تصویر ابو عبد الرحمن الكردي

نەوشیروان مستەفا ئەمین

کورد و عەجەم

مێژووی سیاسی کوردەکانی ئێران

چاپی سێیەم

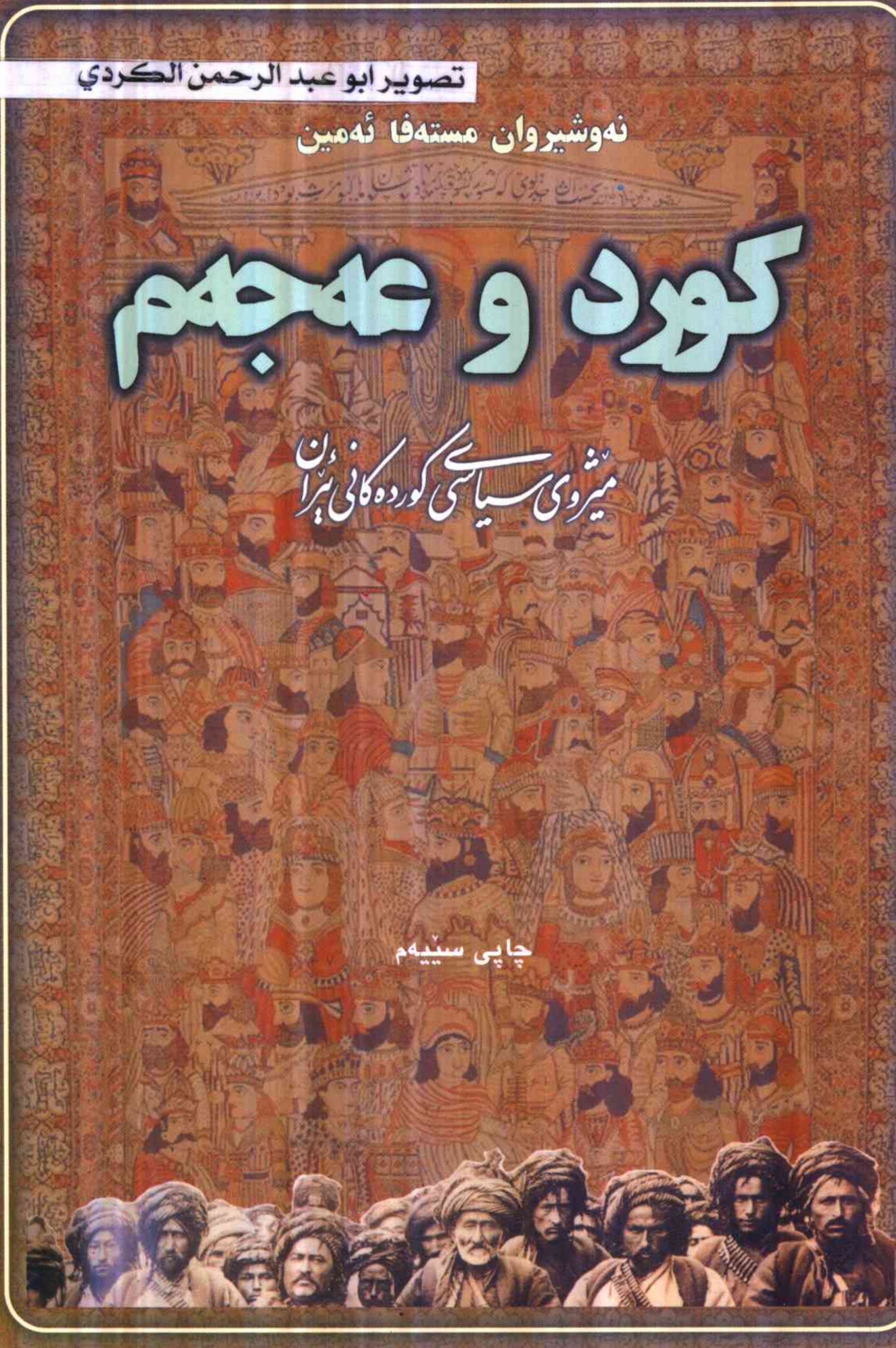

نەوشیروان مستەفا ئەمین

کوردو عەجەم

مێژووی سیاسیی کوردەکانی ئێران

سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجیی کوردستان
سلێمانی ٢٠٠٥

سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجیی کوردستان

دەزگایەکی کەلتورییە لەساڵی ١٩٩٢دا دامەزراوە، ئامانجەکەی لێکۆڵینەوەی زانستییە لەبوارەکانی ئاسایشی نەتەوەییو سیاسەتی نێو دەوڵەتانو ئابوریو مەسەلە ستراتیجییەکانو هەوڵی بەدەست هێنانی قازانجی ماددی نادا.

هەموو ئەو لێکۆڵینەوانەی کەسەنتەر دەریاندەکا، گوزارشت لەڕاو بۆچونی خاوەنەکانیان دەکەنو بەپێی پێویست گوزارشت لەڕاو بۆچونی سەنتەر ناکەن.

- نەوشیروان مستەفا ئەمین
- کوردو عەجەم مێژوی سیاسیی کوردەکانی ئێران
- چاپی سێیەم
- تیراژ: ٢٠٠٠ دانە
- سلێمانی ٢٠٠٧
- مۆنتاجی کۆمپیوتەر: ئاسۆ سەعید
- تایپ: گزنا عەبدوڵلا
- بڵاوکراوەکانی سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجیی کوردستان
- ژمارەی سپاردن: (٤١٣)ی ساڵی ٢٠٠٥
- ژمارەی سپاردن بەکتێبخانەی سەنتەر: ٥/٣٠/٤
- چاپ: چاپخانەی ڕوون

پێشەکی

ساڵی ١٩٧٩ حیزبی دیموکراتی کوردستانی ئێران کۆبونەوەیەکی جەماوەریی گەورەی لەنەغەدە ساز کرد.

کۆبونەوەکە بو بەشەڕی کوردو ئازەری.

ڕێکخراوە کوردییەکانو لقەکانی ڕێکخراوە ئێرانییەکان لەکوردستاندا هەر یەکەیان بەجۆری لەسەر ئەو شەڕە دوان. حکومەتی ئەوسای ئێرانیش بەجۆرێکی جیاواز لەوان لەدەزگاکانی ڕاگەیاندنی خۆیەوە لێکی دایەوە.

پێشتر بیست بومو خوێندبومەوە. برادۆستو موکریو بلباسو مەنگوڕو مامەشو زەرزاو شوکاكو جەلالی... چۆن سەرکوت کرابونو، ڕاپەڕینی ١٨٨٠ چۆن پێش ئەوەی هێزەکانی دەوڵەت بێنە سەری توشی بەرەنگاری سەختی دانیشتوانی عەجەم بوبو. سمکۆش دوچاری هەمان گیروگرفت بو بو. لەسەردەمی جمهوریەتی مەهابادیشدا، کێشەی دیاری کردنی سنورو جۆری ڕەفتار لەگەڵ کەمایەتی کوردو ئازەری ناو هەردو حکومەت بوبو بەهۆی گرژی پێوەندیەکانیانو گلەیی روس لەسەرکردەکانی کورد.

رواداوەکەی نەغەدە سەرلەنوێ ئەوانەی لا زیندوکردمەوە.

بۆ من هۆی لەخۆپرسین بۆ، بۆچی هەرچەند تەکانێکی کوردی لەسەروی ڕۆژئاوی ئێراندا دەس پێ دەکا، بەرلەوەی دەوڵەت هێزی سەرکوت کردنو دامرکاندنەوەی بنێرێتە سەر لەگەڵ ئازەرییەکان توشی شەڕی خوێناوی ئەبێ؟

لەوساوە کەوتمە پیاوچونەوەی مێژوی سەر لەبەری ئێران. سەرچاوەی زۆرم پەیدا کردو کەرەستەی زۆرم خڕکردەوە. لەبەرئەوەی ئەمجارەیان بۆ دۆزینەوەی وەڵامی پرسیارێکی دیاری کراو ئەگەڕام، گەلێ بابەتی نوێم بۆ هاتە پێشەوە، نەمتوانی هۆی ناکۆکی عەجەم لەگەڵ کورد بدۆزمەوە، بەڵام بەپێی تێگەیشتنی خۆم گێڕانەوەی مێژوی چەند قەرنی رابوردوی پێوەندی ئەم دو نەتەوەیە ئەتوانی یارمەتیدەر بێ بۆ جۆرێ لەلێکدانەوەی هۆکانی ئەو ناکۆکیە.

ناوی خوام لێ هێنا، کەوتمە کۆکردنەوەو خوێندنەوەی سەرچاوە، چۆن ئەڵێن قسە قسە ڕائەکێشێ، سەرچاوەش سەرچاوەی ڕائەکێشا. کەرەستەی زۆرم لا کۆبووەوە. کەوتمە سەر بیری نوسینی بابەتێکی لێکۆڵینەوەیی. بابەتەکەم لەلا گەلاڵە بو. چوارچێوەی لێکۆڵینەوەکەم دیاری کرد. دەستم کرد بەنوسین. ڕەشنوسی هەموو باسەکانم تەواو کرد. هەندێکیانم پاکنوس کرد. فریا نەکەوتم پاکنوسی

هەمویان تەواو بکەم، لەیەکێ لەو کارەساتانەی رۆژانە لەکورد ئەقەومێن، زۆری کەرەستەکانم تیاچون. ئەوەی دەرباز بو سەرلەنوێ ساڵو نیوێ مەشغوڵی بوم تا ئەمەی لێ پەیدابو.

ئەم باسە وەکو بەتەما بوم ئەبو ۹ بەش بێ. ٦بەشی ئەوانەن کەئێستا هەن. ۳ یان فەوتان. لەنێوانی بەشی دوهەمو سێهەمدا ئەبو دو بەشی تر هەبن، بەشی سێهەم، دەربارەی لورِ. لەوێدا جگەلەوەی مێژوی لورِ تاووتوێ کرا بو، باسەکە بەهۆی جیابونەوەی لورِی لەنەتەوەی کورد ئەکۆڵیەوە. بەشی چوارەم، گێرانەوەی مێژوی دامەزرانو جێگیربونو لەناوچونی ئەمارەتی ئەردەڵان بو. دوایین بەشی واتە ئەو بەشەی ئەبو بکەوێتە دوای باسەکەی سمکۆوە، باسی حکومەتی مەهاباد بو، جگە لەسەرچاوەکانی بێگانە، پشت ئەستور بو بەبەڵگەو باری سەرنجی کوردی لەوانە بەرۆژنامەی کوردستانو بڵاوکراوەکانی ئەو سەردەمەی مەهاباد.

جگە لەم ناتەواوییە خۆشم ئەزانم هەندێ کەموکورِی دیاری تری تێدایە، ویستم ساڵە جیاوازەکانی میلادی، هیجری قەمەری، هیجری شەمسیو شاهنشاهی، کە لەئێران بەکارئەهێنرێن هەمویان وەك یەك لێ بکەم، لەبەر ئەوەی سەرچاوەیەکی باوەرِپێکراوم دەس نەکەوت کەڵکی لێ وەربگرم بۆ گۆرِینیان، بەناچاری وەك خۆی وازم لێ هێنان. لەپاشکۆی کتێبەکەدا ئەبو بیبلۆگرافی هەموو سەرچاوەکانی تێدا بێ بەڵام نەم پەرژا تەواوی بکەم. هەر کەسێ بتوانی یارمەتییەکم بدا بۆ راست کردنەوەی هەڵەیەکی تێی کەوتوم یا بۆ پرِکردنەوەی کەموکورِییەکانی، زۆرم پێ خۆش ئەبێو لەپێشەوە سوپاسی ئەکەم.

خوا یار بێو عومر باقی بێو هەلێکی لەبارم بۆ هەڵ بکەوێ هەولێکی تر ئەدەم باسەکەم وەکو بەتەما بوم تەواو بکەمو، ئەوەندەی لەتوانای منەدا بێ کەموکورِییەکانی نەهێڵم.

بۆ نوسینی ئەم باسە کەڵکم لەزۆر سەرچاوەی فارسی، عەرەبی، کوردی، ئینگلیزیو، لەیارمەتیو کارئاسان کردنو ئامۆژگاریو بیروبۆچونی زۆر لەهاورِێکانم وەرگرتوە. جارێ ناکرێ ناویان بێنم. بەڵام هەمیشە چاکەو پیاوەتییانم لەبیرە.

هیوادارم رەنجەکەم بەفیرۆ نەچو بێ.

توانی بێتم گۆشەیەکی مێژوی گەلەکەمم رون کردبێتەوەو، خزمەتێکی میللەتەکەمم کردبێ.

نەوشیروان مستەفا ئەمین

١ جیۆپۆلەتیك و چارەنوسی کورد

١-عەجەم لەکوردستاندا

١/١ هەڵکەوتی جوگرافی کوردستان

ئەگەر فاکتەری جیۆپۆلەتیك دەورێکی کاریگەر یا کەمی لەبڕیاردانی چارەنوسی گەلاندا نەبێ، ئەوا لێکۆڵینەوەی مێژوی کۆن و نوێی نەتەوەی کورد، بەئاشکرا دەری ئەخا کەهەڵکەوتی جوگرافی شوێنی ژیانی کورد لەسەر ئەرز، دەوری بڕیاردەری هەبوە لەدیاری کردنی چارەنوسی رابردو و، ئێستایدا.

رۆژهەڵاتی ناوەڕاست" کە لەلای خوارویەوە خەلیج و ئۆقیانوسی هیندو، لەلای رۆژئاوایەوە دەریای سپی ناوەڕاست و، لەلای سەرویەوە دەریای رەشە، ٣ قارە گەورە دێرینە ئاوەدانەکەی دنیا: ئەوروپا، ئاسیاو ئەفریقا بەیەکەوە ئەبەستێ. شارێگە جەنگی و بازرگانییەکانی ئەم ٣ ناوەندەی پێدا تێ ئەپەڕی.

شوێنی ژیانی کورد، واتە کوردستان کەوتبووە ناوجەرگەی ئەم ناوچەیەوە کە بەدرێژایی مێژوی مرۆڤایەتی، لەهەر قۆناغێکدا بەجۆرێ گرنگییەکی دنیایی هەبوە.

لەو سەردەمەدا کەئیمپراتۆریی ئێران لەرۆژهەڵات و ئیمپراتۆرییەکانی یۆنان و رۆمان لەرۆژئاوا، دو ناوەندی زلهێزەکانی دنیا، لەململانێی فراوانخوازی و پەلهاویشتندا بون، هەندێ لە لەشکرکێشییە گەورەکانیان بەناو شوێنی ژیانی ئێلەکانی کوردا رائەبوردو، هەندێ لەشەڕە قورسە خوێناوییەکانیشیان لەسەر ئەرزی کوردستان ئەقەوما.

تێکهەڵچونی گوگامل(٣٣١ پ.ز) کە بەسەرکەوتنی ئەسکەندەری یۆنانی و تێشکانی یەکجاریی داریوشی ئێرانی تەواو بو، کۆتایی بەدەسەڵاتی ئیمپراتۆری هەخامەنشی- ئێرانی هێناو، بو بەسەرەتای دامەزرانی دەسەڵاتی چەن قەرنی یۆنانییەکان لەناوچەکەدا، لەدەشتی هەولێر قەوما.

دوایی تر، کەسەرلەنوێ ئیمپراتۆریەتی ساسانی دامەزرا، پایتەختەکەی خۆی لەتەیسفونی نزیك شاری بەغداد بینا کرد. ئەوێی کردە بنکەی هەمو لەشکرکێشییەکانی بەهەرچوار لای خۆیدا، بۆ سەر ئەرمەنستان، یۆنان، رۆمان، سەروی ئەفریقا. لەشکرکێشییەکانی بەناو ئەرزی کوردا رائەبورد. ساسانییەکان بەپێرەوی لەنەریتی دێرینەی حوکمڕانی هەخامەنشییەکان، لەهەر لایەکی سنورەکانیدا، جۆرێك لەسەربەخۆیی بۆ گەلە خۆجێییەکانی ئەو ناوچانە سەلماند بو. گەورەکانیان نازناوی شایان ئەدرایە، هەریەکێ لەو شاهانەیش لەمەڵبەندەکەی خۆیدا بەهێزەکانی گەلەکەی خۆی، ئەبو سنورەکانی ئیمپراتۆریی لەهێرشی بێگانە بپارێزێ. ئیمپراتۆر خۆیشی: شاهانشا، شاهی شاهەکان بو[1]. ئەم جۆرە رێکخستنە، ئەگەرچی چاکەی زۆری هەبو، بەڵام تۆوی لاوازکردنی دەوڵەتەکەشی تێدا بو، بگرە یەکێ بو لەهۆکانی روخانیو بەرگە نەگرتنی لەبەرامبەر هێرشی بەپڕتاوی عەرەبدا.

سەرهەڵدانی دەعوەتی دینی ئیسلامی لەنیوە جەزیرەی عەرەبییەوەو، هەوڵدانی بۆ پەرەپێدانو بلاوکردنەوەی لەدەرەوەی سەرزەمینی خۆیان، ئەبو بەهۆی پێکدادان لەگەڵ دو هێزە گەورەکەی ئەو سەردەمە" یەکێکیان، ئیمپراتۆریی ساسانیو، ئەوی تریان ئیمپراتۆریی بیزەنتی. لەپاش تێکهەڵچونی سەختی هەردو سوپای گەورەی عەرەبی- ئێرانی لەقادسیە (٦٣٥ز/١٥ك)لەسەر روباری فورات، هەمو شەڕە سەختەکانی تری ئەم دو هێزە لەجەلەولا(٦٣٦ز/١٦ك)، حەلەوان (٦٤٠ز/٢٠ك)، و دوایین تێکهەڵچونی بڕیاردەریش لەنەهاوەند(٦٤٢ز/٢٢ك) کەناوی فتح الفتوحی لێ نراو، ئیتر بەیەکجاری کۆتایی بەدەسەلاتی دەوڵەتی ساسانی ئێران هێناو، بو بەسەرەتای دامەزرانی ئیمپراتۆریی فراوانی عەرەبی- ئیسلامی لەسەرانسەری ناوچەکانی خواروی رۆژئاوای ئاسیادا، هەمووی لەسەر ئەرزی کوردستان قەومان. ئێران ئیتر ناوەندێکی سیاسیو جەنگیی خورتو یەکگرتوی تێدا نەما لەهێرشی هێزەکانی بێگانە بیپارێزێ، لەئەنجامی ئەو شەڕو رووداوانەشدا چەندین ئێلی گەورەی کورد لەژێر گوشاری هێرشی عەرەبدا پەرەوازەی شوێنە دورەکانی ناوەوەی ئێران بون.

پایتەختی دەوڵەتی تازە- دامەزراوی عەرەبی ئیسلام لەمەککە بو، مەککەش بەهۆی هەڵکەوتی جوگرافییەوە لەناوەڕاستی بیابانی جزیرەی عەرەبیدا نەیئەتوانی ببێتە ناوەندی بەڕێوەبردنو سەرپەرشتیی هەمو ئەو سەرزەمینە فراوانەی، هێزەکانی عەرەب لەماوەیەکی کورتدا بەشەڕ هێنا بویانە ژێر باری فەرمانبەرییەوە. هەر لەسەرەتاوە بۆ سەرکردایەتی درێژەپێدانی

لەشکرکێشییەکانی سوپای عەرەب بۆ سەر کوردستانو ئێرانو ئەرمەنستانو، چەسپاندنی دەسەلاٌتی ئیسلام لەخواروی میزوپۆتامیا((ئەرزی درچۆمان: ارض الرافدین))دا، چەن شارێکیان دامەزران وەکو" بەسرە(٦٣٨ز)،کوفە(٦٣٩ز)، واسیت(٧٠٢ز). ئەم شارە نوێیانە بونە شوێنی جێگیربونی هەندێ لەقەبیلە عەرەبە هاتوەکانو، بارەگای سازدانو رێکخستنو سەرکردایەتی هێزەکانی عەرەبی ئیسلام بۆ فراوان کردنی قەلٌەمرەوی دەولٌەتی نوێو، چەسپاندنی تەواوی دەسەلاٌتی دینی، سیاسی، جەنگیی خۆیان لەولاٌتە فەتح کراوەکاندا. کوردستان لەلای خوارویەوە لەوساوە ئیتر کەوتە ژێر گوشاری بەردەوامی عەرەبەوە، قەبیلەکانی عەرەب پالٌیان بەئێلەکانی کوردەوە ئەنا بەرەو ژور بۆ ناو شوێنە سەختە شاخاوییەکان هەلٌ بکشێن. خۆیان لەشوێنەکانی ئەواندا جێگیر ئەبون.

پایتەختی ئیسلام ماوەیەکی درێژ لەمەککە نەمایەوە. لەپاش شەڕێکی ناوخۆ، ئەمەوییەکان کۆتاییان بەدەسەلاٌتی خەلیفەکانی سەدری ئیسلام هێنا(٦١٢-٦٦١ز/؟-٤٠ك). زنجیرەی ئیمپراتۆریی- خەلافەتی عەرەبی ئەمەوییان لەشام دامەزراند(٦٦١-٧٥٠ز/ ٤٠-١٣٢ك). دەسەلاٌتی ئەوانیش زۆری نەخایاند لەلایەن بنەمالٌەی عەبباسییەوە بەهاوکاری گەلانی نەعەرەبی ئێرانی، لەشەڕێکی سەختدا لەسەر تاوی زێی بادینان(٧٥٠ز / ١٣٢ك)لەخواروی موسلٌدا لەناوبران، ئیمپراتۆریی- خەلافەتی عەبباسی دامەزرا(٧٥٠-١٢٥٨ز). پایتەختی دەولٌەتەکەی لەشامەوە گوێزایەوە بەغداد، بۆ نزیك کەلاوەکانی تەیسفونی پایتەختی ساسانی(٧٦٢ز)، کەباووباپیرانی خۆیان سەدەیەك لەوەوبەر روخاند بویان. هێنانی پایتەختی خەلافەتی عەرەبی- ئیسلامی بۆ بەغداد، واتە راستەوخۆ بۆ لای خواروی شوێنی دێرینەی ژیانی کورد، بەکردەوە کوردی خستە ژێر تینی گوشاری روبەڕو و بەردەوامی عەرەبو تەعریبەوە، چونکە هیچ نەتەوەو دەولٌەتێکی تریان لەبەینا نەبو. هەم خۆیو هەم نیشتمانەکەی بونە لەمپەرێکی مرۆییو ئەرزیی لەنێوان قەبیلەکانی عەرەب لەلایەك، وە گەلانی فارسو ئەرمەنیو بیزەنتی لەلایەکی ترەوە. لافاوی بەخوڕی تەعریب، کە لەماوەیەکی کورتدا خواروی ئەرزی میزۆپۆتامیا، رۆژئاوای روبارەکانی فوراتو دیجلە، هەمو سەرزەمینی شام، سەروی ئەفریقا، تەنانەت گەیشتە ئەندەلوس لەئیسپانیا، کەچی لەبناری چیاکانی زاگرۆسدا، واتە لەسەر سنوری شوێنی ژیانی کورد، نەی توانی زیاتر تەشەنە بکاتو بتەنێتەوە، بگرە ئیتر لەوێدا راوەستا.

٢/١هوروژمی تورك بۆ رۆژهەڵاتی ناوەڕاست

زاناكان مرۆڤایەتی دابەش دەكەن بەسەر چەند رەسەنی سەرەكی‌دا، هەر رەسەنەش بەسەر چەن رەگەزو لقوپۆپی گەورەو پچوك دا. یەكێ لەم رەسەنانە بە((ئۆرالو ئالتایی)) ناوئەبرێ، چونكە لەناوچەكانی ئورالەوە تا مەڵبەندەكانی ئالتایان گرتۆتەوە، توركو مەغۆل ئەبێ دو رەگەزی گەورەی ئەم رەسەنە بن، كە لەناوچەكانی ئاسیای ژورودا ئەژیان.

سەبارەت بەهاتنی تورك بۆ مەڵبەندەكانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست چەندین تیۆریی جیاواز هەیە، بەڵام هەمویان لەوەدا یەك ئەگرنەوە، كەی هاتونەتە ناوچەكەوە. زانای ئێرانی، سەعیدی نفیسی، لەیەكێ لەتوێژینەوەكانی خۆی‌دا نوسیویەتی:

((... لەدەوروبەری سەرەتای قەرنی ٥ هەمی زاینی‌دا ئێران لەدولاوە لەگەڵ دو رەگەزی بێگانە روبەڕو بوەوە. ئەوانەیان كە لەسنورەكانی سەروی رۆژهەڵاتی ئێرانەوە دەركەوتون، ئێرانییەكان پێیان وتون: هفتالو، عەرەبیش پێیان وتون: هیتلو هیاتلەو لەباری سەرنجی مێژونوسانی ئەمڕۆ وە بێگومان لەرەگەزی تورك بون. ئەوانەشیان كە لەسنورەكانی سەروی رۆژئاواوە لەپشتی كێوەكانی قافقاسەوە دەركەوتون، ئێرانییەكان هەمیشە بەوانەیان وتوە: خەزەر، ئەوانەش بەپێی لێكۆڵینەوەكانی ئەم سەردەمە بێگومان لەتوركەكانی ئەمڕۆ بون.

((لەو زەمانەدا تورك لە٣ لای دەریای خەزەردا" لەلاكانی رۆژهەڵاتو ژورو و رۆژئاوای‌دا ژیاونو، بەسەر چەندین ئێلو هۆزدا دابەش ئەبون. ئەوی لەمێژو و ئەدەبیاتی ئێمەدا(مەبەستی هی ئێرانە)لەهەمویان زیاتر ناوی براوە بریتی بون لە:

توركی یەغما، خەڵخ یا خرڵخ، غوز، خەرخیز((قەرقیز)) باشقورد، قەزاق، قەراقالباق، سەلجوق، توركمان، كلموك، فارغلی، تەغزغوز، برتاس، قرلغ لەژوروی رۆژهەڵاتی ئێرانو" قەراپاپاخ، كیماك، بجناك، سالور، بایەندور، ئەفشار، بیكدلی، برسخان، بەیات، خەزەر لەژوروی رۆژئاوای ئێران. هەروەها ٣ ئێلی گەورەی تریش هەبون بەناوی بولغار، قەپچاقو تاتار كە لەسەردەمێكا لەگشت كەنارەكانی دەریای خەزەردا نیشتەجێ بون، بەڵام هەندێ ئێلی تر لەرۆژهەڵاتەوە بەشێنەیی تەنگیان پێ هەڵچنینو، تەنیا لای رۆژئاوای دەریاكەیان بۆ هێشتنەوە.

((مەغۆل لەكۆتایی قەرنی ٦ هەمی كۆچی‌و قەرنی ١٣ هەمی زاینی‌دا، واتە نزیكەی نۆ سەد ساڵ لەدوای تورك، لەمێژودا دەركەوتن، بەڵام لەبەرئەوەی

خزمایەتی نزیکیان لەگەڵ تورك هەبو، لەو زەمانەوە بەزۆری وایان زانیوە تـوركو مەغۆل لەیەك رەگەزن[٢].

نفیسی لەدرێژەپێدانی لێکۆڵینەوەکانی خۆیدا سـەبارەت بـەهاتنی ئێلـەکانی تورك بۆ ئێران، نوسیویەتی:

((لەقـەرنی ٤ هـەمی کۆچـیدا یـەکێ لەئێلـە گـەورەکانی تـورك کـە لەلێوارەکانی جەیحوندا ئەژیا، بەشێنەیی بەرەو خـوار بـوەوە، سـەرەتا خـوارەزمو دوایی تر مەڵبەندی گورگانیشی گرت، کەم کـەم دانیشـتوانی خـۆجێیی کـونی ئـەوێی دەرکـرد. ئـەم ئێلـە گەورەیـە ئـەبو بـەدو هـۆزی پچـوك ترەوە((غوز)و((تەغزغوز)). ئەوانەیان کەهاتنە ئێرانەوە ناویـان تورکمـان بـو، لەناو ئەوانیشدا تیرەیەکیان لەنەوەکانی سەلجوق، بەناوی سەلجوقییانەوە لەئێرانو سەرزەمینێکی فراوانی وڵاتانی ئیسلامیدا پادشاییان دامەزراند.

((تورکمانەکان هەر لەو دەمەوە کەهاتنە ئەو ناوچانە لەوێ مانـەوە، ئـەوەتا بەشێکیان لەجمهوریـەتی تورکمانسـتانی سـۆڤیێتی دانو بەشـەکەی تریشـیان تورکمانەکانی مەڵبەندی گورگانن.

((لەو زەمانەوە کەتورك لەرۆژهـەڵاتو رۆژئـاوای دەریـای خـەزەرەوە سـەریان هـەڵدا، ئێلـەکانی تـورك بـون بـەدو لقـی سـەرەکی" ((تـورکی رۆژهەڵاتی))و((تورکی رۆژئاوایی)) زمانەکانی تورکی ئەم سەردەمەش بەتورکی رۆژهەڵاتیو تورکی رۆژئاوایی دابەش ئەبن.

((تورکانی رۆژهـەڵاتی، وەکـو پێشـتر وتـرا، چـەندین سـەدە بـو لەسـەروی کێوەکانی قافقاسدا ئەژیانو، زنجیرە چیا بەرزو سەختەکانی ئەو سەرزەمینە، رێی لێ گرتبون پەلاماری ئێران بدەن، تەنانەت پادشایانی ساسانی بەم کۆسپە گەورەو سروشتییەیش دانەکەوت بون، دیوارێکی زۆر ئەسـتوری وەکـو دیـواری چـینیان لەبەرامبەر ئەوانـەدا دروسـت کـرد بـو، هـەروەکو دیوارێکیشـیان لەبەرامبـەر تورکانی رۆژهەڵاتیدا بینا کردبو.

((ناسراو ترینی ئێلـەکانی تـورکی رۆژئـاوایی، ئێلـەکانی خـەزەر، بولغـار، قەبچاق بون، هەندێ لەهۆزەکانی ئەمانە کـەدوایی تـر هاتنـە ئێـران، بـەیاتو ئەفشارو بایەندور و سالور بون بەگوێرەی هەندێ بەڵگە ئـەبێ ئێلـی قاجـاریش هەر لەریزی ئەمانەدا بژمێردرێ))[٣].

تاسەردەمی عەبباسییەکان، هەواڵو دەنگوباسی تـورك یـاهیچ گـەلێکی تـر کەبەرەچەڵەك بچێتەوە سەر رەگەزی ئۆرال- ئالتایی، وەکـو گـەلێکی دانیشـتوی

ناوچەکە، یاهێزێکی کاریگەر لەرووداوەکانی ناوچەکەدا، بەتایبەتی ناوچەکانی ژیانی کوردا، نیە.

نوسەرێکی ئێرانی تر لەزمانی زولالیان، مێژونوسی سۆڤێتییەوە ئەنوسی:

((ئێلە رەوەندەکانی تورك کەناویان غوز یا ئوغوز بو، لەرۆژگاری کۆنەوە لەلێوارەکانی سەیحون‌و بەینی ئەوی‌و گۆمی ئارال‌و دەریای خەزەردا ئەژیان. لەنیوەی دوەمی سەدەی ١٠هەمی زایینی‌دا، غوزەکان لەگەڵ ئێلە کۆچەرەکانی تری ئاسیای ناوەڕاستدا یەکیان گرت‌و، دەوڵەتێکیان دامەزراند. لەم یەکگرتنەدا غوزانی سەلجوقی لەهەمویان گرنگ تر بون، ناوی سەلجوق یان لەهۆزی((کینین ئوغوز))ەوە لەخۆیان نا. لەنیوەی دوەمی سەدەی ١٠هەمی زایینی‌دا، غوز ئیسلام بون. لەبەرئەوەی غوزەکان لەوەڕگای تەواویان نەبو، بۆیە کەوتنە دەسدرێژی بۆ سەرزەمینی دراوسێکانیان، بەتایبەتی ئەو شوێنانەی لەوەڕگایان هەبو))[٤]

پاش لەناوچونی سامانییەکان، تورکانی غوز بون بەهێزی دەسەڵاتداری ناوچەکەو، شەپۆل لەدوای شەپۆل رویان کردە مەڵبەندەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست بەتایبەتی خۆراسان، ئازەربایجان، ئەرمەنستان، کوردستان، خاکی عەرەب‌و ئاسیای بچوك.

عەبباسییەکان، خۆیان بەیارمەتی گەلانی نەعەرەب، ئەمەوییەکانیان شکان‌و، خەلافەتی عەبباسییان دامەزراند. بۆ پاڕێزگاری پایتەخت‌و دەسەڵاتی خۆیان‌و سەرزەمینی فراوانی قەڵەمڕەوی دەوڵەتەکەشیان ئەبو پشت بەهێزی بەکرێگیراوی گەلانی نەعەرەب ببەستن. خەلیفەکانی عەبباسی هەر لەسەرەتای دامەزرانی دەوڵەتەکەیانەوە، لەشکرەکانی خۆیان بەزۆری لەخەڵکی گەیلان‌و دەیلەم پێك ئەهێنا، لەقۆناغێکی ژیانی خەلافەتی عەبباسی‌دا دەسەڵاتی دەیلەمییەکان گەیشتبوە رادەیەك، خەلیفە دەسەڵاتی دنیایی- سیاسی‌و جەنگیی لەدەس دابوو، بەتەنیا پایەی دینی مابو. سەرکردەکانی سوپا، کە نە لەبنەماڵەی عەبباسی‌و نە لەڕەسەنی عەرەب بون، نازناوی شاهنشاه وئەمیر الامراء یان بەخۆیان ئەدا. دەیلەمییەکان بوو بونە مەترسییەکی راستەقینە بۆ سەر دەزگای خەلافەت. لەوانە بو ئەوان لەجێگەی خەلیفەکانی عەبباسی دەوڵەتی تایبەتی خۆیان دابمەزرێنن، نەخوازە گەلەکانی دەیلەم‌و گەیلان‌و مازندەرانیان لەپشت بو، کەسەرچاوەیەکی دەوڵەمەنی هێزی مرۆیی سوپاکانیان بون. خەلیفەکانی عەبباسی نەیان ئەتوانی ئەو بۆشاییە سوپایی‌یە هەروەکو سەردەمی سەدری ئیسلام و بەنی ئومەییە، بەجەنگاوەرانی خاوەن باوەڕو ئازای قەبیلەکانی عەرەب پڕ بکەنەوە، ئەبو پەنا هەر بۆ جەنگاوەرانی بەکرێگیراوی نەعەرەب ببەن.

٨ هەمین خەلیفەی عەبباسی موعتەسەم بیللا(٢١٨-٢٢٧ك)ی کوڕی هارون ئەلڕەشید کەدایکی کەنیزەکێکی تورك بو، ٨ هەزارو، بەگوتەیەکی تر، ١٨ هەزار تورکی کڕی. سوپایەکی پۆشتەو پڕچەکی، بۆ بەهێز کردنی پایەکانی دەسەلاتی خۆی لەبەرامبەر هێزەکانی دەیلەمو نەیارەکانی تریدا لێ پێك هێنان. هەر لەبەر ئەوان پایتەختی خۆی لەبەغدادەوە گوێزایەوە شارێکی نوێ بەناوی سامەڕا[٥]. بەمەش رێ بەفراوانی لەبەردەمی هورووژمی ئێلەکانی تورکدا کرایەوە بۆ ناوچەی رۆژهەلاتی ناوەڕاست. تورك لەوساوە ئیتر بون بەیەکێ لەهێزە گرنگە بڕیاردەرەکانی ناوچەکە.

نفیسی لەلێکۆلینەوەکەیدا ئەنوسێ:

((... لەو دیو کێوەکانی قافقاسەوە، لەسنورەکانی سەروی خۆراوای ئێراندا، ئێلی جیاجیا لەرەگەزی تورك، دانیشت بون. لەسالی ٦١٩ی کۆچیدا مەغۆلەکان لەهەمان رێگەی قافقاسەوە هێرشیان کردە سەر روسیای ئەمڕۆو خاکی سلاڤەکانو تا سالی ٧٠٢ز هەمو روسیایان لەژێر دەسدا بو. دوایی تریش تا ٨٦٦ز هێشتا بەشێکی ئەم ولاتەیان هەر لەژێر دەس دابو. لەسەرەتای قەرنی ٨ هەمی کۆچییەوە کەسلاڤەکان کەم کەم کەوتنە دەرکردنی مەغۆلەکان بەهەر چوارلای خۆیاندا، واتە بەلای سەرو و رۆژهەلاتو خوارو و رۆژئاوا، بەلام زۆرتر لای خواروی قەلەمڕەوەکەی خۆیان فراوان ئەکردو ئەو شوێنانەی دراوسێیان بونو بەدەس گەلانی ترەوە بو لەدەستیان دەرئەهێنانو ئەوانیان بۆ ئەولاتر دەرئەکرد. لەو گەلانەی کەسلاڤەکان لەشوێنەکانی خۆیان دەریان کردنو ئەرزەکەیان داگیر کردن هەمان تورکی رۆژئاوایی بون. کەدو رێ زیاتریان لەبەردەما نەبو، یا ئەبو لەچیاکانی قافقاس بپەڕنەوە بەرەو خوار بڕۆن، واتە پەنا ببەن بۆ سەروی رۆژئاوای ئێرانی ئەو سەردەمە، یان ئەبو لەلێوارەکانی دەریای رەشدا بلاو ببنەوە. وەهاشیان کرد. بەو هۆیەوەیە لەو زەمانەوە تورك لەتورکیای ئەمڕۆو لەنیوە جزیرەی بالکانو لەنیوە جزیرەی کریمەو لەسەرو و خواروی روباری ئاراسدا دەرکەوتن.

((ئەو بنەمالانەی تورك لەم مەلبەندانەدا پادشاییان دامەزراند، هەمویان لەدوای ئەو رۆژەوە پەیدا بون:

((بنەمالەی کرمیان لەکوتاهیە لە٦٩٩دا، بنەمالەی حەمید ئۆغلو لەئەناتۆلی لە٧٠٠دا، بنەمالەی تکەئوغلو ئەنتالیە دوای ٧٠٠، بنەمالەی منتشا ئۆغوللری لەناوچەیەکی تری ئەناتۆلیدا دوای ٧٠٠، بنەمالەی ذوالقدر ئوغوللری لەئەلبوستانو مەرعەش لە٧٤٠دا، بنەمالەی ئالی عوسمان لە٦٩٩دا،

بنەماڵەی گرای لەکریمە لە٨٢٣دا، خانەکانی غازان لە٨٤٩دا، خانەکانی قاسموف لە٨٥٦دا، جەلایەرییان لەئێران و عێراق لە٧٣٦دا، چوپانیان لەئازەربایجان لە٧١٨دا، تغا تیموریان لەمازندەران لە٧٣٧دا، قەراقوینلو لەئازەربایجان لە٧٨٠دا، ئاق قوینلو لەئازەربایجان لە٧٨٠دا.))[٦].

مێژونوسی کورد ئەمین زەکی، لەژێر سەرناوی ((کورد لەدەوری فتوحاتی تورکدا))نوسیویەتی:((ئۆغوزەکان کەپێشڕەوی سەلجوقییەکان بون کە لە ڕەی هەڵسان و رویان کردە ولاتانی غەرب(٤٢٠ی هیجری و ١٠٢٩ی میلادی)، یەکێ لەقوماندانەکانی غەزنەوی کەناوی ((تاش فراش))بو لەگەڵ ٣ هەزار سوارێك کەبەشێکی کورد بوون رێگەی پێ گرتن و شەڕیان بو. تەصادوف گەورەی کوردەکان کەوتە دەس ئوغوز بەزۆر کاغەزێکیان بۆ کوردەکان پێ نوسی تا دەست لەشەڕ هەڵگرن. بەم تەرحە غەلەبەیان سەندو پێش کەوتن.

((لەساڵی ٤٢٩دا ئوغوزەکان گەیشتنە دەوری مەراغا، شاری مەراغایان وێران و تالان کردو زۆریان لەخەڵکەکەی کوشت و لەدواییدا هەڵیان کوتایە سەر عەشیرەتی((هازبەنی))و کوشتارێکی زۆریان لێ کردن، لەدواییدا عێلەکانی کوردی ئەو ناوە لەگەڵ حاکمی ئازەربایجاندا ئیتیفاقیان کردو موقابەلەیەکی بەشیددەتیان نواندو بەهەر حاڵێك بو ئوغوزەکانیان گەڕاندەوە.

((تاقمێکی تریان تا ئەرمینیە چو بون لەوێدا قەتڵ و تالانێکی زۆریان کردو گەڕانەوە دواوەو هاتنە دەوری ورمێ و سەرخێلاتی عێلی ئەبو ئەلهیجای هازبەنی، ئەم کوردانە بەتەبیعەت شەڕێکی قورسیان لەگەڵ کردن بەلام زۆربەی ئۆغوزەکان لەنەتیجەدا شپرزەی کردن و بلاوبونەوە.

((لەساڵی ٤٢٠ی هیجریدا حکومەتی روادیی کوردی لەتەورێزدا تەشەکولی کرد موئەسیسی ئەم حکومەتە((واهـ سودانی کوڕی مامەلان))ە تا ساڵی ٤٢٦ دەوامی کرد. حکومەتی((دیسم))پێشڕەوی ئەم حکومەتەیە.

((لەساڵی ٤٢١ی هیجریدا، حکومەتی شوانکارەی کورد لەولاتی فارس دامەزراو بەهەر نەوعێ بو تا٧٥٦ دەوامی کرد.

((لە٤٣٢ی هیجریدا، موزەفەری واهـ سوزانی کوڕی مامەلان، لەدوای ئەمە کەهەمو رونەسای ئۆغوزی بەفێڵ گرد کردەوە هەمویانی قۆڵ بەست کردو هجومی کردە سەر لەشکرەکەیان و زۆری لێ کوشتن. بەلام قۆڵی ورمێ یان لەمە رزگاری بو، روی کردە ولاتی حەکاری کە لەتەوابیعی موسڵ بو، تالانێکی زۆریان کردو لەوەقتێکا کەلەبەینی چیاکاندا گیژدە مابون، کوردی ئەو ناوە لەهەمو لایەکەوە دەوریان دان و ١٥٠٠ کەسێکیان لێ کوشتن و دیلێکی زۆریشیان لێ

گرتن‌و تالآنێکی باشیان دەس کەوت. لەناو دیلەکانا حەوت ئەمیری تۆغوزیش هەبو.

((لەنزیك بونەوەی ئوردوی تۆغرۆل بەگدا ئوغوزەکان لەترسا بەتالوکە پێش کەوتن. قۆلێکی کە لەژێر قوماندەی مەنسور ناو ئەمیرێكدا بو بەسەر زۆزاندا روی کردە جزیرەی ئیبن عومەر، هێشتا لەشەرقی ئەم ولآتە بون کەقۆلێکی تریان لەقوماندەی بوقا((بوغا))دا روی کرد بوە دیاربەکرو، دەستی کردبوو بەتالآنی ناوچەی کاردو((کاردی))ی بازابداو حسینیەو پیشخابور((فیشخابور)).

((حاکمی جزیرە سلێمانی کوڕی ناسرِ ئەلدەولەی مەروانی، کەلێکی دایەوە زانیی کەئەم ئوغوزانە لەپێش بەهارا لەولآتی جزیرە ناتوانن تێ پەڕن لەبەرئەوە فکری لێ کردەوە، بەفێلێك مەنسوری قوماندانی توغوزەکانی گرت‌و بەیارمەتی کوردەکانی باشناوی ((فێنك))هەڵی کوتایە سەریان، تادەوری نسیبین بردنی‌و زۆری لێ کوشتن، بەلآم ئەم حەرەکەتەش دیسان نەبو بەمانیعی زەرەریان‌و نیهایەت خۆیان گەیاندە دیاربەکرو هەمو لایەکیان وێران‌و تالآن کرد. حاکمی مەروانیی دیاربەکر ماڵێکی زۆری بەئوغوزەکان دا، لەدیاربەکر دوری خستنەوە. لەدواییدا رویان کردە تەرەفی موصل و نەفسی شارەکەیان دوجار زەوت کردو قەتڵ‌و تالآنێکی بێ غایەتیان کرد. قەرەواشی ئەمیری موسڵ بۆ مودافعەعەی موسڵ تەڵەبی موعاوەنەتی لەئومەرای عەرەب‌و کورد کرد.

((لەساڵی ٤٦٣ی هیجریدا(١٠٧١م) کەئیمپراتۆری رۆم، رومانوس((ئارمانوس))ی چوارەم لەدەشتی مەلازگرد مەغلوب‌و ئەسیر بو، هەمو ئەرمینیەو کوردستان بەرە بەرە کەوتە دەس حکومەتی سەلجوقیی ئەلپ ئەرسەلان، ئەو حکومەتان‌و ئامارەتانی کوردە کەهەبو یەك لەدوای یەك لەناو چو، ولآتەکانیان کەوتە دەس سەلجوقییەکان.

((لە٤٩٣ی هیجریدا، ئاخر حوکمداری مەروانی کە لەئەخلات دا مابوەوە، بەسەبەبی سوئی ئیدارەی خۆی‌و بوغزی ئەهالی ئەویش مەحو بوەوە، ولآتەکەی کەوتە دەس سوکمان قوتبی غولآمی ئەتابیکی ئەورێز.

((خولاسە لەئیستیلای تورکدا ولآتانی کورد کە لەسەرەڕێگەدا بون زۆر زۆر زەرەریان دی. ئەو نیفاق‌و تەفرەقەی کە لەبەینیانا بو نەی هێشت کە بەکۆمەڵی‌و برایەتی بەرامبەر ئەو لافاوە بەقووەتە بوەستن، کەلەبەر ئەمە موقابەلەی مونفەریدەیان بێ فائیدە بو، بەسەرو ماڵ زۆر زەرەریان دی‌و هیچ قەومێکی تر بەقەد کورد لەژێر دەست‌و پێدا نەچو، زاتەن لەئیبتیدای تاریخەوە تا ئیمرۆ ئەگەر بەدیققەت تێ بفکرین ئەبینین کەپەشۆکی‌و ماڵ وێرانی ئەم

قەومە، هەمو نەتیجەی نیفاق‌و تەفرەقـەیان بـوەو تـا ئـەم حالّـەیان دەوام بکـا دائیمەن لەژێر دەستوپێ‌دا ئەچن))[7]

بەجۆرە تورك، یاخود وردتر، ئێل‌و گەل‌و نەتەوەی جیاجیا کـە بـەناوی تـورك، غوز، تورکمان، مەغۆل، ئازەری.. هتد گەیشتنە کوردستان، لەهەندێ شـوێنی‌دا بەژمارەی زۆر نیشتەجێ بون. چەندین دەوڵەتیان دامەزران. شـەپۆلە گـەورەکانی تـورك بەکوردستـان‌دا تـێ پـەڕی. هەنـدێ لەبنەماڵـە گـەورەکانی سـەلجوقی، ئەتابیکی، جەلایـەری، قـەرەقوینلو، ئـاق قوینلـو.. ناوەنـدی دەسـەڵاتی خۆیـان لەناوجەرگـەی کوردسـتان‌دا، دامــەزران. هــەروەها هێرشــی مەغۆلـەکانیش، بەتایبــەتی لەشکرکێشــیی گــەورەی هۆلاکــۆ بــۆ ســەر بەغــدادو، دوایی‌تــر دامەزراندنی پایتەختی خۆی لەمەراغەی نزیك کوردستان‌و، هێرشەکانی تەیموری لەنگ، هەر بەناو کوردستان دا تێ پەڕین.

هەلکەوتی نالەباری جوگرافی کوردستان لەجێگیر بون‌و تەنینـەوەی تـورك‌دا دەورێکی کاریگەری هەبو. تەنانەت تێکهەلچـونی گـەورەی تورکـانی سـەلجوقی لەگەڵ بێزەنتییـەکان کـە کۆتـایی هێنـا بەدەسـەڵاتی یۆنانییـەکان لەئاسـیای پچـوك‌داو، بـو بەسـەرەتای جـێگیر بـونی یـەکجاری‌و پەلهاوێشـتنی تـورك لەسەرانسەری ناوچەکەداو، دوایی تـر دامـەزرانی دەوڵـەتی عوسمـانی، ئـەویش لەمەلازگرد(١٠٧١ز)، هەر لەسەر ئەرزی کوردستان روی‌دا.

کورد ئەگەر لەدوای فەتحی ئیسلامییەوە تا ئەو کاتە لەلای خوارووییەوە لەژێر گوشاری پەرەسەندنی عەرەبدا بـو، ئـیتر لـەلای ژووری‌و لـەلای رۆژهەڵاتیشـیەوە کەوتە ژێر گوشارێکی بەهێز ترەوە، کەئەویش گوشاری جێگیر بونی لافاوی یـەك لەسەر یەکی گەلانی تازە هاتوی تورك- رەگـەزو، دوایی‌تـر لێشـاوی کاولکـەری مەغۆل بو.

٣/١ دامەزرانی دەوڵەتی ئێران

شێخ سفی ئەلدین ئیسحاق(٦٥٠-٧٣٥ك)لەئەردەبیلەوە کەوتە بڵاوکردنەوەی تەریقەتێکی سۆفی، کە مریدەکانی بەناوی سـەفەوییەوە ناسـرا بـون. تەریقـەتی سەفەوی لەناو ئێلە تورکمان‌و ئازەرییەکانی ئازەربایجان‌و ئەنەدۆڵ دا پەرەی سەند. کوڕو نەوەکانی لەدوای خۆی تا ئەهات دەسەڵاتی دینی‌و دنیاییان بەهێزتر ئـەبو. مریـدەکانی سـەفەوی بـۆ جیاکردنـەوەی خۆیـان لەخـەڵك لـەزەمانی سـوڵتان حەیدەرەوە هەر یەکەیان کلاوێکی سوری لەسەر ئەنا. خۆیان پێیان ئەگوت تـاجی حەیدەری، بەڵام خەڵك پێیـان ئـەوتن قزلبـاش. ئـوزون حەسـەن(٨٧٣-٨٨٢ك)، پادشای ئاق قوینلو لەگـەڵ ئـەم بنەماڵەیـە خزمایـەتی دامەزرانـد، خەدیجـەی

خوشکی خۆی دابو بەسوڵتان جنیدی نەوەی شێخ سفی الدین. دوایی تریش مارتای کچی خۆیدا بەسوڵتان حەیدری کوڕی شێخ جنید.

لەدوای مردنی ئۆزون حەسەن نێوانی ئەم دو بنەماڵەیە تێك چو. شێخ جنید لەململانێی بەدەستهێنانی دەسەڵاتدا کوژرا. حەیدەری کوڕی لەشێخایەتیدا جێگەی گرتەوە. سوڵتان حەیدەریش هەر لەململانێی بەدەستهێنانی دەسەڵاتدا لەشەڕدا لەگەڵ فەرمانڕەوایانی شیروانو ئاق قوینلودا کوژرا(٨٩٣ك)حەیدەر لەدوای کوژرانی چەند کوڕێکی لەپاش بەجێ مابو، لەوانە عەلی، ئیسماعیل، ئیبراهیم.. سوڵتان یعقوبی ئاق قوینلو لەدەسەڵاتیان ئەترسا. هەموویانی لەقەڵای ئیستەخر لەشیراز زیندانی کرد، بەڵام مریدەکانی سەفەوی عەلی یان لەجێگەی باوکی بە((مرشد))و((سوڵتان))ی خۆیان دانا بو.

ئەمیرەکانی ئاق قوینلو لەناو خۆیاندا لەململانێدا بون، ئەم ململانێیە لەدوای مردنی سوڵتان یعقوب(٨٩٦ك) زیاتر توندو تیژ بو. ڕۆستەم بەگ بۆ بەهێزکردنی دەسەڵاتی خۆی، هەوڵیدا کەڵك لەمریدەکانی سەفەوی وەربگرێ. بەو مەبەستە پورو پورزاکانی بەڕێزەوە لەقەڵای ئیستەخرەوە هێنایە تەورێز. سوڵتان عەلیو مریدەکانی کرد بەگژ بای سونقوری ئامۆزایدا. لەم شەڕەدا بای سونقور کوژرا(٨٩٨ك). بەمەش سوڵتان عەلی لەجاران بەهێزتر بو. ڕۆستەم لێی کەوتە ترسەوە. ویستی بەفێڵێك لەناوی ببات. سوڵتان عەلی بەوەی زانی، خۆیو مریدەکانی بەکۆمەڵ ڕێگەی هەڵاتنیان گرت. هێزەکانی ڕۆستەم بەگ دوایان کەوتن. لەم ڕاونانەدا سوڵتان عەلی کوژرا(٩٠٠ك). سوڵتان عەلی دیارە پێشبینی کوژرانی خۆی کردوە. چونکە وەکو ئەڵێن لەپێش کوژرانیدا بەدەستی خۆی کڵاوی سوڵتانی قزلباشی لەسەری خۆی هەڵگرتوە، کردویەتییە سەری ئیسماعیلی برای، کەئەوسا تەمەنی هێشتا ٨ ساڵ بو.

تەریقەتی سەفەوی بوبوە بزوتنەوەیەکی دینی-سیاسی ئەوەندە بەهێز، کوژرانی یەك لەدوای یەکی سەرۆکەکانی نەك هەڵی نەوەشاند، بەڵکو زەمینەی خۆش کرد دەسەڵاتی سیاسی بگرێتە دەست. مریدەکانی سەفەوی لەدوای کوژرانی عەلی، ئیسماعیلی برایان بەمرشدی کاملو سوڵتانی خۆیان دانا بو. ماوەیەك لەئەردەبیل شاردیانەوە. بەڵام بۆ پاراستنی گیانی لەمەترسی ئەمیرەکانی ئاق قوینلو بەنهێنی بردیانە گەیلان. ماوەیەك لەرەشتو، چەن ساڵێك بەنهێنی لەلاهیجان ژیا. ساڵی ٩٠٥ك لەکاتێکا ئەمیرەکانی ئاق قۆینلو بەربو بونە گیانی یەکتری، ئیسماعیل کەتازە ئەبو بە١٣ساڵ، بەپێی ڕێوشوێنێك کەخەلیفەکانی تەریقەت بۆیان دانا بو، لەلاهیجانەوە کەوتە خۆ ئاشکرا کردنو بەرەو ئەردەبیل

کەوتە رێ. بەدرێژایی رێگا مریدەکانی باوكو باپیرانی ئەهاتنە ریزی لەشکرەکەیەوە، تا ئەهات ژمارەیان زیادی ئەکرد.

لەزنجیرەیەك تێکهەڵچونی خوێناویدا، فەرمانڕەوایانی شیروانو ئەمیرەکانی ئاق قوینلوی تێك شکاندو شاری تەورێزی گرت. لەجێگەی پادشاکانی ئاق قوینلو لەتەورێز لەسەر تەختی شاهێتی دانیشت(٩٠٧ك ١٠٥١). ئیسماعیل پایەکانی شاهێتی خۆی لەسەر ٤ بناغە دامەزران:

١-سیادەت، ئیسماعیل بەگوێرەی شەجەرەیەك کەیەکێك لەباپیرەکانی سازی کردبو خۆی بە نەوەی ئیمامی عەلی دائەنا[٨].

٢-تەریقەت، ئیسماعیل خۆی بە((مرشدی کامل))ی تەریقەتی سەفەوی دائەناو، لەراستیشدا نەوەی شێخ سفی ئەلدینی ئەردەبیلی دامەزرێنەری ئەم تریقەتە بو.

٣-تەشەییوع، ئیسماعیل لەیەکەم رۆژی راگەیاندنی شاهێتی خۆیەوە، شیعەی کرد بە مەزەبی رەسمی دەوڵەت، فەرمانی دا لەمزگەوتەکاندا بانگ بەشێوەی شیعە بدرێ، لەخوتبەی نوێژی هەینیدا ناوی دوانزە ئیمامەکان ببرێ، لەعنەتی ٣ خەلیفەکانی راشدین بکرێ"

٤-ئێرانی بون، ئیسماعیل هەوڵیدا سەرزەمینی دێرینی ئێران لەدەوڵەتێکی یەکگرتودا یەك بخاتو، فەرهەنگی ئێرانی زیندو بکاتەوە.

ئێران بەدەوڵەتی فارس ناسراوە، بەڵام شا ئیسماعیل خۆی فارس نەبوە، ئازەری بوە. تەنانەت شیعری بەزمانی تورکی- ئازەری هۆنیوەتەوەو(ختابی)) کردۆتە نازناوی شیعری خۆی. زمانی گفتوگۆی دەربارو، زمانی گفتوگۆو لەیەك گەیشتنی ناو خێزانەکەی خۆیشی ئازەری بوە. ئەوانەیش کەبونە هێزی دامەزرێنەری دەوڵەتەکەی، هێزی پاراستنو لەشکرکێشیەکانی، کاربەدەستی دەربارو، حوکمڕانی ناوچەکان سەرانی ٧ ئێلی تورکی ئازەری: شاملو، روملو، تکەلو، ئیستاجلو، قاجار، ئەفشار، زولقەدر بون، کەخاوەنی رێکخراوی خێڵەکیو، خاوەنی تەجروبەی زۆری شەڕوشۆڕ بون.

نوسەری ئێرانی، نەسرولڵا فەلسەفی، لەیەکێ لەلێکۆڵینەوەکانیدا نوسیویەتی:

((لەدوای گرتنی ئازەربایجان، شا ئیسماعیل سەرانسەری ئێرانی، لەولایەتەکانی عیراقی عەجەمو ئەسفەهانو فارسو کرمان، تا خوزستانو بەشێکی عیراقی عەرەبی، لەسوڵتانەکانی ئاق قوینلو گرت، بەشکاندنو کوشتنی شیبك خانی ئوزبەك خوراسانیشی گرتو، سەرانی قزلباش کەئەو هەمو وڵات گرتنو سەرکەوتنانە ئەنجامی گیانبازیو دلێریو فیداکاری ئەوان بو لەرێی

((مورشـــيدى كاميــــل))دا، لەهـــەر ولايـــەتێكا بـــە ئـــەلقاب وعـــەناوينى ئەميرولئومەراو بيگلەربيگى‌و خان‌و سولّتان‌و بـيـگ، بونـە خـاوەنى حكومـەتى سەربەخۆو زەويوزارو ئەرزى فراوان.

((شا ئيسماعيل لەدواى فەتحى هەر ولايەتێ دەسـكەوت‌و ديـل‌و ئـەرزەكانى ئەوێى لەناو سەردارەكانى قزلباش‌دا دابەش ئەكرد. بـەم شـێوەيە لەسەرانسـەرى ئێراندا ئێلەكانى تورك نەژادو تورك زمان، بونە فەرمانڕەواى ئێرانييانى رەسەنى پارسى زمان‌و، چينێكى مومتازى خاوەن دەسەلأت لەئێراندا پەيدا بو كە هـەمو كارو پايە سوپايى‌و دەولّەتييەكانيان بەدەس بو، بەو پەڕى ئيسـتيبداو قودرەتـەوە حوكمڕانييان ئەكرد. هەر لەسۆنگەى ئەوەوە لەسەردەمى سـەفەوى‌دا، ئەگەرچـى بەشـايان ئـەگوت شاهنشـاهى ئێـران، بـەلأم بەدەولّـەتى ئێرانيـان ئـەگوت مەملەكەتى قزلباش. لەدەربارى ئێراندا بەتوركى قسە ئەكراو، شـا ئيسـماعيل خۆى بەتوركى شيعرى دائەنا. قزلباشـەكانى تـورك خۆيـان لەخـەلّكى رەسـەنى ئێرانى بەنەجيب ترو گەورەتر ئەژماردو، ئەوانيان بۆ سوكايەتى بـەتات‌و تاجيـك ناو ئەبرد))[٩].

شـا ئيسـماعيل لـە لەشكركێشـييەكانى‌دا ئەوپـەڕى دلّڕەقـى‌و دڕندايـەتى بەرامبەر دوژمن‌و نەيارەكانى بەكار ئەهێنا.

لەشەڕى شيرواندا دواى كوشتنى فرخ يسار، ئيسك و پروسكى خەليل ئەللّاى باوكى فرخى لەگۆڕ دەرهێناو سوتاندى، دواى گرتنى تەورێزيش بەهـەمان شـێوە ئێسقانى نەيارەكانى باوك‌و باپيرى لەگۆڕ دەرهێنا، ئاگرى تێ بـەردا. لەبەغـداش ئێسقانى ئەبو حەنيفەى لەگۆڕ دەرهێناو سەگێكى لەجێگەكەى ناشـت. محەمـەد كرهى لەپاش بەديل گيرانـى لەگـەلّ ٧ كەسـى تـرا خسـت بـوە نـاو قەفـەزەوە، لەمەيـدانێكى گشـتى ئەسـفەهاندا، بەزينـدوێتى سـوتاندنى. لـەدواى گرتنـى بەتليس لاشەى شێخ ئەميرى بلّباسى‌و كوژراوەكانى تريان لـەگوك مەيـدان ئـاگر تێ بەردا.

بەفەرمانى شا ئيسماعيل خۆى، مريدەكانى گۆشتى مـراد بـەگى شـاهلويان كردە كەباب‌و، گۆشتى شيبك خانى ئۆزبەكيان بەكالّى خواردو، پێسـتى سـەريان لەكا پڕ كردو بەديارى بۆ سولّتان بايەزيدى عوسمانى‌و، هەر پەلێكيان بۆ يـەكێ لەحوكمڕانى ناوچەكان ناردو، كاسەى سەريشيان لـەزێڕ گـرت، شـا ئيسـماعيل لەبەزمى بادە نۆشى‌دا خۆى شەرابى تيا ئەخواردەوە.

لەسۆنگەى ئەوەى سولّتان حسێن بايقرا لەنامەيەكدا كـەبۆ شـا ئيسـماعيلى نوسى بو، وەكو پێويست بەرێزەوە ناوى نەبرد بو، شا ئيسـماعيل هـەلّى كوتايـە

سەریان‌و ٧هەزار کەسی لێ کوشتن. لەسەر ئەوەی دایکی، یان وەکو هەندێ سەرچاوەی تری ئێرانی ئەڵێن باوەژنی، شوی بە یەکێ لەناحەزەکانی باوکی کرد بو، لەناوەڕاستی بازاڕی تەورێزدا بەشمشێر دونیمەی کرد[10].

ئەمیرەکانی ئاق قوینلو ڕەفتاریان لەگەڵ کورد رەق بو. لەزۆر جێگە ئەمیرە خۆجێیەکانی کوردیان لێ خست بو، خۆیان‌و هۆزەکانیان لەجێگەی ئەوان حوکمڕانییان ئەکرد. کاتێ کەئەمیرەکانی ئاق قوینلو لەناو خۆیاندا تێك چون‌و بەربونە گیانی یەکتری‌و، دەنگوباسی ڕاپەڕینی شا ئیسماعیل گەیشتە کوردستان. ئەمیرەکانی کوردیش لەمەڵبەندەکانی خۆیان هەر یەکەیان لەلای خۆیەوە کەوتە هەوڵ دانی دەرکردنی ئاق قوینلو. میر شەرەف کوڕی میر بەدر خانی جزیرو بۆتان‌و، مەلیك خلیلی ئەیوبی سیرت‌و حەسەنکیف‌و، شێخ حەسەنی چەمشگەزەك‌و، میر سەیفەدین موکریانی لەدەسەڵاتی ئاق قوینلو پاك کردەوە[11].

میرەکانی کورد بەهیوا بون مەڵبەندو میرایەتی خۆیان بەخۆیان بسپێردرێنەوە، بەڵام شا ئیسماعیل ئەیویست دەسەڵاتێکی ناوەندی دابمەزرێنێ. ئەویش پێڕەوی هەمان سیاسەتی تورکمانەکانی ئاق قوینلوی ئەکرد، ئەمیرەکانی کوردی لا ئەبرد، ئەمیرەکانی قزلباشی لەکوردستان لەجێگەدا ئەنان.

شا ئیسماعیل لەهەمو لەشکرکێشییەکانی‌دا لەهەرچوار لای قەڵەمڕەوەکەی‌دا، لەماوەی چەند ساڵێکی کەم‌دا ئیمپراتۆرییەکی فراوانی دامەزران، سنورەکەی ئەگەیشتە سنوری کۆنی ئیمپراتۆریی ساسانی، بو بوە هەڕەشەیەکی راستەقینە لەسەر ئیمپراتۆریی عوسمانی. یاوز سەلیم لەو هێرشە گەورەیەدا کەبەناو کوردستان‌دا بۆ سەر قەڵەمڕەوی دەوڵەتی سەفەوی کرد، بۆ یەکەمین جار لەدەشتی چاڵدێران شکستێکی سەختی بەشا ئیسماعیل‌دا(٩٢٠ك/١٥١٤ز). بەڵام ئەم شەڕە دەوڵەتی تازە دامەزراوی ئێرانی لەنا نەبرد. بەڵکو ئەم دەوڵەتە هەرما. چەن قەرن لەململانێ‌دا بو لەلایەکەوە لەگەڵ شۆڕش‌و هەڵگەڕانەوەی گەلە ناتازەرییەکانی ژێر دەسەڵاتی خۆی‌و، لەلایەکی ترەوە لەگەڵ دەوڵەت‌و گەلە دراوسێکانی.

شا ئیسماعیل لەداخی تێکشکانی چاڵدێران خوی دایە بادەنوشی‌و گۆشەگیری، نەی توانی تۆڵەی تێکشکانی چاڵدێران بکاتەوە، هەروەها نەشیی توانی لەگەڵ سوڵتانی عوسمانی بگاتە هیچ جۆرە پەیماننامەیەکی ئاشتی، بەداخی ئەم شەڕەوە لەتەمەنی گەنجی‌دا سەری نایەوە(٩٣٠ك/١٥٢٤ز). بەڵام دوژمنایەتییەکی قوڵی بەمیرات بۆ جێنشینەکانی لەدوای خۆی بەجێ هێشت.

٢-سەفەوی و گۆڕینی هەلومەرجی دیمۆگرافی رۆژهەلاتی کوردستان

تاسەردەمی سەفەوییەکان لەداوێنی چیاکانی قافقاس بەرەو خوار بۆ سەر روباری ئاراس و لەوێشەوە بەناو مەڵبەندەکانی ماکۆو، خوی بەرەو خوار تاسەر دەریاچەی ورمێ بەرەو خوارتر شوێنی ژیانی ئێلاتی کورد بو. رووداوەکانی سەردەمی فەتحی ئیسلامی و، خەلافەتی عەبباسی و، کۆچڕەوی تورکانی غوزو، هێرشەکانی مەغۆل و کێشەو بەرەی نێوان ئێلە تورکمانەکانی قەرەقۆینلوو ئاق قوینلو نەیتوانی بو بەجۆرێکی بنەڕەتی هەلومەرجی دیمۆگرافی ئەو شوێنانە بگۆڕێ. ئەگەرچی هەندێ لەپاشماوەی ئێل و هۆزەکانی تورك. تورکمان، مەغۆل و تازەری لەو ناوچەیەدا جێگیر بون، بەلام هەمیشە زۆرایەتی دانیشتوانی و دەسەلاتدارەکانی کورد بون، تەنانەت لەسەردەمی پەیدابونی سەفەوییەکاندا ئەمارەتە بەهێزەکانی چەمشگەزەك، دونبولی، مەحمودی، برادۆست، هەکاری، موکری.. لەناوچەکانی سەروو، رۆژئاواو، خواروی دەریاچەی ورمێدا هەبون[١٢].

شا ئیسماعیلی سەفەوی(٩٠٧-٩٣٠)دامەزرێنەری دەوڵەتی ئێران، لەسیاسەتی دینیدا تعصبێکی بێ ئەندازەی بۆ مەزهەبی شیعە هەبو دژی سوننەو[١٣]، لەسیاسەتی نەتەوەییدا تعصبێکی زۆری بۆ ئەو ٧ ئێلە ئازەرییەی قزلباش: شاملۆ، روملو، ئیستاجلو، تکەلو، قاجار، ئەفشار، زولقەدر هەبو، کەبون بەهێزی سەرەکی دامەزراندنی دەوڵەتەکەی و لەشکرکێشییەکانی لەناوچەکەدا[١٤].

سیاسەتی کوردیی شا ئیسماعیل لەسەر ٣ کوچکە دامەزرا بو:

١-نەهێشتنی دەسەلاتی سەرداره خوجێیەکانی کوردو، دانانی سەرانی قزلباش بەخۆیان و هۆزەکانیانەوە لەجێگەی ئەوان"

٢-ناچارکردنی خەڵکی ناوچە داگیرکراوەکانی کوردستان بۆ دەس هەلگرتن لەمەزهەبی سوننی و چونە سەر مەزهەبی جەعفەری"

٣-بەکارهێنانی ئەوپەڕی توندوتیژی بۆ چاوترساندنی خەڵك و، سەرکوتکردنی بێ بەزەییانەی هەمو جۆرە بەرهەڵستی و ملنەدانێ.

شا ئیسماعیل لەو لەشکرکێشییەدا کە بەناو کوردستان دا لەئەرزنجانەوە بۆ دیاربەکرو لەوێوە بۆ موسڵ و بەغدادو لوڕستانی کرد، دەستی لەهیچ جۆرە زەبروزەنگێ نەپاراست. نورعەلی خلیفەی روملوی بۆ سەرکوتکردنی ئێلە کوردەکانی ئەرزنجان، بەتایبەتی ئێلی چەمشگەزەك و، خان محەمەد خانی ئیستاجلوی بۆ سەرکوتکردنی ئێلە کوردەکانی دیاربەکر دانا. ئەوانیش بەو پەڕی

توندوتیژییەوە کەوتنە هەوڵدانی سەرپێ دانەواندنی میرو مەزنەکانی کوردو، جێگیر کردنی سەرانی قزلباش‌و هۆزەکانیان لەقەڵاو شارەکانی کوردستاندا. لەزستانی ٩١٢دا شا ئیسماعیل بەلەشکرێکی زۆرەوە خۆی چو بۆ ناوچەی خوی. لەوێ بارگەی خست. لەکاتێکدا ئەمیرەکانی کوردستان بەکۆمەڵ بۆ دەربڕینی گوێڕایەڵی‌و دڵسۆزی چوبونە لای، بێ هیچ بەهانەیەك هەمویانی گرت‌و، هەر یەکەیانی دایە دەست یەکێك لەمەزنەکانی قزلباش‌و، هێزەکانی قزلباشی ناردە سەر کوردستان بۆ داگیرکردنی" چاپان سوڵتانی ئیستاجلو بۆ سەر بتلیس‌و، دیو سوڵتانی روملو بۆ سەر هەکاری‌و ، یکان بەگی تکەلو بۆ سەر جزیرەی بۆتان‌و[١٥] ، عەبدی خان‌و سارو عەلی مهرداری شاملو بۆ سەر ئێلەکانی موکری‌و مەحمودی لەخۆرئاوای دەریاچەی ورمێ[١٦].هێزەکانی قزلباش شەڕی سەختیان لەگەڵ ئێلەکانی کورد کردو بەکۆمەڵ لێیان کوشتن.

سیاسەتی دینی‌و نەتەوەیی شا ئیسماعیل لەناوچە داگیرکراوەکانی کوردستان‌و عەرەبستاندا مەلاو گەورەکانی کوردو عەرەبی رەنجاند، تۆوی ناکۆکییەکی قوڵی مەزەبیی شیعی- سوننی‌و، ناکۆکییەکی قوڵی نەتەوەیی کورد-عەجەمی چاند. هەمو ئەوانە چەند جار نامەو نێردراویان ناردە لای سوڵتان بایەزیدی عوسمانی(٨٨٦-٩١٨ك)و سوڵتان سلیم(٩١٨-٩٢٦ك)بۆ هاندان‌و بانگکردنی دەوڵەتی رۆم بۆ پەلاماردانی دەوڵەتی تازە دامەزراوی شیعەی ئێرانی‌و لەناو بردنی[١٧]ئیمپراتۆریی عوسمانی تا ئەو سەردەمە روی پەلهاوێشتنی فتوحاتی لەئەوروپا بو. دروست بونی دەوڵەتی شیعەی ئێرانی لەسنوری رۆژهەڵاتی داو، هەوڵدانی بۆ فراوان بونی قەڵەمڕەوی دەسەڵاتی لەکوردستان‌و قافقازو ئەرمەنستان‌و عەرەبستاندا، مەترسییەکی راستەقینەی بۆ سەر دەوڵەتی عوسمانی دروست کرد. بابیعالی بۆ لەناوبردنی ئەو مەترسییەی هەڕەشەی لەسنوری رۆژهەڵاتی ئەکرد. روی سەرنجی بۆ رۆژهەڵاتی ناوەڕاست وەرگێڕا. کەوتە لەشکرکێشی‌و داگیرکردنی نیشتمانی کوردو ئەرمەن‌و عەرەب.

سوڵتان سلیم بەهێزێکی گەورەوە، کەبەشێکی کورد بو، بەناو کوردستاندا هێرشی کردە سەر ئازەربایجان کەناوەندی دەسەڵاتی سەفەوی بو. خان محەمەد خانی ئیستاجلو لەدیاربەکرەوەو نورعەلی خلیفەی روملو لەئەرزنجانەوە، بۆ بەشدار بون لەبەرگیری هێرشی عوسمانی، کشانەوە ئازەربایجان. بەدەم رێگاوە هەمو ئەو ناوچانەیان وێران کردو ئاگر تێ بەردا. بۆ ئەوەی ئوردوی عوسمانی نەتوانێ خۆراکی خۆی‌و ئالیکی باربەرەکانی لێ دابین بکا[١٨] . لەشکری رۆم بەسەرکردایەتی سوڵتان سەلیم‌و لەشکری عەجەم بەسەرکردایەتی شا ئیسماعیل لەدەشتی

چاڵدێران لەسەروی ڕۆژئاوای دەریاچەی ورمێ لێکیاندا(١٩٢٠ك). لەشکری عەجەم تێکشکا، تەنانەت شاری تەورێزی پایتەختی سەفەوی کەوتە دەس هێزەکانی عوسمانی[19].

بەڵام بەهۆی درێژە نەکێشانی هێرشی ڕۆمەوە ئەم سەرکەوتنە نەیتوانی کۆتایی بەدەوڵەتی سەفەوی بهێنێ، هەروەها نەبو بەهۆی هیچ جۆرە ڕێککەوتنێ، تەنانەت ڕێکەوتنی ڕاگرتنی جەنگ، بەڵکو بو بەسەرەتای دەسپێکردنی ململانێیەکی خوێناوی درێژخایان لەنێوانی ئەم دو هێزە زلەی ناوچەکەدا.

لەئەنجامی جەنگی چاڵدێراندا بەشێکی فراوانی کوردستان کەوتە ژێردەستی سوڵتانی ڕۆمو ئەویش بەپێچەوانەی شای عەجەمەوە بەڕێوەبەرایەتی میرنشینە میراتییەکانی کوردی بەمیرەکانی کورد سپاردەوە.

هەڵکەوتی جیۆپۆلەتیکی کوردستان لەنێوان هەردو دەوڵەت داو، بەلادا نەکەوتنی ململانێی سیاسی- چەکداری ئەم دو هێزەو، درێژە کێشانی شەڕو تێکهەڵچون، کوردی لەچەند سەرەوە تێوەگلاند:

١-هەر دو دەوڵەت بەهەمو شێوەیەك هەوڵیان ئەدا دەس بەسەر کوردستاندا بگرنو بیخەنە سەر قەڵەمڕەوی خۆیان، بۆ ئەمەش لەشکریان ئەکردە سەرو، بەزۆرو بەخۆشی مەزنەکانی کوردیان ئەهێنایە بەر فەرمانی خۆیانو، ئەیان کردن بەگژ یەکتری داو، ئەندامانی یەك خێزانیان لەیەکتری هان ئەدا.

٢-لەهەمو پێکادانەکاندا بەشێکی گرنگی هێزەکانی هەردولا لەئێلەکانی کورد پێك ئەهێنرا، هێزی مرۆیی کورد توشی لەناوچونو ڕاگوێزانو هێنانو بردن ئەبو.

٣-کوردستان خۆی بو بەیەکێك لەمەیدانەکانی پێکادانی هێزە چەکدارەکانی هەردولا، هەندێ لەشەڕە گەورەکانی لەسەر ئەرزی کوردستان قەوما. هەروەها کوردستان چونکە کەوت بوە نێوان هەردو دەوڵەتەوە، بو بەیەکێ لەڕێگە سەرەکییەکانی لەشکرکێشییە گەورەکانی هەردولا بۆ پەلاماردانی شارو مەڵبەندە ستراتیجیو گرنگەکانی یەکتری، لەئەنجامی ئەمەشدا ئاواییەکانی کوردستان وێران ئەبون، سامانی بەتاڵانی لەشکری داگیرکەر ئەبرا، بەروبومی کشتوکاڵو ئاژەڵی ئەفەوتا، زەرەری گیانیی زۆری لێ ئەکەوت.

دەوڵەتی ئێران لەسەرەتای دامەزرانیەوە لەدولاوە ڕوبەڕوی مەترسی هێرشی دەوڵەتانی سوننی بو، لەلای ڕۆژئاوایەوە هەمیشە لەبەر مەترسی هێرشی عوسمانی دابو، لەلای ڕۆژهەڵاتیشیەوە لەبەر مەترسی هێرشی ئۆزبەك دابو. شاکانی ئێران بۆ بەربەستی ئەو مەترسییانە" لەناوەوە ئاڵوگۆڕی دیموگرافییان

ئەکرد، جێگۆڕکێیان بەئێلەکانی کوردو، لورو تورکمانو، ئازەری.. هتد، ئەکرد، بۆ پارێزگاری هەردولای سنور لەگەڵ رۆمو ئۆزبەك لەدەرەوەش هەوڵی پەیدا کردنی هاوپەیمانی ئەوروپاییو مەسیحییان ئەدا، بۆ هاوکاری دژی ئیمپراتۆریی عوسمانی، کەماوەی چەند قەرن بو، بوبوە مەترسییەکی گەورە بۆ سەر دنیای مەسیحی.

شا ئیسماعیل بۆ بەهێزکردنی سنوری خۆراسان لەبەرامبەر هێرشی ئۆزبەكدا ئێلی کوردی قەرامانلوی لەکوردستانەوە بۆ خوراسان گوێزایەوە[20]. دوای ئەویش شا تهماسبی کوڕی بەشێکی گەورەی ئێلە کوردەکانی زەنگنە، چگنی، زیك، کەلهوری لەکوردستانەوە گوێزایەوە بۆ خۆراسان[21].

جەنگی ٢٠ساڵەی نێوان شا تهماسب(٩٣٠-٩٨٤)و سولتان سلێمانی قانونی(٩٢٦-٩٧٤)، زنجیرەیەکی گرنگی شەڕەکانی لەسەر ئەرزی کوردستان قەوماو، بەشێکی گەورەی قوربانییەکانیشی مەزنو کوڕی ئێلە کوردەکانی ژێردەستی هەردو دەوڵەت بو، ئەو شەڕانە کارەساتو ماڵوێرانییەکی گەورەیان بەسەر کورد هێنا، کۆتاییەکەشی بەپێکهاتنی ئاشتی ئاماسیە (٩٦٣ك:١٥٥٥ز)هات.

جەنگی ٢٠ ساڵەی ئێرانی- عوسمانی(٩٤٠-٩٦٠ك)کارەساتێکی گەورەی بەسەر کوردستان هێنا. ئولامە سولتانی تکەلو حاکمی ئازەربایجان، کەیەکێ لەگەورەی گەورەکانی قزلباش بو، لە شا تهماسب یاخی بو، پەنای بۆ سولتان سلێمانی قانونی برد، ئولامە بوو بەمایەی تێکدانی نێوانی هەندێ لەئەمیرانی کوردو عوسمانی. هەروەها توانی هانی ئیبراهیم پاشای صدری ئەعزەمو سولتانی عوسمانی بدا بۆ پەلاماردانی ئێران. لەشکری عوسمانی، کەبەشێکی پێك هات بو لەهێزی ئێلەکانی کورد، بەسەرکردایەتی ئیبراهیم پاشاو بەچاوساغی ئولامە بەناو کوردستاندا هێرشی کردە سەر ئازەربایجانو پایتەختی دەوڵەتی صەفەوی داگیر کرد(٩٤٠ك). بۆ جێگیر کردنی ئەم سەرکەوتنە سولتان سلێمان خۆیشی بەهێزێکی گەورەوە بەناو کوردستان دا روی کردە تەورێزو بۆ بەسەربردنی زستانی سەختی ئەو ساڵە لەهەمەدانەوە دیسانەوە بەناو کوردستاندا روی کردە گەرمیانی بەغدادو بەغدادی لەدەس قزلباش دەرهێنا(٩٤١). سولتان هەر بەناو کوردستاندا گەڕایەوە بۆ ئەستەمبوڵ. شا تهماسب، تەورێزی گرتەوەو تا شاری وان پێشڕەوی کرد[22].

دوای ئەم شەڕانە، هەردو دەوڵەت لەبەر گیروگرفتی ناوەوەی خۆیان و بەهۆی خەریکی هێزەکانی عوسمانی بەلەشکرکێشییەوە لەئەوروپاو، خەریکی هێزەکانی

ئێرانی بە بەربەستی هێرشی ئۆزبەکەوە، هیچیان نەیئەپەرژایە سەر سازدانی پەلاماری گەورە بۆ سەر ئەوی تریان، تا ئەلقاس میرزای برای شا تهماسب هەڵات و پەنای بۆ سوڵتان سلێمان بردو هانی دایەوە بۆ هێرش بردنە سەر ئێران(٩٥٣ ك). عوسمانییەکان هێزێکی گەورەیان بۆ پەلامار دانی ئێران سازدا. شا هەر کەهەواڵی بزوتنی لەشکری دوژمنی بیست، خۆی تەورێزی بەجێ هێشت و شنب غازانی کردە بارەگای خۆی و فەرمانی دا بەنێردراوەکانی کەهەمو شوێنەکانی سەر رێی لەشکرکێشیی تورك ئاگر بدەن و دانەوێڵەو گیای تێ‌دا نەهێڵن و جۆگەکانی پڕ بکەنەوە. فەرمانەکانی شا لەو بارەیەوە، ئەوەندە بەخێرایی و وردی جێبەجێ کران، بەقسەی مێژونوسانی ئێران" سوپای هێرشهێنی تورك نە دڵۆپی ئاوو نەگەڵایەکی سەوزی لەسەر رێگەی خۆی‌دا نەدی[٢٣]. سوڵتان سلێمان ئەمجارەش چوەوە ناو تەورێز(٩٥٥)، بەڵام ئەمجارەش لەبەرکەمی خۆراك و ئالیك، بە ناچاری چۆڵی کردو بەناو کوردستان‌دا لەرێگەی وانەوە گەڕایەوە پایتەختەکەی خۆی. دوا بەدوای ئەو تهماسب هاتەوە ناوچەکەو هێزێکی نارد بۆ سوتاندن و وێران کردنی ئاواییەکانی ئەخلات، گزل درە، عادل جواز[٢٤].

لەدوایین قۆناغی جەنگی ٢٠ ساڵەدا، تهماسب لە٤ قۆڵەوە هێزەکانی خۆی ناردە سەر ئاوایی و قەڵاکانی ئەرجیش، بارگیری، پاسین، وان، موش، بەندماهی، عادلجواز..(٩٦٠) و سەرانسەری ئەو ناوچانەیان لە((ئاگرو خوێن‌دا نقوم کرد))[٢٥] شا خۆی چوە سەر قەڵای ئەخلات و گرتی و تەختی کرد. پاش ٣ مانگ گەمارۆدان قەڵای ئەرجیشی گرت و لەتۆڵەی ئەو لاسارییەی قەڵادارەکان نواندبویان، شا فەرمانی دا((کەوڵی سەری ئەو کوردانەی قەڵاکەیان پاراست بو بەزیندویەتی بگرون))[٢٦] بۆ دوەمین ساڵ لەسەر یەك هەمو ناوچەکانی وان، وستان، ئاموك، کواش، ئەلباق، خوشاب.. یان تاڵان کردو، ئاگریان لەدانەوێڵەو پوش و پاوانیان بەردا[٢٧].

لەدوای ئەم هێرشانە، سوڵتان سلێمان هێزەکانی دەوڵەتی عوسمانی سازدا، کەبۆ جاری چوارەم لەشکر بۆ سەر ئێران ببات. پاش چەند تێکهەڵچونێکی بچوك، بەرلەوەی هێزەکانی هەردو دەوڵەت روبەڕوی یەکتری ببنەوە، هەردولا لەئەنجامی گیروگرفتی ناوەوەی خۆیان و، مەترسی هێرشی دەرەکی‌دا، کەوتنە گۆڕینەوەی نامەو نێردراو. سەرەنجام گەیشتنە پەیمانی ئاشتی ئاماسیە، کەبە حسابی ئەبجەد بە((الصلح خیر))ئەکاتە ٩٦٩ی کۆچی[٢٨].

لەسەردەمی شا ئیسماعیل و سوڵتان سەلیمەوە هیچ جۆرە رێککەوتن و ئاشتییەك لەنێوان ئەم دو ئیمپراتۆرییەدا نەبو بو، بەڵام پێکهاتنی ئاماسیە بو

بەهۆی ناسینی ڕەسمی دەوڵەتی شیعەی ئێرانی لەلایەن عوسمانییەوە، هەروەها بەلاداخستنی وەختیی هەندێ لەکێشە ئەرزی، مەزهەبی، سیاسییەکانی هەردولا.

لەم ڕێککەوتنەدا، بەپێی تەرازوی هێزەکانی هەردولا، ئەرمەنستان، گورجستان، کوردستان، بەشێکی عەرەبستان بەسەر هەردو دەوڵەتدا دابەش کران، ئەبو ناوچەی قارس بەبێلایەنو قەڵاکەی بەکاولی بهێڵرێتەوە، هەردولاش بەڵێنیان بەیەکتریدا کار بەدەستانی سنورەکان کێشەو بەرە دروست نەکەنو، دالدەی راکردوانی یەکتری نەدەن[29].

بەندە سەرەکییەکانی پێکهاتنی ئاماسیە، لەقۆناغەکانی داهاتودا، دوای هەڵگیرسانەوەی هەمو جەنگێکی خوێناویو دەسپێکردەوەی هەمو گفتوگۆیەکی ئاشتی، ئەبونە بنچینەی گفتوگۆ بۆ ڕێکخستنی پەیماننامەی نوێ.

لەماوەی جەنگی ٢٠ ساڵەدا هەندێ ئاڵوگۆڕی دیمۆگرافی لەکوردستاندا رویدا، شاتهماسب چەند ئێلێکی کوردی گوێزایەوە بۆ خوراسان. سلێمانی قانونییش هەر بۆ هەمان مەبەست هەندێ لەئێلە کوردەکانی گوێزایەوە بۆ سەر سنورەکان، مەلا محمودی بایەزیدی لەم بارەیەوە نوسیویەتی:

((کەسوڵتان سلێمانی داد پەروەر گەڕایەوە ئەستەمول دایکی روی تێ کردو پێی گوت: کورم وا تۆ گەڕایتەوە، بەلام ئاخۆ لەمەودوا گورجو قزلباشەکان هێرش ناهێننە سەر مەڵبەندەکانت؟

سوڵتان لەوەڵام دا گوتی: دایکە دیوارێکی پتەوم لەنێوان ئیمپراتۆریەتی عوسمانیو دەوڵەتانی گورجو عەجەم دا دروست کرد, دوژمن ئیتر پێی ناکرێ هیچ زیانێکمان پێ بگەیەنێ.

دایکی پرسی: چۆن توانیت لەو مەودا درێژەدا دیوار دروست بکەیت؟

سوڵتان لەوەڵامدا پێی گوت: دایکە من ئەو دیوارەم لەگۆشتو خوێن دروست کردوە. بەرێوەبردنی ئەو ناوچانەم بەرەو روی هۆزە کوردەکان کردۆتەوە... دوژمن ناتوانێ زەفەریان پێ بەرێو بگاتە ناو دەوڵەتی ئیسلام))[30].

لەدوای مردنی تهماسب، ئیسماعیلی کوڕی کەنزیکەی ٢٠ ساڵ بو لەقەلای قەهقەهەدا زیندانی بو لەسەر تەختی شاهێتی دانیشت. ئەو هەر لەکۆنەوە ناسرا بو بەوەی دژی پێکهاتنی ئاماسیە بوە. کەهاتە سەرکار رێزی پەیمانی ئاماسیەی نەگرتو کاربەدەستانی سنور هەندێ کار شکێنییان کرد. هەروەها بەر بوە گیانی براو برازاو هەندێ لەگەورەکانی قزلباش، زۆری کوشتن. پەریخانی خوشکی شا ئیسماعیلی دوەم کەخۆی بەهاوکاری هەندێ لەسەرانی قزلباش ئەویان کردبو بە شا، هەر خۆیان پیلانێکیان لەئیسماعیل گێڕاو کوشتیان. محەمەدی خودابەندە،

تەنیا برای زیندویان کردە شای ئێران شا محمد کابرایەکی بودەڵەی کوێرەموشە بور خۆی نەیئەتوانی بەکاروباری دەوڵەت رابگا هاوسەرەکەی کەژنێکی هەڵکەوتوی لێوەشاوە بو دەستی بەسەر کاروباری دەرباری ئێران‌و هەمو کاروبارەکانی تری دەوڵەتی ئێراندا گرت بو. لاوازی پشێوی‌و بێ سەروبەری ئێرانی داگرت بو. بابیعالی پشێوی ناوخۆی ئێرانی بەهەل زانی کەوتە پەلاماردانی سنورەکانی. لەپێشەوە کوردەکان کە لەعەجەم داخ لەدڵ بون ئەوان هێرشیان هێنایە سەر هەندێ لەناوچە کوردنشینەکانی ئازەربایجان، خوی‌و سەلماس‌و ورمێ‌و شنۆیان گرت[٣١].کوردەکانی ناو سنوری دەوڵەتی عوسمانی زۆر بەچالاکی لەهەمو لەشکرکێشییەکانی تری عوسمانیدا بۆ سەر ئازەربایجان‌و گورجستان‌و ئەرمەنستان لەدژی هێزەکانی ئێران، بەشدار بون.

د. نواتی لەیەکێ لەلێکۆڵینەوەکانیدا نوسیویەتی:

((رێککەوتنێکی کە لەنێوان شا تهماسب‌و سوڵتان سلێمان قانونیدا کرا بو، سوڵتانی عوسمانی بەخەتی خۆی نوسی بوی‌و پشتیوانی لێ کرد بو، ئارامییەکی تەواوی بەسنورەکانی رۆژئاوای ئێران بەخشی، بەلام دوای ئەوەی شا محمد هاتە سەرکار، کوردەکانی دانیشتوی ناوچەکانی نێوان وان‌و ئازەربایجان دەستی فەسادیان کردەوە، خەسرەو پاشای حاکمی وانیان هان دا بۆ پەلاماردانی سنورەکانی ئێران. پاشای گۆرین لەخۆیەوە- یا بەئاگاداری دەرباری عوسمانی- لەشکری نارده سەر خوی‌و سەلماس، قزلباشەکان کەپشت ئەستور بە رێککەوتنی ئاشتی بێ ئاگا پاڵیان لێ دابوەوە، تێ شکان، کوردەکانی ورمێ(رەزائییەی ئەمرۆ)یان داگیر کرد، هەرچەند ئەمیرخانی تورکمانی بەگلەربەگی ئازەربایجان توانی جارێك کوردەکان بشکێنی، بەلام لەبەرئەوەی نەیتوانی دەسەڵاتی دەوڵەت‌و ئاسایش لەناوچەکەدا بچەسپێنێ جارێکی تر کوردەکان ئەو شوێنانەیان گرتەوە، خەڵکی ئەو شوێنانەش بەناچاری یا وڵاتی خۆیان بەجێ هێشت‌و رۆیشتن یا چونە ژێر ئالای دوژمنەوە))[٣٢].

هەمو شاهەکانی عەجەم، بەگوێرەی توانای خۆیان، درێژەیان بەهەمان سیاسەتی شا ئیسماعیلی یەکەم ئەدا بەرامبەر بەکورد، ئەم سیاسەتە لەسەردەمی شا عەباسی یەکەمدا(٩٩٦-١٠٣٨)چوە قۆناغێکی نوێی جێبەجێ کردنەوە کە لەسەر ٣ پایەی سەرەکی دامەزرا بو:

١-گۆڕینی بنەڕەتیی هەلومەرجی دیمۆگرافی سەروی رۆژهەلاتی کوردستان‌و، راگوێزانی ئێلە گەورەکانی کورد بۆ ناوچە دورەکانی سەروی رۆژهەلاتی ئێران بەتایبەتی بۆ خۆراسان‌و، هێنان‌و جێگیرکردنی ئێلە ئازەرییەکان بۆ کوردستان"

٢-هەوڵدانی گۆڕینی زۆرەملێی مەزەبی خەڵکی کوردستان لەسوننیەوە بۆ شیعە"

٣-سەرکوتکردنی بێ بەزەییو توندوتیژی هەمو سەرکێشییەکی کورد.

شا عەباس، کەمێژونوسانی ئێران بە((کبیر))ناوی ئەبەن، لەسەرەتای سەدەی ١١هەمی کۆچییەوە کەوتە دانانی ڕێوشوێنی گۆڕینی هەلومەجی دیمۆگرافی کوردستان بەتایبەتی ئەو ناوچانەی کەوت بونە نێوان روباری ئاراسو دەریاچەی ورمێ، کەهەمیشە یەکێ لەشارێکانی هێرشی ڕۆم بو بۆ سەر ئێران، بەتایبەتی بۆ سەر ئازەربایجانو پایتەختەکەی، تەورێز، کەئەوسا یەکێ لەگەورەترین شارەکانی بو. ئێرانییەکان لەترسی هێرشی یەك لەسەر یەکی ڕۆم، پایتەختەکەی خۆیان لەتەورێزەوە گوێزابوە وە بۆ قەزوین، دوایی تریش بۆ مەڵبەندێکی دورتر لەمەترسی ڕۆم لەناوجەرگەی ئێراندا، واتە بۆ ئەسفەهان.

لێکۆڵەرەوەی ئێرانی، نصراللە فلسفی، دەربارەی سیاسەتی خێڵەکیی شا عەباس، نوسیوێتی:

((شاه عەباش هەر وەکو لەماوەیەکی کورتدا سەرانی خودسەر و خاوەن نفوزی قزلباشی بە هێزی تەگبیر یا بەشمشێر لەناوا نەهێشت ئاوەهاش سەرانسەری ئێرانی هێنایە ژێر باری فەرمانی حکومەتی مەرکەزیی، واتە ئیرادەی شەخسی خۆیەوە، کەوتە ململانێ لەگەڵ سەرانی ئەو ئێلو هۆزانەدا کەئەیانویست لەقەڵەمڕەوی ئێلو عەشیرەتەکانی خۆیاندا سەربەخۆو فەرمانڕەوا بن، هەر کەسێکیان کەسەرپێچی لەفەرمانەکانی کرد بێ سڵ کردنەوە بەزوبی سەرکوتی کردن، بەتایبەتی لەگەڵ ئەو ئێلە کوردانەی، کە لەسنورەکانی ڕۆژئاوای ئازربایجانو کوردستان بونو، لەجەنگەکانی ئێرانو عوسمانیدا لەسەردەمی شاهێتی باوکیدا سوڵتان محمد خودابەندە، بەهۆی هاومەزەبییەوە رویان لەئێران وەرگێڕابوو داوبویانە پاڵ سوڵتانی عوسمانی، بەوپەڕی دڵڕەقییەوە بێ بەزەییانە رەفتاری لەگەڵ کردن.

((دوای ئەوەی شا ئێلە یاخییەکەی ئەهێنایەوە ژێربار، بۆ ئەوەی توانار دەسەڵاتی ئەو ئێلە لەقەڵەمڕەوی دێرینەی خۆیدا کەم بکاتەوە زۆرجار چەندین بنەماڵەی ئەو ئێلەی ئەنارده ولایەتێکی دورەدەستو، جێگەکەی ئەوانی ئەدا بەدەستەیەك لەخەڵکی ولایەتەکانی تر. لەهەمان کاتدا کەسانی ئێلەکەی بەتاوانی یاخی بون جەریمە ئەکردو، پارەیەکی زۆری لێ ئەسەندن)) [٢٣].

شا عەباس لەدوای ساڵی ١٠١١هەوە ٥٠ هەزار خێزانی لەئێلی گەورەی چەمشگەزەكو هەندێ لەئێلە کوردەکانی تری کوردستانی بۆ دەشتەکانی خوارەی

تاران راگوێزاو، لەوێشەوە بەخۆیانو ماڵو رانو رەوەوە بۆ خوراسانی ناردنو، پارێزگاری سنوری سەروی رۆژهەلاتی قەڵەمرەوی عەجەمی لەبەرامبەر هەرەشەی ئۆزبەکدا پێ سپاردن[٣٤]. بۆ پڕکردنەوەی ئەو بۆشاییەش رێوشوێنی هێنانو جێگیر کردنی هەندێ لەئێلە گەورە شەڕکەرەکانی قزلباشی بۆ کوردستان دانا.

ئەمیر خانی برادۆست، کەبە ((ئەمیرخانی یەکدەست))و((خانی لەپزێڕین))ناو ئەبرێ، خۆی بە کردەوە گەورەترین دەسەلاتداری ناوچەکانی خۆرئاوای دەریاچەی ورمێ بو، لەلایەن شا عەباسەوە بەحاکمی ورمێ دانرابو. مەزنایەتی ئێلە کوردەکانی تەرگەوەڕ، مەرگەوەڕ، سۆما، برادۆست، موکریانی ئەکرد، قەلای دمدمی لەنزیك ورمێ ئاوەدان کردەوەو، تا ئەهات قەلاکەی خۆی قایم ئەکردو، هێزەکانی خۆی زۆرترو زیاتر پڕچەك ئەکرد. شا عەباس لەئەمیر خان کەوتە گومانەوە، کە لەو خۆسازدانە ئامانجی سەربەخۆیی بێ، لەبەرئەوە کەوتە بەهانە پێ گرتنی. هێزێکی گەورەی ناردەسەری، پاش شەڕێکی سەختو نابڵوقەدانێکی درێژ قەلاکەی گرتو هەزاران کەسی لێ کوشتن (١٠١٨ك)[٣٥]. بەیتبێژەکانی کورد ئەم روداوەیان کردۆتە داستانێکی قارەمانانەی تێکۆشەرانی موسڵمانی کورد لەبەرامبەر هێرشی کافرانی داگیرکەری عەجەمدا[٣٦]. شا عەباس لەدوای داگیر کردنی دمدمو نەهێشتنی دەسەلاتی ئەمیرەکانی کورد لەورمێو سپاردنی دەسەلات لەناوچەکەدا بەکاربەدەستانی عەجەم، راستەوخۆ هێرشێکی گەورەی کردە سەر موکریانو، لەوێش کوشتارێکی زۆری لەکوردەکانی ئەوێ کردو، ژنو منداڵی بەدیل بردن(١٠١٩ك)[٣٧].

نوسەرێکی تر دەربارەی قەتڵوعامی ئێلی موکری نوسیویەتی، شا عەباس فەرمانیدا بەسوپاییەکانی خۆی، کە٦٠ هەزار سوار بون، بکەونە کوشتنی ئێلی موکری کە لەناوچەیەکدا ئەژیان دوانزە فرسەنگ بو. ئەم هێزە ٤ شەو ٤ رۆژ خەریکی قەتڵوعام بون[٣٨].

شا عەباس لەکورد داخ لەدڵ بو، هەم داخی ئەوەی لەدڵ دابو، لەشەڕەکانی عوسمانی- ئێراندا هاوکارییان لەگەڵ عوسمانی کرد بوو دژی قزلباش، هەم خۆی لەکاتی شەڕەکانی ١٠١٤دا لەلایەن کوردێکی موکری دیلەوە، خەریك بو بەخەنجەر بکوژرێ[٣٩].

شێخ حەیدەری موکری لەکاتی پەلاماردانی قەلای ئەریواندا(١٠١٢)لەریزی سوپای قزلباش دا کوژرا. قوبادی کوڕی لەجێگەی شێخ حەیدەر لەلایەن شا عەباسەوە کرابوە مەزنی ئێلی موکریو فەرمانڕەوای مەراغە. بەلام شا قینی

کۆنی لەباوكو باپیری قوباد خان بو، لەو سەفەرەدا کە بۆ موکریانی کرد، داخی دڵی خۆی پێ ڕشتن‌و تۆڵەی ڕابردوشی لێ کردنەوە.

شا عەباس خوشکەکەی قوباد خانی، کە بەقسەی مەلا جەلال لەناو کوردا بەقەشەنگی بەناوبانگ بو، زەوت کرد. کەچی دوای ئەوە بە٤ ڕۆژ قوباد خان‌و هاوڕێکانی کوشت‌و فەرمانی کوشتنی بەکۆمەڵی ئێلی موکری دەرکرد، مەلا جەلالی منجم نوسەری هاوزەمان‌و هاودەمی شا عەباس، کوشتاری بەکۆمەڵی موکری بەمجۆرە ئەگێڕێتەوە.

((... بەپێی الامور مرهونە باوقاتها سزای کردەوەکانی ئەو کوردانە لەپەردەی شاردنەوەدا مابوەوە، بەڵام لەڕۆژی ١٨ی ربیع الثانی‌دا کاتێ کە هەتاو بە١٤ درجە لەسەرەتان دا بو قوباد خانی لەگەڵ ٩٤ کەس لەگەورەکانی کورد لەکۆڕی بەهەشتئایین‌دا کوشت‌و هەر ئەو کاتەش حوکمی قەتلوعامی جەماعەتی موکری عیززی صدور کرد، غازییان وەکو ئەو مەلەی کەدان لەزەوی دابچنێتەوە، کوردەکانیان لەکێو دەشتەکانی ئەو مەڵبەندەدا چنییەوەو کوشت. نوابی سەگی بەردەرگای عەلی(ئەمە ناوی شا عەباس بوە-و)خۆی چو بۆ سەر قەڵای عەلی کەندی لەناوچەی گاودولی مەراغەو، بە ئوردوەکەیەوە لەو مەنزلە دابەزی. عەلی خانی شاملۆی بەخۆی و لەشکرەکەیەوە ناردە سەر قەڵاکەی حسین سوڵتانی برای قوباد خان لەناوچەی لەیلانی مەراغە. لەبەرئەوەی ئەو قەڵایە زۆر قایم بوو، کەسانێکی سوپایی کارزان پارێزگارییان ئەکرد، شەڕی بەچاك نەزانی. بۆیە کەوتە بەکارهێنانی لطائف الحیل، دوکەس لەخەڵکی ئەو قەڵایە لەوێ بون کەوت بونە دەس غازییانی شێرگر، بەدەستی بەستراوەوە هێنایانە بەردەمی خانی ناوبراو، خان فەرمانی بەردانی هەردوکیانی فەرمو، وتی: ((بڕۆن‌و بەئەهلی قەڵاکە بڵێن لەبەرئەوەی خیانەتێك لەقوباد خان روی دابو، ئەوی لەگەڵ تاقمی خائین کوشت. ئێمەشی بۆ ئێرە ناردوە، بەو مەرجەی هەر کەس شاهیسون بێ‌و بەشەرەفی سوجدەی ئەشرەف موشەرەف بێ، ماڵ‌و ئەسباب‌و ژن‌و زارۆکی ئازاد ئەبێ، هەر کەسێکیش نەیەت ئەوا لەسەرکوتکردن‌و کوشتن‌و تاڵانکردن پارێزراو نابێ.

((هەر کەئەم دو کەسە گەیشتنەوە ناو قەڵا، ریش سپییەکیان بەناوی سلێمانەوە لەقەڵا هاتەدەرێ، چوە لای خان، بەدڵنەوایی کراوی گەڕایەوە. پاش ماوەیەك کوردێکی زۆر لەقەڵاکە هاتنە دەرێ، لەبەرئەوەی خەریك بو ئەبو بەشەو پێی گوتن: ((قەڵا هی شایە. ئوسوڵ وایە کە ٣٠کەس لەئێمە لەگەڵ خۆتان ببەنە ناو قەڵاوە، چەند کەسێکیان لەبورج‌و بارو چەند کەسێکیشیان لەسەر

دەرگاکە دابنێنو، خۆتان روبکەنە خزمەتی ئەشرەف. ئەو هەرچی فەرمانێکیدا بەجێی بهێنن.

((دانیشتوانی قەڵاکە لەکەمیی هاتوەکانو زۆریی خۆیان بایی بون. ئەوانەیان بردە ناو قەڵاکەوە و، یەك یەكو دو دو زیادیان کردو بەو جۆرە پتر لە ١٠٠ کەس چونە ناو قەڵاوە. ئەو تاقمە کوردەیش ئەو شەوە لەدەرەوەی قەڵاکە مانەوە، بۆ نوستن هەر دوانو سیانیان ناردە خێوەتی یەکێ لەقزلباش. بۆ بەیانی تاقمێکی تریشیان لەقەڵاوە هاتن. فەرمان درا ئەو تاقمەی شەو لەوێ مابونەوە بێن. کەهاتن نەزرییان پۆشی بو، نەچەکیان هەڵگرت بو. حەزرەتی خان بۆ ئەوەی دڵنیایان بکا زریو چەکی ئەو تاقمەی ئامادە کردو پێی لەبەر کردن. ئەوەش بو بەهۆی دڵنیا بونیان. پاش ماوەیەك پێیان وتن: ئەبێ بچن بۆ خزمەتی ئەشرەف ئەو هەرچی فەرمانێکی پێدان جێبەجێی بکەن، بەڵام لەبەرئەوەی رێگاتان نادەن بەچەکەوە بچنە خزمەت شا، چەکەکانتان لەماڵەکانی خۆتاندا دابنێنو ئینجا برۆن بۆ جێبەجێ کردنی فەرمانی ئەو.

(سەبارەت بەو دڵنەواییە تەواوەی لەوانیان دی بو، چەكو ئەسبابەکانی خۆیان ناردەوە ماڵەکانی خۆیان، ١٧٢ کەسی لەگەڵ نۆکەرێکی خۆیا ناردە خزمەتی ئەشرەف. پاش ماوەیەکی تر یەکێکی ناردە ناو قەڵاکە، لەبەرئەوەی نەوەکو کەسێکیان لەوێ بەجێ مابێو نەچوبێ بۆ سوجدەی شاو، توشی ئازاردان ببێو، ئێمە لەروی دروستییەوە بەئێوەمان وت، دوای ئەمەش ٦٤ کەسی تر هاتنە دەرێ، ئیتر هیچ کەس لەقەڵاکەدا نەمابو. دەسبەجێ فەرمانی رۆیشتنی ئەو تاقمەشیان دا. هەمویان کوشتنو، دەستیان گرت بەسەر ماڵو ئەسبابو ئەسیرەکانی قەڵاکەدا. ئەو تاقمەش کەچوبونە خزمەتی ئەشەرەف، ئەوانیش هەمو کوژران، بێ ئەوەی خوێن لەلوتی یەکێ لەغازییان بێت.

((یەکێ لەغوڵامەکان، لەناو دیلەکاندا منداڵێکی ٨ ساڵەی بۆ خۆی هەڵبژارد بو،(منداڵەکە)کابرای بەشمشێرەکەی خۆی لەچەند لاوە برینداری کردو بەزمانی کوردی وتی: ((ئەوە لەباتی خوێنی باوام))دەسبەجێ منداڵەکەیان کوشت.

((هەروەها ژنێکی ئاوس لەگەڵ کچۆڵەیەکی ٦ ساڵەدا، پیاوێ بەتوندی قسەی ناشیرینی لەگەڵ کردبو. پیاوەکە بۆ خۆشتن چوبوە حەمام، بەڵام کەهاتە دەرێ بینی" ژنەکە سەری کچۆڵەکەی خۆی بڕیوەو کێردێکی کردوە بەزگی خۆیداو ئەو منداڵەشی کوشت بو کەلەزگی دابو، ئەیویست خۆیشی بکوژێ،

ئەوانیش دەستیان نەگرتو وتی: ((دوای مێردەکەم منیش ژیانم ناوێ))، سەری خۆی بڕی.

((قرچقای بەگ تا سەرچەمی جەغەتو چو، ٣٠٠ کەسی لەجەماعەتو ئولوسەکانی دەوروبەری خۆی گل دایەوە. ویستیان هەڵێن. بەلاّم ئەو هەموویانی گرتو کوشت. ژمارەیەکی زۆر دیلو ئەسپو گاو مێگەلێکی بێ شوماری پێش خۆیداو هێنایەوە. دایان بەوانەی هێنابویان.

((لەشکری قورچی باشی، بەسەرکردایەتی کوڕەزاکەی لەگەڵ قورچی ١٠٠ کەللەو دیلو ئەسپێکی زۆرو گاو مەڕی بێ ژمارەیان هێنا.

((بەپێی حوکمی جیهانموطاع، ئەسفندیار بەگی عەرەب گوزلو چو بو گەرمەرود بەحەمییەتی مامی قوباد خان لەموکرییەکان ٢٧ سەلكو دیلێکی زۆری لەگەورەکانی ئەو هۆزە هێنا، لەگەڵ ماڵو ئەسبابو گاو مێگەلێکی زۆر، هەموی درایەوە خۆیو تابینەکانی..

((خەڵکی شاری مەراغەش دەستیان گەیشتەی ئەوانەی رقیان لێیان بو، نزیکەی ٣٠٠ کەللەیان لێ هێنان.

((بەگشتی زیاتر لەدوو هەزار سەری بڕاویان هێنا.

((هەروەها فەرمان درا بەو ئەمیرو لەشکرەی لەدەوری قەلاّی دمدم بون، موکرییەکانی ورمێ بکوژن. ئەوانیش بەگوێرەی حوکمی ئەشرەف لەرۆژی دوشەمە ٢٧ی ربیع الثانیدا دەستیان کرد بەکوشتنیان ١٠٧ کەللەیان لەگەڵ دیلێکی زۆرو ئەسپ گاڕانو مێگەلدا لەدارایی ئەو جەماعەتە لەکەناری سیاە رودەوە هاورد، مەولانا خصالی مێژوی ئەو روداوەی بەشیعر هۆنیوەتەوە، ئەڵێ:

((کاتێ قزلباش قەلاّی کوردەکانیان فەتح کرد، خوێنیان لەبادە جیا نەکردەوە،

((هەواڵ هات: رۆمی هاتون، وەکو دەستاڕ بەدەوری خۆیاندا ئەخولێنەوە،

((بۆ دوعای شاهی عالەم لەدڵ بانگی: قوموا ایها الناس بەرزبوەوە

((بۆ ئەوەی گومانو دودڵی لەبیرمدا نەمێنێ، بۆ فال بەدوی دو تاریخدا ئەگەڕام.

((نوسرا: ماتەمی کوردان لەڕۆمیو

((نوسیم: جەژنی فەتح لە شا عەباس))

((هەروەها بە پەخشانیش وتویانە: ((قەتڵوعامی موکری هەقە))

هـەر ٣ رسـتەی ((مـاتم كـردان ز رومـی))و ((عیـد فـتح از شـاه عەباس))و((قتل و عام مكری حق)) بەژمارەی ئەبجەد ئەكاتـە ١٠١٩ی كۆچـی كەساڵی كوشتنی بەكۆمەڵی ئێلی موكرییە))[٤٠].

زەبروزەنگـی خوێنـاوی شـا عـەباس ئەگەرچـی زەرەری گیـانیو مـاڵی زۆری لەئێلەكانی موكریانو برادۆست دا، بەڵام نـەیتوانی گیـانی بـەرەنگارییان تـێدا بكوژێ. پاش ٦ ساڵ لەداگیركردنی قەڵای دمدم، كوردەكانی برادۆست سـەرلەنوێ قەڵاكەیان ئازاد كردو ناوچەكەیان گرتـەوە دەسـت، بـەڵام هێـزی قزلبـاش چـوە سەریانو بۆ جاری دوەم قەڵای دمدمیان لەدەست كورد دەرهێنا[٤١].

١/٢ هێنانی ئێلی ئەفشار بۆ ورمێ

راگوێزانی بەكۆمـەڵی دەیان هەزار خێزانی ئێلە كوردەكانی دەوری ورمـێ بـۆ خۆراسانو، دوایی‌تر تێشكانی تراجیدی ئێلی برادۆستو موكریو، گیانی قـەڵای دمـدمو، كوشـتنی مەزنـەكانی كـوردو، كوشـتنی زۆرایـەتی لایـەنگرەكانی ئەمیرخانو، كوشتاری بەكۆمەڵی خەڵكی موكریان" بون بەسـەرەتای گـۆڕانێكی بنەڕەتی لەپێكهاتنی دیمۆگرافی دانیشتوانی ناوچـەكەدا. لەئـەنجامی ئـەوەش دا گۆڕانی ئابوری، كۆمەڵایەتی، سیاسی، جەنگی. كورد سەرەڕای ئـەوەی بەشـێكی گرنگی هێـزی مرۆیـیو مـادی خـۆی لـەدەس داو، لەتـەرازوی هێزەكـانی ئـەم ناوچەیەدا سەنگی قورسی جارانی نەما، دەسەڵاتی حوكمڕانیشی لەدەس دەرچـو، كەجاران بەدەس گەورە خۆجێیەكانی كوردەوە بو.

ئێلـی ئەفشـار یـەكێ بـو لـەو ٧ ئێلـە قزلباشـە، كەبەشـداری سـەرەكی لەشەڕەكانی شا ئیسماعیلو دامەزراندنی دەوڵەتی سەفەوی شیعەدا كـرد بـو[٤٢]. ژمارەیەكی زۆر لەكاربەدەستانی دەوڵەت لەسەرانسەری قەڵـەمڕەوی صـەفەویدا لەناو ئەوان دا هەڵ ئەبـژێردرانو، دەسـەڵاتێكی زۆریـان لـەدەرباری شـاهەكانی عەجەم دا هەبو. بەڵام هەندێ لەسەرانی ئەم ئێلە تاوانبار كرا بون بـە هاوبەشـی لەكوشتنی مهد علیای هاوسەری شاه محمد خودابەندە، كەبە بەرچـاوی شـاوە لـە سـەردەس تێكـەڵاو كردنـی لەگـەڵ ئـەمیرێكی تاتـاری دیلكـراودا كوشـت بویان(٩٨٧ك). هەروەها تاوانبار كرابون بەكوشتنی حەمزە مـیرزای كـوڕی شـاه محەمەد(٩٩٤)[٤٣].

كە شا عەباس هاتە سەر تەخت، سەرانی ئەفشار ئەترسان لەوەی شـا تۆڵـەی كوشتنی دایكیو براكەیان لێ بكاتـەوە. لەبەرئـەوە لەگۆشـەو كـەناری ئێـراندا پەرەوازە بو بون، نەیان ئەوێرا وەكو جاران خۆیان لەدەربار نزیك بخەنەوە.

لەسۆنگەی ئەوەی هەندێ لەسەرانی ئەم ئێلە لەشەڕەکانی بەغدادا(١٠٣٥ك: ١٦٢٥ز) ئازایەتییان نواند، شا عەباس یەکێك لەگەورەکانی ئەفشاری بەناوی ((کلب علیه))ەوە بانگ کرد. پایەی ((خان))ی پێ بەخشیو رای سپارد کەئێلی پەرەوازەی ئەفشار کۆ بکاتەوەو لەورمێ[44]لە شوێنی ئێلە کوردەکان جێگیریان بکا(١٠٣٥ك)شا عەباس لەمەش دو مەبەستی هەبو:

یەکێکیان- سپاردنی پارێزگاری ناوچە سنورییەکانی ئەوێ بەیەکێك لەئێلە دڵسۆزەکانی دەرباری عەجەم، لەجێگەی ئێلە کوردەکان کە بەگوێرەی گۆڕانی تەرازوی هێزەکانی رۆمو عەجەم ئەم لاو ئەولایان ئەکرد"

ئەوی تریان-سپاردنی سەرکوتکردنو تەمێکردنی ئێلە یاخییەکانی کورد، کەچەندین ساڵ بو لەشۆڕشو هەڵگەڕانەوەدا بون دژی دەسەڵاتی عەجەم، بەیەکێ لەئێلە شەڕکەرە دڕەکانی قزلباش.

کلب علی خان لەماوەیەکی کورتدا ٨ هەزار خێزانی ئەفشاری پەرەوازەی عیراقی عەجەمو، فارسو، کرمانو، خۆراسان.ی لەسەلماس کۆکردەوە[45]. بەڵام چونکە ناوچەی سەلماس چۆڵەوانی نەبو، ئەم تازە هاتوانە لەسەرەتاوە توشی بەرەنگاریی دانیشتوانی ناوچەکە، واتە توشی ئێلاتی کورد بون. نوسەرێکی ئەفشار خۆی ئەگێڕێتەوە ئەڵێ:

((کاتێك کلب علی خانو کۆکراوەکانی کۆچ لەدوای کۆچ گەیشتنە دەوری سەلماس، هەندێ لەئێلاتی ئێرانیو عوسمانی دانیشتوی سەر سنورەکان کەئەو هەواڵەیان بیست، لەسەر داوای تەمرخانی کوڕی ئەمیرخانی خاوەنی دمدم بەژمارەیەکی زۆر کۆبونەوە، بۆ بەرهەڵستیو رێ پێ نەدانی ئێلی ئەفشار هاتنە پێشەوە، لەکەناری چەمی قەرەسوی سەلماس دا تێکهەڵچون. شەڕێکی قورس قەوما. دلێرانی ئەفشار، شێرانی بێشەی شەڕو هەرا، دەستیان لێ دانە کەرەستەی جەنگو لێدان، ئازایەتیو مەردایەتی یان نواند. لەئەنجامدا، پەلاماردەرەکان(مەبەستی کوردەکانە-و)لەژێر زەبری هێرشی غازییانی ئەفشاردا پێی راوەستانو خۆڕاگرتنیان تێدا نەما. زۆریان کوژرانو، ئەوانەی لەشمشێریش رزگاریان بو هەڵاتن بۆ کێوە سەختە هەڵەمودەکان خۆیان شاردەوە. دوای ئەوە، کلب علی خان لەگەڵ ئێلی ئەفشار بەسەرکەوتویی چوە ناو شاری ورمێ. بۆ شوێنی دانیشتنی خۆی توپراق قلعەی هەڵبژارد، بۆ هەر یەکێ لەهۆزەکانی ئێلی ئەفشار بلوك یا ناحیەیەکی دیاری کرد تیا جێگیر بن))[46].

کلب علی هاتوەکانی بەم جۆرە دامەزران:

ئێلی کوندوزلو لەمەڵبەندی دول"

ئێلی قرقلو لەمەڵبەندی ڕەوزە"
ئێلی کوهکلویە لەمەڵبەندی نازلو"
تیرەی ایمانلو لەگەڵ بەشێکی ئێلی ارشلو لەدەوری شاری ورمێ"
ئێلی ارشلو لەشنۆ وسلدوز"
تیرەی قاسملو لەساین قەڵا"[47]

ئێلی ئەفشار لەدامەزرێنەرانی دەوڵەتی شیعەی صەفەوی بو، تەجروبەیەکی زۆری شەڕوشۆڕی هەبو لەناوچە جیاوازەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست داو، لەنزیکەوە هەمو نەتەوەکانی فارس، کورد، تورك، عەرەب، ئۆزبەك، گورجی، ئەرمەنی... یان ئەناسیو، لەگەڵ هەمویان تەجروبەی شەڕو ئاشتی یان هەبو، هەروەها تەجروبەی بەڕێوەبردنی وڵاتو شارو گوندو ئێلو هۆزی جیاجیایان هەبو. ئاخوندەکانی شیعە لەڕێوشوێنەکانی ئاینی شەڕ: غەزا، جیهاد، فەتح..و جۆری بەڕێوەبەرایەتی خەڵك بەگوێرەی جیهانبینیی تایبەتی خۆیان دەرسی زۆریان دادابون. ئەوان خۆیان بەموسڵمانو زیندوکەرەوەی نەریتەکانی محەمەدو عەلی وحەسەنو حسێنو ئیمامەکانی تر دائەنا. مەزەبەکانی تری ئیسلام لەوانە سوننییان بەگومڕاو(تائفەی ضالە)) ئەزانێ، لەشەڕدا دارایيو سەرو ناموسیان بۆ خۆیان بەحەڵاڵ ئەژمارد. لەبەرئەوە ئەمانە، بۆبردنەوەی جەنگو بەدەستهێنانی سەرکەوتنو جێگیر کردنی دەسەڵاتی خۆیان، کە گوایە دەسەڵاتی ئیسلامە، سڵیان لەهیچ نەئەکردەوە، گوێیان نەئەدایە ترسی دینیو دنیایی، هەم فرتوفێڵیان لەدوژمن بەحەڵاڵ ئەزانيو، هەم بەکارهێنانی زەبروزەنگ.

تیرەکانی ئێلی ئەفشار، کەیەکێ لەئێلە سەرەکییەکانی قزلباش بو، چەند پشت بو وا پەروەردە کرا بون کەپابەندی هیچ جۆرە ئیعتیبارێکی بنەماڵەیی، عەشیرەتی، دینی، نەتەوەیی، زمانو شوێن نەبن، لەناو خۆیاندا پیلانیان لەیەك ئەگێڕاو، لەبەرامبەر دوژمنانی دەرەوەدا یەکیان ئەگرت. بەفەرمانی((مرشدی کامل))باوك کوڕی خۆی سەرئەبڕيو، گۆشتی لەشی دوژمنی خۆی بەزیندویەتی ئەخوارد.

شا عەباس ئەیویست نفوزو دەسەڵاتی ئێلەکانی قزلباش کەم بکاتەوە، بەتایبەتی دەسەڵاتی جەنگییان. بۆ ئەو مەبەستە لەلایەکەوە هەوڵیدا لەشکرێکی نوێی ڕێکوپێك دابمەزرێنێو چەکدار بکا، لەلایەکی تریشەوە هەوڵیدا ئێلەکانی قزلباش کەهێشتا لەهیچ کوێیەك بەتەواوی جێگیر نەبو بون، نیشتەجێ بکا[48].

سەرنجدانێ لەسنوری رۆژهەلاتی کوردستان دەری ئەخا کەبەدرێژایی ئەو سنورە عەجەم بەجۆری نیشتەجێ کراون، لەمپەرێکی باریکی نەتەوەیی-ئازەریی ئەوتۆیان لەنێوان کوردو فارس‌دا دروست کردوە، لەهیچ ناوچەیەکدا سنوری هاوبەشیان لەنێوان ئەم دو نەتەوەیەدا نەهێشتوە. بەڵکو لەهەمویدا عەجەمی لێ جێگیر کراوە. ئەو دو نەتەوە ئێرانییە: کوردو فارس کەچەند هەزار ساڵ بو هاوسنور بونو پێکەوەو بەتەنیشت یەکەوە ئەژیانو مێژویان تێکەلاوی یەکتری بو، تا هەتایە لەیەکتری دابڕانو نەتەوەیەکی تریان کەوتە بەینەوە. جێگیر کردنی ئێلی ئەفشاریش ئەکرێ هەر لەچوارچێوەی ئەو ستراتیجە گشتییەدا سەیری بکرێ.

ئێلە ئازەرییەکانی قزلباش، لەوانە ئێلی ئەفشار، کەبەدرێژایی سنوری خۆرهەلاتی کوردستان نیشتەجێ کرابونو، ئەرکی سەرکوتو دەستەمۆکردنو سەرپێ دانەواندنی گەلێکیان پێ سپێردرا بو، کەنەریتی ژیانو جۆری جیهانبینیو خووڕەوشتی کۆمەلایەتیو پەروەردەی دینییان بەتەواوی لەگەڵ ئەوان جیاواز بو، ئەمەش بو بەیەکەمین هۆی دروست کردنی ناکۆکییەکی قوڵی گشت لایەنە لەنێوان دو میللەت‌دا کەرووداوەکانی ناوچەکە بەزۆر کردبونی بەدراوسێی یەکتری.

٢/٢ بەرهەڵستی ئێلاتی کورد

ئێلی ئەفشار هێشتا بەتەواوی لەورمێ جێگیر نەبو بو جارێکی تریش کوردەکان هەڵیان کوتایەوە، سەریان لێرەش‌دا نوسەرێکی ئەفشار خۆی روداوەکە ئەگێڕێتەوە:

((لەسەرەتای حوکمڕانی کلب عەلی خان‌دا لەورمێ، دەماودەم هەواڵ هاتو دوایی بو بەڕاست کەوا ئەشرار(مەبەستی لەو کوردانەیە کەئەمان ئەرزەکەیان داگیرکرد بون-و)بەژمارەیەکی زۆر لەمەلبەندی دەشتو تەرگەوەڕەوە، بۆ تێهێنانەوەی تێکشکانەکەی شەڕی قەرەسو، وە تۆڵەسەندنەوە لەکلب عەلی خان، وەکو لافاو رویان کردۆتە شاری ورمێو گەیشتونەتە نزیك گوندی ئەنهر لەمەلبەندی بنابی روضە.. کلب علی خان بەو دەستوپێوەندانەی لەلای بون روی هیمەتی کردە بەرهەڵستی هێرشهێنەکان. لەدەوری قەرەحەسەنلو گەیشتنە یەك، هەردولا تاویان دایە چەكو بەگژیەکا چون، شەڕ دەستی پێ کرد. خانی حوکمڕان لەکاتی شەڕەکەدا بینی کەئەشراری شەقاوەت نیهاد بەشەڕو هەلاتن وەکو منالانی ناو جۆلانە بۆ دواوە ئەچن، لەوە سەری سوڕما. وای زانی کەئەو رێوی خووانە لەڕوی غەدرو حیلەوە بۆ هەستاندنی رقو وروژاندنی ئێلی ئەفشار وا

ئەکەن، بەڵام کەبەلای ورمێدا روانی، بینی ٣٠٠ تا ٤٠٠ سواری نیزەدار لەدواوە دیارن بەخێرایی روەو ئەوان دێن، ئەشرار لەبینینی ئەمەو گەیشتنی یارمەتی بەئەفشار کەوت بونە سەر خەیاڵی هەڵاتن..))[٤٩].

تێکهەڵچونی ئەم جارەش بەقازانجی عەجەم بەلادا کەوتو ئێلەکانی کورد تێ شکان. دیارە دوای ئەو زنجیرە شەڕانەی لەنێوان لەشکری سەفەوی‌و کوردا رویدا بوو، هێزی کورد ئەوەندە لاواز بو بو، چاری ئێلیکی واپچوکی پێ نەئەکرا. لەگەڵ ئەوەشدا هێشتا هیوایان نەبڕی بو، تەمر خانی برادۆست سەر لەنوێ هێزەکانی خۆی سازداو، بۆ ئازاد کردنی ناوچەکە قەڵای دمدمی کردەوە بنکەی پەلاماردانی عەجەم. بۆ جاری سێیەم شەڕێکی قورس لەدەوری ئەم قەڵایەدا روی دا، بەڵام کورد ئیتر بەیەکجاری ئەم قەڵایەی لەدەسدا، بەلەدەسدانی قەڵاکەش عەجەم ئیتر بۆ هەمیشە لەناوچەکەدا جێگیر بون‌و، دەسەڵات لەناوچەکەشدا کەوتە دەس ئەوان. هەمان نوسەری پێشو، ئەم شەڕە بەم جۆرە ئەگێڕێتەوە:

((ماوەی ساڵێك بەسەر حوکمڕانی کلب علی خاندا رابوردبو، لەم ماوەیەدا دیسانەوە تەمر خان هەندێ لەناڕازیبیان‌و ئەشراری لەخۆی کۆکردەوە. دەستی کردەوە بەهێرش‌و دەسدرێژی بۆ سەر ورمێ. کلب عەلی خان بۆ ئەوەی بەهانەی ببڕێ لەپێشەوە کەوتە نوسینی نامەی ئامۆژگاری‌و-دادانی پەند. بەڵام کەڵکی نەبو، ئینجا گەنج عەلی خانی برای، قەڵاکەی گەمارۆ دان، هەمو رۆژ تەقەیان لەیەکتری ئەکرد. لەبەرئەوەی قەڵای ناوبراو بەسترا بو بەناوچە عەشیرەت نشینەکانەوە، ئەشراری سەرسنور لەڕوی تعصب‌و لاسارییەوە بۆ فریاکەوتنی تەمر خان کەوت بونە جموجۆڵ. شۆڕشێکی گەورەیان هەڵگیرسان. گەنج عەلی خان لەگرتنی قەڵاکە نائومێد بو، داوای یارمەتی لەبراکەی کرد.

((کلب عەلی خان کەڕوداوەکەی بیست هەندێکی لەلاوانی جەرارو کینەگوزاری ئەفشاری کۆکردەوە. روی کردە قەڵای دمدم. پاش نیوەڕۆی هەمان رۆژ گەیشتە داوێنی قەڵا. پاش هەڵسەنگاندنی هەلومەرجی کارو بەرزیی‌و قایمیی حەسارەکەی، هەوای هیمەتی بەئارەزوی گرتنی بورجەکانی ئەو قەڵا قایمە کەوتە فڕین. لەلای چەپ‌و راستەوە هێرشیان کردە سەر ئەو دو بورجە ناودارەی بەسولق‌و بوزلق ناسرا بون، هەردولای رۆژهەڵات‌و رۆژئاوایان لەخوارەوە گرت. تفەنگچییەکانی ئەشرار هەرکە ئەوەیان دی لەقەڵا دەرپەڕین‌و تا دەمی ئاوا بونی خۆر بەگوللەی تفەنگ هەنگامەی جەنگ گەرم بو، بەڵام زۆر لەکوردەکان کەوتنە بەر تیغی بێ درێغی دلاوەرانی ئەفشار، ئەوانی تر گەڕانەوە ناو قەڵاکە. رۆژی دوایی سەرلەنوێ هێزی ئەفشار بەفەرمانی کلب عەلی خان ناودار بەریزی

رازاوەوە هێرشیان بردە سەر حەسار. بەلاّم قەلاّییەکان لەترسی لێدانی دەستی بەهێزی غازییان زاتی شەڕیان نەبو. پێیان لەقەلاّ نەهێنایە دەرێ. لەبورجو بارووەکانەوە کەوتنە هاوێشتنی تۆپو تفەنگ.

((کلب عەلی خان زانی کەئیتر ئەشرار زاتی بۆ پێشەوە هاوێشتنی هەنگاویان نەماوە. شەو سەرۆکەکانی ئەفشاری کۆکردەوە. سیبەو سەنگەریان دروست کرد. ڕۆژی دوایی هەمو قشون بەکۆکردنەوەی کەرەستەی سیبەو سەنگەرەوە خەریك بون. چەند ڕۆژێکی وەها بەسەر برد. لەدوایی دا وەکو ئەلێن" ارباب الدول ملهمون، تەگبیرێکی بەبیرا هات بو، بڕیاریدا ئێستریك بهێنن، ٣ شەو و٣ڕۆژ بیلەوەڕێنن بێ ئەوەی ئاوی بدەن، ڕۆژی چوارەم بەری بدەن بەڵکو لەتینوانێدا بۆنی ئاوەڕۆی ئەو ئاوە بکا کەبۆ سولق ئەچێو، لەدەرەوە نەبینراوو داپۆشرا بو، ئەگەر شوێنی ئاوەکەیان دۆزییەوە هەڵی بکەنو لەباتی ئاو شەربەتی ناسازگاری مەرگ بەگەروی قەلاّییەکاندا بکەن. بەگشتی وایان کرد وەکو فەرمو بوی، پاش ٣ شەو و ٣ ڕۆژ ئەو ولاّخە بێ زمانەیان بەرەلاّ کردو، بەدەوری قەلاّکەدا گێڕایان. بەقودرەتی حەزرەتی پەروەردگار کە لەگومەزی سولق نزیك بونەوە کە لەلای خوارەوە وە بە ئەرزەوە بەسترا بو، هەستی بەهاژەی ئاوی ژێر ئەرزەکە کرد. لەتاو تینویەتی کەوتە سمکوڵ. ئەوسا بەفەرمانی کلب عەلی خان کاریز کەنی شارەزایان هێنا بەقوڵنگو مەتین ئەو شوێنەیان هەڵکەندو ئاوەڕۆکەیان دۆزییەوە. چەند خەروار نەوتیان هێناو تێیان ڕشت. ئەگەرچی ئاوی عەمارەکە پڕ بو لەنەوت. لەگەڵ ئەوەشدا گەمارۆ دراوەکان چەن ڕۆژێ نەوتاویان خواردەوەو خۆیان ڕاگرت. سەرەنجام لەبەر بێ ئاویو لەترسی گیانیان هاواریان لێ هەستاو داوای بەخشینو ئەمانیان کرد. مەشایەخی ئەشرار بەناچاری کەلامولڵاهی مەجیدیان کردە شەفیعو هاتنە لای کلب عەلی خان. خانی ناوبراو لەسەر تکای مەشایەخ لەتاوانەکانیان خۆش بو بەو مەرجەی تەمرخانو لایەنگرەکانی، تفەنگو تۆپو کەلوپەلو ئەموالو شتەکانی کەلەقەلاّکەدا پێیان بو، بەجێ بهێڵنو گیانی خۆیان دەرباز بکەن. بەوە ڕازی بونو کەوتنە سوپاسو ستایش.

((شەو قەرەولەکان دەوری قەلاّیاندا بوو پاسەوانییان لێ ئەکرد. کەڕۆژ بووەوە دەروازەی قەلاّیان کردەوە" ئەشرار نائومێدو زەرەرمەند بەدەستی بەتاڵ لەقەلاّ دەرچو بون، هەر کەس بە لایەکدا پەرەوازە بو بو. شتی سەیر ئەوە بو ٨٦ کچۆڵەو تازەبوکی ئەشرار لەترسی ئەتك کردنی پەردەی ناموسی خۆیان، نەوەکو دەسدرێژییان بکرێتە سەر، شەو لەبەرزایی بورجەکانو لەسەر دیواری بڵندی قەلاّوە خۆیان هاویشت بوە ناو دۆڵێکی قوڵەوە، گیانیان سپارد بو)) [٥٠].

٣/٢ قوڵبونەوەی ناکۆکی عەجەمو کورد

پەیوەندی کوردو عەجەم لەم ناوچەیەدا ئیتر هەرگیز نەچوە سەر باری ئاسایی پێکەوە ژیانی بەئاشتی، بەڵکو ڕەنگێکی دوژمنانەی بەخۆیەوە گرت.

عەجەم، لەڕوی مەزەبەوە شیعە بون، سوننەیان بەگومڕا دائەنا.

لەڕوی زمانەوە بەتورکی ئەدوان کورد لێ یان تێ نەئەگەیشتن.

لەڕوی سیاسییەوە کاروباری حوکمڕانیو دارایيو جەنگیی دەوڵەتیان لەدەسدا بو، پشت ئەستور بون بەپشتیوانی مادیو مەعنەوی دەوڵەتی مەرکەزی ئێران، وەکو ژێر دەستە ڕەفتاریان لەگەڵ کورد ئەکردو بە((ئەشرار))یان دائەنان، بۆ ئەوەی ئێلەکانی دەوروپشتیان بهێننە ژێر فەرمانی خۆیانەوە، سڵیان لەگرتنی هیچ ڕێگایەکی نارەواو لەبەکارهێنانی هیچ چەشنە توندو تیژییەك نە ئەکردەوە.

بەڵام ئێلە کوردەکان، لەڕوی مەزەبەوە سوننە بون، شیعەیان بە ڕافضی دائەنا.

لەڕوی زمانو نەتەوەوە لەئێلی تازەهاتوی ئەفشار جیاواز بون.

لەڕوی سیاسییەوە ئەوانیان بەداگیرکەری نیشتمانەکەیان ئەزانیو، تێ ئەکۆشان بۆ هەڵکەندنو دەرکردنیان، لەبەرئەوە هێرشیان ئەبردە سەریان، لێیان ئەکوشتنو ڕێگەیان لێ ئەبڕین.

درێژەکێشانی ئەم حاڵەتە، ناکۆکی کورد- عەجەمی بردە قۆناغێکی ئاڵۆزی واوە کەڕەنگی سیاسی، نەتەوەیی، دینی بەخۆیەوە گرتو، لەپێوەندییەکانی دوا ڕۆژی هەردو گەلو، لەژیانی ئابوری، کۆمەڵایەتی، سیاسی، فەرهەنگیی ناوچەکەدا تاوی دایەوە، ناکۆکییەکان بەخۆشی بەلادا نەکەوتو ئاسایش بەتەنیا بەزۆری چەك ڕائەگیرا. عەجەم هەرچەن هەلێکی بۆ هەڵ بکەوتایە ئەوپەڕی زەبروزەنگی بەکارئەهێنا بۆ سەرکوتکردنی کوردو، بەتاڵان بردنی سامانو داراییو، بەدیل گرتنی ژنو منداڵیو، لەشکرکێشی ئەکردە سەر گوندو ئاواییو هەواری ڕەوەندەکانی. توندوتیژی خوێناوییان تێکەڵاو کرد بو لەگەڵ بەکارهێنانی فروفێڵو تەفرەدان و لەخشتە بردن. ئێلەکانی کوردیش هەرچەن بەخۆیانا ڕاپەرمونایە هەڵیان ئەکوتایە سەر عەجەم، لێیان ئەکوشتنو تاڵانیان ئەکردن، بەهەر ڕێیەکی بۆیان بگونجایە ئازاریان پێ ئەگەیاندن، تەنانەت هەندێ جار ئوردوی ڕژمیان ئەهێنایە سەریان.

عەجەم لەدوای چەند پشتێك توانییان لەناوچەکەدا جێگیر بن. دەس بەسەر شارو قەڵاکاندا بگرنو کوردی لێ دەربکەن بۆ گوندو ناوچە شاخاوییەکان. هەندێ لەکۆنفدراسیۆنی ئێلە کوردەکانی وەکو برادۆستیان هەڵوەشاند، ئێلەکانی

حەیدەرانلو و جەلالی یان پەرەوازە کرد، ئێلەکانی شوقاقی، دونبولی، پازوکی، مافی.. یان لەڕوی زمان‌و مەزەبەوە بەتەواوی گۆڕی.

مەڵبەندی ورمێ ئەگەرچی بەکردەوە کەوتە دەس عەجەم بەڵام ئیتر ئارام‌و ئاسایشی تێدا نەما، لەلایەك هێرشی یەك لەسەریەکی سوپای عەجەم بۆ تەمێ کردن‌و سەر پێ دانەواندنی ئێلە کوردەکان‌و هێنانە ژێر باری فەرمانبەری‌و، لەلایەکی ترەوە بەرهەڵستی توندوتیژی بەردەوامی ئێلەکانی کورد بۆ پاراستنی((کەسایەتی سەربەخۆ))ی خۆیان، سەرباری ئەمانەش ناوچەکە خۆی یەکێك بو لەشاڕێگەکانی لەشکرکێشیەکانی رۆم‌و عەجەم بۆ سەر یەکتری.

کلب عەلی خان ئەفشار، یەکەمین دەسەلاتداری عەجەم، لەورمێ کە مرد(١٠٤٣ك)ئێلە کوردە لێدراوەکان ئەمەیان بەهەل زانی، بەقسەی میرزا رشید وەکو((حشرات الارض)) هاتنە جۆش‌و خرۆش‌و((تەلاقیان بۆ یەکتری خوارد کەیەکدڵ‌و یەك زمان بۆ لەناو بردنی ئەفشار))تێ بکۆشن. هەمو ئێلەکانی سۆما، برادۆست، دەشت، تەرگەر، مەرگەوەر، بەردەسور راپەڕین‌و هێرشیان بردە سەر ورمێ. شەڕێکی قورس لەوێ روی دا، ئەم جارەش وەکو جارەکانی تر((اشرار مغلوب‌و منکوب))تێشکان‌و، ئەوانەی دەرباز بون((وەکو تەپوی بەر رەشەبای توند))هەڵاتن[٥١].

قەڵای قوتوز کەیەکێ لەقەڵا گرنگەکانی سەرسنوری رۆم‌و عەجەم بو، تا ئەو سەردەمە لەدەس ئێلی مەحمودی کوردا بو، سوپای ئێران لەو لەشکرکێشییەدا کەکردی بۆ سەر وان، بەیەکجاری لەدەس ئێلی مەحمودی دەرهێناو ئەوانی لێ دەرکرد(١٠٤٣ك)[٥٢].

جەنگی درێژخایانی رۆم‌و عەجەم بەپەیماننامەی ئاشتی زەهاو(١٠٤٩) کۆتایی هات، ئەو سنورەی هەردو دەوڵەت لەسەری پێکهاتبون، لەئاخسقەوە لەقەفقاس بەناو مەڵبەندەکانی قارس، وان، شارەزور، بەغداد، بەسرا تا سەری ئاوی خەلیج بەناوجەرگەی کوردستاندا رائەبورد. هەر بەگوێرەی ئەم رێککەوتنە ئەبو قەڵاکانی قوتور، ماکو، مەغازبرد کاول بکرێن‌و بەچۆڵی بهێڵرێنەوە[٥٣].

ئەمە خۆی بەڵگەی ئەوەیە کەئەم مەڵبەندانە چ کارەساتێکیان بەسەر هاتوە. پێکهاتنی زەهاویش نەیتوانی ناکۆکییەکانی رۆم‌و عەجەم بەتەواوی چارەسەر بکا، بەڵکو دابەش کردنی ناڕەوای نەتەوەکانی کورد، ئەرمەنی، گورجی، عەرەب‌و دابەش کردنی دین‌و مەزەبە جیاوازکان، بگرە ئێل‌و هۆزەکانی ناوچە سنورییەکان، بەسەر ئەم دو دەوڵەتەدا، ناکۆکییەکانی ئاڵۆزترو ململانێکانی سەخت تر کردو، هەڵکەوتی جوگرافی شوێنی ژیانی کوردیش، کە لەبەینی

هەردو دەوڵەتدا بو، کوردی خستە بەینی بەرداشی هێزەکانی رۆم و عەجەمەوە، ئەحمەدی خانی(١٠٦١-١١١٩ك) خۆی شایەتی روداوەکانی ئەو سەردەمەیە، لەم روەوە ئەڵێ:

((تێ بفکرە لەلای عەرەبەوە تا ئەگاتە گورجستان،
((کورد بۆتە بورج
((لەچوارلاوە بۆتە حەساری رۆم و عەجەم، کەچی هەردوکیان، کوردیان کردۆتە ئامانجی تیری قەزا
((گوایە ئەوانە کلیلی سەر سنورەکانو هەر تیرەیەکیان دیوارێکی پتەون،
((ئەم قولزومی رۆم و بەحری تاجیکە، کەئەکەونە جوڵان و لەشکرکێشی،
((کورد لەخوێنی خۆیدا ئەگەوزێ، چونکە لەبەینی ئەواندا بۆتە بەرزەخ..))[٥٤]

٤/٢ سەرکوتکردنی ئێلی بڵباس

لەو ماوە ئارامییەدا کە بەدوی پەیماننامەی ئاشتی زەهاودا هات، عەجەم توانی شانوشکۆی ئێلی برادۆست کەهاوسنوری عوسمانی بو بشکێنێ و، نەهێڵێ جارێکی تر راست بێتەوەو مەترسی بۆ دروست بکەن، بەڵام هاوزەمان لەگەڵ کز بونی ئێلی برادۆست، ئێلی بڵباس لەلای خواروی ناوچە عەجەم نشینەکانی مەڵبەندی ورمێ گەشەی کردو بەهێز بو.

ئێلی بڵباس لەو سەردەمەدا پێك هات بو لەیەکگرتنی ٤ هۆزی سەرەکی: مەنگور، مامەش، پیران، باڵەك، هۆزەکانی ئەم ئێلە رەوەندی تەواو نەبون، ئەگەرچی هاوینان بۆ لەوەڕاندنی ئاژەڵ ئەچونە چیای قەندیل، بەڵام بنەیان لەبناری قەندیل و دەشتی لاجان و موکریان و سلدوز بو، کشتوکاڵیان تێدا ئەکرد. مەزنایەتی ئێلی بڵباس لەدەس ئاغاکانی مەنگوڕدا بو، تا باپیر ئاغاو هەزار کەس لەپیاوە هەڵبژاردەکانی ئێلەکەی لەمیوانداریيەکدا لەمەراغا لەخەودا کوژران (١١٩٨ك)[٥٥].

خداد بەگی ئەفشار لەپاداشتی ئەوەی لەتەنگی ئاب گەرمدا شۆڕشگێڕانی کوردی شکاندبو (١١٠٥ك)دەرباری ئێرانی نازناوی((خان))ی پێ بەخشی بو، کردبویە بیگلەربیك(بەگی بەگەکان))ی ئەفشار لە١١٣٤دا جارێکی تر بەلەشکری عەجەمەوە هێرشی کردە سەر لاجان لەبناری قەندیل، کەمەڵبەندی ئێلی بڵباس بو، لەگەڕانەوەیدا بەدیل و تالانییەوە، شەڕکەرەکانی بڵباس لەناکاو هەڵیان کوتایە سەری، پاسەوانەکانیان کوشت و دیلەکانیان لێ سەندنەوەو تالانەکەیان پێ بەجێ هێشتن، لەسەر ئەم ریسواییە خۆی کوشت[٥٦].

ئێلی بلباس‌و ئێلی زەرزا بوبون بەدرِك لەکەلّەکەی عەجەمدا، لەبەرئەوە یەکێك لەپەژارەکانی حاکمەکانی ورمیّ‌و مەراغە هەمیشە لەناوبردنی ئەم دو ئێلە بو. ئێلەکانی کوردیش بەهۆی ناکۆکی ناوخۆیان‌و، نزمی ئاستی ئابوری‌و کۆمەلاّیەتی‌و سیاسی‌و فەرهەنگیی خۆیانەوە، نەیان توانی بۆ پێکهێنانی قەوارەی سەربەخۆی خۆیان کەلّك لەو پشێوییە فراوانە وەربگرن، کەبەهۆی هێرشی ئەفغانەوە بۆ سەر ئێران‌و، لەناوچونی بنەمالّەی سەفەوی‌و، گۆرِانی یەك لەدوای یەکی بنەمالّە حوکمرِانەکانەوە، دروست بو.

لەسەردەمی دەسەلاّتی نادر شادا(١١٤٨-١١٦٠)، محەمەد عیسی خانی بەگلەربەگی ئەفشار داوای لەنادر کرد بۆ سەرکوت کردنی بلباس یارمەتی بدا. ئەویش هێزێکی گەورەی بەسەرکردایەتی نصر الله میرزای کورِی‌و، ئیبراهیم خانی ظهیر الدولەی برایدا بۆ نارد، لەگەلّ هێزەکانی محەمەد عیسا خان لەنزیك سابلاّخ یەکیان گرتەوە، هەلّیان کوتایە سەر ترکەش لە قەندیل(١١٤٩). ئێلی بلباس هەر ٢ هەزار کەسێ ئەبون، هەندێکیان کوژران‌و، هەندێکیان گیران‌و، ئەوانی تریشیان هەلاّتن[٥٧]. نادرشا خۆیشی بۆ چاو ترساندنی خەلّکی ناوچەکە دوای ئەوەی دەستی لەئابلّوقەدانی موسلّ هەلّ گرت لەساین قەلاّوە چو بۆ سەردانی سۆمای برادۆست قەلاّکانی بانیەو بەردەرەش(١١٥٨)[٥٨].

بلباس ئێلێکی دەولّەمەن بون، خاوەنی ئاژەلّو گارِان‌و رەوەی زۆر گەورە بون، هەروەها ئەرزێکی بەپیتی فراوانیان لەبەردەستدا بو، کاربەدەستانی عەجەم چاوی تەماعیان برِی بوە سامان‌و داراییان‌و، ئەیان ویست بەزەوت کردن‌و تالاّنی مالّو دارایی ئەوان خۆیان دەولّەمەند بکەن. مەزنەکانی بلباسیش ئەیان ویست کەم ترین باج‌و سەرانەو پێشکەش بدەن، هۆی سەرەکی ململانێ‌و تێکهەلّچونی خوێناوی ئەفشاری عەجەم‌و بلباسی کورد، ئەگەرچی تێکەلاّو بو لەگەلّ ناکۆکی مەزهەبیی‌و نەتەوەیی، بەلاّم لەراستیدا زۆرتر لایەنی ئابوری هەبو، نەك لایەنی سیاسی.

حاکمەکانی ورمیّ‌و مەراغە هەرکەس بوایە ئەبو یەکێ لەبەندەکانی کارنامەکەی" تەمێ کردنی بلباس‌و ئێلە کوردەکانی تر بێ. چەند جار تێکهەلّچونی خوێناوی لەنێوان سوپای عەجەم‌و ئێلە کوردەکاندا رویدا. دەزگای بەرِێوەبەرایەتی ئێران تا ئەهات بۆگەن تر ئەبو، ئالّوگۆرِی یەك لەدوای یەکی بنەمالّە دەسەلاّتدارەکانی سەفەوی‌و، ئەفغانی‌و، ئەفشارو، زەندو، قاجار، هەمیشە گۆرِانی حاکمەکانی ورمیّ‌و مەراغەشی بەدودا ئەهات. بەرتیل وەرگرتن بەناوی پێشکەشەوە بو بەیەکێ لەنەریتەکانی خۆ نزیکخستنەوە لەدەرباری شاهی

و لەحاکمەکانی تەوریز. حاکمەکان پلەو پایەکانی خۆیان بەپارە ئەکڕی، لەبەرئەوە ئەوانیش پلە حکومەتییەکانی خوار خۆیان بەپارە ئەفرۆشتەوەو، هەریەکەش هەوڵی ئەدا زۆرترین سامانو دارایی پێکەوە بنێو ماوەی دەسەڵاتداریتی خۆی بەکاربهێنێ بۆ خۆدەوڵەمەند کردن بەهەر ڕێگەیەکی نامەشروع. زیادکردنی باجو سەرانە، داگیرکردنی زەویوزار، زەوتکردنیماڵو دارایی خەڵك، تالان، جەریمە کردنی بە ناهەق.

ئێلەکانی بلباسو زەرزا ئەوەندەیان زوڵم لەدەزگای کاربەدەستی عەجەم دی بو، شۆڕشیان هەلگیرساند. بناری قەندیلو شنۆ هەتا ناوچەی دولیان لەعەجەم ئازاد کرد. هێزەکانی خۆیان بۆ بەرەنگاری لێ دامەزراندن، هێزەکانی عەجەمیش کەوتنە خۆسازدان بۆ سەرکوت کردنیان. رۆستەم خانی حاکمی ورمێ لەرێگەی جاریجانو قاشقەگدوکەوە بو سەرلاجانو، محەمەد بەگی گەورەی قەرەحەسەنلو و، موئمین خانی حاکمی ساین قەلا لەگەلی قاسملۆوە بۆ سەر شنۆ چون. کابایزی مەزنی بلباس لەشنۆوە سەرپەرشتی شەڕەکەی ئەکرد. ئێلی زەرزا لەدەشتەبیل شکانو لە گەردنەی شنۆ خۆیان گرتەوە. لەم شەڕەدا لەکورد، کابایزی مەزنی بلباسو لەعەجەم، محەمەد بەگی قەرەحەسنلۆ کوژران(١١٧٨ك)[٥٩].

کاربەدەستانی عەجەم لەپاڵ بەکارهێنانی زەبروزەنگ دا دژی ئێلەکانی کورد، بۆ دەستەمۆ کردنو سەرپێ دانەواندنیان، کەوتنە بەکارهێنانی هەندێ ڕێگەی تری وەکو دامەزراندنی خزمایەتی بەهۆی ژنوژنخوازییەوە لەگەڵ هەندێکیانو، دروستکردنی ناکۆکیو دوژمنایەتی لەنێوان هەندێکی تریان داو، بەگژاکردنی یەکتری. هەروەها هەوڵیان ئەدا لەململانێی ناوخۆیاندا کەڵکیان لێ وەربگرن. لەو کێشەیەدا کەنەیارەکانی نەجەفقولی دونبولی حاکمی تەوریز، ئەیان ویست تەوریزی لێ داگیر بکەن، نەجەفقولی لەدەس ئەوان بۆ خوی هەلاتو، داوای یارمەتی لە ئیمام قولی خانی حاکمی ورمێ کرد. ئەویش جگە لەهێزەکانی ئەفشار، شێخ عەلی خانی موکری حاکمی سابلاخو، جەعفەر سولتانی زەرزا حاکمی شنۆو، قەرەنی ئاغای مەزنی بلباسو، میرزا ئاغای سەرخێلی شوکاکی بەشەرکەرانی ئێلەکانیانەوە رەوانەی خوی کرد(١١٩٥ك)بۆ یارمەتی دونبولییەکانو بەلاداخستنی ئەو ناکۆکییە بەقازانجی ئەوان[٦٠].

ئەحمەد ئاقای مقدم تاوانێکی گەورەی بەرامبەر بلباس کرد. نەجەفقولی حاکمی تەوریز، حاجی عەلی محەمەد ئاقای حاکمی مەراغەی لەسەر راووڕوت کوشت بو(١١٩٠ك)[٦١].

ئەحمەد ئاقای کوڕی لەجێگەی ئەو کرابوە حاکمی مەراغا. ئەحمەد ئاقا بەپێی ڕاسپاردەی دەرباری ئێرانی، بەپیلان کەوتە دامەزراندنی دۆستایەتی لەگەڵ باپیر ئاغای مەنگوڕ مەزنی ئێلی بلباس‌و، هێمنی کردەوە. دۆستایەتییەکەیان ئەوەندە بەهێز بو داوای لەباپیر ئاغا کرد بۆ سەندنەوەی تۆڵەی باوکی لەحاکمی تەوریز هاوکاری بکاو، بەخۆی‌و هەزار کەس لەسوارە هەڵبژاردەکانی بلباسەوە بچێ بۆ یارمەتی دانی. باپیر ئاغاش هەزار سواری هەڵبژاردەی لەگەڵ خۆی بۆ مەراغا برد. ئەحمەد ئاقا بەناوی میوانداریییەوە هەرچەند کەسێکیانی لەماڵێکدا دامەزران، لەنیوەی شەودا بەنوستویی هەمویان کوشتن(١١٩٨ك)[٦٢]. شایەرەکانی موکریان ئەم کارەساتەیان کردۆتە بەیتێکی تراجیدی بەگۆرانییەوە ئەیلێن[٦٣]. کاربەدەستانی ئێرانی لەسەر ئەم تاوانە نازناوی((خان))یان بە ئەحمەد ئاقا بەخشی‌و بو بە((ئەحمەد خانی مقدم)).

محەمەد قولی خانی بەگلەربەگی ئەفشار بۆ ئەوەی دۆستایەتی لەگەڵ ئێلی زەرزا دابمەزرێنێ خوشکێکی خۆیدا بو بەئەفراسیاب سوڵتان زەرزا. لەو سەردەمەدا ململانێی نێوان ئاقا محەمەد خانی قاجار(١١٩٣-١٢١١ك)ولوتف عەلی خانی زەند(١٢٠٣-١٢٠٩)لەسەر تەختی ئێران هێشتا بەلایەکدا نەکەوت بو. ئێران هێشتا ناوەندێکی دەسەڵاتداریی تێدا جێگیر نەبوبو، حاکمەکانی ناوچەکان هەوڵی خۆ بەهێزکردن‌و خۆدەوڵەمەند کردنیان ئەدا. کەسیان چارەنوس‌و پاشەڕۆژی خۆی نە ئەزانی.

محەمەد قولی خانی حاکمی ورمێ ئێلەکانی زەرزاو شوکاکی بەلای خۆیدا ڕاکێشا بو بۆ تالان کردنی ئێلی بلباس، کەهێشتا ٣ ساڵ بەسەر کارەساتی کوشتنی بەکۆمەڵی مەنگوڕدا لەمەراغا تێ نەپەڕی بو، هێزێکی ناردنە سەر، لەو کاتەدا قەرەنی ئاغا مەزنی بلباس بو، لەسەرچەمی لاوین تێکهەڵچون(١٢٠١ك) بلباس شکان‌و هەڵاتن بۆ چیا. ماڵ‌و داراییان تالان کرا[٦٤]. بوداق خانی موکری ئەگەرچی لەهاوکاری عەجەم درێغی نەکرد بو، بگرە تاوانبار کرا بو بەدەس تێکەڵاوکردن لەگەڵ عەجەم بۆ قڕانی بلباس، کەچی ئەویش لەسزادانی عەجەم رزگاری نەبو، چاویان هەڵکۆڵی(١٢٠٣ك)[٦٥].

ئاقا محەمەد خانی قاجار بۆ چەسپاندنی دەسەڵاتی شاهێتی خۆی روی کردە ئازەربایجان. ویستی محەمەد قولی خانی حاکمی ورمێ بگۆڕی. محەمەد قولی لەترسی گیانی خۆی پەنای برد بۆ ئێلی زەرزا لەشنۆ، ئاقا محەمەد فەرمانیدا بەقاسم خانی حاکمی نوێی ورمێ، کەبرای محەمەد قولی بو، لەگەڵ عەسکەر خانی ئەفشار بچن بۆ تەمێ کردنی ئێلی زەرزا . محەمەد قولی گەڕایەوە لای

عەجەم‌و بەخشییان[٦٦]. بەڵام داڵدەدانی ئەو، بوە بەهانەی پەلاماردانی زەرزا. ئێلی زەرزا داوای لەئێلەکانی بلباس‌و هەرکی کرد بەدەنگیەوە بێن‌و بۆ بەربەستی هێرشی عەجەم. قاسم خان جگەلە هێزی ئەفشار، هێزەکانی دونبولی‌و موکریشی لەگەڵ خۆی برد بوە سەر زەرزا. هێزەکانی موکری لەژێرەوە لەگەڵ زەرزا رێك کەوت بون شەڕی یەکتری نەکەن. هێرشی عەجەم تێکشکا. هەزار کەسی لەشەڕکەرانی ئەفشارو دونبولی کوژران(١٢٠٦ك)[٦٧].

محەمەد قولی خان سەر لەنوێ بوەوە بەحاکمی ورمێ(١٢٠٧ك). ئەفراسیاب سوڵتانی زەرزا، هەم زاوای بو، هەم لەتەنگانەدا داڵدەی دابو، بەخۆشی دامەرزانەوەیەوە چو بۆ پیرۆزبایی لێ کردنی بۆ ورمێ، بەڵام لەوێ دەرماندراویان کردو مرد[٦٨].

فەتح عەلی شاهی قاجار(١١٨٥-١٢٥٠ك)بۆ جێگیر کردنی دەسەڵاتی خۆی لەئازەربایجان‌و، سەرکوت کردنی سەرپێچی محەمەد قولی خان، خۆی لەرێگەی تەورێز- مەراغا- سابلاخەوە روی کردە ورمێ[٦٩]. محەمەد قولی بەبریندارى لەشەڕدا گیرا. فەتح عەلی شا، حسێن قولی خانی لەجێگەی ئەو کردە حاکمی ورمێ‌و، عەباس میرزای کوڕی خۆی کە(نائب السلطنة)ی بوو کردە والی ئازەربایجان.

عەباس میرزا(١٢٠٣-١٢٤٩ك) ماوەیەکی درێژ لەئازەربایجان حوکمڕانی کرد، لەسەردەمی ئەوا روداوی گرنگ رویدا، جەنگی روسی- ئێرانی کەچەندین ساڵی خایاندو قۆناغی یەکەمی بەسەپاندنی پێکهاتنی گولستان(١٢٢٨/١٨١٣)و قۆناغی دوەمی بەسەپاندنی پێکهاتنی تورکمان چای(١٢٤٣/١٨٢٨) کۆتایی هات‌و، جەنگی عوسمانی-ئێرانی کەئەویش چەندین ساڵی خایاند بەپەیماننامەی ئەرزڕۆم(١٢٣٨ك)تەواو بو.

دابین کردنی خەرجی جەنگەکان‌و، بژاردنی زەرەری روسیەو، خەرجی نوێ کردنەوەی قشونی ئێران‌و، خەرجی پێویستییە زۆرەکانی دەرباری بۆگەنی قاجارو، خێزانە دەسەڵاتدارەکانی، باری سەرشانی هەمو خەڵکی ئێرانی قورس کرد بو، بەتایبەتی خەڵکی کوردستان، ئەوی کەوت بوە ناوچەی دەسەڵاتی عەباس میرزاوە.

ئێلی بلباس کەڵکیان لەئاڵۆزانی هەلومەرجی ئازەربایجان وەرگرت. ناوچەکانی خۆیان لەژێردەستی کاربەدەستانی عەجەم دەرهێناو، تا نزیك قەڵای ورمێ پێشڕەوییان کرد(١٢١٤ك) هێزەکانی عەجەم چەند جارێ چونە سەریان بێ ئەوەی بتوانن چاریان بکەن[٧٠]. عەباس میرزا فەرمانیدا بەحسێن قولی خانی

بەگلەربەگی ئەفشار کەبەسوپای ئەفشارو بەئەحمەد خانی مقدم مەراغەیی کەبەسوپای مقدمەوە لەکەناری چەمی گادەر یەك بگرنەوە، بۆ ئەوەی پێکەوە پەلاماری ئێلی بلْباس بدەنو شۆڕشەکەیان دامرکێننەوە، لەم سەردەمەدا عەجەم توانی بوی هەندێ لەئێلە کوردەکان دەستەمۆ بکاو، بهێنێتە ژێر فەرمانەوە. بۆ ئەم هێرشە هەندێ لەشەڕکەرانی ئێلەکانی شوکاكو زەرزاو شەمزینان ساز درابون. هەمویان لەسلدوز کۆبونەوە. تۆپخانەیان لەگەڵ خۆیان برد.

هێزەکانی بلْباس لەدەشتی لاجان دامەزرا بون، هۆزی پیان بەسەرۆکایەتی مامەند ئاغاو، هۆزی مەنگوڕ بەسەرۆکایەتی هەمزە ئاغاو، هۆزی مامەش بەسەرۆکایەتی سوار ئاغاو، هۆزی باڵەك بەسەرۆکایەتی ئیبراهیم سوڵتان.

حسێن قولی خان سەرکردەی گشتیی هێزەکانی عەجەم، هێزەکانی خۆی بۆ شەڕ دابەش کرد" شەڕکەرانی ئێلی شوکاکی بەسەرۆکایەتی ئیسماعیل ئاغای شکەفتی بەچەرخەچی لەشکرو، شەڕکەرانی ئەفشاری لەقۆڵی راستو، شەڕکەرانی مقدم مەراغەیی لەقۆڵی چەپ داناو، خۆیشی لەناوەندی هێزەکەدا جێگەی گرتو، تۆپخانەیان لێ دابەستن.

لەرۆژی هەینی ١ی سەرەطانی ١٢١٦دا هێرشیان دەست پێ کرد.

نابەرامبەرییەکی ئاشکرا لەژمارەو چەكو رێکخستنی ئەم دو هێزەدا هەبو، لەئەنجامی شەڕەکەدا ئێلی بلْباس تێکشکاو شپرزە بو. ژمارەیەکی ئەوەندە زۆریان لێ کوژرا، بەقسەی میرزا رەشید، بەفەرمانی بەگلەبەرگ لەبناری چیای قەندیل دا لە((لەسەری براوی پیاوەکانی ئەم ئێلە لەدو جێگە منارەیان دروست کردو، موئەزین بۆ بانگدان لەسەریان راوەستان)). پێنج شەش ئەسپی رەسەنی ئەو تالانییەشیان هەڵبژارد لەسەلکی شەڕکەرانی کورد باریان کردنو، بەرەشید سوڵتان قاسملۆی ئەفشاردا، بەدیاری بۆ فەتح عەلی شایان نارد[٧١]. ماڵو دارایی‌و رانو رەوەی ئەم ئێلە تێکشکاوەو هەرچی بەردەستی دوژمن کەوت بەتالان برا.

دوای ئەم سەرکەوتنە بەگلەربەگ لەلاجانەوە چو بۆ سەردانی شنۆ، قاسم سوڵتانی زەرزا کەئەویش لەم کوشتارەدا هاورێ لەگەڵ عەجەم بەشدار بو، لەگەڕانەوەی بەگلەربەگدا بۆ خواحافیزی تاگەردنەی شنۆ لەگەڵی چو بو، بەگلەربەگ بەدەم رێگاوە رێوشوێنی جۆری بەرێوەبردنی لێرە بەدواوەی شنۆی بۆ قاسم سوڵتان رون ئەکردەوە، لەو کاتەدا لەسەر بەرزایی گەردنەکە گۆڕستانێکی گەورە سەرنجی حسێن قولی خانی راکێشا کە لەگۆڕستانی خێڵە کوردەکانی نەئەکرد. بەگلەربەگ لەقاسم سوڵتانی پرسی:((ئەو گۆڕستانە چییە؟)) ئەویش زمانی سوتا وتی: ((ئەوە گۆڕستانی کوژراوەکانی ئەفشارە کە لەسەردەمی

لێخرانی محەمەد قولی خاندا لەتێکهەڵچونێکی ئەفشاردا بەسەرکردایەتی قاسم خانی برای محەمەد قولی خان لەگەڵ ئێلی زەرزادا کوژراون)). لەوەش مەبەستی تێکهەڵچونەکەی ساڵی ١٢٠٦بو. لەسەر ئەم قسەیە بەگلەربەگ فەرمانیدا بەندی گرانیان خستە گەردنی قاسم سوڵتانو بەگیاوی لەگەڵ خۆیان بردیانە ورمێ. لەکاتێکا لەورمێ بەبۆنەی ئەم سەرکەوتنەوە ماوەی ٣ رۆژ بو جەژنو شاییان ئەکرد. لەگەرمەی ئەم ئاهەنگانەدا، قاسم سوڵتانی زەرزا ئەگەرچی ئەویش لەگەڵ هێزی عەجەمدا چو بوە سەر هاونەتەوەکانی خۆی، لەباتی ئەوەی خەلات بکرێ، بەفەرمانی حسێن قولی خانی بەگلەربەگ، لەسەر ئەو قسەیە بەدارو فەلاقەوە بەسترا پاش سزادانێکی سەخت، ٣ هەزار تومان جەزایان لێ سەند، ئینجا بەریاندا[٧٢].

عەباس میرزا لەکاتێکا خەریکی گفتوگۆی رێککەوتنێکی زەلیلانە بو لەگەڵ روسیا(١٢٢٧)، تاڵان کردنی ئێلی بڵباسی سپارد بەئەحمەد خانی مقدمو عەسکەر خانی ئەفشار بەو مەرجەی ١٥هەزار تومان، لەباتی ئەو تاڵانییە، بەدیوانی بەرزی عەباس میرزا بدەن[٧٣]. ئەحمەد خان بۆ ئەوەی عەسکەرخان لەو دەسکەوتە بێ بەش بکا، پێشدەستی کرد. خۆی بەتەنیا چوە سەریان کوشتاری لێ کردنو سەر لەنوێ تاڵانی کردنەوە. بێ بەش کردنی عەسکەرخان لەم تاڵانییە دوژمنایەتی لەنێوان ئەودو پیاوەدا دروست کرد[٧٤].

عەباس میرزا بۆ ئەوەی تەنگ بەئێلی بڵباس هەڵبچنێ، یاخود بەقسەی میرزا رەشید بۆ ((دەفعی شەڕ))ی ئەم(طائفة ضالة))یە ناوچەی سلدوزی بەخشی بەئێلی قەرەپاپاخ[٧٥] کە لەئەنجامی دەس هەڵ گرتنی ئێران لەئەرزەکانی ئەوبەری روباری ئاراس بۆ دەوڵەتی روسیا، ناچاربون کۆچ بکەن بۆ ئێران.

عەجەم بۆ ئەوەی پرزەی ئەم ئێلە سەرکێشە ببڕن، ئەمیر خانی قاجار(خاڵۆی نائب السلطنة)، لەناوبردنی پاشماوەی ئەم ئێلەی بەهاوکاری سوپاکانی ئەفشار مقدم پێ سپێردرا. ئەویش دوساڵ لەسەریەك هەڵی کوتایە سەریان. دوای کوشتارو تاڵان پەرە وازەی کردنو هەتا شارەزوورو گەرمیان راوی نان(١٢٣١-١٢٣٢ك)[٧٦].

بڵباس لەدوای ئەو کارەساتە خوێناوییانە ئەگەرچی لەهەندێ شوێنی دێرینەی خۆیاندا مان، بەڵام وەکو کۆنفیدراسیۆنێکی بەهێزی ئێلگەل لەبەریەك هەڵوەشان. هەندێکیان پەرەوازە بون بۆ شارەزور، بیتوێن، پشدەر، بناری کۆسرەت، دزڵی شەهیدان، تەنانەت هەندێکیان پەڕینە لای هەولێرو موسڵ.

٥/٢ شازادەکانی قاجار، زوڵمی زۆرتر ئەهێننە کوردستانەوە

سەردەمی قاجار هاوزەمان بو لەگەڵ هەوڵدانی دەوڵەتە گەورەکانی ئەوروپا بۆ پەلهاوێشتن لەئاسیاو ئەفریقا. روسیا چاوی بڕی بوە ناوچەکانی سەروی ئێران. جەنگی ئێرانی- روسی لاوازی قشونی ئێرانی ئاسیایی لەبەرامبەر هێزی دەوڵەتی روسیەی ئەوروپایی‌دا دەرخست. فەتح عەلی شا هەواڵی جەنگی فەرەنسی- روسی بیست بو. لە١٢١٩دا نامەیەکی بۆ ناپلیۆنی ئیمپراتۆری فەرەنسی نوسی، داوای هاوکاری لێ کردبو دژی روسیا[٧٧]. ناپلیۆنیش ئەوسا کەلکەڵەی گرتنی هندستانی لەسەرا بو. ئەمەی بەهەل زانی" پەیمانی جەنگیی، سیاسی، بازرگانی((فینکن شتاین ١٢٢٢))ی لەگەڵ بەست. نامەو نێردراوی تایبەتیشی بۆ لێکۆڵینەوەی هەلومەرجی جوگرافی، سیاسی، ئابوری، کۆمەلایەتی ئێرانو، جێبەجێ کردنی ئەو رێککەوتنە نارده ئێران.

ناپلیۆن بەهیوا بو، لەسۆنگەی دۆستایەتی ئێرانەوە، گوشاری روسی‌و ئینگلیزی لەئەوروپا لەسەر خۆی کەم بکاتەوەو، رێی لەشکرکێشی‌و داگیرکردنی هیندستانی بۆ تەخت ببێ. هیوای لەسەرئەوە هەڵچنی بو" کەهەم هێزەکانی ئێران لەسەر رێوشوێنی سوپایی ئەوروپا رێك بخاتەوە بۆ ئەوەی ببێتە پشتیوانی لەشکرکێشی داهاتوی فەرەنسە بۆ سەر هیندو، هەم بتوانێ تەبایی‌و یەکێتی ئێرانی- عوسمانی بکاتە گوشارێکی قورس بۆ سەر روسیا.

یەکێك لەئەنجامە راستەوخۆکانی رێککەوتنی فەرەنسی- ئێرانی فینکن شتاین، ناردنی هەیئەتێکی نیزامی فەرەنسی بو بۆ ئێران. ناپلیۆن گرنگییەکی ئەوتۆی بەم هەیئەتەدا بو. خۆی رێوشوێنەکانی کارکردنی ئەم هەیئەتەی دانا بو. ئامۆژگاری‌و فەرمانەکانی بۆ نوسی بون[٧٨].

هەیئەتی نیزامی فەرەنسی بەسەرۆکایەتی گاردان لەکاتێکا هاتە ئێران(١٢٢٢)کەهێشتا جەنگی ئێرانی-روسی بەلادا نەکەوت بو. ئەم هەیئەتە خزمەتی گەورەی لەشکری ئێرانی کرد، ٣ ناوەندی مەشقیان لەتاران، تەورێز، ئەسفەهان دامەزران. زیاتر لە١٤ مانگ خەریکی مەشق پێ کردنی چەند هەزار سەربازێکی ئێرانی بو. تەنانەت ئەوان وشەی سەربازیان داهێناو، ئونیفورمیان کردە باو. ئەم هەیئەتە هەوڵی‌دا لەشکری ئێران لەسەر شێوەی سوپاکانی ئەوروپا رێك بخات و تاکتیکە جەنگییە کۆنەکانی ئێرانییەکان بگۆڕێ، فێری تاکتیکی نوێی بەکارهێنانی تفەنگ‌و نیزەو تۆپیان بکەن. دو کارگەی داڕشتنی تۆپیان

لەتاران‌و تەورێز دامەزران‌و لە١٢٢٣ەوە کەوتە دارشتنی تۆپی سەنگین، کەپێشتر ئێران نەی بو[٧٩].

چەند ئەندامێکی هەیئەتەکە لەتەورێز جێگیر بون. ئەوان خەریکی رێکخستنەوەی هێزەکانی عەباس میرزا بون،((فوج))ی نیزامییان لێ پێك ئەهێنان. ئەم فەوجانە هەرچەندە لەسەر شێوەیەکی نوێ تر لەجاران رێك ئەخران، بەلاّم لەسەرەتادا هەر لەهەمان تیرەو هۆزەکانی عەجەم‌و بەفەرماندەیی مەزنەکانی خۆیان کۆ ئەکرانەوەو رێك ئەخران. ئێلە کوردەکان بەچاوی گومانەوە سەیری ئەم فەوجانەیان ئەکرد. ئاغاو گەورەکانی کورد لەترسی ئەوەی نەوەکو دەسەلاّتی خۆیان بەسەر هۆزەکانی خۆیاندا لەدەس بدەن. نەچونە ریزی ئەم فەوجانەوە. لەئەنجامدا ئەم فەوجانە بونە هێزێکی چەکداری رێکوپێك بۆ دەس گرتنی تەواو بەسەر هەمو مەلّبەندە کورد نشینەکاندا.

دەرباری قاجار لەسەردەمی فەتح عەلی شادا لەوپەڕی فەسادا بو، نوسەرێکی ئەو سەردەمە ئەگێڕێتەوە:

((لەرۆژێکەوە کەپادشاه گەیشتە تەمەنی روشدو بلوغ‌و توانی لەگەلّ ژنان بنوێ‌و منالّی لێ بکەوێتەوە تائەو کاتەی بۆ ئەو٠ دنیا چو لە٤٧ سالّ زیاتر نەبو، کەچی لەم ماوە کورتەدا لەپشتی پاکی ئەو ٢هەزار فرزەندو نەوەی لێ کەوتۆتەوە.و تائەمڕۆ ٢١ سالّ بەسەر مردنی ئەوا تێ پەڕیوە، ئەگەر فرزەندو نەوەکانی ئەو پادشایە بژمێرین سەیر نیە کەبگەنە ١٠ هەزار کەس..))[٨٠].

هەندێ سەرچاوە ئەلّێن ژمارەی ژنەکانی فەتح عەلی شاه گەیشتۆتە هەزار ژن[٨١].

ئێرانناسی بەناوبانگ، لورد کیزن، لەم روەوە نوسیویێتی:

((بەم زۆرییەو فرەیی نەوەیە بارو رۆژی رەعیەتە بەدبەختەکانی ئێران دیارە. هەمو ئەم شازادانە بەنێرو مێیانەوە، موچەیان لەدەولّەت وەرئەگرت. سەرەڕای ئەوەش حکومەتی شارەکانی ئێران بەدەس شازادەکانەوە بو، زۆری ئەوانە لەشارێکا بەمیرات فەرمانفەرما بون، وەکو کوللەی برسی بەری رەنجی جوتیارانی ئێرانیان هەلّئەلوشی[٨٢].

عەباس میرزا چوارەمین کوڕی فەتح عەلی شا، وەلیعەهدو نائب السلطنەو، والی تەورێز بو، لەتەمەنی ٤٦ سالّی‌دا مرد(١٢٤٩ك)کەچی ئەویش ٢٦ کوڕو ٢٢ کچی لەپاش بەجێ مابو[٨٣] کەیەکێکیان محەمەد میرزا(١٢٥٠-١٢٦٤)، ئەو کەسەی دوایی لەجێگەی فەتح عەلی شای باپیری بو بەشای ئێران.

خەرجی گرانی هەردو خولی جەنگی ئێرانی-روسی: (١٢١٨-١٢٢٨)و(١٢٤٢-١٢٤٣)وخەرجی پێکهێنانی لەشکری نوێی ئێرانو، خەرجی هەردو خولی جەنگی ئێرانی- عوسمانی: (١٢٢١)و(١٢٣٦)و، خەرجی ئەو هەمو شازادەیەو هی کۆشكو سەراو ژیانی تایبەتییان لەئەستۆی خەڵکی ئێراندا بو، بەتایبەتی لەئەستۆی خەڵکی ئازەربایجاندا، کەعەباس میرزا والی بو.

شەڕەکانی عەباس میرزا لەگەڵ روسو تورك زیانی زۆریان لەکورد دا. هەزاران کەس لەئەنجامی ئەم شەڕانەدا کوژرانو، بەسەدان ئاوایی توشی تاڵانو کاولیو زەرەر بون، کەچی لەرێککەوتنەکانیشی نەك هەر هیچ قازانجێکیان نەکرد, بەڵکو توشی زەرەری گەورە تر بون. لەئەنجامی پەیمانەکانی گولستانو تورکمانچای دا، هەروەکو ئێران ئەرزێکی فراوانی لەدەس دا، ناچاربو دراوێکی زۆر لەباتی زەرەری جەنگ بەروسیا بدات, بەڵکو هەندێ لەناوچەکانی ئازەربایجان، لەوانە هەندێکی کورد نشین، وەکو بارمتە لەژێردەستی هێزەکانی روسدا مایەوە تا ئێران ئەو چەردە دراوەی دا کەگفتی دابو. لەئەنجامی ئەم دو پەیمانە دا چەند ئێلێکی کورد کەوتنە ژێر دەستی روسیاوە، چەند ئێلێکی تریشیان زۆزانو لەوەڕگاو پاوەنو ئاواییەکانی خۆیان بەیەکجاری لەدەس داو دەربەدەر بون.

هەر لەئەنجامی زوڵمی کاربەدەستانی قاجاردا ئێله گەورەکانی حەیدەرانلوو سیپکیو هەندێ هۆزو تیرەی تری کورد بەکۆمەڵ لەناوچەکانی ماکۆو خویەوە بۆ ناو خاکی عوسمانی کۆچیان کرد. کۆچی بەکۆمەڵی ئەم ئێلانە ئەوەندە گرنگ بو، تەنگوچەڵەمەیەکی لەپەیوەندی دەرباری قاجارو بابی عالی تورکدا خولقاند، کە بەیەکێ لەهۆ سەرەکییەکانی هەڵگیرسانی خولی دوەمی جەنگی ئێرانی-عوسمانی دائەنرێ کەبەپەیمانی یەکەمی ئەرزڕوم دوایی هاتو مادەی سێیەمی بەتایبەتی بۆ ئەوان تەرخان کرا بو.

پەیمانی یەکەمی ئەرزڕۆم(١٢٣٨)سەر لەنوێ کوردستانی لەسەرێ هەتا خوارێ لەنێوان هەردو دەوڵەتی رۆمو عەجەمدا، بەپێی پەیمانەکەی ساڵی ١١٥٩، دابەش کردەوە. سنوری ئەو پەیمانەش لەسەر بنچینەی پەیمانی زەهاو دانرا بو. پەیمانی ئەرزڕۆم، بەبیانوی ((دەس وەرنەدان لەکاروباری ناوخۆی یەکتری))و((خۆ هەڵ نە قورتاندن لەکاروباری کوردستان))و((لابەلاکردنی بەخۆشیی کێشەکانی هاتوچۆی رەوەندەکان بۆ گەرمیانو زۆزان))بەپێی مادەی یەکەمیو((جۆری بەلاداخستنی کێشەی ئێلە, پەنا دراوەکان))و((دالدە نەدانی راکردوانی یەکتری))بەپێی مادەی سێیەمو چوارەمی، بناغەی رێوشوێنەکانی هاوکاری سیاسیو سوپایی هەردو دەوڵەتی دژی بزوتنەوەی کورد دارشت.

فەتح عەلی شا کوڕەکانی خۆیو زاواکانی لەشوێنە گرنگەکانی ئێراندا ئەنا، عەباس میرزا لەئازەربایجانو، محەمەد عەلی میرزا حوکمڕانی رۆژئاوای ئێرانو، محەمەد وەلی میرزا حوکمڕانی کرمان بون. هەریەکەیان هێزێکی چەکداری پێکەوە نابو، بەئارەزوی خۆیان باجو سەرانەیان لەخەڵك ئەسەند. ئەمانە حەسودییان بەیەکتری ئەبرد، بەتایبەتی بەعەباس میرزا، نەك بەتەنیا لەبەرئەوەی باوکی بەوەلیعەهدو جێنشینی خۆی دای نابو، بگرە لەبەرئەوەش چونکە ئازەربایجانی بەو سپارد بو، کەگرنگترینو دەوڵەمەندترین ئیالەتی ئێرانی بو، یەکێ لەهۆکانی تێکشکانی عەباس میرزا لەهەردو جەنگی روسیدا ئەوە بو، براکانی لەکاتی پێویستدا نە هێزیان بۆ یارمەتی دانی ناردو، نە بەشداری خەرجی جەنگەکانی بون[٨٤].

شازادەکانی قاجار بەهەمو ئێراندا بڵاوبونەوە، هەریەکەیان هەڵپەی ئەوەی بو" گوندو ئەرزو ماڵو دارایی خەڵك زەوت بکا، خۆی دەوڵەمەند بکا، ژیانێکی خۆش بۆ خۆی دابین بکا، هەریەکێ لەمانە وەکو نیشانەی خانەدانێتی میرزایەکی بەدواوە ئەنوسراو، نازناوێکی زلی بۆشی پێ ئەدرا. هەندێك لەمانە گەیشت بونە ئازەربایجانو، هەندێکیشیان بونە حاکمی ورمێ لەوانە: محەمەد رەحیم میرزا ضیاء الدولة، ئەکبەر میرزا، مەلیك مەنسور میرزا، ئەحمەد میرزا معین الدولة.. ئەمانە لە دەربارێکا گەورە بو بون کە لەهەمو رویەکەوە نمونەی فەسادی سیاسی، ئەخلاقی، مالی، ئیداری بو. ئەوانەی ئەبون بەحاکمی ورمێ گوێیان نەئەدایە باش کردنی گوزەرانی خەڵكو پێشکەوتنی وڵات. خەریکی راوورِوتو سەندنی باجو سەرانەو، وەرگرتنی بەرتیلو پێشکەشو، زەوت کردنی ماڵو دارایی خەڵكو، دەس گرتن بەسەر ئەرزو دەرامەتی ئاواییەکان دا بون. فەتح عەلی شا خۆی کابرایەکی پولەکی پارەپەرست بو، خۆشییەکی سەیری لەکۆکردنەوەی زێرو خشڵو گەوهەر وەرئەگرت، بەدیاریو پێشکەش کاری کاربەدەستانی رائەپەڕاند. دەرباری قاجار پلەو پایەو نازناوی بەپارە بەکاربەدەستانی دەزگای بەڕێوەبەرایەتی دەوڵەت ئەفرۆشت. ئەوانیش پلەو پایەی حکومەتیی خوار خۆیان بەخەڵکی تر ئەفرۆشتەوەو، بەهەمویان خەریکی روتاندنەوەی خەڵك بون. کونت گوبینو، وەزیری موختاری فەرەنسی لەدەرباری قاجاردا لەساڵانی (١٨٥٥-١٨٥٨/١٢٧٢-١٢٧٥)لەکتێبی((٣ ساڵ لەئاسیا))دا دەربارەی بەرتیلخۆریی لەئێراندا نوسیوێتی:

((یەکێ لەو عەیب، بگرە لەو بەڵایانەی لەئێراندا رەگی داکوتاوەو، برینیشی زۆر دژوارە، بەڵکو مەحاڵە، بەرتیلخۆرییە. ئەم کارە بەجۆرێ بڵاوە، لەشاوە

بیگری تا پچوك ترین مەئموری دەوڵەت بەرتیل وەرئەگرن. کەچی هیچ کەس دەنگی لێوە نایەت. ئەڵێی هەمو مەئمورو کاربەدەستانی ئێران لەسەرێ تاخوارێ لەناو خۆیاندا لەسەر ئەوە رێك کەوتون، کە لەمەسەلەکە بێدەنگ بن. لەپێش ئەوە دا بچمە لەندەن کتێبی حاجی بابای ئەسفەهانیم دەسکەوت، لەکاتی خوێندنەوەیدا بەرچاوم کەوت، کە لەزەمانی سەڵتەنەتی فەتح عەلی شادا، وەزیری موختاری ئینگلیزی، فەردەیەك پەتاتەی بەدیاری بۆ دەوڵەتی ئێران بردبو، گوتبوی کەئەگەر ئەو گیایە لەئێراندا برِوێنن هەرگیز توشی قاتوقرِی نابن چونکە رواندنی ئاسانە، بەروبومی زۆرە، بەباشی جێگەی نان ئەگرێتەوە، بەڵام سەدری ئەعزەمی فەتح عەلی شا، پێش ئەوەی پەتاتەکە وەربگرێ گوتبوی: ئەگەر رواندنی ئەم گیایە لەئێراندا بلاو بکەمەوە چەندە بەرتیل بەمن ئەدەن؟

((ئەو کاتە من هێشتا نەهات بوم بۆ ئێران، سەرم سورِما بو چۆن ئەبێت سەدری ئەعزەمی دەوڵەتێکی گەورەی وەکو ئێران، بۆ چاندنی روەکێك کەقازانجی هەمو خەڵکی تێدا بێ، داوای بەرتیل بکا. بەڵام ئەوە ماوەیەکە کەوا خۆم لەئێران ئەژیم، هەست ئەکەم کەئەو قسەیە راست بوە.

((مەحاڵە لەئێران تۆ ئیشت بەیەکێ لەمەئمورەکانی دەوڵەت هەبێو بتوانێ بەبێ دانی بەرتیل کارەکەی خۆت برِوێنی..)) [٨٥] مەبەستی لەو سەدری ئەعزەمەی کەبەرامبەر بە پەرە پێدانی رواندنی پەتاتە داوای بەرتیلی کرد بو، هەمان میرزا شەفیعی بەناوبانگە، کە لە١٢١٥ تا ١٢٣٤ واتە لەیەکێ لەئاڵۆزاوترین دەورانی مێژوی ئێراندا سەروەزیر بو [٨٦].

یەکێکیتر لەپیاوە هەرە بەناوبانگەکانی ئێران، میرزا حسێن خانی مشیر الدولەو سوپا سالاری ئەعزەم، ئەویش لەو ماوەیەدا کەبو بەسەدری ئەعزەمی ئێران، بەرامبەر بەپەنجا هەزار لیرە بەرتیل((ئیمتیاز))ێکی بە رویتەر دا(١٨٧٢/١٢٨٩)، کەمافی دروستکردنی رێگەی ئاسنینی رەشت- تاران- خەلیج، ترامواى ناو تاران، وەرهێنانی هەمو کانەکانی ئێران، بەکارهێنانی لێرەوارو ئاوا کردنەوەی زەویوزاری بەیار، هەڵکەندنی جۆگەو هەڵبەستنی بەنداو، دامەزراندنی ئاشو کارگە، بانك، خەتی تەلگوراف.ی ئەدایە. روسیا نەی هێشت ئەم ئیمتیازە سەربگرێ [٨٧].

عەباس میرزا نائب السلطنة، جارێکیان تالان کردنی ئێلی بلباس بەقۆنتەراتی ١٥ هەزار تومان دا بەدو کەس لەسەرکردەکانی هێزەکەی [٨٨]. جارێکی تریش بەرامبەر بە٣٠ هەزار تومان هێزێکی بەسەرکردایەتی حەبیب الله خانی

شاهسونو سلیمان خانی گورجی بۆ هاوکاری مەحمود پاشای بابان ناردە سەر سلێمانی[٨٩].

دەزگای دەوڵەتیی عەجەم لەتەورێز خەریکی سازدانی هێزی نیزامی بو، بەو هێزانە هەوڵی ئەدا بەتەواوی دەس بەسەر ناوچەکەو بەسەر ئێلە کوردەکانی رەوەندو نیشتەجێدا بگرێو، شوێنە سەختەکان کەپێش تر نەیان ئەتوانی بیگەنێو، ئەوانەی لەدەوڵەت یاخی ئەبون پەنایان بۆ ئەبرد، ئەوانەش قایم بکەن. باجی قورسو، جەریمە کردنی نارەواو، گێچەڵ کردن بەوانەی گومانی سامانو دارایی یان لێ ئەکراو، تالاّن کردنی هۆزو ئاواییەکانی کورد بو بوە سەرچاوەیەکی گرنگی دەرامەتی دەزگاکانی دەوڵەتو ژیانی کاربەدەستانی ورمێ.

رەوەندەکانی رۆژئاوای ورمێو هەرکیو شوکاکو بلّباس لەدانی ئەو باجە زۆرەی خرا بوە سەریان سەرپێچیان کرد. عەسکەر خانی ئەفشار چوە سەر ئێلی شوکاك، دوای ئەوەی ئیسماعیل ئاغای شکەفتی بەفێڵ کوشت(١٢٣٥)ناوچەکەشی زەوت کردن[٩٠]. هەر ئەوچوە سەر مستەفا بەگی هەکاری لەئالباغ، کە لەسەر سنور بو، پاش ٣ مانگ ئابلۆقەدان بەدیل گرتی[٩١] ومالّو دارایی تالاّنی کرد. فەتح عەلی ئەفشاریش چوە سەر ئێلی هەرکی پاش کوشتارو راونان تالاّن کردن[٩٢]. ئەمیر خانی قاجاریش چوە سەر بلّباس دوای کوشتنو راونان تالاّنی کردن[٩٣].

فەوجە نیزامییەکانی عەجەم کەوت بونە هەوڵ دانی ئەوەی دەس بگرن بەسەر شوێنە سەختەکانی کوردستاندا، قەلاّکانی کونەمێشو بەردەڕەش کەدو شوێنی سەخت بونو، ئەوانەی لەدەوڵەت یاخی ئەبون رویان تێ ئەکرد، هەردوکیان گیرانو هێزی دەوڵەتییان لێ جێگیر بو (١٢٦٠)[٩٤]. کاربەدەستانی عەجەم پەناهێنانی نورڵلای بەگی هەکارییان بۆ ناوچەکە کردە بەهانەی لەشکرکێشییەکی تر. نورڵلا بەگ یەکێ بو لەهاوکارەکانی بەدرخانو بەشداری بەرەنگاریی هێرشەکانی عوسمانی بوبو. دوای تێکشکانی راپەرینەکەیان، لەدەس رۆم هەلاّت بو لەناوچەکانی دەشتو تەرگەوەڕ دانیشت بو. کاربەدەستانی عوسمانی داوایان لەفەرمانفەرمای ئازەربایجان کرد کە بەگیراوی بیدەنە دەستیان. ئەویش فەرمانیدا بەگلەربەگی ورمێ کەنورڵلا بگرێ. بیداتەوە دەست کاربەدەستانی سنوری عوسمانی. مەزنەکانی کورد ئامادە نەبون نورڵلا بەگ بەدەستەوە بدەن. هێزە نیزامییەکانی عەجەم چون بۆ تەمێ کردنی یاخییەکانو گرتنی نورڵلا بەگ، بەلاّم خەڵکی مەرگەوەڕو تەرگەوەڕو دەشت بەکۆمەڵ روبەڕوی هێزەکانی عەجەم بونو شکاندیان[٩٥].

محەمـــەد رەحـــیم مـــیرزای کـــوڕی عـــەباس مـــیرزا کـــەبو بـــەحاکمی ورمـــێ بـــۆ چاوترساندنی گەورەکانی کورد لەپێش هەمو شتێکەوە کەوتە گرتنیان" ســـەمەد خان‌و غەفور خان‌و عەبدوڵڵا لەتیف لەسەرانی زەرزا، کەبۆ بەخێرهاتنی چـوبون، هەموبانی گرت‌و، بەگیراوی رەوانەی تەورێزی کـــردن[٩٦]. عـــەلی ئاغـــای شـــکەفتی سەرخێڵی شوکاکیان بەقسەی خۆش لاس داو هێنایانە ورمێ، لەوێشەوە بەگیراوی رەوانەی تارانیان کرد[٩٧].

میر سوڵتان، نەوەی ئەمیر خانی یەکدەست لەگوندێکی چـەپەکی سەرسـنوری ئێرانی- عوسمانی‌دا بەناوی((بنار)) لەناوچەی مەرگەوەڕ ئەژیا. تا ئەو ســـەردەمە دەسەلاتی عەجـەم نەگەیشـت بـوە ئـەوێ. نعمـەتوڵڵا مـیرزا ئەیویسـت ئـەرزی ئاواییەکانی ناوچەکە داگـیر بکـاو، دەرامـەتی زەویـوزاری گونـدەکان بـۆ خـۆی ببات.((مباشر))ی دانا بو بۆ قەبلاندنی بەشـی خـۆی لەبـەروبومی کشـتوکاڵ‌و ئاژەڵ‌و بەرهەمی ناوچەکە. میر سوڵتان ملی بۆ ئەم ملهوڕییە نەدا. ئامادە نـەبو ئەو رێوشوێنانەی ئەم کابرایەو((مباشر))ـەکانی بۆ سەندنی ملکانەو باجەکانی تر دایان نـا بـو قبـوڵ بکـا. نعمـەتوڵڵا مـیرزا بـۆ جێبـەجێ کردنـی خواسـتە تایبەتییەکانی خۆی داوای هێـزی لەحکومـەت کـرد. لەتـەورێزەوە فـەرمان درا بەعەسکەر خانی سەرتیپ، لەهەمو قەلاکانی مەڵبەندی ورمێ پاسـەوان دابنـێ بۆ ئەوەی دەسەلاتی دەوڵەت لەهەمو ناوچەکەدا جێگیر ببێ‌و حوکمەکانی بڕوا.

عەسکەر خان قەلای بەردەسوری گرت‌و عەجەمی لێ دانا[٩٨]. بەفرتوفێڵ یاخود میرزا رەشید گوتەنی بە((تدبیراتی صائبەو وعدەو وعید))میر سوڵتانی لەبنارەوە هێنایە بەردەستی خۆی. مباشرەکانی لەگەڵ ناردەوە بۆ بنار بۆ حساب کردنی ئەو باجانەی ئەبو بیدەن. لەوێ پێك نەهاتن‌و مـیر سـوڵتان گـوێی نـەدانێ. خـەڵکی بەردەسوریش چاویان لـەو کـردو، ئامـادە نـەبون داوای مویاشـیرەکان جێبـەجێ بکەن[٩٩].

عەسکەر خان فەوجـە نیزامییـەکانی قشـونی ورمـێی سـازدا. بەتۆپخانـەو سوارەوە لەچەمەنی دز گیر لەدەشتی مەرگەوەڕ لەشکرگای دامەزران. هێزەکـانی کۆکردەوە، حەسەن خانی سەر تیپی سوارەی قەرەپاپاخ‌و، میرزا ئاغـای سـەرخێڵی شوکاك‌و سوارەکانی ئەویش گەیشتن، ٣ تا ٤ هەزار سەربازو سوارە کۆبونەوە.

ئـەم جـارەش عەسـکەرخان((تـدبیراتی صـائبە))ی بـەکارهێنا، دەسـتەیەك سەربازی نارد کە لەقەلای بناردا وەکو بارمتە بمێننەوە بۆ ئەوەی میر سوڵتان زات بکا بێتە ناو لەشکرگاکەیان. میر سوڵتان هات. بەلام لەوێ بەبیانوی ئەوەی نامە ئەنێرن بۆ تەورێزو چاوەڕوانی هاتنەوەی وەلامەکەی ئەکەن، گلیان دایـەوە، پـاش

چەند رۆژێ میر سوڵتان نائومێد بـو. گەیشـتە تینـیو دەسـتی لـەژیان شـۆرد. بەیانییەکی زوو هەڵی کوتایە سەر چادرەکەی عەسکەرخانی فەرمانـدەی گشـتی لەشکرو، دایە بەر خەنجەرو کوشتی. لەهەمان چـادرا مـەلیك مەنسـور مـیزاو نعمەتوڵلا میزاشـی لێ بـو. لـەم روداوە حەپەسـان. بـە پەلـەپروزێ لەچـادرەکە دەرپەڕین. کەوتنە هاوار، نۆکەرەکانی سەرتیپ رژانە ناو چادرەکە. هـەر لـەوێدا میر سوڵتانیان ئەنجن ئەنجن کرد[100] هێزەکـانی عەجـەم ئەمـەیان کـردە بەهانـەی تۆڵەسەندن. بەمەرگەوەڕ وەر بون بۆ کوشتنو تالاّن کردن.

نوسـەرێکی ئەرمەنی لەکاتی روداوەکانی ساڵی ۱۲۹۷دا خۆی لەسابلاّخ بـوە، کەهۆی بەشداربونی ئێلی زەرزاو سەرۆکەکانی لەخۆیان ئەپرسی، ئیبراهیم خـانی سەرۆکی زەرزا لەوەلاّم دا ئەڵێ:

((.. هەر کەسێ دەس لەگیانی خۆی بشوا، چی لەدەس بێ ئەیکا. ئەو زوڵمەی من لەحاکمی ورمێ معین الدولەو کوڕەکەی ئەو حاکمی شنۆم دیوە، چۆن لـەبیرم بچێتەوە؟ لەپاش لێخرانی معین الدولـە تـۆ منـت لەتـەورێز بینـی چـەند جـار سـکالاّو گازانـدەم لای کاربەدەسـتانی ئازەربایجـان کـرد، لـەو دەسـدرێژییانەی کەشازادە لە منی کرد بو. هەمو سکالاّکانی خۆم بەبەڵگە سەلماند کەشـازادە ۱۲ هەزار تومانی بێ هیچ بیانویەك لەمن سەندوە. هەمویان راسـتیی خـاوەن هـەق بونی من تێ گەیشتن، کەچی کەسیان هیچیان نەکرد بو بۆ لابردنی ئەو زوڵمـەی لێم کرا بو، تەنانەت نەم توانی ئەو کچانەش وەربگرمەوە، کەبـەزۆر لەئێلەکـەی منیان زەوت کرد بو. سەرەنجام هەمو داواکانی منیان بە۸ سەد تومـان قەبلاّنـد، ئەویشیان هەر نەدامەوە. لەبەر ئەو شـتانە بـو، تۆڵـە ئـاگری لەجگـەری ئێمـە بەرداو، ئێمەی بۆ لاساریو یاخی بون راکێشا..))[101].

کەڵەکە بونی ئەم روداوانە لەبیرەوەری هەردو گەلی ئازەریو کوردا، بەجۆرێکی سەلبی لەپاشەڕۆژی پەیوەندییـەکانیاندا رەنگـی دایـەوە. لەهەنـدێ سـەردەمی دوایی ترا شێوەی جەنگی ناوخۆی نەتەوەییو مەزەبیی بەخۆیەوە گرت.

پەراوێزەکانی بەشی یەکەم

[1] سعید نفیسی، تاریخ اجتماعی‌و سیاسی ایران در دوره معاصر، ج۱. تهران: بنیاد ۱۳٦٦ش، ص۱۲.
[2] هـ س، ل٦.
[3] هـ س، ل ۷-۸.
[4] عنایت الله رضا، اذربایجان و اران(البانیای قفقاز)، تهران: ایران زمین، ۱۳٦۰ش، ص ۱۹۸.
[5] مجموعة من الاساتذة، العراق في التاريخ، بغداد، دار الحرية، ۹۸۳، ص ٤۲۰-٤۲٤.
[6] نفیسی، س ن، ل ١٤-١٥
[7] محمد امین زکی، کوردو کوردستان، بەغداد، ۹۳۱، چاپکردنەوەی سیدیان، ل ۱۳٤-۱۳۸.
[8] لەبارەی رەچەڵەکی سەفەوییەکانەوە بڕوانە: احمد کسروی، شیخ صفی‌و تبارش، تهران، ۱۳۲۳ش.
[9] نصرالله فلسفی، زندگانی شاه عباس اول، ج۱و۲، ج ٤، تهران: علمی، پائیز ۱۳٦۹ش، ص۲۲۰-۲۲۱ دەربارەی هەمان بابەت بڕوانە: د.عبدالحسین نوائی، شاه عباس ج۱و۲، تهران: زرین، ۱۳٦۷ش، ص۱٥.
[10] بۆ ئاگاداری زیاتر لەسەر ژیانی شا ئیسماعیلی سەفەوی، بڕوانە: د. عبد الحسین نوائی، شاه اسمعیل صفوی، تهران ارغوان، ۱۳٦۸ش، رحیم زاده صفوی، زندگانی شاه اسمعیل صفوی، باهتمام پررصفوی، تهران کتابفروشی خیام، ۱۳٤۱ ش، تاریخ عالم ارای صفوی، بکوشش یدالله شکری، چ۲، تهران: اطلاعات،۱۳٦۳ش، المحامي عباس العزاوي، تاريخ العراق بين احتلالين، ج۳، بغداد، ۱۹۳۹م، ط۲، قم، منشورات الشريف الرضي،۱٤۱۰ق/۱۳٦۹ش.
[11] امیر شرفخان بدلیسی، شرفنامه، بکوشش محمد عباس، چ۲، تهران: علمی،۱۳٦٤ش، ص۲۸٤و۳۳٤و ۳٤٥و٥۳۰.
[12] هـ س، ل۲۱۳-۲۷۲،۲۳۰-٤۰۸.
[13] عالم ارای صفوی، ل٦٤، د. مجیر شیبانی، تشکیل شاهنشاهی صفویه، تهران دانشگاه تهران، ۱۳٤٦ش، ص۹۱.
[14] شیبانی، ل۷۹-۸۳.
[15] بدلیسی، ل٥۳۲.
[16] بدلیسی، ل۳۷٤" عالم ارای صفوی، ل۱۰٤-۱۰۸.
[17] بدلیسی، ل٥۳۷" نوائی، شاه اسمعیل...، ل۳۲-۳۳.
[18] هامر پورگشتال، تاریخ امپراطوری عثمانی، ترجمة میزا زکی علی ابادی، باهتمام جمشید کیان فر،ج۲، تهران: زرین، پائیز ۱۳٦۷ش، ص ۸۳٦" شیبانی، ل۱۸۰.
[19] دەربارەی جەنگی چاڵدێران بڕوانە: شیبانی، ل۱٦۷-۲۰۸" هامر پورگشتال، ۸۳۲-۸٤۸" عالم ارای صفوی، ل٤۸۳-٥۰۱.
[20] کلیم الله توحدی(اوغازی)، حرکت تاریخی کرد بەخراسان، ج۲، مشهد: چاپخانه دانشگاه فردوسی، ۱۳٦٤ش، ص۱۳۷. ئەم نوسەرە خۆی کوردی خوراسانە، تا ئێستا ۳ بەرگی لەسەر

راگویزانی کورد بۆ خوراسان نوسیوه" حرکت تاریخی کرد بەخراسان، ج١، مشهد، بهمن ١٣٥٩ش. ج٢ اردیبهشت ١٣٦٤ش. ج٣مشهد، ١٣٦٦ش.

[21] هەمان سەرچاوە، جلد٢، ل١٥٢.

[22] د. عبدالحسین نوائی، شا طهماسب صفوی، تهران: ارغوان ١٣٦٨ش. ص١٦٦.

[23] هـ س، ل١٦٧.

[24] هـ س، ل١٩٧.

[25] نوائی، هـ ج" بدلیسی، ل١٩٥.

[26] نوائی، هـ ج.

[27] هـ س، ل١٩٧-١٩٨.

[28] د. منوچهر پارسا دوست، ریشەهای تاریخی اختلافات جنگ عراق‌و ایران، چ٣، تهران: شرکت سهامی انتشارا، زمستان ١٣٦٧ش، ص٢٦-٢٧" اصغر جعفری ولدانی، بررسی تاریخی اختلافات ایران‌و عراق، تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین اللللی، ١٣٦٧ش، ص١٠-١٢.

[29] د.کەمال مەزهەر ئەحمەد، مێژو، بەغداد، ١٩٨٣، ل١٣٠.

[30] نوائی، شاه عباس، ج١و٢، س ن، ل١٢.

[31] هـ س، ل٨.

[32] نصرالله فلسفی، زندگانی شاه عباس اول، ج٣، ج٤، تهران: علمی، ١٣٦٩ش، ص١٠٩٣.

[33] توحدی، س ن، هەمانجی.

[34] اسکندر بیگ ترکمان، تاریخ عالم ارای عباسی، ج٢، تهران: امیر کبیر، ١٣٥٠ش، ص٨٠٧-٨١٠. لێرە بەدواوە: اسکندر بیگ.

[35] ئوسکارمان، تحفەی مظفریە، ساخکردنەوەو هێنانەوەی بۆ سەر رێنوسی کوردی هێمن، بەغداد، کوڕی زانیاری کورد، ١٩٧٥، ل٢٠٩-٢١٧.

[36] اسکندر بیگ، س ن، ل٨١١-٨١٤.

[37] فلسفی،ج٣، ل١١٠٣

[38] ملا جلال الدین منجم، تاریخ عباس یا روزنامه ملا جلال، بەکوشش سیف الله وحیدنیا، تهران: وحید، ١٣٦٦ش، ص٢٩٤.

[39] هـ س، ص ٢٨٤-٢٨٧.

[40] اسکندر بیگ، س ن، ل٦٥٨-٦٥٩.

[41] شیبانی، س ن، ل٧٩.

[42] نوائی، شاه عباس، هـ س، ص١٢.

[43] میرزا رشید ادیب الشعرا، تاریخ افشار بانضمام قیام شیخ عبیدالله، بەتصحیح و اهتمام پرویز شهریار افشار-محمود رامیان، تبریز، چاپخانه شفق، ١٣٤٧ش، ص٤٦. لێرە بەدواوە: میرزا رشید.

[44] هـ س، ل ٤٨.

[45] هـ س، ل٤٨-٤٩.

[46] علی دهقان، رضائیة یا سرزمین زردشت، تهران: ابن سینا ١٣٤٨ ش، ص٣٦٩.

[47] نفیسی، س ن، ج١، ل٢٣.

[48] میرزا رشید، س ن، ل٥٠-٥١.

[49] هـ س، ل٥٢-٥٥.
[50] هـ س، ل ٥٨-٥٩.
[51] هـ س، ل ٥٧.
[52] بۆ تێکستی تەواوی تورکیو فارسی پەیماننامەی زەهاو بڕوانە: میرزا سید جعفر خان مهندس باشی(مشیر الدوله)، رساله تحقیقات سرحدیه، به اهتمام محمد مشیری، تهران، بنیاد فرهنگ ایران، ١٣٤٨، ص ٧٤-٨١.
[53] احمد خانی، مەم وزین.
[54] میرزا رشید، س ن، ل١٩٠.
[55] هـ س، ل ٦٧.
[56] هـ س، ل٨٤.
[57] هـ س، ل ٩١.
[58] هـ س، ل١٦٥-١٦٦.
[59] هـ س، ٢٠١.
[60] هـ س، ل ١٨٧.
[61] هـ س، ل ١٨٩-١٩١.
[62] ئوسکارمان، س ن، ل ٧٤٢-٧٥٩.
[63] میرزا رشید، س ن، ل ٢٤١.
[64] هـ س، ل ٢٣٩.
[65] هـ س، ل ٢٦٥.
[66] هـ س، ل ٢٦٥-٢٦٦.
[67] هـ س، ل ٢٨١.
[68] هـ س، ل ٢٨٩.
[69] هـ س، ل٣٠٨.
[70] هـ س، ل ٣١١-٣١٢.
[71] هـ س، ل٣١٤.
[72] هـ س، ل ٣٥٣" هەروەها بڕوانە: عبدالرزاق دنبلی، مآثر سلطانیه، بەاهتمام غلام حسین صدری افشار، چ ٢، تهران، ابن سینا، ١٣٢٩ق، ص٢٧٥.
[73] ه ج.
[74] هـ س، ل ٥٠٤.
[75] هـ س، ل ٣٧١" دنبلی، س ن، ل٣٢٢.
[76] نفیسی س ن، ج١، ل٩١.
[77] هـ س، ل٩٥-٩٨.
[78] هـ س، ل ١٠٢.
[79] هـ س، ل١٠٠-١١٤.
[80] هـ س، ج٢، ل٢.

[81] اسماعیل نواب صفا، شرح حال: فرهاد میرزا معتمد الدوله، جلد ۱، تهران: ۱۳۶۶ش، ص۵" دەربارەی ژنەکانی فتح علی شاه، بروانه شاهزاده عضد الدولة(سلطان احمد میرزا)، تاریخ عضدی بەکوشش د. عبدالحسین نوائی، تهران، بابك، اسفند ماه ۲۵۳۵.
[82] مهدی بامداد، شرح حال رجال ایران، ج۳، تهران: زوار، ۱۳٤۷ش، ص٦٤.
[83] نواب صفا، هـ ج.
[84] نفیسی، س ن، ج۲، ل۲.
[85] بامداد، س ن، ج۱، ص ٤١٤.
[86] بامداد، هـ ج.
[87] بامداد، هـ ج.
[88] میرزا رشید، ل ۳۵۳.
[89] عبدالقادر ابن رستم بابانی، تاریخ جغرافیای کردستان موسوم بەسییر الاکراد، بەاهتمام محمد رووف توکلی، تهران، ۱۳٦٦ش، ص۱٤۷.
[90] میرزا رشید، س ن، ل ۳۷۰.
[91] هـ س، ل ۳۷۲ دنبلی، س ن، ل۳۷۰.
[92] هـ س، ل ۳٦٥.
[93] هـ س، ل ۳۷۱.
[94] هـ س، ل ٤۳٥.
[95] هـ س، ل ٤٤۰-٤٤١.
[96] هـ س، ل ٤٤۳.
[97] هـ س، ل٤٤٤.
[98] هـ س، ل ٤٦۸.
[99] هـ س، ل ٤٦۹.
[100] هـ س، ل ٤۷۰-٤۷۲.
[101] اسکندر غوریانس، قیام شیخ عبیدالله شمزینی در کردستان، به اهتمام عبدالله مردوخ، تهران: دنیای دانش، ۲۵۳٦، ص٥٦.

٢ نۆڕینی کوردو عەجەم لەیەکتری

١-دڵ لەدڵ ئەڕوانێ

تورکە ئازەرییەکان کە لەناو کوردا بەعەجەم ناسراون، دەوڵـەتی سـەفەوییان دامەزران، بەدرێژایی سەردەمی دەسـەڵاتی سـەفەوییەکان کاروبـاری حـوکمڕانی لەدەس ئەواندا بو، دوای ئەوانیش ئەو ماوە کورتەی لێ دەربچێ کەبنەماڵەی زەند حوکمی گرتە دەست، حوکمی ئێران ئیتر هەر لەدەس سەرانی ئێلەکانی ئەفشـارو قاجـاردا بـوە، کەئـەوانیش هـەردوکیان لەئێلـە سـەرەکییەکانی دامەزرێنـەری دەوڵەتی سەفەوی‌و، هەردوکیان تورکی ئـازەری‌و، هـەردوکیان شـیعەی تونـدڕەو بون.

دراوسێیەتی دوورودرێژی کوردو عەجەم لەناوچـەی ورمـێ‌و موکریـان لەگـەڵ یەکتری، شەڕوشۆڕو پێکادانی بـەردەوام‌و، تێکـەڵاوی ناچـاری، جیـاوازی ڕەگـەزو زمان‌و مەزەب، جیاوازی دەسکەوتی ئابوری‌و سیاسی لەگەڵ یەکتری، لەوێـژدانی هەریەکێ لەم دو گەلەدا وێنەیەکی دزێوی ئەوی تری دروست کردوە.

شاهەکانی عەجەم‌و مێژوونوس‌و نوسەرەکانی، بەچاوی سوك سەیری کوردیـان کردوە. کوردیان بە دزو جەردەو ڕێگرو پیاوکوژو یاخی لەقەڵـەم داوە. نوسـەرانی عەجەم لەسەردەمی سەفەوییەکانەوە وەکو" حەسەن بـەگی ڕۆملـو، ئەسـکەندەر بەگی تورکمان، مەلا جەلال مونجم، نوسەری عالم ئارای سـەفەوی، تـا نوسـەرانی هاوچەرخی وەکو ئەحمەدی کسروی تەبریزی، ڕەحیم زادەی سەفەوی، عەبدولحسـێن نوائی، حسـێن مـەکی، عـەلی دهقـان.. هتـد، ڕوداوەکـانی سـەدەکانی رابـردو، تێکهەڵچونەکانی نێوان کوردو دەسەڵاتدارە زاڵمـەکانی ئێـران، لـەباری سـەرنجی دەوڵەتەوە ئەگێڕنەوە:

١-هەمو شۆڕش‌و راپەڕینەکانی کورد لەپێناوی ئازادی‌دا، بۆ دەرکردنی دەسەلاتی زالمانەی بێگانە لەکوردستان‌دا بەیاخی بونی ناڕەوا دائەنێن‌و، ناوی طغیان، فیتنە، شۆڕش، ئاشوب، غائیلە.ی لێ ئەنێن‌و“
٢-هەمو کورد ئەشرار، ئەوباش، طائفة ضالة، طاغي، یاغی، شەقاوەت نیهاد، گەبری هێزیدی، مەنشەئی فیتنەو فەساد.. ناو ئەبەن‌و“
٣-شەرکەرە داگیرکەرە بێ بەزەییەکانی خۆیان بەموسلمان، غازی، شێر، دلێر، دلاوەر، قەهرەمان، موجاهید.. باس ئەکەن‌و“
٤-پەیمان شکێنی‌و بێ بەلێنی‌و پیلانی ناجوامێرانە بۆ لەناوبردنی مەزنەکانی کورد بەشانازییەوە بە لطائف الحیل، تدبیراتی صائبە، کەمەندی تدبیر، وسائل‌و رسائل، زیرەکی‌و زۆرزانی کاربەدەستانی خۆیان ئەژمێرن.
لەبەرامبەر ئەوەدا دیمەنی عەجەمیش لەویژدانی کوردا ناشیرینە. غەجەم بەواتەی کەسێکی کە لەژێر کەوتن‌دا کەساس‌و لەسەرکەوتن دا دڕندەیە، بۆ گەیشتن بەمەبەستی خۆی لەهیچ کارێکی ناجوامێرانە ناپونگێتەوە، بەلێن ئەداو نای هێنێتە جێ، لەگەلْ دۆست‌و دوژمن درۆ ئەکا. لەململانێ‌و زۆرانبازی‌دا پەنا ئەباتە بەر هەمو رێگەیەکی نامەردانە بۆ ئەوەی دوژمنەکەی لەئەرز بدا. فۆلکلۆری کوردی گەلێك بۆچونی لەو بابەتانەی تێدایە، تەنانەت قسەیەکی کوردەکانی لای ورمێ ئەلێ: ((ئەگەر توشی عەجەم بوی بیکوژە، ئەگەر نەتوانی بیکوژی لەبەری هەلێ، ئەگینا کەدەمی پێت گەیشت تەفرەت ئەدا)).
بەیتبێژەکانی کورد، بەپێچەوانەی نوسەرانی عەجەمەوە، لەبەیتە حەماسییەکانی خۆیاندا بەسوکی ناوی گەورەو سەرکردەکانی عەجەم ئەبەن‌و، بەشانازییەوە باسی بەرەنگاری کوردو سەرکردەکانیان ئەکەن.
دانەری نەناسراوی بەیتی دمدم، خانی لەپزێڕین‌و هاوڕێکانی بە((موسلمان))و((تایەفەی غەزایی))و ((هەرچی بمرێ فیدائییە، هەرچی بکوژرێ غەزاییە))، کوژراوەکانی کورد بە((شەهید)) دائەنێ، کەچی لەشکری قزلباش‌و سەرکردەکانی عەجەم بە((تایەفەی کافری))و((کافری بێ ئیمان))و((بەفێلْ))و((مەلعون))لەقەلەم ئەدا. کابرای بەیتبێژ بەداخێکی زۆرەوە کە لەناخی دەرونییەوە هەلئەقولێ، ئەلێ: ((ئەی دمدمی بەردی دەلان، جێگەی خان‌و خان ئاودەلان، ئێستا بوی بەمەسکەنی خەرتەلان))[1].
بەیتبێژێکی نەناسراوی‌تر لەگێڕانەوەی روداوی کوشتاری بەکۆمەلی باپیر ئاغاو هاوڕێکانی دا، پەسەنی باپیر ئاغا ئەدا، بە((نازدار))و((جندی))و((قوچاخ))و((رەنگ وەزیری رۆمییان))ی ناو ئەبا.

خـــۆی‌و هاوڕێکـــانی بـــه((ئیســـلام))و((شـــێر))و عەجەمـــەکانیش به((جەللاب))و((بێ ئیمـان))و ((کـافری مـەلعون))و((سـەگی غـەلیز))دا ئەنێ.

ئەم بۆچونە هەر لەخۆیەوە لەناو کـوردا دروسـت نـەبوە، بـەڵکو لەئـەنجامی کەڵەکەبونی تەجروبەی پشتاوپشـتی چـەند نـەوەی کـورد، کـە لـەژێر دەسـتی عەجەمدا ژیاون، پەیدا بوە. فۆلکلۆری کوردی گەلێك چیرۆکی تێدایە شـایەرەکان بە بەیت هۆنیویانەتەوە. لەسـەرئەوەی، چـۆن کاربەدەسـتێکی عەجـەم بەقسـەی خۆش‌و بەڵێنی دۆستایەتی‌و سـوێندو بـەقورئانی پـیرۆز، گەورەیـەکی کوردیـان لەشوێنێکەوە کەدەستی ئەوانی پێ نەگەیشتوە، راکێشاوە بۆ ناو داوێك کـەبۆیان ناوەتەوە، لەوێ بەبێ گوێدانە هیچ ئیعتبارێك کوشتویانە.

لێرەدا چەند نمونەیەك ئەهێنینەوە کەلەناو دەیان نمونـەی تـرا هەڵبـژێردراون، لەســەردەمی جیــاوازو، لەشــوێنی جیــاوازو، لەسەردەسـتی بنەماڵـەی حـاکمی جیاوازدا رویان داوە، ئەتوانرێ تەنیا یەك ئەنجامیان لێ هەڵ بهێنجـرێ، ئـەویش ئەوەیە: ئەم روداوانە ناکرێ وەکو رەوشتی تەنیا یەك حوکمڕان یا رەفتاری تایبەتی یەك دەسەڵاتدار بۆ لەناوبردنی دوژمنەکەی سەیر بکرێ، بەڵکو ئەمە نـەریتێکی حوکمڕانی بوە، لەسەردەمی جیاوازدا پیڕەوی کراوە، بەشێك بوە لەجۆری بۆچـونی چینی دەسەڵاتدار بـۆ شـێوەی حـوکمڕانی‌و بـەڕێوەبردنی گـەلانی ژێـر دەسـتی، بەدرێژایی زەمـان دوبارە بۆتەوەو، جێگیر بوە، ئەویش سەرچاوەکەی ئەگەڕێتەوە بـۆ جــۆری پــەروەردە کــردن‌و پێگەیانــدنی دینــی کەرێگــەی بــەکارهێنانی سەرەتای((تەقیە))ی پێ داون، وە بۆ تێکشکانی سوپایی ئێران لەهەمو نەبـەردە گەورەکانی مێژوی درێژی‌دا.

٢-چاخی سەفەوی

•

١/٢ شا ئیسماعیلی سەفەوی

نمونە١:

قزلباش لەڕوانگەی میری چەمشگەزەکەوە(٩٠٨ك)

سیاسەتی کوردیی شا ئیسماعیل، وەکو پێش تر باسی کرا، لەسەر ٣ کوچکە دامەزرا بو:

١-لادانی سەردارەكانی كورد لەمیرایەتیو مەڵبەندەكانی خۆیانو، دانانی سەرانی قزلباشو هۆزەكانیان لەجێگەی ئەوان.
٢-زۆركردن لەسوننەی كورد بۆ گۆڕینی مەزەبی خۆیان.
٣-بەكارهێنانی توندوتیژی لەگەڵ خەڵكو مەزنەكانیان لەسەردەمی دەسەلاتی ئاق قۆینلۆی توركماندا، گەلێ لەئەمیرو مەزنەكانی كورد دەسەلاتی میرایەتییان لەدەس دابو، كاربەدەستی توركمان جێگەكانی ئەوانیان زەوت كرد بو، لەگەڵ ئەوەش دا هێشتا لەهەندێ شوێنی كوردستاندا گەورەو مەزنی كورد دەسەلاتدار بونو، لەكاروباری ئەو سەردەمەی رۆژهەلاتی ناوەڕاستدا، سوڵتانو شاهەكان حسابیان لەسەر ئەكردن، لەناو ئەوانەدا حاجی رۆستەم بەگی گەورەی چەمشگەزەك، شا رۆستەمی لوڕ، زاهید بەگی هەكاری..هتد.
لەكاتێكا هێشتا تازە ئەستێرەی شا ئیسماعیل خەریك بو ئەكەوتە درەوشانەوە، چارەنوسی خۆیو دەوڵەتە تازەكەی دیار نەبو بەچی ئەگا، سوڵتان بایزیدی عوسمانی(٨٨٦-٩١٨ك)هەواڵەكانی بزوتنەوەی قزلباش لەحاجی رۆستەم بەگ ئەپرسی. ئەمەش خۆی لەخۆیدا بەڵگەی مەزنایەتی ئەو سەردارە كوردەیە، كەئەو كاتە میری چەمشگەزەك بوە. بەگوێرەی نامەكەش ناوچەكانی ژێر دەسەلاتی رۆستەم بەگ ئەبێ هاوسنوری ناوچەی جموجۆڵی قزلباش بوبێ. لەبەرئەوە داوای لێ ئەكا دەنگوباسی راستو هەواڵی رووداوەكانی ئەوێو، ئەنجامی دوژمنایەتی قزلباشو كاربەدەستانی دەوڵەتی بایندوری بۆ بنوسێ.
نامەی سوڵتان بایەزید
(امیر معظم، كبیر مفخم، ذوی القدر الاتم والمجد الاشم، ملكی الصفات، فلكی الذات، حارس محاسن الشیم، صاحب الطبل والعلم، المختص بعنایه باری النسم،
حاجی رۆستەم بەگی مكرم، دامت معالیه
سەلامی عاتیفەت پەیام كە لەچاودێریی شاهانەوە برژێ، متالعە بفەرمونو بزانن،
ئەو ماوە درێژە دوژمنایەتی جەماعەتی قزلباش لەگەڵ ئەربابی دەوڵەتی بایندوری بەچ ئەنجامێ گەیشتوە، علی ماهو الواقع، مەعلومی نوابی كامیابی خاوەن ئیقتیدارو، مەعروزی عەتەبەی عەلیەی فەلەك میقدارو، حەزرەتی بزورگەواری ئێمە نەبوە.

وا بۆ زانینی هەواڵ، هەڵگری نوسراوی ناوازە، پێشەنگی هاوڕێکانی، کێوان چاوش، نێردرایە ئەوێ. شوێنی ژیانی ئێوەش کەبەو مەڵبەندانەوە نوساوە، ئەبێ ئێوە بەتەواوی ئاگاداری راستیی هەلومەرجی ئەوێ بن.

هەرکە هەڵگری نوسراوی شەریف بەشەرەفی دیدەنی مشرف بو، لەدەنگوباسی راستو روداوەکانی ئەوێ هەر چیتان بۆ ساغ بۆتەوە، بەهۆی ناوبراوەوە، بەنوابی کامیابی ئێمەی رابگەیەنە.

ئەم کارەش بەمایەی چاودێری شاهانەی ئێمە بزانە، هەرچیتان بۆ دەرکەوتوە وەکو خۆی بێ زیادو کەم، رێوشوێنی راستگۆیی بەجێ بهێنە، لە١ی ربیعی ٩٠٨دا نوسرا[٢].

وەڵامی حاجی رۆستەم

وەڵامەکەی حاجی رۆستەم تا ڕادەیەکی زۆر هەستو هەڵوێستی یەکێ لەگەورەترین مەزنەکانی ئەو سەردەمەی کورد دەرئەبڕێ:

((ئەخرێتە بەر بیری جیهانئارای نێردراوی دەرگای پەنای گیتی، اعلی الله شان صاحبه که"

فەرمانی قەزا جەرەیان، نفذه الله الملك المنان، بەسەرکردەی هاوڕینەو هاودەمانی کیوان چاوشدا، زید قەدرە، وەکو مەلی هەرە بەرزی دەوڵەتو کۆتری بورجی بەختیاریی شەرەفی نیشتنەوەی هەبو، بەهاتنی خۆشبەختانەی پلەوپایەی هەورازتر برد، بۆ بەجێهێنانی سوپاس وتی: (بەیت)

ئەگەر خۆر بەهۆی چاکی خۆیەوە، گەردێ لەخاك هەڵ بگرێتەوە،
بەوە نەك هیچی لێ کەم نابێتەوە، بەڵکو تەواو تر ئەبێ.
والحمدلله الذی هدانا لهذا.

ئەوەی لەهەواڵی قزلباشی، مەزەب خراش، خوا بەلەعنەتیان بکاتو لەناویان بەرێ. پرسیارتان فەرمو بو، چیرۆکی ئەو طایفە باغیە ئێستا بەمجۆرەیە:

گەزەندی بە ئەلوەند خان گەیاندوە،
لەوێوە چوە بۆ عیراقی عەجەم، مراد خانی شکاندوەو راوناوە،
لەعیراقی عەرەب بەربۆتە کاری پرناکییەکان
لەگەڵ چەرکەسەکانی میسردا ئاشتیو یەکێتی کردوە،
ئێستاش بەنیازی پەلاماردانی دیاربەکرو مەرعەشە.

هەلومەرجی ئێران بەهۆی بێ دادی ئەوانەوە پەرێشانو، زۆری وڵاتو مەڵبەندەکان لەبەر زوڵمو زۆری ئەوان وێران بوە. لەفەزڵی یەزدان ئومێد ئەکرێ کەسەرکوت کردنو لەناوبردنی گروهی باغییان، بەگورزو سەنانی غازییانو،

تیغی خوێنپژێنی موجاهیدانی خوداوەندگاری ئیسلامییانو، شاهنشاهی زەمــان، مەیســەرو مقــدەر بــێ. ئینشــائەڵلا تــەعالا. بــاقی فــەرمان بەئــەمری عــالی سپێردراوە))[3].

سەرەڕای ئەم ئاگادارییە گرنگە سوڵتان بایەزید هــیچ هــەنگاوێکی جــدیو کاریگەری نەنا بۆ ڕێ بڕین لەپێشڕەوی شا ئیسماعیل. ئــەو ئومێــدەی بــەگورزو سەنانی غازییانی خوندکاری ئیسلام هەبو نەهاتــە دی. بــەڵکو حــاجی ڕۆســتەم خۆیشی بەر ئەو((بێ دادی))یەکەوت. نور عــەلی خەلیفــەی ڕۆملــو، ســەرداری نــاوداری قزلبــاش، ئــەرزنجانو ناوچــەکانی دەوروبــەری گــرت. حــاجی ڕۆبســتەم، ئێلەکەیو مــەڵبەندەکەی کەوتە ژێر دەستی قزلبــاش خــۆیو ســەرانی ئێلەکــەی دورخرانەوە بــۆ عیراقــی عەجــەم. کاروبــاری ناوچــەکەیو پارێزگــاری قــەڵاکانی بەســەرانی قزلبــاش ســپێردرا. دوای تێکشــکانی شــا ئیســماعیل لەجــەنگی چاڵدیراندا، حاجی ڕۆستەم هەلی بۆ هەڵکەوت بگەڕێتەوە بەرەو وڵاتەکەی خــۆی. بەڵام بەخت یاریدەی نــەدا. لــەوێدا بــەر((بێــدادی))یــەکی گــەورە تــر کــەوت. لەکاتێکا سوڵتان سەلیم بەخۆیو لەشــکرەکەیەوە بــەرەو تــەورێز ئەچــو، حــاجی ڕۆستەم لەشوێنێکا بەناوی یام سەر بەمەڵبەندی مەرەند خــۆی گەیانــدی، یــاوز سەلیم لەباتی بەخێرهێنانی فەرمانیدا هەر لەوێدا ئەو و کوڕەزاکەیو چل کەس لەمەزنەکانی ئێلەکەیان کوشت[4].

نمونە۲:

کورد لەروانگەی قزلباشەوە(۹۱۲ك)

نوسەری((شرفنامە))نوسیوێتی:

((جاری دوەم کە شا ئیسماعیل بۆ بەسەربردنی زستان لەخوی هەواری خست، ئەمیر شەریف لەگەڵ ئەمیرو حاکمەکانی کوردستان بەتایبــەتی مــەلیك خــەلیل حاکمی حەسەنکێفو شا عەلی بەگی بوختی والی جزیرەو، مــیر داودی خیزانــیو، عەلی بەگی ساسونیو، ئەمیرەکانی تر یــانزە کــەس بــۆ ماچــکردنی بــەردەرگای شاهی چون بۆ خوی. کــە بەشــەرەفی ســەدرە بوســی گەیشــتن لەســەرەتادا ڕێــزو حورمەتی تەواو گیران...

لەم کاتەدا کەئەمیرەکانی کورد بەکۆمەڵ رویان کردبوە دەرگای شــاهی، خــان محەمەد لەدیار بــەکرەوە عــەرزی کــرد کەئەگــەر فــەرمانی گــرتنو بەســتنەوەی ئەمیرەکانی کوردستان جێبەجێ بکرێ، بەندە بەڵێن ئەدا زۆری وڵاتی کوردســتان، کە لەرۆژانی کۆنەوە کەمەندی تەسخیری سوڵتانەکان لەداگیرکردنی ناتەوان بــوە، ئەتوانم بەکەمێ چاودێری شاهانەوە هەموی بگرم. کاتــێ ئــەم پێشــنیازە کەوتــە

بەرچاوی شا، لەسەر قسەی ئەو((ناموقەیدی کافرە))جگە لەئەمیر شا محەمەدی شیرویی‌و عەلی بەگی ساسۆنی، هەمو ئەمیرەکانی گرت‌و زنجیری کردن، هەر یەکێ لەئەمیرەکانی کوردی بەیەکێ لەئەمیرەکانی قزلباش سپارد. ئەمیر شەرەفی بە ئەمیر خانی موسڵ‌و داو چاپان سوڵتانی بۆ گرتنی ولایەتی بدلیس‌و دیو سوڵتانی رۆملۆی بۆ فەتحی ولایەتی هەکاری ویکان بەگی قورچی باشی تکەلوی بۆ گرتنی دیاری جزیرە بەلەشکری وەك دلۆپە بارانی بێ ژمارەوە نارد...))[٩].

مەزنەکانی کورد بەگیراوی گل درانەوە، رێگە نەدران بگەڕێنەوە شوێنەکانی خۆیان، تا هێرشی ئۆزبەك بۆ سەر خۆراسان دەستی پێ کردو شا ناچاربو خۆی سەرکردایەتی لەشکرەکەی بکا. لەو ماوەیەدا شا هەندێکیانی بەرداو هەندێکیشیانی گل دایەوە تا هەلیان بۆ هەڵکەوت‌و هەڵاتن.

نمونە٣:

صارمی موکری" کۆنە گاوری یەزیدی(٩١٢ك)

لەسەردەمی ئاق قۆینلودا، ناوچەی موکریان وەکو مەڵبەندەکانی تری کوردستان کەوت بوە ژێر دەستی ئیلات‌و سەرانی تورکمانەوە، کاتێ ئەمیرەکانی بایەندوری بەربونە گیانی یەکتری، میرە لێخراوەکانی کورد کەوتنە خۆ بۆ دەرکردنی تورکمان‌و دامەزراندنەوەی دەسەڵاتی خۆیان. ئەمیر سەیفەدینی موکری هەندێ لەئێلە کوردەکانی کۆکردەوە، هەڵی کوتایە سەر ئیلی چابقلوی تورکمان کەناوچەی دریاسیان لەبەردەس‌دا بو. لەوێ دەری کردن. بەشێنەیی دەسی گرت بەسەر ناوچەکانی دۆڵ باریك‌و ئەختاجی‌و ئەیلتمورو سلدوز دا. میرایەتییەکی لەموکریان دامەزراند. کەمرد دو کوڕی لەپاش بەجێ ما" صارم‌و بابە عومەر. صارم لەکاروباری حوکمڕانی‌دا جێگەی باوکی گرتەوە. مردنی میر سەیفەدین‌و دەرکەوتنی صارم، هاوزەمان بو لەگەڵ سەرکەوتنی شا ئیسماعیل‌دا.

صارم خان ئەی ویست پارێزگاری سەربەخۆیی ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی خۆی بکات، شا ئیسماعیلیش ئەی ویست ناوچەکە بهێنێتە ژێر فەرمانی خۆیەوە. بۆ ئەو مەبەستە شا ئیسماعیل چەند جارێ لەشکری گەورەی نارده سەری بێ ئەوەی هیچ سەرکەوتنێکی ئەوتۆ بەدەس بهێنێ.

شەرەف خان لەو بارەیەوە نوسیوێتی، کورتییەکەی لێرەدا ئەنوسینەوە:

((کەصارمی کوڕی سەیفەدینی موکری لەجێگەی باوکی دانیشت، شا ئیسماعیلی سەفەوی بەنیازی داگیرکردنی ولایەتی موکری سەرکوت کردنی ئەوانە چەند جارێ لەشکری نارده سەریان. لەبەینی ئەو وقزلباش‌دا چەند جارێ

شەڕوشۆڕ قەوما. هەمو جارێ صارم سەرئەکەوت‌و قزلباش تێ ئەشکان. تا لەمانگەکانی ساڵی ۹۱۲دا کەشا ئیسماعیل بۆ بەسەربردنی زستان چو بۆ خوی، ئیلی شاملۆی بەسەرداری عەبدی بەگی باوکی دورمیش خان‌و صارو عەلی مهردار بۆ جەنگی صارم نارد. هەردو سەردار بەلەشکری بێ ژمارەوە چونە سەر صارم. شەڕێکی زۆر گەورە قەوماو هەردو سەردار لەگەڵ خەڵکێکی زۆر لەپیاوە زلەکانی شاملۆ لەو شەڕەدا کوژران. صارم بە سەریاندا زاڵ و سەرکەوت.

سەرەنجام لەگەڵ ئەمیرو حاکمەکانی تری کوردستاندا سەری بۆ سوڵتان سەلیم دانەواندو لەدەس قزلباش رزگاری بو.

کەسوڵتان سلێمانی قانونی چوە سەر تەخت، صارم بۆ دەربڕینی دڵسۆزی‌و گوێڕایەڵی خۆی سەردانی سوڵتانی کرد. ئەویش دڵنەوایی کرد. هەمو ئەو شوێنانەی لەباوکییەوە بۆ ئەو بەجێ مابو دایەوە بەخۆی‌و، فەرمانی سوڵتانی بۆ دەرچو.

صارم دوای گەڕانەوەی لەسەردانی سوڵتان سلێمان بەماوەیەکی کورت مرد، ۳ کوڕی لەپاش بەجی مان" قاسم‌و ئیبراهیم‌و حاجی عومەر، لەبابە عومەری براشی رۆستەم‌و، لەرۆستەمی برازاشی ۳ کوڕ کەوتنەوە،" شێخ حەیدەرو میر نەزەرو میر خضر))[6] ئەمانە هەریەکەیان بەجۆرێ لەرووداوەکانی ناوچەکەدا دەرکەوتن.

شەرەف خان رووداوەکانی بەم جۆرە ئەگێڕێتەوە، بەلام نوسەرێکی عەجەم، لەکتێبی((تاریخ عالم ارای صفوی))دا کەبۆ ژیان‌و شەڕەکانی شا ئیسماعیلی تەرخان کردوە، هەمان رووداو بەجۆرێکی تر ئەگێڕێتەوە، کەهەم باری سەرنجی رەسمیی دەربارەی ئێرانی دەرئەبڕێ‌و، هەم جۆری نۆڕینی عەجەم لەکوردو تەقەلاکانی بۆ رزگاری رون ئەکاتەوە. نوسەری((عالم ارای صفوی))هێرشی لەشکری قزلباش بۆ سەر ئێلەکانی موکریان بەم جۆرە ئەگێڕێتەوە:

((لەلای تەورێزەوە نێردراوێ هات وتی: ئەی شەهریار صارم خانی پادشای کوردستانی چکاری(رەنگە مەبەستی موکری بێ،و) لەگەڵ ئێلەکانی کوردستان بیستویانە کەمحەمەد کرهی یاخی بوەو شا ئیسماعیل چوە بۆ یەزد. ئەویش تەپڵی هەڵگەڕانەوەی لێداوە، ٤٠ هەزار کەسی پێش خۆی داوە چۆتە سەر سوڵتان ئیبراهیمی برای شا بۆ گرتنی تەورێز. کەگەیشتە هۆزی ئورملو قەراگونە سوڵتان بە ۳۰۰ کەسەوە حاکمی قەڵای ئورملو بو. صارم خان هاتە سەر قەڵای ئورملو. کەنێردراوەکە ئەم هەواڵەی هێنا شا ۳ هەزار کەسی بەسارو حسێن شاملۆدا لەئەسفەهانەوە بۆ تەورێز نارد. ئەو(سارو حسێن)لەلەی شازادە بو، بۆ

ئەوە چو بۆ تەورێز چونکە شازادە نەزان و شارەزای شێوەی جەنگ نەبو. بە پەلە خۆی گەیاندە تەورێز هەواڵی صارم خانی لەشازادە پرسی. ئەو (شازادە) وتی: ماوەی مانگێکە لەبەردەمی قەڵای ئورملۆدا لەگەڵ قەراگونە لەشەڕدایەو، لەم لایەوە تەنگی بە قەراگونە هەڵ چنیوە. خەڵکی ناردوە بۆ لای صارم خان، کە ڕێگەمان بدە بچین بۆ تەورێز. صارم خان بەڵێنی دایە ئەگەر ئەو قەڵاکە بەدەستەوە بدا با بەماڵەوە بڕوا بۆ تەورێز. لەبەرئەوەی سوێندی بۆ خوارد، ئەو لەقەڵا دەرچو. فەرموی کوردان لەدواوە هاتن هەمویان کوشتن و ژن و منداڵی ئەو جەماعەتەیان بەدیل گرت و گەڕانەوە. هەواڵ بەسوڵتان ئیبراهیم گەیشت کە صارم خان قەڵای ئورملوی گرتوەو روی کردۆتە تەورێز.

شازادە لەگەڵ سارو سوڵتانی مهرداری لەلەی بەچاکیان زانی بەرەو روی صارم خان بڕۆن. ئەگەر بێت تەورێز تالان ئەکا. سارو خانی لەلەی وتی: من ٣ هەزار کەسم لەگەڵ خۆم هێناوە، تۆش ٤ هەزار کەست لەگەڵە، ٣ هەزار کەسیش لەخەڵکی تەورێز کۆئەکەینەوە، بە ١٠ هەزار کەسەوە ئەڕۆین سەر رێ لە صارم خان ئەگرین. وا پێکهاتن، لەتەورێز دەرچوون و گەیشتنە خوی (لە نوسخەیەکی ترا سەلماس نوسراوە). سارو سوڵتانی صارم خان هاتە مەیدان و پیاوی خواست. شازادە ئەیویست خۆی بۆی بچێتە مەیدانەوە. بەڵام لەلەکەی رێی نەداو نەی هێشت، خۆی بۆی دابەزییە مەیدان. سارو سوڵتانی کوشت و سەری بڕی. ویستی بیباتە خزمەتی باوکی. لەو کاتەدا شازادە ئەسپەکەی لنگ دا، خۆی گەیاندە ئەو وکوشتیی و سەری بڕی. ویستی لەگەڵ سەری لەلەکەی بیهێنێتەوە. لەو کاتەدا صارم خان لەتاو خوێنی کوڕەکەی ئارامی لێ هەڵگیرا، نەی هێشت ئیتر کەسی بچێتە مەیدانەوە.

ئەو بەد گەوهەرە لەتاو خەمی کوڕەکەی، خۆی هاتە مەیدانەوە. دوای ئەوەی زانی ئەوە شازادەیە وتی: ئەبێ دڵی براکەت بەمەرگی تۆ بسوتێنم، هەروەکو تۆ دڵی منت بەمەرگی کوڕەکەم سوتاند. شازادە نەڕاندی، هەردو تاویان دایە نێزە، ئەوەندە یان شەڕە نێزە لەگەڵ یەکتری کرد، تا نێزەکانی هەردوکیان شکا. ئەوسا دەستیان دایە تیرو کەوان ٣ تیریان گرتە یەك. صارم خان لەتیری سێیەم دا وڵاخەکەی شازادەی پێکا. بێ وڵاخ مایەوە. دەسبەجێ هەستا دەستی برد بۆ تیغی حەیدەری رەگەزی زولفەقارو لەکێلانی دەرهێنا. تا صارم خان چو تیرێکی تری تێ بگرێ، شەهریار جێگەی خۆی گۆڕی بو. تیرەکەی لەئەرزیدا. شازادە خۆی گەیاندێ، تیغێکی لەملی وڵاخەکەیدا سەری پەڕاند. لەهەر دو لاوە وڵاخیان تاو دایەوەو، سەر لەنوێ سواربونەوە. بەشیری روتەوە پەلاماری یەکتریاندا. ئەو کۆنە

گاورە یەزیدییە (مەبەستی صارم خانە) شمشێرێکی لەقوبەی سپەری شازادە سرەواند، سپەرەکەی قلیشان و سەر سنگی سمی لەوێوە لەزینە زێرینەکەدا ئەسپەکەی بریندار کرد.

صارم خان لەولاخەکەی دابەزی، قزلباش رژانە مەیدانەوە، جەنگێکی گەورە رویدا، تا عەسر شەڕ درێژەی کێشا. قزلباش ئەو رۆژە پیاوەتی و جوامێرییان نواندو، شازادەیان هەڵگرت و گەڕانەوە بۆ تەورێز.

صارم کەوتە داوا لەکوردەکانی خۆی وتی: ئەی گەلی نامەرد، چەن قزلباشی هەر چواریەکی ئێوە ئەبون ٣ هەزار کەسیان لێ کوشتن، نەتان توانی پێشیان بگرن و خوێنی کوڕەکەمیان لێ بسێننەوە.

ئەوانیش وتیان: قزلباش ئادەم نین، گوایە ئەوانە لەشیان لەپۆلا داڕێژراوە، مەگەر چاوت لێ نەبو بە چ جۆرێ خۆیان ئەدایە بەردەمی شمشێر؟

لەو لاشەوە شا ساروخانی مهرداری ناردو هات بۆ قەزوین و عەبدی خانی شاملۆی بە٤ هەزار کەسی ترەوە لەقەزوینەوە رەوانە کرد. هۆیەکەشی ئەوەبو کەئەمیرە موزەفەر پادشاهی رەشت بەهان دانی تاقمی تورکمان، کە ٤ هەزار کەسیان لەجەنگی ئەلوەند شا هەڵات بون و چوبونە گەیلان و دابویانە پاڵ ئەمیرە موزەفەر. ئەوانیش بیست بویان صارم خانی یەزیدی لەکوردانی چکاری یاخی بوەو، لەلای یەزدو ئەبرقوشەوە محەمەد کرهی یاخی بوە، وتیان بۆچی ئێمەش قەزوین نەگرین. ئەو گەرجە وتی باوکم ماوەی ساڵێك شای لەگەڵ سۆفیەکانی لەمولکی رەشتدا حەوانەوە، من بۆچی ئەو ئاشنایەتییە تێك بدەم.

لەم لایەوە شا سوپای کۆکردەوە چوە سەر رەشت و، عەبدی خانی بۆ لای تەورێز نارد. کەعەبدی خانی شاملۆ گەیشتە تەورێز، بیستی شازادە چوە بۆ بەرەنگاریی صارم خان، ئەویش چوە ناو تەورێزو بەدوریاندا کەوتەرێ. کە گەیشتە سۆفیان، بینی شازادە بەبرینداری دێت و ١٥٠٠ کەسی لێ کوژراوە. شازادەی گێڕایەوە. هەر لەو شوێنەدا بارگەیان خست.

رۆژی دوەم صارم خان دەرکەوت و ریزیان بەست. ئەردوان بەگ، کوڕەکەی تری، ئیزنی لەباوکی خواست هاتە مەیدانەوە، داوای مەردی مەیدانی کرد. عەبدی خان بەگ شازادەی برینداری لەپای ئالاکەدا دانا. خۆی لەلایەکەوە راوەستابو کەولاخەکەی لەجێی خۆی لنگ دا، هەر کەگەیشتە مەیدان، پاش گفتوگۆ، تیرێکی گرتە عەبدی خان. لەناوکی داو لەئەسپەکەی گلا. دورمیش خانی کوڕی ئاخێکی هەڵکێشا، ئێخەی خۆی دادڕی بۆی چوە مەیدانەوە، ئەو ئەیویست

دابەزیو سەری ببڕێ ئامانی نەداو نەڕانی: ئەی دەسرەش! ئەگەر پیاوی لەگەڵ لاوان بجەنگە، لێدانی پیرەمێردی هەفتا ساڵە پیاوەتی نیە.

ئەو وتی: ئەوە باوکت بو؟

وتی: بەڵێ ئەو چو قسە بکا، کەوتە جنێودان، وتی: ئەی ناپیاو راوەستە وابۆت هاتم! تیرێکی تری نایە ناو کەوانو هاوێشتی. دورمیش خانیان بینی بەپشتا لەسەر ئەرز راکشا بو. ئەو تیرە بەسەر سنگیا تێپەڕی. ئینجا راست بوەوە. ئافەرینو تەحسینی ئەو لەهەردو سوپاوە هەستاو خۆی گەیاندێ. تیغێکی وەهای سرەواندە قوببەی سپەرەکەی تا ناوکی هەڵدڕی.

ئەوسا صارم خان وتی: مەهێڵن. کوردان لەجێی خۆیان بزوتنو ئەو ۲ هەزار کەسەی سوپای شاملۆش بۆ یارمەتی دانی دورمیش خان ئەسپیان تاو دابوو, ناو مەیدان. بەربونە یەکتری.

با ئەمان لەم جەنگی مەغلوبەیەدا بەجێ بهێڵین. گوێ بۆ هەواڵی شا ئیسماعیل رادێرە. هەر کە گەیشت بوە گەیلان، جاسوسەکان هەواڵی گەیشتنی شایان بۆ ئەمیرە موزەفەر برد بو. ئاهێکی هەڵکێشا. لەسەردارەکانی خۆی پرسی: ئێمە ئەبێ چی بکەین؟ ئەوانیش وتیان: ئەبێ جەماعەتی تورکمان بنێرینە سەر رێی شاو، خۆت لەبۆسە دابی. ئەگەر شتێکیان پێ کرا باشە، ئەگینا هەڵێ بۆ فومن، بەڵکو شا بەدوت نەکەوێ.

ئەو گەوجە، تورکمانەکانی بانگ کرد پێی وتن: ئێوە بڕۆن لەکەناری بەغداد رێ لەشا بگرن، تا منیش بەلەشکرەوە بەدواتانا بێم. ئەوانە رۆیشتن بەڵام لەڕێ کەبیستیان چ باسە. خۆیاندا بەجەنگەڵدا. هەڵاتن شا هاتە رەشت. لەبەرئەوەی ماڵەکەیان دەورەدا بو، هەواڵیان هێنا کەبۆ فومن هەڵاتوە. شا چو بۆ فومن. لەوێش کەئەوەی بیست بوو هەڵات بو بۆ ناو جەنگەڵ. شا کەگەیشتە فومن، وتیان: دوێنێ رۆیشت بۆ ناو جەنگەڵ. شا فەرموی چۆن بهێڵم، لەولاشەوە ئەمیرە موزەفەر چو بوە لای ئەمیر زەینەدین، ئەوی دەرسی فێربونی قورئانی بە شا گوت بو. وتی: جگەلە تۆ کەسی کە ناتوانێ لەلای شا تکام بۆ بکا، چونکە تۆ مافی فێرکردنت لەسەری هەیە، بچۆرە خزمەتی شا، بەڵکو لێمان ببورێ. ئەوسا ئەو هەستا کاتێ گەیشت شا لەباسی ئەودا بو کەمیر گەیشت کەلامی خوای بەدەستە بو. شا کەئەوەی دی تەعزیمی بۆ کەلامی خوا کرد. وتی: باوکە لەکوێ بوی؟ وتی: ئەی شەهریار! ئەم پیرە نۆکەرە بۆ تکای ئەمیرە موزەفەر هاتوە، تو هەقی ئەم کەلامە لەقسوری ببورە. شا ئەوسا وتی: لەبەرئەوەی تۆ مافی فێرکردنت لەگەردنی من دایە، ئەوم بەخشی، بەڵام بەو مەرجەی ئەو تاقمەی

ئەویان فریو داوە، بەدەستی بەستراو خۆشی شمشێر بخاتە گەردنیو بێت. میر وتـی: ئەی شەهریار بڕۆمو بیهێنم؟ بۆی نوسی کەبێتو سێ چوار کەس کـەتۆیان فریـو داوە لەگەڵ خۆت بهێنـە چـونکە شـا داوای کـردون. دوای ئـەو فـەرمویان ئـەو جەماعەتەیان گرت. خۆیشی تیغو کفنی هەڵگرت. هاتە خزمەتی شا، پێی شـای ماچ کرد. شا ئەوی بەخشیو لەملی ئەو جەماعەتەشیدا. هەواڵی تورکمانەکانی پرسی: وتی: رایان کرد. شا فەرموی: کاتی راوەستانم نیە. ئەگـەر ئـەوانت گـرت بیان کوژەو سەرەکانیان بۆ من بنێرە. خۆیشی بەسواری لەرێی ئەردەبیلەوە یـەغار بەرەو تەورێز کەوتە رێ لەقەزوینەوە بە١١ رۆژ چـو بـۆ گـەیلانو لـەوێوە خـۆی گەیاندە تەورێز.

لەکاتێکا ئەو گەیشت، قزلباش تەنگیان پێ هەڵچـنرا بـو، دورمـیش خـانو بیام خان بریندار بون. لەبەغیرەتی دا تاویان ئەدایە بەرخۆیانو لـەعاری هـەڵاتن ئەترسان. لەو کاتەدا لەلای بیابانەوە، ئاڵای سپی هـەژدیها پەیکـەری شـەهریار دەرکەوتو دەنگی نەڕەی ئەو شەهریارە هات. گیان هاتەوە بەر لاوانـی قزلبـاش. هەرکە شا گەیشت، خۆیدا بەو کوردە یەزیدییانـەدا. لـەو شـەڕە دا صـارم خـان توشی شەهریارە بو. بە تورەییەوە شمشێری هەڵکێشـا. لەناوقـەدی داو دونیمـەی کردو، نـاردی بـۆ دۆزەخ. سـوپای کوردەکـان شـکاو مسـتەفا خـانی مـەحمودی لەمەیدان هەڵاتو ٦ سەرداریشیان بۆ شوێنەکانی خۆیان هەڵاتنەوە. شا براکـەی دەس کەوتەوەو دورمیش خانی لەباوەش گرتو، وتـی: پیـاوەتی بـۆ تـۆ حەڵاڵـە. بەفەرزەند ناوی برد. بەفەتحو نەسرەتەوە چونە دار السلطنەی تەورێز))[٧].

پاش تێپەڕینی چـەند قـەرن بەسـەر ئـەم روداوەدا، نوسـەرێکی هاوچـەرخی عەجەم کەخۆی بە نەوەی شاهانی سەفەوی دائەنێ. هەمان روداو بەهەمان گیانی نازانستییەوە ئەگێڕێتەوەو، ئەنوسێ:

((پاش ئەنجامدانی ئەو کارانە ئوردو لەهەمەدانەوە بەرەو قزل ئـوزون کەوتـە رێ، لەو شوێنانە بو بەعەرزی پادشای سەفەوییان راگەیانـد، کابرایـەك بـەناوی صـارمی کـوردەوە تـاقمێکی لەئـەوباشو رێگرەکـانی ناوچـەکانی کوردسـتان کۆکردۆتەوە، لەنزیك مەڵبەندی گەروس سوپاگایەکی بو خۆی دامەزراندوە، باجو خەراج لەهەمو جوتیارو زەویدارەکانی ئەو ناوە وەرئەگرێو، کـاروانو قافڵـەکانی روت ئەکاتەوە.

شاە ئیسماعیل خۆی بۆ غافڵگیر کردنی صارمی کورد هێرشـێکی شـەوانەی ناکاوی کرد، بەڵام کوردی ناوبراو لەپێش گەیشتنی مەوکیبی شاهانەدا باروبنەی خۆی بەجێ هێشت بو رێی هەڵاتنی گرت بوە بەر، هەمو شـتەکانی کەوتـە دەس

لەشکرییانی قزلباش‌و، تاقمێکیش لەدەسوپێوەندەکانی ئەو، کەرێگەی هەڵاتنیان ئەپێوا بەدەستی راونەرانی قزلباش لەناو بران، ئینجا مەوکیبی شاهانە سەبارەت بەوەی هەواڵ هات بو کە ئەمیر حسامەدین حاکمی گەیلان...))[8].

هەمان نوسەر لەگێڕانەوەی تێکهەڵچونی قزلباش‌و صارمی کوردا، ئەنوسێ:

((لەوەرزی بەهاری ساڵی ٩١٢دا ئۆردو لەگەرمیانی تارمەوە روی کردە زۆزانی سوڵتانیە، ماوەیەك لەو ناوچە خۆشەدا بەئەسپ سواری‌و تیر هاوێشتن‌و ئاداب‌و رسومی رۆژانی جەژنەوە خەریك بو، ئینجا روی کردە لای خوی، لەبەرئەوەی هەواڵ هات بو کەصارمی کورد دیسانەوە تاقمێکی لە ئەوباش‌و ئەشراری کورد لەدەوری خوی کۆکردۆتەوە، لەناوچەی ورمێ کەوتۆتە فیتنەو فەساد. شا ئیسماعیل بیرام خانی قرامانلوو خادم بەگی خەلیفەی بۆ سەرکوت کردنی صارمی کورد نارد.

سەردارانی ناوبراو پەلاماری کوردانی یاخییاندا، صارم‌و لایەنگرەکانی لەناوچەی ورمێوە رایان کرد بۆ مەڵبەندی کوردستان، سوپاکەی بردە شوێنێکی قایمەوە کەوت بوە سەرلوتکەی شاخی، بەڵام ئەو لەشکرەی مەئموری دواکەوتنی بو، ئێخەیان بەرنەدا، گەیشتنە سەری، صارم لەوێدا بە لەشکرەکەی خۆیەوە کەوتە بەرەنگاری، تێکهەڵچونێکی سەخت لەبەینیاندا قەوما، لەهەر دولا تاقمێ کوژران لەوانە دو کەس لەسەردارانی بەناوبانگی قزلباش یەکێکیان عەبدی بەگی شاملۆو ئەوی کەیان سارو عەلی مهردار تکەلو، بەڵام سەرەنجام فەتح و زەفەر بۆ هێزی قزلباش بو. هەرچەند صارم خۆی لەمەیدانی شەڕدا بەساغی دەرباز بو، بەڵام کوڕەکەی لەگەڵ براکانی‌و هەندێ لەسەردارەکانی لەشکرەکەی گیران، خەڵکێکی زۆری لێ کوژرا، هەمو ئێل‌و عەشیەتی صارم تاڵان کران، بیرام بەگ‌و خادم بەگی خەلیفە بەسەرکەوتویی‌و زاڵی گەڕانەوە بۆ ناو ئۆردو، لەکاتی گێڕانەوەی هەواڵەکانی ئەو شەڕەدا هەندێ شتیان لەسەر گوستاخی‌و رەفتاری پیسی کوردەکان عەرزی پادشا کرد, کەئاگری توڕەبونی خۆش کردو، فەرمانی کوشتنی هەمو دیلەکانی دەرکرد))[9].

نمونە٤:

کوردێکی یەزیدی کلکدار(٩١٤ك)

شا ئیسماعیلی سەفەوی ئەمیرەکانی ئاق قۆینلوی یەك لەدوای یەك شکان، هەندێکی کوشتن‌و هەندێکی راونان، مراد میرزای کوڕی سوڵتان یەعقوب لەبەردەمی هێزەکانی قزلباش دا بەتێکشکاوی لەشیرازەوە هەڵات بۆ بەغداد کەهێشتا لەژێر دەسەڵاتی بنەماڵەی بایندوری‌دا مابو، مراد هانای بۆ سوڵتانی

عوسمانیو، عەلاء الدولـە زولقـەدرو، قانصـوە الغـوری سـوڵتانی میسـر بـرد، هیچکام لەوانە بەدەنگییەوە نەچون. مراد لەیارمەتیو پشتیوانی ئەوانە نائومێد بو، خۆیشی بەتەنیا بەری پێشڕەوی قزلباشی پێ نـە ئـەگیرا. بەغـدادی بـەباریك بەگی پڕناك سپاردو خۆی روی کردە دیاربەکر. شا ئیسـماعیل وای بەچـاك زانـی بەرلەوەی بچێتە سەر خۆراسان، دوایین بنکەی دەسەڵاتی تورکمانانی ئاق قۆینلـو هەڵکەنێو، لەخەمی ئەوان دڵنیا بێ. ئیسماعیل خۆی لەهەمەدان بوو پێشەکی خەلیل بەگی یساوڵی، کەیەکێ لەسەرانی دڵسۆزی قزلباش بو، نارده لای باریـك بەگ، بۆ ئەوەی بەخۆشی بیهێنێتە ژێر دەسەڵاتی شای سەفەوییەوە. باریـك بـەگ کەبەوەی زانی تاقمـێ لەدەسـوپێوەندەکانی خـۆی بەدیارییـەکی زۆرەوە نـارد بـۆ پێشوازی خەلیل بەگو نێردراوەکانی شا. ئەوانـە تـا نزیـك خانـەقین بەپیریانـەوە چون. باریك بەگ ڕێزی زۆری لەنێردراوەکانی شا گرت، بەڵام وەکو ئەوان داوایـان لێ کرد. ئەم خۆی ئامادە نەبو بچێ بۆ لای شا[10].

گرتنی بەغداد بۆ شا ئیسماعیل لەچەن لاوە گرنگ بو" لەڕوی ستراتیجییەوە، قەڵەمڕەوی دەوڵەتەکەی فـراوان دەکـرد. شـاری مێـژوییی بەغـدادو ئـەو ناوچـە دەوڵەمـەنو فراوانـە ئەکەوتـە ژێـر دەسـتیو، لەگـەڵ وڵاتـانی عـەرەب ئـەبو بەدراوسێو، دوا بنکەی نەیارەکانی خۆی هەڵ ئەتەکاند. لەڕوی دینییەوە، زۆریـی شوێنە پیرۆزەکانی شـیعەو گـۆڕی هەنـدێ لەئیمامـەکانی لـەوێ بـون، گیانـی بەغدادو نەجەفو کەربەلاو سـامەڕا هێزێکـی مەعنـەوی گـەورەیان بـەقزلباش ئەدا.

هێزەکانی قزلبـاش کەوتنـە پێشـڕەوی بـەرەو بەغـداد. هێزێکـی گـەورەیان لەپێشەوە بەسەرکردایەتی((حسێن بەگی لەلە))لەکرماشانەوە بـەناو خانـەقیندا کەوتە رێ بەبێ بەرهەڵستی چوە ناو شاری بەغدادەوە. باریك بەگ پێشتر هـەڵات بو. شا، خادم بەگی((خلیفە الخلفاء))ی بەحاکمی ئەوێ دانا. خۆیشـی لـەجیمادی دوەمـی ٩١٤(١٥٠٨)دا چـوە نـاو بەغـدادەوە. پـاش زیـارەتی گـۆڕی پـیرۆزی ئیمامەکان، لەکازمینو نەجەفو کەربەلا، بەخۆیو هێزە گەورەکەیەوە کەوتـە رێ بەرەو خوزستان[11].

((عالم ئارای سەفەوی)) کەدێتە سـەر باسـی هێرشـەکەی شـا ئیسـماعیلو لەشکری قزلباش بۆ گرتنی بەغداد، لەشێوەی سەرگروشتەدا، چیرۆکی کوردێکی تێکـەڵاو ئـەکا، بـەپێی گێڕانـەوەی نوسـەر ئـەبێ کلکـی هـەبوبێ، چونکە((یەزیدی))بوە. مەبەست لەیەزیدی لێرەدا، پێڕەوانی ئولی یەزیدی نییـە. بەڵکو مەبەست لـەپێڕەوانی یەزیـدی کـوڕی معاویـەی ئەمەوییـە، کەلەلایـەن

شیعەوە بەدوژمنی خوێنەخۆیی ئالی عەلی دائەنرێ. وشەی یەزیدی لێرە داو لەگێڕانەوەی چیرۆکی صارم خاندا وەکو جنێو بەکارهێنراوە. ئەم چیرۆکە نیگایەکی جۆری نۆڕینی قزلباش لەگەڵ کورد پیشان ئەدا.

((عالم ئارای سەفەوی))نوسیویێتی:

((لەم لایەوە شاە فەرموی چاوم ئەفرێ، سوپا بکەوێتە رێ. لەپێشەوە حەسەن بەگی حەڵواچی ئۆغلیو دورمیش خانی نارد. کاتێ ئەوان گەیشتن شەڕ گەرم بو. هەڵیان کوتایە سەر پشتەوەی لەشکری بایرك سوڵتان(مەبەستی باریك بەگی پرناك حاكمی بەغدادە). بایرك ئاخی هەڵکێشا بەناچاری کەوتە شەڕەوە. کەرۆژ بوەوە ئالای(نصر من الله)لەدەشتی بەغداوە دەرکەوت. ئاخ لەبایرك بەرز بوەوە، هەرچەند هەوڵیدا خۆی بخزێنێتە ناوی قەڵای بەغداوە، رێگەیان نەدا.

کەشیعەکانی بەغداد لەبەرزایی بورجەکەوە روانییان، ئالای هەتاو روی هەژدیها پەیکەری شایان بینی. زانییان کەئەگەر بایرك سوڵتان بێتە ناو قەڵاوە، رۆژانی مەترسی درێژە ئەکێشێ چونە سەر بەندیخانە، سەید محەمەدی کمانە(کمونە، یەکێ لەشیعە ناودارەکانی عیراقی عەرەب بوە)یان لەبەند رزگار کرد، هاتنە سەر بەرزایی بورجی دەروازە، تەپڵی بەشارەتیان لێ دا کەدەوڵەت، دەوڵەتی شاە ئیسماعیل بهادر خانو تیغ، تیغی غازییانی قزلباشە.

هەرکە بایرکی ناجسن گوێی لەو دەنگە بو، لەهەر چوار لایەوە خۆی لەناو بەڵادا بینی. دڕی بەو سوپایە داو خۆی گەیاندە دەروازەکە. سەید محەمەدی دی لەسەر بەرزایی دەروازەکەیەو دەروازەکەش داخراوە. وتی: گەورەمان سڵاو... دەروازەکە بکەرەوە. هیچمان پێ نەکرا، ئەگەر شا بمگرێ ئەمانم نادا، بەڵام ئەگەر بێمە ناو قەڵاو یەکێ بنێرم داوای ئەمانی لێ بکەم، لەوانەیە ئەمانم بدا. سەید وتی: کاتێ من پێم وتی داوای ئەمان بکە تو قبوڵت نەکرد، ئێستاش کار لەئەمان ترازاوە. بڕۆ شمشێر لەمل بکە بەشکو شای دڵوریا بتبەخشێ. هەرچەند پاڕایەوە، سەید فەرموی بیدەنە بەر تیر. بایرك بەناچاری جڵەوی بەلای رۆمدا وەرگێڕا. دڵی لەحەرەمو ناموسو خەزێنە بەردا. لەگەڵ دوسێ هەزار کەس، کەماڵەکانیان لەبەغدا نەبو، بەرێ کەوتن.

بەڵام ئەو حەزرەتە(شا ئیسماعیل) بەهەمو سوپاوە لەپردەکە پەڕییەوە. هەر کەپێی پیرۆزی شا گەیشتە مەیدان، بایرکی ناجسن شکاو، لەمەیدان هەڵات. ئەو حەزرەتە گومانیوا بو چۆتە ناو قەڵاکەوە. لەو کاتەدا کەسێکی سەید محەمەدی کمانە هات، عەرزی کرد: تۆ خۆش بی، نەمان هێشت بایرکی ناجسن بێتە ژورێ. ئەو حەزرەتە فەرمویان: ئەی کەواتە ئەو بۆ کوێ چو؟ وتیان: چو بۆ لای رۆم.

حەزرەت فەرمویان: ئەگەر ئەو دەرباز بێ، فیتنە ئەنێتەوە، چۆن ئەهێڵم دەربچێ. دوی بایرکی ناجسن کەوت. بایرك ماوەیەکی رێ بڕی بو، ئالآکانی شای لەدورەوە بەدی کرد. وتی کەپردەکە ببڕن.

شەهریار(شا ئیسماعیل) کە گەیشتە کەناری روبار(روباری دیجلە)پردەکەی بەبڕاوی دی ماینە مەنسورەکەی تاو دایە ناو ئاوەکە. ماین خۆی هاویشتە دەریاوە. قزلباش کەئەوەیان دی، غولآمانی حەزرەتی امیر المؤمنین علیە السلام، رژانە شەتی بەغداوە. کەشا لەشەت هاتە دەرێ، جڵەوی راکێشا، لەگەڵ هەمو سوپاکانی لەئاو دەرهاتن.

ئەو حەزرەتە فەرمویان: سەیر بکەن، ئاخۆ هیچ کەس ئاو بردویەتی؟

وتیان: شا سەلامەت بێ، تەنیا یەکێ ئاو بردویەتی وا ئەڕوا.

شا فەرموی: مەعلوم نیە ئەو کابرایە لەئێمە بێ، بڕۆن بیگرن‌و بیهێنن! مەلەوانەکان چون گرتیان‌و هێنایان.

حەزرەت فەرموی: دەرپێکەی دا بکەنن!.

کەدەرپێکەیان داکەند بەرێکەوت کلکی هەبو، نیشانەیەکی پێوە بو کە لەکوردانی یەزیدی‌و نۆکەری بایرك بو. لەبەرئەوەی بە تەنیا لەناو قزلباش‌دا بەجێ مابو، ئەویش تاجێکی پەیدا کرد بو لەسەری نابو. تێکەڵاوی سوارەکان بو بو. کاتێ قزلباش خۆیان هاوێشت بوە ناو ئاوەکەوە ئەویش بەناچاری خۆی تێ فڕێدا بو. ئەوە بو ئەو ئاو بردبوی[١٢] .

نمونە٥:

میرەکانی کوردو جەنگی چاڵدێران(٩٢٠ك)

رەفتاری قزلباش لەگەڵ کوردو مەزنەکانی، کوردی تا ئەندازەیەکی زۆر لێ رەنجاند بون. سوڵتان بایەزید لەبەر پیری‌و نەخۆشی نەی پەرژایە سەر ئەوەی چارەیەکی بنەڕەتی‌و خێرای پەرەسەندنی بزوتنەوەی قزلباش بکات‌و رێوشوێنی لەناوبردنی دابنێ. دەوڵەتی سەفەوی لەسەردەمی ئەوا دامەزراو فراوان بو، بگرە چەسپی. بەڵام سلیمی کوڕی کە لەکۆنەوە رقی لەقزلباش بو، کاتێ هاتە سەرتەخت، یەکێ لەبەرنامەکانی هەوڵی روخاندنی دەوڵەتی تازە دامەزراوی ئێران بو. بۆ ئەوەش هەوڵی ئەدا کەڵکی زۆر لەهەستی مەزەبیی گەلانی ناوچەکە، لەوانە کورد وەربگرێ. مەزنەکانی کورد خۆیشیان کەتوشی گرتن‌و دورخستنەوەو ئازاردان بوبون، کەوتنە هان دانی سوڵتانی عوسمانی بۆ پەلاماردانی قزلباش. تەنانەت حەکیم ئیدریسی بتلیسی ناوی لەمەزەبی قزلباش

نا بو((مذهب ناحق))واته مەزەبی ناهەق. ئەمەش لەروانگەی دینییەوە دیارە واتایەکی زۆر قورسی هەیە.

شەرەف خان لەم بارەیەوە بەراشکاوی نوسیویێتی:

((لەبەرئەوەی ئەمیر شەرەف بەچەند رۆژێ نەیتوانی ولایەتی بتلیس بگرێتەوەو تایەفەی قزلباشی لێ دەربکاو، بەرازی دلّی سولّتانی دنیاگر، سولّتان سلیم خان زانی کە گەرەکێتی ولاّتی ئێران بگرێ. ئەوسا بەهاوبیری و بەتەگبیری شاسواری مەیدانی تحقیق، سالاری کاروانی رێگەی توفیق، دانەری قانونەکانی اصول و فروع، نوسەری دیوانەکانی مەعقول و مسموع، مامۆستای مەدرەسەی تەقدیس، سلالەی عارفی بەدلیس، مەبەستم حەکیم ئیدریسە، لەگەلّ هەلّبژاردەی بیرباشەکانی بنەمالّەی ئایین بەرزو خێرئەندێشانی خانەدانی رەفعەت ئایین و، ستودەی دەولّەت خواهانی دودمانی ضیاءالدین محەمەد ئاغای کەلهوکی، اظهاري ئیخلاص و ئعتقادیان بۆ دەروازەی دەولّەتی عوسمانی نواند. بۆ ئەم مەسەلانەش ۲۰ کەسی لەئەمیران و حاکمانی کوردستان کردە هاوداستانی خۆی. عبودیتنامەیەکیان بەمەولانا حەکیم ئیدریس و محەمەد ئاغادا رەوانەی ئاستانەی ئیقبال ئاشیانەی سولّتانی کرد. سولّتانی دۆست لاوێنی دوژمن سوتێن. لەسەر داوای ئەمیرەکانی کوردستان بەنیازی گرتنی ولایەتی عەجەمستان، روی کردە ئەرمەن و ئازەربایجان، لەدەشتی چالّدێران لەگەلّ شا ئیسماعیل کەوتە شەڕو سەرکەوت. ئەمیر شەرەف لەگەلّ هەندێ لەحاکمانی کوردستان لەم سەفەرەدا لەرکابی نەسرەت قرینی سولّتانی ظفر رهین بو.

لەبەرئەوەی خان محەمەدی والی دیاربەکر لەو شەڕەدا شەربەتی نەمانی چێشت، لەدیوانی شاهییەوە ئیالەتەکەی ئەو بەقراخانی برای و حکومەتی بتلیس بەعەوەز بەگی برای و جزیرەش بە ئەولاش بەگی براکەی تری سپێردرا. کاتێ مەوکیبی رایەتی سولّتانی لەلای تەورێزەوە بۆ لای رۆم وەرچەرخا، حەکیم ئیدریس بەعیززی عەرزی جەلالی سولّتانی گەیاند، کەئەمیرەکانی کوردستان لەالطاف و ئیحسانی شاهی جیهان داوا ئەکەن کەولایەتی میراتی خۆیان بەخۆیان بدرێتەوە، لەناو ئەوانەدا یەکێ بەگەورە بەگلەربەگ دابنرێ بۆ ئەوەی بەکۆمەلّ بچنە سەر قراخان و، لەدیاربەکری دەربکەن. سولّتانی گێتی ستێن لەوەلاّمی ئەواندا فەرمویان، کە هەرکامێ لەئەمیران و حاکمەکانی کوردستان، لێوەشاوەیی امیر الامرائي هەیە لەناو ئەواندا دابنرێ بۆ ئەوەی هەمو ئەمیرانی کورد ملکەچ و گوێڕایەلّی بن و بچن بۆ دەفع و رەفعی قزلباش..))[۱۳].

سەردارەکانی کورد لەو سەردەمەدا پایەیەکی ئەوەندە بڵندیان هەبوە کەسوڵتان سەلیم لەو ((استمالة نامە))یەدا کەراستەوخۆ دوای سەرکەوتنی لەجەنگی چالدێران دا لە٢ی رەجەبی ٩٢٠ دا بۆ دانیشتوانی تەورێزی نوسیوە، زاهید بەگی هەکاری بە((فەخری ئەمیرانی کورد))ناو ئەبا[١٤]. نامەیەکی بۆ((حاکمی خیزوان))نوسیوە کەهاوکاری((فخر الامراء الکرام، ذخر الکبراء الفخام، صاحب المجد والاحتشام، شرف بیگ، دام معالیه..))بکا بۆ رزگارکردنی قەلای بەتلیس لەقزلباش.[١٥]. هەربەو بۆنەیەوە((فتحنامە))یەکی تایبەتی بۆ((امراء مشرق وقبائل کرد))نوسیوە مژدەی سەرکەوتنی خۆیو تێکشکانی شا ئیسماعیلی پێ داون[١٦]. هەروەها((فتحنامە))یەکێ دۆستانەی بەتایبەتی بۆ شاە رۆستەم بەگی حاکمی لورستان لەو بارەیەوە ناردوە[١٧]. لەپەراوێزی ئەو روداوانەدا ئەگونجێ دو تێبینی بکرێ" یەکێکیان، رادەی جیاوازی جۆری نۆرینی رۆمو عەجەم لەکوردو پیاوە گەورەکانی، کەرەنگە هەندێکی بگەڕێتەوە بۆ جیاوازی مەزەب. دوەمیان، پایەی گەورە پیاوەکانی کورد لەو سەردەمەداو، ئەو دەورەی ئەیان توانی لەدۆڕاندن یا بردنەوەی هەر ململانێیەکی نێوان رۆمو عەجەمدا بیگێڕن.

٢/٢ شاە محەمەد خودابەندە

نمونە٦:

کورد" مەعدەنی شەڕو مەنبەعی زەڕ(٩٨٦)

شاە تهماسب لەپاش تەمەنێکی درێژو، زیاتر لە٤٠ساڵ حوکمڕانی مرد(٩٨٤ك). حەیدەر میرزا خۆی لەجێگەی باوکی لەسەر تەخت دانیشت. بەپیلانی پەریخان خانم، شازادەی بەدەسەلاتی دەرباری سەفەوی، حەیدەر بەکوشت چو، لەناو کوڕەکانی تهماسبدا، ئیسماعیل کەماوەی ٢٠ساڵ بو لەزینداندا گیرا بو، لەجێگەی باوکی بەناوی ئیسماعیلی دوەمەوە دانرا(٩٨٤).ئیسماعیل کابرایەکی رق ئەستوری دڵڕەق بو. زۆرایەتی شازادەکانی سەفەوی کوشت. لەوانە، جگە لەمحەمەد میرزای دایك برای، هەمو براکانی خۆی" مستەفا. امامقلی، سوڵتانعەلی، مەحمود، ئەحمەدی لەناوبرد(٩٨٤). هەروەها ژمارەیەکی زۆر لەسەرانی دەسەلاتداری قزلباش. ئیسماعیل کابرایەکی بەدخو بو، هەم تلیاکی بو، هەم نێرباز بو، پەریخانی خوشکی، کەخۆی دەستی لەدانانیدا هەبو، ژیوان بور لەکارەکەیو، سلێمان میرزای دایکبرای کوژرا، ئەترسا ئەویش رۆژی بێتە کوشتن. هەر ئەو لەگەڵ سەرانی قزلباش رێك کەوت، پیلانێکیان بۆ لەناوبردنی دانا. شەوێکیان ژاریان تێکەلاوی تلیاکەکەی کردو کوشتیان(٩٨٥).

تەنیا کوڕی تهماسب کەبەزیندوێتی مابو، محەمەدی خودا بەندە بـو، ئـەویش لەشیراز ئەژیا(٩٣٨-١٠٠٤)محەمەد سەرەتا بۆیە لەکوشـتن دەربـاز بـو، چـونکە کوێرو بودەڵە بو. ئیسماعیل لێی نەئەترسا پێی وا بـو هیچـی لـەدژی ئـەو پـێ ناکرێ. بەڵام ئەوەش دادی نەدا. سەرەنجام فـەرمانی کوشـتنی ئەویشـی دەرکـرد. ئەوەی کوشتنی محەمەدی پێ سپێردرا بو، بەهۆی ڕەمەزانەوە کارەکەی دوا خست. ئەمەش بو بەخێر بۆ محەمەد میرزا. چونکە هەر لەو ڕۆژانەدا کەئەبو ئەوی تـێدا بکوژرێ، ئیسماعیل خۆی کوژرا، لەلایەن پەریخانەوە بەهاوکاری سەرانی قزلباش محەمەد بەشای ئێران دانرا(٩٨٥)ناردیان بـەدوایدا بـۆ شـیراز کەبێتـە قـەزوین لەسەر تـەختی شـاهێتی دابنیشـێ. شـاه محەمـەد خـودا بەنـدە(٩٣٨-١٠٠٤) یەکەمین کوڕی شاه تهماسب بو لەکاتی مردنی باوکیدا تەمەنی ٤٦ ساڵ بو[١٨].

پەریخان بۆ پێشوازی لەشا محەمەدی برای لەکەژاوەیەکی زەرنیگارا کە٤٠٠ تـا ٥٠٠ پیادە هەڵیان گرت بو، تاپیرە سوفیانی لای قـەزوین بـەپیر براکەیـەوە چـو. محەمەد خۆی کەسایەتییەکی لاوازی هەبو، مەهد علیای هاوسەری، کەبە((فەخر النساء بیگم))و((خیر النساء بیگم))ناو ئەبرا، زاڵ بو بەسەریدا، مەهـد علیـا رقی زۆری لەپەریخان بو. محەمەدی هان دا بیکوژێ. شـاه محەمـەد هـەر ئـەو ڕۆژە فەرمانیدا بەخەلیل خانی ئەفشار، کە لەلەی پێگەیاندنی پەریخان بـو، پـەریخان بکوژێ. پاش چەند ڕۆژێ پەریخانی خنکاند. بەرامبەر بەم خزمەتە، شا کەلەپوری کوژراوی بەبکوژ بەخشی.

شا کابرایەکی بێ دەسەڵاتی نابینا بو، خۆی لەکاروباری دەوڵەت نەئەگەیانـد. مەهد علیای هاوسەری، کەئەوەی یەکێ لەمیرە ناسراوەکانی مازندەران‌و ژنێکـی لێهاتوی خۆبەزلزان بو، دەستی گـرت بـو بەسـەر کاروبـاری دەربـاردا. دانـان و لابردنی کاربەدەستانی دەوڵەت‌و سوپا لەدەس ئەودا بو. کوڕەکـانی مەهـد علیـا هێشتا منداڵ بـون. حـەمزەیان کـەدانا بـە((وەکالـەتی دیـوانی ئـەعلا))واتـە جێنشینی باوکی تەمەنی ١١ ساڵ بو، لەباتی ئەو دایکی کارەکانی بەڕێوە ئەبرد.

سەرانی قزلباش لەناو خۆیاندا ناکۆك‌و ناتەبا بون. پیلانیان لەیەکتری ئەگێڕا. هەلومەرجی نـاوەوەی ئێـران شـێوا بـو. ئـاژاوەو شەڕوشـۆڕ مەشـهەد، هـیرات، مازندەران، قرم، شیروان‌و ناوچە کوردنشینەکانی خـوی، سـەلماس، ورمێـی گـرت بـوەوە. سـەرکردەکانی ئێـران گوێیـان نەئەدایـە فەرمانـەکانی شـاه محەمـەد. بەناکۆکییـەکانی ناوخۆیانـەوە خـەریك بـون. سنورداراەکانیشـی نـاوەڕۆکی پێکهاتنەکەی سلێمان- تهماسبیان پشت گوێ خست بو.

بابیعالی ناکۆکی ناو سەرانی قزلباش‌و لاوازیی دەربارەی ئێرانی بەهەل زانی، کەوتە شەڕ فرۆشتن بەئێران. لەپێشەوە کوردە داخ لەدڵەکانی سەر سنورەکانی گاڵدا هێرش بەرنە سەر ناوچە سنورییەکان. پەلاماری خوی‌و ورمێیان داو گرتییان. دەرباری ئێرانی تینی بەرەنگاریی تێدا نەما بو. هێزەکانی ئێران خۆیان لەبەر هێرشی عوسمانی‌دا پێ نەئەگیرا. شاه محەمەد داوای لەئەمیرخانی موسڵ و بەگلەربەگی ئازەربایجان‌و، محەمەدی خانی تخماق ئیستاجلو بەگلەربەگی ئەرمەنستان((چخور سعد))و، ئیمامقلی خانی قاجارو بەگلەربەگی قەرەباغ کرد، بەر لەهێرشی عوسمانی بگرن. ئەوانە لەبەر ناکۆکی ناوخۆیان شتێکی ئەوتۆیان پێ نەکرا. ئۆردوی عوسمانی قارسی ئاوەدان کردەوە، بەناو قافقازدا پێشڕەوی کرد، گورجستان‌و شیروانی گرت(٩٨٦). لەم شەڕانەدا بەتایبەتی لەتیکهەڵچونێکا لە((چلدر))ژمارەیەکی زۆر لەمەزنەکانی کورد کەوتنە بۆسەی قزلباشەوەو کوژران.

مەهد علیا، حەمزە میرزای کوڕی لەگەڵ خۆی بردو، خۆی چو بۆ قەرەباغ بۆ سەرپەرشتی رەوتی جەنگ. عادل گرای خان، یەکی لەئەمیرانی تاتار، لەیەکێ لەو شەڕانەدا بەدیل گیرا بو. بەدیلی ناردیانە لای مەهد علیا. ئەویش بەرێزەوە ناردی بۆ قەزوین. خۆیشی رێز نەگرتن‌و سوکایەتی پێ کردنی سەرانی قزلباشی کردە بیانو، بەپەلە گەڕایەوە قەزوین.

شا نائومێد بو لەهێزەکانی خۆی‌و توانای سەرکردەکانی. دڵنیا بو بەشەڕ بەری هێزەکانی عوسمانی پێ ناگیرێ. کەوتە هەوڵدانی ئەوەی بەرێگەی دیپلۆماسی ناکۆکییەکان لەگەڵ بابی عالی لەسەر بنچینەی پەیمانی ئاماسیە چارەسەر بکا. بۆ ئەو مەبەستە نامەیەکی بۆ سوڵتانی عوسمانی، مرادی سێیەم، نوسی.

مەهد علیا، عادل گرای بۆ دڵنەوایی‌و میوانداری برد بوە ناو یەکێ لەکۆشکەکانی خۆیان. سەرانی قزلباش خۆیان لەبەهانە بون لەم ژنە ئێرانییە بەدەسەڵاتە، ئەیان ویست ملی بشکێنن. تاوانی حەزلێکردنی ئەمیری دیلیان بەپاڵ دا. داوایان لەشا کرد ئەم ژنە لەکاروباری دەربار دور بخاتەوە. شا دەستی بەسەر هاوسەرەکەی‌دا نەئەڕۆیشت. سەرانی قزلباش هەڵیان کوتایە سەر ماڵی شا. بو بەدەمەقاڵێ لەنێوان مەهد علیاو سەرانی قزلباش‌دا. سەرانی قزلباش مەهد علیاو دایکیان، لەباوەشی شا محەمەدا، کوشت.

عوسمانییەکان هەلیان بۆ هەڵکەوت بو، هەمو ناکۆکییە کۆنەکانی نێوان هەردو دەوڵەت بژێننەوە. مەرجەکانی کۆنیان دوبارە ئەکردەوەو، بۆ راگرتنی

جەنگ پێیان لەسەر ئەوە دا ئەگرت. سێ ئەسپی هێزی عوسمانی بەسەر هەر ئەرزێکی ئێرانیدا رۆیشت بێ، بخرێتە سەر قەڵەمڕەوی عوسمانی. سەلماندنی ئەوەش بۆ دەرباری سەفەوی ئاسان نەبو. لەماوەی حوکمڕانی شاه محەمەددا پەیوەندی ئێرانی- عوسمانی بەتەواوی تێکچو. پەیمانی ئاماسیە خرایە پشت گوێ، هیچ پەیمانێکی ئاشتبونەوەی تازەش نەبەسترا. ناکۆکییە کۆنەکانی سەردەمی شا ئیسماعیلی یەکەمو سوڵتان سەلیم زیندوبونەوە. رەوتی جەنگ بەقازانجی عوسمانی بو. عوسمانییەکان درێژەیان بەهێرشەکانی خۆیاندا. بەشێکی فراوانی قافقازو لای رۆژئاوای ئێران، لەوانە شاری تەورێزیان گرت، ئاڵوگۆڕی نامە لەنێوانی شاو سوڵتانو، لەنێوانی کاربەدەستانی گەورەی هەردو دەوڵەت نەگەیشتە ئەنجامێکی تەواو. هەر لەو ماوەیەدا حەمزە میرزا، کەئەویش خویدا بوە بادەنوشیو نێربازی، یەکێ لەهاودەمەکانی خۆی بەمەستی کوشتی(٩٩٤).

شاه محەمەد لەنامەیەکی درێژدا کەبۆ مرادی سێیەمی نوسیوە، بەبۆنەی هێرشی ئۆردوی عوسمانییەوە بۆ ناو ئەرزی ئێران، لەدوای درێژە پێدانێکی پڕ لەئایەت، شیعر قسەی نەستەقو، ستایشی دوری پڕ لەچاپلوسیو درێژدادڕی، لەباسی کوردا ئەڵێ:

((...ئەعلا حەزرەت خاقانی دوهێلانە بەرز لەگەڵ ئەعلا حەزرەت شای بەهەشتی، انار الله برهانهما، رێگەی پێکهاتنو دۆستایەتییان گرتو، بەیداخی فیتنەو فەسادو جیدال، کەمایەی لەناو چونی عاجزانو مەساکین بوو، هەڵ نەکردو، بەپێی فەرمانی واجب الاذعانی: ((انما المؤمنون اخوه فاصلحوا بین اخویکم))و بانگی فیض ئینتیمای((وان طائفتان من المؤمنین اقتتلوا فاصلحوا بینهما)) بەجێ هێناو، بۆ خۆشیی حاڵو بەجێهێنانی ئاواتەکانی فیرقەکانی ئیسلامو ئوممەتی خیر الانام، علیه الصلاه والسلام، بنچینەی درێژماوی صلحو صلاحو((افضل الصدقة اصلاح ذات البین))یان دانا.

شیعر: فاصلح اذا کان الصلاح موافقا   واصلاح ذات البین خیر فوائد

ئەگەر بەصلح بتوانی لەگەڵ دوژمن رێگەی ویفاق بگری، ئاشتی لەجەنگ باشترە بۆ صلحو صلاحو اصلاح تێ بکۆشە، چونکە فەلاح لە صلاح دایە

((والحمدلله تعالی، لەلای ئێمەوە صلحو صلاح بەباشە وەڵام دراوەتەوە، تا ئێستە بۆ پێویستییەکانی ئاواکردنەوەو دامەزراندنی ئەوپەڕی تەقەلامان داوە، لەتوورەهاتی ئیعوجاجی لوجاج پێی ئیقدامان کێشاوەتەوە، رێگەی راستمان بەپێی صدقو صەفا پێواوە.

((دوای ئەوەی کەحەزرەتی شـای بەهەشـتی، اعلـی الله مکانـه وانـار اللـه برهانه، بەپێی(کل شی هالك الا وجهه)) باروبنـەی فـەنای لەمەعبـەری فـانی دنیاوە بۆ سەرای موستەقەڕی باقی راکێشا، ئیسـماعیل مـیرزا بـو بەمەزهـەری ئاساری ئەشرارو، هەنگاوی لاسایی لەدوڵی ئەخلاقو ئەتواری باووباپیرانی مەزنی خۆیدا نەناو، کەوتە رشتنی خوێنی براو خزمەکانیو بڕینی سیلەی رەحم کەجوتە لەگـەڵ((انـه مـن عمـل الشـیطان))هـەمویانی بـەکفنی خوێناوییـەوە رەوانـەی شکاتگای عەرەسـات کـرد. لەبەرئـەوە لەنـەمامی هیـوا، جگـە لەحەسـرەت و مەلامـەت، هـیچ بـەرێکی نەچـنیو لەبـەختو تـەختی سـەڵتەنەتەکەی هـیچ خۆشییەکی نەدی.

((هەر کە لەبارەگای((تؤتي الملك من تشاء)) ودیوانی شەهنشـاهی ((ومـا النصر الا من عند الله))مەنشوری ئیحسـانی((عسـی ربکـم ان یهلـك عـدوکم ویستخلفکم))نیشانی پایەبەرزی((انـا جعلنـاك خلیفـة في الارض)) بـەناوی ئـەم دڵسۆزەوە نوسرا، وازی لەهەمو وادییەك هێناو، بەپێی ((الولد الحر یقتدي بابائـه الغر))کەوتە پێڕەوی سوننەتی بەرزی حەزرەتی شاهی بەهەشتی.

((لەگەڵ ئەوەی بەهیچ جۆرێ نە مەراسـیمی پیرۆزبـاییو نەپێویسـتییەکانی پرسە لەهیچ جێیەکی ئەولایەوە دەرنەکـەوت، ئێمـە دۆسـتینامەیەکمان لەسـەر بنچینەی تـەواوی دۆسـتایەتیو یـەکێتی، بـۆ نـوێ کردنـەوەی رێوشـوێنەکانی دۆستیو خۆشەویستیی بەسەعادەتمەئاب وەلی بەگی، وەکیلی حکومەتی دەرگـای محەمەدی سوڵتان دا بۆ دەرگای فەلەك وێنە نارد.

((هێشتا ناوبراو نەگەیشت بـوە تـەورێز هـەواڵ هـات" کـوردانی بـاوەڕ پـێ نەکراو، کەوەکو بومی شوم بەشەو بزۆزو بەڕۆژ کـوێرنو، لـەطـەریقـی سـودادو سەبیلی رەشاد مەحرومو مەهجورن، ئەخلاقی کیرامی ئبلیسو ئەهدافی سیهامی تەلبیسو، مەعدەنی شەڕو، مەنبەعی ضەرن، نـاوەرۆکی ((وجـوه یومئـذ علیهـا غـبرة ترهقهـا قـترة)لەناوچـەوانیان نوسـراوو، لەسـەحیفەی ئـەعمالیان گوتراوی((کانهم حمر مستنفرة فرت من قسورة)) تێ ئەگەی، پەلاماری ورمێیان داوە، حسین خان سوڵتانی خنوسلوی حاکمی ئەوێیان بەگفتی درۆی بـێ بناغـە و بەڵێنی پوچ لەشار دەرهێناوە ئاڵای ئایاتی زوڵمەتی فسقو فجوریان هەڵ کـردوە. ماڵو عەیالی دەردمەندانو ژێـر دەسـتانیان بـەتالان بـردوە. رەعایـاو عەجـەزەو مەساکین، کەئەسڵەن ئەسەری فەساد لەوجودی بـێ وجـودی ئـەوان ناوەشـێتەوە، کوشتوە، منالانی موسڵمانانیان دیل کردوە. دەستی کڕینو فرۆشتنیان تێ ناون.

((هەر لەم کاتەدا، دیسان هەواڵ هات" کەفیرقەیەکی تری ئەم طائیفە پڕ تەفرەقە بێ بونیادە، شەبەیخونی مەحمود بەگی رۆملوی حاکمی خوی، لەکاتێکا مەستی خەوی غەفلەت بوە، کردوەو کوشتویانە.

((ئەم موحیبە خێرخوازە لەم مەسەلانەدا تەصڵەن و موتڵەقەن گوێی نەدایە ئەوانە. هەموان چاوەڕێ بون کەفەسادو ئیفسادی ئەم جەماعەتە بگاتە سامیعی جەلال و، بەپێی ((کلکم راع وکلکم مسؤل عن رعیته))هەر یەکەیان بەگوێرەی کارو کردارەکانی خۆی سزا بدرێن. کەچی هاوزەمانی ئەم حاڵە هەواڵ گەیشت کە لەلە پاشا چۆتە سەر مەڵبەندی شیروان و دەوروبەری. کۆشکی صولح و سودادی بەرەشەبای پەیمان شکێنی و بێ بەڵێنی وێران کردوە. هەر لەبەر ئارەزوی فەسادو بیری لاساری ئالای عەهد ومیساقی نەواندوە..))[19].

وەکو ئەڵێن شا خۆی کوێر بوە. سەرەڕای ئەوە بێ دەسەڵات بوە، بەشدارییەکی کەمی کردوە لەدارشتنی سیاسەتی ناوەوەو دەرەوەی دەوڵەتی سەفەوی‌دا. لەسەردەمێکا مەهد علیای هاوسەری و هەندێ لەسەرانی قزلباش و، دوای کوژرانی ئەویش ئیتر ئەم هەر بەناو شا بو، ئەگینا دەسەڵاتی راستەقینە لەدەس کاربەدەستانی دەربارو سەرانی قزلباش‌دا بوە. ئەشێ ناوەرۆکی ئەو نامەیە بەهەڵوێستی رەسمیی دەزگای حوکمڕانیی قزلباش لەگەڵی کوردو، راپەڕینەکانی دابنرێ. ئەوەش دوایی لەسیاسەتی کوردیی شا عەباس‌دا بەڕونی دەرکەوت.

٢/٣ شا عەباسی کبیر

نمونە٧:

شاە عەباس و قەلای دمدم(١٠١٨)

باسی سەرپێچی و لاساریی ئەمیرخانی برادۆست و چونی جەنابی اعتماد الدوله بۆ مەڵبەندی ورمێ و گەمارۆدانی قەڵای دمدم و چلۆنایەتی کارەسات و رووداوەکانی.

بەسەرهاتی ئەمیرخانی چولاق بۆ هەمو کەس دەبێ ببێ بەپەند. ئەی ئەو کەسەی بەدوای قسەدا دەگەڕێی تاوێك گوێ رادێرە تا بەسەرهاتی ئەمیرخانت، کە لەعەشیرەتی برادۆستی کورد بو، بۆ بگێڕمەوە. لەسەردەمی شای بەهەشتی‌دا قەراتاج ناوێکی کورد لەڕیزی شا پەرستان و خزمەتکاران‌دا بو بەسەر تەرگەوەڕو مەرگەوەر کەبەمەڵبەندی ورمێ و شنۆوە نوساوە رادەگەیشت. پاش نەمانی شای بەهەشتی کەرۆمییەکان مرخیان لەئازربایجان خۆش کرد. عێل و عەشیرەتە کوردەکانی سەر بەم دەوڵەتە بایان داوەو لەگەڵ رۆمییەکان کەوتن. شا محەمەد

ناوێك لەمیرزادەکانی برادۆست بەفەرمانی خوندکاری رۆم کرا بەمەزن و خاوەن دەسەڵاتی برادۆست.

ئەمیرخان سەری بۆ دانەنەواندو ملی بۆ رانەکێشا هەردەمە لەگەڵ یەکێك لەئەمیرە گەورەکانی کورد دەکەوت. ماوەیەك لەکن عومەر بەگی حاکمی سۆران رابیوارد، لەشەڕێك کەعومەر بەگ لەگەڵ دوژمنەکانی کردی، ئەمیرخان دەستێکی لەئانیشکەوە پەڕی، ناوبانگی بەئەمیرخانی چولاق رۆیشت.

لەوساڵەدا کەئاڵای بەرزی پادشایی لەئازربایجان دەشەکاوەو شا بەو پێوقەدەمە پیرۆزەوە بۆ داگیرکردنی نەخچەوان و ئیرەوان دەیاژوا، ناوبراو هاتە بەر دەرکی بارەگای پادشایەتیو خۆی بەشاپەرستو خزمەتکار نیشاندا. خاوەن شکۆ ئاوڕی رەحمەتی لێ داوە، مەزنایەتیو دەسەڵاتداری تەرگەوەڕو مەرگەوەڕی پێ بەخشیو نازناوی خانی دایەو سەری بەرزکردەوە. مەڵبەندی ورمێو شنۆی کەسەر بەئازربایجانەو لەسەردەمی شای بەهەشتیدا لەژێر فەرمانی یەکێك لەگەورە گەورەکانی قزلباشدا پێ ئەسپارد. لەسەر فەرمانی شا، وەستا زەڕەنگەرەکان دەستێکیان لەزێڕی سور دروست کردو بەگەواهیراتو مرواری بەنرخ رازاندەوەو لەباسکیان بەست. چونکە ئازاو مەرد بو خاوەن شکۆ زۆری رو دەدایەو گەلێکی چاکە لەگەڵ دەفەرمو. ئەویش دەستی خزمەتکاری لەسەر سینگی دانا. لەسایەی دڵسۆزیو چاوەدێری خاوەن شکۆدا رۆژ بەرۆژ بەپەیژەی مەزنایەتیدا چوە سەرو لەهەمو هاوشانەکانی خۆی تێ پەڕاند. چەند ناوچەو مەڵبەندی لەئەمیرەکانی کوردی سەر بەرۆم ئەستاندەوەو سەر وڵاتی خۆی گێڕان و بەو جۆرە لەنێو ئەمیرەکانی کورد بەپایە بەرزیو لەشکرزۆری ناوبانگی دەرکرد.

زۆر لەخێڵەکان و لەئەمیرزادەکان لەدەوری هاڵان و خزمەتی ئەویان رەچاو کرد. هێندەی پێ نەچو هەواو فیز لەسەری داو لەخۆبایی بو. لەو کاتەدا کەجغال ئۆغلی لەشکری بۆ ئازەربایجان کێشاو شەڕ لەدەوروبەری تەوریز قەوما، لەگەڵ ئەوەشدا کەزۆر لەشەرگە نزیك بوو خۆی بواردو نەهاتە مەیدان و بەخوزوری خاوەن شکۆ نەگەیشت. پاش شکاندن و تاراندنی جغال ئۆغلی لەشکری زاڵ بو، لەناوچەی سەلماس ختی. ئەویش بەدیاریو ژوانەوە هاتە بارەگا، لاواندراوەو کەم خزمەتیو خۆبواردن و نەهاتنە مەیدانی بەرودا نەدراوە. بۆ ئەوەی دردۆنگ نەبێ ئەو و ئەمیرەکانی کورد کەوەحشی ترین تیرەی ئینسانن دڵخۆشی درانەوەو چاکەیان لەگەڵ کرا. مەرەخەس کرا کەبگەڕێتەوە بۆ وڵاتی خۆی، بەڕواڵەت خۆی لەریزی خزمەتکاران دادەنا. بەڵام لەبنەوە لەبەر تەعەسوبی مەزەبیو پیسی دەرون لەگەڵ قزلباشی دەوربەری خۆی دوژمنانە دەجوڵاوە. هەوای سەربەخۆییو

سەرەڕۆیی لەسەریدا بو. ئەوەندەی بروز ئەستاند کەخەریکی ئاوەدان کردنەوەی قەلایەکی گەورەو قایم ببێ. بەبارەگای دەوڵەتی راگەیاند کەقەلای ورمێ بنکوڵ بوە، هەرەسی هێناوەو خۆڕاناگرێو بۆ ئەوە نابێ پشتی پێ ببەسترێ. ئەگەر ئیزن بفەرمون بناغەی چوار دیوارێك لەشوێنێکی لەبار دادەڕێژم. خاوەن شکۆ کەهەر رواڵەتی ئەوی دەدیو ئاگای لەدەرونی نەبو، ئیزنیدا. ئەویش لە۳ فرسەخی شاری ورمێ لەسەر کێوێکی هەرە بەرز کە کەوتۆتە بەشی تەرگەوەر بناخەی قەلایەکی قایمی دارشت.

لەنێو کوردانیدا باوە دەڵێن! لەپێش ئیسلامدا لەزەمانی ساسانیەکان(ئەکاسرە)دا لەو شوێنە قەلایەك هەبوە کەپێی گوتراوە دمدمو دەسدرێژی رۆژگار خاپورو وێرانی کردوە. پیر بۆداق خان ئەمیری ئەمیرانی تەورێز کەپیاوێکی بەئەزمونو وشیارو کارامە بوە، لەجولانەوەی دوژمنانەی ئەمیرخاندا نیشانەی کەلەوە کێشیو مل هوری بەدی کرد. بۆیە بەبارەگای پیرۆزی راگەیاند کە: ((ئەمیرخان لەرێگای راستی لاداوەو هەوای سەرپێچیو لاساری کەوتۆتە سەرو بناغەی ئەو قەلا بەرزو قایمەی بۆیە دارشتوە کە لەرۆژی پێویستدا بەکاری بێ. ئەو غولامە دروستکردنی ئەو قەلایە هیچ بەقازانجی دەوڵەت نازانم)).

فەرمانی پیرۆز بەم جۆرە بەرێ کراوە: ((بۆ خۆت ئەمیری ئەمیرانی ئەو سنورەی ، ئەگەر ئەو قەلا دروست کردنە بەقازانجی دەوڵەت نازانی پێشگری لێ بکە)). پیربوداق خان لەسەر فەرمودەی شا پیاوێکی باوەرپێکراوی ناردە کن ئەمیرخانو پێی راگەیاند: ((کەئەو لەریزی ئەمیرە مەزنەکانی شادا حساب دەکرێو پەروەردەی دەستی خاوەن شکۆیەو لافی پاکیو بەندەیی لێ دەدا. هەرچەند شای عالەم پەنا ئەو پەڕی متمانەی پێ هەیە. بەلام بەو قەلا دروست کردنەی ئەو زمانی زمان پیسان دەکرێتەوە. ئەگەر ئەو قەلایەی لەترسی پەلاماری رۆمیان دروست دەکا. ئەگەر رۆمیان بێنە ئەو ولاتە هەتا قەلای قایمو گەورەی وەك قەلای تەورێزو ئێرەوان لەنێویدا بێ، رو لەقەلای وا ناکەنو ئەگەر ترسی لەئەمیرەکانی کورد بێ، ئەگەر روداوێك بقەومێ ئێمە غولامانی بارەگای شا کەپاراستنی ئەم سنورەمان لەئەستۆیە چۆن دەتوانین خۆ بنگخێنین؟ رەنگ بێ هەر ئەو عاشورە کۆنەی ورمێ بۆ ئەو بەس بێ واباشە کەدەست لەو قەلایە هەڵبگرێو زمانی پیاوخراپان لەخۆی نەکاتەوەو ئەو ئامۆژگاریە دۆستانەی ئێمە کەقازانجی ئەوی تێدایە لەگوێ بگرێو خۆی نەکاتە نیشانەی بوختانو دەمگۆی ئەوتۆ کەبونی لاسارییو دوبەرەکی لێ بێ)). بەڕاستی ئامۆژگاریەکی

دۆستانەو دڵسۆزانە بو. چونکە بەپشت ئەستوریی ئەو قەڵایە بـو کەتوشـی ئـەو چارەنوسە رەشە هاتو ئەوەی پێ گەیی کەدەبو پێی بگا.

بەکورتی ئەمیرخان هەر گوێی نەدا ئەو قسانەو پیاوەکـەی پیربـوداق خـانیش بەدەستی کوردە برادۆستیەکان کوژرا. قەڵایەکی یەکجار قایمو گـەورەی دروسـت کردو ئازوقەو چەك و چۆلی کێشاوە نێو قەڵاکەوە. ئەوجار لەورمێ‌دا رایگوێزت بۆ ئەو قەڵایە. رۆژ بـەرۆژ قەڵاکـەی قـایمترو ئـامرازی قـەڵاداری پـەرداختر دەکـردو لەراستیدا هۆی چارە رەشیو لێ قەومانی خۆی زیاتر پێك دێناو، کـاری ئـەوتۆی دەکرد کە بەهیچ بارێك لەگەڵ پاکیو یەکرەنگیی یەکیان نەدەگرتەوە. بۆ نمونـە خان ئەبدالی موکری برای شێخ حەیدەر کە لەخاوەن شـکۆ یـاخی ببـو ولەترسـی هێزی لەشکر لەهیچ شوێنێکی وڵاتەکەی خۆیدا حەجمینو حەوانەوەی نـەما بـو، بەخۆیو بیست کەس لەدەستوپێوەندەکانیەوە پەنای بۆ هێناو ئەمیرخانیش پـەنای داو کردی بەهاودەمو هاونشینی خۆی. بەڵام بەفێڵو رێوی بـازی پیاوەکـانی خـۆی دەناردە دەرگای عالەمپەناو خۆی بەفیداییو یەکرەنگ نیشـان دەدا. لەکاتێکـدا کەجەلالیەکان ناردرانە کوردستان فەوجێکیان لەگەڵ نێـردرا پیربـوداق خـانیش سەرکردەی ئەو لەشکرە بو. ئەمیرخان کەئەو خەبەرەی بیست بەدەوڵەتی راگەیاند: ((نێوانی منو پیربوداق خان خۆش نیەو قسەی خـراپ لـەبارەی منـەوە بەعـەرز دەگەیەنێ. حەوانەوەی من لەنێو لەشکرێك دا کەئەو سەرکردەی بێ، کارێکی زۆر گرانو ئەستەمە)).

بۆ دڵ راگرتنی ئەو ئەم فەرمانە بەقەڵەم داهات: ((لەبەرخاتری ئەو پیربوداق خان ئەو کارەی لێ وەرگـیاوە لـەجێی ئـەو حەسـەن خانمـان تـاعین فـەرمو کـە لەئەمیرەکانی عیراقەو پیاوێکی پاكو سەرورو خۆشە بـەو حاڵەشـەوە ئەگـەر بـۆ خۆی ناتوانێ لەگەڵی کـەوێ، یـەکێك لـەکورەکانیو ردێـن سـپیەکی کارامـەو دوسەد سێ سەد کەسێکی لەگەڵ بنا. با یەکرەنگییو دڵپاکیی ئـەو بـۆ ئـەمیرو حاکمەکانی کورد سور بێتەوەو خانەنشینیی ئەو بەخۆبواردن دانەنێن)).

ئەمیرخان سەرەرای ئەو هەمو دڵسۆزیو مودارایەوە کە لەلایەن خاوەن شکۆوە لەگەڵی کرا، هەر لەسەر لاسارییو سـەروەریی خـۆی رۆیشـت. کەحەسـەن خـانی ئیستاجلو و گـەورە گـەورەکانی قزلبـاش لەمەراغـە گەیشـتنە محەمـەد پاشـاو جەلالیەکانو بـەرەو خزمـەتی خۆیـان کەوتنـە رێ، بەئـەمیرخانیان راگەیانـد: ((لەسەر فەرمانی پیرۆزی خاوەن شکۆ ئەگەر بۆ خۆی لەتوانایدا نیە بـێ، چـەن پیاوی باوەرپێکراوی خاوەن ئەزمون کە لەچـاكو خراپـی کوردسـتانو رێگاکـانی

ئاگادار بن‌و ڕەوەی بکەون پرسیان پێ بکرێ‌و بۆ ڕاوێژ لەگەڵ کردن بشێن سازبکاو بنێرێ)) ئەمیر چەند پەڵپ‌و بیانوی گرتن.

کورتەی بیانوەکانی ئەوە بو: ((تیرەی جەلالی لاپرەسەن‌و نەگونجاوو باوەڕ پێ نەکراون. با گەورە گەورەکانی قزلباشیش دەگەڵ بن من ناتوانم لەگەڵ لەشکرێك بکەوم کەحەوت هەشت هەزار کەسی جەلالی دەگەڵ بێ. ئەوان لەهەر ڕێگایەکەوە دەیانەوێ بڕۆن. منیش لەپاشان هێندێك کەس بەدوای ئەواندا دەنێرم)) ئەمیرە گەورەکانی دەوڵەت سەرکێشیی ئەویان لەسەرەتای سەفەردا بەدڵ نەبو. ئەوە یان بەلاوە باش بو، ئێستا کەرێگایان بەلای ئەو دایە بەهەر بارێك بێ ڕامی بکەن" چونکە ئەگەر هات‌و ئەمیرخان کە لەنیزیکانی دەرگای شایە وا لاساریی بکاو بەلاڕێدا بڕوا، دەبێ لەئەمیرەکانی دیکەی چاوە نۆری چ بێ؟ بۆیە وە سەر خۆیان نەهێناو بەزمانێکی نەرم‌و خۆش لێیان ڕاسپارد، خانەخوێی باش بێ‌و چەن شەوێك ڕامان بگرێ، جا کەچاومان پێ کەوت لەسەرخۆ ڕاوێژی لێ دەکەین‌و ئەوەی قازانجی ئەوی تێدا بێ وا دەکەین. ئەمیرخان هەر جوابی نامەو پەیامی حەسەن خان‌و ئەمیرەکانی دیکەی نەداوەو لەسەر کەللە ڕەقی‌و کەلەوەکێشی خۆی توندتر ڕاوەستا.

کەپێشەکی لەشکر گەیشتە ناوچەی بەر حوکمی ئەو دەستەیەك لەکوردەکانی برادۆست بەرەنگاری بون‌و لەگەڵ ئەو جەلالیانەی کە لەپێش دابون بەگژیەکدا هاتن، دو پیاوی جەلالی کوژران‌و چەند کەسیش لەم نێوەدا بریندار بون. حەسەن خان‌و ئەمیرەکان کەلەو ڕوداوە ئاگادار کران پیاوەکانیان گێڕاوە پاشەوەو شەڕو کێشەیان ڕاوەستاندو لەنێو فرسەقی قەلا لەجێگایەکی پەسێو هەڵیان‌داو لەشکریان خست. کوردەکان چونەوە قەڵاوەو هۆردوگایان وەبەر تۆپاندا، حەسەن خان دیسان پیاوی ناردەوە کن ئەمیرخان‌و هۆی ئەو ڕەفتارە نالەبارەی لێ پرسی. هەرچی لەو لایەوە قسەی خۆش‌و دۆستانە کران، ئەو پەڵپ‌و بیانوی سەیرتری هێنا گوێ‌و دەرگای دۆستایەتیی‌و ئاشنایەتیی داخست. توشی هەرکەس لەقزلباش‌و جەلالی بوبان کەبۆ جێبەجێ کردنی کاروباری پێویست لەهۆردو وە دەردەکەوتن دەیان کوشت‌و ڕوتیان دەکردەوە. دوپات بونەوەی ئەو کارانە دوژمنایەتی لەنێو هەردولادا بەهێزتر دەکرد. محەمەد پاشاش بۆ تۆڵە ئەستاندنەوە لەجەلالیەکان وەکارکەوت‌و پیاوەکانی پۆل پۆل تا بەر قەلا دەچون‌و لەو لاشەوە کوردەکان لێیان وە خۆ دەکەوتن‌و بەپیریانەوە دەهاتن‌و لەهەردو لاوە چەند کەس دەکوژران‌و بریندار دەبون. کار لەکار ترازاو شەڕو کێشە گەرمتر بو. هێندێك کەس لەجەلالیەکان کە لەمحەمەد پاشا دڕدۆنگ بون بەتایبەتی محەمەد

بەگی برای تویلو دەستوپێوەندەکانی بایان داوەو چونە کن ئەمیرخان. بەو جۆرە نزیکەی سێ سەد چوار سەد کەس لەگەڵ ئەو کەوتن. ئەوەش پتر ئەوی لەخۆبایی کردو محەمەد پاشاش بەجارێکی هەراسانو جارز بو. ئاگری دوژمنایەتی لەنێوان ئەواندا هەڵ گیرسا، فەرمانی قەزا لەبارەی کوردە یاخیەکاندا دراو ملكو ولاتەکەیان داگیر کرا. حەسەن خان بەناچاری لەوێندەرێ دامەزراو چلۆنایەتی بەپێچکی تەختی پادشا راگەیاند. ئەو خەبەرە لەئەردەویل بەعەرز گەیشت.

وەك لەسەرەتاوە نوسیمان عالی جەناب اعتماد الدولە، حاتم بەگی بۆ ئەو لای رەوانە فەرمو کە بەچاوێکی ژیرانە تەماشای ئەم سنورانە بکاو ئەگەر ئەمیرخان هیچ جێ متمانە بێ دڵی بداتەوەو بەکەرەمی شاهانە هیواداری بکا. جەلالیەکان لەدەوری قەڵای ئەو راگوێزێو وەك ساڵان جێ هەواریان بداتێ. پێنج هەزار تومەن زێڕی نەقد لەخەزێنەی دارمالی شاهانە وەربگرێو بیدا بەجەلالیەکان. جا ئەگەر ئەمیرخان هەر دانەمەزراو کەللەڕەقیو کەلەوە کێشی کرد، ئاوێکی بەو ئاگرە هەڵپرژێنێو ملکەکانی ئەو بەسەر جەلالیەکاندا دابەش بکا تا لەوێ نیشتەجێ بنو ئاسەواریش لەکوردە لاسارەکانی دیکە ببڕێ.

باسی چونە ورمێی اعتماد الدولەو گەمارۆدانی قەڵای دم دمو کارەساتەکانی دەوری قەڵا

کەعالی جەناب اعتمادالدولە لەئەردەویلەوە هاتە تەورێزو لەگەڵ پیربوداق خان حاکمی تەورێز بەرخوردار بەگی ئەنیسی تۆپچی باشیو تفەنگچیەکانی ئیسفەهانیو خوراسانیو تەورێزی بافقیی وەڕێ کەوت. دو هەزار کەسیش جەلالی کە لەتالانی قراچە ئەردەهانەوە دەگەڕانەوە لەگەڵ کەوتن.

لەسەلماس، خان وەلەد غازی بەگی حاکمی ئەوێش وێڕای ئەولیا بەگی کوڕی سەیفەدینە کوێرەی حاکمی ئەنزلیو سۆما لەگەڵ لەشکر کەوتن. رۆژی ۳ شەممەی ۲٦ی شەعبان گەیشتە هۆردوی ورمێ. حەسەن خانو محەمەد پاشاو گەورەکانی بەپیریەوە هاتنو بەخزمەت گەیشتن هۆردو لەجێگایەکی باش دامەزرا.

رۆژی دوایی جەنابی اعتمادالدولە پیاوێکی باوەڕپێکراوی دەگەڵ مەلیك ئاغا محەمەدی طسوجی کەئاشنایەتی کۆنی لەگەڵ ئەمیرخان هەبو. ناردە کن ئەو. پاش ئامۆژگاری دۆستانەو خێرخوایانە داوایان لێ کرد کە مل بداو لەدەوروبەری قەڵا بۆ دیدار ئامادە بێ تا رێگایەك بۆ نەهێشتنی ناکۆکیو ناتەبایی بدۆزنەوەو دڵی ئەو بێننەوە جێ. ئەمیرخان ملی داو لەقەڵا هاتەوە خوارو جەنابی وەزیریش بەچەند کەسەوە چو. چاویان بەیەکتر کەوتو لەهەمو بابەتێك دوان.

ئەمیرخان بەئاسوپەڵاس دا دەچوو بەفڕوفێڵ و درۆو دەلەسە خۆی بەغوڵام و نۆکەر نیشان دەداو دەیگوت: ((لەترسی بەرەڵڵایی و ئاکاری نالەباری جەلالیەکان و دڕدۆنگی لەبەرگری کردنی حەسەن خان پەنام بۆ ئەو چوار دیوارە هێناوە. محەمەد پادشا بەهیوای موڵک و ماشی منەو منی لەخزمەت خاوەن شکۆو بۆسۆو بەد ناو کرد. ئێستاش تکام ئەوەیە جەنابی وەزیر لەخزمەت خاوەن شکۆ عوزرم بۆ بخوازێتەوە. لەو زستانەدا لێم گەڕێن بۆخۆم نەبزوم. یەکێك لەکوڕەکانم لەخزمەت ئێوەدا دەنێرمە بارەگای بەرزی، جا کەبەهاری خاوەن شکۆ بەرەو کوێستان هات، بۆ خۆشم دێم بن ریسمەی ماچ دەکەم)).

جەنابی اعتمادالدولە دڵنیای کرد، هەمو شتی لێ قبوڵ دەکرێ بەو مەرجەی بەڵێنی خۆی بێنێتە جێ. بڕیار وا درا چونکە قەڵاداری ئەو دەنگسی داوەتەوە. بۆ ئەوەی خەڵك بزانن ئەو یاخی و سەرکێش نیە، بەخۆی و کەس و کارو دەستوپێوەندیەوە بێتە نێو قزلباش و لەگەڵ گەورە گەورەکان یەکتر ببینن و هیچ ترسی نەبێ. رۆژێك ئەو میوانی اعتمادالدولە بێ و رۆژێك اعتمادالدولە میوانی ئەو بێ. تا دەنگوباسی نێوان خۆشیی و یەکێتی ئەوان لەو سنورە بڵاوبێتەوە، ئەمیرخان بەوە رازی بو قەراریدا سبەینێ بێتە خوارێ.

جەنابی وەزیر کوڕێکی جوان و باشی رازاندەوە، چونکە ئەمیرخان نەیدەویست چاوی بەجەلالیان بکەوێ، بڕیار درا تاقە کەسێك لەو تیپە لەم کۆڕەدا بەشدار نەبێ، ئەوێ رۆژێ هەرچی چاوەنواڕ بون سۆراخی ئەمیرخان نەبو. دیسان ئاغا محەمەدی طسوجی یان ناردە کنی، بزانی بۆچی دیارنیە؟ پاش وتوویژێکی زۆر بەئاغا محەمەدی وت: ((قسەی راست ئەوەیە ریش سپیەکانی برادۆست لەفێڵ و دەهوی قزلباش و جەلالی ئەمین نین و پێیان وایە اعتمادالدولەکەپیاوێکی تاجیك و خاوەن قەڵەمە، پێشی ئەوانی پێ ناگیرێ و ئێمەی پێ ناپارێزرێ. بەکورتی یەخەی خۆم لەدەس ئێوە نانێم، ئەگەر بەقازانجی خۆمی بزانم کوڕێکم بەدیاری و پێشکەشەوە دەنێرمە خزمەت خاوەن شکۆو ئەگەر خەیاڵێکی دیکەیان لەسەردایە، ئەوە لەو حەوشە خزاوم و جگە لەقەڵاداری چارێکم نیە)).

کورتی بیبڕینەوە لەبنەوە بڕی و ناپاکی ئەو ئاشکرا بو. دیاریدا کەوتوویژەکانی بۆ فڕوفێڵ و خۆبواردن بوە. ئەو قەڵا قایمە لەخۆی بایی کردوەو رێگای سەرەڕۆیی و لاساریی گرتۆتە بەر.

عالی جەناب اعتمادالدولە لەگەڵ ئەمیرەکان راوێژیان کردو هاتنە سەر ئەوە هێندە نەرم کێشیی لەراست ئەمیرخان بەهیچ بارێك لەگەڵ قازانجی دەوڵەت ناگونجێ. هاتنی وەزیری گەورەو باوەڕپێکراوی دەوڵەت بۆ بن قەڵای ئەو بەدەست

بەتاڵی گەڕانەوەی زۆر شورەییەو قبوڵ ناکرێ. هەمو خۆیـان لەقـەلا گـرتن هـەڵ کرد، خەبەریشیان بەپێچکی تەختی شا ڕاگەیاند.

لـەپێشدا بـەڵێنم دابـو ئـەم چـیرۆکەتان وەك چـۆن روی داوە بەتـەواوی بـۆ بگێڕمەوە. جا بۆیە بە پێویستم زانی کەمێکتان باسی قەلای دمدم بۆ بکەم: ئەو قەلایە لەسەر دۆندی کێوێکی یەکجار بەرز دروست کراوە کەیەکپارچە بـەردێکی درێژۆکەو تەسکەو وەك پشتی گـا هەلکـەوتوە. لای شـیمالو جنـوبی دۆڵـی زۆر قوڵن کەلەژێر لابو سەری دەبێ بەپەیژەی خەیاڵ بۆی بچێ. لەبەر بەرزی پێویستی بەشورە نیەو شورە یان بۆ نەکێشاوە. دولایەکەی دیکەیان کەپانایی قەلایەکـە لای رۆژهەلاتی پاڵی وە بەرزایی چیا داوەو شورەیەکی زۆر تەواوی بۆ کێشراوەو بورجی بڵندی هەنو دەرگایەکی هەیە. لای رۆژئاوای کە لەگۆڕایی نێـزیکترە شـورەیەکی یەکجار قایمی هەیەو دەرگایەکی بەرەو جنوب ئەکرێتەوە، لەدەروازە را بۆ عـەرزی ڕێگایەك بەنێو بەردیدا هەیە کەئەوەندە تەنگە بەزەحمەت سوارێکی تێوە دەچـێ. سەنگەر بردنە پێش لەلای رۆژهەلاتو رۆژئاواوە نەبێ ناکرێ. لەلای رۆژهەلات تیر هاوێژێکی بۆ دەرکی قەلا بێنێ، یەکپارچە بەردی سەختو تەختو رەقە. لەبنەوە بودری بۆ لێ نادرێ، کەبەردەکە براوە بـورجێکی زۆر بـەرزو قایمیـان لێ دروسـت کردوە کەبۆ خۆی قەلاییچەیەکە، تا ئەو بورجە بەردەست نەکرێ سـەنگەر بردنـە بەر قەلا مەحاڵە. ئاوی قەلا لەحەوزێکی گەورە را دابین دەکـرێ کـە بـەباران پـڕ دەبێ. بەلام لەلای شیمال لەنێو گەلیدا نێزیکی قـەلا کانیـەك هەیـە، ئـاوی زۆر کەمە، ئەمیرخان جۆگەی بۆ کێشاوەو رێی بـۆ کردۆتـەوە وەدە حەوزەکـەی کـردوە. ئاوی ئەو کانیە لەئێوارەوە تا بەرەبەیانی حەوزەکـەی پـڕ دەکـا. ئاوەکـەی بەشـی رۆژێکی قەلانشینەکان دەکا. گومبەزێکیان لەرێکی عـەرزیی لەسـەر حەوزەکـە هەڵخستوە کـە لـەپێش چـاوان ون بـێ. پێـی دەڵـێن((سـولق)) بـۆ پاراسـتنی حەوزخانەکە بورجێکیان بەپاڵ قەلاوە هەڵچنیوە. لەلای جنوبەوە سـەهۆڵدانێکیان سازکردوە کە لەزستاندا بە بـەفرو سـەهۆڵ داخنـدرێ. لەتەنیشـت وی حـەوزێك هەیە، تا ئەو بەفرو سەهۆڵەی لەگەرمای هاویندا دەتوێتەوەو دەبێتە ئـاو بـەفێڕۆ نەڕواو لـەوێدا کۆبێتـەوە لـەکاتی کـەم ئـاوێدا بـەکاربێ، ئـەو سـەهۆڵدانەش قەلاییچەیەکی لەسەر دروسـت کـراوەو پاسـەوانو تفەنگچـی لەسـەر دانـدراوە. بەوێش دەڵێن((بوزلق))یا((قارلق))ڕێگای وێش وەك ڕێگای ((سولق))لـەدەرەوە را ونە.

بەکورتی ئەم قەلایە لەپێنج قەلا پێك هاتوە. یەکیان ئەسڵی قەلاکە، یـەکیان قەلای خوارێ، یەك((سولق))و یەك((بوزلق))و ئەوێ دیکەیان بـورجی گـەورەی

دەرەوەی دەرگای ڕۆژهەلآت کە لەپێش‌دا باسمان کرد، هەر پێنج ئەوەندە بەرزو قایمن کەپەیکی تیژڕۆی بیرو مێرولەی خەیالّ ڕێیان تێ ناباو وێیان هەلّ ناگەڕێ.
جەنابی وەزیر بەلێزانیی و بیرتیژیی و وشیاری خۆیەوە کەمەندی زیبك و زاکۆنی هاوێشتە کۆنگرەی داگیرکردنی ئەو پێنج لا ئەستەمە. خەریکی سازکردنی ئامرازی پێویستی قەلآگیری بو. لەو کاتەدا پێنج سەد تفەنگچی لە لەشکری تایبەتی خاوەن شکۆ بەسەرکردەیی صفرقلی بەگی یوزباشیی و قورچیەکانی چگنی بۆ کۆمەك گەیشتنە جێ. گەنجعلی خانیش کە لەتەوریز بو، بەلەشکرێکی پەرداخەوە هات. حەسەن خان و ئەمیرانی هاوڕێی ئەوو تفەنگچیەکانی ئیسفەهانیی و میر فەتاحی سەرکردەیان بۆ بەری ڕۆژهەلآت داندران و بەری ڕۆژئاواش بەپیربوداق خان ئەسپێردرا.
مراد خانی سولّتانی چینیی و خەلیل سولّتان و محەمەد تەقی بەگ بۆ بەرامبەر قەلآییچەی بوزلق نێردران و پاراستنی دەروازەی ئەولا بەگەنجعەلی خان سپێردرا. تفەنگچی مازندەرانی لەگەلّ صفرقلی بەگو قورچی چگنی بۆ بەری شیمال تاعین کران. بەرخوردار بەگی ئەنیس و تۆپچیەکان بەدو تۆپی گەورەو یەکێ(بالیە)ەوە دامەزران و قبان سولّتان بیگدلی بەسەرکردەی توپخانە داندرا. جارێ تۆپێکی بچوکیان لەدەریای ڕەشەوە بەکەشتی هێناو لەسەنگەری حەسەن خان دابەسترا. محەمەد پاشا توشی نەخۆشی دلّ هات، خزمەتێکی پێ نەسپێردرا. بەلآم جەلالیەکان بەسەر بەشەکانی لەشکردا دابەشکران. پێنج هەزار تومەن زێڕی شایی عەبباسی کەبۆ باربوی جەلالیەکان هێنرا بو بەسەریان دابەش کرا. بۆ هەر هۆزێکیان جێ هەوارێك لەپێش چاوگیرا. لەشکر خێوەتی هەلّداو هەر دەستەیەك چوە سەر کاری خۆی. ئەمیرخان خەبەردار بو ترسا. زۆر جار پیاوی ناردو خەریك بو بەدرۆو دەلەسە ئەو کێشەیە لەکۆلّ خۆی بکاتەوە، بەلآم چونکە فڕوفێلّەکانی ئاشکرا ببون گوێ نەدرا بەقسەکانی. بەناچاری ئەویش خەریکی بەرگریی و قەلآداری بو چەند کەس لەئەمیرزادەکانی برادۆست لەقەلآ دەرپەڕین و هاتنە ریزی شاپەرستانەوە. هەر کەس لەقەلآوە دەهات دەیگوت: قەلآ نشینەکان لەبەر کەم ئاوی سەختلّەتن، چونکە لەبەر وشکە سالّیی و کەم بارانی ئاوی حەوزەکە زۆری لەکەمی داوەو ئەوی ماوەش بۆگەن بوەو دەیدەن بەچوار پێیان. ئاوی خواردنەوەی بریتیە لەئاوی سولق، ئەویش تاس تاس دەدرێ بەپیاو ماقولآن. ئەگەر سولق داگیر بکرێ جگە لەخۆ بەدەستەوەدان چارێکیان نیە، ئەویش بێت و لەبنەوە ڕا بودری بۆ لێ بدرێ گیرانی زۆر گران نیە. ئەو تەگبیرە ئەقلّ دەیگرت و ئەگەر بەو جۆرە ناچاریان کردبان خۆ بەدەستەوە بدەن زۆر لەشەڕو خوێنڕێژی

باشتر بو. هەمو كۆششی خۆیان بۆ ئەو كارە تەرخان كرد. وەستا كـارێز كەنـەكان خەریكی بودر لێدان بون. تا عەرزەكە خاكو نەرم بو بەهاسانی چونە پـێش. كـە گەیشـتنە بـەردی، سـەوەیان چـنینو شـەوانە لـەرێگای دورەوە گلیـان دەهێنـاو سەوەكانیان پڕ دەكردو بەڕیز دایان دەنانو كۆلانێكی سـەر داپۆشـراویان دروسـت دەكرد. حەسەن خان لەلای رۆژهەلاتەوە ئاوا دەچوە پێش. پیربوداق خـانیش لـەلای رۆژئاواوە سەر بەرەو ژور دەچوە پێشو هەر ئەو كارەی دەكـرد. كوردەكـان لەبـەرە بەیانەوە دەرژانە سەنگەرەوەو شەڕی باشیان دەكردو دەم بەدەم هـاڕەی تـیەی تیـژ پەڕی ئەوان پەیامی ئەجەلی بەگوێی غازیەكان رادەگەیاندو گوللەی تفـەنگ وەك تەرزە بەسەر ئازاكاندا دەباری، دوسێ جار بـەرۆژی رونـاك خۆیـان دە سـەنگەران هاویشتو شەڕی بەسامو گرانیان كرد، غازیـەكان زۆر سـەیر خۆیـان رادەگـرتو توندیان بەرگری دەكـرد، هـەمو جـارێ لەهـەردولایان زۆر دەكـوژرانو برینـدار دەكـران، جـارێكی پـەلاماری مەتـەرێزی نعمـەتوللا سـولتانی سـۆفییان دا، سۆفیەكان ئازایەتیو مەردایەتیەكی سەیریان نیشـاندا، پێـنج كـەس لـەزاركی مەتەرێزەكە یەك لەدوای یەك كوژرانو نەیان هێشت كوردەكان خۆی تـێ بـاوین، هەر كەسی دەكوژرا گیانبازێكی دیكـە جێـی دەگرتـەوە، لـەو رۆژەدا هـەمویان پیاوەتیو ئازایەتیان نیشاندا، لەو شەڕەدا حەوت هەشت كـەس غـازی كـوژرانو پانزەیەك بریندار بون، كوردەكانیش تابیست كەسیان لێ كوژراو سی چل كەسـیان برینیان هێناو چیان بۆ نەكراو چونە دەقەلاوە. لەسەنگەری حەسەن خـانی را ئـەو تۆپەی بەرەو بورجەكە دابەسترا بو، پاش بیست رۆژ بەڵكو مانگێـك تـۆپ بـاران چرژێكی لەبورجە كەكرد بو، بەلام هێشتا وانەبو پێدا وە سـەر بكـەوێ، حەسـەن خان هەڵەشەیی كردو سەربەخۆ بێ ئـەوەی پـرس بەاعتمادالدولـە بكـا، رۆژێـك هێرشی بردە سەر بورجەكە، دوازدە لاوی هەلكەوتو ئازایانە خۆیان گەیاندە سـەر بورج، چەند كەسیان ئەنگوانو هەڵدێران، ئـەوانی كـە چاوترسـاو بـونو كـەس نەوێرا هەلكشێو خۆیان هەلداشت. دوسەد كەس كەگەییبونە بن بورجەكە لەوێ دامەزران تا نیوە شەو شەڕ بو خەریكی كۆلێنی دیواری بورج بون.

لەو كاتەوە كوردەكان لەپڕ لەپشتەوە پەلاماری غازیـەكانیان داو بـو بەشـەڕە شیر، لەسەر بورجەوەش گوللـەی تفـەنگ دابـاری، لەقەلاشـەوە دەسـرێژ دەكـراو كۆمەك بۆ غازیەكان نەدەنێردرا، ناچار غازیەكان دەسـتیان لەشـەڕ هـەلگرتو گەڕانەوە، لاوی ئازاو هەلكەوتو لەو شەڕەدا كوژرانو برینـداربون، حەسـەن خـان لەئازایەتی شێتانەی خۆی پەشێوانو شەرمەزار بو، كارێك بو كرا بو، لەبەرئـەوە

جەنابی وەزیر لەدوای چوان نەچوو دڵخۆشی داوە، لەشەڕێدا زۆر کارەساتی وا دەقەومێن، گرتنی قەڵایان بێ کارەساتی وانابێ.

پاش ماوەیەك کەکارێزکەنەکان کاریان کرد. لەبن عەرزەوە نەیانتوانی سەرچاوەکە بدۆزنەوە سەریان لێ شێوا بو نەیاندەزانی بودرەکە بەرەو کوێ لێ دەن؟ بەناچاری هەرچەند هەنگاوێکی دەچونە پێش نیشانەیەکیان دەچەقاند. کەدیاربێ بۆ کوێ دەچن. بەو نیشانانە کوردەکان لەکەینو بەینەکە گەیشتن. لەبەربێ ئاوی وەك ماسی کەوت بونە تورو هەڵبەزهەڵبەزیان دەکرد. هەمو شەویش هێرشیان دەهێنایە سەر بودرەکەو لەگەڵ تفەنگچیەکانی مازندەرانیو صفرقلی بەگو قورچی چگنی کەپاسەوانی بودر بون بەشەڕ دەهاتن، شەڕی زۆر گەورە دەکرانو شەو بوێریان نەبو. کارێزکەنەکان دەرفەتی کارکردنیان نەبو، سی مانگەی رەمەزانو شەشەکانو نێو جێژنان بەو جۆرە شەڕو کێشە درێژەی هەبو، دوسێ جار خەڵکێکی زۆری شەڕ نەکەرو ژنو منداڵیان لەقەڵاوە دەرنا کەژمارەیان نێزیك بەهەزار کەس دەبو.

ئەو خەڵکە بەشڵەژاوی خۆیان دەگەیاندە ئاو. گەمارۆدراوەکان ئەو کانیلکەیان بەئاوی حەیات دەزانیو فیداکارانە بۆ پاراستنی سولق تێدەکۆشان، لەو لایشەوە ئەوپەڕی هەوڵ بۆ دۆزینەوەی سەرچاوە دراو بێ سود نەبو. چونکە ئاوی حەیات ون بو، جەنابی وەزیر تەگبیرێکی دیکەی کرد، بڕیاریاندا کە بەسەر عەرزیدا بۆی بچنو سەربانی گومبەزی سولق کون بکەنو تۆپی گەورە لەدیواری پەیژە بەرەو دالانی ئاو دابەستنو ئاگری بدەن، کەکوردەکان نەوێرن هاتو چۆی کانیەکە بکەن، بودرەکەش بەبن عەرزیدا هەر لێ بدەن، قەرار درا کەمیرسۆفیو میرپازوکیو میر مقدم لەسەنگەرەکانیان بێنە دەرو سەنگەر بگوێزنەوە بۆ سەر سولق، حەسەن خان پیاوی کارامەی لەجێی خۆی دانانو بۆ خۆی سەرپەرشتی ئەو میانەی وەستۆ گرت. پیربوداق خانیش سەنگەرێکی بەرەو سولق دامەزراند، جەنابی اعتمادالدولە ئەوەندەی ئەو قەڵا گرتنە بەلاوە گرنگ بو، کەبۆ خۆی هاتە سەر تۆپخانە، بیستو یەك رۆژ لەسەر تۆپخانەی بو، لەبەیانەوە هەتا ئێوارە تۆپ هاویشتنو پاراستنی سەنگەرەکان لەژێر چاودێری خۆیدا بو، هەمو شەوێ هەر ئەرکێك بەهەر ئەمیرێك ئەسپێردرابایە بەیانی لێی دەپرسراوەو ئەگەر تەنەخی تێدا کردبا. سەرکۆنە دەکرا، کوردەکان زۆر هەراسان بون، کەشەو رادەشکا لاوی تەیارو پەرداخو چەکدار دەهاتنە دەرێو لەدەورەی سولق شەڕ دەست پێ دەکراو ئازایەتیان نیشان دەدا، لەو لایەشەوە مەشخەڵ هەڵدەگیرسانو لەبەر روناکایەتی مەشخەلان تفەنگچیەکان بەربەرەکانیان دەکرد. هەمو شەوێ

ژمارەیەك لەهەردو لایان دەکوژران‌و بریندار دەکران، لەلاپاڵی چیا ئەشکەوتێك هەبو کەبەسەر سولق‌دا دەیڕوانی، کوردەکان لەبن ئەشکەوتەکەوە بۆدرێکیان لێ دەدا کە لەئەشکەوت بێنە دەرو لای سەرو لەغازیەکان ببڕنەوەو دەریان پەڕێنن‌و بۆ هەمیشە بەرگری لەو کارە بکەن، پاش ئەوەی ئەو خەبەرە بەئەمیرەکان گەیشت وایان بەباش زانی کەپێش دەستی بکەن‌و ئەشکەوتەکە بگرن، تا لەداگیرکردنی سولق‌دا دەستیان بکرێتەوە. نیزیکی سێ لاوی لەخۆبوردو هەڵکەوتو ئەو ئەرکەیان لەئەستۆی خۆیان گرت. لەگەڵ گزینگی هەتاو ئەو لاوە ئازایانە لەزارکی سەنگەرەوە بەبەر قەڵادا بەغار ڕۆیشتن‌و خۆیان لە ئەشکەوت هاویشت. لەقەڵاوە زۆریان تفەنگ پێوەنان، بەڵام لەیەك کەس زیاتریان لێ نەکوژرا.

((کەشەو بەرگی عەبباسیانی دەبەر کرد، ئەمیرە گەورەکان تا نیوە شەو لەسەر سەنگەرەکانی خۆیان ڕاوەستان‌و پاسەوانێتیان کرد، پاش نیوە شەو دو دەستە لەکوردەکان هاتنە دەرێ. قۆڵێك رویان لەسەنگەرەکان کردو شەڕیان هەڵایساندو خەڵکیان بەخۆیانەوە خەریك کردو قۆڵێکیش لەبن ئەشکەوتەکەوە سەریان دەرێناو لەگەڵ ئەوانەی لەئەشکەوت دابون شەڕیان دەست پێ کرد، ئەو لاوە ئازایانە چاك وە دەست هاتن‌و تا گوللەیەکیان پێ ماو تیرێکیان لەتیردان‌دا بو شەڕیان کردو ئەشکەوتیان بەدەستەوە نەدا. پاش ئەوەی هیچییان پێ نەماو دە کەسیشیان لێ کوژراو چی وای نەما بوو کوردەکان خۆیان لەباڵ باوێن‌و ئاسەواریان لێ ببڕن، ئەو بیست کەسەی مابون دەستیان‌دا شیان‌و لەئەشکەوت دەرپەڕین‌و بەنێو کوردەکان وەربون، تا بەقونە شەڕ بڕۆن‌و ئەوێ ئەجەلی وە دەرەنگی کەوتبێ بەزیندویی بگاتەوە سەنگەر، هەشتی برینداریان هەرچۆنێك بو گەشتنەوە ئەوانی دیکە ڕێگای نەمانیان گرتە پێش، کوردەکان دو برینداریان کەیەکیان تفەنگچێکی ئیسفەهانی‌و ئەوی دیکەیان پازۆکی بو بەزیندویەتی گرت‌و بردیاننە قەڵایە. ئەمیرخان لەئازایەتی ئەوان سەری سوڕما بو نەیهیشت بو بیانکوژن‌و دەرمانی کرد بون‌و پاش ئەوەی برینەکانیان ساڕێژ ببوەوە ئیزنی دابون بێنەوە دەرێ.

بەکورتی لەبەرەبەری بەیان‌دا ئەو شەڕە دوایی هات‌و کەلاکی کوژراوەکان کەلەبەر زارکی ئەشکەوت کەوت بون دیار بو. غازیەکان کەمێکیان سام لێ نیشت. جەنابی اعتمادالدولە دڵتەنگ بو هەڕەشەی لەئەمیرەکانی مقدم‌و سۆفی‌و پازۆکی فەرمو.

بەڵام لەشەڕدا ئەوانە هەر دەبن‌و ئەویش بۆ ئەوەی دوژمن دڵخۆش نەبن زیاتر لەڕۆژان خەریکی کاروباری شەڕ بو. هەر ئەوێ ڕۆژی چل غازی ئیستاجلو کە

لەگەڵ حەسەن خان بون رقیان هەستاو غیرەتیان بزوت‌و خۆیان بۆ گرتنەوەی ئەشکەوت ئامادە کرد. اعتمادالدولە لەئیزن دانیان دودڵ‌و لەروداوی دوێشەوی نیگەران بو. حەسەن خان زۆری هەوڵدا و گوتی: ئەمشەو بۆ خۆم ئاگام لەوانە دەبێ‌و بەسێ سەد کەسەوە بەرگری لەهێرشی کوردەکان دەکەم. جەنابی وەزیر لایەك خۆش‌و لایەك ناخۆش رەزای داو بەقبان سولتانی بیگدلی‌و امامقولی سولتانی ئاجراوی ئەسپارد کەپشتی حەسەن خان لەو شەوەدا بەهەمو هێزی خۆیانەوە بگرن.

لەسەر داوای ئەمیرەکان دە کەسی دیکەیان لەگەڵ خست‌و بەتێکڕایی بونە پەنجا کەس. بەتەیاری‌و چەکداری تێشوو پێویستی چەند رۆژەیان هەڵگرت‌و لینگیان دا بەرەو ئەشکەوت. کوردەکان لەئازایەتی‌و خۆبەخت کردنی ئەوان سەریان سوڕما. کەشەو داهات زۆرتر لەشەوی دی هاتنە دەرێ‌و شەڕ قەوماو، شەڕێکی یەکجار توندو گەورە. حەسەن خان‌و ئەمیران لەدەرەوەو کوڕە کوڕەی نێو ئەشکەوت لەژورەوە بەگژ کوردەکاندا هاتنەوە تا بەرە بەری بەیان شەڕ بو کوردەکان هەرچەندی تێکۆشان چیان بۆ بەچی نەکراو بەشڵەژاوی گەڕانەوەو غازیەکان پیاوانە ئەشکەوتیان داگیرکرد. هەمو شەوێ چەند کوردیان کە تابەیانی ئاویان دەکێشاوە بەتۆپ‌و تفەنگ دەکوشت‌و بریندار دەکرد. تا وردە وردە سەنگەر هەڵکشان‌و گەییینە سەربانی حەوزی سولق گومبەزی حەوزخانەیان کون کردو لەوێ را رێگای ئاویان دیتەوەو زانیان سەرچاوەکەی لەکوێیە. کوردەکان خەریکی دۆزینەوەی چارە بون.

هەمو رۆژێ لەنێو بودرەکەوە شەڕیان دەکردو بەرگریان لەکاری ئەو کەسانە دەکرد کەبودریان لێ دەدا. ئەمیرە گەورەکان رۆژی هەژدەی مانگی قوربان جەنگەی نیوەڕۆیە، کایەکی زۆریان لەکونی سولق کردو ئاگریان تێ بەردا. پاسەوانی حەوزخانە خۆیان لەبەر ئەو قانگ دانە رانەگرت‌و هەڵاتنەوە بۆ قەڵا. غازیەکان خۆیان فڕێدا خوارێ‌و سولقیان داگیرکردو رێگای ئاویان باش بەخشت‌و قوڕ گرت. ئەوی رۆژێ هەرایەکی گەورە لەبن قەڵا دەس پێ کرا. کوردەکان زۆر تێ کۆشان بەرگری لەو کارە بکەن. بەڵام دەروست نەهاتن‌و هیچیان بۆ نەکرا. پاسەوانی سولق بەتفەنگچیەکانی مازندەرانی ئەسپێردراو ئەمیرە گەورەکان هەر یەکە گەڕانەوە بۆ سەنگەرەکانی پێشوی خۆیان جەنابی اعتمادالدولەش لەتۆپخانە را گەڕاوە بۆ مەزلی خۆی.

ئەمیرخان‌و گەورە گەورەکان تا دە پازدە رۆژ بەئاوی کەمی بوزلق‌و خەڵکەش بەئاوی بۆگەنی حەوزی گەورە قەناعەتیان کردو خەریکی قەڵاداری خۆیان بون

چونکە داگیرکردنی سولق لەزستانەوە تا بەهاری کێشـا. وەختـی بـارانێ هـات‌و هەورەکان ئەمساڵ بەپێچەوانەی ساڵی رابردو وەك فیلانی مەست کەوتنە شـریخ‌و هورِو بەرِوحمی خوای کەکەس نازانی چەند زۆرە، نیزیکەی مانگێکی بـێ نێـوبرِ باران باری‌و لێی نەکردەوەو قەڵانشینەکانی لەئاو بێ نیاز کـرد، چـونکە تـەگبیر تەقدیری پێ هەڵناوەشێتەوە، ئەو هەمو هەوڵ‌و تێکۆشانەی لەوسێ مانگەدا بـۆ داگیرکردنی سولق ئەنجام درا بەفیرِۆ چـو قەڵانشـینەکان پـتر لـەجاران خـەریکی قەڵاداری بون)) [٢٠].

باسی داگیرکردنی قەڵای دمدم‌و کوژرانی ئـەمیرخان‌و دەستوپێوەندەکانی‌و کارەسـاتەکانی دیکـە، کەهێنـدێکیان لەسـەردەمی ژیـانی اعتمادالدولـةدا و هێندێك پاش ئەو رویان داوە.

چونکە لەبەر بارانی زۆر وەك گوتمان سولق سودێکی ئەوتۆی نـەبو، برِیـاردرا کەهەمو ئەمیرەکان سەنگەری خۆیان بەرِێگای کوچەی بەسەوەتان دا بەرنە پێش‌و قەڵاکە بەیارمەتی خوداو هێزی باسك بگرن. جەنابی وەزیر لەمەزلی خـۆی بـاری کردو بۆ لای سەنگەری حەسەن خان هات. سەنگەرێکی بەسـەرکردەیی صـفرقلی بەگ‌و پیاوەکانی تایبەتی شا کردە سەنگەری خۆی‌و لـەوێدا دامـەزرا. لەهـەمو لاوە شەو و رۆژ تێ دەکۆشان‌و شـتومەك‌و کەرەسـتەیان دەکێشـاوە. سەوەچـنەکان سەوەیان دەچنین‌و هێندێك گڵ‌و قورِیان لەرێگای دورەوە دێنـا تـا سـەوەکانی پـرِ بکەن. ئاسنیان بەسەر تەختەیەکی ئەستوردا کێشا بوو گەردونەیەکیان سـازکرد بـوو کەکارگـەرەکان لەپشـت ئـەوێ کاربکـەن‌و لەگوللـەی زەبـر زەن‌و تفـەنگ بپارێزرێن. بەو جۆرە شەوانە کاریان دەکردو گەز بەگەز دەچوونە پـێش. لەگـەڵ ئەوەشدا هیچ شەوێك نەبو کە دوسێ کەس نەنگیودرێن‌و لەنێو نەچن. لـەپێش‌دا حەسـەن خـان‌و ئـەلیاس خەلیفـەی قـەرەداغلو و مـیر فـەتاحی مـین باشـی تفەنگچیەکانی ئیسفەهانیان بەو جۆرەی گوتمان بردنە پێش‌و سەنگەریان گەیاندە بن بورجی گەورەی دەرەوەی قەڵاو تەنیشت دیـواری. قەرابـەگ ناوێـك کـەوەکیلی ئەمیرخانی بو، پاسەوانی لەو بورجەی دەکرد. کارێزکەنـەکان چـەند رۆژ کاریـان کردو ئەو دارانەیان ئاگر تێ بەردا کەبۆ قایمی دەنێو چینەی دیواریـان کێشـابون. ئەو دارانە سوتان. دیوارەکە هەرەسی هێناو زگـی‌داو نیوەرِۆیـەك کەکارگـەرەکان خەریکی نان خـواردن بـون، لایـەکی بورجەکـە بـزوت تێـك روخـاو دەسـتەیەك لەپاسەوانەکان لەگەڵ خاك‌و خۆڵ بۆ نێو دۆڵەکـە جالـە بونـەوە. کەئـەوە روی‌دا جەنابی وەزیر بۆ حەسەن خانی دەستور فەرمو کەئیتر چ وەختی راوەستانە، هێرش بۆ بورجەکە بەرن.

حەسەن خان فەرمانی هێرشیدا. هەوڵ کەسێکی پێی لەسەر بورجەکە دانـاو تفەنگی لەقەرابـەگ داو سـەری بـڕیو هێنایـەوە، پاڵـەوان محەمـەد ناوێـك بـو لەتفەنگچیەکانی خوزانی ئیسفەهانی. لەپاش ئـەو دوازدە کەسـی دیکـەوە سـەر بورجەکە کەوتنو حەوت هەشـت پاسـەوانیان لەسـەری سـەر بـڕی. خوشـکەزای ئەمیرخان کەلاوێکی زۆر جوان چـاكو شـەنگو شـۆخ بـو، هەڵـدێراو لـەخوارێ لەگەڵ گێلە پیاوێکی تیەی چینی کـە لەپاسـەوانان بـوو تێـك ئاڵقـانو دەسـت بەیەخـە بـون. هـەر دەس بـەجێ کوشـتیو سـەری بـڕیو هێنایـەوە، جـەنابی اعتمادالدولە زۆری پێ ناخۆش بو وگەلێك بەسەر کابرای دا هاتو ئەو خەلاتـەی بەهیوای بو نەیدرایە.

بیبڕینـەوە، بورجەکـە داگیرکـراو پاسـەوانەکانی زیاتریـان کـوژرانو چـەند کەسیشیان لەبن داروبەردو گڵدا خنکان. نوسەری ئەم پیتانە کە لەو هاتوچۆیەدا رەفیقی جەنابی وەزیر بو، ئەم چوار نیوە شیعرەی بەدڵ داهاتو نوسی:

((ئەو بورجە کەبۆ گرتنی دەستت گیرا
لەئاسۆی ئەوێ وەك هەتاو هاتیە دەر
ئەوەندە بەرز بو کەدەستی هیوای کەیوان
کورت بو بۆ ئەوەی بگاتە توربە رێژی))

کاتێك بورجی گۆڕین کەوەك بەردی سەر رێگای غازیان بو گیرا، کـار هاسـان بو، لەماوەی دە رۆژدا سەنگەرەکانیان گەیاندە دەوروبـەری قـەڵاو تۆپچـیەکانیان دامەزرانـد. تـۆپێکی گـەورەی بالیمزیـان بەرانبـەر بەقـەڵای سـەرێو تـۆپێکی دیکـەیان بەرانبـەر بەقـەڵای خـوارێ لەسـەنگەری پیربوداقخـاندا دامەزرانـد و دەستیان بەگوللە باران کردو تـەنگیان بەقـەڵا نشـینەکان هەڵچـنی. ئـەمیرخان سـەری لێ شـێواو کوردەکـان هیـوا بـڕاو بـون، چـونکە گـەلێك لـەخزمو کەسوکارەکانیان لەو شەڕانەدا کوژران. قەڵانشینەکان دەستیان بەهاتنە دەرکـرد. هەمو رۆژێ دە کەسو بیست کەس لـەکوردەکانو لەجەلالیـەکان خۆیـان دەربـاز دەکردو پەنایان بۆ سەنگەرەکانیان دەهێنا. لەسەر فـەرمانی پـیرۆز پـەنا دەدرانو خەڵات دەکرانو دڵخۆشی دەدرانەوە.

بەکورتی کاری قەڵا گەیشتە جێگایەك کەئـەورۆو سـبەی بگـیرێ. کـەروداوی مەرگی اعتمادالدولـە رویدا. چلۆنایەتی روداوەکـە ئەوەیـە: رۆژێکـی لەگـەڵ ئـەمیرەکان لەمـەزڵی گەنجعـەلی خـان بـون. ئێـوارێ کەهاتنـەوە سـەرێکی تۆپخانەیاندا، سەری شەوێ هاتنە دیوەخان، پاش بەجێ گەیاندنی نوێـژان تـا دو

بەتلّ شەو رابرد وەك جاری جاران زۆر بەرِوگەشیو روخۆشی لەگەلّ خەلّکی مەجلیس قسەی کرد، کاتی خەو چووە جێی نوستن. نوسەری ئەم پیتانە هێشتا نەگەیی بومەوە مەزلّی خۆم کەبەدوام داهاتن. منی هەژار سەرم سورِما کەدەبێ هۆی بانگ کردنم چی بێ؟ یەکی دیکە گەیشتو گوتی: جەنابی میرزا بەمەرگی موفاجات تەواو بوو, هەمو توشی سەرسورِمانو خەمو پەژارە بون. خەبەرەکەمان بەخاوەن شکۆ راگەیاند. هەر ئەوێ شەوێ تەرمەکەیان لەبن قەلاّهێنا خواریو شوشتمانو کفنمان کرد. ئێوارەی ئەوی رۆژێ ناردمانەوە تەورێزی. ئەمیەکان ناردیان لەدوی امامقولی خان کە بەلەشکرێکی تەیارەوە لەسەلماس بو.

ئەو روداوە هەمو کەسی پەرێشان کردو کاری قەلاّی کەنیزیك بەتەواو بون بو کەمێك وە دواخست قەلاّنشینەکان خورِاگرتربون. تا محەمەد بەگی شاملۆ کە کرابووە سەردار گەیشتە جێ، ئەمیەکانی پێشوو تازە هاتوو بەورِەپەرِی لەخۆبوردنەوە خەریکی گرتنی قەلاّبون. بەماوەیەکی کورت سەنگەرەکان لەخوارەوە گەیشتنە بن دیوارو بورجەکان بەزەبری تۆپە بەرد وەشێنەکان وەلەرزین کەوتنو درزو کەلێنیان لێ پەیدا بو. لەلای سەرەوە ئازایانی قەلاّشکێن هێرشیان هێناو دوسێ بورجیان داگیرکرد. لەلای سەنگەری پیربوداقخانیشەوە غازیەکانی تورکمان پەلاماریان بۆ بورجەکانی خوارەوە کەکورِە گەورەی ئەمیرخان فەرماندەی بو، بردو پێی هەلّچونو وەسەری کەوتن. پاسەوانەکان خۆیان بۆ رانەگیرا. دەستیان لێ هەلّگرتو رایان کرد بو قەلاّی سەرەوە. حەوشەکە کراوەو لەوێ را خەریکی هەلّکەندنی دیواری نێوان دو قەلاّکان بون، پاسەوانەکانی بوزلق پیاویان ناردە خزمەت ئەمیەکانو ئامانیان خواست تەسلیم بونو بوزلقیان بەدەستەوەدا. سێ قەلاّی قایم گیان، کوردەکان لەفرە کەوتن، هەمو رویان لەمالّی ئەمیرخان کرد کەئەوێشیان کردبوە نارین قەلاّ.

غازیەکان بێ ترس خۆیان لەقەلاّ هاوێشت. جگە لەمالّی ئەمیرخان هەمو کەلێنو قوژبنی قەلاّکەیان داگیر کرد، ئەمیرخان کەتەماشای کرد لەهەمو لاوە بەلاّ دەورەی گرتوە، کوردەکانی لەشەرِکردن مەنع کردو ناردیە کن محەمەد خانو تکای کرد کەبۆ خۆی لەگەلّ غازیەکانی شاملۆ بێنە ناو قەلاّ، چونکە لەحەسەن خان دەترسمو زۆرمان خوێن لەیەکتر رشتوە، ئەو ئاگاداریمان لێ بکا خۆمو کورِەکانمو خێزانو دەستوپێوەندەکانم بەسەلامەتی بنێریتە بەر بارەگای بەرزی شا.

لەو کاتەدا خان ئەبدالی موکری بەچەند کەس لەنزیکەکانی خۆیەوە هاتە دەر، ئەویان ناردە قۆناغی ئەلیاس خەلیفەی قەرەداغلۆ کەمیوانی ئەو بێ.

لەپاش ئەو محەمەد بەگی برای تویل بەو جەلالیانەوە کە لەقەلآدا بون دەرکەوت، پاشان محەمەد بەگ لەسەر ویستی ئەمیر خان چوە نێو قەلا، ئەمیرخان‌و کوڕە گەورەکەی‌و نیزیکەی سەد کەس لەعەشیرەتی برادۆست، هەمو زرێ پۆش‌و تفەنگ بەدەست‌و چەکدار بەهەمو ئەسبابی شەڕەوە لەماڵەوە هاتنە دەر، لەگەڵ محەمەد بەگ یەکتریان دی‌و دوسەد کەسێکیش لەقەلآدا مانەوە.

محەمەد بەگ پاسەوانی بەدیاریەوە دانان کە کەس وێیان نەرزێ‌و روو لەماڵیان نەکا، ئەمیرخان‌و دەستوپێوەندەکانی هێنا ماڵی خۆی‌و خێوەت‌و بارەگایەکی گەورەی تایبەتی بۆ هەڵدان. ناردی لەدوی حەسەن خان‌و ئەمیرەکانی تر کەبێن ئەمیرخان ببینن. جا ئەو دەمی هەرچی قازانجی دەوڵەتی تێدا بو ئەوەی بکەن. بۆ خۆشی وێڕای براکانی لەنێویان دانیشت‌و بەگەرمی میوانداری لێ کردن، کەحەسەن خان لەخێوەتەکە نیزیك بوەوە ناردی بەدوای محەمەد بەگی‌داو بانگی کردە دەرێ. نەهاتنی حەسەن خان بۆ خێوەت‌و چونە دەرێ محەمەد بەگ ئەوانی نیگەران‌و دڕدۆنگ کرد، حەسەن خان بەمحەمەد بەگی وت: ((سەرم لەکاری تۆ سوڕماوەو قەت وام لەتێگەیشتن‌و لێزانینی تۆ رانەدەدی کە بەخۆت‌و برایانەوە لەنێو ئەو یاغی‌و سەرکێش‌و لاسارانەدا دابنیشی کە دەستیان لەخوێنی خۆیان شوشتوەو جێ متمانە نین‌و نابێ بەهیچ بارێك بڕوایان پێ بکرێ. تەگبیر ئەوەیە کەئەوان لەبەریەك بلاو بکەی ئەمیرخان‌و کوڕەکەی‌و چەن کەسیان لەکن خۆت گل بدەوەو ئەوانی دیکە هەرچەند کەسیان بەئەمیرێکی بسپێرە کەپاش ئەوەی فەرمانمان بۆ هات جێ بەجێی دەکەین)).

محەمەد بەگ ئەو قسەی پێ بەجێ بو، پیاوی ناردە کن ئەمیرخانی: ((مانەوەی ئەو هەمو کەسە پێکەوە لەجێگایەك ئیمکانی نیە، بۆ خۆت‌و کوڕو خزمەکانت لێرە بحەسێنەوەو ئەوانی دیکە دادەبەشین)). ئەمیر خان ملی راکێشا بەلآم تاوەڵەکانی ملیان نەداو گوتیان: ((بۆ خۆت دڵنیای کەئەمیرەکان سەریەخۆ ناوێرن ئەتۆ بکوژن. بەلآم یەکێ لەئێمە ناهێڵن. بڕیارمان وابو کە لەخۆشی‌و ناخۆشی‌دا پێکەوە بژین. ئێستا وادیارە تۆ ژیانی دو رۆژت پێ باشترە. ئێمە لێك هەڵنابڕێین‌و ئەگەر بکوژرێین باپێکەوە بمرین)). جوابیان ناردەوە دەرێ لەکاتی ئەو هاتوچۆیەدا لەماڵی الیاس خەلیفە هەرا پەیدا بو، کاتێك خان ئەبدالی موکریان ناردە قۆناغی ئەلیاس خەلیفە، بۆ خۆی لەسەنگەر بو. پیاوەکانی خەریکی میوانداری‌و بەجێ گەیاندنی ئەرکی پێویست بون‌و شەربەتیان بۆ هێنان‌و، لەو حاڵەدا خەلیفە کەپیاوێکی سۆفی‌و خاوەن ئاکارێکی ساکار بو بەسەردا هاتەوەو میوانەکانی زۆر بەخێرهاتن کردو لەپیاوەکانی توڕە بو کەبەو گەرمایە بۆ چەك‌و

بەرگی شەڕتان لەبرادەران نەکردۆتەوە. خزمەتکارێك کەبەرگی شەڕیان لیّ وەرگریّ و سوکیان بکا. خان ئەبدالو ئاوالەکانی خەیالێکی دیکەیان بەدڵدا هات. دەسبەجێ لەجێی خۆیان راپەڕینو شیریان هەڵکێشاو چەن شیریان لەئەلیاس خەلیفە داو چەن کەسیان لەخزمو پیاوەکانی کەبێ چەك بون لەنێو خێوەت بریندار کرد. غازیەکانی قەرەداغلو پێیان زانیو بەشیری روتەوە لەخێوەتی وە ژور کەوتن. ئەلیاس خەلیفەو دوکەس لەخزمانی کوژرابونو چەن کەسیش بریندار بون. رویان لەخان ئەبدال کردو ئەویان بەئاوەلانەوە لەتوپەت کرد، ئەو روداوە قسەی حەسەن خانی وەڕاست گێڕاو کەس متمانەی بەوان نەما.

قزلباشی غەزاکەر روبونە شیانو لەسەر کەسەوە نەچونو شیریان تێ نان، هەرەس لەو روش پێشتر هات بوە دەر، چ کورد چ جەلالی کوژرا. چونکە بەردەست بونی ئەو چینە غەدداره وەك ئیمانی ناهومێدی بو. ئەمیرخانو ئاوالەکانی هێرشی قزلباشیان بۆ دەورەی خێوەتەکەیان دیو راپەڕینو لبادیان کون کردو غازیەکانیان وە بەر تفەنگدا. لەولاشەوە خێوەت گوللە باران کرا. بیست سێ کەسیان وەبەر هاتن کوژران. ئەوانی دیکە بەشیری روتەوە دەرپەڕینو بەشەڕکردن بەرێگای نەماندا رابردن. لەشکری رق هەستاو واڵی دەست بەکوشتار کرد کەئەو کەسانەی شەش مانگ لەوەی پێش هات بونە دەریش دەرباز نەبون، تەڕو وشك پێکەوە سوتا، ئەوانی لەقەلاش مابونەوە ئاسەواریان لێ برا، بەکورتی قەزاو قەدەر وای هێنابو ئەو روداوە لەخۆیەوە قەوما، پاداشی نمەك بەحەرامی خۆیان وەرگرت.

پاش لێکۆڵینەوە زاندرا کەئەمیرخانو ئاواڵەکانی تەگبیریان کردبو هات بونە سەر ئەوە کەرزگارییان لەدەس قزلباش ئیمکانی نیە. گوت بویان((بەرگی شەڕی لەبەردەکەینو چەك هەڵدەگرینو دەچینە دەرێ، هەمو ئەمیرەکان لەو کوڕەدا کۆدەبنەوە، دەستیان لێ دەدەینە شیان، تا لەدەرەوە ئاگادار دەبن جوقەواریان لێ دەهەرین، ئەگەر توانیمان وە دەرکەوینو خۆ رزگاربکەین ئەوە باشە، ئەگەر نەمانتوانی بەس نیە تۆڵەی خۆمان لەپێشدا کردۆتەوەو خوێنی خۆمان ئەستاندەوەو پیاوانە کوژراوین، بۆیە ئەو ئازایەتیە لەخان ئەبدال رویدا لەپێشدا ئەلیاس خەلیفەی کوشت، خودا بۆ خۆی دەزانێ.

پاش ئەم روداوە کورە بچوکەکانیو خاوو خێزانی ئەمیرخان ئەوی مابون، هێنایانن بۆ هۆردوگاو ماڵو سامانی قەلانشینەکان بەسەر غازییەکاندا دابەش کرا لەحاڵێکدا کەهۆردوی خاوەن شکۆ لە گاو دۆڵی مەراغە بو، ئەوی قەوما بو بە عەرزی پیرۆزی گەیشت. لەسەر فەرمودە چەند رۆژێك گەنجعلی خان بەخۆیو تفەنگچیەکانیەوە لەبن قەلا مانەوەو ئەمیرەکانی دیکە بەلەشکرەوە رویان

لەدەرگای خاوەن شکۆی عالەمپەنا کرد، لەچیمەنی قەراچوق گەیینە بارەگای پیرۆز، وڵاتو سامان و دەسەڵاتداری ورمێ بەقبان خانی برای محەمەد بەگی بیگدلی ئەسپێردار. سێ هەزار تومەن زێری نەقدیش بۆ پێداویستیەکانی قەڵای دمدمو یارمەتی غازیەکانو پیاوەکانی ئەو دیاری کرا، فەرمان درا لەسنوری ساروقورغانو گاورود تا سەلماس هەمو ئەمیرو حاکمەکان لەبەر حوکمی ئەو دابنو لەقسەی دەرنەچن، ئەویش بەلەشکرێکی تەیارەوە چو بۆ وێندەرێو خەریکی ئاوەدان کردنەوەی قەڵا بو، گەنجعلی خانیش بەخۆیو تفەنگچیەکانیەوە تێکەڵی هۆردوی گەورە بوەوە))[٢١].

روداوەکانی گیرانی قەڵای دمدم لەناو کوردا بۆتە داستانێکی قارەمانێتی کەبەیتبێژو حیکایەت خوانەکانی کورد بەزیندوێتی پاراستویانە، ئەم چیرۆکە بەچەند جۆرو بەچەند زاراوی جیاواز هۆنراوەتەوەو گێڕدراوەتەوە، بەڵام ناوەرۆکی هەمویان لەئازایەتیو خۆڕاگرتنی جەنگاوەرانی کوردو دڕندایەتی هێزەکانی عەجەمدا یەك ئەگرنەوە.

بەر لەکورد خۆی، کوردناسانی بێگانە بەیتی دمدمیان تۆمار کردوەو، لەوەش چەندین تێکستی جیاواز ئێستە بەجێ ماون، کەهەریەکێکیان نرخی تایبەتی خۆی هەیە، لەوانە ئەم تێکستەیان کەئۆسکارمان لەسەرەتای چەرخی بیستەم دا لەموکریان لەزمانی((رەحمان بەکر))ـەوە وەری گرتوەو تۆماری کردوە.

نوسەرانی هاوچەرخی کورد بایەخێکی تایبەتیان داوە بەژیاندنەوەی داستانی قارەمانانەی بەرگری دمدم" عەرەبی شەمۆ، لەداستانێکی هونەریداو، مستەفا ساڵح کەریم لەچیرۆکێکی درێژدا، دایان رشتۆتەوە.

بەیتی دم دم
دڵم راناوەستێ لەبەر ئەوی غەمێ، لەبەر ئەوی ژانێ
بانگێکم وەبەر خولای، ئەوی دیکەم وە بەر پێغەمبەری ئاخر زەمانێ
بانگی دیم وەبەر چاکی گەرمێنێو لەکوێستانێ
بانگی دیکەم وەبەر پیرسولەیمانی لەبانی
بانگی دیکەم وەبەر سوڵتان سەمەدی ماڵە خۆی دەکرد لەدەشتی ورمێ لەگەڵ کەونە لاجانێ
بانگی دیم وەبەر سوڵتان بایاقوبی ماڵە خۆی دەکرد لەکێوی فەرەنگی بەرامبەر گردی گۆزەگیانێ
بانگی دیم وەبەر شێخ مارفی ماڵە خۆی دەکرد لەدەشتی مەحمەشەی بەرامبەر بەگردی گورخانی

بانگی دیم وەبەر بەرماڵ سپی لەچومەلانی
بانگی دیم وە بەر خدری زیندەو خدرەلیاسان، نەمرن، سەییاحن" کەس بەمەنزڵیان نازانێ
بانگی دیم وە بەر ئیمام حەسەن‌و حوسێنی غەریب، مەرقەدیان لەمەشەدو کەربەلایە عەجەم و کلاورەشیان دەچنە زیارەتی" دەڵێن: رۆژی قیامەتی خولا دەماندات‌ێ ئیمانی
بانگی دیکەم وەبەر حەزرەتی عەلی رۆژی جومعەو جەماعەتان، سوار دەبێ لەدولدولی، دەست دەداتە زۆلفەقاری، دەچێتە خەزای گاورقڕانی
بانگی دیم وەبەر سەوزە پۆشی لەحاجی خۆشی لەترشەکانی
بانگی دیم وەبەر ئەو شۆڕە سوار سوڵتان سەعد وەقاسی، ماڵە خۆی دەکرد لەترۆپکی کوێستانی
کەوم لێ بەجوت ئەنگوتن لەقسقەپانی
کەڵم لێ یاغی بو لەچیمەنی هۆزانی
لەبن گوێیانم خۆش دی هاڕەی قالنیە لەگەڵ چریکەی کوتانی
خانم چونە سەر بورجی دمدمی، خۆیان هەڵدەدێرن بەرامبەری بەردی شمشێرخانی دڵی خانی بەبرینە چەند بەبرین برینە، زەینی خۆم‌دا چیمەنی هۆزانی، چەند شین‌و نازەنینە، چۆمی باراندیزی دێتە خوارێ، چەند زوڵاڵ‌و شیرینە، دیواندری، بازاڕ بەتاڵ کەری بو کەس نەماوە، بۆ مەش نامێنێ
خانی برادۆستان گوتیان بەخان ئابدەلی موکرییە: بلا بوت دم برایەکی دایك‌و بابییە، دەستت بۆ بارێمە سەر بالچوغەی شیان، کێلانانت بۆ بەجێ بێڵم، لەبنەبانیی دم دمییە
خەنجەرانت بۆ دەشکێنم جوێ لەنێروییە
شیرانت بۆ دەشکێنم جوێ لەدانزغییە
دەمانچەت بۆ دەشکێنم جوێ لەمیسرییە
تفەنگانت بۆ دەشکێنم، خانی خۆم، جوێ لەوەستا شاقولییە
رمبانت بۆ دەشکێنم، خانی خۆم، جوێ لەنەزەرییە
مەتالانت بۆ دەشکێنم، خانی خۆم، جوێ لەکەرگەدەنییە
زرییانت بۆ دەپسێنم، خانی خۆم، جوێ لەداودییە
[illegible]سپانت بۆ دەپسێنم، خانی خۆم، جوێ لەسەگلاوییە
پیاوانت بۆ دەپسێنم خانی خۆم، جوێ لەسی سالییە

مەگەر ئەو شەڕەکی کردبێ ، ڕۆستەمی مازندەرانی، لەبن کێوی دەماوەندی
سپی دیوی دەهێنا زەوتی شیرییە
مەگەر ئەو شەڕەکی کردبێ، کورە ئێرانیان بەخوێن سیاوەشییە
دڵی خانی بە برین، چەند بەبرین برینە! بۆت دەچمە گوڵی دمدمی، چ دمدمێکی ڕەنگینە، چۆمی باراندیزی دێتە خوارێ، چەندی زوڵاڵو شیرینە! لێم بو بەقەسرێکی جندییە خەمخواری دەبریەوە. بلا هەر لەشای هەتتا خونکاری، هەر لەخونکاری هەتا شاهیە. شا بە ئەبدالی گەڕایە، هو لەدمدمی دی دەزگایە، لەئیسپەهانی لێ کرد رایە. شا عەبباس دەڵێ: حەسەن خانە! بلا بکەین تەگبیرو رایانە، بەسەرماندا هات زستانە، زستان چوو رابرد هارینە زوکە، شوغلم بۆ پێك بێنە، دمدمم لەبوبستێنە، ئەو ساڵ حەوت ساڵە لەمن یاغینە.
دەڵێ: شا! جێی ئاسییە، ئەز نایچۆمی، هیمدادی بۆ دێ لەڕۆمی، دەنشکینی، تێك دەدا کومی، دەنکەن بە بەردی بن گۆمی، خەلقی بەعام دەنکەن لۆمێ.
شا عەباس دەڵێ: حەسەن خانی بەغەرەزە، بەس، بکە قسەی دە نا تەرزە! هەستە لەپێشم رابەزە، لەهیمدادت دەیەم ئەزە، دمدم لەزگی بەغەرەزە
حەسەن خان دەڵێ: شا! بەسم لەسەر بکە نازو ئەرجووان، ئەگەر نەم ئەستان بەوان زوان، ڕەشم بکەن هەردوك ڕووان، دامنێ لەجێ ماڵی جووان.
مەیتەر ئەسپیان دەرهێنانە، زینیان لەپشتی دەکوتانە، تەدارەکو ناڵبەندانە، چەپەر چو بۆ سەر ئیلانە، بەسەر شارو ولاتانە، ئەو ئیاتو ئیەوانە، ڕەشتو کشمیرو گێلانە، بێت لەورمێ لەلاجانە، سندوس بێتو موکریانە، سنە بێ، سنور بێ، کرماشانە، دەرگەزێنە، ڕژدەستانە، هەویزو، شوشتەرو، مەریوانە، سەد هەزار خانو سوڵتانە، پایتەختیان ئیسپەهانە
وە دەرکەوت لەئیسفەهانی، لەقوشەنی، لەتوغیانی، داروبەرد هاتە هەژیانی، تۆز گرتی بەری ئاسمانی، بوە ڕۆژی ئاخر زەمانی
دە قوشەنان کەوت غلووە، لەشکر تیپ تیپ ئاوا بووە، مەنزلێکیان، هات قافلانتووە
لەو کافری دە بە فێڵە، سەری رمبیان دەڵێی بێڵە، لەشکر لەدوی بوو بەخێڵە، مەنزلێکیان، هات ئەردەویلە
کافر داژوین لەمەجیزە، مەلعونە دین ریز بەریزە، مەنزلێکیان، دەشتی تەورێزە

دێ لرفە لرفی بەیداغان، دێ دەنگی زرێو قولچاغان، مەنزل لەبناو مەراغان

قوشەن دێ رێ بەرییە، دەڵێ: خانی موکری لەکوێیە؟ مەنزلێکیان، لەدەشتی خوییە، لەشکر ئاژوای بەمەخسوسی، لەخانی موکری دەپرسێ، لەشکر لەدەشتی سندوسی، چەند لەشکرێکی ئەنگامەیە. بەقوشەنو زەمزەمەیە، هات گرتی گەلی دارنەیە (رەحمان بەکر) یان لەگەڵ هەیە

جواب چو لەبۆ خانییە، چاکە خۆ بکا قەوییە، عالەم بۆ ئەو بزوتییە، چاك شەڕێك لەسەر دینییە.

خان دەڵێ: ئەو شا بێ، ئەمنیش خانم، خالەق بێ بەپشتیوانم، غولامی رەوێك شێرانم، قاتلی کوللی شیعانم

رۆژێکی بەیانی بەردا، لەشکری شای هات لەسەردا، رای پۆشی بو، دارو بەردا، هات لەبن دمدمی وردا

دمدمم بەردی مەیدانی، لێی دەن تۆپی ئیسفەهانی، تۆز گرتی بەری ئاسمانی، مەرد چاتیدا دەگرن مانی، بۆ رۆژی ئاخر زەمانی

دمدم بەردی لەنزاری، لێیاندا تۆپی هەوشاری، حەوت شەو و رۆژان ئاور باری، دونیای داگرت، بەیەکجاری، خەبەر چو لەبۆ هەوشاری

دمدمم بەردی لەبەردی، لێی دەن تۆپی نەبەردی، تا رۆژی مەردیو نامەردی

دمدمم بەردێکی زوپە، لێ یاندا تۆپخانەو تۆپە

دمدم بەردێکی پانە، لێ یاندا تۆپو تۆپخانە، قەلاتی پێ بکەن وێرانە

دمدمم بەردێکی مەیدانی، لێی دەن تۆپی لەکارخانی، کاریتەی گەییە هۆزانی

دمدمم بەردی دەبەیە، لێی دەن بەتۆپی کەلەیە، کاریتەی گەییە کوکەیە

خان بە خەزایە مەشغوڵە!

دەمم بەردێکی خڕە، چوار تەرەفی لێوە بڕە، بەهەشتی بەشیر بکرە

خان بەخەزایە مەشغوڵە!

دمدمم بەردێکی شینە، چوار زستانە، پێنج هاوینە، تێیدا خانی لەپ زێڕینە، زەفەریان پێ نەبردینە

وەکیلو وەزیر دەڵێن: خان، ئەوهە کینە؟

خان فەرموی: ئەوە کاروانینە

خان بەخەزایە مەشغوڵە!

خانێك رابو لەكوردانە، كێ بو، لەحەمەد بەگی لیتانە، روی رەش بێ لەگەڵ جووانە! لەسەر یەك نیمچون ناڵاتە، زیز بو، چو بۆ نێو ئەوانە، پێی نیشان دان سولە خانە. كێ بو؟ لەكافری بێ ئیمانە، تێیان كرد هاش‌و دەرمانە، پێی قڕ دەبون موسڵمانە، لەوان بوە رۆژی تەنگانە، لەكنیان ئاخرەت زەمانە، چەند گریان ئەو خاتونانە، لێیان تێك چو جێ‌و مەكانە، خولایان بێت پشتیوانە!

خاتونێك دێتە مەیدانێ، لەدڵی خانی دەدا تانێ: لێت حەرام بێ جێی كابانێ، ئاو نییە پێی بكەین شیلانێ

خاتونێك دێ‌و دەبەزی: رەبی، خانە مارت گەزی، لێم رەش بون سەرو كەزی

خاتونێك دێ بەفەقیری، چۆكی دادەدا لەپێش میری: خان، سەلا لەمنی فەقیری! خان ئاو نیە پێی بكەین هەویری، خان حەیفە، تۆ بێ مودەبیری

خان بەخەزایە مەشغوڵە!

كێ بو؟ لەخانی لەپ زێڕینە، لەشەرافەتی خاتونی شیرینە، بەفرێك باری بەهاوینە، لەشەرافەتی خانی لەپ زێڕینە، حەوت شەوو رۆژان بەوێ ژینە

رایان وا بو بەهەزاری: سواركەین خدری بریندار، بە چەپەر بچێ بۆ خزمەت خونكاری

وەزیر وای گوت بە بوێری: چاكە قاقەزی بنێرێ، قەلاتی بۆ شای بەجێ بێڵی

كێ بو؟ لەخانی جندییە" گوتیە تایفەی خەزاییە، هەرچی هەڵێ قەیدی نییە، هەرچی بمرێ فیداییە، هەرچی بكوژرێ خەزاییە

تایفێك بو، تایفە كافری، گوتیان بەخان: پوچ‌و ناماقوڵت كرد تا سەرت هەڵدەگرێ" دەس بەشیر دەچین بۆ لەشكری

كێ بو، لەخانی جندییە" دەڵێ: بانگی حەق وە ر ئەوێیە، بێ شەریكە، هیچ شەریكی نییە، غەیرەز خولا هیچ كەسێ نییە، یا بێ شێخی گەیلانی، شێخ جونیدی بەغدادییە، سوڵتان مەعروفی كەرخییە، بابی فەرخی داودییە، بابی رابیعەی عەدەوییە، بابی شەمسی تەورێزییە، شێخ مەحمودی باڵەكییە، عەبدولعەزیزی شنۆییە، شێخ رەشی گەرگەروییە

لەمەیدانی شەڕە قەرقەشە، لەجێ راوگان كەوت بو لەشە، خان دەپرسێ: ئەوهە كێیە؟

خان! گورەی ئەسحابە رەشە

سوارێك هاتوە ئەسپی شییە، خان دەپرسێ: ئەوهە كێیە؟

خان! ئەوە گورەی پیرۆتی مەرگییە

سوارێك هاتوه بەنادری، بەس نی‌یە چەکان وەرگـرێ، خـان دەپرسـێ: ئەوهـە کێیە؟

خان! ئەوە عەزرەتی خدری

سوارێك هاتوه لەبۆ گەشتی، بەویە سورەتی بەهەشتن، خان دەپرسـێ: ئەوهـە کێیە؟

ئەوهە وەیسی ماهی دەشتی

سوارێك هاتوه لەکارخانی، بەویـە سـورەتی ئیمـانی، خـان دەپرسـێ: ئەوهـە کێیە؟

خان! شێخ عەبدولقادری گەیلانی

سوارێك هاتوه هونەرمەندە، ئەسپابی دەعوایەی رەندە، خان دەپرسـێ: ئەوهـە کێیە؟

خان! ئەوهە شاهی نەخشبەندە

سوارێك هاتوه ئەسپی تازە، مل بەقەتلا پر ئەنگازە

خان دەپرسێ: ئەوهە کێیە؟

خان! ئەوەش سوڵتان سەعدی وەقازە

سەلاح شوران دەست دا چـهـان، لەگـەڵ سـەفی دە مەلـەکان، دیـت گـورەی شێخی بالەکان

خان بەخەزایە مەشغوڵە!

هات عەشەرەی دە موبەشەرە، هەمزەو هەباسو هەیـدەرە، لەگـەڵ مـەقلوبی پەڕ بەسەرە.

ئالاچی سولتان سەمەرە. بابی ئالای نەبی‌یە، حـەوت تیپـی تێـك پەراندییـە، خان دەپرسێ: ئەوهە کێیە؟

کورژنی حەزرەتی عەلییە

بابی بەیداغی پێغەمبەری، هەمزە بێ لەگەڵ عومبەری، بێ خالیدی ئیینـی وەلی

خان بەخەزایە مەشغوڵە!

خان دەڵێ: ئەبدال بەگە، رۆڵەی بابی، بەمن دەکەی چاك چاك دەبێ

دەڵێ: بابە، چبکەم، لێرەوارە، دوایی نایێ

با بکەین مەدحی هورمز بەگی، رەبی نـەزەری بەچـەنگی، لەهـەزاری دەبـرێ مەرگی

خان ئەبدال‌و کاکە خانە، حەوت شەوان‌و حەوت رۆژانە، شەڕیان دەکرد بەشێرانە. شیان نەیان دی کیلانە، لەش کەوت بون وەکی گردانە، خوێن روی هەروەك جۆگانە، بالچوغەی شیان نەمانە، شەهیدیان کرد کاکە خانە

خان دەڵێ: خانی خەزایی مە، هەتتا لەدنی ئەز بژی مە، بۆ خۆم پەرژینی شەڕی مە

خان ئاوداڵ‌و کاکە خانە، گرتبویان وەعدەو پەیمانە: دەست هەڵ ناگرن لەو کارانە

بانگم وەبەر میری میران! خان بۆ خۆی دەکا تەگبیران، حەوت پولی دایە بەر شیران

بانگم وەبەر پادشای قودرەتی!
خانیان شەهید کرد بەکوتکی خێوەتی
هاوارو رۆ رۆ دمدمە!
رۆژێکی تاو هەلاتی، عەجەم دە کاتن غەباتێ، سەبر هەڵدەکشا بۆ بن قەلاتێ
کوانێ سواری دە نازەنین؟
کێ بو لەئالی ئادەمان؟ قەلاتی هەلگرت بەزەمان
کێ بو لەئالی ئادەمانە؟ قەلاتی هەلگرت بەزەمانە، حەوت شەو وحەوت رۆژانە، شەڕی دەکرد
بەتۆپانە، قەلاتی لەدو نەدانە
کوانێ سواری دە نازەنین؟
کێ بو لەئالی بەجەرگە، لەوانی کردوە دەرگە، لەخەنجەری دە منی زەرگە، لەهەزاری دەبرێ مەرگە
هاوارو رۆ رۆ دمدمە!
کێ بو لەخاتون پەروەری، گوتی: کاك ئالێ ئەتۆ ماوی ئەتوش هەڵێ
کێ لەبەر کاك ئالییە، گوتی: خاتونی، پوچ‌و ناماقوڵت کردییە، بەشی خۆم خەزا کردییە، شەهیدییان کرد کاك ئالییە
هاوارو رۆرۆ دمدمە!
کێ بو لەخاتونی خانی: قبوڵ ناکەن کافرستانی، خۆمان هەڵدەدێرین لەچل کەوانی
ئەی دمدمی بەردی دەلان! جێگەی خان‌و خان ئاودەلان، ئێستا بوی بەمەسکەنی خەرتەلان.
کوانێ سواری دەنازەنین؟[٢٢]

نمونه٨:

لطائف الحیل" قەتلو عامی موکری(١٠١٩)

تا صارم خان مابو، میرایەتی موکری لەژێر دەستدا بو. قزلباش نەیان توانی ناوچەکەی لێ زەوت بکەن. صارم خان کەمرد، ٣ کوڕی لێ بەجێ مان: قاسم، ئیبراهیم، حاجی عومەر، بەڵام هەرسێکیان لەتافی لاویدا مردن، هیچ کامیان جێگەی باوکیان پێ پڕ نەکرایەوە.

لەبرازاکانی صارم خان، ڕۆستەمی کوڕی بابە عومەری کوڕی میر سەیفەدین ٣ کوڕی هەبو: شێخ حەیدەر، میر نەزەر، میر خضر. لەپاش کوڕەکانی صارم کاروباری ئەمارەتی موکری بۆ ئەوان مایەوە. ئەوانیش ناوچەکەیان لەناو خۆیاندا دابەش کردو خۆیان هاوێشتە ژێر دەسەڵاتی شا تهماسبی سەفەوییەوە. لەو هێرشەدا کەئۆردوی عوسمانی، بۆ پشتیوانی لەئەلقاس میرزای برای شا تەهماسب، بۆ سەر ئێرانی کرد، سوڵتان سلێمان، هێزێکی پێکهاتوی لەسوڵتان حسێنی حاکمی ئامێدیو، زەینەل بەگی حاکمی هەکاریو، ئەمیرەکانی برادۆست نارده سەر مەزنەکانی موکری(٩٤٨)هەر ٣ برا لەو شەڕانەدا کوژران.

لەشێخ حەیدەر ٢ کوڕ: میره، حسێنو، لەمیر نەزەر ١کوڕ: بەیرامو، لەمیر خضر ٢کوڕ: ئەلغ بەگ، میر حسێن، بەجێ مابون، ئەمانە هەمویان منداڵ بون. پاش گرتنەوەی ناوچەکە سوڵتانی عوسمانی میرایەتی موکری بەمیره بەگی کوڕی حاجی عومەری کوڕی صارم خان سپارد. ئەویش بەلێوەشاوەیی ماوەی ٣٠ ساڵ لەکاروباری موکریانی بەڕێوە برد. کەمرد مستەفا بەگی لەپاش بەجێ ما.

لەو سەردەمەدا میره بەگی کوڕی شێخ حەیدەریش گەورە بوبو. بەڵام ئەو دابویە پاڵ تهماسب. دڵسۆزو گوێڕایەڵی ئەو بو تا مردو ئیسماعیلی دوەم جێگەی گرتەوە. میره بەگ بۆ نوێ کردنەوەی دڵسۆزی چوە قەزوین بۆ لای شا ئیسماعیل شا ڕێزێکی زۆری لێ نا. زۆری پێ نەچو شا ئیسماعیل کوژرا. شا محەمەد خودابەندە لەسەر تەختی شایەتی دانیشت. لەم سەردەمەدا سەرانی قزلباش لەناوخۆیان تێك چوبون، کاروباری دەربار شێوا بو. میره بەگ لەگەڵ زۆرێ لەئەمیرو حاکمەکانی کوردستانو لورستانو ئەردەڵان چوە ژێر سایەی سوڵتان مرادی عوسمانییەوە(٩٩١). میره بەگ ٤ کوڕی هەبو: شێخ حەیدەر، برادق، حسێن، قاسم، سوڵتان مراد هەر چواری بەسنجەق بەگ دانا بون.

هەر لەو سەردەمەدا میره بەگ لەگەڵ محەمەد پاشای میری میرانی وان لەلای ورمێوە هێرشیان کردە سەر مەراغەو، قزلباشیان لێ دەرکرد.؟ ڕەوەی بەناوبانگی شا تهماسبیان تاڵان کرد. لەسەر ئەوە میره بەگ کرایە بەگلەربەگی مەراغە بەو

مەرجەی لەقزلباش پاکی بکاتەوە. لەم رۆژگارەدا سنوری دەسەلاتی میەکانی موکری زۆر فراوان بوبو. جگە لەمەراغە، سولتان چەند شوێنی تری لەسنجاقەکانی هەولێرو موسڵ پێ سپارد بون.

ناوچەی موکریان، بەهۆی نزیکییەوە لەتەورێزو قەزوین، لەململانێی رۆمو عەجەمدا جێگەیەکی تایبەتی هەبو. کاربەدەستانی تورك، ئەگەرچی لەشەرەکانی خۆیاندا کوردیان دژی قزلباش بەکارئەهێنا، بەڵام نەیان ئەهێشت بنەماڵەیەکی دەسەلاتداری کورد لەو ناوچەیەدا بەهێز بێ.

هێزەکانی عوسمانی تەورێزیان گرت. جەعفەر پاشا وەزیری پارێزگاری ئەوێ بو. کەوتە گێچەڵ بەمیرە بەگ. سنجاقەکانی بابانو موسڵو هەولێری لێ سەندەوە. سەرەنجام مەراغەشی لێ وەرگرتەوە. میرە بەگ بەناوچە میاتییەکانی باوباپیرانی داکەوت.

شەڕی رۆمو عەجەم لەپێوەندی ناو بنەماڵەی میەکانی ئەوێشدا رەنگی دایەوە. ئەوانیش لەناو خۆیاندا لەسەر دەسەلات کەوتنە ململانێ لەگەڵ یەکتری. دڵسۆزی خۆیان ئەگۆڕی. بەگژ یەکتریدا ئەچونو، پیلانیان لەیەکتری ئەگێڕا. کەخضر پاشا لەجێگەی جەعفەر پاشا بو بەوالی تەورێز(١٠٠٢)ئێلە کوردەکانی ئەوێی کرد بەگژ یەکتریدا. مەحمودییەکانی کرد بەگژ موکرییەکانداو بەشەڕی دان. مەزنەکانی موکریش لەناو خۆیاندا کوك نەبون. بوداق خۆی مرد. حسێن، قاسمی برای کوشت. شێخ حەیدەریش لەتۆڵەی خوێنی قاسمدا حسێنی کوشتەوە.

لەئەنجامی ئەو روداوانەدا میایەتی موکری لاوازو سنورەکەشی تەسك بوەوە. شێخ حەیدەر قەڵای ساروقورغانی لەمەراغا ئاوەدان کرد بوەوە[٢٣].

شا عەباس کەتەورێزو ئازەربایجانی لەعوسمانییەکان گرتەوە. شێخ حەیدەر چوە ژێر ئاڵای سەفەوییەوە. لەشەڕەکانی قافقازدا بەشدار بو. لەبن قەڵای ئێرەواندا کوژرا.

شا عەباس لەچوارچێوەی ئەو سیاسەتەدا کەبۆ شکاندنی شانو شکۆی ئێلە کوردەکان گرت بوی. دوای راگوێزانی دەیان هەزار خێزانی ئێلە کوردەکانی سەروی دەریاچەی ورمێ بۆ خوراسانو، داگیرکردنی قەڵای دمدمو، سەرکوت کردنی ئێلەکانی برادۆست. چوە سەر ئێلەکانی موکریو بەوپەڕی دڵڕەقییەوە، قەتلوعامی کردن. دو کەس لەنوسەرانی ناسراوی ئەو زەمانە ئەم روداوەیان بەدرێژی گێڕاوەتەوە. یەکێکیان مەلا جەلال منجم کە لەبەشی یەکەمی ئەم باسەدا هەندێ لەنوسینەکانی راگوێزراو. ئەو مەسەلەکە بە((لطائف الحیل))ناو ئەبا. ئەوی تریان ئەسکەندەر بەگی تورکمان لەکتێبی عالەم ئارای عەباسیدا.

هێمن، نوسینەکەی ئەسکەندەر بەگی وەرگێڕاوەتە سەر زاراوەی موکریانی، والێرەدا وەکو خۆی دوبارە ئەی نوسینەوە. ئەسکەندەر بەگ نوسیویتی:

باسی بەرەو مەراغە چونی شاو
رق هەستانی لەتیرەی موکری و قەتلوعامی ئەو تیرە

عەشیرەتی موکری لەپێرەوانی ئەم دەولەتەو لەسنوری گاودۆلی مەراغەو سندوس و میاندواودا نیشتەجێ بون. لەسەردەمی شای بەهەشتیدا سەرکردەی ئەو تیرە بەدەست ئەمیرە ناوێکەوە بو. پاش مردنی شاو لەسەر تەخت دانیشتنی سولتان محەمەد پادشا کەسولتانی رۆم بو پەیمانی باوک و باپیرانی خۆی هەلوەشاندەوەو دنیای هێدی و هێمنی ئالۆزو پەرێشان کرد، شەڕ هەلایسێنە بەدفەڕەکانی سنور بازاڕیان گەرم بو. ئەمیرەی ناوبراو کەزۆر سالان نمەك پەروەردەی ئەم دەولەتە بو. رێگای نمەك بەحەرامی و یاغی بون و هەلگەڕانەوەی گرتەپێش. لەگەل رۆمیان رێ کەوت و دەستی کرد بەتالان و کوشتار. لەسندوس و میاندواو ومەراغە دا هاتە سەر رەوەی (قەراجیوق) کەرەوەی تایبەتی حەزرەتی شای بەهەشتی بو و بەباشی ناوبانگی بەدنیادا روی بو. ژمارەیەکی زۆری لەرەوەکان و پاسەوانیرەوە کوشت بون و رەوەکەی داگیرکرد بو. هەمیشە لەگەل ئەو ئەمیرو قزلباشانەی دەبونە حاکمی مەراغە شەڕو کێشە هەبو. دەمێکیش لەخراپە وکوشتارو بەدیل گرتنی ژن و مندال رانەدەوەستا. پاش مردنی ئەمیرە بەگ شێخ حەیدەر بەدەستوری بیگلەربەگی رۆمیان بو بە ئەمیرو لەباوکی زیاتر سەربەخۆیی پەیداکرد.

بەلام لەزەمانی فەرمانڕەوایی سولتان محەمەد خاندا لەراس جەعفەر پاشای بیگلەربەگی تەورێز سەرکێشی دەکرد. چەند جار نیزیکانی خۆی ناردە بارەگای عالەم پەنای پادشای مەزن و پچوکیی خۆی نیشان دەدا. تا شاهەنشا بۆ داگیرکردنی ئازربایجان چو. شێخ حەیدەر هات بۆ ریسمە ماچ کردن و لاواندراوە، حەزرەتی شای پایە بەرزو سێبەری خودا هەلەکانی پێشوی تیرەی موکری بەخشی. دەسەلاتی مەراغەو دەوروپشتی کەهەمیشە بەدەست یەکێك لەئەمیرە مەزنەکانی قزلباشەوە بو دا بەشێخ حەیدەر. ئەو لەبن قەلای ئێرەوان وەك لەجێی خۆی باس کراوە کوژرا. خاوەن شکۆ لەبەر هەقناسی جێی باوکیدا بەقوبادخانی کوڕی کەهێشتا مندال بو. بەکەیخوداو ردین سپیەکانی عیلی فەرمو تا کور گەورە دەبێ لەقسەی دایکی کەکچی پیاو ماقولێکی قزلباش و ژنێکی وشیارو ئاقل بو دەرنەچن. بۆ ئەوەی قوبادخان خۆ بگرێ برایەکی شێخ حەیدەر کەناوی ئەمیرخان

بەگ بو لەنێو عیل هێنا دەرو جێو پایەی دایەو کردی بەحاکمی گەرمرود. براکەی تری خان ئەبدال داوای مەزنایەتی دەکردو سەری بۆ برازاکەی دانەدەنواندو هێندێك پیاوخراپو بەد فەری موركی لەخۆ هالاند بو. چەند جار لەشكری ناردرا سەرو دەریان پەڕاند. تا ئاخری وەك باسكرا پەنای بۆ ئەمیرخانی برادۆست بردو لەكن ئەو مایەوە لوتفو دڵسۆزی شاهانە قوبادخانی گرتەوەو سەربەخۆیی تەواوی پەیداكردو هەمو هۆزەكانی موكری بەردەست بو. لەنێو سەرهۆزانی ئەم تیرەدا پیاوی بەراز سروشتو رێوی سیفەت هەبون كە لەرێگای راست دوركەوت بونەوەو لەچۆڵی سەرەرۆیی‌دا گەورە ببونو لەگەڵ قزلباشان كە لەمەراغە خاوەن موڵك بون خراپ دەجولانەوەو بەزۆر زەویەكانیان داگیر دەكردن.

قوبادخانیش كە گەیشتێ لەبەرنەزانی ویپسی دەرونی لەگەڵ قزلباشان رەفتارێكی نالەباری گرتە پێش. هەرچەند لەو چەند ساڵەی دوایی‌دا زۆر نافەرمانیو ئاكاری دزێو لەخۆیو لەژێردەستەكانی دەبیندراو گەرد لەسەر دڵی مبارەكی شاهانە دەنیشت. بەڵام لەبەر بەزەییو دڵسۆزی تایبەتی خۆیو لەپێش چاوگرتنی خزمەتی شێخ حەیدەر چاوپۆشی لێ دەكرا. تا وای لێ هات ئاوی لەئاوەڕۆیان دەركردو سەرەرۆییو لاساری لەرادە بردە دەر، هەر وەكو ساڵی رابردو حوكم كرا بو كەقوبادخان بچێتە كن اعتمادالدولەو لەداگیركردنی قەڵای دمدمدا لەگەڵ لەشكر بەشداری بكا، خۆی لەو خزمەتەش بواردو نەچو.

لەبەهاری‌دا كەخاوەن شكۆ خەریك بو بۆ رێكخستنی كاروباری ئەو ناوچەیە بەرەو سنور بچێ. قوباد خانیش ناچارو بەخۆیو چەند كەس. لەدەوروپشتەكانیەوە لەیورت قشلاق بەخزمەت گەیشت، چونكە دڵی پاكو روناكی شاهانە لەسەرەرۆیی لاساری ئەوان گەردی لێ نیشت بو، هاتە سەر ئەوە كەئەوان شیاوی لوتفو دڵسۆزی نینو راوەستان لەتەمێ كردنی توندی ئەوان بەقازانجی دەوڵەت نیەو خراپەو كێشەی پتری لێ پەیدا دەبێ. خۆی لەتەمێ كردنیان خۆش كرد. بەڵام بەلێزانیو هۆشیاری خۆیەوە جاری خۆی راگرتو لوتفی لەگەڵ كردن تا گەیشتە مەراغە. قوبادخانو ردێن سپیەكانی موكری لەوە دەترسان شا داوای رەوەی قەراجیوق بكاتەوە. بۆیە بەفێڵ ئەسپە باشو هەڵبژاردەكانیان ناردە جێگایەكی دوردەستو چەند بارگینی نارەسەنی كوردیان لەوێ هێشتەوە، تا ئەگەر باسی رەوە هاتە گۆڕێ ئەوان نیشان بدەن. هەروەها ئاشكرا بو كەهەمیشە لەگەڵ سەردارانی رۆمی كەینو بەینیان بوەو خراپەیان لەگەڵ لێ قەوماو هەژاران كردوەو لەبەر تەعسسوبی مەزەبی زۆریان شیعەكانی مەراغە ئازار داوە. كەوابو دەستی زۆرداران دەبو لەیەخەی هەژاران بكرێتەوە.

بەکورتی لەنێوبردنی ئەو تیرە بەدفەڕو سەرەڕۆیە کە لەموسڵمانی هەر ناوێکیان هەبو ئەرکی سەر ئەستۆی شای دادپەروەر بو، ئاگری رقو تورەیی‌وا لەدڵی خاوێنی شاهانەدا بڵێسەی گرت بو کەتەنیا بەخوێنی ئەو بێ فەڕانە وە کارکەوتنی شیری ئاگربار نەبایە نەدەکوژاوەو دانەدەمرکاوە. لەکاتێکدا کەبارەگای بەرز لەگاودول هەڵی دابوو، رۆژێك قوبادخان بەخۆیو سەدو پەنجا کەسەوە رویان لەبارەگای بەرز کرد. ئێوارە وەخت بو گەیشتێ. لەگەڵ چوار کەس لەخزمەکانی بۆ حوزور بانگ کران. کە وە ژور سەراپەردە کەوت لەسەر فەرمانی شا لەوەختی چەکمە داکەندندا غولامان بێ ئەوەی بێڵن ببزون کوت کوتیان کردن. کەلاکی پیسی ئەوانیان بۆ کوچەی پشت سەراپەردە راکێشا. بۆ ئەوەی زیانێك لەلایەن ئەو پیاوخراپانەوە بەغولامان نەگا، فەرمان بەعەلی قولی خانی ئیشك ئاغاسی باشی شاملۆ درا لەبەر دەرکی سەراپەردە راوەستێ، یەك یەك بانگیان بکا بۆ مەجلیس. کە وە ژور سەراپەردەی پیرۆز کەوتن دەسبەجێ غولامان بیانکوژنو کەلاکیان باوێژنە کوچەی پشت سەراپەردە، تا لەپێش چاوان ون بن. تا بیست سی کەس بەو جۆرە کوژرانو یەك بەدوای یەکدا فڕێ دران، ئەوانی دەرێ کەمێك دڕدۆنگ بون. یەکیان کەهاتە ژورێ تەماشای کرد خوێن زۆر رژاوەو قوبادخانو ئەوانیش دیار نین، قیژاندیو دەستی‌دا خەنجەر محبعلی خانی شاهی سیونی برینداركرد. دوسێ کەس کەبەدوای‌دا دەهاتن کشانەوەو خەریکی راکردن بون. غولامانو قورچیان تێیان وروکان. هەر لەوێ پارچە پارچەیان کردن. ئەوانی دەرەوە تێ گەیشتن، رایان کردە ئەسپان، هێندێك هەر لەو دەوروبەرە هێندێك لەوەختی راکردندا کوژرانو تاقیان لێ برا. لەو وەختە بەسامەدا خاوەن شکۆ هاتە دەرو سواری ئەسپی رەسەنو خۆشبەز بو روی لەقەڵای گاودول کردو سەربازانی قزلباش کوشتنو تالانی عەشایری موکرییان پێ ئەسپێردرا. خاوەن شکۆ بەتلیك لەشەو چوبو گەیشتە قەڵای گاودۆڵ.

هێشتا ئەم خەبەرە نەگەیی بوە قەڵاکە لەشکر بەزۆر قەڵا وەربو هەر کەسیان وەگیر کەوت خستیان. علیقلی خان ناردرا بۆ حەوشەیەی دیکە کە لەو نزیکانە بو. پەنجا شەست کەسێکی دەست بەستراوی هێنا دەرگای بەرز. غازیە تۆڵە ئەستێنەکان بەچاو قوچاندنێك هەمویانی ناردنە وڵاتی نەبون. زۆر لەو کەسانەی دەیان هێنان خزمەتکارو پێمەڕە دارەکان هەر بەزەبری گۆپاڵو پاچو پێمەڕە سەرو مێشکیان دەکوتان و دەهاڕین. ئەسفەندیاربەگی ئاوچی باشی عەرەبکەرلو لەسەر فەرمانی خاوەن شکۆ بەسەررەو ناردرا بۆ گەرمرودو بەفێڵێکی شەڕکەرانەوە ئەمیرخانی برای شێخ حەیدەرو ئەو پەنجا کەسەی لەتیرەی موکری کە

لەگەڵ ئەو بون بەجارێك كوشت. حسێن سوڵتان برازای شێخ حەیدەرو ئەوانەی لەگەڵ ئەو لەورمێ بون بەدەستی حەسەن خان كوژران.

بەكورتی قەتلی عامی ئەو تیرە بەقەڵەمی تەقدیر لەسەر لاپەڕەی رۆژگار نوسرا. ئەو چەند رۆژەی كەشا لەقەڵای گاودوڵ ماوە، هەمو رۆژێ دەستە دەستەو پۆل پۆل دەیان هێناو لەسەریان دەدان. بەهرامی خوێنخۆر تاوێك لەتیغ وەشاندنو خوێن رشتن رانەدەوەستا. هێندێك لەئویماقو ئیبیو ئوریاد كە لەنێو ئەوان مابونەوە. بەو تاوانەی لەنێو تیرەی دژی دەوڵەتدا خۆیان مات كردوەو لەكاتی دەسەڵاتی رژمیاندا نەگەڕاونەوە نێو قزلباش هەمویان كوژران.

بیبڕینەوە ئاورگی تیرەی موكری كوژاوەو نیرەوەنەكان هەمو كەوتنە بەر مەودای شیری بەبڕشتو ژن و منداڵەكانیشیان بەدیل گیران. پاش چەند رۆژ بلێسەی رقی شاهانە تا رادەیەك دامركانەوەو شێربەگ ناوێك لەو بنەماڵە كەهەمیشە خۆی بەخزمەتكار دەزانیو مەخسود بەگ ناوێك كەبرای ئەو لەریزی ئیشك ئاغاسیانی بارەگای بەرزدا بو، كرانە گەورەو مەزنی موكریو فەرمان درا ئەوانەی لەمەودای شێر رزگار بونو لەكەلێنو پەسیواندا ماونەوە، پەنا بۆ ئەوان بەرنو لەكوشتنو تالان ئەمین بن.

((پاش ئەم روداوە شا چەند رۆژێك لەنێو ئەسپەكانی رەوەدا لەچیمەنی قەراجیوق رای بواردو ولاتی مەراغەی بەسوڵتان میر مقدم ئەسپارد[٢٤].

٤/٢ شاه سوڵتان حسێن

نمونە٩:

كەللە منار لەسەری كورد(١١١٣)

شاه سوڵتان حسێن(١١٠٥-١١٣٥)كوڕە گەورەی شاه سلێمانی سەفەوی لەپاش مردنی باوكی بو بە شا، بەكابرایەكی بودەڵەی دەبەنگ، بەڵام بەیەكێ لەهەرە فاسیدترین شاهەكانی ئێران ناسراوە[٢٥] نوسەری ((رستم التواریخ))لەگێڕانەوەی باسی رابواردنی شادا نوسیویتی:"

((... نزیكەی هەزار كچۆڵەی صبیحەی جمیلە، لەهەر طائفەو قەومو قەبیلە، لەعەرەبو عەجەمو توركو تاجیكو دەیلەم، لەسەر رێوشوێنی بوكێیو زاوایی بەعەقدو نیكاحو حەباڵەی خۆی دەرهێنابو، منالو نەوەكانی لەنێرومێ، گەورەو پچوك، بەمەزەننە ئەگەیشتنە هەزار كەس..))[٢٦]

هەر لەستایشی ژوری رابواردنەكەیدا دەڵێ:

((لەو سەرا بەهەشت ئاسایەدا، ژورێكی دڵگوشایان دروست كردو جێگایەكی قوڵیان تیا بینا كرد لەهەردو لاوە بەرەو خوار، دەمی سەروی حەوت

گەزو دەمی خواروی یەك گەزو، لەسەرێ تا خوارێ بەردی مەڕمەڕیان دانابو، ئەو ژورەیان بەزینەتی زۆردروستو رازاند بوەوە، جاربە جارێ ئەو تاقانەی رۆژگارە خۆی روت ئەکردەوە، ژنێکی مانگ روی ئەندام زێوینیش خۆی روت ئەکردەوە، لەسەرەوەی ئەو شوێنە قوڵەوە روبەڕوی یەك دائەنیشتن، لنگی خۆیان درێژ ئەکردو، بەئارەزوەوە بەوردی ئەیان روانییە یەکتریو ئەخزان، لەسەرەوە تاخوارێ کە بەیەك ئەگەیشتن ئەلفی راست ئەچوە ناو خانەی کافەوە. ئینجا ئەو دو تالبو مەتلوبە دەستیان ئەکردە ملی یەکتریو پاش دەسبازیو ماچوموچێکی زۆر... بەو شوێنەیان ئەوت حەزخانە.

سەرەڕای حەزخانە، شاە جێگایەکی تریشی هەبو، پێیان ئەوت لەززەتخانە ژورێکی خڕی فراوان بو، جاروبار شا لەگەڵ چل پەنجا ئافرەتی شۆخو شەنگدا ئەچوە ناوی، شا خۆی بەڕوتی لەناوەڕاستی ژورەکەدا دائەنیشتو ژنەکانیش هەمویان لەچواردەوری بەڕوتی، هەریەکەیان سەرینێکی ئەخستە ژێر کەمەریەوە، ئەژنۆیان ئەنوشتانەوەو، پێیان ئەنایە ژێر کەمەریان، بەپشتا پاڵ ئەکەوتن. بۆ ئەوەی ئارەزوی شا ببزوێنن، هەر یەکەیان هەوڵی ئەدا سەرنجی شا بۆ خۆی رابکێشێ. شا کەئارەزوی ئەچوە سەر هەرکامێکیان ئەوەیانی هەڵ ئەبژارد. ئەو ژورەی ئەم بەزمەی تیا ئەکرا لەززەتخانە بو...))[٢٧].

لەسەردەمی ئەم شاهەدا ئیمپراتۆریی سەفەوی گەیشت بوە دوایین قۆناغی داوەشانو، لەئەنجامی هێرشی ئەفغانییەکاندا، بنەماڵەی سەفەوی هەم شاهێتییان لەدەس داو، هەم بڕانەوە.

قۆناغی نوێی دامەزراوەی ئەمارەتی بابان هاوزەمان بو لەگەڵ لاوازبونی دەسەڵاتی بنەماڵەی سەفەویو، سەرەتای قۆناغێکی پڕ لەنائارامیو پشێویو ناکۆکی ناوخۆی خوێناویو هێرشی بێگانە بۆ سەر ئێران.

سلێمان بەبە لەدوا چارەکی سەدەی ١١هەمدا کەوتە چەسپاندنی دەسەڵاتی خۆیو دەسگرتنەوە بەسەر ملکی باباندا. ئیتر لەو کاتەوە سەرگەورەی ئەم بنەماڵەیە لەلایەن عوسمانیەکانەوە نازناوی((پاشای))پێ ئەدرا.

بنکەی قەڵەمڕەوی بابان لەسەرەتادا لەدارەشمانە بو کەئەکەوێتە مەڵبەندی پشدەر.

ئەمارەتی بابان لەلای رۆژهەڵاتو سەرویەوە دراوسێی ئەمارەتی ئەردەڵان بو. والیەکانی ئەردەڵان بەنازناوی((خان))لەلایەن شای ئێرانەوە دائەنران. بنکەی ئەمارەتیان لەسنە بو. هەورامان، مەریوان، بانە، سەقزیان لەژێر دەستدا بوە.

روباری سیروان‌و چیاکانی هەورامان، سورێن، سورکێو سنوری جیاکردنەوەیان بوە لەیەکتری.

لەلای رۆژئاوایەوە دراوسێی ئەمارەتی سۆران بو. گەورەکانی سۆران نازناوی((میر))یان بە خۆیان ئەدا. لەلایەن والیەکانی عوسمانی‌یەوە بەنازناوی((بەگ)) ئەناسران. بنکەی ئەمارەتیان ماوەیەك لەهەریرو ماوەیەك لەرەواندوز بو. زێی بچوك سنوری سروشتی بو لەنێوان دەسەلاتی هەردو ئەمارەتدا. بەلام زۆر جار پاشاکانی بابان، رانیە، کۆیە، هەریر، ئالتون کۆپرییان لەوبەری زێ لەبەر دەستدا بو.

لەلای خواروشیەوە دراوسێی ولایەتی بەغداد بو. هەندێ جار دەسەلاتی میرەکانی بابان ئەگەیشتە کفری، زەنگاباد، خانەقین، مەندەلی، زەهاو، جەسان، بەدرە.. واتە ئەگەیشتە جەبەل حەمرین.

ملکی بابان هیچ شارێکی تێدا نەبو. هەندێ گوندی گەورەی تێدا بو. خەلکەکەشی بەشێکی نیشتەجێ‌و بەشێکی کۆچەر بون. کۆچەرەکان بەگشتی رێکخراوی خێلەکییان هەبو، لەهەندێ شوێن خێلەکی نەبون.

گەورەترین ئێلی نیشتەجێ، کەرێکخراوی خێلەکی هەبو، ئێلی نورەدینی بو. لەناوچەی پشدەرو مەرگەدا نزیکەی سەد گوندیان هەبو. لەکاتی پێویستدا هەزار تفەنگچییان پێ کۆئەکرایەوە. لەگەڵ هۆزەکانی سەکر، شینکی، گەلالی‌دا هاوپەیمان بون. جگە لە مانەش، لەشارباژێر، ئالان، سیوەیل، بازیان، قەرەداغ، شارەزور، گوندو ئاوایی هەبو، رێکخراوی خێلەکییان تێدا نەبو، ئەگەر هەشبوبێ لاوازو بچوك بوە.

گەورەترین ئێلی رەوەندیش ئێلی جاف بو. جاف چەند هەزار مالی بو. چەند تیرەی غەوارەش خۆیان دابوە پالیان. جگە لەئێلی جاف، هەندێ هۆزو تیرەی بچوکی تر کە٥٠ تا ٥٠٠ مالْ ئەبون لەبەر فەرمانی گەورەی باباندا بون لەوانە: شێخ ئیسماعیلی، کەلور، مەندمی، مەرزینك(بلباس)، تیلەکۆ، کۆستە، هەمەوەند، سۆفیوەند، کەچەلی، چگنی، زەند، کەروەیی، لور، سەدانی، گورزەیی[٢٨].

سنوری رۆم‌و عەجەم هەندێ لەم ئێل‌و هۆزو تیرانەی بەسەر هەردو دیوی سنورا دابەش کرد بو. هەندێ لەمانە بەشی گەورەیان کەوت بونە لورستان، کرماشان، ئەردەلان، موکریان.

هێزی پارێزگاری ئەمارەتی بابان لەچەکداری سوارەو پیادەی ئەم هۆزانە پێك ئەهات، هەروەها هێزی شەڕکەری ئەمارەت بۆ بەشداری کردنی لەلەشکرکێشیەکانی ئۆردوی عوسمانیدا هەر لەمان کۆئەکرایەوە.

ئەمارەتی بابان لەم سەردەمەدا لەگەشانەوەو پەرەسەندندا بو. کەوت بوە هەوڵی چەسپاندنی سەربەخۆییو، فراوان کردنی سنوری قەڵەمڕەوەکەی لە١١٠٢دا میرەکانی بەبە، سلێمانو حەسەن، هەڵیان کوتایە سەر کەرکوك، کەئەوسا ناوەندی ولایەتی شارەزور بو. لەو شەڕەدا متصرفی ئیالەتی کەرکوك، دلاوەر پاشا، کوژرا. کەرکوك کەوتە ناو سنوری دەسەڵاتی بابانەوە. وەزیری بەغداد، حسێن پاشای بەمتصرفی کەرکوك دانـاو، هێزێکی لەشەڕکەرانی بەغدا، جزیرە، ئامێدی بۆ کۆکردەوە، فەرمانی لەناوبردنی میری بابانو، سەندنەوەی شارەزوریان پێ درا بو. ئەم هێزە پاش چەند مانگێ بە سەرنەکەوتویی گەڕایەوە[29].

لەدوای بەستنی پەیمانی زەهاو پێوەندی ئێرانی- عوسمانی ئاسایی بو. شتێکی ئەوتۆ روی نەدابو، ئەم پێوەندییە بناڵۆزێنێ، یا ببێتە هۆی تێکدانی، لەزەمانی شا سوڵتان حسێندا دو روداو قەومان، کەئەیان توانی ببنە هۆی هەڵگیرسانەوەی جەنگ لەبەینی ئەم دو دەوڵەتەدا. بەڵام لاواز بونی هەردولایان رێگەی ئەمەی نەدانو کێشەکانیان بەرێگەی هاوکاری بەلادا خست.

یەکەمیان، شۆڕشی ئێلە عەرەبەکانی بەسرە دژی دەسەڵاتی عوسمانی. ئەوانە دەستیان بەسەر بەسرەدا گرتو، پاش چەند تێکهەڵچونی خۆیان هاوێشتە ژێرسایەی دەسەڵاتی شای ئێرانەوە. بەڵام شا کلیلی شارەکەی بەرۆستەم خانی نوێنەریدا لەگەڵ نامەیەکی دۆستانەی پڕ لەچاپلوسیدا بو سوڵتانی عوسمانی نارد(١١٠٩)[30].

هەر بەو بۆنەیەوە داوای هاوکاری هەردو دەوڵەتی کردبو بۆ بەرەنگاریو سەرکوت کردنی میری بابان.

دوەمیان هێرشی میر سلێمانی بابان بو سەر مەڵبەندی ئەردەڵانو گرتنی هەندێ لەشارو ناوچەکانی.

شا لەو نامەیەدا کەبو:

((...شەهریاری کیشوەری حزمو قار، شاسواری عرسەی گیرۆدار، سوڵتانی سوڵتانەکانی جیهان، خاقانی خاقانەکانی زەمان، ناصر الاسلام والمسلمین، قامع الکفارو المشرکین، قارەمانی ئاووخاك، سمی رەسوڵی رب العالمین، قائانی هەردو ئەرزو هەردو دەریا، خادم الحرمین الشریفین، دوەمین ئەسکەندەری ذوالقرنین،

سێبەری سایەداری رەحیمی رحمان، خاقانی کوڕی خاقانو، سولّتانی کوڕی سولّتان، مانگی چواردەی ئاسمانی سەلّتەنەتو، بەسالەتو، عەزمەتو، جەلالەتو، نەجدەتو، عەدالەتو، عزو شانو نصفە وامتنان: سولّتان مستەفا خانی کوڕی سولّتان محەمەد خان، نصر الله انصارەو ضاعف اقتدارە..))

شا لەم نامەیەدا داستانی هەلّگەڕانەوەی ئێلە عەرەبەکانی بەسرەو، تەنینەوەی بۆ مەلّبەندی حوێزەی ئێران ئەگێڕێتەوە، ئەلّێ گرتنی بەسرە بۆ ئەوە نەبو بیخاتە سەر قەلّەمڕەوەکەی خۆی، بەلّکو ئەوان لەباتی سوپاییانی عوسمانی ئەو ئەرکەیان ئەنجام داوە، بەئەمانەت لەدەستی والی عەرەبستان دایە. وەکو جاران بەملکی سولّتانی دائەنێنو، بەوی ئەسپێرنەوە.. ئینجا دێتە سەر باسی میری بابان، سلێمانو نوسیوێتی:

((لەبەرئەوەی سلیمان بەبەی مخذول العاقبە، ماوەیەکی درێژە، هەمو رۆژێ شەڕی نابەجێ بەحاکمەکانی سەرسنورو قەبیلەکانی کوردو ئیلو ئەحشامی ئەم لایە ئەفرۆشیو، هاندەری سیلسیلەی فەسادو عناد بوەو، هەندێ لەمەلّبەندەکانی ئەو حاکمانەی سەرسنوری داگیرکردوە، بەرامبەر بەو پارێزەرانەی لەو سەرسنورە دانراونو جێبەجێ کردنی مەرجەکانی صلحو میساقیان پێ سپێردراوە کرداری خراپ ئەکا.

چەندین جار کردەوە ناشایستەکانی ئەو پێڕەوی زولّمو بێدادە بەپاشایانی بەغداد راگەیەنراوە، هەمو جارێ ئەوانیش گفتی تەمێ کردنو چارەکردنی ئەم کارەیان داوە، بەلاّم بەهۆی تطمیعو حیلەکانی ئەو رۆژگارە رەشە دەغەلەوە گفتەکانیان بەجێ نەهێناوە.

کەرکوکو ئەو شوێنانەی لەپاشایانو سنجاق بەگەکانی گرت بو لەدەستی ئەودا هێشتویانەتەوە، ئەوەش بۆتە هۆی زیادبونی توغیانی بیابانگەردی وادی خودسەریو خودرایی.

لەوەدا کەئەم خێر ئەندێشو دۆستی صداقت کێشە لەقسەکانی خۆیدا، تیشکی راستی، کالشمس في وسط السما، ئەدرەوشێتەوە، ئەوەی کەئەو سەرۆکی شەیتانگەلە بۆ ورووژاندنی کەرەستەی فەساد دەری بڕی بو، نموداری مەوجی سەرابو، ئەو مەلعونە شایستەی بازخواستو سەرکۆنەیە. وە لەو رووەوە کەبۆتە مایەی فتنەو فەسادو بەهۆی چاو لێ پۆشینی بەندەگانی ئەو شاهنشا ثریامکانەوە، فێری دڕی بوە.

((لێ بوردونو چاوپۆشینێ لێرە بەدواوە بەرامبەر بەو بکرێ ئەبێتە هۆی نائەمینیو پەشێوانی ئوموری جمهوری ئەنامو هەمو ئەهلی ئیسلام.

ئەگەر لەلایەنی خۆشی هێنی خاقانەوە فـەرمانی لازم الامتثال دەربچـێ بـۆ دانی اهتمامی تەواو بەدەفعی ئەو مادەی وبـال ونکالـە، کەپیسـایی بـونی ئـەو فیتنە ئەنگێزە لەداوێنی دەوڵەتی ئەبەدمدت بشـۆرێ‌و، گـەردی ژیـانی لەسـەر ئاوێنـەی پـاکی خۆشەویسـتی بسـڕێتەوە، ئەبێتـە هـۆی دامـەزرانی بنچـینەی اختصاص‌و باعیسی پتەوبونی بناغەی خۆشەویستی تایبەتی.

هەڵگری نامـەی محبـەت عنـوان، ئیالـەت‌و شـوکت پـەناه: رۆسـتەم خـان، مەئموری گەیاندنی هەندێ قسەی دۆستانەیە...))[٣١].

مەستورەی کوردستانی بزوتنی سلێمان پاشای بابان بۆ سەر خاکی ئـەردەڵان‌و دوایی‌تر پێکادانی هێزەکانی عەجەم‌و بابان بەمجۆرە ئەگێرێتەوە:

((لەسـەردەمی جلوسـی شـاە سـوڵتان حسـێن‌دا کاروبـاری ئـەمارەتی کوردستان(ئەردەڵان)بە محەمەد خانی کوڕی خەسـرەو خـانی ئـەردەڵان سـپێردرا" لەکاتی ئیالەتی ئەودا، سلێمان پاشای بابان بەهۆی زۆریی سوپاو لەشکرو فرەیی زیوو زێڕ بایی بو، لەشکرێکی سازکرد لەئەستێرە زۆرتـر بـو. لەوڵاتـەکانی رۆم‌و ئێران‌دا کەوتە تاڵان‌و راوورِوت، بانگی سەرەڕۆیی‌و یاخێتی بـەگوێی دانیشـتوانی هەردو وڵاتدا دا.

سەرەتا بەسوپایەکی لەژمارە بەدەر بەرەنگاری وەزیـری بەغـداد بـوەوە، پـاش تێکهەڵچون وەزیر بەتێکشکاوی هەڵات. دوای ئەوە بەنیازی گرتنـی کوردسـتانی ئەردەڵان ئەو سوپا گەورەیەی جوڵاند. دەستی داگیرکردنی بۆ ئـەو سـنورانە درێـژ کردو دەرگای فیتنەو فەسادی کردەوە. هـەر لەسـەرەتاوە هـەورامان‌و مـەریوان‌و سەقزیان گرت. تەمرخان بەگی کوڕی زۆراب سوڵتانی کوڕی کەلب عـەلی خـانی والی، کـە لەسـەقزو سـیاکۆ بـو، هـەروەها ئیـبراهیم بـەگی میرئەسـکەندەری دەسەڵاتداری مەریوانیان کوشت. سەرەنجام کەهەواڵی رابـون‌و راپـەڕینی سـلێمان پاشا بەگوێی شا سوڵتان حسێن گەیشت، لـەو روداوە شـڵەژا. عەباسـقلی خـانی قاجاری بەسـەردار دانـا بەسـوپایەکی زۆرو لەشـکری زیـاد لـەڕادەو ژمـارە بـۆ لەناوبردنی فیتنەی سلیمان پاشا بۆ یارمەتی دانی سوپای ئەردەڵان نارد.

کەمەوکیبی سوپای قزلباش‌و قشونی ئەردەڵان گەیشـتنە مـەریوان، سـلێمان پاشا هەنگاوی ئازایەتی‌و جوامێری بۆ پێشەوە ناو تێکهەڵچون لە٩هەمی مانگی موحەرەم ساڵی ١٣١٠(بێگومـان ئەم ساڵە هەڵـەی چاپە)هەنگامـەی جـەنگی دلێران لەبروسـکەی تیـغ‌و شـریخەی سـەنان گـەرم بـو. لەبەیانییـەوە تـائێوارێ خەنجەری دلێران کاری لەیـەکتری ئـەکردو شمشـێری دلاوەران گیـانی ئەکوشـت‌و سەری ئەپەڕاند، هـیچ کامیـان سـەرنەکەوتن. رۆژی دوایـی ١٠هـەمی مـانگی ناوبراو بو، دوبارە هەردولا تەپڵی شەڕیان لێداو، ریزیان بەست. وەکـو نێـرە شـێر پەلاماری لەشکری یەکترییان‌دا. سلێمان پاشا خۆی لەپشـتی هێرشـەکەوە هاتـە

پێشەوە، پیاوانەو دلێرانە کەوتە شەڕەوەو، ئازایەتی نواند، چەندەها سەری سوارانی ناودار بەزۆری بازوی کەوتە سەر ئەرز.

دواییەکەی، چونکە فەتح‌و زەفەر بەندە بەتەقدیرەوە نەك بەزۆری بازوی دلێرانی ڕۆستەم ئاساو، هێزی شمشێری شێرانی پڕ هونەر، شەماڵی سەرکەوتن لەئاڵای دەولـەتی عەباسقلی خان هەڵی کرد. سلێمان پاشاو لەشکرەکەی تێکشکان‌و بەزین. زۆری سەرکردەکانیان کوژران‌و بەدیل گیران‌و بریندار بون‌و گیران، ئەوانەی لەشیر رزگاریان بو بەهەزار فرتوفێڵ گیانی خۆیان دەرباز کرد. خێوەت‌و بارەگاو ئەموال‌و ئەسبابی خۆیان بەجێ هێشت‌و، بەرەو لای ڕۆم‌و قوستەنتین رایان کردو هەڵاتن.

قاسم سوڵتانی هەورامی پاش حەسانەوە لەماندویەتی شەڕ، گۆڕانی هەنگامەی شەڕ بەخۆشیی بەزم، بەهۆی کۆنە قینەوە لەبنەماڵەی ئەردەڵان، سەبارەت بەناپاکی‌و نادروستی باوەڕ، بەسەرداری قزلباش ئەڵێ کە: بەهۆی تعصبی دراوسێیەتی‌و هاومەزەبی‌و، بەهۆی گوێ دانە هاوسێیەتی‌و دور بیرکردنەوە، سوپای ئەردەڵان وازی لەڕێوشوێنی دۆستایەتی‌و ئاشنایەتی لەگەڵ دلێرانی بەبە نەهێناوەو، بەهیچ جۆرێ بەنیازی جەنگ دەستی شەڕیان لێ نەکردونەتەوەو، لەپێکادانی ناوونەنگدا بەهیچ شێوەیەك بەشداری جەنگ نەبون.

عەباسقلی خانی قاجار کەسەردارو بە((زیاد ئوغلی))بەناوبانگ بو، بەدوزمانی قاسم سوڵتان وروژا، لەسەری موسڵمانانی بێ گوناهی سنە کەللە منارێکی دروست کرد، سەری قاسم سوڵتانیشی وەکو بەیداخ بەسەر بەرزایی سەرەکانی ترەوە هەڵ واسی.

((فەرد: هەر کەس چی بچێنێ ئەوە ئەدروێتەوە.))[٣٢].

مێژونوسانی ئەردەڵان، ئەڵێن لەو بەزمەدا ١٥٠٠کەس لەکوردەکانی ئەردەڵان کوژراون‌و، زیاد ئوغلی گردێکی لەکەللەکانیان دروست کردوە، کەلەناو خەڵکدا بەکولێن کۆ بەناوبانگ بوە.[٣٣]

وەکو شای ئێران خواست بوی، دەوڵەتی عوسمانی حەسەن پاشا، یەکێ لەپاشا بەتواناکانی کردە وەزیری بەغدادو، ئەرکی سەرکوت کردنی ئێلەکانی کوردو عەرەب و جێگیر کردنی دەسەڵاتی عوسمانی پێ سپێردرا.

هەردو دەوڵەت کەوتنە هاوکاری بۆ لەناوبردنی سلێمان پاشا. حەسەن پاشا خۆی بەقین بو لەسلێمان پاشا، شکاتی شای ئێرانیشی هاتبوە سەر.

لەلایەن عوسمانیەوە حەسەن پاشای وەزیری بەغداد کەوتە سەرکوت کردنی کوردەکانی سنجارو، سۆران‌و، عەرەبەکانی لای بەسرە.[٣٤]

لەلایەن عەجەمەوە حسێن خانی لوڕ نێردرایە سەر شارەزوور کەوتە تاڵانو کوشتنی خەڵك. ئێلی بلباسی هەتا ئاکۆو قەندیل راو نا[35].

حەسەن پاشای والی بەغداد، سەرەنجام توانی سلێمان پاشا لەگەڵ ١٧ بەگی کورد لەدۆستو هاوکارەکانی بەیارمەتی پاشایانی حەلەبو دیاربەکر بکوژێ[36].

بەجۆرە هەوڵدانی بەبە سلێمان بۆ فراوان کردنی قەڵەمڕەوی دەسەڵاتی خۆیو، بۆ دامەزراندنی دەسەڵاتێکی سەربەخۆ لەنێوان بەرداشی هێزی رۆمو هێزی عەجەمدا شکاو سەری نەگرت.

شا ساڵی ١١٠٦ گورگین خانی گورجی، کەمەسیحی بو، بەحاکمی موسڵمانانی قەندەهار دانا. گورگین خان سەرەڕای جیاوازی دینی لەگەڵ خەڵکی قەندەهار، زوڵمی زۆری لێ ئەکردن. ماوەی ٥ ساڵ لەوێ مایەوە بێ ئەوەی رەفتاری خۆی لەگەڵ خەڵك بگۆڕێ، میر وەیسی هوتکی کەیەکێ لەسەرانی ئێلی غلیجائی بو، لەوێوە روی کردە دەرباری سەفەوی لەئەسفەهان، بۆ شکات لەدەس ستەمی گورگین خان. شاو کاربەدەستانی دەربار گوێیان نەدایە گازندەکانی میروەیس. میر وەیس هەم نائومێد بو لەوەی بتوانێ هەلومەرجی گەلەکەی خۆی بەهۆی شاوە باش بکا، هەم تێ گەیشت لەوەی کاروباری دەرباری سەفەوی گەیشتۆتە ئەوپەڕی بۆگەنیو لاوازی لەوێوە نەگەڕایەوە قەندەهار بەڵکو چو بۆ حەج. پاش حەج کردن دوبارە گەڕایەوە ئەسفەهان. سەرلەنوێ دادی خۆیو خەڵکەکەی بردەوە لای شاو دەربار(١١١٢). ئەم جارەش کەلکی نەبو. کەس گوێی لێ نەگرت. بەنائومێدی گەڕایەوە قەندەهار.

میر وەیس سەرانی ئێلەکەی کۆکردەوەو، لاوازی دەوڵەتی سەفەوی بۆ رون کردنەوەو، هانی دان بۆ یەکگرتنو شۆڕش. رۆژێکیان لەکاتی راودا گۆرگین خانی کوشت(١١١٣) لەماوەیەکی کەمدا کاربەدەستانی سەفەوی لەقەندەهار دەرکردو خۆی دەستی بەسەر کاروباری وڵاتدا گرت. شا چەند جارێ لەشکری ناردە سەریان. بەڵام هەمو جار بەتێکشکاوی ئەگەڕانەوە.

میر وەیس پاش ٨ ساڵ حوکمڕانی مرد(١١٢١). میر عەبدوڵڵای برای جێگەی گرتەوە. عەبدوڵڵا ویستی بچێتە ژێر سایەی دەسەڵاتی سەفەوییەوە، بەڵام مەزنەکانی ئێلی غلیجائی ملیان بۆ ئەوە نەداو میر مەحمودی کوڕی میر وەیسیان لێ هاندا بیکوژێو جێگەی باوکی بگرێتەوە. محمود مامی کوشتو لەجێگەی ئەو بو بەحاکمی قەندەهار(١١٢٢). مەحمود کەبەوردی ئاگاداری هەلومەرجی ناوەوەی دەربار بو، کەوتە پێشڕەوی. سیستانی گرت. لەڕێگەی کرمانو یەزدەوە چوە سەر ئەسفەهانو، گەمارۆیدا. دوای ئابلۆقەدانێکی درێژو داکەوتنی قاتوقڕی

لەناو پایتەختدا، شاو دەستوپێوەندەکانی خۆیان بەدەستەوەدا. شا بەدەستی خـۆی تاجی شاهیتی لەسەری خۆی داگرتو کردیە سـەری مـەحمود (١١٣٥). مـەحمود چوە ناو ئەسفەهانەوە شای لێخراوی لەیەکێ لەکۆشکەکانیدا بـەدەس بەسـەری داناو خۆی لەسەر تەختی شاهی دانیشت. شا نزیکەی ٦سـاڵی بـەدەس بەسـەری بەسەر برد. سەرەنجام ئەوو هەمو شازادەکانی تری کوشت. بەدەگمەن تاکو تەرایان لێ دەرباز بو. لەوانە کورێکی شا کەناوی تهماسب بـو ئـەویش لەلایـەن نـادرەوە لێخرا. ئیتر کۆتایی بەدەسەلاتی ئەم بنەماڵەیە هات کەبنچینەی ئێرانـی نوێیـان دانا بو.

کوژرانی سلێمان پاشای بابانو ١٧ سەرداری تری کورد ودوایی تـر کـوژرانی بەکر بەگی بابان لەلایەن والی بەغدادەوە، لەروداوەکانی داهاتودا بەجۆرێ رەنگی دایەوە کارێکی بڕیاردەری کردە سەر پێکادانی عوسمانی-ئەفغانی(١١٤٠).

لەو نەبەردە گەورەیەدا کە ٧٠ تا ٨٠ هەزار سوپایی عوسمانی بەسەرکردایەتی ئەحمەد پاشای کوڕی حەسـەن پاشـای وەزیـری بەغـداد لەبەرامبـەر ١٧ هـەزار ئەفغانی بەسەرکردایەتی ئەشرەف لەنزیکی هەمـەدان رویدا، سـوپای عوسمـانی دوای ئەوەی ١٢ هەزار کوشتەیدا بەتێکشکاوی لەبـەردەمی سـوپای ئـەفغانیدا پاشەکشەی کرد، چونکە ٢٠هەزار سواری کـورد بەسـەرکردایەتی خانـە پاشـای بابان، کەباڵی چەپی سوپای عوسمانی پێك ئەهێنا، بەشداری شەڕ نـەبون. هـەمو مێژونوسەکان هۆی ئەم هەڵوێستەی سوارەی کورد لەو شەڕە گرنگەدا ئەگێڕنـەوە بـۆ وەرگرتنـی بـەرتیلو گفتـی بەخشـینی پلـەو پایـە بەسـەردارەکانی کـورد، پڕوپاگەندەی دینیی مەلاکانی ئەفغانی دەربارەی نامەشـروعی شـەڕی هـاودینو هاومەزەب[٣٧] کەچی کەسـیان باسـی کـاری کـوژرانی بەکۆمـەڵی سـەردارەکانی کوردیـان نـەکردوە لەلایـەن حەسـەن پاشـای بـاوکی ئەحمـەد پاشـاوە، لەسـەر دڵسۆزییو نادڵسۆزییان بۆ تورك.

٣-چاخی قاجار

١/٣ ئەحمەد خانی مقدم مەراغەیی

نمونە١٠:

داوی تەزویرو، باپیر ئاغای مەنگوڕ (١١٩٨)

ئێلی بلباس کەئێستا لـەموکریانو خانـەو ئـەم دیـو و ئـەودیوی قەنـدیلو پشـدەرو بیتـوێنو شـارەزورو گـەرمیانو دەشـتی هـەولێرا دانیشـتون.. لێکۆڵینەوەیەکی ئەوتۆیان لەسەر نیە، ئەمیر شەرەفخان لەبارەی بلباسەوە ئەڵێ:

((... ئیلی روژکی، رۆژێکیان ٢٤تیرەی کورد لەشوێنێك بەناوی تاب سەر بەمەڵبەندی خۆیت کۆبونەوەوەو بون بەدوبەش" دوانزە تیرەیان بلباسیو دوانزەکەی تریشیان بەقەوالیسی ناسراون. بلبیسو قەوالیس دو گوندن لەگوندەکانی هەکاریو، بەپێی گێڕانەوەیەك دو هۆزن لەئێلەکانی بابان)) [٣٨].

لەسەردەمێکا ئەم ئێلە ئەبێ بوبن بەهێزێکی گەورە لەچوار گۆشەی ورمێ- سەقز، شارەزور- ڕەواندزدا، چونکە لەروداوەکانی ناوچەکانی موکریان، ئەردەڵان، بابان، سۆراندا بەزۆری ناویان دێتە پێشەوە. چەند جارێ کاربەدەستانی ئێرانیو عوسمانی پێکەوە پەلاماریان ئەدەنو، هەرلایەکیان لەقەڵەمڕەوی خۆیەوە هێرشیان ئەبەنە سەر. لە١١٢٥دا لەسەر داوای عەجەم لەدیوی عوسمانییەوە وەزیری بەغدادو، لەدیوی ئێرانەوە والی ئەردەڵان لەشکرکێشییەکی گەورەیان کردە سەریان [٣٩].

لە١١٥٠وەزیری بەغداد جارێکی تر چوە سەریان بۆ راونانو کوشتنو تالآن کردنیان، بەبیانوی جەردەییو ڕێگرییەوە. شایەتێکی ئەو زەمانە، نوسیویتی: ((ئەوانە جەردە نەبون، بەڵکو ئەو قسەیە بۆ مەبەستێ بو کەوەزیر ئەوی ویست. ئەگینا ئەوانە شافیعینو خاوەنی غیەتو حەمییەتی دینیین، زۆریان تەلەبەی عیلمو خاوەنی مزگەوتو گوندن، ڕێزی میوان ئەگرن. وەزیر ئەی ویست پەلاماریان بدا وتالآنیان بکا. ئەو دەسکەوتانەی ویستی دەستی کەوتن)) [٤٠].

لەدوای هاتنی ئیلی ئەفشار بۆ ورمێو دەوروبەری، وەپاش لاوازبونی ئێلەکانی برادۆست، ئیلی بلباس سەری دەرهێناوەو، بۆتە هێزێکی ئەوتۆ لەناوچەکەدا، مەترسییەکی راستەقینەی بو سەر دەسەڵاتی عەجەم لەورمێو مەراغادا دروست کردەوەو، ئەوانەش هەمیشە لەتەقەلای سەرپێ دانەوانەو لاوازکردنو لەناوبردنی ئیلی بلباسدا بون.

لەکۆتایی سەدەی ١٣هەمی کۆچیدا، کۆنفدراسیۆنی بلباس لە٤ هۆزی سەرەکی پێکهات بو" مەنگوڕ، مامەش، پیران، باڵك، لەوکاتەدا، بوداق خانی کوڕی شێخ عەلی خانی موکری حاکمی سابلاخو، ئەحمەد ئاقای مقدم حاکمی مەراغاو، ئیمام قلی خانی ئەفشار حاکمی ورمێو، نەجەف قلی خانی دونبولی حاکمی تەوریز بو. هەر لەو ساڵانەدا پشێوی سەرانسەری ئێرانی گرت بوەوە، ململانێ لەنێوان بنەماڵەی زەندو قاجارو، چەند کەسی تر لەناودارانی ئێران لەسەرتەختی شاهێتی ئێران لەوپەڕی توندوتیژی دابو. هێشتا بەلایەکدا نەکەوت بو.

نەجەفقلی خانی دونبولی بەگلەربەگی تەوریز، بەتاوانی راوورِوت حاجی عەلی محەمەد ئاقای مەراغەی کوشت(١١٩٠). لەجێگەی ئەو ماوەیەك ئیسماعیل بەگو ماوەیەکی تر زین العابدین بەگی دانا، کەهەردوکیان لەخزمە نزیکەکانی حاجی عەلی بون. ئەحمەد ئاقای کوڕی حاجی عەلی محەمەد بەهاوکاری سەرانی ئیلی مقدم مەراغەیی‌و بەپشتیوانی ئەحمەد خانی دونبولی حاکمی خوی برازای نەجەفقلی خان، بوەوە بەحاکمی مەراغە. لەسەردەمێکا سەرانی زەند لەناو خۆیاندا لەسەر دەسەلات لەململانێدا بون. عەلی مراد خانی زەند ویستی ئەم لەحاکمی بخا، بەلام ئەحمەد ئاغا گوێی نەدایە فەرمانەکەی ئەوو بەیارمەتی ئیمامقلی خانی ئەفشار، بەگلەربەگی ورمێ، لەشوێنەکەی خۆیا جێگیر بو.

ئەحمەد ئاقا، دلسۆزی‌و گوێڕایەلی تەواوی بۆ کاربەدەستانی تەوریز دەرئەبڕی. بەلێوەشاوەیی‌و دلسۆزییەوە بۆ بنەمالەی قاجار، توانی ببێتە یەکێ لەپیاوە گەورە ناسراوەکانی سەردەمی قاجار. زەینەب خانی کچی، هاوپێخەفی ١٧ هەمی فەتحعلی شای قاجارو کچێکی تریشی هاوسەری محەمەد عەلی میزا دولتشاهی کوڕی فەتحعلی شا حاکمی کرماشان بو.

ئەحمەد ئاقا لەسۆنگەی کوشتنی بەفێلی باپیرئاغای مەنگوڕو هەزار کەس لەپیاوە هەلبژاردەکانی ئیلی بلباس‌دا، نازناوی((خان))و بەگلەربەگی وەرگرت. نزیکەی ٤٠ سال دەورێکی کاریگەری هەبو لەسەرکوتکردنی شۆڕشی هەمو ئێلەکانی کوردا، بەتایبەتی چەندین جار چوە سەر هۆزەکانی ئیلی بلباس‌و، کوشتاری بەکۆمەلی لێ کردن‌و، سامان‌و دارایی تالان کردن. هەر ئەو لەشکری بابانی، کەچوبون بۆ یارمەتی دانی ئیلی بلباس، لەیەلتیمور تێ شکان‌و مەحمود پاشای کوشت(١١٩٨). هەروەها بەشدار بو لەسەرکوتکردنی یاخی بونی ئێلە کوردەکانی ماکۆ، خوی، سەلماس بەسەرکردایەتی جەعفەرقلی خان(١٢١٤).

ئەحمەد خان یەکێك بو لەسەرکردە ناسراوەکانی هێزەکەی محەمەد عەلی میرزای حاکمی کرماشان کەچون بۆ سەرکوتکردنی عەبدولرەحمان پاشای بابان(١٢٢٦). هەمو ئەو شوێنانەی دەستی ئەم‌و هێزەکەی پێ گەیشت بەقسەی عەبدولرەزاق دونبولی((بەجۆرێ کەوتنە بەر کوشتن‌و تالان کردن کەشیرازەی کۆمەلەکەی عەبدولرەحمان پاشای لەبەریەك هەلوەشان))[41].

لەزۆری تێکهەلچونەکانی جەنگەکانی ئێرانی-روسی‌و، ئێرانی- عوسمانی‌دا، لەژێر سەرکردایەتی عەباس میزادا بەخۆی‌و هێزەکانی مقدم مەراغییەوە بەشدار بو. یەکێ بو لەوانەی پاش هاتنی هەیئەتی جەنگی فەرەنسی بۆ ئێران لەدروست کردنی فەوجە نوێیەکانی نیزام پیادەی ئێراندا بەشداربو.

شاکاری ئەحمەد خان کوشتنی باپیرئاغای مەنگوڕو، سەرکوتکردنی ئیلی بلباس بو[٤٢].

نوسەری((تاریخ افشار))ڕوداوەکە بەم جۆرە ئەگێڕێتەوە:

((...لەبەرئەوەی ئیلی بلباسی دانیشتوی ناوچەی لاجانی ورمێ‌و سولدوز، بەردەوام دەسدرێژییان ئەکردە سەر مەڵبەندەکانی ورمێ‌و مەراغاو، ئەوەندەی ئەیان توانی لەکوشتنی خەڵك‌و تالان کردنی ماڵ‌و کەلوپەلیان درێخیان نەئەکرد، ئەحمەد ئاقا بۆ تەمێ کردن‌و گوێ ڕاکێشان، بگرە بۆ لەڕیشە دەرهێنانی ئەو طایفه طاغیه خسران ماله، هیمەتێکی بەرزی نواند. لەو کاتەدا سەرۆکی ئیلی ناوبراو ناوی باپیر ئاغای مەنگوڕ بو، کە بەزاراوەی خۆیان پێی ئەڵێن مەزن‌و، بەئازایەتی‌و سەرکێشی ناوی دەرکردبو. ئەحمەد ئاقا بەناردنی رسل‌و رسائل لەگەڵ ناوبراو بناغەی دۆستی‌و ئاشنایەتی دامەزران، وە بەڕشتنی دانی زخارف رای کێشایە ناو داوی تزویرەوە. نامەی بۆ باپیر ئاغا نوسی: هەمو دنیا ئەزانێ دوژمنایەتی بەینی من‌و نەجەف قلی خانی بەگلەربەگی تەوریز تا کوێیە، چونکە ئەو کابرایە، حاجی عەلی محەمەدی باوکی خوالێ خۆش بومی بەغەدرو حیلە کوشت، سەندنی خوێنی باوکیش لەسەر کوڕەکەی پێویستە، تکام وایە لەگەڵ هەندێ لەئێلەکانی خۆت هەنگاوی یارمەتی دان بهاوێژی‌و، حەقی دۆستایەتی‌و دراوسێیەتی بەجێ بهێنی، هەڵبەت لەوەشدا دەسکەوت‌و تالانی زۆر لەشتومەکی تەوریزو دەورو پشتیتان پێ ئەبڕێ.

باپیری مەنگوڕ بەتەماعی شتومەك فریو درا. لەگەڵ هەزار کەس لەلاوانی ئازاو سوارانی جەنگ ئازمودەی مامەش‌و مەنگوڕ بەپۆشتەو چەکداری، بو مەراغا چون، ئەحمەد ئاقا بۆ پێشوازی کردنیان لەشار دەرکەوت‌و، بردنیە ناو شار، لەناو ماڵەکانی شاردا هەر پێنج کەس‌و دەکەسیانی لەماڵێك دا دامەزران‌و، کەلوپەلی پێویستی بۆ ماڵی هەریەکێ لەئاغایانی ئەو تایەفەیە نارد . بەلام لەپێش هاتنیان دا، تەگبیری کوشتنی ئەوانی لەگەڵ ئەعیان‌و کوێخایان‌و سەرانی سوپای مقدم کردبو. بەجۆرێ کەهەر چەند کەسێك لەوانە لەماڵی هەرکەس کەمیوان بن، خاوەنی ئەو ماڵە لەکاتی دانراودا کەدەنگی تفەنگێکی بیست میوانەکانی خۆی لەکاتی خەودا بکوژێ‌و ڕەوانەی دیاری عەدەم یان بکات. لەکاتی دیاریکراودا لەنیوەشەودا خاوەن ماڵەکان کەبۆ کارەکە بێداربون، بەبیستنی دەنگی تفەنگ بەجارێك دایان بەسەریان داو، ڕەوانەی دیاری عەدەمیان کردن، بەجۆرێ کە لەوهەزار کەسە یەکێ بەزیندویەتی دەرباز نەبو.

بۆ بەیانی سەلکی مەغوسی ئەوانەیان بردە بەر چاوی ئەحمەد ئاقاو، لاشەی مەزنەکەیان- باپیر ئاغا بەدەروازەی شارا هەڵواسیو کردیان بەپەنگ بو سەیر کەران.
هێشتا ئەم دەنگوباسە بڵاونەبو بوەوە دەمەوبەیانی، بەئامادەیی تەواوەوە، بەغار هەڵی کوتایە سەر لاجان، ئەشرار غافلگیر کران، ماڵو کەلوپەلی تالان کردنو بەدەسکەوتێکی زۆرەوە گەڕایەوە. وەختێ ئەم مەسەلە ترسناکە لەئیلی بلباس قەوما، ئەشرار لەترسی ئەوەی نەوەکو ئەم بەلا ناگەهانە بگاتە سەر ئەوانیش، تێکڕا سوێندیان بۆ یەکتری خواردو یەك کەوتن. کەبۆ تۆڵەی خوێنی باپیر ئاغا هێرش بکەنە سەر مەڵبەندی مەراغا، تۆڵەی ئەوە بکەنەوە کەڕوی داوە. ئەحمەد ئاقا لەبیستنی ئەم پیلانەی ئەشرار پەشۆکا. ناچار پێشدەستی کرد لەپەلامار دانیان، لەکاتێکا ئەوان لەشاری سابڵاخی موکریان بون، لەناکاو لەناوی جەغەتوو تەتەهو بۆیان پەڕییەوە، هەڵی کوتایە سەریان، لەحاڵێکا ئەوانە بێ ئاگا بون لەم کارە، کۆمەڵەکەیان پەرەوازە بو، ئازایەتی مەردانی مقدم زیادی کردو، ریزەکانی ئەشرار شڵەژا، سەرەنجام نەیان ئەزانی بۆ چارەی ئەم کارەساتە چی بکەن، مەگەر ئەوەی پەنایان بۆ پاشای قەراچۆران(مەبەستی پاشای بابانە لەقەلاچوالان)، هەروەها عەریزەیەکیشیان بۆ علیمراد خانی زەند، کە لەو رۆژانەدا سوڵتانی فارسو عیراق بو، نوسی. لەوێوە لەسەر داوای ئەوانە حوکمێك دەرچو" کەمەحمود پاشای قەراچۆران یارمەتی کوردەکان بدا، کەلوپەلی تاڵان کراوی ئەمیرەکانی بلباس لەئەحمەد ئاقای حاکمی مەراغا بسێنێتەوە، ئەحمەد ئاقا لەحکومەتی مەراغا لابداتو، بوداق خانی سابڵاخی موکری لەجێگەی ئەو بکاتە حوکمڕان.
کاتێ ئەم هەواڵانە بەگوێی ئەحمەد ئاقا گەیشت، لەرێگەی رسلو رسائل ەوە داوای یارمەتی لەئەمامقلی خانی بەگلەربەگی ورمێو ئەحمەد خانی دونبولی حاکمی خوی کرد. بەیارمەتی ئامادەیی ئەفشارو دونبولی بەسەر مەحمود پاشادا زاڵ بو. لەبەر ئەوەی مەحمود پاشا لەو شەڕەدا گوللەی تفەنگی پێکا بوی، برینەکەی کاری بو، مرد. بەپێی قسەیەك ئەم روداوە لەساڵی ١١٩٨بوە. پاش ئەم روداوانە ئەحمەد ئاقا بەپێی گێڕانەوەی گلشن التواریخ چۆتە ورمێ، لەئەمامقلی خانی بەگلەربەگی ئەفشار... نازناوو حوکمی خانی وەرگرتو، ئیتر بەئەحمەد خانی مقدم ئەناسرا))[٤٣].
بەیتبێژێکی موکریان ئەم روداوەی هۆنیوەتەوە، ئۆسکارمان لەسەرەتای ئەم سەدەیەدا تۆماری کردوە.

بەیتی باپیراغای مەنگوڕ

گوێرادێرنی دیوانە! گوێو لە من بێ دێوانە!

٣ شەوو ٣ ڕۆژانە، بۆ و بکەم مەدحی شیرانە. دۆلابی موکریانە. قاقەز چو بۆ عیلانە. بێ ڕەشەی ڕەسوڵ ئاغانە، لەگەڵ حەمەدی شینانە، ڕابەریان ئەورەحمانە، چۆڵیان کرد، باگردانە. بەعیززەتی سوبحانی، سبحەی لەگەڵ بەیانی، لەشکری باپیرخانی، ڕەنگ وەزیری ڕومیانی ، سواربو لەباگردانی. مەنگوڕی دەمی وەجاغی، پیاوبون لەسابلاغی، تەدارەك بۆ مەراغی. بۆ مەراغەی ڕەوانە. ٣ شەم سەری هەموانە بە٣ شەموی پڕ هونەر، باپیراغای پڕ جگەر، بدا خانی بۆ دەستەبەر، لەسابلاغی چوبوە دەر، دەڵێ: ((هیچ پەرچت نایەتە بەر))

خالەق! ساحێب سەفایە، پەرچی دەوێ دنیایە، بەئومێدی ئەو خولایە، لێیاندا دەهۆڵو زوڕنایە، ئەسپیان هاتە سەمایە، زۆرخۆشن بۆ دەعوایە، هومێد ڕەسوڵڵایە،((ئەو کارە واپێك نایە!((.

هات، گەییە فەخرەقایە. لێیاندا دەهۆڵو زوڕنایە. حەوسەد کەسی ڕاگیرایە. زەوقی باپیرا غایە. لێدەن لەتەپڵی شایە. شوکر بۆ خولایە. مەکوژن سەیدو مەلایە! قورعانیان دەسینگی دایە!

هات، گەییە خاتون باغی. باپیراغای قوچاغی، لەگەڵ خانی سابلاغی. سەیری کەیفو دەماغی، چو لەعەجەمی یاغی.

باپیراغای خاڵ لەڕو، بەرۆژی سێ شەمو چو، عامی خەلقی چو لەدو، چاویان لێ کرد بەفەندی، هات، گەییە وەکیل کەندی، حەوسەد سواری لەڕەندی.

سبحەینێ چێشتەنگاوە، قاسیدیان دەگیڕاوە، چی ماوە دەنگیان داوە، قوشەن نەبوە تەواوە، تەگبیریان لێ ڕوناوە، سبحەینێ بەیانی داوە، هەر بزوتو نوسراوە، دو عەشیرەتی ماوە.

تەغلەب ڕمب نەزەرییە، یەك لەسەتی کەم نیە. بزانن مەسڵەحەت چیە.((بێ تیپی مەرنەکەنان؟))بۆیەی عالەم ڕاچەنان

بەعەقڵم ڕاچەنانە، مەقسودیان گۆڕانە، سولەیمان بەخۆو بەبرانە، ڕایان کردە جلیتانە، مەسڵەحەتی هەموانە: ((بچین بۆ سەر عەجەمانە، ڕابەرن بداخانە، مەراغەی بکەین وێرانە، بێن ڕونیشین لێرانە، مودەبیر کاك سولەیمانە، چونکە گەورەی عیلانە، چ دەفەرموی گیانە؟ ئێرە دەبێ وێرانە؟ مارەیان بکەین ژنانە؟ ئیدی، چلونە سەوزیخانە؟)).

هۆی سولەیمانی خەزاڵی! نەوەی رۆستەمی زاڵی، حەوت قوببەی لەمەتاڵی، پێم نەڵێن ئەتۆ منداڵی! لەجلیی نەکرد خاڵی، وەك هەوران بەگەوالی، دەکوژم ماڵو تفالی، درەنگە رێی مەکەن خاڵی.

گەیبیە، ئەڵڵاهو ئەکبەری

لینگی‌دا پێش خانی بەموشتەری، دەڵێم: ((خانە ئەتۆ کوێندەری، نۆ سەد سواری بەدەفتەری)).

دەڵێم((خانە، لەروحیم بویە موشتەری،لەبۆ مەراغین بەری))

بۆ مەراغەی بردە خوار

یابینای پەروەردگار! بەزار خۆشە نۆ سەد سوار، هەم رۆحمبەرو جەببار، ئیزراییل بو جلودار، بۆ مەراغەی بردە خوار

بۆ مەراغەی راکشان، ورشە ورشی کەمبەران، بینی میشكو عەنبەران، فەندی پەیاغ بە سەران، قەت نابێ گوزەران

قەت ناتبی گوزەرانە، عەجەم زۆر بێ ئیمانە، لێن تێك دەدەن مەکانە، سەرن دەبڕن لێرانە، خدراغای نەوجووانە، چوە سەر خانی بەرمبانە: ((بابە لێدەم ئامانە!))

باپیر دەڵێت: ((کاکە! کەس ئەوی مەسڵەحەی ناکا. بداغم لەگەڵ پاکە، هیچ دەهویەن لێ ناکا، تەگبیران بکەین چاکە، جێگاکەن زۆر غەمناکە، عەجەم یەکجار هیلاکە))

((عەجەم هیلاكو زۆرزانە))چوە سەر جانی بەرمبانە، دەڵێ: ((بابە لێدەم ئامانە!)).

بانگم وە بەر پادشای لەژور، خان ناردنی دور لەدور، بلباس هاتن بەجەمبور، رانك رەشی چەکمەسور، خان ناردنی بەحوجەتە، بلباسان تالحەو بەختە.

بەسیی رەختی دە زەردا، کاکە رەشی نامەردا، هاتە خوارێ لەسەردا، ئیمانی پێ بو هەردا

مەنگوڕی دە رمب جولانە، چاریان کەوت بەزیرانە، وە ژور کەوتن یەکانە، چەند شیوی پڕ دەرمانە! چەند شیشەو شەرابە! عەجەم بون بەجەللابە، مسوکری بون بەقەسابە، هیچ کەس والی دەر نابا، چلۆن دەبێ ئەو حیسابە، هەموی مەستی شەرابە، وای لێ دەرنابا کەسە

خالەق! تۆی فەریادرەسە، مەگەر بەهەرەوەزە، بداخان لێی بو قەزا، رێکی دەدان بەخەزا. تایفەی خان باپیری، رێکی دەدان بەشیری، بو بەخانەبگیری، ئیسلام قڕ بو بەشیری

بەشێری قریو ئیسلام، تێیاندا بۆ قەتلوعام، قەتلوعامیان تێدا بو
سولەیمان بەخۆو بەبرانە، دەردەچو لەدەربانە، ئەگەر لەدەربان دەرچو، چوارو پێنجی کەوتە دو، خەلاس بونی، بۆ نەبو
بۆی نەبو خەلاس بونە، لەو کافری دە مەلعونە، بەو رمبی دەسی سونە، بەداسی کەرەنتونە، هەروەك گەنمیان دەدرونە
هەروەك گەنمو سوالە، دە خوێنیدا شەلالە، بلباس حالت بێ حالە! لەولای بێ شیرە خرە تۆپییان لێدا بەگورە، حەوتی لێ بون بەورە، دەنگی لەعەرزی برا.
ئافەریم وەستای خەرات! دەست بەخەنجەری دەدات، حەوت مالی کردن بەرباد
وەستا عوزیری هەندو، خەنجەری شامو تەشو، لەبەرگەرەکیدا چو، یەکێ لێ خەلاس نەبو
هۆیە وەستا عوزیریا حەوت مال بە وەجاغ کوێری، هەر یەکێکیان دەبوێرێ، ئاوێتی جەزاییری، دابوی لەتەپلی سەری، ئەویشی کرد بێ بەری
کوا مەرزینگ؟ کوا ئومەربل؟ شۆرە لاوی شلو مل، لەکولانان بونە جل
بونە جل لەکۆلانان، لەشی دەوان نەوجەوانان، کەوتبون لەکولانان. لەکۆلانو کەناران، لەشی دەشۆرە سواران، وەك بژانگی دە داران، سەریان گەییە حەساران، لەحەساری دەوامگرد، لەبلباسی دەوا خورت، لەشو کەلەش بونە پرد، عەجەم بەسەردا رابرد.
هەر کەس میوانی خۆی کوشت
بەدەهۆلو زورنا هاتنە سەر باپیراغای، جا باپیراغا لەبداخانی پرسی:
لەباپیراغای جندییە لەبداخانی پرسییە: خان، ئەو قولە قولە چیە؟
دەلێ: ((یا پیری شوگاییە، ئەوە دەهۆلو زورناو شاییە، ئەوە پیشەی ترکییە، زەوقە لەبۆ خەلقییە.
رۆژێکی لەرۆژئاوایە، خان باپیر لەسەرایە، ئاوری تۆپخانە یان دایە، زەلیل باپیراغایە، لیرەی هیچ بۆ پێك نایە" خدری شۆریان هەلێناوە، لەپێش بابی راگیراوە. حەمە سور بەچەلەنگی، هەلیان ئەشکاوتە سینگی، کور لەسەر سینگی بابی، لێیاندا بە جەللابی((تو قەت موسلمان نابی!))
سبحەینێ ئەلەسەحەر، کوێتو بوزو سەقەر، لەخاویان هێنا دەر.((لێی کەن زینی موحتەبەر، توندی بکێشن تەنگو بەر!((پێی نا لەرکێفی کەوتە سەر.((سوار ببێ پەپاغ بەسەر! پەپاغ بەسەر سوار بێ، خێلی فەقیر هەژار بێ، موکری هەروا داغدار بێ، هەر هاوارو لێدان بێ))

هەر هاوارو لێدانە، بێ سەردارو خێزانە، دەڵێی: مەڕی بێ شوانە، پەخش بون لەزەویانە، دۆڵابی بەگزادانە، سەرکردەی موکریانە، خراب بون ئەو کارانە، بەقڕی دان موسڵمانە، یەکیان نەمان ئەوانە، هومێد بوداغ سوڵتانە، قبوڵ نەکا لەوانە، بوچ بێ دینی غەیانە، وای کرد بو عەجەمانە؟ پێیان نەکا موتمانە، غەلیزن ئەو سەگانە. نەمرە ئەو بداخانە؟ ناترسێ لەگۆڕخانە؟ چییان کردبو بەستەزمانە؟ماڵی خۆی کرد وێرانە، کەسی نەهێشت لەعیلانە. ڕەببی سەد جار شوکرانە، چونکە پێشکار شەیتانە، دەست هەڵگرێ لەو کارانە

هات و، گەییە کارێزی، مندالی پڕ بەئامێزی ئیخسیر چونە تەورێزی

هات و، گەییە دەریازی، مەحبوبیان بژارد لەرێزی

هاتە خوار لەلاچینی، لەت بێ لەنیوی زینی، لەبلباس، بەقینی

برایم ئاغا بێ لەسەردا، تاقە سوارەی بێ گەردە، خێزانی دیکدی وەردا

دیکدی وەردا خێزانە، حەسەنی بەکر ئاغانە، میردە رۆژی تەنگانە، بەری هەڵنەدا گوڕانە

مەلا ڕەسوڵ بێ فەرە، دە پێش بداغی گەرا: ((خانە بەسێ بێ ئەو شەڕە! ئیسلام هەموی وەرگەڕا))

-ئیسلام پاك وەرگەڕاوە، هەتتا سیلمیی هەڵناوە، تا سلیمو بەیتاسی، ئیخسیر، بەسی عەبباسی

بەسی عەبباسی ئیخسیر، زینی ڕۆمیان و بارگیر، لەسەری بو ڕمب و شیر، بداخانی جیهانگیر

بداخان بۆ لەدوایی، هەزار مەڕی شوگایی، هەر هەرزانە، خۆڕایی، دەیاندا مەڕو شایی بزنێك بینی دو کارە لەموی بکرێ دەوارە، بەهای بزنیم دو پارە هەزار گای بێ جوت بەندە، قیمەتی گای، خولابەندە، بلباسان کاریان گەندە لەبلباسی گردو مرد. خزمەتی خانیان نەکرد. بۆیە بەدیان بۆ ڕابرد. خان عەرزی شای لەوان کرد. بۆیە یان تەگبیر لێ کرد خان گوتی: ((خزمەت بەگەرمینیان کرد))بۆیە پاکی برد قڕی کرد.

قڕی کرد لەزەمانی، بنۆڕە تەگبیری خانی. وا گوزەران دەزانێ، ئەمینی دەوڵەتانی. بلباس زۆر بهەستە زمانی خزمەتو نەکرد بەخانی، بۆ خوو پەیدا کرد غەیانی

تایفەی بوداغ سوڵتانی، لەکن پادشای ڕەوانی

مەنگوڕ زۆر بەستەزمانی. بەستەزمانی بێ شومار، نەیان دا خەرج و بێگار، خانیان لێ بو دەعوا کار، هاتنە پێش پیادەو سوار: ((مالیاتی نادەین چ

بار))وای گوت باپیری نازدار: ((بۆ خـۆم دەبمـە حـاکمی شـار، خـانی دەردەکـەم ەوجار، خانی دەردەکەم یەقین، بۆ خۆم دەبمە جێ نشین، دەڵێم بەگزادە چ نین)).
ئەگەر ئەو قسە هات، رابرد، خان رونیشت تەگبیری کرد، قسەی خۆیـان پـاك یەك کرد، عەرزی پادشایان دەکرد. پادشـا لـەوانی قبـوڵ کـرد. بـداخانی گـردو خورد، مانگێکی دی سەبری کرد، پاك مەنگوڕی وەخڕ کـرد، سـەرتاپای خـەڵات دەکرد. بداخان گوتی: ((بمێنم باپیر ئەمنت دەزیینم، سابڵاغیت بۆ دەستێنم، باپیر مەبە ئینتیزار، دەبێ ببیە حاکمی شـار، لەبـەرم هەیـە یـەك کـار.کـارم هەیـە لەوێندەری، جاری دەنێرم چەپەری چەپەرێکی بەرەوان، بۆ کن پاشای بەدڵو جـان، مەراغەی بکەم وێران، پادشای دەکەم بە خودان، بۆ خۆت ببە ئاغای هەمووان)).
لەمەنگوڕی گردو مرد، قسەی خانیان قبوڵ کرد، بەحـەوتوێکی پـاکی وەخـڕ کرد، بە سابڵاغی تەگبیر کرد.
((گوێو لەمن بێ گەلی جەماعەتی کەس بە بەگزادان هەڵنەخەڵەتێ!))[٤٤].

٢/٣ عەسکەر خانی ئەفشار

نمونە١١:

کەمەندی تەدبیر" ئیسماعیل ئاغای شوکاك(١٢٣٥)

عەسکەر خان بەگلەربەگی ئیلی ئەفشـارو سـەردەمێك حـاکمی ورمـێ بـو، یەکی بوو لەنۆکەرە دڵسـۆزە نزیکـەکانی عـەباس مـیرزاو، لەجـەنگی ئێرانـی- روسیدا(١٢٢٠)یەکێ لەسەرکردەکانی هێزەکانی بـو. لـەدوای هـاتنی دەسـتەی نوێنەرایەتی فەرەنسی بەسەرۆکایەتی گـاردان بـۆ ئێـران، بـۆ جێبـەجێ کردنـی پێکهاتنی فەرەنسی- ئێرانی فیـتکن شـتاین(١٢٢٥: ١٨٠٧)و نـوێ کردنـەوەی هێزە چەکدارەکانی ئێران، عەسکەر خان کەئەوسـا یـەکێ لـەپیاوە ناسـراوەکانی ئێـران بـو، جگەلـەوەی بەشـداری دروسـتکردنی فەوجـەکانی پیـادەی نیزامـی ئازەربایجان بو، لەلایەن فتحعلی شاهی قاجارەوە کرایە دووەمین سەفیری دەربـارەی قاجار لەلای ناپلیۆنی ئیمپراتۆری فەرەنسە(١٢٢٢-١٢٢٦).
عەسکەر خان لەگەڵ خۆی بایی پەنجا هەزار تومان دیاری بۆ پـاریس بردبـو، پاش ئەوەی ٤ ساڵ لەپاریس مایەوە بـێ ئـەوەی بـەهیچ ئـەنجامێکی بـاش بکـا، بە١٠هەزار تمەن قەرزەوە گەڕایەوە، ئەو قەرزەی لەسەری کەڵەکە بوبو، ئەیویست لەتالان کردنی خەڵکی کوردستان بیبـژێرێ. لـەپاش گەڕانـەوەی عـەباس مـیرزا کردی بەحاکمی ورمـێ، هەنـدی سەرچـاوە ئـەڵێن عەسـکەر خـان یـەکێ بـوە لەدامەزرێنەرانی کۆڕی فەرمانسونەری لەئێران[٤٥].

ئێلی شوکاك، کەپێك ئەهات لەچەند تیرەیەك، لەناوچەکانی سنوری ئێران- عوسمانیدا ئەژیان، کاربەدەستانی عەجەم توانی بویان ئەم ئێلە بهێننە ژێر باری فەرمانبەرییەوە، شەڕکەرانی شوکاك لەریزی شەڕکەرانی عەجەم دا بەشداری لەشکرکێشییەکانی عەباس میرزاو، سەرکردە سوپاییەکانی تری عەجەم ئەبون" هەم بۆ سەرکوتکردنی ئێلە کوردەکانی وەکو بلباس‌و زەرزاو، هێزەکانی میری سۆران لەسیدەکان.[٤٦] هەم بۆ بەشداری لەجەنگەکانی روسیاو عوسمانیدا جگە لەوەش ژنوژنخوازییان کەوت بوە بەینەوە لەگەڵ ئەوەشدا، ئەوانە هیچی دادی نەدان، میرزا رەشید باسی سەرپێچی کردنی ئیسماعیل ئاغای شکەفتی سەرخێڵی شوکاك‌و، کوشتنی بەدەستی عبدالصمد خان، بەم جۆرە ئەگێڕێتەوە:

((رونکردنەوەی ئەم باسە وایە، ئیسماعیل ئاغای کوڕی میرزا ئاغای سەرخێڵی ئێلی شکەفتی لەسەر لوتکەی شاخی بنابی نازلو قەڵایەکی قایمی دروست کرد، ئەندەرون‌و بیرون‌و دو دژی پتەوی تیابو. ئەم کابرایە وەختی خۆی لەشەڕەکانی نێوان دەوڵەتەکانی ئێران‌و عوسمانیدا لەپای ئاوزەنگی نائب السلطنەدا خزمەتی دیاری کردبو. بۆیە جێگەی دڵنەوایی کردنی شاهانە. بەشێنەیی کاری ئەو بەرز بوەوە، دەسەڵاتی گەیشتە هەمو ئێل‌و هۆزەکانی ورمێ، لەگەڵ ئەوەشدا، بەپێی فەرمانی دیوان، ئەبو یەکێ بێ لەژێردەستەکانی حسێنقلی خانی بەگلەربەگ. سەبارەت بەوەی شەرارەت‌و جەسارەتی سروشتیی هەندێ لەم جۆرە کەسانە، جاروبار ئەبوە هۆی یاخی بون لەگوێڕایەڵی فەرمانەکانی بەگلەربەگی پایەبەرز، توشی تەمێ کردن‌و گوێ راکێشانی توند ئەبو. لەوەختی خۆیدا بۆ دامەزراندنی بناغەی پەیوەندیو نوێ کردنەوەی رێوشوێنەکانی گوێڕایەڵی کچۆڵەیەکی خۆی لەفرج الله خانی کوڕە گەورەی عەسکەرخان مارە کردبو.

لەو حەلە بەدواوە، لەسایەی دەربڕین‌و دڵنیایی خزمایەتییەوە لەگەڵ عەسکەر خان‌و سەختیی ئەو قەڵایەی پێشتر باسی کرا، سەر لەنوێ کەوتەوە هەڵگەڕانەوەو یاخی بون، رێگەی هاتوچۆی خەڵکی بڕی، کەلوپەل‌و بەروبومی چەن ئاواییەکی دەوری قەڵاکەی تالان کرد.

کەهەواڵی یاخی بون‌و هەڵگەڕانەوەی ئیسماعیل ئاغا گەیشتە بەگلەربەگ، سەرەتا هەر بۆ بیانوبڕین‌و تێگەیاندن‌و لەبەرچاوگرتنی خزمایەتی ئەو لەگەڵ عەسکەرخان، عبدالصمد خانی لەگەڵ عەلی سوڵتانی ریش سپی هۆزی کەلوڕو چەند کەسێکی لەکارکەرانی باوەڕپێکراو، مەئمور رەوانەی قەڵا فەرمو. کەبەڵکو بەپەندو ئامۆژگاری بیهێننەوە سەر رێ. خانی ناوبراو لەگەڵ مەئمورەکان، وەکو

فەرمانیان پێ درابو، چون بۆ قەڵای ئیسماعیل ئاغا. لەقەڵاکەی خوارەوە دەستەیەك لەپیاوەکانی کەچەکدارو ئامادە پاسەوان بون، ئیسماعیل ئاغایان لەقەڵاکەی سەرەوە لەهاتنی عبدالصمد خان ئاگادار کرد. پاش رێگە درانیان مەلا صالح ناوێك کەهاوەدەمی ئەوبو. پێشوازی لەعبدالصمد خان کردو بردی بۆ حەساری سەرەوە. ئیسماعیل ئاغا خۆیشیچەند هەنگاوێك لەحەساری سەرەوە هاتە پێشێو، هەمویان پێکەوە چونە ئەندەرونی حەسار.

عبدالصمد خان کەوتە ئامۆژگاری بەبەزەییانەو، گفتو گەف، بەڵام لەو هیچ وەڵامو قسەیەکی نەبیست، نیشانەی رازی بون یا راست بێ. عبدالصمد خان سەرلەنوێ بەنەرمیو میهرەبانی ئامۆژگارییەکانی خۆی دوبارە ئەکردەوەو ئەیوت: خیلافو خیانەت بەرامبەر دەوڵەت هەمیشە ئەبێتە هۆی داماویو زەرەرو، ئەنجامی خراپی لێ ئەوەشێتەوە. ئەو کابرا بێباکە لەبیستنی ئەم قسانە تورە بو، بەدزییەوە جنێوی بەعبدالصمد خاندا. بۆیە عبدالصمد خان وەکو شێری تورەی دڵ پڕ لەقین لەلای ئەو هەستاو، لەدڵی خۆیدا سوێندی گەورەی خوارد" ئەگەر بهێڵم ئەم کابرایە بەزیندویەتی بمێنی، دیارە من لەنامەردانی رۆژگارم. ئەوسا لەقەڵاکەی ئیسماعیل ئاغاوە بەسواری هاتە خوارێو، لەماوەی دو سەعاتدا خۆی لەشار گەیاندە حزوری حسێنقلی خانو باسەکەی بۆ گێڕایەوە. ئەم جارەیان بەگلەربەگ، عەسکەر خانی بۆ قەڵای ناوبراو مەئمور فەرمو.

عەسکەرخان رۆژی یەکشەممە ١٤ی محرم الحرام لەگەڵ چەند کەس لەگەورەکانو ئەعیانو برازاو نەزەر عەلی خانی کوڕی خۆی، چو بۆ سەر قەڵای ناوبراو. لەدەوری قەڵاکە دابەزی، لەدوای ئەویش عبدالصمد خان لەگەڵ سوارانی ناوداری نیزامی کۆکراوەی خۆی کەوتەرێ. عەسکەرخانی کارزان نیازی وابو کەئەو بەکەمەندی تەگبیر نەك بەجەنگو پەیکار گرفتار بکا. بۆیە بەهۆی تەرجومانێکی زمانزانەوە پەیامی بۆناردو نامەی پێ گەیاند. ئاگاداری کرد لەداوێنی قەڵاکەدا ئەیەوێ بیبینێ تا گفتوگۆی لەگەڵ بکات. ئیسماعیل ئاغا قبوڵی کرد. داوای بارمتەی کرد لەناو قەڵا دایان بنێ. تا خۆی بەتەنیا بێتە داوێنی قەڵا. عەسکەرخان بۆ دڵنیایی ئەو، نەزەر عەلی خانو فەرەج ئەڵڵا خانی وەکو بارمتە ناردە قەڵا، ئیسماعیل ئاغاش ئەوسا زاتی کرد لەگەڵ پێشخزمەتەکەی خۆیدا، هاتە خوارێ بۆ چادری عسکەرخان لەدەوری چەمەن چەنزە.

لەم کاتەدا عبدالصمد خان لەگەڵ سوارەکانیو یەکدو دەستە گەیشتە دەرگا. بینی ئیسماعیل ئاغا لەگەڵ براکەیدا خەریکی پرسیارو وەڵامن. هەر بەسواری هاواری لەعەسکەرخان کرد، وتی: هەرکە دوژمنت بەردەس کەوت بیکوژە!

ئیسماعیل ئاغا لەبینینی عبدالصمد خانو بیستنی مصرعێکی کەخوێندیەوە، خۆی گەیاندە ئەسپەکەی. هێشتا پێیەکەی تری نەخست بوە ناو ئاوزەنگی، عبدالصمد خان کتوپڕ تفەنگەکەی خۆی بەرەو ئەو ئاگر داو بەگوللەیەك تەواوی کرد. سواران‌و سەربازان لەبینینی ئەم روداوە کەوتنە دەسرێژو، چەند کەسێکی کەهاورێی ئیسماعیل ئاغا بون کرانە نیشانەی گوللە.

عەسکەر خان لەم هەلومەرجەدا لەپەژارەی نەزەر عەلی خانو فرج اللە خان دابو کە لەقەڵاکەدا بون. عبدالصمد خان لەم کەینوبەینە ئاگادار نەبو. نەوەکو دانیشتوانی قەڵاکە بیان کوژن. بەڵام کەقەڵادارەکان گوێیان لەدەنگی دەسرێژی تفەنگەکان بو، نەزەر عەلی خان بەزیرەکیی خۆی، زانی بوی کەئیسماعیل ئاغا چوە بۆ دیاری عەدەم، روی خۆشی پیشان دانو مزدەی بەکوردەکاندا" للّه الحمد پێکهاتنو ئاشتی لەنێوان هەردو لادا کراوە، ئەو دەسرێژەش نیشانەی ئەوەیە. ئەوانیش بروایان بەم قسەیە کرد. چاودێری ئەو دو لاوە یان پشت گوێ خست. ئەوسا نەزەر عەلی خانو فرج اللە خان هەردو سواربون، بەخێرایی بروسکەو با بەرەو ئوردو کەوتنە غاردان، باوکی مەزنو مامی ناودار بەهاتنەوەو رزگار بونیان گیانێکی تازە یان تێ گەڕایەوەو، خۆشییەکی بێ ئەندازە یان پێ گەیشت. ئینجا سوارانو سەربازان هەڵیان کوتایە سەر قەڵاکەو، هەمو دارایی ئیسماعیل ئاغایان تاڵان کرد. کوڕەکانی ئیسماعیل ئاغا: میرزا ئاغاو، عەلی ئاغاو،یەحیا بەگ لەمەیدان هەڵاتن، بەڵام ژنەکەی ئیسماعیل ئاغا کەناوی((جازی))بو ئافرەتێکی ژیرو ئازا بو، پاش ئەم روداوانە چو بۆ دار السلطنەی تەورێز بۆ لای ولیعەهد نائب السلطنە بەپێی عەرزی ئەو عەلی خانی ئەفشار کەنسقچی باشی دەربار بو بەمەئموری بۆ ورمێ نێردراو، بەلەبەرچاوگرتنی گوێڕایەڵی جۆرە پێکهاتنێ کراو، گەڕایەوە..))[٤٧].

٣/٣ عەباس میرزا نائب ئەلسەڵتەنە

نمونە١٢:

جەماعەتی ئەکراد" باعیسی روداني فتنەو فەساد(١٢٣٨)

ئاقا محەمەد خان، یەکەمین شاهی قاجار بەوەجاخ کوێری کوژرا، چونکە بەمنداڵی خەساند بویان. بەڵام خۆی هێشتا زیندو بو، فەتح عەلی برازای بە ولیعەهد دانا بو. وەسیەتیشی بۆ کرد بو کە" شای ئێران ئەبێ هەمیشە کەسی بێ

کە لەسەری دایكو باوكەوە لەئێلی قاجار بن. فەتح عەلی شاهی قاجار ژمارەیەكی زۆر ژنی هەبو. هەر بەو جۆرەش ژمارەیەكی زۆر كوڕو كچی لێ كەوتوەوە. كەمرد هەر كوڕەكانی ژمارەیان بەرەو ژوری ١٠٠كەس بو. لەناو كوڕەكانیدا لەژیانی خۆیدا، عەباس میرزای هەڵبژارد بو بەنائب السلطنە، واتە بەوەلیعەهدی خۆی.

عەباس لە١٢٠٣دا لەئاوایی نوا لەمازندەران لەدایك بوە. لە١٢١٣دا هێشتا تەمەنی ١١ ساڵ بو. باوكی هەڵی بژارد بەولیعهدی خۆیو كردی بەوالی ئازەربایجان. بۆ راپەڕاندنی ئەركەكانی، سلێمان خانی قاجار(اعتضاد السلطنة)بە لەلەیو، میرزای عیسی فراهانی(میرزا بزرگ)بەوەزیریو، ئیبراهیم خانی قاجار بەسەرداری بۆ دانا.

لەیەكەمین هێرشی روسیدا بۆ سەر قافقاز(١٢١٨) عەباس كەهێشتا ١٦ ساڵ بو، لەلایەن شاوە كرا بەسەركردەی هێزەكانی ئێران . لەهەموو شەڕەكانی هەردو خولی جەنگی روس-ئێرانیدا عەباس میرزا سەركردایەتی هێزەكانی لەئەستۆدا بو[٤٨].

رێككەوتنی ئێران لەگەڵ فەرەنسەو هەوڵدانی فەرەنسی بۆ رێكخستنەوەی سوپای ئێرانی لەسەر شێوەی نوێی ئەوروپایی، بۆ ئەوەی خۆی لەبەر گوشاری روسیدا بگرێ، كەڵكی ئێرانی نەگرت.

ئێران خولی یەكەمی جەنگی دۆڕاندو بەبەستنی پەیمانی گولستان(١٢٢٨)كۆتایی هات. نابەرامبەری تەرازوی هێزەكانی هەردولا، دەرباری قاجاری ناچار كرد كەزۆر مەرجی گرانی روسی قبوڵ بكا. لەم پێكهاتنەدا، روسیا دەسكەوتی ئەرزی، سیاسی، ئابوری زۆری لەئێراندا بەدەس هێنا.

ئێران خولی دوەمی جەنگی روسی- ئێرانی(١٢٤١-١٢٤٣) لەجاری پێشو خراپ تر دۆڕاند. هێزی روسی گەیشتە تەورێزو، لەكاتێكا خەریكی پێشڕەوی بو بۆ داگیركردنی تاران، ئینگلیز كەوتە تەقەلای ناوبژی بۆ راگرتنی جەنگو رزگاركردنی ئێران لەروخانو هەڵوەشان. گفتوگۆی ئاشتی لەنێوان عەباس میرزا بەنوێنەرایەتی شاو، جەنەراڵ پاسكۆڤیج سەركردەی هێزەكانی روسیا بەنوێنەرایەتی قەیسەر دەستی پێ كرد. لەئاوایی توركمان چای، لەباتی پەیمانی گولستان، پەیمانێكی نوێیان ئیمزا كرد(١٢٤٣).

مەرجەكانی روس لەپەیمانی توركمان چایدا زۆرگران تر بو لەوانەی ناو پەیمانی گولستانو، دەسكەوتی ئەرزی، سیاسی، ئابوری زۆر زیاتر بون لەهی

پێشو. عەباس بەگوێرەی ئەم پەیمانە دەستی لەسەرزەمینێکی فراوانی ئێران هەڵگرت بو روسیاو، سەربەخۆیی سیاسیو ئابوریو سوپایی ئێرانی کۆتوپێوەند کرد. پەیمانی تورکمان چای ئێرانی کردە دەوڵەتێکی لاواز شوێنی لەمپەری لەنێوان روسیاو هیندستاندا گرتەوە. بەڵام عەباس میرزا ئەم پەیمانە زەلیلانەیەی بۆ خۆی بەسەرکەوتنێکی گەورە دائەنا چونکە" لەمادەی ٧هەمیدا روسیا بەڵێنی دابو کەپشتیوانی عەباس میرزا بکا بۆ ئەوەی((شاهیتی ئێران)) لەوو دوای ئەویش لەکورو نەوەکانی ئەودا بمێنێتەوە"[٤٩].

دەرباری قاجار لەئەنجامی هەردو خولی جەنگی روسی-ئێرانیدا بەشێکی فراوانی لای ژووری قەڵەمرەوەکەی لەدەس دا بو. ئەی ویست ئەوەی لەوێ دۆڕاندبوی لەشوێنێکی تر بیبژێرێ. یاخود وردتر بڵێین" ئەی ویست لەسنوری رۆژئاوایدا، لەئەرزی کوردستاندا، کەبەشێکی قەڵەمرەوی عوسمانی بۆ بێتەوە مایە. بۆ ئەوەش دەرباری قاجار ئەی ویست کەڵك لەکورد، بەتایبەتی لەمیرەکانی بابان وەربگرێ.

هاوزەمان لەگەڵ ئەو روداوانەدا بزوتنەوەی نەتەوەیی کورد خەریك بو پێی ئەنایە قۆناغی سەرهەڵدانو هەوڵی رزگاری لەدەسەلاتی بێگانەو یەك گرتنەوەی ناوچەییەوە. لەزۆر ناوچەی کوردستاندا بزوتنو راپەڕین لەپەرەسەندندا بو، هەندێکی کەمو زۆر رەنگی جولانی نەتەوەییو، هەندێکی رەنگی یاخی بونی خێڵەکیو، هەندێکیان رەنگی ناڕەزایی کۆمەلایەتیو ئابوریيان پێوە بو. لەوانە" تەقەلای میرەکانی بابان، بەتایبەتی عەبدولڕەحمان پاشاو مەحمود پاشای کوڕی. تەقەلای میری سۆران یاخی بونی ئێلەکانی دونبولی، حەیدەرانلو، سیپکی، زیلان، جەلالی، بلباس، شوکاك. دەرباری قاجار لەهەریەکێ لەم روداوانەدا بەجۆرێ تێکەڵاو بو، بەشداری سەرکوتو تێکشکاندنو لەناو بردنی کردن.

عەباس میرزا چوارچێوەی سیاسەتێکی کوردیی دارشت بو، کەجۆری بۆچونی دەرباری قاجاری بەرامبەر مەسەلەی کورد بەگشتی دیاری ئەکردو، چۆنایەتی رەفتارکردن لەگەڵی دەرئەخست. ناوکەکەی بریتی بو لەوەی چۆن بتوانن کورد لەململانێی ئێرانی- عوسمانیدا بەچاکترین شێوە بەقازانجی خۆیان بەکاربهێنن. عەباس میرزا نامەیەکی درێژی بۆ فەتحعلی شا نوسیوە سیاسەتی کوردیی خۆی رون ئەکاتەوە، لەبەرگرنگی نامەکە وەکوی خۆی لێرەدا رای ئەگوێزین:

((عەرزی نوابی نائب السلطنە، دام ایام اجلالە، ئەمەیە کە:

لەبەرئەوەی هەمو دەوڵەتانی کافر لەم سەردەمەدا خەریکی ئاشتیو سازانن، منیش هەمیشە هەوڵو تەقەللامەو، تەلاشو رەنجم لەو بوارەدا بۆ ئەوە بوە،

کەناکۆکی لەنێوان دەوڵەتی ئیسلامدا نەمێنی. تا ساڵی پار، کار لەئاشتیو پێکهاتن ترازاو، ماوەی سازان نەما. دوای پێشڕەوی موشو بایەزیدو ئەرجیش کەگەڕاینەوە تەورێز لەلای خۆمەوە قایمقامم بەنیازی سازان نارد. ئەوان وەڵامی راستیان نەدایەوە. چەندجار لەگۆشەو کەنارەوە لەدەرگای ئاشتیماندا. بەڵام بەهیچ جێگەیەك نەگەیشتین. تا ئەمساڵ بەخواستی خواو بەختی شاهنشا، گیانی هەمومان بەقوربانی بێ، توشی ئەو تێکشکانە بون. دوای ئەوە دەسبەجێ خەڵکمان نارد. لەلای خۆمانەوە بەئاشکرا داوای رێککەوتنمان کرد. دواییتر میرزا تقی مان ناردو ئەو خزمەتە پیرۆزەمان پێ سپارد. ئەویان ناردەوەو بەڵێنیشان دابویە لەماوەی چل رۆژدا وەڵام بدەنەوە. بەڵام بەجێیان نەهێنا. سەرەڕای ئەمەش دیسان چەند جارێ لەرێگەی ئینگلیزەکانەوە، بەهۆی ئیلچییانەوە لەئەستەمبوڵ ئەوەمان دەربڕیوە. بەڵام تا ئێستەش بەهیچ جۆرێ وەڵامی ئەوان نەگەیشتوە بەڵکو لەهەمو لایەکەوە بەگەرمی خەریکی خۆسازدانن بۆ جەنگو هیچ نیشانەیەکی ئاشتیو سازین دیار نیە. لەگەڵ زانینی ئەمەدا، هەرکات ئێمەش کەنۆکەرانی ئەم دەوڵەتەو سنوداری ئەم مەملەکەتەین، ئەگەر بەهیوای ئاشتی پاڵی لێ بدەینەوە، خۆسازدان پشت گوێ بخەین، ئەوە پێچەوانەی بەرژەوەندی دەوڵەتی قاهیرەیە، بۆیە لەڕوی شارەزاییو دڵسۆزییەوە بەئاشکرا ئەم مەسەلەیە عەرز ئەکەم:

ئەگەر لەلایەن ئێمەوە پێش دەستی نەکرێ، مانگی دوەمی بەهار نەچینە ناو خاکی دوژمنەوە، ئەوەندە دوا بکەوین تا جەوزاو سەرەتان بگا، قشونو تۆپخانەو هێزو خواردەمەنی رۆمی لەهەمو لایەکەوە کۆببێتەوەو، کوردەکان خێزانو رانو رەوەو کەلوپەلەکانی خۆیان لەکوێستانەکانو هەوارەکان دابمەزرێننو، سوارەو سوپاییان لەهەمو لاوە وەکو مێرولەو کوللە هێرش بهێنن. ئەوسا ئەگەر بمانەوێ جەنگ بکەین یاخود بمانەوێ ئاشتی بکەین کارەکە گرانو، چارە دژوار ئەبێ. لوتبەرزیو لەخۆبایی بونی رۆمی لەئاشتیداو، هێزو توانایان لەجەنگدا زۆر زۆر زیاد ئەبێ. بەڵام هەر کات ئێمە لێرەوە زو بجوڵێین، تا کوێستانەکان بەفری لێ نەچۆتەوەو ئەوان ناتوانن لەکەلێنەکانیدا بحەوێنەوە، بچینە ناو خاکی دوژمنەوەو لەپێش ئەوەدا قشونی عوسمانی کۆببێتەوە شەرارەتی ئەشراری کورد، کەمایەی هەمو شەڕو فەسادێك هەر ئەوانن. بەفەزلو کەرەمی ئیلاهی و تالیعی سەرکەوتوی شاهنشاهی لەبەریەك هەڵ بوەشێنینو، بەویستی خوا لەموش بەرەو خوار راویان بنێین. ئەوسا ئەگەر بمانەوێ جەنگ یا ئاشتی بکەین، بەیارمەتی

خوای گەورە ئاسان ئەبێ‌و بەسوکی مەیسەر ئەبێ. لوتبەرزی‌و باییبونی رۆمی ئەگۆڕێ بەخۆشڕۆیی‌و زەبرو زۆریشیان ئەبێ بەکزی‌و ناتەوانی.

لەبەرئەو هۆیانە ئەگەر بیری پیرۆزی شاهنشاهی هاتە سەر ئەوەی کەپێش دەستی بکرێ، قشونی سوارە، کەمەئموورو تەرخان ئەکرێن، ئەبێ کاتێ لەوێوە بجولێن کەلەکۆتایی حەمل‌دا یا ئەگەر زۆر دوا بکەون لەسەرەتای ثەوردا بگەنە تەورێز، تاقشونی ئێرەش دوا نەکەوێ، بەبێ چاوەڕوانی بەو پەڕی پشت ئەستورییەوە، ئینشائەللا، هەر لەو کاتانەدا بکەونە خزمەت، لەم حاڵەتەدا کەئەگەر لەسەرەتای ثەورەوە دەس بەکاری ئەم لایە بکرێ ئومێدەوارین تا سەرەتای میزان، بەئاشتی بێ یا بەجەنگ، بتوانرێ لەم لایەوە دڵنیایی بەدەس بێ.

کاتی لەشکرکێشی بۆ سەر بەغدادیش هەر لەو دەمانە دایە، کام نیعمەت باشترو بەرزترە لەوەی کە لەم عەزیمەتی شاهانەیەدا پەروانەی احضاری ئێمە بگات، لەم سەفەرەدا ملازمی رکابی فەلەك فرسابم‌و، گیانبەختکەرانە لەحزوری میرا دەربکەوین، لەبارەی جولانی مەوکیبی جیهان گرەوە فەرمان فەرمانی ئەشرەفی هومایۆنە، بەلام لەبەرئەوەی لەروی کەمالی عاطفیتە وە لەئێمە پرسیارتان فەرمو بو، بەپێی فەرمانی بالایان عەرز ئەکرێ کەمەوکیبی پیرۆز هەرچی زوتر لەسولتانیەوە بکەوێتە رێ بۆ سازدانی سوپاو کۆکردنەوەی سەربازانی سەرکەوتو، پەنا بۆ ئحتسابی روس‌و رۆم و دڵنیایی ولایەتەکانی سنور باشترو خۆشترە، بەلام بەدیارە لەپاش مانگی شەوال‌دا زۆر زوەو، ئەو کاتانە زۆر زۆر پیرۆزەو لەهیچ جێگەیەکەوە کۆسپ‌و گرفتاری نابێ، بگرە پێشکەوتنی هەمو کارەکان بەجۆرێ کەچەندین جار تەجروبە کراوە طالعی هومایۆنی لەزیادبونی شاهنشاهیە کەبەفەزل‌و تایید تۆفیقی ئیلاهی تیشکی چاودێری سولتانی لەهەر کەس بدات‌و، روی جولانی پیرۆزی بگاتە هەر لایەك، هەر کاتێك بێتە پێشەوە بێ زەحمەت‌و پەشۆکان‌و بۆ پێشەوە ئەڕوا. لەبەرئەوەی قەول وایە هەر بڕیارێك دەربارەی ئەو لایە بدرێ بەدرێژی عەرزی خاکی پێی پیرۆز بکرێ، ئەوەندە ئەخرێتە بەرچاو، کەحکومەتی شارەزورو بابان‌و دەورو پشتەکانی بەگوێرەی رێگەپێدانی پیرۆز دراوەتە محەمەد پاشا(مەبەستی مەحمود پاشای کوڕی عەبدولرەحمان پاشایە)دڵنیایی لەراستی باوەڕو خزمەتگوزاری ئەو کەئەبێ ئێستەو پاشەڕۆژ بەدی بێت، بەچەند شتێك ئەهێنرێتە دی کەوا یەکەیەکە عەرز ئەکرێ.

یەکەم: گلدانەوەی بارمتە لەبەرئەوەی کوڕە باشەکانی ئەوو، ئەوو عوسمان بەگ، کەهەردوکیان لەکرماشان بون، لەگەڵ ئەوەشدا ئەم سەرپێچیەیان بەیەکدو ساڵدا کرد، گلدانەوەی ئەم جۆرە بارمتەیەم بەمایەی دڵنیایی نەزانیو بڕیاری ئەوەمدا لەکاتی سەفەری خەیر ئەسەردا، عوسمان بەگ خۆی لەگەڵ هەزار سوار یا زیاتر لەئەعیانو گەورەو گەورە زادەکانی بابان، ئینشائەڵلا تەعالی، لەگەڵ بخاو لەپێشڕەوی سوپای سەرکەوتودا، بەڕاشکاویو ئاشکرا دژی سوپاو سەر عەسکەری عوسمانی بجەنگن.

دووەم: بەئاموشۆی محەمەد پاشاو عوسمان بەگی برای کەماوەیەك بەر لەئێستا عوسمان هات، مانگێك لەتەورێز مایەوە. شەوی جەژن پاشا خۆی تکای کردوە، ئینشائەڵلا تەعالی، دێت. ئەو کەرۆیشت دیسان عوسمان بەفەزڵی خوا دێتەوە. بەو شەرتەی بێنم لەگەڕانەوەدا بەهەمان رێوشوێن ناهێڵم دیسان لەهاتوچۆ سارد ببنەوە.

سێیەم: سەرەڕای هەبونی قشونو سوپای استعدادی دەوڵەتی قاهیرە لەویلایەتی بابان کە تا ئێستە ئیبراهیم خانی سەرتیپ، کەچەند جار لەتاقمو سوپای بابان زۆرترو زاڵ ترەو، لەو شوێنانە بوە. لەرۆژانی سەفەریشدا، باوەڕپێکراویێ لەویێ دانێمو ئەوەندەی قشون کە لەغازیانی سەربازو سوارەی رکابی بەساخلو لەویێ دابنێم، لەباتی ئەوان لەسوارەی بابانو بلباسو هی تر ئەبەم بۆ سەفەر. لەراستیدا خەڵکی کوردستانو ئەردەڵانو سابڵاخی موکری هەمویان پشتگرو یارمەتیدەر ئەبنو، ئەگەر بەقازانجی دەوڵەتی بزانن ئیشارەتی خدیویانە سەبارەت بەیارمەتیدان لەکاتی پێویستدا ئەفەرمون.

چوارەم: هۆی سەرەکی پەژارەیەك کە کەسانی وەکو محەمەد پاشا هەیانە لەوەیە کەباری سەگینی دراو وکەلوپەلو طمعو توقع بخرێتە سەر شانیانو،لەعودەی نەیەنو، بەڵێنو گفتێك بدەنو دوایی بۆیان جێبەجێ نەکرێو لەهەردو لاوە ببێتە هۆی ترس. ئێمەش الحمدلله نەبارێکمان خستۆتە سەر شانی ئەوو، نە طمعو توقعێکمان هەیە. ئاسان ئاسان پێشکەشی سەرکاری پیرۆزیش کە لەحەزرەتی هومایۆندا نەختینە مان گرتۆتە خۆ ئینشائەڵلا تەعالی ئەیدەین. بۆ ئیبراهیم خانمان نوسیوە لەو مەڕو گاو قاترو یابۆ ئەو جۆرە شتانەمان لێ وەربگرێو، بەقشونی فەرمان پێ دراوی بداتو بەفەزڵی خوا حسابی ئەوەش، بریتیەکەی هەرچۆنێ بێ لەکەلوپەلی بێ کەڵكو دراوی بێ بڕەو تا خۆمان بۆ سەفەر نەڕۆیشتوین ئەیدەین. بێگومان ئەوانە کەبریتیەکەی داو خزمەتی باشی

کرد، بێ هودە ئەم خزمەتە لەدەس نادا. پاش دانی پارەکە پێچەوانەی ڕێوشوێنێك ناجولێتەوە کەببێتە هۆی ناڕەحەتی بیری هومایۆن.

پێنجەم: ولایەتی شارەزورو کۆیەو حەریر لەسێ لاوە بەساباڵاخو ئەردەڵانو سنورەکانی کوردستانو کرماشانەوە بەستراون، کەمەملەکەتی پارێزراوی سەرکاری شاهنشایەو، لایەکیشی بەشوێنی دەسەڵاتی وەزیری بەغدادەوە بەستراوە. لەهەر ڕێیەکەوە ئاژاوەو فەسادێك لەو ولایەتەو ئەم تایەفەیەوە بگات. تەنیا لەو لایەوەو بەس. ئەو لایەش لەم کاتەدا کەئیبراهیم خانی سەرتیپو محەمەد پاشا تا موسڵ ڕۆیشتونو کەرکوكو هەولێرو پردی سور غاشیەی دڵسۆزیو گوێڕایەڵییان دەربڕیوە، وەزیری بەغدادیش بەجۆرێ خزمەتو سازدانی پیشان داوە کەتائێستە دو سێ جار پیاوی ئەو هاتونەتە لای سەرتیپو محەمەد پاشاو، بەپێی نامەیەك کەنوسی بویان بە گشتی کارەکانی ئەوێ ئەڕوا. ئەگەر لەپێش چۆنی ئێمەدا بۆ سەفەر، ئینشائەڵلا تەعالی بەشێوەیەك کە بەمەبەستی ئەولیای دەوڵەتی قاهیرەیە، کاری بەغدادو وەزیر بۆ پێشەوە چو، لەو لایەشەوە دڵنیا ئەبینو، ئەویش لەحوکمی ولایاتی مەحروسەی شاهنشاهیدا ئەبێو، هەر کاتێ پێشکەوتنێ پێك هات، عەزمێك کە لەکاری بەغدادا مەبەستی هیمەتی بەرزی سوڵتانیە لەو بەهارو هاوینەدا کاروباری ئەوێ بەلادا ئەخات. ئەگەر ناتەواوییەك بمێنێ لەفەسلی پاییزا، ئەگەر بژین، لەکاتی گەڕانەوەی ئێمەدا، ئینشائەڵلا، ئەتوانین زستان لەگەرمیانی عیراقی عەرەبدا بەسەر بەرینو، بەغداد ئێستە لەسایەی سەری هومایۆنەوە ئەو توانایەی نەماوە بەرگەی هەڵمەتی لەشکری جیهانناشوبی شاهنشاهی بگرێ.

شەشەم: عەبدوڵڵا پاشا کەگەورەترینو بەساڵاچوترین پاشایانی بابانە، لەگەڵ هەزار ماڵی ئێلی بابان، کەزۆریان لەپیاوی ناسراوو ئاغاو گەورەکانیان لێرەن، بەوپەڕی ڕێزو بەرزییەوە گلمان داونەوەو بەتەما هەین لەم ڕۆژانەدا لەدەوروبەری ساباڵاخ بەشو تیولی بدەینێ. لەبەر ئەوەی ئەبێ هەر کەسێ لەئەهلی ڕۆژگار بەترسو هیوا گل بدرێتەوە. ئەم ڕێگەیەش ترسی محمود پاشا ئەبێ.

بەپێی ئەم ڕێوشوێنو شێوەیە کەبەدرێژایی خرایە بەرچاو، ئومێدم وایە لەکاتی لێرە نەبونی ئێمەدا لەکاروباری ئەم لایەدا هیچ چەوتیو کەموکوڕییەك ڕو نەدا، بەفەزڵی خوداو باتنی ائمەی اطهاری متوکلینو، بەئیمدادی طالعی اقدسی همایون متوسلین، ئەو تەگبیرەی بەبیری ئێمەدا هاتوە بەم درێژییە ڕونمان کردۆتەوەو ڕونی ئەکەینەوە، ئینشائەڵلا لەگەڵ تەقدیر موافق ئەبێو، تکام وایە هەر یەکێ لەو بڕگانە بگاتە بەر خاتری عرش مظاهری وەحیو تنزیل بەئیرشادو

هیدایەتی بفەرمونو، نامەی پیرۆز زۆرتر بگات کەهیچ کاری بێ ئیجازەو عەرزی شەهریاری نەکرێ[٥٠].

لەم نامەیە چەند مەسەلەیەکی سەرەکی هەڵئەهێنجرێ:

١-چۆن رەفتار لەگەڵ کورد خۆی بکرێو ئارام بکرێتەوە"

٢-چۆن وەکو هێزێکی جەنگیو سیاسی لەململانێی ئێرانی- عوسمانیدا، لەکاتی پێکادانی چەکدارو لەکاتی گفتوگۆی سیاسیدا بەکاربهێنرێ"

٣-چۆن کەڵك لەدادوشینی توانای ئابوری کورد وەربگیرێ بۆ ئاسان کردنی کاروباری لۆجستیکی"

٤-چۆن سیاسەتێکی دوروانە لەمەسەلەکەدا بگیرێ، لەلای مەزنەکانی کورد بەجۆرێكو، لەلای دەوڵەتانی تورکو ئینگلیز بەجۆرێکی تر.

کێشەی بابان تەنگوچەڵەمەیەکی قوڵی لەپێوەندی عوسمانی- ئێرانیدا دروست کرد. مەڵبەندی بابانیش بو بەیەکێ لەمەیدانەکانی پێکادانی خوێناوی هەردو هێزی ناوچەکەو کۆتاییەکەشی بەپەیمانی یەکەمی ئەرزرۆم(١٢٣٨)و پەیمانی دوەمی ئەرزرۆم(١٢٦٣)هات. ئەم دو پەیمانە پێوەندییەکانی ئێرانو تورکیایان رێکخستەوە، کێشە ئەرزییەکانی سنوریان بەلاداخستو، بنچینەی سیاسەتی هاوبەشی هەردو دەوڵەتی بەرامبەر مەسەلەی کورد دانا. یەکێ لەئەنجامە راستەوخۆکانیشی لەناوبردنی ئەمارەتە نوتۆنۆمەکانی کورد بو.

دورویی سیاسەتی عەباس میرزاو کاربەدەستانی تری دەربار لەنامەکانیاندا، بەرامبەر کورد، زۆر ئاشکرایە. لەکاتێکا بەریتانیا خەریکی ناوبژی ئاشتی بو لەنێوانی دەرباری قاجارو بابی عالیدا. نوێنەرانی هەردو دەوڵەت لەئەرزرۆم خەریکی گفتوگۆی پێکهاتن بون. چەندین نامە لەنێوان عەباسو فەتحعلی شاو کاربەدەستانی تورکو ئینگلیزو نوێنەرەکانی خۆیدا هاتوەو چوە. لەم نامانەدا بەرونی سیاسەتی کوردیی دەرباری قاجار ئەخوێنرێتەوە. عەباس میرزا کەخۆی بەرێوەبەری ناکۆکی ئێرانی-عوسمانی بو لەسەردەمی جەنگو لەکاتی گفتوگۆی ئاشتیدا، لەنامەکانیدا رونی ئەکاتەوە.

فەتحعلی شا لەنامەیەکدا کە لە١٢٢١دا بۆ وەزیری بەغدای نوسیوە، عەبدولرەحمان پاشای بابان بە((...عالیجاە، رفیع جایگاە، عزتو نبالت همراە، فخامتو بسالت انتباە، اخلاصو ارادت ئاگاە، امیرالامراء العظام، عبدالرحمان پاشای، حاکم قلعە چوالان...))ناوئەبا.[٥١]

عەباس میرزا لەنامەیەکیدا بۆ مەحمود پاشای بابان بە((...عالیجاه، رەفیع جایگاه، مجدتو مناعەت پەناه، فەخامەتو نبالت اکتناه، ارادت ئاگاه، میری میرانی عظام، مەحمود پاشا حاکمی سلیمانیو بابانو شارەزور..)) ناوی ئەبا[52]

محەمەد عەلی میرزاش لەنامەیەکدا کە لە ١٢٣٥دا بۆ قاسم ئاغای گەورەی ئیلی حەیدەرانلوی نوسیوە بە((... عالیشان، رفیع مکان، عزتو مناعت بنیان، سنی القدر والمکان، اخلاصو ارادت نشان، عمده الاعیان، وزبده العشایر والارکان، قاسم ئاقا سرخیل تایفه حیدرانلو...))[53]

کەچی عەباس میرزا لەمحرمی ١٢٣٨دا لەنامەیەکدا کەبۆ لۆرد ستراتفور کانینگ، سەفیری بەریتانی لای بابی عالی(١٨٢٥-١٨٣٠)نوسیوە، ئەڵێ:

((...هەندێ مەسەلەمان بەپایە بەرز جۆرج ویلوك(نوێنەری بەریتانیا لای دەرباری قاجار) .فەرموبو تا بەو پایە بەرزە..(مەبەستی کانینگە).. رابگەیەنێ، بۆ ئەوەی ئاگاداربێ لەو روداوانەی لەماوەی ئەم دو ساڵەدا لەنێوان ئەم دو دەوڵەتەدا قەوماونو، فیتنەو نیفاقیان لێ پەیدا بووە.

((بۆ ئەوەی ئەو پایە بەرزە ئاگادار بێ" هەمو ئەو جەنگو دەعواو ئاشوبو غەوغایەی لەنێوان ئەم دو مەملەکەتەدا روی داوە، یا هەرچەند ویستو ئارەزوی ئەم دەوڵەتە ئەمرە کەئێستە دیسانەوە خەریکی سازینو وازهێنانن لەشەڕ هاتبێتە سەر صولح، رەفتارو کرداری لەکوردانی بەد نیهادو دانیشتوانی ئەولای سنورەوە، بۆ گەرم کردنی هەنگامەی فەساد، روی داوە..))[54].

رون تر لەوە، ئەبو قاسم قائیمقامی دوەم، وەزیری عەباس میرزا لەسەفەری ١٢٣٨دا بۆ جۆرج ویلوکی نوسیوە, ئەڵێ:

((ئەی پایە بەرز، دۆستی میهرەبانی عەزیزی، ئەرجومەندی کامگار!

نامەیەکی کەبەبیەوەری دۆستدار نوسی بوتان، سەرنج درا. لەبابەت چەسپاندنی پێکهاتنی هەردو دەوڵەتی بەرزی ئێرانیو عوسمانییەوە، کەئەبێ بەسەفیری گەورەی دەوڵەتی بەهیبەی ئینگلیز بگوترێ، داواتان کردبو، ئەو مەرجو بەڵێنانەی کەدەوڵەتی دائم ئەلقەراری ئێران گەرەکێتی لەم پێکهاتنەدا بێ، بەدرێژیو رونی بۆ ئەو دۆستە خۆشەویستە دیار بکرێ، بۆ ئەوەی سەفیری باسکراو لەنیازو مەبەستەکانی ئەولیای دەوڵەتی قاهیرەی ئێران ئاگادار بێو، لەروی ئاگاداریو زانینەوە خەریکی ئەنجامدانی کارەکە بێ.

دۆستدار ناوەڕۆکی نامەی ئەو دۆستە خۆشەویستەی بەعەرزی خاکی پێی رۆشنی نوابی ناوازە وەلیعەهد گەیاند، ئەوانیش فەرمویان کە: ئەو شەرتو عەهدە گشتییانەی ئێمە هەمانە بریتین لەوەی، هەرچی بۆتە هۆی تێکدانی

ەینی دو دەوڵەتو دو مەملەکەت، ئینشائەڵلا تەعالی رابگیرێ. بۆ ئەوەی ەسەلەی دۆستیو ئاشتی بەفەزلی خوا بگەڕێتەوە دۆخی جارانیو، لەسەرەتای ەس پێکردنی رێککەوتنەوە هەردولا سەفیری دەسەڵاتداری خۆیان دیاری بکەن بۆ ەوەی شەرتو عەهدی جوزئی لەناو هەردو سنوری دراوسێدا، بەئیزنو ەسەڵاتی تەواو لەلایەن هەردوو دەوڵەتەوە ئەنجام بدەن.

((لەبەر ئەوەی شەرتو عەهدی گشتی ئێمە رفعو دفعی ئەو شتانەیە کەلەسەرەتاوە بونەتە هۆی تێکدانی بەینی هەردو دەوڵەت، بۆیە پێویستە ئەم شتانە بەدرێژی لەو دۆستە بگەیەنین"

یەکەم، شتێ کەبو بەباعیسی روودانی فتنەو فساد لەبەینی هەردو مەملەکەتدا ئەوەبو کە، جەماعەتی ئەکراد لەهەردو دیوی سنورەوە کەوتنە انەوەی ئاژاوە، پاشایانی سنورەکانیش داڵدەیان دانو شوێنو جێیان دانی، هەمو رۆژی عەزێتو ئازار لەدەغەڵیو رێگری بەرعایای مەمالیکی مەحروسەی ئێران ەگەیشت. لەلایەن سەرعەسکەرەکانەوە رفعی ئەم فیتنەو ئاشوبە نەئەکرا، تا لەئەنجامدا بەناچاری کار گەیشتە شەڕو پێکادان، ئێستاش کەبناغەی ئاشتی دائەنرێ. ئەبێ ئەو ئێلاتو کوردانەی کە لەرۆژانی شەڕدا، یان لەپێش ئەوەدا، لەمەمالیکی مەحروسەی ئێرانەوە رۆیشتون بۆ ولایاتی عوسمانی، هەمویان بگێڕنەوە، لێرە بەدواوەش داڵدەیان نەدەنو رێیان پێ نەدەنو رایان نەگرن، بۆ ئەوەی بەیەکجاری ئاشوبو فساد لەنێوانی دو دەوڵەتی جاوید بنیادا رفع بکرێ.

دوەم، شتێ کەبو بەمایەی ناخۆشیی نێوان هەردو دەوڵەت، ئەو رەفتارەیە کە لەگەڵ حاجیو زائیرو بازرگانانی ئێرانی ئەکرێ...

سێیەم، هەندێ جار جەماعەتی عوسمانیو ئەکراد لەلای ئەرمینیاو بەغدادەوە تێ ئەپەڕنو، دەسدرێژی ئەکەن. لەپاش ئەوەی پێکهاتین، ئەبێ بەجارێ ئەوە رابوەستێو وازی لێ بهێنن..)) [55].

قائمقام لەنامەیەکی تریدا بۆ سەر عەسکەری ئەرزرۆم، نوێنەری دەوڵەتی عوسمانی بۆ گفتوگۆی بەستنی پەیمانی ئەرزرۆم، ناوی کورد بە((فتنەجویان ئەکرادو سایر اهل فساد))ئەبا. [56]

٤/٣ محەمەد خان امیر نظام

نمونە١٣:

هاوکاری عەجەمو رۆم: میری رەواندز(١٢٤٥)

سەرەتای دامەزرانی میرایەتی سۆران رون نیە، لەبەرئەوەی کەوتۆتە شوێنێکی شاخاوی سەختی دابڕاوەوە، دەورێکی زۆریشی لەروداوەکانی ناوچەکەدا نەبوە.

سوڵتان سلیمانی قانونی لەکاتی گرتنی بەغدادو ڕێکخستنەوەی کاروباری ناوچە تازە گیراوەکاندا، عزالدین شێری میری سۆرانی کوشت(٩٤١). کاروباری ئەمارەتی سۆرانی خستە سەر سنجاقی هەولێرو سپاردی بە حسێن بەگی داسنی. کەئەمیرێکی یەزیدی بو. سەیفەدین یەکێ لەمیرەکانی سۆران، هۆزەکانی ناوچەکەی لەخۆی کۆکردەوە. سەرەتا قەڵای هەولێری لەداسنییەکان گرت‌و دوایی‌تر دەستی بەسەر هەمو مەڵبەندەکەدا گرتەوە. حسێن بەگ چەندی هەوڵی‌دا چاری میر سەیفەدینی پێ نەکرا. لەسەر ئەوە بانگ کرایە ئەستەموڵ‌و، لەوێ کوشتیان میر سەیفەدین بەسەربەخۆیی مەڵبەندی سۆرانی بەڕێوە ئەبرد. چەند جارێ لەشکری عوسمانی چونە سەری، ئەوانیش نەیان توانی لەناوی ببەن. بەڵام خۆی بۆ دەربڕینی دڵسۆزی‌و بەهیوای پێ سپاردنەوەی خاکی باووباپیرانی بەخۆی، پەنای بۆ دەرگای سوڵتان سلێمان برد. ئەویش بەئاوات نەگەیشت‌و لەوێ کوژرایەوە. سوڵتان، لەسەر تکای حاکمی ئامێدی، میرایەتی سۆرانی بەقولی بەگ، یەکێ لەمەزنەکانی هەمان بنەماڵە سپارد. ئەوسا بارەگای ئەمارەت لەهەریر بو.[٥٧]

سنوری دەسەڵاتی میرایەتی سۆران لەنێوان هەردو زێی پچوک‌و گەورەدا بو. هاوسنور بو لەگەڵ ئەمارەتی بابان لەلایەک‌و لەگەڵ ئەمارەتی بادینان لەلایەکی ترەوە. قەڵەمڕەوەکەی بەپێی بەهێزیی‌و لاوازیی ئەمیرانی سۆران فراوان یا تەسک ئەبووەوە. سەختی‌و دابڕانی بارەگای ئەمارەت تارادەیەک لە کار تێ‌کردنی روداوەکانی ناوچەکە پاراستویەتی‌و، میرەکانی ئەوێش بەزۆری بەوەندەی لەژێر دەستیاندا بوە داکەوتون.

هەلومەرجی سۆران چەندین دە ساڵ بەو جۆرە رابورد تا ساڵی ١٢١٨ کەئۆغز بەگ مرد. ئوغز بەگ ٦ کوڕی لەپاش بەجێ مابو. لەژیانی خۆی‌دا ناوچەکەی بەسەردا دابەش کرد بون. مستەفا بەگ کوڕی گەورەی بو، بەسەر رەواندزو ئاکۆیان‌و باڵەکاندا رائەگەیشت. ئەو لەجێگەی باوکی بەمەزنی سۆران. براکانی‌و خزمەکانی تری ململانێیان لەگەڵ ئەکردو گوێیان نەئەدایە خواست‌و فەرمانەکانی. دژی ئەم ئەجوڵانەوە. لەگەڵ مەزنەکانی بابان‌و بادینان پیلانیان لێ ئەگێڕا. مستەفا بەگ لەتاو دوژمنایەتی براکانی گەیشتە تینی هەراسان بو، وازی لەدەسەڵاتدارێتی هێنا(١٢٢٩). محەمەد بەگی کوڕە گەورەی لەجێگەی خۆی داناو، خۆی چوە گوندی ئاکۆیان بەگۆشەگیری دانیشت تا مرد(١٢٣٨). محەمەد بەگ(١١٩٨-١٢٥٣)لەلای یەکێ لەمەلا هەرە زاناکانی ئەو دەمی کورد، مەلا

ئەحمەدی ئادەم، خوێند بوی. ماوەیەك سەرپەرشتی دۆڵی هەروتییانی کردبو. لەنزیکەوە چاوی لەململانێ‌و ناکۆکی ناجوامێرانەی مام‌و خزمەکانی بو.

هاتنی محەمەد بەگ هاوزەمان بو لەگەڵ چەند روداوێکی گرنگدا لەناوچەکەدا:

١-هاتنی هەیئەتی جەنگیی فەرەنسی بەسەرۆکایەتی جەنەرال گاردان بۆ ئێران‌و، رێکخستنەوەی هێزە چەکدارەکانی ئێران لەسەر شێوەی نوێ‌و، دامەزراندنی کارگەی دروستکردنی چەك‌و تفاقی جەنگی.

٢-شۆڕشی محەمەد عەلی پاشا لەمیسرو، لەشکرکێشی ئیبراهیم پاشای کوڕی بۆ سەر سوریاو ئەنەدۆڵ.

٣-بەستنی پەیمانی یەکەمی ئەرزڕوم لەنێوان رۆم‌و عەجەمدا.

٤-هەوڵدانی بابیعالی بۆ چاکردنی هەلومەرجی ناوخۆی ئیمپراتۆری عوسمانی((تەنزیمات))و، دامەزراندنی دەسەڵاتی ناوەندی.

محەمەد بەگ لەسەرەتاوە بایەخێکی تایبەتی‌دا بەئاواکردنەوەو قایم کردنی رەواندز، کەبارەگای ئەمارەت بو. چەند قەڵاو بورجی لەناو شارو دەوروبەری‌دا دامەزراندو، شورایەکی پتەوی بۆ پاراستنی لەدەوری دروست کرد. گرنگییەکی زۆری‌دا بەپێکهێنانی تۆڕێکی فراوانی کۆکردنەوەی ئاگاداری‌و دەنگوباس. رێزی زۆری لەمەلاو خوێندەوار ئەنا. موچەی بۆ ئەبڕینەوەو مزگەوت‌و مەدرەسەی بۆ ئەکردنەوە.

محەمەد بەگ چەند کارێکی گرنگی بۆ گەشەپێدانی ئەمارەتی سۆران کرد:

١-ریزەکانی ناوخۆی یەك خست. هەمو ئەوانەی سەرپێچییان ئەکرد یا کوشتنی یا بەزۆر سەری پێ دانەواندن. لەپێشەوە مام‌و خزمە سەرەڕۆکانی خۆی سەرکوت کرد. دوبەرەکی‌و ناکۆکی‌و ململانێی لەناو مەزنەکانی قەڵەمڕەوەکەی خۆی‌دا نەهێشت.

٢-کاروباری ئابوری رێکخستنەوە، باج‌و زەوییانەی دیاری کرد. ئاسایشی تەواوی کارو بازرگانی‌و کاروانی لەسەرانسەری ناوچەکەدا چەسپاند. بەرپرسی بۆ کاروباری دارایی لەهەمو ناوچەکاندا داناو. چەند خەزێنەداری دانا بۆ رێکخستنی خەرجی داوودەزگای بەڕێوەبەرایەتی‌و لەشکر.

٣-سوپایەکی گەورەی سوارەو پیادەی لەهۆزەکانی سۆران سازدا. بەشێوەیەکی نوێ رێکی خست‌و پلەوپایەی تێدا دیاری کرد، چەکداری کردو سەروبەر خەریکی زیادکردنی ژمارەی‌و باش کردنی چەکەکانی بو.

٤-كارگەی دروست كردنی چەك‌و تفاقی جەنگی دامەزراند. جگە لەدروست كردنی خەنجەر، دەمانچە، تفەنگ، باروت، لەساڵی ١٢٢٣ بەدواوە كەوتە دارشتنی لولە تۆپ. چەند سەد لولەی جۆراوجۆری دارشت.

٥-بایەخی زۆری بەئاوەدانی‌دا. دەیان پردی لەسەر روبارەكانی مەڵبەندی سۆران دروست كرد. دەیان مزگەوتی لەگوندەكان‌و، دەیان قەڵاو بنكەی جەنگی لەشوێنە ستراتیجییەكانی ژێر دەسەڵاتی‌دا دامەزراند.

محەمەد بەگ باوەرێكی قوڵی بەدینی ئیسلام هەبو. رێزی بێ ئەندازەی لەمەلاكان ئەگرت. لەسەر داوای مەلا یەحیا مزوری چوە سەر یەزدییەكان‌و قەتلوعامی لێ كردن، شەریعەت بنچینەی بەرێوەبردنی كاروبارو بەلاداخستنی ناكۆكییەكانی ناو خەڵكی بو. بەرامبەر نەیارو میملەكانی دڵرەق‌و بێ بەزەیی بو. لەرەفتاری‌دا لەگەڵ دانیشتوان‌و ژێردەستەكانی دادپەروەر بو.

محەمەد بەگ دوای خۆقایم كردن‌و خۆ بەهێزكردن، لە١٢٢٤دا، كەوتە سەر بیری سەربەخۆیی‌و تەقەلای فراوانخوازی. تا ئەو سەردەمە قەڵەمرەوی میرەكانی سۆران لەسنورێكی شاخاوی تەسك‌دا قەتیس بو. بەڵام محەمەد بەگ بەهەر چوار لای ئەمارەتەكەی‌دا كەوتە پەلهاوێشتن. تەقەلاكانی محەمەد بەگ، بێگومان، لەژێر كارتێكردنی روداوەكانی سەردەمی خۆی‌دا بون.

لەروی جەنگییەوە، كەوتە لەشكركێشی بۆ فراوان كردنی سنوری حكومەتەكەی بێ ئەوەی گوێ بداتە دەسەڵاتی عوسمانی یا هی ئێرانی. هەندێ لەناوچەكانی ئەمارەتی بابان‌و بادینان‌و، هەندێ شوێنی‌ی لەولایەتەكانی موسڵ، بەغداد، دیاربەكر، وان، حەلەبی لەقەڵەمرەوەی عوسمانی‌و، هەندێ لەناوچە كوردنشینەكانی ولایەتەكانی ئازەربایجان‌و ئەردەڵانی لەقەڵەمرەوی قاجاردا گرت.

لەروی سیاسییەوە، بەتەواوی سەربەخۆ بو، گوێی نەئەدایە كاربەدەستانی عوسمانی‌و ئێرانی. بەڵكو لەكاتێكا محەمەد عەلی پاشا كەوتە هەڵگەرانەوە لەسوڵتانی عوسمانی‌و، ئیبراهیم پاشای كوری لەشكركێشی بۆ سەرشام‌و ئەنەدۆڵ دەس پێ كرد، محەمەد بەگ كەئیتر ناوی لەخۆی نابو((ئەمیری مەنسور))و، لەناو خەڵكدا بەمیر محەمەد ناوی دەركرد بو، پێوەندی لەگەڵ محەمەد عەلی پاشاو ئیبراهیمی كوری‌دا دامەزراند. كەوتە ئاڵوگۆری نامە بۆ دانانی رێوشوێنی هاوكاری سوپایی‌و سیاسی[٥٨].

جوڵانی سوپایی‌و سیاسی میر محەمەدو، پێشكەوتنی خێرای، ترسی لەلای كاربەدەستانی بابی عالی‌و دەرباری قاجار دروست كرد. هەردو دەوڵەت ئەم بزوتنەوەیەیان بەگەفێكی راستەقینە دائەنا بۆ سەر خۆیان. لەراستی‌دا میرایەتی

مۆران لەسایەی ئەو ڕێبازە سیاسیو جەنگییەوە، کـەمیر محەمـەد، بـۆی دیـاری کردبو ئەی توانی ببێتە ناوکی پێکهاتنی دەوڵەتێکی سـەربەخۆ لەکوردسـتاندا. دەوڵەتانی عوسمانیو ئێرانی بخاتە مەترسی دابەش بونەوە.

کاربەدەستانی عەجەم بۆ چارەکردنی ئەم هەڕەشەیە بەخۆ کەوتن. هەم خۆیـان نامەیان راستەوخۆ بۆ کاربەدەستانی عوسمانی نوسی، بۆ ئـەوەی کـاری هاوبـەش بکەن بۆ لـەناوبردنی مـیر محەمـەدو جوڵانەوەکـەی، هـەم هـانی کاربەدەسـتانی ئینگلیزیاندا، داوا لەبابی عالی بکا هەرچی زوتر ئەم مەترسییە دابمرکێنێتـەوە، بۆ کاری هاوبەشی رۆمو عەجەم دژی مـیر محەمـەد، لەلایـەن دەربـاری قاجارەوە محەمەد خانی امیر نظـامو لەلایەن بابی عالییەوە سەرداری ئەکرەم رەشید محەمـەد پاشا تەرخان کران.

مـیرزا محەمـەد خـانی امـیر نظـام (؟-١٢٥٧)یـەکێ لـەپیاوە ناسـراوە دەسەڵاتدارەکانی دەرباری قاجار بو، عەلی خـانی باوکیشـی، لەچـاخی فـەتحعلی شادا، یەکی لەپیاوە ناسراوەکانی دەربار بو. وەختێ کەگریبایدوف. سەفیری روسی لـەتاران، کـوژرا(١٢٤٤)، عـەباس مـیرزا لەبـەر لێهـاتویی محەمـەد خـانی بەپێشکاری خەسرەو میرزای کوڕی، بۆ عوزرخواهی ناردە پـەتروس بـورگ. لـەوێ دیدەنی ئیمپراتۆری روسی. نیکۆلای یەکەمی کرد. لەو ئەرکەدا کەپێی سـپێردرا بو بە سەرکەوتویی گەڕایەوە. لەپاش کوژرانی مـیرزا قاسـم قائمقـام(١٢٥١)زۆر کەس وایان چاوەڕێ ئەکرد صەدارەت، واتە سەر وەزیریـی ئێـران بەمحەمـەد خـان بسپێردرێ. بەڵام شا بەپێشکاری قهرمان میرزا بۆ ئازەربایجانی نارد.[٥٩]

رەشید محەمەد پاشا لەساڵانی ١٢٤٤تا ١٢٤٨ صەدری اعظـم، واتـە سـەرەك وەزیرانی دەوڵەتی عوسمانی بو. لە١٢٤٩دا کرایە والی سیواسو، لەهەمان کاتـدا ولایەتی دیاربەکریش خرایە ژێردەسەڵاتی ئەوەوە بۆ ئەوەی هێزو دەسەڵاتی تەواوی لەژێر دەسدا بێ بۆ لابەلاکردنی کێشـەی شۆڕشـی مـیر محەمـەد، چـونکە بوبـو بەیەکێ لەگەورەترین پەژارەکانی دەوڵەتی عوسمانی[٦٠]

محەمەد خانی زەنگەنە، امیر نظامی ئێرانی، لەنامەیەك دا بۆ محەمەد رەشـید پاشا، سەر وەزیرانی پێشوی عوسمانی، نوسیوێتی:

((...لەپاش دەربڕینی مەراسیمی ئیشتیاق، لەسەر بەرگی یـەکێتیو تـەبایی ئەنوسی کە، بحمدالله والمنە، پێوەندی دۆستایەتیو یەکگرتن لەنێوان دو دەوڵەتی بناغە پتەودا تەواوە، ڕێوشوێنی یەکڕیو ئاشتی لەهـەمو بارێکـەوە دانـراوە. سوپاسی ئەم نیعمەتە گەورەیەو بـەهرەی زۆری کاربەدەسـتانی هـەردو دەوڵـەتو پیاوەکانی هەردوکیان پێویستە.

بەپێی ئەو یەکێتییەی لەنێوان هەردو حەزرەت دایەو، بەپێی ئەو میهرو خۆشەویستییەی لەبەینایە، دۆستدار بەپێویستی ئەزانێ ئەو جەنابە کە بەحوکمی دەوڵەتی بهیەی عوسمانی رێکخستنەوەی کاروباری ولایەتەکانی کوردستانی پێ سپێردراوە، لەمەئمورییەتی خۆی ئاگادارو لەروداوەکان شارەزا بکا.

ئەو جەنابە خۆیان ئەزانن" محەمەد بەگ لەتابیعانی پاشایانی بابان کابرایەکی کوێخا رەوشت بو، هیچ جۆرە ئیسمو رەسمێکی نەبو. بەهۆی ئەو دوژمنایەتییەی لەناو پاشایاندا بو، خەریکی یەکتری بون، ئەو هەلی بۆ هەلکەوتو پرکێشی کرد. کۆمەلێکی لەخۆ خڕکردەوە. کۆیەو پردی سوررو هەولێرو هەندێ شوێنی لەمەلبەندەکانی حەریرو شارەزوورو ژمارەیەکی زۆری لەئاواییەکانی لاجانی موکری گرت. کەسێ رێی پێ نەگرت. تا ناوبانگی پەیدا کردو ناوی دەرکرد. حیلەو تەزویری بەکارهێنا. چوە سەر ئامێدیو دەستی بەسەرا گرت.

دۆستدار ٣ ساڵ زیاتر بو لەئازەربایجان نەبو، بەحوکمی خاقانی بەهەشتی بۆ سەفەری عیراق(عیراقی عەجەم)چوبو. لەو کاتەدا ئەو هێزی نارده سەر مەلبەندی سابلاخی موکریو زەرەرێکی بێ ئەندازەی پێ گەیاند. ناوچەی سەردەشتی گرت. پاش هاتنەوە لەسەفەری عیاق، هێزێکی بۆ تەمێ کردنی دیاری کرد، تاقمەکەی ئەوی بەشەڕ لەو مەلبەندە دەرپەڕاندو چونە ناو شوێنە داگیرکراوەکانی ئەوەوە. قەلای بەناوبانگی دەربەندو چەند قەلایەکی تریان کاولو وێران کرد. بڕیار وابو بەیەکجاری کارەکەی یەکالا بکرێتەوە. سەرماوسۆلەی هەواو هەندێ شتیتر. کە لەو ساڵەدا رویاندا بون بەکۆسپی تەواوکردنی. بەحوکمو ئیشارەتی دۆستدار، قشونی راسپێردراو گەڕانەوە.

دۆستدار، لەکاتێکدا ساڵی رابوردوش ماوەیەك هاوئاوزەنکی شاهنشاهی جەم جا بو، گیانمان بەفیدای بێ، لەعیراق ئەو ٧-٨ هەزار قشونی ناردە سەر مەرگەوەڕ، نزیکەی ٤٠ هەزار تومان ماڵی تالان کردوەو ٤٠٠ کەسی لەژنو پیاوی بەرێزی موسلمان کوشتوە. چەند کەسێکی ئایرملو، کە لەئاوارەکانی ئیرەوانن‌و لەمەرگەوەڕ نیشتەجێن، بۆ رەواندز بردوە. لەوێ گیاونو لەئازاردان. عەیالو ژنی ژمارەیەکی زۆری، لەوانەی ئێستە هاوئاوزەنگی پیرۆزن، کوشتوە. کەئەم هەواڵە بەشاهنشاهی ئیسلام پەنا گەیشت، زۆر دلگیر بونو پەشێوان، ئاگری قەهرو غەزەب لەکوانوی ویژدانی پیرۆزی دا کلپەی سەند" تەمێ کردنو، چاری کردەوەکانیو، سەندنی تۆلەی خوێنی موسلمانان بەدۆستدار سپێردرا.

پاش هاتن بۆ ئازەربایجان، ئەنجام دانی خێرای ئەم کارە بەهۆی هەندێ خزمەتی
ەوە نەکرا، ئێستا کە ئەوانە بەلادا خران، کات بەدەستەوەیە، دەرفەتی چون بۆ
ەرجێیەك و کردنی هەرکارێك هەیە. ئامادەیی و سازدانی ئەوەش بەهۆی مشورو
وردانەوەی خاوەن شکۆی سێبەری خواوە، اید الله شوکتە، کراوە.
دۆستدار، بۆ رێکخستنەوەی کاروبارەکان ئەچێ بۆ ناوچەکانی سەرسنوری
زەربایجان، ئەو ئەرکەی پێم سپێردراوە، ئینشائەڵلا بەویست و خواستی جەنابی
ری عز اسمه، بریتییە لەتێکدانی بناغەی شەرارەت و فەسادی ئەوو چاری
ردەوەکانی.
دفع و لەریشە دەرهێنانی خائینی دین و دەوڵەت، لەسەر نۆکەرانی هەردو
ەزرەت واجیبە،
ئەو جەنابە کەلەولاوە ئەم فەرمانەی پێ سپێردراوە، تەشریفیان هێناوە،
ۆستداریش لەم لایەوە هەنگاو بنێ، تا بەهاوکاری یەکتری بەجارێ مادەی
ەسادی ئەو قلع و قمع بکرێ. لێرە بەدواوە ئیتر ناوی ئەو کابرایە لەم دو دەوڵەتە
ەبرێ، رعایاو برایانی هەردو مەملەکەت لەزەرەرو زیانی ئاسودەو دڵنیا بن.
هەرکاتێ ئەو جەنابە ناردنی هێزی لەم لایەوە بەقازانجی دەوڵەتی بهیە
ەزانیو، خۆی بە تەنیا کەوتە لەناوبردنی بەحوکمی یەکێتی هەردو دەوڵەت
پێویستە لەچەند رویەکەوە دڵنیایی بە دۆستدار بدەن:
یەکەم، لەفەوتاندن و لەریشە دەرهێنانی تەواوی ئەو"
دوەم، لەئاسایشی ئەو سنورانە کەلێرە بەدواوە شتی وەها رونەدات و دەسدرێژی
ەکرێتە سەر رەعییەتەکانی دەوڵەتی بەرز"
سێیەم: لەگەیشتنی ٤٠ هەزار تومان و((دیە))ی خوێنی موسڵمانان"
چوارەم، لەئازادی گیراوەکان کەئێستە لەرەواندزن"
پێنجەم: برینی دەستی داگیرکردنی ئەو لەئاواییەکانی لاجانی موکری و هیتر.
بەڵگەی مۆرکراو وریکوپێکی دەوڵەتیمان بدەنێ. کەهەر پێنج مەسەلەی
باسکراویان تێ دابێ، بۆ ئەوەی لای هەردو دەوڵەتی بەرز بەڵگەی دۆستداربێ،
نەبێتە جێگەی باس و رەخنە...))[٦١]
هەندێ سەرچاوە پێیان وایە، نوسینی ئەم نامەیە لە١٢٤٥دا بوە، بەلام
بەگوێرەی رەوتی روداوەکان ئەبێ چەند ساڵێك دوایی تر نوسرا بێ. هەرچۆنێ بێ
لەم نامەیەو نامەکانی تری پێوەندییان بەم کێشەیەوە هەیە، چەند راستیەك هەڵ
ئەهێنجێنرێ:

١-پەیمانی یەکەمی ئەرزڕوم(١٢٣٨) کەبناغەی کاری هاوبەشی حکومەتەکانی رۆم‌و عەجەمی دانا بو، لەسیاسەتی کوردیی ئەم دو دەوڵەتەدا، کەهەریەکەیان بەشێکی کوردستانیان لەژێر دەستا بو، بەکردەوە رەنگی ئەدایەوە بەتایبەتی لەزەمانێکا کەئیتر((هەستی نەتەوەیی))کورد خەریکی گەشەکردن بوو بۆ((هۆشی نەتەوەیی))و دامەزراندنی دەوڵەتی سەربەخۆ لەسەر بنچینەی نەتەوە.

٢-ئەو مەترسییەی دروست بونی ناوەندێکی بەهێزی سەربەخۆ، لەو شوێنەدا کەچەند قەرن بو((ناوچەی لەمپەر))ی نێوان دو دەوڵەتە زلەکەی ناوچەکە بو، ئەی توانی بۆ سەر هەریەکێ لەم دو دەوڵەتە بخولقێنێ.

٣-ئەو مەترسییەی دروست بونی دەوڵەتێکی تازە، لەسەر حسابی جیاکردنەوەی هەندێ لەئەرزی عوسمانی‌و هەندێ لەئەرزی ئێرانی، ئەی توانی بۆ سەر بەرژەوەندی دەوڵەتانی ئەوروپی، بەتایبەتی بەریتانیا، بخولقێنێ.

٤-پشت گوێ خستنی هەمو جۆرە((رەوایی))یەکی بزوتنەوەو راپەڕین‌و شۆڕشەکانی کوردو، شاردنەوەی هەمو لایەنێکی سیاسی، ئابوری، کۆمەڵایەتی... هتد روناك‌و پرشنگداری.

کامبل، سەفیری ئینگلیزی لای دەرباری قاجار، لەنامەیەکدا لەرەبیعی دوەمی ١٢٤٨دا کەبۆ امیر نظامی نوسیوە ئەڵێ:

((... لەم ماوەیەدا ئەمیر فەرەیدون میزا بەنیازی تەمێ کردنی میری رەواندوز بەرەو مەراغەو سوڵدوز جوڵاوە. سەبارەت بەیەکێتی هەردو دەوڵەتی بەرز، بەرژەوەندی دڵسۆزی لەوەدایە، هەرکاتێ ئەمیری باسکراو لەگەڵ خودی ئەو جەنابە بەنیازی تەمێ کردنی میری ناوبراو بزوتن، دوای ئەوەی کەتەنبیەو تەئدیبی ئەو کراو، ئەوو سوپاکەی لەخاکی ئازەربایجان‌و ئەو شوێنانە دەرکردو راونا، ئیتر سوپای نەسرەت لەئەرزی دەوڵەتی بهیەی ئێران زیاتر تێ نەپەڕی‌و، تەجاوز بە جایز دانەنێ. چونکە دڵسۆز بۆ سەفیری دەوڵەتی خۆی لەئەستەموڵ نوسیوە، کەدرێژایی ئەم جوڵانەوە چەوتەی میر عەرزی سوڵتان بکا، بۆ ئەوەی فەرمانی رێگرتن لەجوڵانەوەی چەوتی میر دەربکا. هەرکاتێ مەسەلەکان بەگوێی شەریفی سوڵتان گەیشت‌و دوای ئەوە رێیان لێ نەگرت‌و تەمێیان نەفەرمو، ئەوسا بیانوی قسەو گلەیی‌و گازندە لەم دەوڵەتە نامێنێ. ئەگەر میری بەرز تەشریفیان بردوە، پاش خوێندنەوەی نوسراوەکە بەلێدوانێکی خۆتانەوە، بۆ ئەوی بنێرن...))[٦٢]

امیر نظام لەوەلامی کامبلدا نوسیوێتی:

...))

((لەبابەت کاروباری ڕەواندزەوە بەو جۆرەی نوسی بوتانو، دەرتان خستبو کە قشون(مەبەستی هێزی ئێرانە)نەچێتە ناو خاکی ڕەواندزەوە، نەوەکو ببێتە هۆی باس کردنی کاربەدەستانی دەوڵەتی عوسمانی.

ڕاستییەکەی محەمەد، بەگی ڕەواندز بەجۆرێکە کەچەند ساڵە ناوبراو لەدەوڵەتی عوسمانی روی وەرگێڕاوە. لەسەردەمی وەزارەتی داود پاشا لەدار السلامی بەغداد، بەزۆر و بەپێچەوانەی ڕای ئەوەوە، پردی سور، کەمەڵبەندێکی گەورەیە، لەگەڵ چەند شوێنی سلێمانی گرتوە. هەمیشە دژی بوە. تا ئەوە بو کەوەزارەتی بەغداد بەعەلی ڕەزا پاشا سپێردرا. لەو کاتەدا پشێوییەك رویدا، ئەویش کۆمەڵەکەی خۆی نارد هەولێریشی گرت، هەروەها زۆری شوێنەکانی ئامێدیو ئەو ناوچانەی زەوت کردوە، بەو پەڕی خلافی قاعدەوە لەگەڵ جەنابی ناوبراو ڕەفتاری کردوەو، بێ حورمەتی بەرامبەر دەوڵەتەکەی خۆی نواندوە. لەم ڕۆژانەیشدا وای زانیوە مەڵبەندی ئازەربایجان لەقشونی جەراری نظام و تۆپخانە چۆڵە، کۆمەڵێکی ٣ هەزار کەسی ناردۆتە سەردەشت، موسا خانی حاکمی ئەوێ لەبەر بێ هێزی نەی توانیوە بەرهەڵستی بکا، قەڵاکەی ئەوێی گرتوە. هەر کەئەم هەواڵە گەیشت نواب ئەمیرزادەی مەزن ٢ فەوجی ئەفشارو تاقمێکی موکری، کە٣ هەزار کەس ئەبون، بۆ تەمێ کردنیان نارد.

هەروەکو پێشتر بۆ خزمەت جەنابی اصف الدولەی نوسی بو. پاش گەیشتنی قشونی سەرکەوتوو تۆپخانەی پیرۆز بەوێ، لەپێشەوە هەڵیان کوتایە سەر هۆزە کوردەکانی بلباسو پیران، کە لەهۆزە گەورەکانی ئەوبون، تالانیان کردن. دوای ئەوە چونە سەر قەڵای سەردەشت، ١٠ ڕۆژ قەڵایان گەمارۆداو تۆپ بارانیان کرد. شەوی ١١هەم هێرشیان بۆ کردو داگیریان کرد. هەندێ لەوانەی ڕەواندز کوژرانو، هەندێکیان گیرانو، هەندێکیان هەڵاتن. دوای ئەوەش پایە بەرزی نزیکی حەزرەتی باڵا، محەمەد خانی سەرتیپ بەو کۆمەڵەو سەربازانی خوئیو دو دەستە لەفەوجی بەهادورانو سەربازانی قەراداغیو سوارەی کوردو هی تر بە٨ عەرادە تۆپو خومپارەوە نێردرایە سەر ڕەواندز. لەولاشەوە وەزیری بەغدادیش سێ چوار عەرادە تۆپو ٢ هەزار کەس لەزابتەو هی تری بەسەکردایەتی سلێمان پاشا ناردۆتە سەری، بۆ ئەوەی ناوبراو تەمێ بکەن.

ئەگەر نواب ئەمیرزادەی مەزن نەیان زانی بایە، کەئەو(میر محەمەد)نەیارو یاخییە لەدەوڵەتی عوسمانی، قشونیان مەئموری ناوخاکی ڕۆم نەئەفەرمو، بەڵام ئەم کابرا نادروستە لەهەردو دەوڵەت هەڵگەڕاوەتەوە.

ئەوەش کەئێوە بۆ سەفیری خۆتان لەئەستەموڵ نوسیوە کەقسە لەگەڵ کاربەدەستانی دەوڵەتی عوسمانی بکەن، کارێکی زۆر باشتان کردوە. بەڵام ئەگەر لەم ماوەیەدا کارگوزارانی حەزرەتی وەلی نیعمەتمان کردەوەکانی ئەویان پشت گوێ بخستایە، سۆزی کەئەو لەولاوە بی پەرژایە پڕکێشییەکی تری ئەکرد. هەوا ئەبو بەزستان، خۆ ئامادەکردنێکی ترو زیادتری بۆ لەناوبردنی گەرەك بو. بۆیە لەم روەوە باشتر وابو لەم کاتەدا چاری کرا...))[63]

عەباس میرزا لەکاتێکا چوبو بۆ خۆراسان بۆ سەرکوتی هەڵگەڕانەوەی نارازییانی ئەوێ، لەوەڵامی نامەیەکی امیر نظامي دا، لەمانگی شەوالی ۱۲٤۸دا، دەربارەی میر محەمەد، نوسیوێتی:

((... نوسراوەکانی محەمەد صالح بەگی چاپار هێنابونی گەیشتن. لەهەواڵەکانی کوردستانت ئاگادار بوین. باسی تەگبیری ئەو پایە بەرزەو، زەبری شمشێری سەرتیپ بۆ هەمو دنیا ئاشکراو جێگەی ئینکاری نیە، بەڵام بڕینی دەست بەڵکو ملی میر وەختی ئەبێ، کەئینشائەڵڵا تەعالی، کۆیە بەدەس بێت یارەواندز فەتح بکرێ...))[64]

ئێرانیەکان ئەیان ویست لەو لەشکرکێشیەدا کەبابیعالی بەدەستیەوە بو بۆ سەر میری سۆران بەشداربن، کاربەدەستانی تورك نەیان ئەویست لەشکری ئێران بێتە ناو خاکی عوسمانیەوە. ئەیان ویست خۆیان بەتەنیا کارەکە ئەنجام بدەن. ئەمەش جۆرێ لەساردی لەناوا دروست ئەکردن. دیپلۆماتەکانی ئینگلیز لەتاران و ئەستەموڵ هەوڵیان ئەدا ناکۆکی باری سەرنجی هەردولایان کەم بکەنەوە. وەزیری موختاری ئینگلیز لەنامەیەکدا بۆ میرزا مەسعود خانی وەزیری کاروباری دەرەوەی ئێرانی نوسیوە ئەڵێ:

((مەعلومی ئەم جەنابەیە" کاربەدەستانی دەوڵەتی بەرزی ئینگلیز زۆر بەپەرۆشەوەن ئەو کاروبارانەی پێوەندییان بەسنورەکانی ئێران و رۆمەوە هەبێ بەیەکگرتویی و خۆشی چارەبکرێن و، هەر وەختێ بۆ تەمێ کردنی مفسدە یا رێگری لەشکرکێشی پێویست بێ، کاربەدەستانی هەردو دەوڵەت لەو کارەدا پێکەوە رێ بکەون بۆ دفعی ئەو مفسدە. قیبلەی عالەم(مەبەستی شای ئێرانە) لەڕوی زانایی و ئاگاییەوە بەمجۆرە فەرمانی بەامیر نظام و کاربەدەستانی دەوڵەتی قاهیرە داوە. جەنابی امیر نظامیش بەگوێرەی فەرمانی قیبلەی عالەم نوسراوی لەم بارەیەوە بۆ جەنابی رەشید پاشاو سەرعەسکەری ئەرزرۆم و پاشای بەغداد ناردوە، تاپێکەوە تیپە قاهیرەکانی دو دەوڵەت میری رەواندز، کەسەرکردەی

مفسدان‌و رێگره‌کانه‌و مه‌مله‌که‌تی دو پاشای عظیم القدری کاول‌و شێواندوه، به‌ته‌وای قلع‌و قمع بکه‌ن‌و له‌سه‌ر ئه‌رزی نه‌هێڵن.

به‌پێی هه‌واڵێ که‌جێگری باڵیۆزی ده‌وڵه‌تی بهیه‌ی ئینگلیز له‌ئه‌رزڕوم ناردویه‌تی" جه‌نابی ره‌شید پاشا ئامێدی گرتوه‌و ئه‌و به‌دبه‌خته به‌٣٠٠ که‌سه‌وه به‌ره‌و ره‌واندز رای کردوه، به‌م زوانه به‌ئاسانی له‌ناو ئه‌برێ. پاش گه‌یشتنی ئه‌م هه‌واڵه دۆستدار به‌پێویستی زانی پایه‌به‌رز کاپیتان شیل ساحێب ره‌وانه‌ی ئۆردوی ره‌شید پاشا بکا بۆ ٣ مه‌به‌ست:

یه‌که‌م، پیرۆزبایی گرتنی ئامێدی له‌ره‌شید پاشا بکا.

دوه‌م، ئاگاداری کاروباری ئه‌و لایه بێت،

سێیه‌م، له‌به‌رئه‌وه‌ی پایه‌به‌رزی ناوبراو له‌گه‌ڵ فه‌وجی ورمێ خه‌ریکی دورخستنه‌وه‌ی ئه‌و طاغیه بو، ئاگاداره له‌و تالان‌و کوشتاره‌ی له‌مه‌مله‌که‌تی قیبله‌ی عالەمدا کردبوی، بۆ ئه‌وه‌ی ره‌شید پاشا له‌و شتانه ئاگادار بکا...))[٦٥]

سه‌رباری گوشاری سیاسی‌و جه‌نگیی عه‌جه‌م بۆ((بڕینی مل))ی میر محه‌مه‌د، بابیعالی که‌وته دانانی پیلانی له‌ناوبردنی. بابیعالی ئه‌و فه‌رمانه‌ی به‌ڕه‌شید محه‌مه‌د پاشا سپارد بو. ره‌شید پاشا یه‌کێ له‌پیاوه هه‌ڵکه‌وتوه‌کانی ده‌وڵه‌تی عوسمانی بو. شاره‌زای کاروباری سیاسی، جه‌نگیی، به‌ڕێوه‌به‌رایه‌تی بو. زیاتر له‌٤ ساڵ صدری اعظمی هه‌مو ئیمپراتۆری عوسمانی بو. کرابوه والی سیواس. بۆ ئه‌وه‌ی له‌کاره‌که‌یدا سه‌رکه‌وتو بێ، ولایه‌تی دیاربه‌کریش به‌و سپێردرا. فه‌رمان درا به‌والی موسڵ، محه‌مه‌د پاشا ئاینجه بیرقدارو، وه‌زیری به‌غداد عه‌لی ره‌زا پاشای لاز، بۆ ئه‌وه‌ی هه‌مو هاوکارییه‌کی بکه‌ن. ره‌شید پاشا هاوکات له‌گه‌ڵ سازدانی هێزێکی سوپای گه‌وره بۆ سه‌ر میر محه‌مه‌د، که‌وته سازدانی سیاسیی مه‌لاکانی کورد له‌دژی.. میر محه‌مه‌د به‌گیراوی ره‌وانه‌ی ئه‌سته‌موڵ کرا(١٢٥٢)[٦٦]. له‌وساوه بزر بوه، که‌س هه‌واڵی راسته‌قینه‌ی ئاگادار نییه.

٥/٣ فه‌رهاد میرزا معتمد الدوله

نمونه‌١٤:

خه‌لعه‌ت" حه‌سه‌ن سوڵتانی هه‌ورامی(١٢٨٤)

فه‌رهاد میرزا(١٢٣٣-١٣٠٥)کوڕی عه‌باس میرزا، یه‌کێ له‌سیاسییه گه‌وره‌کانی سه‌رده‌می خۆی‌و، یه‌کێ له‌نوسه‌ره رۆشنبیره‌کانی ئێران بوه. له‌١٢٥٠ تا ١٢٥٢ حکومه‌تی لوڕستان‌و خوزستانی له‌به‌رده‌س دابو له‌١٢٥٢تا ١٢٥٥ نائب السلطنه ی محه‌مه‌د شا له‌١٢٥٧ حوکمڕانی فارس‌و، له‌١٢٨٤تا ١٢٩١

حوکمڕانی کوردستان بو، لە ١٢٩٠ دا کەناصرالدین شاه بۆ گەڕان چو بۆ ئەوروپا فەرهاد میرزا نائب السلطنه ی بو.
لەژیانی سیاسیدا بەلایەنگری سیاسەتی بەریتانی لەئێراندا ناسراوه. هەر لەسەر ئەوەش چەند جارێ توشی کێشەو تەنگ پێ هەڵچنین بو. بەناچاری خۆی ئەهاویشتە سەفارەتی بەریتانییەوە لەتاران ((بەست نشین))ئەبو تالێی خۆش ئەبون.
لەژیانی ئەدەبیدا، شیعری زۆری داناوه، چەند کتێبی نوسیوه، لەوانه: نصاب، کنز الحساب، جام جم دەربارەی جوگرافیو مێژو، زنبیل لەسەر شێوەی کەشکۆڵی شێخی بهائی، فلك السعاده لەئەستێرەناسیدا، هدایت السبیل گێڕانەوەی بیرەوەرییەکانی خۆیەتی بۆ حەج.
لە١٢٨٤دا کەدانرا بەحاکمی کوردستان ئیتر بە یەکجاری کۆتایی بەدەسەلاتی بنەماڵەی ئەردەلان هێنا. بۆ چاوشکاندنی خەڵك کەوتە بەکارهێنانی توندوتیژیو زەبروزەنگ. لەگەڵ خۆی کۆمەڵێك فەرمانبەری شارەزای بۆ ڕێکخستنەوەی کاروباری ناوچەکانو، هێزی چەکدارو، باجو، بەڕێوەبەرایەتیکاروباری حکومەت بردبو، بۆ ئەوەی لەوێ جێگیریان بکات.
لەرۆژێکا کەبۆ گرتنەدەستی کاروباری حوکمڕانی کوردستان گەیشتە نزیك شاری سنە، لەلایەن پیاوە ناسراوەکانی ئەوێوە پێشوازی کرا، ئەویش وتارێکی بۆدان، لەوتارەکەیدا وتی: ((تا من لەم ولایەتەدا حاکم بم لەگەڵ هیچ یەکێ لەئێوە، بەهیچ بۆنەیەكو لەهیچ شوێنێکا درۆ ناکەم، ئێوەش نەبێ هیچ کاتو لەهیچ کارێکا لەگەڵ مـن درۆ نەکەن، هەرکاتێ درۆو فێڵ لەیەکێکتان دەربکەوێ، بێ چاوپۆشیو دواکەوتن سزای ئەدەم))[٦٧]
فخر الکتاب کوشتنی حەسەن سوڵتان بەم جۆرە ئەگێڕێتەوە:
((..پاش ٣ مانگ بۆ سەرلێدانی قەلای شاه ئابادی مەریوان لەگەڵ ژمارەیەکی کەم لەشارەوە(مەبەستی سنەیە)بەڕێ کەوت. عەلی ئەکبەر خانی شرف الملك، میرزا عەبدولغفار معتەمەد، میرزا ڕەزا عەلی دیوان بەگیو هەندێ لەئەعیانی ولایەتی لەگەڵ خۆی بردبو. کەگەیشتە سنوری مەریوان حەسەن سوڵتانی هەورامی، کەچەند ساڵ بو لەحکومەتی کوردستان یاخیو سەرچاوەی شەرارەتو جەسارەت بو، لەگەڵ مستەفا بەگو بارام بەگی برایو هەزار تفەنگچی، بێباكو مەغرور هاتە حزوری شازاده. (ئەویش)لەهەڵگەڕانەوەو شەرارەتی حەسەن سوڵتان ئاگادارو، لەدڵی خۆیدا بڕیاری تەمێ کردنیدا بو. لەم هاتنو بێباکییە لەناخەوە دڵگیر بو. لەڕێگاش چەندین جموجۆڵی

وەحشییانەی لەتفەنگچییە هەورامییەکان دی بو. شازادەی لێزان چاوی لەهەموی پۆشیو گوێی خۆی لێ خەواند تا گەیشتە گوندی بیلك، کەیەکێ لەئاواییە دیارەکانی مەریوانە. شازادە لەمزگەوتەکەی ئەوێدا مەنزلی فەرمو. پاش گەڕانەوەیان بۆ سنە شازادە خۆی هەواڵی کوشتنی حەسەن سولتانی بەم جۆرە گێڕایەوە: ئەو شەوە لەمزگەوتی بیلك لەبەر زۆریی خەیاڵاتو بیرکردنەوەی قوڵ لەجێبەجێ کردنی مەبەستی نهێنی خۆمو لەناوبردنی حەسەن سولتانی شەرور خەو نەبوە ئاشنای چاوی پڕ لەتوڕەبون. پاش بیرکردنەوەو تێڕامانی قوڵ بەنیازی پاکەوە ئیستیخارەم بەقورئانی مەجید کردو ئایەتی پیرۆزی((یا یحیی خذ الکتاب بقوه))هاتەوە. لای من هیچ دودڵییەك نەما. بەتەواوی هێزی دڵەوە بڕیاری جێبەجێ کردنی مەبەستەکەی خۆممدا. کەگوێم لەبانگی بەیانی بو، بۆ ئەدای فەریزەی حەقو استمدادی نصرتو استغاثت وپەنام بەدەرگای رب العزە قیامم کرد. دوای تەواوکردنی نوێژو پاڕانەوە، بەتوفیقی خواوەندی غالبو کارساز، زین العابدین خانی فراشباشیم بانگ کرد. بێ ئەوەی کەس لەهاوڕێکانی خۆم ئاگادار بکەم، دەستور ئەلعەمەلی تەواوم دایە کەلەگەڵ ١٠ کەس لەفراشانی هەڵبژاردەو کارامە لەقاوەخانەکەی مزگەوت، ئامادەو بێ ترس مەردانە بۆ ئەنجامدانی ئەم کارە دژوارە ئامادە بن" هەر کەحەسەن سولتانو دو براکەی هاتنە قاوەخانە دەسبەجێ حەسەن سولتان بکوژنو هەردو براکەشی زنجیر بکەن.

لەبەرئەوەی بەئایەتی پیرۆز استخارەو، بەلێوەشاوەییو کارزانی فراشباشیو، لەئازایەتیو زرنگی فراشەکان دڵنیا بوم، عەلی ئەکبەر خانو معتمدو دیوانبەگیم بۆ لای خۆم داوا کرد. ماوەیەك لەگەڵیان دوام. سەرەتای هەتاو کەوتن بەدڵێکی بێ تاوەوە حەسەن سولتانو براکانیم بانگ کرد کەبێن خەڵات بکرێنو بگەڕێنەوە بۆ شوێنەکانی خۆیان. سولتانو براکانی بەو پەڕی غرورەوە هاتنەلام. ماوەیەك لوتفو میهرەبانیم بەرامبەر دەربڕین. بەڵێنی امتیازو موچەم پێ دان. پاشان پێم وتن: مەریوان ئەوەندەی ئاوایی تیانیە، مانەوەی ئێوە بەم هەمو خەڵکەوە ئەبێ بەهۆی خەسارەتو زەحمەتی ئەهالیو رەعییەت. خەڵاتەکەتان لەقاوەخانە ئامادەیە، بڕۆن خەلعەتی خۆتان بپۆشنو مەرەخەس بن. خەریکی ئەنجام دانی خزمەتو وەرگرتنی مالیاتی دیوان بن. هەر ٣ برا بۆ قاوەخانە چون. پاش ڕۆیشتنیان من بەئەسپایی بەعەلی ئەکبەر خانو ئەوانی ترم وت: ئەگەر ئێستە فەرمانی گرتنو بەستنەوەی ئەم ئەشرارە بدەم چی ئەبێ؟ ئەوان بەپەشۆکاوی لەڕوی خێر خواییەوە بەمنیان وت: ئێستە وەختی ئەو کارە نیە، چونکە هەزار تفەنگچی لەدەرەوەی مزگەوت تفەنگ بەدەستەوە راوەستاون،

ئێمەش ئامادەیی تەواومان نیـە. مـن بزەیـەكم كـردو، وتم: ئەگـەر خـوا بیـەوێ ئەوەندە گرنگ نیە.

هێشتا ئەوان وەڵامێكیان نەدابوەوە لەقاوەخانەوە هەرا بەرز بـوەوە. دەسـبەجێ فراشباشی هاتە مزگەوتو مژدەی بەجێ گەیاندنی خزمەتی پـێ سـپێردراویدا" حەسەن سوڵتان كوژرا، دو براكەشی كوتو پێوەن كران.

من بەخۆشییەوە زمانم بە بەجێ هێنانی سوپاسـی حـەزرەتی احـدیت تـەڕبو، عەلی ئەكبەر خان بەشمشێری روتەوە چـوە دەرەوە. لەبـەردەمی مەنزڵەكـەی منـا راوەستا منیش وتم: گوریسێك بخەنە پێی حەسـەن سـوڵتانو لەمزگـەوت تـوڕی بدەنە دەرەوە.

لاشەی مەنحوسی ئەویان فڕێ دایە دەمی تفەنگچییانی هەورامی...))[٦٨].

نمونە١٥:

ئێلی جاف" زیندە بەچاڵ

ئێلی جاف یەكێك بو لەئێلە رەوەندە گەورەكانی كورد. لەجەبەل حەمرینەوە تا چیاكانی نزیك سنە بۆ لەوەڕاندنی ئاژەڵ گـەرمیانو كوێسـتانیان ئـەكرد. هـۆزە گەورەكانی ئەم ئێلە سەر بەئەمارەتی بابان بـونو، هەنـدێ لـەتیرەكانی تریشـی كەوت بونە سنوری ئەمارەتی ئەردەڵانو كرماشـانەوە. ئـەم ئێلـە لەپەیماننامـەی زەهـاو(١٠٤٩/١٦٣٩)دا دابـەش كـران، هەنـدێكیان كەوتنـە دیـوی ئێـرانو زۆریشیان كەوتنە دیـوی عوسمـانی كەبـەجافی مـرادی ناسـراون. ئـەو سـنورەی پەیماننامەی زەهاو دیـاری كـرد بـو نـەی ئـەتوانی رێ لەهاتوچـۆی گـەرمیانو كوێستانی جاف بگرێ. ئەم هاتوچۆیە زۆرجار كێشەی بۆ كاربەدەستانی سنورەكان ئـەخوڵقان. لەهـەمو گفتوگۆكـانی نێـوان دەوڵـەتانی رۆمو عەجـەمدا، یـەكێ لەباسـەكانیان هەمیشـە بەلاداخسـتنی كێشـەی هاتوچـۆی رەوەنـدەكان بـو. كەسەرەنجام لەپێكهاتنی یەكەمی ئەرزڕوم(١٢٣٨)دا لەسەری رێك كەوتن.

كاربەدەستانی ئێرانی ئەیان ویست رێ لەهاتنی ئێلـی جـاف بگـرن بـۆ نـاو خاكی خۆیان. بۆ ئەو مەبەستەش چەندین جار رێگـەیان بـەئێلی جـاف گـرتو، تالانیان ئەكردن، كوشتاریان لێ ئەكردن، خەڵكیان لێ ئـەگرتن. بـەڵام جافـەكان لەبەرتەسكیی لەوەڕگاكانی خۆیـانو ناسـازی ئاووهـەوای هاوینـانی شـارەزوورو گەرمیان، بەناچاری رانەكانی خۆیـان ئـەبردە كوردسـتانی ئێـران. هەنـدێ جـار بەبـەرتیلو پێشـكەشو بـاج، هەنـدێ جـاری تـریش بەملـهوڕیو بەقاچـاخ، هاوینەكەیان لێ بەسەر ئەبرد.

نوسەرێكی ئێرانی لەم روەوە نوسیویەتی:

((دوانزه تیرەی دەوارنشینی ئێلی جاف کەژمارەیان نزیکەی ٤٥ هەزار ماڵـە، زیاتر لەپەنجا هەزار سواری ئازاو نەترسـیان بەئەسـپی جـوان‌و چـالاکەوە هـەبو، لەقەڵەمرەوی والی بەغدادا بون. ئەو زەمانـە محەمـەد پاشـا سـەرکۆماریان بـو، ئەگەر گوێڕایەڵی حوکمی هەردو دەوڵەتی بکردایـەو، هاوینـان ئێلەکـەی خـۆی لەشارەزور گل بدایەتەوە، ئاژەڵەکەیان بەهۆی گەرماو رەشەبای سـەبونەوە لـەناو نەچو، ئەگـەر گوێیشـی نەدایەتـە ئـەو حوکمـەو، بهاتایـە بـۆ کوێسـتانەکانی کوردستان ئەوا گیریان ئەخواردو، گیان‌و ماڵیان ئەکەوتە مەترسییەوە. لەکاتێکا جافەکان لـەخاکی ئێـراندا بەپـەرتوبڵاوی لەگونـدەکانی مـەریوان‌و خوڕخـورەو تیلەکۆ نەك هەر بەتـەنیا بـەخۆڕایی رانـەکانیان لەزۆزانـەکاندا ئەلـەوەڕێنن... دەستیان لەهیچ جۆرە شەرارەت‌و رێگری‌و هەرزەگییەك نەئەپاراست.

فەرهاد میرزا بۆ جێبەجێ کردنـی حـوکمی هـەردو دەوڵـەت‌و، بەرهەڵسـتی لەدەسدرێژی جاف قوتویەك شەمچە(مەبەستی شقارتەیە)ی بۆ دیوانبەگی ناردو، لەسەری نوسی بو: ((ئەشراری جاف بکـوژە، ئـاگر لـەماڵیان بەربـدە، شەمچـە نێردرا بۆ ئەوەی ئەو کارە بەئاسانی جێبەجێ بکەیت)).

هەر لەو کاتەدا چەن بار گەنم لەئۆردوی دیوانبەگییـەوە نێـردرا بـو لەئاشـی گونـدەکان بیهـاڕن. جافـەکان لەرێگـە بـارە گەنمـەکان‌و وڵاخـەکانیان دزی بـو، وڵاخدارەکانیشیان کوشت بو. دیوانبەگی ناردی ئەوەی ئەو کارەی کرد بو بـەناوی عەلی شاپەرییەوە لەگەڵ ٤ کەس لەهاودەستەکانی بەگیروای هێنایە کوردستان.

عەلی شا کە لەپیاوە ئازاو ناسراوەکانی ئێلی جاف بو، بـاوەڕی نەئـەکرد رۆژێ بێ بگیرێ. کاتێ ئەوو گیراوەکانی تریان بەدارەوە بەست، لـەباتی پاڕانـەوەو تکـاو دەربڕینی پەشیمانی، بەلەخۆ بایی بونەوە، کەوتنە قسە بەدیوانبەگی‌و، پڕکێشی‌و پڕرووییـان گەیشـتە رادەیـەك، جنێویـان بەفـەرهاد مـیرزاو ناصـرالدین شـادا. لەبەرئەوە هەر ٥کەسەکەیان بەزیندویتی نایە ژێر خاك، بۆ ئەوەی ئـیتر دەنگیـان دەر نەیەت))[٦٩].

٦/٣ عەباس میرزا ملك ئارا

نمونە ١٦:

بەدەستەوەدانی قاسید(١٢٩٧)

عەباس میرزا ملك ئارا(١٢٥٥-١٣١٦) کوڕی دوەمی محەمەد شا بو. لەگـەڵ ناصرالدین شا باوك برا بون. ئەم ٨ ساڵ لەو بچوك تر بو.

دایکی ناصرالدین ملك جیهان خانم، ناسراو بەمەهد علیاو، دایکی عەباس خدیجە خانمی کچی یەحیا خانی چەهریق بو. بنەماڵەی یەحیی خان لەمیرەکانی هەکاریو خۆیان بەنەوەی خەلیفەکانی عەبباسی دائەنا. لەتەریقەتدا نەقشبەندیو موریدی سەید تەها شەمزینی بون.

محەمەد شاه لەپێش مردنی لەمەهد علیا دڵگیر بو. زۆرتر روی ئەدا بەخەدیجە خانم. لەبەر خۆشەویستی ئەو، ئەو کورەی لەوێ بو بەناوی باوکی خۆیەوە ناوی نا عەباس میرزاو، نازناوی نائب السلطنە ی دایە. مەهد علیا بەو بۆنەیەوە، خەدیجەی هەوێیو عەباسی هەنەزای دەدزا. بەهەمو رێیەك هەوڵی ئەدا بۆ ئەوان تێ بچێنێ، ناصرالدینی کوڕی پێش بخاو بیکاتە جێنشینی شا.

کاتێ محەمەد شاه مرد (١٢٦٤)عەباس میرزا تەمەنی ٩ ساڵ بو، مەهد علیا بۆ ئەوەی بەیەکجاری لەمەترسی عەباس میملی ناصرالدینی کوڕی رزگاری بێ، براکانی خۆی راسپارد چاوی عەباس کوێر بکەن. عەباس بەهۆی تێکەوتنی فەرهاد میرزای مامیو هەوڵدانی سەفارەتی بەریتانییەوە لەم پیلانە رزگاری بو.

ناصرالدین گەیشتە تارانو بو بەشای ئێران. لەرۆژانی یەکەمی شاهێتییەوە کەوتە گێچەڵ بەعەباسو دایکی، هەمو زێڕو دارایی زەوت کردن. کەوتە پیلان گێڕان بۆ لەناوبردنی. هەمیشە گومانی لەعەباس هەبو. کەتەختی لێ داگیر بکا. کەوتە. ئەم گومانەی هەتا کوژرانی هەر لەدڵدا ما. بابییەکان هەوڵی کوشتنی شایان داو بریندار بو(١٢٦٨). شا ویستی بەسەر عەباسیدا بهێنێو ئەوە بکاتە بەهانەی کوشتن یا گرتنی. عەباس پەنای بۆ سەفیرانی بێگانە برد. سەفیرەکانی بەریتانیاو روسیا بەگەرمی بۆی تێکەوتن، لەمردنو گرتن رزگاریان کرد. ناصرالدین شایان رازی کرد، بۆ ئەوەی دڵنیابێ لەمەترسی عەباس دوری بخاتەوە بۆ شوێنە پیرۆزەکانی ژێر دەسەڵاتی عوسمانی لەعێراق.

عەباس میرزا لەکۆتایی ١٢٦٨دا گەیشتە بەغداد. ماوەی ٢٧ ساڵ بەدورخراوەیی لەبەغدادو ماوەیەکی کورتیش لەئەستەموڵ مایەوە. ناصرالدین شا لە١٢٩٤دا رێی گەڕانەوەی بۆ ئێران پێدا. لە١٢٩٥دا گەیشتەوە تاران. شا بۆ ئەوەی روتی بکاتەوە لەناوی((نائب السلطنە)نازناوی ملك ئارای پێ بەخشی.

شا ماوەیەك حکومەتی زنجانی بەعەباس میرزا سپارد. بەڵام زۆری لێ نەمایەوە لەترسی گیانی هەڵات بۆ قافقاز. پاش چەند مانگێ شا بەخشیو گەڕایەوە ئێران(١٢٩٦).

شێخ عوبیدوڵڵا ئەبێ ئاگاداری ململانێی دەسەڵات بوبێ لەدەرباری قاجاردا. لەبەرئەوە کەشۆڕشەکەی دەس پێ کرد. نامەیەکی تایبەتی بۆ عەباس میرزا

نوسی" داوای هاودەستیو هاوکاری لێ کردبو، لەبەرامبەر ئەوەدا گفتی پێدا بو ئەو بە شای ئێران بناسێ. شێخ عوبەیدوللا نامەکەی بەدو نێردراوی تایبەتیدا بۆ تاران بۆ نارد. بەلام عەباس لەباتی ئەوەی هاوکاری لەگەل شێخ بکا، ئاگاداری ناصرالدین شای کرد. نامەو نێردراوەکانی بەدەستەوەدا. لەپاداشتی ئەوەدا شا کردی بەحاکمی قەزوین. بەنوێنەرایەتی ئێران بۆ پیرۆزبایی لەجلوسی نیکولای دوەم ئەو چو بۆ روسیا.

لە١٣١٤دا پاش کوژرانی ناصرالدین شا بوبە وەزیری عەدلیە لە١٣١٦دا مرد.

عەباس میرزا خۆی ژیاننامە((شەرح حال))ی خۆی نوسیوەتەوە. لەوێدا سەبارەت بە((فیتنەی ئەکرادی ئازەربایجان))ئەدوێ. هەندێ لەهۆیەکانی رون دەکاتەوە، بەتایبەتی زوڵموزۆرو دەسدرێژی کاربەدەستانی دەولەت‌و، هەلپەی مظفرالدین میرزای وەلیعەهد کە لەتەورێز دائەنیشت بۆ کۆکردنەوەی پارەو بەرتیلو رابواردنی نارەوا، ئازاردانی کوردەکانی ئازەربایجان، عەباس میرزا خۆی چیرۆکی نامەکەی شێخو بەدەستەوەدانی نێردراوەکانی لەکتێبەیدا((شەرحی حال))دا ئەگێرێتەوە. عەباس میرزا نوسیوێتی:

((...تەلغورافچی لەتەورێزەوە هەوالی هەندێ لەم روداوانەی ئاگاداری تاران کرد. لەتاران ئۆردویەکیان بەسەرداری شازادە حەمزە میرزا ناوبراو بەحشمت الدولەی کوری مرحوم عەباس میرزا نائب السلطنه سازداو ناردیان. میرزا حسێن خانی مشیر الدولەش کەبۆ قەزوینیان نارد بو، بریاردرا بەپەلە بەپێشکاریی ئازەربایجان بچێ بۆ تەورێزو میرزا ئەحمەد بەشەرمەزاری بێتەوە تارانو، تیمور پاشاخانی ماکۆیی بەفەوجی ماکۆو کۆکراوەکانی خۆیەوە بەرەو ورمێ بروات. حەمزە میرزا لەرێگە نەخۆش کەوتو بەرەحمەتی خواچو. ئەم لەشکرە کە لەتارانەوە رۆیشتو ئەو لەشکرانەی کە لەتەورێزو ماکۆوە چوبون هەمو گوندەکانی سەرێو دەوروبەری ورمێو مەراغەیان تالان کردو، گوێیان نەدایە عەرزو ناموسی کەسو زۆر خراپ تر لە لەشکری کورد وێرانییان بەسەر ناوچەکە داهێنا.

لەم گێرودارەدا، رۆژێکیان بەتەنیا لەکونجی مالەکەی خۆمدا دانیشت بوم، بینیم دو کەس هاتنە ناو مالەکەو سۆراخی منیان لەنۆکەرەکان کرد، هاتنە لام. زەرفێکیان لەگیرفان دەرهێناو دایان بەمن. بینیم شێخ عوبەیدوللا بۆ منی نوسیوەو، داوای لەمن کردوە بچم بۆ جەنگ. ئەوانەی نامەکەیان هێنابو یەکێکیان ناوی عەبدولرەحیم بیر بو. ئەوی تریان حسێن قولیو هەردوکیان

برابون. عەبدولڕەحیم پێی وتم پێویست ناکا دابمێنیی، ئەگەر بێی بێگومان ئەبی بەشا.

ئەمەش رۆنوسی نامەکەی شێخ عوبەیدوڵلا..(شوێنی نامەکەی بەبۆشی بەجێ هێشتوە)

کەئەم نامەیەم خوێندەوە شڵەژام. لەلایەکەوە ترسام لەوەی نەوەکو نۆکەرەکانم پێ بزانن و برۆن بەهەر جۆرێ بێ هەواڵەکە بەکاربەدەستانی دەوڵەت و شا بگەیەنن. چونکە لەئێران ئەوە بوە بەباو جاسوسی لەهەمو شوێنی داناوەو هەر کەسێ ناسراو بێ یەکێ یا دو کەس لەنۆکەرەکانی ئەو کەسە. بێ ئەوەی خۆی پێ بزانێ، بەدزیەوە پارەی ئەدەنێ بۆ ئەوەی هەواڵی هەڵسوکەوتی ئەو کەسە بکەن بەراپۆرت. لەنۆکەرەکانی خۆم ۳ کەس زیاتری لێ نەبو. ئەوانی تر هەمو خەلکی تاران بون.

لەلایەکی ترەوە ڕاڕایی کەوتە دڵمەوە کەئەبێ چی بکەم. ئایا بۆ چارەکردنی ئەو هەمو خراپەیەی کەناصرالدین شا بەرامبەر منی کردوە ئەبێ بڕۆم و ببمە هۆی بەهێزبونی شێخ عوبەیدوڵلاو بەکاغەز نوسین بێ خوێن رشتن تەوریز بگرمو، پەلاماری تاران بدرێو لەبەرئەوەی هەمو خەڵك لەجۆری هەڵسوڕانی ناصرالدین شا رەنجاون، ئەتوانرێ تارانیش بگیرێ. یاخود بەهۆی خۆشەویستی نیشتمانو هەم دینانو خواردنی نانو نمەك نابێ خیانەت بکرێو نابێ ببێتە هۆی رشتنی خوێنی شیعەیان. لەحاڵەتی رۆیشتندا، ئەبێ چۆن بڕۆم، کە لەو ۲۰ مەنزلە رێیەدا نەگیرێمو، لەحاڵەتی مانەوەدا ئەبێ چ تەگبیرێ بکەم کەئەم دو کەسە بەدوای مندا هاتون کەس نەیان ناسێو بێ هودەو بەهیچو پوچ لەتاران توشی بەلا نەبم.

بەکورتی وەسوەسە بەجۆرێ دای گرتم کەمردنم بەئاوات ئەخواست. مەسەلەکەش ئەوە نەبو بشێ راوێژی کەس بکەم. بەو دو کەسەم وت: ئێوە بەپەلە بەنۆکەرەکانی من بلێن ئێمەش هاتوین ببینە نۆکەر، بازەوانو راوکەرین، نەختێکیش لەنۆکەرەکان بپارێنەوە بۆ ئەوەی ئەوان واستەتان بۆ بکەنو ئەوسا لەماڵ دەربچن.

ئەوانە رۆیشتنو منیش کەوتمە بیرکردنەوە تا شەو داهات. ئەو شەوە خەوم لێ نەکەوت. شەوەکی هەستام، دەسنوێژم گرت، رو بەقیبلە دانیشتم. زۆر گریام، زۆر پاڕامەوەو زاریم کرد، لەقازی الحاجاتم خواست چی خێرە ئەوە بکەم. وا بەدڵمدا هات کەخیانەت بە ولی نعمتی ظاهری خۆم نەکەمو نەبم بەباعیسی فتنەو فەساد. ئەگەر خراپەیان بەرامبەر کردوم ئەوا من بەخوایان بسپێرم. خۆم بچم بۆ

حوزوری شا کاغەزەکەی شێخ عوبەیدوڵلای بدەمێو ئەو دو کەسەش بەدەستەوە بدەم(النجاة في الصدق)). پاش ئەوەی ئەم بڕیارەمدا استخارەی ذات الرقاعیشم کرد" باش بکەو خراپ مەکە، دەرچو.

دوای هەتاو کەوتن، لەئەندەرون دەرچوم بەشێوەی هەمو ڕۆژی دانیشتم. پرسیاری ئەو دو کەسەم کرد لەکوێن. نۆکەرەکان وتیان کەئەوانە وتویانە لەڕێوە گەیشتوینو ماندوین، ئەسپەکانیشمان لەکاروانسەرایە، ئەچین بۆ کاروانسەرا شەو لەوێ ئەنوینو سبەی بەیانی دێینەوە. کەئەمەم بیست شڵەژام، نەوەکو ئەو دو کەسە نەیەنەوە یاخود بگیرێنو منیش توشی بەڵا ببم. دو سەعات بەم جۆرە مامەوە، لەگیانەڵا ناخۆش تر بو. تا بینیم هاتنەوە ناو خانوەکە. سوپاسی خودام کرد. فراش باشیم راسپارد کەئەم دو کەسە لەقاوەخانەکە خەریك بکەنو نەهێڵن بۆ هیچ جێیەك بڕۆن، خۆم سواربوم چوم بۆ حوزوری شا. لەباغی عەمارەت لەتەنیشت نارنجستانەوە دانیشت بو. عەرزم کرد کەعەرزێکم هەیە. فەرمویان چیە. عەرزم کرد با ئەو مەسەلەیە مەعلومی شا بێ کەمن کابرایەکی خیانەتکار نیم. ئەگەر بۆ ئەستەموڵ رۆیشتم خوا ئەیزانێ لەبرسا بو. ئەگەر چوم بۆ روسیا لەترسا بو. لەشا ترسان نەعەیبەو نەگوناهە. بەڵام خیانەت لەمن ناوەشێتەوە. ئێوارەی ڕۆژی رابردو. دو سواری کورد لەلایەن شێخ عوبەیدوڵلا وە هاتن نامەیەکیان بۆ هێناوم، داوای لەمن کردوە بۆ شەڕ. فەرموی نامەکە لەکوێیە. دەسبەجێ دامە دەستی. خوێندیەوەو، پرسی ئەو دو کەسە لەکوێن. وتم هەردوکیان لەماڵەکەی منن. فەرموی بنێرە بیان هێنن. وتم چەند کەس لەنۆکەرانی دیوان مەئمور بفەرموو بڕۆن بیان گرن. چونکە خەنجەریان پێیە. نەوەکو یەکێ بریندار بکەنو هەڵێن. چەند کەسێك مەئمور کران. پاش هێنانیان عەرزم کرد: من ئەوانەم بەدەستەوەدا. ئێستە نەوەکو لەترسی گیانی خۆیانو بۆ خۆ دەربازکردن تۆهمەتێك بەپاڵ من بدەن. فەرمویان دڵنیابە.

ئەو دو کەسەیان هێناو بەمحەمەد رەحیم خان عەلاء الدولە یان سپاردن لێکۆڵینەوەیان لەگەڵ بکاو، لەهەلومەرجی ئۆردوی شێخ ئاگادار بێ. پاش لێکۆڵینەوە حوکمی حەپسی ئەبەدییان فەرمون.

بەرامبەر بەم خزمەتە" ئەموستیلەیەکی ئەلماسی بەمن التفات فەرمو کە ۲۰۰ تومانی ئەهێناو، حکومەتی قەزوینیشی مەرحەمەت کرد بێ ئەوەی هیچ پێشکەشی لەمن وەربگرێو، یەك تۆپی سەرداریی تورمەی خراپی بەخەڵات دامێ...)) [٧٠].

٧/٣ حەسەن عەلی خانی وەزیری فوائد

نمونە١٧:

دەستی تەگبیر" هەمزە ئاغای مەنگور(١٢٩٨)

لەپاش کوژرانی باپیر ئاغای مەنگورو ژمارەیەکی زۆری پیاوە هەڵبژاردەکانی ئێلەکەی(١١٩٨)بنەماڵەکانی مەنگور بەناوی ئافرەتەوە ناونرا بون. نزیکەی قەرنێکی خایاند تاکو مەنگور توانییان سەر لەنوێ ببوژێنەوە.

هەمزە ئاغا نەوەی باپیر ئاغا، لەتافی لاویدا بو، شەوێکیان لەمێرگێکی نزیك سابلاخ هەڵی کوتایە سەر دەستەیەك لەپاسەوانەکانی عەجەم، کە لەئیلی قەرەپاپاخ بو، بەگوێرەی سەرچاوەیەك ٣١کەس[٧١]و، بەگوێرەی سەرچاوەیەکی تر ٧٠ کەسی[٧٢] لێ کوشتن. دوای ئەوە هێزێکی کۆکردەوە، چوە سەر قەڵای لاجان، کەدیمەنی دەسەڵاتی داگیرکەری لەناوچەکەدا ئەنواندو، کاتی خۆی بۆ چاودێری‌و سەرکوتکردنی ئێلی بلباس، عەجەم دروستیان کرد بو. هەمزە ئاغا قەڵاکەی گرت‌و روخاندی.

هێزەکانی ئازەربایجان خرانە بەر فەرمانی کابرایەك بەناوی شجاع الدولە. سوارەی هەندێ لەئێلە کوردەکانیشیان خرایە گەڵ. هێزەکانی عەجەم چونە سەر هەمزە ئاغا لەلاجان. هەمزە ئاغا خۆی لەبەر هێرشەکەیاندا پێ نەگیرا. کشایەوە بۆ گوندی ژاراوە لەو دیوی قەندیل کە لەژێر دەسەڵاتی عوسمانیدا بو. ئێرانییەکان داوای بەدەستەوەدانی هەمزە ئاغایان ئەکرد. پاش چەند وردە تێکهەڵچونێ. هەمزە ئاغا لەلایەن عوسمانییەکانەوە گیراو، نزیکەی ١٠ ساڵی لەزیندانی رۆم دا بەسەر برد.[٧٣]

ساڵی ١٢٩٥ لەلایەن ئێرانەوە لێبوردنی بۆ نێردراو، گەڕایەوە موکریان. کاتی لەنێوان شاری سابلاخ‌و ئاواییەکانی مەنگوڕایەتیدا بەسەر ئەبرد. داوودەزگای بەڕێوەبەرایەتی ئێران، بەتایبەتی لەناوچە کوردنشینەکاندا، لەوپەڕی بۆگەنی‌و فەسادا بو. لەو سەردەمەدا حکومەتی سابلاخ بەیەکێ لەشازادەکانی قاجار بەناوی لوتفعلی میرزا کشێکچی باشی سپێردرا بو. ئەمیش وەکو حاکمەکانی پێش خۆی بەپەلە کەوتە هەڵپەی خۆ دەوڵەمەن کردن لەرێگەی سەندنی بەزۆری بەرتیل‌و، جەریمەکردنی خەڵك‌و، بەدەستهێنانی قازانجی تایبەتی خۆیەوە[٧٤]. فەیزوڵڵا بەگی زنجیرکرد، هەزارو پێنج سەد تومانی جەریمە کرد. حاکمەکەی پێش ئەویش هەر لەم فەیزوڵڵا بەگە دوای ئازاردان‌و ئەشکەنجەیەکی دڕندانە چوار هەزار تومانی لێ سەند بو. پێنجسەد تومانی لەمینە ئاغای قادر ئاغا سەند. هەر لەسەر پارە شازادە چەندین کەسی ناسراوی گرت، لەوانە یەکێ لەخزمەکانی قادر ئاغاو، عەزیز ئاغای فەتاح‌و، سەرەش گەیشتە سەر هەمزە ئاغا.

نوسەرێکی ئەرمەنی، ئەسکەندر غوریانس، خۆی لەو رۆژانەدا لەتەورێز بوە، روداوی یاخی بونی هەمزە ئاغا بەم جۆرە ئەگێڕێتەوە:
((ئێوارەیەکیان هەمزە ئاغا بۆ پێکهاتن لەسەر مالیاتو، چاکردنی کاری عەزیز ئاغای فەتاح ئەچێ بۆ دار الحکومە، لەبەرئەوەی میرزا ئەبو قاسم تەزکرەنوسی دەولەتی ئێران خۆی لەوێ بوە، وائێمەش بێ کەمو زیاد وەکو ئەوگێڕایەوە، ئەی نوسین: بەندە لەگەڵ میرزا تەقی محرر، کەخۆی لەهەمو شتێ هەڵئەقورتان و هۆی زۆرایەتی مفسدەو خراپییەکان بو، لەژێر خانەکەی شازادە دانیشت بوین. لەناکاو دیمان هەمزە ئاغا لەگەڵ یەکێ لەبرازاکانیو نۆکەرێکیو قلیاندارێك هاتنە ژورێ. دو نۆکەری تریشی لەدەرەوە مابونەوە. لەبەینی ئەوو میرزا تەقیدا لەسەر مالیات گفتوگۆ کرا. میرزا تەقی مالیاتی هەمزە ئاغای بەهەزار تومان دانا.
هەمزە ئاغا لەوەڵام دا، وتی: مالیاتی ئەسڵیی ئێمە هەمیشە ٤٠٠ تومان بوە.
میرزا تەقی وەڵامی دایەوە، وتی: ئەگەر وا بوە ئەی بۆچی پار لەحکومەتی محەمەد خاندا هەزار تومانت داوە؟
هەمزە ئاغا دوبارە لەوەڵامدا وتی: ٤٠٠ تومان مالیاتو ٢٠٠ تومانیشم لەباتی تەعاروف داوە. ئەگەر ئێوەش بتانەوێ، ئەوەندەتان تەعاروف ئەدرێتێ، ئەگەرچی لەو ماوەیەشدا کەمن لەم شارەدا دانیشتوم هەموی هەر خەریکی کاری دیوانی بوم، نزیکەی ٨٠٠ تومان پارەم خەرج کردوە.
میرزا تەقی لەرقی هەمزە ئاغا بەگاڵتە پێ کردنەوە، وتی: تۆ چ خزمەتێکی دیوانت کردوە؟ تۆ کەخاوەنو سەرۆکی هەزار خێزانیو لەهەر خێزانێ ٢ تومان وەرئەگری، چی ئەبو ئەگەر نیوەی ئەو ٢ هەزار تومانەت بەشازادە تەعاروف بکردایە؟
میرزا تەقی ئەم قسانەی بەجۆرێ کرد کەبوە هۆی دڵتەنگیو زویری ئەو. ئینجا هەستاو وتی ئەچم مەسەلەکە عەرزی شازادە ئەکەم. گەڕایەوەو لەژورەکەدا دانیشتنەوە. زۆری نەخایاند، بینیمان فەراشباشی شازادە لەگەڵ فەراشێکی تر کەزنجیرێکی بەدەستەوە بو، خۆیان کرد بەژوردا. فەراشباشی روی لەهەمزە ئاغا کردو، وتی: شازادە ئەم زنجیرەی بۆ تۆ ناردوە، ئەبێ ماچی بکەیت!
هەمزە ئاغا لەبیستنی ئەم قسەیە لەباری ئاسایی خۆی دەرچو، دەستی برد بۆ خەنجەرەکەیو، بەزمانی تورکی عوسمانی وتی: ((من بونی قبوڵ ئیتمیم)) واتە من ئەمە قوبوڵ ناکەم.

ئەوسا هەڵی کێشایە خەنجەرەکەی‌و رو بەلای فەراشباشی راپەڕی. میرزا تەقی‌و فەراشباشی لەترسی گیان هەردو بۆ ژوری سەرخان، کەشازادە لەوێ چاوەڕوانی ئەنجامی بڕیارەکەی بو، هەڵاتن. ئەمین تەزکەرە ئەڵێ: منیش خۆم خزاندە کونجێکی تاریکی ژورەکەو خۆمم بەدیوارەکەوە نوساند بو. بەحەپەساوی‌و ترسەوە تەماشام ئەکرد. حەمزە ئاغا لەپێکی لەچراکەدا کوژاندییەوە. لەگەڵ برازاکەی لەپەنجەرەکەوە چونە دەرێ. لەم تاریکییەدا دەنگی چەن تفەنگی لەحەوشەکەوە هات. برازاکەی وقلیاندار هەردوك بەئەنگیوراوی حەمزە ئاغاش بەخەنجەر یەکێکی لەنۆکەرانی شازادە گلانە سەر ئەرزو ئەوانی ترهەڵاتن. حەمزە ئاغا پێی وابو ئەم تەگبیرە لەپێشەوە کراوە ودەرگای حەوشەکەشیان لێ گرتوە. لەبەرئەوە روی کردە دەرگاکەو بەپرتاو دەرپەڕی. پاسەوانەکە نیزەی تفەنگی ئاراستەی حەمزە ئاغا کردو ئەیویست نەهێڵێ بڕواتە دەرێ. حەمزە ئاغا بەدەستێکی نیزەی تفەنگەکەی گرت‌و بەدەستەکەی تری سەربازەکەی دایە بەر خەنجەرو کوشتی. لەپێش ئەوەدا لەدەرگا دەربچێ، چو بۆ حەپسخانە عەزیز ئاغای بانگ کرد، بەڵام وەکو دەرکەوت، لەوکاتەدا نۆکەرانی شازادە عەزیز ئاغایان بەبرینداری برد بو بۆ جێگەیەکی تر. حەمزە ئاغا هیچ وەڵامێکی نەبیست. روی کردە لای دەرگاکەو قۆناغە تفەنگێکی سەرەواندە سەربازی دەرگاوان‌و خستی. لەگەڵ دو نۆکەری تری خۆی‌دا دەرگایان کردەوەو دەرچون.

ئەمین تەزکەرە ئەڵێ: کاتێ حەمزاغا دەرچو تەقە راوەستا. من چوم بۆ لای شازادە. بینیم یەکێ لەنۆکەرەکانی شازادە تفەنگی مارتینی لەدەست دایە لەسەر پلیکانەکان بۆ پارێزگاری شازادە راوەستا بو. کەچومە ناو ژورەکەوە شازادەم بینی تفەنگی پێ بو. لەو پەڕی شڵەژان‌و پەشۆکاوی دابو. عەرزم کرد کەجۆری گرتنی حەمزاغا نەئەبو وابێ. لەوەڵامدا وتی: روی فەراشباشی رەش بێ، لەو دەمەدا ئەویش لەبەردەمی‌دا وەستا بو، منی دڵنیا کردبو لەوەی کەرێوشوێنی گرتنی ئەوی لەهەمو رویەکەوە ئامادە کردوە. بەم جۆرە گوناهەکەی خستە ملی فەراشباشی. لەکاتی ئەم گفتوگۆیەدا ئەحمەد بەگ تفەنگێکی مارتینی بەشانەوە بو، خۆی کرد بەژوورداو دەستی کر بەقسە: بەقوربانت بم شازادە، من کەی بەئێوەم گوت کەحەمزە ئاغا بەو جۆرە بگرن. لەم کاتەی شەوداو بەبێ تەگبیرو نابەجێ، ئەبوایە لەپێشەوە چەن کەس لەئاغایان ئاگادار بکرانایەو، بەرۆژی رۆشن بگیرێ. بەم قسانەدا دەرکەوت، کەپێشەکی لەنێوان شازادەو ئەحمەد بەگدا تەگبیر کرابو..))[٧٥]

هەمزە ئاغا لەدوای ئەم روداوە گەڕایەوە مەنگوڕایەتیو کەوتە خۆسازدان. ئەمەش هاوزەمان بو لەگەڵ خۆئامادەکردنی شێخ عوبەیدوڵڵای شەمزینی بۆ راپەڕینە گەورەکەی. هەمزە ئاغا بو بەسەرکردەی هێزەکانی شێخ عوبەیدوڵڵا لەقۆڵی شنۆ. لاجان، سابلاخ، بناو، میاندواو.. و لەگەڵ عەبدولقادری کوڕی شێخدا فەرماندەی هێزەکانی ئەو قۆڵە بو، تا لەبەردەمی هێرشی هێزەکانی ئێراندا بەتێکشکاوی کشانەوە. هەمزە ئاغا لەناوچەکانی سنورا بەخۆیو هەندێ لەخزمەکانیو چەکدارەکانی ئێلەکەیەوە مایەوەو هەر بەهیوای ئەوە بو، شێخ عوبەیدوڵڵا سەرلەنوێ تێ هەڵبچێتەوە. بەڵام شێخ عوبەیدوڵڵا دوای ئەوەی بەخۆگۆڕین لەئەستەموڵەوە بۆ کوردستان گەڕایەوە، زۆری نەخایاند لەلایەن ئۆردوی تورکەوە پاش چەن تێکهەڵچونێ لەشەمزینان بەدیل گیراو رەوانەی حیجاز کرا. هەمزە ئاغاش ئیتر نائومێد بو. کەوت بوە تەقەللای بەدەسهێنانی ئەمانو لێبوردنی ئێرانی. حسنعلی خانی امیر نظام بەهۆی میرزا ئەبو القاسمەوە، قورئانێکی بۆ نارد کەبەخەتو مۆری خۆی ئەماننامەی بۆ لەسەر نوسی بو. هەمزە ئاغا پشت ئەستور بەو ئامانامەیە هاتە سابلاخو لەوێ کوژرا.

چەند کەس لەنوسەرانی ئەو سەردەمەی ئێران لەسەر ئەم روداوەیان نوسیوە" عەلی ئەفشار لەکتێبی((رسالەی شۆڕش شێخ عوبەیدوڵڵا))دا نوسیویتی:

لە٢ی شەعباندا عەلائەدین الدەولە امیر نظام بەنیازی سەردانی سنورەکانی لەتەورێزەوە جولا، لەرێگەی دهخورقانو مەراغەو سابلاخەوە چو بۆ ئازەربایجانی غەربی، لەرێگا هەرکەسێ کە لەروداوەکانی جەنگەکانی شێخ عبادالله(نوسەر وەهای ناو ئەبا)خزمەتێکیان کرد بو یا زەرەرێکیان لێ کەوت بو، دڵنەوایی کردنو یارمەتی دانو بەشێوەی جۆراوجۆر دڵخۆشی دانەوە.

کاتێ گەیشتە ناوچەی لاجان، محەمەد ئاغای مامەش پێشوازی لێ کرد. کەلێوەشاوەییو شایستەیی ئەوی بۆ بەڕێوەبردنی کاروباری ئەو سنورانە هەڵسەنگان، حسام الملكو عەلی رەزا خانی سەرتیپ کەمەئموری مانەوە بون لەسلدوز، هەردوکیانی مەرەخەس کردو کاروباری ئەو سنورەی بەمحەمەد ئاغا سپاردو، داوای لێ کرد لەو سنورانەدا رێگە بەهاتوچۆی مەنگوڕ نەداو، ئەگەر توانیشی هەمزە ئاغای، کەسوپاسالاری شێخ عوبەیدوڵڵا بوە، بەمردویی یا بەزیندویی بۆ ببا.

امیر نظام دوای ئەم کارانە چو بۆ شنۆ. لەپاش رێکخستنەوەی کاروباری ئەوێو سەردانو دڵخۆشی دانەوەی سەرانی ئێلی زەرزا لە١٨ی شەعباندا

بەشکۆو دەبدەبەوە چو بۆ ورمێ، لەلایەن هێزەکانی ئەوێوە پێشوازی کراو لەباخی دڵگوشا دابەزی.
وەزیری فوائدیش لەم کاتەدا لەسابڵاخ بو. جموجۆڵێکی زۆرتری ئەکرد بۆ ئەوەی بتوانێ هەمزە ئاغا بگرێ. هەمزە ئاغاش کەکۆتایی کاری شێخ عبادالله‌ی بەو چەشنە بینی، لەکردەوەی خۆی پەشیمانو، لەوپەڕی پەشۆکاویو شڵەژاوی دابو. هەمیشە لەترسو هەراس دا بو. لەبەرئەوەی ئیلی مەنگوریش ئەیان زانی ئەولیای دەوڵەتی شاهنشاهی مانی ئەو بەمایەی فەساد ئەزانن‌و، وان لەبیری فەوتاندنی‌دا، ئەوانیش خۆیان لێ دور رائەگرت‌و، یاریدەیان نەئەدا. تەنانەت کارگەیشتە ئەوەی کاکەللا ناو، کەبرای هەمزە ئاغا بو، خۆی خستە خزمەتی وەزیری فوائدو، ئارەزوی لەناوبردنی براکەی‌و جێگرتنەوەی ئەوی ئەکرد.
هەمزە ئاغا کەهەلومەرجی خۆی وەها ناخۆش‌و ترسناك ئەدی، بۆ پاراستنی گیانی خۆی پەنای بۆ هەمو رێگەیەك ئەبرد. لەو دواییەدا هەندێ لەعولەماو روحانییانی سابڵاخی کردە شەفیع‌و داوای تەئمینی لەفەرماندەی هێزەکان کرد.
وەزیری فوائدیش ئەویست ئەم کێشەیە بەدەستی تەگبیر چارەسەر بکات. موافەقەتی کرد کە هەمزە ئاغاو چەند کەسێ لەسوارەکانی ببینێ. پێشەکی پلانێکی بۆ کوشتنی داناو چەند کەسێکی لەنیشانچییانی دیارو ئازای سوپاکەی خۆی لەچاڵێکا لەبۆسە نا، کەئەیڕوانی بەسەر ئەو خێوەتەدا، کەئەبو هەمزە ئاغای لێ دابنیشێ، چاوەڕوانی هاتنی ئەو بون.
هەمزە ئاغا لەگەڵ سەد کەس لەسوارانی چەکداری خۆی لەکاتی دیاریکراودا گەیشتە ئۆردوی وەزیری فوائدو، بۆ خێوەتی ئامادەکراو رێنوێنی کرا. هەرکە گەیشتە ناو خێوەتەکە دەسڕێژی گوللە دەستی پێ کرد. هەمزە ئاغاو دەسوپێوەندەکانی لەخاکدا گەوزان.
وەزیری فوائد فەرمانی‌دا سەریان بڕی‌و بۆ پیشان دانی امیر نظام بۆ ورمێی نارد. علاء الدولە امیر نظامیش هەر بەگەیشتنی کەللەی هەمزە ئاغا فەرمانی‌دا بیکەن بەسەری نیزەوە، لەشاردا بیگێڕن. بەم جۆرە سوپاسالارو یاری غاری شێخ عبادالله بەسزای کردەوەکانی خۆی گەیشت..))[٧٦]
نوسەرێکی تر، امین الدولە لە((خاطرات سیاسی))دا نوسیویێتی:
((حسنعلی خان وەزیری فوائدی عامە بەوەسائل ورەسائل رێگەی دۆستایەتی لەگەڵ هەمزە ئاغا کردەوە.. داوای لێ کرد بێتە لای. هەمزە ئاغا بەدڵنیاییەوە چو بۆ ناو ئۆردوی حسنعلی خان، واریدی خێوەتەکەی ئەو بو، لەکاتی ئەم میهرەبانییەدا بەپێی تەگبیری پێشەکی، حسنعلی خان هەستا چوە خێوەتێکی تر،

لەپشت خێوەتەکەوە بەجارێ چەن گوللە تفەنگ هاوێژرا. هەمزە ئاغاو کەسەکانی کوژران، فەراشباشیەکەی حسنعلی خانیش کە لەناو خێوەتەکەدا بو، ئەویش کوژرا، بەکوژرانی هەمزە ئاغا هێزەکانی کورد هەڵاتن‌و، پەرەوازە بون، غائیلە تەواو بو))[٧٧].

وەزیری فەوائید لەو کاتەدا حسنعلی خان(١٢٣٦-١٣١٨)ی کوڕی محەمەد سادق خانی گەروس بو. پلەی سەرتیپی بەمیرات لەباوکییەوە بۆ بەجێ مابو. لەجەنگی هیراتدا بەشداربو. یەکێ بو لەکاربەدەستە نزیکەکانی دەرباری قاجار. وەختێ مظفرالدین میرزا ولیعەهد بو لەتەورێز، ئەم لەوێ پێشکاری بو. لەسەفەری یەکەمی ناصرالدین شادا بۆ ئەوروپا(١٢٩٠)ئەمیش یەکێ بو لەئەندامانی حاشیەکەی. ماوەیەکیش وەزیری موختاری ئێران بو لەفەرەنسەو بەریتانیا. ماوەیەکیش حوکمڕانی کرماشان بو. چەند کتێبێکی نوسیوە لەوانە" منشات پندنامە یحیویە کەبەتایبەتی بۆ کوڕەکەی خۆی نوسیوە.[٧٨]

بەیتبێژەکانی موکریان ئەم روداوەیان کردۆتە بەیتێکی درێژ بەدەنگەوە ئەیلێن، لێرەدا بۆ تەواوکردنی هەندێ لەدیمەنەکانی باسەکە ئەی نوسینەوە:

((خالق هەر ئەتۆی لەسەر، ڕەببی هەر ئەتۆی لەسەر، چی تۆ پێت بێ ئێرادە، رانابرن هیچ موقەددەر.

سێ موقددەرن بەسەر دێن، مردن‌و کوشتن‌و گرانی. لەموکوریان دو خێڵ بون، بەگزادەو قارەمانی، یەکێك بۆ لەبەگزادان، حەیفێ بۆ عەلی خانی، پادشا تەگبیری دەکرد، شازادێکی بانگ دەکرد، زۆر چاکی نسحەت دەکرد، بەو دە یارو زەمزەمە، بۆ سابلاغیی بەڕێ کرد: دەبرۆ و رامەمێنە، خەڵکی تەفرەقە مەکە، مەخلوقێ مەتۆقێنە، دە سەر ئاغاوەتان کە، حەمباراتان بشکێنە، بەو قەتارو نەهاران لەبۆ سابلاغیی بێنە،

حاکم هات‌و، وای نەکرد، دەستی بەبێ ناموسی کرد، پیاوێکی وسین ئاغای گرت، ئەو، بێ سوچ، لوتی کون کرد، وسین ئاغا مودەبیر بو، زۆر چاکی خزمەت دەکرد، کەچووە بۆ ماڵە خۆی، لەحەیفی ئەو قسەی دەمرد، لەئاغاوەتان بوغولو، راووبی رایان دەکرد، گەر ئەمە هەمزاغای نەگرین، ئەو ولاتی خەرا کرد.

هەمزە مەردی کارخانی، هیچ بەو کارەی نازانێ، بەخۆو بەقلیانداری دەهات لەبۆ دیوانی، لەخواجا بێداریاندا، حاکم چو باڵەخانی، خەرەی زنجیران دەهات، فەراش گەینە پێشخانی" ((کاك هەمزە تۆ ماچی‌کە، موقەسیری دیوانی، دەلاقت دەکەم کوتی، دە ملت دەکەم زەولانی، لێرەشت لێ ناگەڕێم، دەتنێرم بۆ تارانێ))

لەو هەمزاغای جوت غیرەت، دەستی برد بۆ خەنجەری، هەڵدەکێشیێ دەبانیێ،
بەزەبرێنکان لێی دەدان، زیرەی برد بۆ عاسمانی، تەقە تەقی مارتینان، لەبلەسەی
دە شەشخانان، چرپان چرپان پەیدا بو، لەکوچەو لەدالانان، هەمزاغا دەنەرێنێ:
تفەنگم لەبۆ بینن، دەزری‌و دەمەرقوپانی، دەئەسپم لەبۆ بێنن، مەتاڵو
حەیزەرانی. بەگەل وە دەر دەکەوتن، کادەرویشی کوێستانی، دەچون بۆ باغی
قیبلەی، لەوێ دەدران لەسانی، هەمزاغا ئاوڕی داوە، حەمەد وسلەمان کوانێ؟
حەیفێ لەبۆ حەمەدی،کوژراوە مەردی مەیدانی. سێ تەلاقەی فڕێ دان، بەسی
جزمەی قورعانی، لێرەشی لێ ناگەڕێم، دەیماڵم تا تارانی، کۆنە خوێنم وەبیر دێن،
وێ ساڵی سەر بڕانی، دەبێ بچمە نەهرییە بەسەنەد شێخی بینم لەبۆ عەجەم
قرانی.
ئەو دەمەی دەچوە نەهری، لەگەڵ وەردوی شێخی هات، ئەو دەمەی شنۆی
دەگرت، لەمامەشان بوغولو، را و بێ رایان دەکرد، حەمەداغا سوار دەبو،
دەهات لەبۆ سابلاغی، پرسی بەحاکمی دەکرد" ماشەڵلا چەن نادرم، بەتیپو
بەلەشکرم، پیاوێکی ساحێب نیوم، بەبێ ئەجەل نامرم، دەستم لەگەڵ بدەنێ، ئەز
رێیەی لێ دەگرم.
مەجلیسی واهەڵدایە، بەگزادەو قارەمانی، گەر ئەمە لەشکری بکەین، وەك
دەوری نەوشیروانی، دەڵێن شێخی لەگەڵە، پاك تەلاقن دەکەوێ، دەمرین بەبێ
ئیمانی.
حەمەداغا سوار دەبو، قەرەپەپاغی گاز کرد، لەگەڵ وەردوی شێخی هات،
تاجران خۆیان خەلاس کرد، لەهەموی هەلات هەلات، وەخرِ بو هەزار ملەت،
خرناله بەیتی دەکات، ئەگەر حاکم وای زانی، هیچ کەس لەسەری ناکات، دەس
بەجێ حاکم هەلات.
بابدەین دەنگی لەشکری، دەبا بین رەمك‌و پیران، زەرزا بین بەنادری، مەنگوڕو
مامەش‌و پیران، گەورك ببنە لەشکری، خێلی فەیزوڵلا بەگی، بەگزادەو
دیبوکری، ئەوها دەڵێ کاك هەمزە: پاك کاغەزم بدەنێ، سەبەب بەسبحەی رۆژی،
کەس خەتای کەس نەگرێ. شێخ داوای مولکی دەکا، تا تەورێزیی دەگرێ.
تا تەورێزیم ئی وییە، یەکێك وا لەشارێیە، ئەو برای تاجر باشییە، حوجرەی
نەکرد خورایە، دەڵێ ئەو ئالایەی بەشێخییە، سابلاغییان دروست کردییە.
((لەلرفە لرفی ئالایە، تەماحی مالی دنیایە، زۆر بترسین لەدوایە، بێن
وەگێڕن ئەو قەزایە.

هەمزاغا سوار دەبو، دە نۆکەران دەفکری، دە گورە بدەن لەتەپلی لەگەڵ سبحەینێ تاو دەنگوت، دەورەی میاندواوی دەگرێ، هەمزاغای دەتەرێنێ، سەلیم خانی چارداورو، وەك پوری دەچریکێنێ، لەگەڵ تفەنگی دەی هاوێت، لەخاڵی شێخی دەدا، لەزینی دەترازێنێ، وەك جەللاب دەبری سەری، وەك هەڵۆی دەرفێنێ.

فەسڵێکی وا قەلماوە، هێندێك لەپیاوی شێخی،((کالە مونی))یان ناوە، جوابیان دێنا بۆ شێخی" یا شێخ خاڵت کوژراوە، شێخ ئەوە گوێی خۆی لێیە. پیاوێکی خوێندەوارە، هەم مەلایە وفەقێیە: دەبڕۆن لەو قسەی گەڕێن، چبکەم کاری خودییە، دەبڕۆن رەدوای کەون، بزانن مەنزلی لەکوێیە؟ ئاورێ بەردەنە شاری، بێت بەرۆژی حەشرییەت.

تەقە تەقی مارتینان، لەبلەسەی دە شەشخانان، چرپان چرپان پەیدا بو. لەکوچەو لەدالآنان، منداڵو خێزان قورێن، دەپەرینە سەربانان، چەندیان عەجەم دەکوشتن، لەسەرباغو بێستانان، دەدەرێنن کلیلان، دەبشکێنن دوکانان، ئەتلەسو کیمخواو خارا، بۆ گاوانو شوانان.

لەو حەمەداغای مامەش، چەن پیاوێکی زۆرزانی، لەگەڵ عەجەمان یەکە، بەمەنگوران غەیانی، لای بناوییەی لێ گرتن، بەری بەرەڵڵا کردن، خلسی کردن کرمانی().

میاندواویش تالآن دەکرا، لەگەڵ بەری بەیانی، ئەو تالآنو ماڵی هات، پاکی تاقەت کراوە، یەکێك لەدیبوکریان، مینەی قادراغای ناوە، لەبنەبنەی سەهەندی تالآنو ماڵ گیراوە، بە وەش رازی نەدەبو، بەو حەرابەی کێشاوە.

نایبو مودەبیران لەتیلگرافیان داوە" سەلام لەشای ئێرانی، خەراپیان لێ قەوماوە، ئەو رەژیفرۆشی گەورکی، پاکی هاتو لەو لاوە، ئەو سەردەشتی وا دیوتە، ماڵ بەماڵی سوتاوە، ئەو عەجەمی میاندواوی، بەسیك بەریش نەماوە، شا دەڵێ ئەهوا ناکەم، بەقسەی ئەنگۆ بڕوا ناکەم. ولآتی خۆ خەرا ناکەم.

لەو شێخەکەی چاو مەستە، سبحەینێ لەخەو هەستا، لەو شێخەکەی دە چاو مەست، کەتفەنگی گرت بو بە دەست، بانگی هەمزەی کرد لەقەست، هەمزە بڵیند بۆ لەناوی، لەبریقەی زرییەو قەتلآوی، ئەو چەل دەچمە سەر بناوی"

هەمزاغا سوار دەبو، سوارەی برازای کەوتە دو.

هەمزە لەلی برازا، دەمانچەی پشتیم سازە، لێی دەن راوە بەرازە.

هەمزاغا خۆ دەخێوی، سەرتاپای خۆی دەبزیوی، رمبی لێ کردون، بەگەز، خاراو کیمخوای دەپێوێ...

(ئەمجارە بەیت بێژ بەقسە دەیگێرێتەوە):

دەڵێ هەمزاغا گەڕاوە لەبناوی را، هاتەوە لەو وڵاتەی خۆی نەگرت، ڕێی بۆ سەرهەدی تورکیەی، لەوێ چوبو دەخاکی تورکیەیەوە، پادشای تورکیەی بە غەیانی زانی گرتی.

دەڵێ حەوت ساڵان لەئەستەمولی گیرا، لەپاشان حەوت ساڵەی پادشای تورکیەی بەریدا. هاتەوە بۆ سەرە دی ئێرانی، ئەگەر هاتەوە بۆ سەرهەدی ئێرانی، شا وەزیرێکی لەو سابلاغەی دادەنێ پێی دەڵێن((وەزیرە چرچە)) دنێرێ لەدوای دەڵێ: بۆخۆی بێ، شا خەڵاتی دەکا. وئەمن سوێندی بۆ دەخۆم ئەگەر شا هیچی پێ ناڵێتو لەگەڵ شای ڕێك کەوێتەوەو ئەمین بێتەوە لەوڵاتی.

جا دەڵێ هەمزاغا بەخۆی بەحەوسەد کەسیەوە هات لەحەلیاباتی ئەو لەشکرەی لەوێ بەجێ هێشتو هاتە خوار، وەزیرە چرچەش لەکن باغی شێخی لەسەر ئەو کەریزەی کەلێی بو لەوێ خێوەتی هەڵ دەدا، خێوەتێکی زۆر گەورە دەورەی خێوەتی هەمو دەکاتە مردە زیندە. چەند سەرهەنگو یاوەرو گەورەش لەوێ دەخێوەتیدا دادەنیشن دەڵێ هەمزاغاش بەخۆیو بەچوار کادەرویشیانەوەو چوار نۆکەرانەوە لەسەر رادێتە خوارێ. دەگاتە پشت باغی شێخی توشی گاڕانی دەبێ. گاوانەکە دەڵێ: ئەرێ ئەتۆ هەمزاغا؟ دەڵێ: بەڵێ، ئەمن هەمزاغام. پێی دەڵێ: وەڵلاهی هەمزاغا وەرە بەخاتری خولای مەچو، کوڕە وەڵلاهی دەتکوژن. جوابی ناداتەوە دەڕوا، لەپاشان پیرێژنێك بەدوای گارانیدا دێ، ئەویش دەڵێ: ئەگەر ئەتۆ هەمزاغای وەرە پیاوی چابە بگەڕێوە. بەخودای دەتکوژن، هەمزاغا بەکاکەڵلای برای دەڵێ: وەڵلاهی کاکەللا ئەمن قسەی ئەو پیرێژنەیو ئەو گاوانەم لەدڵی چەسپیوە بو: وەڵلاهی دەگەڕێمەوە، دەچمەوە سەرهەدی. هەر هەزلو گیای وڵاتی دەخۆم، چ کارم بەدەوڵەتی نیە. دەڵێ کاکەڵلای گوتی: کورە ئەتۆ بەقسەی چ باوەڕی دەکەی؟ وەڵلاهی هەر دەچم. سواربون لەسەر را هاتنە خوارێ، گەیشتنە دەرکی خێوەتی. دابەزین. هەرچوار کادەروێشێکیان چون دەخێوەتیدا دانیشتن لەگەڵ وەزیریو لەگەڵ ئەو گەورە گەورانە. نۆکەرەکانیش لەدەرکی وڵاغیان بەچنگەوە ڕاوەستان. دەڵێ هەمزاغا فکری لێ پەیدا بو. لەگەڵ وەزیرە چرچەی هەر قسەی دەکردن، وەزیر قورئانێکی چکۆلەی بەدەستەوە بو، چۆلەکێکیشی دە باغەلی نابو، دەیگوت: هەمزاغا! هەتاکونی ئەو سەرە بەو بەدەنەیەوە بێ ئەتۆ هیچت پێ ناگوترێ، بەو قورحانەی.

دەڵێ دەو قسانەدا بۆ کەوەزیری دەستیدا ئافتاوەی وهاتە دەرێ، هەمزاغا شکی لێ پەیدا بون بەنۆکەرەکەی خۆی گوت: ئەو کالە شەمامە بەندیانە سوکن وەمنیان بدە. ئەتۆ ئەو کەوشو گۆریانەی من لەپێکە کەدەڵی لینگێکی بۆ

داکەند دەپێی کرد، لینگەکەی دیکەی بۆ دە پێ نەکرا، تەقەی تفەنگێکی هات، هەمزاغا گوتی: کاکەڵلا ئەمن ئـەنگوام، تفـەنگێکیان لەپشـتی دام، کاکـەڵلا دەستی‌دا خەنجەری‌و هەڵیکیشا، لەهەر چوارلایان خێوەتیان هەڵبری، دایان گرتن. هەر بێکەی جوڵەی دەهات تفەنگێکیان لێ دەدان، دو کادەرویشێکانی دیـکەش دەرپەڕین، داپەڕین بۆ نێو شاری، دەستێك سەرباز لەژێللا هاتن ئەوانیان کوشتن.

چوار نۆکەرەکان هەلاتنەوە بۆ کن حەوت سەد کەسی کەلەپشـت شـاری بـون لەحـەلیاباتی، خەبـەریان دانــی وەڵـلا حـالێکی ئـاوابو. هـەمزاغا کـوژراو کادەرویشێکیان هەموریان کوژران، ئەو حەوسەد نەفەرە لەوێ هەلات.

سەری هەمزاغایان بڕی بردیان بۆ تاران بۆ خزمـەت شـای، شـا بـەڕانی‌دا دا گوتی: حەیف بۆ ئەو پیاوەی کوژرا، نەدەبا بتکوژیایە ئەوە دەمناردە سـەر ولاتـی لوڕستانی ئەوێم پێ موستەخەر دەکرد، دەمکردە حاکمی وێ، حەیف بوو پیـاوەی کوژرا[٧٩].

٣/٨ نظام السلطنة

نمونە ١٨:

حورمەتی کەلامولّلا: جەعفەر ئاغای شۆکاك(١٣٢٢)

ئێلی شوکاك لەمێژ بو ناکۆك بون لەگەڵ کاربەدەستانی عەجـەم لـەورمێ‌و تەورێز، سەرانی ئەم ئێلە سەربزێوییان ئەکردو، چونکە گەلێك لەسـەرۆکەکانیان بەقسەی خۆشی کاربەدەستان تەفرە درا بون‌و، ناجوامێرانـە کـوژرا بـون، هـەمو دوردونـگ بـون لەهـەمو گفـتو بـەڵێنیکی دەوڵـەت. عـەلی ئاغـای شـوکاك لەزینداندا مرد بو، محەمەد ئاغای کوڕیشی لەناوچەکانی سەرسنور، بـێ ئـەوەی گوێ بداتە کاربەدەستانی ئێرانی لەناو ئێلەکەی خـۆی‌دا ئـەژیا، محەمـەد عـەلی میرزا ولیعەهد، کەدوایی تر بـو بەشـای ئێـران لەتـەورێز والی بـو، لەپـەیجۆری کوشتنی ئەم پیاوە سەرکێشانەدا بو. سەرەنجام توانییان جەعفەر ئاغا بخەنـە نـاو داوو بیکوژن، ئەحمەدی کسروی تبریزی، خۆی شایەتی ئەم روداوە بوە ئەگێڕێتەوە:

((سالّی ١٢٨٤(١٣٢٣)محەمەد عەلی میرزا لەتاران لەجێگـەی مظفـرالـدین شا نائیب ئەلسەڵتەنە بو، چونکە شا خۆی چو بو بۆ گـەڕانی ئـەوروپا. محەمـەد عەلی میرزا دوای ئـەوەی خـۆی چـو بـۆ بـەجێهێنانی کاروبـاری نائـب السـلطنه لەتاران، نظام السلطنه ی بەپێشکاری ئازەربایجان دانا.

لەو سەردەمـەدا لەقافقاس گەرمەی جەنگی ئەرمـەنی‌و موسـڵمان بـو، ئـەو دەنگوباسانەی لەوێوە ئەهاتن تەورێزیان ئەهەژان، مەترسی هەڵگیرسـانی ئـاژاوە هەبو. نظام السـلطنه، جەعفەر ئاغای بۆ تەورێز بانگ کرد، بۆ ئـەوەی دڵنیاشـی

بکات قورئانێکی بەئیمزاو مۆری خۆیەوە بۆ نارد، چونکە هەم جەعفەر ئاغاو هەم محەمەد ئاغای باوکی لەگەڵ کاربەدەستان ناکۆك بون.

((نظام السلطنه، پارێزگاری ئاسایشی گەڕەکی ئەرمەنییەکانی بەجەعفەر ئاغا سپارد. ئەوانیش بەجلوبەرگی خۆیانەوە لەناو شاردا ئەسوڕانەوە. محەمەد عەلی میرزا لەتارانەوە بەتەلگراف فەرمانی بەنظام السلطنەدا، کەجەعفەر ئاغا بکوژێ. ئەویش پلانی کوشتنی بەم جۆرە دانا" محەمەد حسێنخانی ضرغام، کەیەکێ لەسەرکردەکانی سوارانی قەرەداغ بو، بانگی بکا بۆ سەراکەی خۆی، دەسوپێوەندەکانی خۆی هەمو چەکدار بکاو لەناو سەرادا دایان بمەزرێنێ، جەعفەر ئاغاش بۆ ئەوێ بانگ بکا.

جەعفەر ئاغا بەبێ دوردۆنگی چو بۆ ئەوێ، چەکدارەکانی خۆی لەخوارێ لەحەوشەکەدا بەجێ هێشتو خۆی بۆ بینینی نظام السلطنه بەپلیکانەکاندا سەرکەوت بۆ سەرێ. فەراشەکان، جەعفەر ئاغایان بۆ ژورێکی پچوك رێنوێنی کرد، لەکاتی دانیشتندا زرغام لەکلاو رۆژنەی ژورەکەوە کەدەس لەسەر پەلەپیتکەی تفەنگ بوی دانیشت بو، نیشانەی لێ گرتەوەو کوشتی. دەسوپێوەندەکانی بەدەنگ تەقەکانەوە، ئەمانیش بەتەقە کردن سەرکەوتن. فەراشەکان رایان کرد. کاتێ جەعفەر ئاغایان بەکوژراوی دی لەپەنجەرەی ژورەکەوە یەکەیەکە خۆیان هاوێشتە خوارێ، لەکۆلانەکەوە بەدەم تەقەوە کەوتنە رێ. بەهەر کەس ئەگەیشتن ئەیان دایە بەرگوللەو، بەم جۆرە لەشار دەرباز بون. بەلام چەکدارەکانی نظام، یەکێکیان لەناو حەوشەکەداو، یەکێکی تریشیان لەکاتی باز داندا لەپەنجەرەکەوە، لێ کوشتن. ئەوانەی هەلاتن دەرباز بون. لاشەی کوژراوەکان" جەعفەر ئاغاو هەردو هاورێکەی، بەدەرگای عالی قاپودا سەرەوخوار چەند رۆژێ بۆ تەماشا کردن هەڵواسران)) [٨٠].

ارفع الدوله، سەفیری دەرباری قاجار لەلای بابیعالی لەئەستەمولٚ ئەم داستانە بەجۆرە تەواو ئەکا:

((رۆژێکیان توتنفرۆشێکی سەلماسی هات بۆ سەفارەتو تکای کرد بو من ببینێ. داوام کردو، هاتە مەکتەبەکەم وتی: ئەم رۆژانە بۆ بەدبەختی روداوێ قەوماوە کەئەگەر خواستە بکەوێتە ناو رۆژنامەکانی ئێرەوە بەتەواوی ریسوا ئەبین. وتی: لەم رۆژانەدا محەمەد ئاغای سەرۆکی ئێلی شوکاك لەگەڵ ژنو منالٚو کوڕ چەند کەسێ لەخزمەکانی هاتون بۆ ئەستەمولٚ، رۆژی هەینی پاش رەسمی سەلام، ئەوانەیان بردۆتە کۆشکی یەلدز بۆ حوزوری سولٚتان. ژنی محەمەد ئاغا خۆی هاویشتۆتە بەر پێی سولٚتان، بەدەستێك قورئانو بەدەستەکەی تری کراسی

خوێناوی جەعفەر ئاغای کوڕی بەگریانەوە خستۆتە بەرچاوی سوڵتانو، وتویەتی: ((ئەم هەمو ڕێیەمان لەکوردستانەوە بۆ ئێرە بڕیوە بۆ دو مەبەست هاتوین" یەکەمیان ئەوەیە کەنظام السلطنەی حاکمی تەورێز حورمەتی کلام اللەی بەتەواوی نەگرتوە، قورئانی مۆرکردوەو سوێندی خواردوە کە کوڕەکەم بەسەلامەتی بەخەلعەتو پایەوە ئەنێرێتەوە، داوای کرد بچێتە تەورێز، لەگەڵ ئەوانەی لەگەڵی بون، بەجۆرێکی زاڵمانە کوشتنی. مەبەستی دوەمی ئێمە ئەوەیە، کەئێوە بەچاوی خۆتان کراسی خوێناوی کوڕەکەم ببینن‌و خوێنی ئەو، کە لەئەنجامی باوەڕکردن بەکلام اللەدا بۆ تەورێز ڕۆیشت، ڕژاوە لەنظام السلطنە بسێنێ. ئێوە پادشای ئیسلام‌و خەلیفەی پێغەمبەرن، ئەگەر ئێوە شکێنەرانی حورمەتی قورئان بەسزا نەگەیەنن، ئەبێ کێ بیکا؟ سوڵتان خەت‌و مۆری نظام السلطنە بەقورئانەکەوە ئەبینێ سەری سوڕ ئەمێنێ بەسەرۆکی تەشریفات ئەڵێ: بەوەزیری کاروباری ناوخۆ رابگەیەنێ، خانوو مەسرەف‌و کەرەستەی حەسانەوە بەوانە بدا، تا لەم کارە ئەکۆڵرێتەوە. ئێستەش بەو پەڕی ئاسودەییەوە لەخانویەکی حکومەتی‌دا دانیشتون‌و چاوەڕوانی فەرمانی سوڵتانن. وتم: ئەم هەواڵانەت لەکام سەرچاوە وەرگرتوە بەمنی ئەڵێی؟ وتی: بەرلەوەی بێمە ئەستەموڵ لەسەلماس دوکانی بەزازیم هەبو، کەسەکانی محەمەد ئاغا لەگەڵ من سەودایان ئەکرد، زۆرجار ئەهاتن بۆ دوکانەکەم، ئێستەش کەهاتون بۆ ئێرە ئەیان ویست منیش ببەن بۆ لای خۆیان‌و بەهۆی منەوە هەندێ شت لەبازاڕ بۆ خۆیان بکڕن. ئەم باسەم لەمحەمەد ئاغا خۆی بیستوە. وتم: بارەکەڵلا، هەزار ئافەرین، ئێستەش کەوا بەراستگۆیی خزمەتی مەملەکەتەکەی خۆت ئەکەی محەمەد ئاغا پشت گوێ مەخە، بچۆ بۆ لای هەرچی لێ ئەبیستێ وەرە بەمنی بڵێ.

دو ڕۆژیتر هاتەوە وتی: محەمەد ئاغایان لەگەڵ کوڕەکەی بردۆتە بابیعالی بۆ لای صدری اعظم. سەدری اعظم پێی گوتون لەم وەختەدا دەوڵەتی عوسمانی بەچاکی نازانێ لەگەڵ دەوڵەتی ئێران بچێتە جەنگەوە، بەڵام بڕیاری داوە کە بەمحەمەد ئاغا خۆی هەمو جۆرە کۆمەکێك بکەن، چەك‌و پارەی بدەنێ بڕوات خۆی لەتەورێز تۆڵەی خوێنی کوڕەکەی لەنظام السلطنە وەربگرێ. ئەزانن محەمەد ئاغا بەتەنیا ئەم کارەی پێ ناکرێ. فەرمان بەهەمو ئاغایانی موسڵ‌و وان‌و کوردستان ئەدەن، هەر کەمحەمەد ئاغا بەکۆمەڵەکەی خۆیەوە بەرەو ئازەربایجان جوڵا بەبیانوی هاومەزهەبییەوە لەهەمو لایەکەوە بچن بۆ یارمەتی دانی. پلەی پاشایەتی بەمحەمەد ئاغاو پلەی میر ئالاییان بەکوڕەکەی داوە. محەمەد ئاغا ئێستە خۆی بەپادشاهی ئێلی شوکاك ئەزانێ.

دو رۆژی تر هاتەوە وتی: محەمەد ئاغا بەڕاستی خۆی بەپادشا ئەزانێ. پایەو جلوبەرگ بەچەند کەسی پیشەوەرو کولهەڵگری کورد ئەداو. لەهەر یەکەیان دە لیرە وبیست لیرە وەرئەگرێو پلەی ئونباشیو سەرجوقەییان ئەداتێ. وتی من خۆم بەچاوی خۆم ئەو کەسانەم دی جلوبەرگی سوپایی گونجاو لەگەڵ پلەکەیان کڕیوەو شاردویانەتەوە بۆ کاتێ کە لەئەستەمولەوە ئەجولێن. لەبەرئەوەی دڵنیا بوم ئەم کابرایە درۆ ناکا، دەسبەجێ چوم بۆ لای فەرید پاشای صدری اعظم، بەدرێژی باسەکەم بۆ گێڕایەوە، سەری زۆر سوڕما، وتی تا ئێمە درێژەی ئەم باسە بەحزوری سوڵتان ئەگەیەنین، زۆر ئەخایەنی، خۆتان لێرەوە راستەوخۆ بڕۆن بۆ سەرای سەڵتەنەتیو، بەهۆی تەحسین پاشاوە باسەکە بەعەرزی سوڵتان بگەیەنە منیش وەهام کرد. سوڵتان فەرمانی دەسبەجێی بۆ وەزیری کاروباری دەرەوە سەرۆکی نەزمییە دەرکرد، مەئمورەکانی دەسبەجێ بڕۆن بۆ پشکنینی ماڵی محەمەد ئاغاو، هەرچییەکیان دۆزییەوە بەعەرزی بگەیەنن. لەماڵەکەی محەمەد ئاغادا چەندین حوکمیان دۆزییەوە ئامادەیان کردبو بەکوردەکانی بفرۆشن، لەماڵی کوردەکانی تریش‌دا ئەو جلوبەرگە سوپاییانەی کڕی بۆیان لەگەڵ حوکمەکانیان دۆزییەوەو، هەواڵەکەیان گەیاند. فەرمان دەرچو هەمویان گرتنو، نازناوی پاشاییو میرئالاییان لێ سەندنەوە. ژنەکەی محەمەد ئاغایان نەگرت بو، خۆی هاوێشتە ماڵی شێخ ئەبو الهدیوە بەست نشین بو. پاش مانگێ فەرمانی بەردرانی محەمەد ئاغاو هەمو کوردەکانی تر دەرچو، هەندێ خەرجییان دانێ تا بڕۆنو خۆیان بگەیەننەوە چەهریق))[٨١]

بەیتبێژێکی نەناسراو روداوی کوژرانی جەعفەر ئاغای کردۆتە گۆرانی، لەبەرئەوەی تێکستە ئەسڵییەکەی دەس نەکەوت، لێرەدا لەفارسییەوە ئەی هێنینەوە سەر کوردی:

((ئای، ئەی ئاغای لاو، کە لەچەهریقی رەنگینا دانیشتوی، ئەو شوێنەی لەناو دۆڵێکی قوڵ دایە، روبارێکی بەناوا ئەڕوا

نەخۆشی تاعون بڵاوبۆتەوە، ئومێدەوارم بچێتە ماڵی شازادە وەلیعەهدی ئێرانەوە! کەنامەیەکی بۆ باوکی گوڵزار نوسی بو: وەرە بۆ لام. لەبەرئەوەی کەئەو ساڵی رابردوو ساڵی پێشو تریش بۆخۆی نیمچە سوڵتانێ بو، ئەو ساڵە لەخاکی عەجەمستاندا مایەوە

ئای، ئەی ئاغای لاو!
تۆ ئەڵێی لەنگەری لەزەمیندا چەقیوی، دڕکی لەچاوی دوژمندا، تۆ پاشای ڕاستەقینەی بیابانی
ئای، ئەی ئاغای لاو ئاسمانو عەرشی بەرینی لەگەڵ ئێمە دوژمنە
باوکی بوزکو، سواری ڕیشان، کولکو قاپوتەکەی داناو بەرگی قاجاری لەبەرکرد، فانوسقەی ماوزەرەکەی کردە ملی
ئومێدەوارم نەخۆشی تاعون کە لەسەیرانە بکەوێتە ماڵی وەلیعهدی ئێرانەوە
ئەوانە دو گوللەیان نا بەلەشی باوکی بوزکو وە کەسواری ڕیشان بو، لەکاتێکا ئەویش سێ جار دەستی بۆ بشکوژی دەمانچە شەشتیرەکەی برد، بەلام بێ هودە
ئەی ئاغا، مەگەر بەلا هەر سێ ڕۆژ جارێ ئەبێ بەسەر جیهاندا بباریێ؟
هێزی یارمەتی لەباوکی بوزکو دورەو ئیتر بەو ناگا
لەتەورێزی کاول بودا جەژنەو شایبە، مژدەیان بۆ ساداتی کەربەلاش بردوە.
ئەی ئاغای لاو، تۆ کە لەناو سواران لەهەمویان ئازا تری. هەدە ئەگری. متهرە، ئەی ژنی بێچارە هەستە سەرپۆشێ بەسەرە جلەکانی باوکی بوزکودا بدە، تا تۆزو خۆڵی لێ نەنیشێ نەخۆشی تاعون کە لەسەیرانە، ئومێدەوارم بچێتە ماڵی وەلیعەهدی ئێران.
بلێن لوقمانی حەکیم بێ برینەکانی قوڵت، زوخاویان لێ ئەتکێ
ئۆی، ئەی ئاغای لاو، ئەی لەنگەری زەمین، ئەی چقڵی چاوی دوژمن، ئەی پاشای بیابان!
هەڵلا لەو ئاغای لاو، دڵم بۆ حاڵی ئەسوتێ. هەدە ئەقریشکێنێ. بەسەزمان متهرە!
خوایە تاعونێ کەئێستە لەسەیرانە بکەوێتە ناو ماڵی وەلیعەهدی ئێرانەوە!
ئەوانە دو گوللەیان نا بە باوکی بوزکوی سواری ڕیشانەوە. ئەو دەمە بۆ باوکی بوزکو کاتێکی تاڵو ناخۆش بو، بۆچی لەو کاتەدا تەمر ئاغاو سمایل ئاغا دەرنەکەوتن؟
مەگەر بەلا ئەبێ هەرسێ ڕۆژ جارێ بەسەر ئەم دنیایەدا بباریێ، هێزی یارمەتی لەباوکی بوزکو وە دورەو نایگاتێ.
لەتەورێزی لەعنەتیدا چراخانە، مژدەیان بەساداتی کەربەلایش داوە))[٨٢].

٤-چاخی پەهلەوی
١/٤ ئەمیر ئەحمەد
نمونە١٩:
تەئمینی رەزاشاییو، سەرانی ئێلاتی کورد

لەدوای نەمانی دەسەڵاتی شاهەکانی قاجارو هاتنە سەر کاری رەزا خانی پەهلەوی، هەمان نەریتی حوکمڕانی بەرامبەر مەزنەکانی کورد، پێڕەوی ئەکرا. سوپەهبود حسێن فردۆست، یەکێ لەکەسە هەرە نزیکەکانی شاە محەمەد رەزا پەهلەوی، لەیادداشتەکانیدا ئەنوسێ:

لەمەسەلەی سەرکوتکردنی کوردستاندا، ئەمیر ئەحمەدی بەناوی ئەمیر لەشکری نیروهای غرب ناوبانگی دەرکرد بو، لەپاش چەند ساڵ جەنگ، توانی هەندێ لەسەرۆکەکانی کورد بە((تەئمین))فریو بدا. سەرانی شۆڕشیی کورد لەئەمیر ئەحمەدی یان داوا کرد کە رەزا خان هەقی بەسەر ئەوانەوە نەبێو، ئەم مەسەلەیە لەپشتی قورئان بنوسێو ئیمزا بکا. هەرچۆن بێ شۆڕشی کوردەکان پاش چوار ساڵ جەنگ کۆتایی هات. ئەمیر ئەحمەدی وەکو(فاتیحی غەرب)) هاتەوە تاران. رەزا خان کردی بە((سوپەهبود))کەتەنیا سوپەهوبدی سەردەمی رەزا خان بو، وەپاش ماوەیەکی کورت تقاعدی کردو دوایی تر کارێکی بێ ئەهمیەتی پێ سپارد. بەڵام ئەمیر ئەحمەدی کە لەکوردستان خشڵی زێڕی زۆری کۆ کردبوەوە بەچەردەیەك لەو پارەیە توانی سامانی خۆی بگەیەنێتە ٥٠٠ خانوو، کەهەموی لەشەقامەکانو کۆڵانەکانی دەوری چوار رێی حەسەن ئاباد بو. ماڵی خۆیشی هەرلەوێ بو. بەنزیکبونەوەی کەوتنی رەزا خان. ئەمیر ئەحمەدی وەزعی باشتر بو، لەشەهریوەری ١٣٢٠دا بو بەفەرماندارى نیزامی تاران. لەسەردەمی محەمەد رەزا شادا سیناتۆر بو تا مرد.

تقاعدکردنی ئەمیر ئەحمەدی لەدوای فەتحی غەرب هەر لەبەرئەوە بو کەئەو لەئێران دا جگە لەرەزا خان، هیچ ئەستێرەیەکی تر نەدرەوشێتەوە، بەڵام رەزا خان گوێی نەدایە ئەو پارەیەی ئەمیر ئەحمەدی لەکوردستان کۆی کرد بوەوە.[٨٢]

پەراوێزەکانی بەشی دووەم

[1] توسکارمان، تحفەی مظفریە، ساخکردنەوەو هێنانەوەی بۆ سەر رێنوسی کوردی: هێمن،(بەغداد: کۆڕی زانیاری کورد، ١٩٧٥)، ل٢٠٩-٢١٧.

[2] د. عبدالحسين نوائی، شاه اسمعيل صفوی،(تهران: ارغوان، ١٣٦٨ش)، ل٣١" رحيم زادەی صفوی، زندگانی شاه اسمعيل صفوی، باهتمام يوسف پور صفوی،(تهران: کتابفروشی خيام، ١٣٤١ش)، ل٢٧١.

[3] د. نوائی، شاه اسمعيل.. س ن، ل٣٢-٣٣" رحيم زاده صفوی، س، ن، ل٢٧٢.

[4] امير شرف خانی بدليسی، شرفنامه، بكوشش محمد عباسی، چ٢،(تهران: علمی، ١٣٦٤ش)، ل٢١٧، ٢١٨

[5] هـ س، ل٥٣١-٥٣٢

[6] هـ س، ل٣٧٣-٣٧٤.

[7] تاريخ عالم ارای صفوی، بكوشش يداللە شكری، چ٢،(تهران: مؤسسه اطلاعات، ١٣٦٣ش)، ل١٠٣-١٠٨.

[8] رحيم زاده صفوی، س ن، ل١٧٦.

[9] هـ س، ل١٧٧-١٧٨.

[10] هـ س، ل١٩٤.

[11] هـ س، ل١٩٣-١٩٩" مجموعة من الاساتذة، العراق في التاريخ،(بغداد: دار الحرية، ١٩٨٣)، ل٥٦٤-٥٦٦" المحامی عباس العزاوي، تاريخ العراق بين احتلالين، ج٣، ط٢،(قم: منشورات الشريف الرضي، ١٤١٠ق/ ١٣٦٩ش)، ل٣٢٦-٣٣٠.

[12] عالم ارای صفوی، ص١٢٤-١٢٦.

[13] بدليسی، س ن، ص٥٣٧-٥٣٩.

[14] نوائی، س ن، ل١٧٩.

[15] هـ س، ل٢٢٥.

[16] هـ س، ل٢٢١.

[17] هـ س، ل١٧٧.

[18] دەربارەی ژیانی شاه محمد خودا بەندە، بڕوانە: د.عبدالحسين نوائی، شاه عباس، ج١و٢ ،(تهران: زرين، ١٣٦٧ش)، ل٣-٢٨" نصراللە فلسفی، زندگانی شاه عباس، ج١و ٢، چ٤،(تهران: انتشارات علمی، پائيز ١٣٦٩ش)، ل٦٣-١٧٣.

[19] بۆ تێکستی تەواوی نامەکە بڕوانە: نوائی، شاه عباس، ج١و ٢، ل٤٣-٦٣.

[20] اسكندر بيگ تركمان، عالم ارای عباسی، ج٢،(تهران: امير كبير، ١٣٥٠ش)، ل٧٩١-٨٠١، وەرگێڕانی کوردی: هێمن، تحفەی مظفریە.

[21] اسكندر بيگ تركمان، س ن، ل٨١١-٨١٤، وەرگێڕانی کوردی: هێمن، تحفەی مظفریە.

[22] توسكارمان، س ن، ب۱، ل۲۰۱-۲۲۱.
[23] بدليسى، س ن، ل ۳۷۲-۳۸۲.
[24] اسكندر بيگ تركمان، ل۸۱۱-۸۱٤، وەرگێڕانى كوردى، هێمن راگوێزراوە لە: توسكارمان، تحفەى مظفريە، ب۱، ل۵۹-٦۵.
[25] بۆ ژيانى شاه سوڵتان حسێن بڕوانە: مهدى بامداد، شرح حال رجال ايران، ج۲،(تهران: زوار، ۱۳٤۷ش)، ل ۸۰-۸٦" محمد هاشم اصف(رستم الحكما)، رستم التواريخ، بە اهتمام محمد مشيرى، چ۳،(تهران: امير كبير، ۲۵۳۷)" لارنس لكهارت، انقراض سلسله صفويه، ترجمه مصطفى قلى عماد، چ۲(تهران: مرواريد، ۱۳٦٤ش)، ص ٤۰-۵۰.
[26] رستم الحكما، س ن، ل۷۰-۷۱.
[27] هـ ج، ص۷۵.
[28] كلوديوس جيمس ريچ، رحله ريچ الى العراق في عام ۱۸۲۰، ترجمة بهاءالدين نورى،(بغداد: ۱۹۵۱)، ص۱۹۹-۲۰۰.
[29] العزاوى، س ن، ج۵، ل۱۳۰-۱۳۱.
[30] هـ س، ل۱٤۲
[31] د. عبدالحسين نوائى، اسناد ومكاتبات سياسى ايران از ۱۱۰۵ تا ۱۱۳۵ هـ ق.(تهران: مؤسسه مطالعات و تحقيقات فرهنگى، ۱۳٦۳)، ص۱۲۷-۱۳۰.
[32] مستوره، تاريخ اردلان، بەاهتمام ناصر ازاد پور، چاپخانه بهرامى، ص۵۹-٦۲" شيخ محمد مردوخ كردستانى، تاريخ كردو كردستان، كتابفروشى غريقى، چ۳، ج۲، ص۱۱۲-۱۱۳. ساڵى شەڕ وقەتلوعامەكە لەهەر يەكێكياندا بەجۆرێكى جياواز لەوى تر نوسراوە، بەگوێرەى شيعرێ كەبەو بۆنەيەوە دانراوە، لەپەراوێزى مێژوە چاپكراوەكەى مەستورەدا نوسراوەتەوە، ئەبێ ساڵى ۱۱۱۳بێ.
[33] مستوره، هـ ج.
[34] هامر پورگشتال، تاريخ امپراطورى عثمانى، ترجمه ميزا زكى على ابادى، بەاهتمام جمشيد كيانفر، ج٤،(تهران: زرين بهار۱۳٦۸)، ص۳۰۱۰.
[35] مستوره، س ن، ل٦۲.
[36] هامر، س ن، ل۲۸۸۳.
[37] لكهارت، س ن، ل ۳۳۲.
[38] بدليسى، س ن، ل٤٦۷-٤٦۸.
[39] العزاوي، س ن، ج۵، ل۱۸۸" مستوره، س ن، ل۳٦-۳۹.
[40] العزاوي، س ن، ل۲۵٤. ئەميش راى گوێزاوە لە: حديقة الزوراء، ص١٤٤.
[41] عبدالرزاق دنبلى، ماثر سلطانيه، به اهتمام صدر افشار، چ۲(تهران: ابن سينا، ۱۳۵۱ش) ص۲٦۲.
[42] بامداد، س ن، ج٦، ل۱۹-۲۰" عبدالرزاق دنبلى، س ن، لاپەڕەكانى: ۵٦و ۱۱۲و ۱٦۱و ۱۷۲و ۲۰۷و ۲٦۳و ۲۷۵.

[43] میرزا رشید ادیب الشعرا، تاریخ افشار، بکوشش محمود رامیان- پرویز شهریار افشار، (تبریز، چاپخانه شفق، ١٣٤٦ش)، ل١٨٩-١٩١.
[44] توسکارمان، س ن، ب٢، ل٧٤٢-٧٥٩.
[45] سعید نفیسی، تاریخ اجتماعی‌و سیاسی ایران در دوره معاصر، ج١، ص١٩٥" بامداد، س ن، ج٢، ل٣٣٦-٣٣٧.
[46] میرزا رشید، س ن، ل٣٥٩-٣٦١.
[47] هـ س، ل٣٦٦-٣٧٠
[48] دەربارەی ژیانی عەباس میرزا بڕوانە: بامداد، س ن، ج٢، ل٢١٥-٢٢٢.
[49] بۆ تێکستی تەواوی پەیمانی گولستان بڕوانە: نفیسی، س ن، ج١، ل ٢٥٤-٢٦١" بۆ پەیمانی تورکمان چای بڕوانە: هـ س، ج٢، ل ١٧٩-١٨٤.
[50] نفیسی س ن، ج٢، ل٢٠٧-٢١٠.
[51] د. محمد رضا نصیری، اسناد ومکاتبات تاریخی ایران: قاجاریه، جلد٢، (تهران: کیهان، بهار ١٣٦٨ش)، ج١، ص٥٥.
[52] هـ س، ج٢، ل٩٦.
[53] هـ س، ل٢٣٤.
[54] غلامحسین میرزا صالح، اسناد رسمی در روابط سیاسی ایران با انگلیس‌و روس‌و عثمانی، ج١،(تهران: نشر تاریخ ایران، ١٣٦٥ش) ص٢٤٧.
[55] هـ س، ل٢٤٨-٢٥٠.
[56] هـ س، ل٢٥٣.
[57] بدلیسی، س ن، ل٣٥٢-٣٦٢.
[58] دەربارەی میری سۆران محمد بەگ بڕوانە: حسین حزنی، مێژووی میرانی سۆران، چ٢، هەولێر، ١٩٦٢" محمد امین زکی، کوردو کوردستان، ج٣، ل٤٠١-٤٠٤" د. جەلیلی جەلیل، کوردەکانی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی، وەرگێڕانی د. کاوس قەفتان، بەغداد، ١٩٨٧، ل ١٣٣-١٦٣.
[59] بامداد، س ن، ج ٣، ل٢٤٥-٢٤٦.
[60] العزاوي، س ن، ج٧، ل٣٢
[61] نصیری، س ن، ج٢، ل١٢٧-١٢٩.
[62] میرزا صالح، س ن، ج٢، ١٤٤
[63] هـ س، ل١٤٥-١٤٦.
[64] سید بدرالدین یغمائی، منشات قائم مقام فراهانی، (تهران: شرق، پائیز ١٣٦٦ش)، ص ٨٩.
[65] واحد نشر اسناد، گزیده اسناد سیاسی ایران‌و عثمانی، ج١، (تهران: دفتر مطالعات سیاسی، بین المللی، ١٣٦٩ش) ص٥٢٩-٥٣٠.
[66] العزاوي، س ن، ل٣٤

[67] میرزا شکرالله سنندجی(فخر الکتاب)، تحفه ناصری، به‌اهتمام د. حشمت الله طبیبی، (تهران، امیر کبیر، ١٣٦٦)، ص ٢٧٦. مردوخ س ن. ل١٧٨
[68] هـ س، ل٢٨١-٢٨٤
[69] اسماعیل نواب صفا، شرح حال، فرهاد میرزا معتمد الدوله، (تهران، ١٣٦٦)، ص ٢٠.
[70] شرح حال عباس میرزا ملك ارا، به‌کوشش د. عبدالحسین نوائی، چ٢، (تهران: بابك، ٢٥٣٥)، ص ١٥٦-١٥٨.
[71] میرزا رشید، س ن، ل٥٠٤.
[72] هـ س، ل ٥٣٢.
[73] بروانه: لێکۆڵینەوەی کۆمیتەی هاوبەشی عوسمانی- ئێرانی لەهەمزاغا لە٢٢ی محرمی ١٢٨٧ لەزیندانی بەغداد، گزیدەی اسناد سیاسی ایران و عثمانی، چ٢، ل٦٢١-٦٢٣" هەروەها دەسخەتی ناصرالدین شا دەربارەی راکردنی هەمزاغاو کوشتنی کوڕەکەی، هـ س، ل٦٨٣.
[74] اسکندر غوریانس، قیام شیخ عبیدالله شمزینی در کردستان، بەاهتمام عبدالله مردوخ، (تهران: دنیای دانش، ٢٥٣٦)، ل١٥.
[75] هـ س، ل١٧-١٩.
[76] میرزا رشید، س ن، ل٥٧١-٥٧٢.
[77] علی دهقان، رضائیة یا سرزمین زردشت، (تهران: ابن سینا، ١٣٤٨)، ل٤١٠
[78] فرهنگ معین، ص ١٦٩٨.
[79] سەید عەبدوڵلا سەمەدی، بەیتی هەمزاغای مەنگوڕ، سروە(گۆڤار) ژمارە ٢٨ تا ٣٢، خەزەلوەری ١٣٦٧ تا ڕەشەمێی ١٣٦٧: ابراهیم افخمی، قیام ملا خلیل و رد فرمان رضا خان، (سقز: انتشارات محمدی، تابستان ٦٨)، ص ١٠٥-١١٠.
[80] احمد کسروی، تاریخ مشروطه ایران، چ ١٤، (تهران: امیر کبیر، ١٣٦٣)، ص ١٤٣-١٤٥" مامۆستا سجادی ئەم ڕوداوەی کردۆتە کورتە چیرۆکێکی ئەدەبی بروانە: علاءالدین سجادی، هەمیشە بەهار، بەغداد، چاپخانەی مەعاریف، ١٩٦٠.
[81] پرنس ارفع الدوله، ایران دیروز،(تهران: ١٣٤٥ش)، ص ٤٣٣-٤٣٥
[82] واسیلی نیکیتین، کردو کردستان، ترجمه محمد قاضی، (تهران: نیلوفر، تابستان ١٣٦٦)، ص ٥٤٦-٥٤٨.
[83] حسین فر دوست ظهور و سقوط سلطنت پهلوی، خاطرات ارتشبد سابق حسین فر دوست، بخش اول، چ٢.

٣-سەرەتای خەملینی هۆشی نەتەوەیی کورد

١-راپەرینی ١٨٨٠

١/١رونکردنەوەی هەندێ وشە

زاراوەکانی نەتەوە، هۆشی نەتەوەیی، بزوتنەوەی نەتەوەیی، دەوڵەتی نەتەوەیی، دەسکەوتی نەتەوەیی، ئامانجی نەتەوەیی، توانای نەتەوەیی، دەوڵەت- نەتەوە، نەتەوە-دەوڵەت، ئەگەرچی تائێستەش نوسەرانی رۆژئاوا لەسەر تەعریفی دیاریکراوی بەتەواوی رێك نەکەوتون، بەڵام لەبیری نوسەرانی ئەواندا چوارچێوەیەکی گشتی هەیە کە لەتەجروبەی تایبەتی بزوتنەوەی نەتەوەیی گەلانی ئەوروپاوە دەرهێنراوە.

لەدنیای سێیەمدا ئەم زاراوانە ئاڵۆزییان تێ دایە، چونکە رەوتی گەشەکردن لەئاسیاو ئەفریقاو ئەمریکای لاتینیدا رێگەیەکی جیاوازی لەهی ئەوان پێواوە، ئەگەر لەزۆربەی وڵاتانی ئەوروپیدا" دەوڵەت یەکەی سیاسی نەتەوە بێ و، یەکگرتنی نەتەوە دەوڵەتی پێك هێنابێ و، نەتەوە بەواتای دانیشتوانی دەوڵەتێك بەکاربهێنرێ، ئەوا لەم وڵاتانەدا بەهۆی جیاوازیی جۆری گۆڕان و گەشەکردنی هەلومەرجی ئابوری، کۆمەلایەتی، سیاسی، فەرهەنگییەوە لەهەمو شوێن و هەمو جار هەمان تەعریف ناگونجێ لەگەڵ راستییەکانی ژیانی ئەم وڵاتانەدا، چونکە دەوڵەت هەیە چەند نەتەوەی تێدایە، دەوڵەتی دو نەتەوە دەوڵەتی یەك نەتەوە، نەتەوەی بێ دەوڵەت. نەتەوەی دابەشکراو بەسەر چەند دەوڵەتدا هەیە. نەتەوەیەك خاوەنی چەند دەوڵەت و، نەتەوەیەك بێ هیچ دەوڵەت.

ئەگەر پێوانەی ناوهێنانی تاقمێکی مرۆڤایەتی گەورە بە نەتەوە بەند بێ بەهەبونی دەوڵەتەوە، ئەوا هەندێ لەو گەلانە ئەبێ بەنەتەوە دانەنرێن

کەیەکێکیان کوردە. ڕەوتی گەشەکردنی گەلان بەرەو توانەوە لەبۆتەی نەتەوەدا لەهەندێ ڕووەوە ئەگەر هەندێ لەیەکچونی تێدابێ، وەلاّم بێ گومان چونکە هەر نەتەوەیەك ڕێگەی گۆڕانو گەشەکردنو پێگەیشتنی تایبەتی خۆی پێواوە ئەوا هەندێ لەیەك نەچونیشی تێدایە. بۆیە ئەو زاراوانەش هەریەکەیان خۆی لەزەمانو زەمینی دیاریکراوی خۆیدا ناوەڕۆكو تێگەیشتنو مانای تایبەتی خۆیان هەیە.

٢/١ ئیسلامو دەوڵەت

ئیسلام وەکو ئایدیۆلۆجییەکی ژور- نەتەوەیی هاتە دنیاوە، هەوڵیدا گەلانی دنیا بەزۆری چەك بەبێ جیاوازی زمان، ڕەگەز، ڕەنگ.. لەسەر بنچینەی بڕوا هێنان بەیەکێتی خواو پەیامی محەمەدو ڕێوشوێنەکانی ئیسلام، لەچوارچێوەی یەك دەوڵەتدا لەژێر سێبەری یەك دەسەلاّتی سیاسیدا، یەك بخات، پێکهێنانی دەسەلاّتی سیاسی جیاجیای سەربەخۆی لەسەر بنچینەی جیاوازیی ڕەگەز، زمان ڕەنگ.. لەگەڵ بۆچونی فەقیهەکانی ئیسلام نەئەگونجا. فەقیهەکانی ئیسلام نەئەگونجا، فەقیهەکانی ئیسلام دنیایان کرد بوە دو قەڵەمڕەو" یەکێکیان قەڵەمڕەوی((دار الاسلام))کە((دار السلام)بو، وە ئەبو دەوڵەتی هەمو موسڵمانان بێ بەبێ جیاوازی نەتەوەییو، ئەوی تریان، قەڵەمڕەوی((دار الحرب))کە((دار الکفر))بو کەوت بوە دەرەوەی سنوری دەسەلاّتی خەلیفەی کاربەدەستی دار الاسلامەوە.

(امیر المؤمنین))و کاربەدەستانی دارالاسلام ئەبو لەتەقەلایەکی بەردەوامدا بن بۆ سازدانی موسوڵمانان لەپێناوی جیهادا بۆ فراوان کردنی سنوری قەڵەمڕەوی دارالاسلامو تەسك کردنەوەو داگیرکردنی قەڵەمڕەوی دار الحرب، دابڕینی بەشی لەقەڵەمڕەوی دارالاسلام بۆ دامەزراندنی دەوڵەتێکی جیاوازی سەربەخۆ لەدەسەلاّتی خەلیفە-سوڵتان لەسەر بنچینەیەکی نەدینی بە(لەدین دەرچون)ئەژمێردرا، کەئەبو بەزۆر بهێنرێتەوە ژێر باری فەرمانبەریی، ئیمپراتۆریی عەرەبی- ئیسلامی لەسەردەمی سەدری ئیسلام، ئەمەوی، عەباسیدا لەسەر ئەم بنچینەیە دامەزرا بو، دوایی تریش ئیمپراتۆریی تورکی- عوسمانی پێڕەوی هەمان ڕێبازی کردوە، هەڵوێستی عوسمانی لەحکومەتی ئەفغانی نمونەیەکی ئەمەیە.

کاتێ ئەفغانیەکان دەستیان بەسەر ئێراندا گرتو ئەشرەف هەوڵیدا دانپیانانی شەرعی سوڵتانی عوسمانی بەدەس بهێنێو، بۆ ئەو مەبەستە چەند

نامەیەکی بۆ نوسین، لەئەنجومەنێکی فراوانی موفتیو مەلا گەورەکانو کاربەدەستانی عوسمانیدا، موفتی بەمجۆرە فتوای دا:
پرسیار: ئایا قوبوڵکردنی حکومەتی دو ئیمام لەیەك کاتدا جائیزە یا نە؟
وەڵام: هەمو فەقیهەکان لەسەر ئەوە رێکن" دو ئیمام لەپاڵ یەکتریدا ناتوانن حکومەت بکەن، ئەبێ کۆسپێ یا لەمپەرێکی گەورەی وەکو موحیتی هیندستان لەبەینیاندا هەبێ.
پرسیار: کەواتە ئەگەر هەمو موسوڵمانان خزمەتو گوێڕایەڵیی ئەعلا حەزرەت، سوڵتانی هەردو دەریاو زەمین، نەوەی گەورەترین سوڵتانەکانو ئیمامانی یەکەمو، تەفروتوناکەری هەمو ئەهلی بیدعەت کرد، ئەگەر نەکیرەیەکیش بەزوڵم و فێڵ دەستی گرت بەسەر ناوچەکانی ئەسفەهاندا بەبیانوی ئەوەی کە موتەعەلیقاتی محللی مەغزوبەو فەتح کراوی ئەوەو، ئەگەر ئەو کەسە ئیدیعای ئیمامەتی بکاو هەندێ لەموسڵمانان بۆی بسەلمێنن، نێردراو بەنامەیەکەوە بۆلای ئەعلا حەزرەت سوڵتان بنێرێ، غروری بەئەندازەیەك بێ لەئەعلا حەزرەت خەلیفە، خوداوەند پایەکانی دەوڵەتەکەی پایەدارو راگرتو بکا، ئیدیعای گێڕانەوەی ویلایەتو مەمالیکی بکا کەسەربازانی سەرکەوتو لەرافزی ئێرانیان گرتوە، حوکمی عادلانە دەرهەقی ئەو کابرایە چیە؟
وەڵام: ئەو کابرا نەکیرەیە یەکێکە لەیاخییان ئەبێ لێبخرێ، ئەگەر دەستی هەڵگرت لەئیدیعا سەفیهەکانی خۆیو ملیدا بۆ گوێڕایەڵی وبەندایەتی سێبەری خوا لەسەر ئەرز زۆر باشە، ئەگەر سور بو لەسەربێ ئیتاعەتیو سەرکێشی، حوکمی ئەوە خوداوەندی مەجید لەقورئاندا فەرمویەتی((ئەگەر دەستەیەك بەموخالەفەتی دەستەیەکی تر راپەڕین، یاخیەکان بکوژن تا ئەبنە گوێڕایەڵی خودا))بەپێی حەدیس کەئەفەرموێ((ئەگەر دو ئیمام بەیەك جار ئیدیعای ئیمامەتیان کرد، یەکێ لەو دوانە بکوژن))[1].
دەوڵەتی عوسمانی بو سەلماندنی((شرعیه))تێ بونو دەسەڵاتی ئایدیۆلۆجیی ئیسلامی کردە ئاڵای لەشکرکێشیو دەس گرتن بەسەر هەمو ناوچە موسوڵمان-نشینەکانی ئاسیاو ئەفەریقاو، جیهاد بۆ داگیرکردنی هەمو ناوچە مەسیحی-نشینەکانی ئەوروپا.
خێڵە کوردەکان، پاش ئەوەی نیشتیمانەکەیان لەلایەن هێزی عەرەبی-ئیسلامییەوە لەقەرنی حەوتەمدا فەتح کرا بە کۆمەڵ موسوڵمان بونو

نیشتمانەکەیان بو بەبەشێکی قەڵەمڕەوی دارالاسلامی عەرەبی- ئەمەوی‌و عەبباسی‌و_ دوایی تر تورکی- عوسمانی. کورد بەدرێژایی زەمان، نەیتوانی وەکو گەلەکانی تری ناوچەکە: عەرەب، تورك، فارس، تورکمان، ئەرمەن... دەوڵەتی تایبەتی خۆی پێك بهێنێ، بەڵکو لەچوارچێوەی ئەو ئیمپراتۆرییانەدا بەگوێرەی بەهێزی‌و لاوازی دەسەڵاتی ناوەندیی دینی- سیاسی شام، بەغداد، ئەستەموڵ، ئەمیرنشینە خۆجێییەکانی کورد بەپچڕپچڕی کەم یا زۆر لەکوردستاندا لەناو قەڵەمڕەوی دارالاسلام دا لەژێر دەسەڵاتی روکەشی خەلیفە- سوڵتاندا ماوەتەوە.

ئیمپراتۆریی سەفەوی- ئێرانی کەهەوڵی زیندوکردنەوەی سەرلەنوێی((شاهان شاهێتی))دێرینەی ئێرانی ئەدا، ئەویش بۆ سەلماندنی شەرعییەتی بونی دەسەلاتی خۆی ئایدیۆلۆجیی ئیسلامی کردە ئالای هەوڵ دان بۆ داگیرکردنی ناوچە موسوڵمان- نشینەکانی ئاسیا. وە بۆ سەربەخۆبونی خۆی لەدەسەلاتی دینیی- سیاسی دەوڵەتی عوسمانی، شیعە" واتە مەزەبێکی جیاواز لەمەزەبی سوننەی عوسمانیەکانی کردە دینی رەسمی خۆی. دو دەوڵەتی ئیسلامی ناکۆك دروست بون. ماوەی چوار قەرن لەململانێدا بون.

کوردستان کەچەندین میرنشینی خوجێیی نیمچە سەربەخۆی تێدا دامەزرا بو، بەلام لەدوای یەکەمین شەڕی عوسمانی- سەفەوی لەچالدێران(١٥١٤)بەگوێرەی سەنگی تەرازوی هێزەکانی ئەم دو دەوڵەتە دابەش بو. میرنشینەکانی لای رۆژئاواو سەرو وخواروی کوردستان چونە ژێر دەسەلاتی روکەشی عوسمانی‌و میرنشینەکانی رۆژهەلاتیشی کەوتنە ژێردەسەلاتی سەفەوییەوە، بێ ئەوەی هیچ کامیان بەتەواوی ئۆتۆنۆمی خۆیان لەدەس بدەن.

٣/١ کوردستان لەژێر دەسەلاتی راستەوخۆی رۆم‌و عەجەمدا[٢]

لەچارەکی دوەمی قەرنی نۆزدەهەمدا، لەلایەکەوە بابیعالی هەمو میاتییە ئۆتۆنۆمەکانی کوردستانی عوسمانی" بتلیس، هەکاری، بۆتان، سۆران، بادینان، بابان‌و، لەلایەکی تریشەوە دەرباری قاجار میاتییە ئۆتۆنۆمەکانی کوردستانی ئێرانی" ئەردەلان، لورستان، موکریانیان تێك داو، دەسەلاتی ناوەندیی رۆم‌و عەجەمیان تێدا دامەزران.

لەم سەردەمەدا گەلانی ئەورووپی لەمەیدانی ئابوری، کۆمەلایەتی، سیاسی، فەرهەنگی، سوپایی.. دا بەخێرایی لەپێشکەوتندا بون، ((نەتەوە))ئەبوە

بنچینەی دروست کردنی دەوڵەتی نوێ. نوێنەرایەتی خەڵك لەژیانی سیاسی دەوڵەتدا سیاسی دەوڵەتدا زیادی ئەکرد. بەڵام لەو کاتەدا داوودەزگاکانی عوسمانیو ئێرانی تا ئەهات لەخەڵك زیاتر دور ئەکەوتنەوە، زیاتر بەرەو زۆرداریو داهێزرانو داوەشین ئەچون. دەوڵەتانی ئەوروپا ئەرزی فراوانیان لێ داگیرئەکردن و پەیمانی نابەرامبەرو سەختیان بەسەردا ئەسەپاندن. هەردو دەوڵەت کەوت بونە ژێرباری قەرزی گرانو نفوزی روخێنەری دەوڵەتانی زەنگینو بەهێزی ئەوروپییەوە، نابوتیو زۆرداریو فەسادو بەرتیلخۆری لەسەرەوە تاخوارەوەی داوودەزگاکانیان تەشەنەیان کردبو، ئەوانەی پلەوپایەی کاروباری دەوڵەتو خەڵکیان پێ ئەسپێردرا، شوێنەکانی خۆیان بەنرخی گران لەکاربەدەستە نزیکەکانی بابیعالیو دەربار ئەکڕێ. ئیتر((دار الاسلام))و((دار الکفر))نە بەکردەوەو، نەلەڕوی تیۆرییەوە بایەخێکی نەما بو.

لەناوبردنی دەسەڵاتی میرە کوردەکانو دامەزراندنی داوودەزگای دەسەڵاتی ناوەندیی رۆمو عەجەم لەجێی ئەوان، سەرەڕای ئەوەی دەسەڵاتو ئیمتیازاتی لەچینی سەرەوەی کۆمەڵی کورد زەوت کرد، باری ژیانی خەڵکیشی لەجاران خراپو ناخۆش تر کرد. کاربەدەستانی رۆمو عەجەم لەباتی دەزگای بەڕێوەبەرایەتی نوێی کارامە، دادگا، بەشداری خەڵك لەژیانی گشتیدا، رێگاوبانی نوێ، نەخۆشخانە، قوتابخانە، کارگا، زانستگا، چاپخانەو رۆژنامە... زوڵمی زۆرتریان لەگەڵ خۆیان هێنایە ناو کوردستانەوە[٣].

١-کاربەدەستانی نەناسراوی زۆردار لەجیاتی کاربەدەستانی ناسیاوی خۆجێی.

٢-دامەزراندنی قەڵاو پاسگا بۆ روتاندنەوەی خەڵكو ئۆردوگا بۆ هێزە داگیرکەرە سەرکوتکەرەکان.

٣-زیادکردنی رادەی باجو سەرانەو بەرتیل.

٤-گرتنو دورخستنەوەو کوشتنو تاڵان کردنی بێ لێپرسینەوە.

٥-رەشبگیری لاوان بۆ سەربازیی بێ گەڕانەوە.

بەم پێیە گۆڕینی دەسەڵاتی دەرەبەگە کوردەکان بەدەسەڵاتی داگیرکەری رۆمو عەجەم کەبە لەشکرکێشی گەورەی درێژخایانو شەڕو تێکهەڵچونی خوێناوی کرا بو، وە بەهێزی چەکداری سەرکوتکەریش ئەپارێزرا، نەك بۆ پێشەوەچونی لەژیانی ئابوری، کۆمەڵایەتی، سیاسی، فەرهەنگیی... خەڵکی کوردستاندا بەدی نەهێنا، بەڵکو باری زۆرلێ کردنی ئابوریو کۆمەڵایەتی قورس تر کرد،

چەوسانەوەی نەتەوایەتیشی هاتە سەر، بگرە لەژێر سایەی دەربـاری قاجـاردا چەوسانەوەی مەزهەبییش بوە سەرباری.

ئەگەر لەسەردەمی شـەرەف خـان(١٥٤٣-١٦٠٤)و دوایی تـر لەسـەردەمی ئەحمەدی خانیدا(١٦٥٠-١٧٠٧)هەستی خۆ بەبێگانـە زانـین لـەرۆم و عەجـەم، هەستی خۆ بەکورد زانـین، هەسـتی پێویسـتی یـەکبون و پێکهێنـانی دەوڵـەتی کوردیی سەربەخۆی بەهێز، کە کوردو کوردستان لەدەسدرێژیو ململانێی ناڕەوای ئەو دو هێزە بێگانەیە بپارێزێ، وەکـو بـیرو ئـاواتی کەسـانێکی بلیمـەت لـەدو توێی((شەرەفنامە))و((مەم و زین))دا مایەوە، لەبەر نەگەیشتنی هەلومـەرجی ئابوری، کۆمەڵایەتی، سیاسـی، فەرهـەنگیی... کۆمـەڵی ئەوسـای کـورد نـەبو بەئایدیۆلۆجیای چینی هەڵبـژاردەی کۆمـەڵ، وەنـەیش بـو بەخواسـتی خـەڵك و بزوتنەوەی جەماوەر. وە لەنیوەی یەکەمی قەرنی ١٩هەم دا بـەکردەوەی پچڕپچـڕو ناتەواوو لەیەك دابڕاو لەتەقەللا ناوچەییەکانی میرەکانی بتلیس، بابان، سۆران، بۆتاندا دەنگی دایەوە. بەڵام لەدواچارەکی قـەرنی ١٩هـەمدا، هاوزەمـان لەگـەڵ سەرکەوتنی ئاڵمان و ئیتالیا لـەپێکهێنانی دەوڵـەتی نەتـەوەیی یـەکگرتودا، وە هاوزەمـان لەگـەڵ پەرەسـەندنی خـەباتی نەتـەوەکانی بالقـان: بولغـار، سـرب، رۆمانی، یۆنان.. دا بۆ رزگـاری لـەژێر دەسـتیی تـورك و دامەزرانـدنی دەوڵـەتی نەتەوەیی سەربەخۆ، لەئەنجامی ئەو گۆڕانە ناوەکییـە قوڵانـەی لـەڕوی ئـابوری، کۆمەڵایەتی، سیاسی...یەوە بەسەر خەڵکی کوردستاندا هات، کـە بـو بـوە ژێـر دەستەی راستەوخۆی ئیمپراتۆرییە داوەشیوە زۆردارەکـانی عوسمـانی و قاجـاری و، ئەوانیش بوبونە پاوانی لەوەرگای دەوڵەتە ئیمپریالیسـتیە گـەورەکانی ئـەوروپا، خەباتی کورد بەڕابەری گەورە پیاوێکی رۆشنبیرو شۆڕشگێڕ، شێخ عوبەیـدوڵڵای شەمزینی(؟-١٨٨٣)چـوە قۆنـاغێکی نوێـوە، کەئـەگونجێ دابنـرێ بەسـەرەتای گۆڕانی((هەستی نەتەوەیی))کورد بۆ((هۆشـی نەتـەوەیی))و دانـانی بناغـەی سـەرەتا گشـتیەکانی چوارچێوەی سـتراتیجیکاری نەتـەوەیی کـورد لـەپێناوی رزگاریو یەکگرتنەوەو پێکهێنانی دەوڵەتی سەربەخۆدا[٤].

٤/١ کورد لەیەکەمین پارلەمانی عوسمانیدا

٦دەوڵەتی ئەوروپایی لە٣١ی مارتی ١٨٧٧دا بەپرۆتۆکۆلێکی نوسراو داوایان لەبابیعالی کرد بو" لەگەڵ((کێوەڕەش))کەئەو دەمـە لەشـۆڕشدا بـو، بەئاشـتی پێك بێ و، دەس لەو مەڵبەنـدەی ئـەوێ هـەڵ بگـرێ بـەبیانوی ئـەوەی زمانیـان

سلاڤیو دینیان مەسیحییە. لەهەمان پرۆتۆکۆڵ دا روسیە هەڕەشەی ڕاگەیاندنی جەنگی لەتورك کردبو، ئەگەر خواستەکەی قبوڵ نەکرێ.

لەکۆبونەوەیەکی((مەجلیسی مەبعوثان))دا کە بەتایبەتی بۆ لێدوان لەو هەڕەشەیە ئەکرا، لەکاتێکا هەندێ لەکاربەدەستانی بابیعالی چۆڵی خەزێنەی دەوڵەتو نەبونی پارەو دراویان ئەکردە بیانو، بۆ قبوڵ کردنی مەرجە قورسەکانی دەوڵەتانی ئەوروپی، مەبعوسێکی(نوێنەری هەڵبژێردراو بۆ پارلەمان) کورد هەڵی دایە وتی:

((ئێوە ئەڵێن کاروباری دارایی لەتەنگانەیەکی سەخت دایە، ئێمە چۆن ئەتوانین بڕوا بەو قسەیە بکەین لەکاتێکا ئێوە لەم کەشوفشە دان، جلوبەرگی ڕەنگاو ڕەنگو،ماڵی رازاوەی پڕ لەکەلوپەلی جوانو، گالیسکەی ئەسپی قەشەنگتان هەیە؟

وەرن بۆ لای ئێمە بۆ کوردستان بەچاوی خۆتان کوێرەوەریو ناخۆشی ژیانی ئێمە ببینن. تا لەوڵاتی خۆم بوم هەر جلی دڕاوی پینە کراوم لەبەردا بو وەکو خەڵکەکەی تر. بەڵام کەئێوەم بەو جلوبەرگە ڕەسمیە نایابو خشڵدارانەوە بینی لەحاڵی خۆم تەریق بومەوە، زۆرم لەخۆم کردو منیش چوم لەبازاڕی دەلاڵەکان نەك لەکۆگا گەورەکان ئەم جلەم بۆ خۆم کڕی کەوا لەبەرم دایە. جا بۆ سەلامەتی نیشتمانو، بۆ ئەوەی ڕێ بگرین لەدەستێوەردانی بێگانە لەکاروباری وڵاتەکەمان، من ئامادەم لەکاتی پێویستدا ئەم جلوبەرگە بفرۆشمو جلە پینەکراوە کۆنەکەی خۆم لەبەر بکەمەوە))[5].

لەقسەی ئەم مەبعوسەدا ئەکرێ چەند مەسەلەیەك دەربهێنرێ"

١-ئەو جیاوازییە گەورەیەی لەئاستی چینی کاربەدەستی تورکو کۆمەڵانی خەڵکی کوردستاندا هەبوە.

٢-بەتەنگەوە هاتنی دڵسۆزانەی سەربەخۆیی دەوڵەتی عوسمانیو دانانی ڕێوشوێنی ملنەدان بۆ خواستی دەوڵەتانی بێگانە.

٣-داواکردنی هۆشیارانە، بەدەنگی بەرز، بۆ باش کردنی ژیانی خەڵك. ئەمانەش هەمو بەڵگەی هۆشیاریی مەبعوسە کوردەکەیە، کەبێگومان نمونەیەکی ڕۆشنبیرانی کوردە لەو سەردەمەدا. ئەم مەبعوسە ئێستا نازانرێ کێ بوە بەڵام بەمەزەننە ئەگونجێ هەر شێخ عوبەیدوڵڵا بو بێ.

٥/١ دەربارەی شێخ عوبەیدوڵڵا

لەوکاتەوە مەولانا خالیدی شارەزوری(١٧٧٧-١٨٢٦)کەوتە ژیاندنەوەی تەریقەتی نەقشبەندی، ئەم تەریقەتە لەناو خاکی کوردستاندا لەماوەیەکی کورتدا پەرەی سەندو بڵاو بوەوە، دەیان مەلای پایەبەرزی ناودار لەشوێنی جیاجیا بون بەخەلیفەی مەولانا بۆ بڵاوکردنەوەی بیروباوەڕی تەریقەتی نوێ و، بەهەزاران موریدو مەنسوبو سۆفییان تێ ئاڵا. لەپاش کۆچی کتوپڕی مەولانا بۆ بەغداد(١٨٢٠)و، دوایی تر لەوێوە بەیەکجاری بۆ شام، دو کەس لەخەلیفەکانی لەهەمو ئەوانی کەزیاتر نفوزیان پەیدا کردو خانەقاکانیان بوە ناوەندی گرنگی((ارشاد))و رابەرایەتی بڵاوکردنەوەی تەریقەت کەیەکێکیان شێخی بیارەو ئەوی تریان شێخی نەهری بو.

بنەماڵەی شێخەکانی نەهری خاوەنی نفوزی دینیو دنیایی بون" لەڕوی سەیدایەتیەوە، وەکو خۆیان ئەیان گوت، نەوەی شێخ عەبدولقادری گەیلانی بون[٦]. لەڕوی دینییەوە مەلای چاکو ناوداریان تێدا هەڵکەوت بو، لەڕوی ماددیەوە خاوەنی ئاوایی زۆرو ئەرزی فراوانی کشتوکاڵ بون، دەسەڵاتی ئیرشادی تەریقەتیش پایەی دینی، کۆمەڵایەتی، سیاسی لەجاران بەهێزتر کردن.

شێخ عوبەیدوڵڵا کوڕی ئەم بنەماڵە دەسەڵاتدارە بەڕێزە بو، جگەلەوەی سەید بو، شارەزای زانستە دینییەکان بو، خاوەنی نزیکەی ٢٠٠ گوند بو[٧].

لەجێگەی سەید تەی باوکی مورشیدی تەریقەتی نەقشبەندیش بو.((...باسی پیرۆزێتیو کارزانی شێخ لەهەمو جێگەیەك دەنگی دابوەوە، بەڕادەیەك کەبەڕابەری گەلی کورد دائەنرا... هەمو رۆژێ لەدیوەخانەکەیدا میوانداری ٥٠٠ تا ١٠٠٠کەسی ئەکرد، بەتاوناو هەیبەتەوە کارەکانی بەڕێوە ئەبرد... لەناو کوردا بەئەمیرێکی پچوك لەقەڵەم ئەدرا))[٨]

خانەقا شوێنی ئیرشادی شێخو کۆبونەوەی خەلیفەو موریدەکانیو سازکردنی((رابطە))بو، شێخ لەوێوە رابەریی رێکخراوەیەکی فراوانو بەربڵاوی ئەکرد کەپێك هات بو لەسەدان خەلیفەو موریدو سۆفی لەناوچەی جیاجیای کوردستانو وڵاتانی ئیسلامیدا. خانەقا، یا راست تر بارەگای دینیو دنیایی بنەماڵەی شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری بو. نەهریش ئاواییەکی ناوچەی شەمزینان بو لەویلایەتی هەکاری، کە لەڕوی جوگرافیەوە کەوتۆتە ناوەڕاستی کوردستانەوە.

لەکاتی جەنگی روسی- عوسمانیدا(١٨٧٧) سولتان عەبدولحەمید بانگی جیهادیدا بو بەشداری موسولمانان لەغەزای روسدا، شێخ عوبەیدوڵلا لەگەڵ چەند سەد کەس لەموریدەکانی خۆی، بەدەنگ ئەم بانگەوە، چو بۆ قۆڵی بایەزید کە لەلایەن سوپای روسەوە داگیرکرا بو. لەرۆژانی شەڕدا نزیکەی ٥هەزار کورد کە لەسەرانسەری کوردستانەوە هات بون لەژێرسەرکردایەتی ئەودا کۆبونەوە. ئەگەرچی هێزەکانی میلیشای کورد لەلابەلاکردنی چارەنوسی ئەم جەنگەدا دەورێکی کاریگەر یا باشی نەگێڕا، جەنگ بەسەرکەوتنی روسیاو تێشکانی عوسمانی دوایی هات، بەڵام پایەی شێخ عوبەیدوڵلا لەناو کوردا لەجاران زیاتر بەهێزو جێگیر بو، هۆشیاری سیاسی زیاتر قوڵ بو، چاك تر شارەزای دیوی ناوەوەی ئیمپراتۆریی عوسمانیو، لاوازییەکانیو گیروگرفتەکانی بون، سروشتی دینیی دەوڵەتو جیهادو غەزای عوسمانی ناسی، نفوزی کاریگەری بێگانەو پێوەندییەکانی نێوان دەوڵەتان تێ گەیشت، ناسیاویی زۆرتری لەگەڵ گەورە پیاوەکانی کوردو ناوچەکانی پەیدا کرد، چاك تر ئاشنای هەلومەرجی نالەباری ژیانی خەڵکی کوردستان بو، هەندێ چەكو تفاقی جەنگی دەسکەوت، تەجروبەی جەنگیی بەدەس هێنا.

شوێنی شێخ عوبەیدوڵلا لەناو کوردا، ناوبانگی لەناوچەکەدا، نەك هەر وەکو شێخێکی تەریقەت، بەڵکو وەکو رابەرێکی ناسراوی دینی، سیاسی، سوپایی درەوشایەوە.

٢- پایەکانی ستراتیجی کاری نەتەوەیی شێخ عوبەیدوڵلا

شێخ عوبەیدوڵلا لەدوای کۆتایی هاتنی جەنگی روسی- عوسمانی(١٨٧٧)گەڕایەوە بارەگاکەی خۆی لەنەهری. لەئەنجامی هەڵسەنگاندنی هەلومەرجی ناوخۆی کوردستان لەژێردەستی بابیعالی تورکو دەرباری قاجاردا، هەلومەرجی ناوەوەی هەردو ئیمپراتۆریی، دۆخی سیاسی جیهان، کەوتە دارشتنو دانانی پایە سەرەکییەکانی ستراتیجەکەی" ئامانجەکانی، هێزی سەرەکی جێبەجێ کردنی، دۆستو هاوپەیمانەکانی، دوژمنەکانیو شوێنە لاوازەکانیان، مەیدانەکانی جولانی، ئوسلوبەکانی بەدیهێنانی.

هەرچەندە نوسراوێکی دیاریکراو لەشێخ خۆی یا لەراپەڕینی ١٢٩٧/١٨٨٠ بەجێ نەماوە، بەڕونی هەمو لایەنە جیاوازەکانی ستراتیجەکە دەربخات. بەڵام لەپێکەوە نوساندنەوەی سەرلەنوێی تێکڕای بەڵگە ماوەکان وەکو"

وتارەکەی تەموزی ١٨٨٠ی شێخ لەنەهری،
نامەکانی بۆ اقبال الدولەی موتەسەڕفی ورمێ، د. کوهران، کوردەکانی سنور، گفتوگۆکانی لەگەڵ کلایتون، ئابوت، بێگانەکانی تر،
گفتوگۆی نوێنەرەکانی لەگەڵ دیپلۆماتەکانی روسیاو بەریتانیا لەئەرزڕوم، وان، تەوریز، راپۆرتی سەفیرو دیپلۆماتەکانی تری روسیاو بەریتانیا لەتاران و تەوریزو ئەستەموڵ و ئەرزڕوم و وان،
هەروەها هەڵوێستە دیارەکانی لەرووداوەکان...
بەمانە هەموی ئەگونجێ دیمەنی گشتی ستراتیجەکەی سەرلەنوێ بەیەکخراوی بخرێتە بەرچاوان.
ئامانجی ستراتیجیی شێخ((پێکهێنانی دەوڵەتی سەربەخۆی کوردستان)) بو کە"
١-هەمو کورد بێ گوێدانە جیاوازی خێزان، بنەماڵە، خێڵ، ناوچە، لەهجەی زمان.. لەسەر بنچینەی پێوەندی نەتەوەیی کۆبکاتەوەو، لەدو دەوڵەتی بەناو ئیسلامیان دابڕێ،
٢-دوژمنەکانی کورد: ئیمپراتۆرییەکانی قاجاری و عوسمانی، لەکوردستان دەربکا،
٣-هەردو بەشی ئێرانی و عوسمانی کوردستان لەژێر دەستی بابیعالی و دەرباری قاجار دەربهێنێ و یەك بخات.
٤-ئاسایشی سەرو ماڵی خەڵك، بازرگانی، خوێندەواری، پیشەسازی، شارستانێتی لەکوردستاندا .. دابین بکات،
٥-هاوکاری دۆستانە لەگەڵ گەلانی مەسیحی: ئەرمەنی و ئاسوری، هاونیشتمانی کورد لەسەر بنچینەی لێبوردنی دینی و رێزگرتنی یەکتری دابمەزرێنێ.
٦-هاوپەیمانێتی لەگەڵ گەلانی موسوڵمانی ئێرانی و عەرەب(ولایەتەکانی موسڵ، بەغداد، حیجاز، میسر)دروست بکات.
٧-دانپیانانی سیاسی و قانونی دەوڵەتانی گەورەی ئەوروپا بەدەس بهێنێ.
بۆ جێبەجێ کردنی ئەم ئامانجە گەورانە، ئوسلوبەکانی کاری سیاسی، دیپلۆماسی، سوپایی بەکاربهێنێ.

١/٢ تەقەللای جێبەجێ کردن: کاری سیاسی

١/١/٢ سازدانی خەڵکی کوردستان

کوردستان، بەدرێژایی مێژووی تازەی، ناوەندێکی بەهێزیی دەسەڵاتداریتی تێدا دانەمەزراوە ببێتە پایتەختیو، لەوێوە دەس بەسەر هەمو کوردستاندا بگرێ. تا بەتێ پەڕینی زەمان بتوانێ زمانو فەرهەنگی یەکگرتو، جۆری حوکمڕانی سیاسی لەیەکچو، جۆری رێکخستنی ئابوری-کۆمەڵایەتی لەیەکچو... بەسەر هەمو ئەوانەدا بسەپێنێ، کەبەکوردی ئەدوێن، یا لەکوردستان ئەژین. بەپێچەوانەوە کوردستان هەمیشە لەژێردەسەڵاتی داگیرکەری بێگانەدا بوە، شاخاوی بونی کوردستان لەلایەكو، جۆری پێکهاتنی کۆمەڵایەتی کورد لەلایەکی ترەوە، زەمینەکی لەباریان ئامادە کردوە، بۆ ئەوەی لەگەڵ داهێزرانی دەسەڵاتی ناوەندی بێگانەدا، هەمو جار، ئەمانیش دەسەڵاتداریتیی ئۆتۆنۆمی خۆجێیی جیاجیا لەناوچەکانی خۆیاندا دابمەزرێنن. لەوساوە کەخەلافەتی عەبباسی کەوتە لاوازبونو دەسەڵاتی بەسەر ناوچە دورەکانی قەڵەمڕەوەکەیدا کەم بوەوە، لەگۆشەو کەنارەکانی ئیمپراتۆریی عەبباسیدا چەندین میرنشینی سەربەخۆ یا ئۆتۆنۆم دامەزران، کەهەر بەناو لەژێر دەسەڵاتی خەلیفە، واتە ئەمیری((دار الاسلام))دا بون.

لەو زەمانەوە لەکوردستاندا چەندین میرنشین دامەزرا. ئەگەرچی ناوچەی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست بوە مەیدانی لەشکرکێشیو تەراتێنی مەغۆلو تورکمان، هەندێ لەوانە بەدرێژایی چەند قەرن، هەرمانو قەوارەی خۆیان راگرت.

لەسەرەتای قەرنی ١٦هەمەوە، کوردستان بەکردەوە بو بەدو بەش، ئێرانیو عوسمانی. لەو زنجیرە پەیمانو رێککەوتننامانەدا کە لەئەنجامی شەڕەکانی عوسمانی- ئێرانیدا ئەبەستران" پەیمانی زەهاو ١٦٣٩، نادرشا ١٧٤٦، پەیمانی ئەرزڕومی یەکەم ١٨٢٣، پەیمانی ئەرزڕومی دوەم ١٨٤٧، بەشێکی درێژو گرنگی سنوری ئەو دو ئیمپراتۆرییە لەسەرەوە تا خوارەوەی بەناو جەرگەی کوردستاندا تێ ئەپەڕێ.

دابەش بونی سیاسی کوردستان بەسەر دەوڵەتێکی سوننیو دەوڵەتێکی شیعیدا کەدو زمانی رەسمی جیاوازو دو فەرهەنگی جیاوازو پێڕەوی دو جۆری رێکخستنی سیاسی، کۆمەڵایەتی، ئابوری جیاوازیان ئەکرد. هەروەها دابەش بونی هەر بەشێکی کوردستان بەسەر چەندین میرنشینی

جیاوازدا، سەرەڕای دۆخی تۆپۆگرافی نالەباری ئەرزەکەی کەشاخو دۆڵو روبار لەیەکتری دابڕی بو. ئەمانە هەموی نەك هەر یارمەتی کوردیان نەدا بەرەو لەیەکچونی فەرهەنگی، کۆمەڵایەتی، سیاسی بۆ پێشەوە بچن. بەڵکو دەلاقەکانی جیاوازیو لەیەك نەچونیان لەناو دانیشتوانی کوردستاندا قوڵ تر کردەوە.

گەلی کورد، لەڕوی کۆمەڵایەتیەوە" دابەش بو بو بەسەرچەندین تیرەو هۆزو خێڵی گەورەو بچوکدا.

لەڕوی ئابوریەوە" بەشێکی گەورەی بەرەوەندایەتی مابوەوە، هەندێکی خەریکی کشتوکاڵ بو لەگوندی دواکەوتودا ئەژیاو هەندێکی کەمی لەشار نیشتەجێ بو.

لەڕوی سیاسیەوە" دەوڵەتی خۆی نەبو، ئەوانی ژێر دەستی عەجەم ئەبو دڵسۆزیی سیاسییان بۆ شاو، ئەوانی ژێردەستی رۆم ئەبو دڵسۆزیی سیاسییان بۆ سوڵتان هەبێو، ئەوانەی ناوچەکانی سنوری هەردو دەوڵەت، بەگوێرەی گۆڕانی روداوەکانو دەسکەوتی خۆیان بەئاسانی باری دڵسۆزی خۆیان ئەگۆڕێ.

لەڕوی فەرهەنگیەوە" ئەگەرچی زۆرایەتی کورد موسوڵمان بون، مەلاکانی کورد ئەبو فێری زمانی عەرەبی بن، بەڵام دەسەڵاتی ئێرانی-عەجەم فەرهەنگی فارسیو، دەسەڵاتی عوسمانی- تورکی فەرهەنگی تورکییان بەسەرا ئەسەپاندن.. فەرهەنگی رۆشنبیرەکانی کورد بەگوێرەی دابەش بونیان ئەکەوتە ژێر کارتێ کردنی فەرهەنگی۳ نەتەوەی جیاوازەوە، هیچ کام لەلەهجەکانی زمانی کوردی" گۆرانی، کرمانجی، بابانی نەیتوانی ببێتە زمانی فەرهەنگو نوسینی تێکڕای کورد. جیاوازی نێوان لەهجەکانی زیاترو قوڵ تر بو.

لەڕوی دینییەوە" ئەگەرچی زۆرایەتی کورد موسوڵمان بون، بەڵام ئەمیش دابەش بو بو بەسەر مەزهەبی جیاوازدا. سەرەڕای زۆرایەتییەکی سوننی، شیعەو عەلەوی یشی تێدا بو. لەپاڵ موسوڵماندا بەشێکی کورد هەر لەسەر ئولی یەزیدی مابون.

لەم کۆمەڵە پچڕپچڕەدا، دڵسۆزی بۆ بنەماڵە، دڵسۆزی بۆ خێڵ، دڵسۆزی بۆ ناوچە، دڵسۆزی بۆ دین، دڵسۆزی بۆ مەزەب، ئەکەوتە سەرو هەمو دڵسۆزییەکی تری وەکو دڵسۆزی بۆ نەتەوە، یا دڵسۆزی بۆ دەوڵەتەوە. ئەوەش بو بو بەمایەی دوبەرەکی و ناکۆکیو خۆخۆری کە بەگەورەترین دەردی کورد ئەژمێردرێ. شەرەف

خان‌و ئەحمەدی خانی‌و حاجی قادرو هەمو رۆشنبیرەکانی تری کورد لەدەس ئەو دەردە سکالآیان کردوە، بەداخ‌و پەژارەوە لێی دواون، هەمو نوسەرانی بێگانەش وەکو بەشێك لەشەخسیەتی کورد باسیان کردوە.

تەنیا دلسۆزیی ئارەزومەندانە کەهەندێ جار ئەی توانی لەسنوری بنەماڵە، خێڵ، لەهجە، ناوچە... تێ بپەڕێ، دلسۆزی بو بۆ شێخی تەریقەت. لەکوردستان دو تەریقەت باوبو، یەکێکیان قادری‌و ئەوی تریان نەقشبەندی. لەدوای مردنی مەولانا خالید، تەریقەتی نەقشبەندیش یەکێتیی سەرکردایەتی تێدا نەماو، دابەش بو بەشەر چەندین شێخی بنەماڵەی جیاوازدا لەناوچەو شوێنی جیاوازدا.

شێخ عوبەیدوڵلا یەکێ بو لەگەورەترین شێخەکانی تەریقەتی نەقشبەندی لەسەردەمی خۆیدا. ئەمەش یارمەتیدەرێکی کاریگەر بو بۆ ئەوەی پێوەندی بەربلاوی لەگەڵ سەدان مەلاو میرزاو ئاغاو سەرۆکی عەشیرەت‌و، لەگەڵ هەزاران کەس هەبێ‌و، کەلك لەو نفوزە زۆرەی خۆی وەربگرێ بۆ ئامانجە سیاسییەکانی، خانەقاکەی شێخ لەنەهری، جگەلەوەی ناوەندی ئیرشادی تەریقەت‌و پێکەوە گرێدانی ئەو رێکخراوە گەورەیە بو، شێخ کرد بوی بەبارەگای سیاسی‌و سوپایی جولآنەوەکەی. لەوێ ناودارەکانی کوردی ئەدی. گفتوگۆی لەگەڵ ئەکردن، کۆی ئەکردنەوەو ئامۆژگاری ئەکردن. بەپێی قسەی کیرزن رۆژانە ٥٠٠ تا ١٠٠٠کەسی ئەدی[٩].

بەگوێرەی راپۆرتی دیپلۆماتەکانی روس، شێخ لەمانگەکانی تەمموزو ئابی ١٨٨٠دا چەندین کۆبونەوەی لەگەڵ زۆر لەناودارەکانی ئەو زەمانەی کوردستان کردوە، لەکۆبونەوەیەکی مانگی تەمموزدا ٢٠٠کەسی لەگەورە پیاوانی کورد، لەوانە سەرخێڵ‌و ئاغاو مەلاو میرزا لەبارەگاکەی خۆی لەنەهری کۆکردۆتەوە، لەو کۆبونەوەیەدا شێخ وتاریکی گرنگی داوە کەئامانجەکانی‌و، بەشێکی پرۆژەکانی کارکردنی رون ئەکاتەوە. شێخ لەناو قسەکانی‌دا وتی:

((٥٥٠ ساڵ لەمەوبەر ئیمپراتۆریی عوسمانی دامەزرا.

عوسمانیەکان بەرێگەی نامەشروع دەسەلآتیان گرتە دەست. پاش ٤٠٠-٥٠٠ساڵ حوکمڕانی وازیان لەدینی ئیسلام هێناو رێگەی کفریان گرت. لەو ساوە ئیتر کەوتە داهێزران. تا دێ لەروخان‌و هەلوەشان نزیك ئەکەوێتەوە. هەلوەشانەکەشی ئەوەندە بەخێرایی ئەڕوا گومانی تێدا نیە بەم نزیکانە ئەروخێ‌و دوایی دێت.

کوڕە خۆشەویستەکانم!

ئەبێ گوێڕایەڵی راسپێرییەکانی باووباپیرانی خۆمان بین، بەسە ئیتر نابێ باری زوڵم‌و دیلایەتی تورکی کافر هەڵ بگرین. پێویستە خۆمان رزگارکەین، نە تەنیا ئێمەی کورد لەتورکیای عوسمانی، بەڵکو ئەبێ برا کوردەکانی ئێرانیشمان، لەم دو حکومەتەی رێی پێشکەوتنیان لێ بڕیوین، رزگار بکەین.

باووباپیرانمان داوامان لێ ئەکەن، لەپێناوی دین‌و ئازادی نیشتمانەکەماندا، لەخوێنی خۆمان ببورین.

زانایان گوتویانە: قۆستنەوەی هەلی لەبار زانایی‌و ژیرییە. فارس ئێستە لەگەڵ تورکمان بەشەڕەوە خەریکن. هەمو هێزەکانی خۆیان ناردۆتە سەر ئەوان. ئەمەش بەمەعنای ئەوەی ئێستە هەلومەرج بۆ جوڵانەوەکەی ئێمە دژی حکومەتی ئێران لەبارە. ئەگەرچی ئێمە لەفارس ناترسین، چونکە ئەگەر بەشەڕیشەوە خەریك نەبن، چەندی هێزی گەورەی جەنگیی کۆبکەنەوە لە ۱۰۰ هەزار سەرباز زیاتریان پێ کۆناکرێتەوە، کەئەویش نیوەی زیاتری لەو برا کوردانەی خۆمانن کەحکومەتی ئێران ئەیان چەوسێنێتەوەو، هەمان هەستی ئێمەیان هەیە.

لەبەرئەوەی بەشێکی دەوڵەمەن‌و بەپیتی کوردستان لەژێر دەستی ئێران دایە، ئەبێ ئەو بزوتنەوەیەی خەریکین، لەپێشدا بەرامبەر دوژمنە لاوازەکە دەس پێ بکا. بەمەش براکانمان‌و نیشتمانە دەوڵەمەندەکەیان رزگار ئەکەین. ئەمەش سەرچاوەیەکی دەوڵەمەندمان بۆ تەئمین ئەکا. یارمەتیمان ئەدا بو بەگژا چونی دوژمنی دوەممان، کەبەهێز ترە، ئەویش تورکی عوسمانیە..)) [۱۰].

لەکاتی ئابلۆقەدانی ورمێدا، خەلیفە کلودیك، پێشەوای دینیی کاتۆلیکەکان خواجە داودی نوێنەری کونسوڵی عوسمانی لەورمێ لەگەڵ قەشە سولومون نارده لای شێخ عوبەیدوڵلا، داوای لەشێخ کرد فەرمان بەلەشکرەکەی بدا ئازاری مەسیحیەکان نەدەن. شێخ پێشوازی لێ کردن‌و دوای ئەوەی گوێی لەقەشە سولومون گرت، لەخواجە داودی پرسی: تۆکێی؟ لەوەڵامدا وتی کەنوێنەری شابەندەری عوسمانیە. شێخ وتی: ((من بڕیارم داوە ئێران‌و توران فەتح بکەم‌و ئەم دو وڵاتە لەدەست زیمامدارانی زاڵم دەربهێنم‌و زوڵم لەسەر خەڵك لابەرم. ئەوانەی لێرەدا ئەیانبینی سەرۆکی ئیلاتی خاکی عوسمانی ین لەدەس

زوڵمی کاربەدەستانی عوسمانی هاتونە لای مـن، دوای تـەواوبونی کـاری ئێـران نۆبەی دەوڵەتی عوسمانی دێ))[11].

شێخ بۆ سازدانی خەڵك هەوڵی ئەدا:

لەڕوی کۆمەڵایەتەوە" یـەکگرتوبن، ناکۆکیـەکانی نـاو خۆیـان بخەنـەلاوە، واز لەدوژمنایەتی یەکتری بهێـنن. نەهێشـتنی دزی، جـەردەیی، تـالان، دەسـدرێژی، پەرەپێدانی دادپەروەری لەراپەڕاندنی کاروباری خەڵکدا، جێگیرکردنـی ئاسـایش، ئاشت کردنەوەی خێڵە ناکۆکەکان لەگەڵ یەکتری، چاك کردنی پێوەنـدی‌و رەفتـار لەگەڵ مەسیحییەکانی دراوسێیان.ی کردبوە بەرنامەی کاری رۆژانەی خۆی.

لەڕوی سیاسیەوە. هۆشی نەتەوەییان هەبێ، زوڵـم‌و زۆری کاربەدەسـتانی رۆم‌و عەجەم،،نارەوایی دەسەلاتی هەردو دەوڵەت، رەوایی ئامانجـەکانی خـۆی لـەبارەی رزگاری‌و یەکگرتنەوەی کوردستان‌و پێکهێنانی دەوڵـەتی تایبـەتی خۆیـەوە، تـێ بگەن.

لەڕوی سوپاییەوە، ئامادە بن بۆ خۆچەکدارکردن‌و خۆرێکخسـتن‌و پێکهێنـانی لەشکرێکی چەکدار، کەبتوانێ دەسـەلاتی عەجـەم‌و رۆم لەکوردسـتان رابماڵـێ، نیشتمانەکەی ئازاد بکاو لە دەسدرێژی داگیرکەری بیپارێزێ.

شێخ لەنامەکانی‌دا بـۆ موتەسـەریفی ورمـێ هـەروەها بـۆ د. کوچـران پـێ لەسەرئەوە دائەگرێ، کەلەهەردو بەشی کوردستان‌دا نیو ملیۆن بنەماڵەی کـورد هەیە، بەدوبەرەکی‌و ناکۆکی‌و کردەوەی خراپ تاوانبار ئەکرێن، گەورە پیاوەکـانی کورد بەڵێنیان داوە بەیەکتری، بۆ ئەوەی کۆتایی بەزۆرداری رۆم‌و عەجەم بهێـنن، واز لەناکۆکی ناو خۆیان بهێنن‌و یەکگرتوبن[12].

بەجۆرە شێخ عوبەیدوڵلا هەوڵی ئەدا کەخەڵك سازیدا لەسەر بنچینەی ئەوەی دڵسۆزی بۆ نەتەوەو نیشتمانەکەیان بخەنە سەرو هەمو جۆرە دڵسۆزییەکی ترەوە.

٢/١/٢ فاناتیزم یان لێبوردنی دین

١-هەڵوێستی لەشیعە

هندی لەوانەی سـەبارەت بـەم بزوتنەوەیـە دواون تـاوانی فانـاتیزم(تعصـبی دینی)ی بـەپاڵ ئـەدەن. بەواتەیـەکی تـر بەجوڵانەوەیـەکی فـەناتیکی دائـەنێن، دەمـارگیری موسـوڵمانیەتی دژی مەسـیحیەتی‌و دەمـارگیری سـوننەیەتی دژی شیعەیەتی، تەنانەت کابرایەکی ئەفشاری خەلکی ورمێ نوسیوێتی:

((...لەپاش مردنی باوکی سەربەخۆیی گەیاندە ئەوپەڕی، لەخواو پێغەمبەر یاخی بو، کەوتە سەر خەیاڵی جەورو ستەم، بو بەسێهەمی فیرعەون‌و شەددادو ئەی گوت:

باوکم ڕەوزەی ریزوانی بەدو گەنم فرۆشت

ناخەلەف بم، ئەگەر من بەجۆیەکی نەفرۆشم

بۆ ئەوەی نفوزی خۆی بەسەر خەڵك‌و عەشیرەتەکەی خۆیدا بسەپێنێ‌و خۆی بەمرۆڤێکی خاریقولعادە بناسێنێ کەشف‌و کەرامەتی پیشان ئەداو خەوی درۆی ڕێك ئەخست.

هەندێ جار یەکێکی ئەخستە مەدفەنی شێخ تەهاوەو خۆی بەجلوبەرگی سپییەوە ئەهاتە بەرامبەر گۆڕی باوکی‌و ئەکەوتە پرسیارو وەڵام بۆ هان دانی خەڵکی عەوام ئەیوت: شێخ تەها ئەڵێ، ئەبێ ڕاپەڕی‌و عەشایەر کۆبکەیتەوەو لەئێراندا ببیتە خاوەنی تاج‌و تەخت، ڕافزییەکان لەڕەگ‌و ریشە دەربهێنی‌و ڕەواج بەتەریقەتی هەق بدەیت‌و حوکمی خواو پێغەمبەر دابمەزرێنی.

ئەوسا بۆ هاندانی تێکڕای عەشیرەتەکان ڕاگەیاندنی جیهادی بەم جۆرە نوسی‌و لەسەرانسەری وڵاتدا بڵاوی کردەوە: ((شێخی مازی بەزار بەکوشتن و تاڵانی ڕافزی ڕازی‌و خوێن‌و ماڵی ئەوانی بۆ ئێوە موباح کردوەو مژدەی حکومەت‌و بەهەشتی داوە))[١٢].

لەراستیدا هیچ بەڵگەیەکی مێژویی پشتیوانی لەم چیرۆکەو لەراگەیاندنی جیهاد دژی شیعە ناکات، بەڵکو ڕوداوەکان‌و ئەو بەڵگە نوسراوانەی هی ئەو سەردەمەن، دەری ئەخەن کەشێخ خۆی بەتەمای تاج‌و تەختی ئێران نەبوە، چونکە داوای لەعەباس میرزای برای ناصرالدین شا کردوە ببێتە شای ئێران، هەروەها لێبوردنی دینی، نەك فەناتیزمی کردبوە بەرنامەی کاری خۆی لەپێوەندی بزوتنەوەکەیدا لەگەڵ گەلانی ناوچەکە بەموسوڵمان‌و ناموسوڵمانەوە، هەوڵی لەگەڵ ئەدان کەرایان بکێشی بۆ دۆستایەتی‌و کاری هاوبەش دژی دەرباری قاجارو بابیعالی. شێخ لەناوچەکانی ژێردەسەڵاتی خۆیدا فەرمانیدا بو بەهێزەکانی کەرەفتاری باش لەگەڵ هەمو کەس بکەن‌و بەهیچ جۆرێك ڕێگەی دەسدرێژی نەداوە بەکەس. جگەلەمەش بۆ سازدانی گەلانی ناوچەکە بەبێ جیاوازی دین: مەسیحی- موسوڵمان، مەزەب: شیعی- سوننی، داوای لەعەباس میرزا ملك ئارای(شیعی)و اقبال الدولەی(شیعی)و ئاخوندە شیعەکانی ورمێ‌و

مار شەمعونی ئاسوری(مەسیحی)و سەرۆکی کەنیسەی ئەرمەنیەکانی باشقەڵا کرد بۆ هاوکاری. هەروەکو پێوەندی لەگەڵ دیپلۆماتەکانی روس‌و ئینگلیز کرد کەئەوانیش مەسیحی بون.

پێ ئەچێ کەئەو قسانە پڕوپاگەندەی کاربەدەستانی ئەو سەردەمەی ئێران بێ بۆ مەبەستی سیاسی خۆیان، وەکو هۆیەکی گرنگی تەقاندنەوەی ناکۆکیە کۆنەکانی نێوان کوردو عەجەم‌و، خرۆشاندن‌و سازدانی خەڵکی ئازەربایجان کەلەڕوی مەزەبی‌و نەتەوەییەوە لەکورد جیاواز بون. بۆ ئەوەی گەلی ئازەری شیعە دژی بزوتنەوەیەکی سەربەخۆیی خوازی کورد سوننی هان بدەن. یاخود رەنگە بێ ئاگاداری شێخ‌و کوڕەکانی‌و لێپرسراوەکانی کەسانێك هەبوبن هەڕەشەی لەو بابەتەیان کردبێ. ئەگینا هەمان نوسەر خۆی ناوەڕۆکی چەند نامەیەکی نوسیوەتەوە کەشێخ عوبەیدوڵلا بۆ هەندێ لەگەورە پیاوەکانی ورمێی نوسیوە کەهەمویان شیعە بون، نەك هەر دورونزیك بونی ئەم جۆرە قسانەی لێ نایەت، بەڵکو دڵنەوایی‌و رێز لێ نانی زۆریشیان تێ دایە.

شێخ عوبەیدوڵلا لەکاتی ئابڵوقەدانی شاری ورمێدا لەنامەیەکدا بۆ((میرزا حسێن اقا مجتهد))گەورەی ئاخوندە شیعەکانی ورمێ نوسیوێتی:

((... من بۆ دادخوازی عەشایەرو نەهێشتنی زوڵم لەسەر رەعییەت هاتوم.

دو رۆژ لەورمێ میوانی ئێوە ئەبم، لەئێوەش جگە لەسیورساتی لەشکر شتێکی ترم ناوێ‌و، لەمزگەوتی جامیعی ورمێ لەگەڵ ئەهلی ئیسلام نوێژ ئەکەم، هەمو خاوەن کارێ لەسەر کاری خۆی ئەمێنێ‌و، خۆم ئەچم بۆ تەورێز.

ئەگەر سەرکار ئقبال ئەلدەولە گوێڕایەڵ بێ پایەیەکی گەورەی ئەدەمێ، ئەگەر بەقسەی منی نەکرد رێگەی مەدەن بێتەوە ناو شار...

من خۆم بەلەشکرەکەمەوە هاتوم، نەوەکو یەکێکی لەشکر زەرەرێ بەخەڵکی شار بگەیەنێ، چونکە ورمێ وەکوماڵی خۆم دائەنێم... ئینشائەڵلا مەحەبەتی زۆر دەرهەقی خەڵك ئەکەم...))[١٤].

لەنامەیەکی تردا کەلەرۆژانی شەڕو ئابڵوقەدانی ورمێدا بۆ اقبال الدولەی نوسیوە، ئەڵێ:

((میری میرانی گەورە، دۆستا، میهرەبانا!

مەعلومە خانەوادی ئێوە لەگەڵ دودمانی سید تەهای مەرحوم لەکۆنەوە دۆست بون‌و داعی ئەوپەڕی مەحەبەتم بۆ ئێوە هەیە، ورمێ بەماڵی خۆم ئەزانم‌و،

بەرشتنی خوێنی موسوڵمانان هیچ وەخت رازی نەبوم، چەند جار سەرانی سوپاو عەشایەر ویستیان دەست بەشمشێرو خەنجەر برژێنە ناو شار، دۆستدار مانیع بوە نەی هێشتوەو نەم ویستوە کەکوشتن‌و تالآن لەناو ئەهلی ئیسلامدا روبدا. ئەگەر خۆراگرتنی ئێوە بەنیازی گەیشتنی یارمەتیە، رێی یارمەتی بەستراوە، لەهیچ شوێنێکەوە ئیمداد ناگا، ئەگەر دوسێ رۆژ لەقەڵادا خۆتان بگرن ئاوو ئازوقەو قورقوشم‌و باروتی ئێوە تەواو بۆ ئەوسا ناچاری گوێڕایەڵی‌و تەمکین ئەبن.

ئەگەر ئەمڕۆ خوێنڕشتن لەناوا بێ دو رۆژی تر پەشیمان ئەبیتەوە. باشتر وایە کاری ئەمڕۆ نەخەیتە سبەینێ‌و نەبیتە هۆی دوژمنایەتی. بەسدیقی دڵەوە تەمکین بکەی‌و ئومێدەوارم بەپایەی بڵند بگەیت والسلام)) [١٥].

ئەم نامەیەو چەندین نامەی تری شێخ بۆ سەرانی شیعە باسی هیچ جۆرە سوکایەتیەکی بەرامبەر شیعە تێدا نیە. باسی((رافضی))و((حەڵاڵ کردنی خوێن‌و ماڵ))و((حوکمی جیهاد))ی نەکردوە، وەکو دوژمنەکانی باسی ئەکەن، بەڵکو لەهەموویاندا بەرێزەوە بەئیسلام ناوی بردون. ئەگەر شێخ عوبەیدوڵلا نیازی((مباح)) کردنی سەرو ماڵی شیعەکانی ورمێی هەبوایە لەباتی ئەوەی نامەی وەهایان بۆ بنوسێ‌و گفتوگۆیان لەگەڵ بکا، یەکسەر پەلاماری ئەدان‌و، هەلیشی لەدەس نەئەچو.

٢-پێوەندی لەگەڵ عەباس میرزا مەلك ئارا

شاهەکانی ئێران، بەدرێژایی مێژو لەپیلان‌و رقە بەری یەکتری ترساون" باوك لەکوڕ، کوڕ لەباوك، برا لەبرا، پیلانی گێڕاوە. مێژوی بنەماڵەکانی سەفەوی، ئەفشار، قاجار، پڕێتی لەکوشتن‌و خەساندن‌و چاو هەڵکۆڵین‌و دورخستنەوەو گرتن بۆ ئەوەی لەدەست میمل‌و ملۆزمەکانی خۆیان رزگار ببن.

محەمەد شاهی قاجار لەپاش مردنی چەند کوڕو چەند کچی لێ بەجێ ما. لەناو کوڕەکانیدا دویان لەوانی‌تر لەپێشتر بون یەکێکیان ناصرالدین، ئەوی تریان عەباس بو. عەباس میرزا لەدایکەوە کوڕی خدیجە خانمی کچی یەحیی خانی چەهریق بو کەیەکێ بو لەو جاخزادە کوردەکانی چەهریق. بنەماڵەی خەدیجە خانم موریدی شێخ تەی باوکی شێخ عوبەیدوڵلا بو. کوڕو دایك لەلای محەمەد شا نزیك بون. وەك ئەڵێن، محەمەد شا بەرلەوەی بمرێ بەتەما بو ناصرالدین لەولیعەهدی بخات‌و عەباس میرزا کەنائب السلطنتو هێشتا مناڵ بو لەجێی ناصرالدین بکاتە ولیعەهدی خۆی‌و، لەپاش مردنی ببێتە شای ئێران.

لەپاش مردنی محەمەد شا، ناصرالدین بەشای ئێران. بەلاّم ترسی ئەوەی هەبو کەعەباسی باوك برای پیلانی لێ بگێرێ، بێتە جێگای. جگەلەوەی هەمو سامانو داراییان لەخۆیو دایکی زەوت کرد، مەهد علیای دایکی ناصرالدین ویستی عەباس کوێر بکاو ناصرالدینیش هەوڵی لەناوبردنیدا. لەژێر گوشاری وەزیری موختاری روسو ئینگلیزدا گیانی بەساغی دەبرد. بەلاّم دورخرایەوە بۆ((عتباتی عالیات))لەعیراقی عەرەبی ژێردەسەلاّتی عوسمانیو زیاتر لە ٢٥ ساڵ بەدور خراوەیی مایەوە. ئەو ماوەیەش عەباس میرزا هێشتا هەر مایەی پەژارە بو بۆ ناصرالدین شا.

شێخ عوبەیدوللاّ کەئاگادر ئەم کەینوبەینە بو، هاوکات لەگەڵ دەسپێکردنی لەشکرکێشیدا بۆ سەر کوردستانی ئێران، بۆ ئەوەی ریزی دوژمنەکانی تێك بداو کەڵك لەناکۆکیەکانی ناو خێزانەکەیان لەسەر حوکمڕانی وەربگرێ، بەدو نوێنەری خۆیدا نامەیەکی بۆ عەباس میرزا نارد. لەنامەکەیدا عەباس میرزای بانگ هێشت بو کەبەشداربێ لەشەڕا دژی هێزەکانی ناصرالدین شا بۆ ئەوەی لەپاش سەرکەوتنی راپەڕینەکە تەختی ئێرانی پێ ببڕێ، کورد بونی دایکیشی بەبیر هێنابوەوە.

عەباس میرزا بۆ ئەوەی دڵی ناصرالدین شای برای لەخۆی پاك بکاتەوەو دڵنیای بکا، لەباتی ئەوەی بەدەنگ شێخ عوبەیدوللاّ وە بچێ، هەردو نێردراوەکەی شێخی بەگیاوی لەگەڵ نامەکەدا تەسلیمی ناصرالدین شا کرد، شا لەپاداشتنی ئەم دڵسۆزیەدا حوکمڕانی قەزوینی بەعەباس بەخشی. عەباس میرزا خۆی روداوەکەی بەدرێژی لەبیرەوەریەکانیدا گێڕاوەتەوە[16]

٣-هەڵوێست لەمەسیحیەکان

ناوچەی رۆژهەلاّتی ناوەڕاست کەبەدرێژایی مێژوی مرۆڤایەتی گرنگیەکی تایبەتی هەبوە لەپێکەوە بەستنەوەی ٣ قارە گەورەکەی دنیا" ئاسیاو ئەفریقاو ئەوروپا. لەبەرئەوە رێگە مێژوییەکانی پێکەوە بەستنی رۆژهەلاّتو رۆژئاوا لەم ناوچەیەوە تێ پەڕیوە، لەشکرە گەورەکانی رۆمانی، یۆنانی، فارسی، عەرەبی، مەغۆلی، تورکی..یش هەر بەویدا رۆیشتونو، شەپۆلی گەورەی کوچڕەوی مێژوی هەندێ گەل روی تێ کردوە، لەبەرئەوە سەرەڕای نەتەوە خۆجییە دێرینەکانی ناوچەکە، هەندێ میللەتی تریشی تێدا جێگیر بونو ناوچەکە بۆتە مۆزاتێکی رەنگاورەنگی رەگەزو زمانو دینی جیاواز.

کوردستان لەناوجەرگەی ناوچەکەدا بوە، هێزێکی ناوەندیی تایبەتی خورتی خۆی نەبوە لەلێشاوی هاتوان بیپارێزێ، رەنگە لەهەموان زیاتر کەوتبێتە ژێر گوشارەوە.

لەکوردستاندا، لەکۆنەوە چەند نەتەوەیەك پێکەوە ئەژین، جگە لەکورد گەلی ئاسوری‌و گەلی ئەرمەنیش لەهەندێ شوێنی‌دا هاوژین‌و هاوجێگەبون لەگەڵی.

ئاسوریەکان، کە لەسەدەکانی پێشودا بەنەستوری ناوبراون، خۆیان بەپاشماوەی ئیمپراتۆریی ناسراوی ئاشوری دائەنێن. لەدوای تێکچونی ئیمپراتۆریی ئاشوری‌و وێران بونی پایتەختەکەیان دەربەدەر بون‌و خۆیان خزاندۆتە ناوچە شاخاوییەکانی کوردستانەوە. کۆمەڵی گەورەو بچوکی لەیەکچویان لەناوچەکانی هەکاری، وان، بتلیس، ئورفا، دیاربەکر، ماردین، نسیبین، قارس، موسڵ، سەلماس، تەرگەوەڕ، مەرگەوەڕ، ورمێ... پێکەوەناو گوندو ئاوایی تایبەتی خۆیان دامەزراندو پارێزگاری قەوارەی تایبەتی خۆیان کرد. *

ئەرمەنیەکان، لەنەتەوە هەرە کۆنەکانی ناوچەکەن، خاوەنی شارستانێتی کۆن‌و مێژویەکی دوورودرێژن. خاوەنی دەوڵەتی بەهێزبون‌و لەسەردەمێکدا بەشێکی کوردستان لەژێردەستی ئەواندا بوە. تا ئەم چەرخانەی دوایی هەندێ بەشی کوردستان لەسەر ئەرمەنستان دانراوە. لەقەرنی رابردودا لەگەڵی ناوچەی کوردستاندا بەتایبەتی وان، بتلیس، دیاربەکر، قارس، ئەرزروم، ئەرزنجان، هەکاری بەژمارەی زۆر نیشتەجێ بون‌و، ئاوایی گەورەو ئاوەدانیان هەبو.

لەژێرسایەی دەوڵەتی ئیسلامی‌دا، دینی مەسیحی بەرەسمی ناسراوە، بەڵام هەرگیز مەسیحەیەك هەمو ئەو مافانەی نەبوە کەموسوڵمانێك هەیبوە، زۆرجار جیاوازی دینیان لێ کراوە بە بەهانەی چەوساندنەوەو ئازاردان‌و کوشتن‌و تاڵان کردن. لەقەرنی ١٧هەمدا، دەوڵەتانی ئەوروپی چەوسانەوەی مەسیحیەکانیان کرد بەبیانوی خۆخزاندنە کاروباری ناوچەکە. میسیونێری دینی بەناوی یارمەتی دان‌و پارێزگاریەوە بنکەی بەهێزیان تێدا دامەزران. پاشتریش دەوڵەتە ئەوروپاییەکان مەسیحیەکانی ناو ئێران‌و عوسمانیان کردە بنکەی دەسوەردانە کاروباری ناوچەکە بۆ دابین کردنی دەسکەوتەکانی خۆیان. کەڵکی زۆریان لەوان وەرگرت. لەو شارانەدا کەلەنێوان روسیە- ئێران‌و، لەنێوان روسیە-عوسمانی‌دا ئەبو، روسەکان کەڵکی زۆریان لەهاوکاری‌و شارەزایی‌و ئاگاداری ئەوان وەرئەگرت دژی ئێران‌و

توركيا. دەسەڵاتدارانی رۆم‌و عەجەمیش ئەوەیان ئەکردە بەهانەی توندکردنی چەوسانەوەی مەسیحیەکان.

کورد گەلێکی موسوڵمانە، هەم بەدین لەئاسوری‌و ئەرمەنیەکانی هاونیشتمانیان جیا بون، هەم بەزمان و رەگەز جیاواز بون. ناکۆکی بەرژەوەندی ئابوری هەندێ جار ناکۆکی لەنێوان کوردو مەسیحیەکاندا دروست کردوە. جیاوازی دین‌و زمان ناکۆکیەکەی قوڵ تر کردوە. هەندێ لەمەلاو شێخەکانیش هەندێ جار ئاگری ناکۆکیەکانیان خۆش کردوەو هانی کوردیان داوە لەدژی ئەوان. میسیونێرە ئەوروپی‌و ئەمریکاییەکانیش هەندێ جار دەوری خراپیان گێڕاوە لەتیژکردنی ناکۆکیەکان‌و هاندانی مەسیحیەکاندا دژی کورد. دوایی تریش کۆنسولگەکانی بەریتانیاو روسیا نفوزی بەهێزیان تێدا دروست کردبون‌و بۆ خزمەتی دەوڵەتەکانی خۆیان بەکاریان ئەهێنان. لەسەردەمی راپەڕینەکەی بەدرخان بەگدا((١٨٤٣-١٨٤٧))بەهاندانی میسیونێرە ئینگلیزەکان ئاسوریەکان لەبەدرخان هەڵگەڕانەوە. تێکهەڵچونی خوێناوی لەبەینیاندا رویدا. کونسولی بەریتانیا بەقازانجی ئاسوریەکان دژی بەدرخان لەلای کاربەدەستانی عوسمانی کەوتەکار.

روسیاو بەریتانیا کەچاویان بڕی بوە ناوچەکە، یەکێ لەدەسکەلاکانیان، مەسیحیەکانی کوردستان بو، یەکێکیش لەبەهانەکانیان پارێزگاری ئەوان بو لەدەسدرێژی موسوڵمانەکان تایبەتی کورد. پەیمانی بەرلین(١٨٧٨) کە لەدوای جەنگی روسی- عوسمانی، لەلایەن روسیا، بەریتانیا، ئیتالیا، نەمسا، ئەڵمانیاوە بەسەر بابیعالیدا سەپێنرا بو، بۆ رازی کردنی ئەرمەن سەبارەت بەو هاوکاریەی لەگەڵ روس دژی عوسمانی کرد بویان، وە بۆ تۆڵەکردنەوە لەکورد سەبارەت بەو هاوکاریەی لەگەڵ تورك دژی روس کرد بویان، لەمادەی(٦١)دا نوسیوێتی:

((بابیعالی بەڵێن ئەدا، لەناوچە ئەرمەنی نشینەکاندا، رێکخستن‌و چاککردنی کەپێویستەکانی ناوچەکە ئەیخوازن جێبەجێ بکا، وەسەلامەتی ئەرمەن لەکوردو چەرکەس بپارێزێ. بابیعالی ئەبێ بەردەوام دەوڵەتان لەو رێوشوێنانە ئاگادار بکا کەبۆ ئەم مەبەستە دایان ئەنێ‌و دەوڵەتەکانیش چاودێری جێبەجێ کردنی ئەو رێوشوێنانە ئەکەن)).

ئەم پەیمانە لەلایەکەوە بو بەهانەیەکی تر بەدەس روسیاو بەرتیانیاوە، بەناوی پاراستنی ئەرمەن‌و چاودێری داوودەزگاکانی عوسمانی لەجۆری جێبەجێ کردنی

پەیمانەکە، زۆرتر دەس وەربدەنە کاروباری ناوخۆی عوسمانیەوە، لەلایەکی ترەوە چەکێکی برندەی دایە دەس تورك بۆ ئەوەی کورد لەئەرمەن هان بدا. ئەو دو میللەتە بکەن بەگژیەکتری‌داو بەیەکتری بترسێنن.

شێخ عوبەیدوڵڵا بەدوربینیەکی زیرەکانەوە هەوڵی‌دا بۆ ئەوەی گەلی کوردو دەس ڕۆیشتوەکانی نەکەونە ژێرکاتێکردنی پڕوپاگەندەی تورك‌و هەندێ فەناتیکی کوردەوە دژی گەلانی مەسیحی، بەتایبەتی ئەرمەنی. ئامۆژگاری خەڵکی ئەکرد کەرەفتاری باش لەگەڵ مەسیحیەکان بکەن. خۆیشی مافەکانی ئەپاراستن‌و ڕێزی لێ ئەگرتن. بەردەوام هەوڵی ئەدا بۆ تێ گەیاندنی کورد لەپێویستی ڕاگرتنی پێوەندی دۆستانە لەگەڵیان. لەهەمان کاتدا لەهەوڵ دانی بەردەوام دا بو بۆ ئەوەی گەلە مەسیحیەکان: ئەرمەنی‌و ئاسوری ڕابکێشێ بۆ دۆستایەتی‌و پشتیوانی‌و بەشداری لەبزوتنەوەکەدا دژی دەرباری قاجارو بابیعالی. شێخ لای وابو ڕاکێشانی ئەوانە بۆ هاوکاری‌و بەشداربون لەبزوتنەوەکەدا جگەلەوەی بزوتنەوەکەی پێ بەهێزو ڕیزی ناوخۆی پێ پتەو ئەبو، ئارام‌و ئاسایشی لەکوردستاندا باشتر ئەپاراست‌و، پەکی پیلانەکانی تورکیای ئەخست بو نانەوەی دوبەرەکی لەبەینی ئەم میللەتە زۆرلێکراوانەدا. سەرەڕای ئەوانەش گرنگیەکی گەورەی هەبو بۆ بەدەستهێنانی پشتیوانی ڕوسیاو بەریتانیا لەجوڵانەوەکە، چونکە نفوزی ڕوس لەناو ئەرمەنی‌و نفوزی ئینگلیزی لەناو ئاسوری‌دا بەهێز بو. هەڵوێست لەوانە یا هەڵوێستی ئەوان لەبزوتنەوەکە کاری سەلبی یا ئیجابی ئەکردە سەر هەڵوێستی هەردو هێزی ئەوروپی لەبزوتنەوەکە.

لەکۆبونە فراوانەکەی تەموزی ۱۸۸۰دا لەنەهری، کاتێك چەند کەسێ لەوانەی بەشدار بون بونەوەی لەپێش‌دا (جەبهەی داخلی) پاك بکرێتەوە، پێشنیاری ئەوەیان کرد لەسەرەتاوە دەست بکرێ بەکوشتاری ئەرمەنی لەکوردستاندا، شێخ نەك ئەمەی پەسەند نەکرد بەڵکو لەوەڵامدا وتی:

((ئەگەر ئەستەموڵ هەتا ئەوساتە بەسەرزاری پشتی کوردی گرتبێت، ئەوە بەو مەبەستە بوە لەگاورەکانی ئەنەدۆڵ ڕاستیان بکاتەوە، خۆ ئەگەر هاتو ئەرمەنەکان لەئەنجامی ئەو هەڵوێستەدا تیاچون ئەوسا کورد لای کاربەدەستانی عوسمانی نرخیان نامێنێ‌و بەفلسێك نایان کڕێ... ئەگەر ڕاپەڕینی کورد ئاراستەی ئەرمەنی بکرێ، ئەوسا دەوڵەتە ئەوروپاییەکان لەکورد ڕاست ئەبنەوە...))[17].

شێخ چەند جارێ نامەو نوێنەری خۆی ناردە لای سەرۆکی کەنیسەی ئەرمەنیەکان لەباشقەلا بۆ ئەوەی((چاویان بەیەك بکەوێ، لەسەر دۆخی وڵات بدوێن‌و رێوشوێنی بەکەڵك بدۆزنەوە))[18].

هەروەها چەند جارێ نامەو نوێنەری خۆی ناردە لای مار شەمعونی گەورەی ئاسوریەکان[19].

لەم هەمو تەقەللایە مەبەستی ئەوە بو ئاسوریەکان‌و ئەرمەنیەکان وەکو کورد بەشداری جوڵانەوەکەی بن دژی دەوڵەتەکانی ئێران‌و عوسمانی، بۆ ئەوەی لەکوردستانی سەربەخۆدا لەچەوسانەوە رزگار بن‌و بەمافەکانی خۆیان بگەن.

شێخ عوبەیدوڵڵا لەکاتی هەڵاتنی‌دا لەئەستەمولەوە بۆ شەمزینان بەهەندێ لەناوچە ئەرمەنی نشینەکان‌دا تێ پەڕی، پیاوە گەورەکانی بیسنین، سەردانی کەنیسەکانی کرد، گفتوگۆی لەگەڵ کردن. ئەگەرچی شێخ نەیتوانی گەورە پیاوەکانی ئەو دو گەلە رازی بکا" ئەوانیش شان بەشانی کورد بەشداری تەقەللای دیپلۆماسی- چەکدار بن بۆ بەدیهێنانی ستراتیجەکەی چونکە کاربەدەستانی روس‌و ئینگلیز لەئەرزڕوم، وان، تەورێز، ورمێ.. هەر یەکە لەلای خۆیەوە ئامۆژگاری ئەرمەنی‌و ئاسوریەکانیان ئەکردو زۆریان بۆ ئەهێنان" بەشداری بزوتنەوەکە نەبن، یارمەتی نەدەن‌و هاوکاری نەکەن، بەڵکو لێی دور بکەونەوە[20].

بەڵام شێخ ئەگەر نەیتوانی بێ دۆستایەتی ئەو گەلانە بەدەس بهێنی، ئەوا هیچ نەبێ توانی وایان لێ بکا لەململانێی کوردو دوژمنەکانی‌دا بێ لایەن رابوەستن.

٣/١/٢ پێوەندی لەگەڵ گەورە پیاوانی عەرەب

لەو کاتەوە لەشکری عەرەبی ئیسلامی فەتحی کوردستانی کرد، گەلی کورد بەدڵسۆزی موسوڵمان بو. زمانی عەرەبی کەزمانی قورئان بو وە گەلی عەرەب کە لەهەندێ قۆناغی مێژودا نەتەوەی دەسەڵاتدارو کاربەدەست بو لەناو کوردا لەچاو میللەتانی تردا رێزی تایبەتی‌و پایەی بەرزی هەبوە. ژمارەیەکی زۆر لەخێزانی سەیدو شێخ‌و مەلاو پیرو گەورە پیاوەکانی کورد، بەراست یا بەهەڵبەست، رەچەڵەکی خۆیان ئەبردەوە سەر عەشیەت‌و بنەماڵەو گەورە پیاوە مێژوییەکانی عەرەب. شەرەفنامە دەیان نمونەی باس کردوە. گەلی کورد لەلای رۆژئاواو خواروی نیشتمانەکەیەوە هاوسێی عەرەب بو. جگەلە پێوەندی هاودینی‌و هاومەزەبی،

پێوەندی فەرهەنگی‌و بازرگانی بەهێزیش لەنێوان هەردو میللەتدا هەبوە. بگرە لەهەندێ شوێن تێکەڵاوی پێوەندی خزمایەتیش لەنێوان عەشیرەتەکانیاندا هەبوە.

شێخ عوبەیدوڵڵاش گرنگی میللەتی عەرەب‌و گرنگی کاری شوێن‌و ناوەندە پیرۆزەکانی ئیسلامی لەوڵاتانی عەرەبیدا زانیوە بەتایبەتی چونکە خۆی کابرایەکی دینی بوە، بزوتنەوەکەشی دژی دەسەڵاتدارانی بوە، کەخۆیان بەپارێزەری موسوڵمانانی دنیا داناوەو هەمو راپەڕین‌و یاخی بونێك لەحوکمڕانی خۆیان بە(لەدین دەرچون)ژماردوە، لەبەرئەوە شێخ عوبەیدوڵڵا پێویستی بەوە بوە رەوایی بزوتنەوەکەی خۆی‌و دەرچونی کاربەدەستان لەرێوشوێنەکانی ئیسلامەتی بۆ ئەوان بسەلمێنێ‌و، هەوڵ بدا پشتیوانی مەعنەوی- سیاسی گەلانی عەرەب‌و پشتیوانی گەورە پیاوەکانیان بەدەس بهێنێ. بۆ ئەم مەبەستە پێوەندی لەگەڵ چەندین شوێن کردوە، نامەو نێردراوی ناردۆتە لایان، لەوانە:[21].

-شەریفی مەککە[22]. کەزێوانی گۆڕی پێغەمبەرو شوێنە پیرۆزەکانی ئیسلام بوە، وەهەمو ساڵ دەیان هەزار کەس لەسەرانسەری وڵاتانی ئیسلامیەوە بۆ بەجێ هێنانی ئەرکی حەج رویان تێ کردوە، کاریگەرترین‌و گرنگترین، ناوەندی کۆبونەوەی ساڵانەی موسوڵمانانی دنیا بوە. لەمەش دیارە مەبەستی بەدەسهێنانی پشتیوانی مەعنەوی-سیاسی کاربەدەستی پیرۆزترین ناوەندی ئیسلامی جێگەی رێز لێ نانی هەمو موسڵمانی دینا بوە.

-خدیوی میسر[23]ئەگەرچی لەو سەردەمەدا لاواز بو بو، کەوت بوە ژێر نفوزی دەوڵەتانی ئەورروپییەوە، بەڵام میسر گرنگیەکی گەورەی فەرهەنگی هەبو، جگەلەوانە گرنگترین زانستگەی دینی- ئیسلامی(جامعە الازهر)لەقاهیرەدا بو.

-هەندێ لەگەورە پیاوانی عەرەب لەولایەتەکانی موسڵ‌و بەغداد کەهاوسۆزی نفوزی سیاسی‌و دینی خۆی بون. هەندێ سەرچاوە وا رائەگەیەنن لەدوا راپەڕینەکەی شێخدا نزیکەی ٥ هەزار عەرەبی ولایەتەکانی بەغدادو موسڵ لەناوچەکانی هەکاری بۆ هاوکاری‌و یارمەتی دانی شێخ عوبەیدوڵڵا کۆبونەتەوە[24].

ئەگەرچی ئەم ژمارە گەورەیە رەنگە جۆرێ لەپێوەنانی تێدابێ، بەڵام لەسەرێکەوە بەڵگەی نفوزی بەهێزی شێخە لەناو موسوڵمانی عەرەبدا، وە بەڵگەی رادەی پشتیوانی کردنی ئەوانە لەجوڵانەوەکەی شێخ دژی دەسەڵاتی عوسمانی‌و ئێرانی.

٢/٢ تەقەللای جێبەجێ کردن: کاری چەکدار

١/٢/٢ هێزەکانی کورد

هێزی چەکدار لەسەردەمی جەنگ‌و لەسەردەمی ئاشتی‌دا گرنگی گەورەی هەیە بۆ گەلان‌و دەوڵەتان، بەڵکو فاکتەرێکی هێزی نەتەوەو هێزی دەوڵەتە. هەبون‌و نەبون، خورتی‌و لاوازی‌و چۆنایەتی‌و چەندایەتی هێزی چەکدار دەوری بڕیاردەری هەیە لەسەرکەوتن یا لەتێشکانی کاری سیاسی‌و کاری دیپلۆماسی‌دا، وە لەبەدیهێنانی ئامانجەکانی نەتەوە یا دەوڵەتێکدا. دەوڵەتان بۆ سەرکوتکردنی یاخی بونی ناوەکی، بۆ پاراستنی خۆیان لەدەسدرێژی دەرەکی، بۆ دەسدرێژی کردنە سەردەوڵەتانی تر هەمیشە پەنایان بردۆتە بەکارهێنانی زۆرو توندوتیژی‌و هێزی چەکدار. دەوڵەتان بۆ دامرکاندنەوەی راپەرینی رزگاری خوازانەی نەتەوەکانی ژێردەستەیان و گەلانی ژێردەستەش بۆ بەدەسهێنانی مافی ئازادی بڕیاردانی چارەنوسی خۆیان، شان بەشانی کار لەمەیدانەکانی ترا، پەنایان بردۆتە بەر چەك‌و هێزی چەکدار.

بزوتنەوەی رزگاری نەتەوەیی کوردیش لەسەرەتاوە هەر ئەو رێگەیەی گرت‌و کردی بەشێوەی سەرەکی کاری خۆی بۆ بەدەسهێنانی ئامانجەکانی، بەڵام چونکە کورد دەوڵەتی نەبوە، نەریتی پێکهێنانی سوپاو لەشکرو جەنگیی نیزامییشی نەبوە، هەروەها بزوتنەوەی رزگاری نەتەوەیی گەلی کورد لەو قۆناغەدا هێزێکی چەکداری رێکخراوی نەبوە. لەناو کوردا نەریتی شەڕی ناوخۆی خێڵەکان لەگەڵ یەکتری، نەریتی بەرەنگاری هێزی دەوڵەتە دەسەڵاتدارەکان، نەریتی جەردەیی‌و رێگری‌و یاخی بون لەکاربەدەستانی بێگانە هەمیشە هەبوە، چەك خشڵی خورازاندنەوەی پیاوان بوەو نرخێکی کۆمەڵایەتی- سیاسی تایبەتی هەبوە لەلای هەمو کەس. ئازایەتی‌و نەترسان‌و لەخوبران، جوامێری‌و دلێری‌و بوێری رەوشتی پەسەند بون. لەکۆنەوە خەڵك هەوڵی خۆ چەکدارکردنیان داوە، بەتایبەتی خۆپاراستن ئەرکێ بوە هەر کەسە لەملی خۆی بوە، چونکە دەسەڵاتدارانی رۆم‌و عەجەم سەرو سامانی خەڵك‌و ئاسایشی وڵاتیان نەپاراستوە. دەرەبەگەکانی کورد، ئاغاکانی چ ئەوانی رەوەندو چ ئەوانی نیشتەجێ بون، سەرەڕای ئەوەی خۆیان چەکدارو دەستەیەك نۆکەری کەم یا زۆری چەکداری تایبەتی خۆیان هەبوە. زۆریان لەپیاوەکانی خێڵەکەیان کردوە بۆ کڕین‌و پەیداکردنی چەك. هەبونی

ژمارەی زۆرتری چەکدار. نیشانەی پایەی بەرزو زۆریی دەسەلاتی ئاغاکە بوە لەناوچەکەو لەناو دراوسێکانیدا.

کوردستان ولاتێکی پیشەسازی نەبوە. کارگەی دروستکردنی چەکی تیا نەبوە. لەنیوەی یەکەمی قەرنی ١٩هەمدا بەدرخان پاشا لەجزیرەی بۆتانو میر محەمەدی سۆران لەرەوانـدوز بناغـەی کارگـەی دروسـتکردنی چـەك: خەنجـەر، دەمانچـە، تفەنگ، تۆپ.. یان دانا. بەلام لەپاش داگیرکردنەوەی کوردستان ئـەو کارگانـەش نەمان. کارگەی دروستکردنی چەك لەئێرانو تورکیاش نـەبوە. ئـەوانیش تـۆپو تفەنگیان لەدەولەتانی ئەوروپی کڕیـوە. چـەکی شـانی کـورد بەگشـتی خـراپو دواکەوتو وکۆن بوە، مەگەر تاکوتوك چەکی باشو نوێیان هەبو بێ. چەکەکانیان تفەنگی کۆنی پلیتەدار، هەندێ تفەنگی لەبابەتی ئەوانەی دەستی رۆمو عەجەم، خەنجەر، زەرگ، کوتەك... بوە.

لەتەموزی ١٨٨٠ەوە شێخ عوبەیدوللا دەستی کرد بەسازدانی هێزی چەکداری خێلەکانی شەمزینان، گەوەر، مەرگەوەڕ، تەرگەوەڕ، شنۆ، سەردەشـت، سـابلاخ.. بەتایبەتی خێلەکانی مەنگوڕ، مامەش، پیران، زەراز، شکاك، گـەورك، مـوکری" دیبوکری.

ئەم هێزانە کەسەرچاوەیەکی ئاگـاداری وەکـو ظـل السـلطان[٢٥] بـە ٣٠هـەزار سوارەو پیادەی خێلەکوردەکانی تەقدیر ئەکا، کەموکوڕی کوشندەیان هەبو:

١-هەیئەتی ئـەرکان یـا سـەرکردایەتیەکی شـارەزای زانسـتەکانی جـەنگو تەجروبەی جەنگینی نیزامی نەبو.

٢-لەدەستەو تیپی لەیەکچودا بێ گوێدانە خێلو ناوچە کۆنەکرابونەوەو رێـك نـەخرا بـون، بـەلکو هێــزی هــەر خێلــە پێکــەوە بەفەرمانـدەیی سـەرۆکی عەشیرەتەکەیان کۆبوبونەوە.

٣-نەفەرمـاندەکانی هێزەکـەو نەجـەنگاوەرانی لەشـکرەکە مەشـقی جـەنگی دانەدرا بون.

٤-چــەکی قورســیان نــەبو، چــەکەکانی تریــان بــەزۆری خــراپو کــۆنو بەشێکیشیان چەکی ئاگرداریان هەر نەبو.

٥-خۆراكو جلوبەرگو پێویستیەکانی تریان ئـەبو لەلایـەن خۆیانـەوە دابـین بکرێ.

٦-لەشکرێکی ناڕێکوپێك، مەشق نـەدیو، بـێ دیسـپیلین، بـێ تەجروبـە... بەئارەزوی خۆیان کۆبوبونەوەو بەئارەزوی خۆیشیان بلاوەیان لێ کرد.

٢/٢/٢ قشونی ئێران

ئێران لەچەند قەرنی پێشەوە خاوەنی قشون بو. لەسەرەتای قەرنی ١٩هەمدا لەجەنگی روسی-ئێرانیدا عەباس میرزا سەرکردایەتی هێزەکانی ئێرانی ئەکرد، بۆی دەرکەوت جەنگ لەگەڵ دەوڵەتێکی ئەوروپی بەبێ فێربونی زانستی جەنگو چەكو مەشقی نوێی ئەوروپیەکان کارێکی دژوارە. ناپلیۆن دەستەیەك ئەفسەری فەرەنسی بۆ رێکخستنەوەی قشونی ئێرانو مەشق پێ کردنی بۆ ناردن، بەریتانیا بۆ ئەوەی نفوزی فەرەنسە نە تەنێتەوە بۆ ناوچەکە کارێکی وای کرد کە لەباتی فەرەنسیەکان ئەفسەرانی ئینگلیزی بێنە ناو قشونی ئێرانەوە. بەپێی باشو خراپی پێوەندیەکانی دەرباری قاجار لەگەڵ دەوڵەتانی ئەوروپی" ئەفسەرانی ئینگلیزی، ئیتالی، فەرەنسی، مەجارستانی، روسی، نەمسەیی هاتون بۆ ئێران بۆ رێکخستنەوەی قشونی ئێرانی لەسەر شێوەی سوپاکانی ئەوروپا[٢٦].

لەدوا چارەکی قەرنی ١٩ هەمدا هێزە چەکدارەکانی ئێران ٣ جۆر بون"

١-سوارەی میلیشیا، کەپێك هات بو لەهێزی تیرەو خێڵی شوێنە جیاوازەکانی ئێران بەسەرکردایەتی سەرۆکەکانی خۆیان کۆئەکرانەوە.

٢-قشونی ئێران لەسوارە، پیادە، تۆپخانە کەبەلاسایی کردنەوەی سوپاکانی ئەوروپا رێك خرابون، مەشق درابون چەکدار کرابون.

٣-هێزێکی تری شێوە نیزامی تفەنگدار کەبۆ پاراستنی سەرو سامانی کاربەدەستان لەخەڵکی ناوشارەکان پێك هات بو.

قشونی ئێرانی ئەبو لەنزیکەی ١٠٠ هەنگ پێك بێ. هەر هەنگێکیش ئەبو ٨٠٠ تا ١٠٠٠ کەس بێ. بەڵام لەراستیدا وەکو کیزن ئەڵێ لە٦٠٠تا ٧٠٠ کەس پێك ئەهاتن. ئەو شوێنانەی ئەم هەنگانەیان لێ دائەمەزرێنرا بریتی بون لە:٢٦ هەنگ لەئازربایجان، ١٢ هەنگ لەخۆراسان، ٧ هەنگ لەمازندەران، ١٠هەنگ لەگەیلان، ٥ هەنگ لەئەسفەهان، ٥ هەنگ لەخەمسە، ٤ هەنگ لەدەماوەند، ٣ هەنگ لەقەزوین، ٤ هەنگ لەکرماشان، ٦ هەنگ لەکزازو زاهان، ٤ هەنگ لەهەمەدان، ٢ هەنگ لەلورستان، ١ هەنگ لەهەریەکێ لەگەروس، گوڵپایەگان، مەلایەر، نەهاوەند، کوردستان.

ناوەندی پادگانەکانی قشون لەم شوێنانە دامەزرابون: تەورێز، تاران، میاندواو، ئەردەبیل، سابلاخ، مەشهەد، سەرخەس، توستاباد، نەسرەت ئاباد،

قاين، ئەنزەلی، ئەسفەهان، موحەممەرە، کەلات، بوشەهر، بەندەر عەبباس، شیراز، سنوری بلوجستان، سنوری کوردستان، سنوری روسیا[٢٧].

دەزگا ئێرانیەکان لە((سالنامە))ی رەسمی خۆیاندا، تێکڕای هێزی چەکداری ئێرانیان دائەنا بە٢٠٠هەزار کەس لەوانە ١٥٠ هەزار نیزامیو ٥٠ هەزار میلیشیا، کیرزن ئەم ژمارە گەورەیە بەخۆهەڵ کێشانێکی ناڕاستی دامودەزگاکانی ئێران دا ئەنێ، چونکە خۆی هێزەکانی ئێران، ئەوی کەبەکردەوە لەڕیزی قشوندا بون، بە٣٠هەزار کەس تەقدیر ئەکا.

لەچەکی قورسدا تۆپخانەی ئێران خاوەنی ١٦٤ تۆپی باشو بێ کەڵکی جۆراوجۆر بوە بۆ پێگەیاندنی ئەفسەریش لەسەر ڕێوشوێنی فەرەنسی((کۆلیجی سەڵتەنەتی)) هەمو ساڵ چەندین ئەفسەری پەروەردە ئەکرد[٢٨].

٣/٢/٢ دانانی ڕێوشوێنەکانی ڕاپەڕین

١-هەڵبژاردنی مەیدانی ڕاپەڕین

شێخ عوبەیدوڵڵا پلانی ڕاپەڕینەکەی وەها داڕشت کەهێزە چەکدارەکانی لەپێشدا هەوڵی ئازادکردنی کوردستانی ئێران بدەن، ئینجا هەوڵی رزگارکردنی کوردستانی عوسمانی بدەن، لەبەرئەم هۆیانە:

١-ئێران لەتورکیا لاوازترە.

٢-هێزەکانی ئێران لەو کاتەدا(بەپێی ئاگاداری شێخ) بەشەڕی خێڵە تورکمانەکانەوە خەریکە.

٣-بەشێکی هێزەکانی ئێران کوردن، بەهیوای ئەوە بوە ریزی دوژمن بەجێ بێڵن بێنە پاڵ لەشکرەکەی ئەو.

٤-کوردستانی ئێران ئەرزێکی دەوڵەمەندو بەپیتە، ئەتوانێ ببێتە بنکەیەکی باش بۆ خۆسازدان بۆ ئازادکردنی کوردستانی عوسمانی.

٥-هەروەها زوڵمو زۆری عەجەم، باجو سەرانەی زۆر، جەریمەکردنو سزادانی ناڕەوا، ئابڕوبردنو سوکایەتی پێ کردن، کوشتنو لێدانو راونان... لەکوردستانی ئێراندا گەیشتۆتە رادەی تەقینەوە.

شێخ ناوچەکانی خوارو رۆژئاوای دەریاچەی ورمێی هەڵبژاردو بۆ مەیدانی لەشکرکێشیو ڕاپەڕین دژی دەسەڵاتی ئێرانی، ئەو ناوچانەی تێکەڵاوبون لەکوردو ئازەری کەمایەتی دینیو، لەکۆنەوە مەیدانی ناکۆکی سەختی مەزهەبیی: سوننی- شیعیو، ململانێی خوێناوی نەتەوەیی: کورد- ئازەری بو.

بۆچی ئەم مەڵبەندەی، کەوەکو مـوزائیکی دیـنو مـەزەبو زمـانی جیـاواز بـۆ هەڵبژاردو ناوچەیەکی تری کوردستانی ئێرانی هەڵنەبژارد کەتەبایی نەتـەوەییو دینیو مەزەبیی تێدا بێ؟ وەڵامدانەوەی ئەم پرسیارە ئاسان نیە.

٢-جوڵاندنی هێزو قۆڵەکانی

هێزەکانی شێخ عوبەیدوڵڵا بریتی بو لەپیاوگەلی هۆزە کوردەکانی شەمزینان، تەرگـەوەر، مەرگـەوەر، زەرزا، پـیران، مامـەش، مـەنگوڕ، گـەورك، مـوکری، دیبوکری...

شـێخ لەماوەیـەکی کـورتدا هـەمویانی سـازداو لـەدو قۆڵـەوە جوڵانـدنی، قۆڵێکیان بەناو موکریاندا بەسەر بناو و میانـدواو نەغـەدەو بـەرەوژورو، ئـەوی تریان بەناو برادۆستدا بۆ سەر ورمێو بەرەوژورو[29].

قۆڵی یەکەمیان: بەسەرکردایەتی شـێخ عەبـدولقادر(١٨٥٧-١٩٢٥)کـوڕی یەکەمی شێخو هەمزاغای مەنگوڕ بە١٥٠سوارەوە لەشەمزینانەوە بـەڕێ کـەوتن بۆ مەرگەوەڕو لەوێوە بۆ شـنۆ. لەسـەر داوای هـەمزاغا ٨٠٠ سـواری مـەنگوڕ بەسەرۆکایەتی کاکەللای برایو ٣٠٠ سواری پیران بەسـەرۆکایەتی مامەنـداغاو ٣٠٠ تفەنگچی بەسەرۆکایەتی رەسول ئاغا کۆبونەوە لەشنۆ. هەمزاغا هـەوڵیدا هەمو سەرۆکی هۆزەکانو هۆزەکانیان لەژێر ئـاڵای شـێخدا کۆبکاتـەوە. هـەوڵی زۆری لەگەڵ محەمەد ئاغای مەزنی مامەشو بیـوك خـانی گـەورەی قـەرەپاپاخدا کەئەوانیش بەشداری راپەڕینەکە بن. محەمەد ئاغا لەسـابلاخ هـەوڵێکی زۆریدا کاربەدەستانی عەجەم لەمەترسیو گەورەیی بزوتنەوەکـە هۆشـیار بکاتـەوە، بـۆ ئەوەی هەر لەسەرەتاوە رێی تەشەنەکردنی بگرن. دوای ئەوەی لەوان نائومێد بـو، راپەڕینەکە پەرەی سەند ئەوسا ئەویش بەناچاری تێکەڵاو بو.

ئەم هێزە لەشنۆوە بەرەو لاجان، پیران، سابلاخ بەڕێ کەوتن. بەدرێـژایی رێگـا خەڵك ئەهاتن بەپیریانەوە، پیاوەکانیـان تێکـەڵاوی لەشـکرەکە ئـەبون، خـەڵکی سابلاخ بەدەهۆڵو زورناو بـەئاڵاوە چـون بـۆ پێشـوازی شـێخ هێزەکـەی. هـەمو مەڵبەندی موکریان بەبێ بەرەنگاری هێزی ئێرانی ئازاد بـو. شـێخ عەبـدولقادر بارەگای سەرکردایەتی لەکەناری چـەمی سـابلاخدا دامـەزران. چـەندین هـەزار کەسی پیرو لاوی چەکدارو بێچەکی تێکەڵاو لەدانیشتوانی سەرانسەری ناوچـەکە لەشێخ عەبدولقادر کۆبونەوە. بەپێی هەندێ سەرژمێر لەماوەی ئەو چـەند رۆژەدا

٩هەزار سوارو ٨ هەزار پیادەو چەند هەزارێکیش بۆ تالآن کۆبونەوە. ئەم ژمارەیە ئەگەر پێوەنانیشی تێدا بێ ئەندازەی جەماوەری بونی راپەڕینەکە دەرئەخەن.

شێخ عەبدولقادر، میرە بەگی خالۆی بە٢٠٠ سوارەوە وەکو بەرایی لەشکر رەوانەی میاندواو کرد. میرە بەگو سوارەکانی لەرێگا کەوتنە بۆسەی عەلی خانی حاکمی مەراغاوە. میرە بەگ کوژراو سەریان بڕی. هێزەکانی کورد لەمە زۆر تورە بون. هێرشێکی توندیان کردە سەر میاندواو.

٢٦ی شوالی ١٢٩٧میاندواو دوای شەڕێکی خوێناوی گیرا. لەم شەڕەدا چەند سەد شیعە کوژران. هەندێ لەخانوو بازاڕی میاندواو دوای تالآن کردن سوتێنران.

٤ زی ئەلقعدە هێزی کورد لەمەلەك کەندیەوە بەرەو بناب بەڕێ کەوت. خەڵکی بناب چونکە هەواڵی کوشتارو سوتاندنی میاندواویان بیست بو هەمو خۆیان بۆ بەرگری ئامادە کرد بو. مەلا عەلی قازی، کەئاخوندێکی شیعە بو، کەوت بوە هاندان‌و سازدانی خەڵکی بناب‌و بۆ بەرهەڵستی کورد. خەڵکی بناب بەرگرییەکی ئازایانەیان لەخۆیان‌و شارەکەیان کرد. چەند هێرشی کوردەکانیان شکاند. هاوزەمان لەگەڵ سەرنەکەوتنی ئەم هێرشانەدا، هێزێکی ئێرانی بەسەرکردایەتی ئعتماد ئەلسەڵتەنە کەپێك هات بو لە٦ هەزار پیادەو ٢٥٠٠سوار گەیشت بونە نزیك بناب‌و بۆ دامرکاندنەوەی راپەڕینەکە. هێزەکانی شێخ لەگرتنی بناب نائومێد بون‌و کەوتنە بڵاوە لێ کردنی نارێکوپێك. شێخ عەبدولقادر کشایەوە مەلەك کەندی‌و لەوێوە بۆ سابڵاخ.

٢٧ زی ئەلقعدە کونسولی ئینگلیز، ئابوت لەورمێوە گەیشتە سابڵاخ. نامەی شێخ عوبەیدوڵڵای هێنا بو لەوێوە رەوانەی تەورێزی بکەن. شێخ عەبدولقادر بۆ پاراستنی هەمزاغای فەتاحی بە١٥٠ سوارەوە لەگەڵ نارد تا نزیك بناب بەڕێیان کرد. ئابوت لەوێ فەرماندەی هێزەکانی ئێرانی دی‌و هەرچی ئاگاداریەکی لەسەر هێزەکانی راپەڕینەکە هەبو بەئێرانیەکانی وت.

لەسەرەتای زی ئەلحجەدا قشونی بەسەرۆکایەتی ئعتماد ئەلسەڵتەنە لەبنابەوە بەرەو سابڵاخ جولا بۆ دوکەوتنی هێزی شۆڕش. لەهەمان کاتدا ٥٠٠ کەسی شاهسیۆن بەسەرۆکایەتی فرجی خان‌و نەجەفقلی خانی یورتچی کەلەتەورێزەوە بۆ یارمەتی دانی هێزی دەوڵەت هات بون تاگەیشتنە سابڵاخ بەهەر کوێدا رائەبوردن تالآنیان ئەکرد.

هێزەکانی عەبدولقادر نەیان توانی لەبەردەم هێزەکـانی دەوڵـەتدا رابوەسـتن. کەوتنە کشانەوە بەرەو شنۆ.

قۆڵی دوەمیان: بەسەرکردایەتی شێخ عوبەیدوڵلا خۆی.

شێخ پێشتر هێزێکی بەسەرکردایەتی شـێخ محەمـەد سـدیق کـوڕی دوەمـیو خەلیفە محەمەد سەعید نـارد بـوە ناوچـەکە بـەهاوکاری شـێخ محەمـەد ئـەمین کەیەکێ لەگەورەکانی کوردی ئەوێ بون، کەوت بونە سازدانی هێز.

١٤ی زی ئەلقعدەی ١٢٩٧ شێخ عوبەیـدوڵلا بـەهێزێکی گـەورەی ئیلاتـەوە لەمەرگەوەڕەوە بەرەو ورمێ بەڕێ کەوت. بۆ حەسانەوە چەند سەعاتێ لەبارانـدوز لای‌دا. لەوێوە راستەوخۆ چو بۆ گوندی سـیری نزیکـی شـاری ورمـێ. هێزەکـانی نزیکەی ١٢ هەزار کەس ئەبو. لەوکاتەدا هێزێکی ئەوتۆ لەورمێ نەبو بیپارێزێ. فەوجەکانی ئەفشار بەفەرماندەیی ئقبال ئەلدەولە لەقەلای بدلبو هـەڵیان‌دا بـو. شێخ ئەو هەلەی لەدەس‌دا. لەباتی ئـەوەی یەکسـەر هەڵبکوتێتـە سـەر ورمـێو بیگرێ. لەوێ راوەستاو رۆژی دوایی دو نامەی نوسی" یەکێکیان بۆ مـیر جـەمال ئەلدین ئاغای شێخ ئەلسلامی ورمێو ئەوی تریان بۆ میرزا حسێن ئاغای مجتهد. شێخ لەنامەکانی‌دا داوای لێ کرد بون هاوکاری لەگەڵ بکـەن. شـار بـەبێ شـەڕ بەدەستەوە بدەن، سیورساتی لەشکرەکەی دابین بکەن، ئاگاداری کرد بـون، تـەنیا دو رۆژ لەوێ ئەمێنێتەوە لەمزگـەوتی جـامعی نوێـژیان لەگـەڵ ئـەکاو لـەوێوە ئەچێتە سەر تەورێز.

ئەوانەش کەڵکیان لەنامەکەی شێخ وەرگرت بـۆ دواخسـتنی هێرشـەکەی تـا رێوشوێنی پاراستنی شارەکەیان دابنێنو ئاگاداری ئقبال ئەلدەولەو کاربەدەستانی تری ئێران بکەن، لەوەڵامدا داوایان لەشێخ کرد ٣ رۆژ مۆڵەتیان بداتێ بۆ ئـەوەی خەڵك ئاگادارو خۆیان بۆ پێشوازی ئامادە بکەن. شێخ دو رۆژ مۆڵەتی دان، بەڵام ئاخوندەکانی ورمێ لەباتی ئەوەی شار بۆ پێشوازی شێخ ئامـادە بکـەن، کەوتنـە خۆسازدانو قایم کردنی دیوارو بورجو باروی شار بۆ بەرهەڵستیو نامەشـیان بـۆ ئقبال ئەلدەولە نارد بەزویی بگەڕێتەوە، مشـوری پارێزگـاری ورمـێ لەهێرشـی چاوەڕوانکراوی شێخ بخوا.

هێشتا مۆڵەتی شێخ تەواو نەبو بوو ئقبال الدولەو فەوجەکانی بەر فـەرمانی گەیشـتنەوە ورمـێ. شـێخ محەمـەد ئـەمینو خەلیفـە محەمـەد سـەعیدیش بەهێزەکانیانەوە گەیشتنە لای شـێخ. ئـەو هێزانـەی لەشـێخ کۆبوبونـەوە، وەکـو

هەندێ سەرچاوە ئەڵێن، خۆی لە ٣٠ هەزار کەس تەدا[٣٠]. ئەم ژمارەیە ئەگەر پێوەنانیشی تێدا بێ دیسان رادەی قوڵی رەگی راپەڕینەکەی لەناو گەلی کوردا دەرئەخا.

تقبال ئەلدەولە دەسبەجێ کەوتە دانانی رێوشوێنی پارێزگاری شار. مزگەوتی یورد شای کردە بارەگای فەرماندەیی. جگە لەهێزە نیزامییەکانی، هەمو ئاخوندو بازرگانو گەورەکانی ورمێ لەگەڵ دانیشتوانی شارەکە دەستیان دایە چەكو بەسەر دەروازەو بورجو بارو وگەڕەکەکانی شاردا دابەش بون بۆ بەرهەڵستی هێرشی کورد. ناکۆکیەکە بەتەواوی رەنگی مەزهەبییو نەتەوەیی بەخۆیەوە گرت بو. هەمو کوردی سوننە لەلایەكو هەمو عەجەمی شیعەش لەلایەك. بۆچی راپەڕینی رەوای کورد بەو جۆرە لەلایەن گەلی ئازەرییەوە دوژمنایەتی کراو بەرلەوەی هێزەکانی دەوڵەت سەرکوتی بکەن ئەوان بەرەنگاری راوەستان؟ رەنگە وەڵامی ئەمە لەبەشەکانی یەکەمو دوەمی ئەم باسەدا دەربهێنرێ.

شێخ عوبیدوڵلا تێ گەیی مۆڵەتەکەیان بۆ بەدەستەوەدانی شار نەبو، بەڵکو بۆ تەفرەدانی ئەوو بۆ بەسەربردنی کات بوە تا خۆیان بۆ بەرگری ئامادە بکەن.

شەوی ١٨ ی زی القعدە یەکەمین هێرشی کورد بۆ سەر ورمێ دەستی پێ کرد. ئقبال ئەلدەولەو هێزەکانیو خەڵکی ورمێ زۆر بەتوندی بەرپەرچی هێرشەکەیان دایەوە. هێرشەکە هیچ سەرکەوتنێکی بەدەس نەهێنا.

هەرچەندە لەنێوان شێخ عوبەیدوڵلاو ئقبال ئەلدەولەدا چەند جارێ نامە ئاڵوگۆڕ کراو، چەند جارێ نوێنەرانی خەڵکی ورمێ چونە لای شێخ بۆ مۆڵەت وەرگرتنو کونسوڵی ئینگلیزیش ویستی ناوبژی بکا، بەو هۆیانەوە جاروبار شەڕ رائەوەستا، بەڵام پێکادان وەکو لەشەوی ١٨ی مانگەوە دەستی پێ کرد بو تا رۆژی ٢٨ی زی ئەلعقدە لەبەردەمی دیوارو قەڵاو بورجو باخەکانی ورمێدا درێژەی کێشا، بێ ئەوەی هێزەکانی کورد بتوانن شارەکە یاهەندێ گەڕەکی بگرن. ئقبال ئەلدەولە بەهیوای گەیشتنی هێزی یارمەتی ئێران ئەی ویست کاتەکە بەسەر بەرێ. هێزەکانی کورد زیانی گیانی زۆریان لێ کەوت بو. هەر لەهێرشی شەوێکیاندا وەکو عەلی ئەفشار نوسیوێتی ئەبێ نزیکەی ٢٥٠٠کورد کوژرا بێ.

٢٩ی زی ئەلعقدە ئەمیر تیمور پاشا خانی سەرداری ماکۆ بە٦ هەزار سوپاییانی خویو سەلماسو ماکۆ لەچیمەنی درشکی سەلماسەوە بەرەو ورمێ جوڵاو هەمان رۆژ گەیشتە قوشچی. شێخ عوبەیدوڵلا هەمو هێزەکانی بردە قەڵای

ئیسماعیل ئاغا بۆ ئەوەی ڕێ لەتیمور پاشا خان بگرێ. یەکەمین پێکدادانی هێزەکانی ئەمیر تیمورو شێخ عوبەیدوڵلا لەقیزلار قلعە بەقازانجی ئێران تەواو بو. ئەمیر تیمور بەرەو ورمێ کەوتە ڕێو لەدەرەوەی شار بارگەی خست. هێزەکەی تیمور پاشا هەر ئاواییەکی لەسەر ڕێدا بوو تالانی کردو هەمو ئەوانەشی سەر بڕی کە لەهێزەکەی شێخ بە دیل گرت بونیو، کەللەکانی وەکو نیشانەی سەرکەوتنی خۆی نارد بۆ تەورێز.

شێخ هێزەکانی ڕێك خستەوە. لەئێوارەی ٤ زی ئەلحجەدا لەکێوی جهودلرەوە کەئەیڕوانی بەسەر ئۆردوگاکەی تیمور پاشا خاندا هێرشێکی سەرنەکەوتویان کرد. هێزی عەجەم هێزەکانی ڕاپەڕینەکەی شکاندو بەرەو دواوە ڕاوی نا. هێزەکانی شێخ جارێکی تریش لەهەمان شوێنەوە پەلاماری ئۆردوگاکەیاندا، بەڵام ئەمجارەش بێ هودە بو.

هاوزەمان لەگەڵ بەخۆکەوتنی جەنگیی دەرباری قاجارو سازدانو بەڕێ کردنی قشونو میلیشیای ئیلات بۆ دامرکاندنەوەی ڕاپەڕینەکە، تەقەللا دیپلۆماسیەکانی شا سەرکەوتنی بەدەس هێنا. لەلایەکەوە ئەلیکسەندەری دوهەم فەرمانیدا بەهێزەکانی روسیە لەقافقاس بچێتە سەرسنوری ئازەربایجانی خوارو، بۆ ئەوەی لەکاتی پێویستدا بەقازانجی ئێران خۆیان لەجەنگ هەڵقورتێنن. لەلایەکی ترەوە گەلە کۆمەکیی دیپلۆماسی، روسی، بەریتانی، ئێرانی لەئەستەموڵ توانی بابیعالی ناچار بکات، هێزەکانی خۆی لەموش، بتلیس ئەرزڕوم، ئەرزنجان، وان کۆبکاتەوە بەرەو هەکاریو مەڵبەندەکانی ڕاپەڕینی بنێرێ، شوێنی ستراتیجیەکان بگرنو سنوری ئێرانی- عوسمانی قایم بکەن.

٤/٢/٢ کشانەوەو تێشکان

هێزەکانی هەردو قۆڵەکە پشێوی تەواویان تێ کەوت. هەندێکی دوای بەدەس هێنانی تالان بێ پرس گەڕانەوەماڵی خۆیان. هەندێ ورەی بەرداو لەترسی گەیشتنی هێزەکانی ئێران بلاوەیان لێ کرد. هەندێکیشیان بەنهێنی یا بەئاشکرا ریزی ڕاپەڕینیان بەجێ هێشتو. دایانە پاڵ دوژمن.

هێزەکانی ئێران کەوت بونە ڕاونانی هێزەکانی ڕاپەڕین. لەهەمان کاتدا بەتوندی کەوتنە سزادانی بەکۆمەڵی خەڵك. دانیشتوانی گوندەکانیان بەزۆری ئەکوشت. ماڵو داراییان تالان ئەکردنو ئاواییەکانیان ئاگر ئەدان، ئەو خەڵکەی توانی لەپەلامار ڕزگار ببێ پەنایان بردە بەر ناوچە شاخاویەکانی سەرسنوری

عوسمانی- ئێرانی. هێزەکانی هەردو قۆڵەکەی لەشکری شێخ بەناڕێکوپێکی بڵاوەیان لێ کرد. شێخ عوبەیدوڵڵاو عەبدولقادرو محەمەد سدیقی کوڕی لەگەڵ هەندێ لەهێزەکانی لەمانگی زی الحجە ١٢٩٧(تشرینی دوەمی ١٨٨٠)لەسنور پەڕینەوە بۆ ناو خاکی عوسمانیو گەڕانەوە بۆ ناوچەی شەمزینان. هەمزە ئاغاش بەچیای قەندیلدا ئاوای دیوی مەنگوڕایەتی بو.

پلانی جەنگی ئازادکردنی کوردستانی ئێران بەتێشکان دوایی هات. لەشکری ڕاپەڕین نەیتوانی سەرکەوتنی گەورە بەدەست بهێنێ لەئازادکردنی شاری گرنگ یا شوێنی ستراتیجیدا، تەنانەت ڕاپەڕینەکە نەتەنیەوە بۆ ناوچەکانی سنەو کرماشان کەبەشێکی گرنگو فراوانی کوردستان بو.

هەروەها لەبەر ناڕێکوپێکیو بێ دیسپلینیو بێ سەروبەری نەیتوانی لەچەن هەفتەیەك زیاتر خۆی ڕابگرێ چ بۆ هێشتنەوەی ئەو شوێنانەی ئازادکرا بونو لەژێر دەسەڵاتی خۆیدا بون. چ بۆ بەرەنگاری شکاندنی هێرشی قشونی ئێران.

لەبەر نەشارەزایی لەزانستەکانی جەنگو تاکتیکەکانیدا نەیتوانی جەنگی نیزامی لەگەڵ قشونی ئێران بکا. هەروەها نەیتوانی درێژە بەکاری چەکدار بدات بەشێوەی جەنگی پارتیزانی.

قشونی ئێران وەکو کیرزن نوسیوێتی کەپێکهات بو لە٢٠هەزار کەسو چەند عەرادەیەك تۆپ بەسەرکردایەتی حشمت الدولە[31] کەوت بوە ڕێ بۆ دامرکاندنەوە ڕاپەڕینەکە. حشمت الدولە لەڕێگا مرد. لەبەرئەوە ناصرالدین شا فەرمانیدا بەمیرزا حسێن خان سەرکردایەتی عملیاتەکە بگرێتە ئەستۆ. چەند ئەفسەرێکی نەمسەییش لەناو قشونی ئێراندا بون. سوپاسالار گەیشتە سلدوز. کۆتایی هێنا بەسزادانی بەکۆمەڵی خەڵك" کوشتارو تاڵانو ئاگردانی ماڵو ئاوایی. ڕۆژی ١٢ی محەڕەم ئەلحەرام گەیشتە ورمێ. لەوێ کەوتە ڕێکخستنەوەی کاروباری ناوچەکە. میرزا ڕەزا خانی سەرتیپو معین الصدارە ومیرزا هاشم خانی سەرپەرشتی ئەرمەنیەکانی نارد بۆ گفتوگۆ لەگەڵ کاربەدەستانی عوسمانی دەربارەی شێخ عوبەیدوڵڵاو هاوکارەکانی[32].

٥/٢/٢ گفتوگۆ لەگەڵ تورك

کاربەدەستانی تورك ئەیان ویست شێخ بەخۆشی بخەنە داوەوە. کەوتنە هاتوچۆ بۆ لایو گفتوگۆ لەگەڵی بۆ ئەوەی بیبەن بۆ ئەستەموڵ" شێخ ئەبێ خۆی هیسوای

بەبەڵێنەکانی تورك هەبو بێ. چونکە بەو بۆنەیەوە ئەم نامەیەی بۆ کوردەکانی سنورو بۆ ئاوارەکان نوسیوە:

((لەپاش پێ ڕاگەیاندنی سەلامی موشتاقانە

هەر کات لەڕوی خۆشەویستیەوە ئەحواڵی ئەم لاپرسن بحمداللە کارەکان لەلایەن لای بلندی دەوڵەتی باڵاوە بەئارەزوی دڵی خۆشەویستانە. لەمرۆژانەدا جەنابی سەعادەت مەئاب ئەحمەد بەگ یاوەری حزوری هومایۆنی حەزرەتی شاهانە، خلد الله ملکه، بۆ هەندێ کاروباری نهێنی نێردرا بوە ئێرە، هاتو والحمدلله لەهەمو رویەکەوە کارەکان رو بەرێگەو بەپێی مەبەستە. ئەگەر نیفاقی ئەهالی کوردستانو بێ سەبری ئاوارەکان نەبێ کار بەئەنجام گەیشتوەو دروست بوە. چونکە هەمو دەوڵەتان حکومەتی عەجەمیان بەناهەق داناوەو هەقیان بەئێمە داوە. بڕیار وایە کوردستان تەسلیمی خۆمان بکەن. لەبەرئەوەیە عەجەم شڵەژاونو هەوڵی ئیستیمالەتی ئاوارەکان ئەدەن، هەڵبەت ئەوەندەی لەتوانای ئێوەدا بێ ئەبێ هەوڵی ئیتیحادو ئیتیفاقی کوردستانی ئەولا بدەنو ئاوارەکان تەقویەو تەوسیە بکەن کەئارام بگرنو بێ سەبری نەکەنو بەدرۆو دەلەسەی ئێرانیەکان هەڵ نەخەڵەتێنو هەرکەس بێ ئیزنو ئیجازەی ئێمە هاتوچۆ بکاو بگەڕێتەوە بەدوژمنی گەورەی ئێمە دائەنرێ.

چاوەڕوانی وەڵامی سەلامەتیو مەرجوعاتم[٣٣]

کاربەدەستانی تورك هێزێکی زۆریان هێنابوە ناو کوردستانەوە. لەباتی ئەوەی کوردستان تەسلیمی شێخ بکەن وەکو گفتیان پێدا بو، بەگیاوی ڕەوانەی ئەستەمولیان کردو لەوێ دەسبەسەر دایان نا.

٣/٢ ئەقەللای جێبەجێ کردن: کاری دیپلۆماسی

١/٢/٢ رۆژهەڵاتی ناوەڕاست: مەیدانی ئەراتێنی روسو ئینگلیز

لەدوا چارەکی قەرنی ١٩ هەمدا دەوڵەتە ئەوروپیەکان لەبواری پیشەسازیدا لەپێشکەوتنی خێرادا بون. بۆ بەدەسهێنانی بازاڕی ساخکردنەوەی کەلوپەلەکانیانو، بۆ بەدەسهێنانی کەرەستەی خاوی پێویست. لەململانێیەکی سەختی سیاسی، ئابوری، فەرهەنگی...دا بون لەپێناوی دابەش کردنی وڵاتانی ئاسیاو ئەفریقادا بەناوچەی نفوزی خۆیان.

بەریتانیا هیندستانی کردبوە کۆلۆنی خۆی. پارو پارو چەندین شوێنی ستراتیجی لەسەر ڕێگای نێوان بەریتانیاو هیندستاندا لەدەوڵەتی عوسمانی

داگیرکرد بو. مالّتا(١٨٠٠)، عەدەن(١٨٣٩)، قوبروس(١٨٧٨)، قەناتی سویس(١٨٨٣). دوایی تریش ئەمارەتەکانی تری خەلیجی فارس.

روسیاش لەفراوانخوازی بەرو خواری خۆیدا لەچەند شەڕێکدا ئێرانی شکاند بو. پەیمانی گولستان(١٨١٣)ی بەسەرا سەپاند. لە١٨٢٩دا دیسانەوە روسیە بیانوی بەئێران گرتەوەو کەوتەوە جەنگ لەگەڵی‌و پەیمانی تورکمان چای بەسەرا سەپاند. روسیە لەسالآنی ١٨٦٨، ١٨٧٣، ١٨٧٦ خانەکانی بوخاراو خیوەو جوقندی خستەژێر دەستی خۆی. روسیە لەرۆژئاوای دەریای قەزوینەوە گەیشت بوە سەر ئاوی ئاراس‌و لەلای رۆژهەلآتیەوە سەر روباری ئەترەك. لەرۆژهەلآتی سنوری عوسمانیش‌دا لەدوای پەیمانی بەرلین(١٨٧٨)قارس، ئەردەهان، باتومی پێ بڕاو، بەردەوام بو لەهاندانی گەلە مەسیحیەکانی بالقان‌و ئەرمەنی دژی بابیعالی.

روسیاو بەریتانیا دو هێزی سەرەکی بون لەسەر بەهێزکردنی نفوزی خۆیان لەناوچەکەدا لەگەڵ یەکتری لەململانێ‌دا بون. بەلآم کەمەترسی هاتنی هێزێکی سێیەم، وەکو ملۆزمی ئەم دوانە، پەیدابو بێ. ئەوسا ململانێی بەینی هەردوکیانی خاوکردۆتەوە تا ئەویان دەرئەکرد.لەسەرەتای قەرنی ١٩هەمدا بەرامبەر مەترسی ناپلیۆن ئەمەیان کرد، هەروەك لەکۆتایی قەرنی ١٩هەمدا لەگەڵ پەیدابونی مەترسی ئەڵماندا هەمان گەمەیان دوبارە کردەوە.

روسیاو بەریتانیا بۆ پاراستنی بەرژەوەندیەکانی خۆیان جگە لەسەفارەتەکانیان لەئەستەموڵ‌و تاران، چەندین کونسولگەیان لەشارە گرنگەکانی ئێران‌و تورکیا دامەزراندبو.

هاونیشتمانانی ئەوروپی بەتایبەتی روس‌و ئینگلیز لەسەرانسەری رۆژهەلآتی ناوەڕاستدا بەناوی گەشت، گەڕانی ئارکیۆلۆجی، لێکۆڵینەوەی جوگرافی، کڕین‌و فرۆشتنی کەلوپەلی بازرگانی... زانیاریان لەسەر هەلومەرجی سیاسی، کۆمەلآیەتی، ئابوری، فەرهەنگی گەلانی ناوچەکەو شوێنە ستراتیجیەکانی کۆئەکردەوە بۆ دانانی نەخشەی جێگیرکردنی نفوزی سیاسی‌و ئابوری خۆیان.

بەناوی پارێزگاری‌و یارمەتی دانی مەسیحیەکانەوە میسیۆتیرەکان چەندین بنکەیان لەژێر ناوی کەنیسە، قوتابخانە، نەخۆشخانەدا دامەزراند بو. ئەوانیش لەپاڵ دەزگا سیاسی‌و ئابوریەکانی تری ولآتەکەیان خزمەتی ستراتیجی دەوڵەتەکانی خۆیان ئەکرد.

بەناوی چاککردنی دەزگای بەڕێوەبەرایەتییەوە سەدان بێگانە لەدەزگا ئیداریەکانی عوسمانیو ئێرانیدا کاریان ئەکردو بەناوی رێکخستنەوەی هێزە چەکدارەکانی هەردو دەوڵەتەوە سەدان ئەفسەری ئەوروپایی لەڕیزی سوپاکانی ئێرانو تورکیادا کاربەدەست بون.

هاونیشتمانانی ئەوروپایی لەقەڵەمڕەوی ئەم دو دەوڵەتەدا مافی کاپتیولاسیون واتە مافی دادگای کونسوڵیان هەبو کەهیچ هاونیشتمانیەکی خۆیان نی بو.

روسیا خاوەنی گەورەترین هێزی زەمینی ئەوسای دنیا، گەورەترین هێزی ناوچەکەش بو، هاوسنور بو لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانیو هاوسنور بو لەگەڵ دەوڵەتی ئێران، نفوزی سیاسی، ئابوری، جەنگیی بەهێزی تێدا کردبون.

بەریتانیاش خاوەنی گەورەترین هێزی دەریایی ئەوسای دنیا، بەهۆی بونی لەهیندو بنەککانی لەماڵتا، قوبروس، عەدەن، شێخ نشینەکانی خەلیج، ئەگەرچی هاسنوری هیچکام لەتورکیاو ئێران نەبو بەڵام نفوزی سیاسی، ئابوری، جەنگیی بەهێزی لەناویاندا هەبو.

ئاڵمانیاش کەتازە دەوڵەتی یەکگرتوی نەتەوەیی خۆی دروست کرد بو، وەکو هێزێکی پیشەسازی گرنگی دنیا، هات بوە مەیدانی ململانێوە لەناوچەکەدا بۆ ئەوەی ئەویش جێگە پێی خۆی بکاتەوە. هەر بەو پێیەش فەرەنسا، ئیتاڵیا، نەمسە...

سەرزەمینی ئێرانو عوسمانی بو بون بەمەیدانی ململانێیەکی سەخت لەنێوان دەوڵەتانی ئەوروپیدا، بەڵام روسیا لەلایەكو بەریتانیا لەلایەکی ترەوە کەهێزە نفوز دارەکانی ناوچەکە بون هەوڵیان ئەدا رێ بگرن لەهاتنی نفوزی هێزەکانی تر. بەهۆی پێشکەوتنی خێرای ئەوروپاو مانەوەی رۆژهەڵات بەدواکەوتویی، بەهۆی بەسترانەوەی ئابوری دواکەوتوی ناوچەکە بەئابوری پێشکەوتوی دەوڵەتانی ئەوروپیەوە، دەلاقەیەکی گەورە لەنێوان ئەم قاڕەیەدا دروست بو. تەنگوچەڵەمەی ئابوری، کۆمەڵایەتی، سیاسی.. ئێرانو تورکیا قوڵ تر بو. داوودەزگا دەوڵەتیەکان زیاتر بەرەو فەساد ئەڕۆیشتن. زوڵمی زۆرتریان لەخەڵك ئەکرد. زۆرتر ئەبون بەژێرباری قەرزی دەوڵەتانی دەوڵەمەنی ئەوروپاوە. زیاتر ئەکەوتنە ژێرهەرەسی نفوزی ئەوانەوە, چارەنوسی مەسەلە گرنگەکانی ناوەویان لەلایەن ئەوانەوە بڕیار ئەدرا.

٢/٣/٢ بۆچونەکانی شێخ عوبەیدوڵڵا

شێخ عوبەیدوڵڵا لەناو ئەو هەلومەرجە ناوەکیو دەرەکییەدا کەوتە کارکردن بۆ جێبەجێ کردنی ستراتیجەکەی. گرنگی دەوری دەوڵەتانی ئەزانی لەبڕیاردانی چارەنوسی گەلاندا، بەتایبەتی خۆی بەشداری جەنگی روسی-عوسمانی(١٨٧٧)بو، ئەو شەڕەی روسیا بەبیانوی لەسەرکردنەوەی نەتەوە مەسیحیە زۆرلێکراوەکانی بالقانەوە دژی عوسمانی هەڵی گیرساندو، لەئەنجامی سەرکەوتنی روسیاو ژێرکەوتنی عوسمانیدا، پەیمانی سان ستیفانوی بەسەرا سەپاند، کەئەبو دەست لەچەندین ناوچەی فراوانی بالقانو قافقاسو ئاسیای بچوك هەڵبگرێو، دوایی تریش لەباتی ئەو لەپەیمانی بەرلیندا لەژێر گوشاری دەوڵەتانی ئەوروپیدا دەستی لەچەند شوێنی قەڵەمڕەوی خۆی هەڵگرتو دانی نا بەئازادی دینیو ئازادی نەتەوەیی چەندین گەلی ژێردەستەی خۆیدا.

شێخ عوبەیدوڵڵا ئەیزانی دەوڵەتانی گەورەی ئەوروپی ئەتوانن دەوڵەتان بڕوخێننو دەوڵەتان دروست بکەن، بەڵام شارەزای ململانێی ستراتیجیی دەوڵەتە گەورەکانی ئەوروپاو، ململانێی ستراتیجی روسی- ئینگلیزی لەناوچەی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستو، ستراتیجی هەریەکەیان لەناوچەکەدا نەبو، کەبێگومان ئەم شارەزاییە ئەی توانی دەورێکی کاریگەری هەبێ لەداڕشتنی ستراتیجی بزوتنی دیپلۆماسی جوڵانەوەکەدا، بەجۆرێکی ئەوتۆ کە بەتەواوی ناکۆكو راستەوخۆ پێچەوانەی یەکتری نەبن.

یەکێ لەئوسلوبە سەرەکیەکانی شێخ عوبەیدوڵڵا بۆ جێبەجێ کردنی ستراتیجەکەی کاری دیپلۆماسی بو، لەبەرئەوە لەپێش کۆکردنەوەی هێزی چەکدارو دەسکردن بەلەشکرکێشی بۆ رزگارکردنی کوردستان لەدەسەڵاتی عەجەمو رۆم کەوتە بزوتنی دیپلۆماسی. کەوتە هەوڵی دروست کردنی پێوەندی لەگەڵ نوێنەرایەتی دەوڵەتە ئەوروپاییەکان بەناردنی نامەو یادداشت، ناردنی نوێنەری تایبەتی بۆ گفتوگۆو رونکردنەوەی باری سەرنجی خۆی لەسەر هەلومەرجی کوردستانو ناوچەکەو جیهان.

شێخ عوبەیدوڵڵا دەوڵەتی نەبو تاداوودەزگای کاروباری دەرەوەی هەبێ، دیپلۆماتی پسپۆڕو شارەزای کاروباری سیاسەتی جیهانی هەبێ، زانستگەو شوێنیی پێگەیاندنی دیپلۆماتو زانای قانونو سیاسەتو جوگرافیو پێوەندی ناو دەوڵەتانی هەبێ، هەروەها حیزبیشی نەبو کەچەند کەسێکی تەرخان کراوی

هەبێ بۆ لێکۆڵینەوەو هەڵسەنگاندنی کاروباری سیاسی ناوچەکەو جیهانو دانانی ڕێوشوێنی کاری سیاسی- دیپلۆماسی، سەرباری ئەمانەش دوا کەوتویی کوردستان لەباری پێوەندییەوە" نەبونی ڕێگاوبان، تەلەگراف، ڕۆنامەو گۆڤار...

شێخ عوبیدوڵڵا خۆی سەرکردەی جوڵانەوەکە بو. بیروبۆچونەکانی ئەویش بڕیاردەر بون لەدیاریکردنی ڕێبازو چوارچێوەی پێوەندیەکانی لەگەڵ دنیای دەرەوە. بەلام ئاخۆ هەر ئاوات و ئارەزوەکانی شێخ و ئایدیۆلۆجی و جۆری فەرهەنگ و پەروەردە بونی خۆی تەنیا سەرچاوەی داڕشتنی چوارچێوەی کاری دیپلۆماسی جوڵانەوەکە بون، یاخود ((بینە))ی ناوەکی کوردستانو((بینە))ی دەرەکی-ناوچەیی و جیهانی کاریان تێ کردوە؟

بێگومان فاکتەری جیۆپۆلەتیك دەورێکی کاریگەری هەبوە لەدیاریکردنی بۆچونەکانی شێخ عوبەیدوڵڵا. هەڵکەوتی جوگرافی کوردستان لەبەینی ئێرانو عوسمانیدا، هاوسنوری لەگەڵ روسیەی بەهێزدا، کەچەندین شەڕی سەرکەوتوانەی لەگەڵ هێزی عوسمانی کردبو و شکاندبوی، تێکەڵاوی کۆمەڵایەتی، بازرگانی، فەرهەنگی کوردەکانی هەردو دیوی سنوری عوسمانی- روسی، ئێرانی-روسی، نەبونی سنوری سیاسی کوردستان لەگەڵ هیچ دەوڵەتێکی تری دنیا جگە لەروسیا، نەبونی سنوری دەریایی، کەمێ توانای ماددی جوڵانەوەکە، نزمی ئاستی بەرهەم هێنانی خەڵك، نەبونی کارگەی دروست کردنی چەك و تفاقی جەنگی، نفوزی بەهێزی روس و ئینگلیز لەناو هەردو دەوڵەتو لەناو دانیشتوانی ناوچەکەدا.. ئەمانە بێگومان دەوری کاریگەریان هەبوە لەدیاری کردنی بۆچونەکانیدا.

١-ئامانجی لەبزوتنی دیپلۆماسی

بۆ ئەوەی یەکێ مافی خۆی بەدەست بهێنێ، ئەبێ لێوەشاوەیی خۆی بسەلمێنێ، ئەبێ لەخەڵکیتر بگەیەنێ کەبەدەستهێنانی ئەم مافە بۆ ئەو، ئەگەر قازانج بەوان نەگەیەنێ نابێتە هۆی زەرەر لێ دانیان. کوردیش کەخاوەنی دەوڵەت نەبوە، لەریزی دەوڵەتانی جیهاندا جێیەکی نەبوە، بۆ ئەوەی مافی هەبونی دەوڵەت بەدەس بهێنێ ئەبو لێوەشاوەیی خۆی بسەلمێنێ، ئەبو لەدەوڵەتانی تر بگەیەنێ کەنەك زیانی بۆ ئەوان نابێ، بگرە قازانجی لێ ئەکەن. ئەبو بەهانەی بەجێی بەدەستەوە بێ بۆ خۆجیاکردنەوەی لەدەسەلاتی عوسمانی و ئێرانی.

کوردستان ولاتێکی شاخاویە، هەرگیز دەسەڵاتی ناوەندی بەهێزی دەوڵەتێکی خۆجێی تیا دانەمەزراوە. هەمیشە لەژێردەسەڵاتی بێگانەی داگیرکەرا بوە. دەسەڵاتی دادگەری تێدانەبوە. بنەماڵە، هۆز، خێڵ، گوند، پێڕەوانی مەزەبو دین بۆ پاراستنی خۆیانو بەرژەوەندیەکانیان ناچار بون پشت بەهێزی تایبەتی خۆیان ببەستن. ئەرزی کوردستان هەمیشە جێگەی چاوتێ برینی نەتەوە بەهێزەکانی ناوچەکەو مەیدانی زۆرنبازی خوێناوی دەوڵەتەکانی ئەوان بوە. ململانێی دەسەڵاتی ناوەندیی رۆمو عەجەم لەگەڵ دەسەڵاتە خۆجێییەکانی بۆ جێگیرکردنی دەسەڵاتی ناوەندی لەکوردستاندا، ململانێی رۆمو عەجەم لەکوردستاندا بۆ دەسکەوتی ئەرزی، ململانێی هۆزو خێڵەکان لەسەر دەسکەوتی ناوچەیی لەناو خۆیاندا... ئاسایشی لەکوردستان بڕی بو. ئەوروپیەکان لەرێگەی ئەو گەشتکەرو گەڕیدانەوە کەهات بونە کوردستان یا بەکوردستاندا تێ پەڕی بون، وێنەی گەلێکی دواکەوتو، نەخوێندەوار، دڕندە، شەڕانی، فەناتیك، جەردە، رێگر، تالانکەر.. کەلێوەشانەوەی بەڕێوەبردنی کاروباری ولاتەکەی خۆی نیە، چو بوە مێشکیانەوە، شێخ عوبەیدوڵلا ئەیویست ئەو وێنەیە چاك بکاتو، پێیان بسەلمێنێ کوردیش ئەگەر کاروباری خۆی بەدەست خۆیەوە بێ، لەکوردستاندا ئاسایش جێگیر ئەبێ، جەردەییو دزی تالانو شەڕشۆڕ نامێنێ، کاروانی بازرگانی بەئەمینی هاتوچۆ ئەکا. خوێندەواری بلاوئەبێتەوە، لێوەشاوەیی دروست کردنو بەڕێوەبردنی دەوڵەتی خۆی هەیە.

ئەگەر ناوەڕۆکی نامەکانی شێخ عوبەیدوڵلاو وتوێژەکانی خۆیو نوێنەرەکانی لەگەڵ ئەوروپیەکان لێك بدرێتەوە، دەرئەکەوێ کەمەبەستەکانی شێخ لەبزوتنی دیپلۆماسی بەرەو دەوڵەتانی ئەوروپی بریتی بوە لە:

١-خۆشناوکردنی کوردو سەلماندنی رەوایی جیابونەوەی لەئێرانو تورکیاو بەدەستهێنانی مافی ئازادی بڕیاردانی چارەنوسی خۆی.

٢-ریسواکردنی زوڵمو زۆری رۆمو عەجەم لەکوردستانداو، بەپاڵدانی هۆی ئەو کردەوە خراپانەی رو ئەدەن بەدەسەلاتداریتی ئەوان.

٣-دەرخستنی گرنگی کوردستانی سەربەخۆ بۆ دەوڵەتانی ئەوروپی لەڕوی جێگیرکردنی ئاسایشی ناوخۆو، تەئمینی ئازادیو سەلامەتی بازرگانیو، رەفتاری باش لەگەڵ گەلانی مەسیحیو، گرنگی ستراتیجی شاخەکانی کوردستان لەکاتی جەنگدا.

ئامانجی سەرەکی لەمانەش هەموی، بەدەسهێنانی پشتیوانی مەعنەوی دەوڵەتانی ئەوروپی بو بۆ خەباتی نەتەوەی کوردو، دانپیانانی قانونییان بەدەوڵەتی کوردستانی یەکگرتو و سەربەخۆ لەدەسەلاتی دەرباری قاجارو بابیعالی تورکی.

۲-دیپلۆماسی شێرورێوی

لەدوا چارەکی قەرنی ۱۹هەمدا دەوڵەتی سەربەخۆ لەدنیادا زۆر نەبون. دەوڵەتە گەورەو گرنگەکانی ئەوروپا بریتی بون لەبەریتانیا، روسیا، فەرەنسا، ئیتالیا، نەمسە... کەلەکاروباری دنیادا، بەتایبەتی لەکاروباری رۆژهەلاتی ناوەڕاستدا گرنگییان هەبو. لەناو ئەوانەش دا بۆ شێخ عوبەیدوڵلا روسیاو بەریتانیا کەدو هێزە سەرەکیەکەی ناوچەکە بون گرنگیەکی تایبەتییان هەبو چونکە نفوزی سیاسی، ئابوری، فەرهەنگی، جەنگی... یان لەناو ئێران‌و تورکیادا بەهێز بو. ئەوانەی تر لەپلەی کاریگەری نفوزدا لەناوچەکەدا نەئەگەیشتە ئەو دوانە. شێخ عوبەیدوڵلاش لەکاری دیپلۆماسیدا سەری کردە سەر ئەم دو دەوڵەتە ئەوروپیە. لەناو دوانەشدا پێی وابو((لایەنگیری شێر بێ باشترە نەك هی رێوی))[٣٤] دیارە ئەمەشی لەو پەندە کوردیە مەشهورەوە دەرهێناوە کەئەڵێ: ((شێر بمشکێنێ نەك رێوی بمخوا)). لەلای کورد شێر رەمزی جوامێری‌و رێوی رەمزی فێڵبازیە. لەشێریش مەبەستی روس‌و لەرێوی مەبەستی ئینگلیز بوە.

ئەبێ ئەم بۆ چونەی شێخ لەچیەوە هاتبێ؟ کورد خاوەنی دەوڵەت نەبو رەفتاری لەگەڵ ئەم دو دوەڵەتە کردبێ‌و لەئەرشیفی وەزارەتی کاروباری دەرەوەیدا تۆماری پێوەندیەکانی نێوان کورد- ئینگلیزو، کورد-روسی هەبێ، تا لەئەنجامی لێکۆڵینەوەی بەراوردی رەفتاری هەردولادا ئەم پێچواندنە دابرێژێ. هەروەها تەجروبەی پێشوتری جولانەوەی کوردیش لەگەڵ روس‌و ئینگلیز بایی ئەوە نابێ هەڵسەنگاندنێکی وەهای لەسەر دابمەزرێ.

۳/۳/۲ ستراتیجی ناوچەیی روسیا

ئامانجە سەرەکیەکانی ئیمپراتۆریی روسی لەقەرنی ۱۹هەمدا لەرۆژهەلاتی ناوەڕاست، درێژەکێشانی هەمان راسپاردەکانی پەتروسی گەورەو کاترینا بو:

۱-هەوڵ دان بۆ تەئمین کردنی دەرەتانێکی دەریایی لەسەر ئاوی گەرم.

٢-هەوڵ دان بۆ دەسگرتن بەسەر بوغازەکـانی نێـوان دەریـای ڕەش‌و دەریـای سپی‌دا.
٣-گەشەپێدانی بازرگانی.
٤-ڕێ گرتن لەتەنینەوەی نفوزی فەرەنسی، ئینگلیزی‌و دوایی‌تر ئەڵمانی[٣٥].
بۆ بەدیهێنانی ئەم ئامانجانەش چـاوی بـڕی بـوە ئـەرزەکانی جنـوبی ڕوسـیە کەهەندێکی لەژێر دەستی عوسمانی‌و هەندێکی بەشێکی سەرزەمینی ئێران بـو. هەوڵی ئەدا لەڕێگەی نزیك بونەوە لەئێران‌و ئەفغانسـتانەوە مەترسـی بـۆ سـەر هیندسـتان دروسـت بکـات‌و بـەریتانیا بخاتـە پـەژارەوە. بەتێپـەڕبونی زەمـان‌و بەشێنەیی سنوری خۆی گەیاندە لێـواری سـەروی دەریـای ڕەش، ئەمرمەنستان، گورجستان، ئازەربایجان، تورکمانستان، تارتارستانی گرت‌و، ڕوبارەکـانی ئـاراس‌و ئەترەك بونە سنوری خواروی. جێ پێی ئابوری‌و سیاسی تەنانـەت سـوپایی خـۆی لەئێران‌دا قایم کرد.
ئەو ململانێیەی لەنێوان ڕوسیەو دەوڵەتە ئەوروپیـە گـەورەکان‌دا بـو، لـەدوا چارەکی قەرنی ١٩هەم‌دا، دەسـتەبەری سـەرەکی مـان‌و پاراسـتنی ئیمپراتـۆریی ئێرانی‌و ئیمپراتۆریی عوسمانی بو. هیچ کام لەدەوڵەتانی ئەوروپی بۆ ئەوەی ئەوی تریان بـەهێزتر نـەبێ. ڕازی نـەبو یـەکێ لـەم دو دەوڵەتـە داگیربکـاو بیخاتـە ژێردەسەڵاتی ڕاستەوخۆی خۆیەوە، ئێران لەنێوان دەسەڵاتی ڕوس‌و نفوزی ئینگلیزا دەوری ناوچەی لەمپەری ئەبینێ. بۆ ئەوەی ڕێ لەتەماعی ڕوسـی بگـرن، بەسـت بویانەوە بەهەندێ بەڵێنی دەولییەوە، لەوانە پەیمانی پاریس(١٨٥٦)[٣٦].

١-کورد و ڕوس

ئەو سەردەمەی کوردستان دابەش بو بو بەسەر دەوڵەتانی ئێران‌و عوسمـانی‌دا گەلی کورد لەلای سەروی ئێـران‌و لـەلای ڕۆژهـەڵاتی عوسمانیـەوە هاوسـنور بـو لەگەڵ قەڵەمڕەوی دەسەڵاتی ڕوس.
ڕوسیە لەتەقەلای فراوانخوازانـەی بـەرەو خـواری خـۆی‌دا لـەپاش سـەپاندنی پەیمانی گولستان(١٨١٣)دوایی تر پەیمانی تورکمانچای(١٨٢٨)بەسەر ئێـران‌دا، وە لـەپاش سـەپاندنی پـەیمانی سـان سـتیفانو(١٨٧٧)و دوایـی تـر پـەیمانی بەرلین(١٨٧٨)بەسەر دەوڵەتی عوسمانی‌دا، هەندێ شوێنی کوردستـان‌و هەنـدێ خێڵی گەورەی کـورد کـەوت بونـە ژێـر دەسـتیەوە. مەیـدانی سـەرەکی هەنـدێ

لەجەنگەکانی روسی-ئێرانیو روسی- عوسمانی لەکوردستاندا بوە. بەشێ لەهێزەکانی ئێرانیو عوسمانی لەو شەڕانەدا کورد بون.

لەکاتی جەنگدا، روس بۆ ئەوەی کەڵك لەکورد وەربگرێ، دژی ئێرانو عوسمانی بەکاریان بهێنێ هەندێ تیپی لەسوارەو پیادەی کورد پێك هێناو، پێوەندی دۆستانەی لەگەڵ هەندێ ئاغاو دەسەڵاتداری کورد دروست کرد. لەجەنگی ١٨٢٩دا روسیە ٤ تیپی موسڵمانی پێك هێنابو لەوانە یەکێکیان کورد بو. لەشەڕی کریمەدا(١٨٥٤-١٨٥٦)دو تیپیان پێك هێنا بو یەکێکیان لەکوردەکانی قارسو ئەوی تریان لەکوردەکانی یەریڤان. لەشەڕی ١٨٧٧دا تیپێکیان لەکورد پێك هێنابو کە١٣٠٠کەس بو[37].

بەمجۆرە نزیکیی کوردستان لەدەوڵەتی بەتوانای روسیا، تێکەڵاوی سیاسی، بازرگانی، کۆمەڵایەتی، جەنگی.. کورد لەگەلی، نفوزی بەهێزی روسی لەئێرانو عوسمانیدا، دەسوەردانی بەردەوامی لەکاروباری گرنگی ناوچەکەداو، چاوتێ برینی بۆ دەس بەسەراگرتنی... بۆتە هۆیەکی کاریگەری دارشتنی جۆری هەڵوێستی بزوتنەوەی رزگاری-نەتەوەیی گەلی کورد لەهەڵبژاردنی دۆستایەتی روسدا.

هەڵکەوتی جوگرافی کوردستان جۆرێ بوە، ئازادی لەسەرکردەکانی کورد سەندۆتەوە، کەبەپێی دەسکەوتی نەتەوەیی دۆستو دوژمن هەڵبژێرن. لەسەرەتای دەسپێکردنی بزوتنەوەی رزگاری- نەتەوەیی گەلی کوردەوە، هۆی جیۆپۆلەتیکی فاکتەری سەرەکی بڕیاردەری دیاریکردنی دۆستو دوژمن بوە.

٢-بزوتنی دیپلۆماسی بەرەو روسیا

شێخ لەدوای گەڕانەوەی بۆ نەهری(١٨٧٨)کەوتە تەقەللا بۆ پێوەندی کردن لەگەڵ کاربەدەستانی روس. نوێنەری ئەنارده لایانو نامەی بۆ ئەنوسین، بۆ ئەوەی باری سەرنجی خۆیان پێ رابگەیەنێ[38]

چەندین جار نوێنەری خۆی ناردە لای ئوبەر میللەری کونسوڵی روس لەئەرزڕوم کاتێ کونسولگەی روسی لەوان کرایەوە، شێخ ئەو نزیك کەوتنەوەیەی بەهەل زانی دوجار یوسف ئاغای باوەڕپێکراوی خۆی بەپێشنیارەوە ناردە لای کامسارکان. هەروەها لەتشرینی یەکەمی ١٨٧٩دا بەنوێنەرایەتی خۆی سەید محەمەد سەعیدی بۆ گفتوگۆ ناردە لای کامسارکان لەوان. سەید محەمەد سەعید لەقسەکانیدا بەکامسارکانی راگەیاند:

((شێخ گەیشتۆتە ئەو بڕوایەی، ئیمپراتۆریی عوسمانی لەتواناىدا نەماوە ئەمن و ئاسایشی میللەتەکانی ژێر دەستی بپارێزێت و ئەمەش هەڕەشەیە بۆ ماڵ و ملکی خەڵکی وڵاتەکە. لەبەرئەوە شێخ راپەڕین لەپێناوی چاکەو سودی میللەتدا بەکارێکی راست و بەئەرکی سەرشانی خۆی دائەنێ، میللەتیش ئەو بەپارێزەری راستەقینەی خۆی ئەزانێ.

شادەماری هەمو خراپەیەك لەتەماعکاری دەزگا ئیدارییەکانەوە دەست پێ ئەکا. لەنوێنەرانی پلەی هەرە خوارەوە. واتە لەزەبتیەکانەوە دەست پێ ئەکات و لەپلەکانی سەرەوەی دەزگاکان کۆتایی دێ، ئەوانەی دوا دڵۆپی خوێنی میللەت ئەمژن، ئەو میللەتەی داخ و زۆرداری چەشتنی گەیشتۆتە سەری لوتی ورەی بەرداوە، نەك هەر مەسیحییەکان بەڵکو کوردەکانیش خوێنیان دەمژرێت. هەر لەبەر کردەوەی خراپ و ناڕەوای دەستگاکانی بەڕێوەبەرایەتیە کوردەکان ناچار ئەبن و روبکەنە جەردەیی و روتکردنەوە.

شێخ لەو خەباتەیدا دژی دەوڵەتی عوسمانی بەرپای کردوە، پشتی بەپاراستن و لێپرسینەوەی روسیا ئەستورە و هەمیشە حسابی بۆ ئەکات، وە بیانوی شێخ ئەوەیە... روسیا دراوسێی کوردە لەبەرئەوە هەمیشە زیاتر لەبەریتانیا رێزی لێ گیراوە.

ئەگەر روسیا لەگەڵ تورکیا یان لەگەڵ بەریتانیادا کەوتە شەڕەوە، کورد ئەتوانێ کاربکاتە سەر چارەنوسی شەڕەکە، چونکە هەمو رێگاوبانە شاخاوییە گرنگەکانی وان و دیاربەکر بەدەست کوردەوەیە[39].

تەقەللای شێخ بۆ بەدەس هێنانی پشتیوانی مەعنەوی روسیا دوای ئەوەش کە قۆناغی یەکەمی جولانەوەکەی لەکوردستانی ئێراندا سەری نەگرت و بەدەسبەسەری برایە ئەستەموڵ هەر بەردەوام بو. لەپاش هەڵاتنی لەئەستەموڵ و گەیشتنەوەی بۆ کوردستان. جارێکی تریش عەلی قاسمی بەنوێنەرایەتی خۆی ناردەوە لای نوێنەری روس و لەزمانی شێخەوە پێی راگەیاند: ((لەمە زیاتر ناتوانین فەرمانڕەوایی رەقی تورك قبوڵ بکەین، لەخەباتدا دژی ئەستەموڵ داوای پشتگیری لەروسیە ئەکەن. ئەگەر روسیە قایل بێ ئەوا شۆڕشێکی سەراپای کوردی بەرپا ئەکا))[40]

تەقەللاکانی شێخ لەگەڵ دیپلۆماتەکانی روس لەناوچەکەدا کەڵکی نەبو ئەگەرچی دیپلۆماتەکانی روس و جاسوسەکانیان لەهەردو دیوی کوردستان

بـەوردی چـاودێری هەڵسـوکەوتی شـێخو جموجـۆڵو، ئامـانج پێوەندیـەکانیو، روداوەکانیان ئەکردو، ئاگـاداری هەلومـەرجی کۆمەڵایـەتی، ئـابوری، سیاسـی ناوچـەکە بـون. بـەڵام هەڵسـەنگاندنی ئـەوان بـۆ جوڵانەوەکـە کەلـەزۆر لاوە رەنگدانـەوەی سـتراتیجی روسـیە بـو لەناوچـەکەدا، وەرەنگدانـەوەی سیاسـەتی دەرەوەیـان بـوو بەرامبـەر دەوڵـەتانی عوسمـانیو ئێرانـی، ئیجـابی نـەبو. لەراپۆرتەکانی خۆیاندا بۆ سەروتر دەری ئەخەن:

١-پشتی داواکانی کورد نەگیرێ، خواستەکانیان رەت بکرێتەوە.

٢-پشتی حکومەتە مەرکەزیەکان بگیرێ.

٣-لەباتی کورد پشت بەمەسیحیەکان ببەسترێ، کەپێشکەوتوترو زیرەك ترنو زوتر شت فێر ئەبنو دەوڵەمەن ترن[41].

٤-پیشان دانی جوڵانەوەکە کەدەستی ئینگلیزی تێدایەو لەوانەیـە ئینگلیـز بۆ دەسکەوتی خۆی بیقۆزێتەوە. ئەمەش بۆ شـێواندنی لـەلای دەزگاکـانی سـەرو خۆیان.

هەڵسەنگاندنی دیپلۆماتە پچوکەکانی ناوچەکە، ئەگەرچی لەدیاری کردنـی هەڵوێستی دەوڵەتەکانیاندا رەنگـە هۆیـەکی بڕیـاردەر نـەبێ، بـەڵام بێگومـان ئەتوانێ کاری ئیجابی یا سەلبی بکاتە سەر. بەم پێیـە هەڵوێسـتی نادۆسـتانەی دیپلۆماتەکانی روس لەناوچەکەدا، دەوری هەبوە لەهان دانی دەزگاکانی سەروترا بۆ بڕیاردانی خێرا لەدژی.

٤/٣/٢ ستراتیجی ناوچەیی بەریتانیا

ئامانجە سەرەکیەکانی ئیمپراتۆریی بەریتانی لەقەرنی ١٩هەمدا لەرۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا بەکورتی وەکو لینچوفسکی نوسیویەتی بریتی بو لە:

١-پاراستنی هیند.

٢-پاراستنی سەلامەتی رێگەکانی پێوەندی میترۆپۆلو ئیمپراتۆری.

٣-گەشەپێدانی بازرگانی بەریتانی.

٤-تەئمین کردنی لایەنی کەمی هەلومەرجی ژیانی مرۆڤایەتی.

بۆ دیهێنانی ئەم ئامانجانەش، بەریتانیا سیاسەتێکی دیاریکراوی دارشـت بـو کەلەسەر چەند بنچینەیەك دامەزرا بـو" یەکـەمینیان پاراسـتنی سـەربەخۆییو یەکێتی ئەرزی هەردو ئیمپراتۆریی ئێرانیو عوسمانی بـو دژی هەڕەشـەو چـاوتێ برینی روسیو، دواییتر ئاڵمانی[42].

داگیرکردنی قوبرس‌و مالّتاو قەناتی سویس‌و عەدەن، کەبەشێکی سەرزەمینی عوسمانی بون، ئەگەرچی بەڕوکەش پێچەوانەی ئەم ستراتیجە بون، بەلاّم بەریتانیا بەگونجاوی دائەنان بەبیانوی ئەوەی ڕێگەی هیند تەئمین ئەکەن.

بەریتانیا نەینەویست تورکیا یا ئێران داگیربکاو بیخاتە ژێردەسەلاّتی ڕاستەوخۆی خۆیەوە، هەروەها نەیشی ئەهێشت دەولّەتانی تر داگیریان بکەن، بەلّکو ئەیویست وەکو قەوارەی سیاسی لەژێر نفوزی کاریگەری خۆیدا بەسەربەخۆیی لەبەرامبەر دەولّەتەکانی تردا بمێنن. وەئێران ناوچەی لەمپەری نێوان هیندو روسیابێ. لەبەر ئەو هۆیانە لایەنگری ڕیفۆرم‌و چاککردنی هەلومەرجی ناوەوەیان‌و دژی روخاندن‌و دابەش کردنیان بو، بەرەنگاری هەر مەترسیەکی ڕاستەقینەی ئەکرد کەلەناوەوە یان دەرەوە هەڕەشەی لەقەوارەی ئەو دەولّەتە بکردایە.

١-کوردو ئینگلیز

لەهیچ پارچەیەکی نیشتمانەکەی‌دا کورد هاوسنوری دەسەلاّتی بەریتانی نەبوە. هەرچەندە لەکۆنەوە گەڕیدەو زانای ئینگلیزی هاتوچۆیان بەکوردستان‌دا کردوەو بەناویا گەڕاون‌و، لەچەندین جێگەش کونسولگەو ناوەندی بازرگانییان دامەزراندوە، بەلاّم هیچ کات تێکەلاّوییەکی فراوانی بازرگانی، سیاسی، فەرهەنگی، یا سوپایی، لەنێوان کوردو ئینگلیزدا دروست نەبوە.

پێوەندی بەریتانی- تورکی‌و پێوەندی بەریتانی-فارسی لەچەند لایەکەوە ڕاستەوخۆ کاری لەکورد کردوە“

یەکێکیان، کاربەدەستانی بەریتانی هەمیشە گوشاریان بۆ سەر بابیعالی‌و دەربار ئەبرد بۆ هەندی ریفۆرم‌و چاکردن لەکاروباریی بەڕێوەبەرایەتی‌و دارایی‌و سوپایی ناو ولاّتەکانیان‌دا بۆ ئەوەی ئەوەندە کلۆر نەبن روس بتوانێ بەئاسانی هەلّیان بلوشێ. ئەنجامی ئەم گوشارە لەتورکیا بە((تەنزیمات))شکایەوە. یەکێ لەبەندە سەرەکییەکانی((تەنزیمات))دەسکاری کردنی ڕێکخستنی بەڕێوەبەرایەتی((ولایەت))ەکان بو، کەئەبو بەهۆی لەناوچونی یەکجاری ئەمارەتە ئۆتۆنۆمەکانی کوردستان. دیپلۆماتەکانی ئینگلیز زۆریان بۆ بابیعالی هێنا لەشکر بکێشێ بۆ سەر محەمەد بەگی میری سۆران‌و بۆ سەر بەدرخان بەگی میری بۆتان‌و، دەسەلاّتی ڕاستەوخۆی تورک لەشوێنی ئەوان دابمەزرێنن.

دوەمیان، ناوبژی کردنی بەردەوام لەنێوان بابیعالیو دەرباردا بۆ ئەوەی ناکۆکیەکانیان بەرێگەی گفتوگۆی هێمنانە چارەسەر بکەن. ئەنجامی ئەم ناوبژییە رێکەوتنی یەکەمو دوەمی ئەرزرۆمی لیّ شین بو، کەدوایی هێنا بەململانێی چەکداری دوورودرێژی نێوان ئەم دو دەوڵەتەو، بناغەی سیاسەتی هاوبەشی بەرامبەر مەسەلەی کورد دانا.

٢-بزوتنی دیپلۆماسی بەرەو بەریتانیا

شێخ عوبەیدوڵڵا لەپێوەندی دیپلۆماسی خۆیدا لای وابو ئەبێ قورسایی خۆی بخاتە سەر روسیە، بەڵام گرنگی بەریتانیا لەسیاسەتی دەولیداو، نفوزی زۆری بەریتانیای لەناو دەوڵەتی عوسمانیو ئێرانیدا ئەزانی، لەبەرئەوە هەروەکو بایەخیدا بو بەروسیا بەو رادەیەش بایەخی دابو بەدروستکردنی پێوەندی باش لەگەڵ کاربەدەستانی ئینگلیزو هەوڵی ئەدا پشتیوانییان بەدەست بهێنێ.

ئینگلیزەکان خۆیان داوودەزگای دیپلۆماسی، بازرگانی، جاسوسی بەربڵاویان هەبو لەناو هەردو دەوڵەت داو لەهەردو دیوی کوردستاندا، هەر کەبزۆنی جموجۆڵی سیاسی شێخیان کرد کەوتنە گەڕانو لێکۆڵینەوەو کۆکردنەوەی دەنگوباسو ئاگاداری.

لە١٨٧٧دا رامسان بۆ کۆکردنەوەی زانیاری چوبۆ باشقەلان لەهەکاری.

لە١٨٧٩دا کروفدیرو فوزیر بۆ لێکۆڵینەوە لەو دەنگوباسانەی دەربارەی راپەرینی خەڵك هەبو چونە ولایەتەکانی رۆژهەڵات لەوانە ساسون، ئەماسیە، سیواس، ئەرزنجان، موش، بتلیس، وان، مەلازگر، ئەرزگرد، ئەرزرۆم.

هەر لە١٨٧٩دا کلایتۆن سەردانی ناوچەی هەکاری کرد، چوە بارەگاکەی شێخ عوبەیدوڵڵا لەوێ دیدەنی شێخی کردو گفتوگۆی لەگەڵ کرد. کلایتۆن نامەیەکی لەشێخەوە بۆ کاربەدەستانی بەریتانیا برد بو. لەو نامەیەدا شێخ رای گەیاند بو: ((... دانیشتوانی هەمو کوردستان ئەیانەوێ یەك بنو نابێ بەدابەشکراوی بمێننەوە))[٤٣].

لەگەرمەی لەشکرکێشی شێخ عوبەیدوڵڵادا بۆ سەر کوردستانی ئێران لەکاتێکا هێزەکانی کورد لەبەر دیوارەکانی ورمێدا خەریکی جەنگین بون، ئابوت کونسوڵی بەریتانی لەتەوریز لەئەیلولی ١٨٨٠ گەیشتە ورمێ. لەوێوە چوە سەردانی شێخو کەوتە ناوبژی لەنێوان تقبال ئەلدەولەو شێخ عوبەیدوڵڵادا. لەبەر نائەمینی ناوچەکە بەیارمەتی شێخ لەناوچەکانی ژێردەسەڵاتی شۆڕشەوە

چوه سابلاخ‌و لەوێ شێخ عەبدولقادری کوڕی شێخ و هەمزاغای مەنگوڕی دی ئینجا گەڕایەوە بۆ تەورێز.

شێخ عوبەیدوڵڵا لەم دیدەنیانەدا هەوڵی داوە زوڵم‌و زۆری تورکیاو ئێران، چەوساوەیی گەلی کورد، یەکبونی گەلی کوردو ئامانجی لەجوڵانەوەکە "دروستکردنی دەوڵەتی سەربەخۆی کوردستانیان بۆ رون بکاتەوە. هەروەکو ئابوت نوسیویەتی: ((ئەوەی شێخ ئەیەوێ یەك شتە، ئەویش پشتگیری مەعنەوی دەوڵەتە ئەوروپییەکانە))و ئەیەوێ دەوڵەتە ئەوروپییەکان((بڕوا بەنیاز چاکی‌و پێوەندی چاکە خوازی شێخ بکەن.))[٤٤].

هەروەها شێخ عوبەیدوڵڵا چەندین نامەی بۆ بێگانەکان نوسیوە لەوانە دو نامە بو د. کوچران کەپزیشکی دەستەی میسیونێری ئەمریکی بو لەورمێ، شێخ لەنامەی ٥ی تشرینی ١٨٨٠دا بۆ د.کوچرانی نوسیوە ئەڵێ:

((مەلا سمایلم ناردوە بۆ ئەوەی بەنهێنی وەك پێم وتوە، دۆخی ئێرەتان بۆ رون بکاتەوە، تکاتان لێ ئەکەم دۆخی کوردستان‌و سەفەری کوڕەکەم بۆ سنە(راستیەکەی سابلاخە، وەرگێڕی کوردی بەهەڵە وەری گرتوە)بەراستی بەحکومەتی بەریتانیا بگەیەنن‌و رونی بکەنەوە.

((گەلی کورد کە لە ٥٠٠هەزار بنەماڵە پێك هاتوە، میللەتێکی تایبەتیە، ئاینەکەیان(ئەبێ مەبەستی مەزەب بێ نەك ئاین)لەئاینی ئەوانی تر جیاوازە. خاوەنی نەریت‌و رەوشت‌و خوی تایبەتی خۆیانن. لەناو میللەتاندا بەنەتەوەیەکی تورە‌و کەللە رەق‌و دڕو بێ رەوشت ناو ئەبرێن. بەو جۆرە لەکوردستان ئەدوێن. ئەگەر یەکێکیان کردەوەیەکی ناڕەواو ناشیرینی لێ بوەشێتەوە، ناوی هەزارەها پیاوچاکی لەگەڵدا لەکەدار ئەکرێ. با لاتان ئاشکرا بێت، ئەم هەمو سیفەتە خراپانە لەلایەن کاربەدەستانی عوسمانی‌و ئێرانەوە بەخۆڕایی بۆ کورد دروست کراون‌و بەزۆر پێوەی ئەلکێنن.

کوردستان لەنێوان ئەو دو دەوڵەتەدا دابەش کراوە. ئەو دو دەوڵەتە ئەوەندەیان لەبار نیە چاك‌و خراپ لەیەك جیابکەنەوە. ئەگەر یەك کەس خراپەیەك بکا ئەوە هەزاران کەسانی بێتاوان بەهۆی ئەوەوە توشی ئازاو دەردیسەری ئەبن. بەم جۆرە کەسە خراپەکان ئەمێننەوەو خەڵکە چاکەکانیش تیا دەچن.

بێگومان ناوی.. بیستوە، ئەوی ناوی بەکردەوەی خراپ‌و ناڕەوا دەرکردوە، ئەوەی وەك چۆن ئەزیەتی خاوەنی.. بێگانەکانی ئەدا وەهاش دەسدرێژی ئەکردە سەر

موسڵمانەکانیش. هەردو دەوڵەتەکە ئاگایان لەکردەوە خراپەکانی بو. جا ئەگەر دەسەڵاتی ئێران قایمتر ببێتو زەبروزەنگیش پەیدا بکات، ئەوە خەڵكو خوا کەهەرگیز وەك جاران دور لەشارستانیەتو بەدوا کەوتویی‌و دڕەندەیی ئەمێننەوە.

تاوانەکەی خێڵی... کەلەدەوڵەتی عوسمانی‌دا ئەژی دیارو ئاشکرایە، حکومەتی عوسمانی وەك ئێران یان خۆی لەپێشخستنی ئەم میللەتە گێل ئەکات، یاخود بەچاوێکی نزمەوە سەیری ئەکا.

هەمیشە بەسوکیەوە سەیری کوردستان ئەکرێ. یەکێتی نیە. سەرۆكو بەڕێوەبەرەکانی کوردستانی عوسمانی‌و ئێرانی‌و هەمو دانیشتوانی کوردستان گەیشتونەتە بڕیارێك و لەوەدا یەك ئەگرنەوە کەلەتوانادا نەماوە لەژێر سایەی ئەو دو دەوڵەتەدا بژین‌و ئەبێ شتێ بکەن دەوڵەتە ئەوروپاییەکان ناچار بکات لەدۆخەکە ورد ببنەوەو تێی بگەیەنن.

ئێمەش میللەتێکی دابەش کراوین، ئەمانەوێ بەڕێوەبردنی کاروباری ناوەوەی وڵاتەکە بەدەست خۆمانەوە بێ. ئەمانەوێ خۆمان سزای ئەوانە بدەین کە لەڕێی راست لائەدەن. ئەو مافانەمان هەبێ کەمیللەتەکانی تر هەیانە. خۆ ئەگەر هاتو کردەوەیەکی ناڕەوا روی‌دا. ئەوە بەڵێن بێ ئەو کردەوانە زیانی بۆ هیچ میللەتێکی تر نابێ.

((... میللەت لەتوانای‌دا نەماوە لەوە زیاتر زۆرداری‌و خراپەی بێ وچانی ئەو دو دەوڵەتە هەڵ بگرێ))[٤٥].

خواستەکانی شێخ عوبەیدوڵڵا کە لەم یادداشتەدا بەڕونی باس کراون، نەیتوانی سەرنجی کاربەدەستانی بەریتانیا رابکێشێ. تەنانەت دیپلۆماتەکانی ئینگلیز لەناوچەکەدا، لەهەردو دەوڵەتی عوسمانی‌و ئێرانی لەبۆچونەکانی خۆیاندا، ئەگەرچی هەلومەرجی نالەباری ناو هەردو دەوڵەتو هەلومەرجی خراپی گەلی کوردیان لەهەردو دیوی نیشتمانەکەی‌دا ئەزانێ، چونکە بۆچونی دیپلۆماتەکانی ئینگلیز لەناوچەکەدا رەنگدانەوەی سیاسەتی دەرەوەی بەریتانیا بۆ بەرامبەر دەوڵەتانی ئێرانی‌و عوسمانی، وە رەنگدانەوەی ستراتیجی ناوچەیی بەریتانیا بو، لەبەرئەوە دیپلۆماتەکانی بەریتانیا، لەنامەو راپۆرتەکانی خۆیاندا بۆسەرو تری خۆیان، بۆچونی خۆیان بەجۆرێکی نادۆستانە دەرئەبڕی:

١-خواستە نەتەوەییەکانی کورد پشتگیری نەکرێ.

٢-داوا لەکورد بکرێ گوێ رایەڵی حکومەتە مەرکەزیەکان بێ.

٣-گەلە مەسیحیەکان لەبەشداری کردنی جولانەوەکە دوربخرێنەوە.

٤-ناوبانگی جولانەوەکە بشێوێنرێ، تاوانی هان دانی روسیەو ئاگاداریو پشتیوانی سولتانی تورکی بەپاڵ بدرێ، بۆئەوەی گوایە ئێران لاواز بکرێو روس ئەو هەلە بقۆزێتەوە.

٥-دەنگوباسە نهێنییەکانی جولانەوەکە بدرێتە کاربەدەستانی عوسمانیو ئێرانی بۆ ئەوەی لەپلانی دامرکاندنەوەیدا کەلکی لێ وەربگرن.

هەڵبەت هەندێ لەم هەڵسەنگاندانە ئەگەڕێتەوە بۆ جۆری بیرکردنەوەی دیپلۆماتەکان خۆیان، بەڵام رێچکەی سەرەکی بۆچونەکان نوندنەوەی ستراتیجی ناوچەیی بەریتانیایە لەو سەردەمەدا.

٥/٣/٢ نەگونجاندنی کوردستانی سەربەخۆ لەگەڵ ستراتیجی-رۆژهەڵاتی ناوەڕاستی بەریتانیو روسی

لەرۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا، کەدو دەوڵەتی دێرینەی عوسمانیو ئێرانی تێدا بو، ستراتیجی بەریتانی هەروەها ستراتیجی روسی لەناوچەکەدا لەسەر بنچینەی پاراستنی قەوارەی سیاسی روکەشی ئەو دو دەوڵەتە دامەزرا بو.

ئێرانو تورکیا هەردوکیان لەلایەن دەوڵەتانی ئەوروپییەوە بەڕەسمی ناسرا بون، ئەگەرچی مەسەلەی رۆژهەڵات، واتە مەسەلەی چاوبڕینە سەرزەمینی ئەم دو دەوڵەتە لەکۆنەوە بوبو بەمایەی ململانێ لەناویاندا، بەڵام ئێرانو تورکیا بوبونە بەشێکی سیستەمی دەولی ئەو سەردەمە، کەلە سەربنچینەی راگرتنی هاوسەنگی تەرازوی هێزەکانی نێوان دەوڵەتە ئەوروپییەکان دامەزرا بو. مافی ئێرانو تورکیا بوبوە کۆڵەکەیەکی گرنگی راگرتنی ئەو هاوسەنگیە، کەباری هێمنایەتیو شەڕنەبونی لەئەوروپا پاراست بو. هەوڵ دانی هێزێکی ئەوروپایی بۆ داگیر یا دابەش کردنی یەکێ لەم دوو دەوڵەتە، یاخود هەوڵ دانی هێزێکی ناوخۆی بۆ جیاکردنەوەی بەشێکیو پێکهێنانی دەوڵەتێکی نوێ لەناوچەکەدا یاروخاندنی، ئەبو بەهۆی لەرزاندنی نزامی دەولیو تێکچونی هاوسەنگی تەرازوی هێزەکانو، لەئەنجامدا شێواندنی ئاسایشی ئەورپاو سەر دەرهێنانی مەترسی هەلگیرسانی جەنگ.

ئامانجی شێخ عوبەیدوڵلا کەبریتی بو لەجیاکردنەوەی بەشێکی گرنگو گەورەی سەرزەمینو دانیشتوانی هەردو دەوڵەت، بۆ پێکهێنانی دەوڵەتێکی نوێ لەناوچەکەدا، کەدانپیانانی کۆمەڵەی دەوڵەتانی ئەورپی بەدەس بهێنێ، واتە

لاوازبونی دو هێزی ناوچەیی و پەیدابونی هێزێکی ناوچەیی نوێ کەچارەنوسی نەنەزانرا، لەناوچەیەکی گرنگی دنیادا کەمەیدانی ململانێی سەختی هەمو دەوڵەتە ئیمپریالیستیەکانی ئەوروپا بو، لەگەڵ ستراتیجی ناوچەیی دەوڵەتە ئەورووپیە گەورەکاندا نەئەگونجا.

دەوڵەتە گەورەکان بەتایبەتی روسیاو بەریتانیا کەدو هێزی گەورەی ئەو سەردەمەی دنیا بون، نەك هەر پشتیوانی مادیو مەعنەوییان لەم تەقەللایە نەکرد، نەك هەر ئامادە نەبون بیناسنو دانپیانانی قانونی، سیاسی، دیپلۆماسی پێشکەش بکەن، بەڵکو کەوتنە هەوڵ دانی دامرکاندنەوەی، سەرەڕای هەمو ناکۆکیەکانی بەینی خۆیان ناڕاستەوخۆ لەسەرئەوە رێك کەوتن" نەهێڵن تەقەللای یەکگرتنەوەی کوردستانو دەوڵەتی سەربەخۆ لەسەر حسابی ئێرانو تورکیا سەر بگرێ.

٣-گەلە کۆمەکێی ٤ قوڵی بۆ دامرکاندنەوەی راپەڕین

١/٣ رێوشوێنەکانی شا بۆ بەرەنگاری

هەواڵەکانی کوردستان، شۆڕشی خەڵكو راماڵینی خێرای دەسەڵاتی عەجەم لەبەشێکی کوردستانو پێشڕەوی بۆ پاککردنەوەی ناوچەکانی ترو دروستکردنی دەوڵەتی کوردستان لەلایەن شێخێکی تەریقەتەوە، هەڕەشەکردن لەتەورێز کەدوای تاران دوەم شاری گرنگی ئێران بو، هاندانی عەباس میرزای برای شا بۆ هەڵگەڕانەوەو بەشداری لەشۆڕشدا، ئەمانە مەترسیەکی گەورەیان دروست کرد بۆ سەرتەختی سەڵتەنەتی ناصرالدین شا کەخۆی لەخۆیدا لەتەنگوچەڵەمەیەکی گشتی قوڵدا بو.

بزوتنەوەکەی شێخ عوبەیدوڵڵا لەکۆڕو نوسینە رەسمیەکانی دەرباری قاجاردا بەفیتنە، غائیلە، شۆڕش، طغیان.. ناوئەبراو شا بەهەڕەشەیەکی راستەقینەی دانا کەئەبێ چارەیەکی خێراو بنەڕەتی بکرێ. کیرزن ئەڵێ[٤٦].. شا داوای یارمەتی لەروسیا کرد، پرسو راوێژی بەئینگلستان کرد، داوای تەعویزی لەتورکیا کرد.((شورای دەوڵەت))ی کۆکردەوەو بۆ دانانی رێوشوێنی دامرکاندنەوەی، تەلگرافی لێدا بۆ شارەکان بۆ سازدانو ئامادەکردنی سوپا. میرزا حسێن خانی سوپا سالاری ئەعزەم کەدەستی لەکارکێشرابوەوەو دورخرابوەوە بۆ قەزوین لەلایەن شاوە بانگ کرایەوە بۆ پرسو راوێژ دەربارەی چۆنیەتی کوژاندنەوەی جولانەوەکە.

شاهێزێکی گەورەی ڕێك خست، کەبەگوێرەی هەندێ سەرچاوە پێك هات بو لە۲۰هەزار سەربازی نیزامیو چەندین عەرادە تۆپ[٤٧] بەسەرکردایەتی حشمت الدولە بەرەو کوردستان خستیەڕێ. حشمت الدولە کەپێشتر ئەرکی کوژاندنەوەی یاخی بونی خێڵە تورکمانەکانی پێ سپێردرا بو بەرلەوەی لەگەڵ هێزەکەدا بگاتە کوردستان لەرێگا مرد. میرزا حسێن خان کەدوای راوێژ گەڕابوەوە قەزوین، لەلایەن شاوە لەجێگەی حشمت الدولە کرایە سەرکردەی سوپای ئێران بۆ دامرکاندنەوەی راپەرینەکەی شێخ عەبەیدوڵلا.

شا لەفەرمانەکەیدا بۆ میرزا حسێنخانی نوسیوە:

((ئاوت بەدەستەوە بێ نەیخۆیتەوە برۆ بۆ ئازەربایجان. ئەم کێشەیە بەخێرایی لەناوبەرە. سەرەڕای ماندوێتیو کاری زۆر ناچار بەخەتی خۆم دەستور ئەلعملێکی کورتم بۆ نوسین... ئەم دەستور ئەلعەمەلە دەسبەجێ بدە بەولیعەهد بیخوێنێتەوە. بەڕاستی من لەسەر ئەو باوەڕەم ئەگەر لەرێکخستنەوەی هێمنایەتی ئازربایجاندا هاوڕێیەتی ئێوەنەکاو لەسەربیورا کۆنەکانی خۆی بێ، ئەوا ئەیکێشمەوە بۆ تاران... مەملەکەت هێمنی ئەخوازێ. کردەوەی ئەم کوردانە بەد بوە. هەر بەگەیشتنیان تەگبیرێ بکەنو بیرێ بکەنەوە" بەپەلە لەناویان ببەن))[٤٨].

هەڵبژاردنی میرزا حسێن خان کەئەوروپای دیوەو سەردەمێ سەفیری دەرباری قاجار بو بۆ لای بابیعالیو ماوەیەك وەزیری کاروباری دەرەوەو سەردەمێکیش سەدری ئەعزەمی ئێران بو، بۆ ئەنجامدانی ئەو کارە، هەروەها ناوەڕۆکی فەرمانەکەی شا، دەری ئەخەن کەناصرالدین شا تا چ رادەیەك لەپەژارەی ئەم شۆڕشەدا بوە. ترسێکی چەند گەورەی هەبوە لەپەرەسەندنو درێژەکێشانی.

شا بەتەنیا بەلەشکرکێشی بۆ سەرکوتکردنی چەکداری دانەکەوت. بەڵکو لەهەمان کاتدا بزوتنێکی دیپلۆماسی چالاکی دەست پێ کرد بۆ گەمارۆدانی سیاسیو دیپلۆماسیو جەنگی جولانەوەکە لەگەڵ سەفیرەکانی روسیاو بەریتانیا. هەروەها فەرمانیدا بەمحسن خانی سەفیری خۆی لەلای بابیعالی کەئەویش بکەوێتە گەڕ.

ناصرالدین لەوتنەکانیدا لەگەڵ زینوفیفی سەفیری روسیا تێی گەیاند، ئێران وازی لەهەمو جموجۆڵێك هێناوە لەئاسیای ناوەڕاستدا، ئەویش تکای وایە روسیا لەم گیروگرفتەدا دژی تورکیا پشتی بگرێ. هەروەها داوای لێ کرد، روسیە هێز بنێرێتە سەرسنوری ئازەربایجان بۆ رێگرتن لەشۆڕشگێڕانی کوردو یارمەتی دانی

سوپای ئێران لەکاتی پێویستدا، وە زۆر لەدەوڵەتی عوسمانی بکا ئاژاوەی کوردەکان بکوژێنێتەوە سەرکردەکانیان تەمێ بکا، زەرەرو زیانەکانی لەم شەڕەدا لەئێران کەوتوە تورکیا بۆی ببژێرێ[49].

زینوفیف بەپێڕەوی لەسیاسەتی روسیای قەیسەری، لای وابو بێ هێزبونی ئێران زەرەری بۆ روسیە هەیە، بەڵێنی بەشادا کەخواستەکانی بەپیتەربورگ بگەیەنێ‌و ئومێدی یارمەتیشی پێدا.

ناصرالدین شا داوای لەتومسونی سەفیری بەریتانیاش کرد زۆر لەتورکیا بکا بکەوێتە شەڕەوە دژی کوردەکان‌و هاوکاری ئێران بکا بۆ کوژاندنەوەی شۆڕشەکەیان.

لەئەستەموڵ میرزا محسنخانی سەفیری دەرباری قاجار لەلای بابیعالی کەوتە تەقەللای دیپلۆماسی لەلایەك لەگەڵ کاربەدەستانی بابیعالی کەهاوکاری لەگەڵ ئێران بکا سەرکوتکردنی جوڵانەوەکەو، هێز بنێرێتە سەرسنوری ئێرانی-عوسمانی بۆ ئەوەی پشت لەجوڵانەوەکە بگرێ‌و، لەلایەکی ترەوە لەگەڵ سەفیرەکانی روسیاو بەریتانیا کەتین ببەن بۆ بابیعالی دەس لەپشتیوانی جوڵانەوەکە هەڵبگرێ‌و ئاژاوەی کوردەکان بکوژێنێتەوەو سەرکردەکانیان تەمێ بکا.

کورد لەسەر سنورەکان کەهەمیشە هۆیەکی گرنگی تیژبونی ناکۆکیەکانی نێوان هەردو دەوڵەت بون بەجۆرێ هەندێ جار بۆتیەهۆی هەڵگیرسانی جەنگی خوێناوی لەبەینی هەردولادا. بزوتنەوەی ١٨٨٠ تەنگوچەڵەمەیەکی دیپلۆماسی لەبەینا دروست کردن، بەڵام لاوازی ناوخۆی هەردو دەوڵەت‌و هەوڵ دان‌و ناوبژی کردنی روسیاو بەریتانیا نەی هێشت بگاتە جەنگ، هەر بەرێگەی دیپلۆماسی بڕییانەوە.

ئەم دو دەوڵەتە بەهۆی ململانێی دێرینەوە بڕوایان بەیەکتری نەبو. کێشەو گیروگرفتی قوڵیان لەبەیندا بو بەتایبەتی کێشەی ناوخۆو گێچەڵیان بۆ یەکتری دروست ئەکرد. شای ئێران‌و هاوکارەکانی هۆی راپەڕینەکەیان نەئەبردەوە بۆ هەلومەرجی خراپی ئابوری، کۆمەلایەتی، سیاسی.. ناوخۆی ئێران‌و بۆ خەملینی هۆشی رزگاری- نەتەوەیی گەلی کورد، بەڵکو ئیمپراتۆریی عوسمانییان تاوانبار ئەکرد بەهاندانی شێخ عوبەیدوڵڵاو کوردەکان بۆ پەلاماردانی خاکی ئێران. بزوتنەوەکەیان بەدەسکردی عوسمان‌و بەریتانی لەقەڵەم ئەدا. میرزا محسن خان

لەنامەیەکی خۆیدا بۆ تاران نوسیویەتی: پاش ئەوەی دەسەڵاتی ئیمپراتۆریی عوسمانی لەئەوروپا کەم بۆتەوە، ئەیەوێ لەسەر حسابی ئێران چی لەدەست چوە بیهێنێتەوە، بۆ ئەمەش یەکخستنی موسوڵمانانی کردوە بەبیانو. ئەیەوێ گەلە سوننیەکان بخاتە ژێردەستی خۆیەوە. ئەستەموڵ کوردەکان هان ئەدا بۆ راپەرینەوە[50].

٢/٣ هەڵوێستی روسی

دیپلۆماتەکانی روس لەدوای گەرانەوەی شێخەوە بۆ نەهری چاودێری جموجۆڵەکانی ئەویان ئەکرد. هەر زو کاربەدەستانی وەزارەتی دەرەوەی خۆیان ئاگادار کرد، کەشێخ کەوتۆتە پێوەندی لەگەڵ دەسرۆیشتوەکانی کوردو سەرۆکەکانی ئەرمەن‌و ئاسوری‌و شەریفی مەککەو خدێوی میسر.

دیپلۆماتە بچوکەکان لایانْ وابو پشتیوانی لەداواکانی کورد نەکرێ‌و پشتی حکومەتە مەرکەزیەکان بگیرێ. تەنانەت نوفیکوف سەفیری روس لەبابیعالی داوای لەموچە خۆرانی کونسوڵگەکانی کرد کەهیچ جۆرە پێوەندیەك نەکەن لەگەڵ نوێنەرانی شێخ بۆ ئەوەی کاربەدەستانی عوسمانی وا تێ‌نەگەن پشتیوانی لەراپەرینەکە ئەکەن.

زینوفیف لەنامەکانی‌دا وا ئەگەیەنێ" ئێران ئەو تواناو چەکەی نیە بتوانێ بەخێرایی ئاژاوەکە بکوژێنێتەوە. ئینگلیز پشتی کوردەکان بۆ شۆرش. ئەستەموڵ‌و تاران ئاگایان لەوەیە کەئینگلیز دەستی لەئاژاوەی کوردەکاندا هەیە. ئینگلیز کەڵکەڵەی یەکخستنی ناوچە کوردیەکانی خستۆتە مێشکی شێخ عوبەیدوڵلاوە.

لە١٨ی تشرینی ١٨٨٠دا ئەلەکسندەری دوەم موافەقەتی کرد کەوەزارەتی کاروباری دەرەوە بریاری روسیا بەزینوفیف رابگەیەنێ بۆ ئەوەی شای لێ ئاگادار بکا کە: روسیە ئامادەیە یارمەتی بدات، داواشی لەلەشکری قافقاس کرد لەسەرسنوری ئازەربایجانی خوارو بار بخات‌و لەکاتی پێویستدا دەستی یارمەتی بۆ لەشکری ئێران درێژ بکات. هەروەها داوای لەسەفیری خۆی کرد لەئەستەموڵ کە: هەمو هەوڵێك بدات بۆ ئەوەی تورکیا هان بدات لەشەرا دژی کورد بەشداری بکات. لەئەنجامی گوشاری بەتینی روسیادا، تورکیا ئۆردوی نارده کوردستان. کاربەدەستانی روس هەوڵی زۆریاندا بۆ دورخستنەوەی مەسیحیەکان لەبەشداری شۆرش[51].

٣/٣ هەڵوێستی بەریتانی

ئینگلیزەکانی ئاگاداری زۆریان لەسەر جولانەوەکە کۆکردەوە، دژی جولانەوەکە بون: ئامۆژگاری شێخیان کرد دەست هەلگریٚ لەراپەڕین. ئامۆژگاری مەسیحیەکانیان کرد بەشداری نەکەن. دەنگوباسی راپەڕینەکەیان ئەگەیاندە کاربەدەستانی عوسمانیو ئێرانیو هانیان ئەدان بۆ دانانی نەخشەی لەناوبردنی.

میجەر تروتیر کۆنسولی بەریتانیا لەئەرزڕوم لەنامەیەکیدا بۆ سەفیری خۆیان لەئەستەموڵ، گلەیی لەپاشاکانی تورك ئەکا کەنازانن بزوتنەوەکە هەلٚبسەنگێننو ریوشوێنی لەناوبردنی دابنێن. دان بەوەدا ئەنێ ئەو هەواڵو دەنگوباسە گرنگەی دەربارەی نهێنیەکانی بزوتنەوەکە پێی گەیشتون، داویتیە کاربەدەستانی تورك. هەروەها خۆیشی ماوەیەکی درێژ لەئەرزڕوم مایەوە بۆ ئەوەی بەشداربێ لەئامادەکردنی رێوشوێنی لەناوبردنی جولانەوەکەدا.

ناصرالدین شا لە١١ی تشریندا لەدیتنی تۆمسۆن سەفیری بەریتانیا لەدەرباری قاجار، داوای لەسەفیر کرد حکومەتی بەریتانیا زۆر لەتورکیا کەدژی کورد بکەوێتە شەڕەوە.

تومسۆن ئاگاداری سەروتری خۆی کرد" سەرکەوتنی کورد لەئێران ئەبێتەهۆی دەستێوەردانی راستەوخۆی روسیە لەئێران. شا لەوە ئەترسێ روسیا بەبیانوی ئەوەی ئێران ناتوانێ بەرژەوەندی هاونیشتمانانی روس لەئێران بپارێزێ، راستەوخۆ تەدەخول بکا. لە٣٠ی تشرینی ١٨٨٠ ئاگاداری وەزیری دەرەوەی بەریتانیای کرد کەشێخ عوبەیدوڵلا نامەی بۆ ئقبال ئەلدەولەو رێکخراوە ئەمریکیەکان ناردوە، لەنامەکانیدا ئاگاداری کردون، سەرۆك هۆزەکانی کورد یەکیان گرتوە بەنیازی یەکخستنو کەوتنە گفتوگۆ بەو نیازەی تواناى هەردولایان بۆ لێدانی بزوتنەوەی کورد یەك بخەن. تومسۆنی سەفیری بەریتانیا لەتاران بەردەوام لەوێوە لەندەنی لەهەمو ئەو هەوڵو تەقەللایانە ئاگادار ئەکرد. سەفیری بەریتانیا لەئەستەموڵ داوای لەکاربەدەستانی عوسمانی کرد" یان خۆی سزای عوبەیدوڵلا بدات یان تەسلیمی ئێرانی بکا[٥٢].

٤/٣ هەڵوێستی بابیعالی

بابیعالی ئەگەرچی لەزەوە ئاگاداری جموجوڵی خۆڕێکخستنی سیاسی شێخ عوبەیدوڵلا بو، بەلام چونکە بەهۆی تێشکانی لەجەنگی روسدا(١٨٧٧)هێشتا

لەڕوی عەسکەریەوە لاوازو بێ هێزبو بو، سەرگەرمی ئەو پەیمانە گرانە بو کەوڵاتانی ئەوروپی لەبەرلین دەربارەی دابڕینی ناوچەکانی بالقان لەقەڵەمڕەوی عوسمانی بەسەریاندا سەپاندبو. هەروەها ناکۆکی دێرینەی عوسمانی- ئێرانیو زیندوبونەوەی ئەو ناکۆکیە لەسەر هەڵوێستی ئێرانی لەشەڕی روسی- عوسمانیدا داواکردنەوەی هەندێ ناوچەو ئەرزی سەرسنور لەقوتورو زەهاو لەلایەن ئێرانەوە.. بابیعالی لەسەرەتاوە بەلاقرتیوە سەیریان ئەکرد، هەوڵیاندا بەڕێگەی گفتوگۆی سیاسیو بەلێندانی چەور شێخ لەشۆڕش پەشیمان بکەنەوە. لەدواییدا لەژێرکارتێ کردنی گەورە بونی مەترسی روداوەکەو لەژێر گوشاری سەختی دەوڵەتانی ئەوروپیدا کەوتنە بەکارهێنانی هێزی چەکدار بۆ تێشکاندنی جوڵانەوەکەو گرتنو دورخستنەوەی سەرکردەکانی. کیزن ئەڵێ: ((ئەو کارەی لەمانگی سەپتەمبەردا بەمژدەیەکی زۆرەوە دەستی پێ کرد لەمانگی نۆڤەمبەردا بەڕیسوایی دوایی هات، بەهۆی پێ داگرتنی دەوڵەتانی ئەوروپاوە بابیعالی سەرەنجام عوبەیدوڵلای گرت)) [53].

روداوەکانی ١٨٨٠ بو بەتەنگوچەڵەمەیەکی دیپلۆماسی لەنێوان دەرباری قاجارو بابیعالیدا. دەرباری قاجار عوسمانیەکانی تاوانبار ئەکرد بەهان دانی کوردەکان بۆ دەسدرێژی کردنە سەر ئێرانو راپەڕین. بابیعالی ئێرانی تاوانبار ئەکرد بەوەی زەرەرو زیانی لەشێخ داوە.

پاش ئەوەی کاربەدەستانی عوسمانی شێخیان بەگیراوی بردە ئەستەموڵ، ویستیان کەڵك لەم روداوە وەربگرن وەکو عامیلی زەغت بۆ سەر ئێران. لەکۆتایی تشرینی ١٨٨١دا سەفیری تورکیا لەتاران، فەخری بەگ داوای لەئێران کرد" هەر زیانێ لەسالانی ١٨٧٠، ١٨٧٦، ١٨٨١ ئێران لەشێخی داوە بۆی ببژێرن. هەڕەشەی ئەوەی ئەکرد، کە ئەگەر خواستەکانی شێخ جێبەجێ نەکرێ لەوانەیە سەرلەنوێ راپەڕینێکی تر بقەومێ" [54]. بەڵام میرزا سەعید خان، وەزیری دەرەوەی ئێران، بەئامۆژگاری زینوفیف سەفیری روسیا، نوتەکەی تورکیای رەت کردەوە، بەبیانوی ئەوەی، ناوچەکانی شێخ داوای ئەکا هیچی مولکی ئەو نەبون بەڵکو بەکرێی گرتونو هەندێکی بەتاپۆی ساختە داگیرکردوە. لەئەنجامی یاخی بونەکەیدا دەست بەسەر هەمویا گیراوە. سەرسوڕمانی خۆی دەربڕی لەوەی تورکیا پشتی عوبەیدوڵلا ئەگرێ لەدوژمنایەتیدا بەرامبەر ئێران. ئێرانیش داوای بژاردنی ئەو زەرەرانەی کرد کەبەهۆی شۆڕشەکەی شێخ عوبەیدوڵلاوە لێی کەوت بو.

خواستەکانی شێخ کەسیاسی بونو هەردو دەوڵەتی ئەگرتەوە. لەئەنجامی تێشکانی جوڵانەوەکەو دەستێوەردانی راستەوخۆی ئینگلیزو روسیەدا سەری نەگرت. عوسمانی کردی بەبەهانە بۆ داواکاری مادیو داواخستنی جێبەجێ کردنی بەندی ٦٠ی پەیمانی بەرلین دەربارەی گێڕانەوەی قوتورو ناوچەکانی دەوروبەری بۆ ئێران.

لەتشرینی دوەمی ١٨٨٠دا هاوکات لەگەڵ لەشکرکێشی ئێران بۆ سەرناوچەکانی ورمێ، موکریان، تورك دەستی کرد بەلەشکرکێشی بۆ سەر کوردستانی عوسمانیو داوای لەشێخ کرد بڵاوە بەهێزەکانی بکاو بچێتە ئەستەموڵ.

شێخ بەرێزێکی زۆرەوە، بەگیاوی برایە ئەستەموڵ. ئەگەرچی لەوێ پێشوازی شاهانەی لێ کرا، بەڵام خواستە سیاسیەکانی پشت گوێ خراو خۆیشی بەدەست بەسەری لەوێ لەجێگەیەك دانرا.

شێخ عوبەیدوڵڵا کەنائومێد بو لەبابیعالی سەرلەنوێ بەنهێنی کەوتەوە هەوڵدانی رێکخستنەوەی هێزەکانی، پێوەندی لەگەڵ لایەنگرەکانی پێوەندی لەگەڵ نوێنەرانی دەوڵەتانی بێگانە نوێ کردەوە. لەئابی ١٨٨٢دا بەپاسپۆرتێکی دروست کراو بەناوی بازرگانەوە ڤیزای روسیای وەرگرت. لەرێگەی دەریای رەش، تفلیس، یەریڤان، بایەزید، ئالاشگر، هەکاری گەڕایەوە بارەگاکەی خۆی بۆ درێژەپێدانی خەبات.

هەڵاتنی شێخ پەژارەی زۆری لەلای دەرباری قاجار دروست کرد. ئێران داوای لەبابیعالی کرد کەبیگرێو دوری بخاتەوە هەروەها داوای لەروسیەو بەریتانیاش کرد کەپشتی بگرن. ئێرانو روسیەو بەریتانیا بابیعالیان ناچار کرد کەچارەی سوپایی مەسەلەکە بکات. هێزە چەکدارەکانی تورك لەهەکاری چونە سەر شێخ عوبەیدوڵڵا لەکۆتایی تشرینی یەکەمی ١٨٨٢دا بەدیل گیراو بەهێزێکیی گەورەوە لەگەڵ ١٠٠ خێزانی لایەنگری رەوانەی موسڵ کرا. لەموسڵەوە رەوانەی ئەسکەندەرونە، ئینجا بیروتو پاشان دورخرایەوە بۆ حیجاز، لەوێ گلیان دایەوە تا لەساڵی ١٨٨٣دا کۆچی دوایی کرد[٥٥].

٥/٣ دامرکانەوە

رێوشوێنەکان جێبەجێ کردنی بەرنامەی کاری دەرباری ئێرانی بۆ کوژاندنەوەی راپەڕینەکە لەمەیدانی جەنگی، دیبلۆماسی، سیاسیدا سەری گرت.

لەبواری جەنگیدا، شا جگەلەوەی توانی هێزێکی ڕێکوپێکی مەشق دیوی بەدیسپلین بەفەرماندەیەتی سەرکردەیەکی سیاسی- سوپایی لێوەشاوەو بەهاوکاری ئەفسەری شارەزای نەمسەیی ڕەوانەی کوردستان بکا. هەروەها هێزێکی گەورەی میلیشایی خێڵە ئازەریو کوردەکانی ئازەربایجانی لەسەرکۆکردنەوە. لەهەمان کاتدا توانی روسیەش والیّ بکا هێزەچەکدارەکانی خۆی لەسەرسنوری ئازەربایجان مولّ بدا بۆ ئەوەی لەکاتی پێویستدا بەقازانجی هێزەکانی شا خۆی لەشەڕەکە هەڵبقورتێنیّ. هەروەها توانی سوڵتانی عوسمانیش ناچار بکا هێزە چەکدارەکانی خۆی بنێرێتە کوردستانی عوسمانیو بارگەو مەخفەر لەناوچە گرنگەکانو لەسەرسنور دابنێ. بەم جۆرە جوڵانەوەکەی گەمارۆی سوپاییدا.

بەمەش لەماوەیەکی کورتدا ورەی هێزەکانی شێخ روخانو توشی تێشکانی کردن.

لەبواری دیپلۆماسیدا، شا توانی وا لەحکومەتەکانی روسیاو بەریتانیا بکا کەنەك هەر پشتیوانی مەعنەوی یاسیاسی لەجوڵانەوەکەی شێخ عوبەیدوڵڵا نەکەنو دانی پیانەنێن، بەڵکو توانی وایان لیّ بکا گوشاری بەتین بۆ سەر بابیعالی بەرن کەناچاری بکا هەوڵی سیاسی بدا بۆ بڵاوە پیّکردنو دەسهەڵگرتنی شێخ عوبەیدوڵڵا لەشەڕو هەوڵی سوپایی بدا بۆ ئەوەی دەس بگرێتەوە بەسەر ناوچە شێواوەکانی کوردستانو سنوری هەردو دەوڵەتدا لەئەنجامدا شێخ بەگیراوی لەکوردستان دوربخەنەوە.

لەبواری سیاسیدا، شا توانی جوڵانەوەکە لەزۆرایەتی کوردی ئێرانی دابڕیّ. شۆڕشەکە نەیپەرژایە سەرئەوەی بتەنێتەوە بۆ ناوچەکانی سنەو کرماشان، بەڵکو هێزی کوردەکانیشی لەسەر کۆکردەوە بۆ بەگژاچونی.

هەروەها توانی هەستی شیعەیەتی ئازەریەکان لەدژی شێخو جوڵانەوەکەی کەسوننی بون بوروژێنیو لەشەڕێکی مەزهەبی خوێناویانەوە بگلێنیّ نەك هەر دژی شێخو لایەنگرەکانی بەڵکو دژی هەمو کوردو سونیەکانی موکریان.

لەبەرامبەر ئەوەدا تەقەلّلاکانی شێخ عوبەیدوڵڵا بۆ جێبەجیّ کردنی لایەنە سیاسی، دیپلۆماسی، جەنگیەکانی ستراتیجەکەی سەریان نەگرت.

لەبواری جەنگیدا، بەهۆی نابەرامبەریەوە لەژمارەی هێزەکانو چەکی هێزەکانو جۆری ڕێکخستنو مەشقو دیسپلینو سەرکردایەتیەوە، جوڵانەوەکە

نەیتوانی هیچ سەرکەوتنێکی کاریگەر چ بەوەی دەست بگرێ بەسەر شارو شوێنی گرنگو ستراتیجیدا، چ بەوەی شکستێکی سەخت بەهێزێکی گەورەی ئێرانی بدا، بەدەس بهێنێ، بەڵکو بەشێکی هێزەکەی لەپاش چەند سەرکەوتنێکی بچوک، بەهۆی نارێکوپێکیو بێ دیسپلینیەوە بەهەندێ کالای بێ بایەخەوە بلاوەیان لێ کردو پاشماوەی هێزەکەش لەگەڵ دەرکەوتنی بەرایی هێزە نیزامیەکەی ئێراندا بەتێشکاویو نارێکوپێکی کەوتە کشانەوەو بلاوە لێ کردن.

لەبواری دیپلۆماسیدا، نەك هەر نەیتوانی پشتیوانی مەعنەوی-سیاسی یاپشتیوانی ماددیو دانپیانانی قانونیو سیاسی دەولەتێکی گەورەی وەکو بەریتانیا یاروسیە بەدەس بهێنێ، کەلەسەری هەڵبداتێو پارێزگاری لێ بکا، بگرە لەدوا قۆناغی بزوتنەوەکەدا گەلەکۆمەکیی دیپلۆماسی روسی-ئینگلیزی-ئێرانی دژی کورد کەوتنە زۆرهێنان بۆ تورکیا کەبەرێگەی تەدەخولی عەسکەری کۆتایی بەراپەرینەکە بهێنێو سەرکردەکانی بگرێو لەکوردستان دوریان بخاتەوە.

لەبواری سیاسیدا، بزوتنەوەکە نەیتوانی گەلی کورد یەك بخات، دواکەوتویی گشت لایەنەی کۆمەلی کوردستان، لەئەنجامی ئەوەشدا دواکەوتویی هۆشی نەتەوەیی کورد لەزۆربەی ناوچەکانو لەناو زۆربەی عەشیرەتەکاندا، کەهێشتا دلسۆزی بۆ بنەماڵە، عەشیرەت" دلسۆزی بۆ مەزەبو دین لەسەرو دلسۆزییەوە بو بۆ نەتەوە... زۆربەی ناوچەکان دورە پەرێز راوەستاونو هەندێ لەوانەش کەسەرەتا بەشداربون زو پەشیمان بونەوەو هەڵگەرانەوە.

هەروەها نەیتوانی پشتیوانی نەتەوە مەسیحیە چەوساوەکانی ئەرمەنیو ئاسوری، پشتیوانی نەتەوە چەوساوەکانی ئازەریو عەرەب، پشتیوانی دەسەلاتدارەکانی فارسو تورك بەدەست بهێنێ.

ئەمانە، لەلایەك زەمینەی سەرکەوتنی دەرباری قاجارو بابیعالییان بۆ دامرکاندنەوەی جولانەوەکە خۆش کردو لەلایەکی ترەوە زەمینەی تێشکانو دوایی هاتنی راپەرینی ١٨٨٠ی گەلی کوردیان ئامادە کرد.

٦/٣ ئەنجامەکانی تێشکانی بزوتنەوە ١٨٨٠

١-لەکوردستانی ئێران، هێزە چەکدارەکانی ئێران: نیزامیو میلیشیا بەتوندوتیژیەکی ئەوتۆ کەوتنە سەرکوتکردنی خەلكو سزادانی بەکۆمەلیان بۆ ئەوەی چاوترسێن بنو جارێکی تر زانی هەڵگەرانەوەو راپەرین نەکەن، کەتوانای

مرۆیی‌و ئابوری لەخەڵکی ناوچەکە بڕی. بەقسەی سەرچاوەیەکی ئاگاداری وەکو مەسعود میرزا زل ئەلسڵتانی کوڕی ناصرالدین شا لەو چەند هەفتەیەدا سەد هەزار کەس کوژران‌و سەد هەزار کەس دەربەدەر بون‌و دو هەزار گوندی گەورەو بچوك وێران کران[56] ئەمەش زەرەرێکی ئەوەندە قورس بو لەکورد کەوت تانزیکەی ٣٠ساڵ وزەی جوڵانی لەبزوتنەوەی نەتەوەیی کوردی ئێراندا نەهێشت.

٢-لەکوردستانی عوسمانی‌دا، سوڵتان عەبدولحەمید بەپێچەوانەی ئێرانەوە هەوڵی‌دا گەلی کورد بەلای خۆی‌دا رابکێشێ‌و بیکاتە هێزێکی گەورەی رێکخراو بۆ پاراستنی سەڵتەنەتی خۆی‌و بەکارهێنانی لەسەرکوتکردنی ئەرمەنیەکان‌و بەکارهێنانی لەشەڕدا دژی ئێران‌و روس. سولتان عەبدولحەمید لەگەڵ شێخ‌و مەلاکانی کورد پێوەندی نزیکی دروست کرد، موچەی بۆ زۆربەیان بڕییەوە. کوڕو نەوەی ئەمیرە کوردە لێخراوەکانی لەئەستەموڵ لەخۆی نزیك خستەوە. هەندێ قوتابخانەی لەهەندێ جێگای کوردستان دامەزران لە١٨٨٥یشەوە دەستی کرد بەنزیك خستنەوەی ئاغاو شێخ‌و مەلاکانی کورد لەخۆی بۆ پێکهێنانی تیپە حەمیدییەکان((حەمیدیە سواری الایلری))لەخێڵ‌و هۆزەکانی کورد.

بزوتنەوەی نەتەوەیی کورد بەتێپەڕینی زەمان ناوەڕۆکە سیاسییەکەی چاکتر خەملی کەدوایی تر لەشێوەی هۆشی نیشتمانی، پەیدابونی گۆڤارو بلاوکراوە، دامەزراندنی یانەی رۆشنبیری‌و رێکخراوی سیاسی، زیادبونی دەوری کورد لەبابیعالی‌دا... خۆی نواند.

٣-بزوتنەوەی نەتەوەیی ١٨٨٠لەجاران زیاتر سەرنجی دەوڵەتە ئەوروپییە گەورەکانی بۆلای کورد راکێشا. گرنگی ئەم گەلە لەناوچەکەدا، بەتایبەتی گرنگی جیۆپۆلەتیکی نیشتمانەکەی بۆ ئەوان دەرکەوت. هەوڵیان دا زیاتر لەجاران نفوزی خۆیان لەکوردستان‌دا بەهێزبکەن. گەڕیدەو ئەفسەرو ئارکیۆلوگ‌و جاسوس.. سەردانی کوردستانیان ئەکرد. لێکۆڵینەوە لەزمان‌و فەرهەنگ‌و مێژو، لەلایەنی سیاسی، کۆمەڵایەتی ژیانی خەڵکی کوردستان‌و جوگرافیای ولاتەکەیان لەلایەن دەزگا زانستیەکانی روسیاو بەریتانیاو ئەڵمانیاوە پەرەی سەندو زۆرتر بو، کەئەمەش بەڵگەی بایەخ دانی ئەو دەوڵەتانەیە بەکوردو شوێنی ژیانی.

پەراوێزەکانی بەشی سێیەم:

[1] هامر پورگشتال، تاريخ امپراطوری عثمانی، ترجمه ميزا زكی علی ابادی، باهتمام جمشيد كيان فر، ج٤،(تهران: زرين، بهار١٣٦٨ش)، ل٣١٢.

[2] رۆم بۆ دەوڵەتی عوسمانیو عەجەم بۆ دەوڵەتی ئێران لێرەدا بەپێڕەوی لەشاعیرانی کورد: ئەحمەد خانی ١٦٥١-١٧٠٧، سالم ١٨٠٠-١٨٦٦، حاجی قادری کۆیی ١٨١٧-١٨٩٧، بەکارهێنراوە، هەروەکو لەسەر زمانی ئەو سەردەمەی خەڵکی کوردستانیش باوبوە.

[3] بۆ نمونە بڕوانە قەسیدەکەی سالم لەوەڵامی قەسیدەکەی نالیدا ١٨٠٠-١٨٥٦ سەبارەت بەنەمانی دەسەڵاتی میرنشینی بابانو دامەزرانی دەسەڵاتی ڕاستەوخۆی عوسمانی.

[4] جرج ن. كرزن، ايران وقضيه ايران، ترجمه و غ. وحيد مازندرانی، ج١ چ٢،(تهران: مركز انتشارات علمیو فرهنگی، ١٣٦٢) ص٧٠١" ميزا شكرالله سنندجی(فخر الكتاب) تحفه ناصری، مقابلهو تصحيح از: د. حشمت الله طبيبی،(تهران: امير كبير، ١٣٦٦)، ص ٥٣١" واسيلی نيكتين، كردو كردستان، ترجمه محمد قاضی، (تهران: نيلوفر، ١٣٦٦) ص٤١٣، مينورسكی، الاكراد، ترجمه د.معروف خزنەدار، (بغداد:١٩٦٩).

[5] روحی بك الخالدی المقدسی(الانقلاب العثمانی وتركيا الفتاة)(مجلة الهلال)، الجزء و الاولی، السنه ١٧،١ كانون اول ١٩٠٨، ص٨١.

[6] بۆ شەجەرەی بنەماڵەکەیان بڕوان: نیکتین، س ن، ل٤٩٩.

[7] د. جەلیلی جەلیل، ڕاپەڕینی کوردەکان ساڵی ١٨٨٠، وەرگێڕانی د.کاوس قەفتان،(بەغداد: ١٩٨٧)، ل٨٠.

[8] کرزن، س ن، ل٧٠١.

[9] هەمانجی

[10] د.عزيز شەمزينی، الحركة القومية التحررية للشعب الكردی، من منشورات الاتحاد الوطنی الكردستانی، مطبعة الشهيد ابراهيم عزو، نيسان ١٩٨٦، ص ٦٢" هەروەها هەندێ بڕی ئەم وتارە لە:خالفین، خەبات لەڕێی کوردستان دا وەرگێڕانی جەلال تەقی،(سلێمانی: چاپخانەی ڕاپەڕین، ١٩٧١)، ل١٧٩: جەلیل، س. ن، ل١١٤. ئەمانیش هەموویان لەئارشیفی وەزارەتی کاروباری دەرەوەی ڕوسی دەریان هێناوە.

[11] علی دهقان، رضائيه يا سرزمين زردشت،(تهران: ابن سينا، ١٣٤٨)، ل٤١٠.

[12] جەلیل: س ن، ل١٧١و١٧٤.

[13] علی افشار، رسالەی شۆڕش شێخ عبيدالله، ضميمه و: ميرزا رشيد اديب الشعرا، تاريخ افشار، بەتصحيحو اهتمام پروزی شهريار افشار- محمود راميان،(تبريز: چاپخانه شفق، ١٣٤٦)، ص٥٢٩-٥٢٠.

[14] هـ س، ل٤٠٦-٤٠٧.

[15] هـ س، ل٥٥٤.

[16] عباس ميزا ملك ارا، شرح حال، بەكوشش دكتر عبدالحسين نوائی، چ٢،(تهران: بابك ٢٥٣٥)، ص١٥٣-١٥٨ هەرچەندە عباس میزا لەژیاننامەکەیدا باسی نوسراوەکەی شێخ عوبەیدوڵڵا ئەکا بەڵام تێکستی نامەکەی نەنوسیوەتەوە، چونکە وەکو خۆی ئەڵێ داوێتی بەناسرئەلدین شا.

[17] جەلیل، س ن، ل۱۱۵" نیکتین، س ن، ل؟
[18] جەلیل، س ن، ل۱۰۸
[19] هـ س، ل۱۰۹
[20] هـ س، ل۹۱و۹۲ و۱۰۹
[21] هـ س، ل۸٦
[22] هـ س، ل۱٦۷" خالفین، س ن، ل۱٦٦و ۱٦۷
[23] هـ ج
[24] هـ س، ل۱٤۷و ۱۹۳
[25] ظل السطان راگوێزراوە لەتحفه۵۳۰
[26] کرزن، س ن، ل۷٤٦
[27] هـ س، ل۷٦۲
[28] هـ س، ل۸٤۸-۷٤۹و۸۳٦
[29] روداوەکانی لەشکرکێشی شێخ عوبەیدوڵڵا لەلایەن دو کەسەوە کەخۆیان شایەتی روداوەکانی بون هەر لەو سەردەمەدا نوسراوە:
یەکەم، اسکندر غوریانس، قیام شێخ عبیدالله شمزینی در کردستان، بە اهتمام عبدالله مردوخ، (تهران: دنیای دانش،۲۵۳٦)
دوەم، علی افشار، شۆڕش شێخ عبادالله، ضمیمه: میزا رشید ادیب الشعرا، تاریخ افشار، بەتصحیحو اهتمام پرویز شهریار افشار-محمود رامیان،(تبریز، چاپخانه شفق، ۱۳٤۷ش)
یەکەمیان زۆرتر لەسەر روداوەکانی قۆڵی سابڵاخە چونکە خۆی لەو رۆژانەدا لەسابڵاخ بوە. دوەمیشیان زۆرتر لەسەر قۆڵی ورمییە چونکە ئەویش خۆی لەورمێ بوە. هەرچەندە هەردوکیان بەگیانێکی زۆر دوژمنانە روداوەکان ئەگێڕنەوە، بەڵام زانیاری مێژویی بەنرخو ناوازەیان تێدایە. زۆری زانیارییەکانی ئێرە لەوێ دەرهێنراون.
[30] افشار، س ن، ص۵۳٦.
[31] کرزن، س ن، ل۷۰۱.
[32] افشار، س ن، ل۵۷۰.
[33] ابراهیم صفائی، مدارك تاریخی، (تهران: چاپ شرق، ۱۳۵۵)، ص۱۱۳.
[34] جەلیل، س ن، ل۸۳.
[35] لینچوفسکی
[36] دەربارەی ستراتیجی ناوچەیی روسیو بەریتانی بڕوانە: پیو- کارلو تیرینزیو، رقابتهای روس و انگلیس در ایران وافغانستان ترجمه عباس اذین(تهران-چ۲، ۱۳٦۳ش)
[37] مینورسکی، س.ن، ل۸۲-۸۳.
[38] جەلیل س ن، ل۸۵" خالفین، س ن، ل۱٦۹.
[39] جەلیل، س ن، ل۸٤-۸۵" خالفین، س ن، ل۱٦۹--۱۷۰.
[40] خالفین، س ن، ل۲۰٦.
[41] هـ س، ل۱۷۰.
[42] لینچوفسکی، رۆژهەڵاتی ناوەڕاست لەکاروباری دنیادا،(چاپی ۱۹۷۱ی ئینگلیزی، ل٦۵۳).

[43] خالفين، س ن، ل١٧٦.
[44] هـ س، ل١٣٠
[45] جەليل، س ن، ل١٧٦.
[46] كرزن، س ن، ل٧٠٢.
[47] هـ س، ل٧٠١
[48] مرتضى راوندى، تاريخ اجتماعى ايران، ج٢،(تهران: امير كبير)، ص٥٨٣.
[49] هـ س، ل٢٠٢و ١٨٥.
[50] هـ س، ل٢٠١
[51] هـ س، لا١٧٠و ١٩٧و ١٨٥و ١٨٦و ١٨٧
[52] هـ س، لا ٩٢و ٩٣و ١٣٦و ١٧٦و ١١١و ١٤١
[53] كرزن، س ن، ل٧٠٢
[54] خالفين، س ن، ل١٩٩
[55] بڕوانە ئەو شيوەنەی وەفايی بۆ شێخی كردوە((ديوانی وەفايی))ليكۆڵينەوەو لەسەر نوسينی محمد علی قەرەداخی.
[56] ظل السلطان راگوێزراوە لەتحفە ٥٣١.

٤-شەڕو ئاشتی: هەردوکیان کوێرەوەری

١-هەڵگیرسانی یەکەمین جەنگی جیهانی

تەرازوی ئەو((هاوسەنگی هێز))ەی ماوەیەکی درێژ ئاسایشی نێوان دەوڵەتە گەورەکانی ئەوروپای راگرت بو، دوای تەواوبونی یەکگرتنی نەتەوەیی ئاڵمانیو ئیتاڵیو پێشکەوتنی خێرای پیشەسازی ئاڵمانیاو ئەمریکا، بەجۆرێکی بنەڕەتی تێکچو. دەوڵەتە ئیمپریالیستیە بەهێزەکان ئەیان ویست پارێزگاری دەسکەوتە کۆنەکانی خۆیان بکەنو دەوڵەتە تازە پێشکەوتوەکانیش ئەیان ویست سەرلەنوێ، بەپێی گۆڕانی تەرازوی هێزەکان، دنیا دابەش بکرێتەوە. دەوڵەتانی ئەوروپی کەوت بونە خۆبەهێزکردنو بۆربۆڕێنی خۆچەکدارکردن، چونکە هەمویان چاوەڕێی هەڵگیرسانی جەنگیان ئەکرد.

رۆژی ٢٨ی ژوئینی ١٩١٤ وەلیعەهدی نەمسەو هاوسەرەکەی لەسیراجیفو کوژران.

نەمسە ئەمەی کردە بەهانە، پاش دورۆژ جەنگی لەدژی دەوڵەتی سیرب راگەیاند.

روسیەش، کەخۆی بەپارێزەری گەلانی سلاڤی دائەنا، بۆ پشتیوانی لەسیرب هێزەکانی خۆی سازدا، جەنگی دژی نەمسە راگەیاند.

پاش چەند رۆژێ ئاڵمانیاش بۆ پشتیوانی لەنەمسە جەنگی دژی روسیا راگەیاند.

ئەڵمانیاش دژی فەرەنسەو بەلجیك جەنگی راگەیاند.

بەریتانیاش جەنگی دژی ئاڵمانیا راگەیاند.

هەر لەو رۆژانەشدا ژاپۆن جەنگی لەدژی ئاڵمان راگەیاند.

ئاگری شەڕ سەرانسەری ئەوروپای گرتەوەو دەوڵەتانی هاوبەشی جەنگ دابەش بون بەسەر دو بەرەدا:

بەرەی دەوڵەتانی ناوەند، کەپێك هات بو لەئاڵمانیاو نەمسەو دوایی تر تورکیاش.

بەرەی دەوڵەتانی پێکهاتو، کەبریتی بو لەبەریتانیاو روسیاو فەرەنسەو لەکۆتایی جەنگدا وڵاتە یەکگرتوەکانی ئەمریکاشیان چوە پاڵ.

ئەگەرچی مەیدانی سەرەکی بەلادا خستنی جەنگ ئەوروپا بو، بەڵام ناوچەکانی رۆژهەڵاتی نزیكو ناوەڕاست بۆ هەردولای جەنگ، لەڕوانگەی ستراتیجییەوە گرنگییەکی ژیانییان هەبو، هەردولا پێیان وابو، لەدەس دان یا دەس گرتن بەسەر ئەم ناوچەیەدا ئەتوانێ کارێکی کاریگەر بکاتە سەر چارەنوسی گشتی جەنگ[1]. لەبەرئەوە هەم ئەڵمانیاو هاوپەیمانەکانیو، هەم ئینگلیزو هاوپەیمانەکانی بەهەمو رێگەیەك هەوڵی تێوەگلاندن یا ئەگەر نەتوانرێ بێلایەن کردنی تورکیاو ئێرانیان ئەدا.

١/١ تورکیا: سەرەتا بێلایەنیو، سەرەنجام بەشداری تەواو

لەکاتی هەڵگیرسانی یەکەمین جەنگی جیهانیدا، محەمەدی ٥هەم سوڵتانی عوسمانیو، سعید حلیم پاشا سەروەزیرانی بابیعالی بو، بەڵام دەسەڵاتی راستەقینە لەدەس سەرکردەکانی حیزبی(اتحاد و ترقی))دا بەتایبەتی لەناو لەپی ٣ سەرە ناودارەکەی ئەو حیزبەدا بو" تەلعەت پاشا، وەزیری کاروباری ناوەوە، ئەنوەر پاشا، وەزیری جەنگ، جەمال پاشا، وەزیری دەریا. ئۆردوی تورکیش بەکردەوە لەژێر دەستی ئەو ٤٢ ئەفسەرە ئاڵمانییەدا بو کە بەسەرکردایەتی جەنەراڵ لیمان فون ساندەرس خەریکی مەشق داداںو رێکخستنەوەی بون.

بیروڕای سەرانی حکومەتی تورك بەرامبەر جەنگ وەکو یەك نەبو، لەناو ئەوانەدا هەندێکیان داواکاری بێلایەنیو، هەندێکیان لایەنگری هاوبەشی دەوڵەتانی ناوەندو، هەندێکیان لایەنگری هاوبەشی دەوڵەتانی پێکهاتو بون.

بابیعالی لەسەرەتای هەڵگیرسانی جەنگدا، بێلایەنی خۆی لەجەنگ راگەیاند. بەڵام ئەنوەرو تەلعەت، دو لەسەرکردە ئیتحیادییە دەسەڵاتدارەکانی حکومەتی تورك، بەگەرمی هەوڵیان ئەدا ئیمپراتۆریی عوسمانی لەپاڵ هێزەکانی ئاڵمانیدا دژی دەوڵەتانی پێکهاتو بەشداری جەنگ بێ. پێیان وا بو، ئاڵمان بەزویی شەڕەکە بەقازانجی خۆی بەلادا ئەخاو، جەنگ ئەباتەوە.

لە٢ی ئابی ١٩١٤دا، کەجەنگ سەرەتای بوو هەندێ لەسەرکردەکانی((اتحاد و ترقی))بەنهێنی، پەیمانێکی سیاسی- جەنگییان لەگەڵ ئاڵمانیا بەست. هەندێ لەسەرانی حکومەتی تورك ئاگایان لێ نەبو.

له۲۹ی تشرینی یەکەمی ۱۹۱٤دا ژێرئاوییەکی ئاڵمانی کەموڵکی تورکیا بو، لەدەریای ڕەش‌دا پەلاماری ئوستولی روسیای‌دا.

روسیاش بەدوای ئەمەدا لەرۆژی ۲ی تشرینی دوەمی ۱۹۱٤دا جەنگی دژی تورکیا راگەیاند.

بەدوی روسیەدا فەرەنسەو بەریتانیاش لەرۆژی پێنجەمی هەمان مانگ‌دا جەنگیان دژی تورکیا راگەیاند.

تورکیاش ئیتر بەتەواوی تێکەڵاوی جەنگی جیهانی بو. لەوەش‌دا مەبەستی ئاڵمان هاتەدی، چونکە بەلای ئەڵمانەوە گرنگ نەبو ئامانجی تورك لەجەنگ چیە یا چی بەسەر دێ، گرنگ ئەوە بو تورك گوشار لەسەر ئەو کەم بکاتەوە، بەشێکی هێزەکانی روس‌و ئینگلیز لەمەیدانی سەرەکی- ئەوروپا دەربهێنێ، بەمەیدانێکی لاوەکیەوە لەئاسیا خەریکیان بکاو ئاسایشی ڕێگای هاتوچۆی ئیمپراتۆریی بەریتانی لەگەڵ هندستان بخاتە مەترسیەوە.

ئاڵمان بۆ ئەوەی کەڵکی تەواو لەهاوکاری تورك وەربگرێ، داوای لێ کرد" بوغازەکان لەڕوی کەشتیانی هەمو دەوڵەتانی ترا دابخاتو، ئاورێکانی قەناتی سویس‌و عەدەن ببڕێو، پەلاماری قافقاس بداو بەشێکی هێزی روسی خەریك بکا،((خەلیفە))ش جیهاد لەدژی دەوڵەتانی پێکهاتو رابگەیەنێ[2].

سەرکردایەتی ئاڵمانی لەلایەکەوە هەندێ دیپلۆماتی کارامەی دانا بۆ کاری سیاسی‌و دیپلۆماسی لەتورکیا، لەلایەکی ترەوە هەندێ ئەفسەری بەتوانای ناسراوی هەڵبژارد بۆ ئەوەی دەس بگرن بەسەر ماشینی جەنگیی تورك‌دا. ئەفسەرانی ئاڵمانی لەپلە بەرزەکانی ئۆردوی تورك‌دا کەوتنە کار کردن" جەنەرال لیمان فون ساندەرس سەرپەرشتی ڕێکخستنەوەی ئۆردوی ئەکرد، جەنەرال فون فالکنهاین سەرکردایەتی هێزەکانی فەلەستین‌و فیلد مارشال گولتس سەرکردایەتی هێزەکانی میزوپۆتامیایان ئەکرد، جەنەرال فون لوسو، ئەدمیرال هومان نوێنەری هەینەتی ئەرکانی ئاڵمانی بون لای سەرکردایەتی جەنگیی تورك[3].

سەرکردەکانی(اتحاد و ترقی))هیوای زل‌و زۆریان لەسەر بەشداری تورك لەجەنگ‌دا هەڵچنی بو، بەتەمای سەرکەوتنی گەورەو دەسکەوتی زۆر بون.

ئامانجە سیاسی‌و جەنگییەکانی تورك لەبەشداربونی جەنگ‌دا بریتی بو لە:

۱-رزگارکردنی ئیمپراتۆریی عوسمانی لەنفوزی بێگانەو پەرەپێدانی فەرهەنگی تورك.

٢-سەندنەوەی میسرو قوبروس‌و، ئەگەر توانرا لیبیاو تونس‌و جەزائیر.
٣-ئازادکردنی ناوچە تورك زمانەکانی روسیا وەکو قافقازو تورکستان‌و گریدانی بەتورکیاوە.
٤-پەرەپیدانی نفوزی خەلیفە لەسەرانسەری وڵاتانی ئیسلامدا[4].

٢/١ ئێران: بێلایەنییەکی ریز لێ نەگیراو

لەکاتی هەڵگیرسانی جەنگدا، دیپلۆماتەکانی ئالمان، ئینگلیز، روس، چ خۆیان راستەوخۆ، چ لەرێگەی دۆستو لایەنگرە ئێرانییەکانیانەوە هەوڵێکی زۆریاندا بۆ ئەوەی ئێران لەشەڕەوە بگلێنن. بەڵام حکومەتی ئێران بەسەرۆکایەتی عەلاء الدولە بەرەسمیی بێلایەنی ئێرانی بەرامبەر جەنگ راگەیاند.

هیچ دەوڵەتێکی بەشداری جەنگ رێزی ئەم بێلایەنییەی ئێرانی نەگرت‌و، حکومەتی ئێران خۆیشی ئەو هێزو توانایەی نەبو پارێزگاری خۆی بکاو، بێلایەنی خۆی بسەپێنێ یا بپارێزێ.

ئێران، لەو کاتەدا هێزێکی چەکداری نارێکوپێك‌و لاوازی هەبو، خەزێنەکەی خاڵی بو. دەرباری قاجار لەوپەڕی فەسادو بۆگەنیدا بو. هێزەکانی روسیا لای سەرویان داگیرکردبو. هێزەکانی بەریتانیاش پاش چەند حەفتەیەك لەشەڕ لای خوارویان گرت، جگەلەوەی پێشتریش هێزی لەئەفغانستان هەبو. شوێنی جیۆپۆلەتیکی ئێران وا هەڵکەوت بو، لەلای سەرەوەی هاوسنوری روسی‌و لەلای رۆژئاوای هاوسنوری عوسمانی‌و لەلای رۆژهەڵاتی هاوسنوری دەسەڵاتی بەریتانی بو. ئێران بەلایەنەکانی جەنگ دەورە درا بو.

کەدەوڵەتی عوسمانی تێکەڵاوی شەڕ بو، رۆژئاوای ئێران بو بەیەکێ لەمەیدانە گەرمەکانی جەنگ. کوردستانیش لەباری جوگرافییەوە وەها هەڵ کەوت بو، بێ ئەوەی دەس یادەسکەوتی لەهەڵگیرسانی ئەم شەڕەدا هەبێ. بو بەمەیدانێکی سەختی پێکادانی هێزەکانی هەردولای جەنگ، بەتایبەتی روس‌و تورك، کاتێ سوڵتان جیهادی راگەیاند. داوای لەهەمو موسڵمانانی دنیا کرد دژی هێزەکانی دەوڵەتانی پێکهاتو بجەنگن، ئەم بانگە لەناو کوردو گەلە موسڵمانەکانی تری ئێرانیشدا دەنگی دایەوە. بگرە تورك توانی کورد لەشەڕێکی خوێناوییەوە بگلێنێ دژی گەلە مەسیحییە هاونیشتمانەکانی.

ئۆردوی تورکی، بێ ئەوەی گوێ بداتە بێلایەنی ئێران، لەلایەکەوە لەشکرکێشی بۆ سەر قافقاز دەس پێ کردو، رژایە ناو ئەرزی ئازەربایجانەوە، لەلایەکی ترەوە کەوتە هان دان‌و یارمەتی ئێلەکانی کوردو، ئەو ئێرانییانەی لەدەس زوڵم‌و زۆری دەسەڵاتدارانی روسی هەڵاتبون بۆ ناو خاکی عوسمانی،

بەناوی جیهادو غەزاوە بەرەنگاریی هێزەکانی روس لەناو ئێراندا بکەن. بەم بۆنەیەوە حکومەتی ئێرانی کەوتە گفتوگۆ لەگەڵ کاربەدەستانی روسیو، عوسمانی، داوای لەروسیا کرد سوپاکەی لەشارەکانی ئێران بکێشێتەوە بۆ ئەوەی لایەنەکانی تری جەنگ بیانویان بەدەستەوە نەمێنێ لەشکر بهێننە ناو ئێرانەوە، داوای لەعوسمانیەکانیش کرد رێگە لەئاژاوەنانەوەی کورد بگرێو، لەسنورەکانی ئەودا ئۆردو کۆ نەکاتەوە. تورك ئەیوت ئەگەر روس سوپاکەی خۆی لەئازەربایجان بکێشێتەوە، ئەویش خواستەکەی ئێران بەجێ ئەهێنێ. بەلام روسەکان ئەیان وت، ئەوان سوپاکەی خۆیان لەئازەربایجان کێشاوەتەوە، جگە لەچەند دەستەیەکی کەم کەبۆ پاراستنی هاوولاتییەکانی خۆیان، کەسێکی تریان لەوێ نەهێشتۆتەوە.

هیچ لایەکیان قازانجی لەوەدا نەبو گوێ لەخواستەکانی ئێران بگرێ، بەڵکو هەردولا، هەریەکیان بەشێوەی خۆی، هەوڵی جێگیر کردنی خۆی ئەدا.

٢- پلانی جەنگیی تورك و مەیدانەکانی

بۆ بەجێهێنانی ئەو ئامانجە زلانەی بەتەمای بون، سوڵتان لە٢٣ی تشرینی دوەمدا بانگی جیهادیدا، داوای لەهەمو موسڵمانانی دنیا کرد بەشداری شەڕ بن. سەرکردایەتی جەنگیی تورکیش هێزی مرۆیی هەمو گەلانی تورکیای سازداو، سەربازگیری لەناو مەسیحییەکانیشدا کرد. بەهاوکاریو راوێژی ئەفسەرانی ئەڵمانی پلانێکی جەنگیی فراوانی دانا. هێزەکانی خۆی لەدو مەیدانی سەرەکیدا بۆ هێرش سازدا:

مەیدانی یەکەم: جەبهەی سینا، بەسەرکردایەتی جەمال پاشاو یارمەتی جەنەرالێکی ئاڵمانی، ئەبو قەناتی سویسو میسر لەئینگلیز بگرێ. میسر لەهێزی بەریتانی پاك بکاتەوە، لەوێوە هەڵ بکوتێتە سەر سودانو لیبیاو سەرلەنوێ بیانخاتەوە سەر تورکیا.

مەیدانی دوەم: جەبهەی قافقاز، بەسەرکردایەتی ئەنوەر پاشاو بەیارمەتی جەنەرال شیلیندۆرف، ئەبو بەرەو ئازەربایجانو گورجستانو هەرچوارلای دەریای خەزەر بکشێ. بەهیوای ئەوەی گەلانی ئازەری، تورك، تورکمان، تاتار لەژێردەستی روس دەربێن. نەتەوەی تۆران یەك بخرێتەوەو ساز بدرێ بۆ پێکهێنانی سوپایەکی چەکداری مەزنو هەمو گەلە موسڵمانەکانی روسیاو ئێرانو ئەفغانستانو هیندستان... بەرەو پیری بێنو، بەدەنگ بانگی جیهادی سوڵتانەوە دژی روسو ئینگلیز راپەڕن.

ئۆردوی تورك لەسەرەتادا هەتا باتۆمو تەوریز پێشڕەوی کرد. بێ ئەوەی رێزی بێلایەنی ئێران بگرێ، ناوچە کوردنشینەکانی خۆراوای ئێرانی داگیرکرد.

له((ساری قامیش))سوپای روسی شکاند. بەڵام لەناوەڕاستی زستانی ١٩١٤-١٩١٥دا سوپای روسی کەوتە هێرشی پێچەوانە بۆ سەر ئۆردوی تورك. بەتێشکاوی تا سەر سنور راوی نا. ئینجا چوە ناو قوڵایی ئەرزی عوسمانییەوە.

پلانی جەنگیی تورك سەری نەگرت. لەباتی ئەو دو مەیدانەی سەرکردایەتی تورك ئەی ویست بیانکاتە مەیدانی سەرەکی. دەوڵەتانی پێکهاتو توانییان چەندین مەیدانی جەنگیی چاوەڕوان نەکراوی لێ بکەنەوە، لەوانە: دەردەنیل، سینا، میزۆپۆتامیا، عەرەبستان، قافقاس بۆ ئەوەی بەدیوارێکی ئەستوری هێزی هاوپەیمانەکان لەلای ئەرمەنستان، کوردستان، عەرەبستانەوە گەمارۆی بدەن.

لەناو جەبهەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا ٣ یان راستەوخۆ یا ناڕاستەوخۆ لەگەڵ کورد پێوەندییان هەبو.

١/٢ جەبهەی قافقاز

تورکیا بۆ جێبەجێ کردنی پلانی جەنگیی خۆی، بێ ئەوەی گوێ بداتە بێلایەنی ئێران لەسەرەتای جەنگەوە بەناو ئازەربایجانی ئێرانیدا بەرەو قافقازو دەریای قەزوین کەوتە جوڵان. لەسەرەتادا هەندێ سەرکەوتنی بەدەس هێنا توانی هەندێ لەئازەربایجانی ئێرانیو قافقاسی روس داگیر بکا. لەناوەڕاستی زستانی ١٩١٤-١٩١٥دا سوپای روسی کەوتە هێرشی پێچەوانە. هێزەکانی تورك بەتێشکاوی بەرەو سنوری روسی- عوسمانی پاڵ پێوەناو کەوتە پێشڕەوی لەناو خاکی عوسمانیدا. ئەرابزون. ئەرزڕوم، ئەرزنجان، وان، بتلیس، موش.ی داگیر کرد. مەیدانی ئەم جوڵانە سەرەنجام درێژ بوەوە بۆ بەشی خواروی کوردستان، سوپای روس لەکانونی یەکەمی ١٩١٥دا تەورێزو لەمایسدا ورمێ دوایی تر شنۆ، سابڵاخ، بانەی گرتو لەشوباتی ١٩١٦دا گەیشتە کرماشان، لەبەهاری ١٩١٦دا لەسنوری ئێران- عوسمانی لە٣ لاوە: رەواندز، پێنجوین، خانەقین بەرەو کوردستانی جنوبی کشا.

رەفتاری هێزە چەکدارەکانی روس بەگشتیو تیپە چەکدارەکانی ئەرمەنیو قازاخ بەتایبەتی، لەکوردستاندا زۆر خراپ بو. لەکوشتنی خەڵكو تاڵان کردنیماڵو داراییان، لەوێران کردنی شارو ئاوەدانی دەستیان نەئەپاراست.

خێڵەکانی کورد بۆ پاراستنی سەرو سامانی خۆیان لەزۆر شوێن ناچار بون بەرهەڵستی نائومێدانەی پێشڕەوی هێزەکانی روسیا بکەن.

لەم جەبهەیەدا ئامانجی پلانی جەنگیی تورکیا نەهاتە دی، بەڵکو توشی تێشکانێکی کاریگەر بو، بەشێکی قەڵەمڕەوی خۆی لەدەسدا، بەڵام ئامانجی

ئالّمان، کەئەی ویست جەبهەیەکی نـوێی جـەنگ لەرۆژهـەلاّتی ناوەڕاسـتدا بـۆ خەریك کردنی بەشێ لەهێزەکانی روس بکاتەوە، هاتەدی.

ئەم مەیدانە ئەگەرچی لەمێژودا بەجەبهەی قافقاز ناوئەبرێ. لەراستیدا ئـەبو ناوی جەبهەی کوردستان بێ" چونکە شەڕگەی سەرەکی ئەم مەیدانەو زۆری شەڕو تێکهەلّچونە سـەختەکانی نێـوان هێزەکـانی روسـی- عوسمـانی لەسـەر ئـەرزی کوردستان رویداو، ژمارەیـەکی زۆری قوربانییـەکانی، چ وەکـو سـەرباز لـەریزی ئۆردوی عوسمانیداو، چ وەکو دانیشتوانی ناوچەکە کورد بون.

٢/٢ جەبهەی میزۆپۆتامیا

لـە٦ی تشـرینی دوەمـی ١٩١٤دا هێزەکـانی بـەریتانیا لـەفاو دابـەزین و لە٢٢مانگ دا چونە ناو بەسراوە، ئامانجی ئـەم کـارە جەنگییـە پارێزگـاری بـیرە نەوتەکانی لای خواروی رۆژئاوای ئێران بو لەمەترسی پـەلاماری دوژمـن. ئـەنجام دانی ئەم هێرشە ئەوەندە ئاسان بو سەرکردایەتی هێزەکەی هاندا پێشنیار بکـەن بۆ سەروتری خۆیلان رێگەی پێشڕەوی بدرێن بەرەو بەغداد.

هێزەکانی بەریتانیا لـە٣ی حـوزەیرانی ١٩١٥دا عـەمارەو لـە٢٥ی تـەموزدا ناسریەو لە ٣٠ی ئەیلولدا کوت الامارەیان گرت. لەکۆتایی تشرینی دوەمدا شـەڕ گەیشت بوە نزیـك سـەلمان پـاك لـە٣٠ کیلۆمـەتری شـاری بەغـداد. هێزەکـانی عوسمانی بەسەرکردایەتی جەنەرالی ئالّمـانی گـولتس لـەوێ هێـزی بـەریتانییان بەتێشکاوی ناچاری کشانەوە کرد بۆ کوتو لەوێش گەمارۆیان دان.

لە٢٥ی نیسانی ١٩١٦دا هێزی بەریتانی لەکوت شکستی خواردو ١٣ هـەزار کەسی لێ بەدیل گیرا. بەلاّم هێزەکانی بەریتانی بەهێنانی هێزی نـوێ سـەرلەنوێ بەهێز کـرانەوەو ئامادەکران بۆ پێشـڕەوی بـەرەو بەغـداد. ئامـانجی جـولاّنی ئـەم جارەیان ئەوە بـو کـە لەگـەلّ هێـزی روسـی، کـە لـەناو خـاکی ئێرانـەوە بـەرەو میزۆپۆتامیـا کـەوت بـوە پێشـڕەوی، یـەك بگرنـەوە. لـە١١ی مـارتی ١٩١٧دا هێزەکانی بەریتانی بەسـەرکردایەتی جەنـەراڵ مـود گەیشـتنە شـاری بەغـداد. رەفتاری هێزی بەریتانی لەگەلّ خـەلّکی ناوچـە داگیرکراوەکـان لەگـەلّ رەفتـاری هێزی روسی جیاواز بو. هێزەکانی بەریتانیا لەگەلّ ئەوەی هەولّیان ئەدا بەرێگـەی کـاری جـەنگی دەس بەسـەر ناوچـەکاندا بگـرن، لەهـەمان کـاتدا هـەولّی بەدەسهێنانی دۆستایەتیو پشتیوانی دانیشتوانی ناوچە داگیرکراوەکانیشیان ئەدا. بەلّێنی رزگاریی لەدەسەلاّتی رەشی تورکو چاکردنی بـاری ژیـانو دابـین کردنـی هێمنیو ئاسایشیان پێ ئەدان. جەنەرال مـود لەبـەیانێکی درێـژدا کـە لـە١٩ی مارتی ١٩١٧دا بۆ خەلّکی بەغدادی بلاّو کـردەوە، نوسـی بـوی: ((...هێزەکـانی

ئێمە وەکو داگیرکەر یا دوژمن نەهاتونەتە ناو شارو خاکی ئێوە، بەڵکو وەکو رزگارکەر هاتون..))[٦] وە داوای لەپیاوە ناسراوەکانی ئەوێ کرد بوو هاوکاری لەگەڵ ئەفسەرە سیاسیەکانی هێزەکەی بکەن بۆ رێکخستنەوەی کاروباری خۆیان.

کاربەدەستانی بەریتانی لەبەغداد لە٤ی تەموزی ١٩١٧ دا دەستیان کرد بەبلاوکردنەوەی رۆژنامەی عەرەبی زمانی((العرب))ئەم رۆژنامەیە جگە لەوەی هەواڵی سەرکەوتنی هاوپەیمانەکانو تێشکانی تورکو ئاڵمانی بلاوئەکردەوە، هەوڵی ئەدا هەستی نەتەوەیی عەرەب دژی تورك بوروژێنێ، دۆستایەتی عەرەب بەدەس بهێنێ، بەڵێنی هاوپەیمانەکانی دەربارەی مژدەی ئازادی گەلان بەعەرەب ئەگەیاند.

ئامانجی ئەم هێزە بۆ یەکگرتنەوەی لەگەڵ سوپای روس هاتە دی. لەلای خانەقینەوە هەردو هێز لێکیان دایەوە، بەتەمای ئەوەی هەردوکیان پێکەوە بەرەو موسل پێشڕەوی بکەن.

هەڵگیرسانی شۆڕشی شوباتی ١٩١٧ دژی قەیسەر پشێوی خستە ناو ریزەکانی سوپای روسی. لەئۆکتۆبەری هەمان ساڵدا کاتی بولشەویك دەسەلاتی گرتە دەست، لەگەڵ تورك جەنگی راگرتو کەوتە دانانی رێوشوێنی کێشانەوەی یەکجاری هەمو هێزەکانی لەناوچە داگیرکراوەکان.

دەرچونی روسیا لەجەنگ بەریتانیای لەبیری داگیرکردنی موسل پەشیمان نەکردەوە. خۆی بەتەنیا کەوتە ئامادەکردنی زەمینەی سیاسیو جەنگیی جێبەجێ کردنی پلانەکەی لە١ی کانونی دوەمی ١٩١٨دا کاربەدەستانی بەریتانی لەبەغداد بۆ پڕوپاگەندە لەناو کورداو، بۆ بزواندنی هەستی نەتەوەیی کورد دژی تورك دەستیان کرد بەبلاوکردنەوەی رۆژنامەی کوردی زمانی((تێگەیشتنی راستی))[٧].

نیشانەکانی هەرەس رۆژ بەرۆژ زیاتر لەهێزەکانی عوسمانیدا دەرئەکەوت. بەریتانیا درێژەی بەهەڵکشانی خۆیدا بەرەوژور. لە٢٨ی نیسانی ١٩١٨دا گەیشتە توزخورماتو، رۆژی دوایی تر کفریو کەرکوکی داگیرکرد. ئەمەش سەرەتای دەرکردنی یەکجاری دەسەلاتی تورك بو لەکوردستانی جنوبی.

٢/٣ جەبهەی عەرەبستان

لەگەرمەی جەنگدا حسێن شەریفی مەککە، ئەمیر عەبدوڵلای کوڕی ناردە لای لۆرد کیچنەری بەریتانی لەقاهیرە بۆ ئەوەی پێی رابگەیەنێ کەئەو ئامادەیە هاوکاری بەریتانیا بکا دژی دەوڵەتی عوسمانی لەبەرامبەر رزگاری عەرەبو بەدی هێنانی ئاواتەکانیدا. لەسەرەتادا بەریتانیا گوێی نەدایە ئەم پێشنیارە.

له ۱۹۱۵دا بەریتانیا بەچاکی زانی سود لەعەرەب وەربگرێ دژی تورك. سێر هینری ماکماهون نوێنەری بەریتانیا لەقاهیرە پێوەندی لەگەڵ حسێن کرد. چەند نامەیەك لەنێوان هەردوکیاندا ئاڵوگۆڕکرا حسێن لەنامەی رۆژی ١٤ی تەموزی ۱۹۱۵دا کەخواستەکانی خۆی بۆ ماکماهون رون ئەکاتەوە، لەنوقتەی یەکەمیدا نوسیوێتی:

((۱-بەریتانیا دان بنێ بەسەربەخۆیی ولاتانی عەرەبیدا کەسنورەکەی" لەلای سەرویەوە لەمیرسینو ئەدەنەوە دەس پێ ئەکا تا ئەگاتە خەتی ۳۷ لەبیریجیك، تورفا، ماردین، میدیات، جزیرەی ئیبن عومەر، ئامێدی تا سنوری ئێران. لەلای رۆژهەلاتیەوە لەسنوری ئێرانەوە تا خلیجی بەسرە. لەلای خوارویەوە موحیتی هیندی، جگە لەعەدەن کەوەکو خۆی ئەمێنێتەوە لەلای رۆژئاوایەوە دەریای سور، دەریای سپی ناوەڕاست تا میرسین.

ئینگلیز خەلافەتی عەرەبی بۆ ئیسلام بسەلمێنێ))[8].

حسێن لەم دیاری کردنەدا بەشێکی گەورەی نیشتمانی نەتەوەیی کوردی خستۆتە ناو ئەو سەرزەمینەوە کەداوای ئەکرد، کەچی هەمو ولاتانی عەرەبی ئەفریقای لێ دەر هاویشتوە. چاوتێ بڕینی نەتەوە پەرستەکانی عەرەب لەئەرزی کورد لەو سەردەمەوە دەس پێ ئەکا.

بەریتانیا بێ ئەوەی بەڵێنێکی تەواو و رون بدا بەحسێن توانی لەگەڵی رێك بکەوێ بەشداری جەنگ بێ دژی دەولەتی عوسمانی. لە ٥ی حوزەیرانی ۱۹۱٦دا حسێن شۆڕشی عەرەبی دژی دەسەلاتی تورك راگەیاند، داوای لەهەمو عەرەب کرد کەریزی سوپای تورك بەجێ بهێڵنو بێنە ریزی هێزەکانی ئەوەوە. بەریتانیا کولونیل لورەنسو چەند ئەفسەرێکی تری بۆ سەرکردایەتیو رێکخستنی کارە جەنگییەکانی شۆڕشەکە ناردە حیجاز. هەروەها هەندێ لەو ئەفسەرە عەرەبانەی دیلی ئینگلیز بون ئازاد کران بەو مەرجەی لەو شۆڕشەدا بەشدار بن. هێزەکانی عەرەب کەوتنە پەلاماردانی سەربازگەکانی ئۆردوی تورك لەحیجاز بەنیازی پاك کردنەوەی. حسێن ناوی لەخۆی نا مەلیکی عەرەب. بەلام لەبەرئەوەی بەریتانیا ئەم ناوەی پێ پەسەند نەبو، گۆڕی بۆ مەلیکی حیجاز.

لەم جەبهەیەدا ٦٥ هەزار سەربازی تورك بەشۆڕشی عەرەبەوە خەریك بون. سەرەنجام شۆڕشەکە رێی تەخت کرد بۆ دەرکردنی هێزەکانی تورك لەحیجازو سوریاو فەلەستین.

٢-هەڵوێستی گەلانی نە تورك

بەدی هێنانی ئامانجەکانی ئەنوەر پاشاو هاورێکانی پێویستی بەستراتیجێکی سوپایی- سیاسی هەبو. لەپێش هەمو شتێکا بەندبو بەڕادەی یەکگرتنی گەلانی عوسمانیو دڵسۆزییانەوە بۆ ئیمپراتۆریەتی عوسمانی. تورکیا وڵاتێکی فرە- نەتەوەیی فرە- دین بو. بەگوێرەی هەندێ سەرژمێری دانیشتوانی ئەوسای سەرزەمینی عوسمانی ٢٥ ملیۆن بو. لەوە تەنیا ١٠ ملیۆنی تورك بو کە لەنیوەی کەمتری تێکڕای دانیشتوانی ئەکرد. ئەوی تر ١٠ملیۆن عەرەبو ٢ ملیۆن ئەرمەنیو ١,٥ ملیۆن کوردو ئەوی تریشی نەتەوەی جیاجیا بو. تورکیا تەبایی دینیو تەبایی نەتەوەیی تێ دا نەبو.

حکومەتی عوسمانی بەدرێژایی زەمان سیاسەتی چەوساندنەوەی دینی بەرامبەر گەلانی ناموسڵمان گرت بو. لەدوای هاتنی((تورکانی لاو))یشەوە سیاسەتی چەوساندنەوەی نەتەوەیی بەرامبەر گەلانی نەتورك گرت بو. هەوڵ دانی تورکانی لاو بۆ تواندنەوەی گەلانی نەتورکو نەموسوڵمان لەبۆتەی نەتەوەیی تورکدا، لەچەرخێکا کەئازادی دینو مەزەبو نەتەوە لەدنیادا بو بو بەباو، دڵی هەمو گەلانی نە تورکی ناو خاکی عوسمانی لەحکومەتی تورك ڕەنجاند بو.

کوردو عەرەب ئەگەر پێوەندی هاودینی لەگەڵ تورك کۆی ئەکردنەوە، ئەوا گەلانی مەسیحی نەپێوەندی هاودینیو نەپێوەندی هاونەتەوەییان لەبەیندا نەبو، بەڵکو هەمیشە لەژێر باری زوڵموزۆری دینیو نەتەوەییدا بون، ئەمەش پاڵی پێوە ئەنان کەپەنا بۆ دەوڵەتی دەرەوە ببەن بۆ ئەوەی بیان پارێزنو لەهەمو هەلێك کەڵك وەربگرن لەجەهەننەمی چەوسانەوەی عوسمانی ڕزگاریان بێ.

لەناو گەلە مەسیحیەکانی ئیمپراتۆریەتی عوسمانیدا لەکاتی جەنگی جیهانی یەکەمدا ٣ یان گرنگی تایبەتییان هەبو: ئەرمەنیو ئاسوریو یۆنانی.

یۆنانیەکانی ژێردەستی تورکیا ئەگەرچی هەمیشە لەگەڵ دەوڵەتانی ئەوروپی هاوکار بون دژی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی بەڵام لەساڵانی ١٩١٤- ١٩١٨دا هیچ گیروگرفتێکی دژواریان بۆ تورك دروست نەکرد. ناکۆکی یۆنانی- تورکی لەدوای ڕاگرتنی جەنگ تەقییەوە.

١/٢ ئەرمەن

نەتەوەی ئەرمەن لەمێژ بوو سەربەخۆییان لەدەسدا بو. لەبەینی ڕوسیاو تورکیادا دابەش کرابون، هەروەها کەمایەتیەکی پەرتوبڵاویشیان لەئێران بو. بزوتنەوەی نەتەوەیی ئەرمەن لەپێش بزوتنەوەی نەتەوەیی گەلە موسڵمانەکانی عەرەبو کوردا گەشەی کرد بو. ئەرمەن بەهیوا بون بەیارمەتی ڕوسیا بەئامانجی

نەتەوەیی خۆیان بگەن. لەو شەڕانەدا کە لەبەینی روس‌و تورکدا ئەقەوما ئەرمەنیەکان بەنهێنی‌و بەئاشکرا هاوکارییان لەگەڵ روس دژی تورک ئەکرد. ئەمەش بو بە بەهانەیەکی مێژویی بەدەس تورک‌و فەناتیکەکانەوە بۆ زیاتر ئازاردان و ناوبەناو سزادانی بەکۆمەڵی ئەرمەن.

کەجەنگی جیهانی یەکەم هەڵگیرسا، ئەرمەنیەکان بەشداربونی تورکیان لەجەنگدا بە((هەستێکی تێکەڵاو لەترس‌و هیوا))وە وەرگرت((ترس لەتۆڵەسەندنی چاوەڕوان کراوی تورک کەهیچ گوشارێکی دەرەکی نەی ئەتوانی بەری بگرێ))و((هیوای تێشکانی تورکیاو سەرکەوتنی هاوپەیمانەکان بەتایبەتی روسی))[٩].

کەنیسەکانی ئەرمەن رایان گەیاند کەقەیسەری روسیا پارێزەری هەمو ئەرمەنیەکانی جیهانەو داوایان لەهەمو ئەرمەنیەك کرد هەر یارمەتیەکی شەخسی یا مادی لەدەس دێ پێشکەشی سوپای روسی بکا. روسیاش بەیانێکی رەسمی دەرکرد. هانی ئەرمەنیەکانی ئەدا بۆ راپەڕین لەدژی تورک‌و بەڵێنی رزگاری پێ ئەدان. ئەرمەنیەکان بەدەنگ ئەو بانگەوازانەوە چون. ریزی ئۆردوی تورکیان بەجێ ئەهێشت‌و بەکۆمەڵ ئەیان دایە پاڵ سوپای روس، یارمەتی روسیان ئەدا بۆ پێشڕەوی، هێزی داگیرکەریان وەکو رزگارکەری خۆیان پێشوازی ئەکرد.

تورکیا بەرەقی بەرپەرچی هەڵوێستی ئەرمەنی دایەوە بەتوندی تۆڵەی لێ سەندن. لەحوزەیرانی ١٩١٥-دا بڕیاری راگوێزانی ئەرمەنیدا لەناوچەی رۆژهەڵاتەوە بۆ ناوەوەی ئەنەدۆڵ. تەلعەت پاشا وەزیری کاروباری ناوخۆی تورکیا خۆی راستەوخۆ سەرپەرشتی جۆری راگوێزانی ئەرمەنی ئەکرد لەساڵانی ١٩١٥-١٩١٦دا. جێبەجێ کردنی ئەم بڕیارە بو بەهۆی ئەوەی ولایەتەکانی رۆژهەڵات لەئەرمەنی چۆڵ بن. بەگوێرەی هەندێ سەرچاوەی جێی باوەڕ ئەبێ ٢ ملیۆن ئەرمەنی توشی ئەم کوێرەوەریە بوبن لەوانە ٦٠٠ هەزاریان مردون[١٠]. ئەم کارەساتە لەمێژودا بە((کوشتاری ئەرمەن))ناسراوە.

روسیا هەندێ تیپی چەکداری لەئەرمەن دروست کردبو. تۆڵەی لێقەومانی خۆیان لەخەڵکی ئەو ناوچە کوردنشینانە ئەکردەوە کەسوپای روسی داگیری ئەکردن. کاربەدەستانی روسی لەباتی ئەوەی هەوڵی ئاشت کردنەوەی گەلی ئەرمەنی‌و گەلی کورد بدەن. تیپە چەکدارەکانی ئەرمەنیان ئازاد کرد بو بۆ تۆڵەسەندن لەکوردو قوڵ کردنی ناکۆکی نێوان ئەم دو گەلە دراوسێیە.

سەرکەوتنی شۆڕشی ئۆکتۆبەرو کشانەوەی روس لەکوردستانو وازهێنانی لەپشتیوانی کردنی ئەرمەنو هەڵوەشاندنەوەی تیپە چەکدارەکانیان، کوێرەوەری گەلی ئەرمەنی سەخت تر کرد.

٢/٣ ئاسوری

ئاسوریەکان بەئەندازەی ئەرمەنی توشی مەینەتی نەبوبون، بەلاّم ئەوانیش لەژێر باری زوڵمی دینیو کۆمەلاّیەتیو ئابوریدا بون. پاش ئەوەی سوپای روسی بەناو کوردستاندا پێشڕەوی کرد، ئاسوریەکانی هەکاری لەتورک راپەڕین. لەهارینی ١٩١٥دا بەتێشکاوی بەکۆمەڵ کۆچیان کرد بۆ ناوچەکانی ژێردەسەلاّتی سوپای روسی لەخوی، سەلماس، ورمێ. چەندین هەزار کەسیان چونە ریزی سوپای روسەوە. کاربەدەستانی روسی هەندێ تیپی تایبەتییان لێ پێك هێنا. لەسەرەتای ١٩١٨دا ژمارەیان ئەگەیشتە نزیکەی ١٢ هەزار چەکدار لەژێر سەرکردایەتی ئاغا پەتروسدا[11]. ئەم هێزانە شان بەشانی سوپای روسی بەشداری جەنگ بون دژی عوسمانی بەو هیوایەی بەئامانجەکانی خۆیان بگەن لەئازادیو سەربەستی.

سمکۆی سەرخێلی شوکاك مارشیمۆنی پێشەوای دینی ئاسوریەکانی کوشت. ئەوەش بو بەهۆی دروست بونی ناکۆکیەکی خوێناوی لەبەینی ئاسوریو کوردا. هەردولا بەکۆمەڵ کوشتاریان لەیەکتری ئەکردو دەستیان لەیەکتری نەئەپاراست.

لەدوای کشانەوەی روس لەئێران ئاسوریەکان بێ پشتو پەنا مابونەوە. تورك بەبیانوی تەمێ کردنی نەستوریەکانی هەکاریەوە کەهاوولاّتی عوسمانی بون هێرشی کردە سەر ناوچەی ورمێ. روس لەناوچەکەدا نەما بو، بەریتانیاش ئاگاداری نەستوریەکانی کرد بەتەمای هێزی یارمەتی بەریتانی نەبنو پشت بەخۆیان ببەستن[12]. لەژێر گوشاری تورکا بەشەڕ لەخواروی گۆمی ورمێوە کشانەوە بەرەو ناوچەکانی ژێردەستی بەریتانیا لەهەمەدانو لەوێشەوە گوێزرانەوە بۆ بەعقوبە.

ئاسوریەکان توشی کوێرەوەریەکی نەتەوەیی بون. لەنیشتمانی خۆیان هەلکەنرانو بەولاّتانی رۆژهەلاّتی ناوەڕاستو ئەوروپاو ئەمریکادا بەدەربەدەری بلاّوبونەوە.

٣/٣ عەرەب

بەژمارە ئەوەندەی تورك یاخود زیاتر ئەبون. هاودینی توركو کورد بون. لەناو ئۆردوی توركو داوودەزگاکانیدا چەندین ئەفسەری پلە بەرزو کاربەدەستانی گەورەی عەرەب هەبو.

سیاسەتی((مەرکەزییەت))و تورکاندن کەحکومەتی ئیتیحادیەکان لەناوچە عەرەبیەکاندا پێڕەویان ئەکرد، نابەرامبەری لەنوێنەرایەتی((مەجلیسەکان))دا، تەنگ هەڵ چنین بەرێکخراوە فەرهەنگیو سیاسیەکانی عەرەب، لەناو رۆشنبیرانی عەرەبدا هۆشی جیابونەوەخوازی دروست کردبو. لەساڵانی دوای ئینقیلابی عوسمانی تا هەڵگیرسانی جەنگ لەئەستەمبوڵ، قاهیرە، دیمەشق، بیروت، بەغداد، پاریس.. چەند رێکخراوێکی عەرەبی نەتەوەیی ئاشکراو نهێنی دروست بوبون بۆ بەدی هێنانی خواستە نەتەوەییەکانی عەرەب، کە بەپێی جیاوازیی بۆچونی رێکخراوەکان جیاواز بو. هەر لەوەی هەندێکیان داوای((لامەرکەزییەت))یان ئەکرد لەچوارچێوەی دەوڵەتی عوسمانیدا تا ئەوەی داوای جیابونەوەی هەمو نەتەوەی عەرەبو دروست کردنی دەوڵەتێکی یەکگرتوی عەرەبییان ئەکرد.

کاتێك جەنگ هەڵگیرسا سەرکردایەتی تورك گومانی لەدڵسۆزی عەرەب نەبو. هەڵگیرسانی شۆڕشی عەرەب بەهاوکاری ئینگلیز لەحیجاز دژی دەسەڵاتی عوسمانی(١٩١٦) بۆ کاربەدەستانی تورك شتێکی چاوەڕێ نەکراو بو.

شۆڕشی عەرەب بەسەرۆکایەتی حسێن جەزرەبەیەکی کوشندە بو لەئیمپراتۆریەتی عوسمانی. لەگەڵ ئەوەشدا ئەو سیاسەتەی تورکیا گرتی بۆ سزادانی بەکۆمەڵی ئەرمەنی بەهۆی دەس تێکەڵاوکردنیەوە لەگەڵ روسیا دژی تورك، ئەگەرچی عەرەبیش هەمان رێگەی گرت بو، کەچی تورك سیاسەتی سزادانی بەکۆمەڵی بەرامبەر عەرەب نەگرت بەهۆی دەس تێکەڵاو کردنیەوە لەگەڵ ئینگلیز.

جەمال پاشا سەرکردەی هێزەکانی تورك لەسوریاو فەلەستین لەناو عەرەبدا بەجەمال السفاح ناسراوە چونکە سەرکردەیەکی بزوتنەوەی نەتەوەیی عەرەبی لەشام لەسێدارەدا، لەسەر ئەوەی ناوەکانیان لەئارشیفی کونسوڵگەی فەرەنسیدا لەبیروت دۆزرا بوەوە. تورك رێگەی سەرکوت کردنی دڕندانەی نەگرت وەکو بەرامبەر ئەرمەن گرت بوی. بەڵکو سیاسەتی گفتوگۆی لەگەڵ شەریف حسێن گرت بو. جەمال پاشا هەوڵی زۆری لەگەڵ حسێندا بۆ ئەوەی لەهاوکاری ئینگلیز پەشیمانی بکاتەوە، لەبەرامبەر سەلماندنی خواستەکانی نەتەوەی عەرەبدا. هەرئەویش حسێنی لەکەینوبەینی رێکەوتنی نهێنی هاوپەیمانەکان بۆ دابەش کردنی وڵاتانی عەرەب ئاگادار کرد. بەڵام ئیتر تیر لە پەری بو. قسە خۆشەکانی جەمال پاشا کاری لەشەریف حسێن نەکرد. حسێن نەك هەر گوێی نەدایە بەڵێنەکانی جەمال پاشا دەربارەی پاشەڕۆژی وڵاتانی عەرەب بەڵکو بۆ ئەوەی

بڕوای ئینگلیز بەخۆی بەهێزتر بکا، نامەکانی جەمال پاشای بۆ ئەوان نارد وەکو بەڵگەی دڵسۆزیو نیاز پاکی خۆی بەرامبەر بەریتانیای گەورە[١٣].

٤/٣ کورد

کوردیش هاودینی تورکو عەرەب بو. ئەگەرچی هەمیشە بەرەنگاری دەسەڵاتی تورکی کردوە بەڵام لەساڵانی جەنگدا بەدڵسۆزی مایەوە، لەکاتێکا جگە لەکورد هەمو نەتەوەکانی تر" عەرەبو ئەرمەنیو ئاسوری لەتورك هەڵگەڕانەوەو لەڕویدا راپەڕین. تەنانەت ئەو چالاکیە سیاسی، فەرهەنگی، رێکخراوەییەی لەساڵانی پێش جەنگدا بۆ بەدەسهێنانی مافی نەتەوەیی ئەکرا لەساڵانی جەنگدا کپ بو. کورد هیچ گێروگرفتێکی سوپایی یا سیاسی کاریگەری بۆ کاربەدەستانی تورك دروست نەکرد. ئەفسەرو سەربازەکانی کورد لەڕیزی ئۆردوی تورکدا لەهەمو مەیدانەکانی جەنگدا بەشداربون. ئەبێ هۆی ئەمە چی بێ؟ بۆچی سەرکردەکانی کوردیش وەکو شەریف حسێن کەڵکیان لەهەلومەرجی زەمانی جەنگ وەرنەگرت، کەهەلێکی لەباری بۆ هەڵ خست بون، بۆ ئەوەی تەقەللاکانی خۆیان نوێ بکەنەوە لەپێناوی هێنانەدی ئامانجی نەتەوەیی خۆیاندا، بەڵکو بەپێچەوانەی هەمو رابردو بەدڵسۆزی مانەوە بۆ عوسمانی؟

رەنگە هەندێ کەس پێیان وابێ" ((فتوای خەلیفە))بۆ((غەزاو جیهاد)) واتە هەستی دینیی پاڵی بەکوردەوە ناوە لەماوەی جەنگدا بەدڵسۆزیو هێمنی لەخزمەتی تورکدا بمێنێتەوە، بەشداری قەتڵوعامی مەسیحییەکان بێ. بێ ئەوەی هیچ شۆڕشێ یا هەڵگەڕانەوەیەك لەو هەلە زێڕینەدا لەکوردستان روبدا. لەکاتێکا کورد، بەر لەجەنگ، هەمیشە لەحاڵی یاخی بونو شۆڕشدا بوە. ئەمە لێکدانەوەیەکی یەکلایەنەیە. زۆر لەپیاوە ناسراوەکانی کورد، لەوانە چەندین شێخو مەلای ئاینپەروەر، لەپێش هەڵگیرسانی جەنگو لەساڵانی جەنگدا، ئامادەیی خۆیانو گەلی کوردیان دەربڕی، بۆ هاوکاری هەم لەگەڵ روسو هەم لەگەڵ ئینگلیز، بەرامبەر پشتیوانی ئەوان لەخواستە نەتەوەییەکانی کورد. هەرچەندە ژمارەیەکی زۆر لەشێخو مەلاکانی کوردستان لەسەرەتای جەنگ دا بەدەنگ بانگی جیهادەوە چونو خەڵکیان هاندا بۆ غەزای کافران، بەڵام زۆری نەخایان ئەو کەفوکوڵە نیشتەوە. لەهەمان کاتدا چەندین شێخو مەلای کورد هیچ باوەڕێکیان بەجیهادو غەزای عوسمانی نەبو، دژی راوەستانو لەسەر ئەوە توشی ئازارو سزا، بەڵکو توشی کوشتنو هەڵواسین بون وەکو شێخ بابا سەعیدی

غەوس ابادی، شێخی تەریقەتی قادری لەموکریان[١٤]. چەندین شاعیری کوردیش دژی ئەو شەڕە شیعریان هۆنیوەتەوە[١٥].

هەندێکی تر هۆی ئەم رەفتارە((راستە!)(ی کورد ئەگێڕنەوە بۆ ئەوەی کەتورك زیرەکانە توانیویێتی ئارەزوی پشێوی خوازانەی کورد ئاڕاستەی مەسیحییەکانی دراوسێیان" ئەرمەن‌و ئاسوری بکاو بەشەڕی ئەوانەوە خەریکیان بکا.

ئەشێ ئەمە هۆیەکی گرنگی ئەو رەفتارە بێ بەلاّم ناشێ هەموی هەر ئەمەبێ. بزوتنەوەی نەتەوەیی کورد لەو سەردەمەدا سەرکردایەتییەکی یەکگرتوی شارەزای کاروباری دنیاو خاوەنی رێکخراوێکی فراوانی نەبوە کەبتوانێ پایەکانی ستراتیجی گشتی بزوتنەوەکە دابڕێژێ‌و، خەڵکی کوردستان بۆ جێبەجێ کردنی ساز بداو کەلْك لەهەلومەرجی نیشتمانیی- کوردستان، هەلومەرجی ناوچەیی-رۆژهەلاّتی ناوەڕاست، هەلومەرجی جیهانی- دەوڵەتانی ئەورووپی‌و ئەمریکا، وەربگرێ هاوپەیمانەکانیش لەو کاتەدا بەهێزو توانای خۆیانەوە ئەنازین، پێیان وابو پێویستیان بەهێزی گەلانی ناوچەکە نیە، خۆیان ئەتوانن داگیرو دابەش بکەن بەپێی ئەو رێکەوتنە نهێنییانەی خەریکی ئامادەکردنی بون.

بەر لەهەڵگیرسانی جەنگ" هەمو هەوڵەکانی سەرکردەو پیاوە ناسراوەکانی کورد لەگەڵ کاربەدەستانی روسی بۆ دامەزراندنی پێوەندی دۆستایەتی‌و هاوکاری کوردی- روسی‌و، بەدەسهێنانی پشتیوانی روسی بۆ ئامانجی نەتەوەیی بزوتنەوەی رزگاری کورد، سەری نەگرت. لەوانە:

-چونی عبدالرزاق بەدرخان بۆ قافقازو مۆسکۆ[١٦].

-چونی شێخ عبدالسلام بارزانی‌و سمکۆ بۆ تفلیس(١٩١٤)[١٧].

-پێوەندی سەرانی راپەڕینەکەی بتلیس: مەلا سەلیم ئەفەندی‌و هاورێکانی لەگەڵ دیپلۆمات‌و، کاربەدەستانی روسی(١٩١٤)[١٨].

کاربەدەستانی روسی لەباتی گرنگی دان بەلایەنی سیاسی لەپێوەندییەکانی خۆیاندا لەگەڵ مەزنەکانی کورد، هەوڵی پەیداکردنی نۆکەرو جاسوس‌و کڕینی پیاوە ناسراوەکانی کوردیان ئەدا، بۆ ئەوەی لەکاتی پێویستدا بەکاریان بهێنن.

هاوپەیمانەکان لەسەرەتای جەنگدا هیچ گرنگییەکیان بەهاوکاری‌و پشتیوانی جەنگیی گەلی کورد نەدا.

لەگەرمەی جەنگدا دیسانەوە هیچ تەقەلایەکی گەورەکانی کورد لەگەڵ روس‌و ئینگلیز سەری نەگرت. نە ئینگلیز بەدەنگ ئەم داوایەوە هات، بەبیانوی ئەوەی چونکە ئەوسا کوردستان لەسنوری ناوچەی گرنگی پێدانی ئەوا نەبو، وە نە

روس بایەخێکی پێدا، چونکە ئەویش گرەوی لەسەر هاوکاری مەسیحییەکانی کوردستان، ئەرمەنی‌و ئاسوری، کردبو. لەوانە:

-دو تەقەلای شەریف پاشا لەگەڵ ئینگلیز، جاری یەکەمیان ساڵی ١٩١٤ لەسەرەتای دەسپێکردنی شەڕداو، جاری دوەم ساڵی ١٩١٨ دەوروبەری کۆتایی جەنگ[١٩].

-تەقەلای کامیل بەگ‌و حەسەن بەگی بەدرخان لەگەڵ روس[٢٠].

دەوڵەتانی هاوپەیمان لەو کاتەدا بەدەنگ ئەم بانگانەوە نەچون، چونکە روسیا نەی ئەویست دان بەمافی نەتەوەیی کوردا بنێ بەڵکو ئەی ویست بەهاوکاری گەلانی مەسیحی ناوچەکە داگیر بکا. بەریتانیاش نەی ئەویست ئەرکی سەرشانی خۆی قورس بکا بەوەی((لێپرسراوەتیەکەی درێژ بێتەوە بۆ ئەو شوێنانە))ی کەئەبو ببنە ناوچەی نفوزی روسی‌و فەرەنسی.

نیکیتین لەو بارەیەوە شتێ ئەگێڕێتەوە کەخۆی لەبەینا بوە:

((ئەزانین کە کەمال بەگی بۆتان، یەکێ لەبنەماڵەی بەدرخان، لە١٩١٦دا لەتفلیس تەقەلایەکی زۆریدا بۆ ئەوەی مەسەلەی ئامانجی نەتەوەیی کورد بەگراند دوك نیکولا، نائب السلطنە ی قافقازو سەرفەرماندەی هێزەکانی روسیا لەجەبهەی تورك، بسەلمێنێ. بەهەر حاڵ پێ ناچێ لەو سەردەمەدا حکومەتی روسی پێڕەوی سیاسەتێکی دیاری کراوی بەرامبەر کورد کرد بێ. مەسەلەی کورد لەگەڵ دورنمای ئەرمەنستانێکی سەربەخۆ بەهەڵە تێکەڵاو بوبو. لەکۆتایی ساڵی ١٩١٧دا لەلایەن((جەمعییەتی ئیستیخلاصی کوردستان))ەوە پەیکێ هاتە لام، لەبارەگای کونسوڵگەری خۆم لەورمێ بینیم. ئەم پەیکە نامەیەکی لەسەید تەهاوە دایە دەستم، کەتێیدا داوای لەمن کرد بو رێوشوێنێ بۆ یەکتربینینی ئەو وفەرماندەکانی سوپای روس رێك بخەم، بۆ ئەوەی پێکەوە لەسەر کاری هاوبەش دژی تورك بەمەبەستی ئازادکردنی کوردستان رێك بکەون. سەید تەها کە لەبەندی دیلایەتی روس هەڵات بو، برازای شێخ عەبدولقادر بو. شێخ خۆیشی کەتا ١٩١٧ لە ئەستەمولٚ مابو، دوایی لەوێوە هەڵات و چو بۆ لای مەلیك حسێن...))[٢١].

سیاسەتی کوردیی روسیا لەو سەردەمەدا، لەژێر کارتێکردنی چەند لێکدانەوەیەکدا، هێشتا لەسەر بۆچونێکی رون‌و دیاریکراو ساخ نەبو بوەوە" یەکێکیان، چونکە روسیا خۆی وڵاتێکی فراوانی فرەنەتەوە بو، چاوی بڕی بوە داگیرکردنی قەڵەمڕەوی ئێرانی‌و تورکی‌و، نەی ئەویست هیچ نەتەوەیەکی تری ناوچەکە هاوبەشی بن، بەڵکو ئەی ویست خۆی بەتەنیا ئەو شوێنانە بکاتە

بەشێکی ئەرزەکانی" ئەوی تریان، روسیا پارێزگاری گەلانی سلاڤیو مەسیحییانی ئۆرتودوکسی ژێر دەستی عوسمانی کرد بوە یەکێ لەبیانوەکانی ستراتیجی فراوانخوازی خۆی، بۆ ئەوەش خۆی وەکو پارێزەری مەسیحییەکان پیشان ئەدا، نەی ئەویست بەنزیك خستنەوەی کوردو سەلماندنی خواستە نەتەوەییەکانی، مەسیحییەکان کە لەو سەردەمەدا لەگەڵ کورد ناکۆك بون، برەنجێنێ.

بەدەسهێنانی پشتیوانی کورد هەتا درەنگ لەبەرنامەی هاوپەیمانەکاندا نەبو. بەڵکو هێزەکانی روسیا بەوپەڕی درندایەتیەوە لەگەڵ کورد ئەجوڵانەوە. هەندێ لەسەرکردەو دیپلۆماتەکانی روس بەتایبەتی شاخوفسکی، گردینسکی، مینورسکی لەراپۆرتەکانی خۆیاندا بۆ دەزگا دەسەڵاتدارەکانی سەرو هەولێکی زۆریاندا بۆ ئەوەی قانعیان بکەن لەباتی بەکارهێنانی شێوەی زەبروزەنگ بۆ سەرپێ دانەواندنی کورد، شێوەی بەدەسهێنانی دۆستایەتیو پشتیوانی گەلی کورد بگرن لەرێگەی باش کردنی رەفتاری هێزە داگیر کەرەکانی روسیا لەکوردستانو دروست کردنی پێوەندی لەگەڵ سەرکردەکانی کوردو دانی بەڵێنی دابین کردنی مافی نەتەوەییان. بەڵام تازە درەنگ بو، چونکە ئەم بیروبۆچونە نوێیە دەربارەی مەسەلەی کورد لەناو کۆڕە دەسەڵاتدارەکانی روسدا کاتێ گەڵاڵە بو، کەئیتر رژێمی قەیسەری خۆی لەروخان نزیك ئەبوەوە. ئەوە بو لەئۆکتۆبەری ١٩١٧دا روسیای سۆڤێتی بەیەکجاری دەستی لەجەنگ هەلگرتو ئەو بیروبۆچونانە هەرگیز جێبەجێ نەکران.

جەنەرال نیسل فەرماندەی میسیۆنی فەرەنسی لەروسیا، لەراپۆرتێکا کەچەند رۆژێکی کەم بەر لەشۆڕشی ئۆکتۆبەری ١٩١٧ بۆ حکومەتی فەرەنسی نوسیوە، هەندێ لایەنی ئەم مەسەلەیە رون ئەکاتەوە. لەراپۆرتەکەدا نوسیوێتی:

((هەرکارێکی جەنگیی دژی تورکیا ئەتوانیو ئەبێ پشت ببەستێ بەئاژاوەی سیاسی لەم ئیمپراتۆرییە فرەنەتەوەیەدا. هاوپەیمانەکان کاتی خۆی رایان گەیاندوە ((عەرەبستان هی عەرەبە)) ئەوان ئەبێ بەراگەیاندنی ((کوردستان هی کوردە)) درێژە بەم سیاسەتە بدەن. ئەمە لەو کارە کاریگەرانەیە کەئەتوانێ لەجەبهەی قافقاز بکرێ، لەکاتێکا وا دێتە بەرچاوان کاری جەنگیی روس خەریکە نرخی پێشوی لەدەس ئەدا. هەمو تەقەللاکانی روس بۆ بەدەستهێنانی پشتیوانی کورد لەخۆیان سەری نەگرت.. ئەو تالانیو کوشتارەی قازاخەکان کردویانە هۆی گەورەی ئەوە بوە)).

بۆ ئەنجامدانی ئەم سیاسەتە کوردییە نوێیە نیسل پێشنیار ئەکا هاوپەیمانەکان کۆبونەوەیەك بکەنو نوسیوێتی:

((ئەرمەنەکان لەم کارەدا یارمەتی مان ئەدەن هەرچەندە دوژمنایەتی زۆر کۆنی بەینی ئەم دو گەلە شتێکی مێژوییە, بەڵام ئەرمەنیەکان پەی بەوە ئەبەن کەدروست کردنی کوردستانی ئۆتۆنۆم دەستەبەرێکی نوێ ئەبێ بۆ جێبەجێ کردنی راستەقینەی سەرەتای نەتەوەکانو دروست کردنی ئەرمەنستانی ئۆتۆنۆم لە پاشەڕۆژێکی نزیکدا))[٢٢].

حکومەتی فەرەنسی لە١٣ی کانونی یەکەمی ١٩١٧دا لەوەڵامی جەنەرال نیسل دا بەتەلەگرام نیسلو هەمو کاربەدەستانی تری ناوچەکەی ئاگادار کرد کە:

((حکومەت وەهای بەراورد ئەکا کەهاوکاری ئەرمەنیو مەسیحیەکانی قافقاز بەخەرجێکی کەم ئەتوانرێ دابین بکرێ... لەبەرامبەر ئەمەدا، نیشان دانی نزیکی بەرامبەر ئیلاتی کورد هەستی دوژمنانەی مەسیحیەکان بەرامبەر ئێمە ئەوروژێنێ، لەئەنجام دا حکومەت لای وانیە کەئەگەر بەپێی بەرنامەی باس کراو لەراپۆرتی جەنەرال نیسلدا بەئاشکرا موافەقەت بکرێ لەسەر دروست کردنی کوردستان شتێکی لەبار بێ... لەگەڵ ئەوەشدا، حکومەت لای وایە بەپێی ئەو ئیمکاناتەی لەبەر دەس دایە یارمەتی جەنگیی خێڵەکانی کورد بەدەس بهێنن. ئەکرێ کۆلۆنێل شاردینی بکرێتە لێپرسراوی دۆزینەوەی رێگەی گفتوگۆ لەگەڵ سەرۆکەکانی کورد))[٢٣].

ئەگەرچی کورد تەنیا نەتەوەی گەورە بو کە لەساڵانی جەنگدا بەدڵسۆزی بۆ ئیمپراتۆریەتی عوسمانی مایەوە، بەڵام لەچاو هەمو نەتەوەکانی ترا، جگە لەئەرمەن، ئازارو کوێرەوەری لەهەمویان زیاتر بەدەس تورکەوە بینی. سەرباری ئەوەی کوردستان بو بەکەلاوەیەکی گەورەو، جگە لەوانەی لەمەیدانی شەڕدا یا بەهۆی شەڕەوە کوژران، کاربەدەستانی تورک ٧٠٠ هەزار کوردیان بەبیانوی ئەوەی ناوچەکانیان بۆتە مەیدانی شەڕ بەزۆر لەکوردستانەوە بۆ ناوەوەی ئەنەدۆڵ راگوێزا، ماڵو داراییان زەوت کردن، بەشێکی لەرێگا مردنو ئەوی تریشی هەژارو دەربەدەر بون. کەشتێکی ئەوتۆی لەکوێرەوەری گەلی ئەرمەنی کەم تر نیە، لەکاتێکا کوێرەوەری ئەرمەن لەسەرانسەری دنیادا دەنگی دایەوە، کەچی کەسێ لەسەر کوێرەوەری کورد هەڵی نەدایە.

٤- پلانی ژێر بەژێر بۆ دابەش کردنی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست

روسیەو بەریتانیا لەسیاسەتی ناوچەییاندا لەرۆژهەڵاتی نزیکو ناوەڕاستدا ناکۆك بون. قازانجەکانیان لەگەڵ یەك نە ئەگونجا. ستراتیجیان بەرامبەر هەمو ناوچەکە بەگشتیو، بەرامبەر بەپارێزگاری قەوارەی ئیمپراتۆرییەکانی ئێرانیو عوسمانی یا دابەشکردنی جیاواز بو. ئەم دو هێزە ناکۆکەی کەهەردوکیان چاویان

بڕی بوە ناوچەکەو، هەریەکەیان بەگوێرەی ستراتیجی ناوچەیی خۆیو، بەشێوەی تایبەتی خۆی، لەپەیجۆری جێبەجێ کردنی ئامانجو دەسکەوتی تایبەتی خۆیدا بو، تەنیا دوجار لەسیاسەتی ناوچەییان دا توانییان یەك بکەون.

جاری یەکەمیان، لەتاو هەڕەشەی تەنینەوەی شۆڕشی فەرەنسیو گەورەبونی مەترسی ناپلیۆن پۆناپارت.

جاری دوەمیش، لەتاو هەڕەشەی ئاڵمانیو پەرەسەندنی نفوزی ئاڵمانی لەئەوروپاو ئاسیادا.

بەریتانیاو روسیا، بۆ بەربەستی مەترسی ئاڵمانی، لەسەر لابەلا کردنی کێشە کۆنەکانیان لەناوچەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستو نزیکدا، پاش ١٥ مانگ گفتوگۆی بەردەوام رێك کەوتن. لە٣١ی ئابی ١٩٠٧دا وەزیری کاروباری دەرەوەی روسی، ئەلیکساندەر ئیزولسکیو، سەفیری بەریتانی لەپیتەر بۆرك، سیر ئارتور نیکلسون، پەیمانێکی دو قۆڵییان بەست. لەم پەیمانەدا پێکهاتن لەسەر ئەوەی:

١-تیبەت بەبێلایەنی بمێنێتەوە، هیچ لایەکیان دەستی تێ وەرنەدەن.

٢-هەلومەرجی هەبو(ستاتوس کڤو) لەئەفغانستان وەکو خۆی بمێنێ، واتە بەناوچەی نفوزی ئینگلیزی بمێنێتەوە.

٣-ئێران دابەش بکرێ بەناوچەی نفوزی ئینگلیزیو، روسیو، مەڵبەندێکی بێلایەن لەبەینی هەردو ناوچەدا.

بەگوێرەی ئەم پەیمانە ئەرزی ئێران ئەبو بە٣ بەش:

ناوچەی نفوزی روسی:

هەمو ئازەربایجان، خۆراسان، گورگان، مازندەران، گەیلان، ئەراك، قوم، ساوە، یەزد، نائین، ئەسفەهان، بروجەرد، تاران، قەزوین، زەنجان، هەمەدان، کرماشان، کوردستان، قەسری شیرین.

ناوچەی نفوزی ئینگلیزی

کرمان بیرجوند، سیستان، بلوچستان، کەنارەکانی تەنگەی هورمز، چاە بەهار، بەندەر عەباس.

مەڵبەندی بێلایەن:

قاینات، خوزستان، فارس، لوڕستان، چەهار مەحالی بەختیاری، بوشەهر[٢٤].

لە١٩١١ەوە بەگوێرەی ئەم رێکەوتنە هێزەکانی روسیو بەریتانی چو بونە ناو ئێرانەوە. کەجەنگیش هەڵ گیرسا سوپاکانی روسو ئینگلیز بێ ئەوەی رێزی سەربەخۆییو بێلایەنی ئێران بگرن، یا ئێران خۆی بەرەنگاری بکا، بەکردەوە داگیریان کرد.

شەڕ هێشتا لەهەمو مەیدانەکانی ئەوروپاو ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا بەگەرمی بەردەوام بو، چارەنوسی جەنگ دیار نەبو بە چ لایەکدا ئەکەوێ، کەدەوڵەتانی ئیمپریالیستی ئەوروپا لەناو خۆیاندا کەوت بونە گفتوگۆو سەودا بۆ ڕێك کەوتن لەسەر جۆری دابەش کردنی سەرزەمینی عوسمانیو ئێرانی. هەر لەسەردەمی جەنگدا بەنهێنی لەسەر جۆری دابەش کردنی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست ڕێك کەوتن. ڕێوشوێنەکانی ئەم پێکهاتنە گشتیە بە٤ قۆناغی سەرەکیدا تێ پەڕی: ڕێکەوتنی ئەستەموڵ، ڕێکەوتنی لەندەن، ڕێکەوتنی سایکس- پیکۆ، ڕێکەوتنی سان جین دەمورین.

١/٤ڕێکەوتنی ئەستەموڵ

لەمانگەکانی مارتو نیسانی ١٩١٥دا چەند نامەیەك لەنێوان پیتەربورگو پاریسو لەندەندا ئاڵوگۆڕ کرا. لەئەنجامدا روسیا لەلایەكو بەریتانیاو فەرەنسە لەلاکەی تر گەیشتنە ڕێکەوتنی نهێنی ئەستەموڵ، بەپێی ئەم ڕێکەوتنە ئەبو[٢٥].

ئەستەمول، لێواری ڕۆژئاوای بوسفۆر، دەریای مەرمەڕە، دەردەنیل بخرێنە سەر روسیا، هەروەها تراسی جنوبی تا خەتی ئینوس- میدیا، کەناری ئاسیای بچوك لەبەینی بۆسفۆرو روباری ساخاریاو شوێنی لەسەر خەلیجی ئیسمید دوایی تر دیاری بکرێ، جزیرەکانی ناو دەریای مەرمەڕەو جزیرەکانی ئیمبروسو تیندۆس.

لەبەرامبەر ئەوانەدا روسیاش دانی بەهەندێ لەخواستەکانی بەریتانیاو فەرەنسادا نا"

١-دەربارەی تورکیا

ا-ئەستەمول ببێتە مینایەکی ئازاد بۆ هاوپەیمانەکانو ئازادی کەشتیرانی لەبوغازەکانیدا دابین بکرێ.

ب-روسیا دان ئەنێ بەمافە تایبەتیەکانی بەریتانیاو فەرەنسە لەتورکیای ئاسیاییدا لەڕێکەوتنێکی جیاوازا.

ج-شوێنە پیرۆزەکانی ئیسلام لەتورکیا جیابکرێتەوە لەگەڵ عەرەبستان بخرێتە ژێر حوکمێکی ئیسلامی سەربەخۆ.

٢-دەربارەی ئێران

ا-روسیا مل ئەدا بۆ ئەوەی ناوچەی بێلایەن، وەکو لەڕێکەوتنی ئەنگلو- روسیدا دیاری کراوە، بخرێتە سەر ناوچەی نفوزی بەریتانی.

ب-ئەبێ ٣ گۆڕین لەو ڕێکەوتنەدا ڕەچاو بکرێ: یەکەم، ئەو شوێنانەی هاوسێی شارەکانی ئەسفەهانو یەزدن بخرێنە سەر ناوچەی روسی. دوەم، بەشێکی ڕۆژهەڵاتی دوری ناوچەی بێلایەن کەهاوسێی قەڵەمڕەوی ئەفغانیە بخرێتە سەر

ناوچەی روسی. سێیەم، روسیا ئازادی تەواوی کاری هەبێ لەناوچەی نفوزی خۆیدا (واتە ئازادی داگیرکردنی یەکجاری ئەو شوێنانەی هەبێ).

٢/٤ رێکەوتنی لەندەن

لەساڵی یەکەمی جەنگدا ئیتالیا دو دڵ بو لەبەشداری جەنگو لەوەی کەخۆی بەلای کام لایەنی جەنگدا ساخ بکاتەوە. هەوڵی ئەدا بزانێ لەکام لا دەسکەوتی زۆرتری پێ ئەبڕێ. سەرەنجام هاوپەیمانەکان توانییان بیخەن بەلای خۆیاندا بەوەی لەدەسکەوتەکانی جەنگ بەشی بدەن.

لەنیسانی ١٩١٥دا لە لەندەن، بەریتانیاو فەرەنساو روسیا پەیمانێکیان لەگەڵ ئیتالیا بەست، هاوپەیمانەکان خواستە ئەرزیەکانی ئیتالیایان لەسەروی ئەفریقاو رۆژئاوای ئەنەدۆڵی سەر دەریای سپی ناوەڕاست سەلماند، بەرامبەر بەوەی ئیتالیاشان بەشانی ئەوان هاوبەشی جەنگ بێ. ئیتالیا لە٢٠ی ئابی ١٩١٥دا جەنگی دژی تورکیا راگەیاند.

٣/٤ رێکەوتنی سایکس- پیکۆ

لە١٩١٥دا بەریتانیاو فەرەنسە کەوتنە تەگبیر بۆ دابەش کردنی سەرزەمینی ئاسیایی تورکیا. لەلایەن بەریتانیاوە سیر مارك سایکسو لەلایەن فەرەنسەوە جۆرج پیکۆ بۆ سەوداو گفتوگۆ دانرا بون. پاش ئەوەی چەندین نامەیان لەگەڵ یەکتری گۆڕییەوە لەبەینی خۆیاندا رێك کەوتن. بۆ ئەوەی رەزامەندی روسیاش بەدەس بهێنن لەبەهاری ١٩١٦دا چون بۆ گفتوگۆ لەگەڵ سازانۆف وەزیری دەرەوەی روسیا. سازانۆفو پالیو لوگ، سەفیری فەرەنسی، لەنیسانی ١٩١٦ دا لەسەر خواستەکانی روسیا پێك هاتن.

بەمجۆرە پێکهاتنی گشتی بەریتانیو فەرەنسیو روسی، لەسەر جۆری دابەش کردنی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستو بەشی هەریەکەیان، تەواو بو کەتێکڕا بریتی بون لە١١نامەو، لەمێژودا بەرێکەوتنی سایکس- پیکۆ ناسراوە.

بەپێی ئەم رێکەوتنە ئەبو:[٢٦]

١-ا. ئەم ناوچانە بخرێنە سەر روسیا" ئەرزڕوم، تەرابزون، وان، بتلیس، تا جێگایەك لەرۆژئاوای تەرابزون لەسەر دەریای رەش.

ب-ئەم ناوچانەش بینە بەشی روسیا" ناوچەی کوردستان لەجنوبی وانو بتلیس لەنێوان موش، سیرت" ئاوەڕۆی دیجلە، جزیرەی ئیبن عومەر، ئەو زنجیرە چیایەی بەسەر ئامێدیدا ئەڕوانێ، تا ناوچەی مەرگەوەڕ.

٢-ئەم ناوچانەش بینە بەشی فەرەنسا" ناوچەی کەنار دەریاکانی سوریا، ولایەتی ئەدەنە، ئەو سەرزەمینەی لەجنوبەوە بەخەتێك لەعەینتابو ماردینەوە تا

سنوری روسیاو لەشیمالەوە بەخەتێك لەئالاداخەوە بەناو قەیسەری، ئاك داخ، جیلو داخ، زازا بۆ ئیجن- خەرپوت دا تێ ئەپەڕی.

٣-ئەم ناوچانەش ببنە بەشی بەریتانیا" ناوچەکانی خواروی میزۆپۆتامیاو بەغداد، هەروەها میناکانی حەیفاو عەککا لەفەلەستین.

٤-لەو شوێنانەدا کە ئەکەونە بەینی ناوچەکانی ژێر دەسەلاتی فەرەنسیو بەریتانی کۆنفیدراسیۆنی چەند دەوڵەتێکی عەرەبی یا دەوڵەتێکی عەرەبی تێدا دروست بکرێ. ئەویش دابەش بکرێ بەناوچەی نفوزی فەرەنسیو ناوچەی نفوزی بەریتانی.

بەم پێیە سوریاو ولایەتی موسل ئەبونە ناوچەی نفوزی فەرەنسیو ئەو سەرزەمینەش کە لەفەلەستینەوە درێژ ئەبێتەوە بۆ سنوری ئێران ئەبو بەناوچەی نفوزی بەریتانی.

٥-ئەسکەندەرونە ببێتە مینایەکی ئازاد.

٦-فەلەستین(تدویل) بکرێ.

دوایی تر لەنیسان- ئابی ١٩١٧دا ئەم رێکەوتنانە بەهەندێ دەسکاری کەمەوە لەلایەن بەریتانیاو فەرەنسەو ئیتالیاوە سەرلەنوێ لەسان جین دەمورین دوبارە کرانەوە.

٤/٤ رێکەوتنەکانو ئاواتەکانی گەلان

لەم رێکەوتنانەدا. بەڵێنە ئاشکراکانی کاربەدەستانی ئەم دەوڵەتانە بەگەلانی ناوچەکە بە تەواوی خرابونە پشت گوێو ئاواتە نەتەوەییەکانی گەلانی رۆژهەلاتی ناوەڕاست پێ شێل کراون.

١/٤/٤ ئاواتەکانی عەرەب

هاوزەمان لەگەڵ گفتوگۆی ژێربەژێری دەوڵەتە ئەوروپییەکان بۆ پێکهاتن لەسەر جۆری دابەش کردنی ناوچەکە، مەکتەبی بەریتانی لەقاهیرە خەریکی ئاڵوگۆڕی نامە بو لەگەڵ شەریف حسێن بۆ ئەوەی شۆڕش دژی ئیمپراتۆریی عوسمانی بەهاوکاری بەریتانیا رابگەیەنێ لەبەرامبەر بەڵێنی سەلماندنی سەربەخۆیی وڵاتانی عەرەبیدا.

حسێن لەشکرێکی چەکداری پێکەوەنا، شان بەشانی هێزەکانی حکومەتی بەریتانی مەسیحی دژی هێزەکانی دەوڵەتی عوسمانی ئیسلامی ئەجەنگان بەو هیوایەی لەدوای جەنگ بەئامانجەکانی خۆیان بگەن.

لەم رێکەوتنانەدا ئەگەرچی باسی((کۆنفدراسیۆنی چەند دەوڵەتی عەرەبی یا دەوڵەتێکی عەرەبی))و باسی((جیاکردنەوەی شوێنە پیرۆزەکانی ئیسلامو

عەرەبستان لەتورکیاو دانانی لەژێر حوکمێکی ئیسلامی سەربەخۆدا))کراوە، بەڵام ئەوانە هەرگیز لەگەڵ ئەو بەڵێنانە نە ئەگونجان کە ماکماهون لەباتی حکومەتی بەریتانی دابوی بەشەریف حسێنو لەگەڵ ئامانجی نەتەوەیی عەرەب جوت نە ئەبون. سەرەڕای ئەمانەش بیلفور، وەزیری کاروباری دەرەوەی بەریتانیا، بەڵێنیدا بە((رێکخراوی جیهانیی سەهیۆنی))بۆ پشتیوانی کردنیان لەدروست کردنی نیشتمانی نەتەوەیی جولەکە لەفەلەستین، کەدوایی تر بو بەگەورەترین کێشەی گەلانی عەرەب.

٢/٤/٤ ئاواتەکانی ئەرمەن

هاوکاری ئەرمەن لەگەڵ روسیا دژی ئیمپراتۆری عوسمانی لەپێناوی سەربەخۆیی نەتەوەیی دا، هەمیشە یەکێ بوە لەبەهانەکانی تورك بۆ چەوساندنەوەی ئەرمەنو کوشتنی بەکۆمەڵیان. لەسەرەتای جەنگدا قەیسەری روس بەڵێنی ئازادیو سەربەخۆیی بەگەلی ئەرمەنیدا، بەرامبەر بەوەی ئەوان دژی تورك راپەڕنو هاوکاری روسیا بکەن. ئەرمەنیەکان تیپو دەستەی چەکداریان دروست کرد لەریزی سوپای روسیدا دژی تورك ئەجەنگان بەو هیوایەی لەدوای جەنگ بەئامانجی نەتەوەیی خۆیان بگەن. کەچی لەو رێکەوتنانەدا ئامانجەکانی نەتەوەیی ئەرمەن بەتەواوی پشت گوێ خرا بو نیشتمانەکەیو ئەو شوێنانەی کوردستان کەئەوانی لێ ئەژیان خرا بونە سەر ئەرزی روسیا.

٣/٤/٤ ئاواتەکانی کورد

رێکەوتنی سایکس- پیکۆ لەلایەن چەند کەسێکەوە دارێژرا بو کەشارەزای کاروباری کوردستانو ژیانی کۆمەڵایەتی، ئابوری سیاسی گەلی کورد بون. سێر مارك سایکس خۆی گەشتێکی درێژی بەکوردستاندا کرد بو. لەنزیکەوە دیدەنی خێڵەکانی کوردی کرد بو. چەند لێکۆڵینەوەی لەسەر نوسی بون. سازانۆف لەنزیکەوە شارەزای مەسەلەی کورد بو. گوێی لەکوردی وەکو عەبدولرەزاق بەگی بەدرخان گرت بو.

هەرچەندە هیچ کام لەدەوڵەتانی ئەوروپی نەچوبونە ژێر باری سەلماندنی ئامانجی نەتەوەیی کوردەوەو هیچ بەڵێنێکی تایبەتییان نەدا، بۆیە لەم رێکەوتنانەشدا ئاواتەکانی کورد بەتەواوی پشت گوێ خرا بون.

دەوڵەتانی ئەوروپی بەبابیبونی ئیمپریالیستیەوە نەخشەی دابەش کردنی ناوچەکەیان کێشا بو. جگە لەدەسکەوتی تایبەتی خۆیان، گوێیان نەدابوە هیچ نرخێکی سیاسی، ئابوری، فەرهەنگی، نەتەوەیی، دینیو زمانیی گەلانی ناوچەکە

نیشتمانی نەتەوەیی عەرەب و کوردو ئازەری و ئەرمەنیان لەناو خۆیاندا دابەش کردبو.

کوردستان بەپێی ئەم ڕێکەوتنانە ئەبو بەشێکی گەورەی لەرۆژهەلاتی دیجلە بکەوێتە ژێر دەستی روسیاوە، وە بەشێکی لەرۆژئاوای دیجلە بکەوێتە ژێر دەستی فەرەنسەوە، بەشێکی بچوکی لای خواریشی بکەوێتە ژێر دەستی بەریتانیاوە.

٥-دوا سالی جەنگ

١/٥کاری دەرچونی روسیا لەجەنگ بۆ سەر چارەنوسی کورد

لەشوباتی ١٩١٧دا شۆڕش دژی قەیسەر لەروسیا هەلگیرسا. لەو کاتەدا سوپای روس لەرۆژهەلاتی کوردستان: ورمێ، سابلاخ، کرماشان و لەکوردستانی سەرو: ئەرزروم، ئەرزنجان، وان، بتلیس و لەکوردستانی خوارو: خانەقین، پێنجوین، رەواندزی لەژێردەستدا بو. لەگەڵ هێزی بەریتانی لەلای خانەقینەوە خەریکی یەکگرتنەوەو دانانی پلانی هاوبەش بون بۆ داگیرکردنی موسل. بەشێکی زۆری ئەو ناوچانەی، بەگوێرەی ڕێکەوتنە نهێنیەکان، ئەبو بکەوێتە ژێر دەسەلاتی خۆی یا ناوچەی نفوزی بێ، بەکردەوە داگیری کردبون.

روداوەکانی شوبات و مانگەکانی دوایی تر ریزەکانی سوپای شلەژان. لەئۆکتۆبەری ١٩١٧دا کە بولشەویك دەسەلاتی گرتە دەست سیاسەتی روسی بەرامبەر جەنگ لەبنەڕەتەوە گۆڕا.

((کۆنگرەی نوێنەرانی کرێکاران و سەربازان و جوتیارانی سەرانسەری روسیا)) لە٨ی تشرینی دوەمی ١٩١٧دا بڕیاریدا" هەمو ئەو ڕێکەوتنە نهێنییانەی روسیای قەیسەری لەگەڵ دەولەتانی ئیمپریالیستی بۆ دابەش کردنی دنیا کردویەتی دەسبەجێ و بەبێ هیچ مەرجێکی پێشەکی هەڵ بوەشێنێتەوە. لەرۆژنامەکانی روسیادا دەستی کرد بەبلاوکردنەوەی تێکستەکانی و ئاشکرا کردنی بەندە نهێنییەکانی.

لەکۆتایی تشرینی دوەمدا ((ئەنجومەنی کۆمیسارەکانی گەل))داوای لەلایەنەکانی جەنگ کرد" بۆ راگرتنی جەنگ و جێگیر کردنی ئاشتی لەناو گەلاندا لەگەڵ روسیای سۆڤێتی گفتوگۆ بکەن.

حکومەتی سۆڤێتی بانگەوازی بۆ گەلە موسلمانەکانی رۆژهەلات دەرکرد. داوای لەگەلانی فارس و تورك و عەرەب و هیند ئەکرد دژی ئیمپریالیزم راپەڕن. لەم بانگەوازەدا ناوی ژمارەیەکی زۆر لەمیللەتانی ناوچەکە هاتوە، بەلام ناوی کوردی تێدا نیە.

له ٥ی کانونی یەکەمی ۱۹۱۷دا، واتە چل رۆژی دوای سەرکەوتنی شۆڕشی ئۆکتۆبەر، رژێمی نوێ بەیانێکی بەئیمزای لینین، سەرۆکی ئەنجومەنی کۆمیسەرانی گەل، بۆ گەلانی ئیسلامی رۆژهەلات بلاوکردەوە، لەبەیانەکەدا نوسرا بو:

((هاورێیان! برایان!

لەروسیا گۆڕانی گرنگ لەرودانو ئەنجام دان دایە، جەنگی خوێناوی ئیستا کە بەنیازی دەسدرێژی بۆ سەر ئەرزی بێگانەو دابەش کردنی خاکی میللەتانی تر دەستی پێ کرد، لەتەواو بون نزیك ئەبێتەوە. دنیایەکی تر پێی ناوەتە مەیدانی بونەوە. ئەو دنیایەش، دنیای رەنجدەرانو گەلانی ئازادە. لەدوای ئەو شۆڕشەوە کە لەروسیەدا قەوماوە، حکومەتێ دامەزراوە، کە بەویستی کرێکارانو جوتیاران لەدایك بوە.

ئەی موسلمانانی رۆژهەلات! ئەی ئێرانییان! ئەی تورکان! ئەی عەرەب ئەی هیندو! روی قسەی ئێمە لەئێوەیە: لەگەل ئێوە کەژیانتان، گیانتان، مالو ناموستان، چەند قەرنە لەژێر پێی تالانکەرانی ئەوروپایی دایەو، پێشێل کرا بو.

ئێمە بەرەسمی رای ئەگەیەنین، کەهەمو ئەو پەیمانو رێکەوتنە نهێنییانەی قەیسەری لێخراوی روسیە لەگەل ئینگلیزو فەرەنسە ئیمزای کرد بو، بەپێی ناوەرۆکی ئەوانە ئەبو ئەستەمول لەدوای برانەوەی جەنگ بەروسیا بدرێو، حکومەتی لێخراوی((کیرنیسکی))یش ئەو پەیمانانەی سەلماند بو، هەمویان هەلوەشێنرانەوە، بە نەبو دائەنرێنو نرخێکیان نەماوە.

کۆمارە سوسیالیستەکانی روسیەو، حکومەتەکەی کەفەرمانەکانی جێبەجێ ئەکا، واتە ئەنجومەنی کۆمیسارەکانی گەل، هەردوکیان دژی داگیرکردنی ئەرزی ولاتانی ترن. ئێمە بەرەسمی رای ئەگەیەنین ئەستەمول هی تورك خۆیەتیو، ئەبێ وەکو رابوردو لەدەس موسلماناندا بمێنێتەوە.

ئێمە بەرەسمی رای ئەگەیەنین کەپەیماننامەو رێکەوتنە کۆنەکانی روسیاو بەریتانیا کەئێرانی لەنێوان دو ولاتی ئیمپریالیستی دا دابەش کردوە، بەهەلوەشاوە، وەکو نەبو دائەنرێتو نرخیان نەماوە.

ئەی ئێرانییان! بەلێنتان ئەدەینێ هەر بەکۆتایی کارە جەنگییەکان، سەربازەکانی ئێمە، خاکی ولاتەکەتان بەجێ ئەهێلنو، ئێوە خۆتان خەلکی ئێران مافی ئەوەتان هەبێ بەئازادی چارەنوسی داهاتوی خۆتان بڕیار بدەن)).

حکومەتی سۆڤیێتی دەستی کرد بەپێوەندی لەگەل حکومەتی تورك بۆ دانانی رێوشوێنەکانی راگرتنی جەنگو کێشانەوەی هێزەکانی. نوێنەرانی روسو تورك

لەدوایی مانگی ١٩١٧ لەموسل ئاگربڕیان کرد. لە٣ی مارتی ١٩١٨دا نوێنەرانی روسی‌و تورکی لە((بریست- لیتوفسك)) رێکەوتنێکیان دەربارەی راگرتنی جەنگ ئیمزا کرد. بابەتە گرنگەکانی ئەم رێکەوتنە" کشانەوەی هێزەکانی روسیا لەناوچە داگیرکراوەکانی عوسمانی بۆ سنورەکانی پێش جەنگ ئیمزا کرد. هەڵوەشاندنەوەی تیپە چەکدارەکانی ئەرمەن، دیاری کردنەوەی سنوری روسی- عوسمانی وەکو سنوری پێش جەنگی ١٨٧٨، دەس هەڵگرتن لەقەرزی روسی لەسەر تورکیا، ئازاد کردنی دیلەکانی جەنگ[٢٧].

حکومەتی سۆڤێتی رێکەوتنی روسی- بەریتانی ١٩٠٧ی دەربارەی دابەش کردنی ئێران هەڵوەشاندەوە. لەگەڵ حکومەتی ئێرانی دەستی کرد بەگفتوگۆ بۆ رێکخستنەوەی پێوەندییەکانی هەردولا. لە٢٦ی حوزەیران تا ٢٧ ی تەمموزی ١٩١٨ دەستی هەڵ گرت لەهەمو ئەو ئیمتیازو قەرزو سەرمایانەی روسیای قەیسەری لەئێران هەی بو، وە دایەوە بەگەلی ئێران[٢٨] ئەمەش یارمەتییەکی گەورەی ئابوری بو بۆ دەرباری قاجاری نابوت‌و قەرزار.

ئاشکراکردنی رێکەوتنە نهێنەکانی هاوپەیمانەکان لەدنیادا دەنگی دایەوە، تەنانەت لەناو دەوڵەتە ئەوروپیەکانیش دا. جەمال پاشا، ، شەریف حسێنی لەرێکەوتنەکان ئاگادار کرد، وە ئەوەی بەهەل زانی بۆ ئەوەی حسێن لەنیازی بەریتانیاو بەڵێنە ناڕاستەکانی هۆشیار بکاتەوە، بەشکو واز لەهاوکاری ئینگلیز بهێنێ. کاربەدەستانی بەریتانی ویستیان وا لەحسێن بگەیەنن کەئەوە پیلانی کومۆنیستەکانە بۆ تێکدانی نێوانی عەرەب لەگەڵ ئینگلیز. لەهەمان کاتدا کاربەدەستانی هاوپەیمانەکان کەوتنە دوبارەکردنەوەی بەڵێنەکانی پێشویان کەهاوپەیمانەکان لەو شەڕەدا مەبەستیان رزگاری گەلانی ژێر دەستەی تورکە.

روسیای سۆڤێتی لەسەرەتادا توشی کێشەی شەڕی ناوخۆی بو، لەسەر ئاستی جیهانییش لەلایەن دەوڵەتە ئیمپریالیستەکانی دنیاوە گەمارۆ درا بۆ روخاندنی. مەسەلەی پارێزگاری رژێمی سۆڤێتی پلەی یەکەمی گرنگیی هەبو لەسیاسەتی ناوەکی‌و ناوچەیی‌و جیهانی دەوڵەتی سۆڤێتی‌و کاربەدەستەکانی‌دا. دەوڵەتی سۆڤێتی ئەگەرچی هانی گەلانی رۆژهەڵاتی ئەدا بۆ خەبات دژی ئیمپریالیزم، لەپێناوی سەربەخۆیی‌و مافی ئازادی بڕیاردانی چارەنوسی خۆیاندا، بەڵام هەڵسەنگاندنی هەڵوێستی سۆڤێتی لەبزوتنەوەی شۆڕشگێڕانەی گەلانی ناوچەکە کە ئەوان بەئاشکرا هانیان ئەدان‌و لەدەوڵەتانی ناوچەکە کەئەوان بەرەسمی پێوەندی باشیان لەگەڵ دائەمەزراندن، دەری ئەخەن ئەوە زۆرتر لایەنی پڕوپاگەندەی هەبوە، چونکە سۆڤێت لەسیاسەتی دەرەوەی‌دا دروست کردنی

پێوەنـدی باشــی بازرگــانی، ئـابوری، فەرهــەنگی، جـەنگیی لەگــەڵ دەوڵــەتانی ناوچەکە بێ گوێ دانە سروشتی سیاسی رژێمــەکانیو هەڵوێســتی ئـەو رژێمانـە لەگەڵەکانیان، بەتایبەتی لەگەڵ دەوڵـەتانی دراوسـێی لای خـوارووی‌دا، لەپلـەی یەکەمی گرنگی‌دا دانا بو، نـەك لەگـەڵ گـەلانی ناوچـەکە. وە لـەئازادی مـافی بڕیاردانی چارەنوس مەبەستی مافی دەوڵەتان بـو نـەك هـی گـەلان، بەتایبـەتی گەلانی بێ دەوڵەت. ئەگەر جارێ پشـتیوانی لەخـەباتی شۆڕشـگێڕی نەتەوەیـەك کردبێ. ئەوە بۆ گوشار بردن بوە بۆ سەر دەوڵەتەکە کەناچار بێ پێوەنـدی باشـتری لەگەڵ دابمەزرێنێ. ئەوە بـوە نـەریتێکی نـەگۆڕاوی سیاسـەتی دەرەوەی سـۆڤێتی لەقۆناغەکانی دوایی تریش‌دا.

لەئێران لەکاتێکا لەبەشی سەرەوەی‌دا جولانەوەیەکی شۆڕشگێڕی بەهێزی تیا بو، وە لەتاران حکومەتێکی کۆنەپەرستی لێ بو، حکومــەتی سـۆڤێتی جولانــەوە شۆڕشگێڕییەکەی پشت گوێ خستو کردی بەفاکتەری گوشار بۆ سەر حکومەتـە کۆنەپەرستەکە تا ناچار بێ پێوەندی باش لەگـەڵ یـەکێتی سـۆڤێت دابمـەزرێنێ. لەتورکیاش جگە لەوەی دەستی لەئەرمەنو ئاسوری هەڵ گرت بۆ ئەوەی بە تەنیا روبەڕوی چارەنوسی نائومێدانەی خۆیان بـبن. هـەر بـۆ رازی کردنـی حکومـەتی تورکی هیچ پشتیوانییەکی لەخەباتی گەلی کورد نەکردو وەڵامی هیچ هـاوارێکی یارمەتی دانی کوردی نەدایەوە، بەڵکو لەتەقەلایـەکی گـەرم‌دا بـو بـۆ دروسـت کردنی باشترین پێوەندی لەگەڵ حکومــەتی تورکیـاو پاشـتریش حکومــەتی تـازە دروستکراوی عیراق.

حکومەتی سۆڤێت زنجیرەیەك پەیمانی دەسدرێژی نەکردنو ئاسایشو بازرگـانی لەگەڵ ئێرانو تورکیاو ئەفغانستان ئیمزا کرد. لێرەدا جێـی خۆیـەتی یـەکێکیان وەکو نمونە بۆ ئەوانی تر باس بکرێ.

لە٢٦ ی شوباتی ١٩٢١دا((پەیمانی دۆسـتایەتی ئێـرانو روس)) ئیمـزا کـرا. بەگوێرەی ئەم پەیمانە جگە لـەوەی حکومــەتی سـۆڤێتی((هــەموو ئـەو پـەیمانو رێککــەوتنو بەڵێننامانــەی کەحکومــەتی روسـیای قەیســەری لەگــەڵ ئێـران بەســتویەتیو، مــافی میللــەتی تــێ‌دا فــەوتاوە، هــەڵ ئەوەشـێنێتەوەو بەنــەبو دائەنێ))و((هەمو ئەو رێکەوتنو پەیمانانەی حکومەتی پێشـوی روسـی لەگــەڵ دەوڵەتانی سـێیەم بـەزەرەری ئێـران بەسـتویەتی هــەڵ ئەوەشـێنێتەوەو بـە نــەبو دائــەنێ)) ئێرانــی لەهــەموو قــەرزەکانی زەمــانی قەیســەر بەخشــیو، هــەمو ســەرمایەی لەگوێزانــەوە هــاتوو و لەگوێزانــەوە نــەهاتوی((بـانکی ئستقراضــی ئێران))و دراوی نەختینە، شتومەکی هێزا، جادە، رێگای ئاسنین، سەکۆو عــەمارو

کەشتیو هۆکانی گوێزانەوە لەگۆمی ورمێو بەندەری ئەنزەلی، هێڵی تەلەفونو تەلەگراف، خانو و تەلارەکان، کارگای کارەبا، کە موڵکی حکومەتی روسیو کۆمپانیو هاووڵاتیەکانی بون بەخۆڕاییدا بەحکومەتی ئێران.
مادەی چوارەمی ئەم پەیمانە ئەڵێ: ((هەردو پەیمانکاری بەرز گفت ئەدەن کە:
١-لەخاکی خۆیاندا رێ نەدەن بەپێکهێنان یا جێ کردنەوەی هیچ رێکخستنو تاقمێ بەهەر ناوێکەوە بێ یا کەسانێ تەنیا کەئامانجیان خەبات بێ دژی ئێرانو روسیا یا دژی وڵاتانی هاوپەیمانی روسیا، هەروەها بەوەرگرتنیکەسانی لەشکر یاگوێزانەوەی کەلوپەلی نەفەرات بۆ ریزەکانی لەشکر یا هێزە چەکدارەکانی رێکخستنی گۆڕین.
٢-نابێ رێ بدرێ بەهیچ رێکخستنێ، بەهەرچی ناوێکەوە بێ ئەگەر بیەوێ دژی پەیمانکاری بەرز خەبات بکا، ئەو شتانەی ئەگونجێ دژی پەیمانکارەکەی تر بەکار بهێنرێ ببرێتە خاکی هیچ کام لەم دولا پەیمانکارە بەرزەوە یا لەوێوە بگوێزرێتەوە.
٣-بەهەمو هۆیەکی کە لەبەردەسدا بێ رێ لەمانەوەی سوپا یا هێزی چەکداری دەوڵەتی سێیەم لەخاکی خۆیو هاوپەیمانەکانیدا بگرێ ئەگەر لەوانە بێ مانەوەی هێزی ناوبراو ببێتەمایەی هەڕەشە لەسنور یا بەرژەوەندی یا ئاسایشی پەیمانکارە بەرزەکەی تر)).
مادەی شەشەم ئەڵێ((هەردو پەیمانکاری بەرز پێکهاتن هەر کاتێ دەوڵەتانی سێیەم بیانەوێ لەرێیی خۆتی هەڵقورتاندنی چەکدارەوە سیاسەتێکی داگیرکەرانە لەئێران بگرن یا خاکی ئێران بکەن بەمەڵبەندی پەلاماردانی چەکداری روسیاو ئەگەر مەترسی هەڕەشە لەسنوری دەوڵەتی سۆڤێتی یا هاوپەیمانەکانی بکاو حکومەتی ئێران دوایی راگەیاندنی لەلایەن روسیاوە نەی توانی خۆی لەم مەترسییە دور بخاتەوە، حکومەتی سۆڤێتی مافی هەیە سوپای خۆی بباتە ناو خاکی ئێرانەوە تا بۆ پاراستنی خۆی رێوشوێنی سوپایی پێویست دابنێ. حکومەتی روسیای سۆڤێتی بەڵێن ئەدا پاش نەمانی مەترسیەکە سوپاکەی بەبێ دواکەوتن لەسنوری ئێران بباتە دەرەوە))
یارمەتی نەدانی دوژمنانی ناوەوەو دەرەوەی یەکتری، واتە بۆچونی ستراتیجی سیاسیو جەنگی بەسەر گیانی پەیمانەکاندا زاڵ بون.
-حکومەتی سۆڤێتی لەناکۆکی بزوتنەوەی کەمالی لەگەڵ دەوڵەتانی ئەوروپیو لەململانێدا لەگەڵ بابیعالی پشتگیرییەکی کاریگەری مستەفا کەمالی بەچەكو پارە کرد. پێوەندی بازرگانی، سیاسی، دیپلۆماسی، جەنگی لەگەڵ

دامــەزران‌و چــەند ڕێکــەوتنی گرنگــی لەگــەڵ ئیمــزا کــرد، لەوانــە((پــەیمانی دۆستایەتی‌و هاوکاری ڕوسی- تورکی)) مارتی ١٩٢١.

ئەگەر ئەم ڕێکەوتنانە لەباری سەرنجی سۆڤێتییەوە قازانجی بۆ گــەلانی ئــەم دو دەوڵەتە هەبو بێ، ئــەوا قــازانجی زۆرتــری بــەم دو حکومەتــە گەیانــد کــەخۆیان جێگیرو بەهێزتر بکەن لەکاتێکا شەپۆلی نارەزایی گەلانی ناوچەکە لەهەڵچـونـدا بو. سیاسەتی سۆڤێتیش هەر ئەوە بو کەدراوسێکانی لای خواروی ئێران‌و تورکیاو ئەفغانستان بەیەکگرتویی بێنن‌و حکومەتەکانیان بەهێز بــن بــۆ ئــەوەی خۆیــان لەبەر گوشاری دەوڵەتانی دوژمنــی ڕوس‌دا ڕابگرن‌و، نەکەونــە ژێردەســت یــا ژێــر نفوزی ئەوانەوەو لەوێوە مەترسی بۆ سەر یەکێتی سۆڤێت دروست بکەن.

نوسەرە پێشکەوتنخوازەکانی کــورد بەستایشــێکی زۆرەوە هەمیشــە لــەکاری ئیجابی شۆڕشی ئۆکتۆبەر بۆ سەر بزوتنەوەی ڕزگاری نەتەوەیی کورد دواون[٢٩] ئــەم بۆچونانە زۆرتر لەژێر کار تێ کردنی ئایدیۆلۆجی سیاســی‌دا دروســت بــون نــەك لەئەنجامی هەڵسەنگاندنی بابەتیی ڕوداوەکانی مێژوی ئــەو ســەردەمەدا. ئــەگینا دیارە کەسەرکەوتنی شۆڕشی ئۆکتۆبەر کــاری ســەلبی کردۆتــە ســەر پاشــەڕۆژی سیاسی نەتەوەی کورد. لەئەنجامی ڕوخانی ڕژێمی قەیسەری‌و هاتنی بولشــەویك‌دا هەردو دوژمنی دێرینەی گەلی کورد" دەوڵەتی ئێران‌و دەوڵەتی تورکیا لــەڕوخان‌و هەڵوەشان‌و پارچەپارچە بون ڕزگار بون. کوردستان بەشێکی لەژێر دەستی ئێران‌و بەشەکەی تریشی لەژێردەستی تورکیاو عیراق‌و ســوریادا لەحاڵــەتێکی سیاســی‌و قانونی(نامەعلوم))دا مایەوە. کــە نــەئازادو، نەفیــدراڵی‌و، نــە ئۆتۆنــۆم بــو، وە نەبەشــــداربو لەحکومــــەتانی ئــــەو دەڵەتانــــەدا، وە نەمانــــداتی ئــــەوان‌و نەموستەعمەرەشیان بو. لەکاتێکا ئەگەر نەخشەکانی ڕژێمی قەیسەری جێبــەجێ ببوایە: یەکەم، دەوڵەتەکانی ئێران‌و تورکیا یا ئەتەکان یا ئەبون بــەدو دەوڵــەتی بچوك لەناوچەکەداو، دوەم: کوردستان لەخراپترین حاڵەتدا، حاڵــەتی مــەعلومی موســـتەعمەرەی ڕوســـی‌و فەرەنســـی‌و ئینگلیـــزی وەرئـــەگرت، کـــەهیچ نـــەبێ ئیمپریالیزمێکی پێشکەوتوتر بون لەچاو دەوڵەتانی داگیرکەری دواکەتوی ئێــران‌و تورکیاو عیراق‌دا، ئەوسا هەلی سەرکەوتنی جوڵانەوەکەی لەپێناوی سەربەخۆیی‌دا، وەکو هەمو شوێنەکانی تری دنیای ژێر دەستی ئیمپریالیزم زۆرتر ئەبو.

٢/٥ هێزی بەریتانی لەکوردستان

لەسەرەتای جەنگەوە سوپای بەریتانی میناى فــاوی گــرت بــو، پــاش ئــەویش بەچەند ڕۆژێ بەســرە. ماوەیــەکی درێــژ چــەند تێکهەڵچــونی خوێنــاوی لــەنێوان

بەریتانیاو تورکدا روی دا تا ئینگلیز توانی لەمارتی ١٩١٧دا شاری بەغداد داگیر بکا.

دوای کشانەوەی روس لەمەیدانەکانی جەنگ هێزەکانی بەریتانیا بەتەنیا لەمەیدانەکانی رۆژهەلاتی ناوەڕاستدا مابونەوە دژی تورك ئەجەنگان. بەریتانیا بەپێی هەلومەرجی نوێی ناوچەکە، کە لەئەنجامی دەرچونی روسیا لەجەنگو گۆڕانی بنەڕەتیی رژێمەکەی دا هات بوە کایەوە، ئەبو چاو بەپلانەکانی خۆیدا بخشێنێتەوە. ئەگەر پێشتر لەپەیمانی سایکس- پیکۆدا چاوی لەهەندێ شوێن پۆشی بو بکەوێتە ژێر دەسەلاتی فەرەنسیەوە بۆ ئەوەی ببێتە ناوچەی لەمپەری بەینی دەسەلاتی روسیو دەسەلاتی بەریتانی، ئیتر ئەو خۆلادانە هیچ بەهانەیەکی نەما بو، بەتایبەتی پسپۆڕەکانی ئینگلیز دلنیا بو بون لەدەولەمەندیی پەترۆلجارەکانی کەرکوكو ئەیان ویست بەهەر نرخێ بێ بکەوێتە ژێر دەسەلاتی خۆیانەوە.

بەریتانیەکان هەولیان ئەدا بۆ راکێشانی عەرەبو کورد. لە٤ی تەموزەوە دەستیان کرد بەبلاوکردنەوەی رۆژنامەی عەرەبی زمانی ((العرب))لەبەغداو لە١ی کانونی دوەمی ١٩١٨ەوە کەوتنە بلاوکردنەوەی رۆژنامەی کوردی زمانی((تێگەیشتنی راستی))لەبەغدا. ((تێگەیشتنی راستی))و((العرب))هەردوکیان تەرخان کرا بون بۆ پڕوپاگەندە دژی تورکو ئالمانیا و دوایی تر بولشەویکیش، وە بۆ هان دانی پیاوە ناسراوەکانی کوردو عەرەبو خێلەکانی دانیشتوی ناوچەکە بۆ راپەڕین دژی دەسەلاتی تورك. قاتوقڕیو برسێتیو مردنی بەکۆمەلی خەلك، زولم و زۆری هێزەکانی تورك، زەمینەیەکی لەباری ئامادە کردبو بۆ پڕوپاگەندەی ئەم رۆژنامانە کە لەسایەی هاتنی هێزی بەریتانیەوە خێرو خۆشی بکەوێتە ناوچەکەوە. بەمەش ئەیان ویست زەمینەی سیاسی پێشڕەویی جەنگیی بۆ داگیرکردنی کوردستانی جنوبیو موسل خۆش بکەن. لەهەمان کاتدا کەوتنە پێوەندی لەگەل پیاوە ناسراوەکانی کوردو چەندین ئەفسەری ئینگلیزی شارەزای کاروباری کوردستانیان بۆ ئەو مەبەستە تەرخان کرد.

لە٢٨ی نیسانی ١٩١٨دا سوپای بەریتانی کفریو رۆژی دوایی تر توزخورماتوی داگیرکرد. بەجۆرە بەرایی هێزەکانی بەریتانیا گەیشتنە سەرزەمینی کوردو درێژەیاندا بەهەلکشان بەرەو ژور. لە٧ی مایسی ١٩١٨دا کەرکوکیان گرت. بەلام زۆری لێ بەند نەبونو کشانەوە. عەلی ئیحسان پاشای سەرکردەی ئۆردوی شەشەمی عوسمانی، کاروباری سلێمانی سپارد بو بەشێخ

مـەحمودی حەفیـد کەئەوسـا ناسـراوترین سـەرکردەی کـورد بـو لەکوردسـتانی جنوبیدا. ئینگلیزەکان هێشتا لەکفری بون شێخ مـەحمود بـۆ جـاری دوەم نامـەو نوێنەری نارده لایان. داوای لێ کردن" بەریتانیا کوردستانی جنوبی لەریزی گەلانی ئازاد دەرنەهێنێ. شێخ مەحمود راگەیاندنی ١٤ نوقتـەیی سـەرۆکی ئـەمریکایی ویلسۆن و بەڵێنەکانی سـەروەزیرانی بـەریتانی لویـد جـۆرجی بیسـت بـو. دەس پێشـکەری شـێخ مـەحمود لەچـاو قۆناغـەکانی جـەنگدا درەنـگ بـو، چـونکە نیشانەکانی تێشکانو هەرەسی تورك دەرکەوت بو[٣٠].

لەپێش راگرتنی جەنگدا هێزی بەریتانی لەموسل نزیك کـەوت بـوەوە. پـاش ئاگربڕ سوپای بەریتانی هێزەکانی تورکی لەموسڵ ناچار کرد بـەجێی بهـێڵن بـۆ هێزی بەریتانی. کوردستانی جنوبی کەبەشێکی لەسەر ولایەتی موسلو بەشێکی لەسەر ولایەتی بەغداد بو، بەتەواوی کەوتە ژێر دەسەلاتی ئینگلیزەوە.

٣/٥ زەرەرەکانی کورد بەهۆی شەڕەوە

بونی کوردستان بەمەیدانی جەنگ، لەشکرکێشی تورك، ئینجا لەشکرکێشـی روسیو تەراتێنی تیپە چەکدارەکانی ئەرمەنو، پاشـان لەشکرکێشـی بـەریتانی، شەڕو پێکادانی سەختی ئەم هێزانە لەگەڵ یەکتری، بەرەنگاری پچڕ پچڕی کورد... زەرەری گیانیی گەورەیان بەدانیشتوانی کوردستان گەیاند.[٣١] هێزەکـانی داگیرکـەر دەستیان لەکەس نە ئەپاراست. ئۆردوی تورك لـەکاتی پـەلاماردانی کوردسـتانی ئێراندا سەرباری ئەوەی ولاتەکەی تالان و وێران کرد هەزاران کەسی بێ تاوانیشی کوشت. لەشکری روسو تیپەکانی قازاخو ئەرمـەنو ئاسـوری کوشـتاری زۆریـان لەخەلکی ناوچەکانی ئەرزڕوم، ئەرزنجان، بتلیس، وان ئالاشکر. بایەزیـد، ورمـێ، سابلاخ، خانەقین، رەواندز کردو ئاواییەکانیان وێران کردن.

کاربەدەسـتانی تـورك تـەعلیماتێکی نهێنییـان دەربـارەی راگـوێزانی کـورد لەکوردستان دابو بەلێپرسراوەکانی خۆیان، لەو تەعلیماتەدا هـات بـو: ((ئـەبێ دانیشتوانی ئەو ناوچـانەی کوردیـان بەچـڕی لێیـە رابگـوێزرێنو لەشـوێنەکانی خۆیان دوربخرێنەوەو ناچار بکرێن لەو ناوچانەدا دابنیشن کە بەچڕی تـورکی لێیـە بەو مەرجەی نیسبەتیان لە ٥٪ی تێکڕای دانیشتوانی تورکی ئەسلی ناوچەکە تـێ نەپـەڕێ. سـەرۆكو پێشـەواو شـێخەکانی کـورد ئـەبێ لەکۆمـەڵو لایـەنگرو هۆزەکانیان دوربخرێنەوەو ناچار بکرێن بەجیاو دور لەیەکتری لەناوچە تورك نشینە دورەکاندا دابنیشن، نابێ بهێلرێ منالو لاوەکانیان لەگەڵ بێو تێکەلاوی یـەکتری بنو ئەبێ هەمو جۆرە پێوەندیو تێکەلاوییەکەیان لەناوا نەهێلرێ، ئـەبێ زۆریـان

لێ بکرێ هەر بەتورکی بدوێن‌و واز لەنەریت‌و خووڕەوشتەکانی خۆیان بهێنن، ئەبێ بەزۆر بەکۆمەڵ بکرێن بەتورک))[32]

لەئەنجامی جێبەجێ کردنی ئەم سیاسەتەدا، لەسەرەتای جەنگەوە تا کۆتایی، ئۆردوی تورک بەبیانوی ئەوەی ئەو ناوچانە بونەتە مەیدانی شەڕ ۷۰۰هەزار کوردیان بەزۆر بۆ ناوەوەی ئەنەدۆڵ راگوێزا. ئەمانە بەپێ‌و لەزستان دا بەڕێ کران، لەبەرئەوە لەڕێگا لەبەر بەفرو سەرما، برسێتی، نەخۆشی‌و ماندوبون بەشێکی گەورەیان مردن‌و نەگەیشتنە جێ.[33]

کەم بونەوەی دەستی کار بەهۆی بردنیانەوە بۆ مەیدانی جەنگ، زەوت کردنی هۆکانی بەرهەم هێنان، بەتایبەتی وڵاخ، بۆ گوێزانەوەی پێویستیەکانی ئۆردوی تورک، دەس بەسەرا گرتنی خواردەمەنی‌و زەخیرەو بنەتۆوی خەڵك‌و جوتیاران، بڕینی لێڕەوارو سوتاندنی کێڵگەکان‌و تالآن کردن‌و خواردنی مێگەلەکان.. تەنگوچەڵەمەیەکی قوڵی لەکوردستاندا خوڵقاند کە بوو بەهۆی قاتوقڕی، برسێتی، داکەوتنی نەخۆشی‌و مردنی بەکۆمەڵی دانیشتوان.

سەرەڕای ئەمانەش، بەشی گەورەی هێزی مرۆیی کورد لەریزی ئۆردوەکانی تورکدا سازدرا بون. جگە لەپاشماوەی ئالآ حەمیدیەکان کە لەسەرەتای جەنگدا ٤ فیرقەو ١ لیوا(بەگشتی ١٣٥ بلوك)بون، ژمارەیەکی زۆری سەربازەکانی ئۆردوی ٦(بەغداد) ئۆردوی ٩(ئەرزڕوم)، ئۆردوی ١٠(سیواس)، ئۆردوی١١(مەعمورە تولعەزیز)، ئۆردوی ١٢(موسل)کورد بون‌و بەشی هەرە زۆریان لەشەڕدا فەوتان. جگە لەم ئۆردوانە لەهەمو هێزەکانی عوسمانی‌دا لەهەمو جەبهەکاندا کورد وەکو سەربازو ئەفسەر بەشدار بون. محەمەد ئەمین زەکی کەخۆی ئەفەسەرێکی عوسمانی ئاگادار بو. ژمارەی ئەو سەربازە کوردانەی لەشەڕا فەوتاون بە۳۰۰هەزارو لەگەڵ دانیشتوانی نە سوپایی‌دا بە۵۰۰ هەزار کەس دائەنێ[34]. عەبدولعەزیز یاملکی، ئەفەسەرێکی کوردی تری عوسمانی ئاگادار بە۷۰۰ هەزار کەسی دائەنێ[35].

کورد نەدەستی هەبو لەهەڵگیرساندنی جەنگدا وە نە دەسکەوتی هەبو، بەلآم یەکێ بو لەگەورەترین زەرەرمەندەکانی ، بەماڵی وێران‌و کوڕی کوژراوەوە لەجەنگ هاتە دەرێ، سەرباری ئەمانەش توشی کوێرەوەرییەکی سیاسی لەبڕانەوە نەهاتو بو.

رەنگە هۆی گەورەی بەدبەختی کورد ئەوەبێ کەشوێنێکی خراپی بۆ ژیانی خۆی لەسەر ئەرز هەڵ بژاردوە، ناوچەی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست بەدرێژایی مێژو گرنگیەکی جیهانیی هەبوە چونکە ۳ قاڕە گەورەکەی دنیا" ئەورروپاو ئاسیاو ئەفریقا پێکەوە ئەبەستێ و رێگەی بازرگانی‌و لەشکر کێشی مێژوی ئەرزی‌و

ئاوی، لەرۆژهەلاتەوە بۆ رۆژئاواو بەپێچەوانەوە، بەم ناوچەیەدا تێ پەڕیوە، کەکورد لەناو جەرگەیدا دانیشتوە.
جگە لەکورد بەدرێژایی مێژو چەند نەتەوەی لەخۆی بەهێزترو پێشکەوتوتری تێدا ژیاوە. لەلای رۆژهەلاتیەوە دراوسێی ئەرمەنیو ئازەریو فارس بوە، لەلای خوارویو بەشێکی رۆژئاوایەوە دراوسێی عەرەب بوە، لەلای سەرویو بەشی سەروی خۆرئاوایەوە دراوسێی بێزەنتیەکانو دوای ئەوان دراوسێی تورك بوە. کوردستان بەدرێژایی مێژو لە٣ ناوەندی بەهێزەوە لەژێر گوشارێکی توندا بوە، ناوەندی رۆژهەلاتی- فارسی، ناوەندی رۆژئاوای- بێزەنتیو دوایی تورك، ناوەندی خوارویـ عەرەبی.
بەدبەختی کورد لەگرنگی هەلکەوتی جوگرافی شوێنی ژیانیدا دەرئەکەوێ. هەمو تێکهەلچونە مێژوییە گرنگەکانی چارەنوسی ناوچەکەیان بڕیار داوە لەسەر ئەرزی ئەو روی داوە.
تێکهەلچونی داریوشی هەخامەنشیو ئەسکەندەری یۆنانی لەگوگامیلی نزیك هەولێر(٣٣١-پ.ز)کەکۆتایی بەدەسەلاتی ئێرانی هێناو سەرەتای دەسەلاتی چەند سەدەیی یۆنانی بو لەناوچەکەدا.
تێکەلچونی لەشکری عەرەبی- ئیسلامیو لەشکری ساسانیەکان لەجەلەولاو حەلەوانی نزیك خانەقین(٦٤١)کە کۆتایی بەدەسەلاتی ئێرانی هێناو سەرەتای دەسەلاتی چەند سەدەیی عەرەبی بو لەناوچەکەدا.
تێکهەلچونی لەشکری عەبباسیو لەشکری ئەمەوی لەسەر ئاوی زێی گەورە(٧٥٠)کەکۆتایی بەدەسەلاتی ئەمەوی هێناو سەرەتای دەسەلاتی چەند سەدەی عەبباسی بو.
تێکهەلچونەکانی مەغۆل لەشوێنە جیاجیاکانی کوردستان کەکۆتایی بەدەسەلاتی عەبباسی هێناو سەرەتای کوێربونەوەی شارستانێتی ناوچەکە بو.
تێکهەلچونی شا ئیسماعیل سەفەویو سولتان سەلیمی عوسمانی لەچالدێران نزیك بایەزید (١٥١٤)کەناوچەکەی تا جەنگی جیهانی یەکەم کردە دوبەش.
هەروەها چەندین پێکادانی گەورەی خوێناوی لەنێوان هێزەکانی بێگانەدا لەناو کوردستاندا، وە لەنێوان هێزەکانی بێگانەو خەلکی کوردستاندا.
هەریەکێ لەم تێکهەلچونە گەورانە ئەبێ چ زەرەرێکی گیانیو مادی بەکورد گەیاندبێ، بێ ئەوەی دەستی لەهەلگیرساندنی یا لەکوژاندنەوەی دا هەبوبێ؟ جەنگی جیهایی یەکەمیش هەر بەو جۆرە بەشێکی گرنگی ململانێی هێزەکانی لەسەر رۆژهەلاتی ناوەڕاست، تێکهەلچونەکانی لەسەر ئەرزی کوردستان

قەوماون. جەبهەی قافقاسی شەڕی روسی- تورکی هەر بەناو قافقاز بو ئەگینا ئەگەر مەیدانی تێکهەڵچونەکانو قوربانییەکانی شەڕەکە رەچاو بکرایە ئەبو ناوی جەبهەی کوردستان بێ.

ئەگەر لەسەردەمەکانی پێشودا گرنگی ستراتیجی- جەنگیو، ئابوری- بازرگانی ناوچەی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست هۆی بزواندنی هێزەکانی بێگانە بو بێ بۆ پەلاماردانی، ئەوا لەکۆتایی سەدەی ١٩هەمو سەرەتای سەدەی ٢٠هەمدا هۆیەکی تر پەیدا بو کەزاڵ بو بەسەر هەمو ئەوانی ترا، ئەویش پەترۆڵ بو.

پەترۆڵ لەزۆر کۆنەوە گەلان ئەیان ناسی، بەڵام رەنگە هیچ گەلی وەکو ئینگلیز پەی بەگرنگی ئەم مادەیە نەبرد بێ. لەسەرەتای سەدەی بیستەمەوە بەریتانیا دەستی کرد بەگۆڕینی وزەی بەگەڕخستنی پاپۆڕەکانی لە خەڵوزی بەردینەوە بۆ نەوت. شارەزاکان لەجنوبی ئێرانو کرماشانو خانەقینو کەرکوك زۆر شوێنیان دیاری کرد بو کەئەبێ نەوتی تێدا بێ. کاتێ جەنگ هەڵگیرسا نەوت سەرچاوەی سەرەکی بەگەڕخستنی ئوستولی جەنگیی بەریتانی بو. هەر لەبەر ئەوەش هێزەکانی بەریتانیا بەپەلە بیرە نەوتەکانی خواروی ئێرانیان داگیر کرد.

نەوت دەورێکی ئەوەندە گرنگی هەبو لەبڕیاردانی چارەنوسی جەنگدا لۆرد کێرزن لەو بارەیەوە وتویەتی: ((رۆژێ دێ ئەڵێن هاوپەیمانەکان بەسەر دەریای نەوتدا بۆ سەرکەوتن چون))هەروەها هینری بیرانجەی نوێنەری فەرەنسە لەو کۆبونەوە تایبەتیەدا کەبۆ باسی نەوت لە١٩١٨دا لەرۆما کرا بو وتی: ((نەوت لەو جەنگە دا وەکو خوێن وابو بۆی، ئەو سەرکەوتنەمان بەدەس نە ئەهێنا ئەگەر خوێنێکی تریش نەبوایە، واتە خوێنی ئەرز کەپێی ئەڵێن نەوت))[٣٦].

جا ئەگەر نەوت لەبردنەوە یا دۆڕاندنی جەنگی جیهانیی یەکەمدا ئەو دەورەی هەبو بێ، ئەوا لەماوەی کۆتایی جەنگو پاش جەنگدا بو بەفاکتەرێکی بڕیاردەر لەچارەنوسی سیاسی گەلانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا. لەباتی ئەوەی ئەم مادە بەنرخە ببێتە مایەی خێروخۆشی گەلان، بو بە بەڵای سەریان، بەتایبەتی بوو بەلەعنەتێکی مێژویی بەچارەنوسی کوردەوە، چونکە گەورەترین پەترۆڵجاڕی ناوچەکە لەکوردستان دۆزرایەوە. راپۆرتێکی سەرکردایەتی هاوبەشی هێزەکانی بەریتانیا لەئێرانو عیراق دان بەم راستیەدا ئەنێ: ((ئەوی نەختێ زیرەکی تێدا بێ ناشێ بڵێ بەریتانیا لەبەر خاتری خەڵکی تر لێپرسراوەتی لەعیراق گرتۆتە ئەستۆ، وەختی خۆی وتراوە کەبەریتانیا لەرۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا بەرژەوەندی هەمیشەییو سەرەکی هەیە، بگرە ئامانجێکی سەرەکی هەیە کە لەجەنگی ١٩١٤-١٩١٨دا گیانێکی زۆری لەپێناودا کردۆتە قوربانی. ئەو سەرەتایەش

بریتیه لەوەی ڕێگە بەهیچ دەوڵەتێکی دوژمن نادرێ هەڕەشە لەڕێگـەی پێوەنـدی ئیمپراتۆری بکا. هەروەها بەریتانیا قـازانجی ئـابوری زۆر گـەورەی هەیـە لـەوێ، کەگرنگ ترینیان پەترۆلجارەکانی کەرکوکە..))[٣٧].

٤/٥ ڕاگرتنی جەنگ

پاش چەند ڕۆژ دانوستان لەنێوان نوێنەرانی تورکو بەریتانیدا، لـەڕۆژی ٣١ی تشـرینی یەکـەمی ١٩١٨دا لەلایـەن هاوپەیمانەکانـەوە ئـەدمیرال کارلسـوربو لەلایەن حکومەتی تورکەوە حسێن رووف بەگ، ڕەشاد حکمەت بـەگ، سـەعدوڵلا بەگ بەڵگەنامەی ئاگربڕیان لەناو کەشـتی ئینگلیـزیدا ئاگامـەمنون لـەمینای مودروس لەدەریای ئیجەدا ئیمزا کرد. بەپێی ئەم ڕێکەوتنە جـەنگ لەڕۆژهـەڵاتی ناوەڕاستدا بەرەسمی ڕاگیرا.

ڕۆژی ئیمزا کردنی بەڵگەی ئاگربڕ ئەنوەر پاشاو تەلعەت پاشاو سـەرکردەکانی تری تورکانی لاو هەڵاتن بۆ ئاڵمانیا. حکومەتێکی نوێ، بەڵگەنامەکەی پەسەند کرد. بەڵگەنامەی ڕاگرتنی جەنگ زیاتر لەوەی ڕێکەوتنێکی دولایەنی بەرامبـەر بێ، مل دانی عوسمانی بو بۆ مەرجەکانی هاوپەیمانەکان، بەتایبـەتی بـەریتانیای سـەرکەوتو، وەجـۆرێ بـو لەخۆبەدەسـتەوەدانی کەساسـانە. نـاوەڕۆکی ئـاگربڕی مودروس بریتی بو لە:[٣٨]

-بەدەستەوەدانی دەردەنیل، بوسفۆر، هـەمو سـەربازگەکانی حیجـاز، عەسـیر، یەمەن، سوریا، میزۆپۆتامیا، هەروەها کەشتیە جەنگیەکانی تورکیا، ئەفسەرانی تورک لەتەرابلوس، کشانەوەی هێزەکانی تورکیا لەشیمالی غەربی ئێران بۆ سنوری پێش جەنگ، چۆڵ کردنی ناوچەکانی ئەودیو قافقاز، بەجێ هێشتنی سیلیسیا.

-هەبونی مـافی داگیرکردنـی هـەر شـوێنێکی سـتراتیجی کەهاوپەیمانـەکان بەپێویستی بزانن بـۆ دابـین کردنـی ئاسایشـی خۆیـانو داگیرکردنـی ٦ ولایەتـە ئەرمەنیەکەی ڕۆژهەڵاتی تورکیا ئەگەر پشێوییان تێ کەوت.

-بڵاوە پێکردنی هێزەکانی سوپای تورکی جگەلـەوەی بـۆ پاراسـتنی سـنورو ئاسایشی ناوخۆ پێویستن.

-پاکردنەوەی مـەیدانەکانی مینی زەمینـیو دەریـاییو ئـازادی بـەکارهێنانی میـناکانی تورکیا بۆ کەشتیگەلی هاوپەیمانەکان.

-کۆنترۆڵی تەلگراف، ڕێگای ئاسـنین، تـونێلی تـۆرۆسو چـاودێری وەزارەتـی تەموین.

-بەردانی بێ مەرجی هەمو دیلو گیراوەکانی هاوپەیمانەکانو ئەرمەنیەکان.

-بڕینی پێوەندی لەگەڵ ئاڵمانیاو نەمسەو دەرکردنی هەمو هاوڵاتییانی مەدەنی و عەسکەرییان لەخاکی عوسمانی.

سەپاندنی مەرجەکانی هاوپەیمانەکان بەسەر دەوڵەتی عوسمانیدا ناڕاستەوخۆ بەگشتی کاری ئەکردە سەر گەلی کوردیش کەیەکێ لەنەتەوە سەرەکیەکانی ژێردەستی تورك بو. بەڵام مادەکانی" حەوتەم دەربارەی داگیرکردنی هەر شوێنێکی ستراتیجی کە بەپێویستی بزانن.: یانزەهەم، کێشانەوەی دەسبەجێی ئۆردوی تورك لەسەروی رۆژئاوای ئێران. شانزەهەم، بەدەستەوەدانی سەربازگەکانی میزۆپۆتامیاو، مادەی بیستوچوارەمین دەربارەی داگیرکردنی ٦ولایەتی بەناو ئەرمەنی رۆژهەڵاتی تورکیا ئەگەر پشێوییان تێ کەوت. ئەمانە راستەوخۆ لەگەڵ کوردستانو مەسەلەی کورد پێوەندییان هەبو.

لەدوای راگرتنی جەنگ هێزەکانی بەریتانی، فەرەنسی، ئیتالی، یۆنانی رژانە خواروی ئەنەدۆڵو داگیریان کرد. هێزێکی هاوبەش دەستی بەسەر ئەستەموڵدا گرت.

سەپاندنی ئەو مەرجە قورسانە هۆیەکی گرنگ بو بۆ وروژاندنی هۆشی نەتەوەیی گەلی تورکو سەرهەڵدانی بزوتنەوەی کەمالی.

٦-کۆبونەوەی براوەکان بۆ دابەشکردنی دەسکەوتەکانی جەنگ

لەکانونی دوەمی ١٩١٩دا لایەنە سەرکەوتوەکانی جەنگ بۆ باس کردنی رێوشوێنەکانی ئاشتی لەپاریس کۆبونەوە[٣٩] لەرۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا دو جۆرە کێشەیان لەبەردەمدا بو ئەبو بیخەن بەلادا" یەکێکیان، بڕیاردانی چارەنوسی شوێنە داگیرکراوەکان بو. ئەوی تریان جۆری جێبەجێ کردنی رێکەوتنە نهێنیەکانی سەردەمی جەنگ بو.[٤٠]

لەسالانی جەنگدا ولایەتە عوسمانیەکانی بەسرا، بەغداد، بەشی زۆری ولایەتی موسل، سوریا، فەلەستین بەشەڕ لەلایەن بەریتانیاوە داگیر کرا بون. لەپاش راگرتنی جەنگ هێزەکانی هاوپەیمانەکان هەندێ لە ولایەتەکانی تریشیان داگیرکرد. هێزی بەریتانی چوە سیلیسیاو ئەدەنەو، پاش ماوەیەك بەجێی هێشت بۆ هێزی فەرەنسی، هێزی ئیتالیاش لەئەدالیا بارگەی خست. ئەستەمول لەلایەن هێزی هاوبەشەوە دەستی بەسەرا گیرا بو.

ئەو شوێنانەی سەرزەمینی عوسمانی کەبەشەڕ گیرا بون، جگە لەدیمەشق کەماوەیەکی کورت ئەمیر فەیسەڵ بەڕێوەی ئەبرد.ئەوانی تری راستەوخۆ لەلایەن هێزەکانی بەریتانیاوە بەڕێوە ئەبران.

ئێران ئەگەرچی لەجەنگدا بەشدار نەبوبو، بەڵام ئەویش لەلایەن هێزەکانی روسیاو بەریتانیاوە داگیرکرا بو. لەپاش کشانەوەی سوپای روسی ئێران بەکردەوە لەژێردەستی هێزی بەریتانیدا بو.

کێشەی دوەم پێوەندی بەرێکەوتنە ئیمپریالیستیە نهێنیەکانەوە هەبو. ئەم رێکەوتنانە بەئاشکرا پێچەوانەی ئەو بەڵێنانە بون کەهاوپەیمانەکان بەگەلانیان دا بو، پێچەوانەی پرنسیپەکانی سەرکۆماری ئەمریکا ویلسۆن‌و، لەگەڵ مافو ئامانجی گەلاندا نە ئەگونجان. ویلسون لەسەر ئەوە پێی دائەگرت" ئەو رێکەوتنانە لەپاش قوبوڵ کردنی پرنسیپەکانی ئەو لەلایەن هاوپەیمانەکانەوە هەڵوەشاونەتەوە. چونکە بەپێی پرنسیپەکانی ئەو ئەبو ئیتر دیپلۆماسی ئاشکرا جێگەی دیپلۆماسی نهێنی بگرێتەوەو، مافی ئازادی چارەنوسی گەلانی ژێردەستی تورك بسەلمێنرێ. بەریتانیاو فەرەنسا ئامادە نەبون دەس لەو رێکەوتنانەو لەدەسکەوتەکانی سەردەمی جەنگ هەڵ بگرن، نەشیان ئەویست بکەونە ناکۆکیەوە لەگەڵ ئەمریکا، بەڵکو ئەیان ویست شێوەیەك بدۆزنەوە هەم بەرژەوەندیەکانی خۆیان دابین بکاو هەم ئەمریکاش دژی رانەوەستێ.

لە ٣٠ی کانونی دوەمی ١٩١٩دا ئەنجومەنی بەرزی کۆنفرەنسی ئاشتی بڕیاریدا: ((هاوپەیمانەکان‌و ئەو دەوڵەتانەی چونەتە ریزی ئەوانەوە رێك کەوتن لەسەر ئەوەی ئەرمینیا، سوریا، میزۆپۆتامیا، کوردستان، فەلەستین، نیوە جزیرەی عەرەب بەیەکجاری لەئیمپراتۆریەتی عوسمانی جیا بکرێنەوە)) [41].

١/٦ داواکانی گەلان لەکۆنفرەنسی ئاشتی

دەوڵەتە گەورەکان خەریکی سەودا بون لەناوخۆیاندا بۆ دابەشکردنی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست دەوڵەتە بچوکەکانی ناوچەکەش لەتەقەللای فراوان کردنی قەڵەمڕەوی خۆیاندا بون لەسەر حسابی دەوڵەتی تێشکاوی تورك، گەلانی ژێر دەستەی ناوچەکەش بەهیوای بەدەس هێنانی ئازادی بڕیاردانی چارەنوسی خۆیان‌و پێکهێنانی دەوڵەتی سەربەخۆ بون. ئەم خواستە جیاوازانە کەرەنگدانەوەی بەرژەوەندی نەتەوەیی جیاوازی لایەنەکان بو، پێکەوە نە ئەگونجان.

١/١/٦ خواستەکانی یۆنان

بەر لەکۆتایی جەنگ بەماوەیەکی کورت حکومەتی یۆنان جەنگی دژی دەوڵەتی عوسمانی راگەیاند. لەدوای راگرتنی شەڕ حکومەتی یۆنان دەستەی نوێنەرایەتی خۆی بەسەرۆکایەتی ڤینزەلوس نارد بۆ کۆنفرەنسی ئاشتی.

ڤینزەلوس داوای داگیرکردنی ئیزمیرو ناوچەکانی دەوروبەری ئەکرد. خواستەکانی خۆی لەسەر بنچینەی ئیسنی‌و مێژویی دامەزراند بو [42]. ئیسنی

سەبارەت بەو زۆرایەتیە یۆنانیەی لەکۆنەوە لەو ناوچانەدا جێگیر بون، بیانوی مێژوییشی ئەوە بوو کەناری رۆژئاوای دەریای ئیجە لەگەڵ کەناری رۆژهەلاتی پێوەندی مێژویی‌و یەکێتیی ئابوریيان هەیە.

بەریتانیا پشتیوانی لەخواستی یۆنان کرد. ئەنجومەنی بەرزی هاوپەیمانەکان دەسەلاتی‌دا بەیۆنان ئیزمیر داگیر بکا. لە١٥ی مایسی ١٩١٩دا هێزەکانی یۆنان لەئیزمیر دابەزین و کەوتنە پێشڕەوی بۆ ناوەوە.

٢/١/٦ خواستەکانی ئێران

ئێران بەشداری جەنگ نەبو. تەنانەت کەهێزی روسی لەلای سەروی‌و هێزی بەریتانی لەلای خواروی و هێزی تورکی لەلای رۆژئاوای جولاّن بۆ داگیرکردنی. هێزەکانی ئێران هیچ بەرەنگاری یا رێگرییەکیان لێ نەکردن. کاتێ جەنگ راگیرا ئێران بەکردەوە لەلایەن بەریتانیاوە داگیرکرابو. بەریتانیا ئەی ویست بەر لەکێشانەوەی هێزەکانی پەیمانێکی نابەرامبەری بەسەردا بسەپێنێ کە بەکردەوە ئێرانی ئەکردە منداتی ئینگلیز. لەو هەلومەرجە سەختەدا ئێران تێشکانی دەولەتی عوسمانی دوژمنی دێرینەی‌و، ئامادە نەبونی روسیای ملۆزمی دێرینەی لەکۆنفرەنس‌دا، بەهەل زانی بۆ ئەوەی بەناوی دەسکاری کردنی سنورەکانیەوە خواستە ئەرزیە کۆنەکانی لەکوردستان‌و شوێنەکانی تر سەر لەنوێ بهێنێتەوە کایە. لەمەش‌دا پشت ئەستور بو بەدۆستایەتی بەریتانی بەتایبەتی ئەی ویست لەباتی قبوڵ کردنی ئەو پەیمانە نابەرامبەرە ئەو دەسکەوتە ئەرزییانە بەدەس بهێنێ.

فیروز میرزا نەسرولدەولە وەزیری کاروباری دەرەوەی ئێران چەند یادداشتێکی دەربارەی خواستە ئەرزیەکانی ئێران‌دا بەحکومەتی بەریتانی. خۆیشی چوە لەندەن بۆ سەردانی لۆرد کیرزن، بۆ ئەوەی هەوڵ بدا کەرەزامەندی بەریتانی‌و پشتیوانی ئەو لەخواستەکانی ئێران بەدەس بهێنێ. بۆ ئەوەی کاتێ ئێران خواستەکانی خۆی خستە بەردەمی کۆنفرەنسی ئاشتی پشت ئەستور بێ بەلایەنگری بەریتانی.

ئێران ئەی ویست سنورەکانی لەگەڵ روس‌و تورکیا دەسکاری بکا. نەسرولدەولە لەیادداشتی رۆژی ١٧ی تشرینی دوەمی ١٩١٩دا بۆ لۆرد کیرزنی نوسیوە ئەلێ:

((.. سەبارەت بەکورد، بەسەر ژمارەیەکی زۆر خێڵ‌و هۆزدا دابەش بون، لەگەڵ یەکتری ناکۆکن، ئەم خێلاّنە نەتەوە پێك ناهێنن، هەروەها لەتوانای خێڵ‌دا نیە یەکەیەکی سیاسی دروست بکا. بەمجۆرە کورد ئەگەر بخرێتە سەر ئێران، ئەوە چارەسەری ئەم گیروگرفتە دژوارە ئەکا. چونکە ئێران کاری لەبەشێکی گەورەی

کـورد کـردوە وەکـو کوردەکـانی مـوکری و گـەروس کەئێستە جێگیر بـون و نیشتەجێن و شێوەی ژیانیان گۆڕاوە. کورد هەرگیز سـەر بـۆ دەسـەڵاتی ئەرمـەنی دانانەوێنێ. بگرە کۆمەڵی نەتەوەیی و زمان دینەکەیان وایان لێ ئەکا بـەجۆرێکی سروشتی زۆرتر لەگەڵ ئێرانیـەکان بگـونجێن)). ئینجـا پێشـنیار ئـەکا سنوری رۆژئاوای ئێران بەجۆرێ چاك بکرێ بگاتە لای رۆژئاوای گۆمی وان. ئێران خواستە ئەرزیەکانی خۆی لەکوردستاندا لەسەر بنچینەی بیانوی مێژویی، رەگەز، زمـان و دینی کورد دامەزراندوە.

خواسـتەکانی ئێـران لەلایـەن بـەریتانیاوە پشـتیوانی لێ نـەکرا. لەبەرئـەوە لەکۆنفرەنسی ئاشتی‌دا باس نەکرا. بەریتانیا نـەی هێشـت ئێـران لەکۆنفرەنسـی ئاشتی‌دا بەشدار بێ بەبیانوی ئەوەی لەجەنگدا بەشدار نەبوەو بێلایەن بوە. بـەڵام لەراستی‌دا بەریتانیا ئەیویست ئێـران دور بخاتـەوە لەهـەمو جـۆرە هاوبەشـییەك لەکاروباری باس کردنی پاشە رۆژی سیاسی ناوچەی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا[43].

٣/١/٦ خواستەکانی عەرەب

لەجەنگدا عەرەب هاوکاری هێزەکانی بەریتانی کرد دژی دەوڵەتی عوسمـانی. ئـەوەش لەئـەنجامی رێکـەوتنی حسـێن و ماکمـاهوندا بـو. ماکمـاهون لـەباتی حکومەتی بەریتانی بەڵێنی بەحسێن دابو کە ئەگـەر بەشـداری جـەنگ بـن دژی تورك، پشتیوانی لەئامانجە نەتەوەییەکانیان بکەن. ئەمیر فەیسەڵ لەباتی بـاوکی، مەلیکی حیجاز حسێن، لەگەڵ دەستەیەکی نوێنەرایەتی ٣ کەسی، هاوڕێ لەگەڵ لورەنسـی بـەناوبانگ گەیشـتنە پـاریس. لـە١ی کـانونی دوەمـی ١٩١٩دا یادداشتێکی‌دا بە ئەنجومەنی بەرزی کۆنفرەنسی ئاشتی[44].

لەم یادداشتەدا فەیسەڵ داوای لەهاوپەیمانەکان کردبو کەبەڵێنـەکانی خۆیـان لـەبارەی دانپیانـانی مـافی سـەربەخۆیی عـەرەب بهێننـە جـێ. داوای کردبـو کەدەوڵـەتێکی یـەکگرتو بـۆ هـەمو عەرەبـەکانی ئاسـیا دروسـت بکـرێ. لەئەسکەندەرونەوە بەرەو رۆژهەڵات تا سەر سنوری ئێران و بـەرەو خـوار تـا سـەر موحیتی هیندی.

فەیسەڵ خواستەکانی خۆی لەسـەر بنچـینەی لەیەکچـونی رەگـەزی سـامی، زمـانی عـەرەبی، دینـی ئیسـلامی دانیشـتوانی ئـەو ناوچـەیەی داوای ئـەکرد، دامەزراند بو. هەروەها بەڵێنی دابو کە ئەگەر داواکانی بێتـە دی وابکـا بـەزویی کەڵك لەسامانی میزۆپۆتامیا وەربگرن.

فەیسەڵ لەداوا ئەرزیەکانی‌دا دەسدرێژی کردبوە سـەر مـافی کـورد، چـونکە بەشێکی ئەو شوێنانەی ئەو لەئەسکەندەرونەوە بۆ سنوری ئێـران داوای کـرد بـوو

نیشتمانی نەتەوەیی کوردە، لەهەندێکی عەرەبی لێ نەبوو لە هەندێکی کەمایەتییەکی عەرەبی لێ بوو لەگەڵ زۆرایەتییەکی کورد ئەژیان. کەچی فەیسەڵ لەم یادداشتەدا دانی بەهەبونی نەتەوەی کوردا نەناوە، نەوەکو نەتەوەیەکی سەرەکی و نەوەکو کەمایەتییەك کەلەو ناوچانەدا هەبن. هەروەها بەڵێنی دابین کردنی هیچ مافێکیشی نەداوە کەئەگەر خرانە ژێر دەستی ئەوەوە[٤٥].

٤/١/٦ خواستەکانی جولەکە

جولەکە ئەوسا دەوڵەتی نەبو تا بەناوی ئەوەوە بەشداری کۆنفرەنس بکا.((رێکخراوی جیهانیی سەهیۆنی)) دەستەیەکی نوێنەرایەتی تێکەڵاوی لەجولەکەی ئەورروپاو ئامریکا بەسەرۆکایەتی وایزمان پێك هێنابو کە لەپاریس شوێن ئامانجەکانی بزوتنەوەی سەهیۆنی بکەوێ.

سەهیۆنیەکان ئەیان ویست دانپیانانی(دولی)بۆ بەڵێنەکەی بیلفۆر بەدەس بهێنن کە لەبارەی دروست کردنی نیشتمانی نەتەوەیی جولەکەوە لەفەلەستین درابو، وئەیان ویست ئەو دەسکەوتە بخرێتە ناو پەیمانی ئاشتیەوە. سەهیۆنیەکان دژی ئەوە بون فەلەستین بخرێتە سەر دەوڵەتێکی عەرەبی.

هەروەها دژی سەرەتای ئازادی بڕیاردانی چارەنوسی گەلان بون کەئەگەر لەفەلەستین جێبەجێ بکرایە لەبەر زۆرایەتی ژمارەی عەرەب، فەلەستین ئەبوە دەوڵەتێکی عەرەبی.

لەهەمان کاتدا دژی(تدویل)ی فەلەستین بون کە لەرێکەوتنی سایکس-پیکۆدا بڕیاری لێ درابو.

ئەیان ویست فەلەستین راستەوخۆ لەژێر دەسەڵاتی بەریتانیدا بێ[٤٦].

٥/١/٦ خواستەکانی ئەرمەن

دەستەی نوێنەرایەتی ئەرمەن لەلایەن بوغوس نوبار پاشاوە سەرۆکایەتی ئەکرا. ئەرمەن داوای ئەکرد لەئەرمەنستانی تورکیا، کە مەبەستیان لە٦ ولایەتەکەی رۆژهەڵاتی عوسمانی واتە" ئەرزرۆم، ئەرزنجان، وان، بتلیس، خەرپوت، دیاربەکر بو، دەوڵەتێکی ئەرمەنی دروست بکرێ.

ئەم داوایە لەسەر بنچینەی بەهانەی مێژویی دامەزرابو، کە لەکاتی خۆیدا ئەرمەن زۆرایەتی دانیشتوانی ئەو شوێنانە بون، بەڵام لەکاتی دەربڕینی ئەم خواستەدا ئەرمەن کەمایەتییەکی بچوکی دانیشتوانی ئەو شوێنانە بون[٤٧].

داواکانی ئەرمەن لەگەڵ ئامانجەکانی کورد ناکۆك بون. چونکە ئەو شوێنانەی ئەوان داوایان ئەکرد دەوڵەتی ئەرمەنی لەسەر دروست بکرێ، کورد بەنیشتمانی نەتەوەیی خۆی دائەنا، نە لەپێش کوشتاری بەکۆمەڵی ئەرمەن و نەدوای ئەوەش

ئەوان زۆرایەتی دانیشتوانی ناوچەکە نەبون. بەڵکو بەدرێژایی مێژوی چەند سەدەی دوایی لەزۆری ئەو شوێنانەدا ژمارەی کورد لەئەرمەنی زۆرتر بوە.

ناکۆکی خواستەکانی کوردو ئەرمەن کۆسپێکی گەورە بو لەبەردەم هەردولادا. سەرەنجام بوغوس نوبار پاشا بەنوێنەرایەتی ئەرمەنو شەریف پاشا بەنوێنەرایەتی کورد لەسەر ئەوە پێك هاتن" جیاکردنەوەی سنوری نەتەوەیی هەردو نیشتمان بەدادوەریی کۆنفرەنسی ئاشتی بسپێرن.

٦/١/٦ خواستەکانی ئاسوری

لەتەموزی ١٩١٩ دا دو کەس بەناوی سەعید سادقو رۆستەم نەجیب بەناوی دەستەی نوێنەرایەتی ئاسوری- کلدانیەوە یادداشتێکیاندا بەکۆنفرەنسی ئاشتی. لەم یادداشتەدا داوای دروست کردنی دەوڵەتێکی گەورە یان ئەکرد لەهەندێ لەولایەتەکانی رۆژهەڵاتو خواروی تورکیا، کەحەلەبو دیرەزوورو موسلیشی بخرێتە سەرو، دەرگایەکیش بۆ ئەم دەوڵەتە لەسەر دەریا تەرخان بکرێ. دەوڵەتانی گەورە دەستەبەری بنو لەژێر مانداتی یەکێکیاندا بێ.

دەستەی نوێنەرایەتی ئاسوری داواکانی خۆی لەسەر بنچینەی بەهانەی مێژویی و زۆریی ژمارەی ئاسوری لەچاو ئەرمەنیو ریچەڵەکی ئاسورییانەی هەندێ لەخێڵەکانی کوردو عەرەب، دامەزراند بو.

ئەم داوایانە لەگەڵ راستی جوگرافیو مێژوییدا نە ئەگونجان. لەگەڵ ئامانجەکانی کوردو ئەرمەنیو عەرەب ناکۆك بو، بەتایبەتی چونکە ئاسوری هەمیشە لەو ناوچانەدا کەئەوان داوایان کردبو کەمایەتیەکی بچوکی دانیشتوان بوە.

٧/١/٦ خواستەکانی کورد

جەمعییەتی تەعالی کوردستان کەتازە لەئەستەمول کەوت بوە چالاکی جەنەرال شەریف پاشای راسپارد سەرۆکایەتی دەستەی نوێنەرایەتی کورد بکا. شەریف پاشا لە٢٢ی ئازاری١٩١٩دا((یادداشتی دەربارەی خواستەکانی گەلی کورد))یدا بەئەنجومەنی بەرزی کونفرەنسی ئاشتی لەپاریس.

لەم یادداشتەدا شەریف پاشا داوای دروستکردنی دەوڵەتی کوردستانی سەربەخۆی کردبو لەولایەتە کوردنیشینەکانی ئیمپراتۆریی عوسمانیدا.

شەریف پاشا خواستەکانی خۆی لەسەر بنچینەی بەهانەی مێژویی، جۆری ژیانی کوردو، زمانەکەیو شوێنی ژیانی دامەزراندبو، هەروەها لەسەر بنچینەی بەڵێنی هاوپەیمانەکان دەربارەی سەلماندنی مافی گەلان لەئازادی بڕیاردانی چارەنوسی خۆیاندا. لەم یادداشتەدا باسی پێوەندی کوردی لەگەڵ ئەرمەن کردبو.

لەبەرئەوەی کوردستان هەرگیز دەوڵـەتێکی تایبـەتی نـەبوە خـاوەنی سـنوری سیاسی یا جوگرافی دیاری کراو بێ، سنوری کوردسـتان جێگـەی مشـتومڕ بـو. خواستەکانی کورد لەلایەك لەگەڵ خواستەکانی ئەرمەن‌و عـەرەب تێکـەڵاو بـو، چونکە هەندێ لەو شوێنانەی ئەرمەنی‌و هەندێ لەو شـوێنانەی عـەرەب داوایـان ئەکرد کـورد بەنیشـتمانی خـۆی ئـەزانی‌و، لەلایـەکی تـرەوە لەگـەڵ تـەماعی بەریتانی‌و فەرەنسی تێکەڵاو بو، چونکە هەندێ لەو شوێنانەی کورد داوای ئەکرد ئەوان ئەیان ویست خۆیان دەستی بەسەردا بگرن.

شـەریف پاشـا لەگـەڵ نوێنـەرانی ئەرمـەن رێـك کـەوت" کێشـەی سـنوری نیشتمانی هەردو گەل بخرێتـە بـەردەمی کۆنفرەنسـی ئاشـتی بـۆ بڕیـار لێ دان‌و هەردوکیان بەو بڕیارە رازی بن.

٧-تەقەللاکانی کورد بۆ سەربەخۆیی

لەسـاڵانی جـەنگدا بەشـەکانی رۆژهـەڵات‌و سـەرو وخـواروی کوردسـتان لەئەنجامی جەنگدا بوبو بەکەلاوەیەکی گـەورە. سـەرکردەکانی بزوتنـەوەی کـورد لەتورکیا پێ ناچێ بواری چالاکی سیاسی، فەرهەنگی، جەنگیی زۆریان بەقازانجی بزوتنەوەی رزگاریی نەتەوەیی کورد هەبو بێ. لەئێران تـەنیا لـەرۆژئاوای ورمـێ جوڵانەوەیەکی چەکدار بەسەرکردایەتی سمکـۆ هـەبو. ئـەویش لەشـەڕی نـاوخۆوە گلابـو هـەم لەگـەڵ مەسـیحیەکان‌و هـەم لەگـەڵ عەجـەم. کردەوەکـانی سمکـۆ بەتایبەتی رەشەکوژی مەسیحی‌و عەجەم، تاڵانی ئاوایی‌و راوروتی خەڵك، بەرگی سیاسی لەجوڵانەوەکەی داماڵی بو وەکو باندی تـاوان‌و جـەردەیی سـەیری ئـەکرا. نەی ئەتوانی بڕواو پشتیوانی هیچ کام لەدەوڵەتانی هاوپەیمان بەدەس بهێنێ.

لەپێش راگرتنی جەنگدا بەماوەیەکی کورت‌و راستەوخۆ لەدوای ئاگربڕ، واتە لەدوای تێشکانی عوسمانی لەجەنگدا بزوتنەوەی نەتەوەیی کـورد لەکوردسـتانی جنوبی‌و هەندێ ناوچەی کوردستانی شیمالی‌و ئەستەموڵ وەکو فاکتەرێکی چـالاك لەسەر شانۆی سیاسی ناوچەکە سەرلەنوێ سەری هەڵ دایەوە.

١/٧ تەقەللاکانی سلێمانی

هێشتا ئاگربڕی مودروس نەکرابو کاربەدەستانی تورك کاروبـاری سـلێمانییان بەشێخ مەحمودی حەفید سپاردبو. شێخ محمود لەوکاتـەدا ناسـراوترین سـەرکردەی کوردبو لەکوردستانی جنوبی‌دا. لەدوای کوژرانی شێخ سـەعیدی بـاوکی‌و شـێخ ئەحمەدی برای لەموسڵ(١٩٠٨) کـە لەلایـەن حکومـەتی ئیتیحادیەکانـەوە دور خرابونەوە بۆ ئەوێ، بەکردەوە بوبو بەسەرۆکی بنەماڵەی ساداتی بەرزنجەو شێخانی ناوچـەکە. لەسـاڵانی جـەنگدا سـەرکردایەتی(موجاهیـدان)ی کـوردی کردبـو

لەشەڕی تاریدەری پێنجوێن‌دا دژی سوپای روسی‌و لەشەڕی شعیبەدا دژی سوپای بەریتانی. شێخ محمود نفوزێکی کاریگەری لەناو عەشیرەتەکانی ناوچەکەدا هەبو.

شێخ محمود کەجاری یەکەم نامەی بۆ کاربەدەستانی ئینگلیز نوسی. نامەکەی کەوتە دەست تورك‌و لەسەر ئەوە گیاو حوکمی ئیعدام درا. زۆری نەمابو ئیعدامی بکەن. بەڵام رەوتی روداوەکانی جەنگ بەجۆرێ رژیشت، تورك هیچ قازانجێکی لەکوشتنی‌دا نەدی، بەڵکو ئازادی کردو کاروباری سلێمانییان پێ سپارد.

بۆ جاری دوەم، لەتشرینی یەکەمی ١٩١٨دا شیخ محمود، عیزەت تۆپچی‌و ئەحمەد فائقی بەنوێنەرایەتی خۆی بەنامەیەکەوە ناردە لای کاربەدەستانی بەریتانی لەکفری. لەنامەکەی‌دا داوای لەبەریتانیا کردبو" گەلی کوردیش لەڕیزی گەلانی ئازادا دابنێ‌و بەریتانیا دەستەبەری ئەوەبێ لەهیچ هەلومەرجێکا رێگەی گەڕانەوەی دەسەڵاتی تورك بۆ کوردستان نەدا، لەبەرامبەر ئەوەدا ئەویش ئامادەیی خۆی دەر ئەبڕێ بۆ هاوکارییان.[٤٨]

بەریتانیا لەوکاتەدا پێویستی بەوە بو کوردستان ئارام بێ‌و، گەلی کورد بەلای خۆی‌دا رابکێشێ ئارنۆڵد ویلسون حاکمی عامی عیراق میجەر نوئیلی نارد بۆ سلێمانی بۆ گفتوگۆ لەگەڵ شێخ محمودو دانانی بەحاکمی ناوچەکەو هاندانی عەشیرەتە کوردەکانی بەینی زێی بچوك‌و روباری سیروان کەبۆ بەڕێوەبردنی کاروباری خۆیان یەکێتیەك پێك بهێنن بەسەرۆکایەتی شێخ محمود.[٤٩] لە ١٦ی تشرینی دوەمی ١٩١٨دا نوئێل گەیشتە سلێمانی لەوێوە بەبروسکە ئاگاداری حاکمی گشتی کرد:(ئەمڕۆ گەیشتمە سلێمانی. پێشوازییەکی شاهانە کرام. نوێنەرانی گوندەکان بەدرێژایی رێگا راوەستابون، بەگەیشتنی ئێمە شادی خۆیان دەرئەبڕی... من دژواری زۆر نابینم لەدواڕۆژا لەرێگەی دامەزراندنی دەوڵەتێکی کوردی لەژێر سەرپەرشتی خۆمان‌و دەسەڵاتی ئەفسەرە سیاسیەکانمان‌دا بەو مەرجەی دەسبەجێ رێوشوێنی بۆ دابنرێ)[٥٠]

لەسلێمانیش لەکۆبونەوەیەکی جەماوەری‌دا نوئێل بەناوی حکومەتی بەریتانیەوە دانانی شێخ محمودی بەحکومدار راگەیاندو بەڵێنی خۆشی بەخەڵكدا. کەوتە پێوەندی بۆ رێکخستنی کونفرەنسێکی ٤٠-٥٠ کەسی پیاوە ناسراوەکانی ناوچەکە.

سلێمانی لەوکاتەدا شارێکی دواکەوتوی بچوك بو. تازە لەبرسێتی‌و پەتای رشانەوە هەستابوەوە. لەهەمو سلێمانی‌دا خانویەکی باشی تێ‌دا نەبو. بەشی زۆری بوبو بەکەلاوە. رۆشنبیرەکانی لەناو سوپای عوسمانی‌و داودەزگاکانی ترا بون دور لەسلێمانی. زوڵمی کۆمەڵایەتی هەندێ لەدەسەڵاتدارانی شارو ناوچەکە، دزی‌و

جەردەیی‌و کوشتنی ناڕەوای خەڵك ناوچەکەی بەتەواوی نائارام‌و ژیانی خەڵکی ناخۆشکردبو.

لە١ی‌کانونی یەکەمی ١٩١٨دا حاکمی عامی عێراق ویلسون بەفڕۆکە خۆی چو بۆ سەردانی سلێمانی. ویلسون کابرایەکی گرنگ بو لەداڕشتنی سیاسەتی ناوچەیی بەریتانیادا. چونی ئەو خۆی لەخۆی‌دا گرنگیەکی سیاسی هەبو. ئەمە هەلێکی باش بو بۆ ئەوەی شێخ محمودو پیاوە گەورەکانی تری کورد لێوەشاوەیی سیاسی خۆیان‌و گەلەکەیان لەبەڕێوەبردنی کاروباری ناوچەکەدا بۆ ویلسون بسەلمێنن. چونکە ویلسون ئەی توانی دەوری کاریگەری هەبێ لەبڕیاردانی جۆری چارەنوسی کوردستانی جنوبی‌دا.

لەسلێمانی ویلسون شێخ محمودو چەند گەورە پیاوێکی تری بینی. لەم کۆنفرەنسەدا ویلسون بەدرێژی گفتوگۆی لەگەڵ کردن. حکومەتێکی کوردی کاتیی لەسلێمانی بەرەزامەندی ویلسون دامەزرا کەشێخ محمود بەنوێنەرایەتی بەریتانیا حوکمداری بێ. ئەوانەی لەکۆنفرەنس‌دا بەشداربون، ئەگەرچی پیاوە دەسەڵاتدارەکانی ناوچەکە بون، بەڵام لەبەرئەوەی زۆریان سەرۆکی عەشیرەتی نەخوێندەوارو نەشارەزای کاروباری سیاسی‌و بەڕێوەبەرایەتی بون، بیروڕای جیاوازیان دەربارەی پاشەڕۆژی ناوچەکە دەربڕی. ویلسون خۆی لەسەر ئەم کۆبونەوەیە نوسیویتی:

((هەندێ لەوانە بەڕێوەبەرایەتیەکی کاریگەری بەریتانییان ئەویست لەکوردستان داو هەندێکی تریشیان دژی ئەمەبون، هەندێکیان سوربون لەسەر ئەوەی کوردستان راستەوخۆ بەلەندەنەوە ببەسترێ، هەندێکیشیان بەدزییەوە پێیان وتم نایانەوێ شێخ محمود سەرۆکیان بێ، بێ ئەوەی کەسی‌کەیان لەبیر بێ.))[٥١]

لەکۆتایی گفتوگۆکان‌دا شێخ محمود بیرخەرەوەیەکی‌دا بەویلسون ٤٠ کەس لەگەورە پیاوەکانی ناوچەکە مۆریان کردبو، تیایا بەڵێنەکانی بەریتانیایان دوبارە کردبوەوە دەربارەی رزگاری گەلان لەدەسەڵاتی تورك‌و یارمەتی دانیان بۆ دروست کردنی قەوارەی سەربەخۆ، ئەوانیش سەبارەت بەوەی نوێنەری گەلی کوردن تکا لەحکومەتی بەریتانی ئەکەن کورد لەو بەڵێنانە بێ بەش نەکاو، پێوەندییان لەگەڵ عێراق رێك بخا.[٥٢]

زۆری نەبرد شێخ محمود لەگەڵ نوێنەرانی بەریتانی لەسلێمانی تێك چو. شێخ محمود سنوری قەڵەمڕەوەکەی بەتەسك‌و دەسەڵاتەکانی خۆی بەکەم ئەزانی. خۆی بەنوێنەری هەمو کوردەکانی ولایەتی موسڵ‌و هەندێ لەعەشیرەتە کوردەکانی ئێران دائەنا. بەریتانیەکان لەرەفتاری شیخ محمودو جۆری بەڕێوەبردنی کاروباری

ناوچەکەو خواستەکانی رازی نەبون. لەئەنجامدا شێخ محمود پەنای بردە بەر بەکارهێنانی چەك دژی هێزی بەریتانی. لەشەڕێکی بێ هودەدا لەدەربەندی بازیان لە١٨ی حوزەیرانی ١٩١٩دا بەبرینداری بەدیل گیراو درایە دادگا. حکومەتەکەی سلێمانی تێك چو. هێزی بەریتانی سلێمانی داگیرکردو ئەفسەرانی ئینگلیز راستەوخۆ ئەرکی بەڕێوەبردنیان گرتە ئەستۆ.

٢/٧ تەقەللاکانی ئەستەمولّ

لەمانگە دواییەکانی ١٩١٨دا نیشانەکانی تێشکانی دەولّەتی تورك لەدەرکەوتنا بو. سەرکردەکانی بزوتنەوەی نەتەوەیی کورد لەئەستەمولّ کەوتنە خۆرێکخستنەوە. سەید عەبدول قادری شەمزینی بەهاوکاری ئەمین عالی بەدرخان‌و چەند گەورە پیاوی تری بنەماڵەی بەدرخان‌و بابان‌و چەند کوردی ناسراوی دیاربەکر، مەلاتیە، دیرسیم، خەرپوت، سلێمانی، سابلاخ، سنە..((جەمعییەتی تەعالیی کوردستان))ی دامەزراند. داگیرکردنی ئەستەمولّ لەلایەن هێزی هاوبەشی هاوپەیمانەکانەوە ئازادییەکی زۆرتری چالاکی سیاسی، فەرهەنگی، دیپلۆماسی بۆ دابین کردن.[٥٣]

پرۆگرامی ج ت ك لەبەردەستدا نیە. لەیادداشتەکانی‌دا بۆ کاربەدەستانی بەریتانی‌و. هاوپەیمانەکان‌و بۆ کۆنفرەنسی ئاشتی، و لەگفتوگۆی سەرکردەکانی‌دا لەگەلّ نوێنەرانی بەریتانی‌و بابیعالی‌دا دەرئەکەوێ کەئامانجی ج ت ك پێکهێنانی کوردستانی سەربەخۆ بوە بەیارمەتی هاوپەیمانەکان، بەتایبەتی بەریتانیا. بۆچونی ج ت ك بۆ سەربەخۆیی کوردستان بە تەواوی رون نیەو دیاری نەکراوە، چونکە لەیادداشت‌و گفتوگۆکان‌دا باسی کوردستانی سەربەخۆ لەهەمو جۆرە دەسەلاتێ، کوردستانی سەربەخۆ لەژێر مانداتی بەریتانی، کوردستانی ئۆتۆنۆم لەژێر دەسەلاتی بەریتانی، کوردستانی ئۆتۆنۆم لەچوارچێوەی دەولّەتی عوسمانی‌دا، کراوە. لەمانەش هەموی مەبەست سەربەخۆیی یا جۆرێ لەسەربەخۆیی بوە.

جەمعییەت بۆ دەربڕینی بیرو بۆچونەکانی لە٧ی تشرینی دوەمی ١٩١٨ەوە گۆڤاری کوردی-تورکی((ژین))ی بەلێپرسراوەتی حەمزە موکسی بلاو ئەکردەوە.[٥٤]
و هەولّی ئەدا لەشارەکانی کوردستان‌دا کلوب‌و کۆمیتەی جەمعییەت دابمەزرێنێ.
و بۆ بایەخ دان بەخوێندەواری‌و بلاوکردنەوەی کتێبی کوردی‌و رێکخراوی فەرهەنگیی((کرد تعمیم معارف‌و نشریات جمعیتی)) دامەزراند.

ج ت ك بایەخێکی تایبەتی‌دا بەرێکخستنی ژیانی کوردو چاکردنی ژیانی کرێکارانی کورد لەئەستەمولّ‌و هەولّی ئەدا بۆ گەڕانەوەی ئەو کوردانەی

لەسالانی جەنگدا بەزۆر لەکوردستانەوە بۆ شوێنە دورەکانی ئەنەدۆڵ دورخرابوونەوە.

ج ت ك بۆ بەدەستهێنانی مافی نەتەوەیی کورد لە٣ لاوە ئەجولا" پێوەندی لەگەڵ هاوپەیمانەکان. هەوڵدان لەکۆنفرەنسی ئاشتی. گفتوگۆی سیاسی لەگەڵ بابیعالی.

١/٢/٧ تەقەللا لەگەڵ هاوپەیمانەکان

لەسەرەتای کانونی دوەمی١٩١٩دا لەکاتێکا کۆنفرەنسی ئاشتی لەپاریس تازە خەریکی کۆبونەوەکانی بو. دەستەیەکی نوێنەرایەتی کورد بەسەرۆکایەتی سەید عەبدوالقادری شەمزینی چون بۆ دیدەنی ئەدمیراڵ کارلشورب مەندوبی سامی بەریتانی لەئەستەموڵ بۆ گفتوگۆو، بۆئەوەی یادداشتی جـ ت ك دەربارەی خواستەکانی گەلی کوردی بدەنێ.

لەباتی مەندوبی سامی میستەر ریان ئەم دەستەیەی بینی. هەیئەتی کوردی پەژارەی خۆی دەربڕی لەپشت گوێ خستنی خواستەکانی کورد. وتی زۆرایەتی دانیشتوانی ناوچەکانی رۆژهەلاتی تورکیا کوردن هەروەها لەودیو سنوری ئێران ، لورستانو ئەو شوێنانە بەتەواوی یاخود بەزۆری کوردن. وتی پێوەندی کوردو ئەرمەن لەهەلومەرجی ئاسایی‌دا باش بوە، تێکچونی ئەو پێوەندیە لەهەندێ کاتی دیاری کراوا ئەگەڕێتەوە بۆ کردەوەکانی حکومەتی عوسمانی، هەروەها پێوەندی لەگەڵ نەستورییەکانیش ئاسایی بوە. بۆ سەلماندنی ئەوەش تەرجومانێکی مەسیحییان لەگەڵ خۆیان بردبو.

بەپێی هەڵسەنگاندنی ریان، قسەکانیان دەربارەی سنوری کوردستانی ئۆتۆنۆمی چاوەڕێ کراو رون نەبوە، پێیان باشتر بوە ئەمە بهێلرێتەوە بۆ بڕیاری رەوای کۆنفرەنسی ئاشتی. هەیئەتەکە داوای کرد بوو کارئاسانییان بۆ بکرێ نوێنەری کورد بنێرن بۆ ئەوروپا تا خۆیان بەرگری لەمەسەلەی کورد بکەن.

هەیئەتەکە یادداشتێکی پێ بو، رۆژی ٢ی کانونی دوەمی ١٩١٩ لەلایەن سەرۆکی کۆمیتەی کوردستان سەید عەبدوالقادرو، سکرتێری کۆمیتە خەلیل بەدرخانو، سید عەبدوللا شەمزینی، مستەفا پاشا، عەبدولعەزیز بابان، مەلا سەعید بەدیع الزمان، مەلا عەلی رەزا ئیمزا کرابو.

ئەم یادداشتە راستەوخۆ بۆ مەندوبی سامی نوسرابو، تکایان لێ کردبو بیگەیەنێ بە حکومەتی بەریتانی. لەم یادداشتەدا نوسی بویان:

((سەرکردەکانی کورد هەمیشە پشتی خەلیفەو شا و سوڵتانەکانیان گرتوە، بەلام هەردو دەوڵەتی عوسمانیو ئێرانی بەشێوەیەکی زۆر ناڕەوا کوردستانیان لەناو

خۆیان‌دا دابەش کردوە... کورد لەگەڵ تورکیاو ئێراندابووە بەگشتی ئەگەڕێتەوە بۆ ترس لەوەی کەروسیا لە دواییدا هەڵیان بلوشێ...
((... هەڵوێستی کورد لەجەنگا بەتەنیا کردەوەکانی سوڵتان دیاری نەکرد بو، بەڵکو کردەوەکانی روسیاش بەوەی کەمایەتیە نە موسڵمانەکانی لێ هان ئەدان‌و هەڕەشەی داگیرکردنی نیشتمانی کوردی ئەکرد. روسیا هەڕەشەی نەهێشتنی لەکورد ئەکرد. پاش ون بونی روسیا لەمەیدان‌و سەرکەوتنی هاوپەیمانەکان، هیچ هۆیەك نەماوە گەلی کورد ئازار لەدەس چەوسێنەرە کۆنەکانی بچێژێ...
((... کورد هەمو ئەو ڕەوشتانەی تێ دایە کەلێوەشاوە بێ بۆ ئەوەی جێگەی خۆی لەڕیزی گەلانی دۆستدا بگرێ‌و سەرەتای رەوای مافی ئازادی بڕیاردانی چارەنوس بەدەس بهێنێ.
((لەناو کوردا ژمارەیەکی باش خوێندەوار هەیە. دانیشتوانی کورد بەلایەنی کەمەوە ٥ ملیۆن ئەبن.
((کۆمیتە بەهیوای یارمەتی حکومەتی بەریتانیە بۆ پێش خستنی کوردستان.))
لە١٢ای مایس‌دا سەید عەبدولقادر سەردانێکی تری ئەدمیراڵ ویبی کرد. ئەمجارە سەرەڕای دوبارە کردنەوەی خواستەکانی پێشوی، تکای لێ کرد بەریتانیا گوشار بۆ حکومەتی عوسمانی بهێنێ" رێگە بدا بەو سەدان هەزار کوردەی لەسەردەمی جەنگ‌دا دور خراونەتەوە بۆ شوێنی دور بگەڕێنەوە نیشتمانەکەی خۆیان.
لەدیدەنیەکی ترا سەید عبدولقادر میستەر هوهلەری دی. سەید لەم دیتنەدا وتی:
((کورد خۆیان لە هەلومەرجێکی نالەباردا ئەبینن، بگرە لەهەلومەرجێکی ترسناك‌دا)). هوهلەر لەراپۆرتەکەی‌دا نوسیویتی، کاربەدەستانی ئەستەمول بەسەرۆکایەتی سەدری اعظم فەرید پاشا هەندێ پێشنیاری گونجاویان بۆ کردبو، بەڵێنیان دابویە ئۆتۆنۆمی تەواو بەکورد بدەن لەژێر سایەی حکومەتی تورکیادا. بەڵام تا لەزمانی سەید عەبدولقادرەوە ئەنوسێ" فەرید پاشا بەڵێنی زۆری‌دا، بەڵام تا لەسەرکاربو هیچیانی جێبەجێ نەکرد. حکومەتەکەی ئێستاش بەسەرۆکایەتی عەلی رەزا گفتی داوە((ادارەی ذاتی))بۆ کورد جێبەجێ بکا، بەڵام لەهەمان کات‌دا تەنگیان بەخۆی هەڵ چنیوە. لەبەر ئەوەی مەترسی مستەفا کەمال لەزیاد بون دایە، حکومەت ئەیەوێ پشتیوانی کورد بەدەس بهێنێ. سەید عەبدولقادر ئەیەوێ هاوئاهەنگی تەواو لەگەڵ هاوپەیمانەکان بکا بەتایبەتی بەریتانیا چونکە

لای وایە" پاشە رۆژی کورد بەسیاسەتی حکومەتی بەریتانیاوە بەستراوە. هەروەها بەگرنگی پێ دانەوە هەواڵی رێکەوتنی کوردو ئەرمەن لەتورکیاو لەپاریسی پێ راگەیاند.

سەید عەبدولقادر بە هوهلەری وت: ((راستە ئەبێ کورد بەهیوا بن لەرێگەی کۆنفرەنسی ئاشتیەوە ئامانجەکانیان بێتەدی نەك لەرێی حکومەتی عوسمانیەوە لەئەستەمول، هەروەها لەوانەیە لەگەڵ تێپەرینی کاتدا هەندێ هەلی تر هەڵ بکەوێ... بەڵام ئەو زیرەکانە ئەو دژوارییانەی رون کردەوە کە بەرەنگاری کورد ئەبن لەبەدی هێنانی ئامانجی ئازادیدا ئەگەر هاوپەیمانەکان هێزی تەواویان نەبێ بۆ گوشار هێنان بۆ عوسمانی کە هەمو بەندەکانی پەیمانی ئاشتی قبوڵ بکا.

لەم ماوەیەدا لەئەستەمول جگە لەدیدەنیەکانی سەید عەبدولقادرو هاوکارەکانی لەکاربەدەستانی بەریتانی بۆ رون کردنەوەی باری سەرنجی کوردو، جگە لەیادداشتەکانی شەریف پاشا بۆ کۆنفرەنسی ئاشتی لەپاریس. هەر لەئەستەمول چەندین یادداشتی نوسراو دراوەتە بەریتانیاو هاوپەیمانەکانی، هەروەها کەکۆمیسیۆنی کینگ-کرەین گەیشتە ئەستەمول چەند کەسێ بەناوی حیزبی دیموکراتی کوردەوە چونە لایو داوای سەربەخۆیی کوردستانیان لێ کرد. چالاکی سیاسی کورد لەئەستەمول بە چەشنێکی هەست پێ کراو پەرەی سەندبو، بەرادەیەك کەمەندوبی سامی لەئەستەمول لەوەزیری کاروباری دەرەوەی بەریتانی پرسی هەڵوێستی لەچالاکی کوردەکان چی بێ؟ میستەر بیلفور ئاگاداری کرد:

((ئامۆژگاریەکانت بۆکورد ئەوەبێ کەپارێزگاری هێمنی بکەنو نەهێڵن پشێوی روبدا، چاوەروانی بریارەکانی کۆنفرەنسی ئاشتی بن، چونکە باری سەرنجی کورد لەلای کۆنفرەنس ئیتر زانراوە.))

کاربەدەستانی ئینگلیز بەگشتی لەسەرئەوە ریك بون هەندێ مافی نەتەوەیی کورد بسەلمێنرێ، بەڵام لەسەر هەندێ مەسەلەی گرنگ لەناو خۆیاندا نەگەیشت بونە ئەنجامێکی یەکگرتو، بەتایبەتی: یەکەمیان، جۆری ئەو مافە چی بێ" سەربەخۆیی بەیارمەتی دەوڵەتێکی گەورە، فیدراڵی، فیدراڵی چەند ناوچەیەکی ئۆتۆنۆم لەناو یەك دەوڵەتدا، ئیدارەی ذاتی... دوەمیان، مافی کورد لەکام ناوچەی جوگرافیدا بسەلمێنرێ، بەواتەیەکی تر کوردستان کوێیە؟ سێیەمیان، لەناو کوردا کێ نوێنەرایەتی کورد ئەکا تا سەودای لەگەڵ بکرێ؟

بەریتانیا بەخۆشیەوە هەواڵی ئاشت بونەوەی کوردو ئەرمەنیان وەرگرت. کاربەدەستانی بەریتانی هانی نوێنەرانی هەردو گەلیان ئەدا بۆ قوڵ کردنەوەی تەبایيو ئاشتی.

سیاسەتی بەریتانی لەکوردستاندا ئەوەبو کەئاسایش‌و هێمنی جێگیر ببێ. ئامۆژگاری سەرکردەکانی بزوتنەوەی کوردیان ئەکرد نفوزی خۆیان بەکار بهێنن بۆ پاراستنی ئاسایش‌و رونەدانی هیچ پشێوییەك. ئەمەش بەکردەوە هەلێکی مێژویی بۆ مسەفا کەمال هەڵ خست بەئازادی لەکوردستاندا، بێ ئەوەی توشی بەرەنگاری سیاسی یا چەکداری کورد ببێ، کار بکات‌و رێوشوێنی دامەزراندنی تورکیای نوێ‌و سەربرینی مەسەلەی کورد دابنێ.

٢/٢/٧ کوردو ئەرمەن: ئاشتبونەوە لە پەراوێزی کۆنفرەنسی ئاشتی‌دا

لە٢٢ی ئازاری ١٩١٩دا جەنەراڵ شەریف پاشا بیرخەرەوەیەکی لەژێر ناوی((یادداشتێ دەربارەی خواستەکانی گەلی کورد))دا بە ئەنجومەنی بەرزی کۆنفرەنسی ئاشتی لەپاریس.

لەم یادداشتەدا مێژوی کوردو سنوری جوگرافی کوردستان‌و خواستەکانی‌و پێوەندی لەگەڵ ئەرمەن رون کرا بوەوە.

مەسەلەی ئەرمەنیەکان لەدو لاوە بوبوە جێگەی گرنگی پێ دانی دەوڵەتانی ئەوروپی" یەکێکیان، وەکو گەلێکی مەسیحی کەچەند قەرن بەچەوساوەیی دیلی دەسەڵاتی دەوڵەتێکی ئیسلامی زۆردار بو. دوەمیان، کوشتاری بەکۆمەڵی نارەوای سەدان هەزار کەسی ئەم گەلەو دەربەدەر بونی پاشماوەکەی. خواستەکانی ئەوان‌و هی کورد بەهۆی پێکەوە ژیانی دورو درێژ لەناوچەیەکی هاوبەش داو، دوایی تر کوشتاری بەکۆمەڵی یەکتری، ئالآ حەمیدیەکانی کورد دژی ئەرمەنی‌و تیپە چەکدارەکانی ئەرمەنی دژی کورد، جۆرێ لەناکۆکی قوڵی دروست کردبو کەبێ دۆزینەوەی چارەیەك بۆ ئەوە دژواربو خواستەکانی ئەم دو گەلە بەتایبەتی هی کورد بێتە دی.

تاوانی کوشتاری بەکۆمەڵی ئەرمەنی لەئەوروپا دەنگێکی گەورەی دابوەوە. ئەگەرچی ئەمە راستەوخۆ لەژێر سەرپەرشتی، تەلعەت پاشا، وەزیری کاروباری ناوەوەی تورکیادا ئەنجام درابو، بەڵام چونکە ئالآ حەمیدیەکان تیا بەشدار بوبون، تورك ئەیویست ئەم تاوانە بخاتە پاڵ گەلی کورد بۆ ئەوەی ناوی بزرێنێ‌و وەکو گەلێکی درندەی دواکەوتو بیخاتە بەرچاوی جیهان. تۆفیق پاشا کەچەند جارێ وەزیرو ماوەیەك سەفیری تورکیا بو لەبەریتانیا، دوا بەدوای راگرتنی جەنگ لە لەندەن گوتبوی:

((ئەوانەی ئەرمەنیان کوشت کورد بون. تورك‌و حکومەتی تورکیا لەوکارە بەرین. ئەگەر پێویستیەکانی جەنگ‌و خەریك بونی بەشەرەوە نەبوایە، حکومەت نەی توانی نەهێڵێ ئەو کارە روبدات‌و تاوانبارە راستەقینەکانی سزا ئەدا.))[٥٥]

کورد نەخۆی هۆی راگەیاندنی هەبوە نە داوودەزگای دیپلۆماسی کەبتوانێ ئەم کارە لەسەر خۆی لاببا‌و تاوانباری راستەقینە لـەلای رای گشـتی جیهـان ئاشـکرا بکا. گەلێ لـەکۆڕو کۆمەڵـەکانی دنیـا ئەمـەیان بەسـەر کـوردا ئـەهێنا. لـەو سەردەمەدا دو شایەتی بێگانە کە یەکێکیان خودی ئەرمەنیـەکان‌و ئـەوی تریـان ئەفسەرێکی ئینگلیز بو، نەختێ لەهەوری ئەم پڕوپاگاندەیەیان رەواندەوە.

دەستەی نوێنەرایەتی ئەرمەن بەسەرۆکایەتی بوغوس نوبار پاشا لـەحوزەیرانی ١٩١٨دا((بیرخەرەوەیـەکیان دەربـارەی مەسـەلەی ئەرمـەن))[٥٦] بەهـەمو گـەورە پیاوانی دنیادا . لەوێدا تۆبالی هەمو ئەو کوێرەوەرییەی بەسەر گـەلی ئەرمـەنی هاتوە خراوەتە گەردنی سوڵتان عبدالحمیدو کاربەدەستانی تری تورك.

هەروەها میجەر نوئێل لەو راپۆرتەدا کەدوای گەشتە درێژەکەی بەکوردستانی تورکیادا دەربارەی مەسەلەی کورد نوسی بوی، شایەتی ئەدا کەئۆباڵی ئەو تاوانە لەئەستۆی کاربەدەستانی تورك دایـە نـەك هـی کـورد، بـەڵکو کـورد ئەوەنـدی لەدەستی هاتوە هەوڵی رزگار کردنی گیانی ئەرمەنی راونراوی داوە.[٥٧]

سەرکردەکانی بزوتنەوەی کورد گرنگی رێکـەوتنیان لەگـەڵ گـەلی ئەرمـەنی ئەزانی. یەکەمیان لەبەر ئەوەی وەکـو دو نەتـەوەی دراوسـێی یـەکتری کـە ئـەبێ رێگەی پێکەوە ژیانی بەئاشتی هەڵ ببـژێرن. دوەمیـان بـۆ ئـەوەی تێکـەڵ بـونی خواستە ئەرزیەکانی ئەم دو گەلە نەبێتە بەهانەی پشت گوێ خستنی مافەکانیان لەسـەر ئاسـتی جیهـانی چـونکە کاربەدەسـتانی دەوڵـەتانی ئـەوروپی لەهـەمو بۆنەیەکدا ئەیان گوتەوە.

پاش دانوستانێکی زۆر لەنێوان شـەریف پاشـا بەنوێنەرایـەتی گـەلی کـوردو بوغوس نوبار پاشا بەنوێنەرایـەتی گـەلی ئەرمـەنی‌و ئۆهانجیـان بەنوێنەرایـەتی حکومەتی ئەرمـەنی لـەقافقاس رێکـەوتنێکیان ئیمـزا کـرد کـەبۆ زۆر کـەس، تەنانەت لەکاربەدەستانی دەوڵـەتانی ئـەوروپیش، شـتێکی چـاوەڕێ نـەکراو بـو. رێکەوتنەکە بەم جۆرەی لای خوارێ لەهەردو لاوە نێردرا بۆ سـەرۆکی کۆنفرەنسـی ئاشتی:

پاریس ٢٠ی تشرینی دوەمی ١٩١٩

جەنابی سەرۆك

بەختیارین بەوەی وێنەیەکی ئەو نامەیەتان بدەینێ کەبۆ کۆنفرەنسـی ئاشـتی نوسراوە، وە لەلایەن ئێمەوە نوێنەرایەتی یەکگرتوی ئەرمەنی‌و نوێنەرایەتی کورد لەکۆنفرەنسی ئاشتی‌دا ئیمزا کراوە.

بەڕێزتان ئەبینن بەپێچەوانەی قسەی دوژمنەکانمان کە ئەڵێن ئەرمەنیو کورد ناتوانن پێکەوە بەئاشتی بژین، پەیمانی ئاشتیمان بەست، لەبەر تیشکی بەدی هاتنی ئامانجە نەتەوەییەکانماندا کەپێوانەی پاشەڕۆژە.

تکایە ڕێزی بێ ئەندازەمان قبوڵ بکەن

سەرۆکی نوێنەرایەتی کورد	سەرۆکی نوێنەرایەتی نەتەوەیی
لەکۆنفرەنسی ئاشتی	ئەرمەن
شەریف	بوغوس نوبار

ئەمەش تێکستی ڕێکەوتنی پەیمانی ئاشتی هەردو نوێنەرایەتی:

۱۲ شەقامی سەرۆك ویلسون، پاریس

۲۰ی تشرینی دوەمی ۱۹۱۹

نوێنەرایەتی یەکگرتوی ئەرمەن

ئێمە ئەوانەی لەخوارێ ئیمزامان کردوە، نوێنەرانی گەلانی ئەرمەنو کورد، ئەو شەرەفەمان پێ براوە کۆنفرەنسی ئاشتی ئاگادار بکەین ، کەهەردو گەلەکانی ئێمە هەمان بەرژەوەندیان هەیە، وە بۆ هەمان ئامانج تێ ئەکۆشن، پەی بەئازادیو سەربەخۆیی خۆیان ئەبەن بەتایبەتی بۆ ئەرمەنو رزگاربیان لەدەسەلاتی سەختی حکومەتی عوسمانی، واتە رزگاربیان لەئیتحادو تەرەقی.

ئێمە هەمومان پێك هاتین لەسەر ئەوەی داوا لەکۆنفرەنسی ئاشتی بکەین بەپێی سەرەتای نەتەوەکان بڕیاری دامەزراندنی ئەرمینیای یەکگرتوی سەربەخۆو کوردستانی سەربەخۆ بدات بەیارمەتی یەکێ لەدەوڵەتە گەورەکان.

شەریف	سەرۆکی نوێنەرایەتی کورد بۆ کۆنفرەنسی ئاشتی
بوغوس نوبار	سەرۆکی نوێنەرایەتی نەتەوەیی ئەرمەن
د.ئوهانیانیان	سەرۆکی کاتیی نوێنەرایەتی کۆماری ئەرمەن

ئەمە سەرکەوتنێکی گەورە بو، هەڵوێستی نوێنەرانی هەردو گەلی لەکۆنفرەنسی ئاشتی داو لەناو دەوڵەتاندا بەهێز کرد. هاوپەیمانەکان بەخۆشیەوە ئەم هەواڵەیان وەرگرت، بەتایبەتی بەریتانیا. کیرزن ئاگاداری مەندوبی سامی کرد لەئەستەموڵ کە هانی ئەمە بدات.

بابیعالی هەروەها جوڵانەوەی کەمالی کە لەرۆژهەلاتی ئەنەدۆڵدا لەپەرەسەندن دابو ئەم هەنگاوەیان پێ ناخۆش بو. بەهاندانی مستەفا کەمال و لەژێر گوشاری لایەنگرەکانیدا چەندین بروسکەی نارەزایی لەلایەن سەرانی خێڵەکانی کوردەوە،

بەتایبەتی ئەوانەی لەتاوانی کوشتاری ئەرمەنیدا بەشداربون، لەکوردستانەوە دژی نوێنەرایەتی شەریف پاشاو ڕێکەوتنی ئەرمەنی- کورد نێردرا بۆ کۆنفرەنسی ئاشتیو بابیعالی.

٣/٢/٧ دانوستانی سیاسی: تێکچونی ڕیزەکانی کورد

ج ت ك کە هاوزەمان لەگەڵ ئەو چالاکیە گەرمەی لەمەیدانی پێوەندی ناو دەوڵەتاندا ئەی نواند، ڕێگەیەکی تریشی گرت بو" ڕێگەی گفتوگۆو دانوستانی سیاسی لەگەڵ بابیعالی بو دۆزینەوەی چارەیەك بۆ گیروگرفتی نەتەوەیی کورد.

دوای ڕاگرتنی جەنگ کورد تەنیا نەتەوەی گەورە بو لەژێر دەستی حکومەتی تورکدا مابو. ئەی ویست هەرچۆنێ بێ ئەویش لەدەست نەدا، بەتایبەتی لەوکاتەدا سەرکردەکانی کورد کەوتبونە خەباتێکی سیاسی بەتین بۆ بەدی هێنانی ئامانجەکانی بزوتنەوەی کورد، زەمینەی(دولی)یش تارادەیەك بۆ ئەوە لەبار بو. بابیعالی ئەی ویست مەسەلەی کورد(تدویل) نەبێ بچێتە ناو کۆڕو کۆمەڵە جیهانیەکانەوە، بەڵکو هەوڵی ئەدا وەکو مەسەلەیەکی ناوخۆی تورکیا بمێنێتەوە. بۆ ئەنجامدانی ئەم سیاسەتە کەوتە مناوەرە. ڕۆژنامەکانی تورکیا وتاری بەسۆزیان ئەنوسی لەسەر پێویستی یەکێتیی هەردو گەلی موسڵمانو ئەو کوێرەوەرییەی بەسەر هەردوکیان دێ ئەگەر کورد لە دەوڵەتی عوسمانی جیا ببێتەوە.

بابیعالی کەوتە هەوڵ دان بۆ نزیك خستنەوەی هەندێ لەسەرکردەکانی کورد لەخۆیو، پلەو پایەی بەرزی پێ ئەسپاردن.

لە١ی حوزەیرانی ١٩١٩دا بابیعالی دەستەیەکی لەسەرکردەکانی جەمعییەتی تەعالی کوردستان بانگ کرد بۆ دانوستانی سیاسی لەگەڵ هەیئەتێکی وەزارەتی عوسمانی.[٥٨]

لەلایەن کوردەوە سەید عەبدولقادری شەمزینی، ئەمین عالی بەدرخان، موراد بەدرخان.[٥٩]

لەلایەن بابیعالیەوە شەیخ الاسلام ئیبراهیم ئەفەندی حەیدەری، ئەحمەد عبوق پاشا وەزیری ئیشغال، عەونی پاشا وزیری حەربیە، لەدانوستاندا بەشداربون.

لەپاش چەند کۆبونەوەی هاوبەش بابیعالی بەڵێنی بەدەستەی نوێنەرایەتی کورددا:

١.ئۆتۆنۆمی بدرێ بەکوردستان بەو مەرجەی لەجامیعەی عوسمانیدا بمێنێتەوە.

٢.ڕێوشوێنی کاریگەر دابنرێ بۆ ڕاگەیاندنی ئەم سەربەخۆییە، دەسبەجێ دەس بکرێ بەجێبەجێ کردنی.[٦٠]

لەكاتی سەردانی سەدری اعظم فەرید پاشاو، وەزیری کاروباری دەرەوە تۆفیق پاشا بۆ پاریس، شەریف پاشا بەپێی بۆچونەکانی سەرکردایەتی جەمعیەت زنجیرەیەك گفتوگۆی لەگەڵ کردن‌و هەمان بەڵێنەکانی پێشویان بۆ ئەویش دوبارە کردەوە.

دواخستنی جێبەجێ کردنی ئەم گفتانە لەلایەن وەزارەتی فەرید پاشاوە. دەستی دەستی پێ کردنی وەزارەتەکەی دوای ئەویش بێ ئەوەی هەنگاوی جێبەجێ کردنی بنرێ، هەر لەسەرەتاوە گومانی لەراستیی نیازی کاربەدەستانی تورك لەدڵی سەرکردەکانی کوردا، بەتایبەتی لەدڵی سەید عەبدولقادرا دروست کرد. سەرکردەکانی کورد لایان وابو مەبەستی بابیعالی تەفرەدانی کوردە نەك دابین کردنی مافەکانی. چونکە لەوکاتەدا تا ئەهات مەترسی بزوتنەوەی کەمالیەکان زیادی ئەکرد، پێویستی حکومەتی ئەستەمولیش بە پشتیوانی کورد زیادی ئەکرد.

گفتوگۆی ج ت ك لەگەڵ بابیعالی بۆ سەلماندنی مافی ئۆتۆنۆمی کوردستان لەچوارچێوەی جامیعەی عوسمانی‌دا ناکۆکی لەریزی سەرکردایەتی جولانەوەی کوردا دروست کرد.

سەرکردەکانی بزوتنەوەی کورد بۆچونیان بۆ جۆری چارەسەرکردنی گیروگرفتی کورد جیاواز بو، هەندێکیان بە ئۆتۆنۆمی کوردستان لەچوارچێوەی جامیعەی عوسمانی‌دا رازی نەئەبون، ئەیان ویست کوردستان سەربەخۆ یا ئۆتۆنۆم بێ، جیاواز بێ لەدەوڵەتی عوسمانی‌و لەلایەن دەوڵەتێکی ئەوروپایی گەورەوە یارمەتی بدرێ. هەروەها بۆچونیان بۆ جۆری هەڵوێست لەتورك جیاواز بو، هەندێکیان لایان وابو کەئەبێ کەڵکی تەواو لەلاواز بونی حکومەتی تورك وەربگیرێ بۆ ئەوەی کورد خواستە نەتەوەییەکانی خۆی بسەپێنێ‌و بە یەکجاری لەم دەوڵەتە زۆردارە جیا ببێتەوە، بۆ ئەوەش هەمو رێگەیەکی سیاسی، دیپلۆماسی، چەکدار بگیرێ. کەچی هەندێکی تریان لایەن وابو کەئەبێ کورد لەو تەنگانەیەدا گیروگرفت بۆ تورك دروست نەکاو یارمەتییان بدەن بۆ ئەوەی خۆیان لەو کوێرەوەرییە رزگار بکەن.

جیاوازی بۆچونە سیاسیەکان تێکەڵاو بو لەگەڵ جیاوازی دەسکەوتی تایبەتی‌و خێڵەکی‌و ناوچەیی، وەبو بەهۆی جیابونەوەی چەند کەسێ لەسەرکردەکانی ج ت ك‌و دروست کردنی چەند رێکخراوی سیاسی نوێ. ئەمین عالی بەدرخان((جەمعییەتی تەشکیلاتی ئیجتیماعیە))ی دروست کرد. مەمدوح سەلیم‌و هاورێکانی((پارتی دیموکراتی کورد))یان پێك هێنا. ئەحمەد ثریا

بەدرخان لەقاهیرە((حیزبی استقلالی کوردستان))ی دامەزراند. ئەمانە هەر یەکە خۆی بەجیا لەوی تر کەوتە پێوەندی لەگەڵ دەوڵەتان و کۆڕە جیهانییەکان.
بابیعالی سەرکەوتنێکی باشی بەدەس هێنا لەتێکدانی ریزەکانی سەرکردایەتی بزوتنەوەی نەتەوەیی کوردا. بەڵێنەکانیشی هەرگیز نەهێنایە دی.
سەرکردایەتی بزوتنەوەی کورد ئەستەمولی کردبوە مەڵبەندی چالاکییەکانی. گرنگییەکی تایبەتی نەدابو بەکوردستان. کوردستانی شمالی بوبو بەمەڵبەندی خۆرێکخستنەوەی کەمالییەکان. تەقەللاکەی شێخ مەحمود لەسلێمانی سەری نەگرت. کوردستانی جنوبی کەوتبوە ژێر دەسەلاتی بەریتانیاو بەشی خواروی رۆژئاوای کوردستان کەوتبوە ژێر دەسەلاتی فەرەنسییەوە. لەبەشی سەروی رۆژهەلاتی کوردستان سمکۆ خاوەن دەسەلات بو. جەمعیەت و رێکخراوەکانی تر هەرچەندە هەوڵیاندا لق لەکوردستان بکەنەوە، بەلام ئەو هەولانە لەئاستی پێویستیەکانی ئەو کاتەی بزوتنەوەی کوردا نەبو.
ج ت ك لەهەڵسەنگاندنی روداوەکاندا ئەبێ توشی ژور-هەڵسەنگاندنی سەڵتەنەتی عوسمانی و ژێر-هەڵسەنگاندنی بزوتنەوەی کەمالی بوبێ، بایەخی زۆری دابو بەخەلیفەو بابیعالی کەچی مستەفا کەمال و بزوتنەوەی کەمالی پشت گوێ خست بو. نەك هەر هەوڵی نەدا هیچ جۆرە لەیەك گەیشتن و گفتوگۆیەکی لەگەڵ دروست بکا، بەڵکو ئەوەندەی بۆی بکرایە دوژمنایەتی ئەکرد. سەرکردایەتی کورد لەسەرەتاوە گرەوی لەسەر حکومەتێکی دۆڕاوی بێ پاشەڕۆژ کردبو.
ج ت ك تەرکیزی کردبوە سەرکاری دیپلۆماسی، بەتایبەتی نوسینی یادداشت بۆ کاربەدەستانی هاوپەیمانەکان و پێوەندی و گفتوگۆ لەگەڵ ئەوان پشت ئەستور بەپرنسیپەکانی سەرۆك ویلسۆن و کاربەدەستانی بەریتانی و فەرەنسی. بەهیوای ئەوەبو ئەوان ئازادی بەکورد بدەن بێ ئەوەی خۆی مشورێکی راستەقینەی سازدانی سیاسی و چەکداری خەڵکی کوردستان بخوا. کوردستانی بەجێ هێشت بو بۆ مستەفا کەمال. کەمال پاشا لەوێوە هێزە چەکدارەکانی نوێ کردەوە، داودەزگا دەولیەتەکانی رێك خستەوە، رێو شوێنی هێشتنەوەی کوردستانی لەژێر دەستی تورکیاو، رێوشوێنی دەستگرتنەوەی بەسەر سەرانسەری تورکیادا دانا.
سەرکردایەتی بزوتنەوەی کورد، جگە لەبەڵێنی هاوپەیمانەکان، پشتیوانێکی جەماوەری فراوان، رێکخراوێکی سیاسی پتەو، داوودەزگایەکی دیپلۆماسی بەکار، یا دامەزراوێکی چەکداری نەبو، تا بتوانێ لەپاڵ تەقەللای دیپلۆماسیدا بۆ بەدەس هێنانی دانپیانانی دەولی بەمافی نەتەوەیی کوردا، تەقەللای سیاسی و

چەکداری جێبەجێ کردنی بدا لەکوردستاندا . سەید عەبدولقادر لەیەکێ لەدیدەنیەکانیدا، دان بەمەدا ئەنێ" کەئەگەر هاوپەیمانەکان هێزی تەواو تەرخان نەکەن بۆ جێبەجێ کردنی بەندەکانی پەیمانی ئاشتی دەربارەی مافی نەتەوەیی کورد، ئەوا کورد توشی هەلومەرجێکی دژوار ئەبێ. جەمعییەت هەر وەکو ئەوانەی نەبو، وەتەرکیزی کردبوە سەر کاری دیپلۆماسی، نەی توانی دەزگایەکی دیپلۆماسی هەمیشەیی دروست بکا بۆ ئەوەی بێ بچڕان شوێن خواستەکانی گەلی کورد بکەوێ لای رێکخراوە جیهانیەکانو دەوڵەتە زلەکانی ئەوروپا.

٨. رێ خۆشکردنی پێکهاتن

١/٨کۆبونەوەی سان ریمۆ

کێشەیەکی دژوار کەلەو ماوەیەدا لەسەری رێکەوتن، دابەشکردنی نەوتی کوردستان بو. بەر لەهەڵگیرسانی جەنگ حکومەتی تورکیا ئیمتیازی دەرهێنانی نەوتی کوردستانی دابو بە((کۆمپانیی نەوتی تورك)) کە ٧٥٪ی سەرمایەکەی بەریتانیو ٢٥٪ی ئاڵمانی بو. لەدوای هەڵگیرسانی جەنگ بەریتانیا دەستی بەسەر بەشەکەی ئاڵمانیاشدا گرتبو.

لەکانونی یەکەمی ١٩١٨دا لەو سەردانەدا کلیمانسو بۆ لەندەنی کرد، لەگەڵ لوید جۆرج رێك کەوت" ولایەتی موسل لەناوچەی نفوزی فەرەنسییەوە بگوێزرێتەوە ناوچەی نفوزی بەریتانی بەرامبەر گوێزانەوەی ولایەتی سوریا لەناوچەی نفوزی بەریتانیو تەرخان کردنی بەشی لەنەوتی کوردستان بۆ فەرەنسا. کلیمانسو، کاتێ ئەم سەودایەی کرد، نرخی نەوتی کوردستانی نەزانی بو.

لە١٨ نیسانی ١٩١٩دا بیرینگەر لەباتی فەرەنساو، والتەر لۆنگ لەباتی بەریتانیا رێکەوتنێکیان ئیمزا کرد دەربارەی دابەشکردنەوەی نەوتی کوردستان. بەپێی ئەم رێکەوتنە ٢٥٪ی، واتە بەشەکەی ئاڵمان کەئینگلیز دەستی بەسەرا گرت بو، درایە فەرەنسا. فەرەنسا ئەبو رێگا بدا لەئێرانو میزۆپۆتامیاوە بەپایپ لاین یاخود بەرێگای ئاسنین لەناوچەکانی ژێر ماندانی فەرەنسیەوە نەوت بۆ سەر دەریای سپی ناوەڕاست بگوێزرێتەوە.[٦١]

لە٢٤ی نیسانی ١٩٢٠دا کۆنفرەنسی ئاشتی لەسان ریمۆ کۆبوەوە بۆ دۆزینەوەی چارەیەکی ناوەنجی لەنێوان سەرەتای مافی داگیرکردنی وڵاتان((حق الفتح))کە دەوڵەتانی ئەوروپی پێڕەوییان ئەکردو لەرێکەوتنە نهێنەکانی سەردەمی جەنگدا گونجاند بویان، وەسەرەتای مافی ئازادی بڕیاردانی چارەنوسی گەلان کەسەرۆك

ویلسۆن لەراگەیاندنەکەی سەردەمی جەنگدا گفتی دابو، وە لەکۆبونەوەکانی پاریسدا پێی لەسەر دائەگرت.

بۆ بەلادا خستنی ئەم ناکۆکیە، سەرەتایەکی نوێیان هێنایەکایەوە، ویلسۆنی سەرکۆماری ئەمریکاش پەسندی کرد، ئەویش سەرەتای((ماندات))بو، کە جۆرێ لە بەڕێوەبردن بو بۆ ئەو ولاّتانەی لەسەر زەمینی دەولّەتی عوسمانی دائەبڕان‌و بۆ ئەو موستەعمەرانەی لەئالّمانیا ئەسێنرانەوە. ئەم سەرەتایە لەبەندی ۲۲ ھەمی پەیمانی((کۆمەلّەی گەلان))دا چەسپێنرا. بەھانەی داھێنانی ماندات ئەوەبو، ھێشتا ئەو گەلانە نەگەیشتونە قۆناغێکی پێشکەوتوی ئەوتۆ بەبێ یارمەتی دەولّەتێکی گەورە((مانداتور))بتوانن خۆیان بەڕێوە ببەن. ئەبێ دەولّەتی مانداتور یارمەتی ماندات بدا بۆئەوەی بۆ پێشەوە بچێ تا بگاتە رادەی ئەوەی لێ وەشانەوەی بەڕێوەبردنی خۆی‌و سەربەخۆیی پەیدا بکا.

لەڕاستی‌دا ماندات جۆرێ بو لەگونجاندنی سەرەتای مافی داگیرکردن بەلاّم لەژێر ناوێکی تـرا. ئەمریکاش لەسەرەتادا دژی داگیر کردنی ئیمپریالیستی سەرزەمینی دابڕاوی عوسمانی بو، بەلاّم بەم سەرەتایە رازی بو، وەلەبەر گیروگرفتی ناوخۆی بەشێنەیی لەکۆبونەکانی کۆنفرەنسی ئاشتی ئەکشایەوە بەرەو گەڕانەوە بۆ گۆشەگیری دێرینە لەسیاسەتی دەرەوەی‌دا.

لەکۆبونەوەکانی سان ریمۆدا چەند کێشەی گرنگ بەلادا خران. سەلماندنی سەرەتای ماندات رێگەی تەخت کرد بۆ جێبەجێ کردنی رێکەوتنە نهێنیەکانی سەردەمی جەنگ. لەسەر دابەش کردنی دەسکەوتەکان پێك ھاتن. ولایەتەکانی لوبنان، دیمەشق، حەلەب، ئەسکەندەرونە خرانە ژێر مانداتی فەرەنسی‌و ولایەتەکانی موسل، بەغدا، بەسرا، فەلەستین خرانە ژێر مانداتی بەریتانیەوە.

ئەگەرچی ئەم بڕیارە ناڕەزایی زۆری لەولاّتانی عەرەبی‌دا دروست کرد، بەلاّم بەکردەوە بەردی بناغەی دامەزرانی چەند دەولّەتیکی عەرەبی دانا کە ئەبو لە پاشەڕۆژا سەربەخۆ بن. ھەروەھا ئاواتی سەھیۆنیەکانیشی ھێنایە دی، چونکە دانانی فەلەستین لەژێر مانداتی بەریتانی‌دا بەکردەوە بەلّێنەکەی بیلفۆری جێبەجێ ئەکرد.

۲/۸ پەیمانی سیڤەر

دابەشکردنەوەی نەوتی کوردستان‌و دابەشکردنی ئەرزە داگیر کراوەکانی دەولّەتی عوسمانی زۆر لەناکۆکیەکانی نێوان دەولّەتە سەرکەوتوەکانی جەنگی بەلادا خست‌و رێی تەخت کرد بۆ ئەوەی کۆبونەوەکانیان ئیتر بەئەنجام بگا. لە۱۰ی ئابی ۱۹۲۰دا ھاوپەیمانەکان لەلایەك‌و حکومەتی عوسمانی لەلایەکی ترەوە،

پەیمانی سیڤەریان ئیمزا کرد. بەگوێرەی ئەم پەیمانە تورکیا چوە ژێر باری گفت‌و بەڵێنی زۆر قورسەوە، وەکو لینچوفسکی کورتی کردۆتەوە:

١. بڕیاری ئەرزیی

أ. ئەرزە عەرەبیەکان. هەمو ئەرزە عەرەبیەکانی لێ بسێنرێتەوە. حیجاز ببێتە دەوڵەتێکی سەربەخۆ. سوریا، فەلەستین، میزۆپۆتامیا لەژێر دەستی دەربهێنرێ‌و چارەنوسیان بەدەوڵەتانی گەورە بسپێردرێ.

ب. تورکیای ئەوروپی. تراسی رۆژهەڵات تاخەتی شاتالجا هەروەها تراسی رۆژئاوا بدرێتە یۆنان. بەم پێیە ئەستەمول ئەکەوتە ٣٠ کیلۆمەتری سنوری یۆنانەوە.

ج. ئیزمیرو جزیرەکانی ئیجە. شاری ئیزمیرو دەوروبەری بۆ ماوەی پێنج ساڵ بسپێردرێ بەیۆنان، دوای ئەو ماوەیە بۆئەوەی بە یەکجاری بخرێتە سەری پرس بەبیروڕای گشتی دانیشتوان بکرێ. جزیرەکانی ئیمبروس‌و تەنەدۆس بخرێنە سەر یۆنان. جزیرەکانی دودکانزو جزیرەی ستراتیجی رودنیز بدرێنە ئیتالیا.

د. ئەرمینیا. سەربەخۆیی ئەرمینیا دانی پیدا بنرێ‌و جیاکردنەوەی سنوری هەردو دەوڵەت بەحکومەتی ویلسۆن بسپێردرێ.

هـ. کوردستان. لەبەشی سێیەمی پەیمانی سیڤەردا ٣بەند بۆ کورد بەجۆرەی لای خوارەوە تەرخان کرابو:

بەند٦٢: کۆمیسیۆنێك کە لەئەستەمول لە٣ ئەندام‌و لەلایەن دەوڵەتەکانی بریتانیا، فرانسەو ئیتالیاوە دانرا بێت، لەدوا مێژوی بەجێهێنانی ئەم پەیمانە بەشەش مانگ موختارییەتێکی ناوچەیی ئامادە ئەکا بۆ ئەو جێگانە کە ئەکەوێتە رۆژهەڵاتی فورات‌و جنوبی غەربی سنورێك کە لەدواییدا ئەکێشرێت بۆ ئەرمەنستان‌و شیمالی سنورێك کەتورکیا لەسوریەو میزۆپۆتامیا جیا ئەکاتەوەو نەژادی کوردی تیا زاڵ بێ، بەپێی تەعلیماتێك کە لەبەند... دا دراوە. لەکاتێکا کە لەلایەن هەندێ مەسائیلەوە لەئارادا پێکهاتن سەرنەگرێت، ئەندامەکانی کۆمیسیۆن هەر یەکە ئەبێ دەنگ لەحکومەتی خۆی بگێرێتەوە. ئەم جۆرە پێکهاتنە پێویستە رێ بدا بەدەرخستنی ئەوە کەنەژادە کەمەکانی قەومی‌و مەزەبی وەکو نەستوریەکان‌و ئەوانی تر کەلەم هەرێمەدا ئەژین بەتەواوی دڵنیا بن کە لەژێر باڵی ئەمینی‌و پارێزگاریدا ئەبن. بۆ ئەم مەبەستە کۆمیسیۆنێك لەئەندامانی بریتانیاو فەرەنسەو ئیتالیاو ئێران‌و کورد ئەگەڕێت بۆ پشکنین‌و بڕیاردانی راست کردنەوە کە ئەگەر پێویست بو بکرێت لەو سنورانەدا کە بەپێی ئەم پەیمانە بۆ تورکیا دانراوەو ئەنوسێت بەسنوری ئێرانەوە.

بەند٦٣: حکومەتی عوسمانی لەم سەعاتەوە گفت ئەدا کە لەمێژوی راسپێریو پێ وتن بەخۆی تا ٣مانگ بەڵێنی بەجێهێنانی ئەو بڕیارانە بدا کە لەلایەن ئەو کۆمیسیۆنەوە رائەسپێررێت کە لەبەندی ٦٢ی سەرەوەدا باس کرا.

بەند٦٤: ئەگەر لەماوەی ساڵێك دوای مێژوی دەس پێ کران بە بەجێهێنانی ئەم پەیمانە، لەو هەرێمانەدا کە لەبەندی٦٢ ناو براوە، قەومی کورد مراجەعەت بەکۆمەڵی ئەقوام بکەنو تێیان بگەیەنن کەبەشی زۆری کوردە دانیشتوەکانی ئەم هەرێمە ئەیانەوێت لەتورکیا جیابنەوەو سەربەخۆ بن، وەلەحاڵێکا کە کۆمەڵی ئەقوام لەو باوەڕەدا بێ کەکوردەکان هەڵدەگرن سەربەخۆییان بدرێتێو راسپێری ئەمە بکا. تورکیا هەر لەئێستەوە بەڵێن ئەدا بەم راسپێرییەو بەدانی ئیستیقلال بەقەومی کوردو بەدەسهەڵگرتن لەهەمو حوقوقو تەقالیدێکی کە بەسەر ئەم هەرێمانەوە هەیەتی. ئەم هاتنە خوارەوەی حکومەتی عوسمانی لەحوقوقو تەقالیدی خۆی بەدوورودرێژی لەگفتوگۆیەکی تایبەتیداو لەبەینی هێزی سوێند خۆرەکانو تورکیادا باس ئەکرێ. دوای ئەم هاتنە خوارەوەیەش کە باسکرا، هیچ جۆرە بەرهەڵستێك ناخرێتە پێشەوە بەرامبەر بەمەیلی کوردەکانی ولایەتی موسل لەلایەن خستنی بەشی کوردستانی موسل بۆ سەر کوردستانی تورکیاو ئەو حکومەتی کوردە کەلێی دروست ئەکرێت[٦٢].

و. بوغازەکانو ئەستەمول. بوغازەکان بخرێنە ژێر سەرپەرشتی دەولییەوەو، ناوچەکانی دەورو پشتی چەك بکرێن. ئەستەمولّ لەژێر دەسەڵاتی تورکیدا بمێنێتەوە.

٢-تەحدیدی سیادەی تورکی

أ.کەم کردنەوەی ئۆردوی تورك. بکرێتە ٥٠هەزار کەس. سەربازگیریی هەڵبوەشێتەوە. ئەندازەی چەکی دیاری بکرێ. بخرێتە بن چاودێری پشکنەری هاوپەیمانان یا دەوڵەتانی بێلایەن. ئوستولّ نابێ لە ئەندازەیەکی دیاری کراو تێ بپەڕێ. هاوپەیمانەکان کۆمسیۆنێ دائەنێن بۆ جێبەجێ کردنی ئەم بڕیارانە.

ب. بڕیاری دارایی. تورکیا بخرێتە بن چاودێری کۆمیسیۆنێکی تێکەڵاو لەنوێنەرانی بەریتانیاو، فەرەنسا، ئیتالیا، کەدەسەڵاتی تەواوی هەبێ بۆ کۆنترۆڵی قەرزی نیشتمانی، بودجەی حکومەت، دراو، قەرزی دەوڵەتی، ئیمتیازات، گومرگو باجی ناراستەوخۆ.

ج.کاپیتولاسیون. سەرەڕای مانەوەی رژێمی کاپیتولاسیون، هەندێ بەندی نوێی قورسی بخرێتە سەر.

د.کەمایەتیەکان. ماف‌و ئیمتیازاتی کەمە نەتەوەیی‌و دینیەکان، بەتایبەتی ئەرمەن، یۆنانی، ئاسوری، کلدانی، کوردو بەگشتی مەسیحیەکان بیسەلمێنێ.[٦٣]

هاوزەمان لەگەڵ پەیمانی سیڤەر، ڕێکەوتنێکی ٣ قۆڵی لەنێوان بەریتانیاو فەرەنسەو ئیتالیا کراو" تورکیای دابەش ئەکرد بەسەر ناوچەی نفوزی فەرەنسی‌و ئیتالی‌دا.

پەیمانی سیڤەر تورکیای ئەکردە دەوڵەتێکی بچوکی خاوەن سەربەخۆییەکی ناتەواوی بەستراوە. کەمالییەکان لەوکاتەدا، کەپەیمانی سیڤەری تێدا بەسترا، بوبونە هێزێکی گەورە. دەستیان بەسەر چەند ولایەتی ئەنەدۆڵدا گرت بو. هەر لەسەرەتاوە ئەو دەستەیەی نوێنەرایەتی حکومەتی ئەستەموڵی ئەکرد ئەمان قبوڵیان نەبو. لەبەرئەوە پەیمانی سیڤەریان ڕەتکردەوە. بەڵکو کردیانە کەرەسەیەکی باش بۆ هاندانی نەتەوەی تورك‌و سازدانی بۆ((جەنگی سەربەخۆیی)).

دەرچونی روسیا لەجەنگ هەلێکی گەورەی بۆ مانی تورکیا ڕێك خست، چونکە هاوپەیمانەکان کە ئەیانویست بە ئەڵقەی ناسینی دەوڵەتانی سەرکەوتو گەمارۆی تورکیای تێشکاو بدەن، بۆئەوەی مەرجەکانی خۆیانی بەسەرا بسەپێنن، دوای شۆڕشی ئۆکتۆبەر ویستەکەیان نە ئەتوانرا بەتەواوی بێتە دی. هاوپەیمانان ئەیان توانی ویستەکانی خۆیان لەئەستەموڵ، بوغازەکان، ولایەتە عەرەبیەکان، بەشی خواروی ئەنەدۆڵ، کە لەژێر دەستی خۆیان دابون، بسەپێنن. بەڵام ناوەڕاستی ئەنەدۆڵو خواروی ڕۆژهەڵاتی ئازاد بون لەگوشاری دەرەکی. لەباتی روسیای قەیسەری دوژمنی دێرینەی تورکیا، یەکێتی سۆڤیەتی شۆڕشگێڕی دوژمنی سەرسەختی دەوڵەتانی ئیمپریالیستی جێگەی گرتبوەوە، کەدەستی لەهەمو دەسکەوتەکانی خۆی لەتورکیاو ئێران هەڵگرت بو، هاوکاری تورکیای کەمالی ئەکرد. مستەفا کەمال لەوێوە کەوتە خۆ ئامادەکردن‌و لەوێوە پەیمانی سیڤەری پوچ کردەوە.

٩. مستەفا کەمال، پاشای کوردستان

هاوزەمان لەگەڵ هەوڵی سەرکردەو گەورە پیاوەکانی کورد لەئەستەموڵ، سلێمانی، ورمێ، پاریس، قاهیرە بۆ دروست کردنی کوردستانی سەربەخۆ، مصطفی کمال لەکوردستانەوە کەوتە هەوڵی دامەزراندنی تورکیای نوێو پەکخستنی تەقەللاکانی نەتەوەیی کورد.

لەمایسی ١٩١٩دا مستەفا کەمال بەرەزامەندی سوڵتان وحیدالدین لەلایەن بابیعالیەوە دانرا بەپشکنەری گشتی ئۆردوی سێیەم لەڕۆژهەڵاتی ئەنەدۆڵ. کەمال

پلانێکی گەورەی بەدەستەوەبو بۆ هەڵساندنەوەی تورکیای تێکشکاو، دەسگرتن بەسەر هێزە چەکدارەکانی تورکیا، ڕێ نەدان بە لەدەس دانی هیچ پارچە ئەرزێکی تری ژێردەستی تورکیا، بەگژاچونی بزوتنەوەی رزگاری نەتەوەیی کوردو ئەرمەن، دەرکردنی هێزە داگیرکەرەکانی یۆنانی، فەرەنسی، ئیتالی، بەریتانی.

مستەفا کەمال بێ ئەوەی گوێ بداتە فەرمانی بانگکردنەوەی بۆ ئەستەمول و دوایی لێخستنیو ئنجا حکوم دانی بەئیعدام، هەوڵیدا پاشماوەی هێزەکانی تورکیا بخاتە ژێر دەستی خۆیەوە. هێرشێکی فراوانی پڕوپاگاندەی دەس پێ کرد بۆ ژیاندنەوەی گیانی نەتەوە پەرستیی تورك.

مستەفا کەمال ئەبو بۆ ئەنجام دانی پلانەکەی ناوچەیەك بکاتە مەڵبەندی کاری خۆی کە لەژێر دەستی هێزەکانی تورك خۆی دابێ، لەدەسەڵاتی هێزی هاوپەیمانەکانەوە دور بێ، لەروسیاوە نزیك بێ کەئەویش لەگەڵ دەوڵەتانی ئیمپریالیستی ئەوروپادا لەناکۆکی دابو، ئەو مەڵبەندەش کوردستانی شیمالی بو لەدوای کشانەوەی سوپای روسی کەوت بوەوە ژێر دەستی تورك. مستەفا کەمال خۆی بیرەوەریەکانی ئەو دەمی ئەگێڕێتەوە:

((لە۱۹ی مایسی ۱۹۱۹دا لەمینای سامسۆن دابەزیم. دۆخی وڵات بەم جۆرەبو: لەهەمو مەیدانەکانی جەنگدا ئۆردوی عوسمانی تێك شکێنرابو. ئاگربڕی بەچەند مەرجێکی سەخت ئیمزا کردبو. سوڵتانی لێخراو وحیدالدین بۆ ڕێگەیەك ئەگەڕا خۆیو تەختەکەی رزگار بکا. ئەو وەزارەتەی فەرید پاشا سەرۆکایەتی ئەکرد کەساس بو. ئازا نەبو. وڵات بوبوە تالانی داگیرکردنی فەرەنسی، ئینگلیزی، یۆنانی، ئیتالی. تاقمە نە موسڵمانەکان بەگەرمی لەچالاکیدا بون بەهەمو ڕێگایەك بۆ جێبەجێ کردنی مەبەستە تایبەتیەکانی خۆیانو پەلەیان لەروخانی ئیمپراتۆرییەت ئەکرد.. ڕێکخراوێکی یۆنانیەکان بەناوی ماودیرا چەتەی دائەمەزراند...

بەڵام لەرۆژهەڵات یەکێتییەك دامەزرا بۆ پاراستنی مافی نیشتمانیی ولایەتەکانی رۆژهەڵات لەئەرزرۆمو ئەلعەزیز، ناوەندەکەی لەئەستەمول بو. ئامانجی یەکێتی پارێزگاری مافی موسڵمانان بو لەو ولایەتانەدا. لقی ئەرزرۆم بەگەرمی کاری ئەکرد بۆئەوەی بۆ دنیای رون بکاتەوە کە خەڵك لەدوای کۆچی ئەرمەن هیچ دەسدرێژییەکیان نەکردوە، دارایی ئەرمەنیەکانیان پاراستوە تا داگیرکردنی ناوچەکە لەلایەن روسەوە. کۆمیتەی پارێزگاری لەئەرزرۆم پاش لێکۆڵینەوەی مەسەلەی تورکی، مەسەلەی کوردیو مەسەلەی ئەرمەنی لەروی

زانستیو مێژووییەوە بڕیاریدا تێکۆشانی خۆی لە پاشەڕۆژا تەرخان بکا بۆ ئەم نوقتانە:
١.کۆچ نەکردن لەهیچ هەلومەرجێکا.
٢.دروست کردنی رێکخستنی زانستی، ئابوری، دینیی بەزویی.
٣.یەکگرتن بۆ پاراستنی بچوکترین بەشی ولایەتەکانی رۆژهەلات کە لەوانەیە لێی جیابکرێتەوە.
ناوەندی کۆمیتەی پارێزگاری خۆش بین بون بەو سەرکەوتنەی لەرێگەی بزواندنی هەستی دینییەوە بەدەستیان هێنابو. پێ ئەچێ ترسی لکاندنی ولایەتەکانی رۆژهەلات بەئەرمینیاوە هۆی دروست بونی ئەم کۆمیتانە بوبێ. مەترسییەکی تریش هەبو سەرچاوەکەی یۆنانیەکان بو...رێکخراوو دەزگای تریش لەسەر شانۆ دەرکەوتن. لەولایەتەکانی دیاربەکرو بتلیسو ئەلعەزیزو ئەوانی تر کۆمەلی هۆشیاریو ژیانەوەی کورد پەیدابو کەناوەندی سەرکردایەتیەکەی لەئەستەمولّ بو. ئامانجی ئەم کۆمەلە دامەزراندنی دەولەتی کوردی بو لەژێرسەرپەرشتی بێگانەدا. لەقونیەش کۆمەلەی ژیانەوەی ئیسلام هەبو. یەکێ لەکۆمەلە گرنگەکان کۆمەلەی دۆستانی ئینگلستان بو...
لەهەلومەرجێکی وەهادا ئەتوانرێ تەنها یەك بڕیار بدرێ ئەویش دروست کردنی دەولەتی تورکیای نوێیە، چونکە کارکردن بۆ مانەوەی ئیمپراتۆرییەتی عوسمانی داتەپیو ئەبو بەهۆی سزادانی ناڕەوای گەلی تورك.
لەو نامەیەدا کە بەچیفرە لە١٨ی حوزەیرانی١٩١٩دا بۆ جەعفەر تەیار بەگی سەرکردەی ئۆردوی یەکەم لەئەدرنەم نارد، وت بوم: تۆ ئەزانی دەولەتانی گەورەی هاوپەیمان کەسەربەخۆیی نیشتمانیمان ئەخنکێنن چی ئەکەن... هەروەها ملکەچی حکومەتەکەی ئێمەو گوێ پێ نەدانی. بڕیارم داوە ئەنەدۆلّ بەجێ نەهێلم. بۆ بەرزکردنەوەی ورە لەتراقیە لەبروسکەکەدا ئەوەشم نوسی بو: بەسەرکەوتویی بەرەنگاری ئەو پروپاگەندەیە کرا کەبۆ دامەزراندنی کوردستانی سەربەخۆ ئەکرا، لایەنگرانی ئەم جولانەوەیە بلاوەیان لێ کرد. کورد هاتنە پالّ تورك.))[٦٤]
یەکەمین کۆنگرەی کەمالیەکان لەرۆژانی ٢٣ی تەموز تا ٧ی ئابی ١٩١٩ لەشاری ئەرزروم بەسترا. جگە لەکۆمیتەکانی پارێزگاری مافی ولایەتەکانی رۆژهەلات، ژمارەیەك لەگەورە پیاوەکانی کورد بەتایبەتی سەرۆکی عەشیرەتو شێخەکانی بەشداری کاریگەریان تێدا کرد. کەمال خۆی نامەی بۆ هەندێکیان

ئەنوسیو هەستی ئیسلامەتی ئەبزوانـدنو هـانی ئـەدان لەمەترسـی ئەرمـەنی.
کۆنگرەی ئەرزروم بڕیاری دابو:

((ولایەتـەکانی ئـەرزروم، سـیواس، دیاربـەکر، خـەرپوت، وان، بتلـیس... یەکەیەکی پێکەوە بەستراون بـەهیچ بەهانەیـەك لەدابـەش کـردنو جیاکردنـەوە نایەت لەئیمپراتۆریەتی عوسمانی... موسڵمانانی. ئەم ناوچـانە جیـاوازی رەگـەزو کۆمەڵایەتی ئەو تاقمە موسڵمانانە رەچاو ئـەکا کـە هـەمویان نەتەوەیـەك پێـك ئەهێنن، هەمویان خۆیان وا دائەنێن کە لەیەك دایكو باوك کەوتونەتەوە.))

کۆنگرێسی سـیواس(٤-١١ئـەیلول) سـەرەتاکانی لەکۆنگرێسـی ئـەرزرومدا بڕیاریان لێ درا بوو قوڵ تر، وە زۆرتر بـەگیانی نەتـەوە پەرسـتی تـورکی دوبـارە کردەوە، لەرۆژانی ئـەم کۆبونەوانـەدا مێجـەر نوئیـل هـاورێ لەگـەڵ جـەلادەتو کامەران بەدرخانو ئەکرم جەمیل پاشـا لەگەشـتە درێژەکـەیاندا گەیشـت بونـە مەلاتیە. ئەم گەشتە پەژارەیەکی زۆری بۆ مستەفا کەمال دروسـت کـرد. ئەترسـا لەراپەڕینی کورد. فەرمانی گرتنی دەرکردن. بەڵام لەبەر ئەوەی هێشـتا بەتـەواوی جێگیر نەبو بو کاربەدەستانی ئەوێ بەبیانوی جۆراوجـۆر فەرمانەکـەیان جێبـەجێ نەکردو، نوئیلو هاورێکانی هەڵاتن بۆ حەڵەب. مەستەفا کەمال فەرمانی دەرکرد بۆ هەمو کاربەدەستانی تورك لەکوردسـتان کـە لقـەکانی جەمعییـەتی تـەعالی کوردستانو رێکخراوە کوردیـەکانی تـر دابخـەنو بەتونـدی بەربـەرەکانی هـەمو چالاکیەکی نەتەوەیی کورد بکەن.

((ئەنەدۆڵو رۆم ئێلی مودافەعـەی حقـوق جەمعیـەتی)) بـەکردەوە بـو بـوە بزوتنەوەیەکی سیاسی بـەهێز. لـە٢٣ی نیسـانی ١٩٢٠دا یەکـەمین کۆبونـەوەی ئەنجومەنی نەتەوەیی گەورە لەئەنقەرە کرا. ئەنقەرە ئەوسا شارێکی بچوك بو. لـەم ئەنجومەنەدا چەندین نوێنەری پارلەمانی عوسمانیو هیتر بەشدار بون. دەسـەڵاتی حکومەتەکەی سوڵتانی پشت گوێ خسـتو رای گەیانـد حکومـەتی ئەسـتەموڵ دیلێکی کەساسی هاوپەیمانەکانە ناتوانێ هیچ بڕیـارێ بـەقازانجی تورکیـا بـدات زۆرتر تاقمێ لەنوێنەرە نەتەوە پەرستەکانی ناو پەرلەمانی عوسمانی لەئەستەموڵ پرۆگرامێکی ٦ بابەتییان لە٢٨ی کـانونی دوەمـی ١٩٢٠دا دانـابو، ئەنجومـەنی ئەنقەرە بە((پەیمانی نەتەوەیی))دانا.

ئەگەرچی لەوکاتەدا مەسەلەی کورد لـەتورکیا بوبـو بـە یـەکێ لەمەسـەلە گرنگەکانی تورکیاو، کەوتبوە ناو کۆڕە دەولیەکانەوە، بەڵام لەپـەیمانی نەتـەوەیی تورکا مەسەلەی نەتەوەیی کورد بەتەواوی پشت گوێ خرابو. لەمادەی پێنجەمیدا باسی رێزگرتنی مافی کەمایەتییەکانی کردبو بەو مەرجەی دەوڵـەتانی دراوسـێ

بەهـەمان چەشـن رەفتـار لەگـەڵ کەمایەتیـە موسـڵمانەکان بکـەن. لەمـەش مەبەستیان کەمایەتی دینی بو نەك نەتەوەیی.

مستەفا کەمال بۆ جێبەجێ کردنی پەیمانی نەتەوەیی کەوتـە کـاری جـەنگو دیپلۆماسی. ئەفسەرە گەورەکانی سوپا هاودەنگ بون لەگەڵی، دەستی گـرت بـو بەسەر هێزەکانی لەرۆژهەلاتی ئەنەدۆڵدا کە یەکێکیان ئۆردوی نۆیەمی قافقـاس بو، بەناوبانگ ترین هێزی تورك کە لەجەنگا شکستی نەخواردبو. ئـەم هێزانـەی بەدیلەکانی جەنگ کە لەروسیا گیرا بونو دوای شۆڕشی ئۆکتۆبەر ئازاد کـران، وە بەو ١٣٠ هەزار دیلەی دوای پەیمانی سیڤەر هاوپەیمانەکان ئازادیان کردن، بـەهێز کردەوە. کەمال ئۆردویەکی نوێی لێ ڕێك خستنەوە. روسیای سـۆڤێتیش بەشـێکی پێویستیەکانی چەكو تفاقی جەنگیی بۆ دابین کردن. بەگیانی نیشتمان پـەروەریو نەتەوە پەرستی بۆ جەنگی سەربەخۆیی تورکیا پەروەردەی کردن.

ئۆردوی نوێی تورك ئەبو بەرەنگاری ٥ دوژمنی دەرەکـی رابوەسـتێ" ئەرمـەن لەرۆژهەلات، فەرەنسا لەسیلیسیا، ئیتالیا لە ئەدالیا، یۆنان لەئیزمیر، بـەریتانیا لەئەستەمول.

یەکەمین کاری جەنگی لەسەرەتای ١٩٢٠دا دژی هێزی فەرەنسـی لەسیلیسـیا دەستی پێ کرد، لەبەهارا توانی دەریـان بکـا بـۆ حەڵـەب. فەرەنسـا لەوکاتـەدا لەکۆبونەوەی سان ڕیمۆدا تەقەللای ئەدا حەلەبو ئەسکەندەرونەو دیمەشقو لوبنان بکەوێتە ژێردەستیو، ئەی ویسـت خـۆی لەسـوریا بچەسـپێنێ لەبەرئـەوە ئـەبو کۆتایی بەشەڕ بهێنێ لەگەڵ مصطفی کمال. لە ٣٠ی مایسـی ١٩٢٠دا لەئەنقەرە ڕێکەوتنی ئاگربڕ لەبەینی هەردولادا ئیمزاکرا.

کەمال خەمی فەرەنسای نەما. توانی هێزەکـانی خـۆی لەجەبهـەی ئەرمـەنی کۆبکاتەوە. پەیمانی سیڤەر ولایەتەکانی تەرابزون، ئەرزرۆم، مـوش، وان...ی دابـو بەجمهوریەتی ئەرمەنی کەتازە لەئەریڤان دامەزرا بـو. دەسـەلات درابـوە سـەرۆك ویلسـۆن سـنوری نێـوان تورکیـاو ئـەرمینیا جیـا بکاتـەوە. هێزەکـانی تـورك، کەبەشێکی گەورەی لەکورد پێکهاتبو، بەسەرکردایەتی جەنەراڵ کـاظم قەرەبـەکر کەوتە پێشرەوی بەرەو ئەرمەنستان. لەتشـرینی دوەمـی ١٩٢٠دا قارسـی گـرت. لەهەمان کاتدا هێزی سـۆڤێت هـەڵی کوتایـە سـەر ئـەریڤانو گرتـی. بـەپێی ڕێکەوتنی ئەلیکسەندەر پول لە٣ی کانونی یەکـەمی ١٩٢٠دا، تورکیـا قـارسو ئەردەهانی وەرگرتەوە بەلام باتومی لەدەسدا. ئاواتی ئەرمەنیەکان کـە هەنـدێکی لەپەیمانی سیڤەردا دانی پیانرا بو لەچاڵ نرا.

بەمجۆرە لەکۆتایی ۱۹۲۰دا مستەفا کەمال مەترسی فەرەنسیو ئەرمەنی بەلادا خستو کەوتە دانانی پلانی جەنگیی دەرکردنی یۆنانیەکان لەناوچە داگیر کراوەکانی تورکیا.

لەپاڵ ئەم سەرکەوتنە جەنگییانەدا کەمال ۳سەرکەوتنی دیپلۆماسی بەدەس هێنا:

۱. لە۱۳ی مارتی ۱۹۲۱ پەیمانێکی لەگەڵ ئیتالیا بەست. ئیتالیا گفتیدا ئەنەدۆڵ چۆڵ بکا بەرامبەر بەچەند ئیمتیازی ئابوری. لەحوزەیراندا هێزی ئیتالی لەخاکی تورکیا کشایەوە.

۲. لە۱٦ی مارتی ۱۹۲۱دا پەیمانی دۆستایەتیو هاوکاری لەگەڵ یەکێتی سۆڤیت مۆرکرد. کێشەکانی سنوری لابەلا کرد. تورکیا رازی بو باتوم لەدەس روسیادا بمێنێتەوە، لەبەرامبەر ئەوەدا روسیاش دانیدا بەدەسەڵاتی تورکیادا بەسەر قارسو ئەردەهاندا هەردولا گفتیان بەیەکتریدا هاوکاری سیاسی بکەن دژی ئیمپریالیزمی رۆژئاوا، هاوئاهەنگی جەنگیی لەگەڵ یەکتری بکەن.

روس بەردەوام چەكو تفاقی جەنگی ئەدا بە کەمالیەکان.

۳. لە۲۰ی تشرینی یەکەمی ۱۹۲۱دا رێکەوتنێکی لەگەڵ فەرەنسا ئیمزا کرد. لەبەرامبەر چەند ئیمتیازی ئابوری باشدا فەرەنسە بەڵێنیدا سیلیسیا چۆڵ بکا. هۆی ئەمەش ناکۆکی قازانجی فەرەنسیو ئینگلیزی بو. پشتیوانی بەریتانی لەپێشرەوی یۆنان ئەبوە هۆی بەهێز بونی دەسەڵاتی بەریتانی لەدەریای ئیجەداو لەئەنجامدا دەسەڵاتی بەریتانی بەسەر بوغازەکاندا[٦٥] ئەمەش لەگەڵ قازانجی فەرەنسا نە ئەگونجا، لەبەرئەوە فەرەنسا هێزەکانی خۆی لەتورکیا کێشایەوە بۆ ئەوەی مستەفا کەمال بتوانێ درێژە بەجەنگ بدا دژی یۆنان.

بەگوێرەی ئەم پەیمانە هێڵی جیا کردنەوەی سنوری تورکیو دەسەڵاتی فەرەنسی دیاری کرا. لەئەنجامی ئەمەدا هەندێ پارچەی لەیەك دابڕاوی کوردستانو بەشێکی گەلی کورد کەوتە ژێر دەسەڵاتی فەرەنسیەوە، کەدوایی بۆ دەوڵەتی سوریا مانەوە.

مستەفا کەمال دوای ئەوەی یارمەتی سۆڤێتیو بێلایەنی فەرەنسیو ئیتالی تەئمین کرد، هەمو توانای خۆی تەرخان کرد بۆ جەنگی یۆنان. لەوکاتەدا کەتورك لەجەبهەی ئەرمەنی خەریکی شەڕبون، هەندێ ناوچەی تری تورکیایان گرت بو. لەمارتی ۱۹۲۱دا هێرشی یۆنانی دەستی پێ کردەوە. چەند شوێنێکی تریان

گرتو لەئەنقەرەی پایتەختی کەمال نزیك کەوتنەوە. پێکادانە خوێناویەکانی سەر روباری سەخاریا لەئابەوە تا ئەیلول بەقازانجی تورك شکایەوە. لەپاش زنجیرەیەك تێکهەڵچونی سەخت هێزەکانی یۆنان بەتێشکاوی ناچاربون بەرەو دەریای سپی بکشێنەوە.

مستەفا دەستی گرت بەسەر بەشی گەورەی تورکیاو کەوتە خۆ ئامادەکردن بۆ ئازادکردنی ئەستەمول. لەدوای شکانی یۆنانو هەڕەشەی کەمال لەئەستەمول، سەروەزیرانی بەریتانی، لوید جۆرج، داوای لەهاوپەیمانەکانی کرد بوغازەکان بپارێزن. فەرەنساو ئیتالیا، هەردوکیان لەگەڵ کەمالیەکان رێك کەوت بون، لەبەرئەوە وەڵامی سەلبییان دایەوە. هێزی بەریتانی خۆی بەتەنیا لەکەناری ئاسیایی دەردەنیل دابەزی. هێزی تورکیو هێزی بەریتانی بەرامبەر یەك راوەستا بون. بەڵام لەباتی ئەوەی ئەمە شەڕی لێ هەڵ بگیرسێ، لە١١ی تشرینی یەکەمدا رێکەوتنی مودانیای لێ سەوزبو. رێکەوتنەکە کۆتایی بەگرژی هێنا. تراقیای رۆژهەلاتو ئەدریانوپولی ئەگێرایەوە بۆ تورکیا بەرامبەر بەسەلماندنی کۆنترۆڵی دەولی بەسەر بوغازەکاندا.

سەرکەوتنەکانی مستەفا کەمال گیانی لەپەیمانی سیڤەر کێشا. لەلایەکەوە روسیای دوژمنی دێرینەی تورك ئەی ویست تورکیای نوێ بمێنێو بەهێز بێ بۆئەوەی خۆی لەبەر گوشاری دەوڵەتانی ئیمپریالیستی دوژمنی شۆڕشی ئۆکتۆبەردا رابگرێو ببێتە ناوچەی لەمپەری نێوان هەردولا، لەلاکەی تریشەوە دەوڵەتانی هاوپەیمان ئەیان ویست تورکیا بمێنێو بەهێزبێ بۆ ئەوەی لافاوی کۆمۆنیزم رای نەمالێ. تا ئەهات زیاتر زەمینەی دەولی پەیمانێکی نوێی ئاشتی، لەباتی پەیمانی سیڤەر، خۆش ئەبو.

لە٢٠ی تشرینی دوەمی ١٩٢٢دا کۆنفرەنسی ئاشتی سەر لەنوێ، ئەمجارەیان بەئامادە بونی عصمت پاشای نوێنەری تورکیای نوێ، لەلۆزان بەسترا. ئەم رووداوە خۆی لەخۆیا بەڵگەی دان نانی هاوپەیمانەکان بو بە هەڵوەشاندنەوەی پەیمانی سیڤەرو، بەحکومەتی تورکیای کەمالیو، بەئامادەیی بۆ بەستنی پەیمانێکی ئاشتی نوێ.

کاتێ کە هێزی کەمالیەکان لە ئەستەمولّ نزیك کەوتەوە چەند مانگ بو چالاکی سیاسی جەمعییەتی تەعالی کوردستانو رێکخراوە کوردییەکانی تر کز بوبو. هەندێ لە ئەندامەکانی هەلات بون بۆ ئەملاو ئەولاو هەندێکی تریان

دەستیان لەکاری سیاسی هەڵ گرت بو. لەکۆبونـەوەکانی لـۆزاندا سـەرکردەکانی بزوتنەوەی کورد لە ئەستەمول، وەئـەو دەسـتەیەی نوێنەرایـەتی بەسـەرۆکایەتی شەریف پاشـا لـەپاریس بـو، هـیچ جـۆرە چـالاکیەکیان نەنوانـد. کەسـێ نـەبو خواستەکانی کورد لەلۆزان بهێنێتەوە پێشەوە. بەڵکو بەپێچـەوانە عصـمت پاشـا چەند کوردێکی لەگەڵ خۆی بردبو بۆ لۆزان بۆئەوەی بەهاوپەیمانەکانی بسەلمێنێ" کورد جیابونەوە یا مافی نەتەوەیی ناوێو، ئەیەوێ لەگەڵ تورکیا بمێنێتەوە.

پەراوێزەکانی بەشی چوارەم

[1] لینچوفسکی، تاریخ خاورمیانه، ترجمه د. هادی جزایری، تهران: اقبال، تیرماه ١٣٣٧ش، ص ٤٨ ئەم کتێبە کراوەتە عەرەبیش بڕوانە: جورج لنشوفسکي، الشرق الاوسط في الشؤون العالمية، ترجمة جعفر خياط، بغداد دارالكشاف، بلا.

[2] هـ ج

[3] هـ ج

[4] هـ س، ل٥٣-٥٤

[5] احمد کسروی، تاریخ هیجده ساله آذربایجان، ج٢، چ٩، تهران: امیر کبیر، ٢٥٣٧، ص٦٠٠" علی دهقان، رضائیه یا سرزمین زردشت، تهران: ابن سینا، اسفند١٣٤٨ش، ص٤٦٣.

[6] بۆ تەواوی بەیانەکەی مود بڕوانە: عبدالرزاق الحسني، تاريخ العراق السياسي الحديث، ج١، ط٦، بيروت: مطبعه دار الكتب، ١٩٨٣، ص١١٤-١١٥.

[7] بۆ زانیاری زۆرتر دەربارەی ڕۆژنامەی((تێگەیشتنی ڕاستی)) بڕوانە: د. کەمال مەزهەر ئەحمەد، تێگەیشتنی ڕاستیو شوێنی لەڕۆژنامەنوسی کوردیدا، بەغداد:کۆڕی زانیاری کورد، ١٩٧٨.

[8] هورەویتز، دیپلۆماسی لەڕۆژهەلاتی نزیکو ناوەڕاستدا، ب٢، ل١٢-١٤((ئینگلیزی)).

[9] لینچوفسکی، س، ن، ل٦٠.

[10] هـ، س، ل٥٨.

[11] دانیال متی، ((رویدادهای ارومیەو کردستان شمالی-دسامبەر ١٩١٧ تا ژوئیە١٩١٨ در ارشیوهای نظامی فرانسه)) مجله مطالعت کردی. دراسات كردية، ش١، پاریس: مرکز تحقیقات انستیتو کرد، کانونی دوەمی ١٩٨٤، ص٤٦.

[12] هـ س، ل٥٣.

[13] الحسني، س ن، ل٨٥.

[14] دهقان، س ن، ل٥١١.

[15] بۆ نمونە بڕوانە شیعرەکانی مەلا حەمدون، مەلا عارفی صائیبو مەلا کەریمی ناطیق لە: د. مارف خەزنەدار، لەبابەت مێژوی ئەدەبی کوردییەوە، بەغداد، ١٩٨٤، ل١٥١-١٥٧.

[16] دەربارەی پەیوەندی عبدالرزاق بەدرخان لەگەڵ روس بڕوانە: جليلي جليل، نهضة الاكراد الثقافية... ترجمة باقي نازي، بيروت، ١٩٨٦، ص١٦١-١٨٩" اسماعیل حقی شاوەیس،((میر عبدالرزاق بەدرخان))، گۆڤاری ڕۆژی نوێ، ژ٧، سلێمانی: تشرینی یەکەمی ١٩٦٠، ل٥٠-٥٣.

[17] ف. نيكيتين، العائلة البارزانية، ترجمة د. كاوس قفطان، مجلة شمس كردستان، ع٥، س٢، بغداد، اب ١٩٧٣، ص١٩-٢٢" مسعود البارزاني، البارزاني والحركة التحررية الكردية، انتفاضه بارزان الاولى،١٩٣١-١٩٣٢، مطبعة خه‌بات، ١٩٨٦، ص٢١-٢٢.

[18] دەربارەی مەلا سەلیمو ڕاپەڕینەکەی بتلیس بڕوانە: اسماعیل حقی شاوەیس،((مەلا سەلیم تەفەندی))، گۆڤاری ڕۆژی نوێ، ژ٨، سلێمانی: تشرینی دوەمی ١٩٦٠، ل٢١-٢٨.

[19] بۆ تەقەلاکانی شەریف پاشا لەگەڵ ئینگلیز بڕوانە: درایڤەر، کوردو کورستان، ١٩١٩، ل٧٧-٧٩((ئینگلیزی))" مس بیل، فصول من تاریخ العراق القریب، ترجمة جعفر خیاط، طبعة بیروت.

[20] متی، س ن، ل٣٥.

[21] ڤاسیلی نیکیتین، کردو کوردستان، ترجمه محمد قاضی، تهران: نیلوفر، ١٣٦٦، ص٤١٦.

[22] متی، س ن، ل٣٧.

[23] هـ ج

[24] د. محمد جواد شیخ الاسلامی، سیمای احمد شاه قاجار، ج١، تهران: گفتار، ١٣٦٨، ص٤٢٢-٤٢٤.

[25] هورەویتز، س ن، ل٧.

[26] هـ س، ل١٨-٢٣.

[27] هـ س، ل٣١-٣٣

[28] هـ س، ل٣٤-٣٥.

[29] بۆ نمونە هەڵسەنگاندنی کاری ئیجابی شۆڕشی ئۆکتۆبەر لەسەر مەسەلەی کورد بڕوانە: د. سەید عزیز شەمزینی الحركة القومية التحررية للشعب الكردي، منشورات الاوك، ١٩٨٦، ص ٧٧" جلال طالبانی كردستان والحركة القومية الكردية، بيروت: دار الطليعة، ١٩٧١" د. عبدالرحمن قاسملو، کوردو کورستان، وەرگێڕانی عبدالله حسن زادە، بنکەی پێشەوا" د. کمال احمد مظهر، ((ئوکتوبەرو مەسەلەی کورد)) گۆڤاری برایەتی، ژ ٩، س١، خولی ٢، بەغداد، سەرەتای کانونی یەکەمی ١٩٧٠، ل٤-٢١.

[30] رفیق حلمی، یادداشت بەشی یەکەم، چاپکردنەوەی محمدی، ل٥١.

[31] رەنگە لەهەمو کەس باشتر محەمەد ئەمین زەکی لەسەر ئەمەی نوسی بێ، بڕوانە: محەمەد ئەمین زەکی کوردو کوردستان، چاپکردنەوەی سیدیان، ل٢٤٥-٢٥١" هەروەها: رفیق حلمی، یادداشت، بەشی یەکەم، چاپکردنەوەی محەمەد، ل ٢٤-٣٣" د. کەمال مەزهەر ئەحمەد، کوردستان لەساڵەکانی شەڕی یەکەمی جیهاندا، بەغداد: کۆڕی زانیاری کورد، ١٩٧٥" شەمزینی، س ن، ل٧٥.

[32] شەمزینی ل٧٥، ئەویش رای گوێزاوە لە: عبدالعزیز یاملکی، کردستان وکرد اختلاللری، تهران، ١٩٤٦، ص٦٢.

[33] نیکیتین کرد... س ن. ل٤١٧: ئەمین زەکی، س ن، ل٢٤٨: شەمزینی س ن، ل٧٥.

[34] امین زکی، س ن، ل ٢٥١

[35] شەمزینی، س ن، ل٧٥.

[36] الحسنی، س ن، ج١، ل٧٢.

[37] هـ س، ل٧٦.

[38] هورەویتز، س ن، ل٣٦-٣٧.

[39] دەربارەی ئەم قۆناغەی خەباتی کورد بڕوانە زنجیرە وتارەکانی: د. احمد عوسمان ابوبکر، کردستان فی عهد السلام، گۆڤاری((الثقافة الجدیدة))ی بەغدادی، ژمارەکانی ساڵانی ١٩٧٩-١٩٨٤. نوسەر لەم وتارانەدا پشتی بەستوە بە دوکومینتە بلاوکراوەکانی ئارشیفەکانی بەریتانیا. لەهەندێ شوێنی ئەم باسەدا کەلکی زۆریان لێ وەرگیراوە.

[40] لینچوفسکی، س ن، ل٩١.

[41] د. احمد عثمان، س ن.

[42] لینچوفسکی، س ن، ل٩٣.

[43] بۆ ئەو دۆکومێنتانەی پێوەندییان بەخواستەکانی ئێرانەوە هەیە دەربارەی دەسکاری کردنی سنورەکانی ئێرانی- تورکی‌و ئێرانی- روسی بڕوانە: د. جواد شێخ الاسلامی، اسناد محرمانه وزارت خارجه بریتانیا دربارە قرارداد ١٩١٩ ایران وانگلیس ل١١١و ١١٨و ١٢٦و ١٢٨و ١٤٦و ١٨٥و ٢٠٤.

[44] هوروویتنز، س ن، ل٣٨-٣٩.

[45] سلیمان موسی، الحرکة العربیة- المرحلە الاولی للنهضة العربیة الحدیثة ١٩٠٨-١٩٢٤، بیروت: دار النهار، ١٩٨٦، ص ٤٦١-٤٧٩.

[46] لینچوفسکی، س ن، ل٩٣.

[47] هـ س، ل٩٤.

[48] د. احمد عثمان ابوبکر، س ن، حلمی، یادداشت، بەشی یەکەم، ل٤٩-٥٩.

[49] ویلسون، ل١٢٧-١٢٨.

[50] د. احمد عثمان، س ن.

[51] ویلسون، میسوپوتامیا ١٩١٧-١٩٢٠، ل٨٧.

[52] هـ س، ل١٢٩.

[53] دەربارەی ج ت ك وڕێکخراوە کوردییەکانی تری ئەو زەمانە بڕوانە: جلال طالبانی، کردستان والحرکة القومیة الکردیة بیروت: دار الطلیعە، ١٩٧١" د. عزیز شمزینی، الحرکة القومیة التحرریة للشعب الکردی، من منشورات الاوك، نیسان ١٩٨٦، ص ٨٣-٨٦. د. عبدالستار طاهر شریف، الجمعیات والمنظمات و الاحزاب الکردیة فی نصف قرن١٩٠٨-١٩٥٨. اسماعیل حقی شاوەیس، خەباتی گەلی کورد لەرۆژەکانی جەنگی گیتی یەکەمین لەدەرەوەو ناوەوەی کوردستان، گۆڤاری رۆژی نوێ، ژ٩، سلێمانی، کانونی یەکەمی ١٩٦٠، ل٢٤-٣٠.

[54] وەکو مامۆستا شاوەیس ئەڵێ نەتەوەپەرستەکانی تورك ناویان لەم گۆڤارە نا بو((جن)) واتە جنوکە، هەندێ لەژمارەکانی((ژین)) سەرلەنوێ لەلایەن محەمەد ئەمین بوزارسلانەوە لەسوید چاپ کروانەتەوە.

[55] د. بلەج شێرکۆ، القضیة الکردیة، طبعة بیروت، ص ٧٨.

[56] نوێنەرایەتی نەتەوەی ئەرمەن، یادداشتێ دەربارەی مەسەلەی ئەرمەن، لەندەن، ١٩١٨.

[57] میجەر نوئێل تێبینی دەربارەی دۆخی کوردستان، ١٩١٩.

[58] شێرکۆ، س ن، ل٨٠.

[59] سەرچاوە بەریتانیەکان ئەڵێن نوێنەرایەتی کورد" سەید عەبدولقادر، مولان زادە ڕەفعەت بەگ، ئەمین عالی، ئەمین بەگ، بون.
[60] شێرکۆ، هـ ج.
[61] لینچوفسکی، س ن، ل٩٨.
[62] تیکستی کورد ئەم بەندانە لەیادداشتەکانی رفیق حلمی وەرگیاوە، زۆر لەنوسەرانی کورد دەربارەی ئەم بەندانەی پەیمانی سیڤەر شتیان نوسیوە، لەناو ئەوانەدا هەندێکیان جێگەی تێ رامانن، بۆ نمونە بڕوانە: محەمەد ئەمین زەکی، س ن، ل٢٥٢-٢٥٥" د. کەمال مەزهەر ئەحمەد، ((سەرنجدانێکی نوێ بەرامبەر پەیمانی سیڤەرو مەسەلەی کورد)) گۆڤاری برایەتی، ژ٧ ، س١ ، خولی٢ ، بەغداد ، ناوەڕاستی تشرینی یەکەمی ١٩٧٠ ، ل١٥-١٩.
[63] لینچوفسکی، س ن، ل١٠٧-١٠٩.
[64] بۆ ئەم بەشە کەڵك وەرگیاوە لە: ریچارد رابینسون، جمهوری اول ترکیه، ترجمه ایرج امینی، تهران، کتابفروشی تهران، ٢٥٣٦ ، محمد توفیق، کەمال ئەتاتورك ـ ترجمه اسمعیل فردوسی فراهانی، چ٢، تهران، نشریات نامه عراق، ١٣١٨" زنجیرە وتارەکەی د. احمد عثمان ابوبکر.
[65] لینچوفسکی، س ن، ل١٠٥.

٥ ئاسورییەکانی کوردستان

١. پێشینەی مێژویی

١/١ رەچەڵەکی ئاسوری

گومانی تێدا نیە، ئاسورییەکان لەگەڵە کۆنەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستن.
بەڵام ئاسورییەکان کێن‌و، لەکەیەوە بەم ناوەوە ناسراون؟
نەوەی کام نەتەوەن‌و، لەگەڵ کام نەتەوەی تری ناوچەکە یەك ئەگرنەوە؟
لەکەینەوە هاتونەتە ئەم ناوچەیەو، بۆچی پەرتو بڵاوبونەتەوە؟
ئەم پرسیارانە هێشتا بەتەواوی وەڵام نەدراونەتەوە.

گەلی ئاسوری خاوەنی دەوڵەتی تایبەتی خۆی نەبوە. ئەم گەلە کلۆڵە هەمیشە لەژێر باری چەوسانەوەی دینیی‌و کۆمەڵایەتی‌دا بوە. چەندین جار کەوتۆتە بەرکوشتاری بەکۆمەڵ، دیرەکانی کاول‌و نوسراوەکانی سوتێنراوە: لەژیانی ناوچەکەش‌دا قازانجێکی گەورەی بۆ دەوڵەتو هێزە زلەکان نەبوە. لەبەرئەوە نەخۆیان توانیویانە مێژوی خۆیان بەشێوەیەکی زانستی بنوسنەوە، نەداوودەزگا زانستییەکانی هیچ دەوڵەتێکیش بایەخێکی ئەوتۆیان پێداون. بۆیە مێژوی ئاسوری تائێستەش جێگەی مشتومڕو لێکدانەوەی جیاوازە.

لەسەر رەچەڵەکو ناوو نیشتیمانی ئاسورییەکان تێوریو بیروڕای جیاجیا هەیە" تیورییەکیان بۆ ئەوە ئەچێ کەئەوانە نەوەی کلدانییەکانی ئەرزی دو چۆمان((میزۆپۆتامیا))ن، لەسەردەمێکی زودا پاش تەنگ پێ هەڵچنینیان ناوچەکانی خواروی عیراقی ئێستەیان بەجێ هێشتوەو، لەژێر گوشاری دراوسێکانیان‌دا بۆ مەڵبەندە شاخاوییەکانی کوردستان هەڵکشاون. تیورییەکی‌تر بەپاشماوەی ئەو ئێلە مەسیحییانەیان دائەنێ کەدوای هێرشی مەغۆل لەکوشتنی بەکۆمەڵ رزگاربونو لەدەشتەکانی موسڵەوە رویان کردۆتە شاخەکانی لای

هەكاریو ورمێ. تیورییەکیتر رەچەڵەکیان ئەباتەوە سەرکورد، بەڵام پاش ئەوەی ئەوان چونەتە سەر دینی مەسیحی بەتێپەڕینی زەمان جیاوازییان لەگەڵ کورد قوڵ بۆتەوە.[1]

لەناو ئەم بیروڕا جیاوازانەدا، دو تیورییان جێگەی بایەخو سەرنج دانن:

تیۆری یەکەم- ئاسورییەکان بەپاشماوەی ئیمپراتۆریی ئاشوری دائەنێ، کە لەقەرنی ١٠ هەمی(پ. ز.) گەشەی کردو پەرەی سەند. پاشان لەلایەن گەلە ئێرانییەکانەوە روخێنراو نەینەوای پایتەختی کاولکرا. پاشماوەکەشیان لەچیاکانی کوردستاندا جێگیر بون.[2]

لەناو ئەوانەدا کە لەسەر ئەو بڕوایەنو چەند لێکۆڵینەوەیان لەسەر نوسیوە" گەڕۆکی ئینگلیزی، لایارد، لەکتێبەکەیدا بەناوی((نەینەواو پاشماوەکانی)) کە لە ١٨٤٨دا بڵاوی کردۆتەوە.[3] دواییتر میسیونێری ئینگلیزی ویگرام لەچەندین باسو لێکۆڵینەوەدا تەقەلای سەلماندنی ئەم تیورییەی داوە.[4]

ئاسورییەکان خۆشیان لەسەر ئەم باوەڕەن. لەلێکۆڵینەوەکانیاندا هەوڵی سەلماندنو ساخ کردنەوەی ئەم تیۆرییە ئەدەنو پێی لەسەر دائەگرن. لەوانە نوسەری ئاسوری- رەگەزی سۆڤێتی ماتڤییڤ.[5] ئاسورییەکان خۆیان باوەڕیان وایە کاتێ ئێلە ئێرانییە شاخاوییەکان نەینەوایان داگیرکردو، کۆتاییان بەدەسەڵاتی ئیمپراتۆریی ئاشوری هێنا، ئاشورییەکان بەتێشکاوی لەچیاکانی کوردستاندا بەتایبەتی لەناوچەکانی نێوانی گۆلی وانو دەریاچەی ورمێدا گیرسانەوەو، چەند جێگایەکیان کردە مەڵبەندی ژیانی خۆیان.

تیۆری دووەم_ ئاسورییەکان بەپاشماوەی ئەو ١٠ ئێلە جولەکە بزرە دائەنێ کەئیمپراتۆریی ئاشوری(٩١١-٦١٢پ.ز.) لە٣ هێرشی یەك لەدوای یەکدا، پاش لەناوبردنی مەملەکەتی ئیسرائیل، بەدیل گرتونیو بەزۆر لەفەلەستینەوە رای گواستون بۆ ناوچەکانی ژێردەسەڵاتی ئاشوری. لەوێش بۆئەوەی بەیەکجاری لەوڵاتەکەی خۆیان دابڕێنو نەتوانن جارێکیتر یەك بگرنەوەو بیر لەگەڕانەوە بکەنەوە، لەناوچەی شاخاوی لەیەك دورو دابڕاودا نیشتەجێیان کردون.[6] لەپاش بڵاوبونەوەی دینی مەسیحی دەسیان لەدینە کۆنەکەی خۆیان هەڵگرتوەو چونەتە سەر دینی مەسیحیو پاشان چونەتە سەر مەزەبی نستوری، بەڵام پارێزگاری هەمان زمانو زاراوەیان کردوە کەئەو سەردەمە لەفەلەستین پێی دراون.

ئەم تیۆرییە لەسەرەتادا لەلایەن د. گرانتەوە باسکراوەو لەسەری نوسراوە.[7] پاشان زانای عیراقی د. ئەحمەد سوسە، ئیتر چ بۆ مەبەستی سیاسی بێ یا بۆ

مەبەستی زانستی، چەندین لێکۆڵینەوەی لەسەرنوسیوەو، تەقەلایەکی زۆری داوە بۆ سەلماندنی ئەم تیۆرییە.[8]

هەروەکو رەچەڵەکی ئاسوری مشتومڕی زۆری لەسەرە، ناوی ئەم گەلەو ژمارەو شوێنی ژیانیشیان کێشەی لەسەرە.

لەسەدەکانی پێشودا ئەم گەلە ناوێکی یەککگرتوی نەبوە. بەچەند ناوی جیاوازەوە ناو براوە. هەندێ جار بە نەستوریو، هەندێ جار بەکلدانیو، هەندێ جار بەنەسرانی، جگە لەو ناوانە بەئاسورو تیاریو جیلو وفەلەو کافرو گاوریش ناو براون. هەندێ کەس، لەوانە ئەحمەد سوسە، لایان وایە ئینگلیز بۆ مەبەستێکی سیاسی ناوی((ئاسوری)) داهێناوەو، بۆ یەکەمین جار سەرۆکی قشەکانی کانتەربیری ساڵی ١٨٨٦ ئەم ناوەی لەم گەلە ناوە.[9] ئەم قسەیە لەگەڵ راستی یەك ناگرێتەوە. سەرچاوە کلاسیکەکانی نوسەرانی ناوچەکە ماوەیەکی زۆر لەپێش ئەوسالەدا ناوی((ئاسوری)) یان لەنوسینەکانی خۆیان داهێناوە، لەوانە((شەرەفنامە)) کە لە ١٠٠٥ی کۆچیدا بەرامبەر ١٥٩٦ زاینیدا نوسراوە.[10]

ناوبرانی ئاسورییەکان بە((نەستوری)) ئەگەڕێتەوە بۆ مەزەبەکەیان. نەستوریوس، یەکێ لەپێشەوا گەورەکانی مەسیحییەکانی شاری ئورفا لەساڵی ٤٢٤دا باوەڕێکی نوێی هێنایە ناو دینی مەسیحییەوە. ئەمەش یەکەمین دابەش بونی قوڵی لەناو ئەم دینەدا دروست کرد. نەستوریوس باوەڕی وابو کەعیسا خاوەنی دوکەسایەتی جیاوازە" کەسایەتییەکی مرۆیی((کور))و کەسایەتییەکی خوایی((باوك)). نابێ مریەم بەدایکی خوا دابنرێ چونکە ئەویش مرۆڤەو، مەسیحی لێ بوە. مەسیحیش لەسەر چلیپا مردوە. ئەم باوەڕە نەگونجاو بو لەگەڵ باوەڕە باوەکانی ناو دینی مەسیحی، لەبەرئەوە پێشەوا ئاینییەکانیتر بەتایبەتی ئەوانی رۆماو ئەسکەندەرییە کەوتنە دژایەتی ئەم باوەڕە. بەشتێکی تازە داهێنراوی نەگونجاو لەگەڵ باوەڕی مەسیحیو بە لەدین دەرچونیان دانا.[11] بەڵام نەستوریوس لەگەڵ رۆژگاردا لایەنگرێکی زۆری پەیداکردو بەشێکی مەسیحییەکان باوەڕیان پێهێنا، لەوانە مەسیحییەکانی کوردستان، کەئیتر بەو هۆیەوە بەنەستوری ناو ئەبران. جیابونەوەی کەنیسەی نەستوری لەکەنیسەی رۆمیی رۆژئاواو، سەربەخۆیی دینییان، شاهەکانی ئێرانی لەدڵسۆزییان دڵنیاکردو، لەئەنجامی ئەوەشدا راونانو ئازاردانیان لەسنوری ئیمپراتۆریی ئێرانیدا کەم تربوەوە. لەسەرەتادا بنکەی سەرەکی بڵاوکردنەوەی باوەڕی نەستوری لەئورفا بو، دوایی‌تر لەمەداینو شارە

گرنگـەکانی تـری ئێـراندا بنکـەیان دامـەزران.[12] ئالوگۆڕەکـانی هەلومـەرجی سیاسیو جەنگیو دینی ناوچەکە ناچاری جێگۆڕکێی کردون.

پێشەوایەتی دینـی نەستورییەکان لـەناو بنەماڵەیەکدا بـەمیرات ئەمێنێتـەوە. پێشەوای دینیی پێی ئەگوترێ((مار شیمون)) مار شـیمون ماوەیـەك لەئەلقوشـی نزیك موسڵو دوای ئەوێ لەعەینکاوەی نزیـك هـەولێرو پاشـان مـار شـیمونی ١٣ هەم(١٦٦٠-١٧٠٠) گوێزرایەوە گوندی قوچـانس نزیـك جولـەمێرگ لەچیاکانی هەکاری.[13]

نەسـتورییەکانی ناوچـە شـاخاوییەکان پارێزگـاری زمـان، نـەریتی دینـیو کۆمەڵایەتی تایبەتیخۆیان، تەنانەت ڕێکخراوی خێڵەکیی تایبەتی خۆیـان کـردوە. جیلو، تیاری، بازی، تخومی، ئاشوتی... ناوی هەندێ لەئێلە بەهێزەکانی ئـەم گەلـە بون. مەترانێکی ئاسوری لەموسل ناوی ئێلە مەسـیحییە نەسـتورییەکانی بـەجۆرە بۆ ریچ ژماردوە: تیاری، تکوب(تخومی)، جەلودی(جیلـو)، لی وی نـی، بـەرواری، نیرویی. نیرویی بـەرواری تێکـەڵاو بـون لەموسـڵمانو مەسـیحی.[14] هەریـەکێ لـەم ئێلاتـە سـەرۆکێکی هـەبو، سەرپەرشـتی کاروبـاری دنیـایی ئـەکردن، پێیـان ئەگوت(مەلیك) قەشەیەکیش لەلایەن مار شیمونەوە دائەنرا سەرپەرشتی کاروباری دینیی ئەکردن. سـەرۆکی دینـیو دنیـایی هـەمویان مارشـیمون بـو کەبارەگاکـەی لەگوندی قوچانس بو لەهەکاری. هاتنی میسیونی دینیی جیاواز تەبایی مـەزەبیی تێکدانو لەناو ئەوانیشدا کاتولیك، پروتستان، ئورتودوکس... پەیدابون .

ئاسورییەکانی ژێردەسەڵاتی عوسمانی، لـەناو سـنوری ئەمارەتـەکانی هـەکاری، بۆتان، بادینان، سۆراندا ئەژیان کەسەر بەولایەتەکانی وان، دیاربەکر، موسل بون. ئەوانی ژێر دەسەڵاتی ئێرانیش لەورمێو ئاواییەکانی دەوروبـەریدا ئـەژیان کەسـەر بەئیالەتی ئازەربایجان بو. لۆرد کـیرزن لـە١٨٩١ دا ژمـارەی هـەمویانی بـە١٠٠-٢٠٠ هەزار کەس قەبلاندوە لەوانە ٤٠ هەزاریان لـەئازەربایجان بـون.[15] سـەرژمێری ئاسورییەکانی ئازەربایجانیش، کە بەزۆری لەناوچە کوردنشـینەکاندا بـون، بـەجۆرە نوسیوە:

ناحیەی سەلماس ٧٠٠ خێزان
سومایو چرا ١٠٠ خێزان
ناحیەی ورمێ ٣٦٠٠ خێزان
سولدوز ٤٠٠ خێزان
باراندوز ١٠٠ خێزان
تەرگەوەڕ ٥٠٠ خێزان

مەرگەوەڕ ١٠٠ خێزان

هەموی ٥٥٠٠ خێزان[١٦]

ئاسورییەکان بەزمانی سریانی ئەدوێن کەئەچێتەوە سەر ئارامی، ئەویش وەکو عەرەبیو عیبری لەخێزانی زمانە سامییەکانە. د. سوسە لای وایە کە ئەو زمانەی ئاسورییەکانی کوردستان لەناو خۆیاندا قسەی پێ ئەکەن هەمان زمانە کەمەسیحو جوەکانی فەلەستین لەسەردەمی خۆیدا پێی دواون. هۆی خۆڕاگرتنو مانەوەشی، سەرەڕای ئەوهەمو گۆڕانەو قولانەی بەسەر ناوچەکەدا هاتون، ئەگێڕێتەوە بۆ دابڕانیان لەناوچەیەکی شاخاوی سەختدا.[١٧]

تا ئێستەش لەچەند جێگەی کوردستان شوێنەواری دێرینەی ئاشوریو، دێری مێژویی ئاسوری ماون. توێژینەوەی زمانەوانی دەری ئەخەن، بنجی زمانەوانی ناوی هەندێ لەگوندو ئاواییو چیاو روبارەکانی کوردستان سریانییە.

٢/١ پێوەندییان لەگەڵ کورد

ئایدیۆلۆجی رەسمی هەردو ئیمپراتۆریی عوسمانیو ئێرانی، دینی ئیسلام بو. کاروباری دەوڵەتی عوسمانی لەدەس تورکی سوننەو کاروباری دەوڵەتی ئێرانی لەدەس ئازەری شیعەدا بوە. کورد نەخاوەنی دەوڵەتی سەربەخۆی خۆی بوەو، نەبەشداری بڕیاردانی سیاسی دەوڵەتانی ئێرانو تورکیا بوە. لەهەردو دەوڵەتدا ژێر دەستەبوە. دین یا مەزەبێکی تایبەتی خۆی نەبوە، تێکەڵاوی ئایدیۆلۆجی نەتەوەیی کورد بوبێ تا ببێتە هاندەری بۆ لەشکرکێشیو داگیرکردنی وڵاتانی ترو سەرپێ دانەواندنی گەلانی دراوسێی. لەناو نەتەوەی کوردا((تەبایی دینی)) نەبوە. ئەگەرچی زۆرایەتی کورد موسوڵمان بون، بەڵام هەمویان لەسەر یەك مەزەب نەبون. موسوڵمانەکان دابەش ئەبون بەسەر سوننیو شیعیو عەلەوی...دا. لەپاڵ ئیسلامدا ژمارەیەك لەئێلەکانی کورد لەسەر ئۆلی یەزیدی بون. لەهەندێ جێگەش کاکەیی یاخود وەکو پێیان ئەڵێن((عەلی ئیلاهی)) هەبون. سەرەڕای ئەمانە، مەسیحیو جولەکەشی لێ بوە. بەڵام مێژوی رابوردوی کورد باسی هیچ جەنگێکی دینیی ناوخۆی ناگێڕێتەوە، بەڵکو بەگشتی پێکەوە ژیانی بەئاشتیو هێمنایەتی زاڵبوە بەسەر پێوەندییەکانی نێوان ئەو مەزەبو دینانەدا.

شەرەف خان چەن روداوێکی مێژویی دەربارەی هاوکاری کوردی موسوڵمانو ئاسوری مەسیحی دژی دەسەڵاتی ئێلە تورکمانەکانی ئاق قوینلو ئەگێڕێتەوە"

روداوی یەکەم، لەرۆژانێکا کەئێلە تورکمانەکانی ئاق قوینلو بەسەرکردایەتی سۆفی خەلیلو عەرەبشا بەگ ناوچەی هەکارییان لەدەس میرەکانی هەکاری دەرهێناو مەڵبەندی هەکارییان داگیرکرد، ئاسورییەکانی دزە ئەبو رۆژانی شەمو،

دارو کەلوپەلی پێویست بەکۆڵ بگوێزنەوە بۆ ناو قەڵای دزە، کەناوەندی دەسەڵاتدارێتی هەکاری‌بو. میرەکانی هەکاری هەریەکەیان بەلایەکدا پەرەوازە بوبون. چەند ئاسورییەك بۆکارکردن رێیان ئەکەوێتە میسرو شام. لەوێ عزەدینی زێرین چنگ، کەیەکێ لەمیرە پەرەوازەکانی هەکاری‌بو، ئەدۆزنەوە. داوای لێ ئەکەن بەنهێنی بگەڕێتەوە ناو ئەوان بۆ ئەوەی مەڵبەندی هەکاری ئازاد بکەن. عزەدین لەسەرگفتی ئەوان ئەگەڕێتەوە هەکاری‌و لەناو ئێلەکانی ئەواندا خۆی ئەشارێتەوە تا رێوشوێنی گرتنەوەی ناوچەکە دائەنێن.

لەشەمەیەکدا، کە ئەبو ئاسورییەکان، بەکۆڵەدارەوە بۆ بێگار بچن بۆناو قەڵا، لەناو کۆڵەکانیاندا چەکیان حەشارداو، عزەدینیش جلی ئەوانی لەبەرکردو، لەگەڵ ئەواندا چوە ناو قەڵاوە، ئەوسا کۆڵەکانیان فڕێداو، ئاوی چەکیاندا. عزەدین دەستی گرتەوە بەسەر قەڵاکەداو، کۆتاییان هێنا بەدەسەڵاتی ئاق قوینلو. دەسەڵاتی میرەکانی هەکاری بەیارمەتی ئاسورییەکان سەرلەنوێ دامەزرایەوە.[18]

روداوی دوەم، هەر لەساڵانی دەسەڵاتی ئاق قوینلودا، لەکاتێکا مەزنەکانی ئێلی رۆژکی خەریکی دانانی پلانی ئازاد کردنی بتلیس بون لەدەسەڵاتی داگیرکەر، محەمەد ئاغای کەلهوکی، کەمیرەکانی بەتلیسی بەنهێنی لەقومەوە هێنایەوە بۆکوردستان، ئەوەندە متمانەی بەئاسورییەکان ئەکرد، لەناو ئەواندا لەهەکاری‌دا حەشاری دان.[19]

کوردو ئاسوری هەردوکیان لەژێر دەسەڵاتی بابیعالی‌و دەرباری ئێرانی‌دا بون. شەریعەتی ئیسلام بناغەی قانون‌و جۆری رێکخستنی کاروباری هەردو دەوڵەت بو. لەژێر سایەی هیچ کام لەم دو دەوڵەتەدا موسڵمان‌و ناموسڵمان وەکو یەك بەرامبەر نەبون. موسڵمان هاوڵاتی تەواو و، ناموسڵمانەکان بەتایبەتی مەسیحی‌و جو کەهەردوکیان بە((ئەهلی کتاب)) دانراون، لەریزی ((ئەهل الذمة))دا بون، ئەرك‌و مافەکانیان بەو پێیە دیاری کراوە. نەستورییەکان وەکو بەشێکی مەسیحییەکان رەفتاریان لەگەڵ کراوە. ئەو قانونانەی بەسەر مەسیحییەکاندا سەپێنراوە، بەرامبەر بەوانیش جێبەجێ‌کراوە. مەسیحییەکان بەگشتی لەژێر باری چەوسانەوەی دینی‌و سیاسی‌و کۆمەڵایەتی‌و ئابوری‌دا بون. لەگەڵ ئەوەش‌دا پێوەندی نێوان موسڵمانانی کوردو ناموسڵمانەکانی دانیشتوی کوردستان، بەگشتی هێمن‌و ئاسایی‌بوە. جەنگی مەزەبی‌و جەنگی دینی تێدا نەقەوماوە تاسەدەی ۱۹هەم.

ئاسورییەکانی کوردستان لەسنوری ئەمارەتە ئۆتۆنۆمەکانی هەکاری، بۆتان، بادینان سۆراندا بەئاسودەیی ژیاون. مەلیکەکانی ئاسوری، خۆیان بەرپرسی ئێلەکانی خۆیان بون. ئەوان لەباتی هەمو ئێلەکانی خۆیان راستەوخۆ لەبەرامبەر

میرەکانی کورد یاخود راستەوخۆ لەبەرامبەر والیو کاربەدەستانی عوسمانیدا بەرپرسبون لەکۆکردنەوەی باجو سەرانەو سازدانی شەرکەرانی هۆزەکانیان لەکاتی پێویستدا. ئەمیرەکانی کورد دەستیان نەئەخستە کاروباری ناوخۆی دینیی، کۆمەلایەتی، ئابوری، فەرهەنگییانەوە.

ریچ لەتێبینییەکانی خۆیدا لەسەر ئەوان نوسیوێتی: ((بۆگەیشتن بەئاسیای بچوك بەم رێگەیەدا، پیاو ئەبێ بەو ناوچە سەختانەدا تێ بپەڕێ کەئێلە کلدانییە مەسیحییەکانی لێ ئەژین، ئەوانەی لام وایە" تەنیا مەسیحین لەرۆژهەلاتدا سەربەخۆیی خۆیان لەبەرامبەر موسلمانەکاندا پاراستوەو، بە بەهێزی خۆیان بۆ ئامادە کردوە.

هەر ریچ لەیادداشتەکانیدا ئەنوسێ: ((کێوی ترین ئێلەکانی جولە مێرگ یا هەکاری کەدابڕاون کلدانییەکانن، ئەوانیش چوارن. گوێ نادەنە میری هەکاری، ژیانێکی تەواو درندانە ئەژین، دینیان مەسیحییەو سەربە نەستوریوسن، پیاوەکانیان بەخورتی گەورەیی قەلافەتو ئازایەتی بەناوبانگن، ئەلێن تێپەڕین بەناوچەکانی ئەماندا مەترسی زۆرترە وەك لەناوچەی ئێلە موسلمانەکان. ئەوانە لەناوچەکانی نێوان ئامێدیو جولە مێرگدا دانیشتون، جگە لەوان تەنیا یەك ئێلی موسلمانی لێیە، جاروبار هەندێ باج بەمیری هەکاری ئەدەن، ئەگەر رازیکردن یا دلی نەرمکردن، بەلام بەزۆر نا)).[20]

ریچ لەشوێنێکی تری گەشتنامەکەیدا نوسیوێتی: ((جولەمێرگ پایتەختی ناوچەی هەکاری کوردییە. قوچانسی بارەگای پاتریارکی کلدانی لەوێیە، ئەو(پاتریارك-و.) لەهەر شەڕێکا کە لەنێوان میری هەکاریو ئێران بقەومێ، خۆی سەرکردایەتی تیپی لەشکرئەکا... بەلێزانی بەکارهێنانی تفەنگ و شمشێر بەناوبانگە، هەروەکو هەمو دزەکانی سەربەو بەچاکی ئەیزانن.[21] کاتێ تەتەرەکەی ریچ ئەیەوێ بەناوچەی هەکاریدا رابوری بۆ ئەوەی پۆستە بۆ ئەستەمبوڵ ببا، زوبێر پاشای میری بادینان، ئامۆژگاری تەتەرەکە ئەکا: ((.. هەرچییەکیان لێ وەرئەگرێ نرخەکەی بدا، رەزیلی لەدانی نرخی هیچ خواردنێکا نەکا کەبۆی دائەنێن، بەلکو هەرچییان بۆدانا بیخواو ستایشی بکا، چونکە ئەوانەی ئەو بەناوچەکەیاندا ئەڕوا، لەهەموکەس دڕترو، تورەترن... بچوك ترین دەسدرێژی بۆ سەریان ئەبێتە هۆی تیاچونی))[22]

یەکێ لەتاکتیکەکانی بابی عالیو دەرباری ئێرانی بۆ چەسپاندنی دەسەلاتی خۆیان، نانەوەی دوبەرەکیو دروست کردنی دوژمنایەتیبو لەناو بنەمالەو هۆزو ئێلو گەلو نەتەوەو دینو مەزهەبە جیاوازەکانی ناو قەلەمڕەوەکانیاندا. سوننییان

ئـەكرد بەگـژ شـیعەداو، موسـوڵمانیان لەمەسـیحی‌و جـو هـانئـەدا. ئێڵـەكانیان بەرئەدایە یەكتری‌و پیاوەكـانی خێزانێكیـان ئـەكرد بـەدوژمنـی یـەكتری. دزەكردنـی دەوڵەتانی ئەوروپی بۆ خۆ خزاندنە ناوچەكەوە، دوایی‌تر نـاردنی میسـیۆنی دینیـی ئاگری ناكۆكی دینیی مەسیحی- موسوڵمانی خۆشتركرد.

لـەكاتی راپەڕینەكـەی بـەدرخان بـەگدا، پەیوەنـدی كـوردو ئاسـوری بـەفیتی دیپلۆمات‌و میسیۆنەكانی بێگانە تێكچـو. پێكـادانی خوێنـاوی قـەوما(١٨٤٣). پ. روندو، لەسەر ئەو روداوانە نوسیوێتی: ((... ئەم تێكهەڵچونانەی نێوان كـوردو مەسیحییانی كێونشین، كە لەڕوی كۆمەڵایەتییەوە زۆر لەیـەك ئەچـن، پێوەنـدییان بـەكاروباری خێڵەكییـەوە هـەبوە نـەك بـەكاروباری دینییـەوە))[٢٣] بـەڵام دوای ئـەوە پێوەندییەكان سەرلەنوێ ئاسایی بونەوەو چوەوە دۆخی جارانی.

لەكاتی شۆڕشەكەی یەزدانشێردا، هەندێ لەنستورییەكان، بەشداربون.[٢٤]

شێخ عوبەیدوڵڵا لەكاتی خۆئامـادە كردنـی‌دا بـۆ شـۆڕش دژی تـورك‌و عەجـەم تەقەلایەكی زۆری‌دا بۆ ئـەوەی بیـان‌كـات بەهاودۆسـتو هاوپـەیمانی خـۆی. لەگـەڵ ئەوەی تەقەلاكانی سـەری نـەگرت. ئاسورییەكان، بـەپێی ئامۆژگـاری دیبلۆمـاتو میسیۆنیرەكان، لەجوڵانەوەكەی شێخ بێلایەن راوەستان. شێخ رێـزی بێلایەنییەكـەی گرتن. لـەو جەنگـە خوێنارییـەدا كـە لـەورمێ‌و دەوروبـەری‌دا قـەوما نـەی هێشـت مەسـیحییەكان توشـی زەرەرو زیـان بـن. تەنانـەت هەنـدێ‌جار مەزنـەكانی مەسیحییەكان بۆ ناوبژی ئەكەوتنـە بـەینی شـێخ‌و كاربەدەسـتانی ورمـێوە. بگـرە لەگەرمەی شەڕەكان‌دا كاتـێ نوێنـەرانی مەسـیحییەكانی ورمـێ چـونە لای شـێخ‌و داوای پارێزگاری سەرو سامانی مەسیحییەكانیان لێ كرد، شێخ بێ دودڵی گفتـی سەلامەتی سەروسامانی پێ‌داو، بەڵێنەكانی خۆیشی بەجێهێنا.[٢٥] شێخ نەیهێشـت ئاسورییەكان لەشەڕەوە بگلێن، یا توشی‌كوشتن‌و تالان بن.

لەسـالانی ١٨٩٤ تـا ١٨٩٦ كـاتێ بابیعـالی فـەرمانی كوشـتاری بەكۆمـەڵی ئەرمەنیەكانی دەركرد، ئۆردوی تورك بێ بەزەییانە كەوتە جێبەجێ كردنی ئەوكارە. لەوەش‌دا ئالا حەمیدییەكان، كە لەهۆزەكانی كـورد پێـك هـات بـون، بەشـداربون. بەڵام ئاگری ئەم مەینەتییە ئاسورییەكانی نەگرتەوە. بەڵكو پەیوەندی كورد لەگـەڵ ئاسوری ئاسایی بو. شێخ عبدالسلام بارزانی كاتێ لەبەر هێرشی فراوانی ئـۆردوی توركدا خۆی پێ رانەگیراو ناچـاربو لەناوچـەی بـارزان بكشـێتەوە، ماوەیـەك خـۆی لەشـوێنێكی ئـەمین‌دا حەشـاربدا، روی‌كـردە بارەگـای سـەرەكی ئاسـورییەكان، قوچانس. مـارشیمۆن لەوێ داڵـدەی داو شـاردیەوە تـا سـەرلەنوێ هێزەكـانی خـۆی رێك‌خستەوە.[٢٦]

٣/١ دەسوەردانی دەوڵەتانی ئەوروپی لەکاروباری ناوخۆی رۆژهەڵات

لە سەرەتای سەدەی ١٩ هەمدا دەوڵەتانی بەهێزی ئەوروپی چاویان بڕیبوە رۆژهەڵاتی ناوەڕاست، ئەیان ویست چارەنوسی ئیمپراتۆریی عوسمانی، کەچوبوە قۆناغی لاوازیو داوەشینەوە، دیاری بکەن. هەر لەو زەمانەوە لەناو سیاسیەکانی ئەوروپادا زاراوەیەك بەناوی((کێشەی رۆژهەڵات))ەوە کەوتە سەر زمان. بەریتانیا((پارێزگاری رێگەی هیندستان))و روسیا((گەیشتن بەدەریای ئازاد))و، فەرەنسە((پاراستنی کاسۆلیکەکانی ناو دەوڵەتی عوسمانی))یان، کردبوە بنچینەی جموجوڵی سیاسی، جەنگی، ئابوری، خۆیان لەناوچەکەدا. دەوڵەتانی ئەوروپی لە پەیجوری قازانجەکانی خۆیان دا ناکۆك بون لەسەرئەوەی" سەربەخۆیی ئیمپراتۆریی عوسمانی بپارێزرێ یا قەڵەمڕەوەکەی دابەش بکرێ‌و، مەسیحییەکانی ئەوێ لەژێردەسەڵاتی سوڵتانی عوسمانی‌دا بمێننەوە یا بەگوێرەی جیاوازی نەتەوەکانیان داوودەزگای تایبەتی خۆیان هەبێ. ئەم ناکۆکیانە لەسیاسەتی دەرەوەی بەریتانیاو روسیاو فەرەنسەدا رەنگی ئەدایەوەو کاری ئەکردە سەرگەلی کوردو جوڵانەوە نەتەوەییەکەی کەتازە خەریکی گەشانەوەو گەڵاڵە بون بو. لەئەنجامی ئەو سیاسەتەدا، دوکێشە تێکەڵاوی مێژوی کوردو گەلە مەسیحییەکانی هاونیشتمانو دراوسێی بون" یەکێکیان، دەوڵەتانی ئەوروپی کەئیتر بەهێز بوبون، کەوتبونە پەلهاوێشتن، چاویان بڕیبوە قەڵەمڕەوی عوسمانی‌و ئێرانی، بۆ ئەم مەبەستەش کەوتبونە هاندانی ناردنی میسیۆنی دینی‌و، بەکارهێنانی مەسیحییەکانی هاوولاتی ئەم دو دەوڵەتە بۆ دەسوەردانە کاروباری ناوخۆی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستو، بەهێز کردنی جێگە پێی سیاسی، ئابوری، فەرهەنگی خۆیان لەناوچەکەدا. ئەوی‌تریان، هاندانی بابیعالی بۆ نەهێشتنی دەسەڵاتی گەورەکانی کوردو لەناوبردنی ئەمارەتە ئۆتۆنۆمەکانیانو چەسپاندنی دەسەڵاتی ناوەندیی تورك لەجێگەی دەسەڵاتی ئەوان.

١/٣/١ هاتنی میسیۆنی دینی

یەکێ لەتاکتیکەکانی دەوڵەتانی ئەوروپی بۆکردنەوەی جێگە پێی خۆیان لەناوچەکەدا ناردنی میسیۆنی دینیی بو. بۆ پەرەپێدانی جوڵانەوەی میسیۆنیری چەندین داوودەزگاو رێکخراو لەئەوروپاو ئەمریکا دامەزرا بون.

ئەم دامەزراوە دینییانە چاویان بڕیبوە ئاسورییەکانو، هەوڵیان‌ئەدا کەڵك لەهەلومەرجی نالەباری ژیانی ئەوانو چەوسانەوەی دینی‌و کۆمەڵایەتی‌و ئابورییان وەربگرنو، لەناو ئەواندا جێگەی خۆیان بکەنەوەو، لەرێگەی ئەوانەوە پەل بهاون. چەند جار نوێنەری خۆیان نارد بۆ هەڵسەنگاندنی هەلومەرجی چالاکی خۆیان

لەناو ئاسورییەکانی کوردستاندا. گرانت، پزیشکێکی میسیۆنێرلە ۱۸۳۹ دا سەردانێکی کوردستانیکرد، لەو سەردانەدا سەری ئاسورییەکانیشیدا، هەر لەئەنجامی ئەم سەفەرەدا ناوەندێکی گەورەیان لەئاشیتا لەهەکاری دامەزران.

میسیۆنی فەرەنسی، روسی، بەریتانی، ئەمریکایی، هەی فاتیکان، لەسەرانسەری ناوچەکەدا کەوتبونە جموجوڵو، دامەزراندنی ناوەندی میسیۆنێری، خوێندنگا، نەخۆشخانە. لەهەندێ شوێن ئەم ناوەندانەیان دەکردە قەڵای جەنگیو، ئەبو بەهۆی دروست بونی ترس وپەژارە لەدڵی گەورەکانی کوردا، کەموسوڵمان بون ولەبن تەئسیری هاندانی دینیی مەلاکاندا بون.

ورمێ بوبوە ناوەندێکی گرنگی میسیۆنە مەسیحییەکان، تەنانەت فاتیکان لەباتی ئەوەی سەفیری خۆی لەتاران دابنێ، کەپایتەختی ئێرانبو، لەورمێ بارگەی خستبو. لەوێوە سەرپەرشتی هەمو دەزگا کاتۆلیکییەکانی ئەکرد.[27] لەقەڵەمڕەوی عوسمانیڕیشدا، میسیۆنە مەسیحییەکان کەوتبونە چالاکییەکی فراوان، بەتایبەتی چونکە ژمارەی مەسیحی لەوێ زۆرترو، مەترسی عوسمانی بۆ سەر ئەوروپا کاتیخۆی لەهی ئێران گەورەتربو.

۱. میسیۆنی فەرەنسی

ئێران لەجەنگی روسی-ئێرانیدا(۱۸۰۳-۱۸۱۳) شکا، لەوکاتەدا فەرەنسەش لەجەنگدابو لەگەڵ روسیا. کاتێ فەتح عەلی شای ئێران بەوەی زانی نامەیەکی بۆ ناپلیۆن نوسی. داوای هاوکاری لێ کرد دژی روسیا. لەئەنجامی ئەوەدا پەیمانی فینکن شتاین(۱۸۰۷) لەنێوان ئێرانو فەرەنسەدا بەستراو ناپلیۆن دەستەیەکی بەسەرۆکایەتی جەنەراڵ گاردان نارده ئێران(۱۸۰۷). لەناو ئەم دەستەیەدا، لەپاڵ ئەفسەری پسپۆری جەنگیو هەندەسەو پزیشکیدا، دو قەشەی جەزەویتیان لەگەڵبو. ئەم قەشانە ورمێیان کردە بارەگای خۆیان، ئەرکی سەرەکییان ئەوەبو بەرهەڵستی چالاکی روسو ئینگلیز بکەن لەئێراندا. هەر لەسەرەتاوە کەوتنە دامەزراندنی پەیوەندی لەگەڵ نەستورییەکان.

ئاڵوگۆڕەکانی ناو فەرەنسە، تەگەرەی لەکاری کەنیسەکان نەداو ئەوان درێژەیان بە تەقەلاکانی خۆیاندا. میسیونی فەرەنسی لە۱۸٤۱ دا لەورمێ جێگیربو، سەرەتا ۳ فێرگەی لەئاوایییەکانی ئەردشاهیو باریاریو موانە لەنزیك ورمێ کردەوە، هەمان ساڵ دو خوێندگا، یەکێکی کورانەو یەکێکی کچانەشیان لەناو شاری ورمێ دامەزران.[28] زۆری نەخایان ۳۵ خوێندنگایان لەگوندەکانی ورمێدا کردەوە. لەم خوێندنگایانەدا جگە لەدەرسی دین، زمانی فەرەنسیو زمانی فارسیشیان فێرئەکردن.

میسیونی فەرەنسی چاپخانەیەکیان لەورمێ دامەزران بۆ چاپی کتێب بەزمانو پیتی کلدانی. لە ١٨٩٦ ەوە کەوتنە چاپو بڵاوکردنەوەی مانگنامەی((کالا دشرارا))واتە((دەنگی راستی)) [٢٩]

٢. میسیۆنی ئەمریکایی

ساڵی ١٨٢٩ دامەزراوێکی دینیی ئەمریکی بۆ ناسینی هەلومەرجی ژیانی نەستورییەکانو هەواڵی دانانی بارەگای میسیونی ئەمریکایی دوکەسی بەناوی سمیسو دوایت نارده ناوچەکانی ژیانی ئەوان. پاش گەشتەکەی ئەمان لە ١٨٣٢دا میسیونێکیان بەسەرۆکایەتی پیرکینز نارده ورمێ. [٣٠] پیرکینزو تاقمەکەی سەر بەرێبازی پریسبیتریانی نیویورك بون. [٣١]

پیرکینز لە ١٨٣٦دا خوێندنگایەکی لەورمێ دامەزرانو کەوتە هەوڵدانی پەرەپێدانی خوێندەواری، پاش ٣ ساڵ ژمارەی خوێندنگاکانی گەیشتە ١٢ولە ١٨٤٠دا لە ٧٠ گوندا خوێندنگای دامەزراند بو.

هەر لەو ساڵەدا یەکەمین چاپخانەی لەورمێ دامەزراند کەخاوەنی تیپی سریانی، عەرەبی، ئینگلیزیبو، یەکەم کتێبی بەزمانو تیپی سریانی پێ چاپ کرد. [٣٢] بەم پێیە ورمێ لەدوای تەورێزو تاران، سێیەمین شاری ئێران بو کەدەزگای چاپی تێدا دابمەزرێ. [٣٣]

یەکەمین رۆژنامە لەئێراندا لە ١٢٥٠ی کۆچیدا لەتارانو پاش ١٧ ساڵ دوەمین رۆژنامەی رەسمی بەناوی((وقائع اتفاقیە)) لە ١٢٦٧ دا هەر لەتاران بڵاوکراوەتەوە. لەهەمان ساڵدا، هەمان میسیون لە ١ی کانونی یەکەمی ١٨٥١ەوە کەوتە بڵاوکردنەوەی گۆڤاری((تحریرا دی باحرا، واتە پرشنگی روناکی)). بەم پێیە سێیەمین رۆژنامە لەسەرانسەری ئێراندا لەورمێ لەلایەن ئەمانەوە بەزمانی کلدانی دەرچوە. [٣٤]

میسیونی ئەمریکایی توانای دارایی لەمیسیونەکانیتر زۆرتربو. بۆ ئەوەی نفوزی خۆی لەناو مەسیحییەکاندا بەهێزتر بکا ئەی توانی لەوانی کەزیاتر بایەخ بەدامەزراندنی فێرگەو نەخۆشخانە بدا. ورد بونەوەیەك لەئاماری خواری رادەی بایەخدانی میسیونی ئەمریکایی بەخوێندەواری دەرئەخا:

ساڵانی	ژمارەی فێرگە	ژمارەی قوتابی
١٨٣٧ تا ١٨٤٧	٢٤	٥٣٠
١٨٤٧ تا ١٨٥٧	٥٠	٤٩٨
١٨٥٧ تا ١٨٦٧	٥١	١٠٩٦

١٨٦٧ تا ١٨٧٧	٥٨	٢٠٢٤
١٨٧٧ تا ١٨٨٧	٨١	١٨٣٣
١٨٨٧ تا ١٨٩٥	١١٧	٢٤١٠ [٣٥]

جگە لەکاروباری دینی، جوگرافیا، مێژوی گشتی، فێربونی زمانەکانی سریانی، ئینگلیزی، فارسی، تورکیشیان خستبوە بەرنامەکانی خوێندنەوە.[٣٦]

دکتۆر کاکران پاش تەواوکردنی خوێندنی پزیشکی لەئەمریکا، نەخۆشخانەیەکی لە ١٨٧٩دا لەورمێ دامەزراند، لەوێدا سەرەڕای تیمارکردنی نەخۆش، دەرسی پزیشکی بەهەندێ لەخوێندکارەکانیش ئەگوت.[٣٧]

٣. میسیۆنی ئینگلیزی

لەکاتی شۆڕشی بەدرخان بەگدا، ئاسورییەکان لەشەڕەوە گلان. دیپلۆماتەکانی ئینگلیز لەلایەکەوە هانی نستورییەکانیاندا دژی بەدرخان راوەستنو، لەلایەکی ترەوە هانی کاربەدەستانی تورکیاندا جولانەوەکەی بەدرخان دابمرکێننەوە. لەو هەلومەرجە ئالۆزەدا پێشەوای نستورییەکان لە ١٨٤٣ دا داوای یارمەتی لەسەرۆکی قەشەکانی کانتەربەری کرد.[٣٨] ئەگەرچی مارشیمون دەسدرێژی کوردی کردبو بە بەهانە، بەلام هۆی راستەقینەی ئەم خواستە ترسی مارشیمون بو لەپەرەسەندنی نفوزی مسیونەکانی‌تر. لەم بارەیەوە ئوژن ئوبن، سەفیری فەرەنسی نوسیویتی:((مارشیمون بۆ پاراستنی خۆیو میللەتەکەی لەکار تێ کردنی نفوزی کاسۆلیکی فەرەنسیو پریسپیتراینی ئەمریکایی داوای یارمەتی لەکونسولی ئینگلیز کرد لەموسل، بەهۆی ئەوەوە سەرۆکی قەشەکانی کانتەربیری هەیئەتێکی نارده بارەگاکەی مارشیمون بۆ قوچانس هەروەها لە وانو ورمێ بنکەیان دامەزران))[٣٩]

بەریتانیا قازانجی لەوەدا نەبو مەسیحییەکان لەژێر ناوی کاسۆلیکێتیدا خۆیان بخەنە ژێر چەتری پارێزگاری فەرەنسییەوە، لای بابی عالی ئەوەی کرد بە بەهانەی دەسوەردانە کاروباری نستورییەکان. ئیرل کلارندون، وەزیری کاروباری دەرەوەی بەریتانیا لەنامەیەکیدا سالی ١٨٥٧ بۆ سیر ستراتفور کانینگ، سەفیری بەریتانی لەتورکیا نوسیویتی: ((حکومەتی خاوەن شکۆ بەخۆشییەکی زۆرەوە گەرەکێتی رادەی سەرکەوتنی ئەو تەقەلایانە بزانێ کەئەتوانن بەقازانجی ئەو میللەتە چەوساوەیە بیدەنو سەرەنجام ئاواتەکانیان چیە)). پێشەوای دینیی نستورییەکان راستەوخۆ نامەیەکی بۆ شاژن ڤیکتۆریا نوسی، لەهەردو ئەنجومەنی لۆردەکانو خەلکدا خوێنرایەوە، کۆڕە رەسمییەکانی بەریتانیا بەگرنگی پێدانەوە وەریان گرت.

لۆرد راسل نامەیەکی بۆ نوێنەری بەریتانیا لای بابیعالی نارد، تییا نوسی‌بو: ((بەعەلی پاشا رابگەیەنە کە بەختیاری‌و چاکەیْ نەستورییەکان کارێکە بەلای حکومەتی خاوەن شکۆوە زۆرگرنگە، ئەبێ ئاگاداری بکەی کەدەسبەجێ رێوشوێن دابنێن بۆ لابردنی زوڵم لەسەریان))[40]

سەرۆکی قەشەکانی کانتەربیری بەنوێنەرایەتی کەنیسەی ئەنگلیکانی دەستەیەکی نارد بۆ لێکۆڵینەوەی هەلومەرجی نەستورییەکان. ئەم دەستەیە لەناوچەی جولەمێرگ پێشەوای نەستورییەکانی بینی، هەروەها ٨ قەشەی لەتورکیاو ٣ قەشەی لەئێران بینی. لەپاش گەڕانەوەی ئەم دەستەیە لە ١٨٨٦ دا میسیونێکی هەمیشەیی بەسەرۆکایەتی کوتس نارده چیاکانی هەکاری‌و دوکتۆر ولیام براون ی بەراوێژکاری مارشیمۆن لەقوچانس دانا، براون ماوەی ٢٥ ساڵ لەلای مارشیمون مایەوە، هاوزەمانی دو ماربو تا لە ١٩١٠ دا لەوێ مرد.[41]

٤. میسیۆنی روسی

روسیا لەسەردەمی پیتەری مەزنەوە چاوی بڕیبوە داگیرکردنی ئێران، بۆ ئەو مەبەستەش هەوڵی‌ئەدا کەڵك لەمەسیحییەکان وەربگرێ. لەساڵانی جەنگەکانی روسی-ئێرانی دا(١٨٢٦-١٨٢٨) هەندێ لە نەستورییەکانی وەکو رێبەرو چاوساغ بەکارهێنا. پاش ئەو شەڕانە سەدان خێزانی نەستوری ناچاربون بەکۆمەڵ کۆچ بۆ قافقاز بکەن. پەیوەندی روسی- نەستوری پتەوتر ئەبو. لەچلەکانی سەدەی ١٩ هەمدا، شیلمون ئاراجان، یەکێ لەقەشە نەستورییەکان لەئێرانەوە چو بۆ دیتنی حاکمی قەفقاز، فورتنسوف. قەشە داوای‌لێ کرد رێ بدرێ بەهەمو نەستورییەکانی ئێران بەکۆمەڵ بگوێزنەوە بۆئەوێ، بەڵام فۆرتنسۆف ئەم خواستەی نەسەلماند، چونکە پێی وابو ئەگەر لەمەڵبەندەکانی خۆیان دا بمێننەوە ئەتوانن زۆرتر خزمەتی روسیە بکەن. لەم بارەیەوە نامەیەکی بۆ وەزیری کاروباری دەرەوە، نیسلرود، نوسی تێی‌دا ئەڵێ: ((ئێمە ناتوانین رێ بە نەستورییەکان بدەین بگوێزنەوە بۆ قافقاز، بەڵام ئەبێ پەیوەندی باشیان لەگەڵ ببەستین‌و، ئەبێ لەبەرامبەر حکومەتی ئێرانی‌دا پارێزگارییان بکەین، بۆ ئەوەی باوەڕو دڵسۆزییان بەدەس بهێنین، چونکە لەدوارۆژدا کەڵکێکی گەورەیان لێ وەرئەگرین))

لەکاتی جەنگی قرەمدا(١٨٥٣ - ١٨٥٦) پێشەوای نەستورییەکان ئامادەیی خۆی دەربڕی بۆ هاوکاری لەگەڵ روسیەو کەوتە گفتوگۆ بۆ ئەوەی کەنیسەی نەستوری بخرێتە سەرکەنیسەی سلاڤی روسی. لە ١٨٩٨دا مارێزنان بەنوێنەرایەتی پێشەوای نەستورییەکان چو بۆ پیتەربۆرگ، لە ئەنجامی ئەوەدا روسیەکان لە ١٩٠٠وە دەستەیەکی گەورەی ئورتودوکس یان ناردە ورمێ‌و بەگەرمی کەوتنە

چالاکی. لەلایەن مەسیحییەکانی ئەوێشەوە بەگەرمی پێشوازی کرانو، ئەوانیش ئەوێیان‌کردە بنکەی چالاکییەکانی خۆیان.[٤٢]

لە ١٩٠١ەوە گۆڤاری کلدانی زمانی ((ئورمیّ- ئورتودوکسانا)) یان بلاّوکردەوە.[٤٣]

٢/٣/١ ئەنجامی کاری میسیۆنەکان

بەدرێژایی سەدەی ١٩ هەم دەوڵەوتانی ئەوروپی لەهەوڵدانێکی بەردەوامی سیاسیو جەنگیو ئابوری دا بون بۆ ئەوەی جێگە پێی خۆیان لەناوچەی رۆژهەلاّتی ناوەڕاستدا بەگشتیو، لەناو سەرزەمینی ئێرانیو عوسمانیدا بەتایبەتی قایم بکەن. هەریەکەیان لەپەیجوری جێبەجێ کردنی ئامانجە تایبەتییەکانی خۆیو لەسۆراخی دابین کردنی قازانجەکانی خۆی دابو. ئامانجەکانی دەوڵەتانی ئەوروپیو قازانجو دەسکەوتەکانیان لەناوچەکەدا هەمیشە لەگەڵ یەك جوتوگونجاو نەبون. روسیا چەندی بۆی بکرایە هەولّی پەلهاوێشتنی لە ئەرزی عوسمانیو ئێرانیدا ئەدا، قازانجی لەقوت دانی هەردو دەولّەت دا بو، بەلاّم بەریتانیا قازانجی لەمانی ئەم دو دەولّەتەدابو، بۆ ئەوەی وەکوکۆسپ لەبەردەم روسیادا بوەستنو نەهێڵن سنوری دەسەلاّتی روسی بگاتە سەرئاوی گەرمی دەریا ئازادەکانو قازانجەکانی بەریتانیا لە هیند بخاتە مەترسییەوە. فەرەنسەش لەلایەکەوە بۆ بەرەنگاری روسی پێویستی بەمانی ئەم دو دەولّەتەو لەلایەکی ترەوە بۆ هەرەشەکردن لەبەریتانیا پێویستی بەجێگە پێو بنکە بو لەم ولاّتانەدا. ئەم دەولّەتانە هەریەکەیان بەشێوەی تایبەتی خۆی هەولّی بەجێ هێنانی ئامانجەکانی ئەدا. یەکێ لەرێگەکانی دزەکردن بۆ ناوچەکەو جێگیربون تێیدا گرنگی دان بو بەناسینو کۆکردنەوەی زانیاری جۆراوجۆر لەسەر ئەم ولاّتانە. لەوەشدا هەروەکو گەرۆكو زاناکانی مێژو، ئارکیۆلۆجی، جوگرافیا، زمانەوانی کەڵکی زۆریان بۆ دەولّەتەکانی خۆیان هەبو. میسیۆنە دینییەکانیش، بەهۆشیاری یالەڕوی بێ ئاگاییەوە، دەوری کاریگەریان هەبو لەجێبەجێ کردنی ئەوئەرکەدا.

لەناو مسیۆنێرەکاندا رەنگە مرۆڤی چاکەخواز، لەخۆ بوردو، خۆنەویست، خواپەرست زۆر بو بنو رەنگە زۆربەیان بەنیازی پاکی گەیاندنی پەیامی پیرۆزی مەسیحو پێشکەوتنی ئەوروپاو یارمەتی دانی گەلە مەسیحییە دواکەوتوە چەوساوەکانی ناوچەکە هاتبنو، سالاّنی درێژی تەمەنی خۆیان بۆ ئەو مەبەستە تەرخان کردبێ. ئەوانە لەچەندین شوێنی دورو دواکەوتودا فێرگەو نەخۆشخانەیان دامەزراند. چەندین لێکۆڵینەوەی بەنرخیان لەسەر لایەنە جیاوازەکانی ژیانی گەلانی ناوچەکە نوسی. خوێندەواریو رۆشنبیرییان لەسنورێکی دیاری کراودا

بلاوکردەوە. چەندین چاپخانەیان دامەزراندو چەندین کتێبو گۆڤاریان چاپکرد بەڵام هەمو هەوڵو تەقەلای خێرخوازانەی ئەمانە لەدوا هەڵسەنگاندندا ئەرژایە ناو هەوڵی جێبەجێ کردنی ستراتیجی دەوڵەتانی ئیمپریالیستی ئەوروپییەوە کەچاویان بڕیبوە دەس بەسەراگرتنو داگیرکردنی ناوچەکە. لەوەشدا هەم میسیونێرەکان بون بەیەکێ لەدەسکەلاکانی جێبەجێ کردنی ئامانجی ناڕەوای دەوڵەتەکانیانو، هەم مەسیحییەکانی ناوچەکەش بون بەقوربانییەکی بێ دەسکەوتی ئەو ستراتیجە، چونکە بون بە هۆی:

۱. تێکدانی تەبایی مەزەبی

کەنیسەکانی ئەو دەوڵەتانەی میسیونی خۆیان ئەنارده ناو مەسیحییەکان لەمەزەبدا یەکگرتو نەبون، بەڵکو لەسەرمەزەبی جیاواز بون. کەنیسەکان لەگەڵ یەك جیاوازو ناکۆك بون. هەریەکەیان هەوڵی ئەدا باوەڕی خۆی بباتە ناو مەسیحییەکانەوە. لەوەشدا ئاسورییەکان لەچاو گەلە مەسیحییەکانی تردا لەهەمویان زیاتر توشی زەرەربون. باوەڕی مەزەبیو نەتەوەیی لەلای ئەرمەنییەکان تێکەلاو بوبو، دینو مەزەبی بێگانە بەئاسانی نەی ئەتوانی کاریان تێ بکا. بەلام ئاسورییەکان هێشتا لەپلەیەکی نزمی پێشکەوتنی فەرهەنگییو کۆمەلایەتیو ئابوریو سیاسیدا بون، بەژمارە کەمو لەیەك دورو دابڕاوبون ، میسیونە جیاوازەکان بەئاساتی ئەیانتوانی ریزەکانیان کون بکەنو مەزەبیان پێ بگۆڕن. لەئەنجامی کاری میسیونە جیاوازەکاندا تەبایی مەزەبیی لەناو ئاسورییەکاندا نەما. ئەگەر لەپێشدا هەمویان یازۆرایەتییان نەستوریو کەمایەتییەکیان کاسۆلیکی سەر بەڕۆمابون، ئەوا دوای هاتنی ئەوانە ئەم گەلە بچوکە دابەشبو بەسەر چەند مەزەبی جیاوازی ناکۆکی وەکو پرۆتستانتی، کاسۆلیکی، ئەنگلیکانی، ئارتۆدۆکس...

۲. تێکدانی پێوەندی ئاسوری- کوردی.

لەپێش هاتنی میسیونە ئەوروپییەکاندا پێوەندی ئاسوری- کوردی تا ئەندازەیەکی باش ئاسایی بوە. مێژوی ناوچەکە باسی هیچ پێکادانێکی خوێناوی گەورەی نێوان ئەم دو گەلە ناگێڕێتەوە. بێگومان ئاسورییەکان لەبەرئەوەی مەسیحی، یاوەکو پێیان گوتون((غەیرە دین))و((کافر)) بون، لەمافی دینی، سیاسی، ئابوری، کۆمەلایەتی... دا وەکو یەك نەبون لەگەڵ کورد یا لەگەڵ موسوڵمانەکانیتر، ئەوانە لەریزی ئەهلی زیمەدا بونو ئەبو((جزیە)) بدەن. مەزنەکانی کورد هەروەکو دانیشتوانو ئێلەکانی ژێردەستی خۆیان ئەچەوساندەوە، ئەبێ ئاسورییەکانیان زیاتر چەوساندبێتەوە، لەوەشدا جگە لەدواکەوتنی گشتی

سیاسی‌و کۆمەڵایەتی هەموکورد، هەستی دینی‌و هاندانی مەلاکانی کورد دەورێکی کاریگەریان هەبوە. ئەگەرچی تەبایی دینی‌و مەزەبی هەرگیز لەناوکوردا نەبوە. لەکوردستاندا ئیسلام‌و مەزەبە جیاوازەکانی، کاکەیی- ئەهلی هەق، پێڕەوانی ئولی یەزیدی، مەسیحی، جو... هەبونو لەپاڵ یەکدا ژیاون. بەڵام لەمێژوی کوردا باسی جەنگی دینی‌و مەزەبی زۆر نیە، چەند جارێ قەتلوعامی یەزیدی کراوە، بەڵام باسی شەڕو پێکدادانی دین‌و مەزەبەکانی‌تر نیە، بەتایبەتی شەڕی مەسیحی-موسوڵمان تا هاتنی میسیونەکانی بێگانە.

میسیونێرەکان دەورێکی کاریگەریان هەبو لەهاندانی ئاسورییەکاندا دژی گەلە موسڵمانەکانی دراوسێیان، بەتایبەتی دژی گەلی کورد کە نەخۆی دەوڵەتی تایبەتی خۆی هەبو، وە نە هیچ دەوڵەتێکی بێگانەش پشتیوانی لێ ئەکرد. هەر بۆ نمونە یەکێکیان لەنامەیەکی‌دا ساڵی ١٨٣٦ کەبۆ مارشیمۆنی نوسیوە، ئەڵێ: ((ئەوکوێرەوەرییەی خۆتو گەلەکەت لەم ناوچەیەدا، بەدرێژایی ئەوماوەیە بەسەرتان هاتوە، هەموی لەئەنجامی زوڵمی ئیسلامی‌دایە ... ئەوەش بەزەیی‌و هاودەردی برا مەسیحییەکانی ئەمریکاتانی وروژاندوەو سەرنجی راکێشاون بۆ مەسەلەکەتان))[٤٤]

ئەم جۆرە پەروەردە کردن‌و راهێنانە، لەو خوێندنگایانەی ئەمانە دایان ئەمەزران‌و، لەئامۆژگاری دینی ناو دیرەکان‌و، لەرەفتاری رۆژانەیاندا رەنگی ئەدایەوەو، کاری ئەکردە سەر دروست کردنی دوژمنایەتی لەبەینی مەسیحییەکان‌و موسڵمانەکاندا.

لەکاتێکا میرەکانی بۆتان، هەکاری، بادینان خەریکی خۆسازدان بون بۆ بەرهەڵستی هێرشی تورك بۆ سەر کوردستان، ناکۆکی لەبەینی کوردو مەسیحی‌دا ئەقییەوە.

بەریتانیا نەی ئەویست تورکیا لاواز بێ، یا هیچ بەشێکی لێ جیاببێتەوە، لەترسی ئەوەی نەوەکو کزی عوسمانی ببێتە هاندەری روسیا بۆ داگیرکردنی، بۆیە ئینگلیزەکان دژایەتی هەمو بزوتنەوەیەکی سەربەخۆیی- خوازی کوردیان ئەکرد. بۆ ئەو مەبەستەش" لەلایەکەوە نفوزی خۆیان لەناو مەسیحییەکاندا، بەتایبەتی لەناو ئاسورییەکاندا، بەکار ئەهێنا کە لەهیچ بزوتنەوەیەکی کوردا دژی حکومەتی عوسمانی بەشدار نەبن، بەڵکو ئەگەر بۆیان بکرێ تەگەرەی لێ بدەن‌و دژی بوەستن. کەچی لەلاکەی ترەوە، زۆریان لەبابی عالی ئەکرد بۆ پاراستنی هێمنی‌و ئاسایش‌و، سەلامەتی ئاسورییەکان، لەشکر بنێرێتە سەرکوردستان‌و دەسەڵاتی میرو مەزنەکانی کورد نەهێڵێ.

لەکاتی خۆ ئامادەکرنی بەدرخان بەگدا بۆ بەرهەڵستی پەلاماری تورك، نوراللە بەگ مەزنی هەکاری کەیەکێ لەهاوکارە نزیکەکانی بەدرخان بەگ بو نامەیەکی بۆ مارشیمون نارد بۆ ئەوەی یەکتری ببینن‌و، گفتوگۆ بکەن بۆ بەلادا خستنی ناکۆکیەکان‌و، دانانی رێوشوێنی پێکهاتن‌و هاوکاری، کەچی میسیونێری ئینگلیزی بادجەر نەك نەیهێشت مارشیمون، نوراللە بەگ ببینێ، بەڵکو وای لێ کرد پەنا بۆ بابیعالی ببات، داوای سەرکوت کردنی کوردەکانی لێ بکا.[٤٥] کونسوڵی بەریتانی لەموسڵ بەناوی پارێزگاری نستورییەکانەوە لەدەستدرێژی کورد داوای لەکاربەدەستانی تورك کرد بەدرخان‌و بزوتنەوەکەی لەناوببەن.

بادجەر لەراپۆرتێکا بۆ((کۆمەڵی بڵاوە پێدانی ئینجیل)) نوسیویتی: ((نوراللە بەگ میری هەکاری سەربەخۆیی لەنستورییەکان زەوت کردوە، ئەگەرنەو یارمەتییە کاتییە نەبوایە کەئێستە ئەیان درێ، کوردەکان سەریان پێ دانەواندبون بۆ قانونەکانی خۆیان کەقانونی جەنگەڵە))[٤٦]

کونسوڵی ئینگلیز لەموسڵ‌و وان هانی ئاسورییەکانیاندا دژی بزوتنەوەکەی بەدرخان بەگ راببوەستن‌و، باجی نەدەنێ. ئەوەش بو بەهۆی هەڵگیرسانی شەڕێکی خوێناوی لەنێوان کوردو ئاسوریدا(١٨٤٢-١٨٤٣) ئاسورییەکان لەو شەڕانەدا توشی زەرەری گیانیی‌و ماڵی زۆربون. نوێنەرانی دەوڵەتە مەسیحییەکانی ئەوروپا بەتایبەتی دیپلۆماتەکانی ئینگلیز ئەوەیان کردە بەهانە بۆ خۆتێ هەڵقورتان‌و بۆگوشار بۆ سەر بابیعالی‌و، داوای تەمێ کردنی کوردو، پاراستنی مەسیحییەکان لەکوردو، دامەزراندنی دەسەڵاتی ناوەندیی تورك لەناوچەکەدا.

هەڵوێستی دوژمنانەی نوێنەری بەریتانیا لەبەدرخان بەگو هاندانی بابیعالی بۆ لەشکر کێشی بۆ سەر بۆتان، لەدوایترا بەجۆرێ لەبۆچونی سەرکردەکانی کوردا، وەکو شێخ عوبەیدوڵلای شەمزینی‌و کوڕانی بەدرخاندا، رەنگی‌دایەوە کەهەرگیز باوەڕیان بە بەریتانیا نە ئەکردو، ئەیان ویست لەبەرامبەر بەریتانیادا پشتیوانی روسیا بەدەس بهێنن.

هەر لەئەنجامی هاندانی میسیونێرە بێگانەکاندا، ئاسورییەکان لەبەدرخان بەگ هەڵگەڕانەوە. لەجوڵانەوەکەی یەزدانشێردا بەشدارییەکی کەمیان کرد. سەرەڕای ئەوەی شێخ عوبەیدوڵلاش هەوڵێکی زۆری لەگەڵدان بۆ ئەوەی لەشۆڕشەکەیدا بیان‌کاتە هاودەنگ، بەلام ئەوان لەسەر ئامۆژگاری میسیونێرو دیپلۆماتە ئەوروپییەکان بێ لایەن راوەستان. شێخیش رێزی بێلایەنییەکەی گرتن. لەو شەڕە خوێناوییەدا کە لەنێوان کوردو عەجەمدا، لەناوچەیەکا کەئاسورییەکانی لێ ئەژیان، قەوما، رێگەی نەدا هیچ زەرەرێ لەئاسورییەکان بکەوێ.

٣. تێكدانی پێوەندی ئاسوری لەگەڵ حكومەتەكانی ناوچەكە.

روسیا لەململانێ دابو لەگەڵ دەوڵەتانی عوسمانیو ئێرانیدا. ناو بەناو ئەم ململانێیە ئەبو بەجەنگی سەختو، هەموجارێ ئەبو بەهۆی داگیركردنی بەشێك لەئەرزی عوسمانی یا لەئەرزی ئێرانی. قەیسەری روسیا هەموجار بۆ مەبەستی فراوانخوازانەی تایبەتی خۆی هەوڵیئەدا كەڵك لەچەوسانەوەی دینی مەسیحییەكان وەربگرێ. هانی ئەدان بۆ هاوكاری لەگەڵ روسیا دژی عوسمانیو ئێران. هەموجار ئەمەش ئەبو بەبیانو بەدەس كاربەدەستانی بابی عالیو دەرباری قاجارەوە بۆ سزادانی قورسی مەسیحییەكان. بەڵكو هەندێ جار كوشتاری بەكۆمەڵیان. سەرەنجام هەردو گەلی ئەرمەنیو ئاسوری لەباتی ئەوەی بگەن بەمافی ئازادی دینیو نەتەوەیی، بونە قوربانیی سیاسەتی ئیمپریالیستی روسیەو، توشی لەناوچونی بەكۆمەڵو، ئاوارەبونی بەكۆمەڵ بون.

٢. ئامانجی نەتەوەیی گەلی ئاسوری.

ئاسورییەكان لەگەلە كۆنەكانی رۆژهەلاتی ناوەڕاستن. ئێستەش لەكاتی گەڕانی ئاركیۆلۆجیدا لەمزۆر شوێنی لەیەك دوری ناوچەكەدا شوێنەواری ئاشوری ئەدۆزرێتەوە، كەئەوان بەباووباپیری خۆیانی ئەزانن. هەروەها ناوی هەندێ مەڵبەندو شارو گوندو شاخو روباریش رەگەكەی ئەگەڕێتەوە بۆ زمانی سریانی، كەئەوان بەزمانی خۆیانی ئەزانن.

ئاسورییەكان ماوەیەكی درێژ لەگۆشەی فەرامۆشی دابون. لەروداوەكانی ناوچەكەدا دەورێكی دیاریان نەبوە. بەڵام لەناوەڕاستی سەدەی ١٩ هەمەوە، وەكو فاكتەرێكی دیار لەكوردستان، چ لەو بەشەی لەژێردەستی توركو، چ ئەو بەشەی لەژێردەستی ئێراندابو هاتنە ناوانەوەو، لەسالآنی یەكەمین جەنگی جیهانییدا وەكو مەینەتییەكی گەورەی گەلێكی زۆر لێكراوی ئازادیخواز تەقییەوە.

ئەم میللەتە بەدرێژایی زەمان توشی كوێرەوەری بوە. لەژێرباری قورسی چەوسانەوەی دینیدا ژیاوە. پێشەوا دینییەكانی موسوڵمانەكانو كاربەدەستانی هەردو دەوڵەتی ئێرانو توركیا، دەورێكی زۆریان هەبوە لەخرۆشاندنی هەستی دینی كوردا دژی ناموسوڵمانەكان، لەوانە ئاسوری. هەمیشە بەچاوی سوك سەیریان كردون. لەهەندێ قۆناغدا ناچاریان كردون كەنیشانەیەكی تایبەتی هەڵبگرن بۆ ئەوەی لەموسوڵمانەكان جیا بكرێنەوە. لەئەنجامی ئەمەشدا لەڕوی ئابورییەوە روتێنراونەتەوەو، لەڕوی كۆمەلآیەتییەوە پلەیەكی نزم تریان هەبوە لەكۆمەلآنی خەڵكی موسوڵمان. لەهەندێ شوێنی كوردستان، مەسیحییەكانی كە بە((فەلە)) ناو براون، بۆ خۆپاراستن لەچەوسانەوەی جۆراوجۆر ناچار ئەبون خۆیان

بهاوێژنــه پــەنای ئاغایــەکی دەســەڵاتدارەوە. ئــەو ئاغایــەش بەرامبــەر بــەباج و سەرانەیەکی تایبــەتی ئــەبو لەبەرامبــەر دەســدرێژی ئاغایــانی تــرا بیــان پــارێزێ. سەرەڕای هەمو ئەمانە، مێژوی پەیوەنــدی کــورد-ئاســوری تاســەدەی رابــردو هــیچ روداوێکی خوێناوی ئەوتۆی تێدا نیە کەشایەنی گێڕانەوە بێ.

کــوردیش وەکــو ئاســوری لــەژێرباری چەوســانەوەو، هەمیشــە لەشــۆڕش و یــاخی بوندابوە. خاوەنی دەسەڵاتی سیاسی، سوپایی، دارایی تایبــەتی، تەنانــەت خــاوەنی دەسەڵاتی دینی و فەرهەنگیی خۆیشی نەبوە تا ئۆبــاڵی چەوســانەوەو زەوت کردنــی مافی سیاسی و دینی، یا ئازادی و سەلماندنی مافی سیاســی و دینــی گــەلێکی تــری لەئەســتۆدا بــێ. بــەڵکو هەنــدێ دەوڵــەت و میللــەتی دەســەڵاتداری‌تر ناکۆکییــان لەبــەینی هەردوگــەلی هاوســێدا بــۆ قــازانجی خۆیــان دروســت ئــەکرد، بــۆ ئــەوەی هەردوکیان لەژێر دەستی خۆیاندا بهێڵنەوە.

ئاسوری لەگەڵە کۆنەکانی ناوچەکەیە، مێژوش رەنگــە بــەوردی لــەبیری نەیــەت لەکەیەوە نیشتەجێی ئەوێن. دەسەڵاتی حکومەتــە ئیســلامییەکان بەدرێــژایی چــەن قەرن، بەشێوەی جۆراوجۆر، لەژمارەی مەسیحییەکانی بەگشتی کەم‌کردۆتــەوە. ئــەم ناوچەیەش زیاتر لە ٤ قەرن لەژێردەستی دو هێزی زلدا بون، کە یەکێکیان شیعەو ئەوی تریان سوننە بوە ئایدیۆلۆجی رەسمیی دەوڵەت و، بەهانەی هەبون و کارەکــانی. ئەم دو ناوەندەش بەدرێژایی ٥ قەرن لەململانێدا بون. لــەم ململانێیــەش‌دا هــەمو رێگەیەکیان بەکارئەهێنا. لەوانە، لەناوبردنی بەکۆمەڵی خەڵک و، بەگژ یەکا کردنی گەلان و هۆزو تیرە وبنەماڵــە. ئــەو دو هێــزە هــیچ کامیــان نــەی‌توانی ئــەوی تریــان لەناوببات. بــەڵکو هــەردوکیان یــەکتریان شــڕو لاوازکــردو ناوچــەکەیان لــەکاروانی پێشــکەوتنی دنیــا دواخســتو، بــون بــەهۆی وێرانــی وڵاتو دواکــەوتن و هــەژاری گەلەکانی خۆیان و، رەخساندنی هــەل بــۆ دەوڵــەتانی مەســیحی ئــەوروپی، کــەپێش بکەون و دەوڵەمەندو بەهێز ببن و، چاو ببڕنە قەڵــەمڕەوی ئــەم دو دەوڵەتــە. ئــەمانیش لەئەنجامی ململانێــی بــەردەوامی درێــژخایانی بــەینی خۆیــاندا هەرچــی تینوتــاو هێزیان هەبو داچۆڕابو.

لەســەدەکانی رابــردودا ئاســورییەکان داوای جیابونــەوەیان نــەکردوە. هــەوڵی دروست کردنی دەوڵەتی سەربەخۆیان نەداوە. هەمیشە لەتەلاشی ئەوەدابون بەچاوی یەکسانی لەگەڵ هاوڵاتییانی موسوڵمان ســەیر بکــرێن و رەفتاریــان لەگــەڵ بکــرێ. بەڵام ئەوانیش خۆیان بەهۆی لەیەك دابڕان و دوری و دواکەوتنەوە، تەبایی مەزهەبی و فەرهەنگی و زمانی‌یان نەبوە. ئاسورییەکانی هەکاری و بۆتان و بادینان کــەپێك‌هــات بون لەچەند تاقمێکی خاوەن رێکخستنی خێڵــەکی وەکــو ئێڵــەکانی جیلــو، بــازی،

تخومی، تیاری، ئاشیتی لەگەڵ کلدانەکانی شەقلاوەو عەینکاوەی هەولێرو هەرموتەی کۆیەو شوێنەکانیتری موسڵ وەکو یەك نەبون. هەروەها لەگەڵ ئاسورییەکانی ورمێش جیاوازبون. هاتنی میسیونی دەولەتو کەنیسە جیاوازەکان ناکۆکییەکانی ناوی قوڵتر کردنو، کێشەی پێوەندییەکانی ئەوانی هەم لەگەڵ دەولەتانی ئێرانیو عوسمانیو، هەم لەگەڵ گەلانی دراوسێیان زیاتر ئاڵۆزان.

میسیونیرە ئەمریکی، فەرەنسی، روسی، ئینگلیزییەکان لەئێرانو تورکیا بەناوی یارمەتی دانو پێش خستنی مەسیحییەکانی کوردستانەوە دامەزرابون. ئەگەرچی دەیان نەخۆشخانە، خوێندنگا، چاپخانە، شوێنی فێرکردنی کارو پیشە ... یان بۆ دروست کردنو لەم رووەوە خزمەتێکی گەورەیان کردن. بەڵام دەولەتانی ئەوروپایی هەولیاندەدا، هەم میسیونەکانی خۆیانو، هەم مەسیحییەکانی کوردستان، بۆ مەبەستی تایبەتی خۆیانو، بۆ دەسوەردانە کاروباری ناوخۆی ئێرانو تورکیاو، چەسپاندنی جێگە پێی خۆیان لەناوچەکەدا بەکار بهێنن.

میسیونەکان بەهۆی بلاوکردنەوەی خوێندەواری، کردنەوەی قوتابخانە، دامەزراندنی دەزگای چاپ، بلاوکردنەوەی کتێبو گۆڤارو رۆژنامە، هۆشی نەتەوەییان لەناو ئاسورییەکاندا ئەبوژاندەوە. هۆشی نەتەوەیی تێکەڵاوی هەستی دینی ئەبو. ئەگەر جاران بەسەلماندنی مافی ئازادی دینی دابین ئەبون، ئیتر خواستی سیاسیو فەرهەنگییشیان هەبو. ئەیان ویست لەکاروباری دەولەتیدا نوێنەری خۆیان هەبیو بەشداربن، بەزمانی خۆیان بیخوێننو فەرهەنگی تایبەتی خۆیان گەشە پێ بدەن، جیاوازی لەنێوان ئەوانو هاولاتییانی موسوڵماندا نەمێنێ. بەشێنەیی وای لێ ئەهات، مەسیحییەکان بەگشتی، دڵسۆزییان بۆ دەولەتانی ئەوروپی بەهێزتر ئەبو لەچاو دڵسۆزییاندا بۆ دەولەتەکانی خۆیانو، ئەوانیان بەپارێزەرو دالدەی خۆیان ئەزانی. ئەوانیش گوشاریان بۆ بابیعالیو دەرباری قاجار ئەهێنا کەمافی مەسیحییەکان بسەلمێننو زولمو زۆریان لەسەر لابیەن.

لەدوای تێشکانی دەولەتی عوسمانی لەبەردەمی روسیەدا(۱۸۷۷) کاتێ دەولەتانی ئەوروپی پەیمانی بەرلینیان بەسەر تورکیادا سەپاند، لەچەند مادەدا پاراستنی مەسیحییەکانو سەلماندنی مافەکانیان تێخستبو. ئەم گوشارە ئەوروپییە بۆ سەر عوسمانیو، ئەم جۆرە دەسوەردانە کاروباری ناوخۆو، هەولدانی روسیا بۆ کەلك وەرگرتن لەمەسیحییەکانی ئێرانو تورکیا لەکاتی جەنگەکانیدا لەگەڵ ئەم دو دەولەتەو، هاوکاری کردنی کەموزۆری مەسیحییەکان لەگەڵ روسیاو بەریتانیا دژی تورکیاو ئێران، زەمینەی دوژمنایەتی لەناو داوودەزگای دەولەتیی

رۆمو عەجەمو، لەناوگەلانی هەردو دەوڵەتدا خۆش ئەکردو، ئەبویە بەهانە بەدەستیانەوە بۆ ئازاردانی زیاتریان.

کە((ئینقلابی عوسمانی)) لەژێر دروشمەکانی حوریەت، عەدالەت، مساواتدا، هەڵگیرساو، سەرلەنوێ دەستوری هێنایەوە مەیدانی کارپێ کردنو، مافی هەموگەلانی عوسمانی بێ گوێدانە جیاوازی دین، زمانو نەتەوە، سەلماند(١٩٠٨)، خۆشی خستە ناو دڵی هەموگەلە زۆرلێکراوەکانی عوسمانییەوە. بەڵام ئەو خۆشییە زۆری نەخایاند، چونکە سەرکردەکانی((اتحادو ترقی)) لەسیاسەتی نەتەوەیی‌دا کەوتنە جێبەجێ کردنی پلانی تورکاندنی نەتەوە نەتورکەکان پێڕەوی‌و ئامانجی پان-تۆرانیزمو، لەسیاسەتی دینی‌دا کەوتنە پەیڕەوی ئامانجی پان _ ئیسلامیزم. ئەو هیوایەی گەلە نەتورکو نەموسوڵمانەکان بەشۆڕشەکەیان هەبو نەهاتە دی. جیاوازی دینیی‌و جیاوازی نەتەوەیی لەجاران زیاتری کرد.

ئاسورییەکانیش، وەکو ئەرمەن، هەواڵی تێوەگلانی بابی‌عالی‌یان لەیەکەمین جەنگی جیهانییەوە بەخۆشی‌و پەژارەوە وەرگرت" بەخۆشییەوە چونکە بەهیوای ئەوەبون دەوڵەتی عوسمانی لەجەنگدا بشکێ‌و، قەڵەمڕەوەکەی پارچە پارچە ببێ‌و، ئەوانیش لەدەس زۆرلێکرانی دینیی‌و نەتەوەیی‌و رزگاربن. بەپەژارەوە چونکە لەچارەنوسی خۆیانو، تۆڵەی دڕندانەی تورکو گەلە موسڵمانەکانی تر ئەترسان.

قەیسەری روسی داوای لەگەلە مەسیحییەکانی ژێردەستی تورک کرد، بەتایبەتی لەگەلانی ئەرمەنی‌و ئاسوری، کرد" دژی دەسەلاتی عوسمانی رابپەڕنو شۆڕش بکەنو هاوکاری هێزە چەکدارەکانی روس بکەن، بەرامبەر بەوەش بەڵێنی ئازادی‌و سەربەخۆیی پێدان لەپاش بردنەوەی جەنگ. مەسیحییەکان، بەدەنگ بانگەوازی قەیسەرەوە چون، بەسەدانیان ریزەکانی ئۆردوی تورکیان بەجێ هێشتو چونە پاڵ سوپای روسی‌و، لەمەیدانەکانی جەنگدا هاوکاری جۆراوجۆری روسیەیان کرد. سەرکردەکانی((اتحادو ترقی)) خۆیان لەبەهانەبون لەمەسیحییەکان، بەوەش بیانویەکی بەهێزی قەلاچۆکردنی بێ بەزەییانەیان دەسکەوت.

تورک ئەوەی کردە بەهانەو کەوتە کوشتاری بەکۆمەڵی ئەرمەنی‌و ئاسوری. لەو سەردەمەدا ژمارەی ئاسورییەکانی دەوڵەتی عوسمانی بە١٥٠هەزار کەسو ئاسورییەکانی ورمێ‌و دەورو بەری بە٥٠ هەزارکەس ئەخەملێنران. هێزەکانی تورک چونە سەریان، ئەوی نەکوژراو دەربازبو بەناچاری‌و تێشکاوی نیشتمانی دێرینەی خۆی بەجێ هێشتو روی‌کردە ورمێ، کەئەوسا لەژێردەسەلاتی سوپای روسی دابو.

نیکیتین سەبارەت بەئامانجی نەتەوەیی ئاسورییەکان نوسیویەتی:

((...نەستورییەکانی تورکیا...چاوەڕێ بون دوای جەنگ ئازادو سەربەخۆبن، ئەوانەشیان کەهاوڵاتی ئێران بونو لەورمێ ئەژیان...ئومێدەواربون دوای جەنگ هەلومەرجی ژیانیان بگۆڕێو، لەژێردەسەلاتی دەوڵەتانی ئیسلامی دەربێن...))[٤٧]

نوسەرێکی ئێرانی لەژێر سەرناوی((بیری پوچی ئاسورییان))دا نوسیویەتی:

((بەو جۆرەی ئەزانرێ مارشیمون سەرۆکی دینیی ئاسورییان بیری ئازادیو فەرمانڕەوایی لەسەردا بو، وە بەتەمابو کەڵك لەهەلومەرجی شێواوی دنیا وەربگرێ بۆ دامەزراندنی دەوڵەتی سەربەخۆی ئاسوری لەبەشێکی خاکی ئێرانو عوسمانیدا. ئەو بینی بوی کەعوسمانییەکان بۆ پاکردنەوەی نەژادو خاکی خۆیان ئاسورییەکانیان کوشت بو، ئەوانەی لەکوشتن رزگاریانبو رایان کردبو بۆ ئێران، خۆیشی یەکێ بولەوانە. سیاسەتی ئەودەمی هاوپەیمانەکان پێکهێنانی لەشکرێ بو لەمەسیحییەکان لەئازەربایجان، ئەویش ئەیویست ئەو هەلە بقۆزێتەوەو، ئەوەندەی بتوانێ ئەو ناوچانە لەبونی موسڵمانان پاك بکاتەوەو نەیان هێڵێ، وەپایەکانی حکومەتی پاشەڕۆژی خەیاڵیی خۆی قایم بکا. لەبەرئەوە لەگەڵ ئەوەی مارشیمون پێشەوایەکی دینیبو، ئەبو بەڕاستی لەگەڵ کوشتو کوشتار نەبێ، کەچی ئاسورییەکانو مەسیحییەکانی هانئەدا بۆ کڕینی چەكو خۆچەکدارکردنو خۆئامادەکردن بۆ جەنگ.[٤٨]

بۆ ئەوەی لەئامانجی نەتەوەیی ئاسورییەکان لەو قۆناغەدا تێبگەین چەند بەڵگەیەك لەبەر دەسدایە. یەکێکیان بریتییە لەو مەرامنامەیەی((کۆمیتەی ئازادی ئاسوری)) لە٢٧ ی‌حوزەیرانی ١٩١٧ دا لەکاتی پێکهێنانی تیپە چەکدارەکانی ئاسوریدا لەورمێ بڵاوی کردۆتەوە. ئەوی تریان ئەو یادداشتەیە کەدەستەیەکی نوێنەرایەتی بەناوی گەلی ئاسوریو کلدانییەوە لەپاریس پێشکەشی کۆنفرەنسی ئاشتی کردوە.

لەمەرامنامەکەدا نوسراوە:

((١. ئامانجی سەرەکی کۆمیتەی ئازادی ئاسوری، پێکهێنانی بەڕێوەبەرایەتییەکی سەربەخۆیە لەمەڵبەندەکانی: ورمێ، موسل، تور عابدین، نسیبین، جزیرە، جولەمێرگ، بەو مەرجەی لەکاروباری بازرگانیو جەنگیدا هاوپەیمانی روسیای ئازادی مەزن بێ.

٢. ئەنجومەنێکی نەتەوەیی بنچینەی ئەم سەربەخۆییە ئەبێ، قانون دائەنێ، وەزیرانو سەرکۆمار لەجێبەجێ کردنیدا بەشدارئەبن.

٣. هەڵبژاردنی نوێنەرانی ئەنجومەنی ناوەندی بەم ٧ مەرجانەی لایخوارو ئەنجام ئەدرێ: مەرجەکانی حەقانییەت، وەکیەکی، جیاوازی نەکردن بەهۆی مەزەب،

وەجاخزادەیی، رەسەنی، رەگەز، زمان ئەوانەی ۲۰سالّی تەواون، مافی هەلّبژاردنی نوێنەرانی ئەو ئەنجومەنەیان هەیە. تەمەنی ئەوانەی کاندید ئەکرێنو هەلّ ئەبژێردرێن نابێ لە۲٥ سالّ کەمترو لە٦۰ بەرەوژور بێ.

٤. دەولّەت دەس ئەگرێ بەسەر ئەرزی زەویدارەکاندا، بۆ ئەوەی بەپێی بەرنامەی کاربەدەستانی دەولّەت بەسەرگەلدا دابەش بکرێ.

٥. زەویوزاری کسانێ کەسەدان سالّە دەسیان بەسەر ئەرزەکاندا گرتوە، ئەبێ بێ گوێدانە مەزنایەتی نەتەوەو رەگەز لەلایەن کاربەدەستانی دەولّەتەوە زەوت بکرێو، بەیەکسانی بەسەر رەنجبەراندا دابەش بکرێ، بەرووبومەکەشی بۆ خۆیان ئەبێ بۆ دابین کردنی پێویستییەکانی خۆیان، هیچ جۆرە زەوییانەیەکیان لێ ناسێنرێ. زەویدارەکانیش، بەگوێرەی پێویستییەکانی خۆیان، پارچە ئەرزیان ئەدرێتێ. ئەبێ پەیڕەوی ئەمانەی خوارێ بکرێ:

یەکەم: ئەو ئەرزانەی هی زەویداربون، یا خاوەنەکەی بەپارەی خۆی کڕیونی، پاش لێکۆلّینەوەی قەبالّەو بەلّگەکانیو سابت بونی، دەستی بەسەرا ئەگیرێو نرخەکەی ئەبژێردرێو بەخاوەنەکەی ئەدرێ.

دوەم: هەموکانەکان، کانی ئاو وهیتر، لێرەوار، بۆ کەلّکی گشتی لەخاوەنەکانی ئەسێنرێو ئەخرێنە ژێرسەرپەرشتی کاربەدەستانی دەولّەتو بەرێوەبەرایەتی ناوەندییەوە.

٦. هەمو ئاشورییان، نێرو مێ، بێ جیاوازی چینایەتی" لەبەردەمی قانوندا وەکیەکن.

٧. ئازادی دەربڕین، نوسین، دین، کۆبونەوە، باوەڕ ئەدرێ بەو مەرجەی زەرەر لەشەرەف نەدا.

٨. هەموکەس بەپێی دەرامەتی خۆی باجئەدا، باج لەهەمو خەلّك بەبێ جیاوازی وەرئەگیرێ.

٩. منالّانی خوار تەمەنی ۱۱ سالّ بۆ خوێندنو فێربون ئەبێ ببرێنە خوێندنگا.

۱۰. کاروباری دینی بەتەواوی لەکاروباری سیاسی جیا ئەکرێتەوە، روحانییەکان مافی دەسوەردانە کاروباری سیاسیو حقوقییان نیە.

۱۱. ئەبێ کەلّك لەرێکخستنی سۆسیال دیموکرات وەربگیرێ، ئەم پارتییە ئەبێ بەگوێرەی بەرنامەی کارل مارکس دەسکەوتو بەرژەوەندییەکانی رەنجدەران دابین بکا.

١٢. ڕاگرتنی ئەو باجە ناڕەوایانەی باری شانی خەڵکو ڕەنجدەرانی قورس کردوە.
١٣. هەمو ئەو گەلو نەتەوانەی لەدەوڵەتی ئازادی ئاشوریدا ئەژین، ئەتوانن بەئازادی بەپێی دینو مەزەبی باوباپیریان بژین، بەڵام ئەبێ مل بدەن بۆ قانونەکانی دەوڵەتی جمهوری ئاشوری، کەئەنجومەن دایان ئەنێ.
١٤. لەهەمو شوێنەکانی وڵاتدا، هەمو زانستەکان بەزمانی سریانی ئەخوێنرێن.))[٤٩]
هەروەها لەو بیرخەرەوەیەدا کە لەتەموزی ١٩١٩دا سەعید سادقو نەجیب ڕۆستەم بەناوی گەلی ئاسوریو کلدانیەوە داویانە بەکۆنفرەنسی ئاشتی پاریس، داوای دروست کردنی دەوڵەتێکی ئاسوری سەربەخۆیان کردوە لەسەر زەمینێکی فراوانی ولایەتەکانی ڕۆژهەڵاتو خواروی تورکیا لەگەڵ حەلەبو دیرەزوورو موسل بەو مەرجەی دەروبەکیشی لەسەر دەریا هەبێ. دەستەی نوێنەرایەتی گەلی ئاسوری ئەوەی کردبو بەبیانوی خواستەکانی کەزۆرایەتی دانیشتوانی ئەو شوێنانە ئاسورینو ڕەچەڵەکی هەندێ لەئێلەکانی کوردو عەرەب ئاسوریە.
دیاریکردنی ئامانجی ئاسورییەکان بەو جۆرەی لەم بەڵگانەدا باسیکراوە لەچەند لاوە توشی بەرەنگاری ئەبو:
یەکەم-لەئاستی ناوچەیدا" چونکە لەگەڵ ئامانجی نەتەوەیی گەلانی تورکو کوردو عەرەبو ئازەری لەیەکی ئەداو، ئەو سەرزەمینەی ئەوان ئەیان ویست دەوڵەتی ئاشوری تیا دابمەزرێنن هیچ یەکێ لەم گەلانە بەهی ئاسورییان نەئەزانی، بەڵکو هەندێ لەو نەتەوانە لە ناوخۆیاندا ململانێییان بو لەسەر خاوەنێتی هەندێ لەو شوێنانە.
دوەم-لەئاستی دەوڵەتانی ناوچەکەدا" ئەو شوێنانەی ئاسورییەکان لەبەرنامەی خۆیاندا دیاریانکردوە، بەشێکی قەڵەمڕەوی ئێرانیو بەشێکی قەڵەمڕەوی عوسمانیبو. هەم حکومەتی ئێرانو هەم حکومەتی تورك بەتوندی دژی ئەم پرۆژەیە ڕائەوەستان، چونکە ئەبو بەهۆی دابڕینو جیاکردنەوەی هەندێ لەئەرزی ئەم دو دەوڵەتە.
سێیەم-لەئاستی جیهاندا" خواستێکی لەو بابەتە نەی ئەتوانی پشتیوانیی ڕاستەقینەی هیچکام لەدەوڵەتە گەورەکانی جیهان بەدەس بهێنێ. تاپێش یەکەمین جەنگی جیهانی هەمو دەوڵەتە گەورەکانی ئەوروپا، جگە لەروسیە، بۆ ڕاگرتنی((هاوسەنگی هێز)) مانی ئێرانو تورکیایان بەپێویست ئەزانیو، ڕێگەی هەڵوەشانو داگیرکردنیان نەئەدا، دوای جەنگیش دابەشکردنی ناوچەکە بەو پێیەی لەسەردەمی جەنگدا لەزنجیرە ڕێککەوتنە نهێنیەکانی ئەستەمول، لەندەن،

سایکس-پیکۆ...کە دوایی‌تر سەرکەوتنی شۆڕشی ئۆکتۆبەری روسیا هەندێ گۆڕینی ناچاریی بەسەر هێنا، جێگەیەکی تیا نەبو بۆ دەوڵەتێکی لەو بابەتە.

کۆسپی هەرەگەورەی سەرنەکەوتنی ئەم پرۆژەیە خودی گەلی ئاسوری بو، چونکە لەهەمو ئەو شوێنانەدا کەئەوان بەتەمای دروستکردنی دەوڵەتی تایبەتی خۆیان بون تێی‌دا، کەمایەتی دانیشتوانیان پێك ئەهێنا، بگرە لەزۆرێ ئەو شوێنانەدا کەمایەتییەکی بچوك بون.

جێبەجێ‌کردنی پرۆژەی دەوڵەتی ئاسوری لەتوانای گەلی لێقەوماوی ئاسوری خۆی بەدەربو. هیچ نەتەوەیەکی ناوچەکەو، هیچ دەوڵەتو هێزێکی ناوچەیی‌و جیهانییش قازانجی لەیارمەتی‌دانو دروستکردنی‌دا نەبو، جا لەبەرئەوە داڕشتنی ئامانجی نەتەوەیی ئاسورییەکان بەو شێوەیە نەك هەر خواستە ڕەواکانی ئەم گەلە لێقەوماوەی نەهێنایە دی، بەڵکو مەسەلەکەیانی زیاتر ئاڵۆزانو کردی بەقوربانیی سیاسەتی دەوڵەتە ئمپریالیستیەکانی روسیاو بەریتانیا.

٣. تورکو مەسیحی

١/٣کێشەی دینیو نەتەوەیی لەتورکیا

تا دوا چارەکی قەرنی ١٩هەم ئیمپراتۆریی عوسمانی هێشتا یەکێ‌بو لەدەوڵەتە فراوانەکانی دنیا. لەناو ئەم قەڵەمرەوە فراوانەدا، رەگەز، زمان، نەتەوە، دین، مەزەبی جیاوازی تێ‌دابو. داوودەزگای بەڕێوەبەرایەتی عوسمانی نمونەی دواکەوتنو زۆرداریو بەرتیلخۆریو فسادبو. هەلومەرجی سیاسی، ئابوری، کۆمەڵایەتی، فەرهەنگی وڵات لەوپەڕی دواکەوتنو خراپی‌دابو. دەستور یا قانونێك نەبو مافو فرمانەکانی هاوولاتییان داین بکاو، پێوەندی نێوانی هاوولاتیو دەوڵەت رێك بخاو، مافی نەتەوەییو دینییو مەزەبی‌گەلو نەتەوەو دینە جیاوازەکان دیاری بکا.((رەعییەت)) بەگشتی، توێژێکی کەمی نەبێ، هەموی لەژێرباری چەوسانەوەو زۆرلێکراندا ئەی ناڵاند. دەسەڵاتی بێ سنوری سوڵتانو، لاساری کاربەدەستانی بابیعالیو، توێژی کۆنەپەرستی داوودەزگای بەڕێوەبەرایەتی، سەرباری ئەمانەش، دواکەوتنی کۆمەڵانی خەڵك، کۆسپێکی گەورەبون لەبەردەم هەمو ئەو ریفۆرمیستو چاکەخوازو رۆشنبیرانەی ئەیان ویست هەلومەرجی وڵات باش بکەن.

دنیا بەرەو گۆڕان ئەچو. هۆشی سیاسی لەناو گەلانی زۆرلێکراوی عوسمانی‌دا ئەخەملا. خەڵك داوای ئازادی سیاسیو دینیو فەرهەنگییان ئەکرد. کاروباری دەوڵەت، ئیتر نەئەتوانرا وەکو کۆن، بەڕێوە بچێ. یا ئەبو گۆڕانی بنەڕەتی لەژیانی ناوخۆی‌دا بەدی بهێنێ، سەرلەنوێ مافی هاولاتییان وەکو تاکو، مافی گەلان

وەکو کۆمەڵانی دینی، مەزەبی، نەتەوەیی جیاواز بسەلمێنێ‌و، پێوەندییان لەسەر بنچینەی وەکیەکی‌و ڕێزگرتنی یەکتری لەگەڵ دەوڵەت ڕێك بخاتەوە. یا ئەبو خۆی ئامادەبکا بۆ ئەوەی هەر ساڵەی گەلێکی لێ جیا ببێتەوە، پارچەیەکی لێ دابڕێ‌و، شۆڕش لێرەو لەوێ هەڵ بگیرسێ.

پاش ململانێیەکی زۆر ئازادیخوازانی عوسمانی توانییان سوڵتان عەبدولعەزیز لێ بخەن‌و، بەهیوای سەلماندنی قانونی ئەساسی((دەستور)) لەجێگەی ئەو، برازاکەی، مورادی پێنجەم بسوڵتان دابنێن(١٨٧٦). پاش چەند حەفتەیەك مورادیش لێ خرا، چونکە دەرکەوت((عەقڵ))ی ناتەواوە. لەجێگەی ئەو عەبدولحەمیدی برای لەسەر تەختی سەڵتەنەت دانرا بەو مەرجەی خواستەکانی ئازادیخوازانی عوسمانی بسەلمێنێ" کە یەکەمینیان بڵاوکردنەوەی دەستوری‌بو، کۆتایی بە((حوکمی ئیستیبدادی)) بهێنێ‌و بنچینەی((حوکمی دەستوری)) دابمەزرێنێ.[50]

کاتێ عبدولحەمید سەڵتەنەتی وەرگرت(١٨٧٦) ئەگەرچی ئیمپراتۆریی عوسمانی لەتەنگوچەڵەمەیەکی قوڵابو، بەڵام هێشتا ئەرزێکی پان‌و بەرینی لەئاسیاو ئەوروپاو ئەفریقا لەژێر دەستابو:

لەئاسیا" ولایەتەکانی ئزمیر، بروسە، بیغا، قستمونی، ئەنقەرە، قونیە، ئەدەنە، سیواس، ئەرابزون، ئەرزڕوم، مەعمورتولعەزیز، دیاربەکر، بتلیس، وان، موسڵ، بەغداد، بەسرا، حەلەب، ئەلزور، سوریا، بیروت، قودس، لوبنان، حیجاز، یەمەن، ئەحسا.

لەئەوروپا" ولایەتەکانی فلاخ، بغدان(ڕۆمانیا). سیلستریا، ودین، نیش(بولغاریا). سیرب، بوسنە، هرسك، چیای ڕەش، ئەلبانیا، یانیا، سەلانیك. جزیرەکانی کریت، رودس، قوبروس، مدللی، ساقس، بتمس...هتد

لەئەفریقا" میسر، سودان، ئەرابلوسی غەرب، بەنغازی، تونس[51]

عەبولحەمید وەکو بەڵێنی‌دابو دەستوری بڵاوکردەوە.((مەجلیسی مەبعوسان)) لەئازاری ١٨٧٧ داکۆبوەوە. مەبعوسەکان لەڕوی نەتەوەوە: تورك، عەرەب، سریانی، ئەرمەنی، ئەلبانی، یۆنانی، بولغاری، بۆسنی، سلاڤی، سربی، فلاخی، فارس، کوردو، لەڕوی دینەوە موسوڵمانی سوننی، شیعی، وەهابی‌و، مەسیحی ئورتودوکس، نەستوری، مارونی، ملکی، لاتینی، یەعقوبی، ئینجیلی، هەروەها جو، دروزو نەسیرییان تێدابو.[52] نە دەستورو نە مەجلیس وانەبون وەکو لیبراڵەکانی عوسمانی، بەتایبەتی مدحەت پاشا، ئەیان ویست. چونکە عبدولحەمید هەر لەسەرەتاوە بەنیازی پیلانگێڕان مەرجەکانی ئازادیخوازەکانی سەلماندبو، بۆ هەل

ئەگەرا دەسکەوتەکانیان لیٚ بسێنێتەوە. بەڵام وەکو یەکەمین تەجروبەی دەستوری دیموکراتی لەژیانی دەوڵەتی عوسمانیدا، کارێکی مێژوییو گرنگبو. یەکەمین جاربو نوێنەرانی ئەو هەمو نەتەوە، زمان، رەگەز، دین، مەزهەبە جیاوازانە پێکەوە کۆببنەوە، لەکاروباری دەوڵەت بدوێن. باسی گیروگرفتو ناتەواوییەکانی بکەنو، بۆ دۆزینەوەی چارە بگەرێن.

عەبدولحەمید جەنگی روسی- عوسمانی(١٨٧٧) کردە بەهانەی هەڵوەشاندنەوەی مەجلیسو لەکارخستنی دەستور. رێگەی((حوکمی ئیستبدادی)) گرتەوە. کەوتە لەناوبردنو راونانی ئازادیخوازان. داودەزگای جاسوسی بەهێزی بۆ سەرکوت کردنی نەیارەکانی دامەزراند. هەمو جۆرە ئازادییەکی چ وەکو تاك لەهاوڵاتییان((رەعییەت))و، چ وەکو کۆمەڵ لەگەلانی عوسمانی زەوت کردەوە.

لەئەنجامی جەنگو سەپاندنی پەیمانی بەرلیندا(١٨٧٨)، دەوڵەتی عوسمانی لەئەوروپا: رۆمانیا، بولغاریا، بۆسنە، هەرسك، چیای رەش، سیرب، قوبروسو، لەئاسیاش: ئەردەهان، باتوم، قارسی لەدەسدا. دوایی تریش تونس، میسر، سودانی لیٚ دابرا. شێخ عوبەیدوڵلا لەهەڵسەنگاندنەکەیدا بەهەڵە نەچوبو" ئەو دەوڵەتە تا ئەهات لەهەڵوەشان نزیك ئەبوەوە.

عەبدولحەمید بەهیچ جۆرێ ئامادە نەبو لەگەڵ چاکەخوازانی عوسمانی بسازێ. بەڵکو تائەهات ترسو تۆقاندنی زیاتر ئەکردو، هەر نیشانەیەکی ئازادی ئەدی کوێری ئەکردەوە. هەموخواستێکی دیموکراتی ئازادیخوازانی تورکو، هەمو خواستێکی ئازادی دینیی گەلانی ناموسوڵمانو، هەمو خواستێکی ئازادی نەتەوەیی گەلانی نەتورکی، بەمەترسییەکی گەورە دائەنا بۆ سەر دەسەڵاتی خۆیو پایەکانی دەوڵەت. جامیعەی ئیسلامی((پان- ئیسلامیزم))ی کردبوە بنچینەی سیاسەتی نزیك خستنەوەی گەلانی موسوڵمانی کوردو عەرەبو ئەلبان. هەر بۆ راکێشانی ئێلەکانی کوردو، بەکارهێنانیان بۆ سەرکوت کردنی هەڵگەرانەوەی ناوەوەو، شەر لەدەرەوەی سنور دژی روسیاو ئێران بەهەزارانی لەرێزی((حەمیدیە سواری ئالایلری))دا سازدا.

ئەگەرچی هەمو گەلانی عوسمانی لەژێر باری زۆرداری عەبدولحەمیدا توشی کوێرەوەری بوبون، بەڵام نەتەوەی ئەرمەنی لەهەموان پتر توشی مەینەتیو کوشتنی بەکۆمەڵو، دەربەدەری بون.

ئازادیخوازانی عوسمانی، کە لەمێژودا بەلاوانی تورك((ژون تورك)) ناسراون، کەوتنە شێوەی جۆراوجۆری خەبات، لەوانە دروست کردنی رێکخراوی نهێنییو، بڵاوکردنەوەی گۆڤارو رۆژنامە لەدەرەوەی وڵات، بۆ گێرانەوەی دەستور. لەم

خەباتەدا جگە لەئازادیخوازانی تورك، تێکۆشەرانی کورد، ئەرمەنی، عەرەب، ئەلبانی... بەشداربون، تەنانەت دو لەدامەزرێنەرانی((ئیتحادو تەرەقی))، ئیسحاق سکوتیو عەبدوڵلا جەودەت، کورد بون.[٥٢]

عەبدولحەمید بەخۆشی ملی بۆ هیچ جۆرە گۆڕانێکی دیموکراتینەدا، تا سەرەنجام ئەفسەرانی حیزبی نهێنی((ئیتیحادو تەرەقی)) بەجولانێکی سوپایی لە ژێر ناوی((ئینقلابی عوسمانی))دا ناچاریان کرد دەستور بگێڕێتەوەو، ڕێگەی هەڵبژاردنی مەجلیسی مەبعوسان بداتەوە(١٩٠٨).

کێشەی جیاوازی دینیی، جیاوازی مەزەبی، جیاوازی نەتەوەیی لەوانە بو کەقەوارەی ئیمپراتۆریی عوسمانییان کلۆر کردبو. هەمو ئەوانەی رەگەز، زمان، نەتەوە، دین، مەزەبیان جیاوازبو چاوەڕێی ئەوە بون لەژێر سێبەری ئینقیلابدا بەمافەکانی خۆیان بگەن. چەوسانەوەیان لەسەر هەڵ بگیرێو، وەکو یەك کەڵك لەمافی هاوڵاتی بونی عوسمانی وەربگرن. بەهیوا بون سەردەمی نوێ ڕێخۆش بکا بۆ چارەسەرکردنی دیموکراتییانەی کێشەی جیاوازی نەتەوەیی، دینیی، مەزەبی. هەمو ئەوانە بەخۆکەوتن" ڕۆژنامەو گۆڤاریان بەزمانی خۆیان چاپ کرد، ڕێکخراوی سیاسیوکۆمەڵایەتیو فەرهەنگییان پێك هێنا، خوێندنگایان بەزمانی خۆیان کردەوە، خۆیان ئامادە کرد بۆ بەشداربون لەهەڵبژاردنو لەژیانی سیاسی دەوڵەتدا.

((مەجلیسی مەبعوسان)) کەئەبو نوێنەری دانیشتوانی دەوڵەتی عوسمانی بێ، پاش هەڵبژاردنی کۆبوەوە، لەئەنجامی دەس تێوەردانی ئیتیحادییەکاندا، تا ئەندازەیەکی زۆر مافی گەلانی نە تورکو نە موسڵمان خورابو.

ژمارەی هەمو مەبعوسەکان ٢٦٠ نوێنەر بو:

لەڕوی نەتەوەییەوە پێکهاتبولە"

١١٩ تورك

٧٢ عەرەب

٢٣ یۆنانی

١٥ ئەلبانی

١٠ ئەرمەنی

٨ کورد

٤ جو

٤ بولغار

٣ سرب

٢ فلاخ

لەڕوی دینییەوە پێکهاتبولە"
٢١٤ موسوڵمان
٤٢ مەسیحی، هەمویان ڕۆمی ئورتودوکسو ئەرمەنی بون جگەلە ١ کاسۆلیك
٤ جو[٥٤]

دیارە ئەم نوێنەرایەتییە لەگەڵ کەمیو زۆری نەتەوەو دینو مەزەبە جیاوازەکانی گەلانی عوسمانیدا نەئەگونجا. سەرانی ئیتیحادی هەوڵیاندابو زۆرایەتییەکی تورکی موسوڵمان بۆ خۆیان لەناو مەجلیسدا دابین بکەن، بەجۆرێکی وەها هەرچییەکیان بویێ بیپرێنن.

هەر زو نیازی ئیتیحادییەکان بۆ هەموان دەرکەوت. ئەو دەسکەوتە دیموکراتییانەی گەلانی زۆرلێکراو بەدەستیان هێنابو، لێیان سەندنەوە. ئەو گروپو دامەزراوو ڕێکخراوە سیاسیو کۆمەڵایەتیو فەرهەنگییانەی لەسەر بنچینەی هاونەتەوەییو هاودینیی دامەزرا بون قەدەغە کران. ئەو گۆڤارو ڕۆژنامانەی بەزمانی نە تورکی دەرئەچونو، ئەو خوێندنگایانەی بەزمانی نەتورکی کرابونەوە داخران. زۆر لەبەرپرسەکانی ئەو چالاکییانە درانە دادگا. لەناو ئەوانەدا((کورد تعالیو ترقی جمعیتی))و ئۆرگانەکانی((هەفتەنامەی کوردی-تورکی: کورد تعالیو ترقی غزتسی))و، گۆڤاری((کوردستان))و، ئەو خوێندنگایەی بۆ منداڵانی کورد کرابوەوە، قەدەغەکران. دۆخی گەلەکانی تریش لەهی کورد باشتر نەبو.[٥٥]

سەرانی ئیتیحادی بەرنامەیەکی دیموکراتییان نەبو بۆ چارەسەرکردنی کێشەی جیاوازی دینییو جیاوازی نەتەوەیی. ناوەرۆکی بەرنامەکەیان((تورکاندن))ی هەموگەلانی عوسمانیبو.

لەلایەك بەندوباوی((جامیعەی عوسمانی))یان ئەهێنایە کایەوە، کەبەو پێیە ئەبو هەمو هاوڵاتییەکی عوسمانی بێگوێ دانە زمان، ڕەگەز، دین، نەتەوە لەسەر بنچینەی دڵسۆزی سیاسی بۆ دەوڵەتی عوسمانی، هەمو مافەکانی هاوڵاتی بونی عوسمانی هەبێو، لەبەرامبەر ئەوەشدا ئەبێ هەمو فرمانەکانی هاوڵاتی بون بەجێ بێنێ. ئەمە ئەی توانی هەمو گەلانی عوسمانی کۆبکاتەوە. لەگەڵ قازانجی گەلە نە تورکو، نە موسڵمانەکانیش ئەگونجا. هەرچەندە کەسانێ هەبون بەڕاستی باوەڕیان بەم سیاسەتە هەبو، بەدڵسۆزییەوە کاریان بۆ چەسپاندنی ئەکرد، بەڵام سەرانی((تورك اوجاقی)) ئەمەیان بۆ تەفرەدانی خەڵکی نە تورکو، نە موسڵمان بەکارئەهێنا.

لەلایەکی‌ترەوە بەندوباوی((جامیعەی ئیسلامی))یان بڵاو ئەکردەوە، کەئەویش لەلایەکەوە بۆ تەفرەدانی گەلانی موسڵمانی نە تورکی ژێردەستی عوسمانی‌بو، بۆ ئەوەی بەبیانوی دڵسۆزی بۆ دەوڵەتی ئیسلام(دەوڵەتی تورك)و، خەلیفەی ئیسلام(سوڵتان)و، مەترسی نفوزی دەوڵەتانی مەسیحی ئەوروپا، لەخواستە نەتەوەییەکانی خۆیان دوربخەنەوە. لەلایەکی‌ترەوە بۆ پەرەپێدانی نفوزی دەوڵەتی تورك بو لەناو موسڵمانانی دەرەوەی سنوری عوسمانی کە لەو سەردەمەدا هەندێکی کەوتبوە ژێردەستی دەوڵەتانی ئەوروپی-مەسیحییەوە.

لەپاڵ ئەوانەدا بەگەرمی پڕوپاگەندەیان بۆ باوەڕی((پان- تۆرانیزم)) ئەکرد، بەو مەعنایەی هەمو ئەو گەلانەی هاوڕەگەزی تۆرکن لەوڵاتەکانی دەرەوەی دەسەڵاتی تورکیا، ئەبێ یەك بگرنەوە، رابردوی پڕ لەسەروەری‌و شانازی خۆیان بژێننەوە.

سەرانی ئیتیحادو تەرەقی هەر یەکێ لەم بەندو باوانەی بۆ مەبەستێکی دیاری‌کراو بڵاوئەکردەوە. دیارە ئەم باوەڕانە نەك هەر لەگەڵ یەکتری ناسازو ناکۆك بون، بەڵکو ئەبونە هۆی هەڵوەشاندنی یەکێتی گەلانی عوسمانی‌و، خولقاندنی بەدگومانی لەیەکتری‌و، نەمانی دڵسۆزی بۆ دەوڵەت. ((جامیعەی ئیسلامی)) گەلە نە موسڵمانەکانی ئەوروژاندو، ((پان- تۆرانیزم)) گەلە نە تورکەکانی دڕدونگ ئەکرد. بەڵام سەرانی ئیتیحادی لەمێژ بو لەپەیڕەوی بیری((پێکهێنانی زۆردارەکیی تەبایی نەتەوەیی‌و دینیی)) دانیشتوانی دەوڵەتی عوسمانی‌دا بون. لایان وابو هۆی دواکەوتنی تورك‌و، تێشکانی لەهەمو جەنگەکان داو، لەدەس دانی یەك لەدوای‌یەکی ئەرزەکانی لەبالقان‌و قافقاز، جیاوازی نەتەوەیی‌و دینییە.

لەمانگی ئابی ١٩٠٩دا((مەجلیسی مەبعوسان)) کە لەژێر دەسەڵاتی ئیتیحادییەکان‌دا بو، مادەی ٤ دەستوری بەجۆرێك دەسکاری‌کرد" مافی دامەزراندنی ئەنجومەنی لەسەر بنچینەی نەتەوەو دین لەخەڵك سەندەوە. بۆ ئەوەی هاوڵاتییەکی عوسمانی کەڵکی لەمافە سەلێنراوەکانی ناو دەستور وەربگرتایە ئەبو خۆی بەتورك دابنێ. ئەوەش لەگەڵدروشمەکانی((ئینقیلاب))دا،((حورریيەت، عەدالەت، مساوات)) نەئەگونجاو، پێچەوانەی گفتە کۆنەکانی سەرانی((ئیتیحادو تەرەقی)) بوو سەبارەت بەمافی وەکیەکیی موسوڵمان‌و ناموسوڵمان‌و، تورك‌و ناتورك. سەرانی ئیتیحادی ئەیان ویست بەزۆر هەمو نەتەوە نەتورکەکان لەبۆتەی نەتەوەیی تورك‌دا بتوێننەوە. ئەمەش لەناو دەوڵەتێکی فرە نەتەوە، فرە دین، فرە مەزەبی وەکو ئیمپراتۆری فراوانی عوسمانی‌دا ئەبوە هۆی هەڵوەشان‌و لەیەك ترازان. لەدڵسۆزیی سیاسی نەتەوە نە تورك‌و، گەلە نە موسوڵمانەکانی کەم

ئەکردەوە، هەروەکو لەسەردەمی جەنگدا، بو بەهۆی هاوکاری عەرەب لەگەڵ ئینگلیزو هاوکاری ئەرمەنو ئاسوری لەگەڵ روس.

ئەرمەنییەکان لەسەردەمی عەبدولحەمیدا بەگەرمی پشتیوانییان لەتێکۆشانی ئیتیحادییەکان کرد. کە((ئینقیلابی عوسمانی)) سەرکەوت(١٩٠٨)، بەهیوابون ئەوانیش لەژێرباری چەوسانەوەی دینییو زۆرلێکرانی نەتەوەیی دەربێن، بەڵام((ئینقیلاب)) هیچ کام لەئاواتە نەتەوەییو دینییەکانی گەلە ژێردەستەکانی تورکی نەهێنایە دی. چەوسانەوەی ئەرمەنی، بگرە هەندێ جار کوشتاری بەکۆمەڵ، هەر بەردەوام بو، بێ ئەوەی کاربەدەستانی تورك هەنگاوی کاریگەرو راستەقینە بنێن بۆچارەسەرکردنی.

مەینەتی گەلی ئەرمەنی کەوتبوە سەر زمانی هەمو سەفیرانی دەوڵەتانی ئەوروپی. روسیا دەس پێشکەریکرد، پرۆژەیەکی بۆ چاکردنی هەلومەرجی ژیانی ئەرمەنیەکان لە ٦ ولایەتی تورکیدا، کە زۆرایەتی دانیشتوانی کورد بون، داناو داوای جێبەجێ کردنی لەبابیعالی کرد. ئەگەرچی کاربەدەستانی تورك بەبیانوی ئەوەی خەریکی دانانی پرۆژەی چاککردنی دۆخی هەمو ولایەتەکانی تورکیان، ویستیان تەگەرە لەمکارە بدەن، ئەڵمانیاش بۆئەوەی پێوەندی باشی لەگەڵ تورك تێك نەچێ نەیویست هاوبەشی بکا، بەڵام سەرەنجام سەفیرانی دەوڵەتانی ئەوروپی هەمو بەیەك دەنگ داوایان لەبابیعالیکرد، هەلومەرجی ئەرمەنییەکان لە ٦ ولایەتی ئەرمەنی نشینی رۆژهەڵاتیدا باش بکات. بابیعالی لەژێرگوشاری دەوڵەتانی ئەوروپیدا لەشوباتی ١٩١٤ دا بەناچاری ملی بۆ جێبەجێکردنی ئەم خواستەدا. بەپێی ئەم پرۆژەیە ئەبو" ئەرمەنیەکان ئازادی بەکارهێنانی زمانی ئەرمەنییان لەخوێندنگاکانی خۆیانو لەدادگاکاندا هەبێ، ئاڵا حەمیدییەکان، کە لەهۆزەکانی کورد پێك هاتبون، چەك بکرێن، ئەرمەنییەکانیش وەکو تورك مافی بەشدارییان لەدەزگاکانی دەوڵەتدا(لەوانە پۆلیسو ژاندارمری) هەبێ. بۆ چاودێری جێبەجێکردنی ئەم پرۆژەیە دو پشکنەری بێگانە، یەکێکی هۆڵەندی بەناوی ویستنینکو یەکێکی نەرویجی بەناوی (هوف) ەوە، چونە ناوچەکەو، کەوتنە کار بۆ جێبەجێ کردنی.[٥٦]

سەرکردە ئیتیحادییەکان پێیان وابو هەڵگیرسانی جەنگ، هەلێکی لەبارە بۆ جێبەجێ کردنی بۆچونە تایبەتییەکانی خۆیان لەمەڕ پێکهێنانی تەبایی دینییو نەتەوەیی لەتورکیا، بۆ ئەوەی دینو نەتەوە جیاوازەکان بەیەکتری لەناو ببەن.

بەهەڵگیرسانی جەنگو، دواییتر بەشداری تورك لەپاڵ دەوڵەتانی ناوەندا، حکومەتی تورك لەگفتەکانی خۆی لەمەڕ جۆری رەفتارکردن لەگەڵ

مەسیحییەکانی ژێر دەستەی عوسمانی ژێوان بوەوە، هەردو پشکنەری بێگانەی دەرکردو، ئەو ڕێوشوێنانەی بۆچاکردنی هەلومەرجی ژیانی ئەرمەنییەکان دانرابو، هەموی هەڵوەشاندەوە، بەڵکو هەوڵی‌دا رق‌و نارەزایی کورد لەناوچەکەدا بەگژ مەسیحییەکان‌دا بکا.

هەروەها مافی کاپیتولاسیون، کەببو بەکۆتێکی گران لەپێی سەربەخۆیی تورکیادا، ئەویشی هەڵوەشاندەوە.

سەرکردایەتی تورك، هەروەکو هێزی مرۆیی هەمو موسوڵمانەکانی ناو ئیمپراتۆری عوسمانی سازدا بۆ جەنگ، هێزی مەسیحییەکانیشی سازدا. کەوتە سەربازگیری لەناو مەسیحییەکان‌داو، بەهەزارانی لەئەرمەنی‌و ئاسورییەکانی کردە سەرباز لەریزی ئۆردوی تورك‌دا.

٢/٣قەتلوعامی مەسیحی(١٩١٥)

لەسەرەتای دەس پێکردنی جەنگدا، قەیسەری روسیا لەبانگەوازێکا داوای لەمەسیحییەکانی ناو دەوڵەتی عوسمانی‌کرد دژی دەسەڵاتی تورك راپەڕن‌و، هاوکاری سوپایی روسی بکەن بەرامبەر بەڵێنی ئازادی‌و سەربەخۆیی دوای بردنەوەی جەنگ. هەم سەرۆکی کەنیسەی ئەرمەنییەکان بەدەنگ ئەم بانگەوە چو[٥٧] هەم مارشیمون‌و، داوایان لەگەلەکانی خۆیان‌کرد هاوکاری سوپای روسی بکەن. بەسەدان سەربازی ئەرمەنی‌و ئاسوری بەکۆمەڵ‌و بەتاك ریزەکانی ئۆردوی تورکیان بەجێهێشتو چونە پاڵ هێزەکانی روسەوە، وەکو شەڕکەر، رێبەر، چاوساغ... هاوکاری روسەکانیان ئەکردو رێگەی داگیرکردنی ئەرزی عوسمانییان پیشان ئەدان.

سەرانی ئیتیحادو تەرەقی، لەکۆنەوە خۆیان لەبەهانە بون لەمەسیحییەکان. پەلپیان پێئەگرتن. ئەیان ویست بیانویەك بدۆزنەوە بۆ لەناو بردنیان. تێشکانی سەختی سوپاییان لەقافقاز، باشترین بەهانەبو بۆ پەلپ گرتن بەمەسیحییەکان، بەتایبەتی بەئەرمەنی‌و ئاسوری. ئۆباڵی ئەو تێشکانەیان لەئەستۆی ئەوان توندکرد. کەوتنە قەتلوعامیان. سەرکردە شۆڤێنییەکانی تورك توانییان هەستی دینیی کورد بوروژێنن‌و، ناکۆکی دینیی نێوان گەلی موسوڵمانی کوردو مەسیحییەکان تیژ بکەن‌و، سەرەنجام بەریان بدەنە گیانی یەکتری بۆ ئەوەی بەکوشتنی یەکترییەوە خەریکیان بکەن‌و، دوژمنایەتییەکی لەچارەکردن نەهاتوی ئەوتۆیان لەناوا دروست بکەن، کەئیتر نەپەرژێنە سەر ئەوەی کەڵك لەهەلکەوتنی هەلی جەنگ وەربگرن بەرامبەر دوژمنی هاوبەشیان، کەدەسەڵاتی تورکی‌بو. دوایی‌تریش کەوتنە راگوێزانی بەکۆمەڵی هەردو نەتەوە لەولایەتەکانی خۆرهەڵاتەوە بۆ ناوەوەی تورکیا. سەرەتا ئەرمەنی بەبیانوی((خیانەتی نیشتمانی))و دەس تێکەڵاوکردنەوە لەگەڵ

روسیای دوژمنی تورکو، دوای ئەوان ئینجا کورد بەبیانوی ئەوەی ولایەتەکەیان بەهۆی پێشڕەوی روسەوە، بۆتە مەیدانی جەنگ. تورك لەساڵانی ١٩١٤تا ١٩١٨ بەقسەی نیکیتین، لەو ناوچانەوە ٧٠٠هەزار کوردیان بەنیازی گۆڕینی نەتەوایەتییان بەکۆمەڵ راگوێزرا، زۆریان فەوتان.[٥٨]

٣/٣ئاسورییەکانی هەکاری

هێشتا ئیمپراتۆریی عوسمانی نەچوبوە مەیدانی جەنگەوە، کاربەدەستانی تورکیا ئەو مەترسییەیان هەبو، کەئاسورییەکان لەو جەنگەدا بەلای روسیادا دابشکێنن. لە٢٢ی ئابدا حاکمی وان، لەسەر داوای حکومەتەکەی خۆی، بنیامین مارشیمونی بۆ گفتوگۆ بۆ وان بانگ کرد. لەم گفتوگۆیەدا حاکمی وان داوای لەمارشیمون‌کرد پشتیوانی لەروسیا نەکاتو، بەدڵسۆزی بۆ تورکیا بمێنێتەوە، بەرامبەر بەوەش بەڵێنی پێدا، ئاسورییەکان چەکدار بکەنو، رێگەیان بدەن لەخوێندنگاکانی خۆیاندا بەزمانی خۆیان بخوێنن. هەندێ دیاریشی دایە. مارشیمون هیچ گفتێکی دیاری‌کراوی نەدا بەکاربەدەستانی تورك. مارشیمون لەگەڕانەوەدا بەنامە ئاگاداری سەرانی میللەتەکەی خۆی کرد کەپارێزگاری هێمنی بکەنو، فەرمانەکانی حکومەتی تورك جێبەجێ بکەن.[٥٩]

بەشداربونی تورك لەجەنگ‌داو، بانگی جیهاد دژی کافرانو، راپێچانی لاوانی هەمو گەلانی موسوڵمانو مەسیحی عوسمانی بۆ سەربازی بەناوی سازدانی گشتییەوە، دوای‌تر تێشکانی سەختی ئۆردوی تورك لەبەردەمی سپای روسیدا لەقافقازو ئازەربایجانو، هەڵاتنی بەکۆمەڵی سەربازە مەسیحییەکان لەریزی ئۆردوی تورکو، خۆش‌کردنی ئاگری بێ ئامانی ناکۆکیی دینیی مەسیحی-ئیسلامی لەلایەن سەرکردایەتی تورکییەوە، ئاسورییەکانیشی لەشەڕێکی خوێناوییەوە گلاند. قەتڵوعامی ئەرمەنی، بوبو بەبەشێکی سیاسەتی جەنگی تورك. ئاسورییەکان، وەکو گەلێکی مەسیحی نزیکی روداوەکان نەیان ئەتوانی خۆیان لەو گەردەلولە بپارێزن، گێچەڵی تورکی ئەوانیشی گرتەوە. کاربەدەستانی تورك هانی موسوڵمانەکانیان ئەدا دەسدرێژییان بکەنە سەر. دەیان ئاوایی ئاسوری نشینی هەکاری پاش تاڵان‌کردن، سوتێنران. سەدان ئاسوری، بێ‌ئەوەی هیچ تاوانێکیان کردبێ کوژران.

سوپای روسی سەروی خۆرئاوای ئێرانی گرتبو، کەوتبوە پێشڕەوی لەکوردستاندا، گەیشتبوە وانو، تا ئەهات لەمەڵبەندی ژیانی ئاسورییەکان نزیکتر ئەبوەوە. لەنێوان کاربەدەستانی روسیو مارشیمونو سەرانی تری ئاسوریدا ئاشنایەتی دێرینە هەبو. لەماوەی هەڵگیرسانی جەنگدا، جگە لەبانگەوازی

ئاشکرای قەیسەر بۆ گەلانی مەسیحی ژێردەستی تورک کەداوای شۆڕشو راپەڕینی لـێ ئـەکردن، کاربەدەسـتانی روسـی خـەریکی پێوەنـدی بـەردەوام بـون لەگـەڵ مەزنـەکانی ئاسـوری. هەسـتی دینییـان ئەبزوانـدنو، دژی تـورك هانیـان ئـەدانو، هەوڵیان ئـەدا رایـان بکێشـن بۆهاوکـاریو یارمـەتی دانـی سـوپای روسـی. چـەند نامـەیەکیان بـۆ ئـەو مەبسـتە بـۆ خـودی مارشـیمون نوسـی. لەنامـەیەکدا بۆیـان نوسیبو کەئەوان بۆ رزگارکردنی ئاسوری لەزوڵمی عوسمانی هاتونو، داوایـان لـێ کردبو ئەویش چارەنوسی خۆی بەهاوپەیمانەکانەوە ببەستێ.

لـە ١٢ ئـازاری ١٩١٥ دا مەزنـەکانی ئێلـە ئاسـورییەکان، بەسـەرۆکایەتی پێشـەوای دینییـان، مارشـیمون، کۆبونـەوە بـۆ دیـاری کردنـی هەڵوێسـتیان لەلایەنەکانی جەنگ، بەتایبەتی لەتورکیاو روسیا. بەشـدارانی ئـەم کۆبونەوەیـە دو بۆچونی جیاوازیان هەبو" یەکێکیان پێی لەسـەرئەوە دائـەگرت کـەدژی دەسـەڵاتی تورك راپەڕن، بەهەمو تواناوە هاوکاری سوپای روسی بکەنو، ئەو هەلـە بقۆزنـەوە بۆ رزگارکردنی نیشتمانەکەیانو، دامەزراندنی دەوڵەتی تایبەتی خۆیان بەیارمـەتی روسیاو هاوپەیمانەکانی. ئەوی تریان لای وابو، تـورك لـەبیانوە لێیـان، لەبـەر ئـەوە هەرچی گێچەڵێکیان پێ بکەن، ئەبێ ئـەوان دان بـەخۆیان دابگـرنو، لـەو شـەڕەدا بێلایەن رابوەستن بۆ ئەوەی هیچ بەڵگەیەك نەدەن بەدەس تورکەوە، بیکـا بـەبیانوی لەناوبردنی بەکۆمەڵو دەرکردنی گشتییان لەنیشتمانی دێرینەی خۆیان.[٦٠]

زۆرایەتی سـەرانی ئاسـورییەکان، لـەناو ئـەواندا مارشـیمون خـۆی، بـۆ چـونی یەکەمیان بەرێگەی رزگاریو سـەرکەتنی گـەلی ئاسـوری ئـەزانی. ئـەم بۆچـونە دور نەبون لەکارتێکرانی روداوەکانی ئەو مـاوەیەی ناوچەکەو، کەڵەکە بونی داخی چەند قەرنی چەوسانەوەی قورسی دینییو زۆرلێکرانی سـەختی نەتـەوەیی لـەژێر سـایەی دەسەڵاتی عوسمانیدا. شکانی تورکو پێشڕەوی سوپای روسیو، نزیك کەوتنـەوەیان لەناوچەکانی ئەوان، هیوایەکی زۆری لەلا دروست کردبون. تەجروبەکانی پێشـویان لەگـەڵ کاربەدەسـتانی تـورك، تەنانـەت هـی سـەردەمی چـەند سـاڵ پێشوتری((ئینقیلاب))، هیچیان جێگەی دڵخۆشیو مایەی هیوا هەڵچنین نـەبون. بەڵکو هەموی یەك لەیەك تاڵترو هۆی نائومێـدی بـون. مارشـیمونو سـەرانیتری ئاسوری لەکێشانی هێزەکانی خۆیاندا توشی چەوت- هەڵسـەنگاندن بـون" جۆری پەروەردەکردنی جەنگیی ئازایانەی پیاوەکانی ئێلـەکانیانو، هەلکـەوتی جوگرافی شـوێنەکەیانو، سروشـتی دژواری مـەڵبەندەکـەیانو، بـاوەڕی پتـەو بەهاوپەیمانـە دینییەکانیان... وای لێ کردبـون توانـای روکەشـی خۆیـان لـەتوانای راسـتەقینەی خۆیان زیاتر دابنێن. نەمرود، خاوەنی بۆچونی بێلایەنی، خزمایەتی نزیکی لەگەڵ

مارشیمون دادیئەدا، بیروڕا ئەگونجاوەکانی لەگەڵ بۆچونی زۆرایەتی سەرانی گەلەکەی بونە مایەی تیاچونی سەری. هاونەتەوەکانی خۆی لەنرخی دەربڕینی بیروڕاکانیدا لەشیرین خەودا سەرییان بڕی.[٦١]

مارشیمون، بنیامین، پێشەوای دینیی گەلی ئاسوری لەقوچانس، بارەگای پیرۆزی نەستورییەکان، هەمانکاری هەڵبژارد کەشەریف حسێن کوڕی عەلی، لەمەککە، بارەگای پیرۆزی موسوڵمانەکانی دنیا دوایی‌تر کردی.

مارشیمون، دوای ئەم کۆبونەوەیە هێزەکانی خۆی سازدا، شۆڕشی دژی تورک ڕاگەیاند. نامەی بۆ کاربەدەستانی تورک نوسی، کەئیتر ئەوان پێوەندی سیاسی خۆیان لەگەڵ حکومەتی تورک ئەبڕن. نامەی بۆ کاربەدەستانی روسیاش نارد، کە گەلەکەی ئەویش شان بەشانی هێزەکانی روسیاو دەوڵەتانی هاوپەیمانی هاوبەشی جەنگ ئەبن دژی تورک، بەهیوای ئەوەی بەئامانجەکانی خۆیان لەپێکهێنانی دەوڵەتی ئاسوریدا بگەن.

لەمانگەکانیئازار، نیسان، مایسو حوزەیراندا شەڕی خوێناوی لەنێوان چەکدارانی ئاسوریو هێزەکانی تورک بەهاوکاری لەگەڵ ئێلەکانی کوردا، قەوما. سیتو ئاغای ئورەماریو ئیسماعیل ئاغای ئەرتوشی بەشداری کاریگەریان کرد لەپەلاماردانی ناوچەکانی جیلو، باز، تیاری ژورو.[٦٢] تەرازوی هێزەکانی هەردولا نابەرامبەرییەکی گەورەی تێدابو. هێزەکانی ئۆردوی تورک، پشت ئەستور بەهۆزەکانی کورد، لەهەمو لایەکەوە گوشاریان بۆ سەر ناوچەی ئاسورییەکان زیاتر ئەکرد. ئەگەرچی مەڵبەندی ژیانی ئاسورییەکان سەختو شاخاویبو، بەڵام ناوچەیەکی تەسکبو، لەهەمو لایەکەوە بەدوژمن دەوری درابو. مارشیمون چەند جارێك داوای یارمەتی لەسەرکردەکانی سوپای روسکرد بەدەنگیانەوە بچن، بەڵام بێ هودەبو. مارشیمون خۆی دو جار چو بۆ سەردانی کاربەدەستانی روسی، بۆ ئەوەی پشتیوانییان بەدەس بهێنێو، یارمەتییەکی ئەوتۆی بدەن لەناوچەکانی خۆیاندا بتوانن بمێننەوەو، درێژەبە بەرەنگاریی بدەن.

جاری یەکەم، لە ٢٨ حوزەیرانی ١٩١٥دا بەرەو ورمێ کەوتە رێ، لەسەرەتای ئەموزدا گەیشتە ئەوێ. ئەگەرچی کاربەدەستانی روسی گفتی هەمو جۆرە یارمەتییەکیان پێدا، دەستەیەك سەربازی روسیو هەندێ تفەنگو تفاقی جەنگییان لەگەڵ نارد بۆ قوچانس، بەڵام کارێکی ئەوتۆیان نەکرد گوشاری تورکییان لەسەر لابچێ یا کەم ببێتەوە.

جاری دوەم، لەکاتێکا کەهێرشی تورك تا ئەهات توندتر ئەبو لەسەریان بەجۆرێ لەهەندێ شوێن هەڵیان کەندبون. مارشیمون لەگەڵ دەستەیەك

لەنوێنەرانی گەلی ئاسوری لە١٠ی ئابی ١٩١٥دا لەرێگەی باشقەڵاوە بۆ دیتنی چرنوزوبوف چوە سەلماس. لەوێشەوە مەلیك خوشابەی ناردە تەورێز بۆ بینینی کاربەدەستانی روسی. بەڵام کاربەدەستانی روسی لەباتی ئەوەی بەدەنگ گەلی هاوپەیمانی خۆیانەوە بچنو، یارمەتییان بدەن لەو شوێنە ستراتیجییەدا بمێننەوە، کەئەی توانی کار لەرەوتی روداوەکانی جەنگ بکا، بەتایبەتی لەناوچەی موسڵدا، کەچی کاربەدەستانی روسی ئامۆژگاری مارشیمونیانکرد" خۆی، لەبەر سەلامەتی گیانی، لەگەڵ سوپای روسیدا بمێنێتەوەو، ئاسورییەکانیش هەکاری چۆڵ بکەنو بکشێنەوە بۆ سنوری ئێران.[٦٣]

لەمانگی ئابی ١٩١٥ەوە ئاسورییەکانی هەکاری لەنیشتمانی نەتەوەیی خۆیان هەڵکەنرانو، کۆچی بەکۆمەڵی یەکجارییان دەستی پێکرد.

روسەکان، وەکو دوایی پێکهاتنە نهێنییەکانی نوێنەرانی ئینگلیزو فەرەنسە" سایکسو بیکۆ، لەگەڵ وەزیری کاروباری دەرەوەی روسیا، سازانۆف، دەری خست، هیچ بەرنامەیەکیان نەبو بۆ یارمەتیدانی گەلی ئەرمەنی یا ئاسوری بۆ بەدی هێنانی مافی ئازادی بڕیاردانی چارەنوسی سیاسیو دروستکردنی دەوڵەتی تایبەتی نەتەوەیی خۆیان، یا تەنانەت بۆ جۆرێ لەئۆتۆنۆمی. بەڵکو سیاسەتی روسی بریتیبو لەبەکارهێنانی ئەم دو گەلە، وەکو دەسکەلایەك، بۆ ئەوەی پلانەکانی خۆی لەداگیرکردنی ئەرزی ئێرانیو عوسمانیدا بەدی بهێنێ، بەو شێوەیەی ژێر بەژێر لەگەڵ دەوڵەتانی هاوپەیمانی لەسەری رێك کەوتبو.

٤. روسو ئاسوری

١/٤روسو ئاسورییەکانی ورمێ

روسیە پێش بینی هەڵگیرسانی جەنگی لەگەڵ تورك ئەکرد، بەکەڵك وەرگرتن لەپەیمانی روسی- ئینگلیزی(١٩٠٧)، لە١٩١٢ەوە کەوتە دانانی پلانی دەسگرتن بەسەر ناوچەکانی نفوزی خۆیدا بەتایبەتی شوێنە ستراتیجییەکانی دەوروبەری دەریاچەی ورمێ، بۆ ئەو مەبەستەش یەکێ لە تاکتیکەکانی ناردنی کونسوڵبو بۆ هەمو ناوەندە گرنگەکان، لەگەڵ هەریەکێ لەوانە بەناوی پارێزگارییەوە هێزێکی چەکداریشی لەگەڵ ئەناردن، کە بەکردەوە ئەوان لەوێ دەسەڵاتیان لەباتی نوێنەرانی دەسەڵاتی لاوازی ناوەندیی ئێران ئەگرتە دەست.[٦٤] لەهەر جێگەیەکی دەسەڵاتی روسی لێبو، کاربەدەستی ئێرانی لایەنگری خۆیان لێ دائەنا.

ناوچەی ورمێ یەکێکە لەناوچە تێکەڵاوەکانی کوردستان، بەهۆی روداوەکانی چەند سەدەی دواییەوە گۆڕانی بنەڕەتیی بەسەر هەلومەرجی دیموگرافیدا هاتوە، لەناوچەکەدا ئازەری، کورد، ئاسوری، کلدانی، ئەرمەنی ئەژین. ئاوژن ئوبن،

سەفیری فەرەنسی، لەگەشتنامەکەی ساڵی ١٩٠٧یدا بەناو ئێراندا دەربارەی ورمێ نوسیویتی:

((دەشتی ورمێ ٣٥٠ ئاوایی تیایە. کێوی تاقانەی((بیزوداغ)) دەشتەکە لەدەریاچەکە جیا ئەکاتەوە، چیای گەورەتر دەوری ئەوی داوە. تەنگەو چەمی((شەهرچایی)) لەو کێوانەوە هەڵ ئەقوڵێ. هەمو جێگەیەك ئاوو هەمو جێگەیەك سەوزە...

((...لەداوێنی چیاکاندا، دانیشتوانی ئاواییەکان تورك(زمان)و شیعەن. بەڵام لەبەرزاییەکاندا خەڵکی گوندەکان کوردو سوننین. لەگەڵ ئەوەدا کەورمێ ناوەندی سروشتی ژمارەیەکی زۆری دەستەی جیاوازی دینین، بەڵام کەمایەتیەکی جێگەی سەرنجی ئەرمەنی، کلدانی موسوڵمان بون.

((لەناوشاردا، مەسیحیەکان لەدو گەڕەکی((کوردی شەهر))و((مارت مریەم))(مریەمی پیرۆز، ناوی کلیسایەکی کۆنی نەستوریەکان کەئێستا ئەوگەڕەکە بەو ناوەوە ناو ئەبەن) دانیشتون. لەدەرەوەی شار، ژمارەی ئەرمەنییەکان لە٦٠٠٠ کەس کەمترەو لە٣١ گوندا بڵاوبونەتەوە، بەڵام ژمارەی کلدانیەکان ئەگاتە٣٠٠٠٠ کەس، بەم جۆرە ناوەندی سەرەکی کلدانیەکانی دانیشتوی ئێران، ئەبێ لەم ناوچەیەدا دابنرێ. لەمەزەبە جیاوازە دینیەکان، هیچ کامیان وەکو مەسیحییەکانی کلدانی لەگەڵ یەك مشتومڕو کێشەیان نیە))[٦٥]

ئەگەرچی ئازەریو کورد هەردوکیان بەدین موسوڵمانن، بەڵام ئازەرییەکان شیعەو کوردەکان بەزۆری سوننە بون. بەهۆی سیاسەتی ناوەندی دەوڵەتی ئێرانەوە ناکۆکیەکی نەتەوەییو ناکۆکیەکی مەزەبی لەنێوان هەردوگەلی ئازەریو کوردا دروست بوبو کەریشەکەی ئەگەڕایەوە بۆ چەند سەدەی رابردو، هاتنی سوپای روسی بۆ ئازەربایجانو دوایی‌تر هەڵگیرسانی جەنگی جیهانی ناکۆکیەکی تری لەناوچەکەدا خولقاند کەناکۆکی دینی مەسیحی- موسوڵمان‌بو، لەنێوان کوردو ئازەری لەلایەکو ئەرمەنیو کلدانیو ئاسوری لەلایەکی ترەوە.

لەسەرەتای سەدەی ٢٠ هەمەوە میسیۆنێکی دینیی روسی لەورمێ بنکەیان دامەزراندبو، تا ڕادەیەك کاریان کردبوە سەر ئاسورییەکانو چەن هەزار کەسێکیان هێنابوە سەر مەزەبی ئورتودوکسو، گۆڤاری ئوروسی- ئورتودوکسایان بەزمانی خۆیان بۆ دەرئەکردن، روسەکان هەوڵیان ئەدا ئەوان بهێننە ژێر باڵی خۆیانەوە ئەوانیش روسیایان بەپارێزەری خۆیان دائەنا.

لەدوای ساڵی ١٩١٢ەوە کەهەندێ لەهێزە چەکدارەکانی روسی چونە شارەکانی سەروی رۆژئاوای ئێران، ئەوان بەگەرمی پێشوازیان لێ کردن. ئاسورییەکان خۆیان

بەوانەوە بەست بوەوە، ئەوانیش چەکو پارەیان ئەدانیّ‌و، لەبەرامبەر کاربەدەستانی ئێرانی، لەدەسدرێژی ئەیان پاراستن.[٦٦]

کەشەر دەستی پیّ‌کردو، سوپای روسی بۆ بەهێزکردنی جێگاکانی خۆی لەئێراندا هێزی تری ناردە ئازەربایجان، ئاسورییەکان بەخۆشییەوە هەواڵەکەیان وەرگرتو، وەکو بەشێکی ئەوان کەوتنە هاوکاری سوپای روسی‌و بەرهەڵستی چالاکی عوسمانی‌و لایەنگرەکانی.

لەوشوێنانەی روس دەستی ئەڕۆیشت لایەنگرانی خۆی بەحوکمڕان دائەنا، لەکاتی هەڵگیرسانی جەنگدا حاجی صمدخان شجاع الدولەی مەراغەیی حاکمی ئازەربایجان بو، صمدخان((بەیارمەتی سەربازانی روسی هەمو رۆژێ بەتاوانی ئازادیخوازی چەند کەسێکی لەدار ئەدا، یا ورگی هەڵئەدڕین، یاسەری ئەبڕین))، حاکمی ورمیّ‌یش، اعتمادالدولە بو، کەیەکیّ بو لەهاودەستە نزیکەکانی صمدخان.[٦٧]

٢/٤هێرشی تورك بۆ ئازەربایجان(تشرینی دوەمی١٩١٤)

لەگەڵ هێرشی گەورەی تورکدا بۆ سەر قافقاز، لەچەند جێگایەکەوە پێشڕەوی لەئەرزی ئێراندا دەستی پیّ‌کرد" لەسنوری بازرگانەوە بۆ لای ورمیّ‌و، لەسنوری بانەوە بۆ لای سابلاخ. لەهەردو قۆڵەوە پێشەنگی هێرشەکان، بەگوتەی کسروی: ((موجاهیدانی ئێرانو کورد))بون. سوپاییانی عوسمانی لەدوایی ئەوانەوە ئەگەیشتن.[٦٨] لەنێوان ئۆردوی تورکی‌دا، بەهاوکاری هەندیّ لەئێلە کوردەکانو ئازادیخوازانی ئێران، وسوپای روسی‌دا چەند پێکدادانو پێکهەڵچونێك رویدا، سەرەنجام هێزەکانی عوسمانی توانییان دەس بەسەر سابلاخ، میاندواو، مەراغا...دابگرنو چەند کەسێکیان لەپیاوە ناسراوەکانی کورد، لەوانە: پیری تەریقەت شێخ بابا سەعیدی غەوس ابادی، سەیفەدین خانی ئەردەڵان حاکمی سەقز، حەمەخانی حاکمی بانە، حەمەحسێن خانی سەرداری بۆکان سەرداری موکری بەبیانوی دۆستایەتی روسەوە کوشت.[٦٩]

ئۆردوی تورك لەمەراغاو سوپای عوسمانی لەتەورێز بارەگایان خستبو. هەر لەو ماوەیەدا ئۆردوی تورك لە((ساری قامیش)) سەرکەوتنێکی بەسەر سوپای روسی‌دا بەدەس هێنا. لەئەنجامی ئەوەدا بۆ ئەوەی هێزەکانی روس توشی گەمارۆدان نەبن، فەرمانی پاشەکشەیان پیّ‌دراو، کتوپڕ ئازەربایجانیان چۆڵکرد، لەوانە شارەکانی تەورێزو ورمیّ. صمدخان کەیەکیّ لەدەسنێژەکانی روس‌بو، هەروەها سەدان ئێرانی تری سەربە روسیا لەبابەتی اعتمادالدولەی حاکمی ورمیّ‌و، ژمارەیەکی زۆر لەئاسورییەکان بەرەو ناوچەکانی ژێردەستی روس هەڵاتن.[٧٠]

٣/٤مەینەتی ئاسورییەکانی ورمێ

ئاسورییەکانی ورمێ چارەنوسی خۆیان بەهێزەکانی روسییەوە گرێ دابو، لەبەر ئەوە خۆشیو ناخۆشییان بەندبو بەسەرکەوتنی یا ژێرکەوتنی ئەوانەوە. لەناو ئێرانییەکانیش‌دا کەم نەبون ئەوانەی بوبونە کوتەکی دەستی سوپای روسیو، هاوکارییان ئەکردنو، پاشەڕۆژی خۆیان بەدەسەلاتی ئەوانەوە گرێدابو. لەئەنجامی پێشڕەوی لەناکاوی ئۆردوی تورکو، کشانەوەی کتوپڕی سوپای روسی لەورمێ(١٦ی سەفەری ١٣٣ه کانونی یەکەمی ١٩١٤) ئاسورییەکانو ئێرانییەکانی سەر بەروس، کە لەژێر سایەی دەسەلاتی روسی‌دا ئازاری هاولاتییانی خۆیان دابو، دوای کشانەوەی روس، ئیتر ئەوانیش نەیان ئەتوانی وەکو جاران لەناوچەکەدا بمێننەوە. لەترسی گیانی خۆیانو، تۆڵەی تورکو کسانی ئازاردراو کەوتنە هەوڵی خۆ دەربازکردن.[٧١]

کسروی لەو بارەیەوە نوسیوێتی:

((...رۆژی ١١ هەمی دیماه بو روسەکان کتوپڕ ئەوێ(ورمێ)یان چۆڵکردو بەشێکی سوپاکەیان شاری بەرداو بەرەو سنور پاشەکشەیان کرد، بۆ بەیانی ١٢هەم پاشماوەی سوپاکەیان چوە دەرێ.

بەلام ئەم پاشەکشەیەی ئەوان، لەگەڵ رواداوێکی‌تر هاوکات بو، کەئەویش کۆچی ئاشوریو ئەرمەنییەکان بو، چونکە ئەوانە کەخۆیان بەروسەکانەوە بەستبوەوەو بەپشتیوانی ئەوان لەگەڵ هاولاتییەکانی خۆیان بەد رەفتارییان کردبو، لەچەند مانگی دوایی‌دا دەستیان کردبو بەخوێنڕێژیو تالان، لەم دەمەدا لەگیانی خۆیان ئەترسانو جێی مانەوەیان نەئەدی، ئەوەبو هەرکە لەڕۆیشتنی ناکاوی روسەکان ئاگاداربون، بەتوندی شلەژانو، لەگەڵ ئەوەی زستان بو زۆریان جگە لەهاورێیەتی روسو کۆچ‌کردن لەئێران هیچ چارەیەکی تریان بەدی نەکرد. ئەوەبو بەپرتاو بەخۆکەوتنو ژیانی خۆیان تێکداو ئەوی توانیان بیبەن هەڵیان گرتو ئەوی نەیان توانی بەجێیان هێشت. نزیکەی ١٠ هەزار کسیان لەپیاوو ژنو منالّ لەخودی شارو ئاواییەکانی دەرەوەی بەرێ کەوتن. لەبەر ئەوەی زۆریان عەرەبانەو چوارپێیان نەبو سواری بن، بەپێ بەسەر بەفرو بەناو قوڕدا ئەڕۆیشتن. هەندێ جار خواردنیشیان دەس نەئەکەوت. لەرێگا ژنانو منالان زەرەرێکی زۆریان بینی زۆریان نەیان توانیو لەپێ‌کەوتن. چوارپێیەکی زۆر لەناو قوڕو چلپاودا فەوتان... کسانێکی هەزار ساڵ لەولاتێکا ئاسودە ژیابونو، لەگەڵ هەمو جیاوازییەکی دینی‌دا، هەمو جۆرە دڵنەرمییەکیان لەخەڵك دیبو، چی وای لێ کردن نمەك نەناسی بکەنو، هەرکە پێی بێگانەیەك گەیشتە ولات، بدەنە پالیانو، لەگەڵ

هاوولاتییەکانی خۆیان خراپە بکەنو، بەدڵخوازی بێگانەکان دەس بدەنە تفەنگ خوێنی خەڵکی بڕێژن؟ ئەبێ سزای قورسی ئەو جۆرە کسانە بدرێو، ئەوەی ئەیان دیو ئەیان چێشت کەمبوە، ئەوەی ئازاری دڵی ئێمەی ئەدا حاڵی ژنەکانو منالەکان بو کەهیچ گوناهێکیان نەبو.

... وەکو وتمان پاشەکشەی روس کتوپڕبو، بۆیە هەمو مەسیحییەکان پێیان نەزانی، ئەگەر پێشیان زانی بێت دەرفەتی رۆیشتنیان نەبو، لە٤٥٠٠٠ کەس کەموزۆر کەژمارەی ئەوانەبو لەو دەوروبەرانە، تەنیا ١٠٠٠٠ کەس یا کەمتر توانیان لەگەڵ روس بڕۆن، ئەوانیتریان کەمابونەوە هەرکە لەچۆنایەتییەکە ئاگاداربونو لەو لاشەوە هاتنی کوردو تورکیان ئەبیست، لەگوندەکان خانوەکانی خۆیان بەجێ ئەهێشت، لەگەڵ ئەوەی ئەیان توانی لەگەڵ خۆیان بیهێنن لەگاو مەڕو کەلوپەلو خواردن رویان ئەکردە شارو، ئەچونە باخی نەخۆشخانەی ئەمریکایی یاپەنایان ئەبردە بەر سەرای میسیۆنی فەرەنسی، تەنیا دو گوندی کوگ تەپەو گلپاشین چۆڵ نەبو کەداستانی ئەوانیش ئەبینین.

ئێرانییەکان لەو هەلومەرجەش‌دا لەیارمەتیو دڵنەرمی نەوەستان، ژمارەیەکی زۆریان چ ئەوانەی شارو، چ ئەوانەی گوندەکان بردە ماڵەکانی خۆیان. لەسەلماسیش لەگەڵ ئەرمەنییەکان هەمان رەفتاریان کردو ئێمەش زۆربەی زانیارییەکانی خۆمان لەنوسینەکانی مەسیحییەکانەوە وەرئەگرین، ئەمەیان خۆیان نوسیویانە:

هەرکە رۆیشتنی روسەکان زانرا، سوپای عوسمانی کە لەو نزیکانەبو، روی کردە ورمێ. لەپێش ئەوانەوە کوردەکان بەژمارەیەکی زۆر لەچیاکانەوە دابەزین، تاقمێکیان لەگوندەکان‌دا بڵاوبونەوە، کەوتنە تالانو راوورِوت، دەستەیەکی زۆریشیان رویان کردە شار، دو رۆژبو روسەکان رۆیشتبون کەئەوان گەیشتنە ورمێ. لەبەر ئەوەی اعتماد الدولەی حکومڕانی ئەوێ لەهاودەستەکانی صمدخان بو، لەزەمانی حوکمڕانی خۆی‌دا بەئارەزوی روسەکان رەفتاری کردبو، خوێنی بێ گوناهانی رشتبو، لەم کاتەدا لەگەڵ روسەکان رۆیشتبو. کەسێ نەبو ئاگاداری شارو بەرگیری لەکوردەکان بکا. بێ ئەوەی هیچ شەڕێ روبدا هاتنە ناو شارەوە. دەستیان کرد بەتالان. دو شەوو دو رۆژ خەریکی تالانی بازاڕو ئاژاوە بون. بەدوی ئەوان‌دا رەشیدبەگ فەرماندەی عوسمانی بەسوپاکەیەوە گەیشتو بەری تالانو ئاژاوەی گرتو چەند کوردێکی بەگوللە کوشت. ئەو چەند رۆژەی رەشیدبەگ لەشاربو ئارامیو خەڵکی چ مەسیحیو چ موسوڵمان ئاسودەبون. بەڵام لەبەر ئەوەی روسەکان بەر لەپاشەکشەیان خویان گرتبو، لەوێ هێزیان هەبو، رەشیدبەگ بەهێزەکانی خۆیەوە چوەسەریان. لەسەلماس لەشکرێکی رێك خست.

کاروباری شارکەوتە دەست نوری بەگو راغب بەگ، کەدو کەس لەسەرکردە بەد رەفتارەکانی عوسمانی بون، ئەوانە کەوتنە ستەم کردنو ئازارێکی بێ ئەندازەی مەسیحییەکانیاندا. ئەرشەد هەمایون تا ئەیتوانی مشوری خەڵکی ئەخوارد، مەسیحییەکان زۆری لێ رازیبون. بەڵام لەراغب بەگو لە مجدالسلطنە، کەدابویە پاڵ عوسمانییەکانو دەستەیەك لەموجاهیدانی لەخوی خڕکردبوەوە، لەقوچ عەلیخانو ئەوانیتر زۆر بەگلەیی بونو، هەندێ داستانیان نوسیوە کە بەئاسانی ناتوانرێ باوەڕی پێ بکرێ. ئێمە نازانین ئەم داستانانە تاچ ئەندازەیەك راستن، بەڵام لەبەر بێلایەنی، ئەیان گێڕینەوە:

* ئەنوسن لەکوك تەپە ۲ هەزارکەس لەئاسورییانی ئەم گوندو ئەو گوند کۆبوبونەوە، ژنەکانو منالەکان پەنایان بردبوە بەرکلێسەکەو پیاوەکانیشیان بەتفەنگەوە لەسەربانەکان پاسەوانییان ئەکرد.[*] کوردەکان دەوری ئەوییان گرتو، بو بەپێکادان. لەبەر ئەوەی کوردەکان زۆربون، مەسیحییەکان مردنیان لەبەر چاوبو، نائومێدانە تێ ئەکۆشان. بەڵام لەم کاتەدا دکتۆر پاکاردی ئەمریکایی کە لەگەڵ دوسێ کەس لەشار دەرچوبون بە مەسەلەکەی زانی، لەگیانی خۆی نەترساو بەرەو ئەوێ چو. لەسایەی ئەو ئاشنایەتیو دۆستایەتییەوە کە لەگەڵ هەندێ لەسەرانی کوردی هەبو، توانی رێ لەشەڕ بگرێو چوە ناو گوندەکەوە مەسیحییەکانی بینیو، وای لێ کردن دەس لەشەڕ هەڵبگرنو تفەنگو گوللەکانیان دابنێنو، لەئاواییەکە دەربێن. هەمویانی لەگەڵ خۆی هێنا بۆ شارو، گیانی ۲ هەزارکەسی کڕییەوە. ئەم داستانە لەڕۆژە سەختەکانی هاتنی کوردەکاندابو، سێو ئەوەندە رۆژ پاش ئەوە، لەناو خودی شاردا داستانێکیتر رویدا، کە ٦۰ کەس لەپیاوە ناسراوەکانی ئاسورییان لەسەرای میسیونی فەرەنسی راکێشابوە دەرەوەو گرتبو، رۆژی دوەمی ئەسفەند(۲۲ی شوبات)، بەشەو هەمویان بردنە دەرەوەی شارو گوللەبارانیان کردن، تەنیا یەکێکیان لەمردن رزگاری‌بو، بەبرینداری خۆی گەیاندەوە مەسیحییەکانو چۆنایەتییەکەی بۆ گێڕانەوە.

دو رۆژ دوای ئەوەش داستانی گلپاشین رویدا. ئەم گوندە کەئاواییەکی ئاسوری نشینی گەورەبو، کاتێ تورك گەیشتنە ورمێ، ئاسورییەکان نوێنەری خۆیان ناردە لایانو، زینهاریان وەرگرت. لەگەڵخۆیان چەند کەسێکیان لێ بردنە ناو دێ. بەم جۆرە بەئاسودەیی ئەژیان، تا شەوێکیان قوچ عەلیخان بەدەستەیەك موجاهیدەوە گەیشتە ئەوێ. بەناوی میوانییەوە لەماڵەکان دابەزین. دوای خواردنو خواردنەوە داوای ۱۵ هەزار تومان پارەیان لەدەوڵەمەندەکانیان کردبو، لەبەر ئەوەی ئەوان نەیان توانی ئەو چەردە پارەیە کۆبکەنەوە ٤٥ کەسیان لێ گرتنو شەوانە بردیانە

ەرێو گوللەبارانیان کردن. لەوانیش چەند کەسێ رزگاربونو چۆنایەتییەکەیان راگەیاند.))[72]

لەم رۆژانەدا ۲۰ هەزار کەس لەم هەڵاتوانە خۆیان هاویشتبوە ناو سەرای نەخۆشخانەی ئەمریکاییەوە، بەهۆی تەنگی شوێنەکەیانو، کەمی خواردەمەنیەوە، نەخۆشی تیفۆئیدو تیفوسیان لەناودا بڵاوبوەوە. ئەم دەردە لەناو شاریش تەنییەوە. وەکو ئەڵێن تەنیا لەمەسیحییەکان ٥ هەزار کەس مردوە، دیارە لەخەڵکی شارو دەوروبەریشی زۆر مردون.[73]

نیکیتین، کونسوڵی روس لەورمێ، لەگێڕانەوەی ئەم روداوەدا ئەنوسێ:

((راپۆرتی میسیۆنێرەکانو ئەوەی بەچاوی خۆم دیومە رێگەم ئەدەن، تابلۆیەکی پچوکی زستانی ١٥-١٩١٤لە ورمێ بکێشم. دیارە رونکردنەوەی درێژی پێویستی بەلێکۆڵینەوەیەکی جیاواز هەیە، من تەنیا بەکورتەیەکی ئەوە دائەکەوم، کە لەکاتی رۆیشتنی سوپای روسی لەورمێ لەساڵی ١٩١٤دا کە بەدوی ئەویش‌دا کونسوڵو میسیونی ئورتۆدۆکس رۆیشتن. مەسیحییەکانی ناوچەکە وەکو شێت بەرەو سنوری قافقاز هەڵاتن، سەختی ئەم کۆچە لەمانگی کانونی یەکەم‌دا لەهەوای ساردی گەورە بەرزەکانو بەرێگە باریکە دژوارەکان کەپربون لەقشونو گاریو دروشکەو مێگەلو گاران، وەکو پێویست ناتوانرێ بهێنرێتە بەر چاو.

رێکخستنی ئاماری قوربانییەکانی ئەم روداوانە ناکرێ، کەسانێکی توانیان هەڵێن، خۆشبەخت تربون لەوانەی بەهۆی نەبونی هۆی گوێزانەوە لەئاواییە دورەکان‌دا بەجێ مابون. ئەم بەدبەختانە، کاتێ کوردەکان هاتنە ناوچەکەو، دەستیان کرد بەکوشتنو تالان، رویان کردە شاری ورمێ، پەنایان بردە بەر میسیۆنەکانی کاتۆلیکیو ئەمریکایی. میسیۆنەکانیش نەیان ئەتوانی چەند هەزار کەس پەنا بدەن، بەهۆی زۆریو ترسو برسێتیو ماندوێتیو نەبونی‌کاری تەندروستییەوە ژیانیان زۆرخراپ بو. کوشتاری بەکۆمەڵیش روی‌دا وەکو ئەوەی بەیەکجار ٦٥ کەسیان بەزۆر لەمیسیۆنی فەرەنسی دەرهێناو بەجارێ گوللە بارانیان کردن، لاشەی ئەم قوربانییانە چەند رۆژێ لەو ناوەدا کەوتبو...))[74]

نیکیتین، خۆی شایەتی روداوەکانی ورمێ بوە. لەنوسینێکی‌تری‌دا چیرۆکی مەلایەکی کوردی ئەوێ ئەگێڕێتەوە، وەکو هەڵوێستی پێشەوایەکی دینیی کورد بەرامبەر جیهادو قەتلوعامی مەسیحییەکان، کە خۆی لەخۆیا مەعنایەکی مێژویی قوڵی هەیە بەتایبەتی بۆ هەڵسەنگاندنی ئۆباڵی هەر گەلە لەهەڵگرتنی باری لێپرسراوێتی روداوەکانی ناوچەکەدا. نیکیتین نوسیوێتی:

مەلا سەعید لەناوکوردە خوێندەوارەکاندا یەکێبو لەوانەی لەکاتی ڕاگەیاندنی جیهادا بێ ئەوەی بترسێ بەربەرچی دایەوە. لەسەر ئەوە گرتیانو، بردیانە لای حاکمی تورك. بەوە تاوانباریان کردبو فتوای دژی جیهاد داوە. مەلا سەعید بەم جۆرەی لای خوارو دیفاعی لەخۆی کرد: ((من ئینکاری ئەوە ناکەم کەفتوای ڕەتکردنەوەی جیهادم داوە، لەم بابەتەوە نە لەڕوی شەرعییەوە خۆم بەتاوانبار ئەزانمو، نە لەڕوی قانونییەوە، چونکە من لەهیچ جێیەکی شەریعەتی خۆماندا نەم دیوە، فتوای کوشتنی خەڵکی بێدیفاعو بێگوناه درابێ. لەلایەکی تریشەوە، قانونی حکومەت تا ئێستە نەك هەر فەرمانی کوشتنی کەسی دەرنەکردوە، بگرە بەپێچەوانەوە، پارێزەری مافەکانی خەڵك بوە... بەڵام دەربارەی پشتیوانی فتواو حوکمی کەبۆ جیهاد دراوە، من پێم وایە کەرەحمو مروەتو عیلمو مەعریفەتی شێخ سەلامو، عەدالەتو ئینسانی خەلیفە(سوڵتانی عوسمانی) زۆر زۆر لەوە بەرزترە کەفتواو حوکمی کوشتاری ڕەعییەتی بێچارە(مسیحیو نستۆری) بدەن، ئەو ڕەعییەتانەی لەزەمانی حەزرەتی محەمەدی پێغەمبەری ئیسلامەوە تا ئێستە دەستیان نەداوەتە چەكو دژی ئێمە نەجەنگیون.))[٧٥]

٤/٤هاتنەوەی ڕوس بۆ ورمێ(مایسی١٩١٥)

ڕوس تا مەرەند کشابونەوە لەوێ لەشکرگایان دامەزراندبو. تورك بەرامبەر بەوان لەسۆفیان بون. لەم لاشەوە تورك لەسابلاغو ورمێو، هێزەکانی ڕوس لەخوی دامەزرابون. چەند هەفتەیەك بەبێ شەڕ تێپەڕی. بەڵام کەڕوس لەقافقاز دەس پێشکەری گرتەوە دەستو ئۆردوی تورکی تێکشکاند، فەرمانیان بۆ چرنوزوبوف دەرکرد بگەڕێتەوە شوێنەکانی پێشوی لەئازەربایجان. لە٢٣ی دیماه دا هەڵیان کوتایە سەر هێزەکانی تورك لەسۆفیانو ڕۆژی دوایتر تورکیان لەسوالان شکاند. ئەم هەواڵانە گەیشتنە تەورێز. تورك بەبێ شەڕ لەوێ کشایەوە. ٢٥ی مانگی دەی ڕوس چوە ناو تەورێزەوە.

لەفەروەردینی١٢٩٤دا هێزێکی گەورەی تورك لەئەستەموڵەوە گەیشت. چەند تێهەڵچونێکی خوێناوی لەڕۆژئاوای دەریاچەی ورمێدا ڕوی دا. خەلیل بەگ(دوایی بو بەپاشا) سەرکردەی ئۆردوی تورك لەدیلمانو خوی تێشکا. ڕوس هێزێکی تری لەقافقازەوە بۆ پاڵپشتی نەزەربیگۆف نارد. سوپای ڕوسی، ئۆردوی تورکی لەناوچەکانی نێوانی دەریاچەی ورمێو گۆلی واندا ڕاماڵی.

سەرکردایەتی قافقاز پلانێکی دانابو، بۆ چاوترساندنی کورد. بۆ ئەوەی کورد بەدەردێ ببەن جارێکیتر نەوێرێ بداتە پاڵ ئۆردوی تورکو، زاتی ئەوە نەکا

دەردیسەر بۆ روس دروست بکا. جێبەجێ کردنی ئەم پلانە بەجەنەراڵ شارپانتیە سپێردرا.
کسروی، درێژەی ئەم پلانەی لە((تاریخ نظامی جنگ بین المللی))ەوە بەمجۆرە، وەکوخۆی، راگوێزاوە:
((بۆ جێبەجێ کردنی پەلاماری سوارە نیزام کەفەرماندەی سوپای روس لەدەوروبەری دەریاچەی رەزاییەدا بەتەمای بو، هێزەکانی ژێرو بو: لەشکری سواری قافقازو تیپی۳ی قزاق(زابایکالسکی) بەسەرکردایەتی جەنەراڵ ئستویانوسکی لەژێر فەرماندەیی گشتی جەنەراڵ شارپانتیە فەرماندەی لەشکر سواری قافقاز.
لەنیوەی دوەمی مانگی نیساندا(تەقویمی یولیوسی کۆن بەکارهێنراوە) تیپی۳ی قازاق(زابایکالسکی)و ئاتەشبار۲ بەفەرماندەیی جەنەراڵ ئستویانوسکی لەسنوری قارسەوە بەرێی ئاسنیندا نێردرایە جولفاو تەورێز.
لەکۆتایی نیساندا گوێزانەوەی لەشکرسواری قافقاز بەرێی ئاسنیندا بەرەو جولفا دەستی پێ‌کرد. لەشکری گۆرین پێك هات بو لەهەنگی۱٦ی دراگون(تورسکوی)و هەنگی۱۷ی دراگون(نیژگورودسکی) هەنگی۱۸ی دراگون(سورسکی)و هەنگی۱ی قازاق(خاپیورسکی)و گوردانی تۆپخانەی شاخی، هەمو سوارنیزامی جەنەراڵ شارپانتیە بریتی بو لە۳٦ ئاسواران، ۲۲ تۆپو ۸ مەترەلوز.
رۆژی ٦ی مایس لەتەورێز کۆبونەوە. هێزی ناوبراو تا۱۰ی مایس لەوێ مایەوە، تا بەشی لۆجستیك هۆی گوێزانەوەی ئامادەکردو گوێزانەوەی فیشەکی بەحوشتر دابین‌کرد، چونکە ئیتر جادەیەکی بەکاری پێچکەبێ لەرێدا نەمابو.
۹ی مایس تیپی۳ی قزاق(زابایکالسکی) کەپێشەنگی هێزەکە بو لەتەورێزەوە جولا، ۱۰ی مانگ لەشکر سواری قافقاز بزوت.
رۆژی ۱۱ی مایس تیپی ۳ی قزاق(زابایکالسکی)و رۆژی ۱۳ی مایس لەشکری قافقاز گەیشتنە نزیکی میاندواو.
رۆژانی۱۲و۱۳ هەموی خەریکی پەرینەوە بون لەچەمی زەرینە(روباری جەغەتو). ئاوی روباری ناوبراو لەبەهارا زیاد ئەکاو پانایییەکەی ئەگاتە۳ کیلۆمەتر. لەبەر ئەوەی پردی لەسەر نەبو هەمو سوارە نیزامی روس بەمەلە پەرینەوە. بۆ پەڕاندنەوەی تۆپو فیشەکو چەکو شتی‌تر، چەند موهەندیسێ پردێکی قەیاغییان لەسەر بەست.
هێزی سواری ناوبراو پاش پەرینەوە لەروبار، لەنزیك میاندواو راوەستاو لای شاهین دژ(سایین قەلا)و مەهاباد کەوتە نۆرین. رۆژی۱٥ی مایس هێزی سوارە

بەرەو مەهاباد بزوتو لەنزیکی میاوا لەگەڵ دەستەجاتی کورد تێك هەڵچونو، راویان نانو تا داهاتنی تاریکی بەدویانەوە بون.

رۆژی ١٥ی مایس هێزی سوار پاش پێکادانێکی کەم لەگەڵ کورد شاری مەهابادی گرت، کەسێکی ئەوتۆ لەشارا نەبو، کونسولگەی روس کەکوردەکان تاگریان تێ بەردابو، هێشتا دوکەڵی لێ بەرز ئەبووەوە. چەند رۆژێ بەر لەداگیرکردنی، سەرهەنگ یاس کە لەوێ مابو، لەلایەن کوردەکانەوە کوژرا بو، کوردەکان سەرەکەیان بەنیزەدا کردبو، بەدێهاتەکاندا گێڕا بویان.

رۆژی١٦ی مایس هێزی سواری روس لەمەهاباد مایەوەو، کەوتە نۆڕینی سەردەشتو شنۆ.

رۆژی١٨ هێزی سوار لەشنۆ نزیك کەوتەوە، گوردانی ئەمنیەی عوسمانیو کوردی لێ بون. کوردەکان لەوێ بەرهەڵستییەکی توندیان کرد، بەڵام روس بەزوری لەشار دەری پەڕاندنو، کوردەکان بەرەو موسل هەڵاتن.

هێزی سواری روس رۆژی١٩ی مایس لەنزیك شنۆ راوەستا، کەوتە نۆڕینی لاکانی خۆراواو خوارو. رۆژی ٢٠ی مایس بەرەو ژور هەڵکشا. پاش برینی دو مەنزڵ رێگەو تێپەڕین لەکوێرەڕێ سەختەکانی چیاکان گەیشتە رەزاییە، نزیکەی هەفتەیەك لەم شارەدا مایەوە.

بەم پێیە هێزەکانی سوارە نیزام کارەکانی خۆی، کەجولان بو بەکەناری دەریاچەی رەزاییەدا، ئەنجام دا.

بزوتنی سوارە نیزامی روس بەتۆپخانەو موسەلسەلی زۆرەوە، کارێکی قوڵی لەناو ئێلاتدا کرد، دوای ئەوە تا ماوەیەك لەمەڵبەندی ئازەربایجان واتە لەتەنیشتو پشتەوەی سوپای روسیدا ئارامینی تەواو جێگیر بو، هیچ دەردەسەرێکیان بۆ دروست نەبو.

ئیتر روسەکان ئەیان توانی لەو هێزانەی بۆ ئازەربایجانیان ناردبو، کەم بکەنەوە. بۆیە هەمو پیادە نیزامی ئەو هێزەیان بەرەو مەلازگرد نارد. ئەم کەمکردنەوەیە هیچ کارێکی نەکردە سەر دۆخی ئەوان لەسەروی خۆراوای ئێران.

لەبەر ئەوەی هێزی سوارەی نیزام ئەرکەکانی خۆی بەجێ‌هێنا، فەرماندەی قافقاز فەرمانی‌دا بەهێزی ناوبراو بچێ بۆ مەڵبەندی وانو بداتە پاڵ سوپای ٤ی قافقاز.

پەلامارەکەی سوارەی نیزام ئەگەرچی ٨٠٠ ڤیرست (ڤیرست ئەندازەیەکی روسییە بۆ پێوانی رێ، نزیکەی هەزار مەترە) رێی پێوابو، بەڵام چونکە بەوردی رێك

خرابو، کاتێ چوه پاڵ باڵی چەپی سوپای ٤ی قافقازەوه، لەدۆخێکی تەواو ڕێکوپێکدا بو.))[٧٦]

کسرویش ئەمگێڕانەوەیەی پێ ناتەواوە، چونکە توخنی ئەوکوشتارو کاولکارییە نەکەوتوە کەسوپای روسی لەسەرەڕێی خۆیدا کردویەتی. سەرکردایەتی قافقاز، دەستەی چەکداری لەمەسیحییەکانی کوردستان، بەتایبەتی لەئەرمەنیو ئاسوری، پێك هێنابو، لەهێرشەکانیدا بۆ سەر کوردستان ئەوان ئەبونە پێشەنگی سوپاو، دەستیان لەهیچ تاوانێ نەئەگێڕایەوە.

لەم کەینوبەینەدا هێزەکانی روس، بەگوتەی تمدن((هەر بەگەیشتنیان بۆ سابلاخ، ئەوێیان قەتلوعام کردو، لە٢٢ی مایسدا کوردەکانی شنۆیان بەجۆرێکی وەها سەختو بێ بەزەییانە تەمێکرد، کەئیتر شنۆ تاچەندین ساڵ نەیتوانی راست بێتەوە))[٧٧] هەر لەو هێرشە گشتییەدا چەند کەسێکیان لەپیاوە ناسراوەکانی کورد کوشت لەوانە قازی فەتاحی سابلاخیو، چەند کەسێکیان بەگیراوی رەوانەی قافقاز کرد، لەوانە سمکۆی شوکاکو سەید تەهای شەمزینی.

٥/٤ تۆڵەی ئاسوری لەخەڵکی ورمێ

لەکاتی هاتنی ئۆردوی عوسمانیدا اعتماد الدولە لەگەڵ روسەکان هەڵاتبو، لەجێگەی ئەو عظیم السلطنە بو بەحاکمی ورمێ[٧٨] ناوچەکە هەموی بوبو بەمەیدانێکی سەختی پێکدادانی خوێناوی هێزەکانی روسو تورك. روداوەکانی ناوچەکە برینە کۆنەکانی ناکۆکییە دینیی، مەزەبی، نەتەوەییەکانی قوڵتر کردبو. ئەوەش بوبو بەهۆی نەمانی هیچ جۆرە ئاسایشو ئارامیو هێمنییەك. پشێویو ئاژاوە هەمو ناوچەکەی داگرتبو. چارەسەرکردنی ئەو هەلومەرجە ئاڵۆزاوە لەتوانای هیچ کاربەدەستێکی ئێرانیدا نەبو.

روداوەکانی ناوچەکە، گۆڕانی یەك لەدوای یەکی حاکمەکانی بەدوادا ئەهات. لەدوای کشانەوەی تورکو هاتنەوەی سوپای روسی حکومەتی ئێران، یمین الدولە، یەکێ لەشازادەکانی قاجاری، لەجێگەی عظیم السلطنە بەحاکمی ورمێ دانا.[٧٩]

ئاسورییەکان، کەتوشی زەرەرو زیانی گیانیوماڵیو دوچاری ئازارێکی زۆر بو بونو، روسەکان چەکداریان کردبون، پشت ئەستور بەسوپای روس کەوتنە تۆڵە کردنەوە لەخەڵك. داوای بژاردنی ئەو زەرەرانەیان ئەکرد کەلێیان کەوتبو. یمین الدولەش ئەیویست دڵسۆزیو گوێڕایەڵی خۆی بۆ روسەکان دەرببڕێ. کەوتە گرتنی ئەوانەی ئازاری ئاسورییاندا بو. ماڵو ملکی زەوت ئەکردن. نزیکەی٢ هەزار کەسی خستە زیندانەوە.[٨٠] کاربەدەستانی عەجەم هەوڵیان ئەدا کەڵك لەم ئاڵۆزییە وەربگرن بۆ دەوڵەمەند کردنی خۆیان.[٨١] ئازناو کاروباری حکومەتییان بەپارە

لـەدەرباری قاجـار ئـەکرێ، ئـەوانیش شـوێنەکانی خـوار خۆیـان بـەبێ گوێدانـە لێوەشاوەیی‌و شارەزایی بەدراوی زۆر ئەفرۆشتەوە.[٨٢]

هاوزەمان لەگەڵ ئەمـەدا، هەنـدێ لەئەرمەنییـەکانی قافقـاز هاتبونـە ناوچـەی ورمێ دەستەی((قاجاغ))یان پێك هێنابو، هەر شـەوە بەسـەر گونـدێکیاندا ئـەداو تاڵانیان ئەکرد.[٨٣] پشێوی لـەناو ورمـێ‌و دەوروبـەریدا بەئەندازەیـەك زیـادی کـرد، بۆئەوەی ئاسورییەکان دەس لەتاڵان کردنی خەڵکو راووڕوت هـەڵبگرن، حکومـەت بەناچاری کۆمیسیۆنێکی پێك هێنا بۆ لێکۆڵینەوەی گازندەی مەسیحییەکان. ئەم کۆمیسیۆنە داوای جێبەجێکردنی ئەم خواستانەی کرد:

((١. موسوڵمانەکان ئـەبێ کـەلوپـەلی بەتاڵان بـراوی مـەسـیحییەکان بدەنـەوە بەخاوەنەکانی"

٢.ئـەو کچـانەی لەموسـڵمانەکان مـارەکراونو لـەماڵی ئـەواندا ئـەژین، ئـەبێ لەمیسیۆنی روسیدا بدرێنەوە دەست خێزانەکانی خۆیان"

٣. ئەبێ ئەهالی دەستەبەری بژاردنی ئەو زەرەرانە بێن کەلەومەسـیحیانە کـەوتوە کەکۆچیان کردوە))[٨٤]

خواستەکانی ئەم کۆمیسیۆنە ئۆباڵی مەسەلەکان ئەخاتە ئەستۆی موسـڵمانان، کەدیارە مەبەست عەجەمەکانی ورمێیە، کەچی نوسەرانی عەجەم روداوەکـانی ئـەو سـەردەمە ئەدەنـە پـاڵ کـورد.[٨٥] یـەکێ لەوانـە، تمدن، لەپـەراوێزی ئـەم داوایانـەدا نوسیویتی:

((دیـار بـو کەلابـەلا کردنـی کێشـەکانی سـەرەوە، زۆر دژوار بـو، بگـرە لەلابەلاکردن نەئەهاتن.

یەکەم کەلوپەلی بەتاڵان بـراو لیسـتەیەکی نـەبو، دوەم تاڵانکـەر دیـاری کـراوو ناسراو نەبو، سێیەم دیار نەبو تاڵانکەر موسوڵمان یا کورد، یا چریکی عوسمـانی، یا کەسێکی تربوە.

سەبارەت بەوکچە مەسیحیانەی لەلایەن موسوڵمانەکانەوە مارە کرابون، ئەویش لابەلاکردنی دژواربو، چونکە ئەگەر ئەو کچانە بەزۆر درابونە موسوڵمانان، ئێسـتە کەمەسـیحیەکان هەرچـییان بویسـتایە ئـەیان کـرد، ئـەو کچـانەش ئـەیان تـوانی لەماڵی مێردە موسوڵمانەکانیان بڕۆنو دارایی مێردەکانیان لەباتی مارەیی ببەنو بەئازادی بگەڕێنـەوە بۆمـاڵی بـاوکو دایـك یـا خزمـەکانی خۆیـان، وەئەگـەر ئـەم عەقدانە لەڕوی ئارەزوی سروشتی‌و پێوەندی خۆشەویستییەوە بوبێ، کەلەم حاڵەتـەدا ناتوانرێ ژنی‌کەسێك بـەزۆر لەدەسـتی بسـەنرێ، یـا بـەزۆر ناچـار بکـرێ وازی لـێ

بهێنێ، بەتایبەتی ژمارەیەکی زۆری ئەوکچانە، لەمێردەکانی خۆیان ئاوس بون، یا منالّیان هەبو.

لەبابەت بڕیاری سێیەمەوە مەسەلەی بژاردنی زەرەر ئەویش کێشەیەکی دژوار بو چونکە موسولّمانەکان هۆی کۆچی مەسیحیەکان نەبون، بەلّکومەسیحیەکان خۆیان لەترسی سوپای عوسمانی کۆچیان کردبو، لەلایەکی ترەوە بژاردنی زەرەر بەئەندازەیەکی دیاری نەکراو شتێکی مەحالّ بو.))[٨٦]

خواستەکانی کۆمیسیۆنی تێکەلاّو، کەنوسەرانی عەجەم خۆیان ئەینوسنەوە، هەندێ روی کێشەکانی ئەو سەردەمە دەرئەخەن، وەکو بەلّگەیەکی مێژویی ئەگونجێ دو راستیان لێ هەلّبهێنجرێ" یەکەمیان، قولّی و ناخۆشی ئەو مەینەتییە گەورەیەی بەسەر خەلّکی ناوچەکە بەگشتیو بەسەر ئاسورییەکان بەتایبەتی هاتوە. دوەمیان، ئەگەرچی هەمو نوسەرەکانی ئەو سەردەمە لەنوسینەوەی روداوەکاندا بێ لایەنییان بەلاوە ناوەو تۆبالّی گەورەی روداوەکان لەگەردنی کورد توند ئەکەن، کەچی ئەم کۆمیسیۆنە هیچ تاوانێ ناداتە پالّ کوردو ناوی کوردی بەهیچ جۆرێ نەهێناوەتە ناوانەوە.

لەم هەلومەرجە ئالۆزەدا یمین الدولە لێخرا. اعتماد الدولە، کە لەگەلّ کشانەوەی روس کاتی خۆی رۆیشتبو بۆ خۆی، سەرلەنوێ بوەوە بەحاکمی ورمێ.[٨٧] سەرباری ئاارامیو پشێوی، کێشەیەکی نالەباری تر دروست بو، کاریکردە سەرگوزەرانی خەلّکی. نرخی دراوی روسی شکا بو. مەناتی روسی نرخەکەی بوبوەنیوە، بەلاّم ئەفسەرو سالّداتەکانی روس بەزۆر بەهەمان نرخی پێشوی لەبازاڕدا کڕینو فرۆشتنیان پێ ئەکرد. ئەوەش بو بەهۆی نابوتی هەندێ لەبازرگانەکان.[٨٨]

٦/٤ کۆچی بەکۆمەلّی ئاسوری لەهەکارییەوە بۆ ورمێ

لەمانگی ئابدا کشانەوەی بەکۆمەلّی ئاسوری لەنیشتمانی دێرینەیانەوە بەرەو ناوچەکانی ژێر دەستی سوپای روسی لەسەر سنوری ئێران دەستی پێ‌کرد. ئەم کاروانە گەورە درێژە لەچیاکانی هەکارییەوە کەوتە رێ، ئەبو زیاتر لە١٠٠ کیلۆمەتر بەناو ئەرزی دوژمنەکانیدا بڕواو، دڕ بەو هێزانە بدات کەرێگەیان پێ ئەگرتن. بەدرێژایی رێگە توشی شەڕو پێکادان بون. ئاسورییەکان لەکشانەوەدا درێخییان لەکوشتنی بەکۆمەلّی کوردو، تالاّنی ئاژەلّو داراییو کاول کردنی گوندەکانیان نەکرد. شەڕ، رەنگی شەڕێکی دینی خوێناوی بەخۆیەوە گرت بوو هیچیان دەستی لەوی تر نەئەپاراستو هەرگەلەیان ئەیویست گەلەکەی تر لەڕەگوڕیشە دەربهێنێ.

بەرایی ئەم کۆچە گەورەیە لەسەرەتای ئەیلولدا گەیشتە سنور. چەرنوزوبوف، لە١٥ ئەیلولدا لەباشقەلا سەردانی مارشیمونی کردو، داوای لێ کرد هەرلەوێ بمێنێتەوەو نەگەڕێتەوە قوچانس. سەرکردایەتی روسی ئەیویست، ئاسوریەکان لەناوچە سنورییەکاندا گل بداتەوە، بۆ ئەوەی وەکو قەڵغانێ یەکەم لەبەرامبەر ئۆردوی توركدا بەكاريان بهێنێ. مارشیمون خەریك بو لەپشتیوانی روسی نائومێد ببێ. ویستی دەستەیەکی نوێنەرایەتی بنێرێ بۆ تاران داوا لەحکومەتی ئەڵمانی بکا لەبەینی ئەوانو تورکدا ناوبژی ئاشتبونەوە بکا.[89] ئەم هەواڵە کاربەدەستانی سوپاییو دیپلۆماسی روسی تەنگاوکرد. لەسەر پێشنیاری ئەوان، گراند دوك نیکۆلای نیکۆلایفیچ، بۆ دڵنەوایی مارشیمونو دڵنیاکردنی، لەکانونی یەکەمی١٩١٥دا مارشیمونی بۆگفتوگۆی سیاسیو سوپایی بۆ بارەگاکەی خۆی لەتفلیس بانگ هێشت کرد. مارشیمون لەگەڵ دەستەیەك لەمەزنەکانی ئاسوری بەرێگای ئاسنین چو بۆ تفلیس. لەوێ پێشوازییەکی گەرم کران. رۆژنامەکان وێنەی خۆیو مێژوی گەلەکەیان بلاوکردەوە.

مارشیمونو نیکۆلای لەگفتوگۆکانیاندا پێکهاتن لەسەر ئەوەی" ئاسورییەکان لەپاڵ روسیاو دەوڵەتانی هاوپەیمانیدا بەشداری جەنگ بنو، ئاسورییەکان دەوڵەتێکی سەربەخۆ دابمەزرێننو، هێزێکی چەکدار لەژێر سەرپەرشتی سوپای روسیدا رێك بخەن. لایەنی روسی بەڵێنی بەئاسورییەکاندا، کەئێران چۆڵ نەکا. موچەی مانگانە بۆ هەمو ئاسورییەکان بڕدرایەوە، مارشیمون خۆی مانگی٥٠٠ رۆبڵ، هەمو ئاسورییەکی گەورە ٦ رۆبڵو هەمو منالێکیش٣ رۆبڵ. ئەنجومەنی وەزیرانی روسی پێکهاتنەکەیان پەسندکردو، ئاسورییەکانی بەهاوپەیمانی خۆیو دەوڵەتانی پێکهاتو دانا. لەرۆژانی گفتوگۆدا قەیسەری روسیا، نیکۆلای دوەم، بروسکەیەکی بۆ مارشیمون کرد، قەیسەر ئارەزوی خۆی تێدا دەربڕیبو، کەپاتریاركو گەلەکەی بەو نزیکانە بەسەرکەوتویی بگەڕێنەوە نیشتمانی خۆیان.[90]

نیکیتین، کونسوڵی ئەودەمی روسیا لەورمێ، خۆی لەم بارەیەوە نوسیوێتی:

((بەداخەوە لەپایزی ١٩١٥دا لێشاوی هۆزەکانی نستوری مارشیمون پاش بەرهەڵستییەکی ئازایانەی کوردو تورك ناچارکرابون چیاکانی خۆیان بەجێ بهێڵنو، بەرەو ئەم ناوچەیە(ورمێ-و.) بێنو ببنە سەرباری هەلومەرجی شێواو.

((ناچار بۆ یارمەتیدانی پەنابەرەکان هەندێ پارەم داواکردو، بۆ پێشگیری لەبلاوبونەوەی نەخۆشی، نەخۆشخانەیەکم دامەزران. پاشەکشەی نستورییەکان بەرەو لای ریزە جەنگییەکانی ئێمە هەلومەرجی سیاسی شێوان. چونکە ئەم هۆزە شاخاوییە چەکدارانە، کە لەگەڵ کوردو تورك جەنگی بون، ئەگەر بەرەسمیش

لەلایەن ئێمەوە بۆ شەڕ دژی تورك بانگ نەکرابون، هیچ نەبێ لەلایەن سەرکردایەتی جەنگی ئێمەوە هان درابون. لەبەر ئەوە بەناویستایە یا نە، لەڕیزی هاوپەیمانانی تێشکاوی ئێمەدا ئەژمێردرانو، مافی ئەوەیان هەبو بێنە ناوهێزەکانی ئێمەوە. لەلایەکی‌ترەوە دیاربو کەروسیا لەجەنگدا دژی تورکیا ئەیویست مەبستەکانی خۆی بهێنێتە دی، لەوانە رزگاری ئەرمەنستان. بۆ ئەوەش ئەبو دەس بخاتە چارەنوسی هۆزەکانی ئاسورییەوە بەتایبەتی ئەوانەیان کەبەشێکی دانیشتوانی ولایەتی وان یان پێك ئەهێنا. لەلایەکی تریشەوە دیاربو مارشیمون چوە بۆ تفلیس لەگەڵ گراندوك نیکۆلا لەبابەت سەربەخۆییو ئازادی هۆزەکانی ئاسورەوە گفتوگۆی کردوەو، لەئەنجامدا بەدڵنیاییەوە گەڕابوەوە.

((جگە لەنستورییەکانی تورکیا کەچاوەڕێ بون دوای جەنگ ئازادو سەربەخۆ بن، ئەوانەشیان کەهاوولاتی ئێران بون لەورمێ ئەژیان، سەرەڕای جیاوازیی مەزەبیان، لەهەمان رەگەز بون. ئەوانەش چەند هەزار کەس بون ئومێدەوار بون دوای جەنگ هەلومەرجی ژیانیان بگۆڕێو، لەژێر دەسەلاتی دەوڵەتانی موسوڵمان دەربێن. تاقمێ لەوانە دو پشتیان لەبەردەستی میسیۆنەکاندا پەروەردە بوبون، قەشەو مامۆستاو پزیشکیان تێدا پێ‌گەیشتبو، لەڕوی تێگەیشتنو هۆشیارییەوە لەوانی‌تر بەرزتر بون، ئەیان ویست لەبزوتنەوەی هۆشیاری نەتەوەییدا ببنە سەرکردەو پێشەوای گەلی ئاسوریو، لەپەنای قەڵغانی روسیدا ئاواتەکانی خۆیان بهێننە دی.))[91]

٥.کاری روداوەکانی ناو روسیا لەسەر ئاسوری

١/٥ شۆڕشی شوبات

هاوزەمان لەگەڵ گفتوگۆ نهێنییەکانی سایکسو، پیکۆو، سازانوف بۆ پێکهاتن لەسەر دابەش‌کردنی ئەرزی عوسمانیو ئێرانی، لەشکرکێشی روسی لەهاوینی ساڵی ١٩١٦دا لەکوردستاندا گەیشتە ئەوپەڕی تینو تەوژمی" سوپای روسی لەتورکیا هەمو ناوچە کوردنشینەکانی سەروی کوردستانی داگیرکردبو. ئەرزڕوم، ئەرزنجان، وان، بتلیس کەوتبونە ژێر دەستی. لەئێرانیش بەرەو خواروی کوردستان، بۆئەوەی لەگەڵ سوپای بەریتانی لەسەر ئەرزی عیراقی ئێستە یەك بگرێتەوەو پێکەوە بچنە ناو ولایەتی موسڵەوە، کەوتبوە جولانێکی‌خێرا. مەڵبەندە کوردنشینەکانی ئێران لەئازەربایجان، موکریان، سنە، کرماشان هەتا قەسری شیرین یەك لەدوای یەك ئەکەوتنە ژێردەستی. سوپای روسی لەژوروی کوردستاندا گەیشتبوە خانەقینو پێنجوێنو رەواندز. لەم پێشڕەوییەی سوپای روسیدا، دەستە چەکدارەکانی مەسیحییەکان، بەتایبەتی ئەرمەنی، پێشەنگی هێزی پەلاماردەر

بون‌و، بەرقێكی قوڵ‌و قینێكی بێ ئەندازەوە ئەگەیشتنە هەرجێیەكی كوردستان، تۆڵەی قەتلوعامی دڕندانەی ١٩١٥ی ئەرمەنەكانی توركیایان لەخەڵكی ئەو شوێنانە ئەكردەوە. لەوەش‌دا فەرماندەكانی روس ڕێیان لێ نەئەگرتن.[٩٢] وەكو مارشیمون لەگەڵ گراندوك نیكۆلای پێكهاتبو، روسەكان دەستیان‌كرد بەیارمەتی‌دان‌و ڕێكخستنی ئاسورییەكان، چ ئەوانی لەهەكارییەوە هاتبون‌و چ ئەوانەی لەورمێ‌بون. لەگەڵ ئەوان هەندێ لەئەرمەنییەكانیشیان ڕێك‌خست. تا سەرەتای ساڵی ١٩١٧ لەشكرێكی چەكداریان لەورمێ كۆكردەوە.[٩٣] بەڵام ئەم هێزە لەژێرفەرمانی سوپای روسی‌دا بەكارئەهێنرا.

روسیا توشی داتەپینی ناوەكی بو، لەشوباتی ١٩١٧دا شۆڕشێكی ناوخۆ رویدا، ڕژێمی قەیسەریی روخاند. بەڵام ڕژێمی نوێ دریژەی بەجەنگ‌و هاوپەیمانێتی بەریتانیاو فەرەنسەدا. ئەو هێرشە گشتییەی لەبەهاری ١٩١٦ەوە دەستی پێ‌كردبو بەرەو موسڵ بۆئەوەی لەگەڵ سوپای بەریتانی‌دا یەك بگرێتەوە، سەرەڕای روداوەكانی ناوەوەی روسیا، تا پایزی ١٩١٧ هەر بەردەوام بو.[٩٤] لەمانگی نیسان‌دا هێزەكانی روس‌و ئینگلیز ماوەیەكی كورت لەقۆڵی خانەقینەوە یەكیان‌گرتەوە. بەڵام شۆڕشەكە وەها كاری لەسوپا كردبو بەرەوبڵاوە لێ‌كردن‌و هەڵوەشان ئەچو.[٩٥]

٢/٥ پەشێوانی هەلومەرجی ورمێ

رەفتاری خراپی هێزی داگیركەری روسی لەگەڵ كورد، وەكو پێشو، درێژەی‌كێشا. بەهارو هاوینی ١٩١٧ ستەمی روسی بەرامبەر كوردو ئازەری گەیشتبوە رادەیەك، كاتێ جەنەراڵ وادبولسكی لەمانگی مایس‌دا كرایە فەرماندەی سوپای حەوتەمی روسی، هەركە گەیشتە ورمێ((یەكەمین بەندی كارنامەی رۆژانەی خۆی بەسەركۆنەی رەفتاری خراپی سەربازانی روسی دەس پێ‌كردو، ئەو مەترسییانەی هێنایە بەرچاویان كەڕەنگە ئەو جۆرە كردەوانە بیخولقێنێ‌و، هانی‌دان پێڕەوی سەرەتاكانی دادپەروەری‌و شەریفی بكەن، وەكو هاوولاتی راست‌و ئازاد بجولێنەوە))[٩٦] ئاتاشیەی سوپایی فەرەنسی لەبارەگای فەرماندەیی قافقاز لەمانگەكانی مایس‌و حوزەیرانی ١٩١٧دا گەشتێكی پشكنینی لەناوچەی ورمێ‌دا كرد. دانیال متی، لەلێكۆڵینەوەكەی خۆی‌دابو((تێگەیشتنی باشتر لەچۆنایەتی رەفتاری جەنەراڵەكانی سوپای حەوتەمی سەربەخۆی قافقاز لەگەڵ خەڵكی كورد)) لەزمانی ئەوەوە قسەیەك بەم‌جۆرە ئەگێڕێتەوە:((...كاربەدەستانی سوپایی روس تەنانەت ئەوەندەش خۆیان ماندو نەكردوە، ئەو یارمەتییانەی میسیۆنی ئەمەریكایی لەورمێ ئەی‌خستە

بەردەستیان، بۆ دابین‌کردنی پێویستییەکانی ئەوکوردانەی لەهەژارییەکی سەختدا پەلەقاژێیان بو، بگەیەنی ... من خۆم بۆ میسیۆنێرە ئەمریکاییەکان، کە تا ئێستە بێ هیچ بیانویەکی بەجێ، ڕێیان نەئەدان بچن بۆ ناوچەی سابلاخ، ئیجازەی ڕۆیشتنم بۆ ناوچەی ناوبراو لەجەنەراڵی فەرماندەی سوپای حەوتەم بۆ داواکردن ... سەرەنجام ئەم یارمەتییە لەلایەن خاچی سوری روسی‌و میسیۆنی ئەمریکاییەوە لەدەرەوەی ناوچەیەکی دانەبڕاوی ورمێ ڕێك ئەخرێ ... بەتایبەتی لەسابلاخ ... لەم شارە بچوکەدا ژمارەیەکی زۆر پەنابەری کورد هەن کەتوشی هەژارییەکی سەخت بون))[٩٧]

لەوماوەیەدا حکومەتی ئێران اعتمادالدولەی سەر بەروسیای لێ‌خستبو، معز الدولە معین بوبو بەحاکمی ورمێ. لەکاتێکا کەسوپاییانی روس خەریکی گەڕانەوە بون بۆ نیشتمانی خۆیان، بەقسەی نیکیتین((نزیکەی٨٠ هەزار سەربازی روسی لەورمێ بون، کەباش ئەیان خواردو ئەحەسانەوە، کارەکەشیان تەنیا ئەوەبو٣ جار بازاڕی هەژارانەی ئەمشارە تالاَن بکەن. کەلوپەلی تالاَن‌کراو لەگەڵ جلی سوپایی‌و چەکمەکانیان‌و تفاقی جەنگی‌و هەرچیەکی‌تر لێیان داوابکرایە تەنانەت تفەنگ‌و فیشەکەکانی خۆیشیان فرۆشت))[٩٨] سەربازەکانی ئەگەڕانەوە ئەیان ویست پێویستییەکانی ڕێگە بۆ خۆیان دابین بکەن. نرخی مەناتی روسی ئەوەندە شکا بو، بوبو بەنیوە. سەربازەکانی روس ئەیان ویست بەنرخی پێشوی شتی پێ بکڕن، بەلاَم دوکاندارەکانی ورمێ‌و خەڵك ئامادە نەبون بەو نرخە لێیان وەربگرن. لەسەر ئەوە هەمو ڕۆژێ کێشە لەبازاڕدا دروست ئەبو.[٩٩] تا کار گەیشتە ئەوەی نیوەڕۆی ١٦ ڕەمەزانی١٣٣٥/١٤ تیرماهی١٢٩٦ ساڵدات ڕژانە بازاڕەوە. تەقە دروست بو. قازاقێکی ئێرانی کوژراو یەکێکیش برینداربو. خەڵك لەترسی گیانی خۆیان بازاڕیان چۆڵ‌کرد. ساڵدات‌و قازاق چۆڵیی بازاڕیان بەهەل زانی. کەوتنە شکاندنی دوکانەکان. هەرچییەکی بەنرخیان بەردەست‌کەوت تالاَنیان‌کرد. بۆ شاردنەوەی ئەوتاوانە درەنگانی شەو بازاڕی ورمێیان ئاگردا.[١٠٠]

بۆئەوەی وێنەیەکی هەلومەرجی ژیانی خەڵکی ئەو مەڵبەندە لەبەرچاو بێ، هەندێ بەشی سکالاَنامەی ٨٧ کەسی خەڵکی ورمێ کەبۆ وەلیعەهدی ئێرانیان نوسیوەو، ڕۆژنامەیەکی ئەو سەردەمە((تجدد)) لەژمارەی ڕۆژی١٠ی شوالی١٣٣٥/٣٠ی حوزەیرانی ١٩١٧دا وێنەیەکی بلاَوکردۆتەوە، لێرەدا ئەنوسینەوە، لەسکالاَنامەکەدا هاتوە:

((... ئەوەی لەماوەی٣ ساڵی ڕابردودا، لەکوشتن‌و تالاَن‌و زەرەرو ئەتکی ناموس‌و سوتانی شوێن‌و مسیبەتی گەورەو زوڵمی جۆراوجۆرو دەسدرێژی شەرم

هێنەر، کەپەنجەو قەڵەم لەڕونکردنەوەو پیشاندانی دوچاری شەرمەزاری ئەبێ... داغان بەخۆماندا گرت‌و برینی دڵی سوتاوی خۆمان بەوە ساڕێژو خۆش‌ئەکرد کەئەلحەمدولیلا لەبێداو زوڵمی سەردەمی ئیستیبدادی دەوڵەتی دراوسێمان ڕزگارمان بو، ئەوانیش بونە خاوەنی حکومەتی دەستوری‌و، داوای یەکێتی برایەتییان ئەکردو، پیاوە ژیرەکانی قەومی نەجیبی روس خەریکی ڕاکێشانی دڵی خەڵکی ئێران‌و، ئیتر لەوجۆرە دەسدرێژییانەی پێشو ڕزگارمان بوە، لەناکاو ئەوەی لەسەردەمی بێزراوی ئیستیبدادا چاوەڕێ نەئەکرا، لەزەمانی ئازادی‌دا کردیان"

ڕۆژی چوارشەممە ١٤ی ڕەمەزان، سەعاتێکی ئێوارەی مابو، ساڵداتێکی روس بێ هیچ هۆیەك، لەدەروازەی بالا ٣ کەسی بەگوللە کوشت‌و بریندارکرد.

ڕۆژی پێنجشەممە، بەشعلی‌خان ناویان، لەبەردەرگای ماڵی ئاغاکەی‌دا حاجی عەزیزخانی ئەمیر تومانیدا، کوشت.

ڕۆژی هەینی١٦ی ڕەمەزان ڕژانە بازاڕەوە، چەند تەقەیەکیان‌کرد، قازاقێکی ئێرانییان کوشت‌و چەندکەسێکیان زامارکرد، لەکاتێکا بازاڕ بەتەواوی لەخەڵك چۆڵ بو، سەرەتا لەکاروانسەرای شجاع الدولەوە دەستیان‌کرد بەشکاندنی حوجرەو سندوقی بازرگان‌و سەراف‌و تالانی کەلوپەل‌و پارەو، بەتەواوی تالان‌کرا. هەروەها دەستیان درێژکرد بۆ هەمو راستەو دوکان‌و تیجارەتخانەکان، بەعەرەبانەی لەژمارە نەهاتو ئەیان گواستەوە. لەم کاتەدا بو عەسر بەهۆی حکومەتی جلیلەو کارگوزاری کونسولگەری‌و سەرۆکایەتی سوپای روسی داوای ئەمنییەتمان‌کرد، ئەوانیش بەڵێنی ئەمنییەتیاندا بەهۆی تاقمێ لەمعاون‌و حکومەت‌و کارگوزاری(تاقمێ لەبەرێزانی شار کە بۆ گفتوگۆ چوبون)، تەنانەت ویستمان پاشماوەی کەلوپەل‌و دەفتەرەکانمان دەربهێنین، سوپاییەکان ڕێگەیان نەداو، وتیان پاشماوەی شتەکان ئەمینەو پارێزگاری بازاڕ لەئەستۆی ئێمە دایە. بەئومێدی ئەوان بەناچاری هەرکسەمان بەنابەدڵی‌و نائاسودەیی لەماڵی خۆماندا ماینەوە. چەند سەعاتێ لەشەو تێ پەڕی بو لەناکاو، پاش‌ئەوەی بەئارەزوی خۆیان تالانیان‌کرد، بەترومپا نەوتیان بەهەمو راستەو دوکانەکاندا رژاندو ئاگریان تێ‌بەردا، بازاڕو هەرچییەکی تێ‌دابو وەکو دڵی خاوەنەکانی بەجۆرێ سوتان کەشوێنەواری نەمێنێ...

ئەو ڕۆژە ناوەرۆکی(وتضع کل ذات حمل حملها) بۆ ئەم دڵسوتاوانە ڕون بووەوە. ئێمە ئەو شەوەمان ڕۆژ کردەوە، لەکاتێکا هەمومان سەرەتای شەو زەنگین‌و لەکۆتایی شەودا نابوت‌و نەدارا، سەرەڕای ئەو پەژارە لەتوانا بەدەرە کەهەمو سامانمان بەتالان براوە، خۆمان لەماڵ‌و کۆڵانەکاندا بێکارو سەرگەردان، بەشی

زۆرمان شەو بەبرسێتی بسەر ئەبەین، هێشتا لەماڵو کەسوکارو ناموسی خۆمان ئەمین نین.

ئەم کارەی سوپاییەکان، ملهوڕی جیلوو ئەشرارەکانی تری زیادکردوە، ئەوانیش کەوتونەتە دەسدرێژیو تالانی دێهات. ڕۆژانی١٨و١٩ لەگوندی عەلی ابادی تازە کەئەند٣١ کەسیان کوشتوەو زامارکردوەو، داراییان تالانکردون. گوندی یور قانلویان لەپاش تالانکردن سوتاندوە. گوندی زینالویان تالانو٤ کەسیان لێ کوشتون. گوندەکانی لوڕ، بالاجو، خانەقایان تالانو سوتاندوە. گوندەکانی دارقالو، تیزو هیتریان کاولکردوە، لەهەر یەکێکیاندا کوشتنو سوتاندنو تالانیانکردوە. لەگوندی دیکالە کەلە ئەرزی شاردایەو، مەسیحی نشینە، سوارەیەکی ئێرانییان پارچە پارچەکردوە.

جیلو... هەرچی خەرمانێکیان بەردەس ئەکەوێ ئەیبەن، لەمکاتەدا کەوەرزی هەڵگرتنی بەروبومە، لەم هەلومەرجە نالەبارەدا ئێمەی خەڵکی سەرگەردانو بێ سەروسامان، نازانین زستان چی بخۆین بۆ ئەوەی لەبرسان نەمرین ...))[101]

لەم هەلومەرجەدا هەندێ لەئاسوریو ئەرمەنییەکان لەپیریستاڤەکانی چەند شوێنی وەکوگوندەکانی بیکشلو، باراندوزچای، ڕوزەچای، بۆ پارێزگاری ئارامو ئاسایشی ناوچەکە دامەزرابون. بەلام ئەوان خۆیان شەوانە ئەیاندا بەسەرگوندەکاندا راووڕوتیان ئەکرد. لەگوندی سفرقلی کندی روداوێکی لەو بابەتە رویدا: ئەرمەنییەکو گوندییەك کوژران. ئەمەش دۆخی ناوچەکەی پتر ئالۆزانو چەند روداوێکی تری لێ قەوما. روسەکان بۆ ئەوەی زیاتر پەرە نەسێنێ تێکەوتن. نیکیتین لەو بارەیەوە بە٤ زمان((ئیعلان))ێکی بۆ((ئەهالی موحتەرەمی ورمێو ئەتراف))ی چاپکرد. لەئیعلانەکەدا باسی دروست بونی ئاژاوەو پشێوی ئەکا لەدێهاتەکاندا، کەهەندێ مەسیحی تێدا کوژراوە، بەناوی فەرماندەی روسییەوە هەڕەشە لەوانە ئەکا کەئاژاوە ئەنێنەوەو داوا ئەکا((... گوێ لەقسەی مفسدین نەگرن، کەئەیانەوێ ببنە هۆی دوژمنایەتیو نەیاری لەناو خەڵکدا...))[102]

نوسەرانی ئێرانی ڕوداوەکە بەجۆرێکیتر ئەگێڕنەوە. ئەڵێن کابرایەکی ئەرمەنی بەناوی پیریم کەخۆی پیریستاڤی نازلوچای بو، شەو ئەچێتە سەر ماڵی وەهاب سوڵتان لەگوندی سفرقلی کەندی داوای٣٠٠ تومانی لێ ئەکا. وەهاب پارەکەی پێهەڵناسوڕێ، هەڵدێ. لەو بەزمەدا هەم وەهابو هەم پیریم ئەکوژرێن. سوارەکانی پیریم بەبیانوی ئەوەی پیریم بەگوللەی وەهاب کوژراوە، هەمو خێزانەکەی ئەکوژنو، ماڵەکەی تالان ئەکەنو، ئینجا ئاگری ئەدەن. بۆ سبەینێ

کەهەواڵی کوژرانی پیریم بەبراکەی ئەدەن, ئەویش بەچەند سوارێکەوە ئەچێ بۆ هێنانەوەی لاشەی پیریم‌و بەدەم رێگاوە توشی هەرکەس ئەبێ ئەی‌کوژێ. گوایە پاش ئەوەی کاربەدەستانی روسی داوای لێ ئەکەن، ئینجا دەس لەکوشتن‌و تالاّن هەڵئەگرێ‌و ئەگەڕێتەوە بۆ شار. بەقسەی تمدن نیکیتین ئەو ئیعلانەی بۆ پاساودانی ئەو روداوە بلاّوکردۆتەوە.[١٠٣]

تالاّن، رارووڕوت، کوژران, سوتان‌و ئاگرکەوتنەوە... لەناوچەکەدا ئەبێتە روداوی رۆژانە، بێ ئەوەی کاربەدەستانی ئێرانی بتوانن چارەی بکەن‌و، بێ ئەوەی دەسەلاّتدارانی روسی لێی بپرسنەوە. خەڵك ترس‌و داخ‌و قینی لەدەروندا کەڵەکە ئەبو.

٣/٥ پڕکردنەوەی بۆشایی روسی بەچەکداری ئاسوری

شۆڕشی شوباتی١٩١٧ی روسیە ریزەکانی سوپای روسی شلەژاند، هەرچەندە هێزەکانی ئینگلیز لەعیراق شکستێکی سەختیان بەئۆردوی تورك‌داو، بەغدادیان داگیرکرد، بەلاّم هاوبەشی روسی لەپلانی پەلاماردانی موسڵدا پەکی‌کەوت، چونکە تا ئەهات پەشێوانی ناو سوپا زیادی ئەکرد. سەربازەکان لەناوکەرتەکانی سوپادا کۆمیتەیان بۆ چاودێری فەرماندەکان‌و جولاّنە جەنگییەکان پێکهێنابو. سەربازەکان پاش چەند ساڵ جەنگی خوێناوی‌و دور ولاّتی ئەیان ویست بگەڕێنەوە ناوکەسوکاری خۆیان. بەکۆمەڵ ریزەکانی سوپایان بەجێ ئەهێشت‌وگوێیان نەئەدایە قسەی فەرماندەو دیسیپلینی سوپایی. پەشێوانی ریزەکانی سوپای روسی لەجەبهەی قافقازو کوردستان، فەرماندەیی ئینگلیزی‌و فەڕەنسی خستبو پەژارەوە. ئەم دورنمایە لەگفتوگۆ ستراتیجییەکانی هاوپەیمانەکاندا سەبارەت بەرۆژهەلاّتی ناوەڕاست رەنگی دابوەوە. سەرکردایەتی هاوپەیمانەکان بـ پڕکردنەوەی دروست‌بونی بۆشایی روسی، بەرنامەی جۆراوجۆریان ئامادە ئەکرد یەکێ لەگرنگترینی ئەم بەرنامانە، بەرنامەیەك بو لەمانگی ئۆکتۆبەردا، چەن رۆژێ بەرلە سەرکەوتنی شۆڕشی ئۆکتۆبەری روسی، جەنەراڵ نیسل فەرماندە میسیۆنی سوپایی فەڕەنسە لەڕوسیا ئامادەی کردبو. نیسل لەم بەرنامەیەدا چەن رێگەکاری پێشنیارکردبو، لەناو ئەوانەدا ئەڵێ:((هەرکارێکی جەنگیی دژ تورکیا ئەتوانێ‌و ئەبێ پشت ئەستوربێ بەکاری ئاژاوەنانەوەی سیاسی دژی ئـ ئیمپراتۆرییە چەند- نەتەوەییە. هاوپەیمانەکان بەرلەئێسـ رایانگەیاند((عەرەبستان هی‌عەرەبە)) ئەبێ بەڕاگەیاندنی((کوردست هی‌کوردە)) درێژە بەم سیاسەتە بدەن ...

ئەمە كارێكی كاریگەرە، ئەتوانێ لەجەبهەی قافقـازو، لـەزەمانێكا كەپێ‌ئەچێ كـاری جـەنگیی روس نرخـی پێشـوی خـۆی لـەدەس بـدا، بـەكاربهێنرێ... هـەمو تەقـەلاكانی روس بـۆ بەدەسـهێنانی پشـتگیری كـورد سـەركەوتو نـەبو... ئـەو تالان‌وكوشتارەی قازاقەكان كردویانە یارمەتی زۆری ئەمەی داوە)) جەنەراڵ نیسـل بۆ جێبـەجێ كردنـی ئـەم سیاسـەتە كوردییە نوێیـە پێشنیاری كردبـو نوێنـەرانی هاوپەیمانـەكان لـەوان كۆببنـەوەو، ئـەی‌وت كـە:((ئەرمەنییـەكان لـەم‌كـارەدا یارمەتی‌مان ئەدەن، هەرچەندە دوژمنایەتی دێرینـەی نێوان ئـەم دوگەلـە شـتێكی مێژوییش بێ، بـەلام ئەرمـەن پـەیان بـەوە بـردوە، كەدامـەزرانی كوردسـتانێكی ئۆتۆنـۆم دەسـتەبەرێكی نـوێ ئـەبێ بـۆ جێبـەجێ كردنـی راسـتەقینەی سـەرەتای نەتەوەكان‌و دامەزرانی ئەرمەنستانی ئۆتۆنۆم لەپاشەڕۆژێكی نزیكدا))[١٠٤]

ئـەم بەرنامەیـە لەئاسـتێكی بـەرزی كاربەدەسـتانی هاوپەیمانـەكاندا خرایـە بەرلێدوان‌و گفتوگۆ. سـەرۆكی ئەنجومـەنی فەرەنسـی، لەڕێگـەی مارشـاڵ فوشـەوە هـەمو ناوەنـدە سیاسـییەكانی فەرەنسـەی لـەوەلامی پێشـنیارەكانی نیسـل بەتەلەگرامی لە١٣ی كانونی دوەمی١٩١٧دا بەم جـۆرە ئاگـاداركرد:((حكومـەت وەهـای لێـك ئەداتـەوە، كـە بەدەسـهێنانی هاوكـاری بـەردەوامی ئەرمـەن‌و هـەمو مـەسیحییەكانی قافقاز بەخەرجێكی كەم ئـەكرێ... لەبەرامبـەر ئـەوەدا، دەربڕینـی دۆسـتایەتی لەگـەڵ ئیلاتـی كـورد هەسـتی دوژمنانـەی مـەسیحییەكان بەرامبـەر بەئێمە ئەوروژێنێ... لەئەنجامی ئەوەدا حكومەت پێـی وانییـە كەئەگـەر بـەگوێرەی ئـەو بەرنامەیـەی لەڕاپۆرتەكـەی جەنـەراڵ نیسـڵدا رون كراوەتـەوە، بەئاشـكرا موافەقەت لەسەر دامەزرانی كوردستانی ئۆتۆنـۆم بكـرێ، شـتێكی گونجـاو بـێ... لەگەڵ هەمو ئەوانەش‌دا حكومـەت لەبەرچاوێتی بەكەڵك وەرگـرتن لـەو توانایـەی لەبەردەس دایە، یارمـەتی جـەنگیی هۆزەكـانی كـورد بـەدەس بهێنـێ... ئـەتوانرێ كۆلۆنێل شـاردینی رابسـپێردرێ بـۆ دۆزینـەوەی رێگـەی گفتوگـۆ لەگـەڵ سـەرانی باسكراو...))[١٠٥]

رێنوێنییـەكانی مارشـاڵ فـوش بـۆ جەنـەراڵ نیسـل بەرامبـەر كـوردو، جـۆری پڕكردنـەوەی بۆشـایی روسـی، هـیچ لێڵـی‌و نادیارییـەك لەسیاسـەتی كـوردیی هاوپەیمانەكاندا ناهێڵێتەوە.

شۆڕشی شوبات دیسیپلینی جەنگی لەڕیزەكانی سوپای روسـی‌دا نەهێشـتبو، ئەمەش‌كاری ئەكردە سەر رەوتی‌گشتی جەنگو، كـەم‌كردنـەوەی گوشـاری جـەنگیی دەوڵـەتانی پێكهـاتو لەمەیـدانێكی گرنگـی ململانێـی هـەردولای شـەڕەكەدا. تـا ئەهات هێزەكانی سوپای روسی زیاتر لەبەر یەك هەڵئەوەشان. نوێنـەرانی سـوپایی

ئینگلیزو فەرەنسە لەتفلیس، بارەگای سەرکردایەتی جەبهەی قافقاز، زیاتر هەستیان بەپێویستی پڕکردنەوەی ئەو بۆشاییە ئەکرد کەلاوازبونی سوپای روسی دروستی ئەکردو، سەرەنجام گەیشتنە ئەوەی هەوڵی پڕکردنەوەی ئەو بۆشاییە بەسازدانو رێکخستنو چەکدارکردنی مەسیحییەکان، بەتایبەتی بەئاسورییەکان بدەن.

٤/٥ پێکهێنانی تیپە ئاسورییەکان

شۆڕشی ئۆکتۆبەر ترسی خستە ناو ئاسورییەکانەوە. نیکیتین، لەو بارەیەوە نوسیوێتی:

((پشێویو یاخیبونی ناو سوپای روسیو راگرتنی جەنگ، مەسیحیەکانی خستە ترسەوە، ناچار دەستەیەکی نوێنەرایەتی لەئۆکتۆبەری ١٩١٧دا چو بۆ تفلیس، داوای پشتیوانییان لەکاربەدەستانی دەوڵەت کرد، دوای گەیشتنی ئەم نوێنەرایەتییە یەکسەر جەنەراڵ لیبیدینسکی فەرماندەی هێزەکانی قافقاز بەتەلەگراف ئاگاداری کردم" کەبڕیار دراوە لەورمێ هێزێ لەمەسیحییەکان دروست بکرێ، هەڵبەت ئاتاشیە جەنگییەکانی هاوپەیمانەکانیش وەکوکۆلۆنێل شاردینی، کاپیتەن مارچ، میجەر ئستکس، کۆلۆنێل پایك ئەم بڕیارەیان بەلاوە پەسەندە. ئەم رێکخراوە نوێیە، سەرەڕای پاراستنی مەسیحییەکان، ئەبێ درێژە بەکارە جەنگییەکانی جەبهەی تورك بدا. هاوپەیمانەکان گفتی یارمەتی فەنیو ماڵییان پێ داوین.

((راستەوخۆ٣ ئەفسەری فەرەنسی دەستیانکرد بەرێکخستن. بەلام کۆلۆنێل شاردینی لەکاتی دیتنەکەیدا لەورمێ پێی وتم کەبەشداری حکومەتی فەرەنسی لەم رێکخراوە تازەیەدا شتێکی کاتییە چونکە ئێرانو قافقاز بونەتە ناوچەی کاری ئینگلیز، جەنەراڵ دنستروفیل ئەبێ خەریکی کاری ئەم دو وڵاتە بێ.))[١٠٦]

هاوپەیمانەکان، لەهەموکاتێکی کەزیاتر پێویستییان بەهاوکاری مەسیحییەکان بو. بەهەر نرخێ بوایە ئەبو هەوڵی بەدەسهێنانی هاوکاری ئەوان بدەن.[١٠٧] کاپیتەن گرەیسی، کەئەفسەری پێوەندی بو لەگەڵ ئەرمەنییەکان لە وان، لەکۆتایی١٩١٧و سەرەتای١٩١٨دا بەنوێنەرایەتی ئینگلیز چو بۆ سەردانی مەسیحییەکان لەورمێ. لەکۆبونەوەیەکدا کە بەسەرانی ئاسورییەکانی کردو، نیکیتین، سونتاك نوێنەری پاپا، د. شید کونسوڵی فەخری ئەمریکاو، د. کوژل بەرپرسی نەخۆشخانەی فەرەنسی تیا بەشداربون. گرەیسی بەڵێنی بەئاسورییەکاندا،((لەکۆنفرەنسی داهاتوی ئاشتیدا لەپاریس، چارەنوسی گەلەکەیان بەباشترین شێوە باس بکرێ)). لەبەرامبەر ئەوەدا داوای لێ کردن تیپی

چەکدار پێك بهێننو ئەركی پاراستنی ئەو مەڵبەندە بگرنە ئەستۆ كە لەدەریای رەشەوە تا بەغداد درێژ ئەبێتەوە. گفتی پیّدان، پێویستییەكانیان لەچەكو، پارەو، كادرو، پشتیوانی بۆ دابین بكا. قەول بو٢٥٠ ئەفسەری روسی بێنە ورمێ بۆ ریكخستنی ئەم هێزە نوێیە.[١٠٨]

سەركردایەتی ئاسوری ئەبێ پەی بەوگۆڕانە قوڵە نەبردبێ كە لەڕوسیاو سیاسەتی سۆڤیێتیدا بەرامبەر جەنگو، دەوڵەتانی ئێرانیو عوسمانی روی دابو. چونكە هەر لەوماوەیەدا كەخەریكی كۆبونەوە بون بۆ پێكهێنانی هێزی چەكداری مەسیحیو ئەرمەنی بۆ پڕكردنەوەی ئەو بۆشاییەی كشانەوەی سوپای روسی لەجەبهەكانی جەنگدا دروستی ئەكرد، ئاغا پەترۆس، كەدوای مارشیمون دوەمین كەسایەتی گرنگی ئاسوری بو، بەبۆنەی پێكهێنانی تیپە چەكدارەكانی ئاسورییەوە لەوتارێكی درێژدا، كەوەكو بەرنامەی كارەكەیان، وای دەرئەخا هێشتا پشت ئەستورە بەروسیا، لێرەدا وەكو بەڵگەیەكی مێژوی تێكرای وتارەكەی ئەنوسینەوە:

((برا ئاسورییەكانم!

((نیشتمانەكەمان بەخوێنی براكانی ئێمە رەنگاوە، ئاواییەكانمان كاول بون، زۆریان سوتاونو لەناوچون، ئاژەڵو داراییمان بەجارێ پەراگەندەو، كڵێسەكانمان بەدەستی كوردو تورك بونەتە كەلاوە.

زۆرایەتی ئێمە، بەو دڕندایەتیە دڵسوتێنەی كەناتوانرێ بهێنرێتە بەرچاو، ئەبینین كەهەزاران هەزار تاقمو بنەماڵەی بێ گوناهی مەسیحی لەلایەن كوردو توركەوە، لەپێناوی پاراستنی دینو نەتەوەو نیشتمانی خۆیاندا، كوژران.

هەزاران هەزار ئاسوری، لەوانەی لەخەنجەری توركو كورد رزگاربون، روسیای دایكی ئێمە ئەوانەی تا ئەمڕۆ وەكوكوڕی خۆی ژیاندوەو داڵدەی داون، ئایا ئەزانن روسیا وەكو دایكێكی دڵسۆز بەتەنگتانەوە دێ؟ كەواتە لەسەر ئێوەش پێویستە بەرامبەر بەروسیا دڵسۆزو راستگۆبن، هەمو رۆژێ دوعا بۆ میللەتی روس بكەن.

هەروەها نابێ ئەوەشمان لەبیر بچێتەوە، میسیۆنی ئەمریكی لەورمێ زیاتر لە١٥ هەزار كەسی ئێمەی لەكوردو تورك رزگاركردو نزیكەی ٦ مانگ خۆراكی پێ دانو بەخێوی كردن.

لەخوا بخوازن كەروسیای دایكمان، توانای خۆی لەدەس نەدا، هەر بەوگەورەییو مەزنیو شكۆدارییە تا هەتایە بمێنێ.

برایان! ئاخۆ ئەزانن ئەگەر حكومەتە ئیسلامییەكانی توركیاو ئێران لەدەسەڵاتی روسی نەترسانایە، نەیان ئەهێشت مەسیحییەك لەم دو وڵاتەدا بژین، بۆیە ئەبێ هەمیشە دوعا بۆ سوپاییانی روس بكەن، چونكە ئەوانە لەم سەردەمەدا،

لەرێگەی هەقدا، دژی دەوڵەتانی هەق کوژی ئەڵمان، نەمسا، مەجەر، عوسمانی، بولغار ئەجەنگن. دەوڵەتانی مەزنی فەرەنسا، ئینگلیز، ئیتالیا، ژاپۆن، رۆمانیەو مشتی میللەتی ئازای سیرب کەهاوپەیمانی روسن، ئەبێ یارمەتی سوپاییانی ئەوانیش بدرێ.

لەپاش سەرکەوتن، بێگومان ئێمەش ئەگەرێینەوە بۆ ناو وێرانەکانی خۆمان، ئەچینەوە بۆ سەر زەویە لەدەس دراوەکانمان ژیانێکی نوێ دەس پێ ئەکەینەو، بەئاسودەیی ئەژین. دوعا بۆ سەرپەرشتو پێشەوای گەورەمان مارشیمون بکەن، کەشەوو رۆژ لەرێگەی بەختیاری ئێمەدا تێئەکۆشێ، بۆ ئەوەی هۆکانی حەوانەوەی داوارۆژی ئێمە دابین بکا، کەرزگارییە لەزوڵمو ستەمی موسڵمانان.

برایان! ئەرکی ئێوەیە کەهاوشانی سەربازانی روس بجەنگن. ئەبێ لەهەمو قۆناغەکانی جەنگدا پێرەوی ئەم بەندانەی ژێرەوە بکەنو بەجێیان بهێنن:

١.خوا بناسە، هەموکاتێ لەبیرت بێو، بزانە هەر ئەو ئەتوانێ دوژمن بشکێنێ.

٢.هەمو سوپاییەك ئەبێ تەندروست، ئازا، بەزات، راستگۆو خاوەن شەرەف بێ.

٣.لەرێی پاراستنی نیشتمانو روسیای پیرۆزا بمرە، ئەگەر مای خۆ ئەوە شەرەفو سەروەری راستەقینەیە، ژیانی خۆت بۆکاری چاکو پیرۆز تەرخان کردوەو، شەرەفی یادگاری ناوی باشو شانازیت بەدەس هێناوە.

٤.بۆ رزگارکردنی ژیانی هاورێکانت لەمردن خۆت بەکوشت بدە، بۆ ئەوەی ئەوانیش لەرۆژانی تەنگانەدا تۆ رزگار بکەن.

٥. هەرگیز نەترسی، هەمیشە بترسێنە، بەترسانێ ئەتوانی دوژمن ئازا بکەی، دوژمنایەتی کارێکی ئاسان نیە.

٦.نابێ جەنگ بۆ پاداش بکرێ. بەڵکو ئەبێ لەپێناوی ئازایەتیو جوامێریەد سەربەرزیدا بجەنگی. بەبێ رێگەپێدانی سەروی خۆت نابێ مەیدانی شەڕ بەجێ بهێڵی.

٧.ئازاری کسانی ناسوپایی مەدە، تەقە لەکسانی بێ چەك مەکە، منداڵو ژن مەکوژە.

٨.دیل مەکوژە، بەڵکو بەزیندویەتی بیگەیەنە لای سەروی خۆت بۆئەوەی پاداش وەربگری.

٩.هەمیشە ئاگاداری تفەنگەکەت بە، پاکی رابگرە، چونکە بەچەکی رزیوو ژەنگاوی هیچ ناکرێ.

١٠.بەخۆڕایی فیشەك مەتەقێنە، بۆ تۆ ئەوە نرخێکی زۆری هەیە، لەکاتو رۆژی ناخۆشدا بەکەڵکت دێ.

١١.هەركەسێ پێڕەوی ئەمانە نەكا سزا ئەدرێ، قانونی روسی سەختە.
١٢.ئەم فەرمانانە بەجێ بهێنە، بۆ ئەوەی لەنیشتمانی خۆتا سوك نەبیو گەلەكەشت ریسوا نەكەی.
١٣.خۆت لەتالاَن بپارێزە، چونكە تالاَنكەر نە تەنیا لەبەرچاوی تالاَنكراو بەلكو لەبەرچاوی هەموخەلك ریسوایە، تالاَنكەران ئەبنە هۆی روخانی هێزی خۆیانو هاورێكانیان، سەركەوتن لەدەس ئەدەن.
١٤.لەبیرت نەچێ كاری باش پەسن ئەدرێ، بەلاَم كردەوەی خراپی یەك كەس ئەبێتە هۆی بەدناوكردنو پەلەی شورەیی ئەبەدی میللەتێ. هەركەس خۆی پێڕەوی ئەم رێوشوێنانە بكاو، ئەبێتە خۆشەویستی گەلەكەی. ئەوەی پێچەوانەی ئەم فەرمانەش رەفتار بكاو، هەرخەریكی كاری خراپ بێ ئەبێ چاوەڕوانی سزای توندی قانون بێ.
جارێكی تریش، ئەی برا خۆشەویستەكانم، من روتان لێ ئەنێم، داواتان لێ ئەكەم" هەمیشە ناوی گەلەكەتان بەرز بكەنەوەو، هەرگیز مل بۆكەساسیو سەرشۆڕی مەدەن.
١٥.بەرە، بەلاَم هیچ كات خۆت نەدەی بەدەس كوردو توركەوە، چونكە ئەوانە زمانو لوتی دیلەكان ئەبڕن، چاویان دەرئەهێنن، دەستو پێیان ئەشكێنن.
١٦.ئەبێ فەرمانی فەرماندەكان، بێ چەندوچون، بەوپەڕی شەرەفو شانازییەوە جێبەجێی بكەن.
١٧.نابێ تفەنگی خۆت بۆكەس دابنێی، مەگەر بۆ ئەفسەرانی روسو، كەسانی سەروی خۆت.
١٨.ئەگەر یەكێ لەئێوە، لەخۆیەوە لەناو سەد كەسدا رابكا، ئەوپەڕی سزا ئەدرێو، لەوانەیە ئیعدام بكرێ.
١٩.بەباشی رێنمونی سەربازانی روس بكەو، لەسەر دوژمن ئاگاداری پێویستیان بدەرێ.[١٠٩]
لەم وتارەی ئاغا پەترۆس دەرئەكەوێ، سەركردایەتی ئاسورییەكان تا چ ئەندازەیەك لەژور- هەلسەنگاندنی هێزەكانی خۆیاندا بۆ ئەنجامدانی ئەو ئەركە گرانەی پێیان سپێردراوە بەهەلەدا چون. هەروەها لەهەلسەنگاندنی هەلومەرجی ناوچەییو جیهانیو، جۆری رێكخستنی پێوەندیان لەگەل گەلانی ناوچەكە.
مارشیمون بەنامەیەك كاربەدەستانی ئێرانی لەپێكهێنانی هێزە چەكدارەكەیان ئاگاداركرد.

ئێرانییەکان، نەوەکو دەوڵەتو نەوەکو خەڵك، کارێکی وەهایان پێ قوبوڵ نەئەکرا. ئەمە ترسی لەناو دانیشتوانی موسڵمانی ئازەربایجاندا، بەکوردو عەجەمەوە، دروست کرد. لای خەڵکی ناوچەکە ئەوانە بەبێگانە پەنادراو ئەژمێردرانو، ترسی ئەوەیان هەبو ناوچەکەیان لێ داگیربکەنو بیانخەنە ژێردەستی خۆیانەوە. حکومەتی ئێرانیش، ئەگەرچی دەسەڵاتی نەبوبەری ئەمکارە بگرێ، بەڵام بەهەرەشەیەکی راستەقینەی دائەنا بۆخۆی.

٥/٥ کشانەوەی روس لەئێران

لە٥ کانونی یەکەمی١٩١٧دا، واتە چل رۆژی دوای سەرکەوتنی شۆڕشی ئۆکتۆبەر، رژێمی روسیای سۆڤێتی نوێ بەیانێکی بەئیمزای لینین، سەرۆکی ئەنجومەنی کۆمیسەرانی گەل، بۆگەلانی ئیسلامی رۆژهەڵات بڵاوکردەوە، لەبەیانەکەدا هەڵوەشاندنەوەی هەمو پەیماننامە ئاشکراو نهێنییەکانی سەردەمی قەیسەری سەبارەت بەتورکیاو ئێران راگەیاندو بڵاوی کردەوە کە((ئەستەموڵ هی تورك خۆیەتی)) بەڵێنیشی بەگەلی ئێراندا((هەر بەکۆتایی کارە جەنگییەکان، خاکی وڵاتەکەیان بەجێ بهێڵن))

ئەگەر شۆڕشی شوبات دیسیپلینی جەنگیی ریزەکانی سوپای روسی شێواندبو، ئەوا شۆڕشی ئۆکتۆبەر بەیەکجاری شیرازەی تێکدا. سەربازەکان بێ پرسی فەرماندەکانیان تفەنگو تفاقی جەنگیان بەنرخێکی هەرزان ئەفرۆشتو ئەگەڕانەوە بۆ نیشتمانی خۆیان.[110] لەم هەلەدا کوردەکانی ناوچەکە بەتایبەتی ئیسماعیل ئاغای سمکۆ کەوتە کڕینی چەكو تفاقی جەنگی،[111] هەروەها ئاسوریو عەجەم.

ئەرمەنیو ئاسوری کەچارەنوسی خۆیان بەستبو بەروسیاوە، بەو هیوایەی لەدوای کۆتایی هاتنی جەنگ ئامانجە نەتەوەییەکانی خۆیان لەپێکهێنانی دەوڵەتی ئەرمەنیو دەوڵەتی ئاسوری لەسەر ئەرزی کوردستان، بەدی بهێنن. لەدوای شۆڕشی ئۆکتۆبەر توشی مەینەتییەکی نەتەوەیی گەورەبون. روسیای سۆڤێتی ئامادە نەبو بەڵێنەکانی سەردەمی قەیسەر بەجێ بگەیەنێ، بەڵکو لەجەنگ دەرچو. ئەیویست لەگەڵ دراوسێکانی بناغەی دۆستایەتی دابمەزرێنێ. لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانی پاش چەند رۆژێ لەسەرکەوتنی شۆڕش ئاگربڕی کردو بەڵێنی کشانەوەی بەئێراندا.

روسیا لەرێککەوتنی((بریست لیتوفسك))دا گفتی کشانەوەی هێزەکانی لەئەرزە داگیرکراوەکانی تورکیاو، هەڵوەشاندنەوەی دەستە چەکدارەکانی ئەرمەنی بەتورکدا.[112] بەوگوێرەیە دەستی لەپشتیوانی گەلی ئەرمەن هەڵگرت. لەئەنجامی کشانەوەشدا لەخاکی ئێران دەستی لەپشتیوانی گەلی ئاسوری هەڵگرت. کۆششکی

ئاواتی نەتەوەیی ئەم دوگەلە بچوکە، کەچارەنوسی خۆیان لەسەر گفتەکانی کاربەدەستانی دەوڵەتێکی زل بیناکردبو، هەرەسی هێنا.

لینین‌و هاوڕێکانی لەشۆڕش‌دا سەرکەوتن، بەڵام هێزێکی زۆری روسی لێیان هەڵگەڕایەوە، فەرمانەکانی ئەوانی جێبەجێ نەئەکرد. لەناو ئەوانەدا داوودەزگای سەفارەتی روسی لەئێران‌و، کاربەدەستانی سەرکردایەتی سوپای لەقافقاز. دەوڵەتانی هاوپەیمانی پێشوی روسیا، ناوچەکانی قافقازیان کردە یەکێ لەمەیدانەکانی دژایەتی‌و پیلان گێڕان بۆسەر شۆڕشی ئۆکتۆبەر.

٦.شەڕی ناوخۆی ئاسوری-عەجەم

١/٦هەڵگیرسانی شەڕ

ئاسوریەکانی هەکاری، خۆیان نمونەی خەڵکی خێڵەکی دواکەوتو بون. تازە لەکوشتاری بەکۆمەڵ رزگاریان بوبو. جگە لەوەی زۆریان لێ کوژرابو، ماڵ‌و داراییان بەتاڵان چوبو، ئاواییەکانیان داگیرو وێرانکرابو. لەبەر ئەوە لەوکاتەوە کەهاتبونە ئێران‌و لەورمێ، خوی، سەلماس‌و، ئاواییەکانی دەوروبەری‌دا جێگیر بوبون، پشێویان خستبوە ناوچەکەوە. راوڕوت‌و تاڵانیان ئەکرد. شەوانە ئەیان‌دا بەسەر دێهات‌و ماڵان‌دا. کاروانیان روت ئەکردەوە. دەستیان لەکوشتنی خەڵك نەئەپاراست. تۆڵەی لێقەومانی خۆیان لەخەڵکی موسوڵمانی ئەوێ‌کردەوە، بەتایبەتی کەئەیان دی دەسەڵاتدارانی روسی چاوپۆشییان لێ ئەکەن.[١١٣] لەباتی ئەوەی هاوەردی‌و پەرۆش‌و سۆزی دانیشتوانی ناوچەکە بەدەس بهێنن، نەیاری‌و ناحەزی‌و دوژمنایەتی خەڵکیان پێ بڕابو. دوایی‌تر ئەوەبو بەهۆیەکی گرنگی شێواندنی خەباتی رەوای ئەم گەلەو، لەدەس دانی دۆستایەتی کوردو ئازەری وەکو گەلی هاوژین‌و هاوسێ‌و، لەدەس‌دانی پشتیوانی حکومەتی ئێران وەکودەوڵەتی پەنادەر.

گۆڕانی دەسەڵاتی روسی، گۆڕانی حاکمەکانیشی بەدوا داهات. اعتمادالدولە، چونکە جێگەی بڕوای روس‌بو، لەسەردەمی ئەوان‌دا حاکمی ورمێ‌بو. پاش ئاڵوگۆڕەکانی روسیا، ئەویش لێخراو لەتەورێز درایە دادگا. لەجێگەی ئەو کابرایەکی‌تر بەناوی معزالدولە دانرابو. لەو هەلومەرجە شێواوەدا، کەهەم سەربازانی روسی بۆ ئەوەی پێویستییەکانی گەڕانەوەی خۆیان دابین بکەن، کەوتبونە شت فرۆشتن‌و شت سەندن بەزۆر لەخەڵك‌و، بازاڕی ورمێیان تاڵان‌کرد. هەم دەستە چەکدارەکانی ئاسوری‌و ئەرمەنی ئاسایشی سەروسامانی خەڵکی ناوچەکەیان نەهێشتبو. معزالدولە کارێکی بۆچاکردنی دۆخی شێواوی ناوچەکە لەدەس نەهات. ئەویش‌لابرا. اجلال الملك بو بەحاکمی ورمێ. ئەم‌کابرایە شارەزای

کاروباری ورمێبو چونکە پێشتریش چەند جارێ کرابوە حاکمی ئەوێ. هێزەکانی ئێران لەچاو مەسیحییەکاندا کەم بون. لەبەر ئەوە لەسەرەتای هاتنیەوە ویستی بەخۆشیو گفتوگۆ لەگەڵ مەزنەکانی دینو نەتەوە جیاوازەکان ئاسایش بگێڕێتەوە بۆ ناوچەکە.

یەکێ لەکارەکانی اجلال الملك بۆ گێڕانەوەی ئاسایش پێکهێنانی((کۆمیسیۆنی تحبیب بین المللی))بو، کەئەبو پێك بێ لەعەجەمو کوردو ئاسوریو ئەرمەنیو جولەکە. لەرۆژی ٢٢ی ئازەری ١٢٩٦دا کۆبونەوەیەکی گەورەیان لەمزگەوتی ئادینە سازکرد. اجلال الملك خۆیو، هەندێ لەمەزنەکانی ئەو گەلانە لەم کۆبونەوەیەدا دەربارەی دۆستیو ئاشتی وتاریاندا.[١١٤] بەڵام برینەکان لەوە قوڵتر بون بەکۆبونەوەیەکی وەها سارێژ ببێ، پشێوی هەرما.

لەم ماوەیەدا تیپیە چەکدارەکانی ئاسوری بۆ پڕکردنەوەی ئەو بۆشاییەی لەکشانەوەی روس دروست ببو بەیارمەتی فەرەنسەو بەریتانیا دامەزرا. حکومەتی ئێران ئەو هەنگاوەی پێ خۆش نەبو، بەڵام ئەوەندە هێزیىنەبو رێگەی دروستبونی بگرێ. هێزی ئێرانیەکان لەورمێ بریتیبو لەهەزار قەزاق لەژێر فەرمانی ئەفسەرانی روسیدا لەدەرەوەی شار بونو ئەمانە گوێیان نەئەدایە فەرمانی حاکمی ورمێ. حاکمی ورمێ بۆ چەسپاندنی ئاسایش داوای لەوالی تەورێزکردبو کەهێزێکی بۆ بنێرێ، ئەویش٢٠٠ سواری قەرەداغی بۆ نارد لەناو شارا جێگیر ببون.[١١٥]

هێزی ئاسورییەکان زۆر زیاتربون لەهی عەجەمو هەمو رۆژ ترسی خەڵك لە هەڵگیرسانی شەڕی ناوخۆ زۆرترئەبو.

گێڕانەوەی روداوەکان وەکو یەك نین. نوسەرانی ئێرانی بەجۆرێکی ئەگێڕنەوە، ئۆباڵی شەڕ ئەخەنە ئەستۆی ئاسورییەکان. کاربەدەستانی تەورێز بەپیلانی دائەنێن کەمەسیحییەکانو کاربەدەستانی بێگانە لەورمێ بۆ چاو ترساندنی موسوڵمانەکان رێکیان خستوە. راپۆرتی سوپاییو دیپلۆماتەکانیش، بەتایبەتی کاربەدەستانی فەرەنسی، بەزۆری پێ لەسەر ئەوە دائەگرن، کەئەوە پیلانێك بوە موسوڵمانەکان سازیان کردوە، بۆ ئەوەی بیکەن بەبیانوی کوشتنی بەکۆمەڵی مەسیحییەکانو بێگانەکانی ورمێ.[١١٦]

١٥ی شوباتی١٩١٨ نزیکەی هەزار شەڕکەری جیلو، لەسەر داوای کاپتەن گاسفیلد هاتبونە ناو شارەوە.[١١٧] ئەمانە لەناو بازاڕدا تێخەیان بەخەڵك ئەگرت، داوای چەکیان لێ ئەکردن، روتیان ئەکردنەوە. هەر لەو رۆژانەدا دو موسوڵمانو جولەکەیەکیان کوشت.[١١٨]

١٩ی شوبات، روداوێك قەوما، بو بەسەرەتای دەست پێ کردنی شەڕی دینیی خوێناوی. پۆلیسی ئێرانی ئەیانەوێ چەکدارێکی جیلو چەك بکەن، ئەویش خۆی بەدەستەوەنادا. ئەبێ بەپێکادان. کابرای جیلو ئەکوژرێ، بەڵام هاوڕێکانی لەکاتی هەڵاتن‌دا ٤کەس ئەکوژن. شەڕ ئەتەنێتەوە.[119]

٢٠ ی شوبات، حاکمی ورمێ اجلال الملك، سەرانی مەسیحییەکان‌و، میسوکوژل سەرۆکی نەخۆشخانەی فەرەنسی، سونتاك نوێنەری پاپای، بۆ بارەگای حکومەت بانگ‌کرد. لەسەر روداوەکان ئەدوان. لەوکاتەدا چەن گوندییەك رژانە ناو بارەگاوە، گازاندەیان بو لەوەی تاقمی جیلو لەدەرەوەی شار، رێ بەگوندییەکان ئەگرن، هەرکەسێ ئەبینن، ئەیکوژن. بەشدارانی کۆبونەوەکە بڕیاریان‌دا، دەستەیەك سواری قەرەداخی لەگەڵ دەستەیەك سواری ئاسوری بنێرنە دەرەوەی ورمێ بۆ جێگیرکردنی ئاسایش. ئەو ڕۆژە ئاسورییەکان نزیکەی ١٠٠ موسوڵمانیان کوشتبو.[120]

٢١ی شوبات لەدەرەوەی ورمێ تاقمی جیلوو دەستەیەك‌قازاقی ئێرانی بو بەشەڕیان.

٢٢ی شوبات لەکاتێکا حاکمی شار لەگەڵ کونسوڵی روسی‌و، کونسوڵی ئەمریکی‌و، سەر پزیشکی فەرەنسی خەریکی گفتوگۆبو بۆ چەسپاندنی هێمنی، شەڕ بەگەرمی هەڵگیرسا راپۆرتی کونسوڵی فەرەنسی هۆی هەڵگیرسانەوەی شەڕ ئەگێڕێتەوە بۆ ئەو هێرشەی قازاقەکانی ئێران بەسەرکردایەتی رەزاخان کردویانەتە سەر بارەگای فەرماندەیی ئاغا بطرس.[121] کۆچی دهقان، نوسەرێکی ئێرانی ئەڵێ: ((دوکەس لەخەڵکی ئازای ورمێ بەناوی قارداش‌و داداش بڕیاریان‌دا خۆیان بڕۆن لاشەی مردوەکان بهێنەوە بۆ شار. دەمەوئێوارێ، لەکاتێکا ئەیان ویست لەشار دەربچن، لەنزیکی دەروازەی هەزاران توشی تاقمی جیلو بون. لەبەینی ئەوانەدا بو بەشەڕ. هەر بەبیستنی دەسڕێژی تفەنگ، مەسیحییەکانی ناوشار لەهەرکوێیەك بون کردیان بەتەقە. دەرکەوت کەپێشتر رێك کەوتبون بەدەس پێ‌کردنی تەقە، جەنگ دەس پێ بکەن.))[122]

٢٣ی شوبات، واتە رۆژی دوایی‌تر شەڕگەرمتر بو. ئاسوری گەڕەکی عەجەمەکانیان دایە بەرتۆپ، سوارەکانی قەرەداخی کە بۆ پاراستنی شار هاتبون، ئەگەرچی لەرۆژی یەکەمی شەڕدا بەشداربون، بەڵام رۆژی دوەم کەتۆپ باران دەستی پێ کرد بەکۆمەڵ لەشار هەڵاتن بەرەو سەلماس، لەوێوە گەڕانەوە بۆ تەورێزو قەرەداغ. قازاقەکان بنکەکەیان لەدەرەوەی شاربو، لەژێر فەرمانی ئەفسەرانی روسی‌دا بون، بەڵام رۆژی یەکەمی شەڕ هاوکاری موسوڵمانەکانیان

کردبو. ئاسوریەکان هەڵیان کوتایە سەربارەگای قازاقەکان، هەندێکیان لێ کوشتنو ئەوانی تریشیان رایان کرد، چەکو کەلوپەلەکانیان کەوتە دەست ئاسورییەکان.[١٢٣]

پاش نیوەڕۆی هەمان رۆژ تاقمێ لەئاخوندو مەزنەکانی شار بۆ ڕاگرتنی شەڕو پێکهێنانی ئاشتی خۆیان هاوێشتە ماڵی مارشیمونی پێشەوای دینیی ئاسورییەوە. مارشیمون گفتی راگرتنی شەڕی پێدان ئەوانیش بەخەڵکی ورمێیان گوت، شەڕ رابگرنو خۆیان بەدەستەوە بدەن.

٢٤ی شوبات، ئەگەرچی مارشیمون رۆژی پێشو، گفتی راگرتنی شەڕی بەخەڵکی ورمێدابو، بەڵام شەڕ هەر رانەوەستا چونکە سەرکردایەتی هێزەکان بەکردەوە لەدەس ئاغا پەترۆسدابو، نێوانی ئەو دوانەش خۆش نەبو. ئاسورییەکان بەردەوام بون لەسەرکوشتنو تاڵانو سوتاندن. بەیانی ئەو رۆژە تاقمێ لەگەورەکانی ورمێ بەسەرۆکایەتی عظیم السلطنە سەردار خۆیان هاوێشتە ناو کونسولگەی ئەمریکییەوە، بۆ ئەوەی داوا لەمیستەر شید بکەن، هەوڵی راگرتنی شەڕبدا.[١٢٤] بەقسەی نوسەرەکانی ئەو سەردەمە ئەڵێن هەر لەو رۆژەدا ١٠ هەزار کەس پتر کوژراون.[١٢٥]

لەمشەڕە خویناوییانەی نێوان مەسیحیو عەجەمدا، کورد بەتایبەتی ئیسماعیل ئاغای سمکۆ هیچ دەستێکیان نەبو، بەلکو لەگەرمەی تێکهەڵچونەدا ئەڵێن سمکۆبە٦٠٠ سواری جەنگییەوە بۆ یارمەتیدانی خەڵکی ورمێ کەوتۆتە رێ، بەڵام لەگوندی کەریم ئاباد ئەبیستێ عەجەم خۆیان بەدەستەداوە، لەوێوە ئەگەڕێتەوە.[١٢٦]

ئەگەرچی عەجەم وازیان لەبەرەنگاری هێنابو، بەڵام مەسیحییەکان دەستیان لەشەڕوکوشتنو تاڵان هەڵنەگرتبو. مەرجەکانی خۆیان بۆراگرتنی ئەم شەڕە، بەهۆی کونسوڵی ئەمریکیەوە لەورمێکە بوبو بەپەناگای مەزنەکانی شار، بەم جۆرە دابو بەموسوڵمانەکان:

((١.ئەنجومەنێکی تێکەڵاو لەمەسیحیو موسوڵمان بۆ بەڕێوەبردنی کاروباری شار پێك بێ.

٢.شار لەژێر حکومەتی عەسکەریدا بێ، ئەنجومەنە تێکەڵاوەکە سەرۆکی پۆلیس دابنێ.

٣.هەمو ئەو چەکانەی لای موسوڵمانەکانە لەماوەی ٤٨ سەعاتدا بەدەستەوە بدرێ.

٤. ٤ کەسکە لەپیاوە ناسراوەکانی ورمێ بون بەدەستەوە بدرێن: حاجی صمد، ارشد ملك، ارشد همایۆن، حاجی موید تجار.

٥.ئەگەر کاربەدەستێکی روسی یا فەرەنسی یا سەربازێکی روسی پەلاماری بدرێو بکوژرێ، ئەبێ خەلکی ورمێ خوێن باییەکەیان بدەن.

٦.قازاقە ئێرانیەکان ئەبێ بچنەوە ژێر فەرمانی ئەفسەرانی روسییەوە))[127]

خواستەکانی مەسیحیەکان ئەگەرچی قورسو زاڵمانە بون، بەڵام دەری ئەخەن کە لەو روداوانەدا دەستی کوردی تێدا نەبوە، بەلکو ناکۆکی ئەوان لەگەڵ عەجەم بوە.

مەسیحیەکان دەستیان بەسەر ورمێدا گرت. هەلومەرجی ناوچەکە بەپشێویو ئاڵۆزاوی مایەوە. گوندەکانی دەوری ورمێ توشی کوشتنو تالان بون. ئاواییە موسوڵمان نشینەکان بەزۆری چۆڵو وێران بوبون.[128]

کۆمیسیۆنی ١٦ کەسی تێکەڵاو پێك هات. عەزیم ئەلسەڵتەنە سەردار بو بەحاکمی ورمێو، ئاغا بطرس بەرپرسی ئاسایشی لادێکانو، ئیبراهیم خانی ئەرمەنی بوە بەرپرسی ئاسایشی شار.[129]

بەهۆی تێکچونی ئاسایشی ناوچەکەوە گرانیو قاتوقڕی بەجۆرێ داکەوتبو، کەهەندێ لەبرسییەکان نانیان بەدەس هەرکەسێکەوە بدیایە پەلاماریان ئەداو بەزۆر لێیان ئەسەند. دهقان ئەڵێ:[130]

((لەوکاتەوە کەحکومەتی شار کەوتە دەست مەسیحیەکان(٥ی ئەسفەند) تا دوایی ئەو مانگە، کەروداوی ناخۆشتر قەوما، دۆخی ورمێ بەمجۆرە بو:

دێهاتی موسوڵمان نشین تالانو چۆڵبو، نیشانەی ژیانو ئاوەدانییان تێدا نەئەبینرا، کۆڵانو مزگەوتەکانی شار پڕبون لەهەلاتوانی گوندەکان.

جیلو رۆژ بەبیانوی گەڕان بەدوای چەكدا، هەر کەلوپەلێکیان بەدڵ بوایە ئەیان برد، ماڵخوێ ئەگەر بەرهەڵستی بکردایە ئەیان کوشت، قاتوقڕیو برسێتی بێ وێنەش لەلایەکیترەوە خەلکی بۆ مردن ئەنارد.

لەم بیستو چەند رۆژەدا شەوان بەڕاستی کاتی مەحشەرو قیامەتبو، یەك دو سەعات کە لەشەو رائەبورد لەچەند لای شارەوە دەنگی واوەیلا بەرز ئەبوەوە، دانیشتوانی ئەو ماڵانەی کەجیلو هێرشیان کردبوە سەر، رایان ئەکردە سەربانو لەوێوە بەدەنگی بەرز هاواریان ئەکرد، داوای یارمەتیان لەخەڵك ئەکرد، بەڵام کێ ئەیوێرا لەماڵ دەربچێ، مەئمورەکانی شارەبانیو ئەمنیەتی شاریش کەگوێیان بەم ناڵەو هاوارانە راهاتبو، هیچ گوێیەکیان نەئەدایە ئەم هەمو گریانو زاریو ناڵەو هاوارەی خەڵك. جیلو پەلاماردەرەکان بەخەیاڵی ئاسودەوە هەر کەسێکیان بویستایە ئەیان کوشت، هەرچیەکیان بویستایە ئەیان برد، هەندێ جار ماڵەکانیشیان ئەسوتان.

بازاڕ که دوجار لەلایەن روسەکانەوە تاڵانکرابو، ئاگری تێ بەردرابو، هێشتا بەتەواوی ئاوا نەبو بوەوە، سەرلەنوێ تاڵان کرایەوە)) [131]

تەقینەوەی ناکۆکی لەنێوان مەسیحیو عەجەمداو، گۆڕانی بەشەڕی خوێناوی، مەسیحییەکانی ناچار ئەکرد کەهەوڵ بدەن بۆ راستکردنەوەی هاوسەنگی هێزەکانی خۆیانو عەجەم، هێزی کورد بەلای خۆیاندا رابکێشن، بەتایبەتی چونکە ژمارەی مەسیحی لەچاو ژمارەی عەجەمدا ئەوەندەکەمبو، لەبەراوردکردن نەئەهات.

کورد، لەسەرەتای دەسپێکردنی جەنگی جیهانیەوە، بەهۆی بانگەوازی سوڵتانەوە بۆ بەشداربون لەغەزای کافرانو، جیهاد لەپێناوی دینیی ئیسلامدا، لەزۆر شوێن هاوکاری ئۆردوی عوسمانیان کردبو، بەرەنگاری هێزی روسیو بەریتانی بوبون. هێشتا پڕوپاگەندەی دینی عوسمانی لەبیری کورد نەڕەوی بوەوە. لەهەلومەرجێکی وەهادا کورد کەخۆی بەموسوڵمانێکی خاوەن باوەڕو دڵسۆز دائەنێ، چەند ناکۆك بێ لەگەڵ عەجەم، لەناکۆکی ئاسوری- عەجەمدا، کەرەنگی دینیی بەخۆیەوە گرتبو، ئەبو پشتی عەجەم بگرێ کەبرای دینییبو لەدژی مەسیحیو لەسەر ئەو بکاتەوە.

٢/٦کوژرانی مارشیمون

مارشیمون پەیوەندی لەگەڵ ئیسماعیل ئاغاکرد بۆ ئەوەی پێکەوە گفتوگۆ بکەن. سمکۆ ئەوسا یەکێبو لەکوردە هەرە ناسراوە دەسەڵاتدارە بەهێزەکانی ناوچەکە. بارەگاکەی لەگوندی چەهریق حکومەتێکی بچوکبو. لەگەڵ مارشیمون رێك کەوتن لەسەلماس(بەچەند ناوی تریشەوە ناو ئەبرێ" کۆنە شار، شاهپور، دیلمان) یەکتری ببینن. ئەم ژوانە بۆ بەکوشتارگای مارشیمونو دەستو پێوەندەکانی.

کسروی، کوژرانی مارشیمون بەم شێوەیە ئەگێڕێتەوە:

((وەکو وتمان مارشیمون لەبیری هەڵخەڵەتاندنی سمکۆدابو، پەیامی بۆ نارد لەجێیەك پێکەوە دابنیشنو گفتوگۆ بکەن. وا دانرا ئێوارەی رۆژی شەممە ٢٥ ئەسفەند(٣جەمادی الثانی) هەردو بچنە کۆنە شار لەوێ لەخانویەکدا پێکەوە دابنیشن.

کەئەو رۆژە گەیشت مارشیمون بەشکۆو ئارایشەوە کەوتە رێ. خۆی لەگالیسەکەدا دانیشتو ١٤٠ سوارەی هەڵبژاردەی ئاسوری بەرەختو هەوساری لەیەکچوەوە پاشو پێشیان لێگرتبو.کەگەیشتنە کۆ نەشار، مارشیمون دابەزیو چوە ناو خانوەکە سوارەکانیش دابەزینو هەریەکەیان جڵەوی ئەسپەکەی خۆی

گرتبو بەراوەستاوی. لەو لاشەوە سمکۆ لەگەڵ چەند کەسێ لەسوارە هەڵبژاردەکانی هات بەڵام رایسپاردبو کەدەستەیەکیش لەدوای ئەوەوە بێن.

دوبەدو کەدانیشتن مارشیمون کەوتە قسە، ئێمە هەمو قسەکانی ئەو نازانین. ئەوەی لەزمانی خودی سمکۆ دەرچوە ئەوەیە کەمارشیمون بەوی گوتوە: ((ئەم سەر زەمینەی کەئێستە ناوی کوردستانە نیشتمانی ئێمەمانانبو بەڵام جیاوازی لەدین‌دا ئێمەی لەیەکترکردو بەم حالەی گەیاندین ئەبێ ئیتر ببینە هاودەستی یەکتریو خۆمان ئەم سەر زەمینە بگرینە دەستو پێکەوە بژین))، وتویەتی: ((ئێمە سوپامان سازداوە بەڵام سوارەمان نیە ئەگەر ئێوەش لەگەڵ ئێمەبن لەبەرئەوەی سوارەی زۆرتان هەیە ئەچینە سەر تەورێزو ئەویش ئەگرین!))

لەمکاتەدا سوارەکانی شوکاك گەیشتبونو پشتی بانەکانیان گرتبو. مارشیمون کەقسەکانی خۆی تەواو ئەکاو سمکۆ مژدەی هاودەستی ئەداتێ، هەڵئەستێ بڕوا، سمکۆ بەڕوی پێکەنیناویەوە بەرێی ئەکات. ئەو ژورەی لێی دانیشتبون، پەنجەرەکەی روبەڕوی دەرگای حەوشە ئەبێو گالیسکەکەی مارشیمون کە لەبەر دەرگاکەدا راگیرابو لەژورەکەوە ئەبینرا. مارشیمون کە لەدەرگا دەرئەچێو ئەگاتە بەردەمی گالیسکەکەی ئەیەوێ پێ بخاتە ناوی، لەناکاو تەقەی تفەنگی سمکۆ دێو گوللە لەپشتی مارشیمون ئەداو ئەکەوێ، هەر لەو کاتەدا شوکاکەکان لەپشتی بانەکانەوە بەیەکجار دەسرێژ ئەکەنو ئاسوریەکان کەهەریەکەیان لەپاڵ ئەسپی خۆی‌دا راوەستابو ئەکەون. وەکوئەڵێن لەیەکدوکەس زیاتر کەسیان لێ دەرنەچوە. مارشیمون کە بەگوللەی سمکۆ کەوتبو هێشتا گیانی تێدامابو عەلی ئاغای برای سمکۆ گوللەیەکی‌تری پێوە ئەنێو، بێ‌گیانی‌ئەکا.[132]

محەمەد تمدن، نوسەرێکی تری عەجەم کەهاوزەمانی سمکۆبوە بەجۆرەی ئەگێڕێتەوە:

((لەرۆژی ٢٨ی جەمادی الاولی١٣٣٦ی کۆچی (٢٥ی ئەسفەندی١٢٩٦ش: ١٩١٨) مارشیمون پێشەوای گەورەی جیلوکان(نەستوری: نەسرانی) بۆ دروست کردنی پێوەندی باش ویەکگرتو لەگەڵ کورد، ئەچێ بۆ لای ئیسماعیل ئاغای سمکۆ(سەر دەستەی ژمارەیەکی زۆر کوردی چەکدار)بۆ سەلماس(کۆ نەشار: شاپوری ئێستا)، بەنامەیەك ئیسماعیل ئاغا کە لەچەهریق دائەنیشت، بۆ سەلماس بانگ ئەکا.

ئیسماعیل ئاغا بانگهێشتنەکەی مارشیمون قوبوڵ ئەکا. ئەچێ بۆ دیتنی مارشیمون. لەنێوان مارشیمونو ئیسماعیل ئاغادا، دەربارەی بەرنامەی دروست کردنی پەیوەندی هاوکاری دۆستانەو هاوبەش لەگەڵ هێزە چەکدارەکانی

مەسیحییەکانو، زنجیرەیەك گفتوگۆ سەبارەت بەپاشەڕۆژی کۆمەلاّیەتیو سیاسیو ئابوری ئازربایجانی غەربی باس ئەکەن.
پاش تەواوبون گفتوگۆ، مارشیمون بەنیازیگەڕانەوە دێتە دەرێ ئەیەوێ سواری دروشکە ببێ، بەلاّم ئیسماعیل ئاغا کەپێشتر نیشانەی ئەو خانوەی مارشیمونی لێ دانیشت بو ئەزانیو کون وکەلەبەری شارەزا بو، فەرمانو ئامۆژگاری پێویستی دابو بەسوارەکانی خۆی لەبابەت کوشتنی مارشیمونەوە، ١٠٠کەسی لەچاکترین نیشانچییەکانی لەگەلّ خۆی بۆ سەلماس هێنا بوو، ئەوانە لەسەر ڕێی دروشکەی مارشیمونو دەوروپشتی خانوەکەی(جێگەی گفتوگۆ) بەپێی تەگبیری پێشەکی وەها دائەمەزرێن، کەمارشیمون لە هەمو لایەکەوە ئابلۆقە بدرێ، ئەوەبو لەکاتێکا مارشیمون ئەیەوێ سواری دروشکەکەی ببێ دەنگی دەمانچەی ئیسماعیل ئاغا بەرز ئەبێتەوە، مارشیمون ئەکەوێو لەماوەیەکی کورت دا دەنگی تفەنگی پاسەوانەکانی سمکۆ بەرز ئەبێتەوەو هەمو ئەوانەی کەلەگەلّ مارشیمون بون ئەکوژرێن، تەنیا یەکێ یان دوکەس لەهاوڕێکانی مارشیمون ڕزگار ئەبنو هەوالّی تیرۆری مارشیمون بەهێزە چەکدارەکانی مەسیحییەکان ئەگەیەنن))[١٣٣]
کوشتنی بەم جۆرە پێچەوانەی ڕەوشتی جوامێرانەی کوردو، پەیمان شکێنی کە لەناو کوردا بەرپسواییەکی گەورە دائەنرێ لەنەریتی کوردەواری دا نەبوە، یا ئەگەر بوبێ دەگمەنو ناپەسەندو دزێوبوە. ئەم کارەی سمکۆ لەمێژوی کوردا نمونەی تری نیە، کەچی لەمێژوی عەجەم دا نمونەی زۆرە، بگرە هەر لەناو بنەمالّەی سمکۆدا چەند جارێ دوبارە بۆتەوە" ئیسماعیل ئاغای باپیرە گەورەیو، علی ئاغای باپیرەیو جەعفەر ئاغای برایو، محەمەد ئاغای برایو باوکی محەمەد ئاغای، بەو جۆرە بە ناجوامێری لەناو برا بون، سمکۆش لەمەدا لاسایی ئەوانی کردۆتەوە،
لەکاتێکا نوسەرانی عەجەم کوژرانی ناجوامێرانەی گەورەکانی کورد لەمێژوی خۆیان دا بەئازایەتیو زیرەکیو لێوەشاوەیی کاربەدەستەکانی خۆیان دا ئەنێن، ئەم کارەی سمکۆ بە((بەتەواوی بێ ئەقلاّنەو ناجوامێرانەو بێ لێکۆلّینەوە))[١٣٤] دائەنێنو یەکێکیتر ئەلّێ :((سمکۆ بەبێ گومان لەو کاتەدا لەبیری کارە ڕەشەکانی ئاسورییەکانی ناوچەی ورمێدا نەبوە، تا لەکارەکانی ئەوان دلتەنگ بوبێو لە تۆلّەی ئەوان دا ئەم کارەی کردبێ...))[١٣٥]
ئەی کەواتە سمکۆ بۆچی مارشیمونیکوشت؟
وەلاّمی ئەم پرسیارە هێشتا کەس بەتەواوی نەی داوەتەوە.

رازی یەکتر بینینی سمکۆ- مارشیمونو، گفتوگۆی دو قۆڵیانو، هۆی ئەم پیلانەی سمکۆ، چۆتە ژێرگڵ. چونکە هەروەکو مارشیمون بەو جۆرە کوژرا، سمکۆ خۆیشی بەپیلانێکی وەکو ئەوەی خۆی گێڕای، پاش چەند ساڵێ کوژرایەوە.

بیروڕای نوسەرانی کورد لەهەڵسەنگاندنی ئەم کارەی سمکۆدا جیاوازە.

هەندێ نوسەری کورد، هۆی کوشتنی مارشیمون ئەگێڕنەوە بۆ ناکۆکی نەتەوەیی ئاسوری لەگەڵ کورد، گوایە ئاسورییەکان چاویان بڕیبوە ئەوەی لەسەر ئەرزی کورد دەوڵەتی ئاسوری دروست بکەن، بەکوشتنی پێشەواکەیان ئەم پیلانەش پەکی خرا.[136]

هەندێکیتر ئەڵێن، سمکۆ بەهاندانی ئینگلیز بەرامبەر بەپارە ئەم کارەیکردوە، مەبەستی ئینگلیز لەوەش ئەوەبوە ڕێگە بۆ سەرکردایەتی ئاغا بطرس تەخت بێ.[137] ئارشیفی ئەو سەردەمەی بەریتانیا ئێستە بەئازادی لەبەردەستی هەمو لێکۆڵەرەوەیەك دایە، بەڵام هێشتا هیچ بەڵگەیەکی لەم بابەتەی تێدا نەدۆزراوەتەوە، ئەم قسەیە بسەلمێنێ.

هەندێکیتر ئەڵێن، سمکۆ ئەمەی لەسەر خواستی والی ئازەربایجان کردوە بۆ شکاندنی چاوی ئاسورییەکان، لەتۆڵەی کوشتاری خەلکی ورمێدا.[138] چونکە هاوزەمان لەگەڵ ئەم کارەی سمکۆدا، والی ئازەربایجان هەزار کەسی ناردبو بۆ میناى شەرەفخانە لەسەر دەریاچەی ورمێ بۆ ئەوەی ئەوانیش لەو قۆڵەوە پەلامار بدەن. سمکۆ خۆی لەوگفتوگۆیەدا کە لەگەڵ مستەفا پاشای یامولکیدا کردویەتی، دان بەمەدا ئەنێ، لەوەڵامی پرسیارێکیدا ئەڵێ:

((پرسیار: هۆی تێکچونو شەڕکردنت لەگەڵ ئاسورییەکاندا چیبو، تکایە پێم بڵێ، مارشەمعون، کەئاشتی ویستو دۆستی کوردبو، لەبەرچی کوژرا؟

((وەڵام: بێگومان ئاگاداری ئەوەی کەتورکو روس لەجەنگی جیهانیدا چیان بەکورد کرد! حەزدەکەم هۆی کوشتنی مارشەمعونت بۆ رون بکەمەوە" لەو هەرایەی لەباکوری کوردستاندا لەنێوان تورکو ئەرمەنیدا رویدا، ئاسورییەکان چونە پاڵ ئەرمەنییەکانو یارمەتییان دان، دوای شۆڕشی روسیا، روسەکان هێزەکانیان لەسابڵاخو ورمێ کێشایەوەو ژمارەیەکی زۆر چەکو جبەخانە، تۆپو رەشاشو تفەنگیان بەجێ هێشتو هەموی بۆ ئاسورییەکان مایەوە. چەند ئەفسەرێکی روسو ئاسورییەکان و هەندێ کاربەدەستانی ئەوروپایی، دەیانزانی ئێران بەهۆی لاوازیو کزیی دەسەڵاتو کەم دەرامەتییەوە ناتوانێت داکۆکی لەخۆی بکات، بۆیە ئاسورییە چەکدارەکان ویستیان ئەم دەرفەتە لەکیس نەدەنو ئازەربایجان کەناوچەیەکی گرنگی نێوانی ئەرمەنو تورکو فارسە-بگرن... دوای

ئەوەی ئاسورییەکان بەسەر فارسەکاندا سەرکەوتنو بانگەوازی سەربەخۆییاندا، هاتنە لامو داوای هاریکارییان لیّ کردم، بۆ ئەوەی پیّکەوە بچینە ناو ئیّرانەوە، منیش بەلیّنی یارمەتیم دانیّ... بەلاّم ئیّرانیەکان بەوەیان زانی، کەئاسورییەکان داوای یارمەتییان لەمن کردوە... نویّنەریّکی ئیّران هاتو داوای لیّ کردم، کەپشتی ئاسورییەکان نەگرمو بەرامبەر بەمە بەلیّنی پاداشتو چاکە دانەوەیان دامیّ. لەبەر ئەوەش دەمزانی ئاسورییەکان نیازیان وایە باکوری کوردستان بخەنە ژیّرر کیّفی خۆیانەوەو داگیری بکەن، بۆیە مارشەمعونم کوشت. ئیّرانیەکانیش لەبەلیّنی خۆیان پاشگەزبونەوە. بۆیە منیش پەلامارم دانو ورمیّم گرتو کاربەدەستانی خۆمم لیّ دامەزراند.[129]

٣/٦ لەتۆڵەی خویّنی مارشیموندا

هەرچۆنیّ بیّ ئەم کارەی سمکۆ ئەنجامی خراپی لیّ وەشایەوە" لەلایەکەوە ورمیّ خۆی بوبو بەمەڵبەندی شەریّکی دینیی لەبەینی ئاسوریو مەسیحیو عەجەمی موسوڵماندا، کوژرانی مارشیمون کوردیشی تیّکەلاّوی شەرەکە کردو شەرەکەی لەجاران گەرم ترکرد، لەلایەکی ترەوە ئەمکارە ئاسورییەکانی لەجاران زیاتر وروژاندو، کەوتنە شەرو خویّنریّژی. تۆڵەی کوشتنی مارشیمونیان لەخەڵکی ورمیّ کردەوە.

رۆژی شەممە١٧ی مارتی١٩١٨ مارشیمون کوژرا،

رۆژی دوشەممە١٩ی مارت، ئەم هەواڵە گەیشتە ورمیّ، ئاسورییەکان دەستە دەستە رژانە ناو شارەوە،

رۆژی سیّشەممە٢٠ی مارت، کوشتارییان دەست پیّ کردەوە،

رۆژی چوارشەممە٢١ی مارت، گەیشتە پۆپەی تورەبونو خویّنریّژی.

تمدن ئەڵیّ:

((... لەبەیانی زوەوە، هیّزە چەکدارەکان بەکۆڵانو گەرەکەکاندا بلاّوبونەوە، لەپرخۆیان کرد بەماڵی عالمو سەیدو پیاوە ناسراوەکانی شاردا، کەوتنە کوشتنی بەکۆمەڵی خۆیانو خیّزانەکانیانو، تالاّنی کەلوپەلی ناوماڵەکانیان. لەو رۆژەدا ژمارەیەکی زۆر لەعالمەکانو مەلاو سەیدەکان... کوژران. لەم روداوەدا زیاتر لە١٠ هەزار موسوڵمان بەجۆریّکی ناخۆش بەدەستی مەسیحییان کوژرانو شەهیدبون.

جیلوکان لەپاش کوشتنی عولەماو سادات بەربونە تاقمەکانی تری خەڵك، هەرکەسیّکیان لەهەژارو دەوڵەمەن، بچوکو گەورە، ژنو پیاو، لەکۆڵانو بازاڕدا بینی دایانە بەرگولله.

لەم رۆژە ترسناکەدا خەڵکێکی زۆرخویان لەناو چاڵو کارێزو تەنوری ماڵانو پەناو پەسیودا شاردەوە، لەکاتی پەلاماری چەکدارانی جیلودا بۆ سەر ماڵەکان، بەو جۆرە گیانی خۆیان پاراست.

هەر لەو رۆژەدا هەمو کوردەکان(کەپێشتر هێزە چەکدارەکانی مەسیحیەکان چەکداریان کردبون) چەك کرانو کوژران.

لەگوندەکانو دەوری شار، لەهەر جێیەك موسوڵمانێ یا کوردێکیان بدیایە، بێ سڵەمینەوە ئەیان کوشت.

بەم رەفتارە دڕندانەیە، بەرادەیەك خەڵکیان شڵەژانو ترساند، موسوڵمانەکان لەهەر تاقمێبون، لەماڵەکانی خۆیاندا لەژێرابەو بیردا خۆیان شاردەوە. ماوەی٣ رۆژ هیچ کەس زاتی نەئەکرد لەماڵ دەربچێ، کۆڵانەکان چۆڵو گەڕەکەکان لەخامۆشیەکی کوشندەدا بون، شار شێوەی گۆڕستانێکی چۆڵکراوی بەخۆیەوە گرتبو))[١٤٠]

نوسەرەکانی ورمێ ژمارەی کوژراوەکانی ئەو رۆژە خوێناویانە بە١٠ تا١٥ هەزار کەس ئەخەمڵێنن[١٤١] ئەم ژمارەیە ئەگەر زیادیشی پێوەنرابێ، ئەندازەی رقو توڕەبونو، جۆری تۆڵەسەندنی خێڵەکی ئێلەکانی ئاسوری دەرئەخەن.

چەندین هەزارکەس لەخەڵکی ورمێ بۆ پاراستنی گیانی خۆیان پەنایان بردبوە بەر ماڵی میستەر شید، کونسولگەی ئەمریکی، نەخۆشخانەی ئەمریکی، بارەگای میسیونی فەرەنسی.[١٤٢] لەژێرگوشاری کونسولی ئەمریکیدا، ئاغا بطرس فەرمانی بەئاسورییەکاندا کەئیتر دەس لەکوشتنو ترساندن هەڵبگرن.[١٤٣]

نیوەڕۆی٢٢ی مارت فەرمانداری ورمێ، عظیم السلطنە سەردار، جاڕیدا کەئیتر ئاسایش جێگیربوە، هەر مەسیحیەك بچێتە سەر ماڵی کەسێ ئەبێ بگیرێو بدرێتە دەس حکومەت.[١٤٤]

سەرکردایەتی تیپە چەکدارەکانی ئاسوری پلانی پەلاماردانی بارەگاکەی سمکۆی دانا. هەمو هێزەکانی خۆیان سازداو، هەرچی چوارپێی ناوچەکەبو بۆ هەڵگرتنی تفاقی جەنگ کۆیان کردەوە. ئاغا بطرس خۆی سەرکردایەتی ئەو هێزەی ئەکرد کەبۆ گرتنی چەهریق دانرابو. هێزێکی تریش کەئەبو پەلاماری قوشچیو دەوروبەریدا، گاسفیلدی فەرەنسیو کۆلۆنێلێکی روسی سەرکردایەتییان ئەکرد.

ئاغا بطرس هەر بۆ شکاندنی بەفری رێگاکەی٤٠٠ کەسی قەڵەوی لەگەڵ خۆی بردبو. کتوپڕ هەڵی کوتایە سەر چەهریق. شەڕێکی قورس رویدا. دایکی سمکۆو کچێکی جەعفەر ئاغای برای کوژران. سمکۆ خۆی لەبەر هێرشی ئاسورییەکاندا

پێ نەگیرا. کشایەوە ناو خاکی تورکیا[١٤٥] ئاسورییەکان بەدەم ڕێگاوە هەڵیان کوتایە سەر سەلماس، دیلمان، قوشچی، عەسکەر ئاباد. پەلامارەکەیان ١٠ ڕۆژی خایاند، بەو پەڕی دڵڕەقییەوە کەوتنە کوشتاری کوێرانەی خەڵکی، تاڵانی ناوچەکە. مەڵبەندی سەلماسیان لەکورد پاککردەوە.[١٤٦]

ڕۆژی ٢٠ی (جەمادی الاول) ئاسورییەکان بەبۆنەی گرتنی چەهریقەوە لەخۆشیدا کردیان بەتەقە، لەم بەزمەدا ٤٠ کەسی بێتاوان کوژران.[١٤٧]

بەهۆی ئەو ڕوداوانەوە، بۆ پاراستنی هێمنیو ئاسایشی شار، لەکۆبونەوەیەکدا لەماڵی عظیم السلطنه سەردار، ئەنجومەنێکی تێکەڵاو بەناوی((کۆمیسیۆنی ئەمنییەت))ەوە پێکهات، بەڵام ئەم کۆمیسیۆنە هیچی پێ نەئەکرا، چونکە دەسەڵاتی ڕاستەقینە لەدەس ئاغا بطرسو چەکدارەکانیدابو. حکومەتی ناوەندی ئێران لاوازبو نەیئەتوانی کارێکی کاریگەر بۆ ڕزگارکردنی خەڵکی ورمێ ئەنجامبدا. ئاسورییەکان ئەیان ویست خەڵکی ورمێ وەکو بارمتە لەگفتوگۆکانی خۆیاندا بۆ دەربازبون لەسزاو جێکردنەوەی خۆیان بەکاربهێنن. کار بەدەستانی تەورێزیش ئەیانویست کاربەسەربەرن، چونکە خۆیان کارێکی ئەوتۆیان پێ نەئەکرا دژی ئاسورییەکانو، هەر لەو ماوەیەشدا واتەواتی هاتنی ئۆردوی تورک بڵاوبوبوەوە، بەتایبەتی دوای ئەوەی سوپای ڕوسی لەولایەتە داگیرکراوەکانی عوسمانی کشابوەوەو، ئۆردوی تورک چوبوەوە بۆ وان، ئەرزرومو شوێنەکانیتر.

گفتوگۆ لەنێوان کاربەدەستانی تەورێزو ئاسوریەکانی ورمێدا دەستی پێکرد. عظیم السلطنه دەستی لەحاکمی هەڵگرت. لە تەورێزەوە دیسان اجلال الملك کەچەند جارێکیتر حاکمی ورمێبو دانرایەوە. پاش ماوەیەك عظیم السلطنه کوژرا. ئاسورییەکان بکوژەکەیان لەهەمان جێدا هەڵ واسیەوە.[١٤٨]

٧. سەرەتای کۆتایی"

هێرشی تورکو کشانەوەی ئاسوری لەورمێ

ڕوسیای سۆڤیێتی لەجەنگ دەرچو. دەستی لەپشتیوانی ئەرمەنیو ئاسوری هەڵگرت. خەریکی سازینبو لەگەڵ حکومەتی تورك. حکومەتی قافقاز بەشەڕی ناوخۆوە خەریکبو، نەی ئەپەرژایە سەر یارمەتیدانی ئەوان. ئەو هیوایەی هاوپەیمانەکانیش بەپێکهێنانی تیپە چەکدارەکانی ئاسورییان هەبو، بۆ پڕکردنەوەی بۆشایی ڕوسی لەجەبهەی تورکیدا، نەك هەر بەوان نەهاتە دی، بەڵکو ئەوان خۆیان لەشەڕێکی خوێناوییەوە گلان لەگەڵ خەڵکی ناوچەکە. هاوپەیمانەکان تا ئەهات زیاتر لەئاسورییەکان نائومێد ئەبون" لەلایەکەوە لەعۆدەی ئەو ئەرکە جەنگییە نەئەهاتن کەپێیان سپێردرابو. لەلایەکیترەوە درێژە دان بەهاوکاریو

پشتیوانی تیپەکانی ئاسوری، کە لەگەڵ ئازەری‌و کوردی دانیشتوی ناوچەکەدا توشی شەڕێکی دینی‌و نەتەوەیی خوێناوی بوبون، دەوڵەتانی فەرەنسەو بەریتانیاشی توشی ناکۆکی ئەکرد هەم لەگەڵ ئێران وەکو دەوڵەت‌و، هەم لەگەڵ خەڵکی ناوچەکە وەکوکوردو ئازەر. لەبەر ئەوە کاربەدەستانی فەرەنسی‌و ئینگلیزی خۆیان لەیارمەتی دانیان ئەدزییەوەو، خەریکی ئەوەبون بەتەنیا بەجێیان بهێڵن.
ئینگلیزەکان هەر لەسەرەتاوە یارمەتییەکی کەمی ئاسورییەکانیان دابو. شتێکی ئەوتۆیان لەلای ئەوان نەبو لێیان بسێننەوە، یا بیکێشنەوە. فەرەنسییەکانیش لە٢٧ی نیساندا هەمویان ورمێیان چۆڵکرد، جگە لەکاپتەن گاسفیلد، کەئەویش خۆی مایەوە. فەرمانبەرانی روسییش لەسەر داوای حکومەتی قافقاز گەڕانەوە. ئاسورییەکان خۆیان بەتەنیا مابونەوە لەگەڵ چەند ئەفسەرێکی فەرەنسی‌و روسی کەئەوانیش بەئارەزوی خۆیان مابونەوە، لەگەڵ میسیۆنی ئەمریکایی‌و فەرەنسی.[149]
ئۆردوی تورک کەوتبوە پێشڕەوی بەرەو ئازەربایجان. ئەم هەواڵە دڵی موسوڵمانەکانی خۆش ئەکردو مەسیحییەکانی ئەترساند. لەم لاشەوە هێزەکانی ئینگلیز بۆ پڕکردنەوەی شوێنی روس، هێزەکانی‌خۆی ئەناردە ئێران. رەوتی جەنگ لەهەمو جەبهەکاندا بەقازانجی بەریتانیا بو. نیشانەی لاوازبون‌و تێشکان خەریکبو لەناو هێزەکانی تورکدا دەرئەکەوت. بەڵام تورک لەسنوری ئێرانییەوە لەپێشڕەوی دابو. هێزێکی تورک لەشنۆ تێ پەڕی‌بو، گەیشتبوە سلدوز جگە لەتیپەکانی ئاسوری هێزێکی‌تر لەرێگەیان دانەبو. هێزەکانی تورک لەدو لاوە پێشڕەوییان‌کرد" لەبایەزیدو ماکۆوە، هەروەها لەرەواندزەوە بۆ ئەوەی سەرانسەری خۆرئاوای دەریاچەی ورمێ ئابلۆقە بدەن. لەلای سەرەوە سمکۆو لەلای خوارەوە سەید تەها هاوکاری هێزەکانی تورکیان‌کرد. یەکەمین پێکدادان لەناوەڕاستی نیساندا لەنێوانی تورک‌و ئاسورییەکاندا لەلای شنۆ رویدا.[150] لەسەلماس‌و خوی چەند تێکهەڵچونێکی‌تر رویدا. ناو شاری ورمێ لەدەس ئاغا بطرس‌و چەکدارەکانی‌دابو. ستەم‌و پشێوی بەردەوام‌بو. گفتوگۆکانی ئاسورییەکان لەگەڵ کاربەدەستانی تەورێز سەری نەگرت. هەروەها گفتوگۆکانیان لەگەڵ تورکیش بێ هودە بو[151] کاربەدەستانی تەورێز بۆ ئەوەی ئاسورییەکانیان لەکۆڵ ببێتەوە، ئەیان ویست هانیان بدەن بەرەو قافقاز بڕۆن. ئاسورییەکان تائەهات نائومێدتر ئەبون. گاسفیلد لەو رۆژانەدا نوسیویەتی((... ئێمە لەهەمو لایەکەوە گەمارۆ درابوین... تفاقی جەنگی لەکەم بونەوە دابو... دابینکردنی ئازوقە رۆژ بەرۆژ دژوارتر ئەبو، ناوچەکە لەلایەن سوپای روسییەوە روتێنرا بوەوە، توانای دابین‌کردنی خواردەمەنی خەڵکی

ئاسایی‌و ٦٥ هەزار پەنابەری(جیلوو ئەرمەنی وان)ی نەبو، قاتوقڕی‌و برسێتی رۆژ بەرۆژ زیاتر هەستی پێ ئەکرا، پەتا گاڵەی بەئێرانی‌و مەسیحییەکان ئەکرد. پشێوی رۆژ بەرۆژ زیاترئەبو، موسوڵمانەکان کەوتبونە تالان‌و، کوشتاری بەکۆمەڵ ئیتر نەئەبڕایەوە ... ئێمە بڕیارماندا هەڵکوتینە سەر تورك لەناوچەی سەڵماس‌و تا جولفا رایانماڵین تا لەو رێگەیەوە پێوەندی خۆمان لەگەڵ ئەودیو قافقاز دروست بکەین داوای یارمەتییان لێ بکەین))[١٥٢]

لە١٠ی تەموزدا فڕۆکەیەکی ئینگلیزی لەورمێ نیشتەوە. فڕۆکەوانەکە لەلایەن جەنەراڵ دنسترۆڤیل، فەرماندەی هێزەکانی بەریتانیا لەسەروی ئێران، نێردرابو، بۆ ئەوەی بەئاسورییەکان ڕابگەیەنێ کەئینگلیزەکان هیچ هێزێکی ئامادەیان نییە بینێرن بۆ یارمەتییان‌و، ئیتر ئەبێ پشت هەر بەخۆیان ببەستن‌و، هێزەکانی بەریتانیا لەهەمەدان‌و بەشی سەروی ئەوێدا هەن بۆ ئەوەی ئەوانیش لەخواروی دەریاچەی ورمێوە رێگەیەك بۆ خۆیان بکەنەوە، لەگەڵ ئەوان یەك بگرنەوە.[١٥٣]

لە٢٠ی مانگەوە تاقمێك لەچەکدارەکانی ئاسوری بەسەرکردایەتی ئاغا بطرس کەوتنە تەقەلای کردنەوەی رێگایەك بۆلای بیجارو سایین قەلا بۆ ئەوەی لەگەڵ هێزەکانی ئینگلیز یەك بگرنەوەو هەوڵی هێنانی یارمەتی بدەن. ئۆردوی تورك بەسەرکردایەتی سەلاحەدین پاشا تائەهات لەورمێ نزیکتر ئەبوەوە. ئاسورییەکان ورەیان بەردابو. هیوای مانەوەو بەرەنگارییان نەمابو.[١٥٤] لە٢٩ی تەموزدا، ئەگەرچی سەرکردایەتی هێزە چەکدارەکانی ئاسوری((ئەشتاب))، فەرمانێکی بەزمانەکانی ئاسوری‌و ئەرمەنی‌و روسی چاپ‌و بڵاوکردەوە، داوای لەمەسیحییەکان کردبو" هەمو دەس بدەنە چەك‌و((بێ ترس‌و سڵەمینەوەو دواکەوتن، لەپێناوی گیان‌و ماڵ‌و نیشتمان‌و رێکخراوەکەیاندا بەرامبەر دوژمن رابوەستن بۆ بەرەنگاری))[١٥٥] بەڵام هەمان رۆژ ئاغا بطرس، بەتەلەفۆن لەبیجارەوە((ئەشتاب))ی ئاگادارکرد کە" هێزی تورك بەرەو ورمێ ئەکشێن بەڵام ئەڵقەی ئابڵوقەکەیان شکێنراوە، ئەوانیش ئەتوانن لەهەمان رێگاوە بکشێنەوە بۆ بیجار. ورمێ لەژێردەستی خۆیاندابو، بەڵام بۆ ئەوەی خەڵك بەپاشەکشەیان نەزانێ‌و توشی کێشەو شەڕ نەبن، جاڕیان بەناو شارادا کەهاتوچۆکردن ئیتر قەدەغەیەو، هەر کەس هاتوچۆ بکا یاری بەگیانی خۆی ئەکا.[١٥٦]

شەوی چوارشەممە،٢ی ئابی١٩١٨ ئاسورییەکان هەمو عەمارەکانی تفاقی جەنگییان تەقاندەوە، هەندێ لەئازوقەو کەلوپەلەکانی خۆیان سوتان‌و، هەرچی شتێکی پێویست‌و بەنرخیان پێ هەڵگیرا یا بەعەرەبانە پێ بارکرا، بەپەلە پێچایانەوەو، بەکۆمەڵ بەخاوو خێزانەوە بەرەو بیجار بەڕێ کەوتن.[١٥٧] بۆ بەیانی

خـەڵکی شـار تێگەیشـتن کەمەسـیحییەکان ڕۆیشـتون. پـاش نیـوەڕۆی٣ی ئـاب پێشەنگی ئۆردوی تورك، کەبریتیبو لەسوارەی کوردو ئازەری گەیشتە ناو ورمێ.
مـەسیحییەکان لەهەلومەرجێکی زۆر سەختدا کشانەوە، دهقان نوسیوێتی:
((...ئەم کاروانە چەندین دە هەزار کەسییە نارێکوپێکە هەرچەند ئەیان بیسـت ئۆردوی عوسمـانی نزیـكتـر ئەبێتـەوە ئـەوان لەڕۆیشـتن زیـاتر پەلـەیان ئـەکرد. بـۆ ئاسانکردنی ڕۆیشتن کەلوپەلی قورسیان لەڕێگە فڕێ ئـەداو ئـەیان ویسـت گیـانی خۆیان لەشەڕ بەساخی دەرباز بکەن. لەڕێگاو پردەکـان کـەباریكبـون لەبـەر ئـەوەی هەمویان ئەیان ویست زوتر تێ بپەڕن بەزۆری پیرەکان ئەکەوتنـە ئـاوەوە ئـەخنکان. نەخۆشەکانی کەتوانای ڕۆیشتنیان نەبو لەژێر درەختـی چـۆڵەوانیدا بـەهیوای خـوا بـەجێیان ئەهێشتنو خۆیـان هەڵئـەهاتن. ژنـانو دایکـانێ کەمنداڵـەکانی خۆیـان بزرکردبـو ناڵـەو شـیوەنیان ئـەکرد. بـەکورتی هەلومـەرجی ئەوانـە زۆر دڵتـەزێنو لەباسکردن نەئەهات، لەهەموشـی خـراپتر جیلوکـانو قاچاغـەکانی ئەرمـەنی کـە تائەوسا بوبونە هۆی کوشتنی ئەو هەمو موسـوڵمانانە، ئێسـتە لەگـەڵ پیرەمێـردو پیرەژنانی مـەسیحیدا ڕەفتاری خراپیان ئەکرد، ئەوانیان بەکۆسپی خێـرا ڕۆیشـتنی خۆیان ئەزانیو ئەیان ویست بەهەر ڕێگەیەکی بکرێ ڕزگاریان بێ لەدەستیان.[158]
((ئەم کۆچە ناڵەبارە لەهەمو جێگایەك ئەکەوتە بەر هێرشی دوژمنـەکانی، کـە لەسابلاغ دەرچون نزیکی میاندواو مجدالسلطنە سەرداری ورمێ بۆ تۆڵـە سـەندنی هاوشـارییەکانی خـۆی ڕێگـەی پـێگرتنو زۆری لـێ کوشـتن، ئـەوانیتریان خۆیـان گەیاندە هێزەکانی ئینگلیز لەساین قەڵا))[159]
شـەڕی نـاوخۆی مـەسـیحی ـ موسـوڵمان لـەورمێ ڕۆژی هـەینی٢٢ی شوباتی ١٩١٨ دەستی پێکرد، تا ڕۆژی١ی ئابی١٩١٨ درێژەی کێشا. بەگەیشتنی ئۆردوی عوسمـانی تـەواوبو. واتـە١٥٩ ڕۆژی خایانـد. لـەم شـەڕەدا بەقسـەی نوسـەرانی عەجەم١٣٠ تا١٤٠ هەزارکەس لەخەڵکی ورمێو سەلماسو دەوروبەری کـوژراون[160] لەمەسیحیەکانیش تەنیا٥٠ هەزار کەسێکیان گەیشتنە سـایین قـەڵا، ئـەوی تریـان کەمێکیـنـەبێ لەناوچـەکانی پێشـوی خۆیـاندا مابونـەوە، هـەمویان لەڕێگـە فەوتان.[161]
ژمارەی کوژراوی کـورد دیـار نیـە چـونکە کـەس سـەرژمێری نـەکردوە، دیـارە ئـەویش زەرەری گیـانیی گـەورەی لێ کـەوتوە. سـەرەڕای ئـەوەی زۆری ناوچـەکانی کوردستان بوبونە ڕێپەلگەی سـوپاکانی تـوركو ڕوس، شـەڕی نـاوخۆی ئەرمـەنیو ئاسوریشی بوبوە سەربار. ڕەنگە یەکێ لەشایەتە باشەکان، ئاغا پەتروس خۆی بێ.

ئاغا پەتروس لەو بەیاننامەیەدا کە بەزمانی ئاسوری‌و فارسی لە١٩ی نیسانی١٩١٨ دا بۆ ئاشتبونەوەی مەسیحی‌و موسوڵمان، دەری‌کردوە نوسیوێتی:
((براییینە! من کورتەیەکتان لەسەر هەلومەرجی شنۆ بۆ رون ئەکەمەوە، کەخۆم بەچاوی خۆم دیومە، چونکە دڵنیام کەدڵی ناسك‌و ویژدانی ئێوە هیچ کاتێ لە هەلومەرجی ئەوێ رەزا نابێ‌و تەحەمول ناکا، لەوانە، لەکۆڵانەکان، رێگەکان، ناو ماڵاندا ئەم دی ئێسقان گۆشتی پێوە نەماوە، پارچەکانی سکەلیت‌و هەیولایان هەڵ نەوەشاوەو وەکوخۆی پێکەوە ماوە.
((لەو ناوچانە ناشتنی مردو، یارمەتی دانی هەژاران، ئاودان بەلێوی تینوی سوتاوی نەخۆشان، یا گریان‌و پرسە بۆ مردنی نەجیبان‌و ئەعیانەکانی خۆیان هەموی وازی لێ هێنراوەو دەستی لێ هەڵگیراوە.
((خۆراکی سەگەکانی ئەوێ گۆشتی مرۆڤە، بەزۆری خۆراکی مرۆڤیش لەوێ گۆشتی پشیلەو سەگ‌و مرۆڤە. دەوڵەمەندەکان گەیشتونەتە دوایین پاروی خۆیان، رەنگ‌و روخساریان لەبرسا زەرد هەڵگەڕاوە، مناڵان ئومێدیان بەبەزەیی‌و دڵنەرمی دایکیان نەماوە نانیان بدەنێ هەمویان لەجێیەکا خڕبونەتەوە. لەژیانی خۆیان نائومێد بون.
((کەسانێکی زۆرم ئەدی گیایان ئەخوارد، ویستم پرسیاریان لێ بکەم، سەری خۆیان رائەوەشان‌و هیچ وەڵامێکیان نەئەدامەوە، زانیم کە لەگیانی خۆیان بێزاربون، هیچ گوێیان نەئەدایە ئێمەو خەریکی گیا خواردنی خۆیان بون.
((ئەگەرچی رێزلێنانی میوان لەهەموشوێنێ، لەسەر هەموکەس پێویستە، کەچی‌کابرایەکی خەڵکی سلدوز لەناچاریدا، هەردو میوانی بەرێزی خۆی کوشتبون، گۆشتی هەردوکیانی خواردبو.
((چەند جار لەبەد بەدتر بینراوە، دایك گۆشتی رانی مناڵە خۆشەویستەکانی خۆی خواردوە)).
((هەی هاوارو داد، براییینە! هاوارتان لێ ئەکەم لەپێناوی مرۆڤایەتی‌دا هەرچی زوتر رۆژگاری ئاشتبونەوە تەواوبکەن بۆ ئەوەی سالی داهاتو پێویستیمان بەخواردنی گۆشتی نەوەی خۆمان نەبێ ...))[١٦٢]
لەو هێرشەدا بۆ سەر شنۆ، ئاغا پەتروس خۆی سەرکردەی هێزە چەکدارەکانی ئاسوری بو.

پەراوێزەکانی بەشی پێنجەم:

[1]. الدكتور احمد سوسه، ملامح من التاريخ القديم ليهود العراق، مركز الدراسات الفلسطينية- جامعة بغداد، ١٩٧٨، ص٥٩" جرج ن. كرزن، ايران وقضيه ايران، ترجمه غ. وحيد مازندراني، جلد اول، چاپ دوم، تهران: مركز انتشارات علمى وفرهنگى، ١٣٦٢ش، ص٦٨٣

[2]. سوسه، ه س، ل٦٣" علی دهقان، رضائيه يا سرزمين زردشت، تهران: ابن سينا، اسفند١٣٤٨ش، ص٧٠-٧١

[3]. سوسه، ه س، ل١١٩

[4]. بۆ ناوی كتێبەكانی ويگرام، بڕوانە: سوسه، ملامح من...س ن، ل٦١

[5]. ك. پ. ماتڤييف- بارمتی، الآشوريون في الازمنه، المعاصرة، ترجمة بنيامين م. بنيامين، تموز ١٩٨٤، استراليا. ئەم نوسراوە چەند جارێ كراوەتە عەرەبی، بەلام هەموويان ناتەواوو نارێكوپێكن.

[6]. سوسه، س ن، ل٦٨-٧٠ و ٣٢-٣٣

[7]. ه س، ل٦٨

[8]. بڕوانە: الدكتور المهندس ئەحمەد سوسه، مفصل العرب واليهود في التاريخ، بغداد، ١٩٨١، ص٥٨٤-٦٠٣هەروەها سەرچاوەی پێشو.

[9]. سوسه، ملامح من التلريخ...ل٦٠

[10]. امير شرف خان بدليسی، شرفنامه، بەكوشش محمد عباسی، تهران، علمی،١٣٦٤ش، ص١٣٠، ٥١٠

[11]. سوسه، س ن، ل٩٤-٩٥" دهقان، س ن، ل٦٨" كرزن، س ن، ل٦٨٣

[12]. دهاقان، س ن، ل٦٨

[13]. سوسه، س ن، ل١٠٢

[14]. كلوديوس جيمس ريج، رحله ريج الى العراق في عام ١٨٢٠، ترجمه بهاءالدين نوری، ج١، بغداد١٩٥١، ص١٠٩

[15]. كرزن، س ن، ل٦٨٢

[16]. ه س، ل٦٩٣

[17]. سوسه، س ن، ل١٠٠-١٠١

[18]. بدليسی، س ن، ل١٣٠

[19]. ه س، ل٥٠٩

[20]. ريج، س ن، ل١٩٦

[21]. ه س، ل١٩٦

[22]. ه ج

[23]. واسيلی نيكيتين، كردو كردستان، ترجمه محمد قاضی، تهران، نيلوفر، ١٣٦٦، ص٤١٢

[24]. ه س، ل٤١٣

[25]. اسکندر غوریانس، قیام شیخ عبیدالله شمزینی درکردستان، به اهتمام عبدالله مردوخ، تهران: دنیای دانش،٢٥٣٦، ص٩٩

[26]. مسعود البارزاني، البارزاني والحركه التحررية الكردية: انتفاضة بارزان الاولى١٩٣١-١٩٣٢، مطبعة خبات، ١٩٨٦، ص٢٠

[27]. محمد تمدن، اوضاع ایران در جنگ اول یا تاریخ رضائية، تهران: چاپ اسلامیه،١٣٥٠، ص٩٤

[28]. دهقان، س ن، ل١٥١

[29]. تمدن، س ن، ل٩٤" دهقان، س ن، ل٢٢٠" اوژن اوبن، ایران امروز، ترجمه وحواشی وتوضیحات از علی اصغر سعیدی، تهران: زوار،١٣٦٢ش، ص١٠٤

[30]. سوسه، س ن، ل١٢٢" كرزن، س ن، ل٦٨٨

[31]. اوبن، س ن، ل١٠٠

[32]. سوسه، س ن، ل١٢٢

[33]. دهقان، س ن، ل٢١٨

[34]. دهقان، س ن، ل٢١٩" تمدن، س ن، ل٩٨، اوبن، س ن، ل١٠٤، سوسه، س ن، ل١٢٢

[35]. دهقان، س ن، ل١٤٢

[36]. سوسه، س ن، ل١٢٢

[37]. دهقان، س ن، ل١٤٦

[38]. سوسه، س ن، ل١٢٠

[39]. اوبن، س ن، ل١٠٢

[40]. سوسه، س ن، ل١٢٠

[41]. هـ س، ل١١٩-١٢١

[42]. هـ س، ل١١٧-١١٩

[43]. دهقان، س ن، ل٢٢٠، تمدن، س ن، ل١٠٤

[44]. جليل، نهضة الاكراد الثقافية...، طبعه بيروت، ص١٢٧

[45]. سوسه، س ن، ل١٢٤

[46]. هـ ج

[47]. مسيوب نكيتين، ايرانى كەمن شناختەام، ترجمه على محمد فروشي، چ٢، تهران، معرفت،٢٥٣٦، ل٢٢٤

[48]. دهقان، س ن، ل٤٨٩

[49]. تیکستی تەواوی مەرامنامە: تمدن، ل٢٠٤ تا ٢٠٧" هەروەها بەشێکی بەناتەواوی جیاوازی لە: بارمتی، ل٨٢-٨٣

[50]. ((الانقلاب السياسى العثماني))، مجلة الهلال، الجزء الاول، السنة١٧، القاهرة، ١ تشرين اول ١٩١٨، القاهرة، ص٦

[51]. ((عبدالحميد الثاني: حياته السياسية))، مجلة الهلال، الجزء الاول، السنة ١٧، القاهرة، ١تموز١٩٠٩، ص٥٧١
[52]. مجلة الهلال، ج١، س١٧، ص١٠
[53]. الدكتور عبدالجبار قادر غفور،((المفكر الكردي الدكتور عبدالله جودت١٨٦٩-١٩٣٢))، ترجمة عبدالفتاح علي يحيى، گوڤاری((كاروان))، ژ ٤٦، بەغداد، تەممووزی ١٩٨٦، ل١٤٦-١٥٣
[54]. الهلال، ج٦، س١٧، ١مارت ١٩٠٩، ص٣٧٥-٣٧٦
[55]. د. جەبار قادر،((رۆژنامەی((كورد))و چەند زانیاریيەكی نوێ، گۆڤاری كاروان، ژمارە٣٢، بەغداد، مایسی١٩٨٥، ل٧-١١
[56]. ژان ماری كارزو، ارمنستان١٩١٥، ترجمه فريبرز برزگر، تهران: جاويدان، ابان ماه ٢٥٣٥، ص١٧٥-١٧٦
[57]. لينچوفسكی، س ن، ل٥٧
[58]. نيكيتين، كرد....، ل٤١٧
[59]. ماتڤيف، س ن، ل٧١
[60]. هـ س، ل٧٢
[61]. هـ ج
[62]. هـ س، ل٧٤
[63]. هـ س، ل٧٦
[64]. دانيال متی،((رويدادهای اروميەو كردستان شمالی-دسامبر ١٩١٧تا ژوئيه ١٩١٨-در آرشيوهای نظامی فرانسه))، مجله دراسات كرديه-مطالعات كردی، پاريس: مركز تحقيقات انستيتوكرد، ش١، ص٣٨
[65]. اوژان اوبن، ايران امروز، ص٩٩-١٠٠
[66]. كسروی، س ن، ل٥٩٩" تمدن، س ن، ل١١٨
[67]. دهقان، س ن، ل٤٦٠
[68]. هـ س، ل٦٠٠
[69]. بۆ درێژەی ئەم باسە بڕوانە، عبدالقادری دەباغی،((چەند دێڕێك لەمێژو))، بەشی یەكەم، گۆڤاری كاروان، ژ٥٤، بەغداد، نیسانی١٩٨٧، ل٢١-٣٢. بەشی دوەم، ژ٥٥، ئایاری١٩٨٧، ل٢-٧
[70]. كسروی، س ن، ل٦٠٧
[71]. تمدن، س ن، ل١٢٥
[72]. احمد كسروی، س ن، ل٦٠٥-٦٠٨
[73]. دهقان، س ن، ل٤٦٧"تمدن، س ن، ل١١٩
[74]. نيكيتين، ايرانی كەمن...، ل٢٠١-٢٠٢
[75]. نيكيتين، كرد، ل٤٦٦-٤٦٧

[76]. کسروی، س ن، ل٦١٥-٦١٧
[77]. تمدن، س ن، ل١٢٣
[78]. هـ س، ل١٢٥
[79]. هـ س، ل١٣٠
[80]. هـ ج
[81]. هـ ج
[82]. هـ س، ل١٣١
[83]. هـ ج
[84]. هـ ج
[85]. بۆ نمونه بڕوانه: دهقان، س ن، ل٤٨٠"کسروی، س ن، ل٦١٣"تمدن، س ن، ل١١٩
[86]. تمدن، س ن، ل١٣١-١٣٢
[87]. تمدن، س ن، ل١٣٦"دهقان، س ن، ل٤٨١
[88]. دهقان، س ن، ل٤٨١"تمدن، س ن، ل١٣٣-١٣٥
[89]. ماتڤیڤ، ل٧٦
[90]. هـ س، ل٧٨
[91]. نیکیتین، ایرانی...، ل٢٢٤-٢٢٥
[92]. متی، س ن، ل٣٦
[93]. هـ س، ل٣٩
[94]. نیکیتین، ایرانی...، س ن، ل٢١٠
[95]. متی، س ن، ل٣٦
[96]. هـ س، ل٤٠
[97]. هـ س، ل٤٠
[98]. نیکیتین، ئێرانی...، س ن، ل٢١١
[99]. تمدن، س ن، ل١٤٢
[100]. هـ س، ل١٤٣
[101]. هـ س، ل١٤٥-١٤٧
[102]. وێنەی بەیانەکە: هـ س، ل١٥٢
[103]. هـ س، ل١٥٣
[104]. متی، س ن، ل٣٧
[105]. راگوێزراوە لەمتی، س ن، ل٣٧
[106]. نیکیتین، ئێرانی...، س ن، ل٢٣٦
[107]. دانیال متی، س ن، ل٤٢-٤٣
[108]. نیکیتین، ئێرانی...، س ن، ٢٣٨" متی، س ن، ل٤٣
[109]. تمدن، س ن، ل١٦٠-١٦٤

[١١٠]. دهقان، س ن، ل٤٨٩
[١١١]. هـ س، ل٥٠٩
[١١٢]. ژان ماری كارزو، س ن، ل٢٤٢
[١١٣]. دهقان، س ن، ل٤٨٣" كسروی، تاريخ هيجده ساله ئاذربايجان، ج٢، ل٦٨٥
[١١٤]. دهقان، س ن، ل٤٨٧
[١١٥]. هـ س، ل٤٩٥
[١١٦]. متی، س ن، ل٤٧
[١١٧]. هـ س، ل٤٧
[١١٨]. دهقان س ن، ل٤٩٩
[١١٩]. متی، س ن، ل٤٧
[١٢٠]. دهقان، س ن، ل٥٠٠
[١٢١]. متی، س ن، ل٤٧
[١٢٢]. دهقان، س ن، ل٥٠٠
[١٢٣]. هـ س، ل٥٠١
[١٢٤]. هـ س، ل٥٠٣
[١٢٥]. هـ س، ل٥٠٤
[١٢٦]. تمدن، س ن، ل١٨٢
[١٢٧]. دهقان، س ن، ل٥٠٥" تمدن، س ن، ل١٨٣
[١٢٨]. هـ س، ل٥٠٦
[١٢٩]. هـ س، ل٥٠٧
[١٣٠]. هـ س، ل٥٠٨
[١٣١]. هـ س، ل٥٠٨
[١٣٢]. كسروی، س ن، ل٧٢٦-٧٢٧" دهقان، ل٥١١-٥١٢
[١٣٣]. تمدن، س ن، ل١٨٦
[١٣٤]. هـ س، ل١٨٧
[١٣٥]. دهقان، س ن، ل٥١٢
[١٣٦]. عەلائەدين سوجادی، شۆڕشەكانی كورد وەكوردو كۆماری عیراق، بەغداد،١٩٥٩، ل٢٥١-٢٥٤
[١٣٧]. راگوێزراوەلە: متی، س ن، ل٤٩
[١٣٨]. هـ س، ل٤٩
[١٣٩]. ئەم گفتوگۆیەی سمكۆو مستەفای یامولكی لەئازشیفی بەریتانیدا دۆزراوەتەوە، مامۆستا محەمەد ڕەسوڵ هاوار كردویەتی بەكوردی، لەگۆڤاری((مامۆستای كوردی))ی سویدیدا بڵاوی كردۆتەوە.
[١٤٠]. تمدن، س ن، ل١٨٨-١٨٩

[141]. دهقان، س ن، ل٥١٥" تمدن، س ن، ل١٨٨-١٨٩
[142]. دهقان، س ن، ل٥٢١
[143]. تمدن، س ن، ل١٩٠
[144]. دهقان، س ن، ل٥٢١-٥٢٢
[145]. تمدن، س ن، ل١٩٣" دهقان، س ن، ل٥٢٢-٥٢٣
[146]. متی، س ن، ل٥٠
[147]. دهقان، س ن، ل٥٢٥
[148]. هـ س، ل٥٢٧
[149]. متی، س ن، ل٥٢
[150]. هـ س، ل٥٣
[151]. تمدن، س ن، ل٢٦٧
[152]. متی، س ن، ل٥٣
[153]. متی، همسانجی" تمدن، س ن، ل٢٩٢
[154]. دهقان، س ن، ل٥٣٢
[155]. تمدن، س ن، ل٢٩٩
[156]. هـ س، ل٣٠٠-٣٠١
[157]. هـ س، ل٣٠٢
[158]. دهقان، س ن، ل٥٣٧
[159]. هـ ج
[160]. هـ س، ل٥٣٩
[161]. هـ س، ل٥٤٠
[162]. تمدن، س ن، ل٢١٧

٦. سمكۆ: یاخیبونی خێڵەکی یا بزوتنەوەی نەتەوەیی

١-ئێران لەکاروباری ئەودەمی دنیادا

١/١بزوتنەوەی مەشروتە١٣٢٤

زوڵموزۆری بێ لێپرسینەوەی کاربەدەستانی دەوڵەتی ئێران خەلکی بەگیر هێنـا بو. ئاخوندەکانی شیعە لەمینبەری مزگەوتەکانەوە، بەتایبەتی لەبۆنـە دینییـەکانی موحەرەمو رەمـەزاندا، کـەوت بونـە دوان دژی هەنـدێ لەکاربەدەسـتانی گـومرگو سوکایەتی کردنی ئەوانە بەدینو بەئاخوندەکان.

بازرگانەکانی تاران نامەیـەکی سـکاڵایان بـۆ عـین الدولـەی, صـدری اعظمـی ئێران، نوسی گلەییان لەزۆریی تاریفەی گومرگو داوای کەم کردنەوەیان کـرد بـو. لەدانیشـتنێکی هاوبەشـی عـین الدولـەو کاربەدەسـتانی گـومرگو نوێنـەرانی بازرگانەکاندا، لەباتی ئەوەی گوێ لەخواستەکانیان بگـرن جنێویـان پـێدانو سـور بون لەسەر هەمان چەردەی تاریفە. بازرگانەکان بـەئاگاداری هەنـدێ لەئاخونـدەکان بازاڕیان داخستو پەنایان بردە بەر عبدالعظیم. لەم ماوەیەدا مظفرالدین شا ئەچو بۆ ئەوروپا. محەمەد عـەلی مـیرزای کـوڕی لەتـەورێزەوە هـات بـوە تـاران لەجێگـەی ئەوبێ تا کاتی گەڕانەوەی محەمەد عـەلی مـیرزا بەقسـەی خۆش مانگرتنەکـەی پـێ شکاندنو گفتی پێ دان لەدوای گەڕانەوەی شا خواستەکانیان جێبـەجێ بکـا. لـەو ماوەیـەدا روداوێکـی ئـەوتۆ نەقـەوما جگـە لەکوشـتنی جەوهـەر ئاغـای شـوکاك لەتەورێز بەفەرمانی وەلیعەهد، بـەڵام دو ئاخونـدی گـەورەو خـاوەن نفـوزی تـاران" سەید محەمەدی طباطبایيو سەید عەبدوڵڵای بهبهانی لەسەرەتایساڵی ١٣٢٣ەوە بـە نهێنـی یـەك کـەوت بـون بـۆ بەرهەڵسـتی زوڵـم و زۆری صـدری اعظـمو دەربارییانی تر.

شاو هاوسەفەرەکانی٤ مانگیان پێ چو. ئێران بەتەنگوچەڵەمەیەکی ئابوری دژواردا تێ ئەپەڕی. کەچی ئەوان لەو سەفەرەدا پارەیەکی زۆریان خەرج کرد بو، ئەوە بەسەر زمانی هەمو کەسەوە بو.

عین الدولەو حاکمی تاران بەهۆی مانگرتنی پێشو بەقین بون لەبازرگانەکانی تاران، بۆ هەل ئەگەڕان تۆڵەیان لێ بکەنەوە. گرانی نرخی قەندیان کردە بەهانەو چەند کەسێکیان لەپیاوە ناسراوەکانیان فەلاقە کرد. ئەم کارە بازاڕی جوڵاند. بازاڕییان دوکانیان داخستو لەمزگەوتی((شا))کۆبونەوە دادی خۆیان بردە بەر ئاخوندەکان، ئاخوندەکان دو دەستە بون، دەستەیەکیان، لەناو ئەوانەدا ئیمام جومعەی تاران، پشتیوانییان لەعین الدولەو دەرباریان ئەکرد. دەستەکەی تریان. طباطبایی‌و بهبهانی رابەرییان ئەکردن پشتیوانییان لەبازرگانەکان‌و خەڵك ئەکرد. ئیمام جومعە بەپیلانێکی زیرەکانە کۆبونەوەکەی شێواندو خەریك بو ببێتە ئاژاوەیەکی خوێناوی. طباطبایی‌و بهبهانی‌و دەستوپێوەندەکانیان تارانیان بەجێ هێشت‌و پەنایان بردە بەر عبدالعظیم, دەوڵەت بەزۆر بازاڕی بەخەڵك کردەوە. هەرکەس دوکانی نەکردەوە فەرمان درا تالان بکرێ.

لەعبدالعظیم نزیکەی دو هەزار کەس لەئاخوندو واعیظ طەلەبەی دینی‌و هەندێ بازرگان کۆبونەوە. لەتاران بۆ هاودەنگی لەگەڵ ئەوان جاروبار بازاڕ دائەخرا. کاربەدەستان بەزۆر پێیان ئەکردنەوە. کێشەکە تا ئەهات گەورەتر ئەبو. گفتوگۆی راستەوخۆی مانگرتوەکان لەگەڵ عین الدولە ئەنجامێکی سەرکەوتوی نەبو. لەرێگەی سەفیری عوسمانییەوە یەکسەر خواستەکانی خۆیان بۆ شا نارد. گرنگ ترینیان دامەزراندنی((عەدالەت خانە))بو لەهەمو ئێراندا. سەفیری عوسمانی بەهۆی مشیر الدولەی وەزیری کاروباری دەرەوەی ئێرانەوە خواستەکانی گەیاندە شا. هەرچەندە عین الدولەو دەرباریانی تر پێیان خۆش نەبو، بەڵام شا موافەقەتی لەسەر دامەزراندنی((عەدالەتخانە))کردو بەخەتی خۆی بەمجۆرە فەرمانی دەرکرد:

((جەنابی ئەشرەف ئەتابیکی اعظم

هەر وەکو چەندین جار ئەم نیازەی خۆمان اظهار فەرموە کەرێکخستن‌و دامەزراندنی عەدالەتخانەی دەوڵەتی بۆ جێبەجێ کردنی ئەحکامی شەرعی موطاع‌و ئاسایشی رەعییەت لەهەمو شتێ واجیب ترەو وا بەئاشکرا بڕیار ئەفەرموین بۆ بەجێ هێنانی ئەم نیازە پیرۆزە قانونی مەعدەلەتی ئیسلامیە کەعیبارەتە لەتەعیینی حدودو ئەحکامی شەریعەتی مطهرە ئەبێ لەهەمو مەمالیکی مەحروسەی ئێراندا بەزوویی دابمەزرێ بەجۆرێ کە لەناو هیچ یەکێ

لەچینەکانی رەعییەتدا جیاوازی نەکرێو لەجێبەجێ کردنی عەدلو سزادان دا بەجۆرێ کە لەنیزامنامەی ئەم قانونەدا ئیشارەتی پێ ئەکەین ملاحظە ی اشخاصو طە رەفداری بێ جێ بەبێ چەندوچونو بەڕاستی مەمنوع بێ. هەڵبەتە بەهەمان شێوە کیتابچەیە ئەنوسرێ فەصڵەکانی بەپێی قانونەکانی شەرعی موطاع رێك بخرێو بەعەرزی بگەیەنە تا لەهەمو ولایەتەکاندا کاری پێ بکرێو تەرتیباتی مەجلیسیش بەشێوەیەکی راست بکرێ، هەڵبەتە ئەم جۆرە موستەدعیاتی عولەمای ئەعلام کەباعیسی دوعاگوێی زۆرتری ئێمەیە هەمو کات مەقبول ئەبێ. ئەم دەستخەتەی ئێمەش بەعومومی ولایەت رابگەیەنە مانگی ذیالقعدە۱۳۲۳))[1]

عین الدولەو زۆر لەکاربەدەستەکانی تری دەوڵەت دژی دامەزراندنی عەدالەتخانە بون، دوای نیشتنەوەی خرۆشانی خەڵك نەیان ئەهێشت فەرمانەکەی شا جێبەجێ بکرێ، بەڵکو کەوتنە کوشتنو راونانی ئازادیخوازەکانو دورخستنەوەیان لەتاران. بزوتنەوەی داواکردنی عەدالەتخانە سەرلەنوێ پەرەی سەندەوە. خەڵكو ئاخوندەکان کوشتنی سەیدێکی ئازادیخوازیان کرد بەبیانوی کۆبونەوەو مانگرتن لەمزگەوتی((ئادینە))بۆ داواکردنی دامەزراندنی عەدالەتخانە. هێزەکانی دەوڵەت گەمارۆیان دان نەیان ئەهێشت نانو ئاویان بۆ بچێ. لەژێر گوشاری دەرباردا مانگرتنەکە سەری نەگرت. هەم بازاڕ کرایەوە هەم زۆری ئەوانەی لەئادینە کۆبوبونەوە بلاوەیان لێ کرد. بەلام شا رێگای دا بەئاخوندەکان بەئازادی بۆ هەر کوێ ئەیانەوێ بڕۆن. ئەوانیش بەکۆمەڵ کۆچیان کرد بۆ قوم.

لەو سەردەمەدا لەئێران نەریتی((بەست نشینی))هەبو. ئەوەی گیروگرفتێکی هەبوایە پەنای ئەبردە بەر ئیمامزادە، مزگەوت، ماڵی موجتەهیدەکان، تەلگراف خانە، یاخود سەرای سەفارەتو کۆنسۆلگەی دەوڵەتانی بێگانە. گەورەی ئەوێی ئەکردە تکاکار لای دەوڵەت بۆ چارەکردنی کێشەکەی. رۆژی ۲٦ی جمادی الاول ٥٠ کەس لەبازرگانو تەلەبەی دینی پەنایان بردە بەر سەفارەتی بەریتانی لەتارانو((بەست نشین))بون، خەڵك کەدییان سەفارەت دالدەی ئەوانەی دا رۆژ بەرۆژ زیادیان کرد. هەر چینو توێژێکی کۆمەڵایەتی لەناو باخی سەفارەتدا خێوەتێکی بۆ خۆی هەڵ دا. ژمارەی بەست نشینەکان لە۱۳ هەزار کەس تێ ئەپەڕی. بازاڕی تاران بەتەواوی داخرا.

بەست نشینەکان لەرێی((قائم بالاعمال))ی بەریتانیەوە خواستەکانی خۆیان نارد بۆ دەربار خواستەکانیان لەسەرەتادا بریتی بولە:

۱-گێڕانەوەی عولەمای موهاجیر بۆ تاران.

٢-دڵنیا بون لەوەی کەس بەبیانو ناگیرێو ئەشکەنجە نادرێ.
٣-ئاسایشی وڵات، چونکە ئەمڕۆ کەس خاوەنی ماڵو گیانی خۆی نیە.
٤-دامەزرانـدنی عەدالەتخانـە کەعولـەماو بازرگانـانو پیشـەکانی تـری تـێدا بەشدار بن.
٥-بکوژی دو سەیدی مەزن سزا بدرێن[٢].
عـەین ئەلدەولـە خواسـتەکانی رەت کردنـەوە، مـانگرتنی ئـەمان لـەباخی سەفارەتدا، مـانگرتنی ئاخونـدەکانو لایـەنگرەکانیان لـەقوم، داخسـتنی دوکـانو بازاڕی تاران درێژەی کێشا. بەست نشینەکان کاتێ دڵنیا بون لەپشـتیوانی خـەڵك خواستەکانیان زیاتر کرد. دیسانەوە لەرێی شارژ خواستەکانی خۆیان بەجۆرە دا بـە شا:
١-گەڕانەوەی عولەمای ئەعلام.
٢-لێ خستنی شازادە ئەتابیگ.،
٣-دامەزراندنی دارالشوری.
٤-سزادانی بکوژانی شەهیدانی نیشتمان.
٥-گەڕانەوەی دەرکراوەکان[٣].
محەمەد عەلی میرزا هێشتا ولیعەهد بـو. لەگـەڵ عـین الدولـە نـاکۆك بـو. عـین الدولە ئەی ویست لەجێگای ئەو یەکێکی تر بکاتە ولیعەهد. ئـەویش ئـەی ویسـت خـۆی ببـێ بـە شـا. بـۆ ئـەوەی پشـتیوانی ئاخونـدەکانو خـەڵك بـەدەس بهێنـێ تەلگرافێکی لەتەورێزەوە نارد بۆ شا پشتیوانی لەخواسـتەکانی بەسـت نشـینەکان کـرد. ئاخونـدەکانی تەورێزیشـی وا لێ کـرد. ئـەوانیش تـەلگراف بـۆ پشـتیوانی لەخواستی بەست نشینەکان بنێرن بۆ شا. شا موافەقەتی لەسـەر داواکـەی محەمـەد عەلی میرزا کردو بەم فەرمانەی لای خوارو((مەشروتە))ی راگەیاند:
((جەنابی ئەشرەف صدری اعظم
سەبارەت بەوەی حەزرەتی باری تعالی جل شانە سەرڕشتەی پێشکەوتنو خۆشیی مـەمالیکی مـەحروسـەی ئێرانـی بەکـەفی کیفایـەتی ئێمـە سـپاردوەو شەخسـی هومایۆنی ئێمەی کردۆتە پارێزەری مافـەکانی هـەمو ئـەهالی ئێـرانو رەعییـەتی دۆستەکانمان لەبەرئەوە لەم کاتەدا کەبیرو ویستی هومایۆنی ئێمە هاتە سەر ئـەوەی کەبۆ خۆشییو ئاسایشـی گشـت خـەڵکی ئێـرانو بـۆ دامەزرانـدنو پتـەوکردنی بناغـەکانی دەوڵـەت ئیصـلاحاتی پێویسـت بەشـێنەیی لـەدائیرەکانی دەوڵـەتیو مەملەکـەتی دابکـرێ. بڕیارمـاندا مەجلیسـی شـورای میللـی لەهەڵبـژێردراوانی

شازادەکان‌و عولەماو قاجاریەو ئەعیان‌و ئەشراف‌و مەللاکین‌و توجارو ئەصناف بەهەڵبژاردنی ئەو چینە ناوبراوانە لەدار الخلافەی تاران پێك بێ‌و رێك بخرێ بۆ ئەوەی لەئەرکەکانی کاروباری دەوڵەتی‌و مەملەکەتی‌و قازانجی گشتی‌دا راوێژو لێکۆڵینەوەی پێویست بکاو یارمەتی پێویستی هەیئەتی وەزیرانی دەوڵەتخوای ئێمە بدا لەو ئیصلاحاتەدا کەبۆ بەختیاری‌و خۆشیی ئێران ئەکرێ‌و بەوپەڕی تاسایش‌و دڵنیاییەوە باوەڕی خۆیان بۆ خێری دەوڵەت‌و میللەت‌و قازانجی گشتی‌و پێویستەکانی هەمو ئەهالی مەملەکەت لەرێی شەخسی یەکەمی دەوڵەتەوە بەعەرز بگەیەنێ تا بەموافەقەتی هومایۆنی برازێنرێتەوەو جێبەجێ بکرێ. دیارە بەپێی ئەم دەستخەتە موبارەکە نیزامنامەو تەرتیباتی ئەم مەجلیسەو ئەسباب‌و پێویستەکانی پێك هێنانی بەپێی سەللاندن‌و ئیمزای هەڵبژێردراوەکان لەو رۆژەوە ئامادە ئەبێ کە بەسەللاندنی ملوکانە بکاو بعون الله تعالی مەجلیسی شورای ناوبراو کەپاسەوانی عەدلی ئێمەیە دائەمەزرێ‌و دەس ئەکا بەئیصلاحاتی پێویستی کاروباری مەملەکەت‌و جێبەجێ کردنی قانونەکانی شەرعی موقەددەس. هەروەها بڕیار ئەدەین کەرونوسی دەستخەتی موبارەك بڵاوبکرێتەوە تا هەمو ئەهالی لەنیازە باشەکانی ئێمە کە بەتەواوی دەربارەی پێشکەوتنی دەوڵەت‌و میللەتی ئێرانە وەکو پێویست ئاگادارو بەخۆشییەوە خەریکی دوعاگۆیی دەوامی ئەم دەوڵەت‌و ئەم نیعمەتە بێ زەواڵە بن. لەکۆشکی ساحێبقرانیە لەچواردەهەمی مانگی جمادی الثانی ١٣٢٤ی هیجری لەیانزەهەمین ساڵی سەڵتەنەتی ئێمەدا..))[٤].

ئەم فەرمانە بۆ مەشروتەخوازان بەس نەبو، لەبەرئەوە کۆتاییان بەمانگرتنەکەیان نەهێنا تا شا فەرمانێکی تری بەجۆرە راگەیاند:

((جەنابی ئەشرەف سەدری اعظم

بۆ تەواوکردنی دەستخەتی پێشوی خۆمان لە١٤ی جمادی الثانی ١٣٢٤ کە بەصەریحی ئەمرو فەرمانمان بۆ پێکهێنانی مەجلیسی هەڵبژێردراوی میللەت فەرمو بو سەرلەنوێ بۆ ئەوەی هەمو ئەهالی‌و ئەفرادی میللەت لە بۆچونی تەواوی هومایۆنیمان ئاگاداربن فەرمان‌و بڕیار ئەدەین کە مەجلیسی ناوبراو بەپێی دەستخەتی پێشو بەئاشکرا دابمەزرێ پاش هەڵبژاردنی ئەندامانی مەجلیس بەشەکانی نیزامی مەجلیسی شورای ئیسلامی بەپێی پەسەندکردن‌و ئیمزای هەڵبژێردراوەکان بەجۆرێ کەشایستەی میللەت‌و مەملەکەت‌و قانونەکانی شەرعی موقەددەس پێ رێك بخەن کە بەشەرەفی عەرض‌و بەئیمزای هومایۆنیمان برازێنرێتەوەو بەپێی نیظامنامەی ناوبراو ئەم ئامانجە پیرۆزە ئەنجام بدرێ..))[٥].

لەپاش بڵاوبونەوەی ئەو فەرمانە ئیتر بو بەشایی‌و زەماوەن. بەست نشینەکان کۆتاییان بەمانگرتن هێنا. دوکان‌و بازاڕ کرایەوە، ئاخوندەکان‌و دەستوپێوەندەکانیان بەسەرکەوتویی لەقومەوە گەڕانەوە تاران.

لە٢٧ی جمادی الثانی‌دا نزیکەی دوهەزار کەس لەئاخوند، دەرباریيان، وەزیران، سەرانی بزوتنەوەکەو خەڵکی تر لە(مدرسەی نظام)لەتاران کۆبونەوە بۆ دانانی ئەنجومەنێکی کاتی بۆ ئامادەکردنی((نیزامنامەی ئینتیخابات)).

لە١٩ی رەجەبدا شا((نیزامنامەی ئینتیخابات))ی ئیمزاکرد. ئەم نیزامنامەیە خەڵکی دابەش کرد بو بەسەر ٦چیندا، شازادەکان‌و قاجاریيان، عالمەکان‌و طەلەبە، ئەعیان، بازرگانەکان، زەویدارو جوتیار، پیشەوەرەکان.

لەمانگی شوالی هەمان ساڵدا لەتاران هەڵبژاردنی گشتی کرا بو((مەجلیسی شورای میللی)). بۆ تاران ٦٠نوێنەر دیاری کرا بو، ٤ بۆ شازادەکان، ٤ بۆ عولەماو تەلەبە، ١٠بۆ بازرگانەکان، ١٠بۆ زەویدارو جوتیارەکان، ٣٢بۆ پیشەوەرەکان.

لە٢٤ی ذی القعدەی ١٣٢٤دا مەجلیس((قانونی ئەساسی))لە٥٠ ماددەدا دانا شاو، وەلیعەهد محەمەد عەلی میرزا ئیمزایان کرد. بەمجۆرە ئێران لەرژێمی((شایەتیی ئۆتۆکراتییەوە))بو بەرژێمێکی((شایەتیی دەستوری))پاش ئەوە بەچەند رۆژی مظفرالدین شا مرد. محەمەد عەلی لەجێگەی ببو بەشای ئێران.

ئەو روداوە گرنگانە لەتاران بوبو کەچی شارەکانی تری ئێران کشومات بون. بزوتنەوەی مەشروتە نەگەیشت بوە هیچ کامیان. دەربار نەی ئەویست بتەنێتەوە. ئەی ویست هەر لەتاران‌دا قەتیس بێ. بەڵام دوای هەڵبژاردنی نوێنەرانی تاران، شاری تەورێزیش راپەڕی، بەسەدان کەس خزانە سەرای کونسولگەی بەریتانیەوە داوایان ئەکرد" مەشروتە ئازەربایجانیش بگرێتەوە. شا موافەقەتی کرد لەوێش جێبەجێ بکرێ. ئیتر شارەکانی تریش دەستیان پێ کرد.

بزوتنەوەی مەشروتە لەسەرەتاوە توشی چەند گیروگرفتێکی دژوار بو. ناکۆکی نێوان مەشروتەخوازان‌و دەربارو کاربەدەستانی زۆردار، ناکۆکی نێوان مەشروتەخوازان‌و ئاخوندە مەشروعەخوازەکان، ئەگەرچی بەریتانیا لایەنگری مەشروتە بو، بگرە دیپلۆماتە بەریتانیەکان خواستەکانی گەلی ئێرانیان گەیاند بەشاو دەربار، بەڵام روسیا بەتوندی دژی مەشروتە بو. سەرباری ئەمانە تورك بەبیانوی کێشەی سنورەوە بەهاودەستی هۆزە کوردەکان لەشکری لەلای بانەو سابڵاخ‌و ورمێوە نارده کوردستانی ئێران.

لەمانگی ربیع الثانی ۱۳۲۵دا مەجلیس قانونی((ئەنجومەنی ئیالەتی‌و ولایەتی))داناو کردی بە بەشێ لەقانونی ئەساسی. بەگوێرەی ئەم قانونە ئێران ئەبو بەچوار ئیالەت، ئازەربایجان، خۆراسان، فارس، کرمان. هەریەکێ لەم ئیالەتانە((ئەنجومەن))ی هەڵبژێردراوی تایبەتی خۆی ئەبو. شوێنەکانی تریش بەولایەت دانرا بون.

کێشەی نەتەوەیی لەئێران وەکو کێشەی نەتەوەیی لەتورکیا دژوار نەبو یاخود هێشتا وەها نەگەیشت بو. لەکاتێکا دوابەدوای((ئینقیلابی عوسمانی))کێشەی نەتەوەیی‌و دینی لەتورکیا تەقییەوە، لەئێران، ئەگەرچی ئەویش وەکو تورکیا وڵاتێکی فرەنەتەوەیی فرەمەزەب بو کەچی کێشەی نەتەوەیی‌و مەزەبی لەدوای((ئینقیلابی مەشروتە))نەتەقیەوەو، سەرکردەکانی ئینقیلاب‌و کاربەدەستانی دەوڵەت هیچ بەرنامەیەکیان نەبو بۆ جۆری رەفتار لەگەڵ کێشەی نەتەوەیی گەلەکانی ئێران‌و کێشەی دینیی‌و مەزەبییان.

بزوتنەوەی مەشروتە دەسکەوتێکی دیموکراتیی بو بۆ هەمو گەلەکانی ئێران، بەڵام گیروگرفتی نەتەوەیی‌و مەزەبی کوردی چارەسەر نەکرد. کورد لەڕوی نەتەوایەتییەوە جیاواز بو لەنەتەوەی دەسەڵاتداری ئێران، لەڕوی دینیشەوە زۆرایەتی کورد سوننی‌و مەزەبی رەسمی دەوڵەت شیعە بو. کورد لەهەردو روەوە هەستی بەزۆرلێکراوی ئەکرد. هەر ئەوەش بو زەمینەی بۆ شۆڕش لەناو کوردا خۆش ئەکرد. لەدابەشکردنی ئێراندا بەچوار ئیالەت، ئەکرا وەکو جۆری لەچارەسەر کردنی کێشەی نەتەوەیی‌و مەزەبیی کورد، هەمو ناوچە کوردنشینەکان بکرایەتە ئیالەتی پێنجەم‌و هەندێ دەسەڵاتی ئۆتۆنۆمی هەبوایە.

۲/۱ رێکەوتنی ۱۹۰۷ی ئەنگلۆ- روسی

قەرنێ زیاتر بو ستراتیجی روسی‌و بەریتانی بەرامبەر ئێران ناکۆك و ناساز بو. روسیا ئەی ویست ئێران هەڵ لوشێ‌و چەندین ناوچەی فراوانی بەشێنەیی‌و لەچەند شەڕی یەك لەدوای یەکدا لێ داگیر کرد بو. بەریتانیاش ئەی ویست دەوڵەتی ئێران وەکو لەمپەرێ لەنێوان نفوزی ئەوو دەسەڵاتی روس‌و لەنێوان روسیاو ئاوە گەرمەکاندا بمێنێ. سەرەنجام هەردوکیان لەتاو مەترسی پەرەسەندنی ئاڵمان پێکهاتن کێشە دێرینەکانیان دەربارەی تیبەت, ئەفغانستان‌و ئێران بەلادا بخەن. لە۳۱ی ئابی ۱۹۰۷دا رێکەوتنێکیان لەو بارەیەوە ئیمزا کرد.

لەپێشەکی ئەم رێکەوتنەدا نوسرا بو:

((لەبەر ئەوەی دەوڵەتانی بەریتانیاو روسیا، بەجوتە پاراستنی سەربەخۆیی‌و یەکێتی ئەرزی ئێرانیان گرتۆتە ئەستۆ"

لەبەرئـەوەی هـەردوكیان، بەڕاسـتی ئـارەزوی پارێزگـاری ئـارامو ئاسـایش لەسەرانسەری خاكی ئەم ولاّتەداو، جێگیربونی هەمیشەیی ئیمتیـازاتی وەكـو یـەك بۆ بازرگانیو پیشەسازی هەمو گەلانی تر لەم بەشەی جیهاندا ئەكەن.
لەبەرئەوەی كە هەریەكێ لەم دو دەوڵەتە، سەبارەت بەهۆی جوگرافیو ئابوری، بایەخێكی تایبەتیان بەپاراستنی ئارامو ئاسایش لەهەندێ لەئیالەتـەكانی ئێراندا هەیـە. كەهاوسـێی دورو نزیكـی روسـیا یـا بـەریتانیای گـەورەن(لـەلای سـنوری ئەفغانسـتانو بلوجسـتانەوە). هـەروەها لەبەرئـەوەی هـەردو دەوڵـەت(بـەریتانیای گەورەو ئیمپراتۆری روسیا)ئەیانەوێ خۆیـان دوربگـرن لەهـەمو جـۆرە هۆیـەك كـە لەوانەیە ببێتە هۆی پێكادانی بەرژەوەندی تایبەتییان لەو ئیالەتانەدا كە لەسـەرەوە باس كران بۆیە لەسەر ئەم مـادەو مەرجانەی خوارەوە پێك هاتن:
م١ دەوڵـەتی بـەریتانیای گـەورە گفـت ئـەدا لـەودیو هێڵێكـەوە كـە لەقەسـری شیرینەوە تا ئەسفەهانو یەزدو خاف درێژ ئەبێتەوە، لـەكۆتاییدا بەنوقتەیـەك ئـەگا كەكەوتۆتە شـوێنی تقـاطعی خطـوطی سـنوری روسو ئـەفغان، داوای هـیچ جـۆرە ئیمتیازی سیاسیو بازرگانی-وەكو ئیمتیـازی رێگـەی ئاسـنین، بانـك، تـەلگراف، شـارێ، گوێزانـەوە، بیمـە، شـتی تـر- بـۆ خـۆیو، هاوولاّتییـەكانی خـۆی، یـا هاوولاّتیانی دەوڵەتی سێیەم نەكات، لەهەمان كاتـدا هـیچ جۆرە بەرهەڵستیەكی وەرگرتنی ئەم جـۆرە ئیمتیازانـە لەلایـەن دەوڵـەتی روسـیەوە لەناوچـەی نـاوبراودا، راستەوخۆ یا ناڕاستەو، دەرنەبڕێ.
م٢ دەوڵەتی روسیاش گفت ئەدا كە لەو ناوچەیەدا كەوتۆتـە ئـەودیو هێڵێكـەوە كـە لەسـنوری ئەفغانسـتانەوە لەگزێكـەوە دەس پـێ ئـەكا بەبیرجنـدو كرمـان تـێ ئەپـەڕێو لەبەنـدەر عـەباس كۆتـایی دێ، داوای هـیچ جـۆرە ئیمتیـازی سیاسـیو، بازرگانی- وەكو رێگەی ئاسنین، بانك، تەلگراف، شارێ، گوێزانەوە، بیمەو هیتر- بۆخۆیو، هاوولاّتیانی خۆی، یا هاوولاّتیانی دەوڵەتی سێیەم نەكات. وە لەبەرامبەر وەرگرتنی ئەم چەشنە ئیمتیازاتە لەلایەن دەوڵەتی ئینگلیزەوە، لەناوچەی نـاوبراودا هیچ جۆرە بەرهەڵستیەك، راستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆ، پیشان نەدا.
م٣ دەوڵەتی روسیا بەڵێن ئەدا كە بەبێ رێككەوتنی پێشەكی لەگەڵ بەریتانیای گـەورە، هــیچ جــۆرە موخالەفەیــەكی دژی دانــی ئیمتیــاز بــەهاولاّتییانی بەریتانی(بەهـەر شـێوەیەك بـێ) لـەو ناوچـەیەدا، كـە لـەنێوان ناوچـەكانی نفوزی هەردولا دایە(ناوچەی بێلایەن)دەرنەبڕێ.
دەوڵەتی بەریتانیای گـەورەش لـەلای خۆیـەوە بـەڵێن ئـەدا كەهـەمان مـاف بـۆ هاوولاّتیانی روسی كەئیمتیازاتیان لەناوچەی بێلایەندا ئەوێ بسەلمێنێ.

هەر جۆرە ئیمتیبازێ کە دەوڵەتانی روسیاو بەریتانیا، یا هاوولاتیەکانیان، لەمرابردودا لەناوچەکانی ١و٢(ناوچەکانی نفوزی روسیو بەریتانی)هەیانە، بەهەمان هێزو کاریگەریی پێشو ماوە)).

ئەو مەڵبەندو شارانەی بەگوێرەی ئەم پێکهاتنە ئەکەوتە ناوچەی نفوزی روسیەوە بریتی بو لە: قەسری شیرین، کوردستان، کرماشان، هەمو ئازەربایجان(بەناوچە کورد نشینەکانەوە)، خۆراسان، گورگان، مازندەران،گەیلان، ئەراك، قوم، ساوە، یەزد، نائین، ئەسفەهان، بروجرد، تاران، قەزوین، زەنجان، هەمەدان.

ئەوانەش کە ئەکەوتنە ناوچەی ئینگلیزیەوە بریتی بون لە: کرمان، سیستان، بلوجستان، چابەهار، وناوچەکانی تەنگەی هورمز، بەندەر عەباس.

ئەوانەش کە ئەکەوتنە ناوچەی بێلایەن، لەنێوان ناوچەی نفوزی هەردو دەوڵەتدا، بریتی بون لەقاینات، خوزستان، فارس، لورستان، بەختیاری، چوار مەحال، بوشەهر[٦].

ئەگەرچی ئەم پەیمانە رقو تورەبونی ئازادیخوازانی هەستان، بەڵام روسیە لە١٩١١ەوە هێزەکانی خۆی نارده ولایەتەکانی شیمالی ئێرانو دەیان کونسولگەو ناوەندی بازرگانی دامەزراندو، هاولاتییەکانی کەوتنە کاری بازرگانی. بەریتانیاش هێزی ناردە جنوبی ئێران.

٣/١ پرۆژەی دابەش کردنی ئێران

کەجەنگی جیهانی هەڵ گیرسا ئێران بێلایەنی راگەیاند. بەڵام ئەوەندە لاواز بو هیچ لایەکی شەڕ رێزی بێلایەنی ئێرانی نەگرتو، شوێنی جوگرافیشی وەها بۆ کەوت بوە بەینی لایەنەکانی شەڕەوە. لەبەرئەوە بەشێکی فراوانی بو بەمەیدانی لەشکرکێشی تورکی، روسی و ئینگلیزی. بارەگای هێزی بێگانەی تێدا بو. هەردولای جەنگ هەوڵێکی زۆریاندا بۆ تێوەگلاندنی ئێران، هەرلایە، بەقازانجی خۆی. بەڵام حکومەتی ئێرانی سەرەڕای گۆڕانی چەند جارێ وەزارەتەکانی هەر بەبێلایەنی راوەستا تا برانەوەی شەڕ.

دەوڵەتانی ئەوروپی کە لەسەر دابەش کردنەوەی جیهان بەشەڕ هاتبون، لەسالانی جەنگدا ژێر بەژێر زنجیرەیەك پەیمانی نهێنییان بۆ ئەو مەبەستە بەست بو، هەروەك لەسەر جۆری دابەش کردنی قەڵەمڕەوی تورك پێك هاتن، لەسەر دیاری کردنی چارەنوسی ئێرانیش رێك کەوتن.

لەو نامانەدا کە لەمانگەکانی مارتو نیسانی ١٩١٥دا لەنێوان پیتەر بورگ، لەندەنو پاریسدا گۆڕدرایەوەو بە((رێکەوتنی ئەستەمول)ناو ئەبرێ هەندێ دەسکاری رێکەوتنی ١٩٠٧ی ئەنگلۆ- روسی بەجۆرە کرا:

ا-روسیا ملی‌دا بۆ ئەوەی ناوچەی بێلایەن بخرێتە سەر ناوچەی نفوزی بەریتانی.
ب-لەبەرامبەر ئەوەدا بەریتانیاش ملی‌دا ٣ گۆڕینی بەقازانجی روسیا تیّدا بکرێ" یەکەمیان، ئەو شوێنانەی هاوسێی شارەکانی ئەسفەهان‌و یەزدن بخرێنە سەر ناوچەی روسی. دوەمیان، بەشێکی رۆژهەلاّتی دوری ناوچەی بێلایەن کەهاوسێی ئەرزی ئەفغانیە بخرێتە سەر ناوچەی روسی. سێیەمیان، روسیا ئازادی تەواوی کاری هەبێ لەناوچەی نفوزی خۆی‌دا. بەواتەیەکی تر روسیا موافەقەتی هاوپەیانەکانی خۆی وەرگرت بۆ داگیرکردنی بەشەکەی خۆی لەئێران.

شۆڕشی ئۆکتۆبەری ١٩١٧ی روسیە، هەمو نەخشەو پلانەکانی روسیاو بەریتانیاو فەرەنسای تێکدا. ئێرانی لەهەلّوەشان‌و دابەش بون رزگار کرد. بەلّکو بەهێزکردنی حکومەتی ئێران‌و پاراستنی سەربەخۆیی لەدەسەلاّتی هێزە ئیمپریالیستەکان بو بە بەشێکی سیاسەتی نوێی سۆڤیێتی لەناوچەکەدا. روسیای سۆڤیێتی قازانجی لەوەدا نەبو ئێران لاواز بێ، یا پارچە بێ بکەوێتە دەس بەریتانیا یا هەر دوژمنێکی تری، بەلّکو قازانجی لەوەدا بو کەسەربەخۆو بەهێز بێ‌و بەری نفوزی بەریتانی، فەرەنسی، ئەمریکی بگرێ.

سەرکردەکانی شۆڕشی ئۆکتۆبەر لەرۆژانی یەکەمەوە، هەمو پەیمانە نهێنی‌و ئاشکراکانی نێوان روسیەو دەولّەتەکانی تری ئاشکرا کردو هەلّ وەشاندەوە. شەڕی لەگەلّ تورك راگرت. هێزەکانی خۆی لەئێران کێشایەوە، بەلّێنی‌دا بەئێران کەدەس لەهەمو قەرزو ئیمتیازەکانی سەردەمی قەیسەر هەلّ بگرێ. گۆڕانی بنەڕەتی سیاسەتی روسی لەناوچەکەدا راستەوخۆ کاری کردە سەر پاشەڕۆژی سیاسی نەتەوەکانی ناوچەکە، بەتایبەتی ئەرمەنی‌و ئاسوری‌و کوردو ئازەری.

گرنگی ئێران وەکو دراوسێی هاوسنوری روسیای سۆڤیێتی، وەکو لەستراتیجی روسیای سۆڤیێتی‌دا زیادی کرد، هەر بەو پێیە لەستراتیجی بەریتانی‌و هەمو دەولّەتانی ئیمپریالیستی‌دا زیادی کرد. بەریتانیا کەئیتر، بەهۆی لێ دەرچونی روسیاوە، نەی ئەتوانی رێکەوتنی ١٩٠٧و ١٩١٥ دەربارەی دابەش کردنی ئێران جێبەجێ بکا، ئەیویست رێکەوتنێکی تر بەسەر ئێراندا بسەپێنێ. بەکردەوە بیخاتە ژێر دەسەلاّتی خۆیەوە.

٤/١ بۆچونی ئێران بۆ چارەی کێشەی کورد

دوا بەدوای راگرتنی جەنگ مەسەلەی کورد وەکو مەسەلەیەکی سیاسی دیار هاتە ناوانەوە. لەکوردستانی جنوبی بەپشتیوانی بەریتانیا دەسەلاّتێکی کورد کەپایتەختەکەی سلێمانی بو دامەزرا. شێخ محمود بو بەحوکمداری کوردستان. هەندێ لەسەرۆکی هۆزەکانی کوردستانی ئێران هاودەنگ‌و هاوکار بون لەگەلّ

شێخ مەحمود. لەتورکیا((جەمعییەتی تەعالی کوردستان))بۆ بەسەربەخۆیی کوردستان کەوت بوە چالاکیو گفتوگۆ لەگەڵ نوێنەرانی هاوپەیمانەکانو بابیعالی لەئەستەمول لەگەڵ کۆنفرەنسی ئاشتی لەپاریس. سمکۆ دەستی بەسەر ناوچەیەکی فراوانی سەروی رۆژئاوای ئێراندا گرت بو. رۆژ بەرۆژ دەسەڵاتی زیادتر ئەبو. نیشتمانپەروەرانی کورد لەئەستەمولو پاریسو سلێمانی بەهیوا بون دەوڵەتی کورد لەهەمو بەشەکانی کوردستاندا دابمەزرێ. ئاواتی نەتەوەیی خۆیان لەگفتوگۆکانیاندا بەئاشکرا ئەدرکانو لای کەس نەیان ئەشاردەوە.

چەند ملیۆن کورد لەئێران ئەژیانو، سەرزەمینێکی فراوانی کوردستان لەسەر ئێران بو، لەبەرئەوە هەمو چالاکیەکی کوردی کاری تێ ئەکرد. دەربارو، کاربەدەستانی تری ئێران هیچ بەرنامەیەکیان بۆ کێشەی نەتەوەیی گەلانی ئێران نەبو. تەنانەت هیچ کام لەئەندامانی((مەجلیسی شورای میللی))هیچ کات ئەو باسەیان نەهێناوەتە کایەوە. لەو سەردەمەدا کەمەسەلەی کورد بەو گەرمیە هات بوە پێشەوە کاربەدەستانی ئێرانی لەبیری ئەوەدا بون کێشەی کورد لەناوچەکەدا بەوە چارە بکرێ، کوردستانی عوسمانیش بخرێتە سەر ئێران.

ئێران بەهۆی شۆڕشی ئۆکتۆبەری لەهەڵوەشانو دابەش بون رزگاری بو. تورکیای تێکشکاو لەمەترسی هەڵوەشانو دابەش بوندا بو. دەوڵەتە براوەکان خەریکی گونجاندنی رێکەوتنە نهێنیەکانی سەردەمی جەنگو جۆری دابەشکردنی قەڵەمرەوی عوسمانیدا بون. دەرباری ئێرانی چاوی بڕیبوە ئەوەی بەپشتیوانی بەریتانیا لەکۆنفرەنسی ئاشتی پاریسدا دەسکاری سنوری سەرویو لای رۆژئاوای بکرێ بەجۆرێك کەتورکستانو کوردستان بکەوێتە سەر ئێران.

لەدەوروبەری بەستنی قەراردادی ۱۹۱۹دا کاربەدەستانی ئێرانی ئەم کەڵکەڵەیەیان کەوت بوە سەر بەهیوا بون بەریتانیا لەپاداشتی قوبوڵ کردنی ئەو قەراردادەدا، پشتیوانی لەئێران بکا ئەو خواستانە بخاتە بەردەمی کۆنفرەنسی ئاشتی. سێر پرسی کوکس لەباتی حکومەتی بەریتانی لەپاشکۆیەکی قەراردادەکەدا گفتی پێدا بون. نصرت الدولە، وەزیری دەرەوەی ئێران، لەسەردانەکانی لەندەنو پاریسیدا کەوتە پەیجوری ئەم مەسەلەیە.

نصرت الدولە لەسەردانی لورد کێرزندا بەراشکاوی دەربارەی ئەو مەسەلەیە دواوە. کیرزن لەنامەیەکی ۲۵ی ئۆکتۆبەری ۱۹۱۹دا نوسیوێتی:

((وەزیری کاروباری دەرەوەی ئێران، شازادە نصرت الدولە، لەسەردانی ئەم دواییەی لەندەنیدا،لە شانزەهەمینی هەمان مانگدا هاتە وەزارەتی کاروباری دەرەوەو دەری بڕی کەدوای هاتنەوەی بۆ لەندەن- لەگەڵ شا- بێگومان ئەتوانێ

دەربارەی چاکردنی هێڵەکانی سنوری ئێران.. لەگەڵ من گفتوگۆو ئاڵوگۆڕی بیروڕا بکا...

١-پایەبەرز لەو دانیشتنەدا دەری بڕی کە بۆ ئاسان کردنی کاری دەوڵەتی ئێران، یەکجار زۆر بەسود ئەبێ ئەگەر دەوڵەتی بەریتانیا پێشەکی باری سەرنجی خۆی دەربارەی دۆخی داهاتوی ئەم دو ناوچەیە:

ا-تورکستان

ب-کوردستان

کەهەردوکیان لەگەڵ ئێران سنوری هاوبەشیان هەیە رون بکاتەوە.

٣-لەبابەت کوردستانەوە، پایەبەرز رای گەیاند بەڕای ئەو هەڵەیەکی گەورەیە کەپیاو باسی کوردستانی ئێران یا کوردستانی تورکیا بکات چونکە بەڕاستی تەنیا یەك کوردستان هەیە. بۆیە هەر جۆرە خەتێکی بەاصطلاح سنور لەنێوان ئەم دو ئیالەتەدا بکێشرێ خەتێکی بەتەواوی مەوهوم ئەبێ. شازادە لەناو قسەکانی‌دا، ئەمەشی وت کەئەگەر حکومەتی بەریتانیا بەرەسمی رای ئەگەیەنێ کە لەروانگەی سیاسەتی ناوچەیی ئەوانە شتێکی تر جگە لەمە- قبوڵ کردنی بونی یەك کوردستان-قابیلی قوبوڵ نیە، ئەوسا ئەو وحکومەتی ئێران هەردوکیان ئامادەن عەزروحاڵی داهاتوی وڵاتەکەیان بەجۆرێ رێك بخەن کەبەتەواوی لەگەڵ باری سەرنجی حکومەتی بەریتانیا بگونجێ بەو مەرجەی کەقسەو نفوزی دەوڵەتی ئێران لەم یەك ناوچەیەدا لەپلەی یەکەمین‌دا بێ....)).

لە١٣ی نۆڤمبەری ١٩١٩دا نصرت الدولە سەردانێکی تری کیرزنی کرد. لەم دیدەنیەدا یادداشتێکی درێژ دەربارەی خواستە ئەرزیەکانی ئێران‌و نەخشەیەکی شوێنە داواکراوەکانی پێشکەش کرد[٧].

لورد کیرزن لەنامەیەکدا کەبۆ سیر پرسی کوکسی نوسیوە لە١٣ی نوڤمبەری ١٩١٩ دەربارەی ئەم یادداشت‌و گفتوگۆیە ئەڵێ:

((..پێشنیاری یەکەمی نصرت الدولە پێوەندی بەدەسکاری هێڵی سنوری ئێران لەلای رۆژئاوای ئەو وڵاتەوە هەبو کەئەبو بەشێکی گەورە لەخاکی کوردستانی عوسمانی ببڕدرێ‌و بخرێتە سەر کوردستانی ئێران. نوقتەی دەسپێکرنی ئەم دەسکاریە، رۆژئاوای دەریاچەی ورمێ بو کەداوێنی ئەگەیشتە دڵ‌و ناوەندی کوردستانی عوسمانی))[٨].

نصرت الدولە لەیادداشتێکی رەسمی‌دا کە دابوی بەلۆرد کیرزن وەزیری کاروباری دەرەوەی بەریتانیا، داوای کردبو، بەریتانیا لەکۆنفرەنسی ئاشتی‌دا

پشتیوانی لەئێران بکا بۆ ئەوەی بەشێکی فراوانی ئەرزی کوردستانی عوسمانی بخرێتە سەر ئێران[9].

لەنامەیەکی تری نصرت الدولەدا کەئەیەوێ خواستەکانی ئێران بەلۆرد کیرزن بسەلمێنێ سەبارەت بەکورد نوسیوێتی:

((...کورد بەسەر ژمارەیەکی زۆر ئێلاتو عەشایەری بومیدا دابەش بون. هەمویان حەسودی بەیەك ئەبەنو چاویان بڕیوەتە یەکتری. ئەم قەومانەی کورد هەرگیز لەرابردودا میللەتێکیان پێك نەهێناوەو، دورە لەداهاتوشدا بتوانن ئەم ئیمکانەیان هەبێ یا ئەوەی لەناو یەك یەکێتی سیاسیدا پێك بێن. گەڕانەوەی ئەم ناوچە کوردنشینانە بۆ ئێران، واتە ولاتێك کەنفوزی لەناو عەشایەری کوردا کاریگەرو هێزێکی هەست پێ کراوی هەبو، شوێنەوارو ئەنجامی باشی خۆی لەباش کردنی روحیاتی ئەو کوردانەی کە لەناوچەکانی موکری، گەروس، سەحنە نیشتەجێ بون بەجۆرێکی ئاشکرا نیشانی داوە، خۆی ئەتوانێ رێگەیەکی چارەسەرکردنی ئەم کێشە دژوارە بێ. بەتایبەتی لەم روەوە زۆر لەقەومو عەشایەری کورد ئێستە لەسەرانسەری ئێران زەمیندا بلاوبونەتەوە. کورد هەرگیز ناچنە ژێر دەسەلاتی ئەرمەنیەوە. بەپێچەوانەوە. یەکێتی نەژادو مەزهەبو زمانو، پێوەندیەك کە لەم ۳ رێگایەوە لەگەلّ ئێران هەیانە، ئەوانە هەر لەخۆوە لەئێران نزیك ئەکاتەوە))[10].

لۆرد کیرزن، سەبارەت بەمەسەلەی کورد، لەوەلامی یادداشتەکانی ئێراندا، لەنامەیەکی ۲۸ی نۆڤەمبەری ۱۹۱۹دا بۆ سیر پرسی کوکسی نوسیوە ئەلێ:

((...بەپێی ئەو زانیاریانەی بەئێمە گەیشتون، هەمو شاخەکانی دەوروبەری ورمێ لەژێر دەسەلاتی جەردەی کورد بەناوی سمکۆ دایە کەخەریکی تالانی هەمیشەییە لەناو سنورەکانی ئێرانداو، هەر بەلایەکی بیەوێ ئەتوانێ بەسەر دانیشتوانی ئەم مەلبەندەی بهێنێ. لەهەلومەرجێکی وەهادا کەدەولەتی ئێران تەنانەت لەو بەشەی کوردستاندا کەمالّی خۆیەتی ناتوانێ ئاسایش جێگیر بکا، سەرم سوڕماوە کەحضرت والا چۆن کتوپڕ کەوتۆتە سەر ئەم بیرە، قەلەمڕەوی ئەرزی ئێران بۆ ناو کوردستانی تورکیا فراوان بکا. لەم روەوەیە کەلام وانیە تەنانەت دورنمای یەکخستنی ئێلە کوردەکانی کە لەهەردو دیوی سنوری ئێستەدا ئەژین. ئەوەندە بۆ کوردانی عوسمانی جازبەی هەبێ کەبیانەوێ لەگەلّ برایانی ئێرانی خۆیاندا کۆمەلێکی یەکگرتو لەژێر دەسەلاتو حکومەتی ئێراندا دروست بکەن))[11].

٥/١ قەراردادی ١٩١٩ی ئەنگلۆ-ئێرانی

لۆرد کیزن وەزیری کاروباری دەرەوەی بەریتانیا، دامەزراندنی زنجیرەی لە(ولاتانی لەمپەر))کە روسیای سۆڤێتی لەهیند جیا بکاتەوە، بەلام هیچ کامیان لەژێر دەسەلات یا نفوزی روسیدا نەبێ، کرد بو بەیەکێ لەکۆلەکە سەرەکییەکانی سیاسەتی((پاراستنی هیند)) ئێرانی بەگرنگ ترین و لەهەمان کاتدا بەلاوازترین ئەلقەی ئەم زنجیرەدا ئەنا کەئەبو لەمەترسی هەمو جۆرە دەسدرێژیەك بپارێزرێ.

لەسەردەمی جەنگدا سوپاکانی روسی و ئینگلیزی ئێرانیان لەتەماعی ئەلمانی و تورکی پاراست. دوای تەواو بونی جەنگ و تێکشکانی تورك و ئالمان و دەرچونی روس لەجەنگ هەمو شوێنە گرنگەکانی ئێران لەژێر دەستی سوپای ئینگلیزیدا بو.

پاش جەنگ گەلی بەریتانی داوای گەرانەوەی رۆلەکانیان ئەکرد لەشوێنە دورەکانەوە بۆ ولات، جگە لەوەش خەرجی راگرتنی هێزی سوپایی گەورە لەدەرەوە بوبو بەبارێکی گران بەسەر شانی باجدەری بەریتانیەوە. بۆ حکومەتی بەریتانی کارێکی ئاسان نەبو، بۆ پاراستنی ئەو سەرزەمینە فراوانەی لەسەرانسەری دنیادا لەژێر دەست و نفوزیدا بون، هێزو مەسرەف تەرخان بکا. بۆیە ئەبو چارەی تر بدۆزێتەوە بۆ ئەوەی هەم ئەو شوێنانە لەدەس نەداو، هەم نەبێتە بارگرانی و نارەزایی گەلی بەریتانی. یەکێ لەو چارانە گرێدانی ئەو ولاتانە بو بەخۆیەوە بەپەیمانی سیاسی، سوپایی و ئابوری. لەرێگەی دانانی راوێژکاری ئینگلیزیەوە بۆ سەرپەرشتی و چاودێری وەزارەت و دامەزراوو دەزگا گرنگەکانی ئەو دەولەتانە، بە خەرجی خۆیان، بۆ پارێزگاری نفوزو دەسەلات و بەرژەوەندییەکانی خۆی.

لەنێوان وثوق الدولەی سەر وەزیرانی ئێران و وەزیری موختاری بەریتانی سیر پرسی کوکسدا زنجیرەیەك گفتوگۆ کرا بەئیمزا کردنی رێکەوتنی ٩ی ئوتی ١٩١٩ تەواو بو.

ئەم رێکەوتنە پێك هات بو، لەدو بەشی سەربەخۆو چەند پاشکۆیەك. بەشی یەکەمی بەناوی((قرارداد نیزامی و سیاسی میان ئیران و بریتانیا))بریتی بو لەدیباچەیەك و ٦ مادە. بەشی دوەمی بەناوی((قەراردادی مالی))بریتی بو لە٤ مادە[١٢].

ئەم رێکەوتنە کاروباری سیاسی و سوپایی و دارایی و فەرهەنگی و بەرێوەبەرایەتی ئێرانی لەرێگای ئەو راوێژکارە ئینگلیزانەوە کە لەوەزارەت و دامەزراوەکانی ترا دائەنران بەکردەوە ئەخستە ژێر دەستی بەریتانیاوە.

لۆرد کیرزن لەو راپۆرتەدا کە لەرۆژی ئیمزا کردنی قەرارادادەکەدا پێشکەشی کابینەی لوید جۆرجی کرد، نوسیویێتی:

((ئەگەر کەسێ بپرسێ ئەبێ بۆچی ئێمە قبوڵی مەسئولیەتێکی وا قورس بکەین لەئێرانو بۆچی لەم وڵاتە پەرپوتە نەگەڕێین بەخێرایی بەرەو لەناوچونی ئەفسانەیی خۆی نزیک بێتەوە؟ وەڵامی ئەم پرسیارە ئەوەیە حاڵی حازر بەسەرنجدانی هەڵکەوتی جوگرافی ئێرانو گەورەیی بەرژەوەندییەکانی ئێمە لەم وڵاتەدا، هەروەها بەسەرنجدانی ئاسایشی داهاتوی ئیمپراتۆریی ئێمە لەرۆژهەڵات، لێگەرانی ئەم وڵاتە بەحاڵی خۆی بەکردەوە لەتوانادا نیە. هەروەکو لەماوەی پەنجا ساڵی رابوردو لەتوانادا نەبو. بەریتانیا ناتوانێ خۆی لەهەلومەرجی ئێران کەنار بگرێو گوێ نەداتە ئەو روداوانەی کە لەم وڵاتەدا ئەقەومێن. سەرەڕای ئەوانەش، ئێستا کەئێمە خەریکی قوبوڵ کردنی مەسئولیەتێکی نوێین-ئینتیداب لەمیزۆپۆتامیا-و ئەو مەسئولیەتەش ئێمە لەلای رۆژئاواوە ئەکاتە هاوسنوری ئێران، ئیتر بەهیچ جۆرێ ناتوانین رێگە بدەین لەمەڵبەندێکی وا ناسکدا کە کەوتۆتە نێوان سنوری ئیمپراتۆریی ئێمە لەهیندو سنورەکانی دەوڵەتی تازە دامەزراوی عیراق، بۆشاییەك دروست ببێ بەهۆی خراپی حکومەتەوە ببێتە جێگایەکی لەبار بۆ پیلانگێڕانی دەوڵەتان، ئاژاوەی سیاسی، پشێوی ماڵی.

سەرەڕای ئەوانە ئەگەر وابڕیار بێ کەئێران تەنیاو بێکەس بەرەڵڵا بکرێ، بەدەیان دەلیلی پتەو ئەو ترسە هەیە کەلێشاوی نفوزی بولشەویزم کە لەسنورەکانی لای سەروی ئەم وڵاتەوە هەڵ ئەقوڵێ سەرەنجام سەرانسەری ئێران بگرێتەوە. لەکۆتاییدا، دوایین دەلیل هۆی هەڵ گرتنی مەسئولیەتی ئێمە لەئێران ئەوەیە کەئێمە لەگۆشەی خواروی رۆژئاوای ئەم وڵاتەدا خاوەنی سەرمایەو قازانجی گەورەین وەکو بیرە نەوتەکانی کەسوتەمەنی هێزی دەریایی بەریتانیا لەوێ دابین ئەکرێو ئەمەش جۆری لەگرنگی نائاسایی بەدەوری ئێمە لەم شوێنەی جیهاندا ئەبەخشێ[١٢].

ئامانجی ئینگلیز لەم قەرارادادە زۆری لەقسەکانی کیرزندا رون کراوەتەوە. ئەو ئەرکەش کەئەکەوتە سەر حکومەتی بەریتانی بەگوێرەی بەندەکانی ئەم قەرارادادە ئەبو سەرلەنوێ((ئەرتەش))ی ئێران نوێ بکەنەوە، باری دارایی‌و ئابوری وڵات رێك بخەنەوە، زنجیرەیەك چاکردن لەکاروباری بەرێوەبەرایەتیدا بەدی بهێننو دو ملیۆن پاوەنی ئیستەرلینی بەقەرز بدەن بەحکومەتی ئێران.

لەلایەنی ئێرانەوە ئەوی ئەم قەرارادادەی بەست بو. وثوق الدولەی سەر وەزیرو، شازادە فیروز میرزا نصرت الدولەی وەزیری کاروباری دەرەوەو، شازادە اکبەر میرزا

صارم الدولە وەزیری دارایی بون. لەنرخی قوبوڵ کردنی ئەم پەیمانە قورسە نابەرامبەرەی سەربەخۆیی ئێرانی ئەبستەوە" یەکەمیان ٢٠٠ هەزار تومان‌و، دوەم‌و سێیەمیان هەریەکەیان ١٠٠ هەزار تومان بەرتیلیان لەکاربەدەستانی ئینگلیزی وەرگرت بو[١٤]. هەروەها بەریتانیا بەڵێنی بەئەحمەد شاو هەر ٣ وەزیردا بو ئەگەر لەئەنجامی جێبەجێ کردنی ئەم رێکەوتنەدا شۆڕش لەئێران هەڵ گیرسا، بەریتانیا لەیەکێ لەولاتانی ژێردەستی‌دا مافی پەنادانی سیاسییان بداتێ.

ئەمانە جگە لەو دەسکەوتە تایبەتیە بۆ خۆیان، بەڵێنی پشتیوانی هەندێ خواستی ئێرانی پێ‌دا بون" چاوگێڕانەوە بەو رێککەوتنە کارپێ کراوانەی نێوان هەردولا، داوای بژاردنی ئەو زەرەرانەی بەهۆی هەندێ دەوڵەتەوە لەکاتی شەڕدا لێی کەوتوە. دەسکاری هەندێ لەسنورەکانی سەروی‌و لای رۆژئاوای بەقازانجی ئێران[١٥].

ئازادیخوازانی ئێران بەگشتی دژی ئەم پەیمانە راوەستان. سەرەڕای روسیای سۆڤێتی کە بەتوندی دژی ئەمە بو چونکە نفوزی ئینگلیزی ئەهێنایە سەر سنوری خواروی، ئەمریکاو فەرەنسەش پێیان خۆش نەبو.

ئەم قەرارادە هەمان پەیمانە کە مس بیل پێی وایە دوای بەستنی ئیتر سمکۆ هیچ هیوایەکی بەپشتیوانی ئینگلیز نەما لەتەقەللاکانی کورد بۆ پێکهێنانی جۆرێ لەیەکێتی نەتەوایەتی لەنێوان کوردەکانی ئێران‌و عیراق‌و تورکیا[١٦].

٢-دەرکەوتنی سمکۆ

١/٢ پێشینەی مێژویی هۆزی شوکاك

ئێلی شوکاك لەدوای کارەساتی دمدم‌و، جێگیربونی عەجەم لەرۆژئاوای گۆمی ورمێ، رۆڵێکی دیاری لەروداوەکانی ناوچەکەدا دیار نیە. ئێلی شوقاقی کەبەشێکی راگوێزراوە بۆ خۆراسان‌و بەشێکی لەژوروی تەورێزدا ماونەوە، لەگەڵ شوکاك یەك ئێل بون یا نە، دیار نیە، چونکە هیچ لێکۆڵینەوەیەك لەو روەوە نەکراوە.

بۆ یەکەمین جار کەناوی ئێلی شوکاك لەروداوەکانی ناوچەکەدا بەزەقی هاتۆتە ناوان لەکۆتایی سەدەی دوانزەو سەرەتای سەدەی سیانزەهەمی کۆچی‌دا بو. ئیسماعیل ئاغای سەرخێڵی شکەفتی وەکو مەزنی شوکاك لە لەشکرکێشییەکانی عەباس میرزای نائب السلطنەدا بۆ سەر خاکی عوسمانی خزمەتی دیاری کردوە هەروەها لەهێرشەکانی عەجەمدا بۆ تەمێ کردنی ئێلە کوردەکان ئەمیشیان لەگەڵ بو. ئیسماعیل ئاغاو شەڕکەرەکانی لەو هێرشە گەورەیەدا کەسوپاکانی ئەفشاری ورمێ‌و موقەددەمی مەراغە بۆ لەناوبردنی ئێلی بلباس لەبناری قەندیل

کردیان(١٢١٦)ئەم چەرخەچی لەشکرەکەیان بوەو، لەو هێرشەدا کەعەجەم بۆ تەمێ کردنی میری ڕەواندوز بۆ سەر سیدەکان کردیان(١٢٣١)ئیسماعیل ئاغاو شەڕکەرەکانی پێشڕەوی لەشکری عەجەم بون. ئەبێ ئیسماعیل ئاغا تێکەڵاوی زۆریی لەگەڵ پەیدا کردبن چونکە کچی خۆیدا بو بەفرج الله خانی کوڕە گەورەی عسکەر خانی بەگلەربەگی ئەفشار.

ئیسماعیل ئاغا لەسەر لوتکەی چیای بنابی نازلو قەلایەکی دروست کرد بو. لەو سەردەمەدا ئێران بەگشتیو شوێنەکانی سەر بەئازەربایجان لەژێر باری گرانی باجی دەوڵەتیدا ئەیان نالاند. هەم ئەبوایە پارەیەکی زۆر بۆ روسیەی براوە لەباتی بژاردنی زەرەری جەنگ کۆبکەنەوە، هەم شازادەو کاربەدەستەکانی عەجەم ئەیان ویست خۆیان دەولەمەن بکەنو زەویوزاری خەڵك داگیر بکەن. دڵسۆزیی ئاغا بۆ دەزگای حوکمڕانی عەجەمو بەشداربونی لەشەڕو لەشکرکێشییەکانیدا، هەروەها خزمایەتیشی لەگەڵ عسکەرخان، یەکێك لەهەرە دەسەلاتدارەکانی ئەو زەمانە، کەهەم لەگفتوگۆکانی ئێرانی-روسیدا وەکو یەکێکی دەستەی نوێنەرانی ئێران بەشدار بو، هەم بەسەفیری دەرباری قاجاریش جارێك نێردرا بوە پاریس بۆ لای ناپلیۆن، ئەویش دادی نەدا.

لەسەر باجو زەویانە ئیسماعیل ئاغا لەقەلاکەی خۆیدا ناچار بو مان بگرێ، بەلام عسکەرخان، بەکەمەندی تەگبیر نە بەجەنگو پێکادان، واتە بە تەفرە دانو فرتوفێڵ، توانی ئیسماعیل ئاغا بکوژێ ١٢٣٥، ماڵو دارایی تالان بکاو، دەس بەسەر گوندو ئەرزەکانیدا بگرێو کوڕەکانیشی" میرزا ئاغا، عەلی ئاغاو یەحیا بەگ هەلاتن. پایەی سەرخێلیشیان لێ سەنرایەوەو سەرپەرشتی تێلەکەیان درایە دەس مەزنێکی عەجەم[17].

بەجۆرە پێوەندی ئێلی شوکاك لەگەڵ دەزگای دەسەلاتداری عەجەم لەجۆلانەی شەڕو ئاشتیدا بوە، تا سەرلە سەر بارێك رانەوەستاوە، هەندێ جار لەخزمەتی دەزگای دەوڵەتیدا بونو، هەندێ جار لەدەوڵەت یاخی بونو، بەهۆی ئەوەی مەڵبەندەکەیان سەختو شاخاوی بوەو، کەوتۆتە سەر سنوری عوسمانی، بەئاسانی دەستی عەجەمیان پێ نەگەیشتوە.

کاتێ لەتارانەوە محەمەد رەحیم میرزا ضیاءالدولە(یەکێ لەکوڕەکانی عەباس میرزا)یان نارد بۆ بەڕێوەبردنی خوی، سەلماسو ورمێ ١٢٦٥، ئەویش لەوێوە کەوتە گرتنی مەزنەکانی کورد، بەتایبەتی سەرانی زەرزا، کەچو بون بۆ بەخێرهاتنی. هەر بۆ چاوشکاندنی یاخییانی کورد، عەلی ئاغای کوڕی ئیسماعیل ئاغا کە لەسەر باجو زەویانە لەدەوڵەت یاخی بوبو، ڕێگەی

نێردراوەکانی عەجەمی نەئەدا باج و مولکانە لەناوچەکەی کۆبکەنەوە، هێزەکانی عەجەم بەفەوجێکی ئەفشارو چەند عەرادە تۆپ، لەمەحاڵی سۆمای برادۆست چونە سەری و راویان ناو تالانیان کرد. دوایی تریش بیرك خان بەقسەی خۆش هێنایە ورمێ، بەگیراوی رەوانەی تارانی کردو، لەجێگەی ئەو میرزا ئاغای برایان کردە سەرخێلی شکەفتی. شوکاك ئیتر لەحالەتی نا فەرمانی دا ئەژیان و ئەوەندە بەدناو بوبون، کەهەندێ گەرۆك پێیان وا بو ئەم ئێلە((پیشەی سەرەکییان راوورووتە نەك بەخێوکردنی ئاژەڵ)).

عەلی ئاغا لەسەر زەوی زارو زەویانەو روتکردنەوەی کاروان جاروبار لەگەڵ کاربەدەستان رێك و زۆر جار ناکۆك و یاخی بو. هەندێ جار لەدیوی ئێران ئەبو هەندێ جار ئەچوە ناو خاکی عوسمانییەوە[18].

سەرانی ئێلی شوکاك لەراپەرینی ١٢٩٧ی کوردا بەسەرۆکایەتی شێخ عوبەیدوڵلا بەشدار نەبون.

لەپاش مردنی عەلی ئاغا، محەمەد ئاغای کوڕی بوە سەرخێلی شوکاك، ناوبانگی ئەویش لەهی باوکی باشتر نەبو. لەگەڵ ئەوەش دا کاربەدەستانی ئێرانی بۆ ئەوەی ئەم ئێلە نەورووژێنن، هەندێ لەگوندەکانی سنوریان پێ بەخشی بون.

مظفرالدین شا چو بۆ سەردانی ئەوروپا، محەمەد عەلی میرزای نائب السلطنەی کەحوکمڕانی تەورێز بو لەجێگەی ئەو چو بۆ تاران. ئەمیش نظام السلطنەی بۆ حوکمڕانی تەورێز لەجێگەی خۆی دانا. هەواڵەکانی لەقافقاسەوە ئەهاتن، وایان ئەگەیاند کەشەڕی دینی لەنێوان موسڵمان و ئەرمەنیەکاندا گەرمە. نظام السلطنەش مەترسی هەبو، شەڕ بتەنێتەوە بۆ ناو تەورێز، لەبەرئەوە جەعفەر ئاغای بانگ کرد بۆ تەورێز کەپاراستنی گەڕەکی مەسیحیەکانی پێ بسپێرێ. جەعفەر ئاغاو باوکی لەحکومەت قاچاخ بون و نەیان ئەوێرا بچن. نظام السلطنە بۆ ئەوەی جەعفەر ئاغا دڵنیا بکا کەنیازی لەبانگ کردنەکەی پاکە، قورئانێکی بۆ مۆرو ئیمزا کردو بۆی نارد. جەعفەر ئاغاش بڕوای پێ کردو لەگەڵ چەند کەسێکی خۆیا چونە تەورێز. نظام السلطنەش پاراستنی گەڕەکی ئەرمەنیەکانی پێ سپاردن و، ئەوانیش بەجلوبەرگی فۆلکلۆریی خۆیانەوە بەچەکداری بەناو شاردا ئەسوڕانەو. محەمەد عەلی میرزا لەتارانەوە بەتەلەگراف فەرمانی بەنظام السلطنەدا، جەعفەر ئاغا بکوژێ. ئەویش ئەنجامدانی ئەم کارەی بەمحەمەد حسێنخانی ضرغام سەرکردەی سوارانی قەرەداغ سپارد. ضرغام جەعفەر ئاغای بانگ کرد بۆ سەراکەی خۆی و لەوێ کوشتنی ١٣٢٣ هاوڕێکانی کەبەوەیان زانی بەتەقە لەشار

هەڵاتن‌و هەر کسێکیان هاتە سەر رێگای کوشتیان. لاشەی جەعفەر ئاغاو دو کوژراوی تریان بۆ تەماشا کردنی گشتی چەند رۆژێ لەتەورێز هەڵواسی[19].

ئەم روداوە شوکاکی وروژاند، محەمەد ئاغای باوکی جەعفەر ئاغا سەرلەنوێ لەئێران یاخی بو پەنای بردە بابیعالی عوسمانی کەیارمەتی بدەن بۆ شۆڕش‌و تۆڵە سەندنەوە. بەڵام عوسمانییەکان یارمەتییان نەدا. لەو ماوەیەدا لەئەستەمول رضوان پاشای شارەوانی ئەستەمول کوژرا. بنەماڵەی بەدرخان بەمە تاوانبار کران. هەندێکیان گیران‌و هەندێکیان دورخرانەوە محەمەد ئاغاش بەفیتی سەفارەتی ئێرانی هەر لەو ماوەیەدا گیراو دورخرایەوە بۆ جزیرەی رودس تا لەوێ مرد.

شوکاك لەچاو هەندێ لەئێلاتی کوردا ئێلێکی گەورەو زۆر نەبو. سەرژمێریان بەم جۆرە بوە:

لۆرد کیزن	ساڵی ١٨٩٢	١٥٠٠خێزان
مارتین دان برونە	ساڵی ١٩٢٠	٢٠٠٠خێزان
مسعود کیهان	ساڵی ١٩٣٢	١٥٠٠ خێزان
هینری فیلد	ساڵی ١٩٣٨	١٥٠٠خێزان[20]

ئێلی شوکاك سەرەرای پچوکی دابەش ئەبو بەدو تایەفەی کاردارو عەبدویی.

یەکەم- تایەفەی کاردار- ئەم تایەفەیە ٨ تیرە بون:

پز ئاغای کاردار، کەچەڵی، نیعمەتی، مامەدی کاردار، سەکری، ئەدمانی، ئەوری، چەرکۆیی.

پزئاغا لەبرادۆست‌و کەچەڵی لەبرادۆست‌و سۆمای بون. تیرەی چەرکۆیی لەچەند گوندێکا بڵاو و ٥ تیرەکەی تر لەچەهریق‌و دەوری سەلماس بون.

دوەم-تایەفەی عەبدویی، ئەم تایەفەیە ١٣ تیرە بون:

دلان، پزئاغای عەبدویی، دری، هەناری، فنك، خلوف، خدری، بۆتان، نیسان، مامەدی عەبدویی، مقری، پاچك، گەورك.

پزئاغا، دری‌و هەناری لەبرادۆست، خلوف، خدری، بۆتان‌و نیسان لەسۆمای. مقری‌و پاچك لەئەنزل. فنك لەسۆمای. مامەدی عەبدویی لەچەهریق، شپیران‌و ئەنزل بون.

هەمو تیرەیەك سەرۆکی خۆی هەبو.

سەرۆکی هەمو تیرەکانی تایەفەی عەبدویی‌و سەرخێلی هەمو شوکاك عەلی ئاغاو دوای ئەو محەمەد ئاغای کوڕی‌و دوای ئەویش سمکۆ بو. سەرۆکی هەمو تیرەکانی تایەفەی کارداریش عومەر خانی شەریفی بو[21].

٢/٢ درەوشانەوەی سمکۆ

دوای مردنی محەمەد ئاغای سەرۆکی تایەفەی عەبدویی‌و سەرخێڵی شوکاك، ئیسماعیل ئاغای سمکۆی کوڕی ناسراوترین‌و بەهێزترین کەسی ناو هەمو ئیلی شوکاك بو. شوکاك لەدوای کوژرانی جەعفەر ئاغا راووڕوت پەلاماردانی عەجەمیان کرد بوە پیشە، لەبەرئەوە ژمارەیەکی زۆر پیاوی شارەزاو جەربەزە لەسمکۆ کۆبوبونەوە.

سمکۆ ناکۆکی دێرینەی کوردو ئازەری بەمیرات بۆ بەجێ مابو. ئەویش بەو کردەوانەی ئەی نواند زیاتر توندو تیژی کردو، تەقاندیەوە. لەبەرئەوە بوو تەقەللا سیاسیەکانی لەناو ئێراندا دۆستێکی نەبو، بەڵکو لەهەموانەوە دوژمنایەتی ئەکراو، بەخراپ لەسەری ئەدوان‌و ئەیان نوسی.

ناوچەی ورمێ لەکۆنەوە کەمەیدانی ململانێ‌و ناکۆکی دوژمنانەی کوردی سونني‌و عەجەمی شیعە بو، وە بەو هۆیەوە پشێویەکی بەردەوامی تیا بو، هاتنی یەکەمی عوسمانی‌و پەلاماردانی ناوچەکە پشێویەکەی زیادتر کردو، هاتنی روس‌و دەرکردنی عوسمانی ئەویش ئاڵۆزاوتری کردو هەڵگیرسانی جەنگی جیهانی یەکەم‌و، لەشکرکێشی ئۆردوی عوسمانی‌و کشانەوەی روس، دیسانەوە لەشکرکێشی بەرفراوانی روسی‌و، هاتنی چەتە ئەرمەنیەکان‌و داگیرکردنی ناوچەکە، کۆچی بەکۆمەڵی ئاسوری لەهەکاریەوە، ئینجا شۆڕشی ئۆکتۆبەرو کشانەوەی یەکجارەکی سوپای روسی، ئەم رووداوانە هەموی لەماوەی چەند ساڵێکی کەمدا، هەلومەرجی ئەم ناوچەیەی برد بوە قۆناغێکی تراجیدیەوە.

سمکۆ بەهۆی مێژوی درێژی بنەماڵەکەی‌و بەهۆی ئەو دەسەڵاتەوە کە لەناو هۆزەکەی‌و لەمەڵبەندەکەی‌دا هەی بو، کەسێکی ناسراو بو لەناو کوردا، پێوەندی لەگەڵ زۆر کەس‌و زۆر سەرۆکی هۆزو زۆر لا هەبو.

پێش هەڵگیرسانی شەر سمکۆ لەگەڵ عەبدولرزاق بەگی بەدرخان هاوکارو هاوبیر بو. عەبدولرەزاق بەگ ئەو پرۆژە گەورەیەی دای نابو بۆ بەرپاکردنی شۆڕش‌و دامەزراندنی کوردستانی سەربەخۆ، پشتێکی بەسمکۆ ئەستور بو. هەر بەهاوکاری سمکۆش کۆمەڵەی((جیهاندانی))دامەزراند. کەیەکەمین فێرگەی کوردییشی لەخۆی کردەوە، سمکۆ منداڵەکانی هەڵبژارد بۆ خوێندن‌و فێربون لەو فێرگەیەدا.

شێخ عبدالسلامی بارزانی کە لەبەردەمی هێرشی تورکیا کشایەوە ماوەیەك لەناو شوکاکدا بو. لەگەڵ سمکۆ پێکەوە چون بۆ دیتنی جێگری قەیسەری روسی لەقافقاس، بۆ ئەوەی داوای پشتیوانی‌و یارمەتی دانی بزوتنەوەی کوردی لێ بکەن.

شێخ عبدالسلام هەر لەم ناوچەیەدا لەلایەن سۆفی عەبدوللاّی شوکاکەوە گیراو درایە دەست تورك.

سمکۆ کچێکی شێخ محەمەدی سدیقی هێنابو. شێخ محەمەد سدیق کوڕی شێخ عوبەیدوللاّی شەمزینیو برای شێخ عەبدولقادرو، لەراپەڕینی ۱۸۸۰دا سەرکردەی قۆڵی ورمێو، باوکی سەید تەها بو. سەید تەها یەکێ بو لەکوردە سیاسیە دەسەلاّتدارە ناسراوەکانی ئەو سەردەمەو سەردارێکی دەسڕۆیشتوی هەکاری بو. لەدوای ((ئینقیلابی عوسمانی))مەبعوسی ولایەتی هەکاری بو لە((مەجلیسی مەبعوسان))دا. بەم خزمایەتیە هاوکاری بنەماڵەی شێخانی شەمزینان بەتایبەتی سەید تەها و سمکۆ پتەوتر بو.

لەسەرەتای جەنگدا سمکۆ بەهێزێکی ۳ هەزار کەسیەوە لەنزیك خوی بۆ هاوکاری تورك بەرهەڵستی سوپای روسی کرد[22] روس بۆ چەند مانگێ ناوچەکەیان چۆڵ کردو کەوتە دەس تورك. زۆری نەخایاند سوپای روسی ئۆردوی تورکی لەناوچەکە راماڵی. سمکۆ ئیتر خۆی هەڵ نەقورتان لەروداوەکانی دوایی. بەلاّم کاربەدەستانی روسی لەسەرەتادا سمکۆو سەید تەها و چەند کوردێکی تریان دورخستەوە بۆ قافقاس. پاش ماوەیەکی زۆر ئینجا رێگەیاندا بگەڕێتەوە لەخوی دابنیشێ.

بەر لەشۆڕشی ئۆکتۆبەر سەید تەهاو سمکۆو چەند کەسێکی تر((جەمعییەتی استخلاصی کوردستان))یان دروست کرد. داوایان لەکاربەدەستانی روسی کرد بۆ گفتوگۆ دەربارەی هاوکاری کورد روس دژی تورك بەو مەرجەی پشتیوانی لەئامانجی نەتەوەیی کورد بکەن.

سمکۆ وەکو کەسێکی ناودارو بەدەسەلاّتی ناوچەکەو ورمێ وەکو ناوەندێکی گرنگی کاری دیپلۆماسیو پڕوپاگەندەی میسیونێری، لەمزووە بوبون بەهۆی ناسیاویو هاتوچۆ لەنێوان ئەو و گەلێ دیپلۆماتو پیاوی دینییدا.

پاش شۆڕشی ئۆکتۆبەرو کشانەوەی تەواوی سوپای روسی ورمێو مەلبەندەکانی دەوروبەری بۆشایی دەسەلاّتی تێ کەوت. دەوڵەتانی هاوپەیمان ویستیان بەئاسوریەکان پڕی بکەنەوە. سمکۆش لەو هەلەدا دەسەلاّتو هێزی لەناوچەکەدا زۆر زیادی کرد. هەندێ چەکی بەکڕینو هەندێکی بەزەوت کردن لەسوپای کشاوەی روس دەس کەوت. بەکوشتنی مارشیمۆن، پێشەوای دینیی ئاسوری، ناوی زۆر زیاتر دەرکرد.

پێ ناچێ سمکۆ پێوەندی زۆری لەگەڵ گەورە پیاوانی کوردی کرماشان‌و سنەو ئیلام‌و سەرۆکی هۆزەکانی ئەو مەڵبەندانە هەبو بێ. رەنگە شوێنی جوگرافی ژیانی سمکۆو زاراوەی زمان لەوەدا دەورێکی گێڕا بێ.

٣/٢ کوشتنی مارشیمۆن

لەی٩ی جمادی الاولی ١٣٣٦دا، شەڕێکی قورس لەنێوان ئاسوریيە مەسیحییەکان‌و عەجەمە موسڵمانەکانی ورمێدا قەوما. لەو شەڕەدا چەند هەزار کەس لەهەردولا کوژرا. هێشتا شەڕ تەواو نەبو بو سمکۆ هێزێکی کۆکردەوە بۆ یارمەتیدانی عەجەمەکانی ورمێ دژی ئاسوریەکان، بەلاّم بەرلەوەی ئەو بگاتە ورمێ ئاسوریەکان دەستیان بەسەر ورمێدا گرت‌و موسڵمانەکان خۆیان بەدەستەوەدا، سمکۆ بێ ئەوەی بکەوێتە شەڕەوە گەڕایەوە دواوە.

ئاسورییەکان ئەگەرچی ئەو شەڕەیان بردەوە، بەلاّم لەناوچەکەدا خۆیان لەبەرامبەر گەلی ئازەری شیعەدا بەتەنها ئەدی. سەرەڕای ئەوەش بەشی زۆری ئەوانە بێگانە بون، هەموی چەند مانگێ بو لەهەکارییەوە هات بونە ورمێ بەژمارەش لەچاو خەڵکی ورمێ‌و دەوروبەریدا کەمایەتی بون‌و، نەیان ئەتوانی بەبێ پێکهاتن‌و هاوپەیمانێتی لەگەڵ گەلێکی لەخۆیان زۆرتری وەکو کوردا، هاوسەنگیی هێز لەناوچەکەدا رابگرن. مارشیمۆن لەگەڵ سمکۆ پێوەندی کردو رێکەوتن لەسەرئەوەی بۆ گفتوگۆ لەکۆنە شار(سەلماس)یەکتری ببینن. سمکۆ ئەم دیتنەی بۆ ئەوە بو مارشیمۆنی تێدا بکوژێ. مارشیمون رابەری سیاسی‌و سوپایی‌و دینیی ئاسورییەکان بو. لەناو دەوڵەتە گەورەکاندا ناسرا بو. هاوپەیمانەکان: بەریتانیا، فەرەنسە، ئەمریکا، ئیتالیا پشتیوانییان ئەکردو پێشتریش روسیە پشتیوانی کرد بو.

سمکۆ لەو دیتنەدا مارشیمۆنی کوشت

سەبارەت بەکوشتنی مارشیمۆن لێکدانەوەی جۆراوجۆر هەیە، بەلاّم خۆی وەکو لەگفتوگۆکەدا لەگەڵ مستەفا پاشا رونی کردۆتەوە ئەڵێ:

((پرسیار: هۆی تێکچون‌و شەڕکردنت لەگەڵ ئاسوریەکاندا چی بو، تکایە پێم بڵێ، مار شەمعون، کەئاشتی ویست‌و دۆستی کورد بو لەبەرچی کوژرا؟

((وەلاّم: بێگومان ئاگاداری ئەوەی کەتورک‌و روس لەجەنگی جیهانیدا چییان بەکورد کرد! حەز ئەکەم هۆی کوشتنی مارشەمعونت بۆ رون بکەمەوە:

لەو هەرایەی لەباکوری کوردستاندا لەنێوان تورک‌و ئەرمەنیدا رویدا، ئاسوریەکان چونە پاڵ ئەرمەنیەکان‌و یارمەتییان دان. دوای شۆڕشی روسیا، روسەکان هێزەکانیان لەسابلاخ‌و ورمێ کێشایەوەو ژمارەیەکی زۆر چەك‌و

جبەخانەو تۆپ رەشاش‌و تفەنگیان بەجێ هێشت‌و هەموی بۆ ئاسوریەکان مایەوە. چەند ئەفسەرێکی روس‌و ئاسوریەکان‌و هەندێ کاربەدەستی ئەوروپایی، دەیانزانی ئێران بەهۆی لاوازی‌و کزی دەسەڵات‌و کەم دەرامەتیەوە ناتوانێت داکۆکی لەخۆی بکات، بۆیە ئاسوریە چەکدارەکان ویستیان ئەم دەرفەتە لەکیس نەدەن‌و ئازربایجان کەناوچەیەکی گرنگی نێوانی ئەرمەن‌و تورك‌و فارسە بگرن...

دوای ئەوەی ئاسوریەکان بەسەر فارسەکان‌دا سەرکەوتن‌و بانگەوازی سەربەخۆییان‌دا، هاتنە لام‌و داوای هاریکارییان لێ کردم، بۆ ئەوەی پێکەوە بچینە ناو ئێرانەوە، منیش بەڵێنی یارمەتیم دانێ... بەڵام ئێرانیەکان بەوەیان زانی کەئاسوریەکان داوای یارمەتییان لەمن کردوە... نوێنەرێکی ئێران هات‌و داوای لێ کردم کەپشتی ئاسوریەکان نەگرم‌و بەرانبەر بەمە بەڵێنی پاداشت‌و چاکەدانەوەیان دامێ. لەبەرئەوەش دەمزانی ئاسوریەکان نیازیان وایە باکوری کوردستان بخەنە ژێر رکێفی خۆیانەوەو داگیری بکەن، بۆیە مارشەمعونم کوشت. ئێرانیەکانیش لەبەڵێنی خۆیان پاشگەزبونەوە. بۆیە منیش پەلامارم دان‌و ورمێم گرت‌و کاربەدەستانی خۆمم لێ دامەزراند)).

ئەوەی کەسپهداری والی تەورێز سمکۆی راسپارد بێ بۆ کوشتنی مارشیمۆن‌و بەڵێنی پاداشی پێ‌دا بێ‌و دوایش خۆی لێ نەکرد بێ بەخاوەن، لەهەمو لێکدانەوەکانی تر زیاتر رێی تێ ئەچێ، چونکە لەوە چەند مەبەستی بەدی ئەهێنا، یا وەکو ئەڵێن بەتیرێ چەند نیشانەیەکی ئەپێکا:

١-ئاسورییەکان بەکوژرانی سەرکردەکەیان ئەبو وورە بەر بدەن‌و ئیتر نەك نەتوانن دەس بەسەر ناوچەکەدا بگرن، بەڵکو پەرتۆبلاو ببنەوە، لەراستیشدا ئەگەرچی کوژرانی مارشیمون چەند هەفتەیەك ئاسورییەکانی دەرکرد، بەڵام سەرەنجام پەرەوازە بون،

٢-شەڕەکە لەکۆڵ عەجەم ببێتەوە، لەشەڕی ئاسوری‌و عەجەمەوە ببێتە شەڕی ئاسوری‌و کورد،

٣-دەوڵەتی ئێران، بەجێگیربونی ئاسورییەکان لەورمێ‌و پێکهێنانی رێکخراوێکی چەکدارو دەسگرتنیان بەسەر ناوچەکەدا لەپەژارەیەکی قوڵ‌دا بو، بەڵام لەو کاتەدا نەخوی هێزێکی چەکداری ئەوتۆی هەبو ئەوانە لەناوچەکە دەربکات، و نە لەهەلومەرجێکی سیاسی پتەوی ئەوتۆدا بو بتوانێ تۆباڵی کوشتنی کەسێکی وەکو مارشیمۆنی ناودار، کە لەلایەن هاوپەیمانەکانەوە بەتایبەتی لەلایەن بەریتانیاوە پشتیوانی ئەکرا، بگرێتە ئەستۆی خۆی.

سمکۆ راسپێریی ئێرانییەکانی بەجێ هێنا. مارشیمۆنی کوشت. بەوەش لەجاران زۆر زیاتر ناووناوبانگی دەرکرد. لەناو هەندێ کۆڕو کۆمەڵی نەتەوەپەرستی کوردا، وەکو قارەمانێکی نەتەوەیی سەیری ئەکراو، لەناو عەجەمو کۆڕە جیهانیەکاندا ئەم کارە وەکو کارێکی ناجوامێرانەو خیانەتێکی گەورە باس ئەکرا. کوشتنی بەفێڵ کەهەمیشە یەکێ بوە لەنەریتەکانی حوکمڕانی کاربەدەستانی ئێران‌و، نوسەرانی ئێرانی لەنوسینەکانی خۆیاندا ئەم جۆرە کارە ناجوامێرییانەیان بە(لطائیف الحیل)و((تدبیراتی صائبە))و((کمندی تدبیر))و((وسائل‌و رسائل))و بەزیرەکی‌و ئازایەتی بۆ خۆیان داناوە. تەنانەت ئەوانیش ئەم کارەی سمکۆیان، بە ناجوامێری‌و بێ ئەقلانەو خوێنڕێژی لەقەڵەمدا.

بەفەرمانی ئاغا پەتروس سەرکردەکانی ئاسورییەکان کۆبونەوەیەکی جەنگیان کردو هێزەکانی خۆیان سازدا. هێرشێکی کتوپڕیان کردە سەر چەهریق. سمکۆ لەناکاو ئابلۆقە درا. لەم شەڕەدا چەندین کورد کوژران لەوانە دایکی سمکۆو کچێکی جەوهەر ئاغای برای سمکۆ. پاش شەڕێکی سەخت سمکۆ لەگەڵ هێزەکانی کشایەوە ناو خاکی تورکیا[٢٣].

لەپاش پەلاماردانی چەهریق ئاسورییەکان گەڕانەوە ورمێ. لەهەلومەرجێکی نالەبارا ئەژیان. سمکۆش گەڕایەوە شوێنی خۆی. کورد لەناکۆکیەکی لابەلای ترەوە گلا، کەناکۆکی بو لەگەڵ ئاسوری.

٤/٢ ئامانجی سیاسی سمکۆ

لەدوای جەنگی جیهانی یەکەم مەسەلەی کورد چو بوە قۆناغێکی گرنگەوە. دەوڵەتە براوەکان ئەیانویست رێکەوتنە نهێنیەکانی سەردەمی جەنگ بەگوێرەی تەرازوی هێزەکانی خۆیان لەدوای جەنگ جێبەجێ بکەن، گەلانی ژێر دەستەش ئەیانویست هاوپەیمانەکان، بەڵێنەکانی کاتی جەنگ، بەتایبەتی دەربارەی ئازادی مافی بڕیاردانی چارەنوس جێبەجێ بکرێ.

هێشتا جەنگ کۆتایی نەهات بو شێخ محمود لەسلێمانیەوە دەستەیەکی نوێنەرایەتی ناردە لای دەسەڵاتدارانی ئینگلیزی لەکفری‌و، داوای لێ کردن نەتەوەی کوردیش لەریزی گەلانی ئازاددا بژمێرن بەرامبەر بەوەش گفتی دۆستایەتی‌و هاوکاری پێدان. میجەر نوئیل بەنوێنەرایەتی حکومەتی بەریتانیا چو بۆ سلێمانی‌و خۆی گوتەنی پێشوازییەکی شاهانەیان لێ کردو، لەکۆبونەوەیەکی جەماوەریدا پشتیوانی حکومەتی بەریتانی لەخواستی ئازادی کورد دەربڕی‌و، شێخ محمودی وەکو حوکمداری کوردستان راگەیاند. پاش چەند رۆژێ کولونێل ویلسۆنی مندوبی سامی بەریتانی خۆیشی چوە سلێمانی‌و حوکمدارێتی شێخ

مەحمودی لەنێوان زێی بچوك‌و روباری سیروان‌دا سەلماندو، کۆبونەوەیەکی لەگەڵ سەرەك عەشیرەتە کوردەکان کردو، ئەوانیش مەزبەتەیەکیان دایە سەبارەت بەمافی نەتەوەیی گەلی کورد.

لەئستەمولّ، راستەوخۆ لەگەڵ تەواو بونی جەنگ‌دا پیاوە گەورەکانی کورد لەویّ((جەمعییەتی تعالی کوردستان))یان پێك هێنا. شێخ عەبدولقادر شەمزینی و ئەمین عالی بەدرخان‌و چەندین شەخسیەتی کوردی ناسراو بەشداربون، کۆمیتە کەوت بوە چالاکییەکی کاریگەری سیاسی، دیپلۆماسی، رۆشنبیری بۆ دروستکردنی دەوڵەتی کوردستان.

لەپاریس، شەریف پاشا بەنوێنەرایەتی نەتەوەی کورد داوای لەکۆنفرەنسی ئاشتی‌و دەوڵەتانی دنیا ئەکرد، مافی ئازادی بڕیاردانی چارەنوس بۆ گەلی کورد بسەلمێنن‌و یارمەتی بدەن بۆ دامەزراندنی دەوڵەتی سەربەخۆ لەسەر ئەرزی نیشتمانی نەتەوەیی خۆی.

لەدوای راگرتنی جەنگ ئێران هەوڵی ئەدا بەریتانیا قانع بکا پشتیوانی ئێران بکا بۆ فراوان کردنی قەڵەمڕەوەکەی لەسەر حسابی دەوڵەتی تێشکاوی عوسمانی، داوای ئەکرد بەشێکی گەورەی کوردستانی تورکیا بخرێتە سەر ئێران.

لەکوردستانی ئێران چالاکیەکی سیاسی فراوان نەبو، بەتایبەتی لەئوستانەکانی کوردستان، کرماشان، ئیلام‌دا. سمکۆ ناسراوترین شەخسیەتی کوردی ئێران بو.

سمکۆ چیّ ئەویست؟ خواستە سیاسیەکانی چی بون؟

سمکۆ رێکخراوێکی سیاسی نەبو، هەروەها کۆمیتەیەکی سیاسیشی پێکەوە نەنابو، بەرنامەیەکی سیاسی رون‌و دیاری هەبیّ. رێکخراوەکانی((جیهاندانی))پێش جەنگ‌و((جەمعییەتی استخلاصی کوردستان))ی سالآنی جەنگ، نەمابون. خۆی سەرکردەی جولآنەوەکەو دانەری نەخشەو بەرنامەکانی بو. ئامانجی سیاسی سمکۆ لەگفتوگۆکانی‌دا لەگەڵ ئینگلیزو لەو پەیامەدا کەبۆ یەکێتی سۆڤێتی ناردو داوای پشتیوانی لیّ ئەکردن بۆ دروست کردنی دەوڵەتی کوردی رون‌و ئاشکرایە.

کسروی لەبارەی ئامانجی سیاسی سمکۆ ئەڵیّ:

((...سمکۆ ئەم سەردەمە سەربەخۆیی(استقلال)ی بۆ کوردستان ئەویست‌و، لەرێگەی ئەم ئارەزوەدا بو کە کەوت بوە ئامادەکردن. یەکیّ لەتۆوەکانی ئاشوب‌و زیانکاری کەئەوروپایی لەرۆژهەلآت‌دا وەشاندویانە ئەم ئارەزوی سەربەخۆییە. کارکەرانی ئەوانە ساڵەها گەڕان‌و چونە ناو کوردو ئەرمەنی‌و تورکمان‌و ئاسوری‌و

بەختیاری و هی ترو، ئەم تۆوەیان لەدڵی ئەواندا چاندوە، کوردیش چەندەها ساڵ بو ئەم قسانەی بیست بو، هەوەسمەندانی لەوانە شوێن ئەم ئارەزوە خاوە کەوت بون و، هەندێ جار کتێب و وتاریان نوسی بو. ئێستە سمکۆ ئەیویست ئەو ئارەزوە بهێنێتە دی و، بەپێڕەوی لەئازادیخوازانی عوسمانی کە((ژون تورك))ی لێ پەیدا بو، و ئەو کارانەیان کردبو، بۆ دروست کردنی دەستەیەك بەناوی ((ژون کورد))ەوە تێ ئەکۆشا.

ئەیانوت کەمیستەر دادی ئەمریکایی خستویەتیە سەربیری ئەم کارە. میستەر داد کە لەگەڵ ئەمریکاییەکانی تر، لەگەڵ ئاسوریەکان لەورمێ وە کۆچی کردبو، چوبو بۆ هەمەدان و، هەر لەو رۆژانەدا گەڕایەوە تەورێز لەوێوە چوەوە ورمێ، ئەیان وت کەچەند جارێ چوە بۆ بینینی سمکۆ. ئەم قسەیە ئەگەر بەڵگەشی نەبوبێ لەگەڵ بەدخوازی و کینەتوزی کە لەمیسیونێرە ئەمریکاییەکان بینرا بو، ئەگونجا. زۆر کەس ئەمەیان قبوڵ ئەکردو وایان ئەگوت: ((ئەمریکاییان لەبەرئەوەی نەیان توانی بەدەستی ئاسوری کارێ بۆ پێشەوە ببەن، ئەیانەوێ بەدەستی کورد کارێ بۆ پێشەوە ببەن.

هەرچی هەیە ئەم ئارەزوە کەسانی تر خست بویانە دڵی سمکۆوە، هەر ئەوانیش دڵیان دایەو دلێرییان کرد. لەم ماوەیەدا کەعوسمانیان لەئێران ئەڕۆیشتن دەستەیەك لەسوپاییان و تۆپچیەکانی ئەوان کەچەند سەد کەس بون نەگەڕانەوە وڵاتی خۆیان بەو تفەنگ و تۆپانەوە کەپێیان بو چون بۆ چەهریق و چونە ژێر دەستی سمکۆوە. ئەم روداوە دلێری ئەوی چەند جار زیاتر کردو، بەجۆرە خۆی ئامادە بینی ئاڵای نافەرمانی هەڵ بکا، یەکێ لەهاودەستەکانی لەم کارەدا سەید تەها نەوەی شێخ عوبەیدوڵڵا بو کەبنەماڵەکەیان لەکوردستاندا بەناوبانگ و سەید تەها خۆیشی پیاوێکی کۆشاو کاری بو))[٢٤].

نوسەرێکی مەزنی ئێران ئاوەها ئامانجی نەتەوەیی کورد هەڵ ئەسەنگێنێ. ئارەزوی سەربەخۆیی لەکوردا بەتۆوی گەڕیدە ئەوروپیەکاندا ئەنێ.

هەر کسروی خۆی، باسی مەلا و بازرگان و پێشەوەرەکانی تاران ئەگێڕێتەوە کەچونە ناو سەفارەتی بەریتانی و ئەوانی تەورێز چونە ناو کونسولگەی بەریتانیەوە لەوێ بەست نشین بون. پێشتر بەست هەر لەبارەگای پیاوە دینیە پیرۆزەکاندا ئەکراو، ئەو سەردەمە بەریتانیا گەورەترین ئیستعماری دنیا بو، کەچی ئەلقاب گەلی شیرین بەسەر ئەو((ئازادیخواز))و((موجاهید))انەدا کەرابەری ئینقیلابی مەشروتە بون دابەش ئەکا. هەروەها هەندێ لەو مەشروتەخوازانەی وەکو ستارخان و باقرخان کەپەنایان بردبوە بەر شابەندەرخانەی عوسمانی و ئەوانەی پەنایان برد بوە

بەر خاکی عوسمانیو داوای پشتیوانیو یارمەتییان لێکردنو لەگەڵ ئۆردوی تورکدا گەڕانەوە بەموجاهیدو ئازادیخواز، کەچی کوردەکان بەجەردە دائەنێ. بەقسەیەکی تر بۆ تێکۆشەرانی ئێرانی پێوەندیو پەنابردن بۆ تورکو ئینگلیزو روسو هێزەکانی بێگانە بەرەواو بۆ تێکۆشەرانی کورد بەکاری خراپ لەقەڵەم ئەدا.

لەو گفتوگۆ راستەوخۆیەدا کەحاجی مستەفا پاشای یاملکی لەگەڵی کردوە، سمکۆ خۆی ئامانجەکانی بەمجۆرە رون ئەکاتەوە:

((پرسیار: لەماوەی ئەم دو ساڵەی رابردودا لەدژی حکومەتی ئێران جولاویتەوەو ئەجولێیتەوە، مەبەست لەم بزوتنەوەیە چیەو بەتەمای چ جۆرە دەسکەوتێکیت دەسگیر ببێت؟

((وەڵام: فارسەکان(بێگومان سمکۆ وشەی فارسی بەکارنەهێناوە، بەڵکو عەجەمی بەکارهێناوە بەڵام ئەبێ لەوەرگێڕانی ئینگلیزی داوای لێ کرابێ) رقیان لەکوردە، لەبەرئەوە من بەهەمو توانای خۆمەوە هەوڵ دەدەم کوردەکان رێك بخەم، بۆئەوەی لەدەستدرێژی فارس رزگاریان بێت، هەر بۆیە پار شاری ورمێم گرت لەگەڵ ئەو ناوچەیەی کە لەرابردودا کوردی بوە، دواتریش شاری سەلماسو ئەمساڵیش فارسەکانم لەسابلاخ دەرپەڕاند.

((پرسیار: باشە تۆ هەوڵ دەدەی بۆ ئەوەی کورد رزگارو ئازاد بکەیتو سەربەخۆییان بۆ ساز بکەیت؟ ئەی بۆچی پێش هەمو شتێك ناوچەی وانو ئەرزرومو بەتلیسو هەکاری خەرپوت رزگار ناکەیتو ئەو خەڵکە رێك ناخەی، کەماوەیەکە لەژێر جەورو ستەمی تاقمەکەی مستەفا کەمال دان؟

بۆچی ئاڵای تایبەتی خۆت هەڵناکەی، تادەری بخەیت کەوا مەبەستت لەو جولانەوەیە خوێن رشتن نیە، بەڵکو مەبەستت سەربەخۆییە؟

بەئاشتیو خۆشی بۆچی هەوڵی رێکەوتن لەگەڵ فارسەکاندا نادەی؟

((وەڵام: من وای بەباش دەزانم کە لەپێشدا لەئێرانەوە دەست پێ بکەم. من هیچ بەچاکی نازانم، لەم رۆژەدا لەگەڵ تورکەکاندا تێکی بدەم، چونکە ئەوان بەتفەنگو فیشەك یارمەتیم دەدەن. من هیچ بەپێویستیشی نازانم بۆ بێگانە بەیانو بلاوکراوە بلاوبکەمەوە، چونکە ئەوان زۆر باش شارەزای ئەوەن کەئێمە هێشتا بەشێوەیەکی خێلایەتی دەژین، جگە لەمەش بیستومە ئەوروپاییەکان لەناوخۆیاندا لەکێشەو مشتومڕدان بۆیە ئێمە پێویستە تێکۆشینو پشتیش بەهێزو دەسەلاتی خۆمان ببەستینو نەهێڵین فارسەکان بگەڕێنەوە ورمێو سابلاخ. ئێمە بەهیچ جۆرێك کۆڵ نادەینو تا تاقە شوکاکێك مابێ لەم روەوە بەرهەڵستی دەکەین)).

سمکۆ لای وابو ئێران لەو کاتەدا لاوازە. ئەبێ کورد ئەو هەلە بقۆزێتەوە بۆ ئازادکردنی خۆی. کوردی جێگاکانی تریش ئەبێ یارمەتی ئەوان بدەن[٢٥].

لەو گفتوگۆیەدا کە یاملکی لەگەڵی کردوە سەبارەت بەکوردستانی تورکیاش هەر بیروڕایەکی لەو بابەتەی هەبوە:

((جەنابی ئیسماعیل ئاغا! ئەمڕۆ وەکو ڕۆژگاری شێخ عوبەیدوللا نیە، ئەمڕۆ ڕوداوەکانی ناو کوردستان جێی سەرنجی هەمو دەوڵەتە ئەوروپاییەکانە، لێیان ئاگادارن، تەنانەت ئەمریکای یەکگرتوش ئاگادارە، حکومەتێکی گەورەی وەکو بەریتانیا حوکمی سلێمانی‌و ناوچەکە دەکات‌و ئاگای لەهەمو بزوتنەوەیەکی کوردە. ئەگەر هەرشتێك ئەو لێی رازی نەبێت‌و لەگەڵ سیاسەتی‌دا نەگونجێت، ئەوا لەڕوی سیاسی‌و عەسکەری‌یەوە لەدژی دەوەستێ... ڕاستە ئێوە کاروبارتان لەگەڵ تورکە نەتەوەییەکانی ئەناتۆلیا ڕێك خستوە، بەڵام ئەگەر ئەوان لەبزوتنەوەکەیان‌دا سەرنەکەوتن، ئەوا ئێوەش تیادەچن‌و کەس بەهاوارتانەوە نایەت، خۆت دەزانیت، بزوتنەوەیەکی وەکو ئەوەی تۆ ئەبێ پشتگیری‌و یارمەتی دەوڵەتێکی ئەوروپایی، بەتایبەتیش ئەمڕۆ کەبەریتانیا بوە بەدراوسێمان، ئەبێ ئەوان بەهیچ مەبەست‌و ئامانجێك ناگەین جەلالەتی سوڵتان بزوتنەوەکەی ئەمڕۆی ئەناتۆلیا بەیاخیگەری‌و سەرپێچی دادەنێ، هەر لەبەرئەوەشە یۆنانیەکان بەرەو ئەنگۆرە(ئەبێ ئەنقەرە بێ)هاتون‌و ئامادەن، کەعەمەلیاتێکی تریشیان لەدو بکەن. لەئەناتۆلیاش زۆر کەس پێشوازیان لەهاتنی یۆنانیەکان کردوەو داوایان لێ کردون ناوچەکە داگیر بکەن. چونکە زۆر ڕقیان لەتورکە نەتەوەییەکانە.. ئەو تورکە نەتەوەییانە دوژمنی کوردن‌و دەبێ ئەوەت لەبیر نەچێ، کەئەوانە لەساڵی ١٩٠٨ەوە تائێستە چەند زیانیان لەکورد داوە. هەر چۆنێك بێت یۆنانیەکان لەتورکەکان بۆ ئێمە باشترن، چونکە هیچ نەبێ شارستانی‌و پێشکەوتنخوازن‌و تورکەکان زۆر دواکەوتوو نەزانن. باشتر وایە لەگەڵ یۆنانیەکان‌دا پەیوەندی پەیدا بکەیت‌و لەم بارەشەوە ئینگلیزەکان ئاگادار بکەی، پەیوەندیان پێوە بکەو سود لەهەل‌و دەرفەت وەربگرە. هەوڵ بدە لەگەڵ ئەو شوێنانەدا ڕێك بکەوە، کەبەریتانی‌و ئەوروپایی تێدا نیە، وابزانم ئەگەر ئەو ڕێگەیە بگریتە بەر ئەوروپاییەکان گوێ لەداواکانت دەگرن...

سمکۆ لەوەڵامدا ئەڵێ: منیش زۆر ڕقم لەتورکە نەتەوەییەکانە، بۆ کوردیش ئەوان لەفارسەکان بۆ کورد بەدوژمنتر دەزانم. من چەند جارێك نامەم بۆ ئینگلیزەکان ناردوەو ئاگادارم کردون کەمن نامەوێ دژی سیاسەتی ئەوان بم‌و ئێمە هەمیشە پێویستمان بەیارمەتی بەریتانیا هەیە. بائەوان لایەنگری کورد بکەن، منیش ئامادەم بەپێی ئارەزوی ئەوان بجولێمەوە. ئێمە پێویستمان بەیارمەتی چەك‌و

فیشەك هەیەو ئەگەر لەم روەوە فریامان نەکەون توشی کێشەو سەریەشە دەبم. سەید تەهام نارد بۆ بەغدا، بەڵام هیچ سودو ئەنجامێکی نەبو، ئەوا من و سەید تەها ئێوە دەکەین بەوەکیل ئەگەر حکومەتی بەریتانیا خۆی، یاخود بەهۆی دۆستە دڵسۆزەکانی پشدەریەوە، بتوانن یارمەتی چەك و جبەخانەمان بدات، بەبێ ئەوەی بماغاتە ژێر رەحمی ئەفسەرەکانیەوە، ئەوا دەتوانین وان و ئەرزرۆم سیواس و هەکاری لەتورك پاك بکەینەوەو ئەوسا دەتوانین دەرسێکی گەورەو چاکیش بە ئەوانەی رەواندوزو شوێنەکانی تریش بدەین. ئەمە پێشنیاری ئێمەیەو دەتوانین دڵنیات بکەین، کەئێمە لەم گفتوگۆیەماندا راستین. ئێمە دەتوانین ئەنگۆرەش(؟)بگرین و ئەگەر ئینگلیزەکان بێ دەنگ بن، لەماوەیەکی کەمدا شاری سنەش(؟)دەگرین)).

بۆچونی سمکۆ دەربارەی لاوازیی ئێران لەجێی خۆیا بوە. لەلایەك ناکۆکی لەنێوان ئازادیخوازانی ئێران بەگشتی و چینی کۆنەپەرست و شا لەوپەری توندیدا بو، بەتایبەتی دوای بەستنی پەیمانی ئێرانی-ئینگلیزی ١٩١٩کە لەئەنجامی بەرتیل وەرگرتنی وثوق الدولەی سەرەوەزیرو وەزیرەکانی دەرەوەو داراییدا، ئێرانی ئەکردە ژێردەستەی بەریتانی. لەلایەکی تر ئێران، دەوڵەتی مەرکەزی ئەرتەشی بەهێزی تێدا نەما بو، لەجەنگەل، خوراسان، خوزستان خەڵك هەڵگەرابونەوە لەدەوڵەت. بەڵام روداوێ هات بوە پێشەوە کەببو بەپشتیوانی ئێران ئەویش، شۆڕشی ئۆکتۆبەر بو لەروسیە. چونکە ئەم روداوە گەورەیە، سەرلەنوێ ئەهمیەتی ئێرانی لەستراتیجی هەمو دەوڵەتە گەورەکانی دنیادا زیاد کردەوە.

لەلایەك بەریتانیاو هاوپەیمانەکانی نەیان ئەویست ئێران لاوازو پارچە پارچە بێ بۆ ئەوەی بتوانێ خۆی لەبەر لێشاوی پەرەسەندنی کۆمۆنیزمدا، کە لەدەوڵەتی دراوسێی لای سەروی ئێرانەوە ئەهات، رابگرێ.

لەلایەکی ترەوە، روسیەش ئەیویست دراوسێکەی لای خواروی بەهێز بێ و پارچە پارچە نەبێ بۆ ئەوەی دەوڵەتە ئیمپریالیستیەکان، بەتایبەتی بەریتانیا، نەتوانێ دەس بەسەر ئێراندا بگرێ بیکا بەبنکەی پیلانگێران دژی دەوڵەتی روسیای سۆسیالیستی.

لەگەڵ ئەوەی سمکۆ لای وابو ئەبێ خەریکی ئێران بێ، نەیتوانی لەگەڵ کوردەکانی ئێران پێوەندی هاو خەباتی فراوان دابمەزرێنێ و، لەگەڵ بزوتنەوەی کورد لەعیراق و تورکیا هیچ کارێکی چەکداری هاوبەشی نەکرد. هەروەها نەیتوانی لەگەڵ ئازادیخوازانی ئێران هیچ کارێکی هاوبەش یا هاوکاریەك بکا.

٣- شەڕو شۆڕش

١/٣ هەلومەرجی گشتی ئێران

مێژونوسێکی ئێرانی هەلومەرجی ئەو سەردەمە بەجۆرە باس ئەکا:

((مشیر الدوله کاتێ هاتە سەرکار کەدۆخی ئێران بەهۆی روداوەکانی جەنگی جیهانیەوە(١٩١٤)پەرێشانو بێ سامان بو، یاخییانو رێگرەکان لەئەطرافی وڵاتدا تاڵای هەڵگەڕانەوەیان هەڵکردبو، هەندێ لەئێلاتو عەشایەر سەرەڕای ئەوەی باجیان نەئەدا، سەرپێچییان لەفەرمانی حکومەتی ناوەندی ئەکرد، حەزیان ئەکرد حکومەتی تاران لاواز بێ یابڕوخێ. باری دارایی وڵات زۆر لەرزۆكو بەجۆرێکی گشتی وەرگرتنی دەرامەتی دەوڵەت تێك چوبو. خەزانە چۆڵو حکومەتی ناوەندی ناتەوان بوبو. دانی مانگانەی فەرمانبەرانی حکومەت بەجۆرێ توشی دواکەوتن ئەبو زۆر جار چەند مانگێ تەلەبکار بون، هەلومەرجی ئەوسای ئەرتەش بێ ئەندازە جێگەی داخ بو. هێزە نیزامییەکانی ئەو زەمانە پێك هات بو لەمانەی خوارێ:

١-یەك فیرقە قازاق کە لەزەمانی پێش جەنگەوە لەژێر سەرپەرشتی ئەفسەرانی روسیای قەیسەریدا بەڕێوە ئەبران، ئەم ئەفسەرانە بەجۆرێکی ئاسایی لەخزمەتی دەوڵەتی ئێراندا بون. لەو کاتەدا سەرۆکایەتی فیرقە لەئەستۆی ئەستاروسلسکیدا بو(٨ هەزار کەس بو).

٢-تاقمی ژاندارم کە لەزەمانی میستەر شوستەری ئەمریکایی، راوێژپێکراوی دارایی ئێرانو سەرۆکی خەزانەداری گشتی، بەنیازی کۆکردنەوەی داهاتی دەوڵەت، دامەزرێنرا بون. ئەم تاقمە لەساڵی ١٣٢٩ی قەمەریدا پێك هێنرا بو. دوایی بو بەناوکی سەرەکی بەڕێوەبەرایەتی ژاندارمەری کە بەهۆی کۆلۆنێل یال مارسونو چەند ئەفسەری سویدی تر بەرێکخستنێکی نوێ دامەزرابو. (هەمویان ٨هەزارو ٤٠٠ کەس بون)

لەلای سەروی ئێراندا(کەنارەکانی دەریای خەزەر بەتایبەتی رەشت)هێزی موتەجاسرین خەریکی شەڕبون لەگەڵ ئۆردوی قازاق، لەئازەربایجان ئیسماعیل ئاغای سمکۆ راپەڕی بو خەریکی پێکادان بو لەگەڵ بەشێکی ئۆردوی ژاندارم. هەروەها کوردەکانی کوردستانیش بەشێکی تری ئۆردوی ژاندارمیان بەخۆیانەوە خەریك کرد بو لەشەڕ هەڵاتندا بون.

لەسەرانسەری ئێراندا تێکهەڵچونو پێکادان روی ئەدا...))[٢٦].

سمکۆ لەسەرەتای دەس پێ‌کردنی بزوتنەوەکەیەوە ئاگاداری لاوازی ئێرانو خراپی هەلومەرجی گشتی حکومەتی ئێران بو. لەبەرئەوە لای وابو ئەوە هەلێکە

ئەبێ کورد بۆ سودی خۆی بیقۆزێتەوە. کوردی شوێنەکانی تریش پشتیوانی لەمان بکەن بەئامانجی نەتەوەیی خۆیان بگەن.))[27].

ساڵی ١٩١٩ دو روداو بون بەهۆی تەقاندنەوەی ناکۆکی دێرینەی کاربەدەستانی ئێران و کورد بەتایبەتی شوکاك لەناوچەی ورمێدا. پیلانی کوشتنی سمکۆو ناردنی حاکمێکی نوێ بۆ رەواندنەوەی کورد لەورمێ.

٢/٣ پیلانی کوشتنی سمکۆ

جێنشینی والی ئازەربایجان لەتەورێز کابرایەك بو بەناوی. مکرم الملك پیلانێکی بۆ کوشتنی سمکۆ دانا. بۆمبێکی لەناو قوتویەکی شیرینیدا بۆ نارد بۆ ئەوەی لەکاتی هەڵپچڕیندا پێیدا بتەقێتەوە.

کسروی روداوەکە بەجۆرە ئەگێڕێتەوە:

((مکرم الملك ، نائب الایالە، لەبەرئەوەی سوپایەکی لەبەردەستدا نەبو بینێرێتە سەر کوردەکان، بەناچاری بیری لەچارەیەکی تر ئەکردەوە، ئەوە بو کەبۆمبێ بۆ ئیسماعیل ئاغا بنێرێو لەناوی ببات. ساڵی ١٢٧٨ لەکاتی جەنگەکانی تەورێزا حەیدەر عمواغلیو کسانێکی تر لەئازادیخوازانی ئەم شارە بۆ کوشتنی شجاع نظام بیریان لەم چارەیە کرد بوەوە. قوتویەکیان بەناوی((ئەمانەت))ەوە بەپۆستەدا بۆ ناردو کوشتیان. مکرم الملکیش ئەیویست هەمان شت لەگەڵ سمکۆ تاقی بکاتەوە.

بۆ ئەم کارەش هاوبیرو هاوکارەکانی بەنهێنی لەئەرمەنەکان بو، بۆمبەکەش ئەوان دروستیان کردو مکرم الملك ناردی بۆ خوی، لەبەرئەوەی خەسوی ئیسماعیل ئاغا لەگوندێکی خوی دائەنیشت، بەو ناوەی کەئەوە قوتوی شیرینیە ئەو ژنە بۆ زاواو نەوەکەی خۆی ناردوە. ناردی بۆ چەهریق بۆ ئیسماعیل ئاغا.

بەڵام سمکۆ لەشجاع نظام هوشیارتر بو خۆی دەرباز کرد. لەزمانی ئەوەوە وائەگێڕنەوە: کەقوتوەکەیان هێنا کوڕەکەم بەناوی ئەوەوە کەئەمە شیرینیەو نەنکی بۆی ناردوە، پێی لەسەرکردنەوەی داگرت. من داستانی شجاع نظامم بیرکەوتەوە. بەدگومان بومو هۆشیار بومەوە. لەبەرئەوەی لەسەر چیمەن دانیشت بوم وتم لەوێ بیکەنەوە. هەر کەئەخشەکەیان دڕیو، رۆشنیەکی کەمی لێ دەرکەوت، من فرسەتم نەداو بەپێ تێم هەڵ داو هاویشتم بۆ دەرو باوەشم بەکوڕەکەم دا کردو خۆم لەسەر سەوزیەکە درێژ کرد. بۆمبەکە چەند هەنگاوێ دور لەئێمە تەقیەوە.

بەجۆرە سمکۆ لەمەرگ رزگار بو. بەڵام بۆمبەکە لەجێیەك تەقیەوە عەلی ئاغای برایو چەند کوردێکی تری کوشتو ئەمەش بەهانەیەکی تری دایە دەستی سمکۆ. نظام السلطنە لەساڵی ١٢٨٤دا(یەك ساڵ پێش بزوتنەوەی مەشروتە) تەئمینیدا

بەجەعفەر ئاغای براگەورەی سمکۆو بەقورئان سوێندی بۆ خواردو هێنایە تەورێز. دوایی ئەوی لەگەڵ دو کەس لەهاورێکانی کوشت، ئەوانی تر بەڕاکردن گیانی خۆیان دەرباز کرد.

سمکۆ لەم ڕاپەڕینەدا ئەوانەی کردە بەهانە...))[28]

ئەم پیلانە سمکۆی بەتەواوی دووردۆنگ کرد لەئێران بۆی دەرکەوت هێشتا دەستیان هەڵ نەگرتوە لەپیلانگێڕان‌و کوشتنی بەفێڵ‌و دوژمنایەتی لەپەنای دۆستایەتی‌دا. کەوتە هەڕەشە کردن لەکاربەدەستانی ئێرانی‌و هاندانی کورد بۆ شۆڕش لەپێناوی ئازادی‌دا.

٣/٣ دانانی حاکمی نوێی ورمێ

هەر لەو ڕۆژانەدا کەویستیان سمکۆ بکوژن سپهدار کەبۆ دوەمین جار ببوبو بەوالی ئازربایجان، ضیاءالدولەی تەلبورزی دانا بەحوکمڕانی ورمێ لەجێگەی سەردار فاتیح.

بەقسەی تمدن، ضیاءالدولە هات بو بۆ بەرهەڵستی نفوزی کورد لەورمێ. بەقسەی دهقانیش، هات بو بۆ ڕاگرتنی ئاسایشی ورمێ‌و پاراستنی لەدەسدرێژی کورد. بۆ ئەو مەبەستەش، دوسەد سوارە نیزام‌و تۆپێکی شاخاوی لەرێگەی گۆمی ورمێوە لەگەڵ خۆی هێنا بو. هەروەها هانی خەڵکیشی دا بۆ ئەوەی لەهەمو گەڕەکێکی ورمێ کۆمیسیۆنێکی جەنگی پێك بهێنن بۆ پاراستنی شارەکەیان لەهێرشی کورد[29].

بەر لەهاتنی ضیاءالدولە هەندێ کورد چوبونە ناو ورمێ لەوێ ئەژیان. کەبینیان بەتۆپ‌و سوارە نیزامەوە هات، رەوینەوە.

دوای٥ ڕۆژ لەگەیشتنی حاکمی نوێ سەر لەبەیانی ٦٠ کورد چوار دەوری خانوی حاکمیان گرت. ئەیان ویست ضیاءالدولە بگرن. تەقە دامەزرا. سەربازەکان بەدەنگ تەقەکەوە هاتن بۆ یارمەتی دانی حاکم. خەڵك کە بەتێکهەڵچونی کوردو سەربازەکانی حکومەتیان زانی، هەرکەس چەکی هەبو تاوی دایەو چون بۆ یارمەتی حاکم. پەلاماری کوردەکان سەری نەگرت. بەتەقە لەشار دەرکران. لەبەرئەوەی خەڵکی ورمێ ئەو کارەی کوردەکانیان بەهاندانی دکتۆر پاکارد ئەزانی، تاقمێکیان هەڵیان کوتایە سەر بارەگای ئەمریکی ٦٠کەس لەو مەسیحییانەیان کوشت. کە لەوێ داڵدە درا بون.

سمکۆ ئەی ویست نەهێڵێ ضیاءالدولە جێگیر بێ. لەو ڕۆژانەدا هەمو ڕێگە زەمینییەکانی ورمێ گیرا بون. تەنیا ڕێی بەندەری گوڵمانخانە مابو لەسەر گۆمی ورمێ. گوڵمانخانە عەماری گەنمی لێ بو. سمکۆ بەهەوالی سەرنەکەوتنی

پەلامارەکەی ورمێی زانی دەستەیەك شوکاکی بەسەرۆکایەتی تاهیر بەگ ناردە سەر گوڵمانخانەو گرتیان بۆ ئەوەی لەتەوریزەوە نەتوانن هێز بۆ یارمەتی ضیاءالدولە بنێرن.[٣٠] ورمێ کەوتە ناو ئابلۆقەی کوردەوە.

٤/٣ جەنگی پڕوپاگەندە

چەکدارەکانی کورد لەناو شاری ورمێدا ئەگەڕان. خەلکی بەگرتنی گوڵمانخانەیان زانی. دوکان و بازاڕیان داخستو چونەوە ماڵەکانی خۆیان. سەرکردەکانی کورد کەئەمەیان دی، کەوتنە هەوڵدانی ڕاکێشانی دانیشتوان.

تمدن، شایەتی ئەو ڕۆژانە بوە. هەندێ لەهەوڵەکانی کورد بۆ بەدەس هێنانی دۆستایەتی خەلکی ورمێ ئەگێڕێتەوە. لێرەدا هەندێکی دوبارە ئەنوسینەوە.

چوارشەمە ٣١ اردیبهشت ١٢٩٨(١٠رەمەزان ١٣٣٧/١١مە ١٩١٩)کوردەکان لەشار جاڕیاندا:

((خەلکینە بزانن‌و ئاگادار بن!

ئێمە هیچ ناکۆکییەکمان لەگەڵ ئێوە نیە. هیچ جۆرە دوژمنایەتییەك لەبەینی ئێمەو ئێوەدا نیە ئێوە دڵنیا بن‌و بڕۆن دوکانەکانی خۆتان بکەنەوەو خەریکی کاروکاسبی خۆتان بن.

ئێمە تەنیا لەگەڵ حکومەتی بێگانە موخالیفین، کە لەدەرەوەی شارەوە هێنراونەتە ئێرەو، لەناو خەلکدا نیفاق‌و دوبەرەکی بلاوئەکەنەوە. بەکەلك وەرگرتن لەدوبەرەکی ئەکەونە پڕکردنی گیرفانی خۆیان. بەگیرفانی خالی دین‌و بەگیرفانی پڕو کەلوپەلی زۆری گرانبەهاوە لەم شارە ئەڕۆن. ئەم جۆرە حکومەتانە هیچ گوێ نادەنە میللەت‌و شار. هەر لەبیری ئەوەدان حەددی ئەعلای ئیستیفادەی نا مەشروع‌و عەییاشی‌و هەرزەگی‌و حەیف‌و مەیل کردنی پولی میللەت دان.

بەڵێ ئێمە لەگەڵ ئەم جۆرە کەسانەی بەڕاستی وەکو زەرو وان دوژمنایەتی ئەکەین.

ئەهالی موحتەرەم!

وەرن غیرەت بدەینە بەر خۆمان‌و فەرماندار لەناو خودی ئەهالی ورمێدا هەڵ بژێرین‌و نەهێڵین بۆ ئێمە لەکون‌و کەلەبەرەوە فەرماندارمان بۆ بهێنن))[٣١].

هەینی ٢ خرداد ١٢٩٨(٣ رەمەزان ١٣٣٧-١٣ مە ١٩١٩)

لایەنگرەکانی سمکۆ بەردەوام بون لەسەر پێوەندی گرتن لەگەڵ خەلك، لەبازاڕو لەماڵان‌و بەخەڵکیان ئەوت:

((لێرە بەدواوە ئەبێ فەرماندارەکان لەلایەن خەلکی ورمێ‌و لەناو خەلکی ورمێ هەڵ بژێردرێن و دابنرێن. تەنانەت سەرۆکی هەمو دائیرەو لقەکانیش ئەبێ

لەخەڵکی خودی ورمێ بن. ئەی ئەم هەمو ئەعیانو ئەشرافی ورمێ کەسەدان ساڵە خەلکیان بەڕێوە بردوەو مەقاماتی حساسیان هەبوە. بۆچی ئەبێ ئێستە لەگۆشەو کەنارا رابوەستنو فەرماندار بۆ ئێمەو ئەوان لەدەرەوە بێت؟ بۆچی سەرۆکی نەزمییەو سەرۆکی ژاندارمرییان لەدەرەوە هێناوەو لەدەرەوە ناردوە؟

مەگەر لەخودی ورمێ کسانی بەسیرو ئاگادار کەمن کەئەو کسە پوچانەیان بەسەر ئێمەدا سەپاندوە کە بەکیبرو نوخووەت رەفتار ئەکەن. هەوڵ ئەدەن هەمیشە بەینی کوردو عەجەم تێك بدەن. گیرفانی خۆیان پڕ بکەن. بەزەرقوبەرقەوە بژین. مەگەر ئەوانەش خەڵکی ئەم وڵاتە نین. دڵیان بەم ناوچەیە ناسوتێ. تائێستە بەرامبەر بەو هەمو مانگانەیەی کەوەریان گرتوە، بایی دینارێ خەریکی ئاواکردنەوە بونو بۆ پێشکەوتنی ئەم بەشە کارێکیان ئەنجام نەداوە))[٣٢].

ئەم قسانە کەشایەتێکی ئەو سەردەمە ئەیگێڕێتەوە، چونکە بێ بڕواییەکی قوڵ لەنێوان عەجەمو کورد، دروست بوبو، خەڵکی ورمێ بەدەنگیەوە نەهاتن تەنانەت کابرای شایەت کەلێی ئەدوێ ئەڵێ:

((دیسانەوە داروەستەی سمکۆ لەکوڵانو بازاڕدا کەوتنە پێوەندی لەگەڵ خەڵكو قسەیان بۆ ئەکردن(مەبەستی ئەو قسانەیە کەنوسراون) بیروڕای خۆیان رون ئەکردەوەو، کەوت بونە بڵاوکردنەوەی. مەعلومە کەکوردەکان لەجێگەیەکەوە تەعلیماتی ئیجتیماعی و ئەفکاری سیاسیان وەرئەگرنو تەنانەت وەزیفەی تەبلیغاتیان لەئەستۆ گرتوە))[٣٣] مەبەستی تەدن کۆمیسیۆنی ئەمریکاییە کەئەبێ دەرسی‌دا دابن.

لێکدانەوەی قسەی باش لەسەر بنچینەی سوئی نییەت، ئەویش رەنگدانەوەی ئەو پێوەندیە ناناساییە بو کە لەماوەی چەند قەرنی رابردودا دروست بوبو. لەجوڵانەوەکەی شێخ عوبەیدوڵڵادا تەقی بوەوەو بوە شەڕێکی ئەهلی خوێناوی. لەکاتی جەنگی جیهانیو لەشکرکێشیەکانی عوسمانیو روسی‌دا دوبارە بو بوەوە. ئێستاش بزوتنەوەی رزگاری خوازی کورد بەرلەوەی ڕوبەڕوی بەرهەڵستی رەسمیو هێزی دەوڵەتی ئێران ببێ، روبەڕوی ویستی سەلبی عەجەم ئەبو.

ئەگینا ئەم قسانە، وەکو ئەو قسانەن کە لەسەردەمی مەشروتەدا ئەکرانو، دوایی تر لەقانونی ئەساسی ئێراندا وەکو بەشێ لەمافەکانی خەڵك بۆ دانانی ئەنجومەنی ولایەتیو ئیالەتی نوسرا بونو. بەگشتی ئەچونە خانەی بیری دیموکراسیەوە. کەچی تورکە ئازەرییەکان گوێیان لێ نە ئەگرتنو، هاوکارییان لەگەڵ نە ئەکردنو، نەئەبونە هاودەنگیان.

ئێرانیەکان شێخ محەمەد خیابانی بە یەکێ لەئازادیخوازانی گەورەی ئێران دائەنێن. ساڵی دوای ئەو روداوانە لەتەوریز(قیام))ی کرد لەوتارێکا کە لەکۆشکی ((تجدد))لەتەوریز بۆ لایەنگرەکانی داوەو، لەرۆژنامەی ((تجدد))ی ئۆرگانی بزوتنەوەکەیاندا بلاوکراوەتەوە ئەڵێ:

((ئاغایان!

ئێوە ئەزانن بۆچی راپەڕین؟

ئەگەر هەلومەرجی پێش راپەڕین هەڵ بسەنگێنین، حاڵەتی ئەسەف ئەنگێزی مەملەکەتو ئیختیلافاتی بێ حەدو حەسری مالیەو ئیقداماتی بێ ناموسانەو جانبیانەی نەزمیە(شەهرەبانی)بهێنینە بەرچاو، پێویستی ناچاری راپەڕین هەست پێ ئەکەینو تێ ئەگەین..

ئەو دزانەی کە لەتەوریز دەرئەکرێن(مەبستی مەئمورینی ئیداریە)نابێ ببنە سەدرنشینی ئەمارەت، جانبیانی کە لەمەرکەزی ئازەربایجان هەڵدێن نابێ جڵەوی حکومەتی شارو ئوستانەکانی تر بەدەس بهێنن، چونکە هەمو خاکی ئازربایجانی ئێران پیرۆزو دیموکراسی ئێران خاوەنی شەخسیەتی حوقوقین...))[٣٤].

ئەم قسانەی خیابانی لەگەڵ قسەی جارچیە کوردەکانی ورمێ جیاوازییان چیە؟ بۆچی ئەبێ وتاری لەهەمان بابەتی کورد بە((تەعلیماتی))کۆمیسیۆنەکانی بێگانە دابنرێو وتاری خیابانی بە بەیانی ئازادی.

هێزەکانی سمکۆ ورمێیان ئابلۆقەدا. رێگەکانیان بەست. گرانیو قاتوقڕی لەشار بلاوبوەوە. ئەڵقەی ئابلۆقە دانی شاری ورمێ تا ئەهات تەنگتر ئەبو چونکە هەمو رۆژێ زۆرتر کورد ئەهاتنە پاڵ سمکۆو، هەمو شەو هێرشیان ئەکردە سەر قەڵای ورمێ. خەڵکی ورمێ بەرگرییان ئەکردو نەیان ئەهێشت بکەوێتە دەست کورد.

((کۆمیسیۆنی جەنگ))چەکدارەکانی ورمێی بەسەر ٧ دەروازەکەی شارو بورجەکانو دیواری قەڵادا بۆ بەرگری لەهێرشی کورد دابەش کردبو[٣٥].

ئەم کۆمیسیۆنە نەی ئەتوانی پارەی کڕینی تفەنگو فیشەك و باروتو موچەی تفەنگچیەکان تەئمین بکا. داوایان لەمیستەر پاکارد سەرۆکی میسیۆنی ئەمریکایی کرد ٣هەزار تومانیان بەقەرز بداتێ. ئەویش پارەکەی پێدانو بەوە کەوتنە دیفاع لەشار[٣٦] سەیر ئەوەیە لەگێڕانەوەی روداوەکاندا ئاغای تەمەن کورد تاوانبار ئەکا بەوەی پارەیان لەمیستەر پاکارد وەرگرتوەو بە ئامۆژگاری ئەو کەوتونەتە جوڵان. کەچی لەهەمان کاتدا خۆی وەرگرتنی پارە لەپاکاردا بۆ کڕینی چەکو دابین کردنی پێویستیەکانی بەرهەڵستی کورد ئەگێڕێتەوە.

٢٠ی مایسی ١٩١٩هێرشی بۆ سەر شار دەس پێ کردەوە. سەرەتای شەوی ١٢ی رەمەزان هێرشەکەیان توند کرد، بەڵام چەکدارەکانی ورمێ بەرهەڵستیان کرد. هێرشەکەی ئەم جارە سمکۆ خۆی راستەوخۆ سەرکردایەتی ئەکرد. تەرکیزی کردبوە سەر دەروازەکانی نوگچر، عەسکەرخان، بلو. هەوڵیاندا لەلای بلووە درزێك بکەنە دیواری قەڵاوە. هێرشی ئەمجارەش دوای ئەوەی ٣٦ سەعاتی خایاند نەیتوانی دەس بەسەر ورمێدا بگرێ. لەبەرئەوە کشانەوە[٣٧].

ئابلۆقە دانی ورمێ ماوەی ٢٥ رۆژی خایاند. خەڵکی شار لەو ماوەیەدا ئازایانە بەرگرییان لەشارەکەیان کردو نەیان هێشت بکەوێتە دەست کورد. کۆنسولی ئینگلیز کەوتە ناوبژیو حاکمێکی نوێ بۆ ورمێ دانرا. لە١٥ی تیرماهی ١٢٩٨ (٨ی شوالی ١٣٣٧/ ٨ ژوئیە ١٩١٩) سمکۆ ئابلۆقەی ورمێی بەردا. پاراستنی ئاسایشی رێگەکان بەسمکۆ خۆی سپێردراو بەم کارە لەلایەن فەرماندارییەوە مانگانەی بۆ بڕدرایەوە. ئەویش چەند کەسێ چەکداری بۆ ئەم کارە تەرخان کرد[٣٨].

لەو دەوروبەردا سمکۆ ئەی ویست دەسەڵاتی خۆی فراوان بکا بۆ گوندەکانی لەکستانو سوڵتان ئەحمەدو قەرەقشلاخ کەئازەری بون. ئەوانە ملیان نەئەداو شەڕی خوێناوی رویدا لەنێوانی خەڵکی ئەوێو هێزەکانی سمکۆدا. دانیشتوانی ورمێو دەوروبەری بەردەوام داوای یارمەتییان لەتەورێزو تاران ئەکرد.

٥/٣ گفتوگۆیەکی سەرنەکەوتو

سەردار ئینتسار تازە بوبو بەجێگری والی کەوتە سازدانی هێز بۆ سەرکوت کردنی سمکۆ. سەرەتا ماژور میرحسێنخانی لەگەڵ هێزی ژاندارم رەوانە کرد. بەدوی ئەواندا دەستەی قازاخ. داوای سوارەی لەهەمو لایەك ئەکردو پەیتا پەیتا ئەی ناردن. لەتارانەوە فیلیپوف سەرکردەیەکی قازاخیان بۆ فەرماندەیی لەشکر نارد.

فیلیپوف دوای دیتنی سەردار ئینتسار چو بۆ شەرەفخان بۆ دەس کردن بەکار. چەند شەڕو تێکهەڵچون لەنێوان کوردو هێزی ئێراندا رویدا. گرنگ ترینی ئەو شەڕانە لەنزیك دیلمقان قەوما. ٤ کەس لەسەرکردەکانی قازاخو چەند کەسێ لەسەرکردەکانی ژاندارم کوژران. دیلمقان ناوەندی سەلماس کەوتەوە دەست هێزی ئێران.

سمکۆ تەلگرافێکی بۆ عین الدولەی والی ئازەربایجان نارد. عین الدولە ئەگەرچی والی ئازەربایجان بو بەڵام لەزەنجان دائەنیشت. عین الدولە فەرمانی راگرتنی شەڕیدا. شەڕ راوەستاو گفتوگۆ لەنێوان سمکۆو سەردار ئینتسارو

فیلیپوف دەستی پێ کرد. ئێرانیەکان ئەم مەرجانەیان بۆ لێ خوش بونی سمکۆ دانا بو:

١-تالاَنیەکانی لەکستان بداتەوە بەخاوەنەکانیو خوێنبایی کوژراوەکان بدا.
٢-پاشماوەی سوپاییانی عوسمانی لای خۆی دەربکا.
٣-دەس وەرنەداتە کاروباری سەلماسو ورمێ.
٤-خەرجی لەشکری دەوڵەت بیژێرێ.
٥-هەرچی تفاقێکی جەنگی لایە تەسلیمی دەوڵەتی بکا.
٦-ئەحمەد ئاغای برای بنێرێ بۆ تەوریز بۆ ئەوەی لەقازاقخانە لەناو سەرکردەکاندا بێ[٣٩].

هەر کەس نەختێ ڕێزی خۆی بگرێ مەرجگەلی لەو بابەتە قوبوڵ ناکا، نەك کەسێکی بەناوبانگ ولاسارو خاوەن ئامانجی سیاسی گەورەی وەکو سمکۆ. گفتوگۆ سەری نەگرت. زۆری نەخایاند تێکهەڵچونو شەڕ دەستی پێ کردەوە.

سمکۆ بەکردەوە خەریك بو دەسەلاَتی لەناوچە دێهاتیەکانی ورمێ، سەلماس، خوی، میاندواو، شنۆ.. جێگیر ئەبو.

٦/٣ درێژەکێشانی شەڕ

حکومەتی ئێران لەبەردەمی گۆڕانی ناوەکی گرنگدا بو. ناوەندی دەسەلاَتی زۆرو ناکۆك دروست بوبون. پشێوی لەهەمو ئێراندا هەبو. دەسەلاَتی ناوەندی کز بو. دەسەلاَتی زنجیرەی قاجار خەریك بو کۆتایی ئەهات. ڕەزا خان لەقازاقێکی پچوکەوە بوبو بەئەفسەرێکی گەورە. دوایی تر بو بەسەرداری سوپا. بەبیانوی ڕزگارکردنی نیشتمانەوە لەپشێویو لاوازی خۆی ئامادە ئەکرد دەسەلاَت بگرێتە دەستو خۆی ببێ بەشای ئێران.

لەتاران کابینە زۆر نە ئەمایەوەو، لەئازەربایجانیش والیەکان زو زو ئەگۆڕان. کارەکانی سمکۆ لەهەمو ئێراندا دەنگی دابوەوە. کاری ئەکردە سەر دامەزرانو مانو روخانی کابینە[٤٠]. لەبەرئەوە هەر کابینەیەك ئەهاتە سەر کارو هەرکەس ئەبو بەوەزیری جەنگ ئەبو دواهێنان بەبزوتنەوەی سمکۆ لەبەرنامەی کارەکانیدا بێ. سمکۆش لەهەوڵدانێکی بەردەوامدا بو بۆ فراوان کردنی ناوچەکانی شۆڕشو ئازادکردنی مەڵبەندە کوردنشینەکان لەدەسەلاَتی عەجەم. هێزەکانی شۆڕش ورمێ، سابلاَخ، شنۆ، خوی کەوت بوە ژێر دەست.

کاتێ مخبر السلطنه بو بەوالی ئازربایجان یەکەمین لەشکرکێشی گەورە بۆ سەر سمکۆ دەستی پێ کرد.

مخبر السلطنه هێزێکی قازاخی بەفەرماندەیی سەرتیپ ظفر الدوله ناردە تەسوج و هێزێکی ژاندارمی به فەرماندەیی ملك زادە ناردە سابلاخ. هێزەکانی کورد ئەم دو هێزەیان تەفروتونا کرد. ظفر الدوله بۆ ئەوەی خۆی لەدیلی دەرباز بکا بە بەلەم لەگۆمی ورمێوە هەلات. ملك زادەش بەدیل گیا[٤١].

سمکۆ ئەفسەرەکانی پاش ماوەیەك ئازاد کردو بەملك زادەی وت: ((ئاغا بڕۆ بەم والیە بێ لیاقەتە دلڕەقە بلێ، شەرم بیگرێ، لەم چەند هەنگاوەی دوایی تەمەنیدا لاوانی بڕەمەندو تازە پێگەیشتو نەکاتە خۆراکی لولەی تۆپ))[٤٢].

لەسەر داوای هەمان والی ١٥٠٠ ژاندارم بە سەرکردایەتی لیند بیرگ گەیشتە تەورێز، پاش حەسانەوە رەوانەی شەرەفخانە کران.

هێزێکی ٣ هەزار کەسی چریکی تازەرییش بەسەرکردایەتی امیر ارشد کۆکرابوەوە. امیر ارشد سام خانی حاجی علیلو برای محەمەد حسێن خانی ضرغام، بکوژی جەعفەر ئاغای شوکاك بو.

اقبال السلطنەش بەسوارەکانی ماکۆوە ئەبو بەشداری ئەم هێرشە بێ.

لەرۆژی ٢١ی کانونی دوەمی ١٩١٩ (٢٨ ازرماه ١٣٠٠ش ٢٧ ربیع الاول ١٣٣٨) قەمەریدا لەداوێنی کێوی شکریازی لەبەینی خوی و سەلماسدا لەشوێنێکا بەناوی قانی دەرە(واتە دۆلی خوێناوی) هێزەکانی ئێران و لەشکری کورد لێکیاندا.

ئەم هێزە لەسەرەتادا هەوالی سەرکەوتنی خۆی و شکانی کوردی بلاوکردەوە. بەلام امیر ارشد کە لەبەرزاییەکانی شکریازیەوە سەرکردایەتی شەڕەکەی ئەکرد کوژرا. هێزەکەی پەرەوازە بون و لاشەی خۆیشی لەمەیدانی شەڕا بەجێ ما[٤٣].

ئەم هێرشە لەبەر خراپی پلانەکەی و نارێکوپێکی هێزەکەو لێ نەهاتویی سەرکردەکانی تێ شکا. ورەی شۆڕشگێڕانی کوردی پێ بەهێز بو. بەلام ئەمە سەرەتای دەس پێ کردنی لەشکرکێشییە گەورەکانی حکومەتی ئێران بو لەسەرەتادا بۆ رێبڕین لەتەنینەوەی شۆڕشی کوردو ئینجا تەسك کردنەوەی ناوچەکانی و سەرەنجام لەناوبردنی یەکجاری.

٧/٣ رەفتاری سمکۆ لەگەڵ دوژمن

هەندێ کاری سمکۆ جێگەی رەخنە لێ گرتن بو. تا ئەندازەیەك کاری لەناوبانگی سمکۆش کرد بو، هەلوێستی لەهەندێ ئەنجومەنی مەشروتەخوازان، کوشتنی مارشیمۆن، راووروت و تالانی کەهێزەکانی لەناوچەکانی دۆست و دوژمندا ئەیان کرد. رەفتاری رەقی خۆی لەگەڵ دوژمن. دوژمن و ناحەزەکانی سمکۆ و بزوتنەوەی کورد پڕوپاگەندەی زۆریان بەم کەرەستانەوە ئەکرد. بگرە بۆ زڕاندنی ناوی کوردو

شکاندنی ناوبانگی بزوتنەوەکەی‌و بەدناوکردنی سمکۆ زۆریان بەم قسانەوە ئەنا. نوسەرانی ئێرانی هەتا ئێستەش کەدەربارەی سمکۆ ئەنوسن، لایەنی بێلایەنیی‌و پێوانەی زانستیی بەر ئەدەن. بەدوژمنایەتییەکی بێ ئەندازەوە وەکو جەردەیەکی خوێنڕێژی خێڵەکی دواکەوتو باسی ئەکەن.

لەو گفتوگۆیەدا مستەفا پاشا لەگەڵی کردوە.، سمکۆ هەندێ لەو رەخنانەی لەباری سەرنجی خۆیەوە رەت کردۆتەوە. دەربارەی کوشتنی مارشیمۆن، رawوڕوتی هێزەکانی، رەفتاری رەق بەرامبەر دوژمن دراوە، دو نمونە لێرەدا رائەگوێزین:

((پرسیار: هۆی کوشتنی ئەو ٨٠٠ دیلە فارسەی کە لەسێپتەمبەری سالی رابردودا گیرا بون، چی بو؟

وەڵام: ئەوانە وەختی خۆی لەشەڕی ورمێدا گیرابون، هیچ خراپەیەکمان لەگەڵ نەکردن، بەڵکو جل‌و پارەمان دانێ بەو مەرجەی نەچنەوە پاڵ ئێران، بەرەڵڵامان کردن. بەڵام هەر کەبەربون چونەوە پاڵ ئێران‌و دەستیان کردەوە بەدەسدرێژی‌و کوشتن‌و برین، بۆیە ئەمجارە لێیان خۆش نەبوین‌و تۆڵەمان لێ کردنەوە.

((پرسیار: کەواتە ئێوە دەڵێن، بە تەواوی بۆ نیشتمان هەوڵ دەدەن، وانیە؟ بەڵام ئەی بۆچی کەسابڵاختان گرت، دوکانەکانیان تالان کران‌و هەندێکیشیان کوژران، لەناو ئەوانەدا قازی لطیف کەپیاوێکی ناسراوو رێز لێگیراو بو؟

... ئایا ئەو جۆرە روداوانە ئێرانیەکان دڵ خۆش ناکاو بۆ سودی ئەوان نیە؟

وەکو بیستم ماڵی حاجی ئیلخانی سەرۆکی ناسراوی دیبۆکری تالان کراوە، لەبەرئەوە هیچ دور نیە کەبەشێك لەمەنگوڕو بەگزادەی گەورك‌و ناوچەی سەقز دژی تۆ یەك بگرن...

((وەڵام: وەختێك رومان کردە سابڵاخ، ناردمان بەشوێن هەمو سەرکردەکاندا، بەڵام نەهاتن. هیچ نوێنەرێکی سەقز یا نێردراوێکی نەهات. ئێرانیەکانیش لەناو شاردا شەڕیان دەکرد. شەڕەکە دو رۆژ درێژەی کێشا. ئەوە بو لەئەنجامدا ناو شار گیراو هەندێك کەس کوژران. شوکاکیشیان تێدا بو. لەو شەڕەدا دانیشتوانی شارو عەشایەر تێکەڵ بون‌و تێکرژان‌و رەشاش‌و تۆپیشی تێدا بەکارهێنرا.. لەحاڵەتێکی وادا، ناتوانرێت رێگا لەتالان‌و بڕۆ بگیرێت، ئەگەرچی من خۆم زۆر دژی ئەوە بوم.

ئێمە گومانمان لەعەشیرەتی مەنگوڕو دیبوکری هەبو، بەڵام گوێشمان نەدایە. حاجی‌ی ئیلخانی بەوەشەوە نەوەستا کەهەر ببێتە لایەنگری ئێرانیەکان، بەڵکو بەناوی کوردەوە داوای لەخەڵك دەکرد. کەبچنە پاڵی‌و شەڕمان لەگەڵدا بکەن. عەشیرەتی مامەش زۆر دڵسۆزی ئێمەن کوڕی خوالێخۆشبو محمود ئاغای هەمزە ئاغامان کردە حاکمی سابڵاخ‌و کەریم ئاغای برای بەموفەتیشی ناوچەی

حەمەجان(؟)و ناوچەی بانەلیس(؟)و گەورکی دراوسێی. دوای گرتنی سابلاخ توانییان فارسەکان لەسەقز دەربکەن، بەلاّم لەسەر داوای خەلکی سەقز دەولەت ٣٠٠-٤٠٠ جەندرمەی خۆی لەسنەوە ناردو بانالیسیان گرتەوە...))[٤٤].

٤-سمکۆو رۆژنامەوانی

رۆژنامەوانی کوردی لەچاو رۆژنامەوانی لەناو گەلانی ترا درەنگ لەدایك بوە. کوردستانی ئێران دوای شوێنەکانی تریش کەوتوە. وەکو هەندێ سەرچاوە ئەگێڕنەوە یەکەمین گۆڤار بەزمانی کوردی بەناوی ((کوردستان))ەوە سالّی ١٩١٢ لەلایەن میسیونێرەکانەوە لەورمێ چاپ کراوە. ئەویش زۆر نەژیاوە[٤٥]. بەلاّم سەرچاوەیەکی تر ئەلێ: عەبدولرەزاق بەدرخان رۆژنامەیەکی کوردی لەورمێ لە ١٩١٢دا دەرکرد, کەروسەکان عەبدولڕەزاق بەگیان لەورمێ دورخستەوە، دوای ئەو سمکۆ ئەرکی دەرکردنی گرتە ئەستۆ تا ١٩١٤ کەداخرا[٤٦] ئاگادارییەکی ئەوتۆ دەربارەی ئەم رۆژنامانە هێشتا لەدەستا نیە. سمکۆ لەزەمانێکا ورمێی بەدەستەوە بو. هەفتەنامەیەکی کوردی- فارسی بلاّوکردۆتەوە. دوای گرتنەوەی ورمێ ئەویش راوەستا.

١/٤ رۆژنامەی ((کورد)) یا ((رۆژی کورد-شەوی عەجەم))

تمدن خاوەنی چاپخانەیەکی ورمێ، ئەگێڕێتەوە:

((رۆژێکیان شێخ عەبدوللاّ((لەکسانی تێگەیشتوی سمکۆو لەخزمانی سەید تەها))هاتە لام و، لەناو قسەکانی‌دا دەری خست ئاغا((واتە سمکۆ))لەبەرچاوێتی بەهۆی نەبونی بلاّوکراوە لەرضائیە ئەم نوقسانیە نەهێلێ‌و لەرضائیەش رۆژنامە بلاّوبکرێتەوە، ئایا بەرەئی ئێوە بە چ قەوارەو تیراژ ئەتوانرێ رۆژنامەیەك لەم شارەدا بلاّوبکرێتەوە کەهەم سەنگین‌و هەم جوان بێ‌و هەم جێگەی سەرنجدان بێ. نوسەر لەوەلاّمی شێخ عەبدوللاّ وای رون کردەوە: بەداخەوە حەرفەکانی چاپخانەکەمان زۆر کەمەو بۆ چاپی رۆژنامە بەس نیە. شێخ عەبدوللاّ وەختێ ئەم وەلاّمەی بیست، زۆر تێکچوو گۆڕا منیش ترسام‌و هەستم بەهەلّەکەی خۆم کردو وتم: ئەگەر لەگەلّ کرێکارەکانی دامەزراوەکەی خۆمان تەقەللا بدەین لەوانەیە کەموکورییەکانی نەهێلێن‌و چاپی رۆژنامەکە مومکینە، بەلاّم ئەبێ زەحمەتی زۆر بکێشین تا کەرەستەی پێویست ئامادە ببێ. لێرەدا قیافەتی شێخ عەبدوللاّ گۆڕاو وەلاّمی نەدایەوە. هەرچەندە ئەو بەلّێنی ئەدا کەهەقدەستی کرێکارەکان‌و کارەکەرانی رۆژنامەکە بدا، بەلاّم نە دەکرا لەو رۆژانەدا بڕوا بەقسەی کورد بکەی. لەبەرئەوەی یاخی بون لەفەرمانی سمکۆ لەو هەلومەرجەدا یاری کردن بو بەگیان، پاش دو سێ رۆژ هەلاّتم...))[٤٧]

دوای راکردنی ئاغای تەمدن، دیارە سمکۆ هەر سور بوە لەسەر دەرکردنی رۆژنامە. هەمان نوسەر لەسەری ئەڕوا:

((تابلۆی چاپخانەی تەمدنیان لابرد بو، لەجێگەی ئەو تابلۆی چاپخانەی غیرەتیان لێ دانا بو. رۆژنامەیەکیان بەزمانی فارسیو کوردی بڵاوکردبوەوە. تەنیا بەناوی رۆژنامەی هەفتەیی کورد لەژێر ناوی((رۆژی کورد-شەوی عەجەم))کەدوایی تر بەناوی((رۆژی کورد))و دوایی‌تر تەنیا بەناوی((کورد))بڵاوی‌کردبوەوە.

ژمارەی یەکەمی لە١٢ی مانگی شەوالی ١٣٤٠دا بەمودیری محەمەد تورجانی بڵاوکراوەتەوە))[48]

مامۆستا سەجادی دەربارەی ئەم رۆژنامەیە نوسیوێتی: ((کورد))رۆژنامەیەکی کوردیو زمانی حاڵی سمایل ئاغای سمکۆ بوە، لە١٩٢١ لەشاری ورمێ دەرچوە، تەنها سێ چوار ژمارەی لێ دەرچوە لەوە دوا پەکی کەوت[49].

لەم رۆژنامانەی تەمدن باسیان ئەکا، تا ئێستا هیچ کامیان نەدۆزراونەتەوە کەبێگومان نرخێکی مێژوییان هەیە بۆ خوێندنەوەو تێگەیشتنی باری سەرنجی سمکۆو هەواڵو روداوەکانی ئەودەم.

٢/٤ سمکۆ لەهەفتەنامەی((بانگی کوردستان))دا

سمکۆ لەکوردستان وەکو قارەمانی نەتەوەی کورد سەیری ئەکرا. هەفتەنامەی کوردی- فارسی-تورکی((بانگی کوردستان))لەلایەن((جەمعییەتی کوردستان))ەوە لەو سەردەمەدا لەسلێمانی دەرئەچو. خاوەنی ئیمتیازو بەرپرسو سەرنوسەری حاجی مستەفا پاشای یاملکیو، نوسەری بەشی کوردیو فارسی عەلی باپیر ئاغاو شێخ نوری شێخ ساڵحو نوسەری تورکی رەفیق حلمی بو.

لەزۆری ژمارەکانی((بانگی کوردستان))دا هەواڵ، دەنگوباسی شەڕ، شیعر، وتارو لێدوانی بۆ پشتیوانی لەسمکۆ نوسیوە.

لەژمارەی ١ی رۆژی ٢ی ئاغستوسی ١٩٢٢دا بەفارسی نوسیوێتی:

((لەبابەت تێکشکانی کوردەوە لەدەوری خۆی لەجەریدەکانی ئێراندا چەند دێڕێ بەرچاو کەوت. نوسینەکانی ئەو جەریدانەمان پێ راست نەبو، بەپێی بیستراوەکانی ئەم دواییە نابێ بەو شائیعاتی ئێرانیە باوەڕ بکرێ. بۆ بەرهەڵستی ئێران ئیسماعیل خان(سمکۆ)هێزی کافی هەیە. لەژمارەی داهاتودا درێژییەکەی ئەنوسرێ))

لەژمارەی ٢ی رۆژی ١٤ی ئاغستوسی ١٩٢٢دا هەر بەفارسی چەند هەواڵێکی لەرۆژنامەکانی ئێران وەرگرتوەو وەڵامی داوەتەوەو وتارێکی درێژی لەسەر

پێشینەی مێژویی باوباپیرانی سمکۆو هۆی هەڵگیرسانی شۆڕش نوسیوە. لێرەدا هەندێکی رائەگوێزین:

ئێران ٣ی ذی القعده ١٣٤٠: راپۆرتی تەلگرافی خۆی هەواڵ ئەدا بەپێی ئەو دەنگوباسانەی گەیشتون بەیانی ٥ی سرطان: ٢٦ی جونی ١٩٢٢ لەشکری کورد هێرشی بردۆتە سەر گوندی رەزال. شەڕێکی قورس بو. سەرەنجام کوردەکان شکان‌و چەند کسێکیان کوژراون‌و بریندار بون. عەلی نەقی خان یاوەری فەوجی نۆهەمی خوی‌و دو سەرباز زامار بون.

ئێران ٧ی ذی القعده: بەپێی راپۆرتی گەیشتو لەحەوتەمی سرطاندا هێزەکانی خوی لەگەڵ ئەشراری دەوروبەری ئەویَ تێك هەڵچون. سەرکەوتن بۆ هێزەکانی دەوڵەتی بوە.

ئێران ٩ی ذی القعده بەپێی هەواڵی تەلگرافی کە لەئازەربایجانەوە گەیشتوە. لەم دواییەدا لەدەوروبەری خوی چێکادانێ لەگەڵ کورد روی داوە. لەئەنجامدا ٢٨ کەس لەکوردەکان بەجۆرەی خوارێ کوژراون.

٢ ئەرمەنی، ٦ عەسکەر، ٢٠ کورد، ٢٨ سەر ئەسپ‌و محەمەد ئاغا ناو کە لەبەهادورانی ئیسماعیل ئاغاو سەرۆکی ئەم ٦٠٠سوارە بوە کوژراوە. زیان ٨ بریندا.

بانگی کوردستان:

ئەوەندە بڕوای بەم روداوانە نیە، لەم زەمانەدا بونی ئەرمەنی لەناو لەشکری کوردا دورە. روداوی بۆمبایە واتە نارنجۆکی کە بەفێڵ‌و بەنزمی لەتاریخی شەعبانی ٣٣٧ی هیجری لەلایەن حکومەتی ئێرانەوە بۆ(چاری)بۆ ئیسماعیل خانیان نارد بو بەئەرمەنیەکاندا رەوانەیان کرد بو.

ئیتر کوردانی شوکاك چۆن بەچ مەرجێ لەگەڵ ئەرمەن پێك هاتون.

ئەمە بۆ ئێمە نەزانراوە. مەبست لەعەسکەر چیە ئەوەش خەیاڵە.

مەسەلەی بۆمبا(نارنجۆك)کەبو بەهۆی ئەم جیاوازیی‌و ناکۆکیە خوێناریە لەنێوان کوردو عەجەمداو ئێستا بەوپەڕی توندوتیژییەوە درێژە ئەکێشێ بەجۆرەیە..))

بانگی کوردستان بەدرێژی داستانی بنەماڵەی سمکۆو چۆن کاربەدەستانی ئێرانی ئیسماعیل ئاغای باپیرە گەورەی، عەلی باپیری‌و جەوهەر ئاغای برایان بەفێڵ کوشتوەو، محەمەد ئاغای باوکی بەدورخراوەیی لەمرودس مردوە، نوسیوە، لەبەر درێژی وتار پاشماوەکەی لەژمارەی داهاتودا تەواو کردوە. لەوێدا روداوی ناردنی بۆمباو تەقینەوەی بەدرێژی ئەگێڕێتەوە.

لەژمارەی ٤ی ڕۆژی ٢٨ی ئاغستوسی ١٩٢٢دا لەژێر سەرناوی((سمکۆ)دا نوسیویتی:

((سمکۆ وەکو خەبەرمان زانیوە لەئەترافی (شەرەفخانە)لەسەر ڕێی تەورێز لەساحیلی شیمالی گۆلی ورمێ، لەشکری سمکۆ لەگەڵ لەشکری عەجەم شەڕێکی بەشیددەتیان بوە. کوردان غالیبو عەجەم وەکو پێشو هەر مەغلوبن)).

لەژمارەی ٥ی ڕۆژی ٤ی ئەیلولی ١٩٢٢دا لەژێر سەرناوی((سمکۆو عەجەم))نوسیویتی:

((بینا لەئەخباری ئەستەمول غەزەتەی ئەلرافدان نوسیویە کە لەشکری سمکۆ داخلی تەورێز بوە. وەزارەتی تەهران لەخەوفا تەلەبی موعاوەنەتو ئیمدادی لەفیرقەی یازدەهەمی بولشەویك(روسیە)کردوە.

((سەبا هەڵسە دەخیلت بم بڕۆ چارێ لای سمکۆ
((بلێ تاوی بدا ئەسپی هەتا تەبریزو قافلانکۆ
((هەمو کرمانجو کرماشان بەئاواتن بەجانو دڵ
((سنە حازر هەمو خەلقی دەلێن: بێ لەشکری سمکۆ!))

لەژمارەی ٦ی ڕۆژی ١٨ی ئەیلولی ١٩٢٢دا لەژێر سەرناوی((دیسان سەردار نصرت:(سمکۆ)ئیسماعیل خان)) نوسیویتی:

بینا بەئەخبارێکی تازە کە لەبانە وەرگیراوە جەنابی ئیسماعیل خان(سمکۆ)لەپاش ئەمە کەمەقەری خۆی یەعنی(چاری)تەرکو تەحەسونی بەمەوقیعی مەنیعی شاخانی سۆمایو لەشکرێکی عەجەمی بێشومار چاریو ئەترافیان هەمو ئیستیلاو یەغما کرد. سمکۆ چەند ڕۆژێ ئەم ئەحواڵەی سەیرو تەماشاو بەم وەسیلەوە عەجەمەکانی ئیغفالو ئەداروکاتی خۆیشی ئیکمال دەکرد. لەپاش ئەم استحضاراتە شەوێك بەسەر لەشکری عەجەمدا شەبەیخونێکی ماهیرانەی کردو بەڕوایەتێکی مەوسوقە قەریب پێنج هەزار تەلەفیاتو بریندار بەئۆردوی عەجەمدا و لەپاش ئەمەیش بۆ ئەتراف تەصمیمی نوسی کەحەسیەلئینسانیە هەرکەسو هەر عەشیرەتێکی کورد بەقەدەری ئیمکانی خۆی بۆ کفنو دفنی ئەو عەجەمانە موعاوەنەتی نەقدییەی تەلەب کرد.. لەسەر ئەم غالبیەتەش دیسان جەنابی سمکۆ عەودەتی بۆ چاری موناسیب نەدیوەو لەگەڵ تەرتیباتێکی مەخسوسەی خۆی مەشغوڵە. بزانین تا ئەم حەملەی دوەمە بۆ کوێیە. وەلحاسل جەنابی سمکۆ دیسان غالیبە. ئێمە زاتەن تا ئێستا بەمەغلوبیەتی ئەو چونکە بەراستی باوەڕمان نەکرد بو هەر بەحسی غالیبەتی ئەومان دەنوسی. ئینشائەڵلا هیچ کوردێ لەسەر حەق مەغلوب نابێو لەخودا تەمەننا دەکەین کەئەم

ئیختیلاف‌و مونازەعاتە لەبەینی کوردان یەعنی قەومی پەهلەوی‌و عەجەم دایە بەزویی موبەدەلی خێر ببێ تا لەهەردو تەرەف نەوعی یەتی بەشەرو موسڵمانان ئیتر زەرەر دیدە نەبن. چونکە کورد بۆ ئێمە چەند مەتلوبە دۆستیی هەمو ئێران‌و عەجەمان کەخانەدانی موحتەرەم مونەوەرانی بەقیمەتی زۆرەو بۆ ئێمە ئەوەندە بەقیمەت‌و پێویستە.

بەشارەت بێ دەڵێن سمکۆ هجومی کردە سەر ئێران
بڵاوەی کرد عەجەم، تێك چون، وەکو رێوی لەبەر شێران
شەبەیخونێکی مەردانە شوکاك‌و هەرکێیان کردی
بڵندی کرد بحمدالله کولاهو تەپڵەی کوردان
دەسا کوردان فیداتان بم هەمو هەڵسن بەیەکجارە
نەتیجەی ئەم شەڕە خێرە، کەئیستیقلالە بۆ کوردان))

لەژمارەی ٨ی رۆژی ٢٩ی ئەیلولی ١٩٢٢دا لەژێر سەر ناوی سمکۆ))دا نوسیوێتی:

((بینا لەکاغەزێك کە لەبانەوە هاتوە جەنابی سمکۆ هەتا ئێستا دو دەفعە لەگەڵ عسکەری عەجەم موسادەمەی واقیع بوەو هەردو دەفعەکە تەلەفیاتێکی زۆری لەعەجەمەکان داوە، بەموفەقییەت گەڕاوەتەوە بۆ چاری))

لەژمارەی ٩ی رۆژی ٨ی تشرینی یەکەمی ١٩٢٢دا لەژێر سەرناوی(ئیسماعیل خانی سمکۆ نوسیوێتی:

((مودەیێ کە لەتەرەف ئیسماعیل خانەوە هیچ خەبەری نەبو، دوێنێ لەبانەوە خەبەری هاتوە کسەردار نصرت(سمکۆ)لەپاش ئەمە کەچاری(مەقەڕی قەدیمی خۆیان)لەعەجەمان بەزۆر گرتەوە. لەشکری مظفری شوکاکانی بۆ تەرەفی سەلماس رەوانە کردو دیلمان کەمەرکەزی مەحاڵی(قەزا)ی سەلماسە لەدوژمنانی خۆی پاك‌و ئیستیرداد کردوە. خودا کوردان لەسەر حەق لەهەمو جێگایەك غالب بکاو بەمەئمورانی مەغروری عەجەمانی دۆستمانیش ئینساف‌و فەهمێکی با سیاسەت بدا تائەم خوێن رژاندنە لەبەینی دوفیرقەی ئیسلامدا تەواو ببێ.

بکێشە خەنجەرت سمکۆ بدە نەعرە هەتا توران
سەلامی کە لەشاە رای(؟)کەیارە بۆ هەمو کوردان
نیهایەت دە بە قاجاران کەجای قاجار لەتورانە
وەلی جای پەهلەوی‌و فورسان تەواوی مولکی ئێرانە
دەسا دیبوکرییان هەڵسن لەگەڵ مەنگوڕ بەئازانە
ببەستن رێی فیرار(؟) ئەسیری کەن بەمەردانە.

لەژمارە ۱۰ی ڕۆژی ۱۵ی تشرینی یەکەمی ۱۹۳۳دا لەژێر سەرناوی سمکۆ سەردار نصرت ئیسماعیل خان))دا نوسیویەتی:

((لەمینە ئاغا کەرەئیسی عەشیرەتی گەورکی تەرەفی سەقزەو خۆی ئێستاکە لەدێی کەندە سورەی تابیعی بانەیە ریوایەت دەکەن جەنابی سمکۆ(ئیسماعیل خان سەردار نصرت)ئەمز سەرنو شەهری ورمێی ئیستیلاو ئیستیرداد کردوەو عەشایەری کوردانی ئەو تەرەفانە حەتتا گەلیاغی‌و سائیرەی جیهەتی سەقزو چوار سینەیش بۆ موعاوەنەتی سمکۆ بیلعوموم حازرن‌و حکومەتی ئێرانیش ئەم جارە لەهیمەت‌و سەباتی کوردان تێ گەیشتوەو بو بەموناکەرە رێککەوتن خەبەری بۆ سمکۆ ناردوە. مەعلوم دەبێ کەخەبەری خێری تەشەکولی حکومەتی موستەقیلەی کوردستان لەسلێمانی‌دا دەماری حسیبەت‌و غیرەتی کوردانی هێناوەتە حەرەکەت.

دەسا کوردان بەقوربانتان هەمو یەك بن وەکو شێران
وەها بن تا خودا بیکا لەزوڵمی دائیمی ئێران[50]

٥- پێکهێنانی((ئەرتەش))ی نوێی ئێران

ڕۆژی ۳ی ئەسفەند ماهی ۱۲۹۹ی خورشیدی ڕەزا خان بەکودەتایەکی سوپایی دەستی گرت بەسەر حکومەتی ئێراندا. خۆی بوە سەرداری سوپاو وەزیری جەنگ‌و دەسەڵاتداری یەکەمی ناو دەوڵەتی ئێران. ڕەزا خان لەپێش هەمو شتێکا نوێ کردنەوەو ڕێکخستنەوەی هێزە چەکدارەکانی کردە ئەرکی سەرەکی بەرنامەی کارەکانی. هێزە چەکدارەکانی ئێران لەو سەردەمەدا ناوی جیاوازیان هەبو. لەژێر سەرکردایەتی ئەفسەرانی بێگانەدا بون:

-بریگادی قازاق، لەژێر سەرکردایەتی ئەفسەرانی روسی‌دا بو
-ژاندارمری لەژێر سەرکردایەتی ئەفسەرانی ئینگلیزی‌دا بو
-پۆلیسی جنوب لەژێر سەرکردایەتی ئەفسەرانی ئینگلیزی‌دا بو

ئەم هێزانە لەناو خۆیاندا ناکۆك بون. هەندێ جار ئەچون بەگژ یەکا. جلوبەرگ‌و پلەیان لەیەك نەئەچو. جاری واهەبو بە۸ مانگ ۱جار موچەیان ئەدرایە. موچەی ئەوانە بەزۆری لەلایەن ئەفسەرەکانیانەوە ئەخورا. هێزە چەکدارەکانی ئێران خۆیان بەخەڵك ئەژیاندو زۆڵموزۆریان لێ ئەکردن.

۱/٥ ئەرتەشی نوێ

ڕەزاخان ، سەرداری سوپا، لەڕۆژی ١٤ی قەوسی ۱۳۰۰دا بناغەی((ئەرتەشی))ی یەکگرتوی ئێرانی دانا. لەڕوی ناوو جۆری ڕێکخستن‌و سەرکردایەتییەوە یەکی خست‌و، ئەفسەرانی بێگانەی لێ دورخستەوەو ئەفسەرانی

ئێرانی لەجێگە دانان. ڕێکخراوەکانی((ئەرتەشی شاهنشاهی ئێران))ی لەئوستانە جیاوازەکانی ئێراندا بەم جۆرە سازدا:
لەشکری ١ی تاران
بەفەرماندەیی ڕاستەوخۆی سەرداری سوپا، ڕەزاخان
سەرۆکایەتی ستادی سپێردرا بو بەسەرهەنگ ٢ ئیسماعیل شفائی
ڕێکخراوەکانی بریتی بو لە:
١-تیپی تیرئەندازی گارد
٢-تیپی تیرئەندازی عیراق
٣-تیپی سواری گارد
٤-تیپی تۆپخانە
٥-بەشی سەربەخۆیی گەیلان، تەنگابون، مازندەران
لەشکری ٢ی شیمالغەرب لەتەورێز
بەفەرماندەیی سەر لەشکر ئیسماعیل فضلی
سەرۆکایەتی ستادی سپێردرا بو بەمحەمەد حسێن میرزا فیروز
ڕێکخراوەکانی بریتی بو لە:
١-بریگادی تێکەڵاوی قازاق
٢-تیپی تێکەڵاو(ئاتریاد)ی ئەردەبیل
٣-هەنگی ژاندارمەری تەورێز
٤-بەتالیۆنی سەربەخۆی ژاندارمری زەنجان
لەشکری ٣ی خوراسان لەمەشهەد
بەفەرماندەیی سەرلەشکر حسێن خزاعی
سەرۆکایەتی ستادی سپێردرا بو بەسەرهەنگ ٢ محەمەد حسێن میرزا جهانبانی
ڕێکخراوەکانی بریتی بو لە:
١-بەشی تێکەڵاو(ئاتریاد) قازاقی خۆراسان
٢-هەنگی ١٠ی ژاندارمری ئستاراباد
٣-هەنگی سەربازی سدەو هەنگی سەربازی قاین و بەشی تۆپخانەی سیستان
لەشکری ٤ی ئەسفەهان
بەفەرماندەیی سەرلەشکر محەمەد ئایرم
سەرۆکایەتی ستدای سپێردرا بو بەسەرهەنگ حەیدەرقلی پسیان
ڕێکخراوەکانی بریتی بو لە:
١-بەشی تێکەڵاو(ئاتریاد)ی قازاقی ئەسفەهان

٢-هەنگی ژاندارمەری ئەسفەهان
٣-بەتالیۆنی سەربەخۆی کاشان
لەشکری ٥ی هەمەدان
بەفەرماندەیی سەرلەشکر ئەحمەد ئەمیر ئەحمەدی
سەرۆکایەتی ستادی سپێردرا بو بەسەرهەنگ عەبدولرەزاق افخمی
رێکخراوەکانی بریتی بو لە:
١-ئاتریادی هەمەدان، ئاتریادی بروجرد
٢-هەنگی ١١ی ژاندارمی کوردستان
٣-هەنگی ١٢ی ژاندارمی کرماشان
٤-هەنگی ٧ی ژاندارمی عیراق
٥-هەنگی ٨ی ژاندارمی بروجرد[٥١]

ژاندارم، قازاق، سەرباز لەژێر ناوی نیزام یەکخران. جلوبەرگیان وەکو یەکی لێ کرا. رەزا خان خۆی گرنگییەکی تایبەتی ئەدا بە ئەرتەش و ئەفسەرەکانی، بۆ چەسپاندنی دەسەلاتی خۆی، دەسەلاتێکی نائاسایی‌دا بو بەوان بۆ سەرکوت کردنی خەلك و دامەزراندنی دەسەلاتی ناوەندیی دەولەت، بەتایبەتی لەو سەردەمەدا لەچەند شوێنی گرنگی ئێراندا پشێوی و هەلگەرانەوەی چەکدار هەبو، کەیەکێکیان بزوتنەوەکەی سمکۆ بو لەناوچەی ورمێ و لەمەلبەندی موکریان.

٢/٥ لاوازییەکانی سمکۆ

ماوەی چەند سالێکی خایاند تا حکومەتی ناوەندی ئێران خۆی گرتەوە هەندێ لەلاوازییەکانی چارە کرد. سمکۆ نەی توانی کەلك لەو کات و لاوازیە وەربگرێ.

سمکۆ هەینەتێکی ئەرکانی جەنگیی نەبو، رێکخراوێکی سیاسی یا ئەنجومەنێکی سەرکردایەتی‌ی نەبو، هەروەها ستراتیجێکی جەنگیی- سیاسی دیاری کراوی نەبو. هێزەکانی لەچەکداری هۆزەکان پێك هات بو نارێکوپێك و مەشق نەدیو بون. شارەزای شەڕی نیزامی نەبون و بۆ بەرهەلستی سوپای نیزامی رانەهێنرا بون. نەیان ئەتوانی بەباشی و رێکوپێکی ناوچە رزگار کراوەکان بەرێوە بەن و نەیان ئەتوانی پارێزگاری جەنگیی ناوچەو شارەکان بکەن لەبەردەمی هێزی ئێرانی‌دا.

دوای رزگارکردنی شارەکانی ورمێ و سەلماس و سابلاخ جولانەوەکە توشی جۆرێ لەراوەستان بو نە تەنییەوە بۆ ئوستانە کوردنشینە گرنگەکانی کوردستان و کرماشان و ئیلام. هەندێ لەسەرۆکی هۆزەکانی ئەو شوێنانە هاودەردی و هاوکاری

زۆرتریان لەگەڵ شێخ محمود دەرئەبڕیو نەچونە پاڵ سمکۆ. جوڵانەوەکە لەناوچەیەکی جوگرافی تەسکی کەم بایەخی ستراتیجی ئێران قەتیس ما.

هێزەکانی سمکۆ لەزۆری شەڕەکانیدا هەندێ سەرکەوتنی بەدەس هێنابو. بەڵکو جەزرەبەی کاریگەری لەهێزە چەکدارەکانی دەوڵەتی ئێران سرەواند بو[٥٢] بەڵام هێزەکانی سمکۆ لەچەکداری ئێلاتی کورد پێك هات بون. هەرچەندە ئێرانییەکان بۆ پاساودانی تێکشکانەکانی خۆیان ئەڵێن ئەفسەرانی تورك لەناو هێزەکەیدا بون بەڵام راستییەکەی هیچ پسپۆڕێکی بێگانەی تورك یا نەتورك لەهێزەکانی سمکۆدا نەبو. ئەم هێزانە نە سەرکردایەتییەکی شارەزای هەبو بەڕێوەی ببات و نەهەینەتێکی ئەرکانی هەبو بەشێوەیەکی نوێ رێکی بخاو، پلانی خۆپاراستنو بەرەنگاریو هێرشی بۆ دابنێ. تەنانەت ئەو ئەفسەرە کوردانەی ((جەمعیەتی کوردستان))ناردنی بۆ هاوکاریی لەگەڵ سمکۆ هێشتا لەسەقز بون. نەگەیشتبونە ناوچەکانی ژێردەسەڵاتی ئەو، هەواڵی شکانی سمکۆو سەرکەوتنی ئەرتەشی ئێرانیان بیستو بەدڵشکاوی گەڕانەوە[٥٣] ئەگەرچی لەو کاتەدا توانای ئەوە هەبو، چەندین ئەفسەری لێوەشاوەو خاوەن تەجروبەی کورد کەپێشتر لەناو ئۆردوی عوسمانیدا فێر ببون، ئامادە بون هاوکاری سمکۆ بکەنو لەریزی هێزەکانی ئەوا بەدڵسۆزی کاربکەن. سمکۆ کەڵکی لەوانە وەرنەگرت، لەسەرشێوەی کۆنینەی عەشایەری هێزەکەی بەڕێوە ئەبردو هەمویان فەرمانیان لەخۆی وەرئەگرتو راستەوخۆ بەسترابون بەخۆیەوە. بۆیە چارەنوسی بزوتنەوەکەش بەند بو بەچارەنوسی سمکۆ خۆیەوە.

سمکۆ کەڵکی لەکاتی لاوازیی ئێران وەرنەگرت بۆ پێکهێنانی لەشکرێکی رێکوپێك و دروست کردنی رێکخراوێکی سیاسیو کۆکردنەوەی ئەنجومەنی نوێنەرانی خەڵكو دامەزراندنی بەڕێوەبەرایەتییەکی ئەوتۆ لەکوردستاندا کەمافو ئاسایشی سەرو سامانی خەڵك دابین بکا. لەو کاتەدا ئێران بەتەنگوچەڵمەیەکی قوڵدا تێ ئەپەڕی لەچەند شوێنی جیاجیایدا هەڵگەڕانەوەی چەکداری دژی دەسەڵاتی ناوەندی دەستی پێ کرد بو، سمکۆ لەگەڵ ئەوانەش نەی توانی پێوەندی هاوکاریو هاوەنگی دابمەزرێنێ. لەبەرئەوە زەمینەی ناوەکی تێکشکانی بزوتنەوەکەی تا ئەهات تەخت تر ئەبو. حکومەتی ئێران پاش خۆگرتنەوەی بەچەند هێرشێکی یەك لەدوای یەك توانی هەمو ناوچە ئازاد کراوەکانیان لێ بسێنێتەوەو، بزوتنەوەکە بە تەواوی تێك بشکێنێ.

رەزاخان کەڵکی لەناڕێکوپێکیو لەیەك دابڕاوی جوڵانەوەکانی ناو ئێران وەرگرت بۆ دامەزراندنی دیکتاتۆرییەتی خۆیو پێکهێنانی ئەرتەشێکی نوێو

چەسپاندنی دەسەڵاتی ناوەندی حکومەتی ئێران‌و تێکشکاندنی هەمو بزوتنەوە دیموکراتی‌و ئازادیخوازەکانی ئێران.

٣/٥ لەشکرکێشی یەکەمی ئەرتەش

ئیسماعیل ئاغای ئەمیر فضلی دانرا بەفەرماندەی لەشکری شیمالغەرب.

بۆ بەهێزکردن‌و پشتیوانی لەکارەکانی ئەم لەشکرە ٤ هەزار چریکی کوردو ئازەری بەسەرکردایەتی خالۆ قوربان‌و هەندێ قازاخ لەمیاندواو کۆکرابوەوە.

خالۆ قوربان کوردی کرماشان‌و یەکێ لەهاوکارە نزیکەکانی میرزا کوچك خانی جەنگەلی‌و، وەزیری جەنگی حکومەتی جەنگەڵ بو، دوای خۆبەدەستەوەدانی هێزێکی چریکی عەشایەری پێك هێنا بو شان بەشانی ژاندارم‌و قازاخی ئێران بەشداری ئەکرد لەسەرکوت کردنی جوڵانەوەکانی دژی دەوڵەتدا.

سەرۆکی ستادی ئەم هێزە سەرهەنگ روح الله کیکاوسی بو(پێشان نازناوی جهانبانی بو)کیکاوسی ئەبو جوڵانی جەنگیی هێزی چریك لەگەڵ فەرمانەکانی سەرکردەی گشتی عملیاتدا بگونجێنێ.

هێزەکانی تەورێز لەبەندەری کمارلو، سوارەکانی ظفرالدولە لەخوی، هێزەکانی چریك لەمیاندواو مۆڵ درا بون.

لەتارانەوە سەرتیپ حبیب الله شیبانی بۆ پشکنین‌و سەرپەرشتی گشتی عەمەلیاتەکە نێردرا.

هێزەکەی خالۆ قوربان ئەبو خەتی نێوان موکریان و ورمێ بگرێ بۆ ئەوەی هێزەکانی کورد لەو دو شوێنە لەیەك دابڕێ.

هەر ٣ هێز ئەبو پێکەوە هەریەکەیان لەقۆڵی خۆیەوە پێشڕەوی بکا بۆ سەر بارەگای سمکۆ.

هاوزەمان لەگەڵ خۆئامادەکردن بۆ ئەم لەشکرکێشییە سەرهەنگی ژاندارم لاهوتی لەتەورێز یاخی بو. لاهوتی کوردی کرماشان بو. سەردەمێ حوکمی ئیعدامی درا بو. لەسەر ئەوە هەڵات بو بۆ ئەستەمول‌و ماوەیەك لەوێ بو. تێکەڵاوی ئازادیخوازانی کوردو تورك بوبو. پاشان حکومەتی ئێران لێی خۆش بو، بەپلەی سەرهەنگی گەڕایەوە ناو ژاندارمی ئێران. یەکەمین هەلی کەبۆ هەڵ کەوت، تەورێزی گرتە دەست، بەتەما بو بچێتە سەر تاران. شیبانی بۆ سەرکوت کردنی لاهوتی هەندێ لەهێزەکانی گێڕایەوە بۆ تەورێز. جوڵانەوەکەی لاهوتی زۆر زو سەرکوت کرا. لەم کاتەدا هێزی کورد پەلاماری هێزەکانی خالۆ قوربانی‌دا. لەبەرزاییەکانی ئیندرقاش لای بۆکان بو بەشەڕ. خالۆ قوربانی سەرکردەی چریکەکانی کوژرا. هێزەکە بەکوژرانی سەرکردەکەیان ورەیان بەرداو ریزەکانیان

تێك چو. بەتێکشکاوی بلاّوەیان لیّ کرد. سەرهەنگ کیکاوسی، سەرهەنگ شهاب بهادرالسلطنەو ئەفسەرەکانی تری لەگەڵ خالۆ قوربان بون نەیان توانی هێزەکە رێك بخەنەوە. ئەوانیش خۆیان‌و قازاخەکانیان دەرباز کرد.

ژمارەی دوەمی رۆژنامەی ((کورد))ی زمانی بزوتنەوەکەی سمکۆ بەزمانی فارسی ریپۆرتاجێکی لەسەر ئەم شەڕە نوسیوە. ئاغای تمدن لەکتێبەکەی‌دا وەکو خۆی رای گوێزاوە. وەکو بەڵگەیەکی مێژویی لێرەدا کوردییەکەی ئەنوسینەوە.

((هەواڵنێری ئێمە ئەنوسی:

کوژرانی خالۆ قوربان‌و شکانی ئۆردوەکەی بۆ ئاگاداری خوێنەرانی بەڕێز رون ئەکەمەوە. رۆژی ٢٨ی مانگی رەمەزانی ١٣٤٠ی قەمەری لەکاتێکا ئۆردوی کورد لەژێر فەرماندەیی سەید تەها ئەفەندی‌دا لەدەوروبەری گوندی قزلوی خاکی ئەفشار پەلاماری سایین قەڵای دابو هەواڵی هێرشی ئۆردوی خالۆ قوربان لەمیاندواوە بۆ شارویران‌و سابلاّخ لەلایەن دو سواری ئاغای سەرداری موکرییەوە هات دەسبەجێ روی کردە سابلاّخ. شەوی ٢٩ی رەمەزان لەبۆکان مایەوە سبەی بەیانییەکەی زو جولاّ و دو سەعاتی مابو بۆ رۆژئاوا لەنزیك گوندی درمان. سەرانی عەشایەر لەگەڵ سەید تەها ئەفەندی بۆ گفتوگۆو راوێژ کۆبونەوەو پلانی پەلاماردانی ئۆردوەکەی خالۆ قوربانیان بەمجۆرە دانا:

جیهانگیر بەگ(لەئیلی هەرکی)ئەسکەندەر خان(خەڵکی برادۆست)حەمزە ئاغا(لەئیلی مامەش)و ئەمیر ئەسعەد دیبوکری‌و سالار سەعید لەختی لاچین، لەکاتی ئاوابونی خۆردا لەهەر ٣ لاوە لەکاتێکی دیاری کراودا دەس بکەن بەهێرش‌و دەسرێژ.

امیر العشائرو امیر اسعدو سالار سەعید لەبەیانی ٢٩ی رەمەزان لەبەرزاییەکانی کێوی زاوابوکەوە هەڵیان کوتایە سەر تاقمێ لەهێزەکانی خالۆ قوربان کە لەسەرگردی دوشان مەجید لەناو سەنگەردا خۆیان بۆ شەڕ ئامادە کردبو. لەهەردولاّوە بو بەشەڕ. سوارانی کورد نەیان هێشت شەڕ درێژە بکێشێ رژانە ناو سەنگەرەکانی عەجەمەکانەوە. ئەوانەیان بەلولەی تفەنگ دەرکردو راو نا. هەندێکیان دیل‌و هەندێکیان کوژران‌و هەندێکیشیان رایان کرد بۆ گوندی ئەگریقاش بۆلای خالۆ قوربان. سوارەکانی امیر العشائر حاجی سطوە السلطنەی حوکمڕانی سابلاّخیان بەدیل گرت‌و سوارەکانی امیر اسعدیش یەك عەرادە مەترەلۆزیان دەسکەوت بو. ئەسپ‌و قاترو تفەنگێکی زۆر لەکاتی هێرشەکەدا گیرابو.

امیر العشائرو سالار سەعید پاش تەواوکردنی کوشتن‌و بەدیل گرتنی تاقمەکەی دوشان مەجید تاقمی سواریان بۆ راونانی راکردوەکان ناردو خۆیان هەڵیان کوتایە سەر تاقمێکی تری هێزەکانی خالۆ قوربان کە لەسەر کێوی غەزالی بون، ئەوانەش دوای تێکهەڵچونێکی کەم شوێنەکەیان چۆڵ کردو هەڵاتن. لەوانەش هەندێکیان کوژراو دیل کراو ئەسپ‌و تفەنگێکی زۆر گیرا.

سوارەکانی سالار سەعید لەوێدا عەرادەیەك مەترەلۆزیان گرت. هەر کەراکردوانی ئەم دو شوێنە بەم داماوی‌و لێقەوماویە گەیشتنەوە ئاگریقاش، ئۆردوەکەی خالۆ قوربان ترسان‌و دەستیان کرد بەڕاکردن.

لەوکاتەدا ئاغایانی مەنگوڕو هەرکی‌و زەرزا شالاویان بۆ بردن لەپێکدانەکەدا خالۆ قوربان لەگەڵ ژمارەیەك خاوەن پایەو خەلکی تر کوژران‌و ژمارەیەکی زۆریشیان بەدیل گیران. تاقمەکەی سەید تەها ئەفەندی ۳ عەرادە تۆپ‌و سوارەکانی مەنگوڕ ۱ عەرادەو سوارەکانی هەرکی ۱ عەرادە مەترەلۆزو تفەنگ‌و کەلوپەلێکی زۆرو ۲ عەرادە تۆپی گەورەیان دەسکەوت. خالۆ قوربان بەگێڕانەوەیەك سوارەی ئەحمەد کلالی ئاغای مەنگوڕو بەگێڕانەوەیەکی تر ئەحمەد خانی هەرکی کوشتویانە.

راکردوانی ئۆردوی خالۆ قوربان زۆریان گەڕاونەتەوە شوێنەکانی خۆیان‌و تاقمێکی دوسەد کەسیشیان چونەتە تەورێزو کۆلۆنێل نصرالله خان سەرۆکی ئۆردوی ژاندارمری کە لەساین قەڵاوە پەلاماری موکری دابو، بە تەواوی لەم روداوانە بێ ئاگاو بەوپەڕی مەغروریەوە روی کرد بوە بۆکان‌و بەتەما بو بداتە پاڵ خالۆ قوربان.

امیر اسعد لەگەڵ بیستنی ئەم هەواڵ دەسبەجێ خۆی گەیاندە میاوای لای بۆکان‌و کۆلۆنێلیش چو بوە ناو بۆکانەوە، هەر کەهەواڵی کوشتنی خالۆ قوربان‌و راکردنی ئۆردوەکەی ئەبیستێ، بۆکان بەجێ ئەهێڵێ‌و ئەڕوا بۆ لای ساین قەڵا.

سوارانی بەگزادەو سەرداری موکری کەوتنە دویان‌و سوارەکانی امیر اسعدی‌و هەمو ئاغایانی دیبوکریش گەیشتنە یارمەتی سوارانی موکری‌و بەگزادە، ئۆردوی ژاندارمریان لەکێوەکەی پشتی گوندی ئالبلاخ گەمارۆدا، ژمارەیەکی

زۆریان لێ کوشتن‌و دیل کردو دەسکەوتێکی زۆریان گرت. لەو پەلامارەدا سولتان عبدالحمیدخان، ئەفسەری ژاندارمری، کوژراو کۆلۆنێل لەگەڵ پاشماوەی هێزەکەی بەشەو لەکێوەکە هات بوە خواریێ‌و لەکوێرە ڕێگاوە رای کرد.

ئاغایانی بەگزادە، فیض‌الله بەگییش تۆپێکی گەورەیان گرت‌و ناردیان بۆ چەهریق. لەڕاستی‌دا تێکۆشان‌و تەقەلای گشت ئاغایانی موکری، بۆ بەجێهێنانی فەرمانی نەتەوەیی، شایانی ڕێز لێ نانە. انشاءالله بەناوی هەقناسییەوە لەو جەریدە ناوازەیەدا ئەنوسرێ. ع ش))[٥٤].

ئەم لەشکرکێشییە بەشکان‌و ریسوایی دوایی هات. بەلاّم سەرکردایەتی ئەرتەشی نوێ تەجروبەو شارەزایی زیادی ئەکردو ڕێکخستنی نوێی خەریك بو ئەچەسپا.

٤/٥ دواپین لەشکرکێشی

تێکشکانی هێزی ئێران‌و درێژەکێشانی روداوەکانی ئازەربایجان پەژارەیەکی زۆری لەتاران دروست کرد بو. رەزاخان پێویستی بەدەسکەوت‌و سەرکەوتن هەبو بۆ خۆی. سەرتیپ شیبانی کەسەرکەوتو نەبو لەکارە جەنگییەکانی‌دا دژی سمکۆ، کێشرایەوە بۆ تاران. سەرتیپ امان الله میرزای جهانبانی سەرۆکی ستادی ئەرتەش خۆی چوە ئازەربایجان، بو بەفەرماندەی گشتی هێزەکانی ئازەربایجان. دکتۆر مصدق لەو رۆژانەدا والی تەوریز بو. دەستی لەکار هەڵگرت. وەزارەتی کیشوەر کەسی کەی لەجێگەی ئەو دانەنا بەوالی. کاروباری ئیالەتی بەجهانبانی سپارد. بەجۆرە جهانبانی بەگوتەی ئێرانیان((دەسەلاّتی کیشوەری‌و لەشکری))پێ سپێردرا. کەوتە کۆکردنەوەو سازدانی هێزەکانی ئێران‌و کۆکردنەوەی زانیاری لەسەر سمکۆ، دارشتنی پلانی پەلاماردانی.

١-دارشتنی پلانی هێرش

پاش ئەوەی جهانبانی زانیاری تەواوی لەجوگرافیای ناوچەکەو هێزەکانی سمکۆ چاری کۆکردەوە کەوتە دارشتنی پلانی هێرش. بەجۆرە فەرمانی دەرکرد:

١-هەمو ئەو هێزانەی لەتارانەوە هاتون جگە لەسوارە نیزام کە لەژێر فەرمانی ئەمیر لەشکر ئیسماعیل ئاغای امیر فضلی‌دا بو بەهۆکانی گوێزانەوەی دەریایی بەنهێنی‌و لەناکاو لەبەندەری دانالو بۆ بەندەری شەرەفخان بگوێزرێنەوەو لەوێ جێگیر بن. سوارە نیزامی هێزی ناوبراویش ئەبو بەزۆرترین کات لەوشکاییەوە خۆی بگەیەنێتەوە بەندەری شەرەفخان.

ب-بەزوترین کات هەمو هێزەکانی ئازەربایجان لەبەندەری شەرەفخان کۆببنەوە. هێزەکانی ئێران بەهۆی شەرەفخانەوە ئەی توانی دەس بەسەر کەناری رۆژهەلاّتی

گۆمی ورمێدا بگرێو لەوێوە بجوڵێ. هێزی کورد لەکەناری رۆژئاوای گۆمی ورمێدا بەندەرەکانی قوچیو گوڵمانخانەی بەدەستەوە بو، بەهۆی نەبونی هۆی گواستنەوە نەی ئەتوانی کەڵکی تەواویان لێ وەربگرێ لەنێوان هەردو بەندەریشدا بەرزایی ((سەنگی کاظم))بەدەست کوردەوە نەبو. بەدەست یاخییەکی عەجەمی بەناوبانگی ئەو ناوەوە بو.

هێزەکانی دەوڵەت بەهۆی گۆمی ورمێوە ئەیان توانی مناوەرەی خێرا بکەنو لەلای چەپو راستەوە بجوڵێنو لەهەر شوێنێکی کەناری رۆژئاوایدا، کە بەدەست کوردەوە بو، بیانەوێ دابەزن، بەم پێیە بڕیاریدا:

١-لەبەرئەوەی لەسەروی گۆمی ورمێدا دیوارێکی تەخت هەیە کەهەورازی قزل داغەو لەشارستانی سەلماس تەواو ئەبێ، وا دانرا ئەو هێزانەی لەبەندەری شەرەفخان کۆبونەتەوە بەدزە کردن لەدیواری تەختی سەرو لەبەرزاییەکانی قزل داغەوە راببورنو دوای گرتنی شارستانی سەلماس راستەوخۆ هێرش ببەنە سەر قەڵای چەهریق. بۆ ئەمەش ئەبو لەوشوێنە دابەزن کەبەدەس کاظمی یاخییەوە بو.

٢-هێزی چریك کە بەناوی گوردانی مورادی ناوئەبراو لەپاشماوەی هێزەکەی خالۆ قوربان پێك هێنرا بو لەژێر سەرکردایەتی مراد خانی کوردا لەگەڵ هێزێکی پچوکی نیزامی لەژێر فەرمانی راستەوخۆی سەرهەنگ ابوالحسن خان پوررزندا ئەبو لەکەناری رۆژئاوا لەبەندەری سەنگی کاظم دابەزن. فەرماندەی هەمو ئەم هێزە بەپوررزند بو.

هێزەکانی دەوڵەت کە بەسەرکردایەتی سەرتیپ امان الله میرزای جهانبانی لەشەرەفخانە کۆبوبوەوە لەم بەشانە پێك هات بو:

١-ستادی فەرماندەیی گشتی هێزەکانی ئازەربایجان

جهانبانی ویستی زۆرترین سود لەئەفسەرانی لاوو خوێنەوار وەربگرێ. سەرهەنگ سەیف الله شەهاب، سەرهەنگ روح اللە میرزا، سەرهەنگ شاهرخ میرزا، سەرهەنگ ئەحمەد خان چارلسکی(دوایی ناوی گۆڕی بۆ ئەقسی)لەسەرۆکایەتی ستادی گشتی دانران. سەرهەنگ یوسف خانو سەروان مهینیش هەر لەوێ کاریان پێ سپێردرا.

٢-ستونی گارد، پێك هات بو لەهەنگی پیادەی پەهلەوی، هەنگی پیادەی رضاپور، یەك سواران سواری اکتشافی ١ ئاتەشباری روسی، ٤ عەرادە تۆپ بەسەرکردایەتی سەرتیپ فضل الله خانی زاهدی(ناوی پێشوی بصیر دیوان بو)

٣-ستونی شیمالغەرب پێك هات بو لە٢ هەنگی پیادەی لەشکری ئازەربایجان، ١ سوارانی اکتشاف ١ ئاتەشبار، ٤ عەرادەی روسی شاخی، بەسەرکردایەتی سەرتیپ حسێن مقدم.
٤-ستونی سوارە پێك هات بو لەهەنگی سواری لەشکری شیمالغەرب هەنگی سواری خاوەن چەکی قورسی مەرکەز، ١ ئاتەشباری شنایدەری صحرایی، ١ دەستە تۆپخانەی ابوخوفی صحرایی، بەسەرکردایەتی سەرهەنگ کریلائی عەلی خان نخچوان.
٥-شەڕکەرانی غەیرە نیزامی کەهەزار کەس بون بەسەرپەرشتی ئەفسەرانی ئەرمەنی.
٦-ئاتریادی هەمەدان بەسەرکردایەتی سەرهەنگ رضاخان کنەی بۆ احطیاط لەبەردەستی فەرماندەیی گشتیدا دانرابو.
٧-سەرهەنگ مەحمود خانی پولادین لەگەڵ هێزێکی بچوکی نیزامیو سواری چریكو ژاندارمەری، لەساخلوی نیزامی خوی بن.
هێزەکانی دەوڵەت بەهەموی بریتی بو لە٨ هەزار پیادەو ١ هەزار سوارەو ٥ هەزار چریكو ١ هەزار شەڕکەری غەیرە نیزامی کەتێکڕا ئەی کردە ١٥ هەزار کەس.
هێزی دەوڵەت بەبێ شەڕ لەسەنگی کاظم دابەزی. بەمەش جێگە پێیەکی گرنگی خۆیان لەناوچەکانی شۆڕشدا کردەوە. لەوێوە ئەیان توانی هێرش دەس پێ بکەن. کاظم هەمو تاقمەکەی خۆی بۆ چاوساغی ئەرتەش تەرخان کردو کوێرە رێگەکانی چەهریقیان پیشان دان.
فەرماندەی گشتی ((حوکمی عەمەلیاتی جەنگیی))بەجۆرەی لای خوارێ بەهەمو سەرکردەکان راگەیاند.
ا-ستونی گارد: هەنگی پیادەی پەهلەوی، هەنگی پیادەی رضا پور، ١ سوارانی سوارەی اکتشاف، ١ ئاتەشبار ٤ ئەرابەی کوهستانی، لەژێر سەرکردایەتی فضل الله خانی زاهدی. ئەم هێزە ئەبو لەبەرزاییەکانی قزل داغو میشوداغ بەرەو قەلای چەهریق پێشڕەوی بکەن.
ب-ستونی شیمالغەرب: هەنگی پیادەی لەشکری ئازەربایجان، ١ سۆران اکتشاف ١ ئاتەشبار، ٤٠کوهستانی، لەژێر سەرکردایەتی سەرتیپ حسێن مقدم. ئەبو لەبەرزاییەکانی شکریازی بەرەو قەلای چەهریق پێشڕەوی بکەن"
ج-جەنگاوەرانی نا نیزامی: لەژێر سەرپەرشتی ئەفسەرانی ئەرمەنیدا، ئەبو لەلێواری روی سەروی کەناری گۆمی ورمێ بەرەو قەلای چەهریق پێشڕەوی بکا"

د-ستونی چریك: لەبەندەری سەنگی کاظمدا لەژێر سەرکردایەتی سەرهەنگ ابو الحسن پورزند، ئەبو لەگەڵ عەمەلیاتی هێزەکانی بەندەری شەرەفخانە پێکەوە هاوئاهەنگ بێ‌و لەیەك رۆژدا دەس پێ بکەن.

۲-فەتحی چەهریق

لەبەیانی رۆژی ٤ی مورداددی ۱۳۰۱(بەرامبەر بە۱۰ی موحەرەم واتە رۆژی عاشورای ۱۳٤۱) بەفەرمانی سەرتیپ جهانبانی عەمەلیات بەخێرایی دەستی پێ کرد. لەهەمو لاکانەوە شەڕ بەگەرمی دەستی پێ‌کرد. لەبەرزاییەکانی قەزل داغ شەڕێکی سەخت لەنێوان ستونی هەنگەکانی گاردو هێزەکانی سمکۆدا رویدا، هێزی کوردەکان توانی بویان کەرتەکانی ئەو هێزە لەیەکتری دابڕن‌و درزێکی گەورە بکەنە ریزەکانییەوە، جهانبانی ستونی سواری وەکو هێزی ئیحتیاط بۆ رووداوی کتوپڕ لەبەردەستی خۆیا گل دابووەوە، دەسبەجێ فەرمانی‌دا بەهێزی ئیحتیاط ئەو کەلێنەی کوردەکان کردبویانە هێزەکانی گاردەوە پڕ بکەنەوە. تێکهەڵچون شەوورۆژێکی خایاند. هێزەکانی کورد لەوە زیاتر بەرەنگارییان پێ نەکراو، بەتێکشکاوی کشانەوە سەلماس‌و چەهریق. هێزەکانی ئێران نەیان هێشت هێزەکانی کورد ماوەی خۆڕێکخستنەوە خۆکۆکردنەوەیان هەبێ. لەبەرئەوە جهانبانی فەرمانی دواکەوتنی هێزی کوردەکانی‌دا، لەپاش دو رۆژ بەرهەڵستی کوردەکان سەلماسیان بەرداو، بەرەو چەهریق کشانەوە. سەرتیپ جهانبانی بۆ ئەوەی ئەو سەرکەوتنەی بەدەستی هێنا بو بیقۆزێتەوەو، نەهێڵێ هێزەکانی دوژمن فریای پشودان‌و خۆڕێکخستنەوەو بکەون، فەرمانی بەهەمو هێزەکانی‌دا هەل لەدەس نەدەن‌و هەمویان هێرش بەرن بۆ سەر چەهریق. هێزەکانی ئێران لەپاش بڕینی ۸ فرسەخ رێگەی سەختی شاخاوی توانییان قۆناغ لەدوای قۆناغ بەرهەڵستی پچڕ پچڕی شۆڕشگێڕانی کورد تێك بشکێنن‌و بگەنە داوێنی قەڵای چەهریق‌و گەمارۆی بدەن، لەرۆژی ۲۰ی مورداددی ۱۳۰۱دا قەڵای چەهریقیان گرت‌و هێزەکانی سمکۆ بەتێکشکاوی کشانەوە ناو خاکی تورکیا.

جهانبانی مژدەی ئەم سەرکەوتنەی بەم بروسکەیەدا بەرضاخان:

((لەچەهریقەوە، ژ ٦٤١:

مەقامی مەنیعی بەندەگانی حضرتی اشرەف وەزیری جەنگ‌و فەرمانداەی گشتی قشون، دامت عظمته!

بەدوای راپۆرتی ژ۱۷۱ بەعەرزی حضوری موبارەك ئەگەیەنێ" هێزەکانی ئێمە بەدوی دوژمنەوە ئەمرۆ ۲۰هەمی بورجی ئەسەد سەعات ۱۱ی بەیانی قەڵای چەهریقی گرت‌و، ئەو تۆپ‌و موسەلسەلانەی لەماوەی رابردودا لەهێزەکانی

دەوڵـەتی گـرت بـو، گێڕایـەوە. دوژمـن بەلێقـەوماوی رای کـردو موتـەواری بـو، هێزەکانی ئێمە بۆ راونانی دوژمن بەخێرایی لەپێشڕەوی دان.

فەرماندەی هێزەکانی ئازەربایجان

سەرتیپ امان الله))[55].

حسێن مکی لەبارەی گیرانی چەهریقەوە ئەڵێ:

((فەتحی قەڵای چەهریق شوهرەتێکی گـەورەی پەیدا کـردو لەگشت ئیـالاتو ولایەتـەکاندا دەنگـی دایـەوە زەمینـەیـەکیدا بەدەسـت جەریـدەکانی لایـەنگری سەرداری سوپاوە کەماوەیەك لەو روەوە قەڵەم فەرسایی بکەن. تەلگرافی پیرۆزبـایی لەهەمو شارستانەکانەوە بۆ سەرۆکی حکومەتو سەرداری سـوپا نێـردراو لـەزۆری شـارەکاندا لەلایـەن فەرمانـدەکانی لەشـکرەوە بەشـانازی ئـەم پیرۆزییـەوە کردیـان بەجەژنو چراخان. بۆ سەرداری سوپا کە کابرایەکی ظـاهرسـاز بـو هـەلێکی لـەبار بـەدەس هـات لـەبارەی فتوحـاتی نیزامییـانی ئازەربایجانو هێـزە ناوچـەییەکانی تەظاهوراتێ بنوێنێ. بەم بۆنەیەوە لە٢٨ی ئەسـەدی ١٣٠١ی خورشـیدی بەشـانازی سـەرکەوتنی ئـۆردوی دەوڵـەتی لـەئازەربایجان بـەپێی فـەرمانی وەزیـری جـەنگ لە((مەیدانی مەشق))جـەژنیان کـرد. هـەمو ئەفسـەران لـەم جەژنـەدا بەشـداربون. دوای نان خواردنی ئێوارە لەلایەن سـەرداری سـوپا(وەزیـری جـەنگی)ەوە وتـارێکی گرنگ درا کە لەباری سەرنجی بایەخو گیانی دیماگۆگیو بەگوتـەی هەنـدێ نیشـان دانـی سـەرداری سـوپا لـەباخی سـەوزا بـە تـەواوی شـایانی سـەرنج دانـە، چـونکە نوسـەرانی بـەتوانای سـەرداری سـوپا ئـەو وتارەیـان بـێ ئەنـدازە بـاش ئامـادە کردبو..))[56]

نوسەری بەناوبانگی ئێران ملك الشعراء بەهار، وەکو خۆی ئەڵێ، ئەو وتـارەی بۆ سەرداری سوپا نوسی بو بەم بۆنەیەوە بیخوێنێتەوە[57].

٦- پێوەندی لەگەڵ دەوڵەتان

١/٦ ئێران

ئێران، وڵاتێکی فرەنەتەوەو فرەزمانو فرەمەزەبە، قـانونی ئەسـاسـی بەرهـەمـی مـەشروتە هیچ دەسکەوتێکی تایبەتی بـۆ نەتـەوەکانی نـاو ئێـران بـەدەس نـەهێنـا، کەمافی فەرهەنگی، سیاسی، کۆمەڵایەتی، ئابوریيان دابین بکا. قانونی ئەساسـی ئەنجومـەنی ئیيالـەتیو ولایـەتی سـەلماند بـو، ئەمـە ئێرانـی ئـەکردە وڵاتێکـی دیمـوکرات. بـەڵام ئیالەتـەکانو ولایەتـەکان لەسـەر بنچـینەیەکی نازانسـتی جیاکرابونـەوە، لەجیاکردنـەوەی سـنوری ولایەتـەکاندا، هێڵـی رەگـەز، زمـان، عەشـیرەت، نەتـەوە، مـەزەب، دیـن، پێویسـتی جـوگرافی، دەسـکەوتی ئـابوری،

انەت مەسەلەی عەسکەری لێك نەدرا بوەوە، ئەگەر رێکخستنەوەی ولایەتەکان گوێرەیە بوایەو، ئەنجومەنی ئیبالەتو ولایەت رێك بخرایە، ئەوسا ئێران رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا لەوانە بو ببێتە نمونەی نیشتمانی پێکەوە ژیانی نەتەوەو گەزو دینو مەزەبی جیاواز.

لەئەنجامی شۆڕشی مەشروتەدا کورد هیچ دەسکەوتێکی پێ نەبڕا. کاروباری یەتەکەی نەدرایەوە دەس رۆڵەکانی خۆی. تەنانەت یەك رۆژنامەی بەزمانی خۆی نەبڕا. هەروەها دەزگای فاسیدی دەوڵەتو، زوڵمی ژاندارمی لەسەر هەڵ نەگیرا، شروتە لەکوردستاندا نەك رەنگی نەدایەوە، بەڵکو ئەوەی لەمەشروتە خوازان و بەبەڵا ئەیان نارده کوردستان.

دەزگای مەرکەزی، فسادی گەیشت بوە رادەیەك، حوکمڕانی شارەکانی بەپارە فرۆشتو، سەروەزیرانیش هەمو نیشتمانەکەی بەنرخێکی هەرزان ئەفرۆشت.

ئەو((غەدر))ەی کەمێژونوسی ئێرانی سەعید نەفیسی باسی ئەکا کە لەناو مالەی قاجارا بو بوە نەریتی حوکمڕانی، دوردۆنگیەکی وەهای دروست کرد بو سەرکردەکانی کورد، بۆ چارەسەرکردنی کێشەی شەخسی خۆیان، یاخود کێشەی تی میللەتەکەیان بڕوایان بەهیچ بەڵێنو گفتێکی حکومەتی مەرکەزی نەبو.

دەرباری ئێرانو کوڕە دەسەڵاتدارەکانی حکومەت بۆچونێکی دیموکراتییان بو بۆ چارەسەرکردنی کێشەی نەتەوەیی، خواستی نەتەوەییان بەجیابونەوە ازیو پارچەکردنی ئێرانو خیانەت لەشاو نیشتمان دائەنا. بەڵکو بەگوێرەی گەیشتنی رەسمیی ئەوان لەئێران قەومو قەبیلەو عەشیرەت هەبون، نەتەوەی اواز نەبو. دانیان بەبونی کوردا نەئەنا وەکو نەتەوەیەکی جیاواز. لەئێران یەك ەوە هەبو، ئەویش نەتەوەی ئێران بو. کوردیش قەومێکی ئێرانیە، بەڵکو ومە رەسەنەکانی ئێرانە. لەم روانگەیەوە حکومەتی ئێران لەبەرئەوەی لای وابو شەی کورد لەئێراندا بەباشی چارەسەرکراوە، دوای راگرتنی جەنگی جیهانی کاتی بەستنی کۆنفرەنسی ئاشتیدا، داوای ئەکرد بۆ چارەسەرکردنی کێشەی ەوەی کورد لەتورکیا هەمو کوردستانی عوسمانی بخرێتە سەر ئێران.

رضا شا بەچاولێکەری مستەفا کەمال ئەی ویست جیاوازی نەتەوەو رەگەزو ان لەئێران دا نەهێڵێو نەتەوە- دەوڵەت دروست بکا. هەر بەو مەبەستە بو سییەکاندا وشەی((ئێران))ی لەباتی وشەکانی((پارس))و((فارس))کردە ناوی ی وڵاتەکەی[58].

نیشتمانپەروەرانی کورد، لەوانە سمکۆ، لایان وابو ئێران نەتەوە نیەو وڵاتە. رد نەتەوەیەکی جیاوازە لەفارسو ئازەریو تورکو عەرەب. ئەویش وەکو هەمو

نەتەوەکانی تری دنیا مافی ئازادیو سەربەخۆییو هەبونی دەوڵەتی تایبەتی خۆی هەیە.

تەجروبەی کورد بەگشتی لەگەڵ دەوڵەتی ئێران باش نەبو. تەجروبەی سمکۆش، هی خۆیو براکانیو باوکیو باپیریو باپیرە گەورەی باش نەبو. هیچ لایەکیان بڕوای بەوی تریان نەبو. کاربەدەستانی ئێرانی سمکۆیان بەیاخیو نافەرمانو راووڕوتکەر.. دائەنا، ئەویش کاربەدەستانی ئێرانی بەپەیمان شکێنو زینهار نەناسو زاڵمو بەرتیلخۆر.. دائەنا.

لەبەرئەو هۆیانە لەیەك گەیشتنی کوردو ئێران لەتوانادا نەبو، چونکە بۆچونو باری سەرنجو تێگەیشتنیان بۆ مافی نەتەوەیی ئەوەندە جیاوازو لەیەك دور بو، بەهیچ جۆرێ نەئەگەیشتنە یەکتری.

زمانی دانوسەندنی دەوڵەتی ئێران لەگەڵ سمکۆ بەزۆری گوللەو دیوانی گفتوگۆیان بەزۆری مەیدانەکانی شەڕ بو. ئەو چەند جارەی ئێران لەئەنجامی لاوازیو گیروگرفتی ناوخۆیدا پێوەندی لەگەڵ سمکۆ کردوە. هەموی بەنیازی خاوکردنەوەی سمکۆو، دانانی ڕێوشوێنی لەناوبردنی بوە. ئەو چەند جارەش سمکۆ لەئەنجامی ناچاریو نائومێدیو تێکشکاندا پێوەندی لەگەڵ کردون، هەموی بەنیازی خۆگرتنەوەو جێگیر کردنەوەی خۆی بوە.

سمکۆ چەندین جار کەوتە گفتوگۆ لەگەڵ کاربەدەستانی دەوڵەت.

گفتوگۆکانی لەگەڵ عین الدولە بەئەنجام نەگەیشت، چونکە لەسەر ئاستی سیاسی هیچ دەسکەوتێکی بۆ کورد یا بۆ خۆی تیٚدا نەبو، لەسەر ئاستی شەخسییش ئەیان ویست هەمو شتێکی لیٚ بسێنن بێ ئەوەی هیچی بدەنێ.

گفتوگۆکانی لەگەڵ رضاخان ۱۳٤۳کۆچی ئەویش هەر بەئەنجام نەگەیشت، چونکە رضاخان نەك هەر هیچ رەنگێکی سیاسی نەدا بەدیتنەکە، بەڵکو دڵنیاییو تەئمینی شەخسییشی لەلای سمکۆ دروست نەکرد، لەکاتێکا لەو دیتنەدا سمکۆ ئەی توانی رضا خان لەناو ببا.

دوایین گفتوگۆی ۱۹۳۰ لەگەڵ کاربەدەستانی ئێرانی کێشی کردە ناو داوی مەرگەوە، بەکوشتنی خۆیو دوایی هاتنی بزوتنەوەکەی تەواو بو.

۲/٦ تورکیای کەمالی

تورکیا بەشکاوی لەجەنگی جیهانیی یەکەم دەرهات بو. هێزەکانی هاوپەیمانەکان چوبونە ناو ئەستەمولی پایتەختی عوسمانی تێکشکاوەوە. ئەوان دەستیان بەسەر کاروبارەکاندا گرت بو.

ئەگەرچی سولتان مابو، بەلام پایەیەکی روکەش بو، دەسەلاتێکی راستەقینەی نەبو، دەستی بەسەر هیچ شوێنێکی تورکیادا نەئەڕۆیشت. گەورە پیاوەکانی کورد لەئستەمولّ بەهیوای بەلێنی هاوپەیمانەکان کەوت بونە چالاکی سیاسی‌و رۆشنبیری، لەخەلکی کوردستان دابرا بون. مستەفا کەمال لەئەرزرومەوە کەوتە رێکخستنەوەی ئۆردوی تورك‌و دەرکردنی هێزەکانی بێگانەو تێکشکاندنی بزوتنەوەی کوردو دانانی بناغەی تورکیای نوێ.

بۆچونی مستەفا کەمال بەرامبەر کوردو بزوتنەوەی نەتەوەیی کورد هەرگیز هیچ لێلییەکی تێدا نەبوە. لەو رۆژەوە لەئەرزرۆم کەوت بوە کارکردن. یەکێ لەبەندەکانی کارنامەی سیاسی بەگژاچونی جولانەوەی کوردو رێ گرتن بو لەهەمو چالاکییەکی سیاسی‌و فەرهەنگی کوردی‌و، هەولّ دان بو بۆ پەك خستن‌و شکاندنی هەولّی رزگاری خوزای کورد.

مستەفا کەمال هەر لەسەرەتاوە لق‌و بارەگاکانی هەمو رێکخراوە سیاسیەکانی کوردستانی قەدەغە کردو، فەرمانی گرتنی دەرکرد بۆ جەلادەت‌و کامەران بەدرخان‌و ئەحمەد فائق کە لەگەلّ میجەر نوئێل چو بون بۆ مەلاتیە بۆ پێوەندی کردن لەگەلّ گەورە پیاوانی کورد دەربارەی خواستە نەتەوەییەکانی.

ناوچەکانی ژێردەسەلاتی سمکۆ هاوسنوری ناوچەکانی جموجولّی کەمال بو، بەلکو پشتی جەبهەی هێزەکانی بو. بێگومان سمکۆ لەچالاکی سیاسی‌و دیپلۆماسی‌و رۆشنبیری رێکخراوە کوردییەکانی ئستەمولّ بێ ئاگا نەبو، چونکە هیچ نەبێ بەهۆی سەید تەهاوە کەهەم ژنبرای‌و هەم یەکێ لەهاوکارە نزیکەکانی بو، ئەبێ ئاگادار بو بێ. هەروەها ئەبێ لەهەلوێستی مستەفا کەمال‌و جولانەوەکەشی بەرامبەر ئامانجە نەتەوەییەکانی کورد لەتورکیا کەم یا زۆر ئاگادار بوبێ.

سمکۆ باوەڕێکی قولّی بەوە هەبو، ئێران زۆر لاوازو بێ توانایەو تەقەللاکانی کورد لەوێدا کۆبکرێنەوە بۆ بەدەسهێنانی دەسەلات‌و دامەزراندنی ناوەندێکی سەربەخۆی کوردی. بۆ دامەزراندنی ئەوەش پێویستی بەچەك‌و تەقەمەنی ئەبێ، کەئەبێ لەشوێنێکەوە دابین بکرێ. سمکۆ ئینگلیزی تاقی کرد بوەوە ئامادە نەبون چەك‌و پارەی بدەنێ. سۆڤێت لەبارێکی وەهادا نەبو بتوانێ یارمەتی کورد بدا. ناوچەکەش جگە لەحکومەتی تورکیای کەمالی دەولەتی تری تێدا نەبو. بەتایبەتی ناوچەکانی سمکۆ راستەوخۆ نوسا بون بەناوچەکانی دەسەلاتی مستەفا کەمالەوە. هەر لەم روانگەیەوە هەلوێستی خۆی لەکوردستانی تورکیاو عیراق دیاری کردوە.

کاتێ ئەحمەد تەقی لەکاتی گیرانی شێخ محمودا بەزمانی هەندێ لەگەورە پیاوەکانی کوردستانی عێراقەوە لەتشرینی یەکەمی ١٩٢٠دا داوای هاوکاریو پشتیوانی لێ ئەکا بۆ بەرپاکردنی شۆڕش بەپشتیوانی تورک لەدژی ئینگلیز، لەوەڵامدا ئەڵێ: ((ئێستا ئینگلیز زۆر بەهێزە، موجادەلە کردن لەگەڵیا لەبارەی کوردەوە زۆر گرانە، باوەڕ ناکەم تورکی زەبونیش بتوانێ بەناردنی هێز بۆ ئەوەی دەست بخاتە کاروباری سیاسی رەواندزەوە، چاکترین شت بۆ کورد ئەمڕۆ ئەوەیە لەئێراندا جولانەوەمان یەك بخەین، وبونی خۆمان لەئێراندا بپارێزین، ئەمە بۆ باری ئەمڕۆمان زۆر باشە، و لەدوا رۆژا ئەتوانین کەڵکی لێ وەربگرین[٥٩].

لەو گفتوگۆیەش‌دا کە لەتشرینی یەکەمی ١٩٢١دا مستەفا یاملکی لەگەڵ سمکۆی کردوە لەبارەگاکەی خوی لەچەهریق، لەو روەوە ئاشکراتر بیروڕای خۆی رون ئەکاتەوە:

((پرسیار: باشە تۆ هەوڵ دەدەی بۆ ئەوەی کورد رزگارو ئازاد بکەیت، ئەی بۆچی پێش هەمو شتێك ناوچەی وانو ئەرزڕوم بەتلیسو هەکاریو خەرپوت رزگار ناکەیتو ئەو خەڵکە رێك ناخەی، کەماوەیەکە لەژێر جەورو ستەمی تاقمەکەی مستەفا کەمال دان؟

وەڵام: من وای بەباش دەزانم، کە لەپێش‌دا لەئێرانەوە دەست پێ بکەم، من هیچ بەچاکی نازانم، لەم رۆژەدا لەگەڵ تورکەکان‌دا تێکی بدەم، چونکە ئەوان بەتفەنگو فیشەك یارمەتیم دەدەن...)).

تورك بەرواڵەت دۆستایەتی سمکۆیان ئەکرد. هەندێ چەكو تەقەمەنییان دابویە. ئەویش بەدابین کردنی خواردەمەنی، کە لەو سەردەمەدا گرنگییەکی تایبەتی هەبو، یارمەتی ئەدانەوە. بەڵام سمکۆ سەرکردەیەکی بزوتنەوەی کورد بو. هەوڵی دامەزراندنی کوردستانی سەربەخۆی ئەدا. ئەمەش بەتەواوی ناکۆك بو لەگەڵ ئامانجی کەمالییەکان‌دا.

کەمالییەکان بۆ راپەڕاندنی خەڵکی کوردستانی عیراق دژی ئینگلیزو گرتنەوەی ولایەتی موسڵ، بەهاوکاری هەندێ لەکوردەکانی ئەوێ. مەفرەزەیەکی پچوکیان بەسەرکردایەتی کابرایەك، بەناوی ئوزدەمیر بەگ. نارد بوە ناوچەی رەواندز. لەنامەکانی نێوان کاربەدەستانی تورکو فەرماندەی ئەم بارەگا پچوکەدا، هەڵوێستی کەمالییەکان لەسمکۆ دەرئەکەوێ، کەئەمە نمونەیەکێتی:

((دیاربەکر

٣٣٨/٦/١٤

ئیستیخبارات، نومرە-١٧٤٥

بۆ ئورزدەمیر بەگی قایمقام

١-سمکۆ کابرایەکی فێڵبازە، بەهۆی زرنگی خۆیەوە ئەو خەنجەرە کەهەڵی گرتوە بۆ کاتی خۆی ئەشارێتەوە. ئەم کابرایە بیری سەربەخۆیی لەکەللەدایە. مەبەستی ئەوەیە کە تا لەئێراندا دەسەڵاتی زیاد ئەکاو بەهێز ئەبێ لەگەڵ ئێمە تێك نەچێو بەجۆرە بەمەرامو ئامانج بگا.

٢-سەرکەوتنی سمکۆ لەناو عەشایری کوردا بەجۆرە گەورە بونیو دەسەڵات پەیداکردنی بۆ حکومەتی میللی ئێمە(واتە بۆ حکومەتی تورکی مستەفا کەمال)دەس نادا. بەڵام لەم رۆژەدا تیکچونمان لەگەڵ سمکۆ بۆ ئێمەش باش نیە. ئەگەر بتوانن هەولێ ئەوە بدەن کەبەپڕوپاگەندەو بەبڵاوکردنەوەیەکی وا کەعەشایەری پێ تەفرە بدەنو بیان کەن بەدوژمنی سمکۆ بەڕاستی خزمەتی گەورە بۆ حکومەت جێبەجێ ئەکەن. وەکو ئەوە کەبڵێن سمکۆ بەپارەی ئینگلیز ئەم شۆڕشە ئەگێڕێو بۆ قازانجی خۆیو خزمەتی ئینگلیز خوێنی کوردەکان ئەڕژێنێ.

٣-ئەو مەفرەزەیە کەلێرەوە خراوەتە ڕێ جارێ ئەچێتە جولەمێرگ. دوای گەیشتنی ئێوە بەرەواندزو جێگیربونتان لەوێ، بەپێی هەواڵو پێویست فەرمانی تر ئەدرێ بەبزوتنەوەی مەفرەزەکەو هاتن وە یا نەهاتنی بۆ رەواندز.

٤-مەکارە(هۆی گوێزانەوە)مان نیە کەتۆپو مەترالیوزی (رەشاش)پیا بنێرن. هەوڵ ئەدەین کەئەوەشتان بۆ جێبەجێ بکەین.

بەناوی قوماندانی جەبهەوە

رەئیسی ئەرکانی حەرب بصری[٦٠]

وەکو ئەوان سمکۆیان بەدوژمن داناوە، سمکۆش باوەڕی بەوان نەبو، بەڵکو وەکو لەگفتوگۆکانیدا لەگەڵ یاملکی وتویەتی تورکی لەعەجەم بەدوژمن تر زانیوە بۆ کورد. بەڵام لەو کاتەدا پێویستی هەردو لایانی کۆکردۆتەوە، بەتایبەتی تورك کاتێ پێویستی بەبێلایەنی سمکۆ بو کەهێشتا لەشەڕا بو لەگەڵ هێزەکانی ئەرمەنیو، دوایی تر فەرەنسیو، ئینجا یۆنانی.

لەدوای ئەو هێرشە گەورەیەی ئەرتەشی ئێران کردی بۆ سەر مەڵبەندەکانی ژێردەسەڵاتی سمکۆو داگیرکردنی چەهریق، سمکۆ کشایەوە بۆ ناو تورکیا. دۆستایەتی سمکۆ لەگەڵ کەمالییەکان بەکەڵکی نەهات. چونکە هەڵوێستی راستەقینەی کەمالیەکان لەسمکۆ وەها بو وەکو لەو بەڵگەیەدا نوسراوە، نەك وەکو ئەوەی سمکۆ تێی گەیشت بو. لەناو خاکی تورکیادا هێزێکی سوکەڵەی تورك لەناکاو بەشەو پەلاماری سمکۆیاندا بیکوژن. لەم پەلامارەدا ژنەکەیو هەندێ

لەهاوڕێکانی کوژران، کوڕەکەی بەدیل گیرا، هەرچی زێڕو سامانێکی پێ بو بە تالان برا. خۆیو براکەی بەزەحمەت دەرباز بون.

سمکۆ لەو سەفەرەدا کەهاتە کوردستانی خوارو، نوێنەرانی ئینگلیزی لەدێریو بەحرکە بینیو پاشان روی کردە سلێمانی بۆ دیدەنی شێخ محمود. لەو کاتەدا لەسلێمانی نوێنەرانی تورك خەریکی گفتوگۆ بون لەگەڵ شێخ محمود. ئینگلیزەکان بەهیوا بون سمکۆو شێخ محمود لەدۆستایەتی تورك ژیوان بکاتەوە. بەڵام سمکۆش کەگەیشتە سلێمانی لەگەڵ تورك تێ هەڵ چوەوە، بۆ ئەوەی کوڕەکەی بەر بدەنو پارەکانی بدەنەوەو دالدەی بدەن.

سمکۆ زۆر لەسلێمانی نەمایەوە، چونکە سلێمانی لەئەنجامی هەڕەشەی بەریتانیدا چۆڵ کرا. گەڕایەوە ناوچەکانی سنورو لەوێ پێوەندی لەگەڵ تورك نوێ کردەوە. تورك لەو کاتەدا لەگەڵ ئینگلیزو حکومەتی تازە دامەزراوی عیراق لەسەر ولایەتی موسڵ لەکێشەدا بون. ئینگلیز ئەی ویست ئاسوریەکان لەبادینان لەسەر سنوری تورك نیشتەجێ بکا. تورکیش ویستی سمکۆ تێکەڵاوی ئەم گەمەیە بکا. سمکۆیان بانگ کرد بۆ وان. گفتیان پێدا یارمەتی بدەن بەچەكو سەرباز بۆ ئەوەی بچێ بۆ یارمەتی دانی شێخ محمود لەدژی ئینگلیز بجەنگێ. زۆری نەخایاند تورکو ئینگلیز کێشەکانی خۆیان بەخۆشی چارەسەر کرد. تورك پێویستیەکی بەسمکۆو بەشێخ محمود نەما. کەوتە تەنگ پێ هەڵ چنینو راونانی. لەدوای تێکشکانی شۆڕشی ۱۹۲٥ی کوردستانی تورکیا سمکۆ ناچار بو چەند جارێ لەنێوان تورکیاو ئێرانو عیراقدا ئەم دیو وئەو دیوی سنور بکا تا سەرەنجام لەشنۆ کوژرا.

۳/٦ بەریتانیا

بەریتانیاو روسیا لە۱۹۰۷ەوە لەسەر دابەشکردنی ئێران رێ کەوت بون. هەمو کوردستانی ئێران ئەبو بکەوێتە ژێردەستی روسیا. بەڵام شۆڕشی ئۆکتۆبەر ئەو نەخشەیەی بەجارێ هەڵ وەشاندەوە. بەریتانیا وازی لەدابەشکردنی ئێران هێنا. ئەی ویست دەوڵەتی ئێران بمێنێو حکومەتێکی مەرکەزی بەهێزی ئەوتۆی تێدا دابمەزرێ بەری تەنینەوەی کۆمۆنیزمو نفوزی سۆڤێتی بگرێ. بەڵام لەهەمان کاتدا ئەی ویست ئێران بەپەیمانێکی دو قۆڵی بەخۆیەوە ببەستێتەوە بۆ ئەوەی لەژێر کار تێ کردنی خۆیدا بێ.

ئێران ئەیویست لەکۆنفرەنسی ئاشتیدا بەشدار بێو بەیارمەتی بەریتانیا سنورەکانی خۆی لەسەر حسابی تورکیاو روسیا فراوان بکا. بەریتانیاش نەیئەویست ئێران، کەبەشداری جەنگی جیهانی نەبو بو، بەشداری کۆنفرەنسی

ئاشتی بێ بۆ ئەوەی هیچ بەشدارییەکی لەدیاری کردنی چارەنوسی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا نەبێ.

بەریتانیا لەرێگەی دانی چەردەیەك بەرتیل بەوثوق الدولەی سەر وەزیرو وەزیری دەرەوەو وەزیری داراییەوە لە١٩١٩دا پەیمانێکی لەگەڵ ئێران بەست بەکردەوە ئێرانی ئەکردە ژێردەستەی بەریتانیا.

سیاسەتی ئێرانیی بەریتانیا بەکورتی ئەوە بو، ئێران بەیەکگرتویی‌و بەهێزی بێنێ. لەبەر ئەوە کورد هەلی ئەوەی نەبو، پشتیوانی بەریتانی بۆ خواستە نەتەوەییەکانی خۆی لەئێراندا بەدەس بهێنێ. لەکاتی سەردانی ویلسۆندا بۆ سلێمانی بۆ کۆبونەوە لەگەڵ شێخ محمودو مەزنەکانی تری کورد، کەمەسەلەی کوردی ئێران هێنرایە پێشەوە، هەندێ لەمەزنەکانی کوردی ئێران ئارەزوی یەکگرتنیان لەگەڵ کوردستانی عیراق دەربڕی، ویلسۆن ئەمەی بۆ نەسەلماندن.

لەکۆنفرەنسی پاریس، ئەگەرچی نوێنەرایەتی کورد مەسەلەی کوردی ئێرانی هێنایە کایەوە بەڵام لەپەیمانی سیڤەردا کوردستانی ئێران بەتەواوی پشت گوێ خرا.

هەروەها سمکۆش کە بەهۆی بابەکر ئاغای پشدەرییەوە پێوەندی لەگەڵ ئینگلیز کردو، دوایی تر سەید تەهای نارد بو دیدەنی مەندوبی سامی لەبەغداد، بەڵێنی هیچ جۆرە یارمەتیەکیان پێ نەدا.

زۆرکەس لەسمکۆیان پرسیوە بۆچی لەگەڵ ئینگلیز ڕێك ناکەوێ. سمکۆ ڕێککەوتنی لەگەڵ ئینگلیز ڕەت نەئەکردەوە. زۆریشیان لەگەڵ خەریك بو. بەڵام ئینگلیز هیچ یارمەتییەکی سمکۆیان نەداو هیچ پشتیوانییەکیان لێ نەکرد، چونکە پشتیوانی کردنی بزوتنەوەی نەتەوەیی کورد لەئێران لەگەڵ سیاسەتی ئەوان نەئەگونجا، خۆیشی بەهۆی کوشتنی مارشیمۆن‌و ڕەفتاری لەگەڵ مەسیحییەکان لەلای ئەوان بەدناو بو.

مس بیل لەو ڕوەوە ئەڵێ بەهۆی ئەو بەیانەوە کەمیجەر نوئێل لەحوزەیرانی ١٩١٩دا دەربارەی مەسەلەی کورد بڵاوی کردەوە سمکۆ زیاتر نزیك بوەوە لەوەکیلی حاکمی عامی عیراق, بەڵام بەهۆی ئەو پەیمانەوە کەئێمە لەگەڵ ئێران بەستمان هیچ هیوایەکی نەما بەپشتیوانی ئێمە بۆ دامەزراندنی یەکێتییەکی نەتەوەیی لەناو کوردەکانی تورکیاو ئێراندا. سەرەڕای ئەوەش ئەترسا سزا بدرێ لەسەر ڕەفتاری خراپی لەگەڵ مەسیحییەکان[٦١].

سمکۆ دوای تێکشکانی لەئێران ڕوی کردە کوردستانی عیراق. لەدێرێ‌و لەبەحرکە نوێنەرانی ئینگلیزی بینی دو پێشنیاری خستە بەر چاویان" هاوکاری

کورد لەگەڵ ئینگلیز بەرامبەر بەوە ئەوانیش پشتیوانی کورد بکەن بۆ دامەزراندنی دەوڵەتی کوردستان.
ئەگەر ئەوە ناکەن، یارمەتی خۆی بدەن بەئاشت کردنەوەی لەگەڵ ئێران یا بەشەرِ بگەڕێتەوە شوێنی خۆی[٦٢].
دوایین دوژمنایەتی ئینگلیز لەگەڵ سمکۆ ئەوە بو" کاتێ سمکۆ لەژێر گوشاری تورکی‌دا بەناچاری چوە کوردستانی عیراق، موعتەمیدی بەریتانی لەبەغداد داوای لەحکومەتی عیراق کرد هاوکاری لەگەڵ حکومەتی ئێران بکا بۆ سەرکوت کردنی یاخیبونی سمکۆ"[٦٣].

٤/٦ روسیە

سیاسەتی کوردیی روس لەپێش هەڵگیرسانی جەنگو لەسالاّنی جەنگدا خواستە نەتەوەییەکانی کوردی رەچاو نەئەکرد. هەمو تەقەللاکانی عەبدولرزاق بەگی بەدرخان، کامل بەگی بەدرخان، سمکۆ، شێخ عبدالسلامی بارزانی، مەلا سلیمی خیزان، سەید تەهای شەمزینی کەڵکی نەبو. روسیا گرەوی لەسەر هاوکاری ئاسوریو ئەرمەنی کردبو، نەی ئەویست بۆ کورد ئەوان لەخۆی برەنجێنێ.
روسیە لەدوای سەرکەوتنی ئۆکتۆبەر، توشی کێشەی ناوخۆیو ئابلۆقەدانی دەوڵەتانی ئەوروپی بو، ئەیویست تەوقی ئابلۆقەدان بشکێنێو، نەهێڵێ نفوزی دەوڵەتانی ئیمپریالیستی بگەنە سنوری لای خواروی، هەر بۆ ئەوەش بەپێچەوانەی سەردەمی قەیسەر کەرێ کەوت بو لەگەڵ بەریتانیاو فەرەنسەو ئیتالیا بۆ دابەشکردنی خاکی عوسمانیو ئێران، سیاسەتی حکومەتی سۆڤیێتی هەڵوەشاندنەوەی هەمو رێککەوتنامە کۆنەکانو دروست بونی دەوڵەتی بەهێز لەتورکیاو ئێرانو ئەفغانستان بو.
سۆڤیێت دەستی لەئەرمەنیو ئاسوری هەڵگرتو، بەکاروباری ناوخۆیو بەرەنگاری گەلە کۆمەکێی دنیای سەرمایەدارییەوە مەشغوڵ بو، نەی ئەپەرژایە سەر دەس وەردانە کاروباری ناوەوەی ئێرانو تورکیا، لەبەرئەوەش نەیویست کۆمەك بەشۆڕشگێڕانی ئێرانو تورکیا بکا، بەڵکو کۆمەکی بەحکومەتی مەرکەزی کردو، پەیمانی دۆستایەتی لەگەڵ تورکیای کەمالیو ئێرانو ئەفغانستان بەست.
سمکۆیش کەخۆی رەفتاری لەگەڵ روس کرد بو، لەپێش جەنگدا سەردانی تفلیسی کرد بو، و لەنزیکەوە سەرکردەکانی دی بون بەتایبەتی دوای رێکەوتنی روسی- بەریتانی ١٩٠٧کە هات بونە ئازربایجانەوە، و لەسەردەمی جەنگدا بەگیراوی بردبویانە قافقاسو، دوایی دەس بەسەر لەخویو پاشان بێلایەن لەچەهریق دانیشت بو.

سمكۆ لەساڵانی دەربەدەری کەهێشتا لەناوچەی باشقەڵای کوردستانی تورکیا بو لەسەرداوای خالد بەگی جبرانلی سەرۆکی((جەمعییەتی ئیستیقلالی کوردستان))لەرێگەی کونسولی سۆڤێتییەوە لەورمێ پێوەندی لەگەڵ کردن. دو پێشنیاری خستە بەردەم" هاوکاری کوردو سۆڤێت بەرامبەر بەوەی پشتیوانی لەئامانجە نەتەوەییەکانی گەلی کورد بکەن. ئەگەر ئەوە نەتوانرا، لای کاربەدەستانی ئێران هەوڵی بۆ بدەن بگەرێتەوە شوێنی خۆیو ئەوان دەستەبەری سەلامەتی بن.

یەکێتی سۆڤێت ئامادە نەبو پشتیوانی لەبزوتنەوەی کورد بکا چونکە لەگەڵ سیاسەتی ئێرانییو تورکیی سۆڤێتیدا نەئەگونجا. روسیای سۆڤێتی لەو کاتەدا ئەی ویست دەوڵەتانی ئێرانو تورکیا بەهێز بنو بتوانن خۆیان لەبەر گوشاری دەوڵەتانی ئەوروپی دوژمنی سۆڤێتدا رابگرنو، نەکەونە ژێردەستی ئەوان، هەروەها پەیمانی ((دۆستایەتیو هاوکاری))لەگەڵ ئیمزا کرد بون. نوێنەرانی سۆڤێتی لەوەڵامدا ئاگاداریان کرد، داوای یەکەمی لەگەڵ سیاسەتی ئەوان ناگونجێ، ناشیانەوێ درۆ لەگەڵ کورد بکەن. بۆ داوای دوەمی ئامادەییان دەربڕی بو بۆ یارمەتی دانی.

هەر لەئەنجامی ئەو سیاسەتەدا بو یەکێتی سۆڤێت بەدەنگ داواکانی شێخ محمودەوە لەعیراقو، داواکانی خالد بەگو جەمعییەتی ئیستیقلالی کوردستانەوە لەتورکیاو، داواکانی سمکۆوە لەئێران، نەهات.

٧-ساڵانی دەربەدەری

١/٧ شەبەیخونی تورك

حاجی مستەفا پاشای یاملکی لەمانگی تشرینی یەکەمی ١٩٢١دا سەردانێکی سمکۆی کرد، لەم سەردانەش چەند مەبەستێکی هەبو" لەسەرو هەموویانەوە هاندانی سمکۆ دژی کەمالییەکان کەئەو بەگەورەترین دوژمنی کوردی دائەنان، هەروەها دەربڕینی پشتیوانی لەسمکۆو، ئامادەیی بۆ هاوکاری کردنیو گۆڕینی رەنگی جوڵانەوەکەی لەبزوتنەوەیەکی خێڵەکیی نارێکوپێکەوە بۆ بزوتنەوەیەکی سیاسی نەتەوەیی رێکخراو، یاملکی نەی توانی هیچ کام لەمەبستەکانی بهێنێتەدی. لەهەمان کاتدا بو بەهۆی پونگانەوەی زۆرتری کامالییەکان لەسمکۆو بزوتنەوەکەی.

سمکۆ لەبەر هێرشی گەورەی ئەرتەشی ئێراندا بەرەو سنوری تورکیا کشایەوە، پشت ئەستور بەدۆستایەتی پێشوی لەگەڵ کەمالییەکان، بەتەمابو یارمەتی بدەن. سەرتیپ جهانبانی دەسبەجێ کاربەدەستانی تورکی لەپەڕینەوەی سمکۆ بۆ ناوخاکی ئەوان ئاگادار کردو داوای لێ کردن، سمکۆ بگرنو بیدەنەوە بەئێران[٦٤].

تورك لەلایەك دوژمنایەتی هەمو جولانەوەیەکی نەتەوەیی کوردیان ئەکرد، کەسمکۆ لەو قۆناغەدا رویەکی درەوشاوەی بو، لەلایەکی ترەوە دیتنی یاملکی، دوژمنی خوێنەخۆیی مستەفا کەمال‌و کەمالیەکان، ترسی ئەوەی لیٚ پەیدا کرد بون سمکۆ شۆرش بگوێزێتەوە ناو کوردستانی تورکیا. ئێرانیش داوای گرتن‌و بەدەستەوەدانی کردبو، تورك ویستیان هەلی تێکشکانی سمکۆ بقۆزنەوە، ئەو جولانەوەیەی لەوانەیە بتەنێتەوە بۆ ناو کوردەکانی ئەوێش‌و، کێشەیەکی گەورەیان بۆ دروست بکا لەکاتێکا ئەوان بەشەرِی یۆنانەوە خەریك بون، لەرِێگەی کوشتنی سمکۆوە بەیەکجاری تەواو بکەن.

هێزێکی سوکەلەی تورك شەوێ لەناکاو پەلاماری بارەگاکەی سمکۆیان‌دا. یەکێ لەهاوسەرەکانی‌و چەند کەسێ لەپیاو ماقولەکانی کوژران. خەسرەوی کورِی گیرا. هەرچی پارەو داراییەکی پێی بو کەوتە دەست تورك. خۆی‌و ئەحمەد ئاغای برای‌و تاقمێ لەسوارەکانی بەفەلاکەت دەرباز بون[٦٥] تورك کەوتنە شوێنی‌و تەنگیان پێ هەلچنی. سمکۆ روی کردە دێرێ لەسەروی هەولێر لەکوردستانی خوارو.

٢/٧ سمکۆ لەکوردستانی خوارو

لەو کاتەدا هەمو عیراق لەژێردەستی ئینگلیزدا بو، بەلام هەندێ بەشی هەلومەرجێکی تایبەتی هەبو، شێخ محمود لەسلێمانی مەلیکی کوردستان بو. تورك بەهاوکاری هەندێ کوردی دوژمنی ئینگلیز هێزێکی کەمیان ناردبوە رەواندز. ئەیان ویست ولایەتی موسڵ بخەنەوە سەر تورکیا. ئینگلیزیش ئەی ویست بیخاتە سەر عیراق. ئەو هێزە پچوکەی تورك دەردەسەرێکی راستەقینەی بۆ کاربەدەستانی بەریتانی دروست کردبو. ئەیان ویست هەرچۆنێ بێ دەریان بکەن. هەندێ شوێنی کوردستان لەژێر دەسەلاتی راستەوخۆی هیچ لایەکدا نەبو. نێوانی شێخ محمودو ئینگلیز تێك چو بو. ناکۆکیەکانیان سەرلەنوێ خەریك بو ئەتەقیەوە. شێخ محمود لەگەل هێزەکەی تورك لەرەواندزو لەرِێگەی ئەوانەوە لەگەل کەمالییەکان پێوەندی دۆستانەی دامەزراند بو. ئینگلیز لەهەلوێستی شێخ مەحمودو پێوەندی لەگەل کەمالیەکان نارِەحەت بو. پەلاماردانی سمکۆ لەلایەن تورکەوەو هاتنی بۆ کوردستانی عیراق بۆ ئینگلیز هەلیٚ بوو ویستیان بیقۆزنەوە، بۆ ئەوەی لەرِێگەی ئەوەوە کار لەشێخ مەحمود بکەن‌و نێوانی لەگەل تورك تێك بدەن.

ئینگلیز سمکۆیان بانگ کرد بۆ هەولێرو عیزەت تۆپچی یەکێ لەهاوکارەکانی شێخ مەحمودیان نارد بەدوی‌دا بیهێنی. سمکۆ لێیان دلنیا نەبو، ئەترسا لەسەر

داوای ئاسوریەکان بیگرن، لەبەر ئەوە نەچو بۆ هەولێر بەڵکو چو بۆ گوندی بەحرکە[٦٦] لەوێوە کەوتە ئاڵوگۆڕی پەیام لەگەڵ شێخ محمود.

٣/٧ گفتوگۆی ئینگلیزو سمکۆ

ئەدمۆنس گفتوگۆی خۆیانو سمکۆ بەجۆرە ئەگێڕێتەوە:

((... رۆژی چوارەمی نۆڤەمبەر بۆ گفتوگۆ لەگەڵ لاین بەفرۆکە چوم بۆ کۆیە، لەپێنجەمی نۆڤەمبەردا کەوتمە رێ بۆ هەولێر. لەرۆژی شەشەمدا لەگەڵ لاین، کە لەکۆیەوە بەئوتومبێل گەڕابوەوە، و ئەحمەد ئەفەندیو لیتل دیل بەئوتومبێل کەوتینە رێ بۆ دیداری سمکۆ. دیدار لەگوندی بەحرکە بو کەهی هۆزی گەردییە کەوتۆتە دە میلیی کەناری رێی دێرە. سمکۆ لەگەڵ ئەحمەدی برایو دو سێ خزمی گەورەترو نزیکەی بیست کەس لەهاورێکانی هات بو.

وتی هەست بەپەژارەو رەنجانێکی تایبەتی ناکا بەرامبەر ئێرانیەکان، ئەوەندەی لێی چێشتون، ئەوەندەشی تێ سرەواندون، بەڵام ئەیەوێ تەسفیەی حساب لەگەڵ تورکەکان بکا، کەگفتیان دابویە پشتیوانی بکەن، کەچی پشتیان تێ کرد. سەری سوڕما لەوەی، ئێمە زۆر بەتەنگ نەرەنجاندنی ئێرانیەکانەوەین، لەبەرئەوەی هەمو ئەزانن بەدرێژایی سنور ئێرانیەکان لەگەڵ تورکەکان ئێمەیان لەرەواندز و رانیەوە دەرپەڕاندوەو هێشتا لەگەڵ ئێمە ئەجەنگنو هاوکاری ئەکەن. وتی بەو هیوایە هات بو کەئێمە ئامادە ئەبین پشتیوانی بکەین لەئازادی کورد لەتەوقیی دو حکومەتی کەدوژمنایەتییان هەیە لەگەڵی، ئەگەر بەهەڵەدا چوە ئەوا لەم حاڵەدا هیچ ئارەزویەکی نیە داوای پەنادان لەئێمە بکات، بەڵکو ئەگەڕێتەوە ناو هۆزەکەیو خۆی بەتەنیا ئەوپەڕی تەقەلا ئەدا[٦٧].

ئەحمەد تەقی لەزمانی سمکۆ وە گفتوگۆکان بەجۆرە ئەگێڕێتەوە:

((ئینگلیزەکانو تورکەکان هەردو لایان درۆمان لەگەڵ دەکەن لەبابەت سەربەخۆییو سەربەستی کوردستانەوە، هەر بەڵێنو قسەیەك بدەنو بڵێن درۆ دەکەن وە هەڵمان دەخەڵەتێنن، ئینگلیز ئەیەوێ هەمو کوردێك وەك نۆکەر هەڵسوڕێنێو ئیشی پێ بکات بۆ چاکەو دەسکەوتی خۆی، وەك مەیمون هەڵماپەڕێنێ بەکەیفی خۆی، بەرانبەر نەتەوەکەمان شەرمەزارمان بکا ئەمەش بەمن ناکرێت..

لەکاتێکا من لەشوێنەکەی خۆم رام کردو تورکەکان هێرشیان هێنایە سەرم، لەسەر ئامۆژگارییو هاندانی سەید تەها، من هاتم بۆ ناوچەی((دێرێ))لەعیراق لەلیوای هەولێر بۆ دیدەنیو رێك کەوتن لەگەڵ ئینگلیزەکان. حاکمی سیاسی ئینگلیز لەگەڵ سەید تەها دا هاتنە دێرێ بۆ دیدەنیم، دورو درێژ قسەمان کرد

پێم وت: ((من کوردم ولێم قەوماوە دوژمنی حکومەتی فارسم لەئێران، ئەوا ئەم جارەش بومە دوژمنی تورك چونکە ژنیان کوشتمو کوڕیان بەدیل بردم. ئێوەش ئینگلیزەکان گەلێ قسەتان کردوە لەگەڵ((کۆمەڵی کورد))لەئەستەموڵ، وە بەڵێنی زۆرتان داونەتێ هیچتان بەجێ نەهێناوە، لەبەر ئەوە کوردەکان لەگەڵ مستەفا کەمال دا ڕێك کەوتن، وە هەروەها لەکوردستانی خواروشدا ئێوە ئیدارەی حکومەتی شێخ محمودتان تێكدا، ئەوانیش ناچاربون لەگەڵ کەمالیەکانا ڕێك کەوتنو هێنایانن بۆ ڕەواندز لەکوردستانی خوارودا، ئێستاش من لەجیاتی هەمو کوردێك لەهەمو کوردستانا پێتان ئەڵێم: ئەگەر ئێوە ئامادە بنو ڕاست بکەن وە بەراستی بێنە پێشەوە بۆ دانی سەربەخۆیی بەکوردستان، منیش خۆم ئامادەمو بەڵێن ئەدەم کوردتان لەگەڵ ڕێك بخەم، ئەگەر ئەمەش ناکەن، تەنها داواتان لێ ئەکەم یاریدەم بدەن بچمەوە جێگای خۆم ئایا بەشەڕ کردن لەگەڵ ئێراندا، یا بەئاشت بونەوە لەسەر بەڵێنو گفتی ئێوە.

حاکمی سیاسی ئینگلیز لەوەڵاما وتی: جارێ حەز ئەکەم بزانم ئێوە کۆچتان کردوە چەند پارەتان پێویستە بۆ نەهێشتنی ئاتاجیتان؟

ئیسماعیل خان وەڵامی دایەوە، وتی: هیچ جۆرە ئاتاجیەکمان نیە. من میوانی برا کوردە دلێرەکانم تازە شێخ مەحمودی بەرێز ٥٠٠ لیرەی ئاڵتونی بۆ ناردوم.

حاکم ئینجا وتی: ئەی چۆنە لاتان کەسەید تەها بکەین بەحاکمی ڕەواندزو حەریر، وە ئەحمەد ئاغای برات بەحاکمی بادینان؟

ئیسماعیل خان لەم پرسیارەی حاکمی سیاسی زۆر دڵگیر بو، وتی: منو سەید تەها کۆچەرین، لەدێرێ دانیشتوین ئەم ناوچەیە لەشۆڕشان لەگەڵ ئێوەدا، من لەپێشەوە بۆم ڕون کردنەوە ئەگەر ڕاست ئەکەن ئەبێ لەپێش هەمو شتێکەوە سەربەخۆییو ئازادی کوردستان بخەنە بەرچاو، تەشکیلاتو دانانی خەڵك ئەبێ بەپێی ئارەزوی دانیشتوانی وڵاتەکە بێت نەك ئارەزوی منو تۆ، لام وایە ئێوە نیازتان وایە بەقبوڵ کردنی ئەم داوا کردنانە، ئێمە بکەن بەدوژمنی کوردەکانی کوردستانی خوارو وە سوکمان بکەن لەناویانا، بۆ لەبریتی پرسی دانانی حاکمی بۆ ڕەواندزو حەریر، باسی تەرتیباتو تەشکیلاتی دامەزراندنی سەربەخۆیی کوردستان ناکەنو بەنوێنەر نامنێرن بۆ لای شێخ محمود کەبەشدار ببێ لەم یەکێتییەدا؟ بەداخەوە زۆر بەئەندێشەوە ئەڵێم داواکردنەکانت لەجێی خۆیا نیە.

حاکمی سیاسی پاش بێ دەنگ بونو بیر لێ کردنەوە بۆ ماوەیەك وتی: ئەم داواکردنانەی ئێوە بەمن نادەگێڕرێتەوە نەقبوڵیش دەکرێت چونکە لەدەسەڵاتی من دا نین، فەرمو بابچین بۆ هەولێر لەوێوە نوێنەری سامی لەبەغداوە دەهێنن بۆ گفتوگۆ کردنو دوان لەم بابەتە[٦٨].

٤/٧ پەیامەکانی سمکۆو شێخ محمود

هەر لەو ماوەیەدا کەسمکۆ لەبەحرکە بو بەتەلگراف لەگەڵ شێخ محمود کەوتە ئاڵوگۆڕی بیروڕا. پەیامەکانی هەردوکیان نرخێکی مێژوییان هەیە بۆ جۆری تەقەللای نەتەوەیی کوردو تێگەیشتن لەسیاسەتی کوردیی بەریتانیا.

ئەبێ رۆژنامەکانی ئێران لەسەر سەفەری سمکۆ هەندێ هەواڵی ناڕاستیان بڵاو کردبێتەوە، لەبەر ئەوە((رۆژی کوردستانی)) زمانی حکومەتی کوردستان تێکستی پەیامە ئاڵوگۆڕکراوەکانی هەردوکیانی وەکو خۆی بەمجۆرە بڵاوکردۆتەوە:

((بەتاریخی ۹ رەبیع ئەلئەوەلی ۳٤١ ژمارە ۷۰ی غەزەتەی ستارە ئێران موخالیفی حەقیقەت بەعزی نەشریاتی کرد بو، بۆ تەصحیحی ئەفکاری عمومی سەرداران‌و موننەوەرانی کورد مەجبور بوین موخابەراتی کە لەبەینی حضرتی مەلیکی کوردستان‌و جەنابی سمکۆ و سەید تەها دا جەرەیانی کردوە دەرج نەشری بکەین:

سلێمانی

بۆ حوزوری حوکمداری اعظمی کوردستان

ئەمرۆ موقەدەراتی کوردستان تەودیعی دەستی موبارەکتان کراوە. موناسیبی نازانین هیچ ئیشێك بێ ئەمری زاتی حوکمدارانەتان بکرێ. بەزەییتان نایەتەوە بەئێمەمانان کەمیللەتی کوردی مەغدورین ئیستیرحام ئەکەین لەهەمو خوصوصێکەوە موعاوەنەت بفەرمون بۆ ئیستیخلاصی ئەم وەطەنەمان.

١٤ی کانونی ئەوەلی ۳۳۸ سمکۆ

ئەربیل

قەهرەمانی کوردستان حضرتی ئیسماعیل ئاغا

هەڵبەتە تەقدیری ئەفەرمون کە بەتاقی تەنیا لەرێگای سەندنی حوقوقی میللەتی کوردا لەپێش هەمو کسێکەوە بە چ دەرەجە فیداکاریم کردوەو بەو نیسبەتەش فەلاکەتم دیوە. ئەمرۆش بەئیتیفاقی قەهرەمانێکی وەکو زاتی وەطەن پەروەرانەی ئێوە بۆ گەیشتن بەعەینی غایە دەرەجەی ئارەزوم ئیحتیاج بەایضاح ناکات، حەواڵەی تەقدیری ویجدانی جەنابتانی ئەکەم. لاکین ئەبێ بۆ مودافەعەی حەقی بێ کەبێ قووەت ، بێ پاڵ، بێ موعاوەنەت. بێ حەق، خۆمان بهاوینە ناو جیدال‌و مەعرەکەی شەڕوشۆڕو بۆ سەندنی غایەی میللەتی کوردبێ کەحەیاتی ئەم قەومە سەوقی افنا بکەین، ئەمرۆ حەقێکی رەسمی نەدراوە بەمیللەتی کورد ، ئێمە

کەببێتە سەبەبی جونبوش‌و مودافەعەی دوشمنانی خاریجی. وە هەرچەند ئێمە داوای لوطف‌و حوقوقمان کردبێ بەنەوع نەوع وەعدو بەهانە ئیهمال کراوە.

٣مانگ لەمەوپێش حکومەتی فەخیمەی بەریتانیا ئەو موعاوەنەتە کەوەعدی فەرموە لەسەد یەکێکی بەجێ نەهێناوە تا وەکو منیش میللەتی کورد بەئیستیقبالەوە تەماعداریان بکەم. بۆ حەقی شەڕوشۆڕم پێ خۆشە، بەلاّم بۆ ناحەقی پێم خۆش نیە کەخوێنی موسولّمانانی کورد بڕێژم. ئەگەر لوطفەن حەقی خۆمان پێ ببەخشرێ حازرین بۆ هەمو فیداکاری‌و دەفع‌و دورخستنەوەی موعتەریزەکانمان. ئەگینا هەر بۆ اطاعەتی موطلەقەی حکومەتی فەخیمە بەقطعی قەول ئەدەم کەببێ تەرەف‌و صادق ئەمێنمەوە بەرامبەر دەولّەتی موعەظەمەی بەریتانیا.

ئەگەر لەمە زیاتر لزوم بە موزاکەرە هەیە بۆ تەشریف فەرمونتان رجاو تەئیید ئیحتیرام ئەکەم.

١٤ی کانونی ئەوەلی ٣٣٨ محمود

سلێمانی

بۆ حوزوری حوکمداری ئەفخەم

لەحکومەتی ئینگلیس بەو لاوە کەس نیە حوقوق بەئێمە ببەخشێ‌و موقابیل ئەو لوطفە کە لەگەلّمان ئەکات چاوەڕوانی خدمەتی ئێمەیە. ئەم حوقوقە بێ شوبهە ئەتوانین بیسێنین. ئەگەر هەر لەجەنابی حوکمداریتانەوە ئیرادەیەکی دەرکردنیان ببێ بەعەونی خودا بێ خوێن رشتنی موسولّمانان لێرە دەریان ئەکەم. وە حوقوقیشمان بەهەمو نەوع وەرئەگرین. وا مەصلەحەت ئەبینم کەپێکەوە دوشمن لەناو خۆمان دەرکەین‌و حوقوقیشمان هەر پێکەوە لەحکومەتی بەریتانیاو عەرەب وەرگرین.

١٤ی منە سمکۆ

ئەربیل

قەهرەمانی کوردستان حەزرەتی ئیسماعیل ئاغا

حەقیقەتەن بۆ هەمو نیعمەتی ئیختیاری زەحمەت‌و بۆ هەمو لوطفی عەرضی تەشەکور لازمە. لاکین بۆ لوطفی کەرەوا نەبینرێ ئیختیاری کولفەت کردن لەوە ئەچێ کەفیدای مەوجودیەت بکرێ بۆ مەنافیعی خەلقی تر. غەیری حکومەتی بەریتانیا ئەوی حەقی حەیاتمان بداتێ‌و ئومێدی سەعادەتی لێ بکرێ کەس شك نابەم. وەکو قیام کردن لەموقابیل موعتەریضی ئەو حوقوقەمان کەبە مەرحەمەت پێ ئەبەخشرێ بەمەشروعی ئەزانم بەبێ سەبەب چونە موجادەلەشەوە ئەوەندە

بەغەیر مەعقولی ئەزانم. هەمو میللەتی کورد بێ تەرەدود حازرە بۆ دەفعی دوشمنی خۆی بەشەرتێ وەکو حکومەتی بەریتانیا وەعدی داوە وەعدەکەی بەجێ بێنێ. ئیعتیراف بەمیللیەتمان بکاتو بەمەرحەمەت تەقدیری حوقوقمان بفەرموێولەحەرەکاتێکدا کەبەرامبەر دوشمنمان ئەکرێ مادیەن یارمەتیمان بدات بەڵام ئەمڕۆ موعتەریضی وەطەنو دوشمنی میللیەتم ناناسم. کێ حەقمان ئەداتێ چ حکومەتی تەعەروضی حوقوقمان ئەکات. بێ زانینی سەبەب. بێ چاوپێکەوتنی حەق موجادەلە بۆچی بکەین، وە بۆ مەنفەعەتی کێ خوێن بڕێژین. ئەگەر بەم حاڵە رازی بین موعاوەنەتێکی کورد لەدوای خۆمانەوە نابینین، چونکە ئەگەر بپرسن بۆ چ حەقێك مودافەعەو خوێنی میللەت فیدا ئەکەن؟ جەوابمان نیە بیدەینەوە. ئیتر لەجیاتی دوشمنایەتی غەیر رەسمی اطاعەت کردنی حکومەتو بێ طەرەفانە لەماڵی خۆمدا دانیشتن بەمەوناسیب تر ئەزانم.

١٤ی مینهو محمود

سلێمانی

بۆ حوزوری عالی حوکمدار

دەستتان ماچ ئەکەم. ئەگەر مەظهەری تەوجیهتان بم خۆم بە بەختیار ئەزانم. مەعروضاتم بۆ حەضرەتی ئیسماعیل ئاغا تەرك كرد ئەفەندم.

١٤ی مینهو سەید تەها

ئەربیل

بۆ حەزرەتی برای موحتەرەمی خۆم سەید تەها ئەفەندی

بێ قەیدو شەرت تەشەکوری ئەو لوطفو تەوەجوهاتی داعی ئەوازانەتان ئەکەم. کە لەحەقم رەوا بینراوە. جوابی ئەمرەکانی ئیسماعیل ئاغام تەقدیم کردوە. من کوردم چونکە بەکوردی ژیان بەسەعادەت ئەزانم مەفتونی سەویەی میللەت پەروەرانەی هەمو قەهرەمانێکی کوردم.

١٤ی منه محمود[٦٩]

سمکۆ لەهاتنیدا بۆ کوردستانی خوارو ئومێدی وابو بەریتانیا پشتیوانی لەبزوتنەوەی نەتەوەیی کورد بکا لەئێرانو تورکیاو عیراق بۆ دروست کردنی دەوڵەتێکی کوردی، بەڵام ئەوان نەیان ئەویست هیچ کارێ لەدژی ئێران بکەن، نەیان ویست دەوڵەتی ئێران وەکو خۆی بمێنێ، دەوڵەتی عیراق دروست ببێو کوردستانی خواروی پڕ لەپەترۆڵیش بەشێکی بێ. دروستکردنی دەوڵەتی کوردی

لەهیچ لایەکی کوردستاندا لەبەرنامەی ئینگلیزەکان دا نەبو. سمکۆ هیچ ئومێدێکی لەسەر هەڵ نەچنین‌و چو بۆ سلێمانی بۆ سەردانی شێخ محمود.

٥/٧ سەردانی سلێمانی

رەفیق حلمی لەم بارەیەوە نوسیویێتی:

((تەلگرافەکانی بەینی سمکۆو شێخ محمود، ئینگلیزەکانی خست بوە هیواوە لەبەرئەوە رێگایاندا کەسمکۆ بێتە سلێمانی، کەئەم دەنگەش بلاوبوەوە، سلێمانی بەجارێ خرۆشا، ناوو شورەتی سمکۆو باس‌و حەکایەتی ئازایی‌و قارەمانی ئەم کوردە ناودارە دەمێك بو گەیشت بوە کوردستانی عیراق. لەبەرئەوە هاتنی بۆ سلێمانی، بۆ مەسەلەی کورد بەمزگێنی ئەژمێردراو هیوای نیشتمانپەروەرەکانی تازە ئەکردەوە. سمکۆ یا ئیسماعیل ئاغای سەرەك عەشیرەتی شوکاك لەدڵی هەمو کوردێکا جێگەیێکی بەرزی هەبو بەقارەمانێکی میللی ئەدرایە قەڵەم. حکومەتەکانی تورك‌و ئێران بەچاوێکی پڕ لەکین‌و شکەوە تەماشایان ئەکرد. لەبەر ئەمە هاتنی بۆ سلێمانی شتێکی کەم نەبو، گەورەو بچوك بەژن‌و پیاوەوە، لەم هاتنە ئەدوان‌و بێ ئۆقرە چاویان لەرێ بو، چاوەڕوانی گەیشتنی ئەم قارەمانەیان ئەکرد. ئەیانویست ساتێ زوتر بەدیداری شادبن، ئەوانە کە کوردو نیشتمانپەروەر بون سمکۆیان بەقارەمانێکی میللی ئەهاتە بەرچاو. هیوای ئەوەیان لێ ئەکرد کەئەم هاتنەی ببێتە هۆی گۆڕینی((مەجرای سیاسەت)). تا تەرازوی کوردایەتی سەرکەوی‌و شێخ محمود لەو((دو ریبیان))ـەوە کەلێی وەستا بو بخرێتەوە سەر رێی مەبەس، واتا روی پێ بکرێتەوە مەسەلەی کوردستان. مستەفا پاشا لەهەمو کەس زیاتر بەکەیف بو. لەو حاڵەوە کەتیابو چو بوە حاڵێکی ترەوە. خۆی قیت کردەوە. بو بو بەکوڕی چواردە ساڵ. ئەویش لەسودایەکی ترا بو، بەتەمای ئەوە بو سمکۆ شێخ محمود بەرەو ئامانجی خۆی بەرێ. لەو خەیاڵەدا بۆ کەسیاسەتی ئینگلیز بێتە جێ. لەپێش هەمو شتێکا تورك لە((رەواندز))بکرێتە دەرەوە. خەبات‌و ئاژاوە بگاتە کوردستانی تورکیا. بەکورتی بۆ شکاندنی پشتی((مستەفا کەمال))هەوڵی ئەدا....

ئیتر هاتنی سمکۆ بۆ سلێمانی نزیك ئەبوەوە، ئینجا لەسەر فەرمانی مەلیك، خانوەکەی شێخ مستەفای نەقیب پاکرایەوەو رێکخرا. رۆژی هاتنی سمکۆ سەرپاکی سلێمانی بەجارێ لەماڵ هاتنە دەرەوە، زۆربەی سوارەی عەشایری دەورو پشت چون بەپیریەوە. شاری سلێمانی وەکو بوك رازایەوە. لەناو ئاهەنگێکی گشتی‌و زەماوەندێکی میللی‌و نەتەوەییا بەرەو پیریەکی زۆر شیرین‌و شاهانەی بۆ کرا. شەوێك پێش گەیشتنی، شاری سلێمانی بەسانی شارە مێرولە وروژا. دەرزیت

بهارێشتایه نەئەکەوتە سەر ئەرز. تا ڕۆژ خەو لەچاوی کەس نەکەوت. شتێکی کەسەیر بێ ئەوە بو تورك خواکانیش لەکەیفا بون. بەڵکو ئەوان لەکورد پەروەرەکان زیاتر نەشئەیان پەیا کرد بو، وا دەرئەکەوت کە بەلای دەستەی تورك خواکانیشەوە هاتنی سمکۆ جێی هیوا بو، وە بۆ سەرکەوتنی سیاسەتی تورك‌و مەبەستی خۆیان بەباشیان ئەزانی. ڕۆژئاوا بو بو، کە لەمستەفا پاشا کاغەزێکم وەرگرت. داوای ئەوەی لێ ئەکردم کەهەر بەو شەوە((گۆرانی))یەکی جوانی میللی رێك بخەم‌و فێری قوتابیەکانی بکەم بۆ ئەوە کە لەبەرەو پیری سمکۆدا بخوێنرێتەوە. دەسبەجێ چومە مەکتەبی ئەعدادی. شەو بو بو بەرۆژ. لەبەرئەمە بەئاسانی قوتابیەکان کۆکرانەوە، تا ئەوان کۆبونەوە منیش((گۆرانی))یەکم ئامادە کرد. تانیوە شەو لەگەڵ دەستەی قوتابیی گۆرانی خەریك بوم‌و هەمو شتێ جێبەجێ کرا، قوتابیەکان لەخۆشییا نەیان ئەزانی چی بکەن؟ پێیان عەرزی نەئەگرت. بەتەما نەبون ئەو شەوە سەرخەوێ بشکێنن، بۆ ئەوە چونە ماڵەوە کەبۆ سبەینێ خۆیان کۆبکەنەوە. ئەو سبەینێیە کەجەژنی کورد بوو ئەچون بەپیر پاڵەوانی کوردستانەوە...

بەیانی ئەو شەوە، پێش هەتاو کەوتن ئەهالی شاری سلێمانی وردو درشت، بەپیاوو ژنەوە رژابونە کۆڵانەکان، قوتابیانی مەکتەبەکان، لەو کۆڵانەدا کەئەچو بۆ ماڵی((شێخ مستەفا))لەگەڵ عەسکەرو پۆلیس بەرانبەر بەرانبەر بەیەك ریزیان بەست بو. بۆ ڕاگرتنی ئەمانەو ڕێکخستنیان، زابتە کوردەکان‌و مامۆستاکان بەچوستی لەهات‌و چۆدا بون، خەلق تا ئەهات زۆر ئەبون‌و لەو دەشت‌و کۆڵانەدا جێیان نە ئەبوەوە، تەلارو پێش هەیوان‌و بەرپەنجەرەی خانوەکان، وسەربانی مزگەوتی گەورەو دوکان‌و بازاڕ، جمەی ئەهات، دێهاتی‌و لادێی نزیکی سلێمانی بەجارێ رویان کرد بوە ناو شار، لەدوای ئەمانەو چاوەڕوانییەکی بێ ئۆقرە، نزیکی نیوەڕۆ سەیارەی شێخ قادری سەرەك رەئیس دەرکەوت. خەڵقەکە جارێکی تر خرۆشان‌و بەیەکا چون. مامۆستا خوێن گەرمەکان‌و زابتە چوست‌و چالاکەکان، گورج بونەوەو چون بەلای قوتابیان‌و عەسکەرەکانەوە، ئیتر بۆ کڕنوش((سەلاو))چاوەڕوانی ئیشارەتی بون، ریزی قوتابیان بەرانبەر بەریزی عەسکەرەکان وەکو دو خەتی ڕاستی بەڕاستە کێشراو وەستا بون، چاویان بڕی بوە دەمی زابت‌و مامۆستاکانیان، لەپڕ سەیارەیەك گەیشتە پێشەوەو دەرگاکەی کرایەوە، بەتەنیشت شێخ قادرەوە باڵای بەرزو قەدی شمشاڵی سمکۆ دەرکەوت، پڵنگی کوردستان لەبەرگی عەسکەریا بەوێنەی ژەنەراڵێك هاتە پێشەوە.

چاوێکی بەو خەڵقەدا خشاندو بۆ سەڵاو هەردو دەسی بەجارێ بڵند کردەوە، ئیتر لەگەڵ هەلهەلەو چەپڵە ڕێزانی ژنان، لەلایەکەوە گوڵ باران‌و دەنگی((بژی بژی))و لەلایەکی تریشەوە گرمەی تۆپ دەسی پێ کرد. فرمێسکی شادی بەری چاوی نیشتمانپەروەرەکانی گرت بو بۆ ماوەیەك لەهۆش خۆیان چون، لەمێژوی ڕۆژە گرنگە پیرۆزەکانی سلێمانی یا، دوای ڕۆژی گەڕانەوەی شێخ محمود لەهیندستان، ئەو ڕۆژە یەکەم ڕۆژی شادی‌و پیرۆزی سلێمانی بو، ئەو ڕێزە قوتابی‌و عەسکەرانە کە لەکڕنۆشا وەستا بون چاوەڕوانی سمکۆ بون، ئەبو بە بەردەمیانا بڕواو بیان پشکنی، ئەنجا سمکۆ بەهەنگاوێکی ڕێك‌و لەسەرخۆ بەرەو ئەوان ئەجولایەوە. لەو ساتەدا لەشاهێ لەو شاهانە ئەچو کە لەبیرو خەیاڵی کوردا ئەژین، قوتابی لەگەڵ گۆرانی بەخێرهاتنا دەسیان کرد بەگوڵباران‌و عەسکەرو پۆلیس بەتفەنگە بریسکەدارەکانیانەوە لەسەڵاوا وەستان، وێنەی ئەو ساتەی سمایل خان‌و دەستە سوارەکەی پڕ لەچەکی شوکاك، ئەشیا کەبچێتە لاپەڕەکانی مێژوی کوردەوە، سمکۆ خۆی هەرچەن بەرگی عەسکەری لەبەرا بو، بەڵام لەگەڵ ئەمەشا نیشانەی ڕەگەزی کوردایەتی ئەو بەجێگەیێکی بەرزەوە ئەبینرا. واتا کڵاوێکی کوردانەی شوکاکیشی لەسەر نابو وچەن هەورییەك‌و مشکی بەدەوری ئەم کڵاوەدا پێچا بو وتێی ئاڵاند بو، ئەو پیاوانەی کە لەگەڵیشی بون بە بەرگی کوردی شوکاکەوە لەکوردستانی باکورەوە دیاریەکی بەنرخ، واتا دیمەنێکی شیرینی براکانی ژوروویان بۆ هانی بوین، مستەفا پاشای دۆستی دێرینی سمکۆ، بەوتارێکی گەرم‌و بەهێز داستانی دورو درێژی ئەم بێچوە شێرەی بۆ گێڕاینەوە، مێژوی پاڵەوانی‌و نیشتمانپەروەری سمکۆو ئەو کارەساتانەی بۆ هۆنینەوە کە لەم ڕێیەدا بەسەری هات بو))[٧٠].

ژمارەی ٨ی هەفتەنامەی((ڕۆژی کوردستان))زمانی حکومەتی کوردستان ڕیپۆرتاجێکی درێژی لەسەر چونی سمکۆ بۆ سلێمانی بەمجۆرە نوسیوە:

((قەهرەمانی کوردستان، حەضرەتی ئیسماعیل ئاغا- سمکۆ

هەفتە لەمەوپێش جەنابی طاهر ئەفەندی سەرکاتبی حەضرەتی ملوکانە بەقوەتێکی سواریەوە تەشریفی حەرەکەتی کرد بۆ ئیستیقبالی حەضرەتی قەهرەمانی کوردستان جەنابی ئیسماعیل ئاغا.

ڕۆژی ٧ی کانون سانی ٣٩ کەجەنابی ئاغا قۆناغی نزیك سلێمانی بو وە حەضرەتی ڕەئیس الرؤسا جەنابی شێخ قادر ئەفەندی کە لەمەعییەتی موبارەکی‌دا قومانداني تابوری ژاندرمە بەقوەتێکی زۆرەوەو کوللی ئەشرافی مەملەکەت مەوجود بون بۆ ئیستیقبال حەرەکەت فەرما بو و نزیکی مەنزلی تەشریفی چو بەپیریەوە.

رۆژی ۸ی کانونی سانی ۳۹ عومومی دەوائیری حکومەت تەعتیل کرا ئەهالی دوکانیان هەڵ گرت. عومومی ساداتی کیرامو مەئمورانی عسکەریو مولکی رونەساو ئەشرافو موننەوەرانو ئەهالی موحتەرەمە بۆ مەراسیمی ئیستیقبال نزیکی نیوسەعات بسواریو بەپیادە حەرەکەتو رویان کردە رێگای ئیستیقبالو ئینتیزار.

جەنابی رەئیسی داخلیە لەگەڵ جەنابی کەپتان چپمن وەکیلی فەخامەتی مەندوبی سامیدا بەئوتومبێلو سائیری رونەسای حکومەت قیسمەن بەئوتومبێل تا سەعاتی رێگا ئیستقبالیان کرد. هەرچی رونەسای عەشایری کە لەسلێمانی حازر بون هەرکەسە بەخۆیو دەستەو دایرەیەوە بەسورەتێکی مونتەظەمو جیاواز داخلی مەراسیمی ئیستیقبال بون.

لەپاش تەرتیبو تەنظیمی ئەم مەراسیمە گەردونە حەزرەتی جەلالەتی مەلیك دامە شەوکەتوهو ساعەت لەشەشی کوردی لەشارەوە نزیکی نیو سەعات رێگا بۆ ئیستیقبال تەشریفی فەرمو وە لەجێگای مەخصوص ئینتیزارو ئیستراحەتیان فەرمو، کەتەشریفی موبارەکی حەزرەتی ئاغای نامدار نزیك بوە لەریاسەتی قوماندانی میللیدا عومومی قەطەعاتی سواری میللی ملوکانە ساعەتی رێگا لەشار دور تا کەناری شار لەهەردو لای رێگادا صەف بەستەی ئیحتیرامو سەلام بونو عەرضی تەعظیماتو تەبریکاتیان کرد.

لەپاش قەدەرێ کەحەضرەتی ئاغای نامدار لەگەڵ جەنابی ئەحمەد ئاغای برای موحتەرەمیو سایری خزمانو مەعییەتی موبارەکیو رونەسای کیرامو ذیالاحترامی عەشیرەتی پشدەر جەنابی بابەکر ئاغاو جەنابی عەباس ئاغاو سایری رونەسای پشدەرو مەنگورو ئوجاغ لەخزمەت جەنابی رئیس الرؤسا حەزرەتی شێخ قادر ئەفەندیدا بەتەواوی نزیکی مەوقیعی مەخصوصی جەلالەتی حەضرەتی مەلیك بونەوە، ئەوسا گەردونە حەضرەتی تاجداریش تۆزێ چوە پێشەوە هەردو طەرەف دا موصافەحەو بەیانی خۆش ئامەدیو تەبریکاتو لەوازیمی موحیبەتو حورمەتی فوقولعادە لەهەردو جیهەتەوە بەجێ هێنرا. وە بەئیرادەی ملوکانە حەضرەتی ئاغای موحتەرەم لەگەردونەی مەخصوصەی ملوکانەدا ئەخزی مەوقیعی فەرموو لەخزمەت حەضرەتی مەلیكدا گەڕانەوە بۆ شار.

ئومەراو زابتانو عەساکیری مەنصورەی کوردستانیش کە لەخاریجی شاردا بەصورەتێکی مونتەزەظم صەف بەستەی ئیحتیرامو سەلام بون رەسمی تەعزیماتو سەلامیان ئیفاو گەلێ گۆرانی وەطەنی خۆشیان خوێندەوەو دوعای تەرەقیو موەفەقییەتی حکومەتو میللەتی کوردیان کرد، لەطەرەف جەلالەتی حەضرەتی

مەلیكو حەضرەتی ئاغای نامدارەوە تەفتیشی عەسكەرەكان كراو یەكە یەكە مەظهەری سەلام بون.

لەدوایی‌دا بەعومومی عەودەت كرایەوە بۆ خانوی مەوقیعی مەخصوصی حەضرەتی ئاغای موحتەرەمو لەبەر دەرگا تەوەقوفیان فەرمو لەوێ‌دا هەمو شاگردانی مەكتەب بەصورەتێكی رێكوپێك لەصەفی حورمەتو ئینتیزاردا راوەستان. گەلێ گۆرانیو ئەشعاری كوردی وەطەنی بەتەئسیریان خوێندەوە كەدڵی سامیعینی ئەكرد بەئاو.

لەطەرەف یەكێ لەشاگردانی مەكتەبەوە بەموناسەبەتی ئەو رۆژە موبارەكەوەو ئەو زاتە موحتەرەمەوە نوطقیكی جوانو رەوان خوێنرایەوە. كەعەرضی خۆش ئامەدی حەضرەتی ئاغای نامدار، دوعای بەقای موەفەقییەتو تەرەقی حەضرەتی مەلیكو میللەتی كورد بو، لەم ئیستیقباله مونتەظەمەو لەم مەنظەرە موحتەشەمە عادەتەن عالەمی كوردییەتو قەومییەت ئیحیا بوەوە، لەپاش‌دا موسافرینی موحتەرەمە لەخزمەت حەضرەتی جەلالەتی مەلیك‌دا تەشریفیان چوە مەقامی خصوصی خۆیان.

حەقیقەت ئەم رۆژە رۆژێكی تاریخیو زۆر موقەددەسە. ئێمە ناتوانین دەركی مەعالیو مەدحو سەنای خەدەماتی وەطەنپەروەرانەو ئیقداماتی فیداكارانەی حەضرەتی ئاغای نامدار بكەین. لاكین بەناوی عمومی میللەتی كوردەوە عەرضی خۆش ئامەدیو تەبریكاتی حەضرەتی ئەم قەهرەمانی كوردستانەوە رەفیقانی موحتەرەمی ئەكەینو بەتەشریف هاوردنیان ئیعلانی مسارو ئیفتیخارو سەعادەتو موەفەقییەتی هەمو قەومی كورد لەبارەگاهی كبریا ئیستیرحام ئەكەین)).

هاوزەمان لەگەڵ سەردانی سمكۆ بۆ سلێمانی چەند ئەفسەرێكی تورك، توپال رەمزی، فوزی بەگ لەلایەن توركەوە لەرەواندزەوە هات بون بۆ گفتوگۆ لەگەڵ شێخ محمود، لەرێگەی موسلیشەوە فەتاحی ئەمینی عەتار، ژنبرای شێخ محمودو ئەفسەری تورك هات بوە سلێمانی. ماوەیەك بۆ ئاڵوگۆڕی نامە لەنێوانی شێخ محمودو ئوزدەمیر، فەرماندەی هێزەكەی تورك لەرەواندز، هاتوچۆی نوێنەرانی هەردولا بەردەوام بو. ئەوانە توانییان شێخ محمود لەئینگلیز دور بخەنەوەو رای بكێشنە ناو سیاسەتی توركەوە. سمكۆش پاش گەیشتنی تێكەڵاو بو. شێخ محمودو سمكۆو ٢٠ كەس لەپیاوە ناسراوەكانی كوردستانی عیراقو ئێران مەزبەتەیەكیان دابو بەتورك دەربارەی مافەكانی كوردو رێكخستنی جۆری پێكەوە ژیانی كوردو تورك[٧١].

دەستەیەکی نوێنەرایەتیشیان لەرەفیق حلمی، ئەحمەد تەقی، فەتاح ئەمین عەتار
پێك هێنا لەگەڵ نوێنەرانی تورك فوزی بەگو رەمزی بەگ بچن بۆ گفتوگۆ بۆ
تورکیا[٧٢].

سمکۆ لەگفتوگۆکانی لەگەڵ نوێنەرانی ئینگلیز هیچ بەڵێنێکی سەبارەت بەمافی نەتەوەیی کورد وەرنەگرت بو، لەبەرئەوە لەچونیدا بۆ سلێمانی نەك هەر نەی توانی شێخ محمودو ئینگلیز پێك بهێنێتەوە، بەڵکو خۆیشی لەئینگلیز هەڵگەڕایەوە، لەگەڵ تورك رێك کەوتەوە. لەو رۆژانەدا نێوانی شێخ محمودو بەریتانیا بەتەواوی تێك چو بو. بەوردی ئاگایان لەکەینوبەینی شێخ محمودو تورك بو. ئەیان ویست شێخ محمود لێ بخەنو سلێمانی لەژێر دەست دەربهێننو بیخەنە سەر دەوڵەتی تازە دامەزراوی عیراق.

ئەدمۆنس پلانی روخاندنی حکومەتی کوردستان بەمجۆرە ئەگێڕێتەوە:

((لەبەرئەوە لەشانزەهەمی شوباتدا بەفرۆکە چوم بۆ بەغداد لەوێ لەکۆنفرەنسێکا بەهاوبەشی سێر هینری دوبس، بوردیلنو من لەلایەكو، سەرتیپی هێزی ئاسمانی بورتنو فەرماندەی هێز ماکنیس بەنوێنەرایەتی سەرکردایەتی گشتی لەسەر پلانی کاری ژێرو پێکهاتین: ١)لە٢١ی شوباتدا کۆمیساری باڵا محمود بە تەلگراف داوا بکا بۆ بەغداد" ٢)هەر کە لەجێبەجێ کردنی فەرمانەکە سەرپێچی کرد هێزی ئاسمانی بەسەر سلێمانیدا دەس بکا بەفڕینی نمایشییو فڕێ دانی بەیان، تێیدا لێخرانی ئەو رابگەیەنێو پێنج رۆژ مۆڵەتی بدەنێ لەگەڵ هەمو ئەندامانی ئەنجومەنی بەڕێوەبەرایەتی بچن بۆ بەغداد" ٣)بۆ بەهێزکردنی ((هێزی ئاوچەیی))و پیشگیری لە هەر جۆرە پەلامارێکی کتوپڕ بۆ سەر ئەم لایە، دو گروهان لەکەرتی١٤ی سیك، بەشەمەندەفەر ببرێتە کنگربانو لەوێشەوە بەفڕۆکە بگوێزرێنەوە بۆ کەرکوك" ٤)ئەگەر محمود شاری بەجێ نەهێشت سەربازگاو بارەگاکەی بۆمباران بکرێ. دەسەڵاتیش درا بەمن ئاگاداری سمکۆ بکەم کەدەوڵەتی ئێران بەهۆی کۆمیساری باڵاوە لێبوردنی ئەوی قوبوڵ کردوەو، هانی بدەم سلێمانی بەجێ بهێڵێ[٧٣].

ئینگلیزەکان نەیان توانی بەهەڕەشە شێخ محمود لابەن، لەبەرئەوە هەڕەشەی بۆمبارانیان لەخەڵکی سلێمانی کرد.

لەرۆژی ۱۹۲۳/۲/۲۳دا بەیاننامەیان بەفڕۆکە فڕێ دایە خوارەوە داوایان لەسمکۆ کرد کەسلێمانی بەجێ بهێڵێت بۆ ئەوەی لەبۆمبارانی سلێمانیدا توشی زەرەر نەبێ.

لەرۆژی ۱۹۲۳/۲/۲٦دا بەیاننامەیەکی تریان بۆ شێخ محمودو دانیشتوانی شاری سلێمانی بەفڕۆکە بەسەر سلێمانیدا بڵاوکردەوە. داوایان لەشێخ محمودو دانیشتوانی شارەکە کرد چۆڵی بکەن چونکە بۆمبارانی ئەکەن.

لەرۆژی ۱۹۲۳/۲/۲۸دا سمکۆ سلێمانی بەجێ هێشت. بۆ راوێژ رەشید جودت، کەیەکێ لەئەفسەرە هاوکارەکانی شێخ محمود بو، لەگەڵێ چو، بەرەو ناوچەکانی سنور.

پاش ئەوان شێخ محمود بەلەشکرەوە چوە ئەشکەوتی جاسەنە. دانیشتوانی شارەکەش رویان کردە دێهاتەکان.

لەتاریکولێڵی بەیانی۱۹۲۳/۳/٤دا فڕۆکەکانی بەریتانیا سلێمانیان بۆمباران کرد[٧٤].

سمکۆ بەر لەوەی سلێمانی بەجێ بهێڵێ، بەهۆی رۆژنامەی((رۆژی کوردستان))ـەوە سوپاسنامەیەکی بەمجۆرە بڵاوکردەوە:

((لەسەر دەعوەتو ئیرادەی حەضرەتی جەلالەتی مەلیکی کوردستانو سیدالسادات جەنابی مەلیك محمودی اول، دامە شەوکەوتوهو، بەکەمالی شەوقو شەطارەتەوە بۆ کەسبی شەرەفی زیارەتی حەضرەتی مەلیکی موعەظەم هاتمە سلێمانی. لەهەمو خوصوصێکەوە مەظهەری تەوەجوهاتو عینایاتی حەضرەتی ملوکانە بوم لەبەرئەوە بەهەمو مەوجودییەتمەوە عەرضی تەشەکورو ئیفتیخار ئەکەمو لەشێوەی ئینسانییەتو حسیاتی قەومییەت پەروەرانە کە لەمەراسیمی ئیستیقبالدا لەطەرەف جەنابی رئیس الرؤساو ساداتی کیرامو رونەساو مەئمورانی عەسکەریو مولکی حکومەتو ئەشرافو موننەوەرانو ئەهالی کوردستانەوە دەرحەق بەشەخسی من رەوا بینرا بو گەلێ موتەشەکیرو موفتەخیرم بەڵکو هەر فەلاکەتو ئەزییەتی کە لەرێگای خزمەتی ئازادیو خەلاصی ئەم میللەتەدا بەسەرما هاتوە لەبیرم چۆتەوە.

خودا هەمو لایەکمان موەفەق بکات...... سمکۆ))[٧٥].

۸-گەڕانەوە بۆ سنور

سمکۆ لەسلێمانی لەگەڵ تورك پێك هاتەوە. لەو روەوە حلمی نوسیویەتی:

((سمکۆ لەدڵا تورکی خۆش نەئەویست. جگە لەمە تورکەکان تازە دەسیان لێ وەشاند بوو برینیان کولاند بۆوە، لەبەرئەوە بۆی بکرایەو هیوای سەرکەوتنی

ببوایە، بەهەمو جۆرێ هەوڵی ئەوەی ئەدا کە تۆڵەیان لێ بسەنێتەوە، بەڵام هەواڵی بەجۆرێکی تر ئەهاتە بەرچاو، پڕوپاگەندەی ئوزدەمیرو لاگیرەکانی ئێجگار بەهێزو وەستایانە بو. تای تەرازوی سیاسەتی تورك لەسەرەوە بو، لەولای تریشەوە((خەسرەو)) پارچەیی لەجەرگی سمکۆ، بەدیل گیرابو لەلای تورك بو، لەخەزێنەی پارەکەشی دوای تالان و لەناوچون، نزیکەی ۲۰ هەزار لیرەی ئالتونی لە وان لەسندوقی فیرقەدا دانرا بۆ مابوەوە، چ لەئێران و چ لەتورکیادا بستێ عەرزیشی دەس نەئەکەوت کەتیا بحەوێتەوە[٧٦].

تورك بەڵێنیان دایە گیراوەکانی بەربدەن و پارەکانی بدەنەوە، لێی بگەڕێن لەمولکەکانی خۆیا لەتورکیا دابنیشێ. سمکۆ سلێمانی بەجێ هێشت بەرەو ناوچەی باشقەڵا کەنزیکی مەڵبەندی ژیانی خۆی بو.

کەمالیەکان ویستیان لەگەمەی سیاسی نێوان خۆیان و ئینگلیزدا لەکاتی ئالۆزانی کێشەی موسڵدا، لەبەرامبەر هەڕەشەی ئاسوریدا، کەڵك لەم وەربگرن.

کاربەدەستانی تورك لە وان داوایان لەسمکۆ کرد" بچێتە مەرکەزی ولایەت و سەر بۆ حکومەت دابنەوێنێ و دڵسۆزیی خۆی بسەلمێنێ، بەڵێنی شەرەفیان دابویە لەو چونەدا بەسەلامەتی بگەڕێتەوە. بۆ دەربڕینی دۆستایەتی فەرماندەی ئۆردوی تورك لەوان دوسەد لیرەو هەندێ تفەنگ و فیشەکی بەئەحمەد تەقی و رەشید جەودەت و وەهبی بەگی یاوەری خۆیدا بەدیاری بۆ نارد.

سمکۆ مەرجەکانی قوبوڵ کرد. خۆی و هەندێ لەپیاوەکانی چون بۆ وان. کاربەدەستانی تورك بەرێزەوە پێشوازییان کرد. سمکۆ میوانی فەرماندەی ئۆردو بو. هەزار لیرەی تریان لەپارەکەی خۆی دایەوە، لەگەڵ هەندێ چەکی تر.

وەکو سەرچاوە کوردیەکان ئەگێڕنەوە کاربەدەستانی تورك بەسمکۆیان وتوە: ((حکومەتی ئەنقەرە بڕیاری داوە هەزار سەربازی پڕ چەکی تورك بەجلوبەرگی نەتەوایەتی کوردەوە بخەنە ژێر فەرماندەتانەوە لەگەڵ هەمو هێزی نەتەوەدا. حکومەت چیتان پێویست بێ بۆتان ئامادە ئەکا. بەم هێزەوە بچنە ئێران شوێن و جێگای خۆتان بگرنەوە. لەوێ ئەحمەد ئاغای برات بەوەکالەتی خۆت دابنێ. خۆشتان بەهێزەکەتانەوە بچن بۆ کوردستانی خوارو بۆ یاریدەدانی شێخ محمود و عەباس ئاغا پێکەوە لەدژی ئینگلیز. سمکۆ بەم قسانە زۆر دڵخۆش ئەبێت. رێگەی ئەدەن بگەڕێتەوە بارەگاکەی خۆی چاوەڕوانی ئەو هەزار سەربازە بێ بۆی بنێرن. بەڵام پاش ماوەیەك ئاگاداریان کرد" بەهۆی باری سیاسی ناو دەوڵەتانەوە مەسەلەکەیان دوا خستوە)).

ئینگلیز بۆ ئەوەی گوشار بۆ سەر تورك ببات سنوری خۆی لەگەڵ دەوڵەتی تازەی عیراق وا دیاری بکا وەکو ئەوان ئەیانەوێو بۆ ئەوەی تۆڵە لەو هۆزە کوردانە بکاتەوە کەبەرەنگاری دەسەڵاتی بەریتانی بوبونو هەندێ ئەفسەری ئینگلیزیان کوشت بو، ئەی ویست ئاسورییەکان لەبادینان لەسەر سنوری تورك نزیك مەڵبەندی مێژویی خۆیان، نیشتەجێ بکا. تورکیش ئەیان ویست سمکۆ بەکاربهێنن.

مەسەلەی نیشتەجێ کردنی ئاسوریەکان سەری نەگرت. هەر زو هۆزە کوردەکان روبەڕوی راوەستان. مادەی سێیەمی پەیمانی لۆزانیش لەتەموزی ۱۹۲۳دا بڕیاریدا مەسەلەی موسڵ بخرێتە بەردەمی((کۆمەڵەی گەلان)) ئەگەر تورکو ئینگلیز لەماوەی نۆ مانگدا نەیان توانی بەخۆشی بەلایەکی دا بخەن. تورك پێویستی بەسمکۆ نەما[٧٧].

١/٨ هەوڵدان لەگەڵ سۆڤێت

هەر لەو ماوەیەدا کەسمکۆ لەسەر سنوری تورکی- ئێرانی بو.((کۆمەڵی ئیستیقلالی کوردستان))بەسەرکردایەتی خالد بەگی جبرانلی خەریکی خۆ ئامادەکردن بون بۆ شۆڕش. خالد بەگ لەسمکۆ رائەسپێرێ پێوەندی لەگەڵ سۆڤێت بکاو داوای پشتیوانیو یارمەتییان لێ بکا. سمکۆ بۆ ئەو مەبەستە ئەحمەد تەقی ئەنێرێ بۆ دیتنی کۆنسوڵی سۆڤێتی لەورمێ. راسپاردەکانی سمکۆ بۆ سۆڤێت بریتی ئەبێ لەدو شت" یەکەمیان، ئەگەر روسیا قایل بێت رێك بکەویت لەگەڵمان من ئامادەم هەمو کوردەکانی لەگەڵا رێك بخەم بۆ یارمەتیەکی سیاسیو دەست کەوتو چاکەی روسیا، بەو مەرجەی روسیاش ئامادە بێت بۆ یارمەتیدانی کوردەکان بۆ سەندنی سەربەخۆییو وەرگرتنی مافی نەتەوایەتیمان. دوەمیان، ئەگەر ئەمەش نەکەن یارمەتی شەخسی خۆم بدەن بۆ گەڕانەوەم بۆ شوێنو جێی خۆم لەئێراندا لەسەر بەڵێنو چاودێری روسیا)). کونسوڵی روسی لەوەڵامدا وت بوی: ((بەئیسماعیل خان بڵێن داواکردنی یەکەمی لەگەڵ سیاسەتی ئەمڕۆی روسیادا ناگونجێت وەناشیانەوێ درۆی لەگەڵدا بکەن، چونکە لەپاشەرۆژدا کوردو روس ئەبێ رێك کەون بۆیە نایانەوێ بەدرۆزن دەرچن لایان. بۆ داواکردنی دوەم ئەگونجێ تێ بکۆشینو هەوڵ بدەین بام خان لەمەودوا پەیوەندی بێ لەگەڵمان...)).

یەکێتی سۆڤێت تازە((پەیمانی دۆستایەتیو هاوکاری)) لەگەڵ حکومەتەکانی ئێرانو تورکیا بەست بو، وەبەڵێنیان دابو بەیەك یارمەتی دوژمنانی یەکتری نەدەن.

٢/٨ یەکتر بینینی رضا خان‌و سمکۆ

رضا خان دوای ئەوەی بو بەسەرداری سوپاو وەزیری جەنگ لەمانگی ذی القعدە ١٣٤٣ هیجری‌دا سەردانێکی ئازەربایجانی کرد. ئەوسا عەبدوللا خانی ئەمیر طهماسبی فەرمانده‌ی لەشکری شیمالغەرب بو. ئێران بەناو لەسمکۆ خۆش بو بو. لەو سەردانەدا رەزا خان‌و سمکۆ لەشاری سەلماس یەکتریان بینی. نوسەرێکی ئێرانی لەزمانی دبیر اعظم بهرامی کەسەرۆکی کابینەو هاورێی رەزاخان بوە لەو سەفەرەدا چیرۆکی ئەو یەکتر بینینە بەم جۆرە ئەگێرێتەوە:

((..لەماوەی چەند رۆژێکا فەرماندەی لەشکر بەو پەری خۆشییەوە کەوتە پیشان دانی پێشکەوتن‌و ئیصلاحات‌و باشییەکانی زەمانی خۆی" رێگای زۆرو جادەی شوسەدار، سەربازخانە. . .

سەرۆکەکانی عەشیرەتەکانی بانگ کردە خزمەت. لەوانە ویستی ئیسماعیل ئاغای سمکۆی ناسراو لەگەڵ سەرداری سوپا بەیەك بگەیەنێ. عەبدوللا خان لەپێشەوە تەلگرافی بۆ ئیسماعیل ئاغا کرد لەسەلماس ئامادە بێ تا بەخزمەتی حەضرەتی ئەشرەف شەرەفیاب ببێ. حەزرەتی ئەشرەفیش لەگەڵ عەبدوللا خان‌و چەند نەفەر هاورێگاکانی خۆی کە لەتارانەوە لەگەڵی هات بون چونە سەلماس.

ئیسماعیل ئاغا لەگەڵ ٨٠٠ نەفەر سواری کورد هەمو بەجلوبەرگی قەشەنگ‌و مەوهیبی کوردییەوە، بەچەکداری ریزیان بەست بۆ چاوەروانی گەیشتنی فەرماندەی گشتی لەشکر بون.

سەرداری سوپا کاتێ ژمارەی هاورێکانی خۆی، کەتەنها ئەوانەی ناو دو ئوتومبێل بون، بینی‌و دیمەنی هەشت سەد سواری چەکداری کوردیشی لەپشت سەری ئیسماعیل ئاغاوە دی‌و بینی سەربازخانەکەش چۆڵە، بێ ئەندازە ترساو، هەقیشی بو. مەگەر ئەمە هەمان ئیسماعیل ئاغا نیە کەچوار سەد نەفەر ژاندارمری بێچارەی بەو چەرمەسەرییە کوشت؟ مەگەر ئەمانە هەمان سوارانی نین کە یەك لەدوای یەك بەوپەری دلرەقییەوە خەنجەرە ترسناکەکانی خۆیان لەپرشالی قوتوری خۆیان ئەکێشاو ورگیان ئەدری‌و مەمکیان ئەبری‌و سەریان ئەپەراند؟ ئەم فەرماندەی لەشکرەمان گەوجێکی چەند سەیرە کەمن‌و خۆی بەجۆرە بەدەس بەسراوی خستۆتە داوی ئەو جانەوەرانەوە. ئێستە تەنیا فەرمانێکی ئیسماعیل ئاغا کافیە بۆ ئەوەی ئێمەش وەکو ئەو ژاندارمانە کوت کوت بکەن. . .

لەگەڵ ترسی زۆرا دیسان سەرداری سوپا، وەکو هەمیشە رۆڵی خۆی بەباشی یاری کرد، هەرگیز پەشۆکانی دەرنەخست(تەنیا یەك دو کەس لەنزیکەکانی کەچاك شارەزای رەوشتی بون‌و بەچەند نیشانەیەکی پچوکی دیارا پەیان بەشاردراوەکانی ناو دەرونی ئەبرد، تێ گەیشتن).

ئیسماعیل ئاغا هەر بەبینینی سەرداری سوپا لەئەسپەکەی هاتە خوارێو بەشێوەی خۆیان سلاو و چاکوچۆنی کرد، بەلام سەرداری سوپا بەئەنقەست زۆر گوێی نەدایە، بەلوتبەرزییەکی زۆرەوە وەلامێکی ساردی دایەوەو یەکسەر روی کردە سەربازخانە.

ئەفسەری لەپێش سەربازخانەدا راوەستابو بەو پەڕی رێزەوە سەلامی کرد، بەلام فەرماندەی گشتی کەبەهۆی شتی ترەوە. نارازیو تورە بو گوێی نەدایەو لوطفی پیشان نەدا. تەنانەت شەللاقەکەی لەتورەییدا شکا. غەزەبی حەضرەتی اشرەف نەنیشتەوە. دوایی چوە سەربازخانە ئامادە بوان هەمو بەسەرسامی راوەستا بون. کەس لەهۆی ئەوە تێ نەئەگەیشت، سەرداری سوپاش لەپێش ئەوەدا ئەوانی تر لەسەرسامی دەربێن روی کردە ئەو مالەی بۆ شەو بۆیان ئامادە کرد بو. ئەو شەوە تا بەیانی نەنوستو هەموی لەناو ژورەکەدا هاتوچۆی ئەکرد. ئینسافەن هەقیشی بو. بۆچی سمکۆ شەو بە٨٠٠ سوارەکەیەوە نەی دا بەسەر ئەم دە پانزە کەسەدا؟ هێشتا کەس تێ نەگەیشتوە، تەنانەت بیستم سمکۆش دوایی لەگێلی خۆی سەری سوڕما بو و ئەفسوسی خوارد بو.

لەکاتێکا کەپاش ماوەیەك دیسانەوە ئیسماعیل ئاغا بەهێزەکەی خۆیەوە چو بۆ شەڕی لەشکری شیمالغەرب، بیستم بەنزیکەکانی خۆی گوتوە: من ئیحتیمالی زۆر دائەنێم لەم شەڕەدا بەشکاوی لەناو بچم بەلام سەرەرای ئەوەش ئەجەنگم. چونکە ئەمە چارەنوسی منەو ئەبێ گوێڕایەلی چارەنوسی خۆم بم، ئەگینا ئەو شەوەی سەرداری سوپاو عەبدوللا خان لەگەل چەند کەسێکی دەستو پێ بەستراو وەکو مەلی کەساس کەوت بونە داوی منەوە، هەق وابو کەلك لەئیقبالی خۆم وەربگرمو هەمویانم بکوشتایە. لەبەرئەوەی شەقم لەبەختی خۆم هەل داوە مەحکومم بە لەناوچون.

بەکورتی ئەو شەوە لەشانسی سەرداری سوپا، سمکۆ خۆی گوتەنی کەلکی لەئیقبالی وەرنەگرتو بەیانی هەمو بەسەلامەتی لەسلماس دەرچونو بەرەو سلماسی کۆن کەوتنە رێ..

..پاش بەسەربردنی تەشریفاتی سەردانو پشکنینی پێویستو بەخشینی خەلات بەسمکۆ، سەرداری سوپا سلماسی بەجێ هێشتو لەگەل هاوڕێکانی گەڕایەوە بۆ تەورێز.

راوی ئەلێ کاتێ سەرداری سوپا بەئەندازەی کافی لەسمکۆ دور کەوتەوە لەنزیك قاوەخانەیەکەوە راوەستاو هەناسەیەکی قولی هەل کێشاو بەزمانی حال وتی: توشی عەجەب تەلەیەك بوین! واقیعەن ئەم کابرا گەوجە ئێمەی هاویشت بوە چ تەهلوکەیەکەوە، ئەوەندەی نەما بو بەخۆڕایی تیا بچین، بیحەمدیللا بەخێر تێ پەڕی...)) [٧٨].

٣/٨ ڕێکەوتنی تورکی- ئێرانی

ڕضا شا لەزۆر ڕووەوە لاسایی مستەفا کەمالی ئەکردەوە. بەنمونەیەکی پێشڕەوی دائەنا بۆ نویێ کردنەوەی ئێران. ئێرانو تورکیا چەندین کێشەی هاوبەشو لەیەکچویان هەبو. لەوانە کێشەی بزوتنەوەی نەتەوەیی کورد. سمکۆ دوای تێکشکانی لەچەهریق ئیتر چالاکییەکی چەکداری ئەوتۆی نەکردبو دژی ئەرتەشی ئێران. ڕەزا شا بەتەواوی دەستی گرت بو بەسەر ئێراندا. کۆتایی بە شۆڕشو یاخی بونی ناوچە جیاوازەکان هێنابو. دەسەڵاتی ناوەندی بەهێزی تیێدا دامەزراند بون.

لەنیسانی ١٩٢٦دا ئێرانو تورکیا پەیمانێکی دو قۆڵییان بەناوی((معاهده نامەی ودادیەو تامینیه مابین دولت علیەی ایرانو جمهوریت ترکیه)) بەست. ئەم پەیمانە ١١ فەسڵ(مادە)بو. تەرخان کرا بۆ دانانی ڕێوشوێنی ئاشتی لەنێوان هەردو وڵاتدا. بێلایەنی ئەم لایە ئەگەر لاکەی تر توشی شەڕ بو. بەشدار نەبون لەهیچ جۆرە پێکهاتنێکی سیاسیو ماڵیو ئابوریدا دژی یەکتری، ڕێکەوتنی بازرگانی، کونسوڵی پۆستو تەلەگراف، ئیقامەو دانەوەی تاوانباران، بەلاداخستنی ناکۆکی بەخۆشی. ئەوەی لێرەدا جێگەی سەرنجدانە فەسڵەکانی پێنجەمو شەشەمە:

فەسڵی پێنجەم: هەردو لایەنی مەزنی پەیمانکار بەڵێن ئەدەن، لەخاکی خۆیاندا ڕێگە نەدەن بەدامەزراندنو جێگیر بونی دامەزراو دەستەی ئەوتۆ کەئەیانەوێ ئاشتیو ئاسایشی مەملەکەتی پەیمانکارەکەی تر تێك بدەن یاحکومەتەکەی بگۆڕن، هەروەها ئەو کەسو تاقمانەی بەڕێگەی پڕوپاگەندە یا بەهەر ڕێگەیەکی تر ئەیانەوێ دژی مەملەکەتی پەیمانکارەکەی تر کار بکەن لەخاکی خۆیدا ڕانەگرن.

فەسڵی شەشەم: بۆ دابین کردنی ئاسایشو ئەمنییەتی دانیشتوانی ناوچەکانی سنور هەردو لایەنی پەیمانکار هەمو جۆرە هەنگاوێکی پێویست ئەنێن بۆ کۆتایی هێنان بەخرابکاریو کردەوەکانی تایەفەکانی دانیشتوی سەرسنورەکان کە لەوانەیە زەرەر لەئاسایشی مەملەکەت بدەن. هەردو دەوڵەت ئەو کارانە بەجیا یا ئەگەر بەپێویستیان زانی پێکەوە ئەکەن[٧٩].

دیارە هەندێ لەبەندەکانی ئەم ڕێکەوتنە لەترسی بزوتنەوەی کورد بوە لەو ماوەیەدا. شۆڕشی سمکۆ لەکوردستانی ئێرانو شۆڕشی شێخ سەعید لەکوردستانی تورکیاو شۆڕشی شێخ محمود لەکوردستانی عیراق.

شۆڕشەکانی کوردستانی تورکیا" ١٩٢٥و ١٩٢٧-١٩٣٠ تورکیای هەژاند. مەڵبەندەکانی سەر سنوری تورکی- ئێرانیشی گرت بوەوە. هەم هێزەکانی شۆڕش بۆ خۆپاراستن ناچار ئەبون ئەمدیو و ئەودیو بکەن، هەم هێزەکانی تورك. لەکاتی

هەڵگیرسانی شۆڕشی ئاگری داخدا ئەم سنور شکاندنە بو بەهۆی گرژی پێوەندی هەردو حکومەتو ئاڵوگۆڕی نامەو نوێ کردنەوەی گفتوگۆ بۆ دانانی ڕێوشوێنی هاوبەش دژی بزوتنەوەی کورد. لێرەدا ڕاگەیەنراوێکی ڕەسمی وەزارەتی کاروباری دەرەوەی حکومەتی ئێران لە١٧ی مانگی میهری ١٣٠٦دا بو نمونە ئەنوسینەوە:

((قائیم بالاعمالی تورکیا لە٢٠ی ئەیلول دا لەنامەیەکا بۆ وەزارەتی دەرەوەی نوسیویێتی: لەبەرئەوەی حکومەتی تورکیا لەمانگی ئەیلولدا دەس ئەکا بەتەمێ کردنی کوردەکانی خۆی لەئاگری داخ کە لەسەرسنور شەرارەت ئەکەن، داوا لەحکومەتی ئێران ئەکا بەهێزەکانی ئاسایشی خۆی ڕێ بگرێ لەو ئەشرارەی بیانەوێ پەنا بۆ خاکی ئێران بهێنن، هەروەها داوا لەحکومەتی ئێران ئەکا بۆ ئەوەی هەنگاوەکانی تورکیا کاریگەر بێ. لەو بارەیەوە کاری هاوبەش بکەن.

لە١٩ی شەهریوەردا، دوای ئەوەش لە٤ی میهردا وەزارەتی کاروباری دەرەوە بۆ سەفارەتی تورکیای نوسیوە" کەهەڵبەت حکومەتی تورکیا لەسەرکوت کردنی عەشیرەتەکانی خۆیدا ئازادەو حکومەتی ئێران لەڕوانگەی پتەوکردنی پێوەندی دۆستانەی نێوان هەردو وڵاتەوەو لەڕوانگەی ئەرکی دراوسێیەتییەوە سەرەڕای کورتی ماوەکەو دواکەوتنی دانی ئاگاداری بەدەوڵەتی ئێران، کوردەکانی خۆی ئەخاتە ژێر چاودێرییەوە بۆ ئەوەی لەلایەن ئەوانەوە یارمەتی بەکوردەکانی تورکیا نەدرێ‌و بۆ ئەوەی نەوەکو بەهۆی تەعسباتی هاونەژادی‌و خزمایەتییەوە ئەوانە کارێ بکەن، ئێلاتە سنور نشینەکانی خۆی لەخەتی سنور دور ئەخاتەوەو بۆ ناوەوەی وڵاتیان ڕائەگوێزێ‌و، فەرمان دراوە بەکاربەدەستانی قشون‌و سنور" ئەگەر کوردەکانی تورکیا لەبەرامبەر عەمەلیاتی هێزە جەنگییەکانی تورکیادا ڕایان کرد بۆ ناو خاکی ئێران" نەهێڵن ئەوانە لەسنورەکانا بپێننەوەو بتوانن سەر لەنوێ کاری جەنگیی دژی ئۆردوی تورك بکەن، خاوەن پایەیەکی بەرزیش بۆ چاودێری بڕیارەکانی سەرو نێردراوو فەرمانی پێ درا کە لەپێوەندی ڕاستەوخۆدا بێ لەگەڵ فەرماندەیی تورکاو لەیارمەتی دانی پێویست درێخی نەکاو هەنگاوی پێویست بنێ بۆ ڕێ بڕین لەپەڕینەوەی یاخییانی کورد لەسنوری ئێران. لەهەمان کاتدا حکومەتی ئێران لەڕوانگەی دائیمی خۆیەوە جارێکی تر بیری حکومەتی تورکی خستەوە" کەمادام ناکۆکییەکانی سنور کە لەلایەن حکومەتی تورکیاوە دروست کراون بەلادا نەخرێن‌و، دەسدرێژی کاربەدەستانی سنورو هێزە چەکدارەکانی تورك بۆ سەر خاکی ئێران ڕانەگیرێ‌و کێشەکانی سنور چارە نەکرێ‌و، حکومەتی تورکیا ڕێگری نەکا لەپەلاماری ئەشراری تورکیا بۆ سەر خاکی ئێران، هاوکاری تەواوی حکومەتی ئێران لەگەڵ حکومەتی تورکیا لەتوانادا نابێ.

لەوەڵامی نامەی ١٩ی شەهریوەری وەزارەتی دەرەوە، قائیم بالاعمالی تورکیا بەناوی حکومەتەکەی خۆیەوە لەیارمەتی دانی حکومەتی ئێرانی سوپاسی دەربڕی.

لەگەڵ هەمو ئەو یارمەتییانەی ئێران‌و بەجێهێنانی ئەرکەکانی دۆستی‌و دراوسێیەتی، ماوەیەك لەمەوبەر هەواڵ گەیشت کەفرۆکەکانی تورکیا دەسدرێژییان کردۆتە سەر خاکی ئێران‌و بۆمبایان بەرداوەتەوەو چەند کەسێکیان بریندار کردوەو ئۆردوی تورك پەلاماری ناوەندێکی سنوری لەسەردار بلاغی داوەو سوتاندویەتی. هەر لەم ماوەیەدا لە١ی تشرینی(٨ی میهر)نوسراوێ لەقائیم بالاعمالی تورکیاوە گەیشت" کەتاقمێ سەربازی تورك لەکاتی جولاندا لەناو خاکی تورکیادا لەلایەن عەشایەری کوردەوە پەلاماری داون ٤٤ سەربازو چەند خاوەن پایەو ٥ رەشاش کەوتۆتە دەس پەلاماردەرەکان‌و بردویانەتە ناو خاکی ئێرانەوە، داوای کرد بو لەماوەی ١٠ رۆژدا دیلەکان بەر بدرێن‌و چەکە گیراوەکان بدرێتەوەو زەرەرەکانی لێیان کەوتوە بۆیان ببژێردرێ، داوای مەعزەرەت لەتورکیا بکا، لەحالەتی جێبەجێ نەکردنی ئەوانەدا دور نیە پێوەندی سیاسی ببڕێ.

پێویست بەوتن ناکا کە گەیشتنی نوسراوی گۆڕین مایەی سەرسوڕمان‌و داخی حکومەتی ئێرانە بەتایبەتی بەپێی ئەو زانیارییانەی بەحکومەتی ئێران گەیشتوەو ئەو قسانەش کەخاوەن پایەکانی تورك کەلای کوردەکان دیل بون‌و بەراکردن خۆیان گەیاند بوە بارەگای پۆستەکانی ئێران کردویانە، پشتیوانی لێ ئەکا بەمجۆرە بوە:

لە٣١ی شەهریوەردا خاوەن پایەیەکی تورك بەناوی بینباشی محەمەد شوکری بەگ بەبریندارى پەنای برد بوە بەر بارەگای سنوریی قەراولانی ئێرانی، لەوێ وتویەتی کە لەگەڵ تاقمەکەی خۆیا بەرەو((ایدر))ئەچون لەناو خاکی تورکی‌دا، لەناکاو کەوت بونە ناو ئابلۆقەی کوردە قاچاغەکانی تورکیاوە، زۆری سەربازەکان ئەکوژرێن‌و رەشاشەکان‌و هەمو تفاقە جەنگییەکان بەتالان چون‌و ئەویش خۆی‌و چەند خاوەن پایەیەکی تر بەدیل ئەگیرێن. محەمەد شوکری بەگ بەکەسێ ئەسپێرن کەبیباتە ماڵی عەبدولقادر. ئەو کەسەش لەرێگا گوللەیەکی نابو بەسەری محەمەد شکری بەگەوە وای زانی بو مردوە لەوێ بەجێی ئەهێڵێ‌و خۆی ئەڕوا، ئەویش هەرچۆنێ ئەبێ خۆی ئەگەیەنێتەوە پۆستی قەرەولەکانی ئێران. پۆستە سنورییەکەی ئێران میوانداری شوکری بەگ ئەکەن‌و ئەینێرنەوە بۆ بارەگای ئۆردوی تورك. هەروەها قسەکانی خاوەن پایەیەکی تری تورکیش بەناوی سەلاحەدین بەگ پشتیوانی لەم ئاگادارییانە ئەکا.

لە١٣ی میهردا وەزارەتی دەرەوە بەدرێژی وەڵامی نوسراوەکەی سەفارەتی تورکیای دایەوەو بەو بەڵگانەی لەدەستابون دەربڕینەکانی تورکیا بەرپەرچ

درانەوە، دەری بڕی بو کەهیچ جۆرە بەرپرسییەك لەسەر ئەوەی سەربازانی تورکیا بەهۆی بێ ئیحتیاطیەوە لەناوچەیەکی جەنگیی‌دا کەوتونەتە بەر هێرشی کوردی تورکیاو لەناو خاکی تورکیادا ناتوانرێ ئاراستەی ئێران بکرێ. بەپاڵ دانی ئەو مەسەلانە بەحکومەتی ئێران نامەتیقیو جێگەی ئیعتیراضی حکومەتی ئێرانە. دەربارەی ئەوەی کوردە قاچاغەکانی تورکیا دیل‌و چەکەکانیان هێنابێتە ناو ئێرانەوە حکومەتی ئێران ئاگادارییەکی باوەڕ پێ کراوی نیە، بگرە ئاگادارییەکانی سەرچاوە ئێرانییەکان پشتیوانی لەوە ناکەن. مەسەلەکە پێویستی بەلێکۆڵینەوە هەیە. لەئەنجامدا حکومەتی ئێران کاتی دیاری کراوی حکومەتی تورکیاو ناوەڕۆکی نوسراوی ١ی ئۆکتۆبەری قوبوڵ نیە. بەڵام بۆ پیشان دانی نیازی باشی خۆی پێشنیار ئەکا دەستەیەکی تێکەڵاو لەنوێنەرانی هەردولا لەشوێنی روداوەکەدا لەمەسەلەکە بکۆڵنەوە بۆ ئەوەی راستی رون بێتەوە. ئەگەر بکەرەکان لەخاکی ئێران‌دا بون، حکومەتی ئێران ئەوانە تەمێ ئەکاو، ئەگەر کوردە قاچاغەکانی تورکیا دیل یا چەکەکانیان هێنا بوە ناو خاکی ئێرانەوە هەنگاو ئەنێ بۆ وەرگرتنەوەیان.

ئەگەرچی گەیشتنی نوسراوی باسکراو بونەتە هۆی داخ‌و سەرسوڕمانی حکومەتی ئێران، لەگەڵ ئەوەش‌دا ئێمە هێشتا بێ هیوا نین کەسیاسەتی بنچینەیی‌و قازانجە بەرزەکانی هەردو وڵات زاڵ بێ بەسەر ئەو روداوانەداو.. حکومەتی تورکی بە لەبەرچاو گرتنی ئەو گیروگرفتانەی کە لەسیاسەتی رۆژهەڵاتی لەوانەیە بەهۆی ئاڵۆزانی پێوەندییەکانی ئێران‌و تورکیاوە پەیدا ببێ گیانی هێمنیی‌و دۆستایەتی کە لەلایەن دەوڵەتی ئێرانەوە پیشان دراوە لەلایەن حکومەتی تورکیاشەوە پیشان بدرێ‌و مەسەلەکە بەکۆتاییەکی باش بگات)) [٨٠].

لەو کاتەدا محەمەد عەلی فروغی لەئەوروپاوە بۆ ئێران ئەگەڕایەوە. لەسەر داوای حکومەتی ئێران بۆ گفتوگۆ چو بۆ تورکیا. چەند هەفتەیەك لەوێ مایەوە. پێوەندییان چوەوە دۆخی ئاسایی جارانی.

٨/٤ پەڕینەوە بۆ کوردستانی عیراق

تورك تەنگی بەسمکۆ هەڵچنی. بەتایبەتی دوای شۆڕشی ١٩٢٥ی کوردستانی تورکیا. لەتشرینی یەکەمی ١٩٢٦دا هاتە ناو کوردستانی عیراقەوە. حکومەتی عیراق ویستی دەری بکا بەڵام نەی توانی. لەناوچەکانی دەوروبەری رەواندزدا مایەوە.

معتمدی سامی بەریتانی لەبەغداد داوای لەحکومەتی عیراق کرد هاوکاری لەگەڵ ئێران بکات بۆ سەرکوت کردنی جوڵانەوەکەی سمکۆ. وەزارەتی دوەمی جەعفەر العسکری لەم بارەیەوە لەکۆبونەوەی ١٤ی تەمموزی ١٩٢٧دا بڕیاریدا:

((حکومەتی عیراق جاران‌و ئێستا پێڕەوی سیاسەتی چەك کردنی هەمو عەشایەری کردوە، لەبەرئەوە چەك هەڵگرتنی بێ ئیجازەی لەهەمو عیراقییەکان قەدەغە کردوە لەهەندێ ناوچەی دیاری کراودا، وە پلە پلە کەوتە فراوان کردنی ئەو ناوچانەو دابین کردنی هێزی پێویست بۆ جێبەجێ کردنی سیاسەتی چەککردنی گشتی، لای وایە ئەم سیاسەتە دەستەبەری بەدیهێنانی ئامانجە ویستراوەکانە، بەڵام مەسەلەی چەککردنی عەشایەر بەزۆری هێرشی سوپایی، ناتوانێ ئەنجامی گونجاوی هەبێ. ئەگەر ئەو هێرشانە بەڕێوەبەرایەتی بەهێز لەدوای خۆی بەجێ نەهێڵێ، لەو شوێنانەدا کەبۆی ئەنێرن، حکومەتی عیراقی لەو بڕوایەدایە ئەو دواکەوتنەی لەدامەزراندنی پێوەندی لەنێوان عیراق‌و ئێراندا بوەو لەئەنجامی ئەوەشدا نەبونی هاوکاری کردنی راستەقینەی کاربەدەستانی سنور، بۆتە هۆی هان دانی عەشایەرو، تاقمە چەکدارەکان بەردەوام بن لەسەر کارە زیانبەخشەکانیان ئەو کارانەی تائێستا حکومەتی عیراق گلەیی لەدەس ئەکا)).

لەمایسی ١٩٢٨دا سمکۆ لەژێر گوشاری عیراقدا چوەوە ناو تورکیا. بەڵام تورك سەرلەنوێ تەنگیان پێ هەڵ چنییەوە. بەناچاری روی کردەوە کوردستانی عیراق. دیسانەوە حکومەتی عیراق زۆری بۆ بردو لەئەرزی عیراق دەری کرد. ئێران لەنیسانی ١٩٢٩دا بەرەسمی دانی بەدەوڵەتی تازە دامەزراوی عیراقدا نا. حکومەتەکانی عیراق‌و ئێران لەیەك نزیك بونەوە. بەگوتەی عەبدولرەزاق الحسنی((حکومەتی عیراق شۆڕشگێڕی ئێرانی سمکۆی ناچار کرد خاکی عیراق بەجێ بهێڵێ‌و بچێتە ناو خاکی تورکیاوە))[81] سمکۆ ئەو ماوەیە لەمەڵبەندە سنوریەکانی تورکیاو ئێران عیراقدا لەهەلومەرجێکی ناخۆشدا ئەژیا. لەهەر ٣ لاوە بەدوایەوە بون. کەوتە هەوڵ دان بۆ بەدەس هێنانی لێبوردنی حکومەتی ئێرانی.

٩-گەڕانەوە بۆ ئێران‌و کوژرانی(حوزەیرانی ١٩٣٠)

سمکۆ دوای ئەوەی لەتورکیاو بەریتانیاو عیراق نائومێد بو. جێیەکی نەمابو تێیدا بحەوێتەوە، پێوەندی لەگەڵ کاربەدەستانی ئێرانی کرد بەهیوای ئەوەی لێی ببورن‌و رێی بدەن بگەڕێتەوە سەر جێگەو رێگەی خۆی. کاربەدەستانی ئەرتەش بەڵێنیان دایەو بۆ گفتوگۆ بانگیان کرد بۆ شنۆ. لەشنۆ بەپیلانێکی ناجوامێرانە کوشتیان. نوسەرانی ئێرانی بەتایبەتی ئەوانەی مێژوی روداوەکانی ئازەربایجان, یا

مێژوی شەڕەکانی ئەرتەشی ئێرانیان نوسیوەتەوە، بەشانازییەکی زۆرەوە پلانی کوژرانی سمکۆ ئەگێڕنەوە.

محەمەد تمدن نوسیویەتی:

((لە٢٧ی تیر ماهی ١٣٠٩ لەکاتێکدا تورکەکان خەریکی سەرکوتکردنی عەشایەری کورد بون لەناوچەکانی خۆیاندا. سمکۆ لەژێر ناوی تۆبە لەکردەوەکانی رابردوی، داوای لێبوردنی لەهێزەکانی دەوڵەتی ئێران کرد. بۆ ئەو مەبەستە لەگەڵ تاقمێ لەکوردانی هەکاری سەربەخۆی هاتە شنۆ. ملکەچی دەربڕی لەکاتێکا مەبەستی جگە لەفێڵ شتێکی تر نەبو. لەگەڵ هەمو ئەوەشدا چەند شەوێ میوانی سەرهەنگ صادق خان(فەرماندەی هەنگی شنۆ))ئەبێ‌و، داوا ئەکات لەگەڵ سەرتیپ ظفرالدولە یەکتری ببینن‌و دەربارەی لێبوردن‌و ڕێکەوتنی پەیمان گفتوگۆ بکەن، بەڵام لەژێرەوە جگە لەجێبەجێ کردنی پلانێکی نیاز خراپانە هیچی تر نەبو))[٨٢].

هەمان نوسەری لەو سەردەمەدا پەیامنێری رۆژنامەی((حبل المتین))ی فارسی بوە کە لەکەلکەتەی هیندستان دەرئەچو، لەگەرمەی روداوەکانی ئەو رۆژانەدا، لەراپۆرتێکا کە لەژمارەی ٣٣-٣٤ی رۆژی ٣٠ ئەیلولی ١٩٣٠ بلاوی کردۆتەوە، روداوی کوشتنی سمکۆ بەجۆرە ئەگێڕێتەوە:

((لەرەضائییەوە: ئاشنایانی مێژوی ئێران بە تەواوی ئەزانن کەئیسماعیل ئاغای سمکۆ لەیاخییانی گرنگی ئازەربایجان‌و یەکەمینی سەرانی ئەشراری ملوك ئەلطوائفی بوەو ماوەی ٢٠ ساڵی تەواوە ئازەربایجانی کردۆتە مەیدانی تالان‌و راووڕوت‌و ئامانجی هیوا پیسەکانی. تاوێ لەگەڵ قشونی قەیسەری روس هەنگاوی ئەناو دوای ئەوەی زەرەری لەوان ئەداو خیانەتی لێ ئەکردن، ئینجا ئەچوە پاڵ قشونی تورك. بەپێچوانەوە هەمان کاری خۆی لەروانگەی هەلپەرستی‌و فێڵبازییەوە دوبارە ئەکردەوەو ئەچوەوە ناو قشونی روسەوە. لەدوای تەواوبونی جەنگی جیهانی هەمان رەفتاری لەسنورەکانی ئێران‌و تورکیاو عیراقدا نوێ ئەکردەوەو، لەو ناوەدا زەرەری گەورەی بەرضائییە(ورمێ)و سەلماس‌و سابلاخی موکری(مەهاباد)گەیاندو، بو بوە هۆی کوشتارو هەزاران خوێنڕێژی.

تا ئەوە بو لە٢٢ی تیر ماه لەگەڵ ٢٠٠ سوارەو پیادەی خۆی هاتە شنۆو، بەدەربڕینی پەشیمانی داوای لێبوردنی شاهنشاهی خاوەن عەظمەتی پەهلەوی کرد. لەبەر ئەوەی بەزەیی‌و دڵنەرمی شاهنشاهی بەتوانای پەهلەوی شامیلی حاڵی هەمو چینەکانی رەعییەت لەلای هەموان رۆشن‌و دیارە، بۆیە وا چاوەڕوان ئەکرا کەئەمجارە سمکۆ بەدروستی هاتبێت‌و ڕێگەی راستگۆیی بگرێ.

بەڵام دوایی دەرکەوت کەدیسانەوە ڕێگەی تەفرەدانی گرتۆتە پێش‌و، خەیاڵی خیانەتێکی تری هەیەو ئەیەوێ سەرلەنوێ ئاگری فساد هەڵ بکاو فیتنەیەکی تازە بنێتەوە, ئەوە بو کەفەرماندەی لەشکری شیمالغەرب سەرتیپ ظفرالدولە پەی بەنیازی خراپی برد بو. ڕێوشوێنی بۆ ئەم مەسەلەیە داناو بەتەگبیری پەسند کراو فەرمانی پێویستی دەرکرد. هەروەکو پێشەکی لەلایەن فەرماندەی بەڕێزی لەشکرەوە پێش بینی کرا بو لە٢٧ی تیر مادا بەتەواوی دەرکەوت‌و ئاشکرا بو، واتە ئەیویست لەو ڕۆژەدا بیرە پیسەکانی خۆی جێبەجێ بکاو دوا پلانی خیانەتی تایبەت بەخۆ ئەنجام بدا. بەڵام ئاگای لەوە نەبو، هەلومەرجی ئێستای ئێران ناکرێ لەگەڵ سەردەمەکانی پێشودا بەراورد بکرێ‌و، چون کاربەدەستانی ئێستای لەشکری شاهنشاهی بێدارن‌و لەنیازی ئەشرار ئاگادارن‌و ئەوەی لەدڵی خائینان دایە ئەی خوێننەوە.

لەکاتێکا لەسەعاتی دیاری کراودا، سمکۆ نیازی لەگەڵ ئاغای سەرهەنگ صادق خان خراپ بو، بەڵام نیزامییانی ئازا کەچاودێری هەلومەرجەکە بون کەوتنە بەرگری‌و، تەقو تۆق دەستی پێ کردو تا ٤ سەعات لەشەو رابورد ئاگری شەڕ درێژەی هەبو. سەرەنجام لەو تێکهەڵچونەدا سمکۆ کوژراو، خەسرەوی کوڕیشی بەسەختی بریندار بو.

کەسەکانی سمکۆ بۆ بردنەوەی لاشەکەی شەڕیان کرد، کوڕەکەیان هەڵگرت‌و هەڵاتن.

ڕۆژی ٢٨ی تیر ماە تەرمی سمکۆیان هێنایەوە ڕەضائییە. خەڵکی زۆر لێکراو کەهەزاران کۆست‌و میلۆنەها زیان‌و سوکایەتییان لێ دی بو، دڵسوتاو بون، بۆ سەیرکردنی لاشەکەی لەئوتومبێلی هەڵگری تەرمی سمکۆ، هێرشیان هێنایە سەر بەڕێوەبەرایەتی دژبانی‌و لەلایەن خەڵکەوە دەنگی هەور ئاسای بژی شاهنشاهی مەزن پەهلەوی خلد ملکە سولتانەو، بژی فەرماندەی گەورەو ئازای ئازەربایجان‌و، پایەداری نیزامییانی ئازا، شاری ئەلەرزاندو ئەگەیشتە ئاسمان. ٢٩ی تیرماهی ١٣٠٩/٢٠ی جولای ١٩٣٠))[٨٣].

عەلی دهقان، نوسەرێکی تر لەڕوداوەکانی ورمێدا بەجۆرە باسەکە ئەگێڕێتەوە:

((سمکۆ ماوەی دو ساڵ لەسەر سنورەکانی ئێران‌و تورك ئاوارەو سەرگەردان بو، تا لەساڵی ١٣٠٣دا لەلایەن دەوڵەتی ئێرانەوە ڕێگە درا لەخاکی ئێراندا دابنیشێ، بەڵام لەبەر ئەوەی تاوانکارێکی زگماك بو، دیسانەوە ئارام دانەنیشت، چەند جارێ سوارەکانی ئەو شەرارەتیان ئەنواندو بەهۆی هێزەکانی دەوڵەتەوە سەرکوت ئەکران. جارێکیان خۆی لەگەڵ ٧٠٠ کەس لەسوارەو پیادەکانی هەڵی

کوتایه سەر هێزەکانی دەوڵەت، بەڵام ئەمجارەش بەتێکشکانی تەواوەوە سەرلەنوێ هەڵاتەوە بۆ ناو خاکی تورکیا.

سمکۆ لەسنورەکانی تورکیاو ئێراندا تا ساڵی ١٣٠٩ موتەواری‌و سەرگەردان بو، لەو ساڵەدا پەیامێکی بۆ فەرماندەی ئەو کاتی پادگانی شنۆ، سەرهەنگی دوەم صادق خانی نوروزی نارد" ئەیەوێ لەسنوری تورکیا- ئێراندا بیبینێ. سەرهەنگ سادق خان دەعوەتەکەی ئەوێ قوبوڵ کردو چو بۆ سنور بۆ لای. ئیسماعیل ئاغا لەگەڵ خورشید ئاغای سەرۆکی ئێلی هەرکی کە لەکوردانی یاخی‌و ئەشرار بو. سەرهەنگ صادق خانیان بینی‌و لەگەڵی هاتن بۆ شنۆ.

لەو کاتەدا سەرلەشکر مقدم فەرماندەی لەشکری ٣ی تەورێز بۆ بەسەربردنی ئیجازە لەتاران بو. هەر کەئەو هەواڵە بەتاران گەیشت، شاهنشاهی فەقید دەسبەجێ فەرمان بەسەرلەشکر مقدم ئەدا بگەڕێتەوە ئازەربایجان سمکۆ لەناو بەرێ. سەرلەشکر مقدم هەرکە گەیشتەوە تەورێز سەرهەنگ هاشمی فەرماندەی هەنگی سپهبان رائەسپێرێ لەگەڵ یەك اسواران لەگەڵ فەرماندەی لەشکر بکەونە رێ. لەشەرەفخانەوە فەرمان ئەدا بەرەضائیە یەك گوردان پیادە بۆ عەمەلیاتی نیزامی ئامادە بن. لەنیوەی شەوا ئەچنە رەضائیەوە، سەرگورد هاشمی بەبێ دواکەوتن گوردانی پیادە لەگەڵ خۆی ئەبات‌و لەدەرەی قاسملوە وە بۆ گرتنی ئەو بەرزاییانەی بەسەر شنۆدا ئەیان روانی کەوتە رێ، ٣ کەس استوارو گروهبان ئەنێرن بۆ شنۆ، هەواڵ ئەبەن کەسبەی تیمسار سەرلەشکر مقدم بۆ بینینی سمکۆ دیتە شنۆ.

رۆژی ٢٧ی تیرماهی ١٣٠٩ بڕیار بو سەر لەشکر مقدم بچێتە شنۆ سمکۆ ببینێ. پاش نیوەڕۆی ئەو رۆژە سمکۆ لەگەڵ تاقمێ لەسوارەکانی‌و کوڕەکەی بۆ پێشوازی لەسەر لەشکر موقەدەم چونە دەرەوەی شار. لەوێ ریزیان بەست‌و بۆ بەجێهێنانی رێوشوێنی پێشوازی ئامادە بون. تا ئێوارەیەکی درەنگ هیچ هەواڵێ لەگەیشتنی تیمسار مقدم نابێ. لەم کاتەدا ئاگاداریان ئەکەن بەهۆی خراپ بونی ئوتومبێلەوە هاتنی تیمسار کەوتۆتە سبەینێ. ئیسماعیل ئاغاش ئەگەڕێتەوە بۆ شنۆ.

پێشەکی سەرهەنگ صادق خان کارەکەی رێك خست بو. کەسانی چەکداری لەشوێنانی ئەمێندا لەبۆسەدا دانا بو. پاش ئەوەی ئیسماعیل ئاغا گەیشتە کۆڵانەکە، لەباڵەخانەکەوە گوللەیەکیان پێوە نا. ئیسماعیل ئاغا پاش پێکرانی ئەیەوێ هەڵێ، بەڵام کەئەبینێ کوڕەکەی لەوێدا بەجێ ماوە، ئەگەڕێتەوە سەری بیبا، ئەوسا گوللەیەکی تری بەر ئەکەوێ‌و تەواو ئەبێ. خورشید ئاغای سەرۆکی ئێلی هەرکیش هەر لەوێدا ئەکوژرێ.

لەو کاتەدا سەرگورد هاشمی ئەو بەرزاییانەی گرت بو کەئەی روانی بەسەر شنۆدا، شەو دەسو پێوەندەکانی سمکۆی لەشنۆ راونا. بەیانی رۆژی دوایی ئەشرار ۳ جار هێرشیان هێنایە سەر شوێنەکانی لەشنۆ، بەڵام لەبەرئەوەی سەرگورد هاشمی پێشەکی شوێنە دیفاعییەکانی گرت بو، نەیان توانی شار بگرنو لاشەی سمکۆ ببەنەوە.

لاشەی سمکۆیان بردە رەضائیە دوسێ رۆژ بۆ تەماشا کردنی گشتی خەڵك دایان نا. یەکێ لەژنەکانی کە لەرەضائیە بو سەیری لاشەکەی کردو ناسییەوە کەئەوە لاشەی سمکۆیە، چونکە ئەو وتی پەنجەی سبابەی سمکۆ مار گەستویەتیو، دو گرێی پەنجەی خۆی بەخەنجەر بڕی بو، ئەوەش باشترین نیشانەی ناسینەوەی لەشی سمکۆ بو. پاش ۳ رۆژ جەنازەکەیان هەڵگرتو لەدەرەوەی دەروازەی هەزاران نزیك جۆگەی دهوار بەخاکیان سپارد)) [٨٤].

سەرتیپ حسەن مقدم لەرۆژی ۳۰ی تیری ۱۳۰۹دا خۆی بەبروسکە بەجۆرە کوشتنی سمکۆی بەوەزارەتی جەنگ راگەیاند:

وەزارەتی جەلیلەی جەنگ

بەدوی راپۆرتی نوسراوی ژمارە ۲۳٦۷و تەلەگرافی ژمارە ۲۹۹۷ ئەخاتە بەرچاو

لەدەوروبەری هاتنی بەندە بۆ رەضائییە لەو راپۆرتانەوە کە لەحکومەتی نیزامی شنۆ دەرکەوت کەسمکۆ دیسانەوە خاوەنی بیروڕای راستو دروست نیەو لەم ۳ رۆژەی مانەوەیدا لەشنۆ بەشێنەیی بەناوی دیدەنییەوە هەندێ لەکوردە رەوەندەکانی دەرەوەی لەخۆی کۆکردبوەوەو، ئامادە نەبوو بچێتە ناوەندی لەشکرو، لەلایەکی ترەوە درێژە پێدانی مەسەلەکەو گفتوگۆ لەگەڵ ئەو باش نەبو و کەڵکی نەبو لەبەرئەوە شەوی ۲۷ی ئەم مانگە ۳ ستون بەم پێیەی خوارەوی لەرێگەی جیاجیاوە نێردرانە شنۆ:

یەکەم، یەك ستون لەرەضائییە کەپێك هات بو لەیەك گوردانی پیادەو یەك گوروهان موسەلسەل.

دوەم، یەك گوردان لەساباڵاخەوە

سێیەم، یەك ستون سوار کەپێك هات بو لەکەرتەکانی سواری کە لەبەردەست ئەرکانحرب سیار لەشکر لەتەورێزەوە لەگەڵ خۆم هێنابومو، فەرمان بەساخلوی شنۆش درا کەئاگاداری سمکۆ بکەن دەسبەجێ بەرەو تەورێز بچێ یا ناوبراو چەك بکەن، لەحاڵەتی یاخی بون دا ناوبراو و کەسەکانی ئیعدام بکرێن. بەو جۆرەی چاوەڕێ ئەکرا ناوبراو لەچون بۆ ناوەندی لەشکر سەرپێچی کردو چەکیشی نەدا

بەدەستەوە، بۆیە هێزەکانی ساخلو ئەرکەکەی خۆی بەجێ هێناو، ستونە نێردراوەکانیش کەزۆر بەزویی جولاًبون لەئێوارێی ۲۷دا شنۆیان دەورەدا بو. سمکۆ خۆی کوژراو لەکسەکانیشی زۆری کوژرانو بریندار کرانو ئەوانی تر هەلاًتنو تەعقیب ئەکرێن. وا بەشانازییەوە ئەخرێتە بەرچاو کۆتایی بەژیانی نەنگینی ئەم عونصورە مفسدە جویە هێنرا. بەم بۆنەیەوە جولاًنی ئەو ستونانەی مەئموری عەمەلیات بون تارادەیەکی زۆر مایەی سەرنج راکێشان بو" دو ستونی پیادەی رەضائیە ماوەی دوانزە فرسەخیان بەهەژدە سەعات بەپێ بڕیو ستونی پیادەی سابلاًخ ماوەی دە فرسەخی بەشانزە سەعات بڕیو ستونی سوار بەو پەڕی خێراییو باش ئەنجامییەوە توانییان بگەن بەئەنجامی تەواوی فەرمانەکەیانو باشی پەروەردە کردن لەژیانی نیزامییانی وەزیفەی یەکسالەدا بەتەواوی سابت کرد.

رەضائییە
سەعات ۹ی ۹/٤/۲۷
ژمارە ۲٤۱۱سیار
فەرماندەی لەشکری شیمالغرب
سەرتیپ حسن مقدم[٨٥]

پەراوێزەکانی بەشی شەشەم

[1]احمد کسروی، تاریخ مشروطه ایران، چ ١٤، تهران، امیر کبیر، ١٣٦٣، ص٧١
[2]کسروی، هـ س، ل١١٠.
[3]کسروی، هـ س، ل١١٢
[4]کسروی، هـ س، ل١١٩
[5]کسروی، هـ س، ل١٢٠
[6]د. محمد جواد شیخ الاسلامی، سیمای احمد شاه قاجار، جلد یکم، نشر گفتار. تهران، ١٣٦٨، ص٤٢٢-٤٢٤
[7]د. جواد شیخ الاسلامی، اسناد محرمانه وزارت خارجه بریتانیا درباره قرداد ١٩١٩ ایران‌و انگلیس، ج١، تهران، اطلاعات، ١٣٦٥، ل٢٠٩-٢١٤.
[8]هـ س، ل٢٠٥.
[9]هـ س، ل٢٠٩-٢١٤.
[10]هـ س، ل٢٢٢.
[11]هـ س، ل٢٤٤.
[12]هـ س، ل٢٩٣-٢٩٥.
[13]هـ س، ل٢٦-٢٧.
[14]هـ س، ل١٨.
[15]هـ س، ل٢٩٦.
[16]المس بیل، فصول من تاریخ العراق الحدیث، ترجمة جعفر الخیاط، بغداد، ١٩٧١، ص٢١٦.
[17]بڕوانە: نمونە ١٢ی بەشی دووەمی ئەم باسە
[18]دەربارەی علی ئاغا بڕوانە بەڵگەکانی ژ ٣٢٥و ٣٣٤و ٣٣٥و ٣٣٦و٣٤٨و٣٦٥و ٣٦٦و ٣٦٧و٣٦٨و٣٧٢و٣٧٣، واحد نشر اسناد گزیده اسناد سیاسی ایران و عثماني، ج٢، دفتر مطالعات سیاسی‌و بین المللی، تهران، ١٣٦٩.
[19]بڕوانە: نمونە ١٨ی بەشی دووەمی ئەم باسە
[20]ایرج افشار(سیستانی)، مقدمە ای بر شناخت ایلها، چادر نشینان‌و طوایف عشایری ایران، ج١، تهران، ١٣٦٦، ص١٥٩.
[21]بۆ ئاگاداری زۆرتر لەسەر ژیان‌و بنەماڵەی سمکۆ بڕوانە: ڕۆژنامەی((بانگی کوردستان)) ژ٢، س١، سلێمانی، ١ی ئاغستوسی ١٩٢٢" ژ٣، س١، ٢١ی ئاغستوسی ١٩٢٢" سمایل خان(سمکۆ)، گۆڤاری((ڕۆژی نوێ)) ژ١٢، س١، سلێمانی، مارتی ١٩٦٠، ل ٥٠-٥٤" علاءالدین سجادی، شۆڕشەکانی کوردو کوردو کۆماری عیراق، بەغداد، چاپخانەی مەعاریف، ١٩٥٩" مهدی بامداد، شرح حال رجال ایران، ج١، تهران، زوار، ١٣٥٧، ص١٣٦-١٣٧" ایرج افشار(سیستانی)، مقدمە ای بر شناخت ایلها، چادرنشینان و طوایف عشایری ایران، ج١، تهران، ١٣٦٦، ص ١٥٤-١٦٩.

[22] جعفر مهدی نیا، زندگی سیاسی قوام السلطنه، چ۲، تهران ۱۳٦٦، ص۴۸۲.
[23] تمدن، س ن، ل۱۹۲-۱۹۳.
[24] کسروی، س ن، ل۸۳.
[25] رفیق حیلمی، یادداشت، بەشی دوەم، چاپکردنەوەی محەمەدی، سەقز، ل٥٤٨.
[26] حسین مکی، تاریخ بیست ساله ایران، چ۱، چ٤، تهران، نشر ناشر، ۱۳٦۳، ص ۲۳-۲٥.
[27] حلمی، س ن، ل۵۷۰" گفتوگۆی سمکۆو مصطفی پاشای یاملکی
[28] کسروی، س ن، ل۸۳۲" دەربارەی هەمان روداو بروانە: علی دهقان، رضائیة یا سرزمین زردشت، تهران، ابن سینا، ۱۳٤۸، ص٥٥٤" بانگی کوردستان، ژ۳، سلیمانی، ۲۱ی ئاغستوسی ۱۹۲۲.
[29] علی دهقان، رضائیه یا سرزمین زردشت، تهران، ابن سینا، ۱۳٤۸، ص ٥٥٥، محمد تمدن، اوضاع ایران در جنگ اول یا تاریخ رضائیة، تهران" چاپ اسلامیه، ص۳۱۹.
[30] کسروی، س ن، ل ۸۳۸" تمدن، س ن، ل ۳۲۰
[31] تمدن، س ن، ل۳۲۱.
[32] هـ س، ل۳۲۲.
[33] هـ س، ل۳۲۲.
[34] هـ س، ل۳٥۱. ئەویش رای گویزاوە لە: رۆژنامەی ((تجدد)) یەکشەممە ۱۲ ثور(اردیبهشت)۱۲۹۹، تەوریز
[35] هـ س، ل۳۲۷.
[36] هـ س، ل۳۲۸.
[37] هـ س، ل۳۳۰-۳۳۱.
[38] هـ س، ل ۳۳۷.
[39] کسروی، س ن، ل۸٥٥.
[40] مکی، س ن، ج۱، ل۱۳٤.
[41] حاج مخبر السلطنه هدایت، خاطرات و خطرات، چ٤، تهران، زوار، ۱۳٦۳، ص۳۲٤" تمدن، س ن، ل۳٥۹.
[42] تمدن، س ن، ل۳۷٤.
[43] هدایت، س ن، ۳۲٥-۳۲٦" تمدن، س ن، ل۳٦٤.
[44] ئەم گفتوگۆیەی سمکۆو حاجی مصطفی پاشای یاملکی لە ئارشیفی بەریتانیدا دۆزراوەتەوە. مامۆستا محمد رسول هاوار کردویەتی بەکوردیو لەگۆڤاری((مامۆستای کورد))سویدیدا بلاوی کردۆتەوە. ئەوانەی ناو ئەم باسە هەموی لەو وەرگیراون.
[45] علاءالدین سجادی، میژوی ئەدەبی کوردی، بەغداد، چاپخانەی مەعاریف، ۱۹٥۲، ل٥٥۲.
[46] بروانە وەرگێراوی عەرەبی باسەکەی مارتین دەربارەی شوکاکو سمکۆ، گۆڤاری کاروان، ژ۱٤٤.
[47] تمدن، س ن، ل۳٦۹

48هـ س، ل٣٧١.

[49]سجادي، س ن، ل٥٥٣.

[50]بۆ تەواوی ژمارەکانی بڕوانە: ((بانگی کوردستان)) کۆکردنەوەو لەسەر نوسینی: جەمال خەزنەدار، بەغداد، ١٩٧٤.

[51]احمدی پور، تاریخ پیدایش‌و خدمات دودمان پهلوی، ص٦، وەرگیراوە لە: دهقان، س ن، ل٥٨٦.

[52]تا ئێستا سەرچاوەیەك لەبەردەست دا نیە جۆری شەڕەکان لەباری سەربخی کوردەوە بگێڕێتەوەو، بەدرێژی باسی تێکهەڵچونو پلانی جەنگیی ئازادکردنی شوێنەکانو هێرشو بەرگری بکا.

[53]حلمی، س ن، ل٥١٦.

[54]مکی، س ن، ج٢، ل١١-١١٥" تمدن، س ن، ل٣٨١-٣٨٣.

[55]مکی، س ن، ج٢، ل١١٥-١٢٦" دهقان، س ن، ل٥٩٢-٥٩٣" ملك الشعرا بهار، تاریخ احزاب سیاسی ایران، تهران، ١٣٥٧، ص ٢٦٥" سروان احمد کاویانپور، تاریخ رضائیة، ص ١٧٢-١٧٣.

[56]مکی، س ن، ج٢، ١٢٧.

[57]بهار، س ن، ل٢٦٦.

[58]مکی، س ن، ج٦، ل١٩٨.

[59]رمزی قزاز، بزوتنەوەی سیاسیو رۆشنبیری کورد لەکۆتایی چەرخی نۆزدەهەمەوە تا ناوەڕاستی چەرخی بیست، سلێمانی، چاپخانەی ژین ١٩٧١، ل١٣٨.

[60]حلمی، س ن، ل٦٠٥-٦٠٦.

[61]الس بیل، س ن، ل٢١٥-٢١٦.

[62]قزاز، س ن، ل١٥٦-١٦٠.

[63]السید عبدالرزاق الحسنی، تاریخ العراق السیاسی الحدیث، ج٣، ط٦، بیروت، دار الکتب، ١٩٨٣، ص٣٤٨.

[64]مکی، س ن، ل١٢٦.

[65]حلمی، س ن، ل٥١٣-٥١٦و ٦٠٨ تا ٦٠٩.

[66]ئەدمۆنس ئەڵێ ڕێگەمان نەداوە بێتە هەولێر، سەرچاوە کوردییەکان ئەڵێن لەبەر نائەمین بونی لەئینگلیز خۆی نەچۆتە هەولێرو چۆتە بەحرکە.

[67]سیسیل جی. ادموندز، کردها ترکها عرب ها، ترجمه ابراهیم یونسی، تهران، روزبهان، ١٣٦٧، ص ٣٣٥-٣٣٦.

[68]قزاز، س ن، ل١٥٦-١٦٠.

[69]هەفتەنامەی((ڕۆژی کوردستان))ژ٧، ل٤٣-٤٤.

[70]حلمی، س ن، ل٥٩٩-٦٠٤.

[71]دەربارەی مەزبەتەکەو گفتوگۆی کورد - تورك بڕوانە: حلمی، س ن، ل١١٧ تا ١٤٧.

[72]حلمی، س ن، ل٥٦٨.
[73]ئەدمونس، س ن، ل٣٤٤.
[74]قزاز، س ن، ل١٧٦-١٧٧" بۆ وێنەی هەندێ لەم بەیانانە بڕوانە: ئەکرەمی مەحمودی ساڵحی ڕەشە، شاری سلێمانی، ب٢، دەزگای ڕۆشنبیریو بڵاوکردنەوەی کوردی، بەغداد، ١٩٨٩، ل٣٥٨-٣٦١.
[75]((رۆژی کوردستان)) ژ٨، سلێمانی، ١٠ی کانونی ثاني ١٣٣٨/٢٣ی جمادی الاولی ١٣٤١.
[76]حلمی، س ن، ل٦٠٨-٦٠٩.
[77] بۆ درێژەی چونی سمکۆ بۆ وانو گفتوگۆکانی بڕوانە: قزاز، س ن، ل١٦٤-١٧٠" بۆ باسی ئاسوریەکان بڕوانە: الحسنی، س ن، ج٣، ل٣١٦.
[78]مکی، س ن، ج٤، ل٤٧٠-٤٧٢.
[79]هـ س، ل٨١-٨٨.
[80]هـ س، ل ٣٠٤-٣٠٧.
[81]الحسنی، س ن، ل٣٤٨-٣٤٩.
[82]تمدن، س ن، ل٣٩٦.
[83]هـ س، ل ٤١٣-٤١٦.
[84]دهقان، س ن، ل٥٩٥-٥٦٩.
[85]مهدی نیا، س ن، ل٥٦٧.

٧. لە پەراوێزی مێژوی ئەردەڵان دا

مەستورە: (١٢٢٠-١٢٦٤): نوسەری ((تاریخ اردلان))

-١-

بنەماڵەکەی

باپیری مەستورە: محەممەد ئاغا، کە لەزۆری ((فتوحات))ی خوسرەو خانی گەورەدا بەشدارو، خەزوری ئەمانوڵڵا خانی گەورەو یەکێ لەباوەڕپێکراوە نزیکەکانی بوە. بۆ کۆکردنەوەی باج و سەرانەو، بۆ بەشداری لەشەڕو لەشکرکێشیەکانیدا. بۆ نوێنەرایەتی لەدەرباری قاجاردا.

باوکی مەستورە: ئەبولحەسەن بەگ کوڕی محەممەد ئاغا، ژنبرای ئەمانوڵڵا خانی گەورەو بریکاری حوسەینقولی خانی خوشکەزای بوە. ئەمیش باوەڕپێکراوێکی نزیکی ئەمانوڵڵاخانی گەورە بوە. سەرپەرشتی زەماوەندی گواستنەوەی کچی فەتحعەلی شای قاجار بۆ خەسرەو خانی ناکام ئەم کردویەتی.

مامەکانی مەستورە: ئیبراهیم ئاغاو ئیسماعیل ئاغا هەر یەکە پلەیەکی بەرزیان هەبوەو، میرزا عەبدوڵڵایش مونشی دیوان بوە. (حدیقە: ل ٣٢١). میرزا عەبدوڵلای مونشی (ڕەونەق) نوسەری: ((تەذکەرەی حەدیقەی ئەمانوڵڵاهی)) یە، کەژیاننامەی شاعیرە فارسی بێژەکانی ئەردەڵان ئەگێڕێتەوەو، نمونەی شیعرەکانیان ئەنوسێ و، عەلی ئەکبەری ئامۆزایشی نوسەری: ((حەدیقەی ناصری))و ((تاریخ الاکراد))ـە.

دایکی مەستورە: لەبنەماڵەی میرزا عەبدوڵڵای وەزیر بوە.

بنەماڵەی باوکی مەستورە: ((قادری))و، بنەماڵەی دایکی: ((میرزا عەبدوڵڵای وەزیر))، هەردوکیان، لەبنەماڵە دەوڵەمەن و دەسڕۆیشتوەکانی سنە بون. بەتایبەتی بنەماڵەی وەزیر هەمیشە دەورێکی کاریگەریان هەبوە لەژیانی سیاسی، دارایی جەنگی.. داوودەزگای حوکمڕانی ئەردەڵان دا.

-٢-

لەدایکبونی

ماهشەرەف کچی ئەبولحەسەن بەگ، وەکو عەلی ئەکبەری ئامۆزای لە (حدیقە: ل٣٢١-٣٢٢) دا نوسیویتی لەتەمەنی ٤٤ ساڵی دا لە ١٢٦٤دا مردوە، بەم پێیە ئەبێ لە ١٢٢٠دا، لەباوەشی ئەم خێزانە نەجیبزادەیەدا لەدایک بوبێ. رەنگە هەواڵەکەی ئەم لەهی نوسەرانیتر دروستتربێ.

-٣-

پەروەردەو خوێندنی

مەستورە نۆبەرە واتە یەکەم منالی دایكو باوکی بوە، لەبەر ئەوە باوکی بایەخی بەخوێندنو پەروەردەکردنی داوە. خۆی لەم بارەیەوە ئەڵێ: ((پاش ئەوەی لەسای...خودای لەهەمو شتێ هەورازترو، لەپەنای بەزەییو داوەری بێ هاوتا، لەزگی دایکمەوە کەوتمە باوەشی پەروەردەی باوکمەوە... لەفەری نەخشی نێوچاوانی بەهرەو هێزی بینای بەخشندەگیو لەبەرەکەتی ئەو ئەختەری چڵەپۆپەی زانستو خۆری گەردونی ئاوەزە کەمەیلی سروشتیو شەوقی راستەقانیی پەروەردەکردنی منالانو بەهێزکردنی جگەرگۆشاندا زۆر بو، بەتایبەت منی یەکەم گوڵی ئەو گوڵشەنەو نوخشە نەمامی ئەو چەمەنە، کەدەستم خامەی ئاشنایی گرتو چاوم بەنامەی رۆشنایی هەڵێنا، ناو بەناو مەیلی سروشتیمو ئارەزوی زگماکم بەمتالای کتێبان دەبزوت...)) (ل١١).

-٤-

شوکردنی

مەستورە داستانی شوکردنی خۆی بەم جۆرە ئەگێرێتەوە:

((بەلام لەبەرایی فەرمانرەوایی‌دا (مەبەستی فەرمانرەوایی خەسرەو خانی ناکامە) لەبەر کەم ئەزمونی، توشی چەند هەڵەیی هات: باپیرو باوكو مامەکانی نوسیاری ئەم کتێبەی بەبێ تاوان کۆتو زنجیر کردو زۆر بەبێ بەزەییانەو رەفتارێکی دزێوەوە سێ هەزار تمەنی بەناوی باجەوە لێ سەندن. سەرەنجام خودا کردی بەدنیهادیو دڵپیسی بەدکارانی بۆ ئاشکرا بوو لەدوی ناردنو بەخەڵاتی گرانبایيو شایان سەربەرزی کردن.)) (ل ١٩٨-١٩٩).

خەسرەو خان بەوە وازی لێ نەهێناون، بەدەوڵەمەنی زانیونو، لای وابوە جگە لەسامانەکەی خۆیان، سامانو دارایی حوسەینقولی خانی باوکبایشی لەلای ئەمان حەشار دراوە، بۆ ئەوەی سامانەکەیان زەوت بکا، گێچەڵێکی تری پێ کردون. لەم بارەیەوە مەستورە نوسیوێتی:

((لەبەر ئەوەی حوسەینقولی خان زۆربەی سامانو نەختینەکانی لەکن ئەماڵەکەی منی کەمینە دانا بوو، نێوبراو سەبارەت بەوە کە لەباوکەوە ورزایشم بو، کاربەدەستانی والی بۆ باوکمیان تێ چاندبوو لەداستانەکەیانەوە ەرداو لەو کارەکەوەیان گلاندو ئەوەیان کرد بەبیانو، ئەو سامانو نەختینەیەش کەهەمان بو لێمان داگیرکەنو ئەویش بخەنە سەر گەنجینە. بەم مەبەستە حوسەینقولیخانیان فریوداو بەڵێنی فەرمانڕەوایی ئیسفەندئابادیان دایێو ەمیش کەهێشتا ساردیو گەرمیو تاڵیو سوێری ژیانی بۆ کەس تا سەر ەماوی نەچێژتبو، بەتەماحی فەرمانڕەواییەوە پشتی لەمافی خاڵۆو خوارزایی هەڵکردو پاشان بەبیانوی بەسەرکردنەوەی یەکێ لەئامۆزاکانمان کەنەخۆش کەوت بو لەدوای باوکی نارد، هەر کەباوکم گەیشتە ئەوێ، حوسەینقولیخان کۆڕێکی بەستو لەدژی والی دەستیان بەوتوویژ کرد، بەڵام لەدەرەوە، چەند کەسێکی لەپشت پەردەوە لێ راگرت بون، گوێ یان لەهەمو کەینو بەینەکە گرت بو. ئەو شەوە بۆ سبەینێ محەمەد بەگو مستەفا بەگ کوڕانی فەتح عەلی بەگی وەکیلو ئەکبەر بەگ، کەببو بەمایەی ئەم هەنگاوەیەو سوڵتانی کوڕی ئەزەر عەلی بەگو ئەبولحەسەن بەگ باوکی ئەم کەمینەیەو مامو ئامۆزاکانی دیکەی سەرلەبەر فەرمانی کۆتو زنجیرکردنو زینداں کردنیان دراو هەمویان گیرانو بەکۆتو زنجیرکراوییەوە زیندان کران. پاش چەنانێ فەتحعەلی بەگو سوڵتانیان لەقەڵای قەسلاندا کوشت. ئەکبەریش بەهەزار تەڵەکەو دەهۆ، سا هەرچۆنێ بو، سەری خۆی رزگارکرد. مامی ئەم کەمینەیەیش، چونکە هیچ تاوانێکی نەبو، ئازادکراو بەبەزەییو دڵاوابیەکی زۆرەوە خەڵات کراو ئەوە بو بۆ پتەوکردنو چەسپاندنی نێوان تەباییو نێوان کۆکی لەئەنجام دا بەندو بەندەواری هاوسەریم لەگەڵ خوسرەو خاندا سەروبەر نراو بەوپەڕی شانو شکۆوە پێم هاوێشتە حەرەمسەراوە.)) (ل۲۰۱-۲۰۲).

رەنگە لەو سەردەمەدا زۆر کچی سنەیی خەوی بەوەوە دی بێ ببێتە هاوسەری گەورەترین دەسەڵاتداری ناوچەکە: والی کوردستان، کەهێشتا لەناوەڕاستی سییەکانی تەمەنیدابو، بەڵام ئەم شوکردنە جۆرێ بوە لەسەودای سیاسیو کۆمەڵایەتی لەنێوان والی زۆردارو بنەماڵەی قادریی زۆرلێکراودا، بنەماڵەی قادری کچەکەیان لەنرخیدا داوە.

ئەگەر لە ۱۲۲۰ دا لەدایك بوبێ، وەکو لە(تحفە:۳۲۲) تێ ئەگەینو، لە ۱۲٤٤دا شوی بەخەسرەوخان کردبێ، وەکو مەردۆخ ئەڵێ، ئەوا ئەبێ بە۲٤ ساڵی بەبوکی بۆ حەرەمسەرا برا بێ.

خوسرەو خان لەژیانی تایبەتی خۆیدا پیاوێکی بێ بەندوبار بوە. لەم بارەیەوە (مەستورە:١٩٨) ئەڵێ: ((زۆری حەز لەرابواردنو خۆش گوزەرانی دەکرد، دەنگی ئارەزوی رابواردنو خۆش گوزەراندنی ئەم پیاوە داستانی بارامی گۆڕی لەبیری خەڵك بردبوەوە..))

(بابانی:٧١) ئەڵێ: رۆژانی ژیانی بە((خواردنەوەی مەیو موعاشەرەتی ژنانی زیوئەندام)) بەسەر ئەبرد، ئەم رەفتارە کاری لەدانیشتوانی سنەیش کردوە، ((بەمفاد الناس علی دین ملوکهم، هەمو ئەعیانی کوردستان بەخواردنەوەی پێکی دەمادەمو هاونشینیی روسپییانی سۆزانییەوە خەریك بون)).

(تحفه: ٢٠٣) ئەڵێ: ((ئارەزویەکی لەئەندازە بەدەری لەژیانو رابواردن هەبو، هەمو شەوێ چل گۆرانیبێژو مۆسیقاژەنی ژنو پیاو لەمەجلیسەکەیدا ئامادە ئەبون..)).

خوسرەو خان، کاتی خۆی بەرابواردن لەگەڵ ژنانی جوانو، خواردنەوەی زۆری مەی بەسەر بردوە. لەئەنجامی ئەمەیشدا نەخۆش کەوتوە، وەك (بابانی:٧٢) ئەڵێ: ((بەهۆی زیادەڕەوی لەخواردنەوەی مەیدا توشی ماخۆلان بو))، یان وەك (مەستورە: ٢٠٣)ی هاوسەری ئەڵێ:((توشی نەخۆشی جەرگ بو))، لەهەردو حاڵەتدا ئەلکهول ئەبێ هۆی سەرەکی نەخۆشییەکەیو ئینجا مردنی بێ. لە٢ی رەبیعی ئەوەلی ١٢٥٠دا لەتەمەنی ٢٩ساڵیدا مردو، مەستورەیش بەگەنجی بێوەژن کەوت. (مەستورە: ٢٠٤).

مەستورە لەخوسرەو خان منداڵی نەبوە، شوی تریشی نەکردۆتەوە. بەڵام هەوێکەی، حوسنی جیهان، ٣کوڕو ٣کچی هەبوە. پێ ئەچێ تا شیرازەی ئەم خێزانە بەتەواوی هەڵوەشاوە، مەستورە لەگەڵ ئەم بنەماڵەیەدا ژیابێ.

-٥-

کۆچی بۆ سلێمانیو مردنی

ساڵانی (١٢٥٠-١٢٦٤) کە بەبێوەژنی بەسەر بردوە، لەژیانی مەستورەدا ساڵانی کامڵ بونو بڕشتی زۆرو بەرهەمی گرانبەها بون. هەر لەو ماوەیەشدا بوە ((تاریخ اردلان))ی تەواو کردوە.

دوای مردنی خوسرەو خان، ئەردەڵان لەناو گەردەلولی ناکۆکیی ناوخۆی ئەمیرەکانی ئەردەڵاندا ئاسایشی بیرو، ژیانو، سامانی تیدا نەماوە. حوسنی جیهانو تویا خانمی بوکی، جوتە برا: رەزا قولیخانو ئەمانوڵڵاخان، مامەکانیان: محەمەد صادق خان، عەباسقولی خان... نەك بەزەییان بەدانیشتوانی وڵاتەکەدا نەئەهاتەوە، بەڵکو بەزەییان بەیەکتریشدا نەئەهاتەوە، لەسەر دەسەڵاتو پارە

خەریك بون یەکتریبان ئەهاریو، لەگەڵ خۆیـان دەسـەلاتی دێرینـەی بنەماڵـەی ئەردەلانیشیان بەرەو کوێربونەوە ئەبرد.

دوای ئەوەی رەزا قولیخانو ئەمانوڵلاخانی برای چەند جـارێ لـەلای دەربـاری قاجار ملی یەکتریبان شکاند، دەربـاری قاجـار بـۆ ئـەوەی ئاسـایشو دەسـەلات بگێڕێتەوە بۆ ناوچەکە، کەوتە سەر بیری دانانی حاکمێـك لـەدەرەوەی بنەماڵـەی ئەردەلان. خوسرەو خانی گورجییان داناو، بەگەیشتنی حاکمی نوێ هەر لـەرێگاوە رەزا قولیخانی بەزنجیرکراوی رەوانەی تاران کرد. دەستوپێوەندەکانی هـەردو بـرا: رەزا قولیخـانو ئـەمانوڵلاخان، پـەرەوازە بـون. هەنـدێکیان بەکۆمـەڵ رویـان لەشارەزورو سلێمانی کرد. مەستورە لەم بارەیەو نوسیوێتی:

((لەبەرەوەتر باسمان کرد، کاتێ کەخوسرەو خانی گورجی (ئەرمەنی) گەیشتە ناوچەی کوردستانو بە بەڵێنو سوێندی فراوان رەزا قولیخانی هەڵفریواندو بەلای خۆی دای راکێشا، محەمـەد سـولتان خـانو سـەرلەبەری پیاومـاقولانی ولایـەتی ئەردەلان ماڵو ژنو مندالی والیو زوربەی خەڵکی ئـەردەلانیان بـەرەو هـەورامان کۆچداو لەو کاتەدا من، نوسیاری ئەم دێرانە یەکێ لەو کۆچ کردوانە بـوم. هـەر کەگەیشتنە شوێنێ کەناوی هۆشـبارانیە، حەسـەن سـولتانی هـەورامی بـەپیری کۆچکردوانەوە هاتو بەشێوەیەك کەشایانی پلەو پایەیان بێ رێو رەسمی پێشـواز لێ کردنیانی بەجێ هێنا.

لەو دەمەدا خان ئەحمەد خـان کـە لەگـەڵ والیدا دوری نێـو یـەك قـەپیلكو ئەستێرەی یەك بورج بون، فەرمانڕەوای مەریوان بـو، سـەبارەت بـەوەی کـە والی لەگەڵیدا نێوانیان خۆش نەبو، ئەمەی بەهەل زانیو، بـەرەو ناوچـەی هـەورامان هاتو مرخی لەگرتنی کۆچ کردوەکان خۆش کردبو، بەلام هەر کەدیتی خەڵکەکە بەجارێ دەستیان لەگیانی خۆیان شوشتوەو هـەروا بەئاسـانی خۆیـان بەدەسـتەوە نادەن، لەو کارە کشایەوە.

ئەو شەوە کۆچ کردوەکان کە لەهەزار کەس زیاتر بون، لەگوندی هۆشبارانیان بەسـەربرد. بـۆ سـبەینێ کەهێشـتا رۆژ هـەڵ نـەهات بـو بنـەو باریـان راداو لەرێگەیەکی ناهـەموارو سـەختەوە، کەهـەڵۆی بەسـەردا فڕیبـا پـەڕی دەوەریو مـانگی پێ سوکی ئاسمانی لێوە تێپەڕی با دەکەوتە خـوارێ بـۆ نێـو کەنـدەلانو هەڵدێری پەستیو هەپرون بەهەپرون دەبو، تێپـەڕینو بەگونـدێ لەگونـدەکانی شارەزور گەیشتن، کەنێوی سەرگەتەو لەوێ لێی گیرسانەوە. ئینجا لەوێوە محەممەد سولتانو میرزا عەبدوڵلای مونشی باشی چون بۆ سلێمانیو بەخزمەت عەبدوڵلا پاشـای بابـان گەیشـتنو رێو رەسمـی پێشـواز لێ کردنیـانی بەجێگەیانـدو

پیاوماقولێکی لەتەکیاندا نارد بۆ ناوچەی شارەزور، بۆ ئەوەی ئەو خەڵکە بەسەر گوندەکانی شارەزوردا ببەشرێنەوەو دابین بکرێن.

لەباسی خونچەی باخی خوسرەوانی، نوێباوەی بێستانی کامەرانی، ئەمانوڵڵاخانی ثانیدا لەبیرمان کرد لەوە بدوێین کە لەو کاتانەدا دڵسۆزانی گیان فیدای ئەو زاتە هەر دەستەیەکیان کەوتنە ولاتێکەوەو هەر برێکیان لەبنارێکدا گیرسانەوە. حوسەین قولیخانی مامی ئەمانوڵڵاخان کەپورزای من، نوسیاری ئەم کتێبەش بو، روی لەسلێمانی کردو بەو پەڕی رێزەوە لەوێ پێشوازی لێ کراو گیرسایەوەو کاتێکیش هەواڵی کۆچی ئێمەی بیستەوە خەڵکێکی زۆری بەئەسپو هێسترەوە نارد، سەد کەسێ لەبنەماڵەی ئێمە بگوێزنەوەو لەلایەن خۆیشیەوە جێگەی هێورینو گوزەرانی بۆ ئامادە کردینو هەر یەکەی بەپێی پێداویستی خۆی کۆمەكو یارمەتی دەداو لەخزمەتیدا کاتمان بەخۆشی بەسەر دەبرد، بەڵام پاش چەنانێ، چارەنوسی خودا لەخۆش گوزەرانی ئێمە رازی نەبو، ئەوەبو لەرۆژی ١٤ی مانگی زیلحیجەی ١٢٦٣ ك (٢٣/١١/١٨٤٦ز)دا جەنابی حوسەین قولی خان نەخۆشی بەسەریدا زاڵ بو، لەماوەی شەوو رۆژێكدا گیانی بە بەهەشتی بەرین شادبوو لەپرسەکەیدا هەزاران سینەی بۆ هەڵ دڕانو منی مەستورەی سەر لێ شێواوو دەربەدەریش لەدوری لێك دابڕانی ئەو گیانە ئازیزەم دوسێ رۆژێکە لەشو رۆحم بە بەڵای تای نەخۆشییەوە دەتلێتەوە. بزانین خودا چیمان بەسەر دێنیو ئارەزوی بەچیە...)) (ل ٢٣٦-٢٣٨).

مەستورە بەو چەند دێڕە کۆتایی بەمێژوەکەی هێناوە، چونکە ئەویش هەر لەو رۆژانەدا بەپێی (حدیقە: ٣٢١-٣٢٢) لە ١٢٦٤دا لەتەمەنی ٤٤ ساڵیدا بەهەمان دەرد کۆچی دوایی کردوە.

-٦-

بەرهەمەکانی

پێ ئەچێ ماهشەرەف خانم بەدانانی شیعر دەستی پێ کردبێ. لەدەرگای شیعرەوە چۆتە ناو دنیای نوسینەوەو، ((مەستورە))ی هەڵبژاردوە بەنازناوی خۆی.

((دیوان مستورە کردستانی)) سێ جار چاپ کراوە:

جاری یەکەم، ساڵی ١٣٠٤ هیجری شەمسی، لەسنە، لەلایەن حاجی یحیی معرفت کردستانییەوە چاپو بڵاوکراوەتەوە.

جاری دوەم، ساڵی ١٣٦٢ هیجری شەمسی، لەتاران نشرما، لەلایەن دیوان احمد کرمییەوە.

جاری سێیەم، بەهاری ٧٧، لەتاران انتشارات امیر بهادر، لەلایەن دکتر صدیق صفی زادە (بورەکەئی)یەوە.

شیعرەکانی ناو چاپی یەکەمو دوەمی دیوانەکەی فارسین. بەڵام چاپەکەی سەفی زادە جگە لەشیعرە فارسیەکانی ٤٦٢ بەیتی کوردی تیّدایە. زۆری شیعرە کوردیەکانی بەهەورامی هۆنیوەتەوەو، بەزۆری شیوەنی بەکوڵن بۆ مەرگی خوسرەو خانی ناکامی مێردی. هەندێ شیعری تریشی بەپاڵ دراوە. کە بەکرمانجی خوارو هۆنراونەتەوە، بەزمانەکەیو جۆری دارشتنیدا لەشیعری ئەو ناچن.

بەقسەی (صفی زادە: ١٦) دو کتێبی تریشی نوسیوە: ((مجمع الادباء)) کەبیۆگرافی شاعیرانی کوردەو، ((رسالەی شرعیات)) کەباسی بنچینەکانی عەقایدو ئەحکامی ئیسلام ئەکا.

(مجمع الادباء)ی جارێ لەبەردەستدا نیەو، کتێبەکەی تریشی لەژێر ناوی (عقائد) ساڵی ١٩٩٨ لەستۆکهۆڵم (سوید) لەلایەن عەبدوڵلای مەردۆخەوە بەپێشەکیو لێکۆڵینەوەی تێرو تەسەلەوە بڵاوکراوەتەوە.

لێرەدا من خۆم لەقەرەی شیعرەکانی نادەم، ئەوە بەجێ ئەهێڵم بۆ شارەزایانی مەیدانی ئەدەب براو کتێبەکەی تریشی بەجێی ئەهێڵم بۆ خەڵکی کە. ئەوەی من مەبەستمە کتێبە مێژوییەکەیەتی: ((تاریخ اردلان)).

((تاریخ اردلان))ی ((مەستورە کردستانی))ی بەهیمەتی ((ناصر ازادپور)) ساڵی ١٣٤٣ هـ. ش، لە ((چاپخانە بهرامی)) لەسنە چاپ کراوە.

د. حسن جافو شکور مصطفی، لەژێر ناوی، مەستورەی کوردستانی: ((مێژوی ئەردەلان))دا کردویانە بەکوردی، ساڵی ١٩٨٩ لەبەغداد، لەلایەن ((دەزگای رۆشنبیریو بڵاوکردنەوەی کوردی))ەوە بڵاوکراوەتەوە.

٣کەمایەسی لەم وەرگێڕانەدا هەیە:

١.زمانەکەی: ئەگەرچی وەرگێڕەکانی: شکور مستەفا کەرکوکیو، د. حەسەن جاف گەرمیانیە، بەڵام لەنوسینەکەیاندا زمانە رەوانو باوەکەی کوردستانی عیراقیان بەکار نەهێناوە، بەڵکو زۆریان لەخۆیان کردوە بۆ ئەوەی لاسایی زمانەکەی ((شەرەفنامە))ی هەژاری موکریانی بکەنەوە، لەم کارەدا سەرکەوتو نەبون، زمانەکەیان بۆ خوێندنەوە ناقۆڵاو بۆ تێگەیشتن سەختە.

٢.وەرگێڕانەکەی: لەهەندێ شوێندا بەوردی تەرجومە نەکراوەو، لەهەندێ جێگەیشدا رستەی گرنگی لێ قرتاوە ئاخۆ هۆی ئەم ناتەواویە نوسینەوەو چاپکردنێتی یان وەرگێڕەکان بەئەنقەست ئەو رستانەیان لێ دەرهێناوە دیار نیە.

٣.چاپەکەی: هەڵەی چاپی زۆری تێ کەوتوە، هەندێ لەساڵەکانیشی، کە لەئەسڵی فارسیەکەی‌دا بەڕاستی نوسراون، لێرەدا تێکچون. لاپەڕە ٨٥ یشی ناتەواوە چونکە بەهەڵە، لەکاتی چاپدا، لاپەڕەی ٥٨ی خراوەتە جێگەی.

-٧-

سەرچاوەکانی

مەستورە خۆی دەربارەی هۆی دانانی ((تاریخ اردلان))و جۆری سەرچاوەکانی ئەڵێ: ((..تا رۆژێکیان ڕێم کەوتە دیوانەکانی پێشینیان‌و تۆمارو بەیازی پاشینان مێژوییێکم لەکوردان‌و دەستاوێژێکم لەنیشتمانەکەم بەرچاو کەوت. پاش متالاو دوای نامە گۆڕینەوە، تەماشام کردو خوێندیشمەوە کەشەرحێکیان لەمەڕ چۆنیەتی حاڵ‌و باڵی فەرمانڕەوایانی کوردستان نوسیوە. بەلام بەهۆی ئەوەی کە کورتەییێك لەمانەی مانەوە دوری نەسمراو بو، منی کەمینە کە کەمترین دارخورمای گوڵشەنی ئەم گوڵزارە وەك ئیرەم بنیات نراوە.. بەسروشتی بلێسەدارو زەینی ڕەخنەگرانەوە بەدوی درێژەپێدانەوە چونم بەپێویست زانی‌و پەرژامە سەر نوسینی ئەم چەند دێڕەو دەنگوباسی پاشەڕۆژ بەخێروخۆشی‌و بەختەوەری گوزەرێنی زنجیرەی پایەبلێدنی بەنی ئەردەلانم بە بەشێك کە لەمێژوم هەڵێنجاوەو لەپێشینانم بیستوەو بەرچاوی منی کەمینە کەوتوە، لەم نوسخەیەدا رون کردۆتەوەو لەخوێنەرەوە چاوەڕوانی نزای چاکەم.)) (ل ١١-١٢).

بەم پێیە سەرچاوەکانی بریتی بون لەنوسراوو باس‌و بابەتی بیستراوو بینینەکانی خۆی:

١-نوسراوەکان

گرنگترینی سەرچاوە نوسراوەکانی مەستورە، مێژوەکەی مەلا محەممەد شەریفی قازی: ((زبدة التواریخ))و، خوسرەو کوڕی محەممەدی کوڕی مەنۆچەری ئەردەلان: ((لب التواریخ))ـە. مەستورە کتێبەکەی خوسرەو بەگ بە((تاریخ الاکراد)) ناو ئەبا.

مەستورە لەکتێبەکەی‌دا لەلاپەڕەکانی: ٢٦، ٢٨، ٢٩، ٤٩، ٥٨، ٨٣، ٩٣، ٩٨، ١٠٦، پەنجەی بۆ کتێبەکانی قازی شەریف‌و خوسرەو بەگ ڕاکێشاوە. هەندێ جار گێڕانەوەی هەواڵەکان، کە لەگەڵ یەکتری جیاوازن، بەیارمەتی ئەم دو سەرچاوەیە، لەگەڵ یەك بەراوردو تاووتوێ ئەکا، بەلام ناوی ((ذیل شرفنامە)) نابا، ڕەنگە هۆی ئەمەیش ئەوە بێ، کە لەبەردەستی‌دا نەبوبێ.

بێگومان ((شەرەفنامە))، ئەگەرچی ئەو بەناو ناوی نەهێناوە، سەرچاوەیەکی گرنگی تری ئەم مێژوە بوە. هەروەها ئەبێ کەڵکی لەمێژوە باوەکانی ئێران‌و، ئەو

نامەو بەڵگانەیش وەرگرت بێ کە لەکتێبخانە ئاوەدانەکانی میرەکانی ئـەردەڵاندا هەبون.

٢-بیستنەکانی

بنەماڵەی مەستورە لەگەڵ میرەکانی ئەردەڵان تێکەڵاو بون. نەنکی هاوسـەری خوسرەوخان‌و، خوشکێکی باوکی هاوسەری ئـەمانوڵڵاخان‌و، خۆیشـی هاوسـەری خوسرەو خانی ناکام بوە. باووباپیریشی بەشێ بون لـەداوودەزگای بەڕێوەبەرایـەتی ئەردەڵان‌و، لەشەڕوشۆڕەکاندا بەشـداربون. زۆر روداوو چـیرۆکی ئـەم بنەماڵەیـە کەنەنوسراونەتەوە لەناو خۆیاندا دەماوەدەم گێڕاویانەتەوە. لەم بارەیەوە ئەو هەلەی بۆ مەستورە هەلکەوتوە، رەنگە بۆ مێژونوسەکانی تر هەڵ نەکەوتبێ.

مەستورە، بۆ سـەلماندنی یـەکێ لەبۆچـونەکانی، ئـەڵێ: ((...بـەلام بەنـدەی کەمینە لەگەڵ رای یەکەم دام. چونکە نەنکم یەکێ بوە لەوانـەی کـە لەباوەشـی ئەو بنەماڵە بەرزەدا پێ گەییوەو هاوسەری والی بڵیند نژاد، خوسرەو خانی باوکی ئەمانوڵڵا خان بـو، گۆڕیـان پـڕ لـەنور، دەربـارەی سـەردەمی منـداڵیی خـۆی، بەتایبەت لەو سەروبەندەدا. کەبنەماڵەکەیان لەهەمەدان بو، زۆری سەرگوزەشتە بۆ دەگێڕامەوە...)) (ل١٠٧).

لەشوێنێکی تردا ئەڵێ: ((هەرچەندە لەکتێباندا بەرچاو نەکەوتوە، بەلام وەك لەبەرینانم بیستوە..)) (ل٣٤).

لەجێگەیەکی کەدا ئەڵێ: ((... وێڕای ئەوەی کەمێژو لەم بارەوە زۆری لەسـەر نەڕۆیشتوە، بەلام وەك لەپێشینانم بیستوە، دوای نیشان کردنی زەڕین کولاه، ئـەو گەوهەرە گرانباییە ئەختەربڵیندە، بەهاوسەریی خان ئەحمەد خان قاییل نـەبو..)) (ل٤٥).

ئەمانەیش چەند نمونەیەکی کەن:

((دەگێڕنەوە: ئەو دەسکەوتەی لە لەشکرەکەی ئیسماعیل خـان وەگـیر بـاپیرم کەوت بو زۆر لەخۆی بەزیاتر دیت، لەبەر ئەوە بردیە خزمەتی خوسرەو خان، بەلام ئەو فەرمانڕەوا دادگەرە، بەو هیمەتە حاتەمی‌یەوەی کە هەی بو، تـوخنی هیچـی نەکەوت‌و سەرلەبەری بەرەو روی خۆی کردەوە، تەنانـەت ئاوێنـەییێکی گرانبـاییی زۆر نایـاب لـەو دەسـکەوتە تـا ئێسـتا بەموفـەڕك لەبنەماڵـەی ئێمـەدا هـەر ماوەتەوە)) (ل١٥٧).

((میرزا لوتفوڵڵای کوڕی مـیرزا عەبـدوڵڵای وەزیـر کـەمامی راسـتەقینەی دایکی ئەم کەمینەیەیە، لەو شەڕەدا حەڤدە کەسی لەسەر زینی ئەسـپ گلانـدو

لەخوێنی خۆیانیدا گەوزاندن‌و بەم رەنگە ئازایەتی‌و مەردایەتیی خۆی ئیسپات کرد)) (ل١٦٠).
((باپیرە گەورەم کەدەرامەتی عەباسقولیخان‌و والی شوشتەری پێ سپێردرابو، هەزار تمەنی وەگیر کەوت)) (ل١٦٢).
((باپیری سەروەری ئەم کەمینە، لەو هەراوهوریایەدا لەگەڵ ناڕازییەکاندا هاودەست بو، لەبەر ئەوەی نەمامی پەنا سێبەری پەروەردەی ئەو بنەماڵەیە بو، بێ نمەکی کردبو، دەستی لەگەڵ دوژمنانی تێکەڵ کردبو، چەند رۆژێ بۆ گوێ راکێشان، چاوی بەزەیی لێ پۆشی‌و پێنج هەزار تمەنی چاوترسێنانە لێ سەند، بەڵام پاش ١٨ رۆژ دوبارە پلەی چاودێری کردنی دارایی پێ بەخشیەوە..))(١٧٤).
((..عەبدولڕەحمان پاشا جێگەی خۆی گرتەوەو دەسەڵاتی پەیداکردەوە ئەمانوڵڵاخانیش بەسەرکەوتنەوە گەڕایەوە بۆ مەڵبەندی خۆی‌و کەهیەی بەغدای لەگەڵ دووسەد لە بەدیل گیراوانی رۆمی‌دا کەلەم شەڕەدا بەدیل گیرابون لەگەڵ محەمەد ئاغای باپیرەی ئەم کەمینەیەدا نارد بۆ خزمەت فەتح عەلی شا، بەڵام شا ناردنیەوە بەغدا.))(ل١٧٩).
((..بەنیازی لابردنی والی‌یەوە رویان کردە دەرباری تاران‌و هەر ئەو شەوە بۆ بەیانی کەئەم هەواڵە بەوالی گەیشت محەمەد ئاغای سەرکاری کەباپیر پایە بڵندی، نوسیاری ئەم مێژوەیە، بۆ رون کردنەوەی راستی کەین‌و بەینەکەو بەتاڵ‌کردنەوەی نیازی پیسی ناڕەزایان، نارد بۆ دەرباری فەتح عەلی شا..))(ل١٨٣).
((ئەمانوڵڵاخان ئەم کردەوەیەی بۆ قوت نەچوو... محەمەد ئاغا باپیری نوسیاری ئەم کتێبەی کردە سەرداری لەشکرێ لەئازاو شێردڵانی ئەردەڵان‌و بۆ ناوچەی بانەی نارد..))(١٨٤).
((خەبەری سەرکەوتنیشی لەشەڕو هەراکەی بانەدا... پێ‌گەیشت. محەمەد ئاغای باپیری سەروەری ئەم نوسیارە بەرانبەر ئەم خزمەتە گەورەیە بەجوبەیێکی تورمەو شیرێکی دەبان خەڵات کرد..))(ل١٨٧).
((شا لەم بارەیەوە تا بڵێی خەمبار بو، تەنانەت ناڕەزایی‌و نەفرینی خۆی بەمحەمەد ئاغا، باپیرەی نوسیاری ئەم کتێبە، کەئەمانوڵڵاخان بەناوی باڵیۆزەوەی ناردبو بۆ دەرباری قاجار بەئەمانوڵڵاخان راگەیاند.))(ل١٨٨).
((..نزیکەی سەد هەزار تمەنێ بۆ سەروبەرنانی ئەم شایی‌و ژن هێنانە خەرج کرا. لەم سەد هەزار تمەنە، چل هەزار تمەنی بۆ ئالاو والاو بۆ زەك‌و دۆزەك‌و خشڵ‌و زێڕوزیوی بوکێ خەرج کرا. خوالێخۆشبو باوکم بۆ خۆی سەرپەرشتی ئەم

زەماوەندەی کردوەو هەر خەرج‌و پول‌و دراوێکی بۆ شیرینی‌و خواردەمەنی خەرج کراوە ئەو سەرپەرشتی بوە. دەگێرنەوە: لەم شاییەدا دە هۆڕ نوقڵ، لەگەڵ چەند تێڕ قەندو نەباتی سپی‌و چەند شیرینیەکی تر بەخەرج دراوە. ئیتر ئەو دواکەیشی هەر بەم پێوادانە بوەو دەبێ هەروایش لەقەڵەم بدرێ))(ل١٨٩).

ئەم گێڕانەوانەی دەماودەم پشتاوپشت لەناو بنەماڵەکەیاندا هاتون، سەرچاوەیەکی گرنگ بون بۆ دەوڵەمەندکردنی ناوەڕۆکی باسەکانی.

٣-بینینەکانی

مەستورە ئافرەتێکی زرنگ‌و وریا بوە. هەر لەمناڵیەوە خوێندویەتی‌و سەودای خوێندنەوەو نوسین لەکەللەی داوە. لەناو بنەماڵەیەکی ناسراوو دەوڵەمەندو رۆشنبیردا پێ گەیشتوە. بەچاوێکی تیژ سەیری روداوەکانی دەورو پشتی‌و چاودێری هەلومەرجی وڵاتی کردوە. کەچۆتە ناو حەرەمسەرای خوسرەو خانەوە ئەم بوارەی زیاتر بۆ فراوان بوە، بۆ ئەوەی لەنزیکەوە ئاگای لەهەواڵ‌و دەنگوباس‌و روداوەکان بێ‌و، زیاتر تێکەڵاو بێ لەگەڵ دەسەڵاتدارانی وڵات.

((..من ئەم کەمینەیە، بەچاوی خۆم دیتم باڵیۆزی روس‌و ئینگلیس لەسەردەمی فەرمانڕەوایی ئەمانوڵڵاخانی والی‌دا بەناوی دیتنی ئەم قەڵایەوە، بەسەر کوردستان (سنە)دا تێ‌دەپەڕین‌و لەگەڵ ئەوەش‌دا کەقەڵاکە وێرانە بو، سەیرانی شوێنەوارو کەلاوەکەیان دەکرد..))(ل٤٢).

(..لەساڵی ١١٣٨ی ك دا لەو جێگایەی کەئێستا باخێکەو نمونەی بەهەشتی بەرینەو نزیکی کۆشك‌و تەلاری مەرکەزی میرنشینەو بەفیردەوس بەناوبانگە، قوتابخانەیەکی بنیات ناو لەمەودایێکی کورتدا پاشای بابان هەر کەم‌و کوڕییەکی هەی بو، تەواوی کردو هێندەی دیکەی وەسەرناو منارەیەکی جوانی لێ‌دروست کرد، تا سەردەمی فەرمانڕەوایی پڕ شانازیی ئەمانوڵڵاخانیش هەر مابو، من بۆ خۆشم دیتم. ئەمانوڵڵاخان لەبەر ئەوەی بونی ئەو منارەو ئاسەوارەی بەمایەی سەرشۆڕیی ئەردەڵانەکان دەزانی وێران‌و خاپوری کردو داری بەسەر بەردیەوە نەهێشت.))(ل٩٠).

ئەم دو روداوەی ئەیانگێڕێتەوە هی سەردەمێکن کەهێشتا مەستورە شوی بەخوسرەوخان نەکردوە، کەنیشانەی ئاگاداریی زۆرو سەرنجدانی وردە، بێگومان دوای ئەوەی چۆتە ناو کۆشکی حوکمڕانیەوە ئاسۆی دیتنەکانی، بەتایبەتی ئاگاداری لەڕوداوە سیاسیەکان، فراوانتر بوە.

-٨-

گێڕانەوەکانی

مەستورە لەگێڕانەوەی باسێکدا ئەنوسێ:(ئەقڵی بێخەوش‌و چێژو، سەلیقەی راست، ئەم قسەیە ناسەلمێنێ چونکە...))(ل١٥) ئەم سەرنجە ئەقڵی‌و رەخنەگرانەیە بۆ مێژونوس زۆر پێویستە بۆ ئەوەی ئەفسانەو روداوی هەڵبەستراو تێکەڵاوی روداوە راستەکانی مێژو نەکات. مەستورە وەکو یەکێ لەبنەماڵەی ئەردەڵان لەباسەکانی‌دا بەلای ئەواندا دائەشکێنێ، بەلام راستگۆییەکی زۆر لەنوسینەکانی‌دا هەیە. ئەو هەواڵانەی بەتەواوی لێیان دڵنیا نەبوبێ، گومانی خۆی لەراستیی‌و ناراستییان، بەچەند رستەیەکی وەکو: خودا هەر خۆی لەراستی هەمو شتێ ئاگادارە (ل١٥)، خودا بۆ خۆی دەزانێ (ل٣٠، ٥٠، ٦٦)، زانست لای خودایە (ل٣٤)، دەربڕیوە.

-٩-

رێبازی نوسینەکەی

مێژونوسانی کۆن، لەنوسینی ئەم بابەتانەدا دو رێبازیان گرتوە: یەکێکیان، کەسەکانیان کردۆتە سەرباس لەژێر ناوی ئەواندا روداوەکانیان گێڕاوەتەوە. یان، ساڵ بە ساڵ روداوەکانیان گێڕاوەتەوەو، ساڵەکەیان کردۆتە سەرباس‌و، باسی کەسایەتی‌و قارەمانی روداوەکانیان بەپێی ساڵەکانیان بەدوای یەکدا گێڕاوەتەوە. شەرەفخان لەنوسینی ((شەرەفنامە))دا پێڕەوی رێبازی یەکەمی کردوە. هەمو مێژونوسەکانی ئەردەڵانیش، لەوانە مەستورە، لەرێبازی نوسین‌و گێڕانەوەی روداوەکانیاندا لاسایی شەرەفخانیان کردۆتەوەو، بەچاولێکەری ئەو درێژەیان بەمێژوی ئەردەڵان داوە. ئەگەر یەکێکیان یا زیاتر روداوەکانی ساڵانە بگێڕایەتەوە، بێگومان ئێستا کەرەستەیەکی زۆرتری لێکۆڵینەوەی مێژوی ئەردەڵانمان لەبەر دەستدا ئەبو، بەراوردکردنی روداوەکان ئاسانتر ئەبو.

زمانی نوسینی ((تاریخ اردلان))و جۆری داڕشتنی، هەر ئەوانە ئەتوانن هەڵی بسەنگێنن کەشارەزای پەخشانی فارسین، ئەگەرچی سەجع‌و وشەی هاوواتاو درێژەدانی زۆری تێدایە، بەلام بۆ من رەوان‌و تێگەیشتنی ئاسانە. مەستورە جگە لەوەی شارەزای مێژو بوە، لەچەندین جێگای گونجاودا ئایەتی قورئان، پەندی عەرەبی، شیعری فارسی هی خۆی‌و هی شاعیری تری، تێکەڵاوی نوسینەکانی کردوە. ئەمەیش نیشانەی ئەوەیە کەسەرچاوەی رۆشنبیریی مەستورە دەوڵەمەند بوە.

هەڵسەنگاندنی

هەواڵەکانی ((تاریخ اردلان)) بەتایبەتی هەواڵەکانی پەنجا ساڵی دوایی
دەربارەی: ناکۆکی ناوخۆی نێوان میرەکانی ئەردەڵانو، نێوان ئەردەڵانو بابانو،
پەنابردن بۆ یەکتریو، هاندانی یەکتری بۆ شەڕو پەلاماردانی یەکتری.
زوڵمو زۆریو والیەکانی ئەردەڵان، بەتایبەتی لەڕوی کۆکردنەوەی زۆرەملێی
پارە، گرتنو ئەشکەنجەو کوشتنی ناڕەوا، دانانو لابردنی وەکیلو وەزیرەکانو،
کۆچی بەکۆمەڵ بۆ دەرەوەی ئەردەڵانو، نەمانی سەلامەتی سەرو سامان.
بۆگەن بونی دەزگای بەڕێوەبەرایەتیو، خەریك بونی میرەکانی بەشاییو
رابواردنی ژنو، خواردنەوەو، راووشکارو، پێشکەشو بەرتیل.
گوێ نەدانە سکاڵاو گازندەی خەڵك، تەنانەت هی گەورەو دەسەڵاتدارەکانو،
سەرکوتکردنی بێ بەزەییانەی هەمو جۆرە نارەزاییەك.
کارەساتی سروشتی قاتوقڕیو برسێتی، رێبەندانی بەفرو سەرما، رشانەوەو
نەخۆشینی تر.
ناکۆکی ناوخۆی میرەکانی ئەردەڵان، کوڕەکانی ئەمانوڵلاخان: خوسرەوخان،
محەمەد صادق خان، حوسەینقولی خان. دوای ئەوانیش ناکۆکی ناوخۆی کوڕەکانی
خوسرەوخان: رەزا قولی خانو ئەمانوڵلاخانی دوەم.
دەسوەردانی ژنانی قاجار(حوسنی جیهانی کچی فەتح عەلی شا: هاوسەری
خوسرەو خانو، توبا خانمی کچی عەباس میرزاو خوشکی محەمەد شا: هاوسەری
رەزا قولی خان) لەململانێی دەسەڵاتدا لەنێوان میرەکانی ئەردەڵاندا.
لێکدانەوەی روداوەکان مەستورە ئەگەیەنێتە ئەنجامگیرییەکی زۆر گرنگ
دەربارەی پاشەڕۆژی میرایەتی ئەردەڵانو پێشبینی تێکچونی ئەکاو ئەنوسێ:((...
ئیدی ئیدیو ئەختە ئەختە ئەم سەربزێویو سەرسەختیو گوێ نەدانە بو بەهۆی
ئەوە شا پشتیان تێکاو رویان لێ وەرگێڕێو گوێیان راکێشێ. تەنانەت دەتوانین
بڵێین. شا هاتە سەر ئەو بڕیارە کەبناغەی ئەم بنەماڵە تێكداو داری بەسەر
بەردیەوە نەهێڵێ.))(ل٢٣١).
مەستورە، کە لەقۆناغی داڕوخانو هەرەسهێنانی ژیانی سیاسی،
کۆمەڵایەتی، رۆشنبیری.. میرایەتیەکانی ئەردەڵانو باباندا، ژیاوەو، نزیکی
داوودەزگای حوکمڕانی ئەردەڵان بوە، بەچاوی خۆی روداوەکانی بینیوەو، گێڕانەوە
جیاوازەکانی بیستوەو، بەڵگەکانی خوێندۆتەوە، وەکو شایەتێکی ئاگادارو
لێهاتوی سەردەمی خۆی، گێڕانەوەکانی لە((تاریخ اردلان))دا بۆ لێکدانەوەی
مێژوی هەردو ئەمارەتی ئەردەڵانو بابان، نرخێکی گرانو گرنگیەکی تایبەتییان
هەیە.

پلاری ژن

مەستورە لەناو روداوەکانی سەردەمی خـان ئەحمـەد خـاندا، گفتوگـۆی ژنـە بلباسێك‌و خان ئەگێڕێتەوە، دوبارەکردنەوەی لێرەدا بێ جێ نیە.

ئێلی بلباس لەخان ئەحمەد خان یاخی ئەبن، خـان لەشـکریان ئەباتـە سـەرو پەلاماریان ئەدا. هـەردولا بەشـەڕ دێـن. لەشـکری ئـەردەلان لەشـکری بلبـاس ئەشکێنێ. بلباس ئەکشێتەوە شـوێنێکی سـەخت‌و عاسـی. لەشـکری ئـەردەلان لەدویان نابنەوە. (مەستورە: ٥٣-٥٤) لەسەری ئەڕواو ئەنوسـێ: ((چـەند رۆژێ گەمارۆیان دان‌و ڕێی هاتوچۆو کاروباریان لێ بەستن تا بەم شـێوەیە داوێنـی دان بەخۆدا گرتن‌و سەبریان لەدەست بدەن‌و واز لەلوتبەرزی بێنن‌و ملکەچـی قوبـوڵ بکەن. ئەگەرچی دوایی، هێرشەکەیان راگرت بەڵام ئەو روداوە لەهـەمو کانگـای دڵیانەوە نەبو. لەبەر ئەوەی رێگای بەوێ گەیشتنی یەکجار سـەخت‌و تـوش بـوو بواری شەڕوشۆڕیان نەبو، لەسەروبەرنانی ئەم کارەدا سەریان سورما لەو دەشتەدا سەرگەردان مانەوە.

سەرەنجام رۆژێکیان کەڵەژنێکی جـوانی ژیـرو زیرەکـی ئـەو تیرەیـە ئـارەزوی گەشت‌و سەیران دەکا. دەوروبەری سوپا بێ سەنگەرو سوپەر بو. بەرێکەوت توشی بو بەتوشی کاربەدەستی خانەوە، لێی پرسی:"هـۆی لێـرە هـەوارگرتنتان لەبـەر چیەو ئەم هەمو خۆ ئامادەکردن‌و خۆسـازکردنە لەبـەر کێیـە؟" کاربەدەسـتەکە لەوەڵامدا گوتی: "هۆی هەوارگرتنمان لێرە ئەوەی رێگاوبـان نیـەو رێڕەوەکـە زۆر تەنگەبەرەو بەئاسانی توانی لێوە دەربازبونمان نیە".

ئەو ئافرەتە شەنگە بەتانوت‌و پلارێکی نازو عیشوەئامێزەوە، بـو بەباوەشـێنی بڵێسەی ئـاگری تـوڕەیی‌و ڕکـی خـان. هـەر دەمودەسـت فـەرمانی ئامـادەبونی لەشکری سەرکەوتوی‌داو چیرۆکی ئەم ژنە نیهادپاکەی لەنوکـەوە بـۆ سـەردارانی سوپا گێڕایەوە. سەردارانی سوپایش دەسبەجێ دەستیان لەگیانی خۆیان شوشـت‌و دەستیان بەقلفی توندوتۆڵی فەزڵی خوداوەندی دو جیهانەوە گرت‌و لاوانی خەنجەر بەدەست بەتیغی ئاودارەوە چاکی ئازایەتییان لێ هەڵکردو دەستیان دایە شیرو رم‌و بەیارمەتیی خودای بێ هاوتا رویان کردە سەر لوتکەی چیاکان‌و لـەو نشـێوانەوە بەرەو هەورازان هەڵکشێن‌و دەروی شەڕوشۆڕیان لەڕوی دوژمنـان هاوێشـتە سـەر گازی پشت. ئەم تیرە چارە بـەدە ئـەم هەنگامەیـەیان دیـت دەسـبەجێ دەسـتیان بەشەڕکردو بەتەقەکردن‌و گابەرد گلۆر کردنەوەو تیٚهەڵچون‌و ئەو دلێرە رۆسـتەم ئاکارانە بەتیغ‌و تیرو تـەورەوە خۆیـان گەیانـدە سـەنگەرە بەسامەکانیان‌و نێـرو

میان لەتیخ کێشانو پاشماوەی ماڵو سامانیان بو بەدەسکەوتی ئەو سوپا سەرکەوتوەو لەشکری زاڵ بو بەدیلو یەخسیرێکی زۆرەوە، لەوە زێتر پێوە نەچو بەسەرکەوتنو زاڵ بونەوە گەڕایەوە...)).

((ذیل شرفنامە)) کەلە((تاریخ اردلان)) کۆنترە ئەم باسەی تیّدا نەنوسراوە، بەلاّم پێش ئەم (لب: ٥٤-٥٥) هەمان چیرۆکی گێڕاوەتەوە، پێ ئەچێ مەستورەیش لەوی وەرگرتبێ، دوای ئەویش هەم لە((حدیقە: ١٣١-١٣٢))و هەم لە((تحفە: ١١٣))دا بەکەمێ دەسکاریەوە دوبارە نوسراوەتەوەو، هەردوکیان شوێنەکەیان بەقەڵای ڕەواندز دیاری کردوە. ئەم چیرۆکە ئەگەر ڕاستو ڕوداو بێ، یان خەیاڵو هەڵبەستراو، گێڕانەوەی لەلایەن مەستورەوە، بەو ئاشکرایی‌و بێ پەردەییە، خۆی لەخۆیدا نیشانەی ئەوپەڕی ئازایەتی ئەدەبیە، بەتایبەتی بۆ ژنێکی چینی سەرەوەی کۆمەڵ، لەزەمانو زەمینی ئەوسای کوردستاندا. دورنیە نالی ئەم گێڕانەوەیەی مەستورەی خوێندبێتەوەو، هەر ئەمەش هانی دابێ پڕکێشی بکا شیعرە بەناوبانگەکەی لەسەر هەمان ڕێڕەوی تەنگ بهۆنێتەوە.

-١٢-

مەستورە لەبەر تیغی زماندا

دایکی ڕۆژگار نە پێش ئەوو نە دوای ئەویش، ژنێکی هەڵکەوتوی وەکو مەستورەی بەمێژوی کورد نەبەخشیوە. بەلاّم مەستورەش وەکو هەمو کەسایەتیەکی هەڵکەوتوی کۆمەڵ، لەسەردەمی خۆیدا، کەوتۆتە بەر تیغی زمانو نەشتەری قەڵەم. خوا ئەزانێ لەسەردەمی خۆیدا چییان پێ وتوە؟ بەلاّم ئەوەی بەنوسراوی بەجێ ماوە. شیعرێکی درێژی نالی، گەورەترین شاعیری ئەو سەردەمەو، کورتە لێدوانێکی فخر الکتاب، گەورەترین مێژونوسی ئەو سەردەمەیە.

-١٣-

نەشتەرەکەی نالی

مەستورە شاعیرێکی خاوەن دیوان بوە. بەقسەی (حدیقە: ٣٢١) نزیکەی ٢٠ هەزار بەیتو، بەقسەی (تحفە: ٢٠٩)زیاد لە ١٠ هەزار بەیتی بەفارسی هۆنیوەتەوە. نالی لەباتی ئەوەی لەشیعرەکانی بکۆڵێتەوەو بەهرەی هونەری‌و شاعیرانەی هەڵبسەنگێنێو، بایەخو ئایەخی بەرهەمەکانی لەیەك جیا بکاتەوە. کەسایەتی خودی مەستورەی داوەتە بەر تیغی زمانو نەشتەری قەڵەم. نالی شیعرێکی ٤٩ بەیتی هۆنیوەتەوە، بۆ جوانکردنو ڕازاندنەوەی وەستاییەکی

یەکجار زۆری تیّدا بەخەرج داوە. کێش‌و قافیەی هەر ٩٨ دێرەکەی وەکو یەک دارشتوە. لەشیعرەکەیدا خەو بەمەستورەوە ئەبینیّ‌و ئەکەوێتە گێڕانەوەی:

مەستورە کەحەسناوو ئەدیبە بەحسابیّ
هاتە خەوم ئەمشەو بە چ نازێک‌و عیتابیّ؟
هاتوم، وتی، عوقدەم هەیە، قەت مومکینە وابیّ؟
هی تۆم ئەگەرەم مەسئەلە حەل کەی بەجەوابیّ؟

لێرە بەدواوە بەزمانی مەستورەوە ٣٠ بەیت هەڵئەبەستیّ، بۆ ئەوەی نالی تاو بکاو ئارەزوی جوتبونی لەلا بوروژێنیّ، ستایشێکی جنسی کونوکەلەبەری ناولنگی خۆی ئەکاو، داوای لیّ ئەکا لەگەڵی دروست ببیّ‌و، دوا بەیتی ئەم تاوکردنە گەرمە، بەزمانی مەستورەوە، بەم پرسیارە ئەهێنێتەوە:

کیّ بیّ لەجیهاندا چ گەدا بێت‌و چ شا بیّ
تەرکێکی وەها ناسک‌و پڕ لەززەتی (...) بیّ؟

لەوەڵامی ئەم پرسیارەی مەستورەدا، نالی بەزمانی چوکی خۆیەوە ١٣ بەیت هەڵئەبەستیّ‌و، ئەڵیّ:

دێوانە کەزانی کەدەبیّ عوقدە گوشا بیّ
هەستاوو، گوتی: ئەشکی رەوانم بەفیدا بیّ!

لەشوێنێکی تریدا ئەڵیّ:

کیّ بیّ وەکو تۆ بەم شەوە رەحمی بەمنا بیّ؟
مەجزوبە سیفەت، یەعنی سیلەی رەحمی تێدا بیّ!
هەم جازیبەوو قابیلەیی ئەخزو عەتا بیّ
مەستورەوو مەخفی، شەبەهی بادی سەبا بیّ؟
مەستانە هەڵستێت‌و بەکوێریی روقەبا بیّ!
ئەم باب زەنە گەرم‌و تەڕیکا بەکەبابیّ! (دیوانی نالی. ٦٠٣-٦٣٠)

نالی، بێگومان، لەم شیعرە مەبەستی ستایش‌و پەسنی مەستورە نیە، بەڵکو ئەم شیعرەی بۆ ئابڕوبردنی مەستورەو ئەتککردنی هەڵبەستوە. ئەبیّ چی پالی بەنالییەوە نابیّ سوکایەتی بەمەستورە بکا؟

-ئارەزوی شێتانەی گەنجی‌و حەز لێکردنی سەرەڕۆیانەی سەردەمی فەقێیەتی نالی بوە لەسنە، ئەگەر وایە خۆ مێرەکانی بابانیش لەسلێمانی هاوسەری جوان‌و کچی جوانخاسیان زۆر بوە بۆچی نالی خەوی بەکەسیانەوە نەدیوەو ناوی کەسیانی نەهێناوە؟

-یان ئەمیش ((تیێچیێن))ێکە لەو ناکۆکیە درێژەی لەنێوان بنەماڵەی ئەردەڵانو باباندا هەبوە، بۆ شکاندنی یەکتری؟
-یان حەسودی بردن بەپایەی بڵندی ئەدەبیو رۆشنبیریو کۆمەڵایەتی مەستورە؟
رەنگە هەر نالی خۆی بتوانێ وەڵامی ئەم پرسیارانە بداتەوە، نالیش نەماوە.
ئەگەرچی نالی لەو سەردەمەدا بەمەبەستی جنێو پیێدان باسی ((سێکسی بون))ی مەستورەی کردوە، بەڵام لەم سەردەمەدا گەورەترین ستایش بۆ ژنێکی ئینگلیز ئەوەیە پیێ بڵێ: ((سێکسیترینی ژنان)).

-١٤-

توانجەکەی فخر الکتاب

مەستورە لەدوای شەرەفخان، مەلا محەمەد شەریف، محەمەد ئیبراهیمی ئەردەڵانیو، خوسرەو بەگی ئەردەڵان، پێنجەمین کەسە مێژوی ئەردەڵانی نوسیبێتەوە. فخر الکتاب چەندین ساڵ دوای مردنی ئەو ئینجا دەستی داوەتە نوسینی ((تحفەی ناصری)). بێگومان یەکێ لەسەرچاوەکانی ((تحفە))، مێژوەکەی مەستورەو سەرچاوەیەکی تریشی ((حدیقەی ناصری)) عەلی ئەکبەری ئامۆزای بوە. بەراوردی ((حدیقە))و ((تحفە)) دەری ئەخەن، فخر الکتاب زۆری ئاگاداریەکانی لەم دو سەرچاوەیە وەرگرتوە، تەنانەت هەندێ لەباسەکانی بەکەمێ دەسکاریەوە دەقاودەق لە((حدیقە))راگوێزراوە. کەچی فخر الکتاب لەباتی ئەوەی وەکو مێژونوس بکەوێتە لێکۆڵینەوەی ناوەڕۆکی مێژوەکەی مەستورەو، راستیو چەوتی گێڕانەوەکانی بخاتە سەر دەزگای هەڵسەنگاندنو رەخنە، کەسایەتی خودی مەستورەی داوەتە بەر تیغی زمانو نەشتەری قەڵەم.
فخر الکتاب (تحفە: ٢٠٩) ئەڵێ ((مەستورە یکی از نسوان طائفەی قادریو قدر بدصورت بودە ولی در طرائف معانیو ظرائف سخندانیو طرز غزل سرائیو قافیە ارائی اعجوبەی ان ایامو بخسرو خان ناکام عاشق بودە بوشاقت بیانو طلاقت زبانو غزلهای عاشقانە دلربائی از والی کردەو بهر شیوەو بهانە خودرا بحبالەی نکاح خسرو خان دراوردە...)).
لێرەدا چەند شتێ پێویستیان بەلێدوان هەیە:
١.بەپیێی شیعرەکەی نالی ئەبێ مەستورە نەك ((نەختێ بەدفەساڵ)) نەبوبێ، بەڵکو ئەوەندە جوانو دڵڕفێن بوە، پیاوی بەزەوقی وەکو نالی خەوی خۆشی پێوە بینیوە. نوسەر بۆ شکاندنی ئەم توانجەی تێ گرتوە. تەنانەت ئەگەر

جوانیش نەبوبێ، نابێ لێی بەعەیب بگیرێ، هیچ کەس جوانیو ناشیرینی بەدەس خۆی نیە.

٢.وەکو ئەم ئەڵێ مەستورە بەزۆر خۆی بەسەر خوسرەو خاندا ساغ کردۆتەوەو، بەشیعرو قسەی جوان خوسرەو خانی راکێشاوەتە ناو داوی عەشقی خۆیو وای لێ کردوە مارەی بکاو بیهێنێ. ئەگەر ئەم قسەیەی فخرالکتاب راست بێ، شایەتیەکی زۆر گەورەیە بۆلێهاتوییو زیرەکی مەستورەو، کاریگەری ژن لەسەر پیاو. بەڵام مەخابن وەکو مەستورە خۆی ئەیگێڕێتەوە، ئەم وەکو قوربانیەکی دابو نەریتی دواکەوتوی کورد لەنرخی لێخۆشبونی باوکیو خزمەکانیدا دراوە بەخوسرەو خان، نەك لەئەنجامی عەشقو دڵداریدا.

میرزا شوکوروڵڵا، کەپشتاوپشت میرزا بون لەداوودەزگای میرەکانی ئەردەڵاندا، ناشێ لەم کەینوبەینە ئاگادار نەبوبێ، یا نەی بیست بێ، یا هیچ نەبێ ((تاریخ اردلان))ی مەستورەی نەخوێندبێتەوە کە بەئاشکرا باسەکەی گێڕاوەتەوە؟

٣.ستایشی وەستایی مەستورە ئەکا لەشیعرو لەگفتوگۆدا کەچی هیچ ئیشارەتێ بەمێژوەکەی نادا.

فخر الکتاب لەنوسینەکەیدا مەبەستی شکاندنی مەستورەو سوکایەتی پێکردنێتی. ئەبێ چی پاڵی بەفخر الکتابەوە نابێ سوکایەتی بەمەستورە بکا:

-دوژمنایەتی بنەماڵەیی لەنێوان بنەماڵەی میرزا شوکروڵڵاو بنەماڵەی قادریدا؟

-یان حەسودی بردن بەپلەی بڵندی ئەدەبی، رۆشنبیریو کۆمەڵایەتی مەستورە؟

سەرەتای میرایەتی ئەردەڵان

-١-

سەری زنجیرەی حوکمڕانەکانی ئەردەڵان لەبابە ئەردەڵانەوە دەس پێ ئەکا.

لەدوای بابە ئەردەڵان، کوڕو نەوەکانی بەڕیز: کلۆڵی کوڕی بابە ئەردەڵان، خدری کوڕی کلۆڵ، ئەلیاسی کوڕی خدر، خدری دوەم کوڕی ئەلیاس، حەسەنی کوڕی خدری دوەم، باڵوڵی (بابلو) کوڕی حەسەن، مونزیری کوڕی باڵوڵ...

-٢-

مەئمون بەگی کوڕی مونزیر بەگ (٨٦٢-٩٠٠)

٣٢ ساڵ حوکمڕانی کردوەو، یەکێ لەپیاوە هەڵکەوتووەکانی ئەم بنەماڵەیە بوە، بۆیە ئەم بنەماڵەیە بەناوی ئەوەوە ناوی نراوە: "مەئمونی"و کوردیش کردویوتی بە: "مامۆیی".

مەئمون، لەسەردەمی ژیانی خۆیدا قەڵەمڕەوەکەی بەسەر ٣ لەکوڕەکانیدا دابەش کردون:
بێگە بەگ، کوڕی گەورەی، لەسەر زەڵم، گوڵعەنبەر، شەمێران، هاوار، دوران، نەوسو، داناوە.
سورخاب بەگ، کوڕی ناوجی، لەسەر تەوێ، مەریوان، تەنورە، هەورامان، کەوڵۆس، کڵاش، نشکاش، داناوە.
محەممەد بەگ، کوڕە بچکۆلەکەیشی، لەسەر سرۆچك، قەرەداخ، ئالان، شارەزور، داناوە.

-٣-

بێگە بەگ کوڕی مەئمون بەگ (٩١٥-٩٥٧)

مەئمون بەگ لەیادداشتەکەی ئەڵێ:

" کاتێ شا ئیسماعیلی سەفەوی کاروباری ئێرانی گرتە دەس و کەوتە پەلهاوێشتن بەم لاو ئەولای ئێراندا بێگە بەگی کوڕی مەئمون بەگ حاکمی ئەردەڵان بو. بنکەی ئەمارەتی ئەردەڵان لەقەڵای زەڵمدا بوو قەڵەمڕەوەکەیشی بەزۆری لەجنوبی خۆرئاوای کوردستاندا بو. ناوچەکانی مەریوان، هەورامان، شارباژێر، سرۆچك، قەرەداخ لەبەر دەس دا بو.
بێگە بەگ نەچوە ژێر باری فەرمانبەری شا ئیسماعیلەوە. شا هێزێکی گەورەی بەسەرکردایەتی چایان سوڵتان ناردە سەری لەگەڵ دوانزە میری تردا کەهەمو نازناوی سوڵتانیان هەبو. ئەم هێزە گوندەکانی دەشتی شارەزوریان تاڵان و وێران و، ٣ لە قەڵاکانیان کرد بەکەلاوە، بەلام قەڵایەکیان کە بەشاخێکی سەختەوە بو (ئەبێ قەڵای زەڵم بوبێ) پێ نەگیرا دوای ئەوەی ساڵێك گەمارۆیان دا سەرەنجام دەستیان لێ هەڵگرت، بەلام ناوبەناو هێرشیان ئەهێنایە سەر ناوچەکە.
لەسەردەمی جەنگی ٢٠ ساڵەی ڕۆم و عەجەمدا کەئۆردوی ڕۆم خۆی سازدا پەلاماری ئێران بداو، بەرایییەکەی بەسەرکردایەتی ئیبراهیم پاشا گەیشتە حەلەب، بێگە بەگ کوێخا حەیدەری بەنامەیەکەوە ناردە لای. ئەوان چونکە سوننەن هەمیشە لەژێر گوشاری قزڵباش دا بون و دڵسۆزی خۆی بۆ سەڵتەنەتی عوسمانی دەربڕی.
ئۆردوی ڕۆم بەرەو ئێران کشاو تەورێزی پایتەختی سەفەوی گرت و سوڵتان سلێمانی قانونی خۆی سەرکردایەتی ئەم لەشکرکێشیەی ئەکرد. لەبەر سەرمای زستان و کەمی خۆراك و ئالیك سوڵتان بڕیاری دا هێزەکەی بباتە ناوچە

گەرمەکانی نزیك بەغـداد. لەڕێگـەی هەمەدانـەوە بـەناو کوردسـتان دا بـەڕێ کەوتن. لـەڕێگا هەنـدێکی هێزەکـەی لـەناو بـەفردا مـردن‌و هەنـدێ لەولاخـە باربەرەکانیشی تۆپین. بۆ ئـەوەی تـۆپ‌و کەلوپەلـەکانی نەکەونـە دەس قزلباش فەرمانی‌دا هەندێ لەتۆپەکانیان لەژێر گـڵ دا شـاردەوەو هەنـدێکیان هاوێشـتە روبارەوە، بەقسەی مەئمون بەگ هەندێکیان لەپشتە شاخ‌و هەنـدێکیان خسـتۆتە ناو چەمی قەرەسووەوە (ل ٢٣).

کەسولتان گەیشتە بەغدادو حەسـایەوە پرسـی نـزیکترین دەسـەڵاتدارو وڵات بەشوێنی شاردنەوەی تۆپـەکان کێـیەو لەکوێـیە؟ وتیـان بێگـە بـەگ‌و وڵاتـی شارەزورە، کەپێشتر خۆی نامەی بەندایەتی ناردوە. سولتان فـەرمانی‌دا کەنامـەو نێردراوی بنێرنە لا بۆ ئەوەی خەریکی دۆزینەوەو هێنانەوەی تۆپەکان بـێ. بێگـە بەگ بۆ دەربڕینی گوێڕایەڵی فەرمانی سولتان سوهرابی برای بەنامـەو دیاریـەوە ناردو، داوای کرد کەسانێکی بۆ بنێرن کەبزانن تۆپەکانیان لەکوێ شاردۆتەوە بـۆ ئەوەی بیدۆزنەوە. سولتان بۆ درێژەپێدانی لەشکرکێشیەکانی بەناو کوردسـتان دا دیسانەوە بـەرەو ئێـران ئەچـو. لەبـەر ئـەوە فـەرمانی‌دا بێگـە بـەگ خـەریکی دۆزینەوەی تۆپـەکان بـێ‌و بـۆ ئـەو مەبەسـتە شـارەزاو عەرەبانـەی بـۆ نـاردو، فەرمانیشی‌دا بەسـوهرابی بـرای بگەڕێتـەوە کوردسـتان خـەریکی دابینکردنـی خۆراك‌و ئالیك‌و پێویستیەکانی تری ئۆردوی عوسمانی بێ.

زۆراب لەگەڵ پێشەنگی ئۆردوەکەی ڕۆم دا بەڕێ‌کەوت‌و تا گەیشتنە مەراغـە ئەرکی خۆی لەدابینکردنی پێویستیەکانی‌دا بەجێ هێناو، بێگـەیش ئاسـنگەرو دارتاشەکانی وڵاتی بانگ کردو ژمارەیـەکی زۆر ئەسـپ‌و ئێسـتری کـۆ کـردەوە. کەموکوڕی عەرەبانەکانیان چاك کردەوەو ئەو تۆپانـەی دۆزرابونـەوە لـەزەنگاباد تەسلیمی کوێخاکەی میری میرانی بەغدادی کرد.

لەو ماوەیەدا سولتان سلێمان گەڕایەوە ئەسـتەمولْ. بێگـە بـەگ نەبەشـداری شەڕەکانی کردبو، نەکەسیشی نارد بو بۆ نوێکردنەوەی دڵسـۆزی‌و بـۆ پیرۆزبـایی لەو سەرکەوتنانە، وەکو مەئمونی کوڕی نوسیویێتی ڕێوشوێنی ئەم بەندایەتیـەی نەزانیوە. دوژمنەکانی بۆیان تێ چاند. سلێمان پاشای میری میرانـی بەغـداد بـە لەشکرەوە چوە سەری. قەڵای هۆرینی لێ گرت. بێگە کەبەم لەشکرکێشیەی زانـی کوێخاکەی بەنامەی پاڕانـەوەو بەدیاریـەوە نـاردو دوای ئـەوەیش بۆدڵنیـاکردنی کلیلی قەڵاکانی بەمەئمون بەگی کوڕی‌دا نارد.(مذکرات:٣٢)

سەرداری لەشکر مەئمونی لای خۆی بەبارمتە گل دایـەوەو، ئیـبراهیم بـەگی برای بێگەیشـی بەنامەیەکـەوە ڕەوانـەی ئاسـتانە کـرد. ئەگەرچـی لەسـەرەتادا

شارەزور درایەوە بەبێگە بەگ بەڵام دیسان ناحەزەکانی بۆیان تێ چاند. مەئمونیان خستە زیندانی قەڵای بەغدادەوە.

کاربەدەستانی عوسمانی گومانیان لەدڵسۆزی بێگە بەگ هەبوە. محەممەد پاشای میری میرانی بەغداد لەنامەیەك دا بۆ بێگە بەگی نوسی بو: ((ئەگەر لەنۆکەرانی پادیشای نەبێ راستگۆیی‌و سەرڕاستی خۆت بەوە بسەلمێنی کەسەری پەڕێنراو و زمانی بڕاوی قزڵباشمان بنێری بۆ ئەوەی منیش مەسەلەکەت بەپایەی بەرز رابگەیەنم. بەشکە ببێتە هۆی بەردانی کوڕەکەت!)) (مذکرات:٣٥) کوڕەکەی(مەئمون بەگ) ١٢ ساڵ‌و ١٠ مانگ لەزیندانی بەغدادا بەگیراوی مایەوە. دیارە بێگە بەگ نەیتوانیوە داواکەیان بەجێ بهێنێ.

ئەلقاس میرزا

ئەردەڵان یەکگرتو نەبو، وەکو لەسەردەمی باوکیاندا بەسەر کوڕەکانیدا دابەش کرابو. بێگە لەقەڵای زەڵم‌و، زۆراب لەقەڵای مەریوان‌و، محەممەد لەقەڵای سرۆچك بو. هەریەکەیان لەناوچەکەی خۆیدا جۆرێ لەسەربەخۆیی هەبو، پێ ئەچێ گوێیان نەدابێتە یەکتری، بەتایبەتی کەناوچەکەیان بو بەمەیدانی ململانێی ڕۆم‌و عەجەم، ئەمانیش لەسەر دەسەڵات، لەناو خۆیان دا کەوتنە ململانێ‌و، داشکاندن بەلای لایەکیان دا.

ئەلقاس لەترسی گیانی خۆی هەڵات روی کردە شارەزور. هێزی ڕۆم دوای کەوت بون. ئەلقاس داوای لەبێگە کرد لەشوێنێکی عاسی وڵاتەکەیدا دالدەی بدا، بەڵام بێگە وەڵامی دایەوە:((بەهیچ جۆرێ رێگەت نادەم پێ بنێیتە شارەزورەوە تۆ بوی بەمایەی فیتنەو ئاژاوە!)) بەڵام ئەلقاس چونکە تەنگاو بو گوێی نەدایە ئەم هەڕەشەیەو ویستی لەملەی چەقانی شاخی سورێن تێ بپەڕێ. بێگە فەرمانیدا بەعەلەمەدینی کوڕی رێگەی پێ بگرێ. شەڕێکی خوێناوییان بو بەڵام ئەلقاس دەرباز بو گەیشتە ناوچەی مەریوان. پەنای بۆ زۆراب برد. بێگە داوای لەزۆراب کرد ئەلقاس بدەنەوە بەکاربەدەستانی عوسمانی، لەهەمان کاتدا لەشکری قزڵباش گەیشت بوە ناوچەکەو داوای بەدەستەوەدانی ئەلقاسیان ئەکرد.

بەربونی مەئمون بەگ

کەهەواڵی بەدەستەوەدانی ئەلقاس میرزا گەیشتە بابیعالی سوڵتان فەرمانیدا مەئمون بەگ بەر بدرێ‌و، سوڵتان حسێن بەگی میری بادینان هێزێك لەگەڵ خۆی بیات بۆ ئەوەی بەهاوکاری بێگە بەگ سزای زۆراب بەگ بدەن. لەم ڕووەوە (مەئمون بەگ:٦٠) خۆی وەها ئەگێڕێتەوە:

((بەڵام لەم لایەوە خورەم چاوەشی سەرۆکی زینـدانی بەغـداد هـات‌و منـی لەزیندان دەرهێناو ناردمی بـۆ لای محەمـەد پاشـا لەکـەرکوك. سـوڵتان حسـێن بەگیش لەگەڵ چاوەشی نێردراودا کەوتە رێ بـۆ بینینـی بێگـە بـەگ. گەیشـتە شارەزورو بینی، بەزەیی‌و دڵنەواییـەکانی سـوڵتانی پـێ ڕاگەیانـد، بێگـە بـەگ سوێندی بۆ خوارد کە لەبەختکردنی سەرو ماڵ لـەپێناوی دەرگـای هومـایونیی سوڵتاندا دریغی ناکاو، هەمیشـە لـەخوا ئەپاڕێتـەوەو دەس بـەدوعا ئـەبێ بـۆ دەوامی دەوڵەتی بەرز.

سەردانی سوڵتان

کاتێك ئەم بەندەیە(مـەئمون بەگ مەبەستی خۆیەتی) نێردرا بۆ بـابی عـالی دەوڵەت، سوڵتانی خاوەن شکۆو بەختیاری، لەدیاربەکرەوە ئەگەڕایەوە بۆ بارەگـای تەختی سـەڵتەنەت، ئۆردوگـای سـەرکەوتو گەیشـت بـوە لیـوای ڕەهـای سـەر بەدیاربەکر. رۆژی دوەم بەزیارەتی رۆستەم پاشا لەناوچەی سروج، کـەدو مـەنزڵی لێ دورە، شەرەفاوی بو. لەرۆژی سێیەمدا کەژاوەی سوڵتانی گەیشـتە شارۆچـکەی بیرەجکی سەر بەولایەتی حەلەب، دوای ئەوە بەهەیبەت‌و شکۆوە لەڕوباری فورات پەڕییەوە. لەکەناری ڕۆژئاوای‌دا دو رۆژ بارگەی خست. ئەنجومـەنی بـەرزی تـێدا کۆکرایەوە. ئەم بەندەیەش بۆ ماچکردنی دەرگا بـانگ کـرا. پـاش ئـەوەی لێیـان پرسیم چی بەسەر ئەلقاس هات‌و روداوەکـە چـۆن قـەومابو بەدرێـژی گێڕایـەوە، بەزەیی سوڵتانی خرۆشا، لیوای کـەرکوکی بەموچـەی ٣٠٠ هـەزار ئاقچـە پـێ بەخشیم، هەروەها شمشێرێك‌و قەفتانێك‌و ئەسپێك کەزینەکەی رازێنرابوەوە بـایی ١٠٠ هەزار ئاقچە بو، لەگەڵ ئەسپێکی رەسـەنی تـرو هەنـدێ ئێسـتری دامـێ، ئەمە سەرەڕای ئەوەی رۆستەم پاشایش دو ئەسپ‌و دو قەفتانی دابومێ. هـەروەکو کورەی وراسی‌و ناوچەکانی بەر دەستی، وەکو هەبو، دایەوە بەبێگە بـەگ لەگـەڵ خەلعەتی شەریف‌و پاداشتی سوڵتانی‌دا.

ڕۆژی دوایی کەژاوەی بەرزی سـوڵتانی بـزوت، بەنـدە وریـایی کـرد کەپەلـە بکات‌و پێش بکەوێ‌و لەئەسپەکەی دابـەزێ بـۆ ئـەوەی ماوەیـەك بەراکێشـانی جڵەوی ئەسپی سوڵتانی شەرەفاوی ببێ‌و، ئینجا ئاوزەنگیەکەی ماچ بکا، ئەوسـا سوڵتان قسە گەوهەربارەکانی کردو وتی: " بەبێگە بەگی باوکت بڵێ، ئەو شیرەی هەڵم کێشاوە، کارێکە لەڕێی خوادایەو، ئـەو مەینەتییانـەی بەسـەرم دا هـاتوە لەپێناوی یەزدان‌و غیرەتی ئیسلامی‌و دینـی محەمـەدا بـوە، ئـەبێ تـۆیش تۆڵـە لەزۆراب بکەیتەوە کەڕێگەی بە ئـەلقاس داوە بگەڕێتـەوە باوەشـی شـا. ئەگـەر ئەوەی کرد، سوێند بێ بەگیانی باووباپیرم، بەر بەزەیی گەورەم ئەکەون..." منـی

کۆیله پاش ستایش‌و نزا وەڵامم دایەوە: "بەندە بێگە بەگو ئەم بەندەیە درێخی لەسەرو ماڵ ناکەین‌و هەرزان‌و گرانی خۆمان بەخت ئەکەین لەپێناوی خزمەتی سوڵتان دا، هەمو هەوڵێك ئەدەین بۆ ئەوەی هیچ کەموکورییەك رو نەدا، هەمو شتێ بەفەزڵی بەزەیی سوڵتان‌و هیمەتی هێژای‌و بەختی دەوڵەتە کەریمەکەی جێبەجێ ئەبێ!" جارێکی تریش ئاوزەنگیی هومایونیی ماچ کردەوە. سوڵتان دەستی‌دا بەپشتم دا وتی:" ئادەی بتبینم!"

سەردانی بێگە بەگ

لەو مەنزڵە گەڕامەوە، چاوەش ئوروجم لەگەڵ بو کەڕاسپێردرابو سنجەقەکە بەبێگە بەگ بگەیەنێ، تا گەشتینە کەرکوك. ئەوسا چاوەش بەڕێ کەوت سنجەقی شەریف‌و بەرات‌و خەلات ببا بۆ بێگە بەگ. بێگە بەگ بەخۆشی‌و شادییەکی زۆرەوە پێشوازی کردو، بەسلاوێکی زۆرو نزایەکی زۆری خێرەوە پەسنی خاوەن گەورەیی‌و سەڵتەنەتی‌دا. منیش ئەو راسپاردانەی سوڵتان فەرموبوی دەربارەی زۆرابم پێ راگەیاند. بێگە بەگ وتی: " بیستمان‌و گوێڕایەڵی ئەکەین!" بۆ نیشاندانی ملکەچی‌و کەساسی دەستی خستە سەر سەری‌و، وتی: "فەرمانی سوڵتان گوێ لێ گیراوەو هەرچی سەرکێشی لەدەرگای بەرز بکا لەئێمە بەریەو ئێمەیش لەو بەرین"

شەڕی بێگەو زۆراب

بەو هێزەوە کە لەگەڵی بو، هاورێ لەگەڵ ئوروج هەڵی کوتایە سەر زۆراب، ناوچەکەی وێران‌و کاول کردو، خۆی گەمارۆی قەلاکەی‌دا، ناردی بۆلای میری میرانی بەغداد تمرد عەلی پاشا، داوای لێ کرد ۱۰۰ کەسی ئینکیشاری بۆ بنێرێ، بۆ ئەوەی شایەتی حاڵ‌و گەواهی راستیی قسەکان بن. ماوەی ۳ مانگ گەمارۆی قەلاکەی‌دا. خەریك بو دەستی بەسەردا بگرێ. بەهار نزیك بوبوەوە، ئەو بەفرە ئەستورەی لەسەر رێی نێوان شارەزورو ولاتی عەجەم دا بو دەستی کرد بەتوانەوەو رێگەکان رەش بونەوە. شا هەزاران کەسی لەهێزەکانی خۆی بەسەرکردایەتی سوندگ بەگ نارد بۆ رزگارکردنی زۆراب لەگەمارۆکە. چەند سەرکردەیەکی بەدڕەفتاری تریشی ناردە سەر شارەزور. کەجاسوس بێگە بەگیان لەهێرشی قزلباش ئاگادار کرد، وازی لەگەمارۆدانی ولاتەکەی زۆراب هێناو گەڕایەوە بارەگاکەی خۆی لەقەلای زەلم‌و، لەبەردەمی‌دا سەنگەری لێ داو، وەلامی نارد بۆ خەڵکی شارەزور کەئاگایان لەخۆیان بێ‌و وریا بن‌و، لەشاخەکانی نزیکیان‌دا بلاو ببنەوەو بۆسەیان بۆ بنێنەوە. لەگەڵ ئاوابونی خۆردا لەشکری لێقەوماوی شا گەیشت، زۆرابیان لەگەمارۆ رزگارکرد. ئەو شەوە بێگە بەگ

ڕۆیشتو دەمەو بەیانی گەیشتە دەربەندی زەڵم. بۆ ئەوەی گیانی ئازایەتیو هەڵمەت بکا بەئینکیشاریەکانی بەغدادو پیادەکانی هێزەکەی خۆی، سواری ئێسترەکەی بو بۆ شەڕ روبەڕوی دوژمنانی دین ڕاوەستا. هەردولا پێکا هەڵپژانو لێکیان دا. ٣٠٠ کەس لەهەردولا لەو مەیدانەدا بەکوژراوی کەوتن. دیار بو لەنێوان محەممەد بەگی برای بێگە بەگو برایەکی تری‌دا زۆراب کەینوبەینێ هەبوبێ. کاتێ دوژمن لەلای چەپەوە هێرشی هێنا، محەممەد بەگ بەهەڵاتویی پشتی تێ کردن، لەشکری دوژمن پەلاماری بێگە بەگیان‌داو شکاندیان، ٧٨ کەس لەهێزەکەی شەهید بون، بێگە بەگ خۆیشی لەدو لاوە سەری بریندار بوو، مێکوتێکیان لەپشتی سرەواند لەئێسترەکەی کەوتە خوارەوە. ئەم بەندەیە لەلای ڕاست بو، هەڵی کوتایە سەر قزڵباشو هاڕینیو بێگە بەگی لەو چورتمە کوشندەیە ڕزگار کردو چەکدارەکانی قزڵباشی ئاگرباران کرد زۆر لەپاسەوانەکانی کوشتنو، لەخوێن دا گەوزان. بێگە بەگی سواری ئێسترەکەی کردەوە. هێزی قزڵباش لەدەنگی تەقینی گوللە تۆقینو هەڵاتن. داوامان لەبێگە بەگ کرد بیگوێزنەوە ناو ئاوایی، بەڵام قوبوڵی نەکرد، بەڵکو پێی باشتربو خەریکی ناشتنی تەرمی کوژراوە شەهیدەکانو، بڕینی سەری دوژمنە کوژراوەکان بێ، واتێپەڕی تا شەو داهات ئەوسا گەڕایەوە ئاوایی)).

شایەتێکی تری ئەم روداوە، حەسەن بەگی ڕۆملو، نوسەری ((احسن التواریخ)) ــە. حەسەن بەگ خۆی لەم شەڕەدا بەشدار بوەو، لەناو روداوەکانی ساڵی ٩٥٧دا بەمجۆرەی ئەگێڕێتەوە:

((شا تەهماسب، سوندگ بەگی قۆرچی باشیو حەسەن بەگی یوزباشی ناردە سەر بێگەی ئەردەڵان: زۆرابی کوردی ناردیە لای دەروازەی ئاینپەنا شاو ئاگاداری کرد کەبێگەی ئەردەڵانی والیی شارەزور لەگەڵ تاقمێ ڕژم پەلاماری قەڵاکەیان داوە. کەئەم هەواڵەیان دا بە شا، تورە بو، فەرمانێ گوێ لێ گیراوی دەرکرد بۆ سوندگ بەگی قۆرچی باشیو حەسەن بەگی یوزباشیو ڕۆستەم بەگی ئەفشار بە ٥ هەزار سوارەوە بچن بۆ دەفعی شەڕی ئەم موفسیدە. میرەکان بەرێ کەوتنو لەڕوباری تلوار، کەلەو کاتەدا هەستابو، پەڕینەوە. ٨٠ کەس لەقۆرچیەکان، لەکەناری بێستانەکانی شارەزوردا، توشی بێگە بون کە ٧ سەد سواری لەگەڵ بو، هەر یەکەیان بەڕۆستەمی داستان دائەنران. شەڕێکی قورس ڕویداو بێگەیان لەئەسپەکەی بەردایەوە. بەڵام لەمردن ڕزگاری بو. ٤٠ کەس لەنزیکەکانی کوژران. لەو ڕۆژەدا نوسەری ئەم پێتانە، حەسەن ڕۆملو، لەبەرزاییەکەوە کەئەیڕوانی بەسەر قەڵای زەڵم دا، لەشەڕدا بوم لەگەڵ تاقمێ لەکوردەکان.

قۆرچیەکان کەپەنجا کەسێك ئەبون لەبەردەم کوردەکان دا هەلآتن. کوردێ کەلەم شەڕەدا شادی بەگی زولقەدری کوشت بو، خەریك بو شاهویردی بەگی کوڕی قنقرات سولتان بەدیل بگرێ. حسێنقولی خولەفا، کە لەگەڵ ئەم هەژارەدا بو، غیرەتی ئەدایە بەر قۆرچیەکانو هانی ئەدان: ((لاوەکان هەلمەت بەرن! ئازا بنو وەکو ژن رامەکەن!)) بەلام ترسیان وەها لێ نیشت بو لەبەرزایی شاخەکانەوە هەلاتن بۆ قولایی دۆلەکە. بەلام ئەم هەژارە هەستی بەمەترسیەکە کردو لەگەڵ حسێنقولی خولەفا هەلیان کوتایە سەر کوردەکانو بلاوەیان پێ کردنو، شاهویردی بەگیان سواری ئەسپەکەی کردەوە درێژەیان دا بەشەڕ لەگەڵ ئەو کوردانەی کە ٤٠ کەسیان لەقۆرچیەکانیان بەدیل گرت بو.

سوندگ بەگ لەشارەزور هەلی داو زۆراب لەقەلا هاتە دەرو دایە پالی. غازیەکان پەلاماری شارەزوریان داو ئالای سەرکەوتنیان تێ چەقاند. سوندگ بەگ، رۆستەم بەگی ئەفشاری بەتاقمێ لەدلاوەرەکانەوە نارد بۆ تالآنکردنی ولایەتەکە، وێرانیان کردو گەڕانەوە ئۆردوگا. پاش ۲۰ رۆژ راونان سوندگ بەگ گەڕایەوە قەزوین.))

حسن روملو: ((احسن التواریخ)) بسعیو تصحیح جارلس نارمن سیدن، ج ۱، استنساخ تهران، انتشارات کتابخانه شمس ۱۳٤۲ش، (ل۳٤٥ - ۳٤٦).

تالآنکردنی شارەزور

(مەئمون بەگ:٦٤) لەسەری ئەڕوا و ئەنوسێ:

((کە لەشکری قزلباش گەڕایەوە کوڕانی زۆرابیان کرد بەپێشەنگی خۆیانو نیشتنە سەر گوندەکانی دەشتی شارەزورو وێرانیان کرد. لە هەر جێیەك ئاوەدانیەکیان بینی کردیان بەکەلاوەو، هەرچی چوارپێو ئاژەلێکیان بەردەس کەوت تالآنیان کردو، دەستیان گەیشتە هەر پەککەوتەو بەسەزمانێ کوشتیان. زەرەریان دا لەجوتیارانو هەژاران و، پەلاماری شوێنە قایمەکانیان دا. کوردەکان بۆ بەرگریو بەرهەلستی لەمەکۆو حەشارگەکانیانەوە دەرپەڕین، نزیکەی ٦۰ کەسیان لەقۆرچیەکان کوشتو سەلکەکانیان بۆ بێگە بەگ هێنا. لەشکری داخ لەدڵ پەلاماری زەردەکەمەریدا کەسەر بەبەغدادو هی تیرەی تیلەکۆی ئیلی کۆچەری قەرەئولوسە. تالآنیان کردو گەڕانەوە شارەزور، قایتمز بەگی برای بێگە بەگ لەدەمی قەلای دەربەند گاوردا رێگەی پێ گرتن. ئاروق شاهقولی سەرۆکی کوشتنو ئالآکەی داگرتنو ژمارەیەك لەقوروچی ناسراوەکانی کوشتن. ئەو ئاژەڵو ولساتەی بەتالآن برد بۆیان لێی سەندنەوەو دایەوە بەخاوەنەکانی، هەروەها دیلەکانیشی لێ سەندەوە.

دوای ئـەم روداوانـە سـوندگ بـەگ، سـەرداری لەشـکری قزلّبـاش، ٥٠ رۆژ لەناوچەی شارەزوردا مایەوە تا دەغلّودان زەرد بو، ئەوسا دەغلـودانی ناوچـەکەی هەمو سوتاندو گەڕایەوە بارەگاکەی خۆی. بێگـە بـەگ هێزێکـی بـەدودا نـاردن توانییـان دو قورچـی نـاودار بـەدیل بگـرن. دوای ئـەو سـەری بـڕراوو زمـانی دەرهێنراوی بەم بەندەیەدا نارد بۆ میری میرانی بەغداد عەلی پاشا، عـەلی پاشـا نێردراوی نارد بوو دەروازەی بەرزی دەولّەت لەهێرشی قزلّباش ئاگـادار بکـا. بـە کەتخوداکەیدا سەرە بڕاو و زمانـە دەرهێنراوەکـانی بـۆ ئاسـتانەی بـەرز نـارد. کەنێردراوەکان گەیشـتنو لـەوانو لەقورچـیەکان زانـرا چـی قـەوماوەو درێـژەی روداوەکان بەئاستانەی بەرز گەیەنرا، عینایەتی سولّتانی بە سەر بێگـە بـەگ دا خرۆشا، شیرێکی نەخشدارو قەفتانێكو زریزەیـەکی زێـڕو گـۆو پـەردەی زێـڕینو ئەسپێکی زین نەخشکراوی بۆ ناردو، خەلاّتی بەنرخیشی نارد بۆ ئـەو خزمانـەی کە لەو شەڕەدابون. دیاریەکان بە یەنی شەهرلی مستەفا چاوەش دا بۆ بێگە بەگ نێردراو فەرمانی شەریف دەرچو لەزەویوزاری سوننیو خەواسی هومایونی نزیکی ٤ هەزار کیلەی بدرێتێ.

زۆراب بەگ لەدەرباری شادا

لەلاکەی ترەوە قورچی باشی زۆراب بەگی بردە لای شا، بەلاّم زۆراب پێی وتن: "من دێم بۆ لای شـا بـەو مەرجـەی بـەلّێنم بـدەنێ شـا داوام لێ نـەکا جنێـو بەمەزەبەکەی خـۆمو دژون بـە سـەحابەکانی پێغەمبـەر بـدەم!" قورچـی باشـی بەسوێندی گەورە تەئمینی کردو، لەگەلّ خۆی بردی بـۆ لای شـا لەقـەزوین. کـە گەیشتە بارەگای شا، خەلاّتی رەنگینو مـالّی، کەجیفـەی دنیـان، درایـە، زۆراب لەڕێگەی باو بـاپیری لای دا. دوای ئـەوەی مـاوەیـەك مایـەوە گەڕایـەوە بارەگـای شـەقاوەتەکەی... بـەلاّم بێگـە بـەگ مۆلّـەتی نـەدا، هـەلّی کوتایـە سـەریو لەقەلاّکەیدا گەمارۆیدا، زۆراب هاواری بردەوە بەر شا. شـا ئیسـماعیل مـیرزای کـوڕی نـارد بـۆ یارمەتیـدانی. ئیسـماعیل پـەلاماری قـەلاّی قزلّجـەی سـەر بەشارەزوریداو دو مـانگ گەمارۆی دا، کەزسـتانی سـەخت داهـات ئیسـماعیل گەڕایەوە بۆ قەزوینو باوکی بینیو روداوەکانی بۆ گێڕایەوە.

مردنی بێگە بەگ

"لەو ماوەیەدا بێگە بەگ بە نەخۆشی لەجێگـەدا کـەوت، لـەو کاتـەدا ئـەم بەندەیە لەلیوای کەرکوك بوم، نامەیەکم لەباوکمەوە پێ گەیشت نێردراوێ هێنـا بوی، تێیدا نوسرابو: ((خێرا بێرەوە بۆ لامانو پشـت گـوێی مەخـە. هـەولّ بدە بەزیندویەتی ببینی!)) نـاوەرۆکی نامەکـەی بـاوکم لـەمیری میرانـی بەغـداد

گەیاند داوام لێ کرد رێم بدا بچم بۆ شارەزور. باوکم بینیەوە هێشتا زیندوبو، سوپاس بۆ خوا، دوعا خێرەکانیم پێ برا. دوای چوار رۆژ مانەوەم مرد)).

مەئمون بەگ ئەبێ بەحاکمی شارەزور

(مذکرات: ٦٦) زۆراب کەمردنی باوکمی بیست پەلاماری شارەزوری‌داو تالانی کرد. عەلی پاشام لەرِوداوە تازەکان ئاگادار کردو، لەگەڵ زۆراب کەوتینە شەرِەوە. کەنێردراوەکەمان گەیشتە بەغداد عەلی پاشا مەسەلەکەی بەهۆی ئوروجی کەتخودایەوە بەئاستانەی بەرزگەیاند. ئەرکانی دەوڵەت زستانی ئەو ساڵەیان لەئەدرنەی پارێزراو بەسەر ئەبرد، کەتخودا مەعروزاتەکەی لەوێ بەئاستانەی بەرز گەیاند، پاش ئاگادار بونی عینایەتی خوسرەوانی‌و هیمەتی خاقانی خرۆشا، بەقەرە موراد پاشا کەچاوەش بو، بو بەمیری میرانی ئەرزرِۆم‌و، مرد، شیرو خوفتان‌و بەراتی هومایونی، چون باوکم حاکمی ناوچەکە بو، بۆ ناردم. چاوەشی ناوبراو لەرِۆژی حەڤدەهەم دا گەیشت‌و، دوعا بۆ دەوامی دەوڵەتی بەرزی سوڵتانی خوێنرایەوەو، خۆشی‌و کامەرانی هەمو لایەکی گرتەوە. منیش ئەم بەندەیە ئەو بەراتە شەریفەم بەسەرمایەی دەوڵەت داناو، پشتێنی خزمەتم لەو سنورانەدا بەست‌و سەرو ماڵم دائەنا.

جارێکی تریش مەتارەچی ئەسکەندەر چاوەش لەلایەن ئاستانەوە هات بۆلام، لەگەڵ نێردراوێك دا کەفەرمانی شەریفی سوڵتانی گوێ لێ گیراوی پێ‌بو، ناوەرۆکەکەی بریتی بو لەوەی: ((فەرمانی گوێرِایەڵی کراوم دا بەمیرەکانی کوردی سەر بەولایەتەکانی دیاربەکرو بەغداد، گەورەو بچوکیان، کەمن تۆم بەسەرۆك‌و سەرکردەی هەمویان داناوە، دامناون بە بەرفەرمان‌و یاریدەدەری تۆ. لەبەر ئەوە پێویستە پەلاماری زۆراب بدەی‌و بەرِاستی‌و ئازایەتی هەوڵی گرتنی بدەی. ئەگەر لەلایەن شاوە یارمەتیەکی بۆ هات لەتوانای تۆدا نەبو، فەرمانی گوێرِایەڵی کراوم داوە بەمیرانی عەرەب‌و کوردی ولایەتەکانی قەرەمان‌و سیاس‌و حەڵەب‌و مەرعەش‌و دیاربەکرو بەغداد، وێنەیەکی ئەم فەرمانەم بۆ هەر یەکێکیان ناردوە، تا ئەگەر پێویستیت پێیان بو بەپەلە فریات بکەون‌و بێن بۆ یارمەتیدانت‌و، هەمویان هەوڵ بدەن بۆ پارێزگاری سنور، بەپێی فەرمانی هومایونی گوێ لێ گیراو)).

شەری مەئمون بەگ‌و زۆراب

سوڵتان حسێن بەگی حاکمی ئامێدی کەبەم فەرمانە گوێ لێ گیراوەی زانی دەربارەی دانانم بەسەرداروو سەرۆکی گشتی‌و، هەستی بە بەزەیی سوڵتانی کرد بەرامبەرم، ئاگری حەسودی لەدڵی‌دا هەڵگیرسا، لەگەڵ مامم محەمەد بەگی

میری سروچك ڕێك كەوت‌و كەوتنە پیلانگێڕان‌و فڕوفێڵی شـەیتانی‌و، بەڕۆستەم پاشایان وت : ((ئەگەر ولایەتی شارەزور بدرێ بەمحەمەد بـەگ‌و مـەئمون بـەگ، بەهەر توهمەیەك بێ، بگیرێ، هەرچی كەلوپەل‌و قورسایی‌و دیاری بەنرخ‌و شـتی ناوازەو ناومال‌و شتومەكێ كە لەبێگە بەگ بەجێ ماوە ئەیدەن بەو و ڕێوشـوێنی ئەوەش دائەنێن ناوبراو بگەیەننە لای ئەو)). بـەمجۆرە تـەماعیان خسـتە بـەردەم ڕۆستەم پاشاو، بەئارەزوی دلی خۆیان فەرمانێكیان لێ وەرگرت. بـەلام بـێ ئاگـا بون لەناوەرۆكی حەدیسی شەریفی " الحريص محروم"و لەكاكلی پەنـدی " العبـد يدبر والله يكدر" ... ئەم بەندەیە لەو ڕۆژانەدا قۆلی كاری لێ هەل مـالی بـوو، پشـتێنی دلسـۆزی سـولتانی هومـایونی لێ بەسـت بـو، بەسـەرو مـال شـەڕی دوژمنانی ئـەكرد، بەفـەڕی هیمـەتی سـولتان‌و بـەلوتفی حـەق عـز وجـل بـو بەمەزهەری عینایەتی سولتانی‌و، جێبەجێكەری بیری ڕاست، هەلی كوتایە سـەر قەلاكەی زۆراب كە بەمشعلە ناسراوە، كاتی خۆی ئـەلقاس خـۆی تـێدا مـەلاس دابو، داگیری كردو هەمو پارێزگارو پاسەوانەكانی بەدیل گرت.

زۆراب ئەوەندە توڕەبو خەریك بو شێت بێ- خـوا دوژمنـانی دیـن كەسـاس‌و خۆشەویستانی دەولەت خۆشنود بكا- عەلی پاشا هەوالی گرتنـی قـەلاو، چـونی شا تەهماسب لەولایەتی شیروانەوە بۆ شـكی بیسـت. داوای لێ كـرا ١٠٠ كـەس لەمەمالیكی بەغـدادو ١٠٠ پیـادەی ئینكیشـاری، بـەپێی فـەرمانی گـوێ لێ گـیراوی سـولتان بنێـرێ‌و، نامـە بەچاوەشـەكانی‌دا بـۆ سـولتان حسـێن بـەگ‌و میرەكانی‌تر بنێرێ، بۆ ئەوەی لەشوێنێك دا كۆ ببنەوە بۆ قۆستنەوەی هەلی چۆلیی سنورو ناوچەكە، بـۆ پـەلاماردانی زۆراب‌و داگیركردنـی قـەلاكانی، بەیارمـەتی خواو، گرتن‌و ڕاونان‌و دورخستنەوەی لەولایەتەكەی.

كەنامەو نێردراوەكەمان گەیشتن، پاشای ناوبراو ٢٠٠ سوارو پیادەی بەغدادی ناردو، ئاگاداری كردین نامەی بەتەتەردا ناردوە سولتان حسێن بـەگ‌و میرەكـانی تر پەلە بكەن لەناردنی یاریدەو فریاكەوتن دا.

لێخران‌و گیرانی مەئمون بەگ

لەماوەی ١٠ ڕۆژدا، سولتان حسێن بەگ‌و محەمەد بەگ پێكەوە هـاتن، بەنـدە پێشوازیم لێ كردن. لە ٥ مەیدانەكەدا كەقەلای گولعەنبەری تێ دا دروست كراوە بارگەیان خست. بەتەمای ئەوە بوین بەیانی‌ی ڕۆژی داهـاتو لـەزنجیرەی چـەقانەوە هەلكشێین‌و، دەربەندی بك باسان بـبڕین‌و پـەلاماری ناوچـەی مـەریوانی زۆراب بدەین. بەیانی هەمان ڕۆژ هێزەكانی خۆمم نارد بۆ جێگەی ناوبراو، خۆم چوم بـۆ ئەوەی سـولتان حسـێن بـەگ ئاگـادار بكـەم لـەوەی كردومـە. لەگـەل هەنـدێ

لەپیاوەکانم دا گەیشتمە خێوەتەکەی ئەوو لەئەسپەکەم دابەزیم، چومە ناو خێوەتەکەیەو لەتەنیشتیەوە دانیشتم. سولتان حسێن بەگ دەسبەجێ فەرمانێکی رەسمیی دەرهێنا، ناوەرۆکەکەی ئەمە بو: ((ولایەتی شارەزور بەمحەممەد بەگ دراوەو فەرمانی گرتنی تۆیش دەرچوە)) منیش وتم: ((فەرمان فەرمانی سولتانە، بەلام چەند کەسێ بنێرن بۆ قەلا کەسوکارو کەلوپەلەکانم دەرباز بکەن، ئێوە خۆتان کاروباری قەلاکە باشتر ئەزانن!)) محەممەد بەگ قسەکانی منی وەرنەگرت، دەسبەجێ لەگەلٚ هەندێ لەپیاوەکانی خۆیدا رویان کردە قەلاکە.

بێگە بەگ کوڕی مەئمون بەگ (٩١٥-٩٥٧)

(مەئمون بەگ:١٦) دەربارەی سەردەمی باوکی نوسیوێتی:

لەکاتێك دا ئەم بەندەیە: مەئمونی کوڕی بێگە بەگی عادلانی...رۆژانی تەشریف هێنانی شاهنشاهی جیهان...موڕادخانی سێیەم بۆ سەر تەختی سەلتەنەت، ئەم بەندە سوکە هەلی لستنەوەی دەروازەی بەرزی بەدەرفەت زانی، خۆی پێ بەناسین بداو بلێ: باوکی خوا لێ خۆشبوم بێگە بەگ لەکاتی پێشودا حاکمی شارەزور بو، لەرۆژانی فەتحی بەغدادا بەهێزی شکێنەری سولەیمانیو مەهابەتی پالەوانانەی سولتانی سالی ٩٤١ هـ، دلسۆزیو بەندایەتی خۆی بۆ سولتان دەربڕی، ئینجا کار گەیشتە ئەوەی ئەم بەندەیە لەئەنجامی دوزمانیی غازی خانی باغیدا خرایە زیندانی بەغدادەوە. هەروەها ئەم وتارە ئەو بەلایانەی بەسەر ئەلقاس میرزا هات ئەگێڕێتەوە.

قزلباش لەشارەزور

رێچەلەکی بەندە بێگە بەگ ئەگەرێتەوە بۆ ئەبو عوبەیدەی جەراح لەعەشەرەی مەبەشەرەو ئەمیری موئمینان عەباس. یەکێ لەباپیرە مەزنەکانی، بەناوی عادل، لەسەرەتای رۆژانی کوشتاری جەنگیزییە زۆردارەکان دا والی شارەزول بوە. نەوەکانی گوێڕایەلی فەرمانی پاشاکانی هەردو عیراق بون، تا قەزاو قەدەری ئیلاهی ئیسماعیلی کوڕی حەیدەری هێنا. کەئیسماعیل زانی، بێگە بەگ ئامادە نیە گوێڕایەلی دەسەلاتی بێ‌و گوێ بەفەرمانەکانی نادا، یەکێ لەسەرکردەکانی: چایان سولتانی راسپارد، کەدوانزە میر بەر فەرمانی بونو، پێیان ئەوتن سولتانو سەرکردایەتی هێزی زۆریان ئەکرد، بچێ بۆ داگیرکردنی ولاتی بێگە بەگ. کەئەم هێزانە گەیشتنە خاکی شارەزور ئاواییەکانی ناو دەشتەکەیان وێرانو کاول کردو، سێ لەقەلاکانیان کرد بەکەلاوە، بەلام قەلایەکی قایمیان پێ نەگیرا کە بەشاخێکی سەختەوە بو. ماوەی سالێك گەمارۆیان دا، تا لێی نائومێد بونو بەجێیان هێشت. شەڕی روبەڕو لەنێوان هەردو لا نەئەقەوما

جگە لەو شالاوانەی دوژمنان بەردەوام لەهەمو لایەکەوە ئەیانهێنایە سەر ناوچەکە.

بەیعەت بەعوسمانی

زۆری پێ نەچو ناوچەی شارەزور، بەعینایەتی مەلیکی مەنان، کەوتە ناو پارێزراوەکانی سوڵتانیەوە. بەداگیرکرانی ولایەتەکانی دیاربەکرو موسڵ تا لای هەولێر، شارەزوریش چوە ناو مەمالیکی پارێزراوەوە. ئینجا کەوەزیری گەورە ئیبراهیم پاشا، رەحمەتی خوای لێ بێ، بڕیاریدا بچێتە سەر وڵاتی عەجەم و، بۆ زستان لەحەڵەبی پارێزراو ئارامی گرت و، بێگە بەگ هەواڵەکەی بیست نامەیەکی درێژی نوسی، تییدا رونی کردبوەوە کەئەوان لەباووباپیریانەوە ئەهلی سوننەت و جەماعەت بون. تا ئەو کاتە لەنێوان ئەوان و قزڵباشدا چەند جارێ شەڕو پێکادان قەوماوە. نامەکەی بۆ گەیاندنی بەدەروازەی بەرز بەکوێخاکەیدا حەیدەر ناو رەوانە کرد. کوێخا نامەکەی گەیاندو ئاستانەی بەرزی ماچ کرد. کەسوڵتان سلێمانی قانونی لەوە ئاگاداربو کەبەندە بێگە بەگ توشی چی بوە، عینایەتی سوڵتانی سەرڕێژی کرد، ئەحکامی شەریفی بو دەرکردو باشترین چاودێری کراو، بەنامەی پڕ لەلوتف و بەزەیی سەربەرز کرا.

سوڵتان سلێمان بە کوردستان دا تێ ئەپەڕێ

ئیبراهیم پاشای سامدارو سەنگین. لەبەهاری ئەو ساڵەدا بەرەو وڵاتی عەجەم چو، لەشکری لەئوجانی ئازەربایجانی نزیك تەورێز بەزاندو بەقەد ژمارەی ئەستێرە خێوەتی هەڵدا، کەژاوەی سوڵتان سولەیمان، خوا بەهەشت بکاتە مەئوای و رەحمەتی خوای لێبێ و بیبەخشێ، ئۆجان بەهاتنی شەرەفاوی و، لەشکری سەرکەوتویش بەلوتفی بوژایەوە. بەڵام زۆری ناخایاند زستانی سەخت هات، کەژاوەیش ناچاربو بەشاخەکانی قەرەخاندا بەسەر ولایەتەکانی هەمەدان و دینەوەردا بەرەو عیراقی عەرەبی بڕوا. لەکاتێکدا گەیشتنە ماهی دەشت توشی سەرمای سەختی زستان و کەمیی خۆراك و ئازوقە بون، پیادەیەکی زۆری لەشکرەکە مردن، هەروەکو باربەرەکانیشیان تۆپین و ئەسپ و ئێسترەکانی عەرەبانەی تۆپەکانیان رائەکێشا وەستان. کێشەکە خرایە بەردەم سوڵتانی کامەران و چارەی لێ پرسرا. فەرمانیدا تۆپەکان لەشاخی پشتەدا بشارنەوەو ئەگەر توانرا بیگەیەننە دەشت و بیهاونە ناو ئاوی قەرەسوو، عەرەبانەکانیش بسوتێنن بۆ ئەوەی نەکەونە دەس دوژمن. سوڵتان هەر فەرمانێکیدا جێبەجێ کرا. ئینجا سوڵتان بەرەو بەغداد بزوت. کەهێزەکانی گەیشتنە زەنگابادی سەر بەولایەتی بەغداد بەکلیلی قەڵای بەغدادی پێشوازی کرا. خۆشی لەشکری

سەرکەوتوی داگرت کە بەزوترین کات ئەچنە ناوی بۆ پەیداکردنی ئازوقە، لەروباری دیالە کە بەنۆرێ ناسراوە نزیك کەوتەوە، هەر کەچونە ناو ئاوەکەوە ولاخە شەکەتەکانیان نقوم بونو زۆریان خنکان.

لەنێوان سولتان سلێمانو بێگە بەگ دا

کەسولتانی گەورە بەتەمای بەسەربردنی پاشماوەی وەرزی زستان گەیشتە بەغدادو، بەسامو شکۆوە لەوێ جێگیر بو، پرسی کەکێ خاوەنی نزیکترین ولایەتە لەشوێنی شاردنەوەی تۆپەکان، شارەزاکانی ناوچەکە وەلامیان دایەوە:" ولایەتی شارەزور لەو شوێنەوە نزیکە، حاکمەکەیشی ناوی بێگە بەگە، کە لەئەهلی سوننەتو جەماعەتەو، لەشەڕو دوژمنایەتیدا بوە لەگەڵ قزلباش. لەسەردەمی رابوردودا کەسانێکی ناردوە بۆ دەربڕینی بەندایەتی سولتان." سولتان فەرمانیدا چاوەشێ بەسوارەوە بنێرن پێی رابگەیەنێ: " کاتی خۆی دلسۆزیو گوێڕایەلێتان بۆ ئاستانەی بەرز دەرکەوتوە، بەلام مەرجی دلسۆزیو گوێڕایەلی ئەوەیە تۆپەکانی لەرێگە بەجێمان هێشتون بگەیەنیتە بەغداد، بەوەیش خزمەتەکانت بزر نابێو رەنجەکانت بەفیڕۆ ناڕواو، بەزەیی پاداشتی منیشت پێ ئەبڕێ..."

موسەلا چاوەش، رەحمەتی خوای لێ بێ، فەرمانی بەرزی گەیاندە بێگە بەگ. بەفەرمانی هومایونی خوشحاڵ بو. دەسبەجێ زۆرابی برای لەگەڵ چاوەش باشی بەدیاریەکی زۆرەوە نارد بۆ دەروازەی دەولەت، بۆ ئەوەی بەسولتان بلێ:" بیستمانو گوێڕایەلین، فەرمانی بەجێ ئەهێنین. با ئەو رێبەرانە بێن کەشوێنی شاردنەوەی تۆپەکان لەناو روباردا ئەزانن، بۆ ئەوەی بەگیانو سەر ئەو خزمەتە بکەین!" زۆرابی ناوبراو چو بۆ ماچکردنی ئاستانەی بەرزی سولتانیو راسپێرییەکانی پێ راگەیاند.

سولتان سوپاسی خوای کردو بەستایشەوە دوعای خێرو سەرکەوتنی بۆ بێگە بەگ کردو، دلنەوایی زۆرابی سنجەقی میهرەوانی پێ بەخشی. فەرمانی ناردنی ئەوانەیدا کەتۆپەکانیان لەئاوەکەدا شاردبوەوە لەگەڵ تاقمێ سایەقی لێوەشاوەی عەرەبانە لەرێکابی میردا بەدیاری شایانەوە بۆ لای میر بێگە بەگ. کەنێردراوەکان گەیشتن، بێگە بەگ فەرمانیدا ئاسنگەرو دارتاشەکانی ولات کۆبکرێنەوە بۆ ئەوەی عەرەبانەکان چاك بکەنەوە، هەروەها فەرمانیدا ژمارەی پێویست ئەسپو ئێستر ئامادە بکرێن بۆ راکێشانی عەرەبانەو تۆپەکان. لەکاتێکدا خەریکی ناردنی تۆپەکان بون چاوەش باشی گەیشتو فەرمانێکی پێ بو کە:" لەبەر ئەوەی من بەتەمای سەفەرم بۆ تەورێز. بەسەر شارەزوردا ئەبێ ئازوقەو ئالیك ئامادە بکرێو بایەخ بەناردنی تۆپەکان بدرێ بۆ بەغداد. لەسەر

مەمالیك‌و خزمەتکارەکانیش پێویستە هاورێ لەگەڵ براکەت خەریکی ئامادە کردنی ئازوقەو پارێزگاری تۆپەکان بن تا بەهار!"

سوڵتان سلێمان دیسانەوە بەکوردستاندا تێ ئەپەڕێ

سوڵتان بەغدادی بەرێگای داقوق‌و کەرکوك دا بەجێ هێشت. بەناو دەربەندی ئیمانشادا تێپەڕی‌و گەیشتە دەشتی شارەزور، بەو رێگایەدا راتەبورد کەهەناوی ئەسکەندەری زولقەرنەینی تێدا نێژراو بو. رۆژانی جەژنی قوربانی لەنزیك قەلای قزلجەدا بەسەر برد. خادیم سلێمان پاشا، کە لەولایەتی میسرەوە هات بوو هەزاران مەمالیکی تایبەتی، خاوەن تاجی زێڕین‌و مەناتقی زیوین‌و جلوبەرگی ئاوریشمین‌و سەربازی پڕ چەك کە بەجوانترین جل رازابونەوە بەسواری ئەسپە عەرەبیەوە، لەگەڵ بو. لەو کاتەدا دایانە پاڵ لەشکرگای لەشکری سەرکەوتو لەشارەزور. زۆراب بەفەرمانی بێگە بەگ بەدیاری‌و کلیلی قەلاکانەوە هات‌و، مەنزڵ بەمەنزڵ ئازوقەو ئالیکی پێویستی لەشکری دابین ئەکردو، لەگەڵ پێشەنگی تیپەکانی سوڵتان دا بو تا گەیشتنە بازێڕی مەراغەی سەر بەئازەربایجان. ئەوسا هەمو جۆرە رعایەت‌و ئیعزازی لەسوڵتان پێ گەیشت. زۆراب بەفەرمانی سوڵتانیی گوێ لێ گیراوەوە بۆ بێگە بەگ دەربارەی گەیاندنی تۆپەکان بەبەغداد بەزوترین کات، کەفەرمانی گوێ لێ گیراو گەیشتە بێگە بەگ، لەو کاتەدا ئەو لە زەنگابادی سەر بەولایەتی بەغداد بو. کوێخا عوسمان پێشوازی لەتۆپەکان کرد، کەسلێمان پاشای میری میرانی بەغداد بۆ ئەم ئیشەی نارد بو، تۆپ‌و کەلوپەل پێویستیەکانی تری لەبێگە بەگ وەرگرت بیگوێزێتەوە بۆ بەغداد، چەندین پیاوی کارامەی عەشیرەتەکانی خۆیشی لەگەڵ نارد بۆ ئەوەی بەسەلامەتی بیگەیەننە بەغداد.

بێگە بەگ گەڕایەوە شارەزورو بەچاوی بێدارەوە چاودێریی هەواڵە نوێکانی سوڵتانی دەسەلاتداری ئەکرد، لەجێی خۆیدا جێگیرو ئەوەندەی توانی بوی پیاوی کۆ کردبوەوەو، ئامادەبو بۆ بەجێهێنانی هەر کارێکی پێی بسپێردرایە. لەم کاتەدا زانی کەسوڵتانی بەتوانا بەشکۆو سامەوە لەتەورێزەوە گەڕاوەتەوە بۆ نزیك یانەی بەرزی سەڵتەنەت، بێگە بەگیش بەهەمو پتەوی‌و پایەداریەکەوە لەنیشتمانەکەی خۆیدا مایەوە لەخوای عەزەوەجل ئەپاڕایەوەو، ئایەتی ئەخوێندو نزای ئەکرد بۆ دەوامی سوڵتان‌و مانەوەی بەختیاری‌و، ناو بەناویش دڵسۆزیی‌و بەندایەتی خۆی نوێ ئەکردەوە.

ئەیویست نێردراو رەوانە بکا بۆ دەروازەی بەرز، جارێکیتر نیشاندانی بەندایەتی بۆ نوێ بکاتەوە، بەلام نە رێوشوێنی نیشاندانی بەندایەتی ئەزانی‌و

بەشارەزای چۆنیەتی دەربڕینی نەریتی ملکەچیو کەساسی بو. ناردی بۆلای حسێن بەگی داسنی والیی هەولێر لەم ڕووەوە یارمەتی بدا. حسێن بەگ، کەزەعامەتی دیاربەکری بەدەسەوە بو، کوێخا مەجنونی نارد. کەبەندە کوێخا مەجنون هات، بێگە بەگ ئیبراهیمی برای لەگەڵ نارد تا ئەوەندەی ئەتوانن دیاری لەگەڵ خۆیان هەڵبگرن بۆ پێشکەش کردنی بەدەروازەی بەرز. کەنێردراوەکان گەیشتنە ئاغجە قەلعە، ئەوەی چاوەڕێی نە ئەکرا رویدا. غازی خان کەپێشتر لەخزمەتی چوقە سوڵتاندا بوو، پەروەردەی ئەوو لەبەردەسی ئەودا گەورە بوبو، بەڵام لایەنی شای بەردابوو و دابویە پاڵ دەروازەی بەرزی سوڵتانی، نیوەی ولایەتی بەغدادی بەپلەی میری میران درابویە. چوقە سوڵتانیش خۆی لەسەردەمی سەڵتەنەتی شا ئیسماعیلی سەفەویدا حاکمی مەندەلیجینو دینەوەری دراوسێی شارەزول بو. لەبەینی ئەمانو ئەوان دا، لەسۆنگەی غیرەتی قەومایەتیو دینییەوەو، بۆ پاراستنی هەژارانو بێنەوایان، شەڕو شۆڕی زۆر قەوما بو. شوێنەواری کینەو دوژمنایەتییان لەناودا مابو. غازی خان تاقمێ لەپیاوەکانی خۆی بەدوی نێردراوەکان دا: ئیبراهیمو کوێخا مەجنون، نارد لەئاغجە قەلعە کتوپڕ هەڵیان کوتایە سەریان، کوێخاکەی بێگە بەگ حسێن ناوو کوێخا مەجنونو چەند کەسێکی تریان لێ کوشتن. ئیبراهیم بەعینایەتی ملکی قەدیم لەم چورتمە رزگاری بوو هەڵات بۆ هەولێر. پاش دو رۆژ رۆیشتن گەیشتە پێشگای حسێن بەگ، ئەوەی لێی قەومابوو بەدرێژی بۆی گێڕایەوە.

لەکاتێك دا خەریکی ئەوە بون بێگە بەگ لەوە ئاگادار بکەن کەنێردراوەکان چییان لێ بەسەر هاتوە، غازی خانی ناوبراو کوێخاکەی ئەنێرێ بۆ بەر دەروازەی بەرز. بۆ ئەوەی بڵێ:" ولایەتی شارەزول شایستەی ئەوەیە ببێتە بارەگای میری میرانێ، ئەگەر هیمەت بکەیتو هێزێکی لەشکر بدرێ بە بەندە فەتحی ولایەت کارێکی ئاسانە.

بەجۆرە نامەکەی غازی خان بو بەهۆی دەرچونی فەرمانی هومایونی شەریف بۆ لەشکرەکانی دیاربەکرو مەرعەشو شامو حەڵەب کەپشتیوانی سلێمان پاشای میری میرانی بەغداد بکەن بۆ پەلاماردانی شارەزول. سلێمان پاشا بۆ ئەوەی لەمەسەلەی لەشکرکێشیدا بۆ سەر شارەزول سەر لەبێگە بەگ بشێوێنێ، نامەیەکی بۆ نوسی کەوا ئەچێ بۆ سەر جەزائیر. بێگە بەگ وەڵامی دایەوە نامەکەی بەپیاوێکی خۆیدا بۆ نارد تێیدا نوسی بو:" ئەگەر فەرمان بدەن هێزێکتان بەسەرکردایەتی ئیبراهیمی برام دا بۆ ئەنێرم" سلێمان پاشا وەڵامی دایەوە پێویست ناکا کەس بنێری، خەریکی کۆکردنەوەی دەنگوباسی قزڵباش بە.

لەکاتێك دا بێگە بەگ لەدڵسۆزی دا پایەدارو بەدڵێکی پڕ لەدڵسۆزیەوە لەخوای عەزەوەجەل ئەپاڕایەوە، کە لەشکر بەزوویی سەربکەوێ، هەندێ لەهەژارانی رەعییەتی هەواڵیان بۆ هێنا، لەشکرێ بەقەد ژمارەی ئەستێرە هاتونەتە ناو سنوری شارەزول‌و قەڵای حورینیان گرتوە. بێگە بەگ دەسبەجێ کوێخاکەی بەنامەیەکەوە نارده لای سەرداری سوپای سەرکەوتو سلێمان پاشا: " چ خیانەتێ لەم بەندە دڵسۆزە دەرکەوتوە تا لەشکر بنێرن بۆ ئازاردانی؟ ئەگەر قەڵاکانتان ئەوێ ئەوا بەندەو هەرچیەکی هەیەتی هی گەورەمانە، من کەبەندایەتی خۆمم بۆ سوڵتان راگەیاندوە نرخی قەڵاکان چیە؟ ئەگەر سوڵتان بەندایەتی من قوبوڵ ناکاو قەڵاکانی ئەوێ کلیلی قەڵاکانی بەبەندایەتی خۆمەوە پێشکەش بێ" پاشای ناوبراو سوێندی گەورەی بەخوا خوارد کەدەستی ئەو لەم هێرشەدا نەبوە، بەڵکو ئەمە ئەنجامی نامەی غازی خان بوە، ئەوە هیچ گومانێکی لەسەر راستی‌و راستگۆیی ئەم نیە." بۆ نیشاندانی دۆستایەتی بێگە بەگ کلیلی قەڵاکانی‌و دیاریەکی زۆری بەم بەندەیەدا بۆ پاشای ناوبراو نارد. کەکلیل‌و دیاریەکان گەیشتن پاشا لەسەر راستی دڵنیابو، فەرمانی بڵاوە پێ کردنی سەربازەکانی داو، ئەم بەندەیەی، سەرەڕای کەمی تەمەنی، لای خۆی بەبارمتە گل دایەوە.

سەردەمی بەگەکان:

سورخاب بەگ (٩٤٥-٩٧٥) و نەوەکانی

-١-

کەمەئمونی دوەم بەدیلی ڕەوانەی دیاری ڕۆم کرا، وڵاتەکەی بێ سەرپەرشت
ایەوە، سورخاب بەگی مامی، ئەم دەرفەتەی بەهەل زانی دەستی بەسەر
وچەکانی ژێردەستی مەئمونی برازای داگرت، هەروەها ناوچەکانی ژێردەستی
ەمەد بەگی برایشی داگیر کرد. محەمەد بەگ هەڵات و پەنای بۆ ڕۆم برد.

-٢-

نزیککەوتنەوەی ئەردەڵان لەدەرباری سەفەوی

ئەلقاس میرزای سەفەوی لەسەر دەسەڵات لەشا تەهماسبی برای
ەڵگەڕایەوە، پەنای بۆ سوڵتان سلێمانی قانونی برد (٩٥٤). ئەو کاتە گەرمەی
ەنگی ٢٠ ساڵەی ڕۆم و عەجەم بو. لەلایەن عوسمانیەوە پێشوازیەکی گەرمی لێ
او، لەشکرێکی گەورەیان بۆ سازدا. لەشکرکێشیەکە سەرکەوتو نەبو. ئەلقاس
سا سوڵتان بیکوژێ هەڵات بۆ شارەزورو، چوە لای سورخاب بەگ. شا تەهماسب
ردیە سەر سورخاب، ئەلقاسی تەسلیم بکا، سورخاب بۆ ئەوەی وڵاتەکەی
کەوێتە بەر هێرشی قزلباش، ئەلقاسی تەسلیم کردن(٩٥٦). تەهماسب
وەیەك ئەلقاسی برای لەقەڵای قەهقەهەدا زینداني کرد، ئینجا فەرمانیدا
سەر قەڵاکەوە فڕێیان دایە خوارەوەو مرد.

تەسلیم کردنی ئەلقاس بەتەهماسب، بوە هۆی نزیك کەوتنەوەی سورخاب
دەرباری سەفەوی. تەهماسب لەپاداشتی ئەم چاکەیەدا موچەی ساڵانەی بۆ
رخاب بڕیەوەو ئیتر بەلای ئەواندا ساخ بوەوە. عوسمانیەکانیش لەتۆڵەی ئەمەدا
ەئمونیان لەبەند ئازاد کرد، بەڵام لەباتی گێڕانەوەی بۆ ئەردەڵان حیللەیان پێ
ارد.

-٣-

بنکەی حوکمڕانی میرەکانی ئەردەڵان لەقەڵای زەڵم بوە. قەڵای زەڵم بەقەد شاخی سورێنەوەیە. شوێنێکی عاسیو دژوارە، کەوتۆتە لایەکی چەپەکەوە، هیچ شارو ئاوایییەکی گەورەی لەنزیك نەبوەو هیچ ڕێگەو بانێکی گرنگیشی پیّدا تێ نەپەڕیوە. ناوچەیەکی کەم دەرامەتو هەژار بوە.

مەئمونی دوەم، کەدوای باوکی کاروباری وڵاتی گرتە دەس (٩٤٢)، ئیتر نەیتوانی خۆی لەشەڕ دورەپەرێز بگرێ. سوڵتان حسێن بەگی میری بادینان، بە لەشکری عوسمانییەوە هاتە سەریو، لەقەڵای زەڵمدا گەمارۆیدا. سەرەنجام ناچاربو خۆی بەدەستەوەدا. بەگیراوی ڕەوانەی لای کاربەدەستانی عوسمانی کراو خرایە زیندانەوە.

سورخاب بەگ، مامی مەئمون، ڕێی بۆ چۆڵ بو ناوچەکەی هێنایە ژێردەستی خۆیەوە. ئەمیش خۆی لەبەشداریی لەشکرکێشییەکانی جەنگی ٢٠ ساڵەی ئێرانو عوسمانی دور ڕاگرتوە. چەپەکیی ناوچەکەو، دابڕاویی لەمەیدانە سەرەکییەکانی جەنگەوە، یارمەتیدەری بون.

-٤-

قەراردادی ئاماسیە

هەردو دەوڵەت: ئێرانو عوسمانی، لەئەنجامی کێشەی ناوخۆو هەرەشەی دەرەکیدا، ناچاربون شەڕ ڕابگرنو، پەیمانی ئاشتی ببەستن. دوای ئاڵوگۆڕی چەندین نامە لەنێوان گەورەکاربەدەستانو، شا تەهماسبی سەفەویو سوڵتان سلێمانی قانونیدا، ئێرانو عوسمانی لەڕەجەبی ٩٦٣ (مایسی ١٥٥٥)دا گەیشتنە ڕێککەوتنێك، کە لەمێژودا بە((قەراردادی ئاماسیە)) ناسراوە.

ئەم ڕێککەوتنە زۆرتر بەپێی سەرەتای ((باری هەبو)) ڕێك خرابو، هێزی هەر لایەك گەیشتبوە هەر جێگایەك لەویّدا مایەوە. بەم پیّیە: ئازەربایجان هەموی بەر ئێرانو عیراقی عەرەبی هەموی بەر عوسمانی کەوتو، ئەرمەنستان، گورجستانو، کوردستان، بەشێکی کەوتە ژێر دەستی ئێرانو بەشێکی کەوتە ژێر دەستی عوسمانی. لەئەنجامی ئەمەیشدا قەڵەمڕەوی ئەردەڵان بو بەدو بەشەوە: هەورامان، مەریوان، بانە، سەقز کەوتنە ناو سنوری عەجەمو، شارەزور، شارباژێر، قەرەداخ کەوتنە ناو سنوری ڕۆم.

(شەرەفنامە: ٢٠٦-٢٠٧)و بەدوی ئەویشدا مێژونوسەکانی ئەردەڵان (لب: ٣٢-٣٣)و (مەستورە: ٣٣)و (حدیقە: ١٢٣-١٢٤)و (تحفە: ٩٧-٩٨) ئەڵێن: سورخاب بەگ ناوچەکەی محەممەد بەگی برای زەوت کرد. محەمەدیش بۆ ئەوەی

ئەردەڵان بهێنێتە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوە پەنای بۆ رۆم برد. هێزێکی گەورەیان دایە. چونە سەر قەڵای زەڵمو گەمارۆیاندا. گەمارۆدان دوساڵ درێژەی کێشا. شا تەهماسب هێزی بەفریای گەمارۆدراوەکانەوە نارد. لەشکری عوسمانی دەوری قەڵایان بەرداو بڵاوەیان لێ کرد. گەمارۆدراوەکان، چونکە لەمێژبو لەناو قەڵاکەدا گیریان خواردبو، کەڵکیان لەو هەلە وەرگرتو خۆیان دەربازکردو هەر یەکەیان بەلایەکدا رای کرد. یەکێ لەسەرانی لەشکری عوسمانی چۆڵیی قەڵاکەی بەهەل زانیو، یەکسەر چوە ناویو گرتی. قەڵای کرد بەبنکەی خۆیو لەوێوە دەستی بەسەر ناوچەکەدا گرت. ((لەوساوە-٩٦٩-شارەزور وەسەر قەڵەمڕەوی عوسمانی خرا.)) بنکەی میرایەتی ئەردەڵان ئیتر لەقەڵای زەڵم هەڵکەنراو گوێزرایەوە قەڵای مەریوان.

ئەم شەڕە لەو ساڵەدا ئەگەر قەومابێ یا نە، ئەمە هیچ لە راستیە ناگۆڕێ کە: شارەزور بەپێی قەراردادی ئاماسیە لە٩٦٣وە خرابوە سەر قەڵەمڕەوی عوسمانی، ئەگەر ئەم شەڕەیش بوبێ بۆ جێبەجێکردنی بوە.

-٥-

نەوەکانی سورخاب بەگ

سورخاب بەگ بەقسەی هەندێ ٦٠ ساڵو بەقسەی هەندێکی تر ٦٧ ساڵ حوکمڕانی کردوەو ١١ کوڕیشی هەبوە: حەسەن بەگ، ئەسکەندەر بەگ، ئەسلەمس(!) بەگ، شاسوار بەگ، سارۆخان، قاسم بەگ، سوڵتان عەلی بەگ، یەعقوب بەگ، بارام بەگ، زولفەقار بەگ، بیسات بەگ.

-٦-

رەچەڵەکی میرانی سۆران

مێژونوسەکانی ئەردەڵان، (لب: ٣٤)و (مستورە: ٣٤)و، (حدیقە: ١٢٥)و (تحفە: ١١٥) هەمویان لەسەر ئەوە یەکن کە: بارام بەگی کوڕی سورخاب بەگ کەئەو زەمانە بەفەرمانی باوکی کراوە بەحاکمی ئامێدیو رەواندز، باپیری زنجیرەی بنەماڵەی میرانی سۆرانەو، هەمویان سورن لەسەر ئەوەی کەمیر محەمەدی میری رەواندزو هەریرو کۆیە، کە لەو سەردەمەدا یەکێ لەپیاوە ناسراوەکانی ناوچەکە بوە، لەنەوەی بارامی کوڕی سورخابە.

ئاگاداریەکانی(شەرەفنامە: ٤٨٤) کەکۆنترین سەرچاوەی مێژوییە باسی بنجوبناوانی هەردو بنەماڵەی ئەردەڵانو سۆرانی کردبێ، لەم روەوە هیچ بەڵگەیەك بەدەستەوە نادا، کەبارام بەگ باپیری میرانی سۆران بێ. جگە لەوەیش شەرەفخان کەباسی سورخاب بەگی کردوە، لەم بارەیەوە هیچی نەوتوە. لەناو

زنجیرەی میرانی سۆرانیشدا بارام بەگیان تیّدا نیە. بۆیە ئەم قسەیە جێگەی گومانە.

-٧-

سوڵتان عەلی بەگ کوڕی سورخاب بەگ

لەپاش ماوەیەکی کورتی حوکمڕانیی بەگەنجی مرد. دو کوڕی منداڵ: تەیمور خانو هەڵۆ خانی لەپاش بەجێ ما. دایکی ئەم دو کوڕە، کچی مونتەشا سوڵتانی ئیستاجلو بوە، کەیەکێ بوە لەگەورەکانی قزلباش (شرفنامه: ٢٠٨). ڕەنگە سورخاب دوای بەدەستەوەدانی ئەلقاس میرزا، لەکاربەدەستانی دەرباری سەفەوی نزیك بوبێتەوەو، ئەم ژنو ژنخوازیەیش بەرهەمی ئەوە بوبێ.

-٨-

بیسات بەگی کوڕی سورخاب بەگ (٩٧٥-٩٨٦)

کوڕەکانی سوڵتانی عەلی بەگ منداڵ بون، لەبەر ئەوە مامیان بیسات بەگ کاروباری وڵاتی گرتە دەس. کەتەیمورو هەڵۆ گەورە بون چونە دەرباری شا ئیسماعیلی دوەم (٩٨٤-٩٨٥) بۆ ئەوەی حوکمی وڵاتەکەیان لەمامیان بۆ وەربگرێتەوە، بەڵام بەهۆی پەشێوانی هەلومەرجی دەربارەوە سەرکەوتو نەبون.

تەیمور کێشەی زۆری بۆ مامی دروست ئەکرد. تاڵانو ڕاووروتی ئەکردو ئاژاوەی خست بوە ناوچەکەوە بەڵام زەفەری بەمامی نەبرد تاخۆی بەدەردی خوا مرد (٩٨٦).

-٩-

تەیمور خان کوڕی سوڵتان عەلی بەگ (٩٨٦-٩٩٨)

بەمردنی مامی کاروباری گرتە دەس. تا سەردەمی تەیمورو هەڵۆ نازناوی هەمو میرەکانی ئەردەڵان ((بەگ)) بوە، لەدوای ئەمانەوە ئیتر هەمو نازناوی ((خان)) یان هەڵگرتوە.

دوای مردنی شا تەهماسب (٩٨٤) سەرانی قزلباش ئیسماعیلی دوەمیان لەزیندان دەرهێناو، لەجیّی باوکی کردیان بەشای ئێران. ئیسماعیل زیاتر لە ١٩ ساڵ بەتەنیا لەزیندانی قەڵای قەهقەهەدا بو. کەبو بەشا کەوتە کوشتنی براو خزمەکانیو، سەرانی قزلباش. سەرانی قزلباش پیلانێکیان لێ گێڕا کوشتیان (٩٨٥). سەرانی قزلباش دوای ململانێیەکی زۆر، تەنیا کوڕی زیندوی تەهماسب، محەممەدی خودابەندەیان، دانا بەشای ئێران. محەممەد (٩٨٥-٩٩٦) بودەڵەو بێکارەبو، سەرەڕای ئەوەیش چاو کتوکوێربو. ئەم بەناو شا بو دەسەڵاتداری ڕاستەقینەی دەربار هاوسەرەکەی بو.

هەلومەرجی ناوخۆی ئێران پەشێواوو نێوانی لەگەڵ عوسمانی تێک چوبو. سەرلەنوێ بارودۆخی جەنگ زاڵ بوبو بەسەر پێوەندیەکانیاندا. بابیعالی ئەیویست هەل لەلاوازی دەربارو پەشێوانی هەلومەرجی ئێران بهێنێ‌و، لەچەند لاوە پەلاماری ئێرانیان‌داو، سەرزەمینێکی فراوانیان لەرۆژئاواو سەروی ئێراندا، تەنانەت تەورێزیشیان، داگیر کرد. هێزەکانی ئێران بەری ئەم هێرشانەیان پێ نەئەگیرا.

تەیمور خان، بەهۆی پشێوی ناوخۆی ئێران‌و کزی دەسەڵاتی دەرباری سەفەویەوە، نێوانی خۆی لەگەڵ عوسمانی چاك کرد. وەکو (شەرەفنامە: ٢٠٩) ئەڵێ: ساڵی ٩٨٦ پەنای بردە بەر سوڵتان مرادی سێیەم (٩٨٢-١٠٠٤). سوڵتان لەداهاتی زەوییە تایبەتیەکانی شارەزور موچەی ساڵانەی بۆ بڕییەوەو، هەر چوار کوڕیشی بەخەڵات سەربەرز کردن: سنە، حەسەناوا، قزڵجە، زەڵم، شارەزور درا بەسوڵتانعەلی. قەرەداخ بە بداغ. مەریوان بەمراد بەگ. شارباژێڕ بەمیر عەلەمەدین.

تەیمور خان لەهەوڵی فراوانخوازی‌دا بو، هەوڵی ئەدا ناوچەکانی دراوسێی لەکرماشان، هەمەدان، ورمێ، داگیر بکا. لەگەڵ کەڵوڕو لوڕ توشی شەڕ هات. لەکاتی گەمارۆدانی قەڵای زەڕینکەمەر (گەڕوس)دا کوژرا (٩٩٨).

پەراوێز: ١. سنە ئەو کاتە هێشتا بنیات نەنرابو. ٢. وەکو دەریش ئەکەوێ قەڵەمڕەوی ئەردەڵان لەو کاتەدا بەزۆری خواروی کوردستان، بەتایبەتی بەشێکی سلێمانی ئێستای گرتۆتەوەو، سنورەکەی لەناو ئێراندا تەسك بوە.

سەردەمی خانەکان:

هەڵۆ خان (٩٩٨-١٠٢٦)

لەدوای کوژرانی تەیمور خان هەڵۆ خانی برای کاروباری ئەردەڵانی گرتە دەس سەردەمی هەڵۆخانیش ئێران هەر لەنائارامی‌دا بو. سەرانی قزلباش هەڵیان کوتایە سەر کۆشکی شاو، بەبەرچاوی ئەوەوە ژنە دەسەڵاتدارەکەیان کوشت. لەدوای زنجیرەیەك پیلانگێڕان، شا محەمەد کەنارەگیری کردو عەبباسی کوڕی لەسەر تەختی شایەتی دانرا (٩٩٦-١٠٣٩). لەو کاتەدا دەرباری ئێران لەوپەڕی بێ دەسەڵاتی‌و شپرزەیی‌دا بو. خانەکانی قزلباش هەر یەکەیان لایەکی ئێرانی بۆ خۆی دابڕی بو. عوسمانی ناوچەیەکی فراوانی ئێرانیان لەژێر دەس‌دابو. سوپای ئێران لەچاو ئۆردوی عوسمانی‌دا نارێکوپێك‌و لاوازو بێ بەش بو لەچەکی گەرم. شا عەباس پێویستی بەکات هەبو، بۆ ئەوەی هەلومەرجی ناوخۆی ئێران چاك

بکـاتو، دەسـەڵاتی دەربـار بـەهێزو، سوپای ئێـران رێـك بخاتـەوە، ئەوەیشـی لەبارودۆخی جەنگدا لەگـەڵ عوسمـانی بـۆ نەئـەکرا. لەبـەر ئـەوە لەسـەرەتادا هەوڵیدا لەگەڵ بابی عالی ئاشتی بکا. شا عەباس، مەهدیقولی خانی چاوەشلوی حوکمڕانی ئەردەبێلی لەگەڵ برازیەکی بەدیاریەوە نارد بـۆ ئەسـتەموڵ. سـەفیری ئێرانی لەسەفەوی ٩٩٩دا رێککەوتنێکی لەئەستەموڵ لەگەڵ بابی عـالی ئیمـزا کرد. بەپێی ئەم رێککەوتنە:

١. ولایەتەکانی ئەرمەنستانو شەکیو شیروان، گورجستانو قـەراباغ، شـاری تەورێزو بەشی رۆژئـاوای ئازەربایجـان، کوردسـتانو لوڕسـتانو قـەڵای نەهاوەنـد بەدەوڵەتی عوسمانی درا.

٢. هەردولا بەڵێنیان بەیەکتریدا دیلەکانی جەنگ بدەنەوە بەیەکتری.

٣. هەردولا بەڵێنیاندا بەیەکتری داڵدەی راکردوانی یەکتری نەدەن.

٤. دەوڵەتی ئێران بەڵێنیدا سـوکایەتی بەهاوسـەری پێغەمـەرو خەلیفـەکان نەکا.

٥. بۆ دەستەبەرکرنی جێبەجێ کردنی ئەم پەیمانە ئێران حەیدەر میرزای برازای شا عەباسی بەبارمتە لەلای بابیعالی دانا. (پارسادوست: ٣٥-٣٦)

هەڵۆخان لەم هەلومەرجەدا کاروباری ئەردەڵانی گرتە دەس. قـەڵاکانی زەڵـم، پڵنگان، حەسەناوای ئاوەدان کردەوە، مزگـەوتو خـانو، بـازاڕ، حـەمامی تـێدا دروست کردن. وڵات ئاوەدان بوەوە. هەڵۆخان بەهۆی قـایمیی قـەڵاکانیو، زۆریـی سوپاکەیو، سامانو زەخیرەوە، ((شا عەباسـی بـەهیچ نەئـەزانی)). (لـب: ٤٢) نێوانی لەگەڵ هەردو دەوڵەت رۆمو عەجەم باش کردبو. بەسەربەخۆیی کاروبـاری وڵاتی بەڕێوە ئەبرد.

شا عەباس هەروەکو دەسەڵاتی ناوەندیی بەسـەر هـەمو ئێـراندا سـەپاندەوە، ئەیویست کوردستانیش بهێنێتە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوە. شا عەباس چـەند جـارێ لەشکری کردە سەری، بەڵام بەسەرنەکەوتویی ئەگەڕانەوە.

هەلومەرجی کوردستان هەتاسەر بەم جۆرە نەمایەوە. لەسەردەمی هەڵۆخاندا ئاڵوگۆڕی بنەڕەتی بەسەر جۆری بەڕێوەبەرایەتی ئـەردەڵاندا هـاتو، بناغـەی ٤ نەریتی نوێ لەم میرایەتیەدا داڕێژرا.

-٢-

ناردنی بارمتە بۆ دەرباری ئێران

مێژونوسەکانی ئەردەڵان (لب: ٤٤)، (مەستورە: ٤٤-٤٥)، (حدیقە: ١٣٠)، (تحفە: ١٠٥-١٠٦) بەکەمێ جیاوازیەوە چیرۆکی ناردنی یەکەم بارمتەی ئەردەڵانی ئەگێڕنەوە:

شا عەباس بەهێزێکی گەورەوە بۆ گرتنی کوردستان لەئەسفەهانەوە مەنزڵ بەمەنزڵ کەوتە رێ لەمەیهەمی ئەسفەندئاباد بارگەی خست. بۆ تەماشای چیاکانی کوردستانو رێگەوبانەکانی ئەچێتە سەر شاخێکی بەرز. ئالی (عەلی) بالی زەنگەنە، کەلەو کاتەدا جڵەوداری تایبەتی شا بو، لەگەڵی ئەبێ، شا عەباس هەواڵی کوردستانی لێ ئەپرسێ. ئەویش کەخۆی بەکورد دائەنێو ئەیەوێ چاکە بکا ئەڵێ: ((کوردستان چیای گەورەو قەڵای قایمی وای تێدایە باڵداریش نایگاتێو، بەردەڵانی سەختو باریکەرێی پڕ درەختی کەیەکانگیر ئەبن هیچ ملبەرزێ ناتوانێ بەسەریدا سەربکەوێ، سەرەڕای ئەوەیش شەرکەری شێرگلێنو تازای لێیە کەهەر یەکێکیان لەگەڵ رۆستەمو ئەسفەندیار لافی بەرامبەریو لەگەڵ ئەفراسیاوی تورك دەعوای هاوسەری ئەکەن چاك وایە حەزرەتی شا دەس لەمە هەڵ بگرێ ئەگەر خوانەخواستە لەکاتی پێکاداندا شکان بەسەر سوپای شادا بێ، ئەم نەنگو شورەییە تاقیامەت لەناو بنەماڵەی سەفەویدا ئەمێنێ!"

شا عەباس قسەکەی ئالی بالی ئەچێتە دڵو، واز لەو بیرە ئەهێنێ کە بەزۆر داگیری بکا.

شا عەباس دەرگای گفتوگۆو دۆستایەتی لەگەڵ هەڵۆخان کردەوە. بەنامەو خەڵاتو دیاری هێنایە ژێر باری فەرمانبەریو گوێڕایەڵی. خان ئەحمەد خانی کوڕی وەکو نیشانەی گوێڕایەڵی بە بارمتە رەوانەی دەرباری شاهی کرد. لەو کاتەوە ئیتر ئەمە بو بەنەریتێکی پێڕەوی کراوی دەربار، هەمیشە یەکێ یا چەند کەسێ لەمیرەکانی ئەردەڵان لەدەربارەکانی سەفەوی، ئەفشار، زەند، قاجاردا بارمتە بن.

-٣-

تێکەڵاوی ژنو ژنخوازی

مێژونوسەکانی ئەردەڵان (لب: ٤٥)، (حدیقە: ١٣٠)، (تحفە: ١٠٧) چیرۆکی ژنهێنانی خان ئەحمەدخان ئەگێڕنەوە، کەشا عەباس لەبەر لێهاتویی زەڕینکولاهی خوشکی لێ مارە کردوە. بەڵام (مستورە: ٤٥-٤٦) لەهەمویان زیاتر بایەخی بەم چیرۆکە داوەو، وەکو لەپێشینانی بیستوە، تێکەڵاوی ئەکا

بەئەفسانەو خەیاڵی ژنانەو ئەنوسێ: ((پاش ماوەیی کەبەهرەو توانی خان ئەحمەد خـان لەشـا عـەباس رون بـوەوە، لەپایـەو پلـەی زیـادکردو خوشـکە گەوهـەرە درەخشانەکەی نێو گەوهەردانی شاهێتیی‌و ئەستێرە پرشنگدارەکەی نـاو بـورجی سەڵتەنەتی، کەناوی زەڕنکولاه بو، پێ‌بەخشی‌و سەری بەزاواو خەزوریی شا بـەرز بوەوە. وێـڕای ئـەوەی کەمێـژو لـەم بـارەوە زۆری لەسـەر نەڕۆیشـتوە، بـەڵام وەك لەپێشینانم بیستوە، داوی نیشـانکردنی زەڕینکـولاه، ئـەو گەوهـەرە گرانبایـیە ئەختەربڵندە، بەهاوسەری خان ئەحمەد خان قایل نەبو.

حەزرەتی پاتشا کەلاوچاکی‌و ئازایەتی خان ئەحمەد خانی لێ رون بوو دلێـری‌و کەڵەمێردیی کەجێگەی شـانازیی بنەماڵـەی ئـەردەڵان بـو، لەئاوێنـەی بـیری‌دا رەنگی دابوەوەو سەردەرانەی تالاری بەبونی بەختەوەرانەیەوە رازانـدبوەوەو بەفـەڕی هێنابو، زەڕینکولاهی بۆ ئەو جێگایە کەئاسمانی بـو، لەسـەر زەوی جـێگیر ببـو، لەتەنیشت خۆیەوە دانا، ئەنجا فەرمانی‌دا کە لەدەرگای حەوشەوە خان ئەحمەد خان بێنن‌و لەدەرگایـەکی دیکەشـەوە، نەڕەشـێرێکیان، کەچـەندین سـاڵ بـو لـەکن شێرەوانەکانی شا لەزنجیر درابو، بەرەڵڵاکەن. شێری تایەن لەو چـەقی مەیدانـەدا هەڵی کردە سـەر خـان ئەحمـەد خـان‌و پـەلاماری‌دا، ئـەو هـۆژەبرە چاونەترسـە نەسڵەمییەوە، یەکسەر شمشێری دلێـری هەڵکێشـاو بـەهێزی بـازوی شـێرانەی‌و دەمی شمشێری دلێرانەی شێرەکەی کوشت‌و لەناوی برد. شای سەفەوی ئەگەرچـی ئازایەتی‌و دلێریی خان ئەحمەد خانی لەبـەر چـاو زیـاتر بـو، بـەڵام لەکوشـتنی شێرەکەو بێباکی ئەو دلێرە، ناوبراوی سەرزەنشت کرد. خان ئەحمەد خان لـەوەڵام‌دا فەرموی:"ئێمە دو شێری هاوتاو دلاوەر پەلاماری یەکترمان دا، یـەغباڵ هێنـای‌و بەخت سواربو، من ئەوم بەزاند." شا فەرمایشتە جوانەکەی ئـەو لاوچـاکەی زۆر بەدڵەوە چوو، زەڕینکولاه بەهاوسەریی ئەو هومای کەشکەلانی بڵندیـە شـادبو. ئینجا بەڕێ‌و رەسمێکـی شـایانی شـاریاران بـێ‌و بـە بـەزەك‌و دۆزەك‌و دەبدەبـەو سەنسەنەیێکی لەشانی گەورەپیاوان بوەشێتەوە هـەردو پرشـنگدار جـوت بـون‌و بەیەك گەیشتن."

دیـارە ئـەم چـیرۆکە ئەفسـانەییە دروسـتکراوی خـەیاڵی ژنـانی بنەماڵـەی ئەردەڵانە، بۆ ئەوەی ئازایەتیەکی نائاسـایی بدەنـە پـاڵ کەسـێ کـە لەخـەیاڵی ئەواندا پیاوێکی نائاسایی‌و پاڵەوانێکی بێ وێنە بوەو، بەم چیرۆکە شان‌و شـکۆی بەرز بکەنەوە.

هەروەکو ئەم چـیرۆکە بەسـەر زمانـەوە بـوەو، مەسـتورە لەپێشـینانی خـۆی بیستوەو لەمێژوەکەی‌دا تۆماری کردوە، چیرۆکێکی تـریش هـەر بەسـەر زمانـەوە

بوە، ئـەبێ ئەویشـی بیسـت بـێ، بـەڵام بـۆ ڕێـز لێـان لـەم بنەماڵەیـە خـۆی لەگێڕانەوەی بواردوە. لەپێش ئـەمو لـەدوای ئـەمیش، جگـە لەنوسـەری (سـیر الاكراد: ٤٥) كە لەبنەماڵەی ئەردەڵان نەبوە. كەسێك لەمێژونوسەكانی ئەردەڵان باسیان نەكردوە.

دەماودەم ئەگێڕنەوە: خاتو كلاوزەڕ حەز لەیوسف یاسكە ئـەكا كەنۆكـەرێكی قۆزی خۆیان بوەو دەستی لەگەڵ تێكـەڵاو ئـەكا. خـان بەكەینوبـەینی كـلاوزەڕو یوسف ئەزانێ. لەسەر ئەوە یوسف سزا ئـەداو، فـەرمان ئـەدا لەچـینی دیـواردا بەزیندویەتی بینێژن. یوسف شاعیرێكی دەم پاراو بـوە. لەگـەڵ هـەمو چـینێكی دیوارەكەدا شیعرێك ئەڵێو، لەخان ئەپاڕێتەوە لێی ببورێ. ئەم هەمو پاڕانەوەیـە كەڵكی نابێ چینەكانی دیوارەكە ئەگاتە راستـی سـەری. ئەوسـا ئـیتر ئومێـدی بـەژیانو لێبـوردن نـامێنێ. بـۆ دەربڕینـی داخـی دڵـی ئەكەوێتـە جنێـودان، ئەڵێ:"ئەگەر ئـەمكوژی(...)، ئەگـەر نـامكوژی(...)، خـاتو كـلاوزەڕ كەوتـە ژێرمەوە." وەستاكە بۆ ئەوەی بەیەكجاری یوسف بێـدەنگ بكـا تۆپـەڵێك گـەچ ئەماڵێ بەدەمیدا.

بەشـی یەكـەمی چـیرۆكەكە هـەموی لەهەڵبەسـتراو ئەچـێ. شـا عـەباس خوشكێكی نەبوە ناوی زەڕینكولاه بێو، هیچ سەرچـاوەیەكی ئـەو سـەردەمەیش باسی ئەم ژنهێنانو شێرشكاندنە ناكات. رەنگە ئەم ژنـەی دراوە بـەخان ئەحمـەد خان، وەكو نوسەری (ذیـل:١٨) ئەڵێ: ((..یەكێ لەپەردەنشـینانی حەرەمسـەرای شاهی...)) بوبێ، نەك خوشكی شا. شاهەكانی ئێران هەرگیز لـەژنو پـارە تێـر نەئەبون. حەرەمسەراكانیان هەمیشە پڕ بـوە لـەژنو كـەنیزەك. جاروبـار لێیـان بەخشیون. بۆ نمونە: شا سوڵتان حسێن، دوایـین شـای سـەفەوی، ٥ هـەزار ژنـی سیغە كردوە، لەوانە ٢ هەزاریان كچ بون. فەتحعەلی شای قاجاریش نزیكەی هەزار ژنو كـەنیزەك لەحەرەمسـەراكەیدا بـوە. جاروبـار هەنـدێ لـەم ژنانـەیان، بەكاربەدەستو دەستوپێوەندەكانیان ئەبەخشی.

-٤-

گۆڕینی مەزەبی بنەماڵەی دەسەڵاتدار

میرەكانی ئەردەڵان تا هەڵۆخان هەمویان سونە بون. لـەخان ئەحمـەد خانـەوە كە لەدەرباری شا عەباسدا پەروەردە كراوە، ئیتر بون بەشیعە. لەم روەوە نوسـەری (ذیـل:١٨) ئـەڵێ: ((شـاه عەباسـی بەهەشـتی، خـان ئەحمـەد خـانی كـوڕی هەڵۆخانی چەند ساڵێك بەنەریتی قزلباشی پـەروەردە كـردو بەجلوبـەرگو نـازو نیعمەت، لەدابو شوێنی كوردیو عەشیرەیی دوری خستەوە. دوای ئەوەی خسـتیە

سـەر ڕەسـمو ڕێگـای قزلباشـی، بەنـەزەری شـاهانە چـاوی لێکـردو یـەکێ لەپەردەنشینانی حەرەمسەرای شاهی.. شانازی پێ بەخشی.))
تێبینی: دەربارەی ژنەکانی شاسولتان حسێن، بڕوانە: (رسـتم التـواریخ: ٧٠-٨٣)و، دەربارەی ژنەکانی فەتحعەلی شا، بڕوانە (تاریخ عضوی).

نوسەری (سـیر:٤٤)یـش چـیرۆکێکی تـری هـەلۆخان ئەگێڕێتـەوە کـەدیارە بیستویەتیو ئـەڵێ: ((لەسـەر دینـی ئیسـلامو مەزهـەبی ئـەهلی سـونەتو جەماعەت بو. تەعەسوبێکی تەواوی لەگـەڵ گروهـی دوانـزە ئیمـامی هـەبوو، هەرگیز ڕێگەی نەئەدان بێنە وڵاتەکەیەوە. کەبیستی خان ئەحمەد خـان خوشـکی شای هێناوەو تاقمێ قزلباشی لەگـەڵ خـۆی هێنـاوە، وتـی: "انـا لله وانـا الیـه راجعون، زۆر ناخایـەنێ کـەدەعوەتی رافیـزی لەکوردسـتاندا بـڵاو ئەبێتـەوە!"
نوسەری (تحفە:١٠٩)یش، ئەگێڕێتەوە کە لەکۆڕێکدا هەلۆخان بەتوڕەییـەوە ڕوی کردۆتە خان ئەحمەدو نزای لێ کردوەو وتویەتی:"...ڕۆڵە جوانـە مـەرگ بـی! وا کەپێی قزلباشت هێنایە ناو مەملەکەتی کوردستانەوە..."
ناکۆکی شیعە-سونە لەو سـەردەمەدا زۆر توندوتیـژو، یـەکێ لـەگرنگترین بیانوەکانی شەڕوشۆڕی نێوان ڕۆمو عەجـەم بـوە. ئێـران مـانی خـۆی لـەپێڕەوی مەزهەبی شیعەو عوسمـانی مـانی خـۆی لـەپێڕەوی مەزهـەبی سـونەدا دیـوە. گۆڕینی مەزەب بەناوی میرەکانیشەوە دیارە: کەلبعەلی، عەلیقولی، عەباسـقولی، حەسەنعەلی، ڕەزاقولی... کەهەمو ناوی شیعەن.

-٥-

گلدانەوەی میرە گومانلێکراوو سەرکێشەکانی ئەردەڵان لە پایتەختدا

مێژونوسەکانی ئـەردەڵان (لـب: ٤٨-٥٠)، (مسـتورە: ٤٧-٥٠)، (حدیقـە: ١٣٠)، (تحفە: ١١٠-١١١)، دەربارەی ناردنی هەلۆخان بەگیراوی بۆ دەرباری شـا عەباس، بەکەمێ جیاوازیەوە هەمویان یەك چیرۆك ئەگێڕنەوە:
شا عـەباس کەهاتـە سـەر تـەخت، دەسـەڵاتی ناوەنـدیی دەربـاری سـەفەوی لەوپەڕی لاوازیدا بو، بەڵام بەشێنەیی هێـزی تـێ گێڕایـەوەو دەسـەڵاتی بەسـەر سەرانسەری ئەرزی ئێـراندا پەیـداکردەوەو، گـەورەو دەسـەڵاتدارە خۆجێییـەکانی هێنایەوە ژێر باری فەرمانبەری. هەلۆخان، یەکێ بو لەوانەی گوێی نـەدابوە شـا عەباسو، نەچوبو بۆ لایو، لەشەڕو لەشکرکێشییەکانیشیدا بەشداری نـەکردبو. دوای ناردنی خان ئەحمەد خانی کوڕیشـی بەبارمتـە، پێوەنـدییان هـەر بـەجۆرە مابوەوە.

شا عەباس داوای لەخان ئەحمەد خان کرد بگەڕێتەوە کوردستان، خۆی کاروباری وڵات بگرێتە دەستو باوکی بۆ لای ئەم بنێرێ. خان ئەحمەد بەخەڵاتو بەراتەوە گەڕایەوە بۆ کوردستانو کەوتە دڵنەوایی‌و ڕاکێشانی خەڵك. هەڵۆخان بۆ ڕێز لێنانی کوڕەکەی کۆڕی میوانداری ڕێکخست. فەرمانی‌دا مێوژو گوێزێکی زۆریان هێناو بەسەر دانیشتوانی کۆڕەکەدا دابەشیان کرد. مشتێ مێوژو دو مشت گوێزو دو بەردیان لەبەردەم هەر یەکێکیاندا دانا. بەردەکان بۆ شکاندنی گوێزەکان بو.

خان ئەحمەد ئەم سفرەو خوانو ئەم میوانداریەی بەسوکایەتی ئەزانێ بۆ خۆی، بەتایبەتی کەئەم ماوەیەکی درێژی لەناو شارستانێتی قزلباشدا بەسەر بردبوو، کەسانی بێگانەی بۆ ئەم سەفەرە لەگەڵ خۆی هێنابو. ناردی لەناو بارەکانی خۆیدا قوتوی ڕەنگینی پڕ لەحەلەویاتو شیرینی جۆراوجۆری هێنایە کۆڕەکەوە. هەڵۆخان لەمە زۆر تورە ئەبێ بەخان ئەحمەد خان ئەڵێ: " بەم شیرینیە ژیانی منت تاڵ کردو کاروباری کوردستانت گەیاندە جێیەکی زۆر خراپ!))
بەتوڕەییەوە لەکۆڕەکە هەڵئەستێ‌و ئەچێتە ناو قەڵای حەسەناواوەو دەرگاکانی لەڕودا دائەخا.

خان ئەحمەد خان گەمارۆی قەڵاکەیدا، بەڵام نەیتوانی بیگرێ تادایکی پاسەوانەکانی قەڵای هەڵفریواندو، مەلا یەعقوبی ناردە لای خان ئەحمەدو شوێنێکی بۆ دیاری کرد کەنیوەشەو لەو شوێنەوە بێتە ناو قەڵاوە. هەڵۆخان پێ ئەزانێ‌و لەگەڕانەوەدا مەلا یەعقوب ئەگرێ‌و بڕیار ئەدا لەسەر ئەم خیانەتە کەرۆژ بوەوە بیکوژێ. هەمان شەو خان ئەحمەد دەرگای قەڵای بۆ ئەکرێتەوە ئەچێتە ناوی، هەڵۆخانی باوکی ئەگرێ‌و ڕەوانەی ئەسفەهانی ئەکا، مەلا یەعقوبیش ئازاد ئەکا.

مەلا یەعقوب، کە بەتەمای مردن بو، بەجۆرێکی چاوەڕێنەکراو بەر بو. لەو کاتەوە ئیتر کەیەکێ ئەکەوێتە بەر هەڕەشەی مەترسیی مردنەوە، هاوار ئەکا: ((خوای مەلا یەعقوب رزگارم کە!)) ئەمە بوە بەپەندو کەوتۆتە سەر زار.

-٦-

ئەم نەریتانە کەبنەماڵەی ئەردەڵانی بەشاهەکانی ئێرانەوە ئەبەستەوە، ئەگەرچی لەسەردەمی شا عەباسدا داهێنران، بەڵام دوای نەمانی زنجیرەی سەفەویش، لەدەرباری ئەفشار، زەند، قاجاردا پێڕەوی کرا.

سەرەنجامی هەڵۆخان

شا عەباس، لەهەڵۆخانی ئەردەڵان دڕدۆنگ بو، چونکە بۆ دەربڕینی دڵسۆزیو فەرمانبەری، هەرگیز نەچوبوە لایو لە لەشکرکێشیەکانیدا بەشداریی نەکردبو. بەبیانوی ئەوەی هەڵۆخان لەبەر پیری کەنەفت بوەو، لەناو عەشائیردا دەسەڵاتی نەماوە، خان ئەحمەدخانی کوڕی، کەهەر لەمناڵیەوە لەدەرباری شادا پەروەردە کرابو، ناردەوە بۆ کوردستان، بۆ ئەوەی ئەم لەجێگەی باوکی ببێ بەوالی ئەردەڵان (١٠٢٣). (عالم ارا: ٨٦٧).

هەڵۆخان ئەمەی پێ خۆش نەبو، بەخۆشیی ئامادە نەبو کاروباری وڵاتی تەسلیم بکا. مێژونوسی سەفەوی ئەم لاملییەی هەڵۆخان بەجۆرێكو مێژونوسەکانی ئەردەڵانیش بەجۆرێکی تری لێك ئەدەنەوە. (عالم ارا: ٩٢٦) ئەڵێ: بەپێی سروشتی مرۆڤ کە تا ئەمرێ ئامادە نیە دەس لەماڵو موڵکی دنیاو پلەو پایەو دەسەڵات هەڵبگرێ، کاروباری وڵاتی تەسلیمی خان ئەحمەدی کوڕی نەکرد. مێونوسەکانی ئەردەڵانیش.ئەڵێن: خان ئەحمەدخان ڕەفتاری کوردیو عەشیرەتی گۆڕیبو بەرەفتاری قزلباش،و، هەڵۆخان ئەترسا سەربەخۆیی وڵاتەکەی بەهۆی ئەمەوە لەناو بچێ.

خان ئەحمەد ساڵی ١٠٢٦ دوای ئەوەی بەشەڕوشۆڕ هەڵۆخانی باوکی شکاندو ناچاری کرد بکشێتەوە قەڵای حەسەناوا، بەیارمەتی دایکی بەفێڵ قەڵای حەسەناواو، لەناو قەڵاکەیشدا باوکی گرتو، بەگیراوی ڕەوانەی ئەسفەهانی کردو، خۆی کاروباری ئەردەڵانی گرتە دەس. (عالم ارا: ٩٢٦)، (لب: ٤٩-٥٠)، (مستوره: ٤٨-٤٩)، (حدیقه: ١٣٠-١٣١)، (تحفه: (١١٠-١١١).

هەڵۆخان لەو کاتەدا وەکو (عالم ارا: ٩٢٧) ئەڵێ تەمەنی لەهەشتا تێپەڕی بو بەڵام بەحەفتا ساڵ ئەچو. شا بڕیاریدا پاشماوەی ژیانی لەسەڵتەنەتخانەی ئەسفەهان، بەسەر بەرێ.

بەقسەی مێژونوسەکانی ئەردەڵان شا عەباس ڕێزی زۆری لەهەڵۆخان گرتوە، قازی مەلا شەریف ئەڵێ هەتا مرد لەئەسفەهان گل درایەوە، بەڵام (خەسرەو بەگ: ٥٠) ئەڵێ پاش ماوەیەك ڕێگە درا بگەڕێتەوە کوردستان بەو مەرجەی دەس نەخاتە ناو کاروباری ئەمارەتەکەوە. (مستوره:٤٩) هەردو قسەی گێڕاوەتەوە بێ ئەوەی ڕەئی خۆی بداو ئەڵێ خوا خۆی باشتری ئەزانێ. نوسەرانی (حدیقە: ١٣١)و (تحفە: ١١١) قسەکەی خەسرەو بەگیان وتۆتەوەو، ئەوەندەیان لێ زیاد کردوە کەدوای ٦ مانگ بەڕێزو سەربەرزیەوە ڕێگەی گەڕانەوەی دراوە، بەڵام (عالم

ارای عباسی: ۱۰۷۰) مەسەلەکەی بەچاکی رون کردۆتەوەو، لەناو روداوەکانی ساڵی ۱۰۳٦دا نوسیویّتی: ((هەڵۆخان، لەمیرەکانی زەمانی شا... بو، بەو جۆرەی کەپیّشتر باس کرا مەملەکەتی میراتیی بەخان ئەحمەدخانی کوڕی سپارد، بەپیّی فەرمان لەئەسفەهان دانیشت بو. تەمەنی لە۹۰ تیّپەڕی بو، لەم ساڵەدا بیّ ئەوەی نەخۆش بکەویّ، کتوپڕ مرد)).

لیّرەدا چەند پرسیاریّ دیّتە پیّشەوە: تۆ بڵیّی میّژونوسەکانی ئەردەڵان ((عالم ارای عباسی)) یان نەخویّندبیّتەوە، کەیەکیّ لەبەناوبانگترینی میّژوەکانی ئەوسای ئیّرانەو، نوسەرەکەیشی روداونوسی رەسمیی شا عەباس‌و هاوزەمانی روداوەکە بوە. یان خویّندویانەتەوە، بەڵام باوەڕیان بەگیّڕانەوەکەی ئەو نەکردوە؟ یاخود بۆ مەبەستیّکی سیاسی ئەبیّ ئەم روداوەیان گۆڕی بیّ؟

خان ئەحمەد خانی یەکەم (۱۰۲٥-۱۰٤٦)

-۱-

سەردەمی ژیان‌و حوکمڕانی خان ئەحمەدخان، سەردەمیّکی نائارام‌و ئاڵۆزو پڕ شەڕوشۆڕ بوە. لەلایەکەوە شەڕوشۆڕی رۆم‌و عەجەم‌و لەشکرکیّشی یەك لەدوای یەك، لەلایەکی ترەوە نائارامی هەلومەرجی ژیانی تایبەتی خۆی: خیانەتی خاتو کڵاوزەڕی هاوسەری، بەشداری لەشکرکیّشی بۆ سەر بەغدادو کەرکوك‌و موسڵ، شیّت بونی، کویّرکردنی کوڕەکەی، هەڵگەڕانەوەی لەدەرباری سەفەوی، پەنابردنی بۆ عوسمانی، شکانی لەدەشتی مەریوان... بیّگومان، خان ئەحمەد خان یەکیّ بوە لەخانە هەرە گەورەکانی ئەردەڵان‌و، دەوریّکی گرنگی لەڕوداوەکانی ئەردەڵان‌و ناوچەکەدا گیّڕاوە. میّژونوسەکانی ئەردەڵان، هەمویان بەڕیّزیّکی زۆرەوە چەندین لاپەڕەی میّژوەکانیان بۆ باسی سەروەریەکانی تەرخان کردوە، بەڵام زنجیرەی روداوەکانیان لیّ تیّکەڵاو بوە. دریّژەیان بەهەندیّ روداوی بچوك‌و بیّ بایەخ داوەو، هەندیّ روداوی گرنگ‌و کاریگەریان فەرامۆش یان بەکورتی گیّڕاوەتەوە. لیّرەدا، بەیارمەتی ئەوان‌و هەندیّ سەرچاوەی میّژویی تر، هەوڵ ئەدەم سەرلەنویّ روداوەکان دابڕیّژمەوە.

-۲-

شاعیریّکی ئەو سەردەمە روداوە گرنگەکانی ژیانی خان ئەحمەد خانی، بەحسابی ئەبجەد بەوردی بە٥ وشە، لە ٤بەیتی فارسی‌دا کورت کردۆتەو، ئەڵیّ:

خان اکراد یعنی خان احمد
سال (بخت: ۱۰۰۲) امد از عدم بیرون

سال (کج بخت: ١٠٢٥) یافت حکم جلوس
در (غلط: ١٠٣٩) گشت ابله و مجنون
باز صحت بیافت اندر (غم: ١٠٤٠)
یافت حکمی از پیشتر افزون
سال (غم ها: ١٠٤٦) هزیمتش دادند
رفت بیرون از این زمانه دون
کوردیەکەی:
خانی کوردەکان، واته: خان ئەحمەد،
ساڵی (بەخت) لەنەبون هاتە دەریّ
ساڵی (بەختی کەچ) فەرمانی حوکمڕانی وەرگرتو، لە (غەڵەت)دا گەوجو شێت بو
لەناو (غەم)دا چاك بوەوە، لەجاران زیاتر دەسەڵاتی پەیداکرد
ساڵی (غەمەکان) شکاندیانو، لەم زەمانە دونە دەرچوە دەریّ!

-٣-

پەلاماردانی موکریو بلّباس

پیّ ئەچیّ خان ئەحمەد خان سەرەتای فراوانخوازی قەڵەمڕەوەکەی بە لەشکرکێشی بۆ سەر موکریو بلّباس دەس پیّکرد بیّ. لەم هێرشەدا بیّ بەزەییانە کەوتۆتە راوانو کوشتنو تالاّنکردنیان. ئێلەکانی موکریو بلّباس لەو ئێلانەبون، کە بەدرێژایی سەردەمی سەفەوی، لەگەڵ دەسەڵاتی قزلباشدا لەململانیّدا بون. چەندین جار کەوتونەتە بەر هێرشی خوێناوی قەتلوعامو تالاّنی سەرو ماڵ. یەکیّ لەو هێرشە خوێناوییانە، لەساڵی ١٠١٩دا، شا عەباس خۆی سەرکردایەتی کردوە، کەمەلا جەلالی مونەجیم بەدرێژی گێڕاویەتیەوە. خان ئەحمەدخانیش کەپەروەردەی دەرباری شا عەباسو دڵسۆزی گوێڕایەڵی بیّ چەنوچونی بوە، دورنیە هێرشەکانی ئەمیش درێژەکێشانی هێرشەکانی ئەو بوبیّ. (بڕوانە: ملا جلال الدین منجم: ((تاریخ عباسی، یا روزنامە ملا جلال))، بەکوشش سیف الله وحیدنیا، تهران، ١٣٦٦)

-٤-

داگیرکردنی بەغداد

بەکر، یەکیّ لەئینکشاریەکانی بەغداد کەگەیشتبوە پلەی سوباشی، دەسەڵاتی زیادی کردبو چاوی بڕی بوە ئەوەی ببێتە پاشای بەغداد، لەپیلانێکی شێوە کودەتاییدا پاشای کوشتو، ناحەزەکانی تری لەناوبرد. داوای لەبابیعالی

کرد خۆی بکەن بەپاشای بەغداد. بابیعالی کەسێکی تری دانا بەپاشاو تا گەیشتنی ئەویش کەسێکیان نارد کاروباری بەغداد وەربگرێ تا وەزیری تازە ئەگات، بەکر ئەمیشی کوشت. فەرمان درا بەحافظ ئەحمەد پاشای والی دیار بەکر والی تازە بباتە سەر شوێنەکەی. ئەمیش هێزەکانی پاشاکانی دیاربەکر، موسڵ، مەرعەش‌و سیواسی کۆکردەوەو بەڕێگای موسڵ‌و کەرکوکدا بەرەو بەغداد چو، لەسەروی شاردا، نزیك ئەعزەمیە، بارگەی خست.

دانوسەندنی نێوان بەکرو حافظ بەئەنجام نەگەیشت، چونکە بەکر سوربو لەسەر ئەوەی فەرمانی پاشایەتی بەغدادی بۆ دەربچێ. چەند شەڕێ لەنێوان هێزەکانی بەکرو حافظ دابو، بێ ئەوەی هێزەکانی حافظ هیچ سەرکەوتنێ بەدەس بهێنن. بەکر کلیلی شاری بەغدادی بۆ شا عەباس ناردو داوای یارمەتی لێ کرد. شا عەباس ئەم هەلەی بەدەرفەت زانی، بۆ ئەوەی عیراق‌و پیرۆزگاکانی بگرێ. دەسبەجێ فەرمانی بۆ حاکمەکانی سەرسنور، لەوانە حاکمی ئەردەڵان، کە ئەوسا خان ئەحمەد خان بو، دەرکرد، بەسەرکردایەتی حاکمی هەمەدان کۆببنەوەو، بچن بۆ یارمەتیدانی بەکر سوباشی.

هێزێکی گەورەی ئێران بەسەرکردایەتی قەرچغای خان گەیشتە شارەبان. لەوێوە هەواڵیان بۆ سەرداری عوسمانی نارد: لەبەر ئەوەی بەغداد بۆتە شارێکی ئێرانی‌و، بۆ ئەوەی ئاشتی لەنێوان ئەم دو میللەتەدا دابین ببێ، داوایان لێ کرد ئەو ناوچەیە چۆڵ بکات. لێشاوی هێزی ئێرانی بەڕێگاوەبو. حافظ پاشا، بەرەو دوا کشایەوە موسڵ. قەرچغای خان گەیشتە بن دیواری بەغدادو داوای خۆبەدەستەوەدانی لەبەکر کرد. بەکر ملی نەدا.

شا عەباس لەهاوینی ١٠٣٣ (١٦٢٣)دا گەیشتە بەغداد. گەمارۆدانی بەغداد پێی نایە مانگی سێیەمەوە، پارێزەرانی قەڵاو دیوارەکان ورەیان بەرداو، محەمەدی کوڕی بەکر بەنهێنی لەگەڵ شا پێکهات شاری بەدەستەوە بدا بەو مەرجەی ژیانی بپارێزێ. شەوی ٢٨ی تشرینی دوەمی ١٦٢٣ سەربازی ئێرانی چونە ناو بەغدادەوە، لەبەیانی‌دا لەمنارەو سەربانی شوێنە بەرزەکانەوە شەیپوری سەرکەوتنی شای ئێران لێ دار. بەکر گیراو بە بەرچاوی محەمەدی کوڕیەوە بەئەشکەنجە کوژرا. هەمو سەربازەکانی عوسمانی‌و ژمارەیەکی زۆر سوننە گیران‌و، دەوڵەمەندەکان خرانە ژێر ئەشکەنجەوە. شا ئەیویست هیچ سوننەیەك بەزیندویەتی نەمێنێ. گۆڕخانەکانی ئەبو حەنیفەو شێخ عەبدولقادری گەیلانی روخێنران‌و، زۆری مزگەوت‌و قوتابخانەکان کرانە تەویلە. بەهەزاران ژن‌و منداڵ بەدیلی نێردرانەوە ئێران‌و فرۆشران‌و، جارێکی‌کە وڵاتەکەی خۆیان نەبینیەوە.

شا عەباس دوای ئەوەی زیارەتیٚ پیرۆزگاکانی کردو، سەفیقولی خانی بەحاکمی بەغداد دانا، خۆی گەڕایەوە ئیرانو، قەرچغای خان چوە سەر ولایەتەکانی موسڵو شارەزور، ئەوێشیان گرت. (لۆنگریك: ٧٦-٨٠).

هەندیٚ لەمێژونوسەکانی ئەردەلاّن عاتیفە هەڵی گرتونو، ئەم سەرکەوتنە جەنگیە: گرتنی بەغدادو کەرکوكو موسڵیان، بەپاڵ خان ئەحمەد خان داوە. (لب: ٦٠-٦١)، (مستورە: ٥٧-٥٨)، (حدیقە: ١٣٣)، (تحفە: ١١٦-١١٧) بێگومان خان ئەحمەد خان لە لەشکرکێشیەکانی ئێراندا بۆ سەر عیراق بەشداریەکی کاریگەری کردوەو، بەسوپای کوردستانەوە لەو لەشکرەدا کە بەسەرکردایەتی شا عەباس شاری بەغدادی گرتو، لەو لەشکرەدا کە بەسەرکردایەتی قەرچغای خان موسڵو کەرکوکی گرت، بەشدار بوە. (عالم ارا: ١٠٠٢-١٠٠٦) بەلاّم نەخان ئەحمەد بەتەنیا قارەمانی ئەم سەرکەوتنە بوەو نەهێزەکەیشی هێزی سەرەکی شەڕەکان بوە، ئەمیش یەکیٚ بوە لەو سەدان میرو سەردارانەی کە لەسەرانسەری ئێرانەوە لەگەڵ شا عەباس هات بون بۆ گرتنی بەغدادو، هێزەکەیشی جۆگەیەکی بچوکی دەریای ئەو لەشکرە گەورەیە بوە.

-٥-

مێژونوسەکانی ئەردەلاّن درێژە بە لەشکرکێشیەکانی خان ئەحمەد خان ئەدەنو ئەڵێن: چوە سەر رەواندز، حەریر، کۆیە، ئامێدیو، بۆ هەر یەکیٚ لەم شارانە حاکمێکی لەبنئامۆزاکانی: کوڕو نەوەکانی بارام بەگی کوڕی سورخاب بەگ، کە کەشمەکەشی رۆژگار بێدەسەلاّتی کردبون، دانا. هەروەها موسڵی گرتو چوە سەر یەزیدیەکان کوشتاری زۆری لیٚ کردنو تالاّنی کردن. ئەم سەفەرە وەکو (لب: ٦١) ئەڵیٚ: ٧ ساڵو ٣ مانگی خایاندوە.

هەرچەندە ئەم هەوالاّنە زۆریان پێوە نراوە، بەلاّم ئەبیٚ لەو سالاّنەدا بوبیٚ، کەبەغدادو موسڵو کەرکوك گیراوەو، دەسەلاّتی عوسمانی لەعیراقدا نەماوەو، عیراق بۆتە بەشێکی قەڵەمڕەوی ئیمپراتۆریەتی فراوانی سەفەوی. لەو سالاّنەدا خان ئەحمەد خان جگە لەوەی والی ئەردەلاّن بوە، بەگلەربەگی شارەزوریش بوە. قەڵەمڕەوی ئەردەلاّن لەهیچ سەردەمێك دا، نە پێش ئەمو نە دوای ئەم، بەئەندازەی ئەم سەردەمەی خان ئەحمەد خان فراوان نەبوە.

-٦-

خان ئەحمەدخان سالاّنی ١٠٣٩-١٠٤٠ توشی نەخۆشی ئەقڵیی بوە. نەخۆشینەکەی ئەوەندە سەخت بوە، گەورەپیاوانی ئەردەلاّن ناچار بون لەژورێکی تەنیادا بەزنجیرکراوی زیندانیی بکەن. (عالم ارا)یش لەڕوداوەکانی ساڵی

١٠٣٩دا، لەم بارەیەوە ئەڵێ: ((خان ئەحمەدخان، کە لەخاسانی حەریمی عیزەتو پەروەردەکراوەکانی ئەم دەوڵەتە بو... بەپێی فەرمانی شا، والی گوێلێگیراوی تایەفەکانی ئەردەڵان بو.. لەم کاتەدا توشی نەخۆشینێبو نەیئەتوانی کاروباری وڵات بەڕێوە ببات، لەبەر ئەوەی پشت بەمیر مەئمونی برای نەئەبەستراو، گومانی لێ ئەکرا بیکوژێ، کاربەدەستانی دەوڵەت بەچاکیان نەزانی لەوێ بمێنێتەوە، هێنایانە دەربار بۆ ئەوەی پزیشکەکانی شا تیماری بکەن)).

نەخۆش کەوتنی خان ئەحمەدخان هاوزەمان بوە لەگەڵ چەند روداوی گرنگدا: مردنی شا عەباس (١٠٣٩)و هاتنی شا سەفی بۆ سەر تەختو، هێرشی گەورەو فراوانی خوسرەو پاشای سەرداری عوسمانی بۆ سەر موسڵو شارەزورو ئەردەڵانو هەمەدان.

-٧-

داگیرکردنی ئەردەڵان

عیراقو پیرۆزگاکانی بۆ دەوڵەتی عوسمانی گرنگیەکی گەورەی هەبو، بەتایبەتی لەروی مەعنەویەوە. لەبەر ئەوە نەیئەتوانی وازی لێبهێنێ. چەند جارێ لەشکری نادرە سەری سەرکەوتو نەبو.

(لۆنگریک: ٨٧-٩٠) بەیارمەتی سەرچاوە عوسمانیەکان دەنگوباسی لەشکرکێشیەکی گەورەی عوسمانی بۆ سەر مەڵبەندی ئەردەڵان ئەگێڕێتەوە، کەخوسرەو بەگو مەستورە لێی بێدەنگ بونو، (حدیقە)و (تحفە)یش بردویانەتە سەردەمی حوکمڕانی سلێمان خانی کوڕی عەلەمەدین.

خوسرەو پاشا، لەئایاری ١٦٢٩ (١٠٣٩)دا، بە لەشکرێکی گەورەوە بەرەو عیراق بۆ ئازادکردنی بەغداد کەوتە رێ. بەسەر قۆنیەو حەلەبو دیاربەکردا گەیشتە موسڵ. ئەو وەرزەی ساڵ زۆر سەخت بو. لەهەندێ شوێن بەفری زۆرو لەناوەڕاستی عیراقدا بارانێکی زۆر باری. پیرەکانی وڵات بەدرێژایی تەمەنیان بارانی وا زۆریان لەموسڵ نەدی بو. رێگەوبانەکان هەموی بوبون بەقوڕو چڵپاو. لەبەر ئەوە پەلاماردانی بەغدادیان لەو هەلومەرجەدا بەباش نەزانی.

هێزەکە لەزێی گەورە پەڕییەوە بەنیازی ئەوەی پەلاماری خواروی عیراقو رۆژهەڵات بدا. لەنزیك هەولێر ئەنجومەنێکی جەنگییان بەست. حاکمە ئێرانیەکانی هەولێرو کەرکوك هەڵاتن بۆ بەغداد. هەمو سەرکردەکانی سوپاو سەرۆکی تیمارەکانو بەگەکانی کوردو شێخەکانی عەرەب، لەم ئەنجومەنەدا، بەشدار بون. دەرکەوت هێرش بەرەو خواروی عیراق، بەهۆی قوڕو چڵپاوی رێگەو

مەترسی گوشاری دوژمنانەی ئەردەلآن لەپشتەوە، لەکردن نایەت. بڕیار درا یەکەمین هێرش بۆ سەر شارەزور بکرێ، بۆ پاککردنەوەی لەلایەنگرانی ئێران.

ئەو کاتە هێشتا خان ئەحمەدخان والی ئەردەلآن‌و بەندەی دڵسۆزی شا بو، بەلآم خۆی نەخۆش‌و لەناو خزمەکانیشی‌دا زۆری تێ‌دا بو لایەنگری ئیمپراتۆرییەتی عوسمانیی سوننە بون. کەئۆردوی رۆم لەکەرکوکەوە بەرەو رۆژهەلآت کشا زۆر لەبەگەکانی ئەردەلآن‌و ۲۰ خانی کورد بۆ دەسماچکردنی وەزیر ئامادە بون.

سوپای عوسمانی لەبەردەم تولەڕێی شاخەکانی هەورامان‌دا لەگولعەنبەر (خورماڵ) راوەستاو، سەرکردەکانی ئەنجومەنێکی جەنگیی گرنگیان بەست. بڕیاریان‌دا ئەو قەلآ کۆنە ئاوا بکەنەوە، کەسولتان سلێمانی قانونی کاتی خۆی لەسەر سنور دروستی کردبوو، دوای ئەو شا عەباس روخاندبوی. پاش ۷ حەفتە کاری سەخت قەلآکەیان دروست کردەوە. ئینجا خوسرەو پاشا پێشەنگی هێزەکانی نارده سەر ولآتی ئەردەلآن، یەکەم ئامانجیان قەلآی مەریوان بو، گرتیان‌و هێزێکی پارێزگارییان لێ‌دانا. هێشتا هێزی سەرەکی عوسمانی لەشارەزور چاوەڕوان بو، زەینەڵ خانی شاملو، سەرکردەی گشتی هێزەکانی ئێران، لەهەمەدانەوە بەخێرایی جمی، بەتەمابو راستەوخۆ هەڵ بکوتێتە سەر شارەزور کەبنکەی ئۆردوی رۆمی لێ‌بو. سوپای قزلباش‌و ئۆردوی رۆم لەدەشتی مەریوان بەرەنگای یەك بون. لەسوپای قزلباش چەند هەزار کەس کوژراو، زەینەڵ خان بەشکاوی گەڕایەوە ئۆردوگای شا سەفی. شا لەسەر ئەم شکانە لەسەری زەینەڵ خانی‌داو، رۆستەم خانی لەجێگەی ئەو کردە سوپا سالار.

لۆنگریك نوسیوێتی کەخان ئەحمەدخان، لەم لەشکرکێشییەدا، لەگەڵ زەینەڵ خان بوە. ئەمە جێگەی گومانە، چونکە لەو کاتەدا باری تەندروستی خان ئەحمەد بەڕادەیەك خراپ بوە تین‌و توانی بەشداری تێ‌دا نەبوە. رەنگە ئەوەی بەشداربوە، سلێمان خانی کوڕی میر عەلەمەدین بوبێ، کەیەکێ لەنزیکەکانی شا سەفی‌و، دواتریش لەجێگەی خان ئەحمەدخان کراوە بەوالی ئەردەلآن. رەنگە هەر لەبەر ئەوەیش بێ نوسەرانی حدیقەو تحفە لەژیننامەی ئەودا گێڕاویانەتەوە.

دوای ئەم سەرکەوتنە خوسرەو پاشا چوە ناو خاکی ئەردەلآنەوە. قەلآی حەسەناوای گرت‌و زۆری لێ کوشت‌و تالآنی کرد. لەحوزەیرانی ۱٦۳۰ (۱۰٤۰)دا گەیشتە هەمەدان. ٦ رۆژ کوشتاریان تێ‌دا کردو شارەکەیان تالآن‌و وێران کردو گەیشتنە دەرگەزێن‌و ئەوێشیان وێران کرد.

لەئەنجومەنێکی جەنگی‌دا، سەرکردەکانی ئۆردوی عوسمانی بڕیاریان‌دا بەرەو بەغداد بگەڕێنەوە، بەتایبەتی ئیتر کەهاوینیش داهات بو، ئەو وەرزەی عیراق

لەباربو بۆ لەشکرکێشی. ئۆردوی رۆم روی بەرەو رۆژئـاوا وەرگێـڕا. بەلورِسـتاندا گەڕایەوە دەشتی دیالەو، لەتشـرینی دوەمدا دەوری بەغـدادی دا. گەمارۆدانەکـە سەرکەوتو نەبو. خوسرەو پاشا بڕیاری کشـانەوەیدا لـەڕۆژانی یەکـەمی ١٦٣١دا گەیشتە موسڵ.

-٨-

سالّی ١٠٤١ خان ئەحمەدخان لەنەخۆشینەکەی هەستایەوەو، هەر ئـەو سـاڵە بەهێزێکی ئێرانیەوە بەرەو شارەزور بەڕێ کەوتو، هێزەکانی ئـەردەلانیش دایانـە پاڵی. هەمو ئەو شوێنو قەلایانەی شارەزوری گرتەوە، کەسـاڵی پێشـو لەشـکری عوسمانی گرتبونی، ناوچەکە هاتـەوە ژێردەسـتی خـۆی. ٥ لـەو پاشـایانەی لـەم ناوچەیەدا دانرابونو، خان ئەحمـەدخان لـەم هێرشـەدا راوی نـابون، هـەلاتن بـۆ موسـڵ، لەسـەر ئـەم هەلاتنـە هـەر پێنچـیان کوشـتن. (ذیـل عـالم ارا: ٥٩)، (لۆنگریك: ٩٠).

-٩-

سەرەنجامی خان ئەحمەدخان

سورخابی کـوڕی خـان ئەحمـەدخان، کـەوەکو (ذیـل شـرفنامە: ١٩) ئـەڵێ: ((کەبنەچەکەی دەگەڕایەوە بۆ پەردەنشینانی حەرەمسەرای شـاهی))، لـەزەمانی شا عەباسەوە لەئەسفەهان لەدەرباری سەفەویدا بۆ پـەروەردەکردن راگیرابـو. شـا سەفی دڵی لێ پیس کردو چاوی دەرهێنا. ئەم هەواڵە خان ئەحمـەدخانی هەژانـد. بەقسەی (ذیل عالم ارا: ١٨٩): ساڵی ١٠٤٦ لەئێران هەڵگەڕایـەوەو پـەنای بـۆ دەوڵەتی عوسمانی برد.

لەو کاتەدا لەنێوان رۆمو عەجەمدا هێشـتا بـارودۆخی جـەنگ بـەردەوام بـو، هێزێکیان بـۆ یارمەتیـداندا بـەخان ئەحمـەدخان. هێزێکـی ئێرانـی لەدەشـتی مەریوان هاتە سەر ئەم هێزەی لەگەڵ خان ئەحمەدخان بو. شەڕ بـەقازانجی ئێـران بەلادا کەوت. لەشکری رۆمو خان ئەحمەدخان شکان (١٠٤٦). خـان ئەحمـەدخان بەشکاوی کشـایەوەو چـوە موسـڵ. هـەر لـەو سـاڵەدا لەتەمـەنی ٤٤ سـاڵیدا بەئاوارەیی لەموسڵ جوانەمەرگو لەنەبیّ یـونس بـەخاك سـپێردرا. (لـب: ٦٣-٦٦).

بەم پێیە ئەو هەواڵەی (حدیقە: ١٣٤)و (تحفە:١٢٠) ئەیگێڕنەوە، کەگوایـە: خان ئەحمەدخان، کرماشان، هەمەدان، ورمـێی هێناوەتـە ژێـر دەسـتی خـۆیو، حاکمـەکانی قزلباشـی لێ دەرکـردنو هـی خـۆی لەجێگـە دانـاونو، سـوڵتانی عوسمـانییش ولایەتـەکانی موسـڵو کـەرکوکی پـێ بەخشـیوە. مـاوەی ٧ سـاڵ

بەسەربەخۆیی حوکمڕانی کردوەو، لەمینبەری مزگەوتەکاندا خوتبە بەناوی ئەمەوە خوێندراوەتەوەو سکەی پارەی بەناوی خۆیەوە لێ داوە... لەهیچ سەرچاوەیەکدا، تەنانەت لەمێژوەکانی خەسرەو بەگو مەستورەیشدا، پشتیوانی لەم چیرۆکانە نەکراوە، لەبەر ئەوە دور نیە هەڵبەستی خەیاڵی خۆیان بێ.

محەممەدخان کوڕی خوسرەوخان (١١٠٥-١١١٣؟)

-١-

ئەگەرچی خوسرەوخانی باوکی بەفەرمانی شا سلێمان کوژرابو، بەڵام خۆی لەدەزگای سەفەویدا لەئەسفەهان مابوەوە. شا سولتان حسێن، کەهاتە سەر تەخت، محەممەدخانی لەجێگەی خان ئەحمەدخان کرد بەوالیو ڕەوانەی کوردستانی کردەوە.

-٢-

بوژانەوەی میرایەتی بابان

لەسەردەمی ئەمدا، میرایەتی بابان، سەرلەنوێ بوژایەوەو، وەکو هێزێکی کاریگەر لەڕوداوەکانی ناوچەکەدا هاتە مەیدانەوە. سلێمان بەبە، ناوچەکانی مەرگە، شاربازێڕ، قەرەداغی هێنابوە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوەو، هێزێکی گەورەو دەزگایەکی زلی پێکەوە نابو. لەو ماوەیەدا قاتوقڕیو برسێتیەکی کوشندە لەبەغداد بڵاوبوەوە. سلێمان بەبە لەگەڵ دلاوەری، موتەسەڕیفی شارەزوردا بو بەشەڕی، دلاوەر کوژراو، سلێمان بەبە کەرکوکی گرت، کەناوەندی ولایەتی شارەزور بوو. والی بەغداد بەگفتو گەف ویستی بیهێنێتەوە ژێرباری فەرمانبەری، کەڵکی نەبو. هێزی ناردە سەری ئەویش چاری نەکرد.

-٣-

لەهەوڵی فراوانخوازیدا، سلێمان پەلاماری قەڵەمڕەوی ئەردەڵانیدا. هەورامان، مەریوان، بانە، سەقزی گرت. محەممەدخان چاری هێرشی سلێمان بەبەی پێ نەکرا. شا سولتان حسێنی سەفەوی نامەی شکاتی بۆ سولتانی عوسمانی ناردو، لەهەمان کاتدا لەشکرێکی گەورەی بەسەرکردایەتی عەباسقولی خانی زیادئوغلی قاجار ناردە سەری. لەدەشتی مەریوان لێکیاندا. دوای شەڕێکی خوێناوی سەرداری قزلباش سەرکەوتو، سلێمان بەبە بەتێشکاوی کشایەوە. (لب: ٧٤) ئەم هێرشەی سلێمان بو بەهۆی هەڵتەکاندنی دەسەڵاتی محەممەدخانو، دورخستنەوەی میرەکانی ئەردەڵان، تا چەندین ساڵ، لەکاروباری کوردستان.

ئه نجامه‌كانی شه‌ڕی مه‌ریوان (١١١١)

میر سلێمان، میری بابان به‌شێكی ولاتی ئه‌رده‌ڵانی گرت. له‌و كاته‌دا محه‌مه‌دخانی كوڕی خه‌سره‌وخان والی ئه‌رده‌ڵان بو. والی خۆی به‌رگه‌ی ئه‌م هێرشه‌ی نه‌گرت. شا سوڵتان حسێنی سه‌فه‌وی، له‌لایه‌كه‌وه نامه‌ی شكاتی بۆ سوڵتانی عوسمانی نارد‌و داوای سزادانی میری بابانی كردو، له‌لایه‌كی تره‌وه له‌شكرێكی گه‌وره‌ی به‌سه‌ركردایه‌تی عه‌باسقولیخانی قاجار ناردە سه‌ری. له‌ده‌شتی مه‌ریوان شه‌ڕێكی قورس له‌نێوان له‌شكری بابان‌و سه‌فه‌وی‌دا قه‌وما. له‌شكری بابان شكا.

ئه‌م شه‌ڕه دو ئه‌نجامی به‌دوی خۆی‌دا هێنا:

یه‌كه‌میان، ئێران قه‌تلوعامی كورده‌كانی ئه‌رده‌ڵان‌و، عوسمانی قه‌تلوعامی كورده‌كانی بابانی كرد.

((قاسم سولتانی هه‌ورامی به‌عه‌باس خانی سه‌ردار رائه‌گه‌یه‌نێ كه‌محه‌مه‌دخانی والی‌و ئه‌هالی كوردستان له‌گه‌ڵ سلێمان پاشای به‌به هه‌م به‌یعه‌ت‌و هه‌م داستان بون. سه‌ردار حوكمی كوشتنی ئه‌هالی كوردستان ده‌رئه‌كا. مناره‌یه‌ك له‌كه‌لله‌ی سه‌ره‌كانیان دروست ئه‌كه‌ن‌و سه‌ری قاسم سولتانیش له‌سه‌رو هه‌مو سه‌ره‌كانه‌وه دائه‌نێن. من حفر بئرا لاخیه فقد وقع فیه)) (لب: ٧٦)، (مستوره: ٧٦-٧٧)و، به‌قسه‌ی (تحفه)و (حدیقه) له‌سه‌ر ئه‌م دوزمانیه، سه‌رداری له‌شكری سه‌فه‌وی، ١ هه‌زارو ٥ سه‌د كه‌سی لێ كوشتن‌و، مناره‌یه‌كی له‌كه‌لله‌ی سه‌ریان دروست كرد.

به‌ڵام به‌پێچه‌وانه‌ی قسه‌كانی (لب: ٧٦) كه‌ئه‌ڵێ: سلێمان به‌به (له‌گه‌ڵ تاقمێكی كه‌م هه‌ڵات‌و ره‌وانه‌ی ئه‌سته‌مولّ كرا))، یان قسه‌كانی (مستوره: ٧٧) كه‌ئه‌ڵێ: ((سلێمان پاشای بابان كه له‌هه‌ردو ده‌وڵه‌ت یاخی ببو پاش وتووێژ له‌گه‌ڵ والی به‌غدا چاره‌نوسی خۆی له‌وه‌دا دیت، كه‌عوزر بۆ ده‌رباری عوسمانی بێنێته‌وه‌و لێیان نزیك بكه‌وێته‌وه.)) یان (لۆنگریك: ١٠٦) كه‌ئه‌ڵێ: ((له‌ئه‌سته‌مولّ به‌خۆشیه‌وه پێشوازی لێ كرا..))، یان (زكی، تاریخ السلیمانیه: ٦٣-٦٤) كه‌ئه‌ڵێ: ((كرا به‌حاكمی ئه‌درنه))، به‌ڵكو وه‌كو (هامه‌ر پورگشتال: ٤/ ٢٨٨٣) نوسیوێتی: ((له‌زه‌مانی حكومه‌تی حه‌سه‌ن پاشادا... به‌یارمه‌تی پاشاكانی حه‌ڵه‌ب‌و دیاربه‌كر شكێنراو، له‌گه‌ڵ ١٧ به‌گی كوردا كه له‌یاران‌و یاوه‌رانی ئه‌و بون، كوژرا...)).

دوه‌میان، له‌هه‌ردو ئه‌ماره‌ت‌دا تا چه‌ند ساڵێ ده‌سه‌ڵات له‌م لا له‌ده‌ست بنه‌ماڵه‌ی ئه‌رده‌ڵان‌و له‌ولا له‌ده‌س بنه‌ماڵه‌ی بابان ده‌رچو.

لەم روداوانەدا محەمەدخانی ئەردەڵان لێخرا، ئاخۆ ئەویش کوژراوە یان دور خراوەتەوە، مێژوەکانی ئەردەڵان، جگە لە (لب: ٧٧) کەئەڵێ تا ساڵی ١١١٣ والی بوە، ئەوانیتر لەو بارەیەوە هیچ زانیاریەك بەدەستەوە نادەن. بەڵام دەرباری سەفەوی دوای ئەوە تا ماوەیەك ئیتر راستەوخۆ حاکمی بۆ کوردستان داناوە. بەڕێز محەمەدخانی گورجی (١١١٣-١١١٦)، حەسەنعەلیخانی ئیعتیمادەل دەولە (١١١٦-١١١٨)، ئینجا حسەینعەلیخانی برای (١١١٨-١١١٩)، ئەنجا کەیخوسرەو بەگ (١١١٩-١١٢١) کراون بەحوکمڕانی کوردستان. (مستورە: ٧٩)، (تحفە: ١٢٨-١٣٠).

لەو لایش میرایەتی بابان لەو پەڕی نائارامیدا دابەش بوبو، ماوەی چەند ساڵێ ((موتەسەللیم))ی تورك راستەوخۆ بەڕێوەیان ئەبرد، تا خانە پاشا، لەسیبەکانی ئەو چەرخەدا، هاتەوە مەیدان. (العزاوی: ٥/ ١٩١)، (لۆنگریك: ١٥٧).

تێبینی: بۆ درێژەی ئەم شەڕە بڕوانە: (ذیل: ٢٢)، (لب: ٧٤-٧٦)، (مستورە: ٧٥-٧٧)، (تحفە: ١٢٧)، (حدیقە: ١٤١)، (نوائی: ١٢٩-١٣٠)، (لۆنگریك: ١٠٥)، (امین زکی، تاریخ السلیمانیە: ٦٢).

بنیاتنانی شاری سنه
سلێمان خان کوڕی عەلەمەدین (١٠٤٦-١٠٦٦)

-١-

کەخان ئەحمەدخان لەدەرباری سەفەوی هەڵگەڕایەوەو پەنای بۆ ڕۆم بـرد، شـا سەفی (١٠٣٩-١٠٥٢)، سلێمان خانی کوڕی میر عەلەمەدینی لەجیّکرد بەوالی ئەردەڵان. میر عەلەمەدینی باوکی، لەسەردەمی خان ئەحمەدخان دا پەنای بـۆ ڕۆم بردبو، بەڵام بەناتومێدی لەوێ مردبـو، ئـەو کاتـە سـلێمان خـان لەگـەڵ خـان ئەحمـەدخان دا بەشـداری شـەڕو لەشکرکێشـیەکانی بـو. سـلێمان خـان ئـازاو لێوەشاوەبو. خان ئەحمەدخان سڵی لیّتەکرد، ویستی لەناوی بەرێ. سلێمان لەخۆی ترساو هەڵات. پەنای بۆ دەرباری شا سـەفی بـرد. لـەپێش‌دا گـوێی پـێ نـەدراو ژیانێکی ناخۆشی بەسەر ئەبرد. تا شا سەفی بەلەشکرەوە بۆ شەڕی عوسمانی چوە سەر قەڵای ئێرەوان. سـلێمان لـەم شـەڕەدا ئازایـەتی نوانـد. ئەمـە بـو بـەهۆی نزیککەوتنەوەی لەدەزگای سەفەوی. کە خان ئەحمەدخان لێخرا، شا سەفی ئـەمی نارد بۆ کوردستان.

-٢-

بنیاتنانی سنه

سلێمان بەڵێنی بە شا دابو، ((دارولمولکی کوردستان)) بگوێزێتـەوە، سـاڵی ١٠٤٦ هەمان ساڵی دەسپێکردنی حوکمڕانی خۆیو، تێشکانی خان ئەحمەدخانو مـردنی، لەسەر گردێك لەجێگایەکدا کـەناوی ((سـینە)) بـو قەڵایـەکی قـایمی دروست کرد. خانوو حەمامو مزگەوتو بازاڕی تیّدا بنیات نا. چەند جۆگەیـەکی لەدەشتی سەرنوویێ ڕۆژئاوای سنەوە ڕاکێشاو، بە ٣ حوشترگەرو ئاوەکەی بۆ نـاو قەڵا سەرخست. قەڵاکانی زەڵم، حەسەناوا، پڵنگانی ڕوخاندو، ((دارولحکومـە))ی ئەردەڵانی گوێزایەوە قەڵای تازە، کە لەناو خەڵكدا بە سـنە نـاوی دەرکـرد. (لـب ٦٧-٦٩)، (مستورە: ٦٤-٦٦)، (حدیقە: ١٣٦-١٣٧).

مێژونوسەکانی ئەردەڵان ئەڵێن نیاز لەڕوخاندنی قەڵاکانی زەڵـم، حەسـەناوا، پڵنگـان، ئـەوە بـوە کـەئیتر هیچـکام لـەمیرەکانی ئـەردەڵان نـەتوانن لـەکاتی سەرپێچیو یاخی بوندا لەشاکانی ئێران خۆیانی تیّدا قایم بکەن. ڕەنگـە ئەمـە هۆیەك بێ، بەڵام هۆی لەمـە گـرنگتر ئـەوەبوە: میرەکـانی ئـەردەڵان ویسـتویانە بنکەی ئەمارەتەکەیان لەسنوری دەسەڵاتی دەوڵەتی عوسمانیو دەسـتدرێژیەکانی پاشەڕۆژی دور بخەنـەوە. بەتایبـەتی دوای ئـەوەی شـارەزور، شـاربازێڕ، قـەرەداخ لەسنوری قەڵەمڕەوی ئەماندا نەماو، کەوتە سنوری دەوڵەتی عوسمانیـەوە، ئـیتر

ئەم قەلایانە هەمو کەوتبونە سەر سنورو، بەئاسانی لەشکری دوژمن نەگەیشتە سەریان.

گوێزانەوەی میرەکانی ئەردەڵان لەقەلایەکەوە بۆ قەلایەکی‌تر، پێوەندی بەخۆشیی‌و ناخۆشیی ئاوو هەواو، هەژاریی‌و دەوڵەمەندیی ناوچەکەو، هاتوچۆی بازرگانی‌و، کاروباری رۆشنبیرییەوە نەبوە، بەڵکو هۆی بڕیاردەر لەپلەی یەکەم دا، هەمیشە ئاسایش بوە. دروستکردنی شاری سنەیش هەر لەبەر هۆی ستراتیجی-جەنگیی بوە.

سنە بەدرێژایی چەند قەرن، جگە لەوەی ناوەندی دەسەلاتی والیەکانی ئەردەڵان بو، بو بەمەڵبەندێکی گرنگی شارستانی، خوێندەواری، رۆشنبیری‌و بازرگانی.

-٣-

گرتنەوەی بەغداو پەیمانی زەهاو

سوڵتان مرادی عوسمانی لەشکرێکی گەورەی سازداو خۆی لەگەڵی بەرێ کەوت بۆ گرتنەوەی بەغداد. شا سەفەوی کابرایەکی لاوازو زۆرتر خەریکی رابواردن‌و خۆشگوزەرانی بو، تا دەوڵەتداری‌و لەشکرکێشی. دوای گیرانی بەغداد گفتوگۆی لەگەڵ سوڵتانی عوسمانی دەس پێ‌کرد. ئەم گفتوگۆیانە ساڵی ١٠٤٩، بۆ چارەسەرکردنی ناکۆکیە ئەرزی، دینی، سیاسیەکانیان، بە بەستنی((پەیمانی زەهاو)) کۆتایی هات، کەگرنگترینی هەمو ئەو پەیمان‌و رێککەوتنانە بو، کە تا ئەو کاتە لەنێوان ئەم دو دەوڵەتەدا بەسترابون. بەپێی ئەم پەیمانە:

سنوری نێوان هەردو دەوڵەتی لەقافقاسەوە تا سەروی خەلیج: لەئاخسقە، قارس، وان، شارەزور، بەغداد، بەسرە، دیاری کرد. لەم دابەشکردنەدا: مەریوان، قەلای مەریوان، دەرەتەنگ، لەگەڵ هۆزەکانی پیرەو زەردوییی بەر ئێران کەوت. بەدرە، جەسسان، مەندەلی، سەرمیل، درنە، قەلای زەڵم، قزلجە، سەرچاوەی چەمی چەقان لەگەڵ هۆزەکانی زیادین‌و هارونی لەئێلی جاف بەر عوسمانی کەوتن.

ئێران بەڵێنی‌دا ئیتر لەمینبەری مزگەوتەکانەوە واز لەسوکایەتی بەخەلیفەکانی راشیدین‌و سەحابەکانی پێغەمبەر بهێنن‌و، عوسمانی بەڵێنی‌دا کەرەفتاری باش لەگەڵ زائیرانی پیرۆزگاکانی عیراق‌و، حاجییانی ئێرانی بکرێ.

هەردولا بەڵێنیان بەیەکتری‌دا کەدالدەی راکردوانی یەکتری نەدەن. (الراوی: ٢١١-٢١٦) (پارسادوست: ٤٥).

-٤-

سەرەنجامی سلێمان خان

سلێمان خان هەتا سەر نەیتوانی لەو شارەدا بژی کەخۆی بنیاتی نابو. دوای ئەوەی سوڵتان مراد هێرشی کرد بۆ سەر بەغدادو گرتی. خوسرەو پاشا بەلەشکرێکی گەورەوە پەلاماری شارەزوری دا. شارەزور، قەرەداخ، قزلجە، شاربازێری گرتو چوە مەریوانەوە. وەکو (مەستورە: ٦٦) ئەلێ: ((... لەبەرئەوەی کەسنورەکانی بەدەست رۆمەوە بونو سلێمان خان توانستی ئەوەی نەبو بەرەنگاریان بێتەوە، شا سەفی لێی بەگومان کەوت، بۆ ئەسفەهانی بانگ کردو لەوێی هێشتەوەو نەی هێشت جارێکی دیکە بۆ کوردستان بگەڕێتەوە، هەر لەوێ مایەوە تا فەرمانی خودای بەجێ هێنا)).

-٥-

کەلبعەلی خانی کوڕی سلێمان (١٠٦٠)

سلێمان کە لەئەسفەهان مرد، مورید سوڵتانی کەلوڕ سەرپەرشتیکەری کاروبارەکانی بو، پیاوێکی تێگەیشتوی زیرەکو، لەدەرباری شادا دەسڕۆیشتو بو. لەلای شا تێکەوت مولکەکانی بەسەر منالەکانیدا دابەش بکا، شا رازی بو:

کەلبعەلی خان لەسنەو، خوسرەو خان لەمەریوانو، زۆراب سوڵتانی کوڕی کەلبعەلی خان لەسیاکیۆو، مورید سوڵتان لەپڵنگان، دانران. هەورامان بەیەکێ لەسانەکانی خۆیو، ئێلی جافو جوانڕۆیش بەیەکێ لەگەورەکانیان سپێردرا.

-٦-

خان ئەحمەد خانی دوەم، کوڕی کەلبعەلی خان

کەباوکی مرد ئەم لەجێگەی بو بەفەرمانڕەوای ئەردەڵان. بەپێچەوانەی باوکیەوە ئەم کابرایەکی دەسبڵاو بو. زۆرتر لەوەی خەریکی کاروباری وڵاتەکەی بێ، خەریکی خۆشگوزەرانیو رابواردنو راووشکار بوو. لەبەر ئەوەی لەدەسبڵاویدا بێ حساب بو، ناویان نابو خانە زێڕینە.

خەسرەو خانی مامی، کەحاکمی مەریوان بو، لای شا سلێمان زمانی لێداو بۆی تێچاند. شا سلێمان، فەرمانی لێخستنی خان ئەحمەدو دانانی خوسرەو خانی بەوالی ئەردەڵان دەرکرد. خوسرەو خان لەمەریوانەوە بەخێرایی بەرێ کەوتو لەناکاو دای بەسەر خان ئەحمەدخان دا لەسنەو گرتی. بەزنجیرکراوی رەوانەی ئەسفەهانی کرد.

-٧-

خوسرەو خانی یەکەم، کوڕی سلێمان خان (١٠٨٩-١٠٩٣)

(مستورە: ٧١) لەباسی خوسرەو خاندا ئەڵێ: ((کاتێ لەساڵی ١٠٨٩دا خوسرەو خان چوە سەر تەختی فەرمانڕەوایی، بەئازارو ئەشکەنجەدانو ستەمکاری گیانی خەڵکی هێنایە کونەلوتیانو دەوری هەمو بژێوو گوزەرانو بەڕێوەچونێکی لەهەژارو دەستەوسانان پێوە داو، بناغەی زوڵمو زۆری دامەزراندو چەسپاند. بانگی دەستدرێژیو ستەمکاریی بەگوێی ژێر دەستیاندا راهێشتو سامانێکی، خان ئەحمەدخانی برازای لەسەروبەندی فەرمانڕەواییدا بەخەڵکی کوردستانی بەخشی بو، بەشەقو تێهەڵدانو ریسواکردنو هەزار چەرمەسەرێ، لێی سەندنەوە. بەدئاکاریو بەدزمانیی بەئەندازەیێ گەیاند درندە بەدرندەیی خۆی نەی گەیشتویەتێ. گەورەو پچوك گیانیان هاتە کونە لوتیان، ناچار سکاڵاو گلەو گازنیان بردە بەر دەرباری سەفەوی)).

شا سلێمان لەئەسفەهان لەباتی ئەوەی دادیان بپرسێ، ئاشتی کردنەوەو رەوانەی کوردستانی کردنەوە. دوای گەڕانەوەی لەجاران خراپتر کەوتە ئازاردانو چەوساندنەوەی خەڵك. ئەمجارەیش بۆ دەربڕینی سکاڵا خەڵکی زۆرلێکراو رویان کردەوە دەرباری سەفەوی. لەکاتێکدا ئەمانە لەقوشخانەی شادا مانیان گرت بو، بۆ ئەوەی لەهەلێك دا شا ببیننو سکاڵای خۆیانی لەلا بکەن. خوسرەو خانو دەسوپێوەندەکانی هەڵیان کوتایە سەریانو هەندێکیان بریندار کردن. شا لەم دەستدرێژیە زۆر توڕەبو. فەرمانیدا خوسرەو خانیان گرتو لەمەیدانی شاهیدا لەئەسفەهان کوشتیان (١٠٩٣). (لب: ٧٣)، (مستورە: ٧٢)

-٨-

تەیمورخانی ئاجورلو (١٠٩٣-١٠٩٩)

پێ ئەچێ شا لەم شکاتو شکاتکاریو ئاڵوگۆڕە بێزار بوبێ، یەکێ لەباوەڕپێکراوانی خۆی دانا بەکاربەدەستی ئەردەڵان. ٦ ساڵ مایەوە. مێژونوسەکانی ئەردەڵان بەچاکە باسی ئەکەنو، سەردەمی ئەم، بەپێچەوانەی خانەکانی ئەردەڵانەوە، سەردەمی ئاسایشی سەرو سامانو بوژانەوەی خەڵکی وڵاتەکە بوە.

-٩-

خان ئەحمەدخان، بۆ جاری دوەم (١٠٩٩-١١٠٥)

خان ئەحمەدخان کەخەسرەوخان کاتی خۆی بەگیراوی رەوانەی ئەسفەهانی کردبو، ئەبێ لەئەسفەهان مابێتەوەو، چوبێتە دەزگای سەفەویەوە. شا دوبارە

ئەمی دانایەوە بەوالی. بەلاّم خوورەوشتی پێشوی نەگۆڕیو، لەسەر کەیفو رابواردن بەردەوام بو. (مستورە: ٧٤) لەباسی خان ئەحمەدخاندا ئەڵێ: ((دوبارە ملی لەرابواردنو کەمتەرخەمی نایەوەو زۆری گوێ بەکاروباری ولاّت نەداو زۆربەی کاتی بەڕاووشکارو خانووبەرە دروست کردنی بێ سودو نامەحکەم بەسەر برد... دەگێڕنەوە: کە زیاد لەسێ سەد کەس لەپیاوماقولاّنو گەورەو مەزنانی ئەیالەتی کوردستانی کردبو بەبازەوانو خوسرەو بەگی، کەیەکێ بو لەو بنەماڵەیەو هەمیشە بریکاربو، کرد بەمیر شکارو بێ لێبڕان خەریکی راووشکار بو، ناو بەناویش حەزی لەگوڵ چاندن دەکردو بەم کارەوە خۆی خەریك دەکرد...)).

کە شا سولّتان حسێن (١١٠٦-١١٣٥) هاتە سەر تەخت ئەمی لابرد.

عەباسقولی خان (١١٢٢-١١٣٦)

-١-

هەرای ئەفغان

سالّی ١١٢٠-١١٢١ میروەیسی ئەفغانی غەلەجایی پەلاماری قەندەهاریدا گرتیو حاکمەکەی کوشت. قەندەهار لەژێر دەسەلاّتی سەفەوی دەرچو. دەرباری سەفەوی نەیتوانی بیهێنێتەوە ژێر باری فەرمانبەری. میروەیس مرد (١١٢٧) عەبدولعەزیزی برای جێگەی گرتەوە. عەبدولعەزیز ویستی سەرلەنوێ بچنەوە ژێر باری فەرمانبەریو گوێڕایەڵی شای سەفەوی، بەلاّم مەحمودی کوڕی میروەیس مامی کوشتو، خۆی بو بەرێبەری غەلەجایی. دەرباری سەفەوی چەندی هەوڵیدا شۆڕشەکەیان بکوژێنێتەوە کەلّکی نەبو. مەحمود بەرەو خوراسان بەڕێ کەوتو کرمانی گرت (١١٣٣) ئینجا بەرەو ئەسفەهانی پایتەختی سەفەوی بەڕێ کەوت. پاش گەمارۆدانێکی سەختی شەش مانگە، کەنزیکەی ٨٠ هەزار کەسی لەبرسنا تێدا مرد، شا سولّتان حسێنێ سەفەوی خۆیو شارەکەی بەدەستەوەدا (١١٣٥)و، مەحمودی ئەفغانی چوە ئەسفەهانەوە. مەحمود توشی نەخۆشیەکی ئەقلّیی کوشندە بو، ئەشرەفی ئامۆزای لێی هەلّگەڕایەوەو، زیندانیی کردو، خۆی لەجێگەی ئەو بو بە شا(١١٣٧).

لەشکری عوسمانی بەسەرکردایەتی ئەحمەد پاشای والیی بەغدادو لەشکری ئەفغانی بەسەرکردایەتی ئەشرەفی ئەفغانی لەنزیك هەمەدان لێکیاندا (١١٣٩). سەرەڕای نابەرامبەری نێوان ئەم دو هێزە. لەشکری عوسمانی شکستێکی گەورەی وای لێ قەوما، بابی عالی ناچار بو پەیمانی ئاشتی لەگەڵ

ئەشرەف بەست. هەلومەرجی میرایەتی ئەردەڵانیش بەهۆی ئەم روداوانەوە ئاڵوگۆڕیان بەسەردا ئەهات.

-٢-

میرەکانی ئەردەڵان دێنەوە سەرکار

عەباسقولیخانی کوڕی محەمەدخان، کەماوەیەك لەدەزگای بەڕێوەبەرایەتی سەفەویدا کاری کردبو، لەلایەن شا سوڵتان حسەینی سەفەویەوە دانرا بەوالی ئەردەڵان و گەڕایەوە کوردستان (١١٢٢-١١٢٩).

نوسەری (تحفه: ١٣١) ئەڵێ: ((لەساڵی ١١٢١ی کۆچی عەباسقولی خان نەبیرەی خان ئەحمەدخان بەهەڵبژاردنی ئەهالی مەملەکەت دەستی بەسەر مەسنەدی ئیالەت داگرت. ماوەیەك خەریکی رێکخستنی کاروباری ولایەت و راپەڕاندنی ئەرکەکان و دڵنەوایی رەعییەت بو، تا لەساڵی ١١٢٨ی کۆچیدا شاه سوڵتان حسێن، عەباسقولی خانی لەگەڵ لەشکری کوردستان دەفعی فیتنەی ئەفغانی ئەبدالی راسپارد بۆ دارولمولکی قەندەهار، خانی ناوبراو بە ٨ هەزار سوارەوە لەکوردستانەوە بەرەو جێگەی مەبەست بزوت کەچونە تاران نیشانەی ئاشکرای تێکچونی سەڵتەنەتی سوڵتان حسێن بینرا. سوارەکانی کوردستان لەعەباسقولی هەڵگەڕانەوەو بەرەو کوردستان گەڕانەوە. عەباسقولی خان بەتەنیا لەگەڵ چەند کەسێ لەهاوڕێکانی چو بۆ دەرباری شا سوڵتان حسێن، باسی خۆی و سوپاییەکانی عەرزی شا کردو، تاوانی ئەم جولانەوە وەحشیانەیەی خستە ئەستۆی عەلیقولی بەگی نەبیرەی کەلبعەلی خانی بەنی ئەردەڵان. شاریاری ئێران عەباسقولی خانی عەزل و حەبس کردو، هەمان عەلیقولی بەگی نەناسراوی تاوان بەپاڵ دراوی کرد بەحاکمی کوردستان...)).

شا لەباتی ئەوەی سزای عەلیقولی بدا، پێی وابو مادەم ئەو لەعەباسقولی بەتواناترەو توانیوێتی لەشکری کوردستانی لێ هەڵبگێڕێتەوە، ئەوی لەجێگەی ئەم کرد بەوالی ئەردەڵان (١١٢٩-١١٣٢). (لب: ٨٠)، (مستوره: ٨٢).

-٣-

عەلیقولی خان

عەلیقولی خان، یەکێ لەمیرە گۆشەگیرەکانی ئەردەڵان بو، لەدێی شەخەڵەی سەر بەناوچەی خورخورە بەهەژاری ئەژیا. دەستی کورت و گوزەرانی سەخت و پیاوێکی بێ تەماع بو. زۆر جار کەپێیان ئەوت: "بۆ ناچی تۆیش، وەکو میرەکانی تری ئەردەڵان، هەوڵێ بدەی شتێ بۆ خۆت پێکەوە بنێی؟" لەوەڵامدا ئەیوت:

"ئەگەر خوا بیدا لەشەخەڵەیش ئەیدا!" دوای ئەم رووداوە قسەکەی عەلیقولی بـو بەپەندو کەوتە سەر زار.

شای ئێران‌و داوودەزگای حوکمڕانیی سـەفەوی لـەو کاتـەدا کـەوت بـوە بـەر مەترسی هەڕەشـەی روخێنـەری شۆڕشـی ئـەفغان. پـێ ئەچـێ ئـەمیش ئەرکـە قورسەکانی شای ئێرانی پێ هەڵنەسوڕابێ‌و، نەی توانی بـێ داواکـانی جێبـەجێ بکا. لەبەر ئەوە ئەمیشیان لابردو دیسان عەباسـقولی خـان گەڕایـەوە سـەر کـار (١١٣٢-١١٣٦).

-٤-

نوسەری (ذیل شرفنامە: ٢٢-٢٣) ئەڵێ:

((لەساڵی ١١٣٤ ی کۆچی‌دا کاتێ مەحمودی ئـەفغان گەیشـتە ئیسـفەهان، ئالۆزی‌و پشێوییەکی زۆر کەوتە کاری شـاە سـوڵتان حسێن‌و ناوچـەی عیراقـی عەجەمەوە. عەباسقولی خانی والی هەمو ئەو هێزو سوپایەی هـەیبوو و لەشـەش هەزار کەس تێپەڕی دەکرد، بەسەرۆکایەتی ئەمیرێك لەئەمیرانی خۆی، تـەرخانی یارمەتی شاە سوڵتان حوسەین کردو بەرەو ئیسفەهانی ناردن.

کـاتێ سـوپای ئـەردەڵان گەیشـتە مـەنزڵی "سـیاە چـاڵ" کـە دو قۆنـاغ لەئیسفەهانەوە دورە، مەحمودی ئەفغان، هەواڵی پێ گەیشت‌و ئەشـرەفی خزمـی خۆی کەدوای ئەو بو بەجێنشین‌و ناوی ئەشرەف شاهی لێ نـرا، بەحـەوت هەشـت هەزار سوارەی ئەفغانیەوە ناردە شەڕی قشونی ئەردەڵان.

هەردو لەشکر لەمەنزڵی سیاە چاڵ بەگژیەك‌دا چون‌و هەر لەرۆژهەڵاتـەوە تـا نزیك ئێوارێ شەڕو گەڕیان درێژەی کێشا. شـیرو نێـزەو چـەکی کوشـندەی شـەڕو لێدانیان بەنیازی گرتنی کوردستان لەبابانەوە جولاو، گەیشتە سنوری مـەریوان. کەسـێ بـەرەنگاری‌و پێشـگیری لێ نـەکرد. ئەشـراری مـەریوان‌و هـەورامان‌و دێهاتەکانی سەرەڕێ رویان لەحاکمی خۆیان وەرگێڕاو بونە هـاوڕێ‌و هاوداسـتانی لەشکرەکەی خانە پاشای بابان. خانە پاشا بەهێزبو بێباکانە تـا پێـنج فرسـەخی سنە هات. ئەم هەواڵـە بەعـەلیقولی خـان گەیشـت لـەم روداوە خـزم‌و بێگانـە هەراس‌و لەکاری خۆی سەری سوڕما بەم جۆرە توانای بەرهەڵستی لەخۆی‌دا نەدی ناچار بۆ ئەسفەهان هەڵات. گەورەو سەروەرەکانی سنە لەبینینی ئەم روداوانە بـۆ پارێزگاری گیان‌و مـاڵی خۆیان سەری گوێڕایـەڵییان بـۆ دانەوانـدو پێشـوازییان کردو بەرێزەوە هێنایانە ناو شار. لەساڵی ١١٣٢ی کۆچی‌دا خانە پاشا بەبێ شەڕو کوشتار کوردستانی گـرت لەسـنوری کەرکوکـەوە تـا هەمـەدانی هێنایـە ژێـر دەسەڵاتی خۆیەوە..)).

-٥-

سەرەنجامی عەباسقولی خان

(مستورە: ٨٨-٨٩) ئەڵێ: ((لەم سەروبەندەدا ئەفغانی‌یەکان پتریان پێ‌داگرت‌و دایانە سەرەڕۆیی‌و بەجارێ ئێرانیان داگیرو شا سوڵتان حوسەینیان لەتیغی بێ دادی کێشاو کوشتیان‌و لەوڵاتی فارس‌و عیراق‌و خۆراساندا بوون بەفەرمانڕەوا. سەرۆکەکانی سوپاو پاشا عوسمانیەکان کە لەسەر سنورەکانی ئێرانەوە نزیك بون‌و بەدەسەڵات بوون، لەدەرباری عوسمانی‌یان راگەیاند، کەئێران بەجارێ وێران بوەو بێشەو بێشەڵانی بووە بەلانەی ئوزبەك‌و ئەفغان. ئەگەر بێت‌و لەلایەن دەوڵەتی عوسمانیەوە رێ بدرێ ئەوانیش ئەو ناوچانەی لەخۆیانەوە نزیکن لەئێران داگیر دەکەن. سوڵتانی عوسمانی داخوازیەکەیانی پەسەندکردن‌و دنەی دان تا زووە داگیریان کەن. ئەوانیش یەکسەر بەلەشکرێکی زۆرەوە پەلاماری قەڵاو قەڵاچەکانی ئێرانیان‌داو هەموویان داگیر کرد. سەرلەشکرێکی بەناوبانگی ناوچەی ئەرزڕوم قەڵاچەکانی یەریڤان‌و شیروان‌و موش‌و وان‌و هەمو ناوچەکانی ئازەربایجانی تا مەراغەو خەمسە داگیر کرد. پاشاکانی بابان‌و عیراقی عەرەب سودیان لەم هەلە وەگیرکەوت، ناوچەی ئەردەڵان‌و کرماشان‌و هەمەدان‌و برۆجەردو نەهاوەندو گەڕوسیان لەماوەیەکی کورتدا داگیر کردو فەرمانڕەوای خۆیانیان لەسەر قوت کردنەوە. خانە محەمەد پاشای بابان لەساڵی ١١٣٦ی ك دا هەڵیکردە سەر ئەردەڵان‌و داگیری کردو بوو بەفەرمانڕەوای.

عەباسقولیخانیش لەم شەڕوشۆڕانەدا کوژرا.

-٦-

لێرەدا هەندێ روداو پێویستیان بەساخکردنەوەو، هەندێ هەواڵی پێویستیان بەراستکردنەوە هەیە.

١.بەپێی نوسینەکەی ذیل‌و مەستورە لەکاتی هاتنی خانە پاشادا عەباسقولی خان والی ئەردەڵان بوەو لەو شەڕوشۆڕانەدا کوژراوە، بەڵام بەپێی نوسینەکانی حدیقەو تحفە لەو کاتەدا عەلیقولی خان والی بوەو، دوای هاتنی خانە پاشا بەرەو ئەسفەهان هەڵاتوە.

٢.خانە پاشا وەکو (حدیقە: ١٤٧)و (تحفە: ١٣٤) ئەڵێن: کوڕی محەممەد پاشاو لەئامۆزاکانی سلێمانی پاشا نەبوە. بەڵکو خۆی ناوی محەممەدو کوڕی سلێمان پاشا بوە، لەبەر نازداری پێیان وتوە خانە محەممەد پاشا، مەستورەیش هەر بەخانە محەممەد پاشا ناوی بردوە. جگە لەوەیش لەو کاتەدا بنکەی ئەمارەتی پاشاکانی

بابان لەقەلاچوالان بوە. چونکە ئەوسا شاری سلێمانی هێشتا بنیات نەنرابو، شاری سلێمانی لە ١١٩٩دا ئاوا کراوەتەوە.
٣.کەخانە پاشا بەڕێ ئەکەوێ بۆ گرتنی سنە وەکو نوسەرانی حدیقەو تحفە ئەڵێن: "ئەشراری!" مەریوانو هەورامان داویانەتە پاڵی. بەڵام وەکو روداوەکان دەری ئەخەن ئەوانەی هاوکارییان کردوە هەر ئەشراری مەریوانو هەورامان نەبون، بەڵکو کەسانی ناوداری بنەماڵەی ئەردەڵانیشیان تیّدا بوە لەوانە: سوبحان ویردی خان. ئەو کاتەی خانە پاشا حوکمڕانی سنە بوە، سوبحان ویردی کاربەدەستی ئەسفەند ئابادو گەڕوسو خەمسە بوەو نازناوی پاشایشی دراوەتێ. (لب: ٨٧)، (مستورە: ٩١) لەو شەڕە گەورەیەش دا کە لەنێوان لەشکری عوسمانیو لەشکری ئەفغانیدا رویدا (١١٣٩)، ئەم یەکێ بوە لەو ٢٠ میرە کوردەی لەژێر سەرکردایەتی خانە پاشادا باڵی چەپی لەشکری عوسمانییان پێك هێناوە. (العزاوی: ٥/ ٢١٩).
٤.(حدیقە: ١٤٨)و (تحفە: ١٣٦) ئەڵێن: کەدەنگوباسی سەرکەوتنەکانی نادری سەرکردەی لەشکری شا تەهماسبی سەفەوی بەسەر ئەفغانیەکان بڵاو بوەوە. عەباسقولی خان لەگەڵ هەندێ لەدەسوپێوەندەکانی چوە لای شاو، نادر بەڕەزامەندی شا، عەباسقولی خانی دانایەوە بەوالی ئەردەڵان. عەباسقولی بەرەو کوردستان گەڕایەوە. عەلی خانی بابان بەبێ شەڕ سنەی بۆ بەجێهێشت. عەباسقولی هاتەوە سنە (١١٤٢) بەڵام عەباسقولی هەمان ساڵ مردو، سوبحان ویردی خانی کوڕی لەجێگەی دانرا.
ئەگەر عەباسقولیخان، وەکو مەستورە ئەڵێ، لەشەڕوشۆڕەکانی ١١٣٦دا کوژرا بێ، ئەم گێڕانەوەیەی حدیقەو تحفە هیچ بناغەیەکیان نامێنێ.
٥.مێژونوسەکانی ئەردەڵان لەساڵی گرتنی ئەردەڵانو شاری سنەدا لەلایەن خانە پاشای بابانەوە یەك نین: (ذیل: ٢٣) ئەڵێ: ١١٣٤و، (مستورە: ٧١) ئەڵێ: ١١٣٦و، (حدیقە: ١٤٧)و (تحفە: ١٣٥) ئەڵێن: ساڵی ١١٣٢ بوە. هەمو مێژونوسەکانی عوسمانی کەدەربارەی روداوەکەیان نوسیوە، باسی ساڵی ١١٣٦ یان کردوە. (العزاوی:٥/٢٠٦-٢٠٧) لەبەر ئەوە دیاریکردنەکەی مەستورە لەناو ئەوانەدا راستە.
٦.بەقسەی مێژونوسەکانی ئەردەڵان (حدیقە: ١٤٧-١٤٨)و (تحفە:٣٥-١٣٦) خانە پاشا ٤ ساڵ حوکمڕانی ئەردەڵانی کردوە (١١٣٢-١١٣٦)و، ئەوسا حوکمڕانیی سنەی بۆ عەلی خانی کوڕی بەجێ هێشتوەو، خۆی گەڕاوەتەوە موڵکی بابان. گوایە عەلی خانیش ٦ ساڵ حوکمڕانی سنە بوە (١١٣٦-١١٤٢). ئەگەر

خانە پاشا ٤ ساڵ حوکمڕانی سنە بوبێ (١١٣٦-١١٤٠)و ئیتر بۆ عەلی خانی کوڕی بەجێهێشت بێ، ئەوا عەلی خان تەنیا دو ساڵ حوکمڕانی کردوە، چونکە وەکو ئەوان ئەڵێن لە ١١٤٢دا عەباسقولی خان هاتۆتەوە سنەو، عەلی خان بەبێ شەڕ ڕۆیشتوە.

٧.ئەو ماوەیە هەلومەرجی ناوچەکە بەهۆی هێرشی گەورەی عوسمانیەوە بۆ سەر لوڕستانو کرماشانو هەمەدانو دواتر شەڕی لەشکری عوسمانیو ئەفغانی لەنزیك هەمەدانو شکانی لەشکری عوسمانی بەهۆی هەڵگەڕانەوەی خانە پاشاو لەشکرەکەیەوە لەعوسمانیەکان. ئەو ماوەیە خانە پاشا خەریکی بەشداری بوە لەم لەشکرکێشییانەدا. خانە پاشا بەقسەی ڕەنجوری ساڵی ١١٤٣و بەقسەی سەرچاوە عوسمانیەکان لەساڵی ١١٤٥دا کوژراوە.

سوبحانویردی خان (١١٤٣-١١٦١)

-١-

تەهماسبی دوەم کە لەگەمارۆی ئەفغانیەکان لەئەسفەهان دەرباز بو بو، خەریکی سازدانی هێزو پەیداکرنی پشتو پەنا بو. یەکێ لەو کەسانەی دابویانە پاڵی کابرایەکی نەناسراوی ئێلی ئەفشار بو. لەماوەیەکی کورتدا ئەم پیاوە هەڵکەوتوە ناوی وەکو قارەمانی ئێران دەرکردو بو بەسەرداری هێزەکانی تەهماسبو، لەدو شەڕی چارەنوس سازدا ئەشرەفی ئەفغانی شکاند (١١٤١-١١٤٢). ئەشرەف بەشکاوی ئەسفەهانی بەجێ هێشتو، بەرەو قەندەهار هەڵات. بەڵام لەڕێگە کوژرا. کوژرانی ئەشرەف کۆتایی هێنا بەحوکمی ٧ ساڵەی ئەفغانی لەئێراندا.

(مستورە: ٩٠-٩١) ئەڵێ: ((چون دەوڵەتی نادرشا لەڕۆژهەڵاتی ئێرانەوە ئەستێرەی پرشنگیداو شاتاماسبیش کە لەو سەروبەندەدا نێوی کەوت بوە نێو نێوانەوە، نادرقولی ئەمەی بەهەل زانیو کردی بەبیانوو و دەسپێچك بۆ خۆیو توانی ئێران لەچەنگاڵی بیانی رزگار کاو بە لەشکرێکەوە بەرەنگاری پاشا عوسمانیەکان کەکرماشانو سنەو هەمەدانو کوردستانیان داگیر کردبوو، بۆوەو پاش شەڕوشۆڕی عوسمانیو بابان بەزینو هەڵاتنو لەشکری نادرشا سەرکەوت، زۆربەی پیاوماقوڵانی کوردستان لەو شەڕەدا کوژرانو لەناوچونو بەشێکیشیان لەکۆتو زنجیر دران، خوسرەو بەگی مونشیو مەلا عەبدولکەریمی قازی لەناو کوژراوەکاندا بونو هەروەها محەمەد عەلی (!) بەگی وەکیلیش لەناو لەکۆتو زنجیردراوەکاندا بوو. لەساڵی ١١٣٢ی ك دا (ئەبێ ساڵی ١١٤٢ بێ) لەشکری

پیرۆزی نادرشا هاتە ناو سنەوە. نادرشا محەمەدقولی بەگی وەکیلی، کە لەنێو بەندکراوەکاندا بو، بانگ کردو لێی پرسی: "کەسێ لەبنەماڵەی ئەردەڵان ماون شیاوی فەرمانڕەوایی بێ، تا پلەو پایەی فەرمانڕەوایی باوباپیرانی پێ بسپێرێ؟" محەمەدقولی بەگ، سوبحانویردی خانی (کوڕی محەمەد بەگی!) دەس نیشان کرد. گوتی: "هەر ئەو دەتوانێ ئەم کاروبارە لەئەستۆی خۆی بگرێ." نادر شایش نێوبراوی کرد بەفەرمانڕەوای کوردستانو ئەیالەتەکەی پێ سپارد."

-٢-

سەردەمی سوبحان ویردی خانی کوڕی عەباسقولی خان زۆر نائارام بوە لەبەر ئەوە هەشت جار دانراوەو لابراوە (لب: ٩٨). لەو شەڕەدا، کەشا تەهماسب لەگەڵ لەشکری عوسمانی کردو شکا، رۆژهەڵاتی ئێران کەوتەوە دەس عوسمانی. خالید پاشای بابان بو بەحوکمڕانی ئەردەڵان (١١٤٤). سوبحانوێردی خۆی شاردەوەو، بەخاوو خێزانەوە هەڵات بۆ تاران، دو ساڵ لەوێ مایەوە، تا دیسان نادرشا عوسمانیەکانی دەرکرد، ئینجا ئەویش گەڕایەوە ئەردەڵان. (مستورە: ٩٢).

-٣-

نادر شا لەکاتی لەشکرکێشیدا بۆ سەر شیروان چوە سنە (١١٤٧). سوبحان ویردی خانو ئەعیانی سنە بەپیریەوە چونو، سوبحان ویردی لەکۆشکەکەی خۆیدا جێگەی حەسانەوەی بۆ نادر ئامادە کردبو. نوسەری (تحفە: ١٣٧) ئەگێڕێتەوە:

((بۆ رێز لێ نانی-نادرشا-لەدەمی تەلارەکەدا بەپێوە راوەستابو. لەبەر ئەوەی سوبحان ویردی خان پیاوێکی ریش سپیو کامڵ بوە، نادر شا دوای دەربڕینی مەکارمو میهرەبانی پێی ئەڵێ: "مامە! ئێمە نەهاتوین جێگەی تۆ زەوت بکەین. تەلارەکەتان ئەوەندە فراوانە جێگەی سەڵتەنەتی منو حکومەتی تۆی تێدا ئەبێتەوە-مسکن وسیع است ای عمو ما گوشەی تو گوشەی-وەرە سەرەوە" بەم شێوە جوانە رێگەی دانیشتنی ئەداو پاشان ئەڵێ: "والی نامانەوێ ببینە هۆی زەرەرو زەحمەتی ئێوەو رەعییەت. بەئەندازەی پێویست نانو دۆیەکمان بەرێ!" سوبحان ویردی خان لەوەڵامدا ١٤ هەزار مەن رۆن کەلەو رۆژانەدا بایی نزیکەی ٥ هەزار تمەن بو لەگەڵ ١٠ هەزار تمەن زێڕی نەختینەی پێشکەش کردو هەمو پێویستیەکانی تریشی جێبەجێ کرد.. ئەمە بو بەهۆی خۆشنودیو رەزایەتی نادر شا. لەکاتی نانی نیوەڕۆدا رێگە بەوالی ئەدا نانی لەگەڵ بخواو لەسەر سفرەکە نەختێ لەگەڵی ئەدوێ، فەرمویەتی:"بۆ فراوان کردنی تیوڵو ئیدارەو پایەو ئیمتیاز هەر تەمەننایەکت هەیە بیڵێ!" سوبحان ویردی لەوەڵامدا ئەڵێ :"جگە لەسەلامەتی حەزرەتی نادری داوایەکی ترم نیە. بیستومە ترشیاتی عەنبە

لەکارگەی پیرۆزدا دەس ئەکەوێو ترشیاتێکی خۆش مەزەو بەتامە. ئەگەر یەکدو گۆزە مەرحەمەت بکەی بۆ من لەهەمو شتێ چاکترە" نادر شا زەردەخەنە ئەیگرێو فەرمانی داوە چەند گۆزەیەك ترشیاتی عەنبە بنێرن بۆ مالی والی. مێژونوسەکانی ئەردەلان ئەمە بەوە لەقەلەم ئەدەن کەگوایە سوبحان ویردی ((تەبیعەتی قانعو کەم تەماعو زۆر زاهیدو سادە لەوح بوە))، بەلام نادر شا ئەم وەلامەی بەنیشانەی بودەلەییو لێ نەهاتویی سوبحان ویردی خان دائەنێ. (تحفە: ١٣٨-١٣٧).

-٤-

نادر شا لەیەکەمین هەلدا ئەمی لابردو مستەفا خانی برای لەجێگەی دانا (١١٤٩). بەلام مستەفا خەلکی ئازار ئەداو زولمو زۆرداری ئەنواند، پاش چەند مانگێ خەلك لێی هەلگەڕانەوەو هاواریان بۆ نادر شا برد. نادر مستەفای لێ خستو بۆ جاری دوەم، سوبحان ویردی خانی دانایەوە (١١٤٩). (تحفە: ١٣٩).

نادرشا، لەسەریەك چەند جارێ سوبحانویردیخانی داناوەو لابردوە:

جاری یەکەم، مستەفا خانی برای لەجێگەی دانا (١١٤٩). بەلام مستەفا خەلکی ئازار ئەداو زولمو زۆرداری لێ ئەکردن، پاش چەند مانگێ خەلك لێی هەلگەڕانەوەو هاواریان بۆ نادرشا برد. نادر مستەفای لێ خستو بۆ جاری دوەم، سوبحان ویردی خانی دانایەوە (١١٤٩). (تحفە: ١٣٩).

دەربارەی هەلوەرجی ئەردەلان لەو رۆژگارەدا (مستورە: ٩٤) ئەنوسێ: ((بەبۆنەی ئاژاوەو ئاشوبەوە ولات وا وێران ببو، بەجارێ داری بەسەر بەردیەوە نەمابو. بوجەی دەولەت بەجارێ کز ببوو بەشی هیچی نەدەکرد. بەم جۆرە ولات بەجارێ وێران ببو..))

جاری دوەم، کە لەسەفەری هیندستان گەڕایەوە خان ئەحمەدخانی کوڕی لەجێگەی دانا (١١٥٣). لەو کاتەدا ژنی سوبحانویردی بەبارمتە لەئەسفەهان بو، داوای لەخۆیشی کرد بچێتە ئەسفەهانو چو. خان ئەحمەدی لەجێگەی دانا. (مستورە: ٩٥) بەلام نادر پێویستی بەلەشکری ئەردەلانو خان ئەحمەد بو بۆ لەشکرکێشی بۆ سەر داغستان، بۆیە خان ئەحمەدی بانگ کردەوەو دیسان سوبحانویردی بۆ جاری سێیەم دانایەوە (١١٥٤).

جاری سێیەم، کە لەسەفەری داغستان گەڕایەوە نادر شا سەرلەنوێ سوبحانویردی خانی لاداو، خان ئەحمەدخانی کوڕی لەجێگەی دانا (١١٥٥). بەلام خان ئەحمەدخان لەبەر ئەوەی عەماری دانەوێلەی نادرشای شکاندبو، لەترسی سزای شا هەلات بۆ ناو عوسمانی. نادر کە بەهەلاتنی خان ئەحمەدی زانی،

سوبحانویردی دور خستەوە بۆ تاران (١١٥٦)و، کابرایەکی بەناوی حاجی مەولاویردی خانی قاجارەوە کرد بەوالی ئەردەڵان (١١٥٧). مەولاویردی شیعەیەکی توندڕەوبو. زوڵمی زۆری لەخەڵك ئەکرد. خەڵك هاواریان لێ هەڵساو سکاڵایان بردە بەر نادر. نادر مەولاویردی لێخستو سوبحان ویردیخانی بۆ جاری چوارەم دانایەوە (١١٥٨).

-٥-

وەکو (مستورە: ٩٩) نوسیویێتی: ((خەڵکی ناوچەی ئەردەڵان کە لەترسی شۆڕشێکی لەپاش ڕۆیشتنی خان ئەحمەدخان کەوتبۆوەو وڵاتی بەجارێ گرتبۆوەو لەدەست زۆرداریو ستەمکاریی نادرشا کەهەریەکە بەلایەکدا بڵاوەی لێ کردبوو لەوڵات هەڵات بون، هەمو گەڕانەوە ناوچەکانی خۆیان...)).

نادرشا ئەمجارەیان هێزێکی چەند هەزار کەسی لەئەفغانیو خۆراسانی لەگەڵ چەند کاربەدەستی باوەڕپێکراوی خۆی لەگەڵ نارد بۆ کوردستان. پاشتر نادرشا، میرزا تەقی خانی گوڵستانە، مامی نوسەری ((مجمل التواریخ))یشی نارد. میرزا تەقی ((مستەوفی)) واتە بەرپرسی کاروباری کۆکردنەوەی باجو سەرانە بو.

ئەم هێزە تاکوژرانی نادرشا(١١٦٠) لەکوردستان بون. لەو ماوەیەدا زوڵمو زۆرێکی زۆریان لەخەڵك ئەکرد. لەترسی نادرشا، نە والی ئەوێرا بەرهەڵستییان بکاو نەکەسیتر. بەڵام کەهەواڵی کوژرانی نادر گەیشتە سوبحان ویردی، پێش ئەوەی هەواڵەکە لەناو خەڵکدا بڵاوبێتەوەو، ببێتە هۆی ورووژانی خەڵكو پەلاماردانی هێزی بێگانە، سوبحان ویردی سەرکردەی هێزەکە بانگ ئەکاو داوای لێ ئەکا تا خەڵك بەهەواڵەکەیان نەزانیوە، بۆ ئەوەی توشی هیچ بەڵایەك نەبن، خۆیان دەرباز بکەن. هێزەکە بەشەو شار بەجێ ئەهێڵنو ئەڕۆن. (تحفە: ١٤٣-١٤٤).

بەڵام (گلستانە: ١٣٧)، سوبحانویردی، لەمەدا بەوە تاوانبار ئەکا، کاتێ کەمیرزا تەقی گولستانە لەسنەوە بەڕێ ئەکەوێ بۆ کرماشان، ئەم بەنهێنی هەواڵی بۆ هەندێ لەسەرانی ئێلەکانی زەندی کەڵەشێرە ناردبێ، ڕێگەی پێ بگرن دەسکەوت بەنیوەیی ڕوتی بکەنەوەو بیکوژن. لەڕێگە ڕوت ئەکرێتەوە، بەڵام ناکوژرێ.

-٦-

سەرەنجامی سوبحانویردی خان

دوای ئەویش بۆ جاری چوارەم، کاتێ ئیبراهیم لەجێگەی نادر بانگی شایەتیدا، حەسەنعەلی خانی ئەردەڵان لەناو هێزەکەی ئەودا خزمەتی بەو کردبو.

ئیبراهیم لەپاداشتی ئەو خزمەتەدا حەسەنعەلی خانی لەجێگەی سوبحان ویردی خان کرد بەوالی ئەردەڵان (١١٦١). حەسەنعەلی گەیشتەوە کوردستان بەڵام هەندێ لەگەورەکانی ئەردەڵان بەتایبەتی جەعفەر سوڵتانو، محەممەد عەلی سوڵتانی بانە، والیەتی حەسەنعەلییان قوبوڵ نەکردو، سوبحان ویردیان دانایەوەو حەسەنعەلییان دەرکرد. بەڵام سەرەنجام حەسەنعەلی خان لەو ململانێیەدا سەرکەوت. (مستورە: ٨٨) پێ ئەچێ حەسەنعەلی خان چاوی محەممەد عەلی سوڵتانی لەسەر ئەم هەڵگەڕانەوەیە دەرهێنابێ‌و، ئەویش لەسەر ئەم کارە سەلیم پاشای بابانی لەیەکەمین هەلدا بۆ تۆڵە لێ کردنەوە، هێنابێتە سەری. (گلستانە: ١٦٧).

سوبحان ویردی خان چوە هەمەدانو ٥ ساڵی پاشماوەی ژیانی لەوێ بەسەربردو هەر لەوێ مرد (١١٦٧)و پاش شەش مانگ ئینجا تەرمەکەیان هێنایەوە کوردستان لەسەر کێوی شەیدا بەخاکیان سپارد. (مستورە:٨٩) (تحفە: ١٤٤).

خان ئەحمەدخانی سێیەم (١١٥٣-١١٥٥)

-١-

باجی خوێن

والیەکانی ئەردەڵان سەرەڕای ئەوەی ساڵانە باجێکی زۆریان ئەدا بەشاکانی ئێران، ئەبو ((باجی خوێن)) یش بدەنو لەهەمو لەشکرکێشیەکانیدا بەشدار بن. ئەمە کارێ بو کەوالی لەشا نزیك ئەخستەوە. لەشکری ئەردەڵان لە لەشکرکێشیەکانی نادر شادا بەشدار بون. سوبحانویردی، خان ئەحمەد خانی کوڕی بەلەشکری ئەردەڵانەوە نارد بۆ بەشداری لە لەشکرکێشیدا جارێك بۆ سەر هندستانو جارێکی تر بۆ سەر داغستان. هەردو جار خان ئەحمەد خان ئازایەتی زۆری نواندوەو، لەبەرامبەر ئەوەدا شا ئەمی لەجێگەی باوکی ئەکرد بەوالی.

لەو بارەیەوە (مستورە: ٩٤) نوسیوێتی: ((لەم سەردەمەدا خان ئەحمەدخانی کوڕیشی لەگەڵ برێ لەگەورەپیاوەکانی کوردستانی ئەردەڵان، وەك ئەڵلاویردی بەگو حەسەن بەگی میر ئەسکەندەریو پێنچ سەد کەسی تر لەئازاو دلێرانی بەناووبانگی کوردستان لەنێو ئەو لەشکرەدا بون، کەنادر بۆ گرتنی هندستان بەرێی کرد. لەساڵی ١١٥٢ك گەڕانەوە. چون خان ئەحمەدخان لەو سەفەربەرەدا پیاوەتیو مێرخاسی زۆری نواندبو شێرانە کوشتارێکی زۆری لەدوژمن کردبوو خزمەتێکی زۆری کردبو، نادرشا کردی بەجێگری فەرمانڕەوای کوردستانو لەگەڵ شەریف خانو چەند میرێکی دیکەدا بۆ ئەردەڵانی ناردنەوە)).

دەربارەی بەشداری لەشکری ئەردەڵان لە لەشکرکێشی نادردا بۆ سەر داغستان، (مستورە: ٩٦) ئەڵێ: ((لەکاتێکدا نادرشا لەساڵی ١١٥٤ی ك بۆ داغستان دەچو سوبحانویردیخان داوای لێ کرد رێگەی بدا بۆ سنە بگەڕێتەوە. خان ئەحمەد خانی کوڕیشی لەگەڵ نادر شادا نارد بڕوا بۆ داغستان..)).

-٢-

دوای لەشکرکێشی داغستان نادر شا سوبحانویردی لادایەوەو، خان ئەحمەدخانی کوڕی لەجێگەی دانایەوە. خان ئەحمەد کەوتە راپەڕاندنی کاروباری ئەردەڵان (مستورە:٩٧) گوتەنی: ((.. ئەیالەتی سنەی بەخێرو خۆشی رازاندەوەو خەڵکی وڵاتەکە هەمو دڵیان خۆش بو لەنارەحەتی رزگار بون. لەپێناوی وڵاتپارێزیو ژێردەست دڵدانەوەدا زۆر تێکۆشاو رەنجێکی فرەی بەخەرجدا. بۆ لەناوبردنی پیاو خراپو دزو درۆزن هەوڵو تەقەلایەکی زۆریدا. زۆری نەبرد قاتوقڕێکی قورسو گران لەوڵاتەکە کەوتەوە...)).

(ذیل: ٢٥-٢٦) لەم بارەیەوە نوسیوێتی: ((شا تەهماسب لەساڵی ١١٥٥ کۆچیدا، سوبحان ویردیخانی لەبەر پیریو کەنەفەتی لابردو ئەحمەدخانی کوڕە گەورەی لەسەر کورسی والیگەری ئەردەڵان داناو بەم خەلاتە سەربەرزی کرد، ئینجا ناردیەوە بۆ خاکی ئەردەڵان.

لەم کاتەدا بەهۆی (زۆریی) پیتاكو سەرانەو (رادەی بەرزی) چەوساندنەوەی دیوەخان (ی شاە)و کەم بونەوەی داهاتی ناوچەی ئەردەڵانەوە ئاگری قاتوقڕی بەچەشنێك هەڵگیرسابو، لەدڵ(ی مرۆڤ) لەسوێی گەنم، وەك دەنکی گەنم قەڵشتی هێنابوو باڵندەی گیان لەخەمی دەخلودان لەداوی هیلاکەت دا ئەسیر مابو.

نادرشا دوازدە هەزار خەڵوار دانەوێڵەی لەناوچەی عیاقەوە نارد بوە ئەردەڵانو لەعەماردا بۆ مەسرەفی قشونی راگرت بو. لەو رۆژانەدا بەهۆی بارینی بەفرێکی زۆرەوە، رێگاوبان بەستراو رێی هاتوچۆ گیرا.

خەڵکی ئەردەڵان داوێنی ئەحمەدخانی والیان گرتو (گوتیان) با ئەو پیتاکی سورساتە وەك یارمەتیەك وەرگرینو لەکاتی بەهاردا کەرێگەوبان کرایەوە، دانەوێڵەکە بخەینەوە عەمباری شاهی.

بەڵام لەوەرزی بەهارو لەدوای توانەوەی بەفردا، بەقودرەتی خوا، (نرخی) مەنێکی تەورێزیی گەنم لەئەردەڵانو ناوچەکانی دەوروبەری گەیشتە دو هەزارو دەستەواوی عەماری شاهیو پیتاكو باجو سوررو ساتی نادر شاە گەیشتە رادەیەك کە لەتاقەتی ئەحمەد خانو خەڵکی ئەردەڵاندا نەماو، ناچار خان خۆیو ٥٠٠

کەس لەگەورەپیاوانی خاوەن ڕێز لەساڵی ١٠٥٥ (ئەبێ ١١٥٥ بێ)ی کۆچی‌دا هەڵاتنە خاکی رۆم‌و لەوێ چونە لای سوڵتان مەحمودی خوندکار))ذیل: (٢٥-٢٦).

-٣-

هەندێ لەنوسەرانی ئەردەڵان درێژە بە باسەکە ئەدەن‌و هەندێ روداوی رونەداوی بەپاڵ ئەدەن. نوسەرانی (لب: ٩٢-٩٣)و (حدیقە: ١٥١-١٥٢)و (تحفە: ١٤١) ئەڵێن: لەگەڵ دو هەزار سوار لەدەسوپێوەندەکانی خۆی روی کردە شارەزور، زاهیر بەگی سەرۆکی جاف رێگەی پێ گرت بەلام ئەم شکاندی‌و کوشتی. لەوێوە روی کردە سلێمانی‌و خالید پاشای بابان بەو پەڕی دۆستایەتیەوە پێشوازی کردو دوای چەند رۆژێ میوانداری کردو دیاری شایانی دایە، ئینجا روی کردۆتە موسڵ. حاکمی موسڵ لەڕوی‌دا راوەستاوە، ئەمیش بەشەڕ شاری موسڵی گرتوەو حاکمەکەی بەدیل گرتوەو دوای چەند رۆژێ کوشتویەتی‌و محەممەد چەلەبی لەجێگەی ئەو کردوە بەحاکمی موسڵ. خۆیشی چوە بۆ دیاربەکرو حەڵەب‌و دوای یەك مانگ‌و چوار رۆژ گەیشتۆتە ئەستەموڵ‌و سوڵتان، سەدری ئەعزەم‌و شێخەل ئیسلام‌و هەندێ لەکاربەدەستانی گەورەی ناردوە بۆ پێشوازی.

(مەستورە:٩٩) درێژە بەباسەکە ئەداو ئەنوسێ: ((دەرباری سوڵتانی عوسمانی لەشکرێکی گەورەی خستە تەك خان ئەحمەدخان‌و ئەرکی بەگژ ئێراندا چونی لەئەستۆ خرا. لەرێگای ئەرزڕۆمەوە بەرەو ئێران بەرێ کەوت. نادرشایش بۆ بەرەنگاربوونی خان ئەحمەدخان خۆی تەیارو ئامادەکرد. پاش شەڕێکی گەورە خان ئەحمەدخان‌و لەشکرەکەی رۆمی شکاندو تا توانی راوەدوی‌نان، بەلام خان ئەحمەدخان هەر وازی نەهێنا، دوسێ جاری دیکە بەلەشکرێکی گەورەوە لەگەڵ سەرکردە ناودارەکانی عوسمانی‌دا، لەرێی موسڵ‌و بەغداوە بۆ داگیرکردنی سنە، هاتە ناوچەکەوە. بەلام هیچ سەرکەوتنێکی ئەوتۆی بەدەس نەهێنا، پاش شەڕو تێك گیرانێ، کە لەهەمویان‌دا شکستی دەهێنا، ناوچەکەی بەجێ دەهێشت‌و دەگەڕایەوە بۆ ناوچەی رۆم.

ئەم بارودۆخە هەر بەو رەنگە مایەوە، تا نادرشا لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانی‌دا رێك کەوت‌و بەم شێوەیە سوڵتان بۆ بەرژەوەندی هەردو دەوڵەت، هێنای کردی بەوالی ئەدرنە، ئیتر بەم جۆرە خان ئەحمەدخان دەستی لەو ناوچەیە پچڕاو خەڵکی ناوچەکە بۆ خۆیان ئاسودەسەر بون‌و ئەویش لەئەدرنە فەرمانی خودای بەجێ هێنا)).

بەڵام (گلستانە: ١٦٨) چارەنوسی خان ئەحمەدخان بەجۆرێکی تر باس ئەکا: ((خان ئەحمەدخان کوڕی سوبحانویردی خان کەهاوئاوزەنگی نادر شا بوو، لەرۆژانی نادر شادا لە لەشکر هەڵات بو، پەنای بۆ ولایەتی رۆم بردبو. پاشاو ئەعیانی مەمالیکی رۆم داڵدەدانیان بەچاك نەزانی بو، لەسەر داوای نادر شایش ناردنەوەیان بەنەنگی دودمانی عوسمانی دانابو، لەبەر ئەوە بەدزییەوە دەرماخواردیان کرد)).

*

پێ ئەچێ ئەم چیرۆکانە هەڵبەستی میر یا مێژونوسەکانی ئەردەڵان خۆیان بێ بۆ زلکردنی ئەم ئەمیرە هەڵکەوتوە لێقەوماوە، چونکە هیچ کام لەسەرچاوە ئێرانیو عوسمانیەکانی ئەو سەردەمە باسی هیچکام لەم روداوانە ناکەن، ئەمە جگە لەوەی هەندێ هەڵەی مێژوییان تێکەڵاو بوە:

١.نادر لە ١١٤٥دا تەهماسبی لەسەر تەختی شایەتی داگرتو، زەماوەندی شایەتی بۆ عەباسی سێیەم گێڕا کەساوایەکی ٨ مانگەی تەهماسب بو. لە ١١٤٨یش دا بەیەکجاری کۆتایی بەزنجیرەی سەفەوی هێناو، لەدەشتی موغان لەکۆبونەوەیەکی گەورەدا خۆی بو بەشای ئێران. لەبەر ئەوە نوسینەکەی ((ذیل)) کە تەهماسب، خان ئەحمەدخانی دانابێ لەگەڵ روداوەکانی مێژودا یەك ناگرێتەوە. لەو کاتەدا نادر، نەك تەهماسب، شای ئێران بوە. (مهدوی: ١٦٢-١٦٤).

٢.لەو کاتەدا هێشتا سلێمانی بنیات نەنرابو. سلێمانی لە ١١٩٩دا بنیات نراوە. بنکەی میرایەتی بابان ئەوسا لەقەلاچوالان بوە. خالید پاشایش بەهۆی هێرشی نادر شاوە بۆ سەر ناوچەی بابان لەو کاتەدا بەخاووخێزانەوە هەڵات بو بۆ موسڵ، ئینجا لەوێوە بەنەخۆشی چوە بۆ ئورفاو لەوێ مردوە (١١٥٦). لەبەر ئەوە ناگونجێ پێشوازی لەخانو میوانداری کردبێ.

٣.عەجەم لە ١١٥٤دا هێرشیان کردە سەر مەندەلیو شارەزورو، بەڵام هێرشی گەورەیان بەسەرکردایەتی خودی نادر شا لە ١١٥٦دا دەس پێ کرد لەم هێرشەدا هەمو ناوچەی بابانو کەرکوكو هەولێریان گرتو گەمارۆی موسڵو بەغدادیاندا. بەڵام هیچ کام لەو دو شارەی بۆ نەگیرا. حاکمی موسڵ لەو کاتەدا حسێن پاشای ئال جەلیلی بوە کەبەوپەڕی ئازایەتیەوە بەرەنگاری نادر شا بوەو نەیهێشتوە شارەکەی بگیرێ. نادرشا، دوای ئەوەی زیاتر لە ٤٠ رۆژ گەمارۆی موسڵیداو ئاگربارانی کرد، لەسەرکەوتن نائومێدبو داوای ئاشتبونەوەو رێککەوتنی لەدەوڵەتی عوسمانی کردو، خۆیو لەشکرەکەیشی گەڕایەوە ئێران.

جا ئەگەر نادرشا بە ١٧٠ هەزار کەسەوە نەیتوانی بێ موسڵ بگرێ، خان ئەحمەدی داماوو هەڵاتو (بە ٥ سەد کەسەوە وەکو ((ذیل)) ئەڵێ‌و بە ٢هەزار کەسەوە وەکو ((حدیقە))و ((تحفە)) ئەڵێن) ئەبێ چۆن موسڵی بۆ گیرابێ‌و حاکمەکەی کوشت بێ‌و محەممەد چەلەبی لەجێگە دانابێ؟ (عماد عبدالسلام: ١٠٢-١١٥).

٤.لەناو لیستی والیەکانی موسڵدا کەسێکی تێدا نیە بەناوی محەممەد چەلەبی. لەو رۆژگارەدا (١١٥٤-١١٥٩) حسێن پاشای ئال جەلیلی والی موسڵ بوە. (عماد عبدالسلام: ٤٩٩--٥٠٠)

پەراوێز: بۆ ئاگاداری زۆرتر لەسەر گەمارۆدانی موسڵ لەلایەن نادرشاوە بڕوانە: عماد عبدالسلام رووف، ((الموصل في العهد العثماني-فترة الحكم المحلي ١١٣٩-١٢٤٩ هـ ١٧٢٦-١٨٣٤م))، النجف، ١٩٧٥.

حەسەنعەلی خانی ئەردەلان (١١٦١-١١٦٤)

حەسەنعەلی خانی کوڕی عەبباسقولی خانی ئەردەلان کەساڵی ١١٦١ لەئەسفەهان لەلایەن ئیبراهیم شای ئەفشار دانرا بەوالیی کوردستان‌و، لە ١١٦٣دا لەمەریوان لەلایەن سەلیم پاشای بابانەوە شکێنراو، لە ١١٦٤دا لەقەڵاچوالان کوژرا، جێگەیەکی تایبەتی هەیە لەناو مێژوی ئەردەڵاندا، چونکە لەسەردەمی میرایەتیی تەمەن کورتی ئەم والیەدا روداوی چارەنوس ساز لەئێران‌داو، شەڕوشۆڕی زۆر لەکوردستاندا قەومان. بەڵام لەناو مێژوەکانی ئەردەڵاندا بەکورتی‌و کەموکوڕی باسی کراوە. هەندێ لەمێژونوسەکان، روداوی رونەداویان بەپاڵ داوەو، هەندێکیشیان ساڵی حوکمڕانییان گەیاندۆتە ساڵی ١١٦٦و، کوژرانەکەیشیان بردۆتە ساڵی ١١٦٧.

لێرەدا من هەوڵ ئەدەم روداوەکانی سەردەمی حەسەنعەلی خان سەرلەنوێ دابڕێژمەوەو، هەندێ لەو هەڵانەی مێژونوسەکانی ئەردەڵان تێی کەوتون راست بکەمەوە.

لەناو مێژوەکانی ئەردەڵاندا ((زبدە التواریخ))و ((ذیل شرفنامە)) لەهەمویان کۆنترن.

نوسەری (ذیل شرفنامە) دەربارەی حەسەنعەلی خان نوسیویتی:

((لەساڵی ١١٦٠دا نادر شا کوژراو لەساڵی ١١٦٢ی کۆچیدا لەسەردەمی شاهێتی ئیبراهیم شادا حەسەنعەلی خانی کوڕی عەبباسقولی خان‌و برازای سوبحانویردی خان بەمەنسەبی والێتی ئەردەڵان سەرفرازکراو لەهەمان ساڵدا

ئیبراهیم پاشا کوژراو ئاڵۆزی کەوتە وڵاتی ئێرانەوە: لەلایەك کەریم خانی زەندو لەلایەکی تر ئیمامقولی خانی زەنگەنە سەریان بەرزکردەوەو دەستی تاڵان و ئازاریان بۆ سەر دراوسێی دورو نزیك درێژ کرد.

کەریم خان بەهێزێکی زۆرەوە هەڵیکوتایە سەر میهر عەلی خانی تەکەللو، حاکمی هەمەدان. میهر عەلی خانیش بەسوپاو هێزی خۆیەوە بەرامبەر بەکەریم خان وەستاو لەمەلایەر بەگژیەکدا چون. میهر عەلی خان هەڵات و هانای بردە بەر حەسەنعەلی خانی والی ئەردەڵان بەنیازی ئەوەی تۆڵەی (میهر عەلی خان لەکەریم خانی زەند) بسێنێتەوە، بەسوپاو شەرکەری خۆیەوە کەوتە ڕێ و گەڕ لەشوێنی پەریە دەستی پێکرد. تێکشکانی زۆرو لەڕادەبەدەر توشی ئۆردوی کەریم خان و هۆزی زەند هات، کۆمەڵێکی زۆریان بونە خۆراکی شمشێری پاڵەوانانی ئەردەڵان و حەسەنعەلی خان والی سەرلەنوێ میهر عەلی خانی لەهەمەدان دابین کردەوەو خۆی بەسەرکەوتویی و زاڵی و بەغەنیمەتێکی زۆرەوە گەڕایەوە شوێنی حکومەتی خۆی لەئەردەڵان.

بەساڵێك دوای ئەم کارەساتە ئیمامقولی خانی زەنگەنە کۆمەڵێکی زۆری دە پانزە هەزار کەسی عەشایری لەخۆی کۆکردەوەو ئاڵای یاخیبونی هەڵکردو کەوتە بیری ئەوەی بەگژ حەسەنعەلی خاندا بچێ. بۆ ئەمەش لەکرماشانەوە گەیشتە بیلاوەر.

حەسەنعەلی خانیش هەر بەو کۆمەڵە خەڵکەوە کە لەشاری سنەو دەوروبەری ئامادەبون، کەوتنە ڕێ و هاتنە داکۆکی کردن. لەشوێنی بیلاوەری کرماشان هەردو تاقم دایان بەیەك داو شکستێکی یەکجاری کەوتە سوپای ئیمامقولی خانی زەنگەنەوەو زۆربەی قشونەکەی کەوتە بەر تیغی خوێنڕێژی (لەشکری ئەردەڵان). حەسەنعەلی والیش زاڵ و سەرکەوتو، گەڕایەوە شوێنی خۆی.

لەکۆتایی ئەم ساڵەدا (١١٦٣)، سولەیمان پاشای بەبە لەدەست سەلیم پاشای ئامۆزای هەڵات و پەنای هێنایە بەر حەسەنعەلی خانی والی ئەردەڵان. سەلیم پاشا لەسەردەمی نادرشادا، پاشای سەربەخۆی شارەزور بوو، زۆر کاتیش بەخۆی و هەزار سواری بابانەوە لەخزمەت نادرشادا بو.

حەسەنعەلی خانی والی، بەنیازی ڕێکخستنی کاروباری سلێمان پاشاو تێکشکاندنی سەلیم پاشا، بەهێزێکی زۆرەوە لەئەردەڵان کەوتەڕێ. سەلیم پاشا کەدەست و پێوەندی وەزیری بەغدابو، یارمەتی لێ خواست. محەممەد ئەفەندی کەهیای خۆی بەحەوت هەشت هەزار سوارەوە، لەگەڵ پاشایانی کۆی و حەریری و هتد.. ناردە یارمەتیدانی.

لەناوچەی مەریوان هەردولا روبەڕوی یەك بونەوەو پاش بگرەو بەردەی زۆرو بەکارهێنانی کەرەستەی جۆربەجۆری شەڕو گەڕ، حەسەنعەلی خان هەڵاتو سەلیم پاشا دەم لەسەرپشت، گەیشتە سنە)) (ئیبراهیم ئەردەلانی: ۲۷-۲۹).

((ذیل شرفنامە)) ساڵی ۱۲۲۵ نوسراوە، مێژویەکی لەو کۆنتر: ((مجمل التواریخ)) کەساڵی ۱۱۹۶ ئەبولحەسەنی گولستانە نوسیویێتی روداوەکان بەجۆرێکیتر ئەگێڕێتەوە. هەر ۳ روداو: شکاندنی ئیمامقولی خانی زەنگەنە، پەلاماردانی زەند، تێشکانی لەبەردەم سەلیم پاشادا، بەدوای یەکدا لەیەك ساڵدا بوە.

ئەبولحەسەن خۆی شایەتی روداوەکان بوە. لەو کاتەدا میرزا محەممەد تەقی گولستانە، مامی نوسەر، لەسەردەمی نادر شادا مستەوفی بوە لەسنە، دوای کوژرانی چۆتە کرماشان. لەوێ بۆتە یەکێ لەپارێزەرانی قەڵای کرماشان. ئەبولحەسەنیش هەر لەگەڵ ئەو لەقەڵای کرماشانو ماوەیەك لەهاروناوا دانیشتوە. کەئیمامقولی خانی زەنگەنە گەمارۆیان ئەداو، هاوارنامەی بەهاناوە هاتن ئەنێرن بۆ حەسەنعەلی خانو، شەڕی بیلاوەر ئەقەومێ ئەم خۆی بەدیار روداوەکانەوە بوە. کاتێ کەریم خانی زەند دێتە کرماشانو، دوای ١٤ مانگ گەمارۆدان، لەسەر بەڵێنی کەریم خان قەڵای کرماشان ئەدەن بەدەستەوە، ئەبولحەسەن نوێنەری مامی بوە بۆ گفتوگۆ لەگەڵ کەریم خان. کاتێ کەریم خان بەرەو سنە بەڕێئەکەوێ، ئەمیش لەگەڵ لەشکرەکەی کەریم خاندا ئەبێ، بەڵام لەڕێگا بیانویەك ئەدۆزێتەوە بۆ ئەوەی خۆی بدزێتەوە.

لەبەر ئەم هۆیانە ئەبێ هەواڵەکانی کە گولستانە لە ((مجمل التواریخ))دا ئەیانگێڕێتەوە زیاتر جێگەی باوەڕ بن تا گێڕانەوەکانی نوسەرانی ئەردەڵان کەکۆنترینیان ((زبدة التواریخ)) ١٨ ساڵو، ((ذیل شرفنامە)) ۳۰ ساڵو، ((لب التواریخ)) ٥٥ ساڵو، ((تاریخ اردلان)) ٦٧ ساڵ دوای ئەوو، ((حدیقەی ناصری))و ((تحفه ناصری)) ش کەزۆر درەنگتر دوای ئەوان نوسراون. ئەمە جگە لەداشکاندنی مێژونوسانی ئەردەڵان بەلای میرەکانیاندا.

پەشێوانی هەلومەرجی ئێران

لەدوا ساڵەکانی حوکمڕانی خۆیدا نادر شا بەوپەڕی دڵڕەقییەوە لەگەڵ خەڵكو کاربەدەستەکانی ئەجوڵایەوە. لەسەر شتی بچوكو، زۆر جار بەخۆڕایی سزای توندی ئەدان. کاتێ نادر زانی عەلیقولیخانی برازای لەگەڵ هەندێ لەناحەزەکانی قسەیان کردوە بەیەك، دوری خستەوە بۆ سیستان. عەلیقولی

بەئاشکرا لەنادر هەڵگەڕایەوە. نادر بەتەمابو لەشکر بنێرێتە سەری. (مهدوی: ١٧٥).

لەهەمان کاتدا خۆی بەڕێ کەوت بو بچێتە سەر کوردەکانی خەبوشان کەڕەوەی شاهانەیان تاڵان کردبو. لەفەتحئابادی لای قوچان بارگەی خست بو. لەگەڵ سەردارە سوننیەکانی سوپاکەیدا رێك کەوت بو، سەردارە شیعەکانی سوپاکەی بکوژێ. سەردارەکانی کەبەمەیان زانی ئەوان دەس پێشکەرییان کردو، بەشەو لەناو خێوەتەکەی خۆیدا کوشتیان (١١٦٠/١٧٤٧).

بەکوژرانی نادر دەورانێکی نائارامو خوێناوی لەئێراندا دەستی پێکرد نزیکەی ١٠ ساڵ درێژەی کێشا.

ئەحمەد خانی ئەبدالی، فەرمانەدەی ئەفغانیەکانی ناو سوپاکەی پاش ئەوەی دەستی گرت بەسەر بەشێ لەگەنجینەی نادردا چوە قەندەهار، ناوی لەخۆی نا ئەحمەد شاهی دەرانی.

عەلیقولی کە لەگەڵ بکوژانی نادردا هاودەنگ بو، بەپەلە خۆی گەیاندە مەشهەد، ناوی لەخۆی نا سوڵتان عەلی عادلشاو، لەڕاگەیاندنێکی ئاشکرادا ئۆباڵی کوشتنی نادری گرتە خۆی، چونکە ((وازی لەمەزەبی شیعە هێنا بو))و، هەمو بنەماڵەی ئەفشار، کە لەکەلات بون جگە لەشاهڕوخی نەوەی نادر، کوشتو، دەستی گرت بەسەر گەنجینەکەی نادردا. (مهدوی: ١٧٦).

سەڵتەنەتی عادلشا یەك ساڵ زیاتری نەخایاند. ئیبراهیم خانی برای کەفەرمانفەرمای ئازەربایجان بو ملی بۆ نەداو، لێی هەڵگەڕایەوە. عادلشا بەلەشکرەوە کەوتە رێ بۆ سەر ئیبراهیم لەئازەربایجان. هەردو برا لەسوڵتانیە دایان بەیەکدا. عادلشا شکاو گیراو بەفەرمانی براکەی چاویان دەرهێنا (١١٦١/١٧٤٨).

ئیبراهیم چوە مەشهەد، ناوی لەخۆی نا ئیبراهیم شا. بەڵام سەڵتەنەتی ئەمیش ٦ مانگی نەخایاند. بەدەستی سەرانی سوپا گیراو، عەلیقولیو ئیبراهیم هەردو کوژران. شاهڕوخ، نەوەی نادر، کەتەنیا زیندوی بنەماڵەی ئەفشار بو لەمەشهەد کرا بەشای ئێران (١١٦١/١٧٤٨).

هەندێ لەناڕازییەکانی مەشهەد، بەبیانوی ئەوەی شاهڕوخ ئەیەوێ وەکو باپیری برەو بەمەزەبی سوننە بداو شیعە لەناودا نەهێڵێ، لەشاهڕوخ هەڵگەڕانەوە. شاهڕوخیان گرتو هەردوچاویان دەرهێناو، لەجێگەی ئەو میر سەیید محەممەد، متەوەللی ئاستانی قودسی رەزەوییان، بەناوی شا سولەیمانی دوەمەوە، لەسەر تەخت دانا. (مهدوی: ١٧٧).

سـەيید محەممـەد تـەنیا ٤٠ رۆژ شـایەتیکرد. هێزێکـی سـەر بەشـاهرۆخ مەشهەدی گرتو، سەرانی شۆڕشەکە، لەوانە مـیر سـەیید محەممـەدیان، کوشـت. شـاهرۆخ لەسـەر تـەخت دانرایـەوە. بـەڵام سـنوری دەسـەڵاتی لەخۆراسـان تـێ نەئەپەڕی، چونکە لەو کاتەدا ٤ لەگەورە پیاوەکانی ئێران: ئازاد خـانی ئـەفغانی لەئازەربایجان، محەممەد حەسەن خانی قاجار لەئەسـتەر ئابـادو مازنـدەران، عـەلی مەردان خانی بەختیاری لەئەسفەهانو خوزستان، کەریم خانی زەند لەلوڕسـتانو فارس هەر یەکە لەلای خۆیەوە ئەیویست دەس بەسەر تاجی بێ خاوەنی ئێـراندا، یـاهیچ نـەبێ دەس بەسـەر ناوچـەکانی خـۆیدا بگـرێ. (مهـدوی: ١٧٨-١٧٩، هدایت: ٢٦١-٢٦٢).

دەرکەوتنی کەریم خانی زەند

ئەو کاتەی ئێران لەژێر دەستی ئەفغاندا بـو، لەشـکری عوسمـانی هێرشـیان کردە سـەر رۆژئـاوای ئێـران، کرماشـانو هەمـەدانیان گـرت. گـەورەپیاوەکانی ناوچـەکە لەبەرامبـەر هێـزی زۆری عوسمـانیدا نـەیانتوانی بـەرەنگاری بکـەن. هەندێکیان سەریان دانەواندو هەندێکیان هەڵاتن بۆ ناوچە شاخاوییە سەختەکان. یەکێ لەوانە کابرایەکی زەند بو بەناوی مەهدی خان.

مـەهدی خانو خزمەکانی ٧٠٠ کەسێ لەسوارەو پیادە ئـەبون. لەگونـدەکانی پەریو کەمازان دائەنیشتن. ئەمانە بەردەوام شەبەیخونی رۆمیـان ئـەکرد. لێیـان ئەکوشتن، وڵاخو کەلوپەلیان بەتاڵان ئەبردنو رایـان ئـەکردو ئەکشـانەوە ناوچـە شاخاوییە سەختەکان. هێزەکانی عوسمانییان نارەحەت کردبو.

کە نادر شا لەشکری بەرەو رۆژئاوای ئێران بەرێ خستو هێـزی عوسمـانی راو ناو، هێزی سازدا بەرەو بەغـداد، ماوەیـەك لەکرماشـان مایـەوە. مەهـدی خـان جەردەییو راووڕوتی کردبو بەپیشە. کاروانی بازرگانەکانی روت ئـەکردەوە. نـادر شا یەکێ لەفەرماندەکانی خۆی: باباخان چاوەشلوی، راسپارد کەمەهـدی خـانو داروەستەکەی بگرێ.

باباخان ناردی بەدوی مەهدی خاندا کـەنادر شـا ئەیـەوێ پلـەو پایـەی پـێ ببەخشێو خەڵاتی بکا. بەم فێڵە مەهدی خانی تەفرەداو، راکێشایە ناو داو.

باباخان مەهدی گرتو ٤٠٠ کەسی لەپیاوەکانی کوشت. دوای ئەوەی سامانو دارایی مەهدی خانی تاڵان کرد ئەویشی کوشتو، پاشماوەی بنەماڵـەو ئێلەکـەی دور خستەوە بۆ خۆراسان. لەو کاتەدا کەسێ کەخاوەن نـاوو دەسـەڵات بـێ لـەناو زەندا نەما بو. کەریم، شێخە، عەلی وەیس، ئەسـکەندەر، نـادر خـان.. کـەبرازای مەهدی خان بون هێشتا مناڵ بون. لەخۆراسان سەری خۆیان کز کردبو.

دوای کوژرانی نادر شا زۆری ئەو عەشیرەتانەی دور خرابونەوە ئەو هەلەیان بەدەرفەت زانی گەڕانەوە شوێنەکانی خۆیان. کەریم خانو خزمو ئێلەکەیشیان گەڕانەوە پەریو کەمازان. وەکو جاران کەوتنەوە جەردەییو راوورووت. کەریم خان ناوی دەرکردو بو بەدەسەلاتداری کزازو تویسرکان.

میهر عەلی خانی تکەلو، حاکمی هەمەدان، ۱۲ هەزار سواری هەبو. چاودێری هەواڵی جموجۆڵی کەریم خانی زەندی ئەکرد. ویستی بەلای خۆیدا رایان بکێشێ. نامەی بۆ کەریم خانو گەورەکانی زەند نوسیو بەسوارێکدا بۆی ناردن.

میهر عەلی لەنامەکەیدا بۆ کەریم خانی نوسی بو: کەئەو لەسایەی خواوە بوە بەدەسەلاتداری ناوچەکەو هەمو گەورەو سەردارەکانی ناوچەکە ملیان بۆ کەچ کردوە. داوای لەویش کردبو بچێتە لایو فەرمانبەرداری دەربڕێ.

کەریم خانو گەورەکانی زەند بۆ سوکایەتی بەفەرمانەکەی میهر عەلی، لوتو گوێی کابرایان بڕیو ناردیانەوە.

میهر عەلی لەم کارە زۆر توڕەبو. پێنج هەزار کەسی لەگەڵ یەکێ لەسەردارەکانی ناردە سەریان. فەرمانیدا کەریم خان بەزیندویەتی بگرنو بیهێنن بۆلای خۆی، بۆ ئەوەی خۆی سزای بدا.

زەند کەزانییان لەشکریان هاتۆتە سەر تەوانیش خۆیان سازدا. لەناکاو کەریم خان بەدوسەد کەسەوە پەلاماری ناوجەرگەی لەشکرەکەیانیداو، تەفروتونای کردن. ۳ تۆپو کەلوپەلێکی زۆریان دەس کەوت.

میهر عەلی بۆ تۆڵەی شکانی لەشکرەکەی، خۆی لەشکری کۆکردەوە چوە سەر کەریم خان. شەڕێکی قورس رویدا. کەریم خان سەرکەوتو میهر عەلی خان بەشکاوی کشایەوە. لەشکری زەند بۆ راونانی کەوتنە دوی. میهر عەلی خۆی لەقەلای ولاشجرد لەنزیك هەمەدان قایم کرد. لەشکری زەند گەمارۆی قەلاکەیاندا. زۆری هێزەکانی میهر عەلی لەترسی زەند بلاوەیان لێ کرد.

میهر عەلی، عەبدولغەفار خانی برای بەشەو لەقەلا دەرباز کردو بەنامەیەکەوە ناردی بۆ لای حەسەن عەلی خانی ئەردەلان.

حەسەنعەلی خان والیو بەگلەر بەگی ئەردەلان بو. هێزەکەی کەپێك هات بو لەکوردو قزلباشو ئەفغان ۲۰ هەزار کەس ئەبو.

عەبدولغەفار گەیشتە لای عەلی خان. ۱۲ رۆژ لەلای مایەوە.

حەسەنعەلی خان رێزی زۆری لەغەفار گرتو بەلێنی دایە بەدەنگ هاوارەکەیانەوە بچێ. بەلام لەو کاتەدا نەیئەتوانی داواکەیان جێبەجێ بکا، چونکە خەریکی خۆسازدان بو بۆ لەشکرکێشییەکی تر. (گلستانە: ١٤٦-١٥١).

حەسەنعەلی خانی ئەردەڵان و ئیمامقولی خانی زەنگەنە

وەکو گلستانە ئەگێڕێتەوە:

ئیمامقولی خانی زەنگەنە (کوڕی محەممەد رەحیم بەگی زەنگەنە) کەدوای شکانی لەشکرەکەی ئیبراهیم پاشا هەڵات بو، لەگەڵ حەیدەر خانی زەنگەنە بە ۳ سەد کەسەوە هات بوە بێستون لەنزیك کرماشان، ئەیویست سەرانی زەنگەنەو کەڵوڕو ئێلاتی ناوچەکە بکا بەهاودەنگی خۆی.

لەو کاتەدا مورتەزا قولی خانی زەنگەنە، عەبدولعەلی خانی خۆراسانی و میرزا محەممەد تەقی گولستانە، دەسەڵاتداری کرماشان بون. میزا تەقی پارێزەری قەڵای کرماشان بو کەنادر شا چەك و تفاقی جەنگی تیّدا هەڵگرت بو، بۆ لەشکرکێشی داهاتو بۆ سەر عوسمانی.

گەورەکانی کرماشان بۆ دەرکردنی ئیمامقولی بەخۆ کەوت. مورتەزاقولی خانی زەنگەنەو نەجەفقولی خانی ئێلبەگی کەڵوڕ ٦ هەزار کەس سوارو پیادەیان کۆکردەوە لەکرماشان دەرچون بۆ سەر ئیمامقولی. نەجەفقولی کوێربو، چونکە نادرشا چاوی دەرهێنا بو.

ئیمامقولی ئەو هێزە زلەی پێ چار نەئەکرا ویستی فێڵیان لێ بکا. نێردراوێکی نارده لایان وتی: من خەیاڵی گەورەبیم لەسەردانیە. هاتوم سەردانی خزم و سەرانی ئێلات ئەکەم. ئەگەر پێتان ناخۆشە ئەڕۆم بۆ لایەکی تر.

مورتەزا لەگەڵ سەردارەکانی لەشکرەکەی کۆبوەوە بۆ راوێژ. ئەمانیش ویستیان فێڵی لێ بکەن. وتیان ئەگەر دەری بکەین لەوانەیە بچێتە پاڵ ناحەزو دوژمنەکانمان لەگەڵ ئەوان رێك ئەکەویّ و بەهاوکاری ئەوان گێچەڵمان بۆ ئەنێتەوە، چاکتر وایە لەخۆمانی نزیك بخەینەوە، لەنزیك خۆمان بێ هەر کات سەربزێوی کرد، سەری پان ئەکەینەوە.

وەڵامی ئیمامقولییان دایەوە، کەئەوان بۆ پێشوازی هاتون نەك بۆ شەڕ. ئەگینا، ئیمامقولی بەو ژمارە کەمەوە لەگەڵ ئەوان چی پێ ئەکریّ. داوایان لێ کرد بچێتە لایان بۆ ئەوەی پێکەوە بچن بۆ ناو کرماشان.

نێردراوەکە گەڕایەوە، راسپاردەکانی بەئیمامقولی گەیاند.

ئیمامقولی و حەیدەر بیریان لەپیلانێك کردەوە. ئەمان کەم بون و ئەوان زۆر. بڕیاریاندا تەفرەیان بدەن و شەو شەبەیخونیان بکەن. بەکابرایەکی زمان لوسدا هەواڵیان بۆ ناردن کەسبەینێ بەیانی دێنە لایان.

هێزەکە شەو بەخەیاڵی ئاسودە پاڵی لێدایەوە. بەر لەوەی رۆژببێتەوە لە ۳ لاوە شەبەیخونیان کردن. هێزەکەی کرماشان شکاو هەڵات. مورتەزاقولی خۆی هەڵات

بۆ قەڵای کرماشانو، نەجەفقولی هەڵات بۆ ناو ئێلەکەی خۆی. ئیمامقولی بەسەرکەوتویی چوە ناو کرماشانەوە.
ئیمامقولی نامەی بۆ سەرانی زەنگەنەو ئێلەکانی تر نوسیو داوای لێ کردن بێنە سەردانی.
لەماوەی ١٠ رۆژدا نزیکەی ٤ هەزار کەسی لێ کۆبوەوەو، لەماوەی ٢٠ رۆژدا بون بە١١ هەزار کەس. کەوتە گەمارۆدانی قەڵاکە. وڵاخو ئاژەڵی تاڵان کردن.
دانیشتوانی قەڵا بەتەنگ هاتن. مورتەزاقولیو عەبدولعەلیو میرزا تەقیو گەورەکانی تری ناو قەڵای گەمارۆدراو بڕیاریاندا داوای یارمەتی لەحەسەنعەلی خانی ئەردەڵان بکەن. نامەیەکی بەکۆمەڵیان بۆ نوسی.
لەنامەکەدا بەڵێنیان دایە لەو شەڕەدا هەرچی چەکێکی بەکار هێنا بۆی ببژێرن. نامەو نێردراو گەیشتە لای حەسەنعەلی خان.
حەسەنعەلی خان لەوەڵامدا بۆی نوسینەوە کە: داواکەی ئێوە ڕەوایە، بەڵام لەبەر ئەوەی ئێستا شوێنی شا چۆڵە، ئەگەر ئەم شەڕە بکەین توشی دوژمنایەتی خێڵەکی ئەبین، چونکە ئێلاتی کوردستانو کرماشان دراوسێی یەکترین، لەهەرلایەك بکوژرێ، دوژمنایەتی لەپاش بەجێ ئەمێنێ، بەتایبەتی کەئیمامقولیش زەنگەنەیە. داوای لێ کردن نامەیەکی تری بۆ بنوسنو بەکۆمەڵ مۆری بکەن، لەو نامەیەدا ئەوان تۆباڵی شەڕەکەو خوێنی کوژراوەکانی هەردولا بگرنە ئەستۆ، بۆ ئەوەی ئەمان لەدوارۆژدا توشی دوژمنایەتیو لێپرسینەوە نەبن. بەڵێنی دانێ دوای گەیشتنی نامەیەکی وەها هێزێکی گەورە ساز بداتو بچێتە سەر ئیمامقولی، ئەگینا خۆی لەو شەڕەوە ناگلێنێ.
دوای گەیشتنی ئەم وەڵامە مورتەزاقولی خانی زەنگەنە، عەبدولعەلی خانی خۆراسانیو میرزا تەقی خانی گولستانەو، هەمو سەرانی قەوم، کە لەقەڵادا گەمارۆ درابون، بەڵگەیەکیان نوسیو بەکۆمەڵ مۆریان کرد. تۆباڵی شەڕو کوژراوەکانیان گرتە ئەستۆی خۆیان.
حەسەنعەلی خان ٢٥ هەزار سواری کۆکردەوە. بەو لەشکرەوە بەڕێ کەوت بۆ سەر کرماشان. لەبیلاوەر خێوەتگای دامەزراند. کەوتە خۆئامادە کردن بۆ شەڕی داهاتو.
ئیمامقولی لاوێکی سەرگەرمو هەڵەشە بو. بەئازایەتی خۆیەوە ئەنازی. کەهەواڵی هاتنی لەشکری ئەردەڵانی پێ گەیشت، هەزار کەسی لەهێزەکەی هەڵبژاردو بەرەو بیلاوەر کەوتە رێ.

پیاوە نزیکەکانی زۆری لەگەڵ خەریك بون بۆ ئەوەی بەهێزێکی واکەمەوە نەچێتە سەر لەشکری بەژمارە زۆری ئەردەڵان. بەڵام ئیمامقولی گوێی لێ نەگرتن. کەزانییان گوێیان لێ ناگرێ، زۆری لەگەڵ خەریك بون بۆ ئەوەی جارێ چاوەڕێ بکا تا لەشکری ئەردەڵان لەدەربەندەکە تێ ئەپەڕێو دێتە دەشتاییەوە، ئەوسا پەلاماریان بدا. لەمەشدا بەقسەی نەکردن بەڵکو دانیە بەر توانجو تانەو بەترسنۆکی لەقەڵەم دان. لای وابو بەو هێزە پچوکە لەشکری ئەردەڵان ئەشکێنێو تا سنە راویان ئەنێ.

حەسەنعەلی خان لەناو دەربەندەکەدا بۆیان دامەزرا.

تفەنگچییانی هەورامی لەکێوەکانی ئەمبەرو ئەوبەری دەربەندەکەدا دامەزراند. چەمێك کە بەناو دەربەندەکەدا ئەڕۆیشت، ئەم بەبەردی زل بەری گرتو ئاوەکەی شکاندە سەر ڕێگاکە، بۆ ئەوەی گڵی ڕێگاکە ببێ بەقوڕ، زەلامو وڵاخی تێدا بچەقێ.

دەمەو بەیان ئیمامقولی گەیشتە دەمی دەربەند. گەنج محەممەد بەگی زەنگەنەو سلێمان بەگی زەنگەنە، کەدو کەسی شارەزای شەڕ بون، هەریەکەی لەگەڵ ١٠٠ کەس کرد بەچەرخەچی. سەیدی سوڵتانی جەلیلوەندیشی بە ٣ سەد سوارەوە نارد بەشاخەکەدا هەڵبگەڕێ. خۆیشی بە ٥٠٠ سوارەوە خۆی ئامادەکرد بۆ هێرش بۆ ناو دەربەند.

چەرخەچیەکان بەخێرایی بەڕێ کەوتن، بەڵام هەمویان لەناو قوڕدا چەقین، چەندی تەکانیان ئەدا زیاتر ئەچەقین. چەرخەچیەکانی ئەردەڵان کە لەوشکایی‌دا بۆیان دامەزرا بون، دایان گرتنەوە زۆریان لێ کوشتن.

حەسەنعەلی خان ٣ هەزار سواری لەشاخەوە نارد بەدیوی ئەودیودا شۆڕببنەوە، دەمی دەربەندەکەیان لێ داخەنو، ڕێگەی کشانەوەیان لێ بگرن.

سەیدی کە بەشاخەکەدا هەڵگەڕا دی هێزەکەی خۆی کەمو دوژمن زۆر، بەخۆی‌دا ڕانەپەرمو پەلاماریان بدا لەنشێوێکەوە ئاوابو بەرەو ناوچەکەی خۆی گەڕایەوە.

ئیمامقولی هێرشی کرد بۆ ناو دەربەند. ئەمانیش لەقوڕدا چەقین.

حەسەنعەلی خان فەرمانی‌دا دەوری ئیمامقولی بگرنو نەهێڵن کەسیان لێ دەربچێ.

ئیمامقولی بەزەحمەتێکی زۆر خۆی لەقوڕەکە دەرباز کردو لەگەڵ ژمارەیەکی کەم لەسوارەکانی گەڕایەوە دواوە. ویستی لەدەمی دەربەند تێ بپەڕێ دی گیراوە. بەناچاری بەغارو شەڕ خۆی کرد بەناویان‌دا دەرباز بو.

جگە لەئیمامقولی‌و چەند کەسێ لەسوارەکانی‌و سەیدی کە لەسەرەتاوە هەڵات بو، کەسی کەیان دەرنەچو. ئەوانی تریان هەندێکیان کوژران‌و هەندێکیان بەدیل گیران.

هەواڵی شکانی ئیمامقولی لەپێش خۆیدا گەیشتە کرماشان. زۆری ئەوانەی لێی کۆبوبونەوە بلاوەیان لێ کردو گەڕانەوە شوێنەکانی خۆیان. ئیمامقولی هاتەوە کرماشان بۆ ئەوەی هێزەکەی رێك بخاتەوە. هێزی پێ کۆ نەکرایەوە. کرماشانی بەجێ هێشت روی کردە ناو ئیلاتی وەند کەهاوپەیمانی زەنگەنە بون.

وەند ئیلێکی گەورە بو پێك هات بوو لەم تیرانە: ئەحمەد وەند، کاکە وەند، قولی عەلی وەند، جەلال وەند، جەلیل وەند، مافی وەند، بەهتلی وەند، قوریە وەند، خەلیل وەند، خواجا وەند، زوبێرە وەند، نانەکەلی وەند، بوجول وەند. (گلستانە: ١٥١-١٥٨).

حەسەنعەلی خان هەواڵی ئەم سەرکەوتنەی بەگەمارۆدراوەکانی ناو قەڵاداو خۆیشی هاتە نزیکیان. سەردارو گەورەکان بۆ پێشوازی لەقەڵا دابەزین‌و بۆ میوانداری بردیانە ناو قەڵاکە.

سەردانی قەڵاو جبەخانەکەی کرد. ٥ تۆپی لێ وەرگرتن‌و رۆژی دوایی گەڕایەوە خێوەتگاکەی خۆی.

ئەردەڵان‌و کەریم خان

لەمێژوی ئێراندا کەریم خانی زەند، کە خۆی بەوەکیلی دەوڵەت‌و وەکیلی رەعایا نەك بەشا داناوە، بەیەکێ لەدادپەروەرترین حوکمڕانەکانی ئێران ناسراوە. کەچی مێژونوسانی ئەردەڵان بەچاك باسی ناکەن‌و هەندێکیان هێرشیان بردۆتە سەری، بەتایبەتی نوسەری (لب التواریخ: ١٠٤-١٠٥). بەدوای ئەویشدا (تاریخ اردلان: ١٠١)، (حدیقەی ناسری: ١٥٤)، (تحفەی ناسری: ١٤٥)، کەریم خان تاوانبار ئەکەن بەوێران کردن‌و تالان کردن‌و سوتاندنی سنە. کەسیان هۆی ئەم کارەیان رون نەکردۆتەوە.

هەواڵەکانی (حدیقەی ناسری: ١٥٤) گێڕاویتیەوەو، (تحفەی ناسری: ١٤٥) دوبارەی کردۆتەوە سەبارەت بەهێرشی کەریم خان بۆ سەر کوردستان‌و گەمارۆدانی حەسەنعەلی خان لەقەڵای قەراتورا (١١٦٤)و، دوای ئەوە هێرشی هاوبەش‌و بەجوتەی حەسەنعەلی خان‌و کەریم خان بۆ سەر عەلی مەردان خانی بەختیاری، راست نین. لەو ساڵانەدا حەسەنعەلی خان نەك هەر والیی کوردستان نەبوە، بەڵکو لەژیانیشدا نەماوە.

گلستانە بەدرێژی هۆی دوژمنایەتی کەریم خانی لەگەڵ ئەردەڵان رون کردۆتەوە.
قەڵای کرماشان نزیکەی ١٤ مانگ لەگەمارۆی هێزەکانی زەندا بو، پارێزەرانی قەڵا ئامادە نەبون خۆیانو قەڵاکە بەدەستەوە بدەن. کەریم خان بۆ بەلادا خستنی ئەم کۆسپە بەهێزێکی گەورەوە روی کردە کرماشان، کێشەکەی بەگفتوگۆ بەلادا خست (بەمەزەننە ئەبێ ساڵی ١١٦٥ بوبێ). ئینجا روی کردە سنە.
خەڵکی ناوچە کە بەهاتنی کەریم خانیان زانی، خەسرەو خان، کە لەو کاتەدا والیی ئەردەڵان بو، لەگەڵ ئەعیانی سنە بەپیریەوە چونو، بەگەرمی پێشوازییان کردن. خەسرەو خان خۆی میوانداریی لەکەریم خان کرد.
حەسەنعەلی خان، والیی پێشوی کوردستان، لەسەر داوای میهر عەلی خان بۆ سەرکوتکردنی کەریم خانو لەشکری زەند چو بۆ هەمەدانو دوایی دوریان کەوت بۆ پەریو کەمازان، مەڵبەندی ژیانی ئێلی زەند، لەوێ مایەوە تا سەلیم پاشای بابان هێرشی کرد بۆ سەر ئەردەڵان. کەریم خانو سەردارەکانی ئەم داخەیان لەدڵ دا بو.
وەکو گلستانە ئەڵێ: کەریم خان لەبەر ئەو دوژمنایەتیە بڕیاریدا کوردستان وێران بکا. بەقسەی تاقمێ هەرچیو پەرچی، کە لەناو لەشکرەکەیدا بونو کاری تەواویان تێ ئەکرد، کەوتە بێدادی.
کەریم خان لەسەرەتای دەوڵەتداریدا بو، بەتەواوی دەستی بەسەر لەشکرەکەیدا نەئەڕۆیشت. هەرچیەکیان ئەکرد رێگەی لێ نەئەگرتن. لەو چەند رۆژەدا زیانێکی زۆریان بەسنەو ناوچەکانی دەوروبەری گەیاند. خەڵکەکەیشی بەهۆی نیفاقی ناوخۆیانەوە زەرەری جۆراوجۆریان لێ کەوت. (گلستانە: ١٧٩-١٨٠).
کەریم خان سنەی بەجێ هێشت بەرەو هەمەدان.

حەسەنعەلی خانو شەڕی زەند

گولستانە ئەم شەڕە بەدرێژی ئەگێڕێتەوە:
حەسەنعەلی خان، دوای شکاندنی ئیمامقولی، وەکو بەڵێنی دابو لەشکرەکەی لەکرماشانەوە بەڕێ خست بچێ بۆ یارمەتیدانی میهر عەلی خان، کەهێشتا لەقەڵای ولاشجردا لەلایەن لەشکری زەندەوە گەمارۆ درابو.
حەسەنعەلی خان بەرەو هەمەدان بەڕێ کەوت. لەشکری زەند کەبەمەیان زانی، دەوری قەڵاکەیان بەرداو کشانەوە پەریو کەمازان، مەڵبەندی خۆیان.

حەسەنعەلی خان لەزاغە لەنزیك هەمەدان خێوەتگای دامەزراند. میهر عەلی بۆ پێشوازی لەحەسەنعەلی خان لەقەڵا دابەزی. خۆی کەوتە کۆکردنەوەو ڕێکخستنەوەی هێزە پەراگەندەکەی و، داوای لەحەسەنعەلی خان کرد بچێ بۆ سەرکوتکردنی کەریم خانی زەند.

حەسەنعەلی خان بەلەشکرەکەیەوە بەرەو پەری و کەمازان کشا. کەریم خان بەخۆیدا ڕانەپەرمو شەڕی ڕوبەڕویان لەگەڵ بکا. ژن و مناڵەکانی ناردە جێگایەکی ئەمین و خۆی و هێزەکەی دەستیان کرد بەشەڕی پارتیزانی. هەمو شەو پەلاماری لەشکری ئەردەڵانیان ئەدا. خەڵکیان لێ ئەکوشتن و ولاخ و کەلوپەلیان لێ ئەگرتن. حەسەنعەلی خان چەندی هەوڵیدا لەشوێنێکا بەگیریان بهێنێ نەیتوانی.

٤٥ ڕۆژ بەو جۆرە مایەوە. لەو ماوەیەدا هەواڵی پێ گەیشت سەلیم پاشای بابان بەهاندانی گەورەو ریش سپیەکانی ناوچەکە، بەلەشکرێکی ١٨ هەزار کەسییەوە هاتۆتە ناوچەی ئەردەڵان، گەرەکێتی سنە بگرێ. حەسەنعەلی خان وازی لەڕاونانی زەند هێناو، بەپەلە بەرەو کوردستان گەڕایەوە.

ئەمجارە کەریم خان وازی لەحەسەنعەلی خان نەهێنا. بەدرێژایی ڕێگای گەڕانەوەیان لەدوایی هێزەکەیانی ئەدا لێی ئەکوشتن و، ولاخ و کەلوپەلی لێ گل ئەدانەوە. لەنزیك تویسرکان لەدەربەندێکا کە ئەبو لەشکرەکەی حەسەنعەلی خانی پیدا تێ بپەڕێ، کەریم خان بەهێزێکی ٧٠ کەسییەوە خۆی بۆ لەبۆسە نابون. لەناکاو هەڵی کوتایە ناوجەرگەی لەشکرەکەوە. هەندێکی لێ کوشتن و پشێویەکی زۆری تێ خستن. دەستی گرت بەسەر گەنجینەکەی حەسەنعەلی خاندا. ٢ ئێستر کەبارەکانیان زێڕی سپی و ١ ئێستر کەبارەکەی ئەشرەفی بو لەگەڵ چەند بار کوتاڵ و شتی گرانبەهاو چەند سەر ئەسپی بەتاڵان بردو بەسەلامەتی بۆی دەرچو. (گلستانە: ١٦٠).

سەرەڕای ئەوەش بنەماڵەی ئەردەڵان نەك هەر هیچ دۆستایەتیەکان لەگەڵ کەریم خان و گەورەکانی زەند دانەمەزراندبو، بەڵکو لەگەڵ دوژمنەکانی کەریم خان هاوکار بون. سوبحانویردی خان و حەسەنعەلی خان لەلایەن شاهەکانی ئەفشارەوە دانرابون و، خەسرەو خانی نەوەی سوبحانویردیش لەلایەن محەممەد حەسەن خانی قاجار، دوژمنی خوێنەخوێی کەریم خانەوە، دانرابو.

سەرەنجامی ئیمامقولی خان

میهر عەلی خان کەوتە کۆکردنەوەی سوپا. مورتەزاقولی خانی کۆسە ئەحمەدلوی ئەفشار بە ٢ هەزار سوار لەسەر داوای شاهڕوخ گەیشتە هەمەدان.

لەگەڵ میهر عەلی یەکیان گرتەوە. ١٣ هەزار سواریان کۆکردەوە بەرەو کرماشان بەڕێ کەوتن. لەپێشەوە سواریان نارد ئاگاداری دانیشتوانی قەڵای کرماشانیان کرد کەوا بەڕێگاوەن. گەیشتنە بێستون. کاربەدەستانی قەڵا چەند کەسێکیان نارد بۆ پێشوازیو بەخێر هێنانیانو بردنیان بۆ کرماشان. لەو کاتەدا ئیمامقولی خەریکی خڕکردنەوەی لەشکربو لەناو ئێلاتی وەندا.

دوای ئەوەی گەیشتنە کرماشان خانەکان لەقەڵا دابەزینو کەوتنە تەگبیر بۆ چارەسەرکردنی ئیمامقولی. هەندێکیان پێیان وابو یەکسەر پەلاماری بدەن، بەڵام هەندێکی تریان لایان وابو کەلەو ناوچە شاخاوییەدا توشی زەرەری گیانی زۆر ئەبن، چاکتر وایە بەقسەی خۆش بیخەنە ناو داو.

کابرایەکیان بەناوی حسێن چراخ کەباوەڕپێکراوی میهر عەلی بو، لەزمان لوسیو فێڵبازیدا بێ نمونە بو، هەڵبژارد بچێتە لای ئیمامقولی بۆ ئەوەی رازی بکا بیهێنێ بۆ لایان.

ئیمامقولی بەقسەکانی حسێن چراخ هەڵخەڵەتا، بێ ترسو بەدڵنیایی سواربو لەگەڵی بۆ بینینی خانەکان لەکرماشان.

ئیمامقولی کەگەیشتە لایان چاویان دەرهێناو بەگیراوی رەوانەی قەڵایان کرد. لەشکرەکانی هەمەدانو ئەفشار گەڕانەوە جێگەکانی خۆیان. (گلستانە: ١٦١-١٦٥).

شەڕی سەلیم پاشاو حەسەنعەلی خان

نوسەری ((ذیل)) ئەڵێ: سلێمان پاشای بەبە لەدەس سەلیم پاشای ئامۆزای هەڵاتو هانای بۆ حەسەنعەلی خان هێنا. گوایە حەسەنعەلی بۆ ئەوەی سلێمان بباتەوە سەر جێگای خۆی لەمەریوان توشی شەڕ بوە لەگەڵ سەلیم پاشاو، شکاوە.

بەڵام گلستانە کەهاوچەرخو ئاگاداری روداوەکە بوە بەجۆرێکی تری ئەگێڕێتەوە:

لەکاتێکدا حەسەنعەلی خان خەریکی راونانی کەریم خانی زەندو، لەشکرەکەی بو، هەواڵی بۆ هات کەسەلیم پاشای بابان بەهێزێکی گەورەوە بەهاندانی هەندێ لەگەورەو ریش سپییەکانی ئەردەڵان، لەشکری هێناوە بۆ گرتنی سنە. حەسەنعەلی خان دەس لەڕاونانی کەریم خان هەڵئەگرێو بەپەلە ئەگەڕێتەوە بۆ ئەردەڵان. حەسەنعەلی خان دڵی زۆر کەسی لەگەورەکانی ئەردەڵان رەنجاند بو. ئەمانە سەلیم پاشایان هاندا بوبێت بۆ گرتنی سنە. لەڕێگاش هەندێ لەوانەی لەگەڵی بون، خۆیان ئەدزییەوەو ئەیاندایە پاڵ سەلیم پاشا.

حەسەنعەلی خان لەشوێنێکی نزیك سنە (دەشتی مەریوان) پەلاماری سەلیمیدا. سەلیم شەڕەکەی بردەوەو حەسەنعەلی خانی بەخراپی شکاند. حەسەنعەلی خان لەگەڵ چەند کەسێ لەهێزەکەی دەربازبونو بۆ خۆحەشاردان روی لەشاخ کرد. (گلستانە: ١٦٧).

١. زۆری بنەماڵەی ئەردەڵان، بۆ رازی کردنی دڵی شاکانی ئێران مەزەبی رەسمیی دەوڵەتیان وەرگرت بو، بوبون بەشیعە. حەسەنعەلی خان یەکێ بو لەوانە. لەکاتێکدا دانیشتوانی ئەردەڵان وەکو میرەکانی بنەماڵەی بابان هەمویان سوننە بون. لەو سەردەمەدا ناکۆکی شیعەو سوننە توندوتیژو، یەکتریان بەکافر دائەنا.

٢. حەسەنعەلی خان رەفتاری لەگەڵ دانیشتوانی ناوچەکەو گەورەپیاوەکانی توندوتیژ بو. هەر لەو ماوەیەدا چاوی محەممەد عەلی سوڵتانی دەرهێنابو، کەگەورەی بانەو هەورامان بو. لەتۆڵەی ئەمەدا ئەمیش دەستی هەبو لەهاندانی خەڵکی ناوچەکەدا دژی حەسەنعەلی خانو، هێنانی سەلیم پاشادا.

٣. لەو ماوە کورتەدا هێزەکەی حەسەنعەلی خان توشی زنجیرەیەك شەڕی یەك لەدوای یەك بوبو: شەڕ لەگەڵ ئیمامقولی زەنگەنە لەنزیك کرماشان، شەڕ لەگەڵ زەند لەنزیك هەمەدانو مەلایەر. کە لەگەڵ لەشکرەکەی سەلیم پاشادا چون بەگژ یەکدا، هێزەکەی ئەم شەکەتو ماندو بو.

رەنجوری ئەڵێ: ((شکست حەسەن ئەلی خان ١١٦٣))

سەرەنجامی حەسەنعەلی خان

نوسەری (ذیل شرفنامە) ئەڵێ:

((حەسەنعەلی خان بەهیوای دەسگرۆییو یاریدە وەرگرتن چوە لای، (ئازاد خانی ئەفغان) کەئەو کات لەناوچەی ئازەربایجان ئاڵای شاهێتیو سەربەخۆیی هەڵکردبو. سەلیم پاشا لەترسی یارمەتیدانی ئازاد خانو گەڕانەوەی حەسەنعەلی خان، بێوچان کەوتە شوێنیو گەیشتە هۆردوی ئەفغان.

ئازاد خان کەباری حەسەنعەلی خانی لاواز هات بوە بەرچاوو سەلیم پاشای لەوپەڕی هێزو دەسەڵاتدا دەدی، سەرشۆڕی بێ مروەتی بەخۆی رەوا دیتو بەتەماعی ماڵی دنیاو پارە زۆری سەلیم پاشا، کە لەگەڵ گەلێك خزمەتی دیکەدا بەڵێنی پێدا بو، حەسەنعەلی خانیدا بەدەستی سەلیم پاشاوە. بەڵام هەر لەو رۆژانەدا حەسەنعەلی خان بەمەرگی وەعدەکراو مردو، سەلیم پاشاش بەهۆی ئەو نزیکایەتیەوە، روی ئیتاعەتی لەوەزیری بەغدا وەرگێڕا، سەری بۆ ئازاد خان دانەواند. ئیتر لەو سەردەمەدا هیچ گەورەپیاوێك لەبنەماڵەی مەزنی باوە ئەردەڵان

نەمابوو، مەزنایەتی خانەدانەکە مابووەوە بۆ خەسرەو خانی کوڕی ئەحمەد خان کەئەو کات لەتەمەنی ۲۲ ساڵیدا بو)). (ئیبراهیم ئەردەلانی: ۲۹).

ئازاد خان وەکو مێژونوسەکانی ئەردەلان تاوانباری ئەکەن، بۆ تەماعی دنیاو بەرامبەر چەردەیەك دراو وەکو (وقائع نگار: ۱۵٤)و (فخر الکتاب: ۱٤٦) ئەڵێن: ٤ هەزار تمەن، ئا پیاوی کرد حەسەنعەلی خانی بەگیاویو زنجیرکراویدا بەدەس سەلیم پاشاوەو، ئەویش وەکو (ذیل شرفنامە: ۲۹) ئەڵێ: هەر لەو رۆژانەدا بەمەرگی وعدەکراو مرد، یا وەکو (لب التواریخ:۱۰٤) ئەڵێ: کوشتی، یان وەکو (مستورە: ۱۰۰) ئەڵێ: دوای گلدانەوەی ۷ مانگ بەگیاوی ساڵی ۱۱٦٤ لەقەڵاچوالان کوشتی.

ئازاد خان لەو کاتەدا لەململانێی دەسەڵاتدا بو لەگەڵ کەریم خانی زەندو محەمەد حەسەن خانی قاجار، کە هەریەکەیان لەلایەکی ئێراندا خەریکی پەیداکردنی دەسەڵات بون. ئەو دو گەورە پیاوە هەردوکیان شیعە بون، لەکاتێکدا ئازاد خان سوننە بو. حەسەنعەلی خان شیعەو سەلیم پاشا سوننە بو. ئازاد پێویستی بەکەسێکی ناودارو دەسەڵاتداری وەکو سەلیم بو لەو ناوچەیەدا، لەو ململانێ سەختەدا ببێتە پشتیوانی.

پێ ئەچێ سەلیم پاشا ماوەیەکی زۆر لەسنەدا نەمابێتەوە، چونکە کەریم خان چۆتە سنە (۱۱٦٦) خەسرەو خانی ئەردەلانو والیی کوردستان بوە. وەکو هەندێ لەمێژونوسانی ئەردەلان ئەڵێن: (فخر الکتاب: ۱٤۷، مستورە: ۱۰۱). لەسەر کوشتنی حەسەنعەلی خان خەڵکی سنە لەسەلیم پاشا رەنجاونو دەریان کردوە. رەنگە ئەمە هەندێ راستی تێدا بێ. بەڵام لەو کاتەدا ململانێی دەسەڵات لەنێوان کەریم خانی زەند کەخوراسانو، محەمەد حەسەن خانی قاجار کەسەروی ئێرانو، ئازادخانی ئەفغانی کەئازەربایجانو، عەلی مەردان خانی بەختیاری کەلوڕستانی کردبو بەبنکەی لەشکرکێشیەکانی، گەیشت بوە بەرزترین لوتکەی توندوتیژی. میرەکانی بابانو ئەردەلان بوبون بەبەشێ لەم ململانێیەو، بەگوێرەی گۆڕانی تەرازوی هێز لەنێوان ئەم سەرکردە ناکۆکانەدا، ئەوانیش ئەگۆڕان.

سەلیم پاشا چارەنوسی خۆی بەئازاد خانەوە بەست بو، بەڵام خەسرەو خانی ئەردەلانو بنەماڵەکەیان هاوکاری نادر شاو جێنشینەکانیو، دوای ئەوانیش هاوکاری محەمەد حەسەن خانی قاجار بون.

پێ ئەچێ لەو کاتەدا کەکەریم خان روی کردۆتە کرماشانو، دوای ئەوێ ئەردەلان، سەلیم پاشا سنەی بەجێ هێشت بێو، دابێتیە پاڵ ئازاد خان لەورمێ. لەو شەڕەدا کە لەنزیك ورمێ لەنێوان هێزەکانی کەریم خان لەلایەکو، هێزەکانی

ئازاد خان: فەتحعەلی خانی ئەفشار، شاباز خانی دونبولی، سەلیم پاشای بابان، لەلایەکی ترەوە، قەوماو بەتێشکانی زەند تەواو بو، سەلیم پاشا دەورێکی کاریگەری لەبەلادا خستنیدا گێڕاوە.

سەلیم پاشا بە ١٠ هەزار سوارەوە هەڵی کوتاوەتە سەر ((بونە)) ی کەریم خان، لەکاتێکدا کەهێشتا هەندێکیان باریان نەخست بو، هەندێکیشیان پشتێنیان کردبوەوەو پاڵیان دابوەوە. هەندێ خێوەتیان هەڵدا بو، هەندێکیشیان هێشتا نەگەیشت بون. لەشکر کەوتە هەڵاتن. کەریم خان چەندی هەوڵیدا هێمنیان بکاتەوەو بەری راکردنیان بگرێ، کەڵکی نەبو. لەشکری زەند پەرەواز بو. خانەکانی زەند گەڕانەوە پەریو کەمازانو، کەریم خان چو بۆ ئەسفەهان بۆ کۆکردنەوەی لەشکر. (گلستانە: ٢٧٣).

ململانێی دەسەڵات کۆتایی نەهات تا عەلی مەردان خانی بەختیاری لە ١١٦٧داو، محەممەد حەسەن خانی قاجار لە ١١٧٢دا کوژران. (هدایت: ٢٦٣و ٢٦٩). ئازاد خانیش پاش چەند سەرکەوتنو شکان، ماوەیەکی بەخۆشاردنەوە لەشارەزورو هەکاریو، بەپەنابەری لەبەغدادو گورجستان بەسەر برد، سەرەنجام سەری بۆ کەریم خان دانەواند.

سەرەنجامی سەلیم پاشا

نوسەری (ذیل شرفنامە) ئەڵێ:

((لەو دو سێ ساڵەی سەردەمی ئازاد خانی ئەفغاندا، بەهۆی دوژمنکاری سەلیم پاشای بەبە لەگەڵ بنەماڵەی ئەردەڵانەوە، ئیقبال روی نەکردە خوسرەو خان. بەڵام ئەو کاتەی دەنگی هاتهاتی محەممەد خانی قاجار لەئەستەرابادی مازندەرانەوە تا موغانی ئازەربایجان بەرز بوەوە، خوسرەو خانی مەردو رەند، کە بەهۆی غیرەتی زگماکەوە هەمو کات گوێ قولاغی بیستنی هەواڵێکی وابو، لەپایتەختی قەزوین هەڵاتو لەگەڵ چەند کەسێکی هاودەمی خۆیدا لەموغان چوە خزمەتی محەممەد حەسەن خانی قاجار.

هەمو چەشنە مەرحەمەتو لاواندنەوەیەکی لەگەڵدا کراو ئەم دڵنەوایيو میهرەبانیە رۆژ لەگەڵ رۆژ زیاتر دەبو. بەڵێنی والێتیو حکومەتی ئەردەڵانو شارەزور، دڵگەرمو شادمانی دەکرد، تا کاتێ کەشەڕی محەممەد حەسەن خانو ئازاد خانی ئەفغانی نزیك بوەوە. پاش سێ چوار مانگێگ، لەساڵی هەزارو شەستو نۆدا (١١٦٩)، شەڕی محەممەد حەسەن خانی قاجارو ئازاد خانی ئەفغانی لەناوچەی ورمێ روی دا. لەکاتێکدا سەلیم پاشای بەبەش لەگەڵ ئازاد خان دابو، شکستی گەورە بەسەر ئازاد خانو سەلیم پاشادا هاتو ئەرکو خزمەتێکی زۆر

لەخوسرەوخان وەشايەوە. ئازاد خان بەرەو هەكاري هەلاتو سەليم پاشاي بەبەش رووەو سنوري بابان كشايەوە كەئەو كات سلێمان پاشاي ئامۆزاي لەلايەن والي بەغداوە بەڕێوەي دەبرد.

سلێمان پاشاي بەبە، بە رقەبەرايەتي بنەماڵەي باوە ئەردەلان، بەفێڵ لەگەڵيدا ئاشت بووەو هەروكيان پێكەوە پێشكەشيەكي قورسيان بەچەند كەسي باوەڕپێكراوي خۆياندا نارد بۆ ديوەخاني محەممەد حەسەن خاني قاجار، هەموشي بەو هيوايەي كەناوچەي ئەردەلان بدرێت بەسەليم پاشا. محەممەد حەسەن خان، بەهۆي گەورەيي رۆح و غيرەتي زگماكيەوە، پێشكەشيەكاني نەخستە بەرچاو داخوازييەكاني وەرنەگرت. لەوەلاميشدا فەرموي. ئەگەر سەليم پاشا خزمەتمان پێ بكات، ئەوا ناوچەيەكي تر لەمەملەكەتي ئێراني دەدينێ. لەهەمان كاتيشدا، هەر بە بەرچاوي نوێنەرەكاني ئەوەوە خەلاتي واليتي (ئەردەلاني) بەئەسپو زينو بەرگي ئالتونو ميناو خەنجەري جەواهيرنيشانەوەدا بەخوسرەو خانو رەوانەي ئەردەلاني كرد.

كاتێ خەسرەو خان گەيشتە ناوچەي بانەي-سەر بەئەردەلان، سەليم پاشاي بەبە، بەخۆيو بەهەزار سوارەوە بەتەماحي ئەوەي بتوانن شتێك بەشتێك بكەن، سەرەڕێيان پێ گرت. هەردو قشون لەمەحاڵي بانە تێك ئالانو دواي كوشتوبڕێكي زۆر، شكستي گەورە بەسەر سەليم پاشاي بەبەدا هاتو سێ سەد چوار سەد كەسێك لەسوارەي دەوروبەري بونە خۆراكي شيري ئازاياني ئەردەلان.

دواي هەلاتن، سەليم پاشا چارەي كاري لەوەدا دي بچێ بۆ بەغدا، وەك گوتويانە: ((كاتێ ئەجەل نزيك دەبێتەوە، راو دەچێتە لاي راوچي))، ئەويش هەر ئەوەندە گەيشتە بەغدا، لەسەر شاهيدي شاهيدانو بەحوكمي وەزير، لەگۆڕەپاني ئيمامي ئەعزەمدا كوژرا)). (ئيبراهيم ئەردەلاني: ٢٩-٣١).

-١-

خوسرەو خان (١١٦٨-١٢٠٦)

لەسالاني ١١٦٣-١١٦٨دا پێ ئەچێ هەلومەرجي ئەردەلان نائارامو شێواوبێو، دەسەلات لەسنەدا لەنێوان سەليم پاشاي بابان، كەريم خاني عەبباسقولي خانو خوسرەو خاني خان ئەحمەد خاندا دەستاودەستي كردبێ.

سەليم پاشاي بابان دواي شكاندني حەسەنعەلي خان (١١٦٣) دەستي بەسەر سنەدا گرت، بەلام وەكو هەندێ لەمێژونوسەكان ئەلێن، دواي كوشتني حەسەنعەلي خان (١١٦٤) خەلكي سنە سەليميان دەركردووە، كەريم خاني براي حەسەنعەلييان كردوە بەحوكمڕاني خۆيان. بەلام كەريم خان كابرايەكي بودەلەو

بێ فەڕ بوە. شارەزای کاروباری حوکمڕانی نەبوە، بەڵکو زۆردار بوە. (لب: ١٠٦) نمونەیەك لەسەر جۆری حوکمڕانیی کەریم خان ئەگێڕێتەوە: ((پیاوی ئەعیانێ بۆ دزی ئەچێتە سەر ماڵی یەکێ. خاوەن ماڵ دزەکە ئەگرێو ئەیباتەلای کەریم خان. کەریم خان دەسبەجێ دزەکە بەرئەداو گوێی خاوەن ماڵەکە ئەبڕێ)). کەریم خان زۆر نەماوەتەوە. ئینجا خوسرەو خانی کوڕی خان ئەحمەد خان خۆی سەپاندوە. (مستورە: ١٠١-١٠٣).

خوسرەو خان لەسەرەتادا نەیتوانیوە جێگیر ببێ چونکە هەمیشە هەڕەشەی سەلیم پاشای لەسەر بوە، کە لەو کاتەدا یەکێ لەهاوکارە نزیکەکانی ئازاد خانی ئەفغانی بوەو، بنکەی دەسەڵاتداری ئازاد خانیش لەورمێ بوە.

نوسەری (ذیل-شرفنامە: ٢٩)ئەڵێ:

((لەو دو سێ ساڵەی سەردەمی ئازاد خانی ئەفغاندا، بەهۆی دوژمنکاری سەلیم پاشای بەبە لەگەڵ بنەماڵەی ئەردەڵانەوە، ئیقبال روی نەکردە خوسرەو خان. بەڵام ئەو کاتەی دەنگی هاتهاتی محەممەد خانی قاجار لەئەستەرابادی مازندەرانەوە تا موغانی ئازەربایجان بەرز بوەوە، خوسرەو خانی مەردو رەند، کە بەهۆی غیرەتی زگماکەوە هەمو کات گوێ قولاغی بیستنی هەواڵێکی وابو، لەپایتەختی قەزوین هەڵاتو لەگەڵ چەند کەسێکی هاودەمی خۆیدا لەموغان چوە خزمەتی محەممەد حەسەن خانی قاجار.

هەمو چەشنە مەرحەمەتو لاواندنەوەیەکی لەگەڵدا کراو ئەم دڵنەوایی و میهرەبانیە رۆژ لەگەڵ رۆژ زیاتر دەبو. بە بەڵێنی والیێتیو حکومەتی ئەردەڵانو شارەزور، دڵگەرمو شادمانی دەکرد..)).

مێژونوسەکانی ئەردەڵان ئەڵێن، سەلیم پاشا پەنای بۆ محەممەد حەسەن خانی قاجار بردوە، کە لەو کاتەدا دەستی بەسەر ناوچەکانی سەروی ئێراندا گرت بو، بۆ ئەوەی حوکمڕانی ئەردەڵانی پێ ببەخشێ. هەمویان ئەم چیرۆکە، بەکەمێ جیاوازییەوە، ئەگێڕنەوە: (لب التواریخ: ١١٠، حدیقە: ١٥٥-١٥٦)، (تحفە: ١٤٧).

سەلیم پاشا بەهیوای ئەوەی بکرێتە حاکمی کوردستان پەنا بۆ خانی قاجار ئەبا. خوسرەو خان کەبەم هەواڵە ئەزانێ، ئەویش بەهەڵەداوان خۆی ئەگەیەنێتە لای خانی قاجار. سکاڵای حاڵی خۆیو، باسی کوشتنی حەسەنعەلی خانی بۆ ئەکا. خانی قاجار ئەڵێ: ((تۆ محەممەد حەسەن خانت خراپ ناسیوە، من ئەو کەسە نیم چاو لەنەنگیو عار بپۆشمو وڵات بەبێگانە بفرۆشم..)).

بەگێڕانەوەیەکی تر گوایە وتویەتی: ((خوسرەو خان تـۆ سەرکەچـەڵ محەممـەد حەسەنت خراپ ناسیوە، قسەی من یەکێکە، کوردستان هی تۆیە، ئـەم قسـانەی پێ ناوێ، لەهەمو رویەکەوە دڵنیابە!)).

بەقسەی (حدیقە: ١٥٦)، (تحفە: ١٤٨) دوای ئەوەی خـانی قاجـار، خوسـرەو خانی دانا بەوالی‌ی ئەردەڵان، گەڕایەوە سـنە (موحـەڕڕەمی ١١٦٨). یاریـدەدانی خوسرەو خان لەلایەن خانی قاجارەوە، ئەشێ راست بێ، بـەڵام پـەنابردنی سـەلیم پاشا بۆ خانی قاجار ڕێی تێ ناچێ، چونکە سەلیم پاشـا یـەکێ بـوە لـەهاوکارە نزیکەکانی ئازاد خانی ئەفغانی‌و، لەهەمو شەڕەکانی‌دا لەگەڵ کەریم خانی زەندو محەممەد حەسەن خانی قاجاردا هاوبەش بوە. لەم روەوە نوسەری (ذیـل:٣١) ئـەڵێ: ((.. لەساڵی هەزارو سەدو شەست‌و نۆدا (١١٦٩)، شەڕی محەممەد حەسەن خـانی قاجارو ئازاد خانی ئەفغان لەناوچەی ورمـێ ڕوی‌دا. لـەکاتێك‌دا سـەلیم پاشـای بەبەش لەگەڵ ئازاد خان‌دا بو، شکستی گەورە بەسەر ئازاد خان‌و سـەلیم پاشـادا هات‌و ئەرك‌و خزمـەتێکی زۆر لەخوسرەو خان وەشایەوە. ئازاد خان بەرەو هـەکاری هەڵات‌و سەلیم پاشای بەبەش روەو سنوری بابان کشایەوە کەئـەو کـات سـلێمان پاشای ئـامۆزای لەلایـەن والی بەغـداوە بـەڕێوەی دەبـرد)). خوسـرەو خـان ئـەم ملۆزمەی لەکۆڵ نەبوەوە تا لەبەغداد گیراو، کوشتیان (١١٧٠).

-٢-

کوشتنی سەرانی جاف

ئێلی جاف یەکێکە لەئێلـە گـەورەکانی کـورد. لـەنێوان جەبـەل حـەمرین‌و کوێستانەکانی سنەدا گەرمیان‌و کوێستانیان کردوە. بەزاندنی سنورو زیان گەیان بەکشتوکاڵی دانیشتوانی دێهات، زۆر جار کێشەو شەڕی لێ پەیـدا بـوە. لـەڕوی سیاسیەوە سەر بەمیرایەتی بابان بون‌و، لـە لەشکرکێشـیەکانی بابـان‌دا بەشـدار بون.

خوسرەو خان بۆ ئەوەی تەمێیان بکات‌و سەریان پێ دابنەوێنێ سـاڵی ١١٧٢، بەفێڵ میهر عەلی سوڵتان‌و خوسرەو بـەگ، کـە لەسـەرۆکە دەس رۆیشـتوەکانی جاف بون، بانگ ئەکا بۆ راو، بانگهێشتنەکەی قوبوڵ ئەکەن، بەڵام چـونکە لێی دڵنیا نەبون. بـۆ ئـەوەی هـەردوکیان پێکـەوە نەکەونـە داو، کەئەچـن بـۆ لای، یەکێکیان ئەچێتە ناو قەڵا بۆ لای‌و ئەوی کەیشیان لـەدەرەوەی قەڵاکـەدا لەگـەڵ سوارەکانی تردا چاوەڕێ ئەبێ. هەروەها کەئەچن بۆ راو، خوسرەو بەگ بەهانەیـەك ئەدۆزێتەوە لەماڵ ئەمێنێتەوەو، میهر عەلی لەگەڵی ئەچێ.

دوای تەواوکردنی راوەکە، لەکاتێکدا خوسرەو خان بۆ نانی نیوەڕۆ لائەدا، دەستەیەك لەپیاوەکانی ئەنێرێ خوسرەو بەگ بگرن‌و، لەوێش فەرمان ئەدا میهر عەلی بگرن.

میهر عەلی ئەگرن‌و کۆت‌و پێوەنگی ئەکەن. ئەوانەش کەئەچنە سەر خوسرەو بەگ، خوسرەو لەکاتی بەرگری‌دا ئەکوژن‌و، کەللەی سەری بەبڕاوی ئەبەنەوە بۆ خوسرەو خان. خان کەسەری بڕاوی ئەبینێ ئەڵێ: ((میهر عەلی لەهەمو شتێکدا لەگەڵ خوسرەو بەگ شەریك‌و هاوڕێ بوە، ئینساف نیە خوسرەوە بەگ بەتەنیا لەدیاری عەدەمدا بەجێ بهێڵێ، ئەویش بەخێرایی بنێرن بۆ دیاری عەدەم‌و بیگەیەنن بەخوسرەو بەگ!)) دەسبەجێ ئەویش ئەکوژن. (تحفه: ١٥٠-١٥١)(لب: ١١٣).

جاف چەندین جار کەوتۆتە بەر پەلاماری میرەکانی ئەردەڵان.

-٣-

کەریم خانی زەندو خوسرەو خان

کەریم خان کەئەچێتە سنە خوسرەو خان پێشوازی لێ ئەکا. بەڵام لەشکری زەند سنە تاڵان‌و وێران ئەکا. ململانێی دەسەڵات هێشتا لەنێوان خانی زەندو مێملەکانی‌دا بەلادا نەکەوت بو. خوسرەو خان، بەلای خانی قاجاردا دائەشکێنێ. رەنگە یەکێ لەهۆکانیش ئەوە بوبێ کەرێچەڵەکی خانی زەندی پێ نزمتر بوبێ لەهی خۆی، بەتایبەتی کەخانی زەند لەبنەماڵەیەکی خێڵەکی نەناسراوی کوردی لەك بوە.

خوسرەو خان بەیارمەتی محەممەد حەسەن خانی قاجار کاروباری ئەردەڵانی گرتبوە دەس، کەخانی قاجار کوژرا خوسرەو خان پشتیوانەکەی لەدەس داو، ترسی لێ نیشت کەریم خان تۆڵەی لێ بکاتەوە. لەبەر ئەوە کەوتە قایمکردنی قەڵاو، سازدانی لەشکر. خانی زەند کەبەمەی زانی، بۆ ئەوەی ترسی خوسرەو خان برەوێنێتەوە، فەرمانی ولایەت‌و خەڵاتی بۆ نارد.

کاتێ کەریم خان لەتارانەوە گەیشتە سوڵتانیە، خوسرەو خان بۆ دەربڕینی گوێڕایەڵی‌و فەرمانبەری، خان ئەحمەد خانی کوڕی بەدیارییەوە ناردە لای. ئەویش رێزی لێ ناو، دڵنەوایی کردو، بەخەڵات‌و بەراتەوە رەوانەی کوردستانی کردەوە. (حدیقه: ١٥٨، تحفه: ١٥١-١٥٢).

-٤-

سلێمان پاشای بابان لەسنە

نوسەری تحفه ئەڵێ:

((لەساڵی ١١٧٦دا سلێمان پاشای بابان بەنیازی داگیرکردنی کوردستان بەسوپایەکی فراوانەوە روەو مەریوان هات. خوسرەو خان کەبەوەی زانی بەو کۆمەڵەی کە لەبەردەستیدا بون چو بۆ بەرەنگاری سلێمان پاشا. لەمەریوان هەردولا دایان بەیەکدا. دوای کەشش‌و کۆششێکی زۆر خوسرەو خان سەرکەوت‌و سلێمان شکا.

پاشای شکاو ئەم مەسەلەیەی بەنەنگ‌و سوکی دانا بۆ خۆی. دوای بیرکردنەوەیەکی زۆر چاکەی کاری خۆی لەوەدا دی کەبۆ تۆڵە سەندن بچێ بۆ دەرباری کەریم خان تەبەعییەتی ئێران قوبوڵ بکا. بەخۆئامادەکردنی پێویستەوە پەنای بۆ دەرگای کەریم خان برد. بەفێڵ‌و فەرەجی زۆر خوسرەو خانی بەئیتیهامی سەیر تاوانبار کردو ٣ هەزار تمەن زێڕی نەختینەی پێشکەش بەکەریم خان کرد.

ئەم زمان لێدانەی سلێمان پاشا کینەی دێرینەی کەریم خانی وروژاند. خوسرەو خانی بانگ کرد بۆ شیراز. بەگەیشتنی دەستی لەکارکێشایەوەو، سلێمان پاشای کرد بەحاکم‌و رەوانەی سنەی کرد.

خوسرەو خان ماوەی یەك ساڵ لەشیراز نیشتەجێ بو. (تحفه: ١٥٢-١٥٣)

سلێمان پاشا لەسنە بەوپەڕی بەدخوییەوە حوکمڕانی ئەکرد. پاش یەك ساڵ لەجلی نوستن‌دا بەدەستی فەقێ برایم ناوێك کوژرا. محەممەد پاشای برایشی بەفەرمانی کەریم خان بو بەحاکمی کوردستان. لەبەر ئەوەی محەممەد پاشا لەسلێمانی موتەسەڕیف‌و فەرمانگوزار بو لەلایەنی خۆیەوە عەلی خانی کوڕی نارده سنە.

دو ساڵی تەواو لەم شتە تێپەڕی نائارامیەکی زۆر کەوتە کوردستانەوە. کاروباری شارو بلوکەکان لەهەمو رویەکەوە تێك چوبو. کەریم خانی وەکیل لەکردەی خۆی پەشیمان‌و دوبارە بەرامبەر خوسرەو خان دڵی نەرم بو. ئەوی کردەوە بەحاکم‌و رەوانەی کوردستانی کردەوە)). (تحفه: ١٥٣. نوسەری (حدیقە: ١٥٨-١٥٩) هەمان هەواڵ ئەگێڕێتەوە، بەلام ئەم لەباتی ٣ هەزار نوسیوێتی ٣٠ هەزار تمەنی داوە بەکەریم خان‌و، گەڕانەوەی خوسرەو خانی خستۆتە ساڵی ١١٧٩).

گێڕانەوەکانی مێژونوسانی ئەردەلان پێویستیان بەتاووتوێ کردن‌و بەراورد هەیە لەگەڵ هەندێ سەرچاوەی تر.

١. سلێمان پاشا دو جار روی کردۆتە ئێران‌و هەردو جارەکە بەتێشکاوی چوە. جاری یەکەم، کەوالی‌ی بەغداد ئەمی لەسەر کار لابردو، سەلیم پاشای لەجێگە دانا (١١٦٤). سلێمان پاشا پەنای بۆ ئەردەڵان برد. بەڵام چەند مانگێ زیادتری نەخایاند کەوالی‌ی بەغداد سەلیمی لادایەوەو، دیسان سلێمانی دانایەوە بەحوکمڕانی بابان. جاری دوەم کە لەکۆشکی زەنگی لەبەردەم لەشکری والی‌ی بەغدادا شکاو، بارەگاو، کەلوپەلی هەموی دەس سوپای عوسمانی کەوت. پەنای بۆ کەریم خانی زەند برد (١١٧٦). بەڵام هەر لەو ماوەیەدا والی‌ی بەغداد، عەلی پاشا، کوژراو لەجێگەی ئەو یەکێکی تر، عومەر پاشا، بو بەوالی‌و سلێمانی گێڕایەوە سەر موڵکی بابان. هەمان ساڵ لەقەڵاچوالان، فەقێ برایم لەکاتی نوستن‌دا بەخەنجەر کوشتی.

٢.سلێمان یەکێ لەمیرە هەڵکەوتوەکانی بابان بوە. بایەخێکی زۆری داوە بەخوێندن‌و مزگەوت‌و مەدرەسەو کتێبخانە. هەروەها بایەخێکی زۆری بەپیشەو پیشەسازی داوە. یەکێ لەو پیشەسازییانەی سلێمان پاشا خەریکی دامەزراندنی بوە، دروستکردنی باروت بوە.

لەڕوی هەڵسوکەوت‌و خووڕەوشتەوە، هەندێ لەنوسەرانی هاوچەرخی بەستایشێکی زۆرەوە باسیان کردوە. نوسەری (دوحە: ١٣٥-١٣٦)، کەهاوزەمانی سلێمان پاشا بوە، نوسیوێتی: ((... لەو پیاوە ساڵحانەبو کەتەقوای یەزدانیان کردبو بەشیعاری خۆیان‌و، لەو گوێڕایەڵانەبو کە ئەم ئایەتە کەریمەیان جێبەجێ کردبو ((واطیعوا الله والرسول واولی الامر منکم)). حاکمی ناوچەکانی بابان‌و کۆیەو هەریرو هەولێرو کۆپری‌و قەرەحەسەن‌و زەنگابادو جەسسان بو. ماوەی دوانزە ساڵ کاروبارەکانی بەجۆرێ بەڕێوە ئەبرد کەخواو پێغەمەرو دەوڵەتی بەرزی لێ رازی بون. لەو ماوەیەدا کەسێ نەبو شکاتی لێبکا یا بەربەرەکانی بکا یالی‌ی یاخی ببێ... بەڵام لەماوەی دوایی‌دا کەوتە کۆکردنەوەی رەسم‌و باج لەو ناوچانەداو، وا رەفتاری ئەکرد کەوەکو موڵکی خۆی بن، بەمجۆرە سامان‌و داراییەکی زۆری کۆکردەوە، ئەوسا کەوتە بیری هەڵگەڕانەوە لەدەوڵەت‌و هەندێ کەسیشی لێ کۆبوەوە..)).

راستییەکەی ئەوەبو، گێچەڵی پارەیان پێ ئەکردو، نەیان ئەویست ئەو کەمە سەربەخۆییەی دایمەزراندبو جێگیر ببێ.

شکستی زرێبار (١١٩١)

سادق خانی زەند پاش گەمارۆدانێکی چەند مانگە شاری بەسرای گرت. لەو کاتەدا نائارامیەکی زۆر لەبەغداد بو. والیەکانی دائەنران یاخۆیان ئەسەپاند زۆر نەئەمانەوە. لەناو خۆیاندا ناکۆك‌و لەسەر دەسەڵات پیلانیان لەیەکتری ئەگێڕا. لەبەر ئەوە نە لەکاتی گەمارۆدانی بەسرادا پەرژایان هێز بنێرن بۆ شکاندنی گەمارۆکەو، نەدوای گرتنی هێز بنێرن بۆ رزگارکردنی. کەعەبدوڵڵا کەهیە بو بەوالیی بەغداد، یەکێ لەو ئەرکانەی بەو و بەحەسەن پاشای والیی کەرکوك سپێردرا بو رزگارکردنی بەسرا بو لەداگیرکردنی ئێرانی. ئەمانە وا رێك کەوتن:

عەبدوڵڵا پاشا هێزەکانی بەغدادو موسڵ بباتە سەر بەسراو، حەسەن پاشاش هێزەکانی کوردستان، بۆ خەریك کردن، بنێرێتە سەر کرماشان‌و ئەردەڵان. حەسەن پاشا، هێزەکانی کوردستانی سازدا، چەردەیەك پارەی بۆ تەرخان کردن‌و، هەندێك زیادەی دانێ. ئەحمەد پاشای بابانی نارد لەزەهاوەوە پەلاماری کرماشان‌و، محەممەد پاشای بابان لەقەڵاچوالانەوە پەلاماری سنە بدا.

ئەحمەد پاشا، لەحەسەن پاشا رەنجابو، هێزەکانی خۆی لەدسکەرەی نزیك زەهاو مۆڵ داو، لەوە زیاتر پێشڕەوی نەکردو هیچ جموجوڵێکی نەنواند. بەڵام محەممەد پاشا بەرەو مەریوان بەڕێ کەوت. عەبدوڵڵا پاشای والیی بەغداد، کەئەبو پەلاماری بەسرا بدا، لەبەغداد نەجولا.

خوسرەو خان، لەزرێباری مەریوان، بەرەنگاری لەشکرەکەی محەممەد پاشای بابان وەستا. شەڕێکی سەخت قەوما. خوسرەو خان شکاو، نزیکەی هەزار کەسی لێ کوژراو، بەشێکی هێزەکەیشی بەدیل گیرا. لەبەر ئەوەی لەهیچ قۆڵێکی ترەوە هێرش نەکرا. محەممەد پاشا لەمەریوان تێ نەپەڕی. دیلەکانی ئازاد کردو، گەڕایەوە قەڵاچوالان.

کەریم خان کەئەم هەواڵەی بیست، بۆ تێ هێنانەوەی ئەو شکستە هێزێکی گەورەتری ناردە سەر موڵکی بابان. محەممەد پاشا داوای یارمەتی لەوالیی بەغداد کرد، یارمەتییان نەدا، لەبەر ئەوە کشایەوە کۆیە. لەشکری زەند بێ بەرگری هاتە ناو کوردستانەوە، کەوتە کوشتن‌و گرتن‌و تاڵانکردن‌و سوتاندن. ئەحمەد پاشای بابان لەم دەسدرێژیە تورە بو، غیرەتی بزوت. کەوتە پەلامار‌دانی لەشکری زەند. ناچاری گەڕانەوەی کردن. (دوحه الوزرا: ١٥٧-١٥٩، تحفه: ١٥٣).

رەنجوری ئەڵێ: ((شکستی خوسرەو خان لەزرێبار ساڵی ١١٩١)).

مەرگی کەریم خان (؟-١١٩٣)

لــەماوەی ٢٢ ســاڵ حــوکمڕانیدا (١٧٥٧-١٧٧٩) کــەریم خــان جــۆرێ لەئاسایشی ناوخۆی لەئێراندا چەسپاندبو. بەڵام بەمردنی ئەو سەرلەنوێ پشێوی کەوتەوە ناو ئێران. خزمو کەسوکارەکانی خانی زەند لەو کاتەوە کەمردبو لەسەر سەڵتەنەت لەناو خۆیاندا کردبویان بەشەڕ. مــاوەی ٣ ڕۆژ تــەرمی کــەریم خــان کەوت بو، بەهۆی شەڕی ناوخۆیانەوە نەیانتوانی بو بەخاکی بسپێرن.

زەکی خان. دایکبرای کەریم خــان ١٥ کــەس لەگــەورەکانی زەنــدی کوشــتو، ئەبولفەتح خانی کوڕی کەریم خــانی لەســەر تــەختی ســەڵتەنەت دانــاو، خــۆی کاروبارەکانی گرتە دەست.

زەکی خان بەدەستی یەکێ لەسوپاییەکانی خۆی کوژراو، سادق خان لەبەسراوە بەهەڵەداون گەڕایەوە شیراز ئەبولفەتحی لێ خستو، خۆی کاروباری گرتــە دەســت. عەلیموراد خان، کەلەو کاتەدا حوکمڕانی ئەسفەهان بو، ســەڵتەنەتی بەشــایانی خۆی ئەزانی. پەلاماری شــیرازیدا بــۆی نــەگیرا. دوای ئــەوە بەماوەیــەك لــەنزیك هەمەدان سادق خانی شکاندو بای دایەوە بۆ ســەر شــیراز. دوای گــەمارۆدانێکی چەند مانگە شیرازی گرت. چاوی سادق خانو ئەبولفــەتحو تــاقمێ لەخزمــەکانی خۆی دەرهێنا. لەئەسفەهان تاجگوزاری کرد (١٧٨٢).

لەم قۆناغەدا گەورەترین مێملێ بنەماڵەی زەند، ئاقا محەممەد خانی قاجار بو، ئاقا محەممەد کوڕی محەممەد حەسەن خانی قاجار بو، کەســەردەمێ مێملــێ کــەریم خان بو، ئەیویست ببێ بەشای ئێرانو، لەو ململانێیــەدا کوژرابــو. ئاقــا محەممــەد خان، بەدرێژایی ماوەی حوکمڕانی کەریم خان لەشیراز بەدەسبەسەری وەکو بارمتە گل درابوەوە. (مهدوی: ١٨٨) دوای مردنی کەریم خان یەکسەر لەشیرازەوە هەڵات بۆ ئەستەر ئاباد، سەرانی ئێلی قاجاری کــۆکردەوەو، دەســتی بەســەر ناوچــەکانی باکوری ئێراندا گرتو، لە (١٧٨٣/١١٩٧)دا ناوی لەخۆی نا شاو، تارانی کــرد بەپایتەخت.

لەسەردەمی ســەڵتەنەتی عــەلیموراد خــان کــە ٣ ســاڵی خایانــد (١٧٨٢-١٧٨٥) ئاقا محەممەد زاتی نەئەکرد پەلاماری قەڵەمڕەوی زەند بدا. بــەڵام کەئــەم لەموچــەخورتی ئەســفەهان مــرد (١٧٨٥/١١٩٩)و، جەعفــەر خــانی کــوڕی لەجێگەی ئەو لەسەر تــەخت دانیشــت. ئاقــا محەممــەد ئــیتر کەوتــە پەلهاوێشتن جەعفەر خان ٤ ساڵ سەڵتەنەتی کرد. لەو ٤ ساڵەدا ٢ جار لەگەڵ ئاقــا محەممەد بەشەڕ هاتو، هەردو جار بەشکاوی کشایەوە ناو دیواری شیراز. دیوارەکەی شــیراز بەگرتن نەئەهات.

جەعفەر خان دەرماخوارد کراو مرد (١٢٠٤/١٧٨٩) لوتفعەلی خانی کوڕی کەهێشتا گەنجێکی تازە پێگەیشتوبو، سەرپەرشتی کاروباری بەندەرو کەنارەکانی خەلیجی ئەکرد. دەسبەجێ گەڕایەوە شیراز بکوژەکانی باوکی کوشتو، لەجێگەی ئەو دانیشت. ئاقا محەممەد چوە سەر شیراز ئەمجارەش بۆی نەگیراو گەڕایەوە تاران لەزنجیرەیەك پیلانو فێڵو هێرشو کشانەوەدا سەرەنجام لوتفعەلی شکاو گیراو کوژرا. زنجیرەی بنەماڵەی زەند پێچرایەوە. بنەماڵەی قاجار کاروباری ئێرانی گرتە دەست. (مهدوی: ١٩٠).

-٧-

گۆڕینەوەی پەنابەر (١١٩٤)

محەممەد رەشید بەگی وەکیل، کەیەکێ لەگەورە دەسەڵاتدارەکانی ئەردەڵان بو، نێوانی لەگەڵ خوسرەو خان تێکچو. کەهزاد خانی کوڕی سوبحانویردی خانو تاقمێ لەگەورەکانی ئەردەڵانی لەگەڵ خۆی برد بۆ دەرباری عەلیموراد خان بۆ دەربڕینی سکاڵا لەدەس خوسرەو خان. خوسرەو لابراو، کەهزاد خان لەجێگەی دانرا. گەڕانەوە سنە. خوسرەو بەمە قایل نەبو. شەوێك لەناکاو دای بەسەریاندا. (تحفە: ١٥٥).

بەزۆر دەری کردنو هەتا گوندی سورەتو لەمەحاڵی پلنگان راوی نان. کەهزادو محەممەد رەشید بەگو دەستوپێوەندەکانیان پەنایان برد بۆ مەحمود پاشای خالید پاشای بابان. لەو کاتەدا دو برای مەحمود پاشایش، محەممەد پاشاو عومەر بەگ، پەنایان برد بوە بەر خوسرەو خان. مەحمودو خوسرەو پێکهاتن سەودایەك بکەن بۆ گۆڕینەوەیان. مەحمود پاشا کەهزادو محەممەد رەشید بنێرێتەوە بۆ سنە، خوسرەویش محەممەدو عومەر بنێرێتەوە بۆ قەڵاچوالان.

رەنگە خوسرەو خان لەم سەودایەدا، تۆڵەی شکانەکەی زرێباری لەمحەممەد پاشا کردبێتەوە، ئەگینا ئەم جۆرە سەودایە لەکوردەواریدا بەکارێکی ناشیرین دائەنرێ. مەحمود پاشا، محەممەد پاشاو عومەر بەگی کوشت (١١٩٤ ك/ ١٧٨٠ز). (تحفە: ١٥٦) (لب: ١٢٢).

رەنجوری ئەڵێ: ((کوشتنی محەممەد پاشاو عومەر پاشا رەمەزانی ساڵی ١١٩٤))

-٨-

خوسرەو خان لەشیراز

محەممەد رەشید لەرێگە هەڵاتو روی کردە بەغداد. ماوەیەك لەبەغداد مایەوە هیچی بەهیچ نەکرد لەبەر ئەوە گەڕایەوە ئێران. چوە لای جەعفەر خانی زەند. جەعفەر خان هێزێکی گەورەی سازدا لەگەڵ محەممەد رەشید بەرێ کەوت بۆ سەر

سنە. پێشتر رەزاقولی خانی برای خوسرەو خانی هەڵگێڕا بوەوەو کردبوی بەهاودەنگی خۆی. رەزاقولی دایە پاڵیان.

خوسرەو خان بەخۆدا رانەپەرمو بەرەنگارییان بکا، خاووخێزانی لەگەڵ خان ئەحمەد خانی کوڕیدا رەوانەی شارەزور کردو، خۆی چو بۆ شیراز بۆ لای عەلیموراد خان.

جەعفەر خان گەیشتە سنە. ئەمجارەیان رەزاقولی خانو محەممەد رەشید بەگ دوای راکردوەکانی ئەردەڵان کەوتن تا هەورامان. (تحفه: ۱۵۷)

جەعفەر خان کەوتە زوڵمو زۆرداریو دڵی دانیشتوان، تەنانەت دڵی دەسکێشەکانی خۆیشی رەنجاند. هاوکارەکانی هەر یەکەیان هەڵاتن بۆ لایەك. رەزاقولی خان چو بۆ ورمیێو، کەهزاد خانو لوتفعەلی خان بۆ کرماشان. محەممەد رەشیدیش جەعفەر خانی بەجێهێشتو چو بۆ کرماشان. لەو کاتەدا یەکێ لەوانەی بەتەمای شاهێتی بو، بەلەشکرەوە روی لەئەسفەهان کردبو. جەعفەر خان کەئەم هەواڵەی بیست سنەی بەجێ هێشتو بەپەلە بەرەو ئەسفەهان بەرێ کەوت.

رەزاقولی خان کەزانی سنە چۆڵە لەورمێوە گەڕایەوە سنەو کاروباری گرتە دەس، پاش چەند رۆژێ کەهزادو لوتفعەلیو محەممەد رەشیدیش گەڕانەوە سنە. لەگەڵ رەزاقولیدا بو بەشەڕیان. رەزاقولی بەبریینداری هەڵات بۆ گەڕوسو دوای حەفتەیەك مرد. (تحفه: ۱۵۸).

هەواڵی پەشێوانی هەلومەرجی ئەردەڵان بەعەلیموراد خان گەیشت. بۆ چارەسەرکردنی ئەو پشێوییە خوسرەو خانی بانگ کرد، سەر لەنوێ داینایەوە بەوالیی ئەردەڵان. بەڵام خۆی لەوێ گل دایەوەو، لەباتی ئەو کاروباری ئەردەڵان سپێردرا بەخان ئەحمەد خانی کوڕی کەلەو کاتەدا لەشارەزوربو. خان ئەحمەد گەڕایەوە سنە. میرەکانی ئەردەڵان پێشوازییان لێ کردو سەریان بۆ دانەواند.

بەهۆی ئەم ئاڵوگۆڕانەوە هەندێ لەباجی ئەردەڵان دوا کەوت بو. عەلیموراد خان بۆ کۆکردنەوەی باجی کۆنەکراوە، جەعفەر خانی ناردە سنە. جەعفەر خان دیسانەوە دەستی کردەوە بەزوڵمو زۆرو ئازاردان. کەعەلیموراد بەجەورو ستەمی جەعفەرو پەرێشانی خەڵکی زانی، خوسرەو خانی رەوانەی کوردستان کردو، جەعفەر خانی کێشایەوە. دوای ئەمە بەچوار مانگ عەلیموراد خان مرد. (تحفە: ۱۵۹).

شەڕی ئەڵڵاقولی خانی زەنگەنەو خوسرەو خان

دوای مردنـی کـەریم خـان زۆر لـەو ئێلانـەی کـەریم خـان لەکرماشـانەوە گوێزابونیەوە بۆ شیرازو ئەسفەهان گەڕانەوە کرماشان، لەدەوری گەورەی زەنگەنە، ئەڵڵاقولی خان، کۆبونەوە.

ئەڵڵاقولی خان بەهیوای دامەزراندنی سەڵتەنەت بو. محەممەد رەشید بـەگ کـە لەکرماشان بو، دایە پاڵ ئەڵڵاقولی خان‌و، هانی‌دا وەکـو سـەرەتای فراوانکردنـی قەڵەمڕەوەکـەی خـاکی ئـەردەڵان بگـرێ. ئـەڵڵاقولی خـان هێزێکـی گـەورەی لەئێلەکانی کرماشان کۆکردەوە بەسەر سەحنە، کەنگاوەرو دینەوەردا بەرەو سـنە بەڕێ کەوت. هەواڵ بەخوسرەو خان گەیشت. ئەمیش هێزەکانی خـۆی کـۆکردەوە.

نوسەری حدیقەو تحفە ئەڵێن: هێزەکەی ئەردەڵان بەهەموی ٧٤٠ کەس بوە.

خوسرەو خان هێزەکەی ئەکا بە ٧ بەشەوە. شەش بەشیان کەهەر یەکەی ١٠٠ سوار بوە پەیەکێ لە ٦ کوڕەکەی ئەسپێرێ‌و، خۆیشی ٤٠ سواری لەگەڵ ئەمێنێ. لەنیوە شەودا پێشەنگی هەردولا ئەدەن بەیەکداو، لەگەڵ هەڵاتنی خـۆردا ئـەبێ بەشەڕ. هێزی ئەردەڵان فێڵێکی جەنگی ئەکەن. بـۆ ئـەوەی هێزەکـەی ئـەڵڵاقولی خان لەتۆپ‌و زەنبورەکەکانیان دور بخەنەوە، لەبەردەم هێزەکەی ئـەڵڵاقولی خـاندا پاشەکشە ئەکەن‌و، خۆیان بەشکاو پیشان ئەدەن. ئەڵڵاقولی خـان فـەرمان ئـەدا شەیپوری جەنگ لێ بدەن‌و، هێرشیان بۆ بکەن. هێـزی ئـەردەڵان لـەناکاو لێیـان ئەسوڕێن‌و تێیان بەر ئەبن. هەندێ ئـەکوژن‌و هەنـدێ ئـەگرن. ئـەڵڵاقولی خـان ئەکوژرێ. شکست ئەکەوێتە لەشکری ئەڵڵاقولی خانەوە. دەس ئەکـەن بەهـەڵاتن. خێوەتی شاهانەی ئەڵڵاقولی خان‌و، کەلوپەلی بارەگاکەی‌و ران‌و رەوەی ئـەڵڵاقولی خان کەوتە دەس لەشکری ئەردەڵان.

کەللەی ئەڵڵاقولی خان بەبڕاوی‌و، محەممەد رەشید بەگ‌و نەسیر خانی کولیاییان بەدیلی بۆ خوسرەو خان هێنا. والی رو ئەکاتە محەممەد رەشـید بـەگ‌و ئـەڵێ: ((.. بەشێلم‌و بڕوێشـەکەی خـۆت قەناعـەت بکـەی باشـترە لەخواردنـە خۆشـەکانی بەغدادو کرماشان!)) (ذیل: ٣٢-٣٣، حدیقە: ١٥٩-١٦٥، تحفە: ١٦٠-١٦٥).

نوسـەری (ذیـل: ٣٢) ئـەڵێ: ٦ی جیمـادی ئـەوەلی ١١٩٩ کـاتی مردنـی عەلیموراد خان‌و، نوسەری (حدیقە: ١٦٥) ئـەڵێ رەبیعـی ئـەوەلی ١١٩٣ یـەك مـانگ دوای مردنی کەریم خان‌و، نوسەری (تحفە: ١٦٥) ئـەڵێ: رەبیعـی ئـەوەلی ١١٩٤ دوای مردنی کەریم خان.

جەعفەر خانی زەندو خوسرەو خان (١٢٠٠)

دوای مردنی عەلیموراد خان، جەعفەر خانی کوڕی هاتە جێگای. ناکۆکی نێوان خانی زەندو ئاقا محەممەد خانی قاجار لەسەر تاج‌و تەختی ئێران لەوپەڕی توندوتیژی‌دا بو. هەر یەکەیان ئەیویست سنوری قەڵەمڕەوەکەی خۆی فراوانتر بکات‌و، ئەوی‌کە لەناو ببات.

جەعفەر خان لەئەسفەهانەوە هاتە هەمەدان. ئەیویست خانی ئەردەڵان بەلای خۆی‌دا رابکێشێ. پەیك‌و پەیامی بۆ خوسرەو خان ناردو، داوای لێ کرد بچێ بۆ سەردانی. خوسرەو خان بۆ راوێژ ئەعیانی ئەردەڵانی کۆکردەوە. قسە لەوە کرا کەگوێڕایەڵی بۆ جەعفەر خان دەربڕن یا بەرهەڵستی بکەن. (حدیقە: ١٦٥، تحفە: ١٦٦).

نوسەری ((سیر الاکراد)) لەم بارەیەوە نوسیوێتی:

میرزا ئەحمەدی وەزیر کەباووباپیری پشتاوپشت لەکوردستاندا خاوەن پلەو نیشان بون... بەخوسرەو خانی وت: ((خانەکانی زەند لەئێلییەت‌دا هەمیشە لەحاکمانی کورد نەویتر بون، جگە لەکەریم خانی وەکیل کەخوابو بەدەلیل‌و هادی‌و گەیشتە پایەی سەڵتەنەت، دوای ئەو خزم‌و کوڕەکانی لەگەڵ یەك کەوتنە نیفاق‌و ئیتیفاقیان تیٚ‌دا نەبو. بەپیٚی رەوتی روداوەکان وا دەرئەکەوێ لەناوچونی دەوڵەتی زەند رون‌و ئاشکرایە. ئەگەر چەند ساڵێ کەریم خان لەم دنیایەدا ئیقبالی بو، چ پێویستە کەخوسرەو خانی والی کوردستان گوێڕایەڵی فەرمانی جەعفەر خان بیٚ؟)) (بابانی: ٥٣-٥٤).

نوسەری (حدیقە: ١٦٥، تحفە: ١٦٧) لەو راوێژەدا بڕیاریاندا دژی جەعفەر خان رابوەستن‌و گوێڕایەڵی بۆ خانی قاجار دەربڕن. لەبەر ئەوە بەتوندی وەڵامی جەعفەر خانی دایەوەو، لەشکری ئەردەڵانی سازدا بۆ شەڕو، هەواڵی بۆ خانەکانی خەمسەو گەڕوس نارد بەلەشکرەوە بێن بۆ یارمەتی دانی.

نوسەری (ذیل گیتی گشا، میرزا عبدالکریم: ٢٨٥) ئەڵێ خوسرەو خان نامەیەکی دڵسۆزانەی بۆ ناردبو کە لەشکری ئەو سولەیمانپایەیە خۆی ئەرکی هاتنی کوردستان نەکێشێ، ئەو مێرولە بیٚ توانایە نەکا بەژێر سمی ئەسپەکانیەوە.

لەشکری ئەردەڵان بۆ بەرەنگاری خانی زەند بەرەو هەمەدان کشا، هێزی قەراگوزلو و خانەکانی خەمسەو گەڕوس گەیشتن‌و، لەبەهاری نزیك هەمەدان یەکیان گرتەوە.

لەشکری هەردولا دایان بەیەکدا (٢٤ی شەعبانی ١٢٠٠). رۆژی یەکەم شەڕ هەتا ئێواریٚ دریژەی کیٚشا بیٚ ئەوەی بەسەرکەوتنی هیچ لایەك تەواو ببیٚ. رۆژی دوەم تیٚهەڵچونەوە. لای نیوەڕۆ لەشکری خانەکانی خەمسە بەشکاوی شەڕیان بەجیٚ هیٚشت. خوسرەو خان لەمە پەشۆکا. خۆیو کوڕەکانی بەدو هەزار سوارەوە بۆیان چونە مەیدانەوە. لەشکری زەندیان شڕ کرد. ١٣٠٠ کەس لەهیٚزی زەند کوژراو ٨٠٠ کەسیان لیٚ گیراو، ٣٤٠ کەسیش لەهیٚزی ئەردەڵان کوژراو ٥٤ یشیان بەسەختی برینداربون. میٚژونوسەکانی ئەردەڵان بۆ ئەوەی جەعفەر خان سوكو خوسرەو خان زل بکەن ئەڵیٚن: خانی زەند چونکە قەڵەوو ورگن بو، نەیتوانی بو هەڵیٚ لەناو سەنگەرەکانی تۆپخانەکەیدا خۆی قایم کردبو. کەشەو داهات یەکیٚ لەمەلا بەڕیٚزەکانی هەمەدانی بەقورئانو جەواهیریٚکی زۆرەوە ناردە لای خوسرەو خان بۆ ئەوەی ریٚگەی بدا بڕوا. خان پیاوەتی لەگەڵ کرد ریٚگەیدا لەگەڵ ٣ کەس لەنۆکەرەکانی بڕۆن. هەر ئەو شەوە بەپەلە بەرەو ئەسفەهان گەڕایەوە. (حدیقە: ١٦٦، تحفە: ١٦٨).

دیارە لەگیٚڕانەوەی ئەم چیرۆکەدا هیچ لایەکیان: میٚژونوسەکانی زەندو میٚژونوسەکانی ئەردەڵان، بیٚلایەن نین، هەر لایەك لایەنی میرەکەی خۆی ئەگریٚو، زلتری ئەکا.

دوای ئەم سەرکەوتنە خوسرەو کەوتە فراوانکردنی قەڵەمڕەوەکەی. ناوچەکانی مەلایەر، تویسکان، کزاز، فراهان، گوڵپایەگانی گرت. (تحفە: ١٦٧-١٦٨) لە گوڵپایەگان ٣ رۆژ پشوی حەسانەوەی بەئۆردوەکەیدا. لەکۆڕیٚکی بەزمو رابواردن دا لەجەعفەر بەگ، یەکیٚ لەهاونشینەکانی، پرسی: ((ئەم سەڵتەنەتەی ئیٚمە چۆن ئەبینیٚ؟)) جەعفەر بەگ بۆ ئەوەی لەو بیرە پەشیمانی بکاتەوە ئەڵیٚ: ((والی! پیٚ راکیٚشانی زیادتر لەبەڕە جگە لەمەینەتیو، قوتدانی پاروی گەورە جگە لەدڕانی گەرو، شتیٚکی تری لیٚ پەیدا نابیٚ. شیٚلمو برویٚشکەی خۆمان لەهەمو خواردنیٚکی شاهانە خۆشترە!)).

ئەم قسانە کاریان لەخوسرەو خان کردو، وازی لەبیری دامەزراندنی سەڵتەنەت هیٚنا. رۆژی دوایی دیلەکانی شەڕەکەی لەگەڵ نامەیەکی دڵسۆزیو چەردەیەك جەواهیٚری بەدیاری بۆ ئاقا محەمەد خانی قاجار، کەتازە خەریك بو بناغەی شایەتی دائەمەزراند، نارد. (حدیقە: ١٦٧، تحفە: ١٦٩).

سەرەنجامی خوسرەو خان

ئاقا محەممەد خان چەند جارێ هاتە هەمەدان، ئەیویست دەس بەسەر کوردستاندا بگرێ. بەڵام هیچ جارێ خوسرەو خان نەچو بۆ سەردانی، ئەترسا شتێکی لێ بکا، تەنانەت لەئاهەنگی تاجگوزاریشدا بەشدار نەبو. هەمو جار نامەی دڵسۆزیو گوێڕایەڵیو دیاریو پێشکەشی بۆ ئەناردو، خۆیشی لەقەڵای حەسەناوادا قایم ئەکرد. ئاقا محەممەد داوای لێ کرد یەکێ لەکوڕەکانی بنێرێ بەدایمی لەگەڵی بێ. (تحفە: ١٧١) ئەمانوڵڵا خانی کوڕیو، لوتفعەلی خانی مامی نارد. ئاقا محەممەد رێزی زۆری گرتنو، بەرێزەوە ناردنیەوە بۆ وڵاتی خۆیان. داوای لێ کرد کەخۆیو خان ئەحمەد خانی کوڕی بۆ دەربڕینی دڵسۆزی بچنە لای. والی ئەعیانی ئەردەڵانی کۆکردەوە راوێژی پێ کردن. هەمویان هاتنە سەر ئەوەی کەدیسان ئەمانوڵڵا خان بنێرێتەوە بۆ دەرباری قاجارو، خۆیشی لەبەهاردا بچێ. لەبەهاردا، خان ئەحمەد خانی کوڕی لەجێگەی خۆی داناو، خۆی چو بۆ تاران بۆ سەردانی ئاقا محەممەد خان. خانی قاجار خوسرەو خانی گل دایەوە (١٢٠٣). (تحفە: ١٧٢).

خوسرەو خان دوای ماوەیەك تێکچو. مێژونوسەکانی ئەردەڵان هەندێکیان ئەڵێن لەترسی ئاقا محەممەد خان شێت بوە (حدیقە: ١٦٨، تحفە: ١٧٣)، بەڵام مەردوخ ئەڵێ ئاقا محەممەد خان دەرماخواردی کردوە.

ئێلاتی موکریو بلباس کەبیستیان خان تێکچوە، ئەو هەلەیان بەدەرفەت زانی یاخی بون لەدەسەڵاتی ئەردەڵان. خان ئەحمەد خان بۆ ئەوەی بیانهێنێتەوە ژێر باری فەرمانبەری لەشکری بردە سەریان. لەگەڕانەوەدا یەکێ لەهێزەکەی خۆی کوشتی. ئەم هەواڵە کەگەیشتە خوسرەو خان، نەخۆشییەکەی توندتر بو. حەکیمەکان نەیانتوانی چاکی بکەنەوە. شا لەچابونەوەی نائومێدبو، لەجێگەی ئەو لوتفعەلی خانی مامی کرد بەوالیی ئەردەڵانو، رەوانەی سنەی کرد (١٢٠٤). لوتفعەلی خان ٤ ساڵ بو بارمتە بو لەدەرباری قاجاردا.

پێ ئەچێ دوای ئەوەی خوسرەو خان نەخۆشیش کەوتوە، رێگە نەدرا بێ بگەڕێتەوە کوردستان، بۆیە بەو جۆرە مایەوە تا لەساڵی ١٢٠٦ وەکو (لب: ١٤٧) ئەڵێ لەتاران مردو لاشەکەیان بەتەختەڕەوان برد بۆ پیرۆزگاکانو هەندێکی تریشیان ئەڵێن لەئەسفەهان مرد. (تحفە: ١٧٣، حدیقە: ١٦٩، ذیل:٣٧).

دور نیە ئەم نەخۆشییە (وراثی) بوبێ، چونکە پێش ئەمیش خان ئەحمەد خانو، دوای ئەویش ئەمانوڵڵا خان، توشی هەمان نەخۆشین بوەو، بەهەمان دەرد مردون.

پاشکۆ

شێخ عەبدولمۆئمینی مەردۆخی بەبۆنەی لێخستنی خوسرەو خانەوە شـیعرێکی داناوە. (در عزل عالیجاه معلی جایگاه معدلت پناه خسروخان ابن احمد خان واقع شد).

میرزام نەمەندەن
سەیران چارباخ چاخش نەمەندەن
نەمامان زویر، خاتر چەرکەندەن
ریشەی شادیشان جە بێخ داکەندن
گەرد ماوی تەم زەرگون نی دیار
بەرگ گوڵ زایف، تەرز توڵ زگار
عەر عەر قامەتان عوریان وە ماتەم
گوڵان، گوڵچینان، گشت ماتەن نە خەم
چەمەنان بێ نور، گوڵاڵان بەداخ
نەرگس جەمینان نەداران دەماخ
تەتاران بێ خەوف نە سای چناران
مەکەران سمکۆ هەر سوب ئێواران
مەگێلاَن بێ باك سوب نەسەر شاخان
شەو، جاو مەکۆشان نە پای یاتاخان
پەی چی؟ پەی نەدین خان خوسرەو خو
کەیانی، کەی تەبع، کەیخوسرەو شکو
بێ نازو نیاز، نە موڵك عەجەم
جەم غوڵامش شێویان وەهەم
هەر رۆ پەرێ عەیش، شادیو بەشارەت
نمەیۆ نە پای عالی عەمارەت
هاهای کەرەناو سەدای تەپڵو کوس
ئاموشۆی دیوان، میان وەپابوس
ئوتاخ بێ دەماخ، خانلەران دڵتەنگ
نە مەی، نە مەینۆش، نە ساز چلچەنگ
نە تەختو نە تاج، نە سوپاو سانش
نە مەندەن نە ئەمر، حوکم فەرمانش

ئیسە وێنە فیکر هەنیەتی پەروەر
موجەڕڕەد مەندەن خان لال کەمەر
دوشمنان پەردەی شادی دەردەوە
خانان خەوفشان جەدڵ بەردەوە
مەهتاب نشینان ماوروی فەنامەن
بە سەیل ئەسرین تەڕ کەردەن دامەن
بیٚ سورمە، سپێن دیدەی تەتاران
نور دیدەشان بەچەم مەداران
جەیرانان بیٚ خەوف شین بەباخان دا
بەسەهەندو حەوز، جای خوسرەو خاندا
واتەن بەیەکدی، هەرکەس جە نەدویٚ
دەستگای خوسرەوی شەوق نەمەندەن پیٚ
سارایی کۆ گەرد پۆکە نە سای سەنگ
چون خان مازول، مات مەندەن، بێدەنگ (مەردۆخی ٣٣٣-٣٣٤).

مەردۆخی ئەم شیعرەی وەکو خۆی نوسیویێتی: (در کنار اب رود شـهر... وی رقم انشاد بذیرفت ١١٩٦)

کەخوسرەو خان عەزل ئەکریٚو، لەشیراز گل ئەدرێتـەوە، خـان ئەحمـەد خـانی کوڕیو خێزانەکەیو دەسوپێوەندەکان رو ئەکەنە شارەزور. پیٚ ئەچیٚ شێخ مـوئمین یش، کەخەتیبی نوێژی هەینی سنە بوە، لەگەڵ ئـەوان ڕۆیشـت بـیٚ، یـان وەکـو ئەڵێن ناردویانە بەدویاندا بیان هێنێتەوە، بەڵام بـۆ دەربڕینـی نـاڕەزایی ئـەویش لەویٚ ماوەتەوە. پـیٚ ئەچـیٚ ئـەو وشـەیەی کوژاوەتـەوە شـەهرەزور بـیٚو، ئـاوی روبارەکەش چەمی زەڵم بیٚو، ئەو ئاوو هەوا ناخۆشەی لەشیعرەکەدا بـاس کـردوە ئاووهەوای دەشتی شارەزوری پڕ دوپشکو مارو مور، بیٚ.

میزام وەگەردان
بدیە وەگەردش گەرون گەردان
ئەی زەدەی مەینەت، ئاوارەی هەردان
بیٚ تۆ چونش کەرد وێڵ سەرگەردان
کەفتیم وە مەسکەن عارەبانی بەڕ
یۆرد چۆلگەردی قەیس ئەربەد گەڕ
١ شەو سەرد، رۆ گەرم، ئاب تەڵخو شور
جای ئەفعاو عەقرەب، ماهیو مارو مور

ماوای تاو لەرز، سەرێشەو سپڵ
یاگەی ئیستیسقاو سەفراو دەرد دڵ
شەوو رۆ دایم تاقەت لێم سەندەن
هەر نیمە نامێم بەزۆر پێ مەندەن
ئەویچ هەم جە تاو دەرد فیراقەت
زەڕڕێ، نیم لەحزە، نییەن فیاقەت
هەر نە پەژارەن، شەوانو رۆژان
بێ خوردو بێ خاو، بێ تابو تەوان
وێڵ وێڵ مەگێڵۆ، بەیدی بە بەیدی
بێزار جاوایی، هەی نائومێدی
چەنی کۆهییان مەسکەن نە تونیم
چۆڵ ئەربەد گێڵ کۆهیو زەبونیم
ئاوارەی زامن، دورکەوتەی وڵات
کەس نی عەرزو حاڵ باوەرۆ وەلات
بەی گشت دەردەوە منەتبارەنان
بلا بەی مەینەت گرفتارەنان
هەرگیز نەپرسان هامسەران من
جە کۆن؟ جە کۆیو؟ کۆ کەرد بەزامن؟ (مەردۆخی: ٣٣٥)
(در بیان عدالت معدلت دستگاه معلی جایگاه خسرو خان واقع شده)
میزام نەمەندەن
روکن زەلالەت پایەش نەمەندەن
.. نەجام، خاتر پەڕ کەندەن
ریشەی شاخ زوڵم جە بێخ داکەندن
پەی چێش؟ کەپەروێز بەهزادی ئەڕەنگ
جانشین تەخت خانان ئەرژەنگ
بازیی بەساحێب تاج خوسرەوی
هامڕاو هامبەزم جیهان پەهلەوی
عەهد خوسرەوی تازە کەرد ئایین
بلند بی ئاواز کۆس عەدڵ ئایین
هەرچەند جە زوڵمات سوپای زوڵمو جەور
تەمام بی سیا عەرزەی دون دەور

جه مەطلەع ئیحسان نور عەدالەت
سا چون طلوع کەرد، کەم بی زەلالەت
دڵ پەی نەقد عەدڵ ساکە بیێ مەحەك
عەین عافیەت جێش نەبیێ مونفەك
چون خاتر بەعەدڵ تەمام بی کامڵ
کەسر ئیقبالّش بەفەتح بی واسڵ
داد مەزلّومان، فوقەراو مسکین
سەند جە زالّمان ئەهل ئی زەمین
عەدڵو دادو عیلم، وەچەرخ سەر ساوا
زالّم بەرد وەقەعر چای بیژەن ماوا
دوشمنان ئەبواب خەمان گوشاد کەرد
نە دڵ خەوفەو بیم بیێ پەروا جا بەرد
خانان سەرحەد، تەمام جەسامش
داخڵ بین وە نەجم جەرگەی غولاّمش
پەروین ئەعداش، هەراسەندە بی
چون ((بنات النعش)) پەراگەندە بی
سوپای شادیو عەیش مەزلّومان بەعام
تاراج کەرد ئەحشام زالّمان یام
جە عەدلش ئەیمەن موڵكو مەملەکەت
حامی مەزلّومان، ماحیی زولّمەت
بینای موڵك نیا جە چەدلش ئەساس
حوکم کەرد بەعەدڵ تەمام ((بين الناس))
جە سایەش یاوا خەڵك بەئاسایش
چون سایە ساوان گشت نە سەر پایەش
سەریرش بەعەدڵ قایم کەرد پایە
پایە بڵند بۆ پەریێ سەر سایە
تاکە سارایی دورکەوتەی زامن
بیۆ نە زامن، بگیرۆ زامن! (مەردۆخی: ۳۳۸-۳۳۹)

(کەشکۆڵە شیعرێکی کوردی ((گۆرانی)) گردەوەکۆیی شێخ عبدالمومنی مەردۆخی (۱۱۵۲-۱۲۱۱/۱۷۳۹-۱۷۹۷)، ساغ کردنەوەو سەرەتا نوسینی: ئەنوەری سوڵتانی، لەندەن ۱۹۹۸).

حوسەینقولی خانی ئەردەڵان (؟-١٢٦٣)

-١-

ئەمانوڵڵا خانی گەورە (؟-١٢٤٠)

ئەمانوڵڵا خانی گەورە یەکێ لەوالیە دەسەڵاتدارو هەرە دەوڵەمەندەکانی ئەردەڵان بوە. بەرامبەر رەعییەت، تەنانەت بەرامبەر خزمو کەسوکارەکانی خۆیشی، زۆر دڵرەقو بێ بەزەیی‌و جنێوفرۆش بوە. لەپارە سەندنو ئەرز داگیرکردنو روتاندنەوەی دانیشتوانی قەڵەمرەوەکەی‌دا چاوچنۆکێکی زۆرداری بێ نمونە بوە، بۆیە مێژونوسەکانی ئەردەڵان کەباسی سامانو دارایی ئەکەن، ئەڵێن گەیشتۆتە ٦ کرور (تحفە: ٢٠٠-٢٠١). لەوە ٢ کروری موڵکو خشڵو کەلوپەلی ماڵو گەلەو رەوەو رانو ٤ کرورەکەی تریشی زێڕی نەختینە بوە.

لەگەڵ ئەوەش‌دا بایەخی زۆری داوە بەئاوەدانکردنەوەی وڵات. کۆشکو سەرا، خانو کاروانسەرا، بازاڕو دوکان، حەمام، مزگەوتی... دروست کردوە. یەکێ لەشوێنەوارە گرنگەکانی مزگەوتی ((دار الاحسان))ـە کە لەهەمان کات‌دا ناوەندێکی گرنگی خوێندەواری بوە. هەروەها کتێبخانەیەکی ئاوەدانی هەبوە کتێبی ناوازەو دەگمەنی وەکو شەرەفنامەی تێ‌دا بوە، کەدانەیەکیانی بەدیاری داوە بەریچ.

ئەمانوڵڵاخان چەندین ژنی هێنانەوە چەندین منداڵی نێرینەی لێیان بوە. لەوانە محەممەد حەسەن خان، خەسرەو خان، محەممەد صادق خان، عەبباسقولی خان، حوسوینقولی خان، ئەبولفەتح خان... جیاوازی پایەی کۆمەڵایەتی بنەماڵەکانی دایکی ئەم کوڕانە کاری لەپاشەڕۆژیان کردوەو، ناکۆکی لەنێوان‌دا دروست کردون.

لەناو کوڕەکانی‌دا هەندێکیان شاعیر بون لەوانە:

حوسەینقولی خان کەشاعیرێکی بەتوانا بوە، بەنازناوی ((حاوی)) زۆر شیعری بەفارسی داناوە. حاوی لەباوکەوە لەناو ئەم بنەماڵەیەدا پێ گەیشتوە. دایکیشی: خوردە خانم، کچی محەممەد ئاغای قادری‌و، خوشکی ئەبولحەسەن بەگی باوکی مەستورە بوە. بەم پێیە لەگەڵ مەستورە خاڵۆزاو پورزا بون.

هەروەها خەسرەو خان، کەدوایی بو بەوالی‌و دواتر بو بەهاوسەری مەستورە، ئەویش شیعردۆستو، هەندێ جار خۆیشی شیعری داناوە.

-٢-

ژنهێنانی حوسەینقولی خان

ساڵی ١٢٣٦ تیلی جاف زیانییان کردبو، خەڵکی مەریوان سکاڵایان بردە بەر ئەمانوڵلاخان. ئەویش ئەم هەلەی بەدەرفەت زانی لەشکری کۆکردەوە چوە سەریان، لەنزیك مەریوان گەمارۆی دان. هەندێکی لێ کوشتن‌و هەندێکی لێ گرتن، نزیکەی دو کرور ران‌و رەوەی بەتاڵان بردن. لەهیچ سەردەمێکی پێشتردا زیانی وا زۆر لەجاف نەکەوتوە. (تحفە: ١٩٣) لەسەرانی جاف وەڵەد بەگو کوڕەکانی: رۆستەم بەگو حەبیب بەگ، لەناو گیراوەکاندا بون. وەڵەد بەگ لەزینداندا مایەوە تا وەك(مستورە: ١٩١) ئەڵێ: ((بەر ئەوازشتی والی کەوت‌و لێی خۆش بوو، یەکێ لەکیژە بەئابڕوەکانی، کە بەڕاستی لەئاسمانی داوێنپاکی‌و جوانی‌دا مانگی تابان بو، دا بە حوسەینقولی خان‌و سەری پێ بڵیند کرد..)).

-٣-

ژنهێنانی خەسرەو خان

فەتحعەلی شا نزیکەی هەزار ژنی هەبوە. یەکێ لەو ژنانەی، سەروناز خانمی، بەدیاری بەخشی بەئەمانوڵلاخان. فەتحعەلی شا لەژیانی خۆی‌دا لەو ژنانەی نزیکەی هەزارو پێنج سەد کوڕو کچ‌و نەوەی هەبوە. ئەمانوڵلا خان، یەکێ لەکچەکانی فەتحعەلی شا، حوسنی جیهان خانمی، بۆ خەسرەو خانی کوڕی هێنا. خەرجی ئەم ژنهێنانە، بەقسەی (مستورە: ١٩١) ١٠٠ هەزار تمەن‌و، بەقسەی (بابانی: ٧١) ٢٠٠ هەزار تمەن‌و، بەقسەی (تحفە: ١٩٤) ٢٢٤ هەزار تمەنی ئەو سەردەمەی تێ چوە. لەسەر ئەمە محەممەد حەسەن خان لەباوکی زیزو هەڵگەڕایەوە، چونکە ئەمەی بەنیشانەی ئەوە لێك دایەوە کەباوکی خوسرەو ئامادە ئەکا بۆ جێنشینی خۆی، لەکاتێکدا ئەم خۆی بەشایانی بوکی تایەن‌و جێنشینی دائەنا. لەشەڕێکی خوێناوی‌دا کە ٤٤٠ کەسی تێ‌دا کوژراو ١١٠ کەس، کە بەدیل گیرابون، ئەوانیش بەفەرمانی ئەمانوڵلا خان کوژران، محەممەد حەسەن خان کوژرا. دیلەکانی بەباوك‌و براکانیان کوشت (١٢٣٧). (حدیقە: ١٧٧) ئەم زەماوەندەی خوسرەو خان رەنگە گرانترین شایی مێژوی کوردەواری بێ لەڕوی تێچونی خوێنی زۆرو پارەی زۆرەوە!

ئەمانوڵلا خان ساڵی ١٢٤٠ مرد. بەر لەمردنی بەچەند ساڵێ توشی نەخۆشینی ئەقڵیی بوە. هۆی ئەمە ئەگێڕنەوە بۆ کوژرانی کوڕەکەی.

-٤-

خەسرەو خانی ناکام

خوسرەو خان لەجێگەی باوکی لەتەمەنی ١٩ساڵیدا بو بەوالی ئەردەڵان. دیارە زاوایەتی لەگەڵ شا لەمەدا دەوری هەبوە. خەسرەو خان بەپێچەوانەی باوکیەوە، پیاوێکی بەرچاوتێرو دەسبڵاو بوە. مێژونوسەکانی ئەردەڵان هەڵوێستێکی جوامێرانەی لێ ئەگێڕنەوە:

ساڵی ١٢٤٣ قاتوقڕیو گرانی وڵاتی داگرت. خەڵکی لەبرساندا ئەمردن. خەسرەو خان نزیکەی ٥٠ هەزار تەغار گەنمو دانەوێڵە، کە لەعەمارەکانیدا بو، بەسەر خەڵکدا دابەشی کرد، ((سەنەد))ی لێ وەرگرتن کەدوای بەسەرچونی گرانیەکە نرخەکەی ببژێرن. خەڵك لەبرسێتی رزگاریان بو. پاش ماوەیەك بوژانەوە. میرزا فەرەجوڵڵا خانی وەزیر سەنەدەکانی هێنا بۆ خەسرەو خان تا فەرمانی وەرگرتنەوەی نرخەکانیان بدا. نرخی ئەم سەنەدانە بایی زیاتر لە ١٥٠ هەزار تمەن بو. خەسرەو خان هەمو سەنەدەکانی نایە ناو ئاگرو سوتاندنی. (حدیقه: ١٧٨-١٧٩).

وەزیر لۆمەی والی کرد چونکە ماڵو دارایی بەخۆڕایی بەفیڕۆ ئەدا. بەڵام خەسرەو خان وتی: ((...ئینسافتان بێ! ٧٠٠ ساڵە ئەهالی ئەم مەملەکەتە بەگیانو ماڵ خزمەتی ئەم بنەماڵەیە ئەکەنو، گیانو ماڵی خۆیان وەقفی ڕەزای ئەم بنەماڵەیە کردوەو، شاردراوە نیە کەموڵکو دەوڵەتو ئیعتبارو مەکنەتی بنەماڵەی ئێمە لەقازانجو سودی ئەم رەعییەتە حەقگوزارانەوەیە. هەمو کات ئێمە لەوانمان وەرگرتوەو نانو خواردنی ئەوانمان خواردوەو، موڵكو دەوڵەتی ئەوانمان بەهەر جۆرێ بێ بردوە، ئێستاش کە بەتەقدیری خوایی، ئەهالی ئەم مەملەکەتە یەك ساڵ توشی بەڵای قاتوقڕیو گرانی بونو، بون بەمیوانی سفرەو خوانی ئێمە. بەکام ئینسافو مروەت جائیزە مەئمورانی توندگر بنێرمو نرخی نانو خواردنیان لێ داوا بکەم.)) (تحفه: ٢٠٢-٢٠٣).

لەگەڵ ئەم دەسبڵاویەدا، لەپارەسەندنو، تاڵانکردنو، توندوتیژی سزاداندا، چەپی لەباوکی گەڕاوەتەوە. تەنانەت لەگەڵ باوك براکانیشیدا بەوپەڕی دڵڕەقیەوە جوڵاوەتەوە:

عەباسقولیخانی زڕبرای، لەپلەوپایەی سەردەمی باوکی روت کردەوەو، خۆیو دایکی تاڵان کردو هەرچی سامانو داراییان هەبو، هەموی لێ زەوت کردن. (مستوره: ١٩٩)

((حوسەینقولی خانی برای، کە لەسەردەمی باوکیدا فەرمانڕەوایی ئیسفەندئابادی پێ سپێردرابو، سەرەڕای هەمو ملکەچیو گوێڕایەڵییەکی، دوای ماوەی ساڵێك، دەستی لەکار کێشایەوەو لای بردو فەرمانڕەوایی ناوچەکەی بەباباخانی مەراغەیی سپارد. حوسەینقولی خانی بێ چارەیش هیچی بۆ نەمایەوە، هەر ئەوەندەی بۆ لوا، هەرچی سەروەتو سامانێکی نەختینەی هەبو پێچایەوەو بەقورئانێکەوە، بەهەڵەداوان چو بۆ خزمەت خوسرەو خان، رای گەیاندێ: ئەوەی هەیەتیو نیەتی، هەر ئەمەیەو بەس، ئیتر هەڵی گرەو لەکۆڵم بەوەو رێسی ملم مەخە ژێر بیوری سەربڕەوە.)) (مستورە: ١٩٩).

محەممەد صادق خان، زڕبراکەی تری، دو جار تالآن کردو هەرچی هەبو لێ‌ی سەند، تەنانەت کارەکەرەکانی چێشتخانەکەیشی بەتالآن بردو بەنۆکەرەکانی خۆی بەخشی (تحفە: ٢٠٣).

نوسەری (لب: ١٨١)یش ئەڵێ: ((ئەگەرچی جودو عەتای زۆری هەبو بەڵام نوسەری ئەم کتێبەی لەوپەڕی زیللەتو برسێتیدا بەجێ هێڵا)).

خوسرەو خان تەنیا ١٠ ساڵ حوکمڕانی کردو بە٢٩ ساڵی مرد (١٢٥٠)، لەبەر ئەوە پێ‌ی ئەڵێن: خانی ناکام، واتە جوانەمەرگ. لەحوسنی جیهان ٣ کوڕ: رەزاقولی، ئەمانوڵڵا ناسراو بەغولامشا، خان ئەحمەد خان، و ٣کچی هەبوە. کوڕە گەورەکەی ١٠ ساڵ بوە، بەڵام لەجێگەی باوکی کراوە بەوالی کوردستان. دیارە لەم دانانەشدا دایکی دەوری کاریگەری هەبوە.

-٥-

رەزا قولی خان

حوسنی جیهان بۆ ئەوەی ئەم بنەماڵەیە زیاتر ببەستێتەوە بەدەرباری قاجارەوە، توبا (طوبى) خانمی کچی عەبباس میرزاو، خوشکی محەممەد شای بۆ رەزاقولی کوڕی هێنا. رەزاقولی کەگەورە بوو کاروباری گرتە دەس، نێوانی لەگەڵ دایکی خۆش نەبو، هەروەها لەگەڵ براکانیو مامەکانی.

-٦-

مەعرەکەی دەشتی مەریوان (١٢٥٧)

ساڵی (سەرەتای ١٢٥٧ك/ ١٨٤١ز) مەحمود پاشای بابان سلێمانی بەجێ هێشتو، پەنای بۆ رەزاقولی خان برد. پاش ئەوەی سەردانی دەرباری قاجاریان کرد گەڕانەوە بۆ ئەردەڵانو، بۆ ئەوەی مەحمود پاشا بباتەوە سەر موڵکی بابان، لەشکری ساز دا هێزەکەیان کرد بەدو بەشەوە: بەشێکیان بەسەرکردایەتی ئەمانوڵڵا بەگی وەکیل لەگەڵ مەحمود پاشا نارد بۆ سەر سلێمانی. بەشەکەی

تریان لەگەڵ والی لەمەریوان بارگەیان خست. مەحمود پاشاو لەشکرەکەی هێنـا بوی بەبێ شەڕ گەیشتە نزیك سلێمانی (تحفە: ٢١٨-٢٢٤، حدیقە: ١٨١-١٨٣).

ئەم لەشکرکێشیەی والی ئەردەڵان بۆ گێڕاندنەوەی مەحمود پاشا بۆ سلێمانی، پێچەوانەی ماددەی یەکەمی پەیماننامەی ئەرزڕوم بو، کە لەساڵی ١٢٣٨ (٢٨ی تەموزی ١٨٢٣ز)دا لەنێوان ئێران و عوسمانیدا بەسترا بو.

ئەگەرچی مەحمود پاشا لەگەڵ ئەو هێزەی بۆ پشتیوانی لەگەڵی هات بو، بێ شەڕو بەرەنگاری، گەیشت بونە سلێمانی. بەڵام عەبدوڵڵا پاشای بابان، لەناکاو هەڵی کوتایە سەر بارگەو بارەگای والی لەدەشتی مەریوان. هێزەکەی والی تەفروتونا کردو، ژمارەیەکی زۆر لەپیاوە ناسراوەکانی ئەردەڵان کوژران. بەبیستنی ئەم هەواڵە مەحمود پاشاو ئەو هێزەی لەگەڵی بو، ورەیان بەردا سلێمانییان بەجێ هێشت و گەڕانەوە سنە.

تێبینی: بۆ درێژەی ئەم شەڕە بڕوانە: (مستورە: ٢١٠-٢١٥)، (حدیقە: ١٨١-١٨٢)، (تحفە: ٢١٨-٢٢١).

-٧-

ڕەزا قولیخان دوای تێکشکانی لەمەریوان، پیاوماقوڵێکی خۆی بەناوی میرزا عەبدولمەجیدەوە ئەنێرێ و بۆ تاران، بۆ ئەوەی ڕوداوەکە بۆ کاربەدەستانی دەربارەی قاجار ڕون بکاتەوە. میرزا عەبدولمەجید نەوەی میرزا شوکروڵڵاو ئامۆزای میرزا هیدایەتوڵڵای وەزیر، فەرمانڕەوای جوانڕۆو عێلی جاف بو. ((لەسەرگرانی و سەرڕاستی و زیرەکی و ژیریدا ئیفلاتونی دوەم بو...)) بەڵام دەسبەجێ مەجید ئەگرن و ئەیکوژن. (مستورە: ٢١٥)، (حدیقە: ١٨٣)، (تحفە: ٢٢٣)

حوسەینقولی خان بەم بۆنەیەوە شیعرێکی ١٨ بەیتی بەسۆزی لەشیوەنیدا داناوە. لەدوا بەیتیدا ئەڵێ:

سال این سوك نمایان وقت این نقش شگرف

زد رقم حاوی شهید دوست شد عبدالمجید (١٢٥٧)

لەسەر شەڕی مەریوان ڕەزاقولی لەوالیەتی خرا. لەجێگەی ئەو، وەزیرەکەی، کەئەمان تاوانباریان ئەکرد بەخیانەت، دانرا کاروباری ئەردەڵان بەڕێوە ببا. حوسەینقولی خان، مامی ڕەزاقولی خان، ئەگەرچی لەناکۆکی ناو بنەماڵەکەیاندا دژی ئەم و لایەنی ئەمانوڵڵا خانی گرتوە، بەڵام لەتێکشکانی ئەردەڵان زۆر

نارەحەتو، بۆ کوژراوەکانی دڵتەنگ بوە. لەسەر ئەو رووداوانە چەند قەسیدەی بەفارسی داناوە. لەسەرەتای شیعرێکی ٢٦ بەیتیدا ئەڵێ:

نطع بازی قضا در تختەی کیهان کشاد
مهره ی بدنامی اندر طاس کردستان فتاد

لەو تێکشکانەدا مێژوو نووسەکانی ئەردەڵان تاوانی خیانەت ئەدەنە پاڵ میرزا هیدایەتوڵڵا، گوایە پلانێکی خراپی بۆ شەڕەکە داناوە بۆ ئەوەی لەشکری ئەردەڵان بشکێو، لەهەمان کاتدا هەواڵی بۆ عەبدوڵڵا پاشاش ناردوە هێرش بکاتە سەر بارەگای رەزاقولی خان. (مستوره: ٢١٣)، (حدیقه ١٨١)، (تحفه: ٢٢٠) حوسەینقولی خانیش هەمان تاوان ئاراستەی هیدایەت ئەکا، هەر لەو دەوروبەرەدا شیعرێکی ٥٠ بەیتی لەسەر شەڕەکەو لەسەر حکومەتەکەی میرزا هیدایەت داناوە، سەرەتاکەی بەمە دەس پێ ئەکا:

زنسل اردلان اصل سنندج تا که بنیاد شد
ب طومار ممالك اردلان اباد عنوان شد

حوسینقولی سیاسیەکی رۆشنبیرو شاعیرێکی بەتوانا بوە. بەشێکی گرنگی شیعرەکانی لەحدیقەی ئەمانوڵڵاهیدا کۆکراوەتەوەو چاپ کراوە. هەروەها نامیلکەیەکی ئەدەبیی درێژی تێکەڵاو لەپەخشانو شیعر کە بەبۆنەی جوانەمەرگ بونی کوڕێکی خاڵۆزایەوە دای ناوە.

-٨-

دو گێڕانەوەی جیاواز

گێڕانەوەکەی عەبدوڵڵا پاشا، کە لەنامەیەکدا بۆ کاربەدەستانی عوسمانی نوسیوە، لەهەندێ شوێندا لەگەڵ گێڕانەوەکانی مێژونوسەکانی ئەردەڵاندا یەك ناگرێتەوە.

عەبدوڵڵا پاشا بەپێچەوانەی گێڕانەوەی مێژونوسەکانی ئەردەڵانەوە، وا ئیدیعا ئەکا کەشەڕەکە لەنزیك ئۆردوگاکەی ئەمان لەقزڵجە لەناو ئەرزی عوسمانیدا، واتە لەقەڵەمڕەوی باباندا قەوماوە، نەك لەناو خاکی ئێراندا. بەڵام هەمو سەرچاوەکان وا ئەگێڕنەوە کەشەڕەکە لەمەریوان بوە. تەنانەت سالم لەو شیعرەدا کە بەبۆنەی هەواڵی گەڕانەوەی عەبدوڵڵا پاشاوە وتویەتی، ئەڵێ: ((رم وەشێنێ مەعرەکەی دەشتی مەریوان هاتەوە)) ئەو کاتە مەریوان بەشێ بوە لەقەڵەمڕەوی ئەردەڵان، واتە ئەرزی ئێران بوە.

عەبدوڵڵا پاشا لەنامەکەیدا ئەڵێ ئەوان پەلاماری ئێمەیاندا چونکە وایان زانی ئێمە ژمارەمان کەمە، کەچی هەمو سەرچاوەکان وا رائەگەیەنن، کە

لەشکری والی لەدەشتی مەریوان هەڵی داوەو، عەبدوڵڵا پاشا لەناکاو هەڵی کوتاوەتە سەریان. عەبدوڵڵا پاشا زۆر لەسەر تێشکانی والیو، ئەو زەرەرە گیانییەی لەهێزەکەی گەورەپیاوانی ئەردەڵانو، ناوو ناوبانگی والی کەوتوە، نەدواوە، بەڵکو باسی ئەو زەرەرە زۆرە ئەکا کە لەسلێمانیو شارەزور کەوتوە.

مێژونوسەکانی ئەردەڵان هۆی ئەم تێشکانە ئەدەنە پاڵ خیانەتی میرزا هیدایەتوڵڵای وەزیر والی. وا ئەگێڕنەوە کاتێ والی لەتاران بوە لەکۆڕێکی تایبەتی خۆیدا هەڕەشەی کوشتنی لەمیرزا هیدایەتوڵڵاو میرزا جەعفەری کوڕی کردبو. میرزا هیدایەتوڵڵا ترسی ئەوەی ئەبێ کە ئەگەر والی بەسەرکەوتویی لەسەفەرەکەی بگەڕێتەوە ئەم لەناو ببات، لەبەرئەوە گوایە: هەم تەگبیرێکی خراپی بۆ دابەشکردنی هێزەکانی والی کردوەو، هەم بەنهێنی پێوەندی لەگەڵ عەبدوڵڵا پاشادا هەبوە. لەجموجوڵی لەشکرەکەیان ئاگاداری کردوە.

رەنگە ئەمە بیانو بێ بۆ ئەو شکستە قورسەی بەسەر والیدا هاتوە، یان توهمەیەك بێ بۆ شکاندنی کەسایەتی میرزا هیدایەت. میرزا هیدایەت لەبنەماڵەی ئەردەڵان نەبوە، بەڵام لەجێگەی ئەوان کراوە بەحاکمی ئەردەڵان. ئەگەر وەکو ئەوان ئەڵێن خائین بوبێو، هاوکاری ژێر بەژێری لەگەڵ پاشای بابان کردبێ بۆ شکاندنی لەشکری ئەردەڵان، شای ئێران چۆن دوای ئەم کارەساتە راستەوخۆ لەجێگەی رەزاقولی ئەمی بەحاکمی ئەردەڵان دائەنا.

-٩-

کۆچی حوسەینقولی خان بۆ سلێمانیو مردنی

سەردەمی کوڕانی خانی ناکام نا ئارامو پڕ لەپیلانگێڕانو شەڕو شۆڕ بوە.

رەزاقولی خان لەسالانی (١٢٥٠-١٢٥٧) بەناو والی ئەردەڵان بو، بەڵام کاربەدەستی راستەقینە والیە (حوسنی جیهان خانمی دایکی) بو. رەزاقولی بەهۆی تێکشکانەی مەریوانەوە لێخرا، ئەوو براکانی برانە تاران دەس بەسەر دانران. کاروباری ئەردەڵان بەمیرزا هیدایەت سپێردرا (١٢٥٧-١٢٥٨). جاری دوەم سەرلەنوێ رەزاقولی خان دانرایەوە بەوالی (١٢٦٠-١٢٦١) بۆ ئەوەی بتوانێ کاروبارەکانی بێکێشەو گیروگرفت بەڕێوە ببا، ئەمانوڵڵا خانی برایو، مامەکانی: حوسەینقولی خان، عەبباسقولی خان، لەگەڵ میرزا هیدایەت بۆ ئەسفەند ئاباد دور خرانەوە (مستورە: ٢١٧).

ئەم گوریسێنەی نێوان ئەم دو برایە لەسەر دەسەڵات هەمو خەڵکی وڵاتی تێوە گلابو. زۆری نەخایاند رەزاقولی خان لابراو، ئەمانوڵڵا خان (١٢٦١) لەجێگەی دانرا. لەسەردەمی ئەم دا دارودەستەی رەزاقولی خان بۆ ئەسفەند ئاباد

دور خرانەوە. هەندێ لەگەورە پیاوەکانی ئەردەڵان رویان کردە بابانو هەورامان. ئەمانوڵڵا خان پێشکارەکەی رەزاقولی خانی برای لەزیندان دا کوشت (فخر الکتاب: ٢٢٨).

بۆجاری سێیەم دیسان رەزاقولی خان کاروباری گرتەوە دەس (١٢٦١-١٢٦٣). بەتوندی تۆڵەی لەوانە کردەوە دەستیان لەکوشتنی پێشکارەکەی‌دا هەبو. دانی یەکێکیانی دەرهێناو بەچەکوش دایان کوتا بەکەللەی سەری‌داو، ٣ پەنجەی نوسینی ((مونشی باشی)) بڕی. (فخر الکتاب: ٢٣٠).

زەبروزەنگی دڕندانەی هەردو برا زۆر کەسی ئاوارە کردوە، یەکێکیان حوسەینقولی خان بوە. لەم بارەیەوە (مستورە: ٢٢٩) نوسیوێتی: ((حوسەینقولی خان کە بەفەرمانی نەواب ئەمانوڵڵا خان پاراستنی کەوشەنو بومی رەوانسەری پێ سپێردرابو، بەدەست خەڵکی ئەو ناوچەیە تاڵان کراو دەستدرێژیەکی زۆری لێ کرا... ئەویش بەناچار لەگەڵ دوسێ کەسێك‌دا گیانی خۆی بەهەزار شەڕەشەق رزگار کردو سا بەهەر جۆرێ بو، لەڕێی ئەفشارەوە خۆی گەیاندە سولەیمانیو خزایە پاڵ عەبدوڵڵا پاشای بابانەوە)).

حوسەینقولی خان ژیانێکی نائارامی بەسەر بردوە، بەتایبەتی دوای مردنی باوکی. هەر لەماوەی ژیانی ئەم‌دا ٣ جار رشانەوەو تاعون لەناوچەکەدا داکەوتوە (سالآنی، ١٢٤٦، ١٢٥٠)و، بەکۆمەڵ خەڵکی کوشتوە. چەند جارێ بەشداری شەڕ بوەو، چەند جارێ تاڵان کراوەو، توشی ((دەستکورتیو تەنگانەی بژێو بەڕێوەچون)) بوە. لەنێوان سنە، ئیسفەندئاباو جوانڕۆو رەوانسەردا جێگۆڕکێی کردوە، تا سەرەنجام لەسلێمانی لەڕۆژی ١٤ی مانگی زیلحیجەی ١٢٦٣ ك (١٨٤٦/١١/٢٣ز)دا بەوەبایەکی کوشندە، کەڕەنگە کۆلێرا بوبێ، لەئاوارەیی‌دا سەری نایەوە. (مستورە: ٢٣٨).

هەلومەرجی سیاسی سەردەمی ژیانی حوسەینقولی خان نائارامو ئاڵۆز بوە. خۆیشی چەند جارێ دوچاری راونانو گرتنو دورخستنەوەو تاڵان کران هاتوە. بەشێکی گرنگی شیعرەکانی حوسەینقولی رەنگدانەوەی ئەو نائارامیو ئاڵۆزانەیەو، ئەچێتە خانەی شیعری سیاسیەوە. بۆ لێکۆڵینەوەی هەلومەرجی سیاسی، کۆمەڵایەتی، فەرهەنگی ئەو قۆناغەی ژیانی میرایەتی ئەردەڵان نرخێکی زۆریان هەیە. ئەهێنێ ئەم شیعرانەی لەفارسیەوە بکرێنە کوردیو، بەلێکۆڵینەوەی مێژوییەوە بلاو بکرێنەوە.

وەکو شێخی خاڵ لەفەهرستی دەسنوسەکانی کتێبخانەکەی‌دا نوسیوێتی ئەبێ دیوانەکەی حوسەینقولی خان کەوتبێتە کتێبخانەکەی ئەوانەوە. هەوڵێکی زۆرم‌دا

بۆ ئەوەی چاوێکی پیّدا بگێڕم‌و بزانم ئاخۆ هیچ شیعرێکی بەکوردی هۆنیوەتەوەو هیچ شیعرێکی سیاسی تری داناوە کە لەحەدیقەی ئەمانوڵلاهی‌دا بڵاو نەکرابێتەوە، بەڵام سەرکەوتو نەبوم. هیوادارم لەدوارۆژدا کەسێکی کە ئەم کارە ئەنجام بدا.

-١٠-

ئەنجامەکانی شەڕی مەریوان

دەشتی مەریوان ناوچەیەکی ستراتیجی بوە لەنێوان رۆم‌و عەجەم‌و، لەنێوان بابان‌و ئەردەڵاندا. گرتنی مەریوان کلیلی گرتنی شاری سنەو، ناوچەی ئەردەڵان بوە. لەم دەشتەدا چەندین جار شەڕی خوێناوی قەوماوە.

خوسرەو پاشای سەرداری ئۆردوی رۆم لەدەشتی مەریوان زەینەڵ خانی سوپا سالاری قزلباشی شکاند (١٠٤٠)و هەتا هەمەدان پێشڕەوی کرد.

خان ئەحمەد خان، کەڕوی لەدەرباری سەفەوی وەرگێڕاو هێزی عوسمانی هێنا بۆ ئەوەی دەس بەسەر ناوچەکەدا بگرێتەوە، لەگەڵ لەشکری سەفەوی لەمەریوان لێکیان دا (١٠٤٦). خان ئەحمەد شکاو کشایەوە بۆ موسڵ‌و، هەمانساڵ لەوێ مرد.

میر سلێمانی بەبەو، لەشکری سەفەوی بەسەرکردایەتی عەباسقولی خانی قاجار هەر لەم دەشتەدا بەرەنگاری یەك بون‌و، سلێمان شکا (١١١١)و، عەباس قولی قەسابخانەیەکی بۆ کوردەکانی ئەردەڵان دانا.

خانە پاشای بابانیش هەر لەمەریوانەوە کشا بۆ گرتنی ئەردەڵان (١١٣٦).

سەلیم پاشای بابان (١١٦٣) کەچو بۆ گرتنی ئەردەڵان لەمەریوان حەسەنعەلی خانی شکاندو، ناوچەکەی لیّ داگیر کرد. (ذیل: ٢٨).

محەمەد پاشای بابان لەدەشتی مەریوان لەشکری خوسرەو خانی دوەمی شکاند (١١٩١).

ئەوڕەحمان پاشای بابان بەیارمەتی هێزی ئێران، لەناکاو لەم دەشتەدا هەڵی کوتایە سەر لەشکری والی بەغدادو، شکاندی‌و سلێمان کەهیەی سەرکردەی لەشکرەکەی بەدیل گرت (١٢٢١).

هەر بەو جۆرە چەندین شەڕی تر.

ئەم شەڕەیش، مەعرەکەی دەشتی مەریوان (١٢٥٧)، ئەڵقەیەك بوە لەزنجیرەی ئەو شەڕانەی، لەم دەشتەدا، بەدرێژایی چەند سەدە لەنێوان ئەم دو میرایەتیەدا، سا ئیتر بەیارمەتی لەشکری رۆم‌و عەجەم یان بەبیّ یارمەتی ئەوان، قەوماوە.

بەڵام گرنگی ئەم شەڕەیان لەوەدایە دوایین شەڕبو، چونکە دوای ئەم شەڕە بەماوەیەکی کورت، ئەم دو ئەمارەتە ئیتر روخانو، لەڕوداوەکانی ناوچەکەدا دەوریان نەما.

وەکو نوسەرانی (حدیقە: ۱۸۲)و (تحفە: ۲۲۱) ئەڵێن: شەڕەکە لەڕۆژی ٤ شەممە ١٤ی رەبیعی یەکەمی ۱۲٥۷دا قەوماوە. ئەم تێشکانە، هەروەکو تێشکانی رەزاقولی خانو میرایەتی ئەردەڵان بو، بەهەمان ئەندازە بگرە زیاتر، تێشکانی مەحمود پاشاو پاشایەتی بابان بو. ئەم روداوە زیاتر پاڵی بەهەردو دەوڵەتەوە نا زوتر هەوڵی بەلاداخستنی کێشەکانی سنورو، دانانی سنورێ بۆ ئەم جۆرە گیروگرفتانە دابنێن. ئەوەبو هەردو دەوڵەت لە ١٦ جیمادی یەکەمی ۱۲٦۳/١ی نیسانی ۱۸٤۷ز پەیماننامەی دوەمی ئەرزڕۆمیان بەستو بناغەی هەڵوەشاندنەوەی میرایەتیە کوردیەکانیان دانا.

-١١-

کۆتایی ئەمارەتی ئەردەڵان

بەبیانو ئەوەی لەگەڵ یەکێ لەمیرەکانی قاجار خەریکی پیلانگێڕانە، محەممەد شا، رەزاقولی خانی لابردو، خوسرەو خانی گورجی نارد بۆ گرتنی. خوسرەو خان، رەزاقولی خانی بەگیراوی ناردە تارانو خۆی حوکمی ئەردەڵانی گرتە دەس (۱۲٦۳-۱۲٦٤). دوای ئەمیش بۆ جاری چوارەم رەزاقولی خان (۱۲٦٤)و، بۆ جاری دوەم دیسان ئەمانوڵڵا خان (۱۲٦٥-۱۲۷٦) بون بەوالی. سەرەنجام ناسرەدین شا، فەرهاد میرزا موعتەمیدەل دەولە، کەمامی خۆیو خاڵۆی کوڕەکانی خوسرەو خان بو، نارد بۆ سنەو، بەیەکجاری کۆتایی بەداوودەزگای دێرینەی ئەمارەتی ئەردەڵان هێنا.

پاشکۆ

نامەی عەبدوڵڵا پاشای بابان، کە لەڕۆژی ٥ی جیمادی دوەمـی ١٢٥٨/١٤ی تەموزی ١٨٤٢دا بەبۆنەی ئـەم شـەڕەوە نوسـیویتی، لەڕێگـەی ئەحمـەد پاشـای برایەوە ناردویەتی بۆ کاربەدەستانی عوسمانی. ئەحمەد پاشاش نامەکەی بـۆ سـەر عەسکەری رۆم لەئەرزڕوم ناردوە، رەوتی روداوەکان بەمجۆرە ئەگێڕێتەوە:

((لەهاتنی والی‌ی سنەو مەحمود پاشا بۆ سـەر سـنوری ولایـەتی شـارەزورو، لەدەستدرێژییانم ئاگادار کردبون. درێژیی باسەکە بەمجۆرەیە:

رەزاقولی خان والی‌ی سنە بۆ دانـانی مـەحمود پاشـا لەسـلێمانی بـەهێزێکی زۆرەوە لەسنەوە بەڕێ کەوت تا گەیشتە سەر سنوری شارەزور. لەهەمو لایەکـەوە ئاژاوەو پشێوییان نایەوە. لەشکری هەوارامانیان نارد مەحالـەکانی گوڵعەنبـەرو هەڵەبجەیان داگیر کرد. لەلایەکی ترەوە مەحالـەکانی قزلجـەو تـەرەتوڵو ئـالان‌و سیوەیلیان گرت‌و، پیاوی خۆیان بۆ حوکمڕانی لەسەر دانا. لەبەر ئەوەی کـار بـەم رادەیە گەیشت‌و پێ‌ی بێگانە داخڵی مولکی مەحروسەی شاهانە بو، غولام ناچار بو لەشاری سلێمانییەوە بۆ پاراستنی سنورەکان چومە شـارەزور. حسـێن ئاغـای ئەندەرونی‌و حاجی محەمەد ئاغای میر ئاخوری پێشوم ناردە لای والی ناوبراو کەئەم جۆرە جوڵان‌و رەفتارانەی بەرامبەر مەمالیکی مەحروسـەی شـاهانەی ئـەنوێنێ، بەتەواوی پێچەوانەی مەرجەکان‌و قانونەکانی نێوان هەردو دەوڵەتە. ئەگەر هـەر کاتێ لای کاربەدەستانی دەوڵەتی خۆیان بەهانەیەکیان بەدەسـتەوە بـێ، پیشـانی بدەن بۆ ئەوەی ئێمەش هەوڵی چارەسەرکردنی بـدەین، ئـەگینا دەس لـەم کارانـە هەڵبگرن‌و، ناوچە داگیرکراوەکان بەجێ بهێڵن‌و بگەڕێنـەوە. والی نـاوبراو قسـەی حسابیی قوبوڵ نەکرد، بەزۆریی لەشکرەکەی مەغروور بەقسەی ئەوان وایان زانی بو لەزۆریی لەشکرەکەیان ئەترسم، دو مەنزڵی تر هاتنـە پێشـەوە تـا گەیشتنە پێنجوێن لەوێ خێوەتیان هەڵدا. لـەوە بـێ ئاگـابون کـە مـن لەلێپرسـینەوەی شەهریارو گلەیی داوەر سڵ ئەکەم نە لەترسی زۆریی ئەوان.

من بۆ دوربینیـی هێـواش هێـواش مـەنزڵێکم ئـەکرد بـەدوان‌و سـێیان تـا گەیشتینە لای قزلجە بۆ ئەوەی دەستی دەستدرێژی بۆ سـەر مـولکی پـارێزراوی شاهانە کورت بکەینەوەو، شوێنە گیراوەکان بەجێ بهـێڵن‌و بگەڕێنـەوە. کـەڵکی نەبوو بەهیچ جێیەك نەگەیشت. ئەو رۆژەی من گەیشتمە قزلجە، ئەو شـەوە والی هەزار کەس سواری بەسەرکردایەتی ئەمانوڵڵاخان، کوڕەزای محەممەد رەشید بەگ، کە لەبنەماڵە گـەورەکانی کوردستـانە، بـۆ دانـانی مـەحمود پاشـا لەسـلێمانی

ناردبوو، ۷ سەد تفەنگچی بەسەرکردایەتی قوباد بـەگی فەڕاشباشـی لەڕێگـەی شاخەوە نارد بۆ دەربەند، کە لەپشتی ئۆردوی منەوە بو بـۆ ئـەوەی ڕێگـە لـەمن بگرن. چونکە ئەوە ڕێگەی هاتوچۆی ئێمە بو، ئێمەشیان بەتاقمێکی کەم ئەزانی. خۆیشی لەگەڵ پێنج شەش هەزار سوارەو تابورێك نیزام هاتـە سـەر ئۆردوەکـەی من.. شەڕ بەناچاری ئێخەی گـرتم. پشـت بـەخوا کەوتینـە بـەرەنگاری. لـەنزیك ئۆردوەکەی ئێمەوە هەردولا لەیەکیان دا. پاش نیو سەعات سـێ چـارەك بـەپێی ئایەتی: ((کم من فئة قليلة غلبت فئة كثيرة بـاذن الله)) سـەرەڕای کـەمیی ئێمەو زۆریی ئەوان توانـای بەرهەڵسـتییان نـەماو مەیـدانیان بـەجێ هێشـت‌و شکان. نزیکەی نیو سەعات دوایـان کـەوتین‌و گەڕاینـەوە. ئەگەرچـی مەیـدانی شەڕەکە ئەرزی عیراق بو، بەڵام لەنیو سەعـات زیـاتر دوایـان نەکـەوتین نـەوەکو لەسنور تێپەڕین، لەپێش شەڕەکەش‌دا هەمو عەسکەرەکانمان تێ گەیاند بو کـە بەهیچ جۆرێ لەسنور تێ نەپەڕن.

ئەو شەوە لەشوێنی شەڕەکەدا ماینەوە، بەیانی زو بـۆ سـەندنەوەی سـلێمانی لەدەس ئەمانوڵڵا خان‌و مەحمود پاشا رومان کردە سلێمانی. قوباد بـەگ کەسـەر ڕێگەی لەئێمـە گـرت بـو، بەبیسـتنی شـکانی والی هـەڵات‌و، مـەحمود پاشـاو ئەمانوڵڵا خانیش کەچوبونە سەر سلێمانی، بەبیستنی گەڕانەوەی مـن‌و هـەواڵی تێشکانی والی، شارو ئاواییەکانی نزیکیان تـاڵان کردبـو. چـەند کەسێکیشـیان بـەناڕەوا کوشـتوە. کەلوپـەلی تاڵانکراویـان بـەوڵاخی ئاغایـان‌و نۆکـەرەکانیان‌و قەتارچییەکان گواستۆتەوە. بۆ سەندنەوەی ئەم تاڵانییە دوایان نەکـەوتین چـونکە ئەبو بچینە ناو سنوری ئەوانەوە. ئەوەش بێ فەرمان‌و ویستی ئاصەفانە نە ئەکرا. دەسـتمان لەهـەمو ئـەو کەلوپـەل‌و ئێسـترو مـاین‌و رەوەو گەلەیـە هـەڵگرت. ناوچەکانی شارەزور کەداگیریان کردبو هەموویان تاڵان کردوە. چـەند ژن‌و پیاویـان کوشتوە. سێ سەد خێزانیان بۆ لای بانە ڕاگواستوە.

من کە گەیشتمەوە سلێمانی مەملەکەت وێران‌و تـاڵان کرابـو. زەرەرو زیانـێ کەئەم جارە بەهۆی رەزاقولی خانی والی‌ی سنەوە بەسلێمانی‌و ناوچەکانی شـارەزور گەیشتوە، لەحساب نایەت)) (نصیری: ۲/۱۸٤-۱۸٦).

سەرچاوەکانی بەشی حەوتەم

*ئـەنوەری سـولّتانی: ((دەسنوسـی کـوردی (وفارسـی سـەبارەت بـەکورد) لەکتێبخانەکانی بەریتانیا))، کتێبی ئەرزان، (سوید١٩٩٧).
*ئیـبراهیم ئـەردەلانی، محەمـەد: ((مێـژوی ئـەردەلان، ذەیلـی شـەرەفنامەی بەتلیسی))، سەرەتا نوسینو ساغکردنەوەی: نەسرین برنـا. وەرگێڕانـی: ئـەنوەری سولّتانی، (سوید ١٩٩٧).
*بابانی، عبدالقادر ابن رستم: ((تاریخو جغرافیای کردستان، موسوم بە: سیر الاکراد))، بە اهتمام ((محمد رئوف توکلی))، (تهران ١٣٦٦ ه.ش).
*خسرو بن محمد بن منوچهر اردلان: ((لـب التـواریخ))، وێنـەی دەسـخەتو وەرگێڕانی روسی، مۆسکۆ ١٩٨٤.
*رونق، میرزا عبدالله سنندجی: ((تـذکره حدیقەی امان اللهی))، بەتصحیحو تحشیه د. ع. خیامپور، موسسه تاریخو فرهنگ ایران، (تبریز ١٣٤٤ شمسی).
*فخـر الکتـاب، مـیرزا شـکرالله سـنندجی: ((تحفـەی ناصـری در تـاریخو جغرافیای کردستان))، بە اهتمام (دکتر حشمت الله طبیبـی))، انتشـارات امـیر کبیر، (تهران ١٣٦٦ ه. ش).
*گلستانه، ابو الحسن بن محمد امـین: ((مجمـل التـواریخ))، بسـعیو اهتمـام مـدرس رضـوی، انتشـارات دانشـگاه تهـران، چـاپ سـوم، (تهـران ٢٥٣٦ شاهنشاهی).
*مستوره، ماه شرف خانم: ((تاریخ اردلان))، بە اهتمام ((ناصر ازادپـور))، (سنندج ١٣٤٣ ه.ش).
*مەستورەی کوردستانی: ((مێژوی ئـەردەلان))، وەرگێڕانـی بـۆ کـوردی: د. حسن جافو شکور مصـطفی، دەزگای رۆشنبیریو بلاوکردنەوەی کوردی، (بەغداد ١٩٨٩).
*مهدوی، عبدالرضا هوشنگ: ((تاریخ روابط ایران از ابتدای دوران صـفویه تا پایان جنگ دوم جهانی))، انتشارات امیر کبیر (تهران ١٣٦٤ ش).
*وقائع نگار کردستانی، علی اکبر: ((حدیقەی ناصـری در جغرافیـاو تـاریخ کردستان))، بە اهتمام ((محمد رئوف توکلی))، (تهران ١٣٦٤ ه. ش).
*هدایت، رضاقلی خـان: ((فهـرس التـواریخ))، بەتصـحیحو تحشـیه: دکـتر عبدالحسـین نـوائیو مـیر هاشـم محدث، پژوهشـگاه علـوم انسـانیو مطالعـات فرهنگی، (تهران ١٣٧٣).

پێرستی ناوەکان

-أ-

ئابوت ١٨٦ ، ٢٢٤
ئاخسقه ٣٨
ئادینه ٣٩٥
ئاراس(رووبار) ١١ ، ١٩ ، ٢٦ ، ٤٥
ئارال(گۆم) ١٠
ئارمانۆس ١٣
ئاروق شاهقولی ٥١٣
ئـازەر، ئـازەری ٣ ، ١٩ ،١٤، ٢٢ ، ٢٥ ،
٣٤، ٥٣، ٥٨، ٢٠٤، ٢٣٤،
٢٧٢،٢٦٣،٢٣٥, ٤١٤, ٤١٧, ٤٤١,
٤٤٩
ئازەربایجـــــان ١٢،١٠ ، ٢٠،١٦، ٢٢ ،
٢٥ ، ٢٦ ، ٤٢ ، ٤٣ ، ٤٨ ، ٤٩ ، ٥١ ،
٥٣ ، ٧٤ ، ٧٧ ، ٨٠ ، ٨١ ، ١٢٧ ،
١٣١ ، ١٤٢ ، ١٤٣ ، ١٤٥ ، ١٥٥ ،
١٥٨ ، ١٦٧ ، ١٦٩ ، ١٩٣ ، ٢٠٣ ،
٢٠٩ ، ٢١٨ ، ٢٢٨ ، ٢٣٠،٢٣٤
٢٤٣،٢٤٤،٢٤٥،٢٥٨،٣١٣،٣٤٢،٣
٤٧،٣٥٩, ٣٩٨, ٣٩٩, ٤٠١, ٤٠٩,
٤١٥, ٤٢٢, ٤٢٨, ٤٢٩, ٤٣٤,
٤٤٤, ٤٤٦, ٤٤٨, ٤٥٦, ٤٧٢,
٤٧٩, ٤٨٠, ٤٨١, ٥١٨, ٥٥٢,
٥٦٥, ٥٧٥, ٥٧٦, ٥٧٧, ٥٧٩
ئازەربایجانی ئێران ٤٢٧
ئازەربایجانی غەربی ١٦١
ئاســــــوری ١٨٦،١٩٥،١٩٧،١٩٨ ،
١٩٩،٢٣٠ ، ٢٣٥،٢٤٩ ، ٢٥١، ٢٥٣،
٢٥٤،٢٥٥،٢٦٦،٢٧٠،٢٧٢،٢٨٠،٢
٩٨،٣١٠،٣١١،٣١٢،٣١٤،٣١٥،٣١
٧،٣٢٤،٣٢٥،٣٢٧،٣٢٩،٣٣٠،٣٣٣،
٣٤١،٣٤٥،٣٥٠،٣٦٧،٣٧٢ ٤١٢,
٤١٣, ٤١٤, ٤١٥, ٤١٦, ٤١٧,
٤١٨، ٤٥٦، ٤٥٩، ٤٧١، ٤٧٢

ئاســــــیا ٥ ، ٤٦ ، ٤٩ ، ١٧٧ ، ٢٤٢ ،
٢٥٨ ، ٢٥٩ ، ٢٧١ ، ٣٣٥ ، ٣٣٦
ئاسیای بچوك ١٠،١٤،٢٥٩
ئاسیای ژوورو ٨
ئاشوری ١٩٦،٣١١،٣١٤
ئاغچه قەلعه ٥٢٠
ئاقا محەمەد خـانی قاجـار ٤٢, ٥٨٥,
٥٨٨، ٥٩٠, ٥٩١
ئاق قۆینلـو ١٢ ، ١٤ ، ١٥ ، ١٦ ، ١٨ ،
١٩،٦١،٦٤،٧٠،٧١،٣١٤،٣١٥
ئاك داخ ٢٦١

ئاكۆيان ١٤٠
ئاگری داغ(شۆڕش) ٤٠٧
ئالاداخ ٢٦١
ئالاشگر ٢٢٣،٢٧٠
ئالان ١١٢, ٥٠٧، ٦٠٦
ئالباغ ٥١
ئالبلاخ ٤٤٣
ئالتا ٨، ٩
ئاڵتون کۆپری ١١٢
ئاموك ٢٣
ئامێدی ١١٣، ١٤٤، ١٤٠، ١٤٧، ١٤٩، ٢٤٦، ٢٦٠، ٣١٦ , ٥٢٥، ٥٣٨
ئایدر ٤٧٧
ئایرملو ١٤
ئوجاغ ٤٦٧
ئۆردو ٦٩، ٧٠
ئورفا ١٩٦، ٢٤٨، ٣١٢، ٥٦١
ئۆرملو ٦٥، ٦٦
ئورياد ١١٠
ئۆزال ٨، ٩
ئۆزبەگ ١٦، ١٧، ٢١، ٢٢، ٢٣، ٣٣، ٦٤
ئۆزدەميربەگ ٥٥٢
ئوزون حەسەن ١٤، ١٥
ئوژن ئوپن(ئاوژن ئوپن)٣٢١، ٣٤٦
ئوستر ئاباد ٢٠٣
ئۆغز بەگ ١٤٠
ئوغوز ١٠، ١٢، ١٣
ئوغوللری، زولقەدر ١١
ئوغوللری، منتشا ١١
ئولامە سوڵتانی تەکەلو ٢٢
ئۆهانجیان ٢٨٩
ئويماق ١١٠
ئەبو ئەلهیجای هازبەنی ١٢
ئەبو حەنیفە ١٧
ئەبولحەسەن بەگ کوڕی محەمەد ئاغا ٤٨٩، ٥٩٦
ئەبولحەسەن پوورزەند، سەرهەنگ ٤٤٥، ٤٤٧
ئەبولفەتح خان کوڕی کەریم خانی زەند ٥٨٥، ٥٩٦
ئەبو عوبێدەی جەراح ٥١٧
ئەتابیکی ١٤
ئەتا بێگ ٣٩٤، ٣٩٦
ئەحسا ٣٣٥
ئەحمەد ئاقای موقەددەم(خان) ٤١، ٤٢، ٤٤، ٤٥، ١٢٢، ١٢١، ١١٩،
ئەحمەد ئەمیر ئەحمەدی ٤٣٩
ئەحمەد ئاغا(برای سمکۆ) ٤٥٨، ٤٦٧
ئەحمەد پاشا والی بەغدا ٥٤٩
ئەحمەد پاشای بابان ٥٨٤، ٦٠٦
ئەحمەد تەقی ٤٥٣، ٤٥٩، ٤٦٩، ٤٧١، ٤٧٢
ئەحمەد خانی ئەبدالی ٥٦٥
ئەحمەد خانی موقەددەم مەراغەیی ١١٨
ئەحمەد سورەییا بەدرخان ٢٩٢
ئەحمەد سوسە ٣١٢

ئەحمەد عبوق پاشا ٢٩١

ئەحمەد فایەق ٢٨٢، ٤٥١

ئەحمەد کسرەوی تەبریزی ٥٨، ١٦٧

ئەحمەد کلالی ئاغای مەنگوڕ ٤٤٢

ئەحمەد میرزا ٤٩

ئەحمەدی خانی ٣٩، ١٨٢، ١٨٩

ئەخلات ١٣، ٢٣

ئەختاچی ٦٤

ئەدالیا ٢٧٢

ئەدمانی(تیرە) ٤١١

ئەدمیرال کارلثوب ٢٨٥

ئەدمیرال ویبی ٢٨٦

ئەدمیرال هومان ٢٤٢

ئەدمۆنس ٤٦٩

ئەدەنە ٢٤٨، ٢٦٠، ٢٧٥، ٣٣٥

ئەدرنە ٥٤٣

ئەراك ٢٥٨، ٤٠١

ئەرجیش ٢٣، ١٣٣

ئەردەبیل ١٤، ١٥، ٦٩، ٢٠٣، ٤٣٨

ئەردەلان ٣، ١٠٧، ١١١، ١١٢، ١١٣، ١١٤، ١١٦، ١١٩، ١٣٥، ١٣٦، ١٤٢، ١٥٠، ١٥٢، ١٨٠، ٤٨٩، ٤٩٢، ٤٩٣، ٤٩٧، ٥٠١، ٥٠٢، ٥٠٥، ٥٠٦، ٥٠٧، ٥٠٩، ٥١٢، ٥٢٣، ٥٢٤، ٥٢٥، ٥٢٦، ٥٢٨، ٥٣٠، ٥٣٢، ٥٣٤، ٥٣٥، ٥٣٨، ٥٤٠، ٦٠٠، ٦٠١، ٦٠٣، ٦٠٤

ئەردەوان بەگ ٦٧

ئەردەهان ٨٥، ٢١٢، ٣٣٦

ئەرزڕۆم ٤٣، ٤٨، ١٣٩، ١٤١، ١٤٦، ١٤٨، ١٨٦، ١٨٧، ١٤٩، ١٩٩، ٢٠٩، ٢١٩، ٢٢٣، ٢٣١، ٢٤٥، ٢٦٠، ٢٦٣، ٢٧٠، ٢٧١، ٢٧٩، ٢٩٩، ٣٠١، ٣٠٢، ٣٣٥، ٣٥٩، ٤١٩، ٤٢١، ٤٥١، ٤٥٢، ٥١٥، ٥٥٢، ٦٠٦

ئەرزڕوم(پەیمان) ٢١٠، ٢١٥

ئەرزگرد ٢٢٣

ئەرزنجان ١٩، ٢٠، ١٩٦، ٢٠٩، ٢٢٣، ٢٤٥، ٢٦٣، ٢٧٠، ٢٧٩، ٣٥٩

ئەرشلو ٣٣

ئەرمەن ٢٠، ٣٣، ٣٨، ٥٣، ٧٤، ١٦٧، ١٦٨، ١٨٠، ١٨٦، ١٩٦، ١٩٧، ١٩٨، ١٩٩، ٢١٠، ٢٣٠، ٢٣٥، ٢٣٦، ٢٤٥، ٢٤٩، ٢٥٠، ٢٥١، ٢٥٢، ٢٥٣، ٢٥٤، ٢٥٥، ٢٥٧، ٢٦٢، ٢٦٣، ٢٦٥، ٢٦٦، ٢٧٠، ٢٧٩، ٢٨٠، ٢٨١، ٢٨٥، ٢٨٦، ٢٨٨، ٢٨٩، ٢٩٠، ٢٩١، ٢٩٨، ٢٩٩، ٣٠٠، ٣٠٣، ٣١٧، ٣٢٤، ٣٢٧، ٣٣٠، ٣٣٧، ٣٤١، ٣٤٥، ٣٧٢، ٤٠٥، ٤١٠، ٤١٢، ٤١٤، ٤١٧، ٤٢٣، ٤٣٤، ٤٤٦، ٤٥٦

ئەرمەنستان، ئەرمینیە ٦، ٧، ١٠، ١٢، ١٣، ٢٠، ٢٤، ٢٥، ٧٧، ١٣٩، ١٩٦، ٢١٨، ٢٤٥، ٢٥٥، ٢٧٦، ٢٩٠، ٢٩٦، ٣٠٢، ٣٥٩

ئەریوان،ئەریڤان ٢٧،٣٠١
ئەستەمبول ٢٢،٢٤ ، ١٣٣ ، ١٤٠ ، ١٤٦ ، ١٤٨ ، ١٤٩ ، ١٥٤ ، ١٦١ ، ١٦٦ ، ١٦٨،١٧٠،١٨٠ ، ١٨٦ ، ١٩٨ ، ١٩٩ ، ٢٠٩،٢١٠ ، ٢١١ ، ٢١٢،٢٢٠ ، ٢٢٩ ، ٢٣٠ ، ٢٣١ ، ٢٣٢ ، ٢٣٣ ، ٢٥١ ، ٢٥٥ ، ٢٥٩ ، ٢٦٤ ، ٢٧٥ ، ٢٨٠ ، ٢٨١ ، ٢٨٤ ، ٢٨٦ ، ٢٨٧ ، ٢٩٢ ، ٢٩٣ ، ٢٩٦ ، ٢٩٧ ، ٢٩٨ ، ٢٩٩ ، ٣٠٠ ، ٣٠١ ، ٣٠٤ ، ٣٠٥ ، ٣١٦ ، ٣٣٣ ، ٣٥٢ ، ٣٧٠ ، ٤٠٣ ، ٤١٧ ، ٤٤١ ، ٤٥٠ ، ٤٦٠ ، ٥٠٨ ، ٥٢٨ ، ٥٤٣ ، ٥٦٠
ئەستەمبول(ڕێکەوتن) ٤٠١
ئەستەرئاباد٥٦٦ ، ٥٧٧ ، ٥٧٩ ، ٥٨٥
ئەسفەندیار بەگی عەرەب گوزلو ٣٠
ئەسفەهان ١٦ ، ١٧ ، ٢٦ ، ٤٦ ، ٢٠٣،٢٠٤،٢٥٨،٢٥٩ ، ٤٠٠ ، ٤٠١ ، ٤٠٢ ، ٤٣٨ ، ٤٣٩ ، ٥٣٤ ، ٥٣٥ ، ٥٤١ ، ٥٤٢ ، ٥٤٧ ، ٥٤٨ ، ٥٤٩ ، ٥٥١ ، ٥٥٤ ، ٥٦٢ ، ٥٦٦ ، ٥٧٧ ، ٥٨٥ ، ٥٨٧ ، ٥٨٨ ، ٥٨٩
ئەسفەندیار ٥٢٩
ئەسکەندەر بەگی تورکمان ٥٨ ، ١٠٦
ئەسکەندەر بەگ کوڕی سورخاب بەگ ٥٢٥
ئەسکەندەر خان ٤٤٢
ئەسکەندەری زولقەرنەین ٥٢٠
ئەسکەندەر غوریانس ١٥٩
ئەسکەندەرونە ٢٣٣،٢٦١،٢٧٨
ئەسکەندەریە ٣١٢
ئەسکەندەری یۆنانی ٥،٢٧٢
ئەسلەمی بەگ کوڕی سورخاب بەگ ٥٢٥
ئەشتاب ٣٨٤
ئەشرەفی ئەفغانی ٥٤٩ ، ٥٥٤
ئەعزەمیە ٥٣٨
ئەفراسیاب سوڵتان زەرزا ٤٢ ، ٤٣
ئەفشار ٨ ، ٩ ، ١٦ ، ٣١ ، ٣٢ ، ٣٣ ، ٣٤ ، ٣٧،٤٠ ، ٤١ ، ٤٤ ، ٤٥،٥٨ ، ١٢٧ ، ١٤٧ ، ١٩٤،٢٠٧
ئەفغانییەکان ١١١ ، ١١٨
ئەفغانستان ٢١٨ ، ٢٤٣ ، ٢٥٨ ، ٢٦٦ ، ٢٦٨ ، ٣٩٩ ، ٤٠٠ ، ٤٥٦
ئەکبەر میرزا ٤٩ ، ٤٠٧
ئەگریڤاش ٤٤٢ ، ٤٤٣
ئەلبان ٣٣٦،٣٣٧
ئەلبانیا ٣٣٥
ئەلبوستان ١١
ئەلپ ئەرسەلان ١٣
ئەلزور ٣٣٥
ئەلعەزیز ٢٩٩،٣٠٠
ئەلقاس میرزا ٢٣ ، ١٠٥ ، ٥٠٩ ، ٥١٠ ، ٥١٧ ، ٥٢٣ ، ٥٢٦
ئەلقوش ٣١٣
ئەڵمانیا(ئاڵمان) ١٨٢،٢١٢ ، ٢١٣ ، ٢٢١،٢٣٦ ، ٢٤٠، ٢٤١، ٢٤٢،

٢٤٣، ٢٤٤، ٢٤٦، ٢٤٧، ٢٧٣،
٢٧٥، ٢٩٤، ٢٩٥، ٣٦٨
ئەڵلاویردی بەگ ٥٥٨
ئەڵلاقولی خانی زەنگەنە ٥٨٨
ئەلیکساندەر ئیزولیسکی ٢٥٨
ئەلیاسی خەلیفەی قەرەداخلو ٩٣،
٩٥، ٩٧،٩٦
ئەلیکسەندەری دووەم ٢٠٩، ٢٣٠
ئەلیکسەندەر پول(ڕێکەوتن) ٣٠٢
ئەماسیە(پەیمان) ٢٣،٢٤،٧٧،٢٢٣،
٥٢٤، ٥٢٥
ئەمریکا ٢٤٠، ٢٤١، ٢٥١، ٢٥٤،
٢٧٦، ٢٧٩، ٢٩٥، ٣١٨
ئەمەریل ١٢٥
ئەمەوی ٧،١٧٨،١٨٩،١٩٣،١٩٤،
٢٠٠،٢٧٢
ئەمانوڵلا خانی گەورە ٤٨٩، ٤٩٢،
٤٩٣، ٤٩٧، ٤٩٨، ٤٩٩، ٥٠١،
٥٩٦٩، ٥٩٧
ئەمانوڵلا خانی دووەم ٤٩٤، ٦٠٥
ئەمانوڵلا میرزای جیهانبانی، سەرتیپ
٤٤٤، ٤٤٥، ٤٤٧، ٤٥٧
ئەمیر ئەحمەدی ١٧١، ١٧٢
ئەمیر ئەرشەدخانی حاجی علیلو ٤٣٠
ئەمیر ئەسعەد دیبوکری ٤٤٢، ٤٤٣
ئەمیر تەیمور پاشا ٢٠٩، ٢٠٨
ئەمیر حوسامەددین ٧٠
ئەمیرخان ٢٥، ٣١،٤٥،٥١، ٦٤،٨٠-
٨٧، ٩١، ٩٣-٩٧، ١٠٨
ئەمیر زەینەددین ٦٨
ئەمیر عەبدوڵلای حسێنی شەریفی
مەککە ٢٤٧
ئەمیر فەرەیدون میرزا ١٤٦
ئەمیر مەنسور ٣٤٢
ئەمین تەزکەرە ١٦٠
ئەمین زەکی ١٢
ئەمین عالی بەدرخان
٢٩٢، ٢٩١، ٢٨٤، ٤١٧
ئەناتۆل ١١، ١٤، ٤٢٠
ئەنتالیا ١١
ئەنجومەنی ئیالەتی‌و ویلایەتی ٣٣٩
ئەندەلوس ٧
ئەنزەلی ٢٠٤،٢٦٧
ئەنقەرە ٣٠١،٣٣٥
ئەنگلۆ-روسی(ڕێکەوتن) ٣٩٩، ٤٠١
ئەنگلۆ-ئێرانی(ڕێکەوتن) ٤٠٦
ئەنگۆرە ٤٢١
ئەنوەر پاشا ٢٤١،٢٤٤،٢٤٩،٢٧٤
ئەنوەری سوڵتانی ٥٩٥
ئەنەدۆڵ ١٤١، ١٤٢، ١٩٨،٢٥٠،
٢٥٧، ٢٦٠، ٢٧١، ٢٨٥، ٢٩٠،
٢٩٨، ٣٠٠
ئەنهر ٣٤
ئەولیا بەگی کوڕی سەیفەددین ٨٥
ئەوری (تیرە) ٤١١
ئەوڕەحمان پاشا ٦٠٤
ئیبراهیم ئاغا (مامی مەستورە) ٤٨٩

ئیبن عومەر ١٣
ئیبراهیم خانی ئەرمەنی ٣٧٥
ئیبراهیم ئەفەندی حەیدەر، شیخ الاسلام ٢٩١
ئیبراهیم پاشای سەدری ئەعزەم ٢٢
ئیبراهیم خانی زەهیرولدەولە ٤٠، ٥٣
ئیبراهیم خانی سەرتیپ ١٣٥، ١٣٦
ئیبراهیم خانی قاجار ١٣١
ئیبراهیم سوڵتان ٤٤
ئیبراهیم شای ئەفشار ٥٦٢، ٥٦٣، ٥٦٥
ئیبراهیم کوڕی محەمەد عەلی پاشای میسر ١٤١،١٤٢
ئیبی ١١٠
ئیتالیا ١٨٢، ١٩٧، ٢٠٣،٢١٣، ٢١٧،
٢١٨، ٢٦٠، ٢٧٥، ٢٩٦، ٢٩٧، ٢٩٨، ٣
٠٢، ٣٠٣، ٣٠٤، ٣٦٨، ٤١٤، ٤٥٦
ئیتحادو تەرەقی ٢٤١، ٢٤٢، ٢٩٠، ٣٣٠، ٣٣٧، ٣٣٩
ئیجن خەرپوت ٢٦١
ئیدریس بەدلیسی ٧٣، ٧٤
ئیرل کلاردن ٣٢١
ئیرەوان ١٤٤، ٥٤٥
ئیزمیر ٢٧٦، ٢٧٧، ٢٩٦، ٣٠٢، ٣٣٥
ئیسپانیا ٧
ئیسپەهان ١٠٠، ١٠١، ١١٧، ١١٨
ئیستاجلو ١٩، ١٦
ئیستەخر ١٥
ئیستو یاتوسکی، جنراڵ ٣٥٣
ئیسحاق سکوتی ٣٣٧
ئیسحاق شێخ سەفییەددین ١٤
ئیسرائیل ٣١١
ئیسفەندئاباد ٥٩٨، ٥٩٩، ٦٠٢
ئیسماعیل(شا) ١٦، ١٧، ١٨، ١٩، ٢٠، ٢٣، ٢٤، ٢٥، ٣١
ئیسماعیل ئاغای ئەرتوشی ٣٤٤
ئیسماعیل ئاغای شکەفتی ٤٤، ٥١، ١٢٨، ١٣٠
ئیسماعیل ئاغای شوکاك ١٢٧، ٢٠٩، ٣٧٤، ٣٧٦، ٣٧٧، ٣٧٨، ٣٧٩
ئیسماعیل ئاغا(مامی مەستورە) ٤٨٩
ئیسماعیل ئاغای ئەمیر فەزڵی ٤٤١، ٤٤٤
ئیسماعیل شفائی ٤٣٨
ئیسمید ٢٩٥
ئیعتیمادولدەولە ٨٣، ٨٤، ٨٥، ٩٠، ٩٤، ١٠٨، ٣٥٧، ٣٦١، ٣٧١
ئیعتماد ئەلسەڵتەنە ٣٣٦
ئیقبال ئەلدەولە ١٨٦، ١٩٢، ١٩٣، ٢٠٧، ٢٠٨، ٢٠٩، ٢٢٣، ٢٣١
ئیلام ٤١٤، ٤١٧، ٤٣٩
ئیمانلو ٣٣

ئیمام عەلی ١٦
ئیمام قولی خان ٩٣،٩٥،١١٩،٤١
ئیمبرۆس ٢٥٩،٢٩٦
ئینگلیــــز ١٣١، ١٣٣، ١٣٧،١٣٨،
١٤٣، ١٤٦، ١٤٨، ١٤٩، ١٩٥،
١٩٧،١٩٨،١٩٩،٢٠٣،٢٠٨، ٢١١،
٢١٢، ٢١٤، ٢١٥، ٢١٧،٢١٨،٢٢١،
٢٢٢،٢٢٥، ٢٣٠،٢٣١، ٢٣٣، ٢٣٥،
٢٤١،٢٤٢،٢٤٣،٢٤٤،٢٤٨،٢٥٢،٢
٥٣،٢٥٥،٢٥٨،٢٦٤،٢٦٥،٢٦٨،٢٦
٩،٢٧٠،٢٧٣،٢٨٢،٢٨٤،٢٨٩،٢٩٤،
٤٠١، ٤٠٧، ٤٠٨، ٤١٦، ٤١٧،
٤٢٠، ٤٢١، ٤٥١، ٤٥٢، ٤٥٣،
٤٥٤، ٤٥٥، ٤٥٩، ٤٦٠، ٤٦٤،
٤٦٩، ٤٧١، ٤٧٢، ٤٩٩، ٥٠٥
ئینگلستان ٣٠٠
ئیندرقاش ٤٤١
ئینوس میدیا ٢٥٩

-ب-

بابــا ســـەعیدی غـــەوس ئابـــادی
٢٥٣،٣٤٧
بابـــــان ٤٩٩، ٥٠٥، ٥٤٢، ٥٤٣،
٥٤٤،٥٥١، ٥٥٢، ٥٥٣، ٥٦١،
٥٧٥، ٥٧٦، ٥٧٨، ٥٨٠، ٥٨٣،
٥٨٤، ٦٠١، ٦٠٣
باباخانی مەراغەیی ٥٩٩
باباخان چاوەشلو ٥٦٦
بابەکرئاغای پشدەری ٤٥٥، ٤٦٧
باپیر ئاغــای مــەنگوڕ ٣٩، ٤٢، ٥٩،
١٢١-١٢٦، ١٥٨
باتۆم ٢٤٤،٣٠٢،٣٣٦
بادینـــــــــــــان ١٤٠، ١٤٢،
١٨٠،٣١٣،٣١٥،٣٢٥،٣٢٨، ٤٧١
باراندوز ٢٠٧،٣١٣
باراندوز چای ٣٦٣
باران دیز ٩٩، ١٠٠
بارام بەگ کوڕی سورخاب بـەگ ٥٢٥،
٥٣٨
بارباری ٣١٩
باریك بەگ ٧١،٧٢
بازی ٣١٣،٣٢٨،٣٤٤
بازیان ١١٢،٢٨٤
باشقورد ٨
باشقەلا ١٩٣،١٩٩،٢٢٣، ٤٧١
باشناوی ١٣
باقرخان ٤١٨
بالکان، بالقان ١١،١٨٢، ٢١٤
باڵوڵی (بابلۆ) کوڕی حەسەن ٥٠٦
باڵدك ٣٩، ١١٩،١٤٠،،٤٤
بانه ٣٩٨، ٤٩٨، ٥٢٤، ٥٤٢، ٥٧٥
بانەلیس ٤٣٢
بانگی کوردستان ٤٣٣، ٤٣٤

بای سەنقور ١٥
بایەزید، سـولتان ١٧، ٢٠، ٢٣، ٦١، ٦٣، ٧٣
بایەندور ٦٤، ٧٠
بایەندور(ئێل) ٨،٩
بجناك(ئێل) ٨
بداغ ٥٢٧
برادۆست ٣، ١٩، ٢٧، ٣١، ٣٧، ٣٨، ٣٩، ٤٠، ٨٠،٨١،٨٤، ٨٨،٩٦، ٩٩،٢٠٥، ٤٤٢
برتاس ٨
برسخان(ئێل) ٨
بروجەرد ٢٥٨، ٤٠١، ٤٣٩، ٥٥٢
بریســـت- لیتوفســـك_(پـــەیمان) ٢٦٥،٣٧٠
بزوتنەوەی مەشروتە(مەشروتە) ٣٩٣، ٣٩٨، ٣٩٩، ٤٢٤، ٤٤٩
بلباس ٣،١٧، ٣٩،٤٠، ٤١، ٤٢، ٤٣، ٤٤، ٤٥، ٥١، ١٢٨، ١٣٥،١٤٧،١٥٨، ٤٠٨، ٥٣٦، ٥٩١
بلوجستان ٤٠٠، ٥٠٢
بلبیس ١١٩
بك باسان ٥١٦
بنابی نازلو ٤٠٩
بۆتـــان ٢، ١٨٠، ١٨٢، ٢٠٢، ٣١٣، ٣١٥،٣٢٥،٣٢٧
بوجول وەند(تیرە) ٥٧١
بوخارا ٢١٢
بوراق خانی کوڕی شێخ عەلی خانی
بوزکو ١٧١
بوسفۆر ٢٥٩،٢٧٤
بۆسنە ٣٣٥،٣٣٦
بوشەهر ٤٠١، ٤٠٤،٤٥٨
بوغوس نۆبار پاشا ٢٨٠،٢٨٩،٢٩٠
بۆکان ٤٤١، ٤٤٢
بولشەویك ٢٤٧،٢٦٣،٢٦٨،٤٠٧
بولغار(ئێل) ٨، ٩
بولغاریا ٣٣٦،٣٦٨
بـــەتلیس ١٧، ٢٠، ٦٤،٧٤، ١٨٠، ١٨٢، ١٩٦، ٢٠٩، ٢٢٣، ٢٤٥، ٢٥٤، ٢٦٠، ٢٦٣، ٢٧٠، ٢٧٩، ٣٠٠، ٣٠١، ٣١٥، ٣٣٥، ٣٥٩، ٤١٩، ٤٥٢
بەحرکە ٤٥٤، ٤٥٥، ٤٥٩، ٤٦١
بەختیاری ٤٠١، ٤١٨
بەخشعەلی خان ٣٦٢
بـــەدرخان ٥١،٢٠٢،٢٢٢،٢٨٤،٣٢٠، ٤١١
بەدرە ١١٢، ٥٤٦
بەردە ڕەش(قەلاّ) ٥١
بەردە سور(قەلاّ) ٣٨، ٥٢
بەرزنجە ٢٨١
بـــــــــــەرلین ١٩٧، ٢١٢،٢١٤، ٢١٨،٣٣٢،٢٢٣
بـــەریتانیا ١٣٨، ١٥٤، ١٦٣، ١٨٦،

١٩٧، ١٩٨،٢٠٣، ٢٠٩،٣٩٨، ٣٩٩،
٤٠٠، ٤٠١، ٤٠٢، ٤٠٤، ٤٠٦،
٤١٤، ٤١٦، ٤١٧، ٤٢٠، ٤٢١،
٤٥٤، ٤٥٦، ٤٦١، ٤٦٢، ٤٦٩،
٤٧٩
بەسـره ٧، ٣٨، ١١٤، ١١٦،٣٣٥،
٥٤٦، ٥٨٣، ٥٨٤
بەعقوبە ٢٥١
بەغدا ٦، ٧، ١٤، ١٧، ١٩،٢٢، ٣٢،
٣٨، ٦٨،٧٠-١٣٤،٧٣، ١٣٦، ١٣٩،
١٤٠،١٤٢، ١٤٧، ١٤٨، ١٥٣،
١٨٠،١٨٦،٢٠٠،٢٤٦،٢٤٧،٢٥٢،٢٦
٩،٢٧٠،٢٧١،٢٧٥،٢٩٥،٣٣٥،٣٦٧
بەکر سوباشی ٥٣٧
بەلجیك ٢٤٠
بەنـدەر عـەباس ٢٠٤، ٢٥٨، ٤٠٠،
٤٠١
بەنغازی ٣٣٥
بەهار(شوێن) ٥٨٩
بەهتلی وەند(تیرە) ٥٧١
بەیات(ئێل) ٨، ٩
بەیروت ٢٣٣،٢٥٢،٣٣٥
بیتوێن ٤٥، ١١٨
بیجار ٣٨٤
بیرجیك ٢٤٨
بیرەجك ٥١٠
بیرك خان ٤١٠
بیرینگەر ٢٩٤
بێزەنتی ٦،١٤،٢٧٢
بیسات بـەگ کـوڕی سـورخاب بـەگ
٥٢٥، ٥٢٦
بێستون ٥٦٨
بیکدلی(ئێل) ٨
بیگلەریێگی ١٧، ٢٥
بێگە بەگ کوڕی مەئمون بـەگ ٥٠٧،
٥٠٨، ٥١٠، ٥١١، ٥١٢، ٥١٤،
٥١٧، ٥١٩، ٥٢١،٥٢٠ ، ٥٢٢
بیلفور ٢٦٢،٢٨٧،٢٩٥
بیوك خانی گەورەی قەرە پاپاخ ٢٠٥

-پ-

پاتریاکی کلدانی ٣١٦
پاچك (تیرە) ٤١١
پارتی دیموکراتی کورد ٢٩٢
پارس ١٧، ٤٤٩
پارسا دوست ٥٤٦
پـــاریس ١٢٧، ٢٥٢، ٢٥٩، ٢٧٥،
٢٧٨، ٢٧٩، ٢٨٠، ٢٨٧، ٢٨٨،
٢٩٠، ٢٩٥، ٢٩٨، ٣٣١، ٤٠١،
٤٠٣، ٤١٧
پاریس(پەیمان) ٢١٨
پازوکی ٣٨
پاسکۆڤیچ (جەنەڕال) ١٣١
پاکارد، دکتۆر ٣٥٠، ٤٢٤
پان- ئیسلامیزم ٣٣٦،٣٣٠
پان-تۆرانیزم ٣٣٩،٣٣٠
پردی سور ١٣٦، ١٤٤، ١٤٧

پرۆتستانت ٣١٣،٣٢٤
پزئاغای عەبدولی (تیرە) ٤١١
پزئاغای کاردار (تیرە) ٤١١
پشدەر ٤٥، ١١٢، ٤٦٧
پـەترۆس، ئاغـا ٢٥١، ٣٦٧، ٣٧٣،
٣٧٤، ٣٧٥، ٣٧٩، ٣٨١، ٣٨٢،
٣٨٤، ٣٨٥، ٣٨٦، ٤١٦
پەتروس بورگ ١٤٣
پەریخان خانم ٢٤، ٧٥، ٧٦
پەری‌و کەمازان ٥٦٧، ٥٧٢،٥٧٧
پەهلەوی ١٧١، ٤٣٦، ٤٨٠، ٤٨١
پیتـــەربورگ ٢٢٩،٢٥٨،٢٥٩،٣٢٢،
٤٠١
پیام خانی قرامانلو ٧٠
پـــیران ٣٩، ٤٤، ١٩١، ١٤٧، ١٦٤،
٢٠٢، ٢٠٥
پـــیر دابـــوق خـــان ٨٢، ٨٣، ٨٥،
٨٨،٨٩، ٩٠، ٩٥
پیر سولەیمان ٩٨
پیر کینز ٣٢٠
پیرە(هۆز) ٥٤٦
پیشخابور ١٣
پێنجـــــوێن ٢٤٥،٢٦٣،٢٨٢،٣٥٩،
٦٠٦

-ت-

تاتار ٨، ٣١
تاتارستان ٢١٨
تاجی حەیدەری ١٤،١٥
تاجیك ١٧، ٣٩
تـاران ٢٧، ٤٦، ٤٧، ٥٠، ٥٢، ١٣١،
١٤٨، ١٥٠، ١٥٤، ١٥٦، ١٦٧،
١٧٢، ٢٠٣، ٢١٢، ٢٢٧،٢٢٨،
٢٣١،٢٣٢، ٢٥٨،٢٦٦،٣١٩،٣٢٠،
٣٩٣، ٣٩٤، ٣٩٥، ٣٩٨، ٤٠١،
٤١٣، ٤٢٨، ٤٣٥، ٤٣٨، ٤٤١،
٤٤٤ن، ٤٧٣، ٤٨٢، ٤٩٣، ٤٩٤،
٤٩٥، ٥٥٧، ٥٨١، ٥٨٥، ٦٠٢
تاش فراش ١٢
تاهیر بەگ ٤٢٥
ترکەش ٤٠
تفا تیمۆریان ١٢
تفلـــــیس ٢٣٣، ٢٥٤، ٣٥٥، ٣٥٨،
٣٥٩، ٣٦٦
تکە توغلو(بنەماڵە) ١١
تکەلو ١٦، ١٩
تلوار(رووبار) ٥١٢
توبا خانم کچی عەباس میزا ٥٩٩
توبراق قەلعە ٣٢
تورعابدین ٣٣١
تـــــورك ٨، ١٤، ١٧، ١٩، ٢٣، ٣٣،
٤٨، ١٣٧، ١٦١، ١٨٠، ٢١٠، ٢١١،
٢٣٥،٢٤١،٢٤٢،٢٤٣،٢٤٤،٢٤٥،٢٤
٦،٢٤٧،٢٤٨،٢٥٠،٢٥١،٢٥٣،٢٥٤،
٢٥٧،٢٦٢،٢٦٤،٢٦٩،٢٧٠،٢٧٠،٢٧
١،٢٧٢،٢٧٣،٢٧٤،٢٧٥،٢٧٦،٢٧٨،
٢٨٢،٢٨٣،٢٨٤،٢٨٨،٢٨٩،٢٩١،
٢٩٢، ٢٩٧، ٢٩٩، ٣٠٠، ٣٠٢،

٣٠٤،٣٢٥،٣٢٦،٣٣٣،٣٣٧،٣٤٣،٣٤
٨،٣٥٠،٣٥٨
تورکستان ٢٤٣ ، ٤٠٤
تورکمـــان ٨،٩،١٤،١٨،١٩،٢٢ ، ٢٥ ،
٦١، ٦٤،٦٨، ٦٩،
١٨٧،١٩٠،٢٠٤،٣١٤ ، ٤١٧
تورکمانچای(پـەیمان) ٤٣،٤٨ ، ١٣١ ،
١٣٢ ، ٢١٢،٢١٨
تورکمانستان ٢١٨
تورکمانستانی سۆڤێت ٩
تورکیـــا ١٦٦ ، ٢٤١ ، ٢٤٢ ، ٢٤٣ ،
٢٤٤، ٢٤٥، ٢٤٩، ٢٥٢، ٢٥٦،
٢٦٠،
٢٦٢،٢٦٥،٢٦٦،٢٦٨،٢٧٤،٢٧٥،٢٧
٧،٢٨٠،٢٨١،٢٨٥،٢٨٦،٢٨٧،٢٨٨،
٢٨٩،٢٩١،٢٩٤،٢٩٦،٢٩٧،٢٩٨،٢٩
٩،٣٠٠،٣٠١،٣٠٣،٣٠٤،٣٠٥،٣٢٢،
٣٢٩،٣٥٩،٣٦٧
تورکی رۆژئاوایی ٩
تورکی رۆژهەڵاتی ٩
تۆرۆس ٢٧٤
توزخورماتو ٢٤٧،٢٦٩
توغرول بەگ ١٣
تۆفیق پاشا ٢٨٨،٢٩٢
تونس ٢٤٣،٣٣٥،٣٣٦
تەحسین پاشا ١٧٠
تەجەددود (رۆژنامە) ٤٢٧
تەرابزون ٢٤٥،٢٦٠،٣٠٢
تەرابلوس ٢٧٤
تەرابلوسی غەرب ٣٣٥
تەرگـــــەوەڕ ٢٧ ، ٣٤ ، ٣٨،٥١ ،
٨٠،٨١،١٩٦ ، ٢٠٢ ، ٢٠٥،٣١٣
تەریقەتی نەقشبەندی ١٨٤ ، ١٨٩
تەسوج ٤٣٠
تەغرغوز ٨ ، ٩
تەلعەت پاشا ٢٤١،٢٥٠،٢٧٤،٢٨٨
تەمر ئاغا ١٧١
تەمرخان ٣٢
تەنگابوون(شوێن) ٤٣٨
تەنگەی هورمز ٤٠١
تەنورە ٥٠٧
تەنەدۆس ٢٩٦
تـــەورێز ١٢ ، ١٣ ، ١٥ ، ١٦ ، ١٧ ، ١٨ ،
٢١، ٢٢، ٢٣، ٢٦، ٤١، ٤٢، ٤٣،
٤٦، ٤٧، ٥١، ٥٢،٥٣،٦٥، ٦٦، ٦٩،
٧٨،٧٩، ٨١، ٨٥، ٨٨ ، ١٠٦،١٢٠،
١٣٥، ١٥٥، ١٥٦، ١٦١، ١٦٣،
١٦٤، ١٦٧، ١٦٩، ١٧١، ١٨٦،
١٩٣، ١٩٩، ٢٠٣، ٢٠٦، ٢٠٧،
٢٠٨،٢٠٩، ٢٢٣، ٢٢٧، ٢٤٤،
٣٢٠، ٣٤٥، ٣٤٧، ٣٥٢، ٣٧٣،
٣٨٢، ٣٩٣، ٣٩٨، ٤٠٨، ٤١٠،
٤١١، ٤١٥، ٤١٨، ٤٢٣، ٤٢٤،
٤٢٧، ٤٣٠، ٤٣٥، ٤٣٨، ٤٤١،
٤٤٣، ٤٧٤، ٤٨٢، ٤٨٣، ٥٢٠
تەهماســب، شـــا ٢٢، ٢٣، ٢٤، ٢٥،
٧٦،١٠١،١٠٥، ٥١٢، ٥١٦، ٥٢٤،

٥٥٩ ، ٥٥٣ ، ٥٢٦
تەیسەفون ٦،٧
تەیمور خان کوڕی سوڵتان عەلی بەگ ٥٢٧ ، ٥٢٦
تەیمور خانی تاجورلو ٥٤٨
تەیموری لەنگ ١٤
تیاری ٣١٣،٣٢٨،٣٤٤
تیبەت ٣٩٩
تێگەیشتنی راستی ٢٩٦
تیلەکۆ ١١٢ ، ١٥٣
تیمور پاشا خانی ماکۆیی ١٥٥

-ج-

جاریجان ٤١
جازی ١٣٠
جاف ١١٢ ، ١٥٢ ، ١٥٣ ، ٥٤٦ ، ٥٤٧ ، ٥٨٠ ، ٥٩٧ ، ٦٠٠
جاسەنە ٤٧٠
جزیرە ١١٣،٣٣١
جوانرۆ ٥٤٧ ، ٦٠٠ ، ٦٠٣
جۆرج ویلوك ١٣٨
جۆلان ٢٧٧
جولەکە (جو) ٢٦٢ ، ٢٧٩ ، ٣١٤ ، ٣٢٥ ، ٣٣٥ ، ٣٣٧ ، ٣٧٢
جولەمێرگ ٣١٣،٣١٦،٣٢٢،٣٣١،٤٥٣
جونەیدی بەغدادی، شێخ ١٠٢
جەزائیر ٢٤٣
جەزیرەی ئیبن عومەر ٢٤٨،٢٦٠
جەزیرەی رودس ٤١١
جەزیرەی عەرەب ٢٧٦
جەسسان ١١٢ ، ٥٤٦ ، ٥٨٣
جەعفەر تاغای شوکاك ١٦٧ ، ١٦٨ ، ١٦٩ ، ١٧٠
جەعفەر پاشا ١٠٦
جەعفەر تەیار بەگ ٣٠٠
جەعفەرخان ٥٨٥ ، ٥٨٧
جەعفەر سوڵتان ٤١ ، ٥٥٨
جەعفەر العسکری ٤٧٩
جەعفەری (مەزهەب) ١٩
جەغەتو (روبار) ٣٠،٣٥٣
جەلادەت کامەران بەدرخان ٣٠١ ، ٤٥١
جەلال وەند (تیرە) ٥٧١
جەلالی ٣ ، ٣٨ ، ٨٣ ، ٨٤ ، ٨٥ ، ٨٦ ، ٨٨ ، ٩٤ ، ٩٥ ، ١٣٢
جەلایری ١٢،١٤
جەلەولا ٦،٢٧٢ ،
جەلیل وەند (تیرە) ٥٧١
جەمال پاشا (سەفاح) ٢٤١،٢٤٤،٢٥٢،٢٥٣،٢٦٥
جەمعیەتی ئیستخلاصی کوردستان ٢٥٥ ، ٤١٢ ، ٤١٧
جەمعیەتی ئیستقلالی کوردستان ٤٥٧
جەمعیەتی تەشکیلاتی ئیجتماعیە ٢٩٢

جەمعیەتی تەعالی کوردستان ۲۸۰،۲۸٤،۲۸٥،۲۹۱،۲۹۳،۳۰۱، ٤۰۳، ٤۱۷
جەنگەڵ ٤۲۱
جەیحون ۹
جیلو ۳۱۳، ۳۲۸، ۳٤٤، ۳٦٤، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۸۰، ۳۸۳
جیلوداخ ۲٦۱
جیهانموتاع ۳۰
جیهاندانی(ڕێکخراو) ٤۱۷
جیهانگیر بەگ ٤٤۲

-چ-

چابقلو ٦٤
چا بەهار ٤۰۱
چاپان(سوڵتان) ۱۹
چاڵدێران ۱۸، ۷۳، ۷٤، ۷٥،۲۷۲
چاپان سوڵتان ٥۰۷، ٥۱۷
چرنوزوبوف ۳٤٥،۳٥۲،۳٥۸
چکنی ۲۲، ۱۱۲
چوپانیان ۱۲
چەرکەس ٦۲
چەقان(چەم) ٥٤٦
چەمشکەزەك(میرنشین) ۱۹،۲٦، ٦۰
چەمەن چەنزە ۱۲۹
چەهار مەحالی بەختیاری ۲٥۸، ٤۰۱
چەهریق ۱۷۰، ۱۹٤،۳۷۷،۳۸۱،۳۸۲، ٤۱٦، ٤۱۸، ٤٤٤، ٤٤۸، ٤٥۲، ٤٥۳، ٤٥٦، ٤٥۷
چەهریق(قەڵا) ٤٤٥، ٤٤٦، ٤٤۸
چوقە سوڵتان ٥۲۱
چیای ڕەش ۳۳٥،۳۳٦

-ح-

حاتم بەگ ۸٥
حاجی ئیلخان ٤۳۱
حاجی بابای ئەسفەهانی ٥۰
حاجی خۆش ۹۹
حاجی ڕۆستەم بەگ ٦۱، ٦۳
حاجی سەمەد خان شجاع الدولە مەراغەیی ۳٤۷،۳۷٤
حاجی سطوة ئەلسەلتەنە ٤٤۲
حاجی عومەر ٦٥
حاجی عەزیز خانی ئەمیر تومان ۳٦۲
حاجی عەلی محەمەد ئاقا ٤۱
حاجی قادر ۱۸۹
حاجی موئەیەد تجار ۳۷٤
حاجی میرزا ئاغای میرئاخور ٦۰٦
حاجی یەحیا معرفت کوردستانی ٤۹٤
حافز ئەحمەد ٥۳۷
حسێن ئاغای ئەندەرونی ٦۰٦

حسێن بایقرا(سوڵتان) ١٧
حسین بەگ ١٤٠
حسێن بەگ لەلە ٧١
حسێن بەگ میری بادینان، سوڵتان ٥٠٩، ٥١٠، ٥٢٤
حسێن پاشای ئال جەلیلی ٥٦١، ٥٦٢
حسێن خانی لوڕ ١١٧
حسێن سوڵتان ١١٠،١١٣،١١٤
حسێن شەریف ٢٤٧،٢٤٨، ٢٥٢، ٢٥٣، ٢٦١، ٢٦٢، ٢٦٥، ٢٧٨
حسێن فردۆست(سوپەهبود) ١٧٢
حسێن قولی خان ٤٣، ٤٤، ٤٥، ١٢٨، ١٢٩، ٤٨٩، ٤٩٠، ٤٩١، ٤٩٤، ٥٠١
حسێن قولی خولەفا ٥١٣
حسێن مەگی ٥٨، ٤٤٨
حشمەت ئەلدەولە ٢١٠، ٢٢٨
حکومەتی کوردستان ٤٦١، ٤٦٩
حەبل ئەلمەتین(رۆژنامە) ٤٨٠
حەبیب بەگ ٥٩٧
حەبیبوڵلا خانی شاهسون ٥٠
حەریر ١٤٤، ٤٦٠، ٥٦٣
حەسەن ئاباد ١٧٢
حەسەن بەگی بەدرخان ٢٥٥
حەسەن بەگی حەڵواچی ٧٢
حەسەن بەگی رۆملو ٥٨، ٦٤
حەسەن بەگی حاکمی ئامێدی ٥١٥، ٥١٦، ٥١٧
حەسەن بەگی یوزباشی ٥١٢
حەسەن بەگ کوڕی سورخاب بەگ ٥٢٥
حەسەن بەگی میر ئەسکەندەری ٥٥٨
حەسەن پاشا (والی کەرکوك) ٥٨٤
حەسەن جاف، دکتۆر ٤٩٥
حەسەن خان ٥٢، ٨٣، ٨٤،٨٥، ٨٦، ٨٨،٨٩،٩٠، ٩٢-١٠٠،٩٧
حەسەن سوڵتانی هەورامی ١٥٠، ١٥١، ١٥٢
حەسەن عەلی خانی وەزیری فوائد ١٥٧، ١٦٢، ١٦٣
حەسەن عەلیخانی ئیعتماد ئەلدەولە ٥٤٤
حەسەن عەلیخانی ئەردەڵان ٥٥٧، ٥٥٨، ٥٦٢، ٥٦٣، ٥٦٤، ٥٦٧، ٥٦٨، ٥٦٩، ٥٧٠، ٥٧١، ٥٧٢، ٥٧٣، ٥٧٤، ٥٧٥
حەسەن موقەدەم، سەرتیپ ٤٨٢، ٤٨٣، ٤٨٤
حەسەناوا ٥٢٧، ٥٢٨، ٥٣٣، ٥٤٠
حەسەناوا(قەڵا) ٥٤٥، ٥٩١
حەسەنکیف ١٨
حەمرین ١٥٢

حەمزە موکسی ٢٨٤
حەمزە میرزا ٧٨،١٥٥
حەمەد ئاغای مامەش ١٦٤، ١٦٥
حەمەد بەگی لیتان ١٠٢
حەمە حسێن خانی سەرداری بۆکان ٣٤٧
حەمەجان(شوێن) ٤٣٢
حەمە خانی حاکمی بانە ٣٤٧
حەمە سور ١٢٥
حەمید ئوغلو ١١
حەمیدییەکان ٢٧١،٢٨٨
حەلەب ١٤٢،٣٣٣،٣٣٥، ٥٠٧، ٥١٠، ٥١٥، ٥١٨، ٥٢١، ٥٤٣، ٥٦٠
حەیدەرانلو ٣٨، ٤٨، ١٣٢، ١٣٨
حەیدەر خانی زەنگەنە ٥٤٨
حەیدەر میرزا ٥٢٨
حەیدەر قولی پسیان ٤٣٨
حەیدەر موکری(شێخ) ٢٧
حیجاز ١٦١، ١٨٦،٢٣٣، ٢٤٨، ٢٥٢، ٢٧٤، ٢٧٨، ٣٣٥
حیزبی ئیستقلالی کوردستان ٢٩٣
حیزبی دیموکراتی کوردستانی ئێران ٣
حیسامولموك ١٦١
حیلمی ٤٧٠
حیللە ٥٢٣

-خ-

خاتوو کلاوزەڕ ٥٢١، ٥٣٥
خاف ٤٠٠
خالید پاشای بابان ٥٦٠
خان ئەبدالی موکری ٩٥، ٩٦، ٩٧، ١٠١،٩٩، ١٠٢، ١٠٤
خان ئەحمەد خانی یەکەم (خان ئەحمەد خان کوڕی هەلۆ خان) ٥٢٩، ٥٣٠، ٥٣١، ٥٣٢، ٥٣٣، ٥٣٤، ٥٣٥٥٣٨، ٥٣٩، ٥٤٠، ٥٤١، ٥٤٥
خان ئەحمەد خانی دووەم (خان ئەحمەد خان کوڕی کەلبعەلی خان) ٥٤٧، ٥٤٨، ٥٤٩
خان ئەحمەد خانی سێیەم (خان ئەحمەد خان کوڕی سوبحان ویردی خان) ٥٥٨، ٥٥٩، ٥٦٠، ٥٦١، ٥٦٢
خان محەمەد ١٩، ٢٠، ٦٣، ٨٥
خانە پاشای بابان ٥٥١، ٥٥٢، ٥٥٣، ٥٥٤، ٦٠٤
خانەقین ٧١، ١١٢، ٢٤٥، ٢٤٧، ٢٦٣، ٢٧٠، ٢٧٢، ٢٧٣، ٣٦٠،٣٥٩
خانی لەپ زێڕین ٢٧، ٥٩
خالۆ قوربان ٤٤١، ٤٤٢، ٤٤٣، ٤٤٥، ٤٤٦

خدر ئەلیاس ٩٩
خدری(تیرە) ٤١١
خدری کوڕی کلۆڵ ٥٠٦
خدری کوڕی ئەلیاس ٥٠٦
خدێوی میسر ٢٠٠، ٢٣٠
خلوف(تیرە) ٤١٢
خەدیجە خانمی کچی یەحیا خانی چەهریق ١٥٤، ١٩٤
خواجە داود ١٩٠
خۆراسان ٢٢،١٠، ٢٤، ٢٥، ٣١، ٣٢، ٦٤،٧١، ١٤٨،٢٠٣،٢٥٨، ٣٩٩، ٤٠١، ٤٠٨، ٤٢١، ٤٣٨، ٥٤٩، ٥٥٢، ٥٥٧، ٥٦٦
خورخورە ١٥٣، ٥٥٠
خورەم چاوەش ٥١٠
خواروی کوردستان ٥٢٧
خوسرەو پاشا ٥٣٩، ٥٤٠، ٥٤١، ٥٤٧
خوسرەو بەگی مونشی ٥٥٤، ی٥٨٠، ٥٨١
خوسرەو خانی گەورە ٤٨٩، ٤٩١
خوسرەو خانی ناکام ٤٨٩، ٤٩٠، ٤٩١٤٩٢، ٤٩٥، ٤٩٧، ٤٩٩، ٥٠١، ٥٠٥
خوسرەو خانی گورجی ٤٩٣، ٦٠٥
خوسرەو محەمەدی کوڕی مەنۆچەری ئەردەڵان ٤٩٦
خوسرەو خانی کوڕی خان ئەحمەد خان ٥٧٦، ٥٧٩، ٥٨٠، ٥٨١، ٥٨٢، ٥٨٤
خورشید ئاغای هەرکی ٤٨٢
خۆزستان ١٦، ١٤٩،٢٥٨
خودسەر ٢٦
خواجاوەند(تیرە) ١٨١
خوشاب ٢٣
خوی ٢٥، ٤٨، ٧٦، ٧٧، ٢٠٨،٣٥٢،٣٧١، ٤١٥، ٤٣٠، ٤٣٤، ٤٤١
خەبوشان ٥٦٥
خەرپوت ٢٧٩،٢٨٤،٣٠١، ٤١٩، ٤٥٢
خەرتەلان ٥٩
خەرخیز ٨
خەزەر(ئێل) ٨، ٩
خەزەر(دەریا) ١٠،٨، ٤٢٢
خەسرەو میرزا ١٤٣
خەسرەو خانی کوڕی ئەمانوڵڵا خان ٥٩٧
خەلیفە کلودیك ١٩٠
خەلیفە محەمەد سەعید ٢٠٧
خەلیل بەدرخان ٢٨٥
خەلیل بەگ یساوڵی ٧١
خەمسە ٢٠٣، ٥٥٢، ٥٨٩، ٥٩٠

-د-

دارنەلشوری ٣٩٦
دار نەخلانە ٣٩٧
دارەشمانە ١١١
داغستان ٥٥٦، ٥٥٨، ٥٥٩
دانالو(بەندەر) ٤٤٤
داریوش ٥
داقوق ٥٢٠
درمان ٤٤٢
دروز ٣٣٥
دری(تیپە) ٤١١
دلان (تیپە)٤١١
دلاوەر پاشا ١١٣
دمدم(قـەلا) ٢٧، ٣٠، ٣١، ٣٢، ٣٥، ٥٩، ٨٠٩،٨٢، ٨٥، ٨٦، ٨٧، ٩٨-١٠٦،١٠٤،١٠١، ١٠٨
دهخورقان ١٦١
دود کانز ٢٩٦
دورمیش خان ٦٥
دۆستایەتی ئێـران-روس(پەیماننامـە) ٢٦٦
دۆســتایەتیو هاوکـــاری روســـی-تورکی(پەیماننامە) ٢٦٨
دول(ناوچە) ٣٢، ٤١
دۆڵ باریك ٦٤
دونبولی ١٩، ٣٨، ٤١، ٤٣
دوران ٥٠٧
دەربەند گاور ٥١٣
دەردەنیل ٢٤٥،٢٥٩،٢٧٤،٣٠٤
دەرەتەنگ ٥٤٦
دەربـــاری قاجـــار ٤٩٣، ٤٩٨، ٥٩١، ٥٩٩
دەرباری ســەفەوی ٥٢٣، ٥٢٧، ٥٣٢، ٥٤٤، ٥٤٨، ٥٤٩، ٦٠٤
دەریاسیان ٦٤
دەشت ٥١
دەشتە بیل ٤١
دەعوەتی رافزی ٥٣٢
دەماوەند ٢٠٣
دەوڵەتی کوردستان ٤٥٦
دەیلەم ١٠
دهوار(جۆگە) ٤٨٣
دیاربەکر ١٣، ١٩،٢٠، ٦٢، ٦٣،٧٤، ١٤٢، ١٤٣، ١٤٩،١٩٦، ٢٠٠،٢٧٩، ٢٨٤، ٣٠٠، ٣٠١، ٣٣٥، ٤٥٢، ٥١٠، ٥١٥، ٥١٨، ٥٢٠، ٥٣٧، ٥٤٣، ٥٦٠
دیالە(روبار) ٥١٩
دیالە ٥٤١
دۆحە الوزرا ٥٨٤
دیبـــوکری ١٦٤، ١٦٥، ٢٠٢، ٢٠٥، ٤٣١، ٤٤٣
دیجلە ٧٣
دێرێ ٤٥٤، ٤٥٥، ٤٥٨، ٤٥٩
دیرەزور ٢٨٠،٣٣٣

دیلمقان ٤٢٨
دینەوەر ٥١٨، ، ٥٢١، ٥٨٨
دیمەشق ٢٥٢،٢٧٥
دیوان ئەحمەد کەرەمی ٤٩٤

-ر-

راغب بەگ ٣٤٩
رامسان ٢٢٣
رانیە ١١٢، ٤٥٩
روادی ١٢
رودس ٣٣٥
رودنیز ٢٩٦
روزە چای ٣٦٣
رۆژکی ٣١٥،٣١٦
رۆژی کورد ٤٣٢،٤٣٣
رۆژی کورد- شەوی عەجەم ٤٣٢، ٤٣٣
رۆژی کوردستان ٤٦١، ٤٦٦، ٤٧٠
رۆستەم بەگ ١٥، ٥١٢،٥١٣،٥٢٩ ،٥٩٧
رۆستەم خان ١١٣، ١١٤
روسیای سۆڤیێتی ٢٥٦, ٢٦٣, ٢٦٥, ٣٠٢، ٤٠٢، ٤٠٨،٤٠٦
رۆما ٢٧٣،٣١٢،٣٢٤،٣٣٠
رۆمان، رۆم ٥، ٦، ٢٠،٢١،٢٢، ٢٦، ٣٠، ٣٢، ٣٨، ٣٩،٤٨، ٥١، ٧٢، ٨٠، ٨١، ١٣٤، ١٤١، ١٤٣، ١٤٦، ١٤٧، ١٥٢، ١٥٨، ١٨٢، ٥٠٧، ٥٠٨، ٥٠٩، ٥٢٣، ٥٢٥، ٥٢٨، ٥٣٢، ٥٣٤، ٥٤٠، ٥٤١، ٥٤٥، ٥٤٧، ٥٦٠، ٥٦١، ٥٦٦، ٦٠٤، ٦٠٦
رۆمانۆس ١٣
روس، روسیا ١١، ٤٣،٤٥، ٥٠،٤٨، ١٢٧، ١٢٨، ١٣١، ١٣٢، ١٣٤، ١٤٣،١٥٤،١٥٥،١٩٣،١٩٥،١٩٦،١٩٧،١٩٨،١٩٩،٢٠٣،٢٠٤،٢٠٩،٢١٢، ٢١٣،٢١٤،٢١٥،٢١٧،٢٢٠،٢٢٣،٢٢٧،٢٢٨،٢٢٩،٢٣٠، ٢٣١، ٢٣٣، ٢٣٤، ٢٣٥, ٢٤٠, ٢٤١, ٢٤٢, ٢٤٣, ٢٤٧, ٢٤٩, ٢٥٠, ٢٥٢, ٢٥٥, ٢٥٦, ٢٥٧, ٢٥٨, ٢٥٩, ٢٦٠, ٢٦١, ٢٦٢, ٢٦٣, ٢٦٤, ٢٦٥, ٢٦٧, ٢٧٦, ٢٧٧, ٢٨٦, ٢٩٨, ٢٩٩, ٣٠٣, ٣١٨،٣٠٤، ٣٢٢، ٣٢٦، ٣٣١، ٣٣٦، ٣٤٥، ٣٤٨، ٣٥٩، ٣٦٧، ٣٩٩، ٤٠١، ٤٠٦، ٤١٤، ٤٢٦، ٤٥٦، ٤٨٠، ٤٩٩
رۆمانیا ٣٣٦،٣٦٨
رۆیتەر ٥٠
رەحمان بەکر ٩٨،١٠١
رەحیم زادەی سەفەوی ٥٨

ڕەزائیە ٢٥،٣٥٣،٣٥٤
ڕەزا شـا، ڕەزا خـانی پەهلـەوی ١٧١،
١٧٢،٣٧٣، ٤٢٩، ٤٣٧، ٤٣٩،
٤٤٠، ٤٤٧، ٤٤٩، ٤٥٠، ٤٧٢،
٤٧٣، ٤٧٥
ڕەزا قـولی خـان ٤٩٢، ٤٩٣، ٥٣٢،
٥٨٦، ٥٨٧
ڕەسول ئاغا ١٢٣
ڕەشت ١٥،٥٠، ٦٧، ٦٨
ڕەشید بەگ ٣٤٩
ڕەشید جەودەت ٤٧٠، ٤٧١
ڕەشید سولتان قاسملوی ئەفشار ٤٤
ڕەشید محەمەد پاشا ١٤٣، ١٤٨، ١٤٩
ڕەمك ١٦٤
ڕەمزی بەگ ٤٦٩
[illegible] ٥٧٥، ٥٩٣
ڕەوانـدوز ١١٢، ١١٩، ١٤٠، ١٤١،
١٤٤، ١٤٧،٢٠٢، ٢٤٥، ٢٦٣،
٢٧٠، ٣٥٩، ٤٠٩، ٤٥٢، ٤٥٩،
٤٦٠، ٤٦٤، ٤٦٨، ٤٧٨، ٥٢٥،
٥٣٨
ڕەوانسەر ٦٠٣
ڕهزال ٤٣٤
ڕودس ٤٣٤
ڕوحوڵڵا کیکاوسی، سەرهەنگ ٤٤١
ڕیچ ٣١٣

-ز-

زاغە ٥٧٣
زاگرۆس ٧
زاهان ٢٠٣
زاهید بەگ ٦١، ٧٥
زاهیر بەگ ٥٦٠
زاوا بوك(شاخ) ٤٤٢
زرێبار ٥٨٣، ٥٨٦
زنجان ١٥٤، ٢٥٨، ٤٠١، ٤٢٨، ٤٣٨
زوبێر پاشا میری سۆران ٣١٦
زوبێر وەند(تیرە) ٥٧١
زۆراب سولتان کوڕی کەلبعەلی ٥٤٧
زۆزان ١٣، ٤٨
زولالیان ١٠
زولفەقار بەگ کوڕی سورخاب ٥٢٥
زولقەدر ١٦، ١٩
زەرزا ٣،٤٠،٤١، ٤٢، ٤٣، ٤٤، ٤٥،
٥٢، ٥٣، ١٢٨، ١٦١، ١٦٤،
٢٠٢،٢٠٥، ٢٦١، ٤٠٩، ٤٤٣
زەردویی ٥٤٦
زەکی خان ٥٨٤
زەڕین کولاه ٤٩٧، ٥٢٩
زەڵم ٥٠٧، ٥١٢، ٥٢٧، ٥٢٨، ٥٩٣
زەڵم(قەلا) ٥٠٧، ٥١٢، ٥٢٤، ٥٤٥،
٥٤٦
زەنـد ٤٠، ٥٨، ١١٢، ١١٩، ٥٢٩،
٥٣٣، ٥٦٧، ٥٧٧، ٥٨١، ٥٨٤،
٥٨٥، ٥٨٦، ٥٨٩
زەنگاباد ١١٢، ٥٠٨، ٥٢٠، ٥٨٣

زەنگەنە ٢٢، ٥٧١
زەهـــــــاو ٣٨، ٣٩، ٤٨، ١١٢، ٢٣٢ ،١٥٢،١٨٧
زەهاو(پەیمان) ٥٤٦
زەینەب خان ١٢٠
زەینەڵ خانی شاملۆ ٥٤٠
زیائوددینی محەمەد ئاغای کـەلهوکی ٧٤
زیاد ئۆغلی ١١٦
زیادین(هۆز) ٥٤٦
زیك ٢٢
زیلان ١٣٢
زینوفیف ٢٢٨،٢٢٩، ٢٣٠ ، ٢٣٢
زێی بچوك ٤١٧

-ژ-

ژاپۆن ٢٤٠،٣٦٨
ژاراوە ١٥٨
ژون تورك(لاوانی تورك) ٣٣٦، ٤١٨
ژون کورد ٤١٨
ژین(گۆڤار) ٢٨٤

-س-

ســـابلاّخ ٤١، ٤٣، ٥٣، ١٢٧، ١٣٥، ١٣٦، ١٥٨، ١٦١، ١٦٢، ١٦٤، ١٦٦،٢٠٢،٢٠٣، ٢٠٥، ٢٠٦، ٢٢٤، ٢٤٥،٢٦٣،٢٧٠، ٢٨٤،٣٤٧،٣٥٢،٣٦١،٣٧٩،٣٨٥، ٤١٩، ٤٣٠، ٣٤٩، ٤٥١، ٤٨٣، ٤٨٤
ساخاریا (روبار) ٢٥٩،٣٠٤
سارم خان ٦٤، ٧١، ١٠٥
سارۆ خان بەگ کوڕی ســورخاب بــەگ ٥٢٥
سارو عەلی مهردادی ٢٠
سارو قورغان ٩٨، ١٠٦
ساری قامیشما ٢٤٤
سازانۆف ٢٦٢،٣٤٥،٣٥٩
ساسانی ٦، ٧،٩، ١٨
ساسون ٢٣٢
سالور(ئێل) ٨، ٩
سالار سەعید ٤٤٢
سامانییەکان ١٠
سامسۆن ٢٩٩
سامەرا ١٠، ٧١
سان جین دەمورین ٢٥٩،٢٦١
سان ریمۆ ٢٩٤،٢٩٥،٣٠٢
سان ستیفانۆ(پەیمان) ٢١٤،٢١٨
ساوە ٢٥٨، ٤٠١
سایکس ٣٤٥،٣٥٩
ســـایکس-پیکـــۆ ٢٥٩،٢٦٠، ٢٦٢، ٢٦٩، ٢٧٩، ٣٣٤
ساین قـەڵا ٣٣، ٤٠، ٤١،٣٨٤،٣٨٥، ٤٤٢، ٤٤٣
ستراتفورد کانینگ(لۆرد) ١٣٨

سرب ١٨٢، ٢٤٠، ٣٣٥، ٣٣٦، ٣٣٧، ٣٦٨
سلاڤ ١١،١٨٣، ٢٤٠، ٢٥٦
سلدوز ٣٩،٣٣، ٤٤، ٤٥، ١٢١، ١٤٦، ١٦١،٢١٠،٣١٣،٣٨٣
سلێمان پاشای بەبە ١١١، ٥٤٢، ٥٤٣، ٥٦١، ٥٧٤، ٥٧٨، ٥٨٢، ٥٨٣
سلێمان بەگی زەنگەنە ٥٧٠
سلێمان خانی قاجار ١٣١
سلێمان خانی گورجی ٥٠
سلێمان کوڕی عەلەمەدین ٥٣٩، ٥٤٠، ٥٤٥، ٥٤٧
سلێمان میرزا ٧٥
سلێمانی ٥١، ١٣٨، ١٤٧، ٢٦٩، ٢٨١، ٢٨٢،٢٨٣، ٢٨٤، ٢٩٣، ٢٩٨، ٤٠٢، ٤٠٣، ٤١٦، ٤٢٠، ٤٣٧، ٤٥٤، ٤٦٣، ٤٦٩، ٤٧٠، ٤٩٣، ٥١٧، ٥٢٧، ٥٦٠، ٥٨٢، ٦٠٠، ٦٠٢، ٦٠٣، ٦٠٧
سلێمانی قانونی ٢٢، ٢٤، ٢٥، ١٤٠، ٥٠٧، ٥٠٨، ٥١٨، ٥١٩، ٥٢٠، ٥٢٣، ٥٢٤، ٥٢٥
سلێمانی کوڕی ناسر ئەلدەولەی مەروانی ١٣
سمکۆ، سمکۆی شکاک ٣، ٤، ٢٥١، ٢٥٤، ٢٥٨،٣٥٥، ٣٩٣، ٤٠٣، ٤٠٥، ٤٠٨، ٤١٢، ٤١٤، ٤١٦، ٤١٩، ٤٢١، ٤٢٣، ٤٢٦، ٤٢٩، ٤٣١، ٤٣٣، ٤٣٧، ٤٤٢، ٤٤٩، ٤٥١، ٤٥٤، ٤٦١، ٤٦٥، ٤٦٨، ٤٧٢، ٤٧٤، ٤٧٨، ٤٨٠، ٤٨٣، ٥٩٢
سنجار ١١٦
سنە ١٥٠، ١٥٢،٢١٠، ٢٣٤، ٢٨٤، ٣٥٩، ٤٢١، ٤٣٢، ٤٨٩، ٤٩٤، ٤٩٥، ٥٢٧، ٥٤٥، ٥٥١، ٥٥٣، ٥٥٧، ٥٦٣، ٥٦٤، ٥٧٠، ٥٧٢، ٥٧٤، ٥٧٦، ٥٧٨، ٥٨٠، ٥٨٢، ٥٨٦، ٥٨٧، ٦٠٠، ٦٠٤، ٦٠٥، ٦٠٦، ٦٠٧
سەحنە ٤٠٥
سەرخەس ٢٠٣
سەرداری ئەکرەم رەشید محەمەد پاشا ١٤٣
سەردار ئینتشار ٤٢٨
سەرتیپ زەفەر ئەلدەولە ٤٣٠، ٤٢١، ٤٨٠، ٤٨١
سەرتیپ حەبیب ئەڵڵا سیبانی ٤٤١
سەروان مهین ٤٤٥
سەردەشت ١٤٤، ١٤٧،٢٠٢،٣٥٤
سەعید حەلیم پاشا ٢٤١
سەعید سادق ٣٣٣
سەعیدی نەفیسی ٨، ١١
سەفەر قولی بەگی یوزباشی ٨٨، ٩٠، ٩٣
سەفەوی ١٧، ١٩،١٨، ٢١،٢٢،٣١،٣٣،٣٥،٤٠،٥٨،

،٦٠،٧٥ ،١٨٠،١٩٤ ،٥٢٩ ،٥٣٣
٥٤٢، ٥٤٣، ٥٥٠، ٥٥١
سەفییەددینی ئەردەبیلی ١٦
سەفیقولی خان ٥٣٨
سەقز ١١١، ٣٤٧، ٤٣١، ٤٣٢، ٤٣٧،
٥٢٤
سەلانیك ٣٣٥
سەلاحەدین بەگ ٤٧٩
سەلاحەدین پاشا ٣٨٤
سەلجوق ٨،٩،١٢،١٣،١٤
سەلماس ٢٥،٣٢، ٧٦، ٨١، ٨٥، ٩٥،
٩٨، ١٦٩، ١٩٦، ٢٠٨، ٢٥١، ٣١٣،
٣٤٥، ٣٤٩، ٣٧١، ٣٧٦، ٣٧٨،
٣٨٢، ٣٨٤، ٣٨٥، ٤٠٩، ٤١٩،
٤٢٩، ٤٣٠، ٤٣٦، ٤٣٩، ٤٤٥،
٤٤٧، ٤٧٣، ٤٧٤، ٤٨٠
سەلمان پاك ٢٤٦
سەلیم(سولتان) ٢٣، ٦١، ٦٥،٧٤،
٧٥، ٢٧٢
سەلیم پاشای بابان ٥٥٨، ٥٦٢،
٥٦٣، ٥٦٤، ٥٧٢، ٥٧٣، ٥٧٤،
٥٧٦، ٥٧٧، ٥٧٨، ٥٧٩، ٥٨١،
٥٨٣، ٦٠٤
سەلیم خانی چارداورو ١٦٥
سەکری(تیرە) ٤٠٩، ٤١١
سەمەد خان ٥٢،٣٤٩
سەنگی کازم(شوێن) ٤٤٥، ٤٤٦،
٤٤٧
سەیحون(روبار) ١٠
سەید تەهای شەمزینی ١٥٤،
١٨٤،١٩٣،٢٥٥،٣٥٥، ٤١٣، ٤١٨،
٤٢١، ٤٣٢، ٤٥١، ٤٥٥، ٤٥٦،
٤٦٠، ٤٦٣
سەید عەبدوڵڵای شەمزینی ٢٨٥
سەید عەبدولقادری شەمزینی ٢٨٤،
٢٨٥، ٢٨٦، ٢٨٧، ٢٩١، ٢٩١،
٢٩٤
سەید سوڵتانی جەلیل وەندی ٥٧٠
سەید محەمەد سەعید ٢١٩
سەیفەدین خانی ئەردەڵان ٣٤٧
سەیفەددینی موکریانی(میر) ١٨
سوار ئاغا ٤٤
سودان ٢٤٤،٣٣٥
سۆران ٨١، ١٠٦، ١١٢، ١١٦،
١١٩، ١٤٠، ١٤١، ١٤٢، ١٤٣،
١٨٠،١٨٢،٣١٣
سوریا ١٤١، ٢٤٨، ٢٥٢، ٢٦٢٠،
٢٦٨، ٢٧٤، ٢٧٥، ٢٧٦، ٢٩٤،
٢٩٥، ٣٠٢، ٣٣٥
سورکێو ١١٢
سۆڤێت، یەکێتی سۆڤێت ٤٠٢، ٤١٧،
٤٥١، ٤٥٤، ٤٥٦، ٤٥٧، ٤٧١
سۆفی خەلیل ٣١٤
سۆفیوەند ١١٢
سوکمان قوتبی غولامی ١٣
سوڵتان ئیبراهیم ٦٥، ٦٦
سوڵتان بایەقوب ٩٨

سولّتان جونید ١٥
سولّتان حەیدەر ١٤
سولّتان سلێمان ٦٥، ١٠٥
سولّتان عەلی ٧٥
سولّتان مەعروف کەرخی ١٠٢
سولّتان میهردار لەلە ٦٦
سولّتان وحید الدین ٢٩٨،٢٩٩
سولّتان یەعقوب ١٥، ٧٠
سولە خان ١٠٢
سۆما ٢٧، ٣٨، ٤٠
سوید ٤٩٥
سورخاب بەگ ٥٠٧، ٥٢٣، ٥٢٤، ٥٢٥
سورێن ٥٠٩، ٥٢٤
سورەتو ٥٨٦
سوندگ بەگ ٥١١، ٥١٢، ٥١٣، ٥١٤
سوننە ٥٠٧، ٥٣٢، ٥٣٨، ٥٤٠، ٥٧٥، ٥٧٦
سیاه رود ٣٠
سیاکێو ٥٤٧
سیاه چال ٥٥١
سیپکی ٤٨، ١٣٢
سیتو ئاغای ئوردەماری ٣٤٤
سیدەکان ٤٠٩
سیاجیفو ٢٤٠
سێر ئارتور ینکلسون ٢٥٨
سێر پرسی کۆکس ٤٠٣، ٤٠٤، ٤٠٥
سیرت ١٨، ٢٦٠
سیروان ١١٢، ٤١٧
سێر هنری دوبس ٤٦٩
سیستان ٢٥٨، ٤٠١، ٤٣٨، ٤٦٤
سیڤەر ٢٩٥،٢٩٦،٢٩٨،٣٠٢،٣٠٤، ٤٥٥
سیلیسیا ٢٧٤،٣٠٢
سینا ٢٤٤،٢٤٥
سیواس ١٤٣، ١٤٩، ٢٢٣، ٢٧١، ٣٠١، ٣٣٥، ٤٢١، ٥٣٧
سیوەیل ١١٢، ٦٠٦

-ش-

شا ئیسماعیلی سەفەوی ٢٧٢، ٥٠٧، ٥٢١
شا ئیسماعیلی دووەم ٥٢٦
شاباز خانی دونبولی ٥٧٧
شا تەهماسب ٥٢٣، ٥٢٤، ٥٢٦
شاخۆفسکی ٢٥٦
شادی بەگ زولفەقار ٥١٣
شاردینی، کۆلۆنێل ٢٥٧،٣٦٦
شارباژێر ١١٢، ٥٢٤، ٥٢٧، ٥٤٢، ٥٤٥، ٥٤٧
شارەزور ٣٨، ٤٥، ١١٢، ١١٣، ١١٧، ١١٨، ١١٩، ١٣٦، ١٣٨، ١٤٤، ١٥٢، ١٥٣، ٤٩٣، ٥٠٧، ٥١٠، ٥١١، ٥١٣، ٥١٥، ٥١٨،

٥٢٣، ٥٢٤، ٥٣٨، ٥٣٩، ٥٤٢،
٥٤٥، ٥٤٧، ٥٦٣، ٥٨٧، ٥٩٣،
٦٠٢، ٦٠٤، ٦٠٧
شارەزول ٥١٧، ٥٢١، ٥٢٢
شارەبان ٥٣٧
شا رۆستەمی لوڕ ٦١،٧٥
شاروق شاهقولی ٥١٣
شا سولّتان حسێن سەفەوی ٥٣١، ٥٣٢، ٥٤٢، ٤٤٣، ٥٤٩، ٥٥٠، ٥٥١
شا سەفی ٥٣٩، ٥٤٠، ٥٤١، ٥٤٥، ٥٤٧
شاسوار بەگ کوڕی سورخاب بەگ ٥٢٥
شا عەلی ٦٣
شا عەباس ٥٢٧، ٥٢٨، ٥٢٩، ٥٣٠، ٥٣١، ٥٣٣، ٥٣٥، ٥٣٦، ٥٣٧، ٥٣٩، ٥٤٠، ٥٤١
شام ٧، ١٨٠،٢٥٢،٣١٥، ٥٢١
شاملو ١٦، ١٩، ٦٥، ٦٦، ٦٨
شاهویردی بەگی کوڕی قنفرات سولّتان ٥١٣
شکەفتی ١٢٨
شنب غازان ٢٣
شنۆ ٢٥،٣٣، ٤١، ٤٢، ٤٤،٥٣،٨١، ١٦١، ١٦٤، ٢٠٢، ٢٠٥،٢٠٧،٣٥٤، ٤٥٤، ٤٧٩، ٤٨١، ٤٨٢، ٤٨٣، ٤٨٤
شەرەف خان ٦٤، ٦٥، ٧٤،
١٨٢،١١٨، ١٨٨
شەرەفخان(بەندەر) ٤٤٤، ٤٤٥، ٤٤٧
شەرەفنامە ١٨٢،١٩٩،٣١٢، ٤٩٥، ٤٩٦، ٥٠٠، ٥٢٤
شەریف پاشا ٢٥٥،٢٨٠، ٢٨٧، ٢٨٨، ٢٨٩، ٢٩١، ٢٩٢، ٣٠٥
شەریف حسێن کوڕی عەلی ٣٤٤
شەخەڵە(گوند) ٥٥٠
شەقلاوە ٣٢٩
شەمزینان ٤٤، ١٩٩، ١٨٤، ١٦١، ٢٠٢،٢٠٥،٢١٠
شەمسی تەوریزی ١٠٢
شەمیران ٥٠٧
شەهیدان(دۆڵ) ٤٥
شەیدا ٥٥٨
شۆڕشی ئۆکتۆبەر ٣٣٤،٣٧١، ٤٠٢، ٤٠٣، ٤١٢، ٤١٣، ٤٥٤
شوشتەر ١٠٠، ٤٩٨
شوقاقی ٣٨، ٤٠٨
شوکاك ٣،١٢٨، ١٣٢، ١٦٧، ١٦٨، ٢٠٢، ٤٠٨، ٤١٠، ٤١١، ٤٦٥
شێخ ئەمیری بلباس ١٧
شێخ تەها ١٩٢،١٩٤
شێخ حەسەنی چەمشگەزەك ١٨
شێخ حەیدەر ٦٥، ١٠٥-١١٠
شێخی خاڵ ٦٠٣
شێخ ڕەشی گەرگەرویی ١٠٢

شێخ سەعید ٢٨١، ٤٧٥
شێخ عەبدولقادری گەیلانی ١٨٤، ٥٣٧
شێخ عەبدولقادری شەمزینی ٤١٣
شێخ عوبەیدوڵڵا ١٥٤، ١٥٥، ١٥٦، ١٥٧، ١٦١، ١٦٢، ١٨٢، ١٨٣، ١٨٤، ١٨٥، ١٨٩، ١٩٠، ١٩١، ١٩٣، ١٩٥، ١٩٨، ١٩٩، ٢٠٠، ٢٠٢، ٢٠٤، ٢٠٥، ٢٠٧، ٢٠٨، ٢٠٩، ٢١٠، ٢١٤، ٢١٥، ٢١٦، ٢١٧، ٢٢٣، ٢٢٥، ٢٢٦، ٢٢٧، ٢٢٨، ٢٢٩، ٢٣٠، ٢٣١، ٢٣٢، ٣١٧، ٤١٠
شێخ قادر ئەفەندی ٤٦٧
شێخ مارف ٩٨
شێخ محەمەد ئەمین ٢٠٧
شێخ محەمەد سدیق شێخ عوبەیدوڵڵا شەمزینی ٤١٣
شێخ مەحمود عزەت تۆپچی ٢٨٢
شێخ مەحمودی باڵەکی ١٠٢، ١٠٣
شێخ مەحمودی حەفید ٢٧٠، ٢٨١، ٢٨٢، ٢٨٣، ٢٨٤، ٢٩٣، ٤٠٢، ٤٠٣، ٤٥٢، ٤٥٤، ٤٥٥، ٤٥٨، ٤٥٩، ٤٦٠، ٤٦٤، ٤٦٥، ٤٦٨، ٤٦٩، ٤٧٠، ٤٧٥
شێخ مستەفای نەقیب ٤٦٤، ٤٦٥
شێخی بەهائی ١٥٠
شیراز ١٥، ٢٠٤، ٧٦، ٥٨٢، ٥٨٥، ٥٨٦، ٥٨٧، ٥٨٨
شیروان(بنەماڵە) ١٥، ١٦، ٧٦، ٨٠، ٥٢٨، ٥٥٢
شیعە ٣٩٣، ٥٣٢، ٥٥٧، ٥٦٥، ٥٧٥، ٥٧٦
شیلمون ئاراجان ٣٢٢
شیلیندۆرف ٢٤٤
شینکی ١١٢

-ص-

صادق خان، سەرهەنگ ٤٨٠، ٤٨١، ٤٨٢
صدیق صفی زادە بۆرەکەیی، دکتۆر ٤٩٥
صفی زادە ٤٩٥

-ع-

عادل جواز ٢٣
عادل گرای خان ٧٧
عالم ئارای سەفەوی ٧٢
عالمپەنا ٨٣، ٩٨
عزەدینی زێڕین چنگ ٣١٥
عەباس خانی سەردار ٥٤٣،
عەباس میرزا ٤٣، ٤٥، ٤٧، ٤٨، ٤٩، ٥٠، ١٢٠، ١٢٧، ١٢٨، ١٣٠، ١٣١، ١٣٢، ١٣٧، ١٣٨، ١٤٣، ١٤٨ ١٥٣، ١٥٤، ٢٢٧، ١٩٥، ١٩٤، ١٩٢، ١٥٥
عەباسقولی خانی قاجار ١١٤، ١١٦،

٥٤٢، ٥٤٣، ٥٤٩
عەباس قولی خانی محەمەد خان ٥٥٠، ٥٥١، ٥٥٢، ٥٥٣، ٥٥٤
عەباسی ٧، ١٠،٩، ١٩، ١٢٥، ١٢٦، ١٧٨، ٢٧٢، ١٨٠
عەباسی یەکەم(شا) ٢٥،٢٦، ٢٧، ٣١،٣٢، ٣٣، ٨٠، ١٠٠
عەبدولحسێن نوائی ٥٨
عەبدولڕەحمان پاشای بابان ١٢٠، ١٣٢، ١٣٧
عەبدوڵلا پاشای بابان ٤٩٣
عەبدوڵلا کەهیە ٥٨٤
عەبدولحەمید، سوڵتان ١٨٥،٢٣٦، ٢٨٩، ٣٣٥، ٣٣٦، ٣٣٧، ٣٤٠
عەبدولرەزاق بەدرخان ٢٥٤،٢٦٢، ٤١٢، ٤٥٦
عەبدولسەلام بارزانی، شێخ ٢٥٤،٣١٧، ٤١٢، ٤١٣، ٤٥٦
عەبدول سەمەد خان ١٢٨، ١٢٩، ١٣٠
عەبدولعەزیز بابان ٢٨٥
عەبدولعەزیز سوڵتان ٣٣٥
عەبدولعەزیز شنۆیی ١٠٢
عەبدولعەزیز یاملکی ٢٧١
عەبدول عەلی خانی خوراسانی ٥٦٩
عەبدولقادر شێخ عوبەیدوڵلای نەهری ١٦١،٢٠٥،٢٠٦،٢٠٧،٢١٠،٢٢٤
عەبدوڵلا جەودەت ٣٣٧
عەبدوڵلا پاشای بابان ١٣٦، ٤٩٣، ٦٠٠، ٦٠١، ٦٠٣، ٦٠٦
عەبدوڵلای مەردۆخی ٤٩٥
عەبدی بەگ ٦٥، ٦٧، ٧٠
عەبدی خان ٢٠
عەبدی خانی شاملۆ ٦٧
عەدەن ٢١٢،٢١٣،٢٢٢،٢٤٢،٢٤٨
عەرەب ٨، ١٠، ٢٠، ٣٣، ٣٥، ٣٦، ٣٨، ٣٩، ٦٢، ١٨٠، ١٨٦، ٢٣٥، ٢٤٧، ٢٤٨، ٢٤٩، ٢٥١، ٢٥٢، ٢٥٣،٢٦٢،٢٦٣،٢٦٤،٢٦٥،٢٦٩،٢٧٣،٢٨٠،٢٨١، ٤٤٩، ٥١٥، ٥٣٩
عەرەبستان ٢٠، ٢٤٥، ٢٤٧، ٢٥٦، ٢٥٩،٢٦٢
عەرەبشا بەگ ٣١٤
عەرەبی شەمۆ ٩٨
عەزیز ئاغای فەتاح ١٥٨، ١٥٩، ١٦٠
عەسکەر خانی ئەفشار ٤٢، ٤٥، ٥١، ٥٣، ١٢٧، ١٢٨، ٢٠٨، ١٣٠،١٢٩
عەسیر ٢٧٤
عەککا ٢٦١
عەلائوددەولە زولقەدر ٧١
عەلی ئاغای شکەفتی ٥٢، ١٣٠
عەلی ئاغای شوکاك ١٦٧
عەلی ئەکبەر خان شرف الملك ١٥٠، ١٥١، ١٥٢
عەلی ئیحسان پاشا ٢٦٩

عەلی بەگ ساسۆنی ٦٣، ٦٤
عەلی خانی ئەفشار ١٣٠، ١٤٣،١٦١
عەلی خانی شاملو ٢٨
عەلی خانی موکری ٤١
عەلی دەهقان ٥٨، ٤٨١
عەلی رەزا پاشا ١٤٧، ١٤٩
عەلی رەزا خانی سەرتیپ ١٦١
عەلی قاسمی ٢٢٠
عەلی قولی خان ١٠٩
عەلی کەندی ٢٨
عەلی مەردان خانی بەختیاریی ٥٦٦، ٥٧١، ٥٧٤
عەلی میهردار ٦٥
عەمارە ٢٤٦
عەنکاوە ٣١٣،٣٢٩
عەونی پاشا ٢٩١
عیراق ١٢،٨٣، ١٤٤،٢٦٦،٢٦٨،٢٧٣، ٤٠٧، ٤٥٤، ٤٥٥، ٤٥٦، ٤٦٣، ٤٧١، ٤٧٩، ٥٣٧، ٥٣٩، ٥٤٦، ٥٥٢، ٦٠٧
عیراقی عەجەم ١٦،٣٢، ١٤٤
عیراقی عەرەبی ١٦، ٥١٨، ٥٢٤، ٥٥٢
عیزەدین شێر ١٤٠
عیسا ٣١٢
عیسمەت پاشا ٣٠٤،٣٠٥
عیماد عەبدولسەلام ٥٦٢

-غ-

غازان ١٢
غازی خانی باغی ٥١٧، ٥٢١، ٥٢٢
غوز ٨، ٩، ١٠، ١٤
غەزالی(کێو) ٤٣٤
غەزایی (تایفە) ٥٩
غەزنەوی ١٢
غەفور خان ٥٢
غەلەجایی ٥٤٩
غیلجائی ١١٧

-ف-

فاتیکان ٣١٩
فارس ١٨٠،١٩٠، ٢٣٥،٢٥٨،٢٦٣،٢٧٢، ٤٤٩، ٤٦٠، ٥٥٢
فارس(ئیالەت) ٣٩٩، ٥٦٦
فارغلی ٨
فاو ٢٤٦، ٢٦٨
فنك(تیرە) ٤١١

فەتح عەلی شای قاجار ٤٣، ٤٤، ٤٦، ٤٧، ٥٠، ٥١، ١٢٧، ١٣٠، ١٣١، ١٣٢، ١٣٧، ١٤٣،٣١٩
فەتاحی ئەمین عەتار ٤٦٨، ٤٦٩
فەتح ئاباد ٥٦٥
فەتح عەلی شای قاجار ٤٨٩، ٤٩١، ٤٩٨، ٥٣١، ٥٣٢، ٥٩٧
فەتح عەلی خانی ئەفشار ٥٧٧
فەتحنامە ٧٤
فەرهاد میرزا ١٤٩، ١٥٠، ١٥٣
فەرەجوڵڵا خانی کوڕی عەسکەر خان ١٢٨، ١٢٩، ١٤٠، ٤٠٩
فەرەنسا ١٢٠، ١٢٧، ١٦٣،٢١٨،٢٠٤،٢١٣،٢١٧، ٤٠٢، ٤٥٦
٢٤٠،٢٤١،٢٤٢،٢٥٩،٢٦٠،٢٦١،
٢٦٣،٢٦٤،٢٦٨،٢٧٣،٢٧٥،٢٨١،
٢٩٤،٢٩٦،٢٩٧،٢٩٨،٣٠٢،٣٠٣،
٣٠٤،٣١٨،٣١٩،٣٢٣،٣٦٤،٣٦٨
فەرید پاشای سەدری ئەعزەم ١٧٠،٢٨٦،٢٩٣
فەقێ برایم ٥٨٢
فەلەستین ٢٤٨، ٢٥٢، ٢٦١، ٢٦٢، ٢٧٥، ٢٧٦، ٢٧٩، ٢٩٥، ٣١٤، ٢٩٦
فەوزی بەگ ٤٦٨، ٤٦٩
فەیروز میرزا نەسرولدەولە ٢٧٧، ٤٠٧
فەیزوڵڵا بەگ ١٥٨، ٤٤٤
فەیزوڵڵا خانی زاهیدی، سەرتیپ ٤٤٥، ٤٤٦
فیشخابور ١٣
فێنك ١٣
فینکن شتاین(پەیمان) ٤٦، ١٢٧،٣١٩

-ق-

قاجار ٩، ١٦، ١٩، ٤٠، ٤٦، ٤٧، ٤٨، ٥٨، ١١٨، ١١٩، ١٢٧، ١٣٠، ١٤٢، ١٥٨، ١٧٢١٨٠، ١٨٢، ١٨٥،١٩٢،١٩٤،١٩٨،٢٠٣،٢٠٩، ٢١٧،٢٢٧،٢٢٨،٢٢٩،٢٣١،٢٣٢،٢٣ ٣،٢٣٥،٣٥٥، ٤٤٩، ٤٨٩
قادری ٢٥٤، ٤٩١، ٥٠٥
قادسیە ٦
فارس ٣٨، ١٩٦،٢١٢،٢١٩، ٣٠٢،٣٠٣، ٣٣٦، ٥٤٦
قارلق ٨٧
قازاخ ٢٥٦
قازی فەتاحی سابلاخی ٣٥٥،٣٧٥
قازی مەلا شەریف ٤٩٦، ٥٣٤
قاسم بەگ کوڕی سورخاب بەگ ٥٢٥
قاسم سوڵتان زەرزا ٤٤،٤٥
قاسم سوڵتان هەورامی ١١٦، ٥٤٣
قاسملو ٣٣، ٤١، ٤٨٢
قاسمۆف ١٢
قاشقەگدوك ٤١
قافقاس ٨، ١١، ١٩، ٢٠، ٣٨، ٧٧،

٧٨، ١٣١، ١٥٤، ١٦٧، ٢٠٩، ٢١٤،
٢٤٣، ٢٤٤، ٢٤٥، ٢٤٦، ٢٥٦،
٢٥٧، ٢٧٣، ٢٧٤، ٢٨٩،
٣٠٢، ٣٢٢، ٣٤٢، ٣٥١، ٣٥٢، ٣٥٥،
٣٦٠، ٣٦٤، ٣٦٥، ٣٦٦، ٣٧١، ٤١٠،
٤١٢، ٤٥٦
قانسوه غوری ٧١
قاهیره ٢٤٧، ٢٤٨، ٢٥٢، ٢٦١، ٢٩٨
قاینات ٤٠١
قایتمز بەگ ٥١٣
قرچقای بەگ ٣٠
قرم ٧٦
قزلباش ١٤، ١٧، ١٦، ١٨، ١٩، ٢٠،
٢٢، ٢٤، ٢٥، ٢٧، ٢٩، ٣٠، ٣١، ٣٢،
٣٣، ٥٩، ٦٠، ٦٦، ٦٩، ٧٧،
٨٠، ٨١، ٨٣، ٨٤، ٨٥، ٩٥، ١٠٥
قزل توزون ٦٩
قزل باش ٥٠٧، ٥٠٨، ٥٠٩، ٥١١،
٥١٣، ٥١٤، ٥١٨، ٥٢١، ٥٢٦،
٥٢٧، ٥٣١، ٥٣٢، ٥٣٤، ٥٤٠،
٥٤١، ٥٤٢
قزڵجه ٥٢٠، ٥٢٧، ٥٤٦، ٥٤٧،
٦٠٦
قزڵجه(قەڵا) ٥١٤
قزل داغ ٤٤٥، ٤٤٦، ٤٤٧
قزلو ٤٤٢
قسقەپان ٩٩
قوباد خان ١٠٨، ١٠٩
قوبادی کوری شێخ حەیدەر ٢٧، ٢٨،
٢٩
قوتور ٣٨
قوچاخ ٥٩
قوچان ٥٦٥
قوچ عەلی خان ٣٤٩
قوچی(بەندەر) ٤٤٥
قودس ٣٣٥
قولی بەگ ١٤٠
قوم ٢٥٨، ٣١٥، ٤٠١
قۆنیه ٣٣٥
قەپچاق(ئێل) ٨، ٩
قەراباغ ٥٢٨
قەراتاج ٨٠
قەراچوق ٩٨
قەراقالباق ٨
قەراقۆینلو ١٢، ١٤، ١٩
قەراگۆنە ٦٦
قەرا گوزلو ٥٨٩
قەرامانلو ٢٢
قەرەباغ ٧٧
قەرە پاپاخ ٨، ٤٥، ٥٢، ١٥٨، ١٦٤
قەرە حەسەن ٥٨٣
قەرەحەسەنلو ٣٤
قەرەداغ ١١٢، ١٦٨، ٣٧٣، ٤١٠،
٥٠٧، ٥٢٤، ٥٢٧، ٥٤٢، ٥٤٥
قەرەسو ٣٤، ٥٠٨، ٥١٨
قەرەقلو ٣٣
قەرەنی ئاغا ٤١، ٤٢

قەزاق(قازاق) ٨،٣٥٣،٣٧٣،٣٧٤
قـــــەزوین ٢٦، ٦٧، ٦٩، ٧٦، ٧٧، ١٠٥،١٥٥،١٩٥،٢٠٣،٢١٢،٢٢٧، ٢٢٨، ٢٤٥، ٢٥٨، ٤٠١، ٥١٣، ٥١٤، ٥٧٧
قەســـری شـــیرین ٢٥٨، ٣٥٩، ٤٠٠، ٤٠١
قەشە سولومون ١٩٠
قەڵای دزە ٣١٥
قەلعە چوالان ١٣٧
قەندیل ٣٩، ٤٠، ٤١،٤٤،١٥٨، ٢١٠
قەنـــدەهار ١١٧، ٥٤٩، ٥٥٠، ٥٥٤، ٥٦٥
قەهرەمان میرزا ١٤٣
قەهقەهە ٢٤، ٥٢٣، ٥٢٦
قەیسەری روس ٤١٢، ٤٥٦
قوریە وەند(تیرە) ٥٧١
قولی عەلی وەند(تیرە) ٥٧١
قیر فەتاح ٨٨

-ك-

کاتۆلیك ٣١٣، ٣٢٤
کاردار ٤١١
کاردۆ ١٣
کاردی ١٣
کارل مارکس ٣٣٢
کازم قەرە بەکر ٣٠٢
کاشان ٤٣٩
کامسارکان ٢١٩
کاکەیی ٣١٤، ٣٢٥
کاکە وەند(تیرە) ٥٧١
کامیل بەگ ٢٥٥، ٤٥٦
کامەران بەدرخان ٤٥١
کرماشـــان ١١٢، ١٣٥، ١٣٦، ١٥٢، ١٦٣،٢٠٣،٢١٠،٢٣٤،٢٤٥،٢٥٨،٢٦٣، ٢٧٣،٣٥٩، ٤٠١، ٤١٤، ٤١٧، ٤٣٥، ٤٣٩، ٤٤١، ٥٢٧، ٥٤١، ٥٥٤، ٥٦٣، ٥٦٦، ٥٦٨، ٥٦٩، ٥٧١، ٥٧٢، ٥٧٤، ٥٧٥، ٥٨٤، ٥٨٧، ٥٨٨
کرمان ١٦، ٣٢، ١١٧، ٤٠١،٣٩٩
کرمانج ٤٣٥
کریت ٣٣٥
کریلانی عەلی خان نەخچەوان ٥٤٦
کریمە ١١، ١٢، ٢١٩
کزاز ٥٦٧، ٥٩٠
کفـــری ١١٢،٢٤٧،٢٦٩،٢٧٠،٢٨٢، ٤١٦
کلایتون ١٨٦،٢٢٣
کلدانی ٣١٦،٣٢٠،٣٣١،٣٤٥
کڵۆڵی کوڕی بابە ئەردەڵان ٥٠٦
کلیمانسۆ ٢٩٤

کریلانی عەلی خان نەخچەوان ٥٤٦

کریمه ١١، ١٢، ٢١٩
کوردستانی باکور ٤٦٦
کوردستانی عوسمانی ٤٠٤، ٤٠٥
کوردستانی تورکیا ٤٢٠، ٤٥١، ٤٥٤، ٤٥٨، ٤٧٥، ٤٧٨
کوردستانی عیراق ٤٥٢، ٤٥٥، ٤٥٦، ٤٦٨، ٤٧٥، ٤٧٨
کوردستانی خوارو(جنوبی) ٤٠٢، ٤٥٤، ٤٥٨، ٤٦٠، ٤٧١
کوت ٢٤٦
کۆسرەت(چیا) ٤٥
کوفە ٧
کۆیری ٥٨٣
کۆمپانیای نەوتی تورك ٢٩٤
کۆمەڵەی گەلان ٢٩٥، ٤٧٢
کۆمەڵی کورد ٤٦٠
کۆمەڵی ئیستقلالی کوردستان ٤٧٢
کۆنت گۆبینۆ ٤٩
کوندوزلو(تیڵ) ٣٢
کونە مێش(قەلا) ٥١
کۆنە شار(سەلماس) ٤٠٢
کوهکلویە ٣٣
کوێخا مەجنون ٥٢١
کۆیە ١١٢، ١٣٦، ١٤٤، ٣٢٩، ٤٥٩، ٥٢٥، ٥٣٨، ٥٦٣، ٥٨٣، ٥٨٤
کۆمیتەی ئازادیی سور ٣٣١
کۆنفرەنسی ئاشتی پاریس ٤٠٣، ٤٠٤، ٤١٧، ٤٤٩، ٤٥٤
کۆمۆنیزم ٤٢١، ٤٥٤
کەربەلا ٧١، ٩٩، ١٧١
کەرکوك ١١٣،١١٤، ١٣٦، ٤٦٩، ٥٣٥، ٥٣٧، ٥٣٨، ٥٣٩
کەریم خانی زەند ٥٦٣، ٥٦٤، ٥٦٧، ٥٧١، ٥٧٢،٥٧٣، ٥٧٤، ٥٧٦، ٥٧٧، ٥٨١،٥٨٢، ٥٨٤، ٥٨٥، ٥٨٨، ٥٨٩
کەلبعەلی خان ٥٣٢، ٥٤٧
کەلکەتە ٤٨٠
کەڵهور ٢٢، ١١٢، ٥٢٧
کەمال بەگی بۆتان ٢٥٥
کەمالی ٤٥٠، ٤٥٢، ٤٥٧، ٤٦٠، ٤٧١
کەنگاوەر ٥٨٨
کەهزادخانی کوڕی سوبحان وێردیخان ٤٨٦، ٥٨٧
کەیخوسرەو بەگ ٥٤٤
کیرزن، لۆرد ٤٧،١٨٩، ٢٠٣،٢٠٤، ٢١٠، ٢٢٧، ٢٣٢،٣١٣
کیرنسکی ٢٦٤
کیماك(تیڵ) ٨
کینین ئوغوز ١٠
کێوەرەش ١٨٢

-گ-

گردینسکی ٢٥٦
گزل دەرە ٢٣
گلپاشین ٣٥٠
گورج، گورجی ٢٤،٣٣، ٣٨
گورجستان ٢٤،٢٥،٣٩، ٢١٨،٢٤٤، ٥٢٤، ٥٢٨
گۆرخان ٩٨
گورزەیی ١١٢
گورگان ٩، ٢٥٨، ٤٠١
گۆزەگیران(گرد) ٩٨
گوڵمخانە ٤٤٥
گوك مەیدان ١٧
گوگامل ٥،٢٧٢
گوڵپایەگان ٢٠٣، ٥٩٠
گولستان(پەیمان) ٤٣، ٤٨، ١٣١،٢١٢،٢١٨
گەردی ٤٥٩
گەرمەرود ٣٠، ١٠٨
گەرمیان ٤٥، ٤٨، ١٥٢
گەروس ٦٩، ١٦٣،٢٠٣،٢٧٨، ٤٠٥، ٥٥٢، ٥٨٩
گەروەیی ١١٢
گەڵعەنبەر ٥٠٧، ٥١٦، ٥٤٠، ٦٠٦
گەنجعەلی خان ٣٥، ٩٤، ٩٧، ٩٨
گەنج محەمەد بەگی زەنگەنە ٥٧٠
گەورك ٢٠٥، ٤٣١، ٤٣٢، ٤٣٧

گەیلان ١٠، ١٥، ٦٨، ٧٠، ٢٠٣، ٢٥٨، ٤٠١، ٤٣٨
گەیلانی، شێخ ١٠٢، ١٠٣

-ل-

لاجان ٣٩، ٤١، ٤٤، ١٤٤،١٤٥، ١٦١
لایارد ٣١١
لاهیجان ١٥
لوبنان ٣٣٥
لوتف عەلی خانی زەند ٤٢
لوتف عەلی میرزا کێشکچی باشی ١٥٨
لوتف عەلی خانی کوڕی جەعفەرخان ٥٨٥، ٥٨٧، ٥٩١
لوڕ ٣، ٢٢، ١١٢، ٥٢٧
لۆڕستان ١٩، ١١٢، ١٤٩، ١٦٧، ١٨٠،٢٠٣، ٢٥٨، ٤٠١، ٥٢٨، ٥٤١، ٥٥٤، ٥٦٦، ٥٧٦
لۆرەنس ٢٤٨، ٢٧٨
لۆزان ٣٠٤،٣٠٥
لۆزان(پەیمان) ٤٧٢
لونگریك ٥٣٨، ٥٣٩، ٥٤٠، ٥٤١، ٥٤٣، ٥٤٤
لوید جۆرج ٢٧٠،٢٩٤
لەك ٥٨١
لەلە پاشا ٨٠

لەندەن ٢٣١، ٥٠، ٢٥٩، ٢٦٠، ٢٨٣، ٢٨٨، ٢٩٤، ٣٣٣، ٤٠١، ٤٠٣
لەیلان ٢٨
لاهوتی، سەرهەنگ ٤٤١
لاچین ٤٤٢
لیبیا ٢٤٣، ٢٤٤
لیبیدنیسکی، جەنەرال ٣٦٦
لیمان فون سندرس ٢٤٢، ٢٤١
لینچوفسکی ٢٩٦، ٢٢١
لینین ٣٧١، ٢٦٤

-م-

مارتین دانبرونە ٤١١
ماردین ١٩٦، ٢٦٠، ٢٤٨
مارشاڵ فوش ٣٦٥
مارشیمون، مارشەمعون، ١٩٣، ١٩٩، ٢٥١، ٣١٣، ٣١٧، ٣٢١، ٣٢٦، ٣٣١، ٣٤١، ٣٤٢، ٣٤٣، ٣٤٤، ٣٤٥، ٣٥٨، ٣٥٩، ٣٦٠، ٣٦٨، ٣٦٩، ٣٧٦، ٣٧٧، ٣٧٨، ٣٧٩، ٣٨٠، ٤١٣، ٤١٤، ٤٥٥

مارۆنی ٣٣٥
مازەندەران ١٠، ١٢، ٧٦، ٩٠، ٩٢، ١٣١، ٢٠٣، ٢٥٨، ٤٠١، ٥٦٦، ٥٧٧
مافی وەند(تیرە) ٥٧١
ماکماهونی ٢٦٢، ٢٧٨، ٢٤٨
ماکنیس ٤٦٩
ماکۆ ١٩، ٣٨، ٤٨، ٢٠٨، ١٥٥، ٣٨٣
مالتا ٢١٢، ٢٢٢، ٢١٣
مامەدی عەبدویی(تیرە) ٤١١
مامەدی کاردار(تیرە) ٤١١
مامەش ٣، ٣٩، ٤٤، ٢٠٥، ٢٠٢، ١٦٤، ٤٤٢
ماهشەرەف کچی ئەبولحەسەن بەگ(مەستورە) ٤٩٠، ٤٩٤
محەمەد ئاغای قادری ٥٩٦
محەمەدئاغا کوڕی عەلی ئاغا ٤١٠، ٤١٢
محەمەد ئاغای کەلهوکی ٣١٥
محەمەد ئاغای مامەش ١٦١
محەمەد ئەمین زەکی ٢٧١
محەمەد ئیبراهیمی ئەردەڵان ٥٠٥
محەمەد بەگی شاملو ٩٥
محەمەد بەگ کوڕی مستەفا بەگ ١٤٠، ١٤١
محەمەد بەگی میری سۆران ٥١٥، ٥١٦، ٥١٧
محەمەد بەگ کوڕی فەتح عەلی بەگ ٤٩١
محەمەد پاشای بابان ٥٨٢، ٥٨٤، ٥٨٦
محەمەد پاشا ٨٣، ١٣٤، ١٣٥، ١٣٦، ١٥٣
محەمەد پاشا ئاینجە بیرق دار ١٤٩
محەمەد حسێن خانی زرغام ١٦٨، ٤١٠

محەمەد حەسەن خانی قاجار ٥٦٦،
٥٧٦، ٥٧٧، ٥٧٩، ٥٨٠، ٥٨١
محەمەد چەلەبی ٥٦٠، ٥٦٢
محەمەد خان ١٤٣
محەمەد خانی سەرتیپ ١٤٧
محەمەدخان کوڕی خەسرەوخان ٥٤٢،
٥٤٣، ٥٤٤
محەمەد ڕەحیم خان عەلاء ئەلدەولە
١٥٧
محەمەد ڕەحیم میرزا زیائوددەولە ٤٩،
٥٢، ٤٠٩
محەمەد ڕەزا پەهلەوی ١٧٢
محەمەد ڕەشید بەگی وەکیل ٥٨٦،
٥٨٧، ٥٨٨
محەمەد ساڵح بەگی چاپار ١٤٨
محەمەد سادق خان ٤٩٢، ٥٩٦، ٥٩٩
محەمەد سدیق ٢١٠
محەمەد سوڵتان خان ٤٩٣
محەمەد سوڵتان ٧٨
محەمەد شاهی قاجار ١٩٤، ١٩٥
محەمەد شوکری بەگ، بینباشی ٤٧٧
محەمەد عەلی پاشای میسر ١٤١،
١٤٢
محەمەد عەلی میرزا ٤٩، ١٣٨، ١٦٨،
٣٩٣، ٣٩٦، ٣٩٨، ٤١٠
محەمەد عەلی فروغی ٤٧٨
محەمەد عیسا خان ٤٠
محەمەد قولی خان ٤٢، ٤٣، ٤٥
محەمەد کەرهی ١٧،٦٥،٦٧
محەمەد کوڕی بەکر سوباشی ٥٣٧
محەمەد میرزا ٤٧، ٧٦
محەمەد میرزاد ٧٥
محەمەد وەلی میرزا ٤٩
محەمەدی خودابەندە ٢٤، ٢٦، ٥٢٦
مراد بەگی شاهلو ١٧
مرادخانی کورد ٤٤٥
مراد میرزا ٧٠، ٧١
مرادی سێیەم ٧٧، ٧٨، ٥٢٧
مستەفا بەگ کوڕی ئۆغز بەگ ١٤٠
مستەفا بەگ کوڕی فەتح عەلی بەگ
٤٩١
مستەفا بەگی هەکاری ٥١
مستەفا پاشای یا مولکی ٣٧٩
مستەفا خان مەحمود ٦٩
مستەفا ساڵح کەریم ٩٨
مستەفا کەمال ٢٦٧، ٢٨٦، ٢٨٨،
٢٩٠، ٢٩٣، ٢٩٨، ٣٠١، ٣٠٢،
٣٠٣، ٣٠٤، ٤٤٩، ٤٥١، ٤٥٣،
٤٥٨، ٤٦٤، ٤٧٥
مصدق، دکتۆر ٤٤٤
موئمین خان ٤١
موحەممەرە ٢٠٤
مۆد، جەنەراڵ ٢٤٦
مۆدرۆس ٢٧٤،٢٨١
مورتەزا قولیخانی زەنگەنە ٥٦٨،
٥٦٩
مورتەزا قولیخانی کۆسە ئەحمەدلوی

ئەفشار ٥٧٣
مورید سوڵتانی کەڵوڕ ٥٤٧
موزەففـــەرەدین شـــا ١٦٧، ٣٩٣، ٣٩٨، ٤١٠
موزەفەری واهـ سوزانی ١٢
موسا خان ١٤٧
مۆسکۆ ٢٥٤
موسڵ ٧،١٢،١٣، ١٩،٤٠،٤٥، ٧٧، ١٠٦، ١٣٦، ١٤٩،١٦٩، ١٨٦، ١٩٦، ٢٠٠، ٢٢٣، ٢٤٧، ٢٥٠، ٢٦٢، ٢٦٤، ٢٦٦، ٢٦٨، ٢٩٥، ٣١٠، ٣١٣، ٣٢٦، ٣٢٩، ٣٣٣، ٣٣٥، ٣٤٥، ٣٥٤، ٣٦٤، ٤٥٢، ٤٥٤، ٤٥٨، ٤٦٨، ٤٧١، ٤٧٢، ٥١٨، ٥٤١، ٥٦٠، ٥٦١، ٥٦٢، ٥٨٤، ٦٠٤
موش ١٣٣، ٢٠٩، ٢٢٣، ٥٥٢
موعتەسەم بیللا ١٠
موعینوددەولە ٥٣، ٣٦١
مـــوکری، موکریـــان ٣، ١٩،٢٠، ٢٧،٣٠، ٣١، ٣٩، ٤٣، ٥٨، ٦٤، ٦٥، ٩٨، ١٠٥، ١٠٦، ١٠٩، ١١٠،١١٢، ١١٩، ١٢١، ١٢٢، ١٣٥، ١٤٤، ١٤٥، ١٥٨، ١٦٣،١٨٠، ٢٠٢، ٢٠٥، ٢٢٣، ٢٣٤، ٢٥٤، ٢٧٨، ٣٥٩، ٤٤١، ٤٤٣، ٤٤٤، ٤٩١
مونتەشا سوڵتانی ئیستاجلو ٥٢٦
مونزیری کوڕی باڵوڵ ٥٠٦
مونشی باشی ٦٠٣
مەئمون کـوڕی مـونزیر بـەگ ٥٠٦، ٥٠٧، ٥٠٨، ٥٠٩، ٥١٣، ٥١٤
مەبعوسان(ئەنجومـەن) ١٨٣، ٣٣٧، ٣٣٩
مەحمود بەگی روملو ٨٠
مـــەحمود پاشـــای بابـــان ٥٠، ١٣٢، ١٣٤، ١٣٦، ١٣٨، ٥٨٦، ٥٩٩، ٦٠٠، ٦٠٦، ٦٠٧
مـــەحمودخانی پـولادین، سـەرهەنگ ٤٤٦
مەحمودی کـوڕی مـیر وەیسـی ٥٤٩، ٥٥١
مەحمودی ١٩،٢٠، ٣٨
مەحمودییەکان ١٠٦
مەراغـــــــــــــــــە ١٢، ١٤، ٢٧،٢٨،٣٠،٣٩،٤٣،٩٧،١٠١،١٠٥، ١٠٨،١١٩،١٢١،١٢٥، ١٢٧، ١٤٦، ١٥٥، ١٦١،٢٠٦،٣٤٧، ٤٠٨، ٥٥٢،
مـــەردۆخ(شـــیخ عەبـــدولموئمینی مەردۆخی) ٥٩١، ٥٩٢، ٥٩٣، ٥٩٥
مەرزینگ ١٢٥
مەرعەش ١١، ٦٢، ٥١٥، ٥٣٧
مەرگە ١١٢، ٥٤٢
مەرگـــەوەڕ ٢٧، ٣٨، ٥١،٥٢، ٥٣، ٨٠، ٨١، ١٤٤، ٣١٢، ٢٦٠، ١٩٦
مەروانی(حکومەت) ١٣
مـــەریوان ١١١، ١٠٠، ١٥١، ١٥٣، ٥٠٧، ٥١٦، ٥٢٤، ٥٣٥، ٥٤٠،

٥٤١، ٥٤٢، ٥٤٦، ٥٥١، ٥٦٣،
٥٧٥، ٥٨٤، ٥٩٩، ٦٠٠، ٦٠١،
٦٠٢
مەریوان(قەڵا) ٥٠٩، ٥٤٦
مەستوورە ٤٨٩، ٤٩٠، ٤٩٢، ٤٩٤،
٤٩٥، ٤٩٦، ٤٩٨، ٥٠٠، ٥٠٢،
٥٠٣، ٥٠٤، ٥٠٥، ٥٠٦، ٥٤٢
مەسعود میرزا ظل السلطانی ٢٣٦
مەسیحی ٢٢،٢٤٩، ٢٥٣، ٢٥٥،
٢٦١، ٣١٢، ٣١٤، ٣١٥، ٣١٦،
٣٢٤، ٣٢٥
مەشهەد ٩٩،٢٠٣، ٥٦٥، ٥٦٦
مەعمورەتولعەزیز ٢٧١،٣٣٥
مەغۆل ٨، ٩،١٨٧،١٩٥،٢٧٢،٣١٠
مەککە ٧،٢٤٧
مەلا ئەحمەدی ئادەم ١٤١
مەلا محەمەد شەریف ٤٩٦، ٥٠٥
مەلاتیە ٢٨٤، ٤٦١
مەلایەر ٢٠٣، ٥٧٥، ٥٩٠
مەلا جەلالی مونەججیم ٢٨،٥٨، ١٠٦، ٥٣٦
مەلازگرد ١٣، ١٤،٢٢٣
مەلاسەلیم ئەفەندی ٢٥٤
مەلا سەلیمی خیزان ٤٥٦
مەلا سەعید بەدیع الزمان ٢٨٥
مەلا عەلی رەزا ٢٨٥
مەلا عەبدولکەریمی قازی ٥٥٤
مەلا یەعقوب ٥٣٣
مەلەك کەندی ٢٠٦
مەلیك ئاغا محەمەدی تسوجی ٨٥
مەلیك خەلیلی ئەییوبی ١٨
مەلیك حسێن ٢٥٥
مەمدوح سەلیم ٢٩٢
مەندەلی ١١٢، ٥٤٦، ٥٦١
مەنسور میرزا ٤٩، ٥٣
مەنگوڕ ٣، ٣٩، ٤٢، ٤٤، ١١٩،
١٢٧، ١٥٨، ١٦١، ١٦٢، ١٦٤،
٢٠٥،٢٠٢،١٦٥، ٤٤٣، ٤٦٧
مەولانا خاسالی ٣٠
مەولانا خالیدی شارەزووری ١٨٤،
١٨٩
مەهاباد ٣، ٣٥٤،٣٥٣،٤
مەهەد عەلیا ٧٦، ٧٧، ٨٠،
١٥٤،١٩٤
مەهدی قولیخانی چاوەشلو ٥٢٨
مەهدەوی ٥٦٥، ٥٦٦، ٥٨٥، ٥٨٦
میاندواو ١٠٧، ٢٠٣،١٦١، ٢٠٥،
٣٨٥،٣٥٣،٢٠٦، ٤٤٢
میدیات ٢٤٨
میراوا ٤٤٣
میر بەبە ١١٣
میر پازوکی ٩٠، ٩١
میر جەمالەدین ئاغای شێخول
ئیسلامی ٢٠٧
میر حەسەن ١١٣

میر خدر ۶۵،۱۰۵، ۱۰۶
میر داود ۶۳
میرزا ئاغا ۴۱، ۵۲، ۱۳۰
میرزا ئەبو قاسم ۱۵۹
میرزا تەقیخانی گولستانە ۵۵۷، ۵۶۴، ۵۶۹
میرزا تەقی(مستەوفی) ۵۵۷
میرزا حسێن ئاغا موجتەهید ۱۹۳، ۲۰۷
میرزا حسێن خانی موشیرالدەولە ۵۰، ۱۵۵،۲۱۰، ۲۲۷، ۲۲۸
میرزا رەزا خان ۲۱۰
میرزا رەشید ۳۸، ۴۴، ۴۵، ۵۲، ۱۲۸
میرزا سەعید خان ۲۳۲
میرزا شەفیع ۵۰
میرزا عەبدولغەفار معتمد ۱۵۰، ۱۵۱
میرزا عیسا فراهانی ۱۳۱
میرزا عەلی رەزا دیوان بەگی ۱۵۰، ۱۵۱
میرزا قاسم قائیمقام ۱۴۳
میرزا موحسین خان ۲۲۸، ۲۲۹
میرزا مەسعود خان ۱۴۸
میرزا هاشم خان ۲۱۰
میر سلێمان ۱۱۳
میر سۆفی ۹۰، ۹۱
میر سولتان ۵۲، ۵۳
میر سەیفەددین ۱۴۰
مێرسین ۲۴۸
میر شەرەف ۱۸
میر موقەددەم ۹۰، ۹۱
میر نەزەر ۶۵، ۱۰۵
میرە بەگ ۲۰۶
میری سۆران(میر محەمەد) ۱۲۸، ۱۳۲، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۲۰۲، ۲۲۲
میزۆپۆتامیا ۴۰۷
میسر ۶۲،۱۸۶، ۲۴۳،۲۰۰، ۲۴۴، ۳۱۵، ۳۳۵، ۳۳۶،
میجەر نوئیل ۴۵۱، ۴۵۵
مینۆرسکی ۲۵۶
مینە ئاغای قادر ئاغا ۱۵۸، ۱۶۵
میهر عەلی سولتان ۵۸۰، ۵۸۱
میهر عەلیخانی تکەلو ۵۶۳، ۵۶۷، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴

-ن-

ناپلیۆن ۴۶، ۱۲۷، ۲۰۳، ۲۱۲، ۲۵۸، ۳۱۹
نادرشا ۱۸۷،۴۰، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲

نازلو ٣٣
ناسر ئازاد پور ٤٩٥
ناســرەددين شــا ١٥٠، ١٥٣، ١٥٤، ١٥٥، ١٥٦، ١٦٣،١٩٢،١٩٤، ١٩٥،٢١٠،٢٢٧،٢٢٨،٢٢٩،٢٣١،٢٣٦، ٦٠٥
ناسريە ٢٤٦
نالى ٥٠٣، ٥٠٤، ٥٠٥
نانەكەلى وەند(تيرە) ٥٧١
ناوچەى بێلايەن ٤٠٢
نسيبين ١٣، ١٩٦
نوا(گوند) ١٣١
نوائى، دكتۆر ٢٥
نور عەلى ١٩، ٢٠
نوروڵلا بەگ ٥١
نەبيى يونس ٥٤١
نەجەف ٧١، ٩٩
نەجەفقولى خانى يورتچى ٢٠٦
نەجەفقولى دونبولى ٤١،١٢٠،١٢٢
نەرێ ٥٠٧
نەزەر عەلى خان ١٢٩، ١٣١
نەسروڵلا فەلسەفى ١٦، ٢٦
نەسروڵلا ميرزا ٤٠
نەسروڵلا خان، كۆلۆنێل ٤٤٣
نەسير خانى كوليايى ٥٨٨
نەسرەت ئەلدەولە ٤٠٣
نەغەدە ٣، ٢٠٥
نەمســـــا ١٩٧،٢٠٣، ٢١٣، ٢١٧، ٢٣٤، ٢٤٠، ٢٤١، ٢٧٥، ٢٧٦، ٣٦٧
نەهاوەند ٦،٢٠٣، ٥٢٨، ٥٥٢
نـــــەهرى ١٦٤، ١٨٥،١٨٦، ١٨٩، ١٩٨، ٢١٩،٢٣٠
نەوسو ٥٠٧
نەينـــــەوا ٣١١،٣١٢، ٣١٣، ٣١٥، ٣١٧، ٣٢٠، ٣٢١، ٣٢٢، ٣٣٠، ٣٣٥، ٣٥٨، ٣٥٩
نيسان(تيرە) ٤١١
نيعمەتوڵلا سولْتانى سۆفى ٨٩
نيعمەتوڵلا ميرزا ٥٢، ٥٣
نيعمەتى(تيرە) ٤١١
نيكۆلاى يەكەم ١٤٣
نيكۆلاى دووەم ١٥٥،٣٥٨،

-و-

والتەر لۆنگ ٢٩٤
وان ٢٢، ٢٣، ٢٥، ٣٨، ١٤٢، ١٦٩،١٨٦، ١٩٦،١٩٩، ٢٠٩، ٢١٩، ٢٢٠، ٢٦٠، ٢٦٣، ٢٧٠، ٢٧٩، ٣٠١، ٣٠٢، ٣٢٦، ٣٣٥، ٣٥٢، ٣٥٩، ٤٥٢،٣٨٣، ٤٧١، ٥٤٦
واهـ سودانى كورِى مامەلان ١٢
ورمـــــێ ١٢،١٩،٢٠، ٢١،٢٥، ٢٦، ٢٧،٣٠،٣١، ٣٣، ٣٤، ٣٥، ٣٨، ٣٩،٤٠،٤١، ٤٣، ٤٥، ٤٩، ٥١، ٥٢، ٥٣، ٥٨، ٥٩، ٧٠، ٧٦، ٧٧، ٧٩، ٨١، ٨٢، ٨٣، ٨٥، ٩٨، ١١٩،

۱۲۱، ۱۲۲،۱۲۷، ۱۲۸، ۱۳۰، ۱٤۹٥،۱٥٥،۱٦۲،۱٦۷، ۱۸٦،۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹٤، ۱۹٦، ۱۹۹، ۲۰٤، ۲۰٥، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۲۳، ۲۲٤، ۲۳۳، ۲٤٥، ۲٥۱، ۲٥٥، ۲٦۳، ۲٦۷، ۲۷۰،۲۸۱،۲۹۸،۳۱۱،۳۱۳،۳۱۷، ۳۱۹،۳۲۰،۳۳۰،۳۳۱،۳٤۷،۳٤۸، ۳٤۹،۳٥۲،۳٥٥،۳٥٦،۳٥۷،۳٥۸، ۳٦۰،۳٦۷،۳۷۱،۳۷٤،۳۷۹،۳۸٥

ورمێ(دەریاچـە) ٤٠٤، ٤٠٨، ٤٤٥، ٤٤٦

وسوق ئەلدەولە ٤٠٦، ٤٠٧، ٤٥٥

ولیام براون، دکتۆر ۳۲۲

ولاشجرد (قەڵا) ٥٦۷

وەستا عوزێری هند ۱۲٥

وەڵەد بەگ ٥۹۷

وەند (ئێل) ٥۷۱

وەهبی بەگ ٤۷۱

ویلسـۆن ۲۷۰، ۲۷٦، ۲۹۰، ۲۹۳، ۲۹٥، ۲۹٦، ۳۰۲، ٤٥٥

-هـ-

هارونی ٥٤٦

هازیەنی ۱۲

هاشمی، سەرهەنگ ٤۸۲، ٤۸۳

هامەر پورگشتال ٥٤۳

هاوار ٥۰۷

هفتال ۸

هندستان (هنـد) ٤٦،۱۳۲، ۱۷۹، ۲۱۱، ۲۱۳، ۲۱۸، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲٤۲، ۲٦۳، ۲٦٤، ٤۰٦، ٤٥۹، ٥٥٦، ٥٥۸

هنری بیرانجه ۲۷۳

هنری فیلد ٤۱۱

هورمز بەگ ۱۰۳

هۆرێن(قەڵا) ٥۰۸

هۆشباران(گوند) ٤۹۳

هۆلاکۆ ۱٤

هەخامەنشی ٥

هەرسك ۳۳٥،۳۳٦

هەرکی ٤۳، ٥۱، ٤٤۲، ٤٤۳

هەرمۆتە ۳۲۹

هەروتییان ۱٤۱

هەریر ۱۱۲، ۱٤۰، ٥۲٥، ٥۸۳

هەزاران ٤۸۳

هەژاری موکریانی ٤۹٥

هـــەکاری ۱۲، ۱۹، ۲۰، ٥۱، ۱۱۹، ۱۸۰، ۱۸٤، ۱۹٦، ۲۰۹، ۲۲۳، ۲۳۳، ۲٥۱، ۳۱۱، ۳۱۳، ۳۱٤، ۳۱٥، ۳۱٦، ۳۱۹، ۳۲٥، ۳۲۸، ۳٤٥،۳٦۰، ۳۹۸، ٤۰۸، ٤۰۹، ٤۱۰، ٤۱۲، ٤۱۳، ٤٤۱، ٤٥۷، ٤۷۲، ٤۸۰، ٥۲۷، ٥٤۱، ٥۷٦، ٥۸۷، ٤۱۲، ٤۱۳، ٥۷۸، ٥۸۰

هـــەڵۆخان کـــوڕی ســـورخاب بـــەگ ٥۲٦،٥۲۷، ٥۲۸، ٥۲۹، ٥۳۲، ٥۳۳، ٥۳٤، ٥۳٥

هـــەمزە ئاغـــای مـــەنگوڕ ٤٤، ۱۰۳،

١٥٨، ١٥٩، ١٦٠،١٦٢-١٦٧،
٢٠٥،٢١٠،٢٢٤
هەمەدان ٢٢، ٦٩، ٧١، ٢٠٣، ٢٥١،
٢٥٨، ٤٠١، ٤٤٦، ٥٠٨، ٥١٨،
٥٢٨، ٥٣٩، ٥٤٠، ٥٤١، ٥٥١،
٥٥٤، ٥٦٣، ٥٦٧، ٥٧٣، ٥٧٥،
٥٨٥، ٥٨٨، ٥٨٩، ٥٩١
هەمەوەند ١١٢
هەناری(تیرە) ٤١١
هەورامان ١١١، ١١٢، ٤٩٣، ٥٠٧،
٥٢٤، ٥٤٠، ٥٤٢، ٥٤٧، ٥٧٥،
٥٨٧، ٦٠٣، ٦٠٦
هەولێر ٤٥، ١٠٦، ١١١، ١٣٦،
١٤٠، ٣١٣،٢٧٢،١٤٤، ٣٢٩،
هیرات ٧٦، ١٦٣
یەزدان شێر ٣١٧
یەزیدی ٦٩، ٧٣، ١٤٠، ١٨٨،١٤٢،
٣١٤، ٣٢٥، ٥٣٨
یەزیدی کوڕی مەعاویە ٧١، ٥٣٨
یەعقوب بەگ کوڕی سورخاب بەگ
٥٢٥
یەعقوبی ٣٣٥
یەکان بەگ ٢٠
یەکێتی سۆڤیەت ٢٦٩، ٢٦٨،٢٦٦
یەمەن ٣٣٥،٢٧٤
یەنی شەهرلی مستەفا چاوەش ٥١٤

-ی-

یاوز سەلیم(سوڵتان) ٢٠،١٨
یوسف ئاغا ٢١٩
یوسف خان، سەرهەنگ ٤٤٥
یوسف یاسکە ٥٣١
یۆنان ٥،٦، ١٤، ١٨٢، ٢٤٩،
٢٧٢، ٢٧٥، ٢٧٦، ٢٧٧، ٢٩٦، ٢٩٨
یەحیا بەگ ١٣٠، ٤٠٩
یەریڤان ٢١٩، ٢٣٣، ٥٥٢
یەزد ١١٧، ٢٥٨، ٢٥٩، ٤٠٠، ٤٠١،
٤٠٢

ناوەرۆك

پێشەكی ٣

١ جیۆپۆلتیك‌و چارەنوسی كورد ٥-٥٧

١. عەجەم لەكوردستاندا ٥

١/١هەڵكەوتی جوگرافیی كوردستان.......................... ٥

١/٢هورووژمی تورك بۆ رۆژهەڵاتی ناوەڕاست.................... ٨

١/٣دامەزرانی دەوڵەتی ئێران.............................. ١٤

٢. سەفەوی‌و گۆڕینی هەلومەرجی دیموگرافیی رۆژهەڵاتی كوردستان ١٩

٢/١هێنانی ئێلی ئەفشار ٣١

٢/٢بەرهەڵستی ئێلاتی كورد................................ ٣٤

٢/٣قوڵبونەوەی ناكۆكیی عەجەم‌و كورد ٣٧

٢/٤سەركوتكردنی ئێلی بلباس ٣٩

٢/٥ شازادەكانی قاجار، زوڵمی زۆرتر ئەهێننە كوردستانەوە ٤٦

پەراوێزەكانی بەشی یەكەم ٥٤

٢ نۆڕینی كوردو عەجەم لەیەكتری ٥٨-١٧٧

١. دڵ لەدڵ ئەڕوانێ ٥٨

٢. چاخی سەفەوی ٦٠

٢/١ شائیسماعیلی سەفەوی ٦٠

نمونە١: قزڵباش لەروانگەی میری چەمشگەزەكەوە ٩٠٨ .... ٦٠

نمونە٢: كورد لەروانگەی قزڵباشەوە ٩١٢ .... ٦٣

نمونە٣: سارمی موكری" كۆنە گاوری یەزیدی ٩١٢ .... ٦٤

نمونە٤: كوردێكی یەزیدیی كلكدار ٩١٤ .... ٧٠

نمونە٥: میرەكانی كورد لەجەنگی چاڵدێراندا ٩٢٠ .... ٧٣

٢/٢ شا محەمەد خودا بەندە ٧٥

نمونە٦: كورد" مەعدەنی شەڕ، مەنبەعی زەڕ٩٨٦ .... ٧٥

٢/٣ شا عەباسی كەبیر ٨٠

نمونە٧: گرتنی قەڵای دمدم ١٠١٨ .... ٨٠

نمونه٨: لطائف الحيل" قەتلوعامی موکری ١٠١٩ .... ١٠٥
٤/٢ شا سوڵتان حسين ١١٠
نمونه٩: کەلله مناره لەسەری کورد ١١١٣ .... ١١٠
٣. چاخی قاجار...................................... ١١٨
٣/١ ئەحمەد خانی مقدەم مەراغی ١١٨
نمونه١٠: دوای تەزویر" باپیر ئاغای مەنگوڕ ١١٩٨ .... ١١٨
٣/٢ عەسکەری خانی ئەفشار ١٢٧
نمونه١١: کەمەندی تەدبیر" ئیسماعیل ئاغای شوکاك ١٢٣٥ .... ١٢٧
٣/٣ عەباس میرزا نائبو سەڵتەنە ١٣٠
نمونه١٢: جەماعەتی ئەکراد" باعیسی فتنەو فسساد١٢٣٨ .... ١٣٠
٣/٤ محەمەد خانی ئەمیر نیزام ١٣٩
نمونه١٣: هاوکاری دو دەوڵەت دژی میری رەواندز ١٢٤٥......... ١٣٩
٣/٥ فەرهاد میرزا معتمد الدوله ١٤٩
نمونه١٤: خەلعەتی حەسەن سوڵتانی هەورامی ١٢٨٤ .... ١٤٩
نمونه١٥: ئێلی جاف، زینده بەچاڵ ١٥٢
٣/٦ عباس میرزا مەلك ئارا ١٥٣
نمونه١٦: بەدەستەوەدانی قاسید ١٢٩٧........................ ١٥٣
٣/٧ حسەنعەلی خانی وەزیری فەوائد........................ ١٥٧
نمونه١٧: رسائلو وسائل، هەمزاغای مەنگوڕ ١٢٩٨ .... ١٥٨
٣/٨ نیزامو سەڵتەنە ١٦٧
نمونه١٨: حورمەتی کەلامولڵا" جەعفەر ئاغای شوکاك ١٣٢٣...... ١٦٧
٤. چاخی پەهلەوی ١٧١
٤/١ ئەمیر ئەحمەدی...................................... ١٧١
نمونه١٩: تەئمینی رەزاشایی.............................. ١٧١
پەراوێزەکانی بەشی دوەم ١٧٣
٣ سەرەتای خەملینی هۆشی نەتەوەیی کورد.............. ١٧٧-٢٣٩
١. راپەرینی ١٨٨٠.. ١٧٧

١/١ رونكردنەوەى هەندىٚ وشە.......................... ١٧٧
١/٢ ئيسلامو دەوڵەت ١٨٠
١/٣ كوردستان لەژێر دەسەڵاتى راستەوخۆى رۆمو عەجەمدا........ ١٨٢
١/٤ كورد لەيەكەمين پارلەمانى عوسمانىدا ١٨٤
١/٥ دەربارەى شێخ عوبەيدوڵڵا ١٨٥
٢. پايەكانى ستراتيجى كارى نەتەوەيىى شێخ عوبەيدوڵڵا.......... ١٨٧
٢/١ تەقەلاى جێبەجىٚ كردن: كارى سياسى.................. ١٨٧
٢/١/١ سازدانى خەڵكى كوردستان....................... ١٨٧
٢/١/٢ فاناتيزم يا لێبوردنى دينى........................ ١٩١
١. هەڵوێست لەشيعە ١٩١
٢. پێوەندى لەگەڵ عەباس ميرزا مەلك ئارا ١٩٤
٣. هەڵوێست لەمەسيحييەكان........................... ١٩٥
٢/١/٣ پێوەندى لەگەڵ گەورە پياوانى عەرەب ١٩٩
٢/٢ تەقەلاى جێبەجىٚ كردن: كارى چەكدار ٢٠١
٢/٢/١ هێزەكانى كورد.............................. ٢٠١
٢/٢/٢ قشونى ئێرانى ٢٠٣
٢/٢/٣ دانانى رێوشوێنى راپەڕين ٢٠٤
١. هەڵبژاردنى مەيدان ٢٠٤
٢.جولاندنى هێزو قۆڵەكانى ٢٠٤
٢/٢/٤ كشانەوەو تێشكان ٢٠٩
٢/٢/٥ گفتوگۆ لەگەڵ تورك ٢١٠
٢/٣ تەقەلاى جێبەجىٚ كردن: كارى ديپلۆماسى ٢١١
٢/٣/١ رۆژهەڵاتى ناوەڕاست مەيدانى تەراتێنى روسو ئينگليز.... ٢١١
٢/٣/٢ بۆچونەكانى شێخ عوبەيدوڵڵا ٢١٤
١. ئامانجى لەبزوتنى ديپلوماسى ٢١٥
٢. ديپلۆماسى شێرو رێوى ٢١٧
٢/٣/٣ ستراتيجى ناوچەيىى روسيا........................ ٢١٧

١. كوردو روس ٢١٨
٢. بزوتنی دیپلۆماسی بەرەو روسیا.............. ٢١٩
٢/٣/٤ ستراتیجی ناوچەی بەریتانیا.............. ٢٢١
١. كوردو ئینگلیز............................ ٢٢٢
٢. بزوتنی دیپلۆماسی بەرەو بەریتانیا............ ٢٢٣
٢/٣/٥ نەگونجانی كوردستانی سەربەخۆ لەگەڵ ستراتیجی
رۆژهەڵاتی ناوەڕاستی بەریتانیو روسی............ ٢٢٦
٣. گەلەكۆمەكێی چوارقۆڵی بۆ دامركاندنەوەی راپەڕینەكە.......... ٢٢٧
٣/١ رێوشوێنەكانی شا بۆ بەرەنگاری.............. ٢٢٧
٣/٢ هەڵوێستی روسی ٢٣٠
٣/٣ هەڵوێستی بەریتانی ٢٣١
٣/٤ هەڵوێستی بابیعالی......................... ٢٣١
٣/٥ دامركانەوە................................. ٢٣٣
٣/٦ ئەنجامەكانی تێشكانی بزوتنەوەی ١٨٨٠........... ٢٣٥
پەراوێزەكانی بەشی سێیەم........................ ٢٣٧
٤ شەڕو ئاشتی: هەردوكیان كوێرەوەری ....
٢٤٠-٣٠٩
١. هەڵگیرسانی یەكەمین جەنگی جیهانی................ ٢٤٠
١/١ توركیا: سەرەتا بێلایەنیو، سەرەنجام بەشداریی تەواو......... ٢٤١
١/٢ ئێران: بێلایەنیەكی رێز لێ نەگیراو.................. ٢٤٣
٢. پلانی جەنگی توركو مەیدانەكانی.................. ٢٤٤
٢/١ جەبهەی قافقاز............................ ٢٤٥
٢/٢ جەبهەی میزۆپۆتامیا ٢٤٦
٢/٣ جەبهەی عەرەبستان......................... ٢٤٧
٣. هەڵوێستی گەلانی نەتورك........................ ٢٤٩
٣/١ ئەرمەن ٢٤٩
٣/٢ ئاسوری ٢٥١

٣/٣ عەرەب ٢٥١
٤/٣ کورد................................. ٢٥٣
٤. پلانی ژێربەژێر بۆ دابەشکردنی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست............. ٢٥٧
١/٤ ڕێکەوتنی ئەستەمول........................... ٢٥٩
٢/٤ڕێکەوتنی لەندەن ٢٦٠
٣/٤ ڕێکەوتنی سایکس-پیکۆ.................................. ٢٦٠
٤/٤ ڕێکەوتنەکانو ئاواتەکانی گەلان........................ ٢٦١
١/٤/٤ عەرەب.. ٢٦١
٢/٤/٤ ئەرمەن.. ٢٦٢
٣/٤/٤ کورد ٢٦٢
٥. دوا ساڵی جەنگ ٢٦٣
١/٥ کاری دەرچونی روسیا لەجەنگ بۆ سەر چارەنوسی کورد ٢٦٣
٢/٥ هێزی بەریتانیا لەکوردستان ٢٦٨
٣/٥ زەرەرەکانی کورد بەهۆی شەڕەوە.......................... ٢٧٠
٤/٥ راگرتنی جەنگ ٢٧٤
٦. کۆبونەوەی براوەکان بۆ دابەشکردنی دەسکەوتەکانی جەنگ ٢٧٥
١/٦ داواکانی گەلان لەکۆنفرەنسی ئاشتی ٢٧٦
١/١/٦ خواستەکانی یۆنان................................ ٢٧٦
٢/١/٦ خواستەکانی ئێران................................ ٢٧٧
٣/١/٦ خواستەکانی عەرب.................................. ٢٧٨
٤/١/٦ خواستەکانی جولەکە ٢٧٩
٥/١/٦ خواستەکانی ئەرمەن.............................. ٢٧٩
٦/١/٦ خواسەتانی ئاسوری.............................. ٢٨٠
٧/١/٦ خواستەکانی کورد................................ ٢٨٠
٧. تەقەڵلاکانی کورد بۆ سەربەخۆیی........................ ٢٨١
١/٧ تەقەڵلاکانی سلێمانی............................ ٢٨١
٢/٧ تەقەڵلاکانی ئەستەمول........................... ٢٨٤

٧/٢/١ پێوەندی لەگەڵ هاوپەیمانەکان........................ ٢٨٥
٧/٢/٢ کوردو ئەرمەن: ئاشتبونەوە لەپەراوێزی کۆنفرەنسی ئاشتیدا... ٢٨٨
٧/٢/٣ دانوستان لەگەڵ بابیعالی: تێکچونی ریزەکانی کورد....... ٢٩١
٨. رێ خۆش کردنی پێکهاتن........................ ٢٩٤
٨/١ کۆبونەوەی سان ریمۆ........................ ٢٩٤
٨/٢ پەیمانی سیڤەر........................ ٢٩٥
٩. مستەفا کەمال، پاشای کوردستان........................ ٢٩٨
پەراوێزەکانی بەشی چوارەم........................ ٣٠٦
٥ ئاسورییەکانی کوردستان ٣١٠-٣٩٢
١. پێشینەی مێژویی........................ ٣١٠
١/١ رەچەڵەکی ئاسوری ٣١٠
١/٢ پێوەندییان لەگەڵ کورد........................ ٣١٤
١/٣ دەسوەردانی دەوڵەتانی ئەوروپی لەکاروباری ناوخۆی رۆژهەلات... ٣١٨
١/٣/١هاتنی میسیونی دینی ٣١٨
١-میسیۆنی فەرەنسی ٣١٩
٢-میسیۆنی ئەمریکی ٣٢٠
٣-میسیۆنی ئینگلیزی ٣٢١
٤-میسیۆنی روسی ٣٢٢
١/٣/٢ ئەنجامی کاری میسیۆنەکان........................ ٣٢٣
١.تێکدانی تەبایی مەزەبی........................ ٣٢٤
٢.تێکدانی پێوەندی ئاسوری- کورد........................ ٣٢٤
٣.تێکدانی پێوەندی ئاسوری لەگەڵ حکومەتەکانی ناوچەکە........ ٣٢٧
٢.ئامانجی نەتەوەیی گەلی ئاسوری........................ ٣٢٧
٣.تورك‌و مەسیحی........................ ٣٣٤
٣/١ کێشەی دینی‌و نەتەوەیی لەتورکیا........................ ٣٣٤
٣/٢ قەتلوعامی مەسیحی ١٩١٥........................ ٣٤١

٣/٣ ئاسوریەکانی هەکاری........ ٣٤٢
٤. روس‌و ئاسوری......... ٣٤٥
١/٤ روس‌و ئاسورییەکانی ورمێ ٣٤٥
٢/٤ هێرشی تورك بۆ ئازەربایجان ٣٤٧
٣/٤ مەینەتی ئاسوریەکانی ورمێ........ ٣٤٨
٤/٤ هاتنەوەی روس بۆ ورمێ........ ٣٥٢
٥/٤ تۆڵەی ئاسوری لەخەڵکی ورمێ........ ٣٥٥
٦/٤ کۆچی بەکۆمەڵی ئاسوری لەهەکاریەوە بۆ ورمێ........ ٣٥٧
٥.کاری روداوەکانی ناو روسیە لەسەر ئاسوری........ ٣٥٩
١/٥ شۆڕشی شوبات ٣٥٩
٢/٥پەشیوانی هەلومەرجی ورمێ ٣٦٠
٣/٥ پڕکردنەوەی بۆشایی روسی بەچەکداری ئاسوری ٣٦٤
٤/٥ پێکهێنانی تیپە ئاسوریەکان........ ٣٦٦
٥/٥ کشانەوەی روس لەئێران ٣٧٠
٦. شەڕی ناوخۆی ئاسوری- عەجەم........ ٣٧١
١/٦ هەڵگیرسانی شەڕ ٣٧١
٢/٦ کوژرانی مارشیمۆن........ ٣٧٦
٣/٦ لەتۆڵەی خوێنی مارشیمۆندا........ ٣٨٠
٧. سەرەتای کۆتایی" هێرشی تورك‌و کشانەوەی ئاسوری لەورمێ..... ٣٨٢
پەراوێزەکانی بەشی پێنجەم........ ٣٨٧
٦. سمکۆ: یاخیبونی خێڵەکی یا بزوتنەوەی نەتەوەیی ٣٩٣-٤٨٨
١. ئێران لەکاروباری ئەودەمی دنیادا ٣٩٣
١/١ بزوتنەوەی مەشروتە ٣٩٣
٢/١ رێکەوتنی ١٩٠٧ی ئەنگلۆ- روسی ٣٩٩
٣/١ پرۆژەی دابەش کردنی ئێران ٤٠١
٤/١ بۆچونی ئێران بۆ چارەی کێشەی کورد ٤٠٢
٥/١ قەراردادی ١٩١٩ی ئەنگلۆ-ئێرانی ٤٠٦
٢. دەرکەوتنی سمکۆ ٤٠٨

١/٢ پێشینەی مێژوویی ئێلی شوکاک ٤٠٨
٢/٢ درەوشانەوەی سمکۆ ٤١٢
٣/٢ کوشتنی مارشیمۆن ٤١٤
٤/٢ ئامانجی سیاسی‌ی سمکۆ ٤١٦
٣. شەڕو شۆڕش ٤٢٢
١/٣ هەلومەرجی گشتی ئێران ٤٢٢
٢/٣ پیلانی کوشتنی سمکۆ ٤٢٣
٣/٣ دانانی حاکمی نوێی ورمێ ٤٢٤
٤/٣ جەنگی پڕوپاگەندە ٤٢٥
٥/٣ گفتوگۆیەکی سەرنەکەوتو ٤٢٨
٦/٣ درێژەکێشانی شەڕ ٤٢٩
٧/٣ رەفتاری سمکۆ لەگەڵ دوژمن ٤٣٠
٤. سمکۆو رۆژنامەوانی ٤٣٢
١/٤ رۆژنامەی((کورد))یا((رۆژی کورد- شەوی عەجەم))...... ٤٣٢
٢/٤ سمکۆ لەهەفتەنامەی((بانگی کوردستان))دا ٤٣٣
٥. پێکهێنانی ئەرتەشی نوێی ئێران ٤٣٧
١/٥ ئەرتەشی نوێ ٤٣٧
٢/٥ لاوازییەکانەی سمکۆ ٤٣٩
٣/٥ لەشکرکێشی یەکەمی ئەرتەش ٤٤١
٤/٥ دوایین لەشکرکێشی ٤٤٤
١. دارِشتنی پلانی هێرش ٤٤٤
٢. فەتحی چەهریق ٤٤٧
٦. پێوەندی لەگەڵ دەوڵەتان ٤٤٨
١/٦ ئێران ٤٤٨
٢/٦ تورکیای کەمالی ٤٥٠
٣/٦ بەریتانیا ٤٥٤
٤/٦ روسیە ٤٥٤
٧. ساڵانی دەربەدەری ٤٥٧

٧/١ شەبەیخونی تورك ٤٥٧
٧/٢ سمكۆ لەكوردستانی خوارو ٤٥٨
٧/٣ گفتوگۆی ئینگلیزو سمكۆ ٤٥٩
٧/٤ پەیامەكانی سمكۆو شێخ محمود ٤٦١
٧/٥ سەردانی سلێمانی ٤٦٤
٨. گەڕانەوە بۆ سنور ٤٧٠
٨/١ هەوڵدان لە گەڵ سۆڤێت ٤٧٢
٨/٢ یەكتربینینی ڕەزاخان و سمكۆ ٤٧٢
٨/٣ ڕێكەوتنی توركی — ئێرانی ٤٧٥
٨/٤ پەڕینەوە بۆ كوردستانی عیراق ٤٧٨
٩. گەڕانەوەی بۆ ئێران و كوژرانی ٤٧٩
پەراوێزەكانی بەشی شەشەم ٤٨٥
٧. لە پەراوێزی مێژوی ئەردەڵاندا ٤٨٩-٦٠٨
مستورە نوسەری تاریخ اردلان ٤٨٩
١. بنەماڵەكەی ٤٨٩
٢. لەدایكبونی ٤٩٠
٣. پەروەردەو خوێندنی ٤٩٠
٤. شوكردنی ٤٩٠
٥. كۆچی بۆ سلێمانیو مردنی ٤٩٢
٦. بەرهەمەكانی ٤٩٤
٧. سەرچاوەكانی ٤٩٦
٨. گێڕانەوەكانی ٥٠٠
٩. ڕێبازی نوسینەكەی ٥٠٠
١٠. هەڵسەنگاندنی ٥٠١
١١-پلاری ژن ٥٠٢
١٢. مستورە لەبەر تیغی زماندا ٥٠٣

١٣. نەشتەرەکانی نالی ٥٠٣
١٤. تواتجەکانی فخر الکتاب ٥٠٥
سەرەتای میرایەتیی ئەردەلان ٥٠٦
مەئمون بەگی کوڕی مونزیر بەگ ٥٠٦
بێگە بەگ کوڕی مەئمون بەگ ٥٠٧
ئەلقاس میرزا ٥٠٩
شەڕی بێگەو زۆراب ٥١١
تالانکردنی شارەزوور ٥١٣
شەڕی مەئمون بەگو زۆراب ٥١٥
لێخرانو گیرانی مەئمون بەگ ٥١٦
قزلباش لەشارەزور ٥١٧
بەیعەت بەعوسمانی ٥١٨
سولتان سلێمان بەکوردستاندا تێ ئەپەڕێ ٥١٨
لەنێوان سولتان سلێمانو بێگە بەگدا ٥١٩
سەردەمی بەگەکان ٥٢٣
سورخاب بەگ(٩٤٥-٩٧٥)و نەوەکانی ٥٢٣
نزیککەوتنەوەی ئەردەلان لەدەرباری سەفەوی ٥٢٣
قەراردادی ئەماسیە ٥٢٤
نەوەکانی سورخاب بەگ ٥٢٥
رەچەڵەکی میرانی سۆران ٥٢٥
سەردەمی خانەکان ٥٢٧
ناردنی بارمتە بۆ دەرباری ئێران ٥٢٩
تێکەڵاویی ژنو ژنخوازی ٥٢٩
گۆڕینی مەزەبی بنەماڵەی دەسەلاتدار ٥٣١
سەرەنجامی هەڵۆخان ٥٣٤

خان ئەحمەد خانی یەکەم ٥٣٥
پەلاماردانی موکریو بلباس ٥٣٦
داگیرکردنی بەغدا ٥٣٦
داگیرکردنی ئەردەلان ٥٣٩
محەمەدخان کوڕی خوسرەوخان ٥٤٢
بوژانەوەی میرایەتیی بابان ٥٤٢
ئەنجامەکانی شەڕی مەریوان ٥٤٣
بنیاتنانی شاری سنە ٥٤٥
گرتنەوەی بەغداو پەیمانی زەهاو ٥٤٦
عەباسقولیخان ٥٤٩
هەرای ئەفغان ٥٤٩
سەرەنجامی عەباسقولی خان ٥٥٢
سوبحانویردی خان ٥٥٤
خان ئەحمەد خانی سێیەم ٥٥٨
حەسەنعەلی خانی ئەردەلان ٥٦٢
پەشێوانیی هەلومەرجی ئێران ٥٦٤
دەرکەوتنی کەریم خانی زەند ٥٦٦
حەسەنعەلی خانی ئەردەلانو ئیمامقولی خانی زەنگەنە ٥٦٨
ئەردەلانو کەریم خان ٥٧١
حەسەنعەلی خانو شەڕی زەند ٥٧٢
شەڕی سەلیم پاشاو حەسەنعەلی خان ٥٧٤
خوسرەوخان ٥٧٨
کوشتنی سەرانیجاف ٥٨٠
کەریم خانی زەندو خوسرەوخان ٥٨١

سلێمان پاشای بابان لەسنە ٥٨١
شکستی زرێبار ٥٨٣
مەرگی کەریم خان ٥٨٤
شەڕی ئەڵڵاقولی خانی زەنگەنەو خوسرەوخان ٥٨٨
سەرەنجامی خوسرەوخان ٥٩١
پاشکۆ ٥٩٢
حوسەینقولی خانی ئەردەڵان ٥٩٦
مەعرەکەی دەشتی مەریوان ٥٩٩
دو گێڕانەوەی جیاواز ٦٠١
کۆچی حوسەینقولی خان بۆ سلێمانیو مردنی ٦٠٢
ئەنجامەکانی شەڕی مەریوان ٦٠٤
کۆتاییی ئەمارەتی ئەردەڵان ٦٠٥
پاشکۆ ٦٠٦
سەرچاوەکانی بەشی حەوتەم ٦٠٨
پێڕستی ناوەکان ٦٠٩